✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МАРЧЕНКО Катерини Романівни,
1919 р. народження
(м. Київ)

Голод пережила в с.Кищенці Маньківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ЗАПАЛІМО СВІЧКИ ПАМ'ЯТІ!

У дні скорботи і пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років, жертв ГУЛАГів та підземних катівень НКВД низько схиляю голову перед мужністю замордованих.

Як би не шматували і не перекроювали нашу історію, як би не замовчували голодомори, забороняли саме слово "голод", а за привселюдну згадку про голод нещадно карали – правду і пам'ять не знищити.

1932-й – це розбурхана, жахлива пам'ять людей мого віку. Покоління, яке було свідком і жертвою трьох голодоморів, потроху покидає цей світ. Однак ще є з нами невелика кількість тих, хто пережив ті страшні роки.

І я, Марченко Катерина Романівна (7 грудня 1919 р.народження), також є свідком великої трагедії. Моя велика родина по материнській лінії (бабуня, Рогаченко Ярина Кузьмівна, мала 12 дітей, виросло 8) пережила три голодомори: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років. Про голодомор 1921–1923 років мені розповідали моя мама та рідня. Найстрашнішим був голодомор 1932–1933 років.

Народилась я в селі Кищенці, тепер Маньківського району Черкаської області. Село розташоване за 30 кілометрів на північ від міста Умань у напрямі Охматова. До 1654 року це було козацьке містечко з добре укріпленою фортецею та населенням понад 10 тис. осіб. У Маньківці стояла сотня війська Запорозького. У лютому-березні 1654 року село перебувало в облозі, було піддане вогню і знищене польсько-татарською і московською навалою. У 1768 році Залізняк йшов через село на зустріч з Гонтою. Зустрілися за селом на Великому шляху, в напрямі на Умань. Історичну довідку подаю за Грушевським: "Історія України-Руси", т. 9). У 1943 році село двічі переходило із рук в руки від Радянської армії до есесівців.

Стверджую: голодомори були. Спогади про них, про ці страхіття вимагають великого інтелектуального напруження. Важко повірити у те, про що я хочу говорити: одним – жертвам голодомору – не можна забути, а іншим, тим, хто не пережив і не бачив усього цього жаху на власні очі, не уявити, не збагнути всього того, що відбувалося. Слово "голод" було заборонене. Помирати дозволялося мовчки. Холоне кров і німіє душа від страшних спогадів.

У 1932 році в листопаді-грудні моя мама (і не тільки вона) вже не мала з чого пекти хліб. 1933 року вимирало село. Люди їли людей. Хто ж довів до

безпорадності, божевілля і людоїдства? До таких трагічних наслідків моє село і всю нашу Україну довела тоталітарна система.

За часів Російської імперії село було державне. В селі не було пана. Були багатоземельні та малоземельні селяни. Були працьовиті, були й ледачі. Селянин Бачинський мав 70 га землі, Корчеватий – 50 га, Білецький – 30 га землі (хутір), два брати Фещенки по 15 га землі, решта селян мали по 3–5 гектарів землі на сім'ю з 5–6, 7 і 8 осіб.

У перші ж дні совєтського режиму тоталітарна система, цілеспрямована політика російського більшовизму, уряд, який годували українські селяни, організували мор українського народу і в мирний час перетворили моє село і всі села України в табори смерті. Першими були репресовані і загнані на Соловки багатоземельні селяни. Значна частина була депортована в Сибір. Решта селян була залякана, застрашена розкуркуленням і насильницькою колективізацією.

Хочеш жити – йди до СОЗу, бо впадеш без духу!

Пригадую, як до нас, до бабуні Ярини, прийшов її рідний брат – дід Ладим (Володимир) Херсонець. Він був грамотною людиною, що на той час було рідкістю на селі. Мав 3 га землі, вітряк. Сім'я його складалась із 6 осіб. Звертається до бабуні: "Яриночко! Ти чула? Зганяють до гурту. Гуртове – то чортове, чортяча власть прийшла". Дід Ладим помер передчасно. Говорили, що не витримало серце, розірвалося. Не міг знести руйнування господарства (забрали і зруйнували вітряк), знищення, повалення церкви. Син його з сім'єю втік від розкуркулення і ГУЛАГу аж в Душанбе, в Таджикистан. У колгоспі повиздихали вівці, падали корови і коні (хоч їх і підв'язували). Це була колективізація, *розкуркулювання*. Винищували українського селянина, хлібороба, який своєю працею, мозолями створював добробут. Тоталітарна система винищувала українського селянина не тому, що він був селянином, а тому, що був *українським* селянином.

Дід Василь. Рідний брат мого рідного діда Микити Рогаченка. Під час НЕПу "розбагатів". Найманих робітників не мав, а мав п'ятеро синів як соколів. І трудилися вони до десятого поту. Придбали молотарку, крупорушку, січкарню. "Куркуль", бо не хоче йти в колгосп. В одну ніч всю сім'ю вивезли на Соловки. Усі загинули. Гинули тисячі таких хліборобів-роботяг, працьовитих господарів Землі.

Продрозкладка. На Україну тоді було накладено непомірні плани хлібозаготівель. Виконувалась продрозкладка руками місцевих активістів-ледарів, п'яниць під керівництвом уповноважених із районів, які руйнували весь національний устрій. У селі Кищенцях панувала мрочківщина: два брати Мрочки та уповноважений. Вони й розкуркулювали.

Одна лата, два кулі –
Записало в куркулі –
Описало всі горшки
І загнало в Соловки.

Так і заганяли в колгосп. Розтринькували, пропивали чуже добро і навіть з лавки (крамниці) забирали все, що хотіли – під "розписку". Одночасно виконували план уряду: кого і скільки відправити на Соловки. Не стало вчителя, сільського інтелігента, Самсона Самсоновича Підгайця, доброї, порядної людини, який навчав дітей, міг надати селянам медичну допомогу. Загинув у Сибіру, загинула і його сім'я – "вороги народу".

Про злочинні, злодійські дії Мрочків писала газета "Радянське село" (1928 рік), стаття "Мрочківщина". Навіть більшовицька газета змушена була написати про злодійство активіста Сергія Мрочка, який зруйнував церкву, хулив Бога, нищив сільське добро, українські звичаї та нехтував головний закон – закон Совісті. Добре пам'ятаю продрозкладку: податки, позику, мамині сльози і "червоні валки". "Червоні валки?" Що це таке? Питають мене діти та онуки і навіть дехто з дорослих освічених людей. "Червона валка" – це декілька возів, що завантажені мішками із зерном і прикрашені червоними прапорами. У 1932 році був дуже добрий урожай, але хлібозаготівлі накладалися одна за одною: "Республіка не виконала хлібозаготівлі!" Активісти металевими прутами штрикали, штурхали – перевіряли, чи нема у долівках, обійстях прихованого зерна. Розбивали запічки, штандари, витрушували вузлики, горшки… Готувалася остання валка. Готувалися й жінки до бунту, опору активістам. Мали намір не випустити валку з села, бо інакше – голод. Ми, діти – зв'язківці. Пізня осінь, дрібний дощ, сльота, під ногами – болото. Повідомляємо, що валка гадюкою повзе крізь село, наближаючись до коловороту. Блискавично летить звістка, що вивозять не з колгоспної чи із селянських комор, не тільки витрушене з прихованих вузликів, мішечків, а й посівне зерно та з гамазеї зерновий запас, який був закладений на випадок неврожаю чи стихійного лиха. Валку супроводжують активісти. Головними є Мрочко Сергій та уповноважений. Моя рідна хата на краю села, недалеко від коловороту, а там – шлях на Маньківку, на залізничну станцію Поташ. Туди, а відтак за кордон, повезуть останні зернини. Відчай у голосі жінок-матерів "Вивозять останнє, помремо з голоду". Жінки перепиняють валку. Моя мама, висока струнка жінка, схопила коней за вуздечки, жінки їй допомагають. Зупинили валку. Просять, лементують, умовляють, кажуть, що всі помруть з голоду – треба повернути валку в село. Сталася бійка. Сатанинські активісти на чолі з Мрочком Сергієм, уповноваженим та їм подібними брутально, жорстоко відкинули жінок у болото. Валка рушила.

Чом село так лементує?
То буксир в нім хазяйнує:
У людей хліб забирає –
Хай село все вимирає.

Принижені і зневажені, жінки розходяться по домівках. Що ж чекало їх дома? Хтось, може, й мав якусь зернину, чудом збережену, бо незважаючи на те, що

1932 року зібрали високий урожай, була зроблена непомірно велика, безжалісна хлібозаготівля. Колгоспникам на трудодень авансом видавали лише по 100–200 г зерна:

Крупська грає на гармошці,
Сталін ріже гопака,
Дожилася Україна –
По сто грам на їдока.

Пообіцяли: як виконають колгоспники хлібозаготівлю, то тоді дадуть хліб. Хліба не видали. У небагатьох селах голови колгоспів на вимогу селян усе ж видали хліб на трудодні – порушили розпорядження райкому. За це деяких голів колгоспу та завгоспів арештували. Надійшла вказівка – негайно забрати хліб у колгоспників. Подібна історія сталася і в селі Гопчиця Погребищенського району Вінницької області. Голову колгоспу та завгоспа арештували. А весь хліб наказали забрати в державу. Активісти пішли, поїхали по хатах забирати хліб. В одній з домівок активіст ухопив мішок зерна на плечі. А в сім'ї – шестеро малих дітей. Жінка-мати схопила рогачі і так вгасила активістові по спині, що він випустив мішок і ледве відповз від нього, щоб уникнути повторного удару. Це – розповідь очевидця.

Селяни дуже економно використовували приховане збіжжя. Зернини перетиралися в макітрі, або крадькома мололися жорнами:

Ой ви жорна мої, щебетушечки,
Меліть з кори борошенце на пампушечки.

Жменьку перетертого зерна чи кори липової (в лютому 1933 року) засипали на горщик окропу. Було щастям мати шматок макухи. Макуха – це кругленький, твердий як цеглина, корж соняшникового насіння, з якого вичавили олію.

Мама… Моя дорога рідна мама, Марченко (дівоче прізвище Рогаченко) Устина Микитівна. 1920 рік. Закінчується громадянська війна. Батько, Роман Тарасович Марченко, загинув у березні, загинув, б'ючись за краще майбутнє, за незалежну Україну. Прощаючись з мамою, він говорив: "Бережи дітей, у них буде краще життя, ніж у нас з тобою". Нас двоє напівсиріт. Мама, молода вдова, усе своє життя присвятила нам, своїм дітям. Мама. І як вона порятувала нас від голодної смерті? У мене і зараз від тих спогадів очі – як глибокі озера сліз. Наша мама. Де вона брала сили виміняти усе, що мала і могла, на хліб? Це 12 низок дорогого намиста, гарні українські строї, вишиванки, корсетки, тернові хустки, дуже гарно розшиті рушники. Вони нас урятували від голодної смерті. Дивом збереглися два весільні рушники та батькові нагороди: три Георгіївські Хрести – два золотих і один срібний. Найдорожчі сімейні реліквії. Батько – Роман Тарасович – був учасником Першої світової війни. Мав звання унтер-офіцера. Повернувся додому з нагородами, які зникли вже під час Другої світової.

"Краще життя"… Настала голодна і холодна зима. Ми, я і брат (мені – 13, братові – 15-й), восени вже не пасли ягнят (вони всі в колгоспі повиздихали), а ходили в ліски, зрізали кору липи. Приносили додому, добували паливо. Треба було крадькома з колгоспної скирти насмикати замерзлої соломи, оглядаючись, щоб ніхто не бачив, бо судитимуть так, як і за підібрані колоски. Липову кору підсушували, терли на борошно. Як тільки почав тануть сніг на полях, – шукали і збирали мерзлу картоплю… А далі – лобода, бурякові листочки, молода кропива. Ой, як же болів шлунок від цих весняних листочків, запарених окропом. Паморочилась голова, втрачалась свідомість, пам'ять, не було сили збирати зелень. Як у страшній казці чи в безсмертних народних творіннях: прислів'ях, приказках, співомовках, насичених міцним, дотепним словом, іскрометним гумором, іронією та сарказмом, який навіть і в той страшний час не розгубив наш мудрий народ:

Ні корови, ні свині –
Тільки Сталін на стіні,
Ще й показує рукою –
Куди йти за кропивою.

Великодня більше ну було. Образів на стіні теж уже не було. Активісти – мрочківці – перевіряли, робили доноси, арештовували. Уже і серед наших близьких родичів, у нашому роду, вимерла повністю вся сім'я: дядько Петро, тьотя Ганя та їх діти – Явдоха (19 років), Макар (17 р.), Олексійко (13–14 р.). У рідного дядька Якова, мого хрещеного батька, померли діти: Сергійко (8 р.), був дуже здібною дитиною, зокрема самотужки навчився грати на мандоліні, і Маруся (3–4 рочки). Повністю, цілими сім'ями повимирали сусіди: Жушмани, Соловейки, Яреми, Яцьки, Жонки. Селом пішли страшні чутки: людоїдство. Одного разу, вранці, коли був час збиратися в школу, мама розповіла, що на Лисогорівці (назва сільського кутка; село крім трьох центральних вулиць – Високої Ленії, Низької Ленії, Слободи поділялося на кутки, які теж мали свої назви), дідусь у безпам'ятстві від голоду вбив і з'їв свого онука, а син, повернувшись з поля, убив батька. На Кубаївці батьки поїли мертвих дітей:

Не шукайте домовину –
Батько з'їв свою дитину.
З бичем ходить бригадир –
Заганяє у Сибір.

Школа була далеко – приблизно три кілометри від нашого дому. Хоч і паморочилась голова від голоду, але ми до школи ходили, бо в колишній "куркульській" хаті варили сочевичну юшку. Йшли, як правило, навпростець, через Лисогорівку. З цього дня мама наказала нам ходити тільки центральними вулицями.

Тривале голодування призводило до дистрофії, божевілля, канібалізму. Виснаження нищило розум і свідомість людей, перетворювало їх на тварин. За таких умов фізичний опір ставав неможливим. Голод руйнував громадянські зв'язки,

нищив саме людське суспільство. Кожний голодний думав лише про те, як би врятуватися від смерті.

Щодня поховальна бригада возила на цвинтар мертвих селян цілими возами, драбиняками. Скидали в загальну велику продовгувату яму. Чулося: "Ой, тітку Горпину кинули! Ще просить хліба. Все одно до вечора помре". Не було похорон. Не було священиків, панахид, сліз. Не було сил плакати.

Устань, Тарасе, з домовини
Глянь на горе України –
Пухнуть люди, мруть-конають,
Через СОЗи помирають.

Господи, святий Боже, як же це все назавжди закарбувалось у моїй дитячій пам'яті. Навіки, на все життя… Цвинтар межував з нашим городом, возили покійників перед ворітьми, перед нашими очима.

Життя нашої сім'ї трималося на волосинці: змучені були тривалим голодом, фізично знесилені. Тоді врятувала нас рідна молодша мамина сестричка, моя улюблена тітонька Марійка Малярчук. Жила вона у сусідньому селі Вороному. А їхню сім'ю рятувала корівонька та річка Гірський Тікич. Разом з дядьком Дем'яном привезли вони нам вузлик борошна, пляшечку молока та велику рибину. Повертаючись додому, і мене забрали з собою. Вже у Вороному зупинилися в центрі села, біля базару. Мені наказали чекати на дорослих коло воза. Коли я повернулась до базарних рядів, то остовпіла: о Боже! – побачила хліб. Упала головою на воза і стала гірко, вголос плакати. Мене вгамовували, допитувались, що сталося, чому я так невтішно плачу. За мамою? За братиком? За бабунею? Вони не помруть, вони будуть жити. А я ледве вимовила: "Хліб! Там справжній хліб!" А в Кищенцях і далі закопували. Було в селі 1932–1933 року 1200 дворів. Загинуло від голоду 2000 осіб. Досліджував події голодних років у селі Кищенці нині покійний Яценко Петро Михтодович, що мав вищу освіту, був людиною розумною і обдарованою. Село Хижня, в 6-ти кілометрах від Кищенець. Померло від голоду 1500 осіб. Досліджував події голодомору в цьому селі Тим Гаврилюк, що вже був у 90-річному віці. Мав освіту – реальне училище.

Із чорної далини 1932–1933 років провіщають голоси жертв страшної трагедії українського народу. Я чую голоси і своїх трьох братиків, двох сестричок та двох дорослих – рідної тьоті та її чоловіка, які загинули страшною, мученицькою смертю.

Свідчення Яковенко Ялини про страшну трагедію 1932–1933 років у селі Кищенцях Маньківського району Черкаської області записала моя двоюрідна сестричка Смілянець Марія Яківна, 1935 року народження. Яковенко Ялина Яківна – рідна тітка її чоловіка – Смілянця Сави Адамовича.

Ялина, якій тоді було 18–19 років, змучена в пошуках їстівного коріння та зелені, не могла дістатися до своєї хати, а заповзла до чужої. Сім'я, що жила тут раніше, повністю вимерла, і сюди звозили мерців. Ялина сподівалась відпочити

і набратися сил. Взяла снопик, поклала його в куточок і скрутилась на ньому бубликом. Нічим було ні застелити, ні вкритися. А в іншому кутку вже лежали мерці. Ялина заснула, перед цим подумавши: "Висплюсь і наберуся сил. Мерці не зачеплять". А ранком під'їхала підвода за мерцями. Їздовий Маціпура Прокіп та активіст Мрочко Сергій (ледащо і п'яниця) почали вантажити мерців на підводу. Мерців збирали по всьому селу, з усіх центральних вулиць та кутків. Звозили на цвинтар і скидали, як дрова, в яму. Ями копали глибокі й широкі, щоб більше мерців скинути, їх не засипали, поки не наповнять мерцями. Як стали забирати мерців, Ялина побачила Тихона, хлопця-сусіда, майже її однолітка, йому було 16. Він ще був живий, ворушився. Його забрали і кинули на воза. Ялина крикнула "Та він же ще живий! Тихін іще живий". "Живий, але заберемо і його, до завтра помре, що ми, ще й завтра за ним приїжджатимемо? Він усе одно помре!" Це були слова Мрочка Сергія, який ходив із довгим шомполом і витрушував, штрикав, шукав продукти. Пізніше Тихін в ямі прийшов до тями і зрозумів, у яке страшне становище потрапив, яка жахлива смерть його очікує. З великого ляку і страху де й сила взялася. Почав мерців складати штабелями і вибрався з ями. Ідучи додому, зайшов до Ялини, вона жила недалеко від цвинтаря. Розповів, з яким трудом, страхом і жахом вибрався з ями, що не була ще заповнена до країв мерцями, тому не засипана. Тихін таки вижив. Одружився, мав велику сім'ю: доньку та семеро синів. (А нині переймаємось проблемами демографії!). Тихін та його дочка вже померли, а дружина і сини – живі й досі.

Патріоти України пам'ятають і ніколи не забудуть про страшну трагедію 1932–1933 років, тихо і скорботно, без крику і розпачливої жалоби свідчать, оповідають, доносять до свідомості суспільства страшну правду про бачене і пережите, про страшну безодню горя, яке значно більше, ніж може вмістити людська душа. Це горе за межами болю та людської моралі, бо тяжко повірити в те, що це могли творити люди. Люди тоталітарної системи, більшовицький уряд, який годували українські селяни.

Село Вороне. За 12 кілометрів від Кищенець. У цьому селі від голоду загинуло 750 осіб. Порівняно з Кищенцями і Хижнею – менша кількість померлих, і це завдяки людині-патріоту світлої пам'яті п.Войцехівському, який був завідувачем філіалу Буківського радгоспу в селі Вороному. Він доклав багато зусиль, щоб полегшити мученицьке, страдницьке життя односельчан. Виловлював рибу з річки Гірський Тікич, возив до міста Умань, вимінював на хліб. Річка підтримувала життя людей рибою, лепехою (корінням і бадиллям), черепашками.

У цьому селі досліджував страшні події голодоморів Аврам Гаврилюк. Естафету дослідження передав Малярчукові Миколі Дем'яновичу, який народився в селі Вороному, за фахом художник, має вищу освіту. Член Спілки художників України.

То скільки ж українців знищено голодомором 1932–1933 років, якщо навесні 1933 року щогодини помирало близько 2500 осіб. Історики називають страшну

цифру – 14 мільйонів, які загинули внаслідок трьох голодоморів: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. Найжорстокіший з голодоморів – 1932–1933 – років був одним із актів трагедії українців у 30-тих роках XX століття. За приблизними підрахунками, в період між 1920-м та серединою 1941 року в мирний час було замордовано голодоморами, розстріляно, депортовано до Сибіру та Казахстану, вислано на Соловки та в інші місця розташування концтаборів і знищено понад 20 мільйонів українців, які мешкали на території сучасної України. Це втричі перевищує наші втрати за чотири роки найкривавішої в історії людства Другої світової війни, частина воєнних дій якої відбувалася на території України.

Внаслідок голодомору 1932–1933 років – найжахливішої трагедії людства XX століття – загинуло 8 мільйонів українців, серед яких 3 мільйони дітей. Арештовано 5 тис. науковців, тисячі священиків, 30 єпископів, митрополита Липківського. Понад мільйон українців вивезено з України. Знищено еліту, цвіт нації. Відбулася докорінна зміна, фундаментальне порушення нормального історичного розвитку українського народу, українського національного руху, української національної свідомості. Винищення української нації було справою державною. "Кількість жертв у справжній війні проти селянства (1929–1933 років) перевищила загальну кількість загиблих у всіх країнах світу під час Першої світової війни… Ця акція супроводжувалась масовими погромами української культури, інтелігенції й церкви" (Роберт Конвест. "Жнива скорботи". – Нью-Йорк. – 1986 р.).

1933 року дочка письменника В.Г. Короленка Софія Володимирівна Короленко стала свідком жахливих картин вимирання від голоду тисяч і тисяч селян, як внаслідок колективізації, так і нечуваної жорстокості кремлівських політиків. Софія Володимирівна мовчати не могла – написала листа Н.К.Крупській, а для більшого розголосу передала його через Максима Горького: "…не можемо не відчувати той жах, бачачи вимирання і загибель цілого народу". Доля страшного послання Софії Володимирівни невідома. Копія листа зберігається в архіві О.М.Горького.

Чим завинила Україна? Єдиний її злочин – не хотіла носити кайдани, пристосовуватись до загарбників.

Незмірне горе, значно більше, ніж може вмістити людська душа, впало на український народ, придушило його і погнало по світу. Сталінська система український народ розганяла, мов журавлиний ключ у бурю, по Сибірах та Соловках. Задумаймось над долею України: нині маємо *четвертий голодомор* – духовний і фізичний – не менш страхітливий, ніж попередні, особливо, другий. Вдумаймось, чому на 11-му році незалежності ще й досі не створено гідні умови життя громадян? Чому, як і раніше, вимирає нація, втрачаючи майже півмільйона українців щорічно? З 1991 року чисельність населення скоротилась з 52 до 48 мільйонів? Чому? "Сьогодні за кордоном працює 7 мільйонів українців, четверта частина всього працездатного населення країни. І що найстрашніше – багато молоді прагне покинути Батьківщину. А 80% користувачів Інтернету хочуть виїхати за кордон. Вражаюча цифра – щорічний відтік населення з країни складає

500 тис. осіб" (академік Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України Юрій Миколайович Пахомов). Чому 95% нужденних громадян України і 5% заможних не відчувають того духовного голоду, який тільки й відрізняє людину від тварини? Які б висновки не робилися численними комісіями та експертами, головна причина занепаду – четвертий голодомор, духовний. Живемо в постгеноцидному суспільстві.

Належним чином не вшанована пам'ять невинно убієнних. У нашій столиці, Києві, два невеличких пам'ятних знаки, і де-не-де в селах. Немає справжнього меморіалу, на якому були б викарбувані слова жалоби і пам'яті. Немає музею голодоморів в Україні, де були б зібрані необхідні матеріали. Не підтримані урядом пропозиції Музею народної архітектури та побуту України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору. Міністерство освіти та науки України до цього часу ще не ввело в навчальну програму з історії розділ про українські голодомори, їх причини і наслідки.

Ми маємо факти геноциду, а за геноцид треба відповідати. В історії XX століття добре відомі неодноразові випадки масового винищення народів: 1915 року турки вирізали 1,5 млн вірменів, німецькі фашисти масово знищували євреїв, людство знає і про етнічні чистки, що відбувалися в різних куточках світу. Однак за кількістю жертв геноцид українців перевищив усе, що відомо з історії масових убивств, і є одним з найбільших злочинів за час людської цивілізації.

Голодомор 1932–1933 років був геноцидом проти українського народу.

У моєму рідному селі Кищенці ця національна трагедія торкнулася кожної родини. З ініціативи односельців та їхнім коштом (не держави) 1994 року було поставлено пам'ятний знак, на якому зображено хрест і вибито слова: "Жертвам голодомору 1933 року". А людей у селі загинуло понад 2 тисячі осіб. У 1932 році в селі було понад 1200 дворів, і сім'ї були багатодітні – по семеро дітей. З моєї ініціативи педагогічний колектив середньої школи села Кищенці (директор Світлана Іванівна Коваль), за активної участі односельців, виявив і заніс у списки жертв голодомору 1 тис. осіб, але їх загинуло понад 2 тис. Триває робота з метою виявлення імен і прізвищ іще однієї тисячі осіб.

Треба, щоб сучасне людство визнало голодомори 1921–1923 , 1932–1933, 1946–1947 рр. як геноцид проти українського народу відповідно до ст. 12 Конвенції ООН "Про попередження злочину геноциду і покарання за нього". Українська влада повинна звернутися до світової спільноти з проханням визнати на міжнародному рівні геноцид українського народу як злочин, вчинений совєтським режимом.

Цього, 2003 року Україна на офіційному рівні справляє жалобу за жертвами голодомору 1933 року. Це важливий крок до покаяння і духовного очищення. Скорботний, щемний біль від спогадів про пережите і бачене мною під час голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років не покидає мене.

2003-й, рік скорботи і жалоби української нації за всіма загиблими від голодоморів, співпав з роком Росії в Україні. Понад 300 років Росія гнобила Україну. Після розвалу СРСР Росія оголосила себе його спадкоємницею. Отже, росій-

ський президент мав би насамперед вибачитися перед Україною за все зло, раніше скоєне українцям Росією, як державою. Його приїзд в Україну в рік жалоби зі святковими заходами – це неймовірне нахабство, образа для українського народу. А що ж влада? Вона, очевидно, не розуміється на питаннях моралі. З одного боку, 2003-й рік оголошено роком жалоби, а з іншого – провадяться грандіозні розважальні шоу та видовища з російським присмаком. Український народ завжди був прихильником культурних контактів з різними народами світу, але саме цей рік Росії в Україні – це, м'яко кажучи, неприпустима нетактовність. Український народ стоїть на позиції самостійності й хотів би разом покласти край усім рокам Росії в Україні.

Наш порятунок в розбудові вільної, самостійної держави Україна. Єднаймося, в єдності наша сила! Хай нам Бог допоможе!

Геноцидом проти українського народу визнали голодомор 1932–1933 років тридцять країн світу, серед яких США, Канада, Австралія. Та в ООН затягується визнання голодомору геноцидом українського народу. Правлячій кримінально-олігархічній владі питання геноциду не болить. Вона боїться прогнівити Росію. І тому представник МВС України на засіданні Генеральної Асамблеї ООН не заперечував Президентові Росії В.Путіну, коли той твердив, що це не геноцид, а злочин проти народу. Наш представник не наполягав на визнанні голоду 1932–1933 років геноцидом. Можливо, сучасна влада сьогодні сильна, як ніколи, окрім одного моменту – вона боїться свого народу.

Слава тобі, Боже, щиро вдячна тобі, що дарував мені довгий вік, що не загинула десь, не завели мене кудись в невідоме манівці моєї долі, бо багато років мала таку можливість – зникнути і не вижити. Дякую тобі, Боже, що ще здатна розповісти дітям, онукам, громадськості про жахливу правду винищення українського народу в XX столітті.

Царство небесне і земля пухом жертвам голодоморів і всім жертвам тоталітарної системи на Україні.

Молюся за незалежну Україну! Україна була, є і буде!

Слава Україні!

[Підпис] К.Марченко
9 січня 2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МАРЧЕНКО Олександри Андріївни,
1891 р. народження
(с. Малософіївка Дніпропетровської обл.)

Сім'я у нас була великою: 10 дітей та батько й мати. Голодно жили. Прийшла звістка, що на Західній Україні урожай картоплі вродив. Зібралась я зі своїми

братами в дорогу. Грошей на квиток на поїзд не було, а тому треба було їхать "зайцем". Насилу влізли у вагон, розмістились, а тут ходять квитки провіряють. Думаємо, зараз висадять і все, але тут змилувався над нами дядько в чорному плащі, заховав братів Терешка та Грицька під лавку за клунки, а мене підіпхнув під свій плащ. Так і їхали. Грілись біля котла, на зупинках бігали на станцію збирати біля сміття лушпиння з картоплі, пили воду. Так і перебивались. А народу їхало тьма-тьмуща, і на кожній станції все виносили і виносили трупи померлих людей, виносили і складали просто під небом на станції. Братів своїх розгубила на станціях, не знайшла їх і до сир пір, мабуть, померли з голоду. А сама доїхала до міста Кам'янець-Подільська і вийшла на станції. Голодна, холодна, роздерта фуфайчина, розлізлі ботики. Куди йти, до кого йти наніматись на роботу. Та й пішла в першу вулицю, а там, де стояла клуня, люди шукають харчів, остатки пшениці. Багато там було соломи і вони в соломі, як черв'яки копошать, лежать мертві, гніють, а живі по них лазять. Дитина років 4–5 на своїй матері сидить, трога за руку, гукає, а мати вже заснула назавжди. Іду, сльози капають, уже стало вечоріть (а саме було свято Пасхи), в яку хату не зайду – не пускають, прошу хліба, говорю, що відроблю, не пускають, не дають і хліба. Мрячить дощик, холодно. Одна жінка зжалілась, виглянула в вікно, коли я застукала, відкрила двері, викинула окрайчик хліба, черствого, чорного. Я схопила той окрайчик і давай гризти. Цей хліб визвав ще більші болі в животі, їсти стало хотітись ще більше. Треба десь просити переночувати. Світиться хатина, постукала – відчинила молода гарна жінка. Привела в хату, а в хаті так гарно: рушники висять, чисто, а саме головне – на столі харчі стоять різні: паска, крашанки, ковбаса, сало, хліб білий, м'ясо варене. Як глянула я на на цей харч, то враз і зомліла. Оглянулась – лежу на лаві вкрита рядном. Жінка мене напоїла чаєм, посушила мій одяг, замотала мою голову якоюсь шматиною тканини, щоб не перелізли воші, і полягали спати. Ранком нагодувала, напоїла і говорить: іди, бо прийде мій чоловік, він не любить старців. Я просюсь найнятись працювати, а вона говорить: йди і все. Наклала мені в торбу харчів, я і пішла. Походила по людях, а кругом теж голод, прийшла на станцію, стала добиратись додому до батьків. На станціях і висаджували, але з горем пополам доїхала.

Приїхала, а дома похорон за похороном, поховали вже трьох братів – померли з голоду. Ще один лежить вмирає, опухший від голоду. Так я і братів погубила, а цих не застала живими, і сама поневірялась по світу. Стали ми далі доживать віку, ловили ховрашків та їли їх, збирали насіння різних бур'янів, так і перебивались. На все життя залишилась перед очима хлібина, яку виміняли мама на базарі за свою хустку. Прийшла додому, розломила, а вона тільки зверху обмазана тістом, а всередині тирса. Мама так і сіли. Насилу прийшли до пам'яті. От і весь мій голодний шлях, він завжди стоїть у мене перед очима.

Запис: Н.Марченко.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МАРЧЕНКО Ксенії Родіонівни,
1920 р. народження
(с. Біленьке Верхньохортицького р-ну на Запорожчині)

Был в 1932–1933 годах очень сильный голод. Ели вместо пшена мыший. На все село была одна корова, которая давала одну кружку молока, разделяемую поровну по семьям, где были дети. Это молоко разбавляли и пили по чуть-чуть, но скоро корова перестала его давать. Ловили крыс, нутрий.

Руководство колхоза назначало людей из села, которые каждый вечер объезжали на подводах окрестности и собирали умерших.

Не разрешали ничего продавать, активисты забирали все, вплоть до мебели (даже столы). Люди умоляли их не забирать, но ничего не помогало. Перекапывали всю землю вокруг дома. Удавалось сохранить хоть что-нибудь тем, кто в чулках подвязывал еду вокруг себя – человека не обыскивали.

[Підпис] К.Марченко
1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МАРЧЕНКО Ольги Петрівни,
1911 р. народження
(с. Велика Олександрівка Казанківського р-ну Дніпропетровської (нині Миколаївська) обл.)

В семье нашей было 10 детей. Голод 1932–33 годов унес из жизни двух младших братьев. Работала я в то время в колхозе. Как все односельчане, я понимала, что голод тот искусственный, т.к.год был урожайным. Однако местные власти, руководствуясь директивами из Москвы, забрали у людей все до последнего зернышка.

Сотрудники НКВД заходили в каждую хату, прощупывали каждый метр земли в поисках спрятанного зерна. Любой “подозрительный” овраг на огороде подлежал “ощупыванию” специально заостренной палкой, а если там все же находили запрятанное зерно, то его изымали, а хозяина могли избить прямо на месте. Процветали доносы и поклепы.

Люди питались травой и корой с деревьев. На сельских улочках практически нельзя было увидеть бродячих кошек и собак, поскольку их всех поели. Крали лошадей, полувысохшие, они все же могли некоторое время прокормить семью. Ходили в лес за ежами, из которых варили похлебку. Из дома в дом рас-

пространялись слухи, что матери в отчаяньи убивали своих полумертвых детей для того, чтобы прокормить оставшихся в живых членов семьи. Однако такие люди сурово преследовались всеми жителями села.

Записав А.Перепелиця, правнук.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МАСЛІВЕЦЬ Ганни Григорівни,
1914 р. народження
(с. Киселиха на Полтавщині)

Це були страшні дні. Не буду говорити, що наша сім'я бідувала так, як деякі інші. Бо рідні зуміли прикопати і картоплю, і олію, була солонина. З хлібом було сутужно, але його можна було виміняти на одяг. Але скільки людей вимерло в нашому селі! Голод знущався над людьми немилосердно, неначе випробовував їх. Дійшло до справжнього лиха – людоїдства. Страшні історії переходили з уст в уста. Нашого села це теж не обминуло.

Одна жінка, Малюга Параска, після ув'язнення Заріцька, доведена до відчаю чи, може, й божевілля, зарізала двох дочок.. Мимо її хати проходив хлопчик Васько Зеленець (прізвище, можливо, неточне). Вона запросила пом'янути дочок, пообіцявши дати йому їсти. Так більше того хлопчика ніхто й не бачив. А жінка винесла на вулицю печеню за упокій своїх дочок. Як вже там вийшло, але її розкрили. Приїхала міліція, взяли понятих (Ольга Кульбака), пішли в будинок, оглянули погріб і знайшли там горщик з дитячим м'ясом та залишками дітей.

Засудили жінку на 10 років. Повернулася в село після війни. Та більше тут вона не прижилася, поїхала кудись...

Півтисячі свіч – душам безневинним.–
Сільське життя. – 2003. – 2 травня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МАСЛЯКА Петра
(м. Київ)

Я НЕ ПРОЩАЮ!.. ГОЛОС СЕРЦЯ

Мої замучені голодом предки, я промовляю до вас, похованих у братських могилах сіл Устивиця й Зубівка на Полтавщині. Надворі ніч 26 листопада. Я стою на кухні перед запаленою на підвіконні свічкою. Через дорогу в тумані

горять свічки у вікнах інших багатоповерхівок. Кілька хвилин тому, коли я сидів біля комп'ютера, на мене накотилася задушлива хвиля сорому, гніву й ненависті. На дисплеї побачив інформацію, що "регіонали" й комуністи на чолі з прем'єром України не визнають голодомору-геноциду українського народу.

Нам, українцям, є над чим замислитися. Ми сваримося одне з одним, а наші вороги консолідовані й одностайні. Нам треба об'єднуватися на єдино можливій основі – на національній. Так, як це роблять, наприклад, євреї. Тоді ми не дозволимо зайдам – "інородцям" процвітати на нашій землі. Нас не пожиратиме сором за те, що внутрішні й зовнішні вороги стверджують про відсутність ознак геноциду, а в 1932–1933 роках просто "не вродила" пшениця. Внуки і правнуки тих, які мільйонами знищували українців шляхом найстрашнішого у світі мордування голодом, і нині верховодять у Москві, Нью-Йорку й Тель-Авіві. Заправляють вони всим і в Києві. Тому й нині відбувається прихований геноцид проти українців, який маскується під науковим терміном "депопуляція".

Мої нещасні українські предки! Я звертаюся до вас із XXI століття. Я не забув, хто і за віщо знищував вас у 1932–1933 роках. Моя крихітко Марусю, тітонько по мамі, яка померла разом зі своїми дев'ятьма(!) братами й сестрами і своїм татом, моїм дідусем. Я ніколи вас не бачив. Мене не зігрівало ваше родинне тепло, бо вас знищили безжальні до українців кати. Тільки розповіді мами, яка дивом вижила разом із моєю бабусею, засвідчували, що в мене забрали майже всю родину. Ти, Марусю, могла народити гарних і працелюбних дітей. Як і твоя трирічна сестричка Орися. Як і твій чотирирічний братик Іван. Де нині ваші знищені душі? На цвинтарі в Зубівці, уже в 60-ті роки ми з матір'ю не могли знайти їхніх могил. У материній родині з 14 осіб померло в 1933 році 10. За свідченнями моєї матері, Ганни Антонівни Здор, Маруся померла після того, як озброєні до зубів угодовані росіяни з Костромської області видерли з її маленького кулачка гарбузове насіння.

Мій рідний дядько, Василь Андрійович Масляк, командир Радянської Армії, приїхав 1933 року з Далекого Сходу у відпустку додому. На кордоні з Україною його зустріли "заградительные отряды". "На Украину нельзя, – сказав йому старший. – Давим хохлов", – засміявся він, сприйнявши мого кирпатого й вилицюватого дядька за свого. Вищий чин і рішучий характер дозволили дядькові прорватися в Україну. Те, що побачив він, який прийшов усю війну, не міг пізніше описати словами. Навколо 12-тисячного козацького села Устивиця Великобагачанського району [Харківської (нині Полтавська) обл.] теж стояв "заградительный отряд", а люди їли людей! На запитання дядька офіцера, коли знімуть військову облогу, вгодований командир сказав, що це відбудеться не раніше, "как сдохнєт послєдний хохол". Залишилося менше 3 тисяч людей.

Звертаюся я й до замучених "братами" батьків, братів і сестер моєї тещі Ганни Мусіївни Ткачук, яка дивом пережила голодомор-геноцид у селі Тарган Володарського району Київської області. Її зняли з мертвої матері похоронні

команди й віддали до дитячого будинку. Так вона все життя й не знала, скільки братів і сестер у неї померло.

Я не прощаю! Я ніколи не прощу катам моїх рідних, бо вони так і не покаялися. Відмовляються каятися їхні внуки й правнуки. Якщо так, то знову сіятимуть зло й ненависть у світі. Я знаю, що дехто з українців так і не розуміє, про що я хочу сказати. Але дуже добре мене зрозуміють наші вороги. Пам'ятайте ж, я не прощаю!.. Не прощає і мій довготерпеливий народ.

Слово Просвіти. – 2006. – 30 листопада – 6 грудня.

✦ ✦ ✦

ЛИСТ-СВІДЧЕННЯ

МАСУРА Івана Васильовича,
1923 р. народження,
РУДЕНКА Івана Костянтиновича,
1922 р. народження
(м. Київ)

Шановний Левко Григорович!

Ми читали все Вами написане і надруковане. Ви – мужня людина!

Великий патріотизм до нашої багатостраждальної неньки-України допоміг Вам вистояти і витримати такі знущання сталінсько-більшовицького режиму.

Дай Бог Вам здоров'я і благополуччя.

Хай Вам щастить!

Додаємо при цьому наші спогади про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні:

ДО 75-РІЧЧЯ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ: СПОГАДИ ЖИВИХ СВІДКІВ

Страшне число у нелюдській напрузі пропалює
світи до глибини: у тридцять три розіп'ято
Ісуса. У тридцять третім на земному крузі
розіп'ято мільйони без вини
Борис Олійник

Ми народились в селі Скрипаї Зміївського району на Харківщині. В 1933 році нам виповнилось відповідно: 10 і 11 років, тому все, що відбувалось в нашому селі в 1932–1933 роках, ми добре пам'ятаємо. Саме в 1932 році вперше в селі почалось колективне господарювання. Частина дворів не пішла в колгосп, і їх назвали "одноосібниками". Вони мали свої окремі земельні наділи.

В 1932-му, першому колгоспному році, кожний колгоспник за весь рік роботи одержав на трудодні по 1–1,5 пуди зерна. Фактично весь колгоспний урожай було вивезено на хлібозаготівельний пункт.

Одноосібникам хлібоздача державі нараховувалась на кожний гектар орної землі і помножувалась на кількість гектарів: такий метод нарахувань називався "план до двору". Одержаний такий план здачі хліба державі дорівнював приблизно 70 відсотків від усього зібраного урожаю. Одноосібники почали бідкатись: великі сім'ї (по 3–5 дітей), їх треба годувати, та й на посівну навесні 1933 року треба залишити певну кількість зерна.

З району приїхав уповноважений в уніформі з наганом, який суворо слідкував за хлібоздачею. Хлібоздачу виконали, тільки на цьому вона не закінчилась. Надійшла на місця вказівка з району ще додатково здати приблизно стільки ж. Це вже була предтеча голоду. Щоб якось врятуватись, вижити, одноосібники стали частково закопувати зерно в діжках. Появились місцеві "активісти", озброєні жердинами з металевими гострими наконечниками. Схрони були знайдені. Все закопане і наявне незакопане було забране до зернинки, а господарів заарештовано.

В кінці 1932 року розпочався голод, а навесні 1933 року – голодомор. Вмирали і одноосібники, і колгоспники, і дорослі, і діти. Ми були пухлими, але вижили. Багато наших однокласників вмерло. Ми бачили, як вони вмирали, страждаючи. Коли людину розстрілюють, її смерть миттєва, коли вішають, вона дві-три хвилини мучиться. А голодна смерть, вірніше смерть від голоду, коли нема чого їсти, це не доба, не тиждень, це місяці таких мук, таких страждань, що, не дай, Господи, щоб ніде і ніколи таке трапилось.

Пам'ятаємо, який вигляд був у дітей, вмираючих голодною смертю: одні були дуже худі, як скелети, обтягнуті жовто-чорною шкірою, в інших пухле тіло розширялося так, що шкіра не витримувала, тріскалась, і звідти витікала рідина. Назавжди запам'ятались очі вмираючих – вони були палаючі, божевільні.

Хоч через 54 роки було знято "табу" на голодомор, однак лише в 1993 році на державному рівні було відзначено 60-річчя цієї трагедії українського народу. Після Помаранчевої революції за ініціативою і безпосередньою участю Президента України Віктора Андрійовича Ющенка щорічно відзначається День пам'яті жертв геноциду українського народу.

Комуністи, звичайно ж, всякими потугами намагаються применшити трагедію голодомору, бо правда про нього негативно впливає на їхній імідж.

Як реакція на відзначення на державному рівні 72-х роковин голодомору, в газеті "Комуніст" від 9 грудня 2005 р. на всю полосу надрукована стаття під заголовком: "Голод в Украине 1932–1933 гг. Кто виноват?" В статті 6 розділів, один з них називається: "Уймитесь, фальсификаторы!", в якому звинувачуються у фальсифікації наслідків голодомору ЗМІ, історики, політики, науковці не тільки в Україні, а й за кордоном. Так, наведені дані, що відомі на заході діячі – Дейл Далрімпл називав кількість померлих від голоду 5,5 млн осіб, а Хослі Грант – навіть 15 мільйонів.

Припустімо, що померло "лише" 5,5 млн., то це що – мало, це не трагедія, не голодомор?

Нижче подається декілька фрагментів з відомої політично-історичної праці Дмитра Волкогонова "Триумф и трагедия" стосовно голодомору 1932–1933 рр.: "Интересно, пожалуй, привести выдержку из беседы Сталина с Черчиллем 14 августа 1942 года. Закончились переговоры. Сталин пригласил английского премьер-министра поужинать к себе на кремлевскую квартиру. Во время беседы за столом были Молотов и переводчик. В мемуарах Черчилля это выглядит так: Премьер спросил Сталина:

– На Вас лично также тяжело сказываются тяготы нынешней войны, как и проведенная Вами политика коллективизации?

Эта тема, пишет Черчилль, сейчас же оживила Сталина.

– Политика коллективизации была страшной борьбой, – сказал Сталин.

– Я так и думал, что для вас она была тяжелой. Ведь вы имели дело не с несколькими десятками тысяч аристократов или крупных помещиков, а с миллионами маленьких людей**…**

– С десятью миллионами, – сказал Сталин, подняв руки.

– Это было что–то страшное, это длилось четыре года. Многие крестьяне согласились пойти с нами, но основная их часть была весьма непопулярна и была уничтожена самими батраками" (книга 1, часть 2, стр. 20).

"Для закупки за границей машин, оборудования, техники нужна была валюта. И Сталин торопил, настаивал. Его указания, естественно, выполнялись. Во многих районах, особенно на Украине, несмотря на голод, хлеб выбирался полностью. Цена индустриализации была горькой, трагической, с неисчислимыми жертвами крестьян" (книга 1, часть 2, стр.26).

"Вот, например, как подает свою книгу "Урожай горя" Роберт Конквест: на обложке фраза – "В период с 1929 по 1932 год Сталин нанес двойной удар по крестьянству ликвидацией кулака и насильственной коллективизацией" (книга 1, часть 2, стр. 29).

Отже, на риторичне запитання сучасних комуністів, надруковане в зазначеній статті газети "Комуніс**т**": "Голод в Украине 1932–1933 гг. Кто виноват?": "Не природа винувата, що в 1932 році вродило менше, ніж в 1931 році, не куркулі, що ховали хліб, бо вони вже в 1930 році були депортовані на Урал і в Сибір. Відповідь однозначна – винувата влада, режим, створений Сталіним, і не треба лицемірства і словоблудства, які і є змістом всієї статті про голодомор, опублікованій в газеті "Комуніст". Останній абзац цієї статі звучить так: "Голодомор 1932–1933 гг. – трагедия. И для Украины, и для России, и для Казахстана. Но это не дает оснований ни историкам, ни публицистам, ни писателям, ни государственным мужам подливать масла в огонь шовинистического пламени. Можно нечаянно поджечь и себе крылья".

Це вже майже погроза – мовчіть! Це відлуння тоталітарно-командного режиму, і комуністи ніяк не можуть збагнути, що він вже "канув в лєту".

Ні, не можна ні мовчати, ні забувати того злочину, бо навіть у державних, зараз розсекречених документах того часу говориться, що в Україні вимирали цілі села, які потім заселялись переселенцями з Росії, і що було навіть людоїство.

За мільйони убієнних голодом комуністам треба набратись мужності і покаятися за злочин своїх однопартійців.

Прикро, що в Україні й досі знаходить певну підтримку антиукраїнська за своєю суттю партія, яка, будучи політичною спадкоємницею більшовиків, чинить шалений опір об'єктивному оцінюванню трагічних сторінок нашої історії. Чинить – адже історичні оцінки передбачають і відповідальність за скоєне.

Наслідки голодомору. Наше село було велике і багатодітне. В школу ми пішли в 1931 році, нас, 88 першокласників, розділили на дві групи. Більше половини вмерли голодною смертю, і у вересні 1933 року решту живих об'єднали в одну групу. Такі наслідки були і для всіх учнів нашої 7-річної сільської школи.

Про наслідки голодомору по Україні видно із статистичних даних всесоюзних переписів населення. За матеріалами перепису 1926 року українців налічувалось 31,2 мільйонів, росіян – 77,8 мільйонів, тобто кількісне співвідношення українців до росіян становило 40%. На початку XX століття Україну за швидкістю зростання населення порівнювали з Китаєм.

Другий всесоюзний перепис закінчився в 1937 році, проте дані його не публікувалися. Очевидно, картина, яка постала за цифрами, була надто моторошною. Наступний перепис в СРСР проведено в 1959 році. З 1926 року, тобто за 33 роки, кількість українців зросла всього на 0,48% (в цифрах – на 1 мільйон 500 тисяч), тоді як чисельність росіян в СРСР за цей час зросла на 56,9%, і співвідношення кількості українців до росіян зменшилось до 27%. І це при тому, що в період 1930–1940-х років Україна отримала значне вливання українського населення внаслідок входження до її складу Галичини, Закарпаття й Буковини. А це близько 6 мільйонів. Немає сумніву, що в зазначеному часовому проміжку (1926–1959 рр.) сталася українська національна катастрофа.

Такі демографічні ями позначаються на кількості представників наступних поколінь. У Західній Україні, яка сама чимало потерпала внаслідок депортацій та репресій, але яку все ж таки оминув голодомор, демографічна ситуація суттєво краща, ніж на решті території країни.

Підтвердженням того, що це був спланований голодоморний геноцид саме українців – переселення до Сибіру цілих станиць Кубані, населених переважно українцями. Голодомор провадився паралельно з масовим винищенням української інтелігенції. З трьох сотень українських письменників живими залишилось менше 40. Тому не випадково, що ще при існуванні СРСР 10 країн світу (США, Канада, Австралія, Швеція, Польща, Угорщина та інші) визнали цей голод геноцидом, тобто актом убивства українського народу.

Був геноцид вірменського і єврейського народів, і вони звернулись до світової спільності про визнання геноциду. З Україною відбулось по-іншому. Комуністичні лідери республіки обережно признали, що в 1933 році був-таки голод в Україні.

Україна нарешті здобула незалежність, стала суверенною державою. Народ делегує своїх представників в парламент. І прямо-таки ганьба цим "народним обранцям", коли майже половина з них не підтримала Закону про історичну національну трагедію свого ж народу.

В 70-ті роковини голодомору 14 травня 2003 року Верховна Рада України на своєму спеціальному засіданні прийняла Звернення до українського народу, в якому визнала Голодомор актом геноциду українського народу, але таке рішення пройшло з мінімальним результатом – 226 депутатів. Треба думати, решта – 224 депутатів – лишилась по інший бік. Це звернення треба було узаконити, і Президент Віктор Ющенко вніс проект відповідного Закону. 18 грудня 2006 року Верховна Рада розглянула цей проект і прийняла його. За Закон проголосували три фракції з п'яти, а саме: "Наша Україна", "Блок Юлії Тимошенко" і соціалісти (233 депутати). Не підтримали фракції комуністів і регіоналів. Відносно комуністів – все ясно. Одначе позиція регіоналів викликає подив, бо саме в областях, в яких на парламентських виборах в березні 2006 року виборці потужно підтримали регіоналів, завдяки чому вони й прийшли до влади, був Голодомор, і є живі свідки, в тому числі і ми по нашій Харківщині. По всьому периметру довоєнного західного кордону України, від Житомирщини до Луганщини, розташовані численні українські села, в яких від голодної смерті вмирали сотнями і тисячами. А за кілька кілометрів, за кордоном України, населення інших республік – Росії та Білорусії – не відчувало погіршення ситуації.

Дивна також і позиція Росії, яка через своє Міністерство закордонних справ назвала Голодомор в Україні 1932–1933 років "так называемым "голодомором" і не визнає його геноцидом за етнічною ознакою. Це і є причина – чому регіонали не голосували за Закон про Голодомор, тобто в знак солідарності з Росією, тільки це не той випадок для прояву солідарності. До того ж Україна не звинувачує особисто Росію, як правонаступницю СРСР, а звинувачує сталінський режим, який і створив цей геноцид.

Загибель мільйонів українців, що пішли в інші світи, як мученики, не може зникнути в безпам'ятстві.

Усе це ми мусимо розуміти і пам'ятати. Лише розум і добра пам'ять можуть вберегти Україну від фатальних помилок.

Без усвідомлення трагедії Голодомору неможливе розуміння багатьох подій у XX столітті.

[Підписи] І.Масур, І.Руденко
17 листопада 2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МАСЬКО (в дівоцтві БОНДАРЕНКО)
Любові Степанівни,
1926 р. народження

(с. Манвелівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Цей спогад я (Вороненко Олена, онука) почула ще в дитинстві від своєї бабусі Люби, якої, на жаль, вже нема – вона померла 3 роки тому. Але те, що я тоді, в 12 років, почула, бентежить мою думку й зараз. Де ж він, Бондаренко Анатолій Степанович, 1925 р.народження?

Народилася я в с.Копані Васильківського р-ну. Кожному колгоспу держава призначала план, скільки потрібно було здати державі зерна. Виконав завдання, давали ще один план, а якщо ні, то це дуже гірко відбивалося на керівництві колгоспу в першу чергу, а також мало неабиякі наслідки для їх родин. Саме так було в с.Копані. За невиконання плану хлібоздачі в 1932 р. батька, головного бухгалтера Степана Бондаренка було посаджено в тюрму. Вдома лишилася дружина Уляна, тобто наша мати, з двома малими дітьми – Любі було 6 років, а Анатолієві – 7. В хаті вже не було нічого, крім голих стін.

В той період в селі починає лютувати голод, від якого часто вмирали люди. Уляна бачила, що сама вона не зможе врятувати дітей від цього лиха. Поряд з нею жила вже літня жінка, яку в народі звали Настею. В розпачі Уляна попросила від баби Насті поради. Та баба порадила Уляні віддати дітей до дитячого будинку, де б вони змогли перебути голод, а сама Уляна, також, можливо, пережила б це страхіття, і змогла забрати потім своїх дітей.

Так вона і зробила, а для себе запам'ятала, що в дівчинки на мізинці правої ніжки є родима цятка, а в хлопчика – те ж саме на кінці тієї ж ноги. Уляна вважала, що коли вона повернеться за дітьми, то вона їх не зможе впізнати.

В 33-му році померла баба Настя, але рік все-таки скінчився. Наслідки 33-го відчувалися і в 34-му році. Уляна отримала від чоловіка листа, в якому він повідомляв, що його звільняють, нехай забирає дітей додому. Любу вона знайшла відразу, а Анатолія було відіслано кудись в інше місце. Довго шукала свого сина, доки й не померла від туберкульозу в 1939 р. Степан повернувся додому і одружився вдруге. Мачуха не стала продовжувати пошуки. Кому потрібна чужа дитина, коли є свої поряд, ще й дочка чоловіка від першого шлюбу. Недовго прожив і Степан – він загинув на війні в 1943 р.

Люба продовжила пошуки брата, але так і не змогла знайти. Доля його невідома. Можливо, він помер, а, можливо, живий, і так як і Люба, все своє життя шукає рідних.

Записала О.Вороненко, онука.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МАХНО Галини Павлівни,
1922 р. народження
(с. Дмухайлівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

В нашій сім'ї нас було четверо. Ми мали невелике господарство, конячку та корівку.

По дворах ходили так звані "активісти". Відбирали в людей останній шматок хліба. Виламували двері, виганяли сім'ї в ніч... Жорстоко розправлялися з тими, хто брав так званих "куркулів" до себе додому. Люди боялись брати "куркулів", щоб їх самих потім не вигнали зі своєї хати. У нас зерна "активісти" не знайшли, але забрали конячку, а потім (через кілька днів) і корівку. Шукаючи зерно, перекопали не тільки двір, а й весь город. Пізніше знайшли у печі захований клунок з зерном, залишений нами на "чорний" день. Батька нашого забрали у сільраду, більше він до нас ніколи не повернувся. Всіх кудись відвозили. Наша матуся поїхала слідом за батьком.

Люди помирали, хто на вулиці, а хто цілою сім'єю в своїй хатині. Їсти хотілося дуже, ми ходили по селу з простягнутою рукою, але вже ніхто нічого не давав, бо так звані "комсомольці" позабирали все, що було заховане.

Всіх мертвих скидали в спільну яму, яку вирили на кладовищі. Багато в нашій родині загинуло від голоду: тітки, дядьки, мої братики, дідусь. Почали ми з мамою їсти сіль, але від неї ще більше опухли, хоча й запивали водою. Мама вже не могла ходити. Лежала на печі і все просила пити, а на світанку померла. Я вже нічого не боялася, мені не хотілося ні кричати, ні плакати, а тільки би попоїсти чого-небудь...

Записала Н.Вчерашня.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МАХНОВЕЦЬ Розалії Іванівни,
1917 р. народження
(м. Малин на Житомирщині)

Народилася я на хуторі Гуска у сім'ї селянина-середняка Ізбицького Івана Андрійовича. Була старшою дитиною в сім'ї. В 1919 та 1922 рр. народилися ще дві доньки. Сім'я мала своє господарство. Батьки трудилися, щоб прогодувати і одягти сім'ю. Дітей ытеж привчали з дитинства до роботи.

Я навчалася в Нововороб'ївській семирічці. Ходила пішки з Гуски, долала 7 км туди і назад, або ночувала в родичів.

В 1930 році в селі почалася колективізація, проте селяни не дуже хотіли вступати до колгоспу. Тому представники сільської Ради приїжджали кіньми до селянських господарств і забирали все, що можна було забрати. Не залишили і посівного матеріалу. Люди залишилися без всяких засобів існування. Весною 1931 року не було чим засівати поля у особистих господарствах. Проте люди трохи ділилися, якось викручувалися, шукали роботу поза селом. В 1931 році батько поїхав на грабарку в Білорусію. В 1932 році повернувся і забрав сім'ю, матір і двоє менших дітей. Я залишилася в тітки. Жити ставало все важче. В людей відібрали все, звезли в колгосп, а потім невідомо, де воно все ділося. Люди голодували страшенно. Весною, влітку, восени харчувалися рослинними харчами, дарами природи: кропива, лобода, жолуді, горіхи, кислиці, дикі груші. Взимку ставало набагато важче. Зима 1933 року забрала багато людей. Батьки повернулися в кінці 1932 року додому. Вступили до колгоспу. Але батько працювати не зміг, бо хворів виразкою шлунку, а їсти не було чого (потрібна була дієта). Потім його звалив тиф. В травні 1933 року він помер від хвороб і голоду. Мати працювала день і ніч за миску баланди, яку давали в колгоспі. Вона приносила її дітям.

Я ходила до школи, і нас там теж підгодовували баландою. Це галушки з гречаної дерті, зварені на воді. Це багатьох врятувало. Середню сестру забрали родичі в с.Рипіще. Вони жили краще, бо дядько працював головою колгоспу.

Люди мерли на ходу. Опухали з голоду, травилися отруйними грибами, падаллю (дохлими кіньми, котами, собаками, мишами)...

В наших сусідів з шести дітей залишилося двоє, в інших померли 5 дітей, залишилися тільки батько і мати. 60% жителів села вимерли.

В травні 1933 року після смерті батька мене, як кращу ученицю, відправили в Малин на тримісячні курси при Малинському райВНО. В школах не вистачало вчителів.

На курсах нам видавали пайок: 400 г хліба і миска борщу з кропиви на день. Я жила за борщем, бо хліб забирала, щоб занести в неділю додому і врятувати маму і меншу сестричку. Щонеділі я йшла пішки з Малина в Гуску (18 км). Це була страшна дорога – скрізь і на дорогах, і на полях, і в лісі лежали мертві опухлі люди. В Малині була спеціальна служба, яка збирала мертвих на вулицях і складала на гарби (такі ящики), запряжені кіньми.

Проте довго протриматися на борщах з кропиви я не змогла. Одного разу на заняттях втратила свідомість. Мені нічого не боліло, але я відчувала, що вмираю. І вже бачила себе на гарбі. Однокурсники завели мене на квартиру і поклали в постіль. Жила я в сім'ї євреїв. Євреї жили непогано. В них був запас золота, яке міняли на харчі.

Господарка зрозуміла, що я голодна, напоїла гарячим чаєм з хлібом з маслом. І так потрошку підгодовувала протягом тижня. Врятувала від голодної смерті. Я до сих пір вдячна їй за те.

З 1 вересня 1933 року я стала навчатися заочно, і працювала вже вчителем. Моїх однокласників з 36 залишилося 16. Решта померли з голоду. В школу звозили, щоб нагодувати баландою всіх сиріт і голодних дітей.

Я в сім'ї була основною годувальницею. Директор школи виділив мені на шкільних ділянках грядочку кормової моркви. Ми з сестрою копали її, варили і їли. А в жовтні я, як вчителька, вже почала отримувати пайок: 7 кг борошна на місяць і невелику зарплату.

Директор школи дуже жалів мене, тому випросив у сільраді нам з сім'єю будинок у Нових Вороб'ях, куди й перейшли жити в листопаді 1933 року. Маму взяли на роботу в школу варити баланду. В 1934 році жити стало трохи краще.

Пройшло 70 років з того часу, та коли я розповідаю про те страшне лихо своїм внукам і правнукам, мені моторошно, і сьогодні дуже хочу вірити, щоб це ніколи не повторилося.

У Гарбарів була велика сім'я, багато вимерли, залишилась невістка і троє дітей, яких вона порубала і посолила і до ранку сама вмерла, очевидно, розірвалось серце.

І так було майже по всій Україні. А це означає, що голод не минув і безпосередньо близьких мені людей. Поцікавившись про ті страшні роки у свого дідуся, що я почув: "Те було жахливо. Люди не знали, куди себе подіти". Потім він розповів мені історію, яка стосувалася безпосередньо його: "Сім'я була велика, батько помер ще молодим. Залишилася мати (Марія Іванівна) та п'ятеро дітей. Що робити?! У голову Марії Іванівни приходили найжахливіші думки. Одна з них все-таки стала реальністю. Найменшого сина, Василя (Василя Івановича, мого дідуся) вона, одного дня відвела на вокзал і залишила. Хлопчик був малий, тому дорогу додому він навіть не намагався шукати, він сидів і плакав. В цей час мати пішла до своєї сестри Катерини, гірко плачучи, розповіла, на що вона змушена була піти. Почувши це, тітка Катя кулею вибігла з хати. Прибігши на вокзал, вона вмить найшла хлопчика. Він обійняв тітку і крізь сльози сказав: "Тепер ви будете моєю матір'ю". Вона прийшла додому до Марії, взявши Василя за руку, рішуче сказала: "Якщо помремо, то всі разом".

В даній ситуації я не беруся осуджувати матір дідуся, все це можна охарактеризувати одним словом: "БЕЗВИХІДЬ", створена сталінським тоталітарним режимом.

Записав І.Микитенко.
2003 р.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково–практичної, історико–краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать".(25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.48–49.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МАШНОГО Федора Йосиповича,

1935 р. народження

(с. Нова Збур'ївка Херсонської обл.)

Ми жили, як зараз кажуть, "на отшибі". Село хоч і невеличке тоді було, але людей в ньому жило багато, бо мали тоді багато дітей, не те, що зараз. В сім'ях було і по чотирнадцять дітей. Але під час голоду село вмить притихло – більше половини вимерли. Всі, хто йшов з села чи в село, зупинялись біля нашої хати. Коли настав голод, то люди зупинялись на подвір'ї: хто вмирати, а хто – розжитись чим-небудь. З часом батько вирішив забити вікна, щоб голодні люди не лізли в хату, так вони вмирали прямо під вікнами. Хто приходив пізніше, лягали поруч з мертвими. Потім односельці почали розтягувати трупи по хатах – їли. А голодні, що приходили, прямо тут різали мертвих. Сусіди ховали рідних, які вмерли, по хатах, бо на кладовищі чекали голодні…

Роки голоду запеклися в душах людей болями, стражданнями, горем. Але багато з людей, які пережили його, залишились добрими і чуйними.

Записала Л.Бакун.
1991 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МАШОВЦЯ Павла Леонтійовича

(м. Київ)

Розпорядок життя і праці в сім'ї мого діда, Машовця Павла Яковича, порівнюю з сім'єю мурашок або бджіл, у яких теж всі працюють протягом світлового дня, виконуючи свої обов'язки без нагадування.

Це був період НЕПу, який не обмежував трудівника в його діяльності. Поряд з членами сім'ї на них працювали і комахи. На час колективізації у дідовій пасіці було 190 вуликів бджіл, а у його ліску – велика (копиця) – сім'я мурашок, яка оберігала дерева. Ніколи ми не бачили червивих яблук чи груш. Сади ніколи не обробляли хімікатами. Оберігали сади мурашки та птахи.

Основні прибутки сім'я діда отримувала від продажу меду та фруктів. Протягом всієї зими кожної неділі вивозив дід повний віз яблук і бідонів з медом на ринок для продажу. Продавав, мабуть, по сходній ціні, бо ніколи назад не привозив непродане.

Гроші, виручені за продаж, витрачалися на купівлю сільськогосподарської техніки. В той час у господарстві діда вже була молотарка, привід, маховик, трієр, віялка, січкарня, вальці, млинок, жачка, косарка, ткацький станок, медогонка і ін. Тваринництво мало своє призначення – це виробництво гною. Землі було у діда

десь до 20 десятин. Земля була супіщана, заболочена, але давала величезні урожаї всього, що на ній висівали чи висаджували. Це тому, що вивозили на ці поля дуже багато гною, а вологи вистачало. Регулятором вологи був березовий ліс, який у мокрі роки робив великий приріст, а в більш засушливі поступався вологою навколишньому рослинному світу. Тепер ця земля заростає осокою.

Дід, женившись, виїхав на хутір зі своєю дружиною, з сокирою, лопатою, косою та граблями і за 15–20 років болотисту місцевість перетворив у квітучий край. Це яскравий приклад того, що праця облагороджує людину. Поки є земля, то на землі не може бути безробіття. Період НЕПу яскраво це довів, а насильна колективізація по суті знищила найкращих працівників села.

Столипінська реформа сприяла освоєнню багатьох неосвоєних багатств України, які лежали на поверхні нашої, української, ділянки поверхні планети.

До мого діда приїжджали років за два і перед самою колективізацією якісь люди і попереджували, що все заберуть у нього, а сім'ю вишлють, але він не вірив. Він говорив, що якщо приїдуть грабить, буде стрілять, і якщо буде необхідно, грабіжників вбивать.

В селі всі ті, що переселилися до столипінської реформи і в час реформи, жили порівняно заможно, і всі не хотіли вступати в колгосп, з ними обійшлися як з куркулями, забрали їхнє майно, а сім'ї їх вислали на далеку Північ.

Таких сімей було в селі до 15, це майже всі ті, прізвищами яких були названі урочища.

Мегеді були хитріші, в час колективізації деякі з них дещо цінніше продали, а самі виїхали в інші місця, більшість у Київ, цим вони врятували себе від висилки. З висланих ніхто в село не повернувся, і мало хто лишився в живих. Сини діда Олександр і Федір не повернулися з висилки. Федір загинув на фронті в час Великої Вітчизняної війни, а Олександра знову забрали, і невідома його доля. Дідів син Антон жив у с.Грузька, в нього було 2 дочки і син. Його тоже ДПУ забрало (як сина куркуля) в 1931 році. Його доля невідома, мабуть, помер на висланні.

Дід повернувся з висилки з своїм зятем, Лопатою Данилом, з с. М.Каращина і робив у Ніжиловицькому лісництві, а перед війною обох їх забрали і десь біля Києва розстріляли, ніби, під Білогородкою у лісі.

В одній з газет 10 років тому (1995) був надрукований вірш, який мені дуже запав у душу своєю правдивістю. Жалію, що не знаю його автора. Ось цей вірш:

ІДЕ МІЙ ДІД

Іде мій дід,
Важкі ступають кроки
В глухому підземеллі ВЧК.
І через дальші, знівечені роки
Я душу рву: за що біда така?
За що скрутили

Хліборобські руки?
Куди його, нещасного, ведуть?
Та вже кати, недолюдки, падлюки
З кишені підло зброю дістають.
І молодик з червоними зірками
Її до голови з-за спини наставля,
"Стій!" – я кричу над чорними роками –
Послухай правду, потім вже стріляй.
На мозолясті руки подивися,
Що пахнуть хлібом,
Весняним теплом.
Що на степу під сонцем запеклися,
Бо чистим зерном сіяли й добром.
Хіба він схожий в чомусь на злочинця,
Що крав, вбивав, невинних мордував?
Це ж ти, катюга, злодій і убивця,
А він голодних хлібом годував.
Він міг би і тебе нагодувати,
За тебе помолитись він би міг,
Тобі б він міг пораду добру дати,
Якби від тебе в землю він не ліг.
Втішайся, кате, і твори нещастя,
Таким "щасливим" світ ти цей зробив:
Себе лишив освіченим нащадкам,
А хлібодара мирного убив!
І світ цей став таким:
Здригнулось небо,
Кривавих жертв хватило на віки,
Ні Бога, ні добра
Не стало людям треба,
А лиш голодомори й Соловки.
І вже йому не сниться
Рідний хутір,
І знов нічого
Не чуємо, не бачим.
Тож цілому світу
Не можна збагнути –
Як можна так розум
В кайдани закути?
Хотіли свободи,
Добробуту мати,

І тут же все те
За брехню продавати,
Спасенної ради
В чужинців шукати,
А власні надії
В багнюці топтати.
Як діти, не можем
Ніяк зрозуміти,
Що матері нашій
Лиш ми свої діти.
Забуде вона
Свої болі і муки,
Подасть нам над прірвою
Вірнії руки.
Тож щиро до неї
Прилинем серцями
І будем щасливі,
Й вона буде з нами.

В 1929 році в час колективізації дід мій відмовився подати заяву у колгосп, і його обклали великим податком. Він продав усе своє тваринництво і сплатив податок, після цього на нього знову наклали такий податок, за несплату якого забрали в нього все майно, всі будівлі, а його з сім'єю вислали у Вологодську область.

В 1929-му чи то 1930-му рр. в колгосп вступили (записалися) лише ті жителі, в кого не було чого туди здавати. В селі працювала бригада, яка визивала кожного господаря села у сільраду і умовляла вступити у колгосп. Якщо той відмовлявся, зачиняли його в іншій кімнаті сільської ради і пропонували подумати. В склад бригади входив представник, присланий з району, і 3–4 чоловіки з комнезаму (бідних, але напористих громадян села).

Мою матір з однорічним моїм братом тоже зачинили, і після того, як він довго просив їсти, а потім весь обмочився, то матері під ранок дозволили піти додому.

Мати того старшого уповноваженого називала хорошою людиною. Визивали матір тому, що батько в той час переховувався, як і більшість "середняків".

Перед колективізацією мені було 7–8 років. Мене через день, як стемніло, але світив місяць, посилали в село Червону Слободу до тьоті Наташі з торбою, нагруженою сухими яблуками, сухими грушами, або квасолею чи горохом. В торбі було десь з відро насипу. В туж ніч я повертався додому годин в 11 вечора. До цього села було 7 км. Мене посилали тому, що старші цілий день щось робили і були зморені. Це ми ховали від конфіскації те, що можна було.

Пригадую, як після третього визову у сільську раду з матір'ю прибула бригада чоловік 5 з підводою, робили обшук і забирали все, що можна було їсти: зерно, картоплю, буряки, моркву, мішки з зерном і мукою, порося і все інше.

Переглядали всю посуду: горшки, глечики, чавуни, і якщо там було чогось хоч трошки, то все забирали. Шукали скрізь: у клуні, у хліві під соломою, у купах гною і залізними шомполами проколювали в підозрілих місцях землю.

Після третього приїзду підводи бригада погрузила решту збіжжя, плуг, борони і ін. і поїхали до колгоспу, повели коня і корову.

Мати зібрала нас усіх, 5 дітей, з яких найстаршому Колі було 11 років, а найменшому Петі – 1 рік, пригорнула, як могла, до себе і стала голосно плакать, приказуючи: "Чим я вас годувать буду? Що я Вам дам їсти"?

Це була рання весна, і на городі, крім великої бутвини на буряках, ще нічого не було. Залишилась шолуха з проса, ми її перетирали на примітивних жорнах, добавляли у великий чавун, де варилась бутвина, яку потім їли. Ходили по полю, де в минулому році була картопля, вдавалося знайти іноді до десяти висохших картоплин, крохмаль яких воду з бутвиною робив густуватою.

Щодня я ходив у Князьке болото і ловив корзиною у канаві карасиків. Ловив, поки не зловлю 8 штук (по одному на кожного). З нами жили в той час бабуся і тітка Киля. Повернувшись з промислу, роздавав усім по карасику, яким тут же у дворі встромляли шпичку з дерева у рот, припарювали на вогні, який постійно горів на подвір'ї, і поїдали з кісточками. Раз на тиждень, коли, було, стемніє, я ходив до тітки у Червону Слободу і приносив торбу з квасолею або з сушшю груш чи яблук, це те, що я раніше туди заносив.

Ми вижили, завдяки допомозі родичів з сусідніх сіл та нашій винахідливості. Батько на рік скрився, виїхавши до діда на Вологду, а повернувшись, робив на важких роботах (різав подовжньою пилкою доски) за 1 кг. хліба в день, який ми вечером з'їдали гуртом, всією сім'єю.

В той час у Києві були магазини "Торгсін" (торговля з іностранцамі), в яких за золото продавали хліб. Мама завезла туди свої великі золоті сережки і кільця, то привезла 4 буханки хліба, що хватило нам майже на місяць.

Але під кінець зими всі наші резерви кінчилися, батьку не вистачало часу підробляти на хліб, пиляючи доски, бо він був бригадиром найбільшої в колгоспі бригади, а йшла підготовка до весни. Ми в той час вступили у колгосп, бо все наше майно було вже там.

Батьку запропонував голова колгоспу, Міщенко Микола Іванович, помінятись з ним хатами, то він за це дав нам мішок картоплі, що, по суті, дало нам можливість дожити до тепла. Померла тільки тітка Киля, яка свою пайку їжі часто ділила між нами, дітьми. Як потепліло, то стали у дідовому ліску на високих березах гніздитися грачі, а ми добиралися до їх гнізд і забирали яйця. Це була велика добавка до нашого раціону, а через 3–4 тижні знаходили і галченят. Це вже дало змогу дожити до часу достигання злаків. Колоски жита, які ми вхитрялися красти, спасли нас від смерті. Охотно їли і цвіт (головки) клеверу.

Я в цей час ходив у 3-й клас, в якому нас було більше 40 учнів, а весною 1933-го до кінця навчального року більша половина учнів класу повмирали від

голоду. Ми, учні, завжди знали, хто завтра вже не прийде у школу. Хто був підпухший, то більше двох днів не виживав. Мені під кінець зими мої товариші сказали, що завтра я теж помру. Я про це сказав мамі, то вона дістала у родичів бутилку молока, половину якого випив я, і на другий день, всупереч прогнозам товаришів, був у школі. Багато учнів повмирали і в інших класах. Весною звели по два класи в одну кімнату, і вчив їх один учитель.

Директором школи в той час був Бондаренко, вчителями Грищенко, Білецький і Сіренко Антоніна Федосіївна.

Коли були зведені класи і навчав нас один учитель, то більше доводилось учитись самим. Так на півуроку нам задавали прочитати 2–3 сторінки і законспектувати прочитане. В цей час трапився такий випадок. Вчителька Антоніна Федосіївна підійшла до мого сусіда по парті Козицького Петра, прочитала його конспект і під ним поставила "2". Я бачив, як він добросовісно конспектував, і підняв шум за несправедливість учительки. Тоді вона дала прочитати йому з своєї книжки оповідання, яке запропонувала законспектувати, забравши прочитане в книжці. Через 10 хвилин він законспектував слово у слово всю прочитану сторінку. Після цього вчителька вибачилася перед Петром, перед класом і мною. Його авторитет ще більше зріс. Дуже добра в нього була пам'ять. Жаль, що війна таких людей як Петро Козицький та Вася Волошин не помилувала. Коли я працював директором школи, то його брат Василь був у школі хорошим учителем, а в 1937 році протягом канікулів я у колгоспі працював рахівником, і знову – таки брат Петра Микола зі мною працював табельщиком.

Бухгалтером був Зубарчук Яків Кузьмович, він багато чому мене навчив, що пригодилось мені у житті.

[Підпис] П.Машовець
5 грудня 2005 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МАШТАЛІР Євдокії Опанасівни,
1925 р. народження
(с–ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

1933 рік – чорний у моїх спогадах, бо він був справді таким для нашої родини. Спочатку від голоду, коли вже не було чого їсти, помер середній брат Павлик. Це було десь в середині літа. Тижнів через три і молодшого Сашка поховали. Але на цьому біди не скінчилися – восени, на самому початку, померли батько, зоставивши нас з матір'ю самих. Ходили пухлі з голоду, кормилися чим попало – варили кожу з ременів шкіряних з кінської упряжі, на ті ж цілі пішов батьків кожух. Хоча урожай того року був гарний – людям зерна не давали.

Весь хліб везли на елеватор, а звідти поїздом вивозили. Я ходила допомагати матері на тік – щоб хоч якось прокормитися. Мама приносила додому зерно в складках одежі – коли жменю, коли дві, а я одягала великі батькові чоботи, щоб коли верталася з роботи, сипнути туди хоч трохи зерна.

1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МЕДВЕДЄВОЇ (в дівоцтві СТОРОЖЕНКО) Антоніни Йосипівни

(м. Тальне Київської (нині Черкаська) обл.)

Мій дід, Гаврило Степанович Філіцький, працював у тальнівському колгоспі "Перемога" їздовим. Із своєю дружиною Домкою Нестерівною вони ростили семеро дітей. Голод їх мучив, як і всіх тоді. Пекли кабаки, буряки, збирали різний бур'ян і ледь виживали. Сам він ледве вже ходив. Перед цим помер з голоду його тесть Нестір Михальський. Нависла смерть і над сім'єю. Сказав, що піде до колгоспу шукати порятунку. Зумів тільки дійти до воріт, як обома краями пішла кров, і він упав мертвим. Не встиг щось зробити для порятунку дітей. Мати сказала: "Бог дасть – виживуть". Домка Нестерівна спочатку працювала на полі, а потім її перевели вихователькою у майдан, як на сьогодні, то дитячий садок. Тож діти всі й вижили.

У діда Стороженка по батьковій лінії було семеро дітей. Мій майбутній батько Йосип був найстарший. У 1933 році батьки повмирали, і турботи про шістьох сестер лягли на нього. Він працював у їдальні станції Тальне і кожного дня щось трішки приносив їсти. Голодні люди разів шість робили на нього засідки коло єврейського кладовища і нападали. Він харчувався краще і добре бігав. Це й урятувало і його, і сестер – моїх тіток.

Мицик В. Роки та дні смертей і жаху. – За українську Україну. – 2007. – 5–11 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МЕДВЕДЄВОЇ Віри Іларіонівни,

1920 р. народження

(с. Новоолександрівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.)

В нашем селе было всего 23 двора. Село было бедное, детей к работе приучали с 10 лет. После революции крестьяне получили землю, с любовью ее обрабатывали, обживали. Но были также и лентяи, такие как Глущенко. Где Глущенко, там и кража и драка. К работе его не тянуло. Зато он бил себя в грудь: "Я – советская власть!"

Когда организовали в селе колхоз, люди работали до пота. А у Глущенко была одна работа – искать "вредителей" и "врагов народа". По его доносам было выслано на Соловки 5 многодетных семей, из тех, кто впервые хлеба наелся, когда революция дала им землю. Я еще до сих пор слышу, как женщины из тех семей кричат среди ночи. Их всю ночь вывозили.

В 1931–1933 гг. вербовали людей на строительство завода в Енакиево. Глущенко, как "активиста", оставили в селе. А как же – без него будет тяжело. Послали пятерых мастеровых людей. А вскоре их семьи принялись "раскуркуливать" – выгнали из хат, продали имущество. Объясняли, что это наказание "за невыполнение хлебозаготовок". Молодых юношей из этих семей забрали в трудармию на строительство электростанции под Днепропетровском, на земляные работы и т.д. Люди гибли на стройках от непосильного труда, гибли в селах от голода. Сколько их погибло, уже никто, наверное, не посчитает. А среди них были такие мастера и таланты, которых трудно найти.

В нашем селе уже не было слышно стука в кузне. Село погибало. В 1933 г. от голода умерли брат моего отца и 8 его внуков. Умерла бабушка – мама моей матери. Отец каким-то образом нашел работу в Червоноармейске. Хлебную карточку (400 г) давали только на рабочего, а нас было шестеро. Мать уже опухла, а была вынуждена носить воду для стирки, мыть полы людям за кусок хлеба, чтобы мы, дети, не умерли от голода.

Как-то выжили. Но на этом беда не закончилась. В 1937 г. отца арестовали как "врага народа". Его фотографию сорвали с "Доски Почета" стахановцев. Я до сих пор берегу ее. Наверное, передал ее хороший и честный человек.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МЕЛЕНТЬЄВОЇ Олени

(м. Макіївка Донецької обл.)

Моя бабуся разом з батьком, мачухою і двома сестрами жила тоді на Сумщині в селі Коренівка. Жили заможно, але коли почалася колективізація, їх оголосили куркулями і забрали геть усе. Вигнали з дому, бо його забрали під колгоспну контору. Рідні змушені були ходити по квартирах. Взяла до себе сім'я з чотирма дітьми. А потім до села приїхали комсомольські активісти. Стали ходити вночі по селу, забирати все, що залишилося. Тим, хто взяв на квартиру колишніх куркулів, вибивали вікна, знімали двері. Була зима, холод, а ці набіги час від часу повторювалися. Будинок не зачинявся, усі хворіли, і бабусиній родині довелося переїхати в друге село до родичів. Разом з господарями їли сухі стебла гречки. М'яли їх, як було на чому, то мололи і підмішували в хліб.

Випадків людоїдства у селі не було, але чутки про те весь час ходили. Не було сім'ї, де б хто-небудь не помер.

В родині сусідів було трійко дітей, і батьки хотіли їх врятувати, віддаючи все, що було в домі. До весни батьки померли. Ще одна родина, де теж було троє дітей, вирішила залишити в живих тільки дорослих і старшу доньку. Тому всі харчі йшли їм, а дві молодші дівчинки померли.

На шляху з одного села до другого лежали трупи. Йшла людина, впала і вмерла. Мертвих було так багато, а живі – такі недужі, що в кращому разі закопували своїх покійників без трун прямо в городі чи коло хати.

Прийшла весна. Люди стали їсти траву: конюшину, кропиву, лободу. З неї робили оладки, злегка притрушуючи, якщо було, борошном. Батько викопав у полі підводу прихованих буряків. Коло нього зібрався цілий натовп людей, що вмовляли дати хоча б один. Їли прямо в полі брудний буряк. Добра половина була роздана, а все, що залишилося, привезли додому. Але й туди без кінця приходили селяни. Сусід вже спух від голоду, ледве ходив, та щодня приповзав за буряками. Пухлина спала, і чоловік одужав.

А потім визрів новий урожай, і стало трішки легше.

Освіта України. – 1998. – 25 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МЕЛЕЩЕНКО О.А.,
1911 р. народження
(с. Топчине Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

У 1933 р. зерно було, так його все повивозили, а людям нічого не дали. В одній хаті п'ять душ і двоє батьків вимерли тоді з голоду. Батько у них був з війни інвалід – контужений. І багато людей вимерло тоді.

Я робила в колгоспі і возила кіньми зерно на станцію. Їдеш ото і вкрадеш зерна, бо їсти хочеться. Та залишала його в невістки, бо жила вже в неї. Прийшли уповноважені. Із засіки геть усе повивертали. У них двоє дітей після того висохло на печі з голоду.

Тато наш того року від голоду вмер. Я робила в колгоспі, а згодом служила в одного вчителя. Ідеш уранці, або корову женеш – лежить на дорозі мертва людина. Кинуть мертвого на бричку, вкинуть в яму, загорнуть – і все.

Колгоспним коням возили ячну солому. Як почала я сіяти навесні 1933 р., в мене було четверо коней. Так двоє з голоду здохли. Та що коні?! Тоді мало не півсела людей у нас вимерло.

Записала М.Карханіна.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МЕЛЬНИКА Миколи Андрійовича,
1925 р. народження

(с. Топчине Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

У 1932 р. їздили гарбами уповноважені та активісти, забирали, в кого що було. А в нас на той час була тільки корова і дві собаки та кури, бо батько був робітником. Його забрали в 1932 р. в м.Харків будувати якусь аеропланну станцію, і більше він не повернувся.

У 1933 р. був дуже великий голод. Пшениця, що була посіяна навколо, так й зосталась нескошеною. Сніг її дуже прибив, бо в тому році було дуже багато снігу, відкопати її з-під снігу було неможливо. Весною, коли розтанув сніг, ми (діти), ходили красти ту пшеницю. Люди верхи на конях стерегли її, щоб ніхто не крав, і били нас батогами.

Якось мама сказала, що піде хліба просити. Старший брат Іван (1923 р. народження) і молодший Андрій (1927 р.народження) її не дочекалися, померли від голоду. А як я вижив, не знаю, бо їли всі однаково, цим розпоряджався старший брат. Я коло печі постелив ряднину, поклав їх рядком одного коло одного, сам ліг біля них, і вкрився рядниною. Коли повернулась мама, вона кричала страшним голосом.

Братів в снігу коло хати поклали, накрили рядниною і прикидали снігом. На нашій вулиці, де жило в той час 107 осіб, зосталось в живих тільки 6 чоловік, а всі інші померли від голоду.

Записала М.Карханіна.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МЕЛЬНИК Оксани

ЗНЯТО БЛОКАДУ МОВЧАННЯ

Страшні голодомори, на щастя, оминули Західну Україну, але до Галичини з-за Збруча все ж доходили звістки про штучно створений у Радянській Україні голод, тоді як рік був урожайним: окремим людям все ж вдалось прорватися через кордон, що надійно охоронявся, з надією на порятунок. Люди старшого віку, згадуючи ті страшні часи, розповідають про втікачів зі Сходу, опухлих від голоду, виснажених, для кого дорога на Захід була єдиною надією на порятунок, багато хто так і не осилив цього шляху, а вже тих, хто опинився у галицькому селі, виходжували цілими громадами. Вони й розповідали про страшні картини – вимерлі цілі родини, села. Не було змоги допомогти братам з-за Збруча мате-

ріально і продуктами, хоч у Галичині, зокрема у Львові, були створені допомогові комітети, які збирали харчі для голодуючих з великої України, бо військовики, що охороняли кордон, відмовлялися пропускати будь-ку допомогу. Галичині таки вдалось прорвати блокаду мовчання – світ почув страшну правду. Та якщо Західну Україну оминули голодомори, то Галичина натомість зазнала страшних політичних репресій одразу після возз'єднання: за неповними даними, з вересня 1939-го до червня 1941-го у тюрмах було замордовано 50 тисяч українців, а у Сибір вивезено 1 мільйон 800 тисяч місцевих жителів. Але ці цифри, що їх наводили виступаючі на жалобних мітингах з нагоди вшанування жертв голодомору та політичних репресій у Львові та області, далекі від реальних, бо щоразу стають відомими нові факти кривавої бійні, що її влаштували "червонозоряні визволителі" місцевому населенню, і до вже відомих адрес додаються нові: Замарстинів, Бригідки, Лонського, Селіна, Дрогобич, Жовква, Золочів, Стрий, Комарне тощо.

Попри те, що суботній осінній день видався холодним, похмурим, на відкриття Стіни пам'яті і скорботи прийшли кілька сот жителів міста, приїхали численні делегації з усіх районів області, бо тут, на Замарстинівській у Львові, де була найбільша тюрма, по-звірячому закатовані тисячі галичан. Стіна пам'яті і скорботи ще не завершена. На холодному граніті викарбувані 2960 прізвищ невинно убієнних. Пошуки жертв комуністичного режиму тривають.

Урядовий кур'єр. – 2005. – 29 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МЕЛЬНИЧЕНКА Івана,

1903 р. народження

(с. Нова Кочубеївка Чутівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

Батько мій робив у наймах в поміщика Дурнова, який мав кілька тисяч десятин землі. Коли батько заробив трохи грошей, купив 8 десятин банкової землі і став господарем. Як закінчилася революція, до маєтку Дурнова назбирали людей: своїх і невідомо звідки, сімейних та самітніх і заснували комуну під назвою "Первомайська комуна". Жили ці люди під гаслом Леніна: працювали по можливості, а їли "по потрєбності". Робили по 8 годин денно, мали спільну їдальню, діставали все без грошей, одягалися з комори. Перед розкуркуленням та суцільною колективізацією цю "Первомайську комуну" було ліквідовано.

1930 р. примусово колективізовано меншу половину села. Більшу – розкуркулено. Тих же, які чинили будь-який спротив, судили й вивозили.

У той час батько і мати лишилися на селі як "одноосібники", а я виїхав до Казахстану. 1932 р. батька засудили на 3 роки за невиконання хлібоздачі, хату і господарство продали за 300 крб., а його самого відправили до Полтави у в'язницю. На запитання батька до суду, який же він куркуль, коли він все життя працював в наймах, суддя відповів: "Хоть вы и не кулак, так ваш дом выглядит по-кулацкому".

Продержавши у в'язниці 3 місяці, батька випустили як старого і хворого (він мав 71 рік). Прийшовши до села, він з жінкою (моєю мамою) пішов до своєї хати, що стояла порожньою. Прийшла міліція їх виганяти. Батько не виходив та упирався. Йому роздерли штани аж до пояса та витягли його і матір за ноги на вулицю. Батьки пішли попідтинню, аж поки я не забрав їх до Казахстану вже з пухлими ногами.

Під час голоду 1933 р. моя сестра, яка жила на хут. Бедрати, за 3 км від села, де було лише 10 хат, мала вже пухлі ноги, але не вмерла, бо дуже мудро ховала зерно по стріхах. Мертвих сусідів, щоб трупи не валялися, вона стягала до льоху та привалювала землею. Хутір цей пізніше зруйновано і заорано.

Сім'ї тих людей, які були засуджені й заслані, звозили з села на хут.Буцьківку, де було 5 порожніх хат. До цих хат назвозили повно людей, які потім вимерли всі до одного. Ні однієї живої душі на хуторі не знайшли. Під час голоду в селі було зерно в колгоспних коморах, що їх охороняла озброєна варта. Комірника колгоспу засудили на 5 років за те, що голодним людям потайки давав потроху зерна.

На полі сусіднього радгоспу цукрові буряки лишилися невикопаними на зиму. Поле охороняла озброєна сторожа, яка стріляла, ловила і віддавала селян під суд, але люди з навколишніх сіл однаково йшли вночі та викопували мерзлі буряки.

Багато людей покидало все й йшло шукати рятунку. Пізніше такі люди поверталися до села, але рідко кому з них вдалося повернути своє майно чи хату.

Записала А.Вершиніна.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МЕЛЬНИЧЕНКА Івана Івановича,
1917 р. народження
(Житомирщина)

Проживав я в роки голоду в с.Полонне на Житомирщині. Ще напередодні голоду на селі у нас стало пусто. Активісти і тисячники ходили по хатах з залізними ціпками. Шукали скрізь і коли щось знаходили, то зразу людей судили. Забирали усе: зерно, борошно, горох, крупу, картоплю і т.п. Хліви і комори сільрада

вивозила до міста і продавала на паливо. Коней люди половили, порізали й поїли. Частину коней влада поставила під варту. Курей, овець, котів та собак люди поїли теж. Дружині на роботі давали суп-бурду – варену воду, забовтану мукою.

Їздили ми на базар і продавали усе, що було, бо треба було годувати дітей. Одяг чи інші речі продавалися задурно. Свого нового костюма я продав за 5 склянок гороху, а килим – за буханець хліба. Хліб у той час коштував по 150 крб. за кілограм. Сушили гречану або просяну полову, товкли її в ступі та пекли коржі. Коли настала весна, то варили і їли кропиву. Наші сусіди тримали корову, так вони жили цим молоком.

Люди пухли і вмирали. Три сім'ї в нашому селі їли людей. Їх заарештували, і ми нічого більше про них не чули. З весни почало вмирати людей все більше. Збирати трупи доручили двом активістам, я в них робив на підводі. Нам кожен труп оплачували хлібом і давали по пляшці горілки кожному на день. У сусідньому селі був випадок, що одного чоловіка кинули до ями з трупами ще живого, а коли він прийшов до свідомості, то виліз з ями і доліз до крайньої хати. У хазяїна хати була корова, і він протягом 3 тижнів годував цього чоловіка самим молоком і врятував його.

1996 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МЕНЖЕГИ Миколи,
1924 р. народження
(с. Семиполки Броварського р-ну Київської обл.)

ПІВКАРТОПЛИНИ НА СІМ'Ю

Про голодомор 1932–1933 рр., що його організували в Україні більшовики, вже написано багато. Однак, гадаю, скільки б не доповнювали – зайвим не буде. Те горе людське варте пам'яті багатьох поколінь.

Я бачив те страшне лихо. Бачив, як люди вмирали поодинці й сім'ями. Як їздили селом підводи, збирали трупи й везли на цвинтар до спільної ями. То було звичайною буденною роботою – щодня. Поховання відбувалося без плачу, голосінь. Не було кому оплакувати небіжчиків.

Знаю, як ловили ворон, горобців, аби врятуватися від голодної смерті, але важко було вижити. Навіть родинні реліквії, коштовності, що їх здавали в Київ до торгсінів, не всіх повертали до життя. Уявімо собі стан матерів, які щодня чули дитяче квиління: "Мамо, хочу їсти"... Спочатку починалося виснаження, потім надмірно збільшувався живіт, далі – набрякали кінцівки, обличчя, а по тому наступала смерть.

Мені тоді виповнилося 8 років. Сусідська дівчинка була такого ж віку. Досі бачу, як сидить вона на порозі своєї убогої хатини з набряклими ногами, потрісканою шкірою. З тих тріщин витікає жовтувата рідина. Невдовзі дівчинка померла.

Навесні 1933-го намагалися пекти хліб з відвійок ячменю, проса, гречки, додаючи подрібнену кору дерев. А ще бродили колгоспними полями, шукаючи залишки мерзлої картоплі. Одного разу мої пошуки чогось їстівного увінчалися неабияким успіхом. На вже зораній ділянці землі знайшов півкартоплини. Радості не було меж. Приніс додому, попросив маму зварити і з нетерпінням чекав біля печі. Коли ті півкартоплини зварилися, схопив гарячі, щоб їсти. Але ошпарили мамині слова: "Синку, а твої братики Гриша й Толик теж їсти хочуть". Взявши ножа, я разрізав картоплю на 3 рівні частини – точно, мов у аптеці – всім порівну. Лише забув тієї хвилини, що в хаті нас було не троє – п'ятеро. Ще й батько з матір'ю. Згадав потім. Як же соромно було дивитися в голодні, згорьовані, виплакані мамині очі. Вони і досі переді мною.

А коли врешті стане соромно тим, хто керував нами тоді й керує нині?

Народна газета. – 1996. – №8.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МЕРЕЖЕНКА Йосипа Антоновича,
1912 р. народження
(Дніпропетровщина)

Народився я в с.Молодіжному Царичанського р-ну Дніпропетровської області. Село наше було невеликим. Була в нас маленька церква, яку закрили ще у 1928 р.

До 1931 р. в нас було завершено колективізацію, організовано колгосп "Радянська влада". Головою колгоспу було призначено Федора Омеляновича Вишиваного (його заарештували за "саботаж и вредительство" у 1932 р.). З того часу почалися планові збори зерна, м'яса, яєць та ін. Але те, що відбулося у 1932 р., ні з чим не можна було порівняти. Навесні 1932 р. до нас приїхали активісти з району та працівники НКВС, які зі списками ночами ходили по хатах та забирали все, що знаходили. Вони ходили з довгими металевими щупами і ними розшукували, де був прихований хліб.

Тих людей, які активно протистояли їм, не давали забирати продукти, працівники НКВС забирали із собою. У нас був випадок, коли працівник НКВС вбив чоловіка (колгоспника Федора Григоровича Гіренка), який не давав їм забрати продукти. Але ми нічого не могли зробити. Вони, забравши усе, поїхали до району. Ми були майже приречені, але вони це не хотіли зрозуміти. Люди збирали коріння, кору, ловили пацюків, а також різали тих тварин, яких вдалося приховати.

Люди вмирали дуже швидко, бо на той час довго протриматися не було ніякої можливості. Померли наші сусіди – родина Паровських – Олег Несторович та Марія Никифорівна. Померлих людей майже не ховали, їх тільки злегка присипали землею ті, хто ще був в змозі тримати лопату в руках.

[Підпис] Й.Мереженко
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МЕРЕЖКО Ганни Іларіонівни

(с. Свердлівка Коропського р-ну Чернігівської обл.)

У той рік були великі налоги. Забрали весь хліб ще восени. В колгосп забирали все. Коли нічого не було їсти, то збирали гнилу картоплю, гречану полову. Люди пухли з голоду. Ті, кого "розкуркулили", жили в землянках, без їжі. Їм було особливо тяжело, бо якщо хтось із людей приносив щось поїсти, то тут приходили активісти і все забирали.

Ще варили чечевицю, кору з дерев м'яли і пекли пампушки. Хто в колгосп пішов, тому легше було. Там дещо давали поїсти. У той рік кожен жив однією думкою: "Де взяти хліба чи щось поїсти".

2008 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МЕШКАНЕЦЬ СЕЛА ЗГАДУЄ

(с. Трудолюбівка Бобринецького р-ну Одеської (нині Кіровоградська) обл.)

На підході до міста [Кривий Ріг] стояли війська і міліція. Нагодовані і сильні воїни не пускали у місто нікого. Навіть глузували і сміялись.

Люди варили лободу й інші трави. Їли все, що можна було. Тому вони з лиця були жовті, аж зелені. У сусідньому селі мати зварила і почала їсти свого сина. Потім вона збожеволіла, і ще декілька днів її бачили в селі співаючою і плачучою.

Коли я пробивався до свого батька в місто, то скрізь бачив пусті села. Люди лежали в тих же позах, де їх зостала смерть. В селах стояв тяжкий дух смороду, і тому я села обходив.

В той тяжкий час були мародери, грабіжники, які приїжджали з міста і никали по хатах, шукаючи поживи.

Запис: І.Яловенко.
21 квітня 1990 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МИКОЛАЙЦЯ Филимона Семеновича,

1924 р. народження

(с. Стара Синява Вінницької (нині Хмельницька) обл.)

1933-й рік пам'ятаю, бо мені було дев'ять років. Я жив поблизу цвинтаря, тому все бачив, як хоронили, як дітей матері в ряднах приносили. Чому у нас стався голодомор? План хлібоздачі треба було виконати. Ось забрали все під мітлу. У тому ж році восени не був довиконаний план хлібозаготівлі, тому й ходила бригада (5–7 чоловік) із залізними гострими палицями. Ходили по хатах і штрикали, шукаючи скрізь, може, хто щось сховав, якийсь пуд зерна чи квасолі.

Спасали людей й ступа, і жорна. І рятували від голоду руки й ноги наші. Ми ходили з братом у парк, яйця з гнізд дерли воронячі, потім, як воронята були більші, я не вилазив, бо був малий і не міг обняти дерево, а брат був старший, то вилазив і кидав ці воронята, яких ми несли додому. Весна була затяжна, лобода росла, то з неї мати щось пекла. У нас була корова, яка в квітні уже втелилася, молоко було, яке я носив євреям. Вони жили тут, де був колись овочевий магазин. Мати, як видоїть корову, парного молока процідить у дві пляшки, не знаю, якою їх була вмістимість, то я бігом, а тоді ходили босими, бо взути не було що.

Євреї дуже нас не любили, сміялись з нас. "Ой, мужик, фу-свиня…", – казали. Їх було більше у Старій Синяві, як нас. Вчителі майже всі були євреї. То це молоко притащу, щоб щось дали, а єврейчик, маленький такий був, мабуть, як і я, тоже, може, років з дев'ять йому було, то це гукає єврейською: "Мамо, мужик приніс молоко".

Отаке пережили. А в тих, хто мав більше дітей, то ця бригада також позабирала з горшків все, пухли всі. У вісім років я вже поступив у школу, а в 33-му році навчання не було – не було що їсти, то ноги попухли, такі як валяночки були, босі ходили. В школі припинили навчання, потім знов пішов у школу. Я пережив два голодомори – 1933-й і 1946–47-й. Мені легше було пережити в 33-му році, ніж – у 1947-му.

2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МИЛЕНКА Василя Степановича

(с. Дейманівка Пирятинського (нині Гребінківський) р-ну Полтавської обл.)

ІЗ СПОГАДІВ БАТЬКІВ (син розповідає)

Мої батьки, Миленко Степан Маркович (1907 р. народження), мати, Оксана Никифорівна (1910 р. народження), 1933 рік пережили відносно легко. Бо батько

встиг заховати у рівчак в сніг 2 мішки муки. А з хати активісти вигребли все. Ще у родички була корова, то в неї підживлювались теж.

Батько в 1941 році пішов на війну і не боявся, бо у колгоспі так було бідно і важко жити, що хотів, як казав, щоб його вбило у перший же день війни. Але воював, захищав Батьківщину і дітей своїх. Був багато разів ранений. Уже його довезли до мертвецької. А у мертвецьку прийшов його товариш. Батько попросив там, у мертвецькій, борщу. Товариш приніс борщ – вижив батько в морзі.

А у 1933 році були дуже страшні свої ж "буксири" Пур Кузьма, Цап й інші бузувіри. Все гребли: не тільки зерно, а й картоплю, одяг. Для себе. Хотіли дуже самі добре жити.

Мати моя померла в 2005 році. Все казала мені: "Не пиши нічого, не згадуй, бо за це посадять".

В Прихідьках люди вижили в 1933 р., бо там був голова колгоспу Затула М., який підгодовував людей. Він був з 25-тисячників. Але його потім забрали без сліду.

У 1947 р. був пухлий, вся сім'я була пухла. Кінець! Тоді вирішив з родичем піти в поле на тік (зі зброєю), принесли хліба, тоді ще раз взяли своє ж зерно на току. "І вижили – 4 дітей і ми з дружиною", – казав батько.

Важкі часи. Добре, що люди пам'ятають це зло. Щоб не було повторення.

[Підпис] В.Миленко
Записала Л.Ковалівська.
7 липня 2008 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МИРОНЕНКА М.

В ТОЙ ТЯЖКИЙ 33-й РІК

Станція Долинська. До залізничного вокзалу з гуркотом підкотила підвода. На ній сиділо двоє. Той, що тримав віжки, побачивши чергового на станції в червонім кашкеті, запитав:

– Де тут у вас... лежать?

– А он там, під'їдьте до бічних дверей.

Дядьки, під'їхавши ще трохи, зіскочили з підводи, зайшли в бічні двері вокзалу. Нахилилися, підняли з кахльової підлоги щось загорнуте а рогожу, винесли і поклали на підводу. Знову вернулись. Винесли другий згорток, третій... Хлопчина, який з привокзального скверика спостерігав ту картину, нарахував їх п'ять. Він уже знав: то трупи померлих з голоду. Видно, сільські сіроманці, які шукали поживи на залізниці та, не знайшовши, й задубіли. І знав хлопчина, куди повезуть їх: до залізничної поліклініки, де працює санітаркою його мама (ото вже матиме роботу), а звідти на цвинтар. За іронією долі ту поліклініку чомусь назвали

"прийомний покой". Ніби передбачали, що в голодному 1933 році сюди прийматимуть людей на вічний спокій...

Поклали в підводу останнього трупа. Ще накрили всіх великою рогожею. Поїхали. А хлопчина побіг перед стежиною вздовж тополевої алеї аж до паровозного депо, напроти якого й була поліклініка. Коли загуркотіла підвода біля її парадного під'їзду, з дверей вийшла мати. На ній був не білий, а сірий халат, як і в тих дядьків. Їздовий гукнув до неї:

– Максимівно! Давай ключі від моргу, заберемо там ще трьох міських та й відразу повезем на цвинтар...

– Ні, хлопці, так порядні люди не роблять. Знесіть тих станційних до моргу. Обмити ж їх треба за християнським звичаєм, а тоді вже й повезете всіх...

У матері був зичний, твердий голос, дядьки, побурчавши трохи, покірно виконали її наказ.

Така картина повторювалась майже щодня. Станція, залізнична поліклініка ставали останнім пристанищем для голодуючих, що вирушили в дорогу, шукаючи порятунку. Хлопчина, син санітарки, щоразу нараховував семеро-восьмеро, або й до десяти трупів, покладених на підводу біля моргу. Він не раз бував і на цвинтарі, бачив, як там хоронять бідолашних. Вже б не вистачило землі, якби рити могилу кожному. Тож вирили довгі траншеї, а в боки – тунелі – отуди й складали трупи один на одного.

Досі описувався голод на селі. Так, село найбільше постраждало а 33-му. В містах, якщо вірити літераторам, було зовсім інакше. Не знаю. В дитинстві не доводилось бувати ні в Києві, ні в Харкові чи іншому великому місті. *А от в райцентрах, таких, як наша Долинська нинішньої Кіровоградської області, люди набідкувались, чимало їх теж пішло на той світ.* Зрештою, в народі мудро кажуть: голод не тітка, він не питає, чи ти сільський, чи міський житель, не маєш крихти в роті – от і гинеш...

Мені можуть сказати, що, мовляв, і у містах і в тих же районних центрах робітникам та службовцям видавалися хлібні картки. Дійсно, видавалися. Та хліба, бувало, не одержували ми цілими тижнями. Від папірців ситий не будеш. В таких випадках залізничники навіть заздрили селянам. В селі, кажуть, хоч полову перевіють та й пожують кілька підсмажених зерняток, а тут з рейок, шпал та каменю нічого не витиснеш. Говорили, правда, так, аби душу відвести. Всі прекрасно розуміли, що та полова вже кілька разів віяна-перевіяна, і що там немає вже ані зернинки...

Цілком згодний з висновками істориків, літераторів, колег-журналістів, що голод на Україні був викликаний штучно. І не тільки тим, що у селян, колгоспників заготувачі-активісти "викачали" все зерно. Це більше стосується лісостепової смуги. У нас же, в степу, хліб таки слабо вродив та ще й допустили втрати при збиранні, тож у селян майже нічого було "викачувати" Зате керуючись ленінською вказівкою: "Сійте кукурудзу – вона не боїться посухи", колгос-

пники виростили дорідний урожай качанистої. І якби хоч частку того доріддя залишили тим, хто його вирощував – не було б голоду, не було б мільйонних смертей. А то ж вивезли все до єдиного качана...

Ще одна деталь. Пригадую, як батько пару разів приносив по пригорщі жому, і ми пекли з нього оладки (певна річ, пісні, просто на плиті). Або бачив, я, як жінки "штурмували" цистерну з мелясою, прагнучи набрати солодкої рідини в якусь посудину, як охоронці відганяли їх, розбиваючи глечики об рейки...

Наша сім'я, здавалося, мала б бути на надійному державному забезпеченні. Адже батько був деповським робітником, мати – санітаркою в поліклініці. Але ми голодували, як і всі. В пошуках їжі ще й наражались на смертельну небезпеку іншого порядку. Якось дізнались, що за ветлікарнею зарито легені бруцельозної корови. Ми відрили їх, порізали дрібними шматочками, проварили, їли потроху. А старший брат, якому дали в дорогу тієї страви, наївся досхочу та й захворів і згодом помер – зовсім молодим. Або такий випадок. Ми, пацани. поробили з дроту гачки і вигрібали ті подрібнені зерна з-під дверей. Нашкрібали чималу торбинку. Принесли додому, потовкли їх у ступі, і мати напекла коржиків. Нам дала по одному, а батько, прийшовши з роботи, з'їв більше. Раптом він схопився за живіт і повалився на ліжко. Гине. Добре, що ми жили при поліклініці. Мати побігла по коридору, в розпалі гукала когось. Вмить прийшов лікар Коротченко. Тільки–но глянув на батькове пожовкле лице і враз запитав: "Що він їв?" Мати подала йому коржик. Коротченко розломив, а він всередині... жовто-зелений. Пізніше я взнав: то колір отрути. Виявляється, в тому складі постійно тримали міндобрива або отрутохімікати. От ми й нашкрябали їх залишків разом з подрібненими зернами. Уже в зрілому віці, коли я майже чотири десятиріччя попрацював заввідділом сільського господарства районки, той випадок викликав у мене низку роздумів. Чому зернові відходи зсипали саме у цьому складі? Невже інші були зайняті? Чим, зерном? А люди вмирали голодною смертю! Друге. Для кого вони були призначені? Для птиці? Так тоді ж не було птахофабрик. Та й птиці взагалі ніде не було. Давно голодні люди з'їли останніх півнів. То невже не могли роздати голодуючим хоч по пригорщі того дрібненького зерна-суржику, а не змішувати його з міндобривами, отрутохімікатами!

Нелюдське ставлення до людей, що було причиною голоду, смерті, вже тоді викликало у мене подив, обурення. На Долинському елеваторі лежали з осені і аж до весни гори кукурудзи під відкритим небом. Не кагати, а гори! Поруч же, на станції, вмирали голодною смертю знесилені люди. Голодували й ті, хто забезпечував рух поїздів. Одного разу я не витримав, коли вже втретє сім'я лягала спати не ївши (а ранком же татові й мамі на роботу, а нам до школи!). Вдягнувся, вийшов ніби "до вітру", сам же попрямував на елеватор. Дув такий вітрюга зі снігом та морозом, що добрий господар і пса не випустив би із хати. В таку погоду я міг непомітно взяти два-три качани кукурудзи: сторож сидів у будці. Та батьки виховали нас так, що красти – гріх. Тож я підійшов прямо до будки і взяв

у задубілі рученята по качанові кукурудзи. Сторож, звісно, побачив мене, вискочив з рушницею, крикнув: "Стій! Стріляти буду!" Я відповів: "Стріляй, дядьку, все одно подохнемо з голоду". Ще додав, що ось уже третю добу нічого не їмо (раз тільки вдалося пожувати кислого жому), а батькові ж на роботу в депо... Сторож не дав договорити, сказав притишено: "Візьми ще пару качанів і тікай звідси, щоб я тебе не бачив…". Приніс я додому того пізнього вечора аж чотири качани кукурудзи, ще можна протриматись сім'ї чотири дні. Батько таки спитав, чи не вкрав. "Ні, – кажу, – сторож сам дав". Це було справжнє свято. Полузали ми один качан, потовкли, зварили юшку, щоб, значить, поїсти й юшку...

Ранньою весною кукурудзу з нашого елеватора вивезли. Дочиста. Куди – невідомо. А на те місце нахлинула маса голодуючих. Повзали, навколішках по крижаних калюжах, визбируючи набухлі, підопрілі зернята. Я теж пішов туди. З торбинкою, теж визбирував. Раптом, чую, хтось гукає: "Мишко! Міша!" Приємний чоловічий голос. Оглянувся так і собі, сам же думаю: когось іншого шукають, тут багато різноіменних хлопців. Коли це дівочий голос: "Миня!" О, це вже таки мене кличуть, таке ймення приліпили мені однокласники. Глянув уважніше в бік елеватора, звідки долинав голос, так і є: стоїть однокласниця з своїм батьком, який там працював, і непомітно манять мене до себе. Щоб не привертати уваги оточуючих, ще продовжив визбирувати, й так попаски, попаски наблизився до елеваторної електростанції. Вони дали мені три качани кукурудзи. Це був другий святковий день того голодного року.

Оті пригоди, зв'язані з кукурудзою, та їм подібні викликали недитячі роздуми. Чому в мене мають стріляти за якихось два качани? Повинна б держава наділити за чесну батькову й материну працю. Або чому це люди повзають навколішки по мокрій кризі, по холодних калюжах, визбируючи, а то й виколупуючи з льоду набухлі зерна кукурудзи? Адже тут лежали цілі гори її. Невже не могли хоч трохи наділити людям, щоб не пухли з голоду, не вмирали? Або чому тато з мамою їздили за тридев'ять земель, залишивши нас з братиком, мов сиріт, щоб десь роздобути хоч півпуда борошна? Тата тоді ледь не задушили дверима товарного вагона. Чи не краще ж звідти, з хлібних районів, привезти сюди зерна чи борошна й роздати голодуючим?! Чому, думав я, такі боязливі керівники українського уряду? Та поїхали б до товариша Сталіна, розказали б йому, яка біда на Україні, то він розпорядився б підкинути в наш край хоч трохи хліба, як колись Ленін організував допомогу голодуючим Поволжя. А Україна потім віддала б сторицею... Не міг же я знати в дитинстві, що таки їздив до Москви один з керівників Раднаркому України, побував на прийомі у Сталіна. А той, попихкуючи люлькою і походжаючи по килимових доріжках, сказав йому: "Казки якісь розказуєте про голод на Україні. Вас би зачислити в Спілку письменників. Ви б пописували, а дурні почитували б..." (спогади того посланця Раднаркому УРСР друкувалися за Хрущова в центральній пресі, і я майже дослівно запам'ятав відповідь Сталіна). Так ні з чим повернувся з Москви посланець

України. Тож на совісті "вождя народів" не тільки мільйони репресованих у зловісному 1937 році, не тільки мільйони надмірних жертв у Велику Вітчизняну війну, а й мільйони померлих з голоду.

А в 33-му прикро було і деповцям і особливо селянам. Залізничники не могли врятувати село від вимирання, бо й самі голодували. І все ж робилися спроби чимось полегшити гірку селянську долю. Наш вузловий партком разом з начальством добився через наркомат шляхів, щоб Москва дозволила взяти частку кукурудзи на елеваторі для випікання хліба учасникам снігоочистки (гроші ж не мали ніякої цінності). Інакше, мовляв, з-за лютневих заметів зупиняться поїзди... Дозволили. І тоді посунули люди з села на станцію – очищати колії від снігу та заробити шматочок кукурудзяного хліба. Цим хоч частина селян, хто міг втримати в руках дерев'яну лопату, врятувалася від голодной смерті.

Отаке було в той тяжкий 33-й рік.

Робітнича газета. – 1990. – 17 травня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МИХАЙЛЕНКА Олекси Юхремовича,
1928 р. народження
(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ОБГРИЗЛА СОБІ РУКИ, ТІЛЬКИ КІСТОЧКИ ЛИШИЛИСЬ

Я ходив в довбанках і голий, а в школу ходив в штанях, пошитих з рядна. В них було холодно і тоді було ще й голодно. Пузачі забрали в Гарасима биків і їдять, а ми всі голодні. Я пас лошата, їсти було нічого. Увечері прийшов до колгоспного кагату, почав довбати ямку і набрав з піввідра бараболі, але мене спіймав голова колгоспу. Він був не наш, а з сусіднього села Краснопілки, присланий райкомом. Довелося оборонятися і я, покусавши голові руки, вирвався з обіймів і втік. Прихопив з собою і ті піввідра бараболі.

Щоб картоплю спекти, потрібна була солома, якої в нас не було, і я знову змушений був іти, цього разу до колгоспної скирти, щоб узяти соломи. Сторожем був Марко Михайленко, він мені доводився дядьком, але, як то кажуть, "а з черешні злазь". Так тоді було і зі мною. Дядько почав кричати на мене і проганяти, але я солому все-таки не кинув, а закинув собі на плечі. Як-не-як, а вдома на печі пухне з голоду моя баба, і її чимось треба рятувати, бо мамин син уже помер.

В моєї дружини Наталки померли три сестри – Мельничук Марина, Галина, Софія, тітка Ганна і Марія, Марія Корніївна Мельничук (по чоловікові). Хліба не було, то їли, що попало. Баба Гніда пішла в повій, щоб нарвати бруньок, але

вийти з тих кущів не вистачило сили. Обгризла собі руки, тільки кісточки лишились. Так у тому повою і померла.

Весною, як люди вмирали з голоду, то в колгоспі гречку й просо роздавали тільки для посіву, але люди трохи залишали і собі, щоб хоч трохи було що їсти. Поклали й ми клумачок за столом, але вночі почули сильний удар у вікно. Його витягли, в хату впало тільки дзеркало, яке було замість шибки. Марія каже: "Мамо, мамо, хтось лізе!"

Потім як стрельне, що й у вухах позакладало. Наша мама каже до злодія: "Що тобі з моїх кісток і шкури?!"

А потім всю ніч біля вікна стояли з сокирою і не пускали тих же злодіїв у хату. Грабіжники зі злості жбурнули через вікно в хату корито з льодом і пішли геть.

Степан Перепелиця, наш колишній сусід, був розкуркулювачем і вже згодом, будучи в колгоспі, рубав лопатою мого батька, звинувачуючи його в крадіжці бараболі, якої батько й не бачив. Картоплю брав я, і це було ризиковано, бо я був малий, тож від сильного міг і не захиститися. Олекса Адаменко казав, що під час одного такого виходу уже згаданий голова колгоспу доганяв мене, і якби догнав, то був би вбив, таким він був скаженим, особливо щодо мене. Таке не забувається, і зараз ми з дружиною, копаючи картоплю, згадуємо ті страшні часи, і на малу картоплю падають великі сльози.

Але не встигнули минути одні лихі часи, як наступають нові, і все на наших працелюбних і чесних людей.

Записав М.Шуляк.
29 листопада 1993 р.
Шлях перемоги. – 1998. – 9 грудня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МИХАЙЛОВОЇ Галини Іларіонівни,
1928 р. народження
(с. Тарасівка на Кіровоградщині)

Тут я народилася, тут пройшли перші роки життя.

Батьки мої були простими селянами, працювали день і ніч, але хліба, щоб нагодувати своїх дітей, не вистачало. Батьки працювали в колгоспі, який був створений у 1930 році.

В 1932–1933 рр. моя сім'я перенесла страшні дні.

Голод – яке похмуре слово! Серце терпне, коли чуєш його. Ті, хто ніколи його не переживав, не зможуть уявити собі, які страждання він спричиняє.

Баба Галя розповідає і плаче. Жалко стару жінку мучити спогадами, та якби це був кінець всім голодам.

Після голодомору 1932–1933 років стало трохи легше жити. А тут нове випробування – війна.

Закінчила 5 класів семирічної школи у своєму селі, а два наступних – у сусідньому. Сусіднє село було більше, там і церква була, до якої ходили з сусідніх сіл.

Пережили війну, і знову лихо – голод 1946–1947 рр. Сонце нещадно пекло, жодного дощу – словом, засуха, неврожай. Селяни змушені були їсти щавель та кропиву. Але від споживання цих рослин діставали водянку і вмирали. Першими вмирали чоловіки, (які залишилися після війни), і діти. Люди від голоду втрачали розум.

Німає нічого гіршого для людини, аніж почуття власної безпорадності, коли ти не можеш знайти їжі для своїх рідних. Немає нічого гіршого для матері, ніж бачити виснажених, знесилених дітей, які через голод забули, як посміхатися.

Хто працював в колгоспі, то отримував на трудодень 100–150 г хліба. В поле привозили щось схоже на борщ, приготований з кропиви, бадилля, буряків, щавлю та солі, (якщо вона була). А дітям в школі додавали до цієї їжі ще по ложці бобів. Але все це людей не рятувало. Люди вмирали. І везли їх на цвинтар кожен день то з одного кінця села, то з другого. Померли мої брат і батько. Війну пройшли, а лихо скосило їх вдома.

[Підпис] Г.Михайлова
1996 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МИХАЙЛЮК Антоніни Олександрівни

(с. Пологи Гребінківського р-ну на Київщині)

Були в Пологах люди, як і в усіх селах, які старалися допомогти голодним односельцям. У своїх спогадах про ті чорні часи положанка Михайлюк Антоніна Олександрівна розповідала про одного з тих людей:

”У 1933 році колгоспним комірником працював Вишнівський Олександр, який, чим тільки міг, допомагав людям. Кому кусочок макухи для діток передавав, а кому у кишеню жменю зерна, було, сипне. Але серед людей трапляються і нелюди, які чи то із ревнощів, чи то зі злості, донесли органам на Вишнівського. Допитали його, підтвердили доказами його провину та й оголосили його “ворогом народу” і радянської влади. Арештували разом з ним і його дружину. Зі зв’язаними за спиною руками вели їх, як ворогів, селом. За ними бігли їхні дітки і, плачучи, просили відпустити. Ні, не змилувалися над комірником і його дружиною, навіть діток до них не підпускали. Плакали і люди, які стояли обабіч дороги. Ідучи, подружжя Вишнівських низько кланялися до людей і просили прощення: “Прощайте, люди добрі, і простіть нам,

коли ми кого образили". Люди хрестилися і просили Бога простити їм усі їхні гріхи.

Та не було прощення голодних людей тим, хто приніс їм голод і смерть в село, в кожну сільську оселю.

Записав М.Таран.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МИХАЛЬЧУК Ганни Лук'янівни,
1913 р. народження

Народилася я в с.Каришків Барського р-ну Вінницької області.

Все почалося ще в 1932 р. Ходила бригада по дворах і забирала зерно, все забирала, навіть з горщиків. Забирали й картоплю, закопану на насіння. Почався голод. Вже зимою 1932–1933 рр. люди мерли. У сусіда померло 2 сини і 2 доньки. Прийшли з сільради виконавці, поклали трупи на підводу. Викопали яму і всіх в одній ямі засипали.

Моя двоюрідна сестра Мотря дуже бідувала. В 1933 р. вона народила дитину. Сама йде, було, на роботу (там давали по 200–300 г муки), посадить у дворі дитину (півтора року), і воно пасеться – їсть спориш.

Під час жнив люди виминали колоски, а зерно ховали у пазуху, щоб не видерли. Вдома це зерно мололи на жорнах і варили казан супу. Здохлих коней люди роздирали, приносили м'ясо додому і їли. Їли також гичку і траву. Мій сусід, Володимир Цибульський, взяв жінку з Чернятина. То вона розказала, що зарізала свою дитину. Сусід через вікно побачив, як вона щось смалить. Коли люди прийшли – вона запихається, їсть. Їй дали за це 3 роки. Коли вона призналася Цибульському в цьому, він її не захотів знати.

Записала А.Кільчицька.
1998 р.

✦ ✦ ✦

МИЦИК Вадим

ПОВСТАННЯ В СЕЛІ БАЛАНІВЦІ

Колективізація в її насильницькій формі викликала бурю протестів серед селянства по всій Україні. Люди забирали з колгоспів своє тягло, реманент, збіжжя. Велика хвиля заворушень пройшла на Поділлі, зокрема і в Баланівці Бершадського району Вінницької області. Після землеустрою тут роздали людям землю. Господарі відразу розвернулися: купили коней, волів. Весь реманент – плуги, борони, драпаки завозило кооперативне товариство. До речі,

його роботу тут в 1920-х роках налагодив колишній військовий комісар Уманської округи Української Народної Республіки Петро Дерещук (уродженець с. Вишнополя). Люди обживалися.

В 1928 році село обстежила районова комісія і в акті записала: "В селі типових кулацьких господарств нема". Наступного року розпочалася колективізація, і все обернулося по-іншому. Є пара коней чи волів – куркуль, маєш коня чи вола – підкуркульник, без тягла – бідняк. Баланівку, яка мала майже дві тисячі дворів, розбили на шість дільниць, а ті – на сотні. Як не агітували, як не страхали, але люди в колгосп не поспішали. Тоді почали забирати реманент і тягло. До 1930 року розкуркулили 15 сімей. На одноосібників податки підвищили. Сім'я з гектара площі мусила здати 2,5 ц зерна, 32 кг м'яса, 200 штук яєць, 1200 крб. Уповноважені від сільради Петручка, Микола Дисяк, Кіндрат Плахотний, Василь Крушеницький ходили "ударною бригадою" і мало сорочок з людей не здирали.

На весну 1930 року стало геть важко. В колгоспі заробітку не було, обробляти землю вдома не було чим. Люди не витерпіли і повстали. У Бершаді та Бирлівці люди все своє забрали і скасували колгоспи. В Сумівці повстали і вбили голову колгоспу. В Баланівці 8 березня 1930 року вдарив на сполох дзвін і гув безугавно. Жінки розібрали реманент по домах. Впізнати його було легко, бо на кожному завгосп Строхим виразно писав прізвище власника.

Голова сільради Петро Бега накинувся на них. Розгнівані жінки зв'язали його і замкнули в хаті. Голова комнезаму Приходкін видерся на дзвіницю і відпиляв мотузка від дзвону. Жінки накинулися на нього, і він ледве вирвався від них. Інший гурт заскочив у сільраду і присікався за податки до помічника секретаря Валентини Лондкевич. Її оборонила Тетяна Волощук. Податкові списки і документи тут же були пошматовані.

Комсомолка Ніна Бега принесла чоловікові поїсти, але жінки пригадали їй "усуспільнення майна". Її та двох податкових інспекторів із Бершаді ув'язнили.

Скликали сходку жителів села і встановили своє врядування. Старостою вибрали бідняка Миліяна Тісного. Народне самоврядування тривало чотири доби.

Активісти колективізації – комуністи і комсомольці із села втекли до лісу. На ранок сюди, до лісника Матроського, прибився і Петро Бега, якого випустив сусід Баторський. "Загін втікачів" під керівництвом голови колгоспу "Певний шлях" Лірника, розбившись на дві групи, добрався околицями в Бершадь. Тим часом у селі горіла хата Миколи Колісника – він, його син Кузьма та зять Іван Маляр були ревними поборниками колективізації. Активістів Романенків удома не застали, спалили одіж і в квасницю налили гасу.

В Бершаді секретар райпарткому Хмельницький викликав загін ОГПУ із Гайсина й з обома групами вирушив йому назустріч. В с.Демидівці їх люди прогнали. За селом зустрілися із двома загонами кінноти і кулеметною ротою. Ті відправили баланівців попереду. Вдома їх зустріли чоловіки і першим чином вибучкували присланого в село секретаря парторганізації Леонтія Латарцева,

комсомольців Кривоноса, Андрія Омельченка, Бориса Мартинова, Підпилия Василя. Гега закричав на всю вулицю: "Бий комсомолу!" Оце й уся участь чоловіків у заворушенні.

На п'ятий день знову вдарив дзвін, але на сходку вже ніхто не поспішав. Комсомольці із кіннотниками стали їх зганяти. На майдані всіх оточили півколом кіннотники. Чорні стволи кулеметів були наведені на людей. Серед них були й ті, хто 1905 року вийшов із сапами проти жандармських шабель. Тепер усі стояли похмурі у колі із піків та шабель. Раптом гахнув постріл, і на тину повис Кукурудза – нібито вдарив кіннотника. Командир Левицький звинуватив баланівців у повстанні проти радянської влади, що всі вони пішли на "поводу у СВУ" – саме тоді фальсифікувався в Харкові процес над українською інтелігенцією.

Чоловіки стояли незворушно, а Палажка Кучерук і Тетяна Волощук в одне сказали, що вони не проти влади, але колгоспи всім непотрібні. Останній не дали доказати і поставили попереду. Десь узявся список, і стали зачитувати винних. Поруч із Тетяною поставили Василя Гегу (пізніше він утік із Соловків і був убитий в селі головою колгоспу Мокляком), Павла Дисяка, Антона Ошевського (єдиний, хто потім повернувся), Панаса Тульчинського, Григорія Постанчука та ще 35 чоловік. Незважаючи на те, що жінки затіяли "волинку", з них арештували одну тільки Т. Волощук. Доля всіх осталася невідомою.

Секретар райпарткому Хмельницький, очманілий від придушення повстання у Бирлівці, став стріляти з маузера і страхати людей. І тут його Калита огрів лопатою, і з того часу він онімів.

Утвердження колективізації обернулося в Баланівці через три роки майже тисячею голодних смертей.

Світовид. – 1993. – Ч.11(45).

✦ ✦ ✦

МИЦИК Вадим

РОКИ ТА ДНІ СМЕРТЕЙ І ЖАХУ

Таке у світі просто неможливе, щоб на найбагатших у світі чорноземах люди помирали з голоду. Та з приходом у Росії до влади більшовиків він став засобом їхньої боротьби з непокірними українцями. Три їх вони організували в 1920-х, 1930-х, 1940-х роках в Україні. Але початок голоду як політичної розправи відбувся вже в перші місяці приходу до влади більшовиків 1917 року. Ось що записано в IV Універсалі Центральної Ради (1918 р.): "...петроградське Правительство Народних Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою власність. І посилає на наші землі свої війська – червону гвардію більшовиків, які грабують хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на

засів, убивають невинних людей і сіють всюди анархію, убивство і злочин...". Та найстрашнішим став голод 1932–1933 років. Мабуть, у ті роки небеса жахнулися політичного канібалізму. Хто розробив і здійснював цю програму? Відповідь проста: керівництво тодішньої радянської Росії (СРСР) та більшовицької партії. Ось вони – "голодоморні трійки". У Москві це були грузин Йосип Сталін, росіянин В'ячеслав Молотов, єврей Лазар Каганович, а в Києві – поляк Станіслав Косіор, росіянин Павло Постишев, українець Влас Чубар. На Тальнівщині (тоді Київської області) їхню голодоморну політику здійснював секретар райпарткому КП(б)У Ковалець. редактор газети Щагін, начальник райвідділу НКВД (міліції) Кичай та організовані ними в селах "ударні бригади". Люди їх називали "бригадами по викачці хліба", "червоною мітлою", а їхніх активістів – "кативістами".

Червоний слід від валок.

Голод влада старанно замовчувала, а якщо й казала, то звертала на ледарів, куркулів та петлюрівців. Проте голод викошував і тих, кого загнали до колгоспу, і тих, хто індивідуально вів господарство, яких презирливо називали "індусами". Ось приклад цього з народної творчості того часу:

Здибав колгоспник "індуса" –
Розцілувалися у вуса,
А тоді ще й у бороду:
– Помираєм із голоду!

Наслідок їхньої діяльності – понад десять тисяч умертвлених жителів сіл Тальнівщини. Голод ще тривав і 1934 року, а хліба люди наїлися аж 1936 року. Відразу після голоду більшовики стали нищити найкращі зразки української дерев'яної архітектури – церкви у селах Білашки, Мошурів, Вишнопіль.

Комуністична ідеологія торжествувала на людських трупах та руїнах. Князь пітьми гуляв у кривавому похміллі. Катастрофу народу через голод Тарас Шевченко передбачив майже за століття перед цим. У поемі "Княжна" поет-пророк писав:

А голод стогне на селі.
І стогне, стогне по всій Україні.
Кара Господева.
Тисячами гинуть
Голодні люде.
А пани й полову жидам продають.
Та голоду та Бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав.

З ініціативи працівників Тальнівського музею історії хліборобства та за сприяння заступника голови райвиконкому Віталія Медведєва у 1989 році в селах району стали записувати імена умертвлених голодом та складати поіменні списки. Їхня кількість сягнула за 10000 людей. За два роки голоду умертвили більше людей, ніж загинуло за чотири роки війни з німцями.

Заробітки у колгоспах, за всю історію їхнього існування, були мізерними. Люди працювали за палички, тобто трудодні – "дурнодні", а коли доводилося йти отримувати зароблене, то виявлялося, що нема нічого. Виживай, як хочеш.

Деякі зі свідчень, як народну творчість про голодомор, наводимо:

Сидить баба на рядні
Та рахує трудодні:
Сім день – трудодень,
Дайте хліба хоч на день.

Записав В.Мицик.

Праця в колгоспі за такі ось заробітки доводила людей до злиденності – ні заробітку, ні наїдку, ні одяганки.

Сидить дівка на рядні
Та рахує трудодні.
Трудодень, трудодень,
Трудоодиниці –
Батько ходить без штанів,
Мати – без спідниці.

Записав Хижняк на Житомирщині.

Запровадження п'ятирічок також було однією із форм примусового визиску, пригноблення трудящого люду. Народна творчість не обминула і їх, щоб не висміяти. Безцеремонне гноблення передавалося влучними словами, які найточніше його відтворювали. Злидні й тюрма – це п'ятирічка. Два рядки, і не треба писати трактатів:

Голі, босі, небо в клітку –
Виконуєм п'ятилітку.

Записка на хвості в коняки тварину іронічно закликала до виконання плану:

Пий воду, їж січку
І виконуй п'ятирічку.

Записав В. Мицик.

Часто висміювалося місцеве керівництво, як у цій приспівці із с.Криві Коліна Тальнівського р-ну на Черкащині. Один із його персонажів Аврам був членом комнезаму, а другий – присланий 25-тисячник Нікулін очолював колгосп. Обидва, як бачимо, били байдики:

Ходить Аврам понад річку, –
Виконує п'ятирічку.
А Нікулін взявся в боки:
– П'ятирічку за три роки!

Записав Олександр Пироженко.

Для проживання у таких керівників була колгоспна комора. Із того добра, що пригарбували в людей “на усуспільнення”, ласа частка залишалася у руках “благодьорів”. Керівництво району різних ланок голоду не знало – отримувало продпайки. Народна творчість висвітлила і ці факти:

– Куди йдеш, куди йдеш,
Куди шкандибаєш?
У райком за пайком,
Хіба ти не знаєш?

Записав О.Пироженко.

Масове вимирання людей з голоду могло привести і до занепаду колгоспів. Про що й гірко виспівували:

Сидить баба на мосту,
Чухає коросту.
В тридцять третьому году
Не стане колгоспу.

Записав В.Мицик.

На колгоспників владники дивилися зверхньо. Про них говорили зневажливо. З потребою і без потреби принижували. Така зневага призвела і до умертвлення людей голодом, і до нищення культури хліборобства, до занепаду творчості, моралі, життя взагалі.

Ви, колгоспники вухаті,
А ми – комуністи.
Ви – робіть собі, робіть,
А ми будем їсти.

Записав В.Мицик.

Україножерна політика московсько-більшовицького режиму – розстріли, умертвлення людей трьома голодами 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр., репресії, нищення народної культури й архітектури, рабська праця на колгоспних полях без просвітлої години підточувала фізичні і духовні сили українського народу, доводила його до збайдужіння. Про це трагічно звучала пісня “Сердешна Україна” із уст кобзаря Євгена Адамцевича. Перейняв він її у 1930-х роках від кобзаря Марченка, а той “схоронив її у білих ведмедях” – був репресований. Автором її вважають Василя Бобенка. З огляду на унікальність пісні наводимо її повністю (*записав В.Мицик* 13 грудня 1968 р.):

Моя сердешна Україна,
Тебе й свої не пізнають,
Ти засохла, як билина
І буйні вітри тебе б’ють.
Пропала вся твоя оздоба,

Змарніла вся твоя краса,
І, мов з великої хвороби,
Посіклась русая коса.
І квіти й ті позасихали,
Що мали сонце на устах,
І очі геть позападали,
Погас огонь в ясних очах.
Неначе труп коло могили,
Стоїш ти мовчки над Дніпром,
Тобі неначе все обридло,
Що робиться тепер кругом.
Ти закриваєш свої очі,
Неначе хочеш все забуть.
І під густим покровом ночі
В бізодні вічній потонуть.

Доки держава не візьметься за реальне фізичне і духовне відродження, то сьогоднішні геноцидні прояви дорого обійдуться українському народу в майбутньому. А це станеться тільки тоді, коли Україна буде державою для українського народу. Тим силам, які здійснюють винародовлення українців, хочеться нагадати, що злочин без покари не буває. Рано чи пізно настане розплата. Так, як голод проти українців 1932–1933 років обернувся холокостом для євреїв у війну 1941–1945 років.

Система влади в Україні не змінилась. Міняються лише персонажі у владі. Натомість змінилися засоби визиску та грабунку народу. Нищення стало витонченішим, фізично невідчутним, але повальним.

Записав В.Мицик.
2008 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МІРОШНИК Марфи Іванівни,
1911 р. народження
(с. Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну
Київської (нині Черкаська) обл.)

У 33-му році було скільки горя, так що й згадувати страшно. Люди звірились, втрачали подобу Божу. В моєї старшої сестри Ганни було 6 дітей. Двоє померли з голоду – закопали їх на городі в ряднині. Третій, Іван, мав вже 5 літ, забрів у чужий город, щось там вирвав, прибігла баба, вбила його сапою.

В мене було троє хлопчиків, самий менший забігав до сусідки. Вона йому вряди-годи трошки молочка давала. Та ось раз пішов, а додому нема! Ми почали

його шукати по сусідах, зайшли до неї, а вона зам'ялась, язик став заплітатися. То кинулись шукати в хаті і знайшли мого синочка порубаного – в казані кипів. Не знаю, як пережила це горе. А сусідку забрали, то ні слуху ні духу про неї.

Записала В.Волошина.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МІРОШНИЧЕНКО Ксенії Яківни,
1916 р. народження
(м. Балаклія Харківської обл.)

Ми самі балаклійські, виходили потім на хутір, за Асеївку. Там ми гарно пожили... А потім, в 30-му, нас розкулачили... Колективізація пішла. Батька мого посадили. Год йому, правда, дали. А брати мої – Павлушка, Коля й Міша – на Донбас поїхали. Подалися на заробітки... А ми з мамою залишились.

А розкулачували нас так: обложили налогом, щоб ми зерно вивезли. Батя вивіз зерно. Вже в нас не було нічого... Вони ще обложили! А в нас вже немає... Після цього батька й посадили, а хлопці на Донбас зразу поїхали. Пожили тоді ми з мамою самі. Хата була недобудована, а добудувати вже нікому було. Одного дня прокинулись ми вночі. Мама кажуть: "Підвода торохтить, це до нас їдуть!" Приїхали вони серед ночі, забрали все: і скриню, й одежу... Ми, ото, що вспіли – вхватили: взулися та одежину понакидали. А так все забрали. Настала голодовка. Та в нас у сім'ї ніхто не помер, бо люди помагали. Мені було 15 год, мене тьотя взяла до себе в Харків, встроїла на роботу. А мама тут, в Балаклії, пухла ходила, хліба просила... Таке не забувається!

Людей в голодовку стільки мерло... А ховали як попало. Де підібрали мертвого, на кладовище звідтіля везли. Зараз нема того кладовища, воно недалеко відціля було, де "110-й". На тому місці тепер всі оті доми висотні й магазини...

Записав О.Корнєв.
3 грудня 2005 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МІРОШНИЧЕНКО Лариси Федорівни,
1929 р. народження
(с-ще Рибальське на Дніпропетровщині)

Помню голод и 1921-го, и 1933-го, и 1947-го годов.

Голод 1947 г. в нашем районе не сильно затронул людей. Многие жили неплохо. Хотя и была послевоенная разруха, многие мужчины не вернулись с войны,

много было погибших. Но люди брались за работу с большим энтузиазмом. Я тогда с братом и с его женой уехала в Тулу. У нас там дядя был головой колхоза, мы жили по тем временам очень хорошо, даже лучше, чем сейчас.

Для меня не было хуже голода, чем голод 1933 года в Украине.

Записала В.Безбатько.
1998 р

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МІШКОВА Івана,
1907 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

У нашому селі Майорка Дніпропетровського району Дніпропетровщини 1933-й рік був урожайний. Але навесні від голоду загинуло найбільше людей. Забирали в людей все до останку. Зачепив 1933 рік і нашу сім'ю. Пухлі були мати і найменший мій брат. Сім'я велика – батько, мати, семеро дітей і батькова сестра. Таку сім'ю прогодувати у ті важкі роки нелегко було. Батько мій після лоцманства працював на пошті, посилки розносив. У наймах, де я служив, мені після служби подарували теличку. З неї виросла чудова корова. Мала жирність молока 4,8. Це рідкісне явище. Наше молоко ніколи не скисало, тільки в жарку погоду і то через деякий час. Ось з корови ми і жили. А під час колективізації все забрали. І корову. Сім'я зосталася без годувальниці. І навесні мати була пухла, ледь вижила, як і брат. Як студент, я в той час одержував 200 г хліба на день. У сусідки, що жила трошки нижче за нас, була дівчинка Федора, років 4–5. І вона вже пухла була. Коли, бувало, повертаюсь додому, вона просить: "Дядю Іван, дайте хліба". Я часто давав їй шматочок. Якось іду, її не видно, питаю, кажуть: "Померла". Це були страшні часи.

У Лоц-Кам'янці коней було багато – декілька тисяч. Це рідко в якому дворі не було коней. Як, приміром, у нас, бо ми рибачили. А то всі коней мали. І от ці коні падають – настільки захляли в 1932–33 роках. Була навіть спеціальна бригада, в обов'язки якої входили піднімати коней. Ходять з дрючками. Піднімають, поставлять, трошки підгодують. Через деякий час кінь знов падає. Майже всі коні загинули.

Записала С.Чайка.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МІЩЕНКО Катерини Іванівни

(с. Вільне на Дніпропетровщині)

Під час голодомору 1932–1933 рр. я перебувала в багатьох селах, зокрема, це села Тесменна, Трипілля… В ті роки всіх людей забирали в артілі і комуни. Я потрапила в комуну. В комуні голоду не було, їсти варили кожного дня. Можна було взяти ложку сої і вже щось собі зварити. Крім сої, давали кукурудзу, хліб пекли із сорго. В комуні я поралася біля корів, пасла їх. Грошей за роботу не платили. Тут були всі рівні і робили не за гроші, а за їжу. Деякі люди тікали в комуну. Можна сказати, що голод переживали ті, хто входив в комуну. Були випадки смерті, але в комуні не вмирали від голоду, хоча й було важко. В комуні було що молотити, аж до Різдва молотили.

До нас приходили люди аж з Андріївки просити хліба. Люди кидали свої хати і йшли в комуну.

Запис: Н.Жух.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МОВЧАНА Юліана

(Маседонія, Огайо, США)

НА ВІЧНУ ГАНЬБУ МОСКВИ !

Про жахливі випадки людської трагедії, пов’язані або спричинені Великим голодом в Україні 1932–33 років, ми всі вже настільки багато читали і чули, що, мовляв, чогось нового вже тяжко було б знайти. На жаль, так воно не є, бо час від часу знову довідуємося про події чи факти тих страшних років московсько-большевицького народовбивства, які переходять межі всякої людської уяви.

До таких спогадів з часів голоду безумовно треба зарахувати потрясаючу своїм змістом статтю “А світ мовчав і мовчить” Б.Скорупської (“Свобода” з 11-го квітня ц.р.). Крім багатьох інших фактів голодової катастрофи, яку зловмисно створили кремлівські садисти з метою знищення українського народу, шановна авторка наводить автентичний факт, коли опухлий з голоду 10-річний синок родини Федота Онопченка з села Новогригорівка на Таврійщині, аби врятувати себе від голодної смерти, вирішив помандрувати з села, аби по дорозі знайти щось з’їсти. Побачивши десь на полі корову, Володя (так звати того хлопчину) пішов до неї. Він підліз під корову і взявши в рот дійку, почав ссати молоко. “Тепле молоко життям вливалося у його зголодніле маленьке тільце”, – пише авторка.

Але радість Володі і його, може, підсвідома надія врятувати своє життя були дуже короткотривалі. Побачивши, що хлопчина ссе корову, залізничний службовець, який сидів у своїй буді, мерщій прибіг до хлопця, відірвав його від корови і почав його "із скаженою люттю бити...". Володю, який втратив притомність, хтось переніс на курник і там, не прийшовши до притомності, він помер...".

Читаючи вищезгадані рядки, просто не хочеться вірити, щоб серед людської раси могли знайтися такі злочинці. Як в того виродка людської подоби змогла піднятися рука бити палкою чи будь-чим іншим по шкірі й кісточках виснаженої від голоду дитини? Крім того, як тих кілька людей, як пише Б.Скорупська, що були поблизу, байдуже дивилися на брутальне і смертельне побиття дитини, не ставши в її обороні?

І тому, хоч і як тяжко читати подібного роду трагічні факти з часів мартирології українського народу під російською окупацією, просто їх треба оприлюднити аби нічого не залишилося незанотованого і забутого. Бо хоч "світ мовчав і далі мовчить", якщо йдеться про страждання нашого народу, проте бодай ми самі ніколи не сміємо забути і простити Москві всіх тих страхіть, які вона вчинила і ще й досі чинить нашому народові. Хай ті страхіття будуть вічною ганьбою нашим ворогам!

Свобода. – 1985. – 2 травня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МОВЧАНОК Марії Мусіївни,
1903 р. народження
(с. Чеснівка Уланівського р-ну Вінницької обл.)

ДУБ – СПАСИТЕЛЬ

Оцей дуб, що коло хати, спас нас од смерті у той голодний тридцять третій. З нього ми назбирали багато жолудів. Їх не брала червона орда, мовляв, свинячий корм. То, коли вже не було що їсти, ми мололи оті жолуді, а тоді вимочували гіркоту і пекли пляцки. А в гіркий узвар добавляли гілочки вишні або малини і потрохи пили. Отак і вижили на гірких жолудях.

Як строїли нову хату вже після війни, то батько хотів зрізати цього дуба на стовпи, але син Павло, що приїхав з Одеси, спитав, скільки треба грошей на ті стовпи – вийняв сто рублів і дав батькові, щоб не різав нашого дуба-спасителя.

Записав П.Ткачук.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МОГИЛИ Марії Василівни,
1959 р. народження

(Розповідь онуки про життя свого дідуся – Могили Петра Івановича)

Дідусь розповідав мені чимало різного про ті страшні 1932–1933 роки голоду. Родина дідуся з десяти чоловік (шестеро дітей) жила тоді в с.Нікольському Дніпропетровскої обл. Працювали всі – від малого до великого. Мали двох коней і корову. Тому в роки колективізації потрапили під розкуркулення. Забрали у них усе: врожай з городу, заготівлю на зиму в погребі, худобу і навіть мішечки з насінням та сухими травами, якими бабуся лікувала родину від усяких болячок.

Хліб в селі видавали тільки тим, хто виробляв свою денну норму в колгоспі – спочатку по 500 г на день, а ближче до зими – по 150 г. Норми трудодня були дуже великі і на роботу у своїх господарствах у людей не вистачало ні сил, ні часу. Ті, хто не міг працювати (старі і діти), а також ті, хто норми не виконував, нічогісінько не отримували.

Смерть стала звичним явищем. Люті голодні люди часто влаштовували самосуди, до смерті забиваючи ні в чому не винних. Не в змозі більше терпіти весь такий жах, сім'я мого дідуся пішки подалася шукати кращого життя в місті, де було не так голодно. Доля занесла їх у с.Сергіївку. А коли через півроку дід вирішив провідати рідне село, то він його не впізнав. Їхній дім, добрий сільский будиночок, місцева влада прилаштувала під ферму для скотини.

1998 р.

✦ ✦ ✦

МОКРЕНКО Анатолій

(м. Київ)

ЛОПУХИ

Багато в мене ніжності до вас,
Зелені й буйні – ті, що на задвірках,
Попід парканами чи десь на пустирі,
Прибиті пилом чи дощами вмиті.
Багато в мене ніжності до вас,
Хоч вас і називають бур'янами.
Бо ви прийшли в життя моє раніш,
Ніж паростки свідомості моєї,
Пробили темінь, щоб про вас згадав я,
Вже ставши дядьком в паморозі літ.
Бо в невеселий час я народився,

Коли вмирали на селі голодні люди,
І матінка моя благала Бога,
Щоб дав їй в груди краплю молока
Для мене – немовляти. Бог не дав,
А ви дали! Коли земля відтала,
Копала матінка коріння ваше,
І чистила, й вимочувала, й терла,
І деруни пекла... То ж ваші соки
Течуть в крові моїй із неньки молоком.
Чи ви забули? Я ж вас не забув
Іще й тому, що в джунглях ваших
Проходив я найперший клас.
Було під вами затишно і дивно
Хлоп'яті, що пірнало з головою
В зелену буйність вашого здоров'я
І прагнення до сонця. Там я був Колумбом,
Бо самостійно відкривав усе.
Лічив комах всіляких, що кудись спішили,
Боролись за життя і умирали,
Й ніхто не бачив – тільки я один.
Думки роїлись. А здіймав голівку –
І наскрізь опромінено шатро
Світилось кров'ю вашою в прожилках,
Як на руці моїй у присмерку зеленім.
Бо ви були живі! Я теє знав,
Бо знав уже, як в'яне листя,
Коли його від кореня зітнути,
Часом я засинав, замріяний до краю,
Під шерех ваш, на сміттячку м'якому.
Й пробуджувався... Десь гриміло,
Здригалася земля, і лопотіло щось.
В чаклунній дрімоті я тихо слухав
Заспівку благодатного дощу,
Що кидав ваговиті краплі
На бубон ваш і гнав мене до хати...
Багато в мене ніжності до вас,
Хоч вас і називають бур'янами,
Зелені й буйні, милі лопухи –
Дитинства друзі – добрі й незабутні.

1970 р.

Час. – 1997. – 13–19 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МОЛОДІД Євдокії Григорівни,
1911 р. народження
(с. Германівка Обухівського р-ну Київської обл.)

В 1933-му році наша сім'я складалася з 6 чоловік: Григорій Романович – батько, Катерина Карпівна – мати, Лука, Петро, Микола – брати і я. Невимовне горе прийшло в дім весною 1933 р. Спочатку від голоду помер батько, а потім, якось зразу, повмирали і брати. Залишилися ми вдвох з мамою. З голоду теж опухли, варили бурякову ботвину, лободу і їли. Та не лише ми з мамою були такі. Дуже багато людей пухло з голоду. Спочатку люди пухли, потім в них відбирало ноги, і вони не могли рухатись, так на ліжках чи лежанках помирали. А то помирали прямо на вулицях, падали і більше не вставали, їх підбирала Сеньгурова підвода.

У сусідів знайшли трохи хліба, то їх виселили з села чи то в Сибір, чи на Кавказ. Більше про них нічого не чула.

Записав О.Щербань.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МОРОЗ Ірини Миколаївни,
1911 р. народження
(м. Київ)

Мені, депутату райради, практично щомісяця, по декілька разів доводиться бувати в оселях киян, які живуть не за броньованими дверима. Ці люди здебільшого не можуть вижити на пенсію, плетуться в хвості інфляції, в їхньому борщі місяцями не буває м'яса. Тому й просять у нас допомоги – такої мізерної, що її лише умовно можна назвати допомогою. Серед них – 84-річна киянка Ірина Миколаївна Мороз.

Усе життя вона чесно працювала на комуністичний режим. Але особливо закарбувалися в пам'яті старенької 1932–1933 роки, то й прагне розповісти про ті часи, просить вислухати її.

Каже, працювали тоді вони з чоловіком на пароплавах "Комсомолець" та "Рішетник", що курсували вниз по Дніпру. Чоловік – стерновим, вона – офіціанткою в буфеті. На пристанях в Дніпропетровській та Запорізькій областях вона щоразу спостерігала жахливі картини. Голодні, опухлі люди похилого віку, матері з малесенькими дітьми чекали, щоб їхати вгору по Дніпру, бо чули вони звідкись, що в Білорусії немає голоду. Проте дістатися туди щастило небагатьом.

Практично на кожній пристані з пароплава зносили трупи померлих. Особливо жахливо було дивитися на дітей, яких уже залишили останні сили, але вони ще дихали. Вони плямкали ротами, ніби риби, яких витягли з води. Але зелені мухи роями обліплювали тіло нещасних жертв, заліплювали очі, набивалися в рот. Багато померлих лежало просто на берегах Дніпра, бо їх не було кому поховати. Влітку 1933 р. кількість пасажирів значно скоротилася, спорожніли пристані, бо в той час уже цілі села вимирали на родючих українських чорноземах.

Працювати в таких умовах було надзвичайно тяжко. То були не просто пароплави, а пароплави смерті. Хоча жінка могла якось прохарчуватися, але шматок хліба не ліз до рота. Віддавала отим дітям свою пайку.

Пам'ятає Ірина Мороз і торгсіни, що діяли в Києві та інших містах і викачували в людей золото, срібло, спеціальні чеки, що за них можна було купити продукти харчування. Пам'ятає і знає, хто обдирав Україну, заганяв до могили її народ найжахливішими тортурами.

А ще каже, і я цілком підтримую її, що рубрику "Голос жертв тоталітаризму" в "НГ" можна було б замінити рубрикою "Голос жертв комуністичного режиму".

Яковець Михайло. Пароплави смерті. –
Народна газета. – 1995. – № 39.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МОРОЗ Марії Самсонівни,
1912 р. народження
(м. Синельникове на Дніпропетровщині)

Під час голоду я проживала в селі Бур'янівка Єлизавет-Хорошівської сільради.

В сім'ї нашій було 11 осіб: 9 душ дітей та 2 батьків. Старші мої брати з батьками займалися господарством, а пізніше самі старші брати почали працювати у Дніпропетровську на заводі. У нас була одна коняка, одна корова та птиця. Землі було трошки – усього 4 десятини.

Голод в селі почався вже з зими після нового, 1933 року. Допомагала влада тільки тим, хто був у колгоспі, нам не допомагала, бо ми в колгоспі не були. Тато думав, що колгосп – це гріх, тому в колгосп не вступав. Приїжджали якісь чужі люди із представником сільської ради ходили по хатах і обшукували. Чужі були більш нахабні, свої якось стидались забирати у людей останнє. У нас в селі

більшість людей страждала від голоду. Мало було таких, хто не голодував тоді. У нас була сусідка – вдова з чотирма дітьми. Коли в неї проводили обшук, то мої брати з батьком розкидали її картоплю по городу, щоб цю картоплю не забрали. Їй було дуже тяжко, і хто хоч якось міг, то допомагали їй. Але в селі таких було багато, і всім допомогти не мали змоги. Нас кормила корова, якби її не було, ми б усі вимерли. Старші заробляли – возили підводою зі станції людей. Самим старшим на заводі у Дніпропетровську давали пайки, але тільки на батьків, на малих братів і сестер не давали. Було важко, обшукували нас усюди. Навіть квашений буряк викидали з діжі і розтоптували кіньми, якщо в хаті не було зерна. Була важкою весна 1933 року, майже все з продуктів скінчилося, корова менше давала молока, це тяглося аж до урожаю. Деякі односельці голодували ще з 1932 року, ми – з зими 1933-го і до осені. Багато загинуло голодною смертю односельців, було таке, що вимирали цілими сім'ями. Люди падали прямо на дорозі, а по селу їздили підводи, на які вилами закидали тіла і десь вивозили – закопували. Голова колгоспу, службовці сільської ради не страждали від голоду. Лікарі та вчителі нелегко переживали голод, але не пухли. У нас не було ні школи, ні дитсадка. Було декілька хат-читалень. Та до читальні не було в чому ходити, бо ми були босі, чоботи – одні на трьох. За все життя я провчилася два місяці. Дітям батьки давали кращу їжу, але для деяких сімей не було виходу з тяжкого становища, вони вимирали. По осені вже деяких сиріт забирали до себе односельці або представники сільської ради кудись відвозили. З осені 1933 року стало трохи легше, бо зібрали урожай. У нас в сім'ї ніхто не помер. Волею Бога всі вижили.

[Підпис] М.Мороз
Записала Н.Мороз.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МОРОЗОВОІ Ольги Вікторівни,
1923 р. народження
(с. Перещепине Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Мне в то время было 10 лет, и я хорошо все запомнила. Семья у нас была большая – 9 душ. Старшие разъехались кто куда – в Днепропетровск, добрались и до Курска, чтобы спастись. Папа с мамой и я пошли в коммуну, потому что там давали немного есть, мы выжили. А дедушка с бабушкой умерли в своей хате. В соседнем селе из 400 дворов живых людей осталось очень немного, что-то около 40 человек. В нашем селе в живых почти никто не остался. Многие, как и в нашей семье, уезжали в город. В селе оставались одни старики,

и почти все они не смогли выжить в то жестокое время. Я много слышала разговоров от моих родителей, как по селам ездят отряды по хлебозаготовке и почти все забирают во дворах крестьян, как в мороз выгоняют из хат для того, чтобы провести обыск. Часто забирали имущество, а затем на местном рынке его продавали. Многие люди называли эти бригады по хлебозаготовке не бригадами, а бандами. Если бы мы с родителями не пошли в коммуну, вероятно, не выжили и погибли бы как дедушка с бабушкой.

Я слышала истории о людоедстве. Один старик тогда рассказывал, как в его селе одна женщина съела своих детей, которым не было и 10 лет отроду. Я думаю, мне повезло больше других, и я очень болею душой за своих дедушку и бабушку, умерших от голода.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МОСКВИТІНОЇ Марії Кирилівни,

1914 р. народження

(с. Іванівка Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я народилася 1 січня 1914 р. Освіта моя – 3 класи звичайної сільської школи. Нас, дітей, в сім'ї було семеро – троє хлопчиків і четверо дівчат. Я була п'ятою дитиною в родині.

Пам'ятаю, восени 1932 року голова колгоспу з активістами почали ходити по хатах і забирати хліб. Коли ж зібрали і забрали хліб та здали державі, то почали ходити і забирати харчі. Забирали все: качок, курей, масло, навіть одежу. Найбільш – в тих, хто не хотів до колгоспу іти. Деяких односельців (Чорнорильського з сім'єю, Сидоренків, Бондарчуків) оголосили куркулями. Добро їх розтягли, худобу забрали, а самих вивезли із села до Сибіру. Багато з них загинули ще в дорозі. А вони ж не були куркулями. Сім'ї їхні були великі, разом з батьками жили сини, невістки, ну, мали 2–3 волів, хіба ж це куркулі? Вони ж своєю працею здобували харчі.

Ще пам'ятаю, що були бандити, теж з голодуючих, які грабували тих, хто проходив чи проїжджав дорогами. Пам'ятаю жахливий і страшний випадок людожерства на селі, коли один дядько заманював дітей м'ясом і хлібом до себе. Коли це помітили люди, то пішли до нього додому і знайшли у підвалі відра з засоленим м'ясом. Його без суду самі ж односельчани закидали камінням. Отакі то були жахливі часи.

[Підпис] М.Москвитіна
Записала Н.Чебаненко.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МОТУЗ Ольги Прокопівни,
1920 р. народження
(с. Котівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Наша сім'я була невелика. Батько і мати працювали у своєму індивідуальному господарстві. Нас, дітей, було троє. Сім'я вважалась заможною. Була у нас земля, худоба, навіть хата була вкрита не рогозом, а залізом, що дуже привертало увагу односельців, адже така хата була на все село одна. Дід співав у церковному хорі.

У 1932 році забрали все. Їсти було нічого. Після збору врожаю я ходила босоніж по стерні і збирала зернята. Їли ловлених горобців, голубів, ворон, товкли щирицю разом з голяками з качанів і пекли млинці. Із сім'ї вижили всі, бо мати вміла шити.

1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МУЗИКИ Олександри Федорівни,
1914 р. народження
(с. Сагайдак Долинського р-ну Кіровоградської обл.)

Господи, яке тільки горе на людей… Дощі й дощі. У 33-му, було, все дощі йшли…

Страшне врем'я було. Не дай Бог нікому й ніколи бачити та пережити. Це горе на людей.

Боже, ми ж тоді по хлібові ходили, а їсти не було чого. Страдали люди. За плужками ходили голодні. А хто не виробляв норми – додому не пускали, їсти не давали. Дощі й дощі… Люди падали, а ми переступали через людей та й далі йшли…

Галя в нас там була. Молода дівчина. За трактором упала з плужка, та й так ніхто її і не підібрав. Лежала там на полі, аж поки волосся від черепа відпало… Тоді таке врем'я було, що людей, хто помер од голоду, кидали на тарантаску і в одну яму по 40 душ кидали – і все.

А були такі, самі карточок собі наробили, пішли та понабирали продуктів, а тут кожна мама дитині оставляє, затірки наварить з буряка, сама не з'їсть, дитині оставляє…

Я де, як побачу, що хліб валяється, аж плачу. Дай Бог, діточки, щоб ви й не знали, що таке голод і коли їсти нема чого…

Записала С.Кубська.
1993 р.

✦ ✦ ✦

МУЗИЧЕНКО Ярослава
(м. Київ)

СВІЧКА ПАМ'ЯТІ

14 травня цього [2003-го] року на спеціальних парламентських слуханнях Верховна Рада України визнала голодомор 1932–33 років актом геноциду проти українського народу. Комуністи не брали участі в голосуванні, демонстративно покинувши зал засідань. Представники КПУ й досі твердять, що "ніякого голоду не було". Проте реалії історії, документи й наше сьогодення свідчать про інше. Від голоду померли близько 7 мільйонів українських селян. На "чорних дошках" фіксувалися цілі райони повного вимирання. Одночасно "упокорювали" українську інтелігенцію, часто через смерть. Використовуючи активну пропаганду "війни зі старим", навіювали поколінням (що виховувалися вже в радянських освітніх закладах), що українство, тим "паче селянство – це "безперспективний тягар" для комунізму. Сьогодні, визнавши голодомор злочином, ми відчиняємо двері для повернення до глибинних людських цінностей. І, запаливши свічку в листопадовий День пам'яті, спробуємо поєднати роз'єднані нитки поколінь.

Війна з самостійністю

"Курс на голод" розпочався задовго до 1932 року. По селах України стали організовано запроваджувати "комнезами" (комітети незаможників), які проіснували до 1933 року. Вони, як зазначалося у звітах, "здійснювали акції розкуркулювання, реквізицію хліба, овочів, худоби і одягу". У квітні 1929 року була проголошена перша п'ятирічка. А в кінці того ж року на підпомогу в Україні сущим комнезамівцям примчали 25-тисячна армія "братів-ленінградців" та 10-тисячна – "братів-москвичів". Щоб кваліфіковано боротися тут проти "куркульської контри".

Опір всьому цьому був надзвичайний. На Півдні, Сході і в Центральній Україні вирували цілі селянські війни, у яких наші діди і бабусі з останніх сил захищали свій життєвий простір. "У кінці 20-х років, на противагу "бригадам", які розкуркулювали, виникали так звані "банди" – з господарів, які захищали свою власність і хотіли жити працюючи: вирощувати хліб, займатися ремеслами, – розповідає етнолог, завідувач відділу Державного музею народної архітектури і побуту України Олексій Доля. – Скажімо, у Гадяцькому районі на Полтавщині була ціла організація, до якої зібралися найкращі – селянська еліта. Коли я сьогодні запитую в очевидців, чи робила "банда" щось недобре, ті відповідають: "Ні, поганого нічого не робили, такого щоб прийшли, когось забрали, убили. Тільки були проти тієї власті".

Одного з учасників "банди", Юхима Щербаня, в Сибір заслали ще в середині 20-х років, після першої хвилі селянських повстань. Він звідти втік і мало не пішки повернувся в своє село. Казав, що не може без України. Легально жити не мав змоги, отож пішов до лісу. "Їх було семеро братів, усі батька слухалися, –

розповідає жителька села Плішивець, що на Полтавщині, Марія Доля. – Порядок був у сім'ї, дуже дружно всі держалися. Працювали без спочинку, і вважалося, що були багаті. А ті, що дуже бідні були – повдягали кожанки, стали комуністами і давай усіх учить, як жити!"

"Моя бабуся розповідала, що як починався колгосп, вона відразу до нього записалася, бо любила в усьому бути першою, – каже Олексій Доля. – Вночі прийшли хлопці з Юхимом, із обрізами і кажуть до чоловіка: "Що, Іване, захотілося тобі в колгосп? А ти знаєш, що то і для чого?" Бабуся в сльози: "Не убивайте!" А.Юхим: "Та ніхто вас не буде убивати, тільки підіть завтра і випишіться".

"Бандитів" дуже довго не могли "знешкодити", бо селяни їх підтримували, підгодовували, тільки в дім старалися не пускати, бо ж: "всю родину заберуть". "У діда нашого була пасіка, і як на тину стоїть кухоль мідний – це вже вони поставили, щоб на вечір туди налити меду, – каже Марія Доля. – Пацанчук їм їсти до лісу носив. А тоді якось біжить і каже: "Там щось робиться страшне: усі сплять, а Юхим їх торсає і каже, що й сам уже падає". Коли чуєм – стрілянина…" Батька Марії Долі незадовго до цього засудили на 5 років за те, що відмовився підсипати "бандитам" снодійне. Потім начальство все ж відшукало громадянина "з м'яким характером", який запросив до себе хлопців і почастував їх горілкою "з порошком". "Бандитів" повбивали, присипали гноєм і возили по селу, щоб усі дивилися. Потім відвезли до Гадяцької тюрми і там "втопили у сортирі".

Сьогодні – не голод, а тільки його наслідки

"Хто знає, про що думали вмираючі від голоду селяни у 1933-му… Хтось, можливо, згадував, як кинув рушницю і пішов з армії УНР, коли червоне військо перейшло за хутір Михайлівський і посунуло здобувати столицю України. Хтось – як не протестував разом з іншими, коли вели на розстріл священика з їхнього села. Хтось жалкував, що не приєднався до громади в Холодному Яру аби не дозволити поширити продрозгортку. І все це – зерна безвідповідальності й байдужості, з яких не раз пожинали ми жнива скорботи", – сказав на одному з вечорів пам'яті жертв Голодомору Архиєпископ Харківський і Полтавський УАПЦ Ігор Ісіченко.

За роки перебування у Радянському Союзі Україна втратила понад десять мільйонів найпрацьовитіших, найталановитіших людей. Калічилися долі, залишалися сиротами діти, трощився науковий і творчий потенціал країни. Авторитарна держава не захищала своїх громадян, навпаки – робила їх рабами. Тих, хто ставав на захист своїх прав – винищувала. Колись ці акції тримали в таємниці. Нині про них знають усі. І все більшає тих, хто усвідомлюють винищення мільйонів співгромадян як злочин проти людства.

У 1930-ті роки влада "дала волю" людям на відкриття в собі хижих інстинктів, не просто дозволяючи грабувати і вбивати земляків, але навіть наказуючи це робити. І потім десятиліттями винагороджувала слухняних пайками і медалями. Часи змінилися, але система, хоча й ослабла, залишилася при старих цінно-

стях. Тому сьогодні, як і колись, грабуючи село, її представники, що залишилися при владі, твердять: "Ніяких проблем не було і немає". Злочинці почуваються правими, адже чинять злочини з "відчуттям правоти". Не тільки чинять, але й приховують, що рівнозначно співучасті в злочині.

Блокада мовчанням

Звісно, інформацію про антибільшовицькі повстання, як і про голодомор, радянські керманичі не поширювали. Через радянські ЗМІ та літературу всіх переконували: голод, якщо і був, то тільки через засуху та саботажників. Для іноземних журналістів діяла сувора цензура: за рядок про голодомор їх виставляли з СРСР. Опозиційних засобів масової інформації, як можна здогадатися, не було. Окрім незрячих кобзарів та лірників, які, вільно мандруючи від села до села, розносили Україною правдиві вісті. Однак у 1934 році близько 200 співців, які не погодилися стати "трубадурами нового часу", – зібрали в Харкові нібито на всеукраїнський з'їзд і знищили. Вважається, що не останню роль у цьому відіграла "Дума про голод", яку співали кобзарі. Згодом, написати у автобіографії про те, що батьки померли від голоду у 1933 році – означало перекреслити собі дорогу до вузу, престижної роботи, керівництва.

Радянські амбасадори в Америці аж до моменту розвалу Союзу переконували громадськість, що "чутки" про голод в Україні – сфабриковані буржуазними націоналістами. Вони, мовляв, служили у Гітлера, утекли сюди від справедливої покари і, щоб виправдати своє перебування у Штатах, мутять воду и щось таке вигадують. І це виголошував не хтось там, а представник місії в ООН. Проте, завдяки науковій і популяризаторській праці діаспорян, депутати Конгресу США ухвалили, а президент Рональд Рейган 1984 року затвердив як закон створення Конгресової Комісії для дослідження голодомору в Україні та його наслідків. За три роки роботи комісії було зібрано велику кількість документів та свідчень очевидців, підготовлено вагомий звіт, схвалений 1988 року і опублікований 1990 року в друкарні Уряду США. Причини та наслідки голодомору досліджували і в Гарварді, і в Торонто, випускали книги і фільми, а Міжнародна Комісія Адвокатів визнала голодомор українців як геноцид.

Пам'ять не знає зради

Упродовж останніх 12 років можна говорити вже про все. Але списків загиблих в час голодомору по селах все ще не складають, від місцевого керівництва часто можна почути, що "ніякого голоду не було". Люди пояснюють це так: "Україною керують люди, виховані комуністичною партією. Таке враження, що вони у грудні 1991 року проголосували за незалежність тільки для того, щоб взяти владу в свої руки. Ліві сили до цього дня не визнають, що голодомор – це був злочин. Місцеві вчителі історії самі не беруться готувати списки загиблих, а вимог з райВНО щодо складання таких списків немає, бо райВНО керують ліві сили".

У шкільних музеях досі замість інформації про голодомор – стенди з червоними зірками і графіками "соцзмагань". Хоча вчителі й водять дітей раз на рік до

місць пам'яті, які впорядковані громадським коштом майже в кожному селі. Тема голодомору є в шкільних програмах. Але держава не забезпечила молодь підручниками, та й викладачі не мають за чим підготуватися до таких уроків. От хіба що за матеріалами, зібраними у музеї Київського товариства "Меморіал", експозиція якого в документах висвітлює всі три голодомори. Але ж не так легко приїздити сюди власним коштом вчителям з усіх регіонів України. Думка розмножити експозицію виникла у американців, які захотіли поповнити наочністю діаспорні музеї. Надалі з'явилася ідея поширити цю експозицію по всіх містах України – музеях, вузах, публічних бібліотеках. Представники діаспори зібрали кошти і видали 750 комплектів-експозицій (у кожному – по 54 плакати, що відображають події в Україні від 1917 по 1990-ті роки) з путівником трьома мовами для екскурсовода. Один з комплектів зараз експонується в ООН. На сьогодні, за підтримки Секретаріату Президента, усі обласні та районні музеї отримали ці комплекти плакатів.

Міжнародний фонд "Україна-3000" Віктора Ющенка започаткував програму "Уроки історії: Голодомор 1932–33 років". Серед проектів програми – створення міжнародного дослідницького центру-музею, який стане базовою науковою установою в дослідженні історичних та правових проблем, пов'язаних із трьома голодоморами, широкомасштабний збір свідчень очевидців голодомору, конкурс проектів пам'ятників жертвам голодомору та ініціювання зведення таких пам'ятників у регіонах, найбільш постраждалих у 1932–33 роках. "Треба через громадські зусилля розколихати владу, – вважає Віктор Ющенко. – Щоб збереженню національної пам'яті було надано державного статусу".

Хлібороб, 2003, жовтень.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МУЗИЧКА Миколи

ЛИХОЛІТТЯ НАСУВАЛОСЬ СТРАШНОЮ ХМАРОЮ

Соколівка – село на Вінниччині, яких багато на нашій Україні. Лежить у видолинку, на березі ставка, замріяне у вишневих та яблуневих садках. Здається, лише для добра й народилося це село на благословенній землі Поділля. Але історія Соколівки свідчить, що далеко не завжди жилося тут людям добре й щасливо. Пам'ятає село, як над ним свистіли аркани кочових наїзників, як лилася кров, бо ж не корилися татарам та польським шляхтичам горді соколівчани.

Щоразу вставало село з руїн та попелу, знову усміхалося чистими вікнами серед шумовиння вишневого цвіту, щедрого буяння паленіючих яблук та груш. І знову були весілля. Знову сміялись діти, знову було село щасливим. Забувалося зло, заліковувались рани. Однак те, що сталося 1933 року, не зітреться з пам'яті й не забудеться ніколи. Цей жах ворушиться у серцях людей, що пережили голодомор. Про це лихоліття знають діти й онуки свідків голодомору. Запитайте будь-кого із соколівчан

про голодний рік, і ви побачите, як різко зміниться вираз обличчя. І постане перед вами із розповідей людей жахливе видовище всенародного горя, що забрало у могилу багато-багато наших співвітчизників. Скільки? То лише одному Богові відомо. Зараз складаються списки померлих від голоду, однак їхнім прізвищам нема точного ліку.

Параска Капітан прожила довге й важке життя. Не пригадує, коли почала працювати, і була та праця важкою і виснажливою. Та ось почався той страшний голодний рік. У сім'ї Капітанів працювали усі і намагалися будь-що перебороти лихоліття, вижити. А воно насувалося чорною хмарою. Бабуся витирає скупі сльози, розказує, як нишпорили селом свої ж таки люди, "землячки-активісти", витрушували усе, що в кого залишилося з провізії. "Господи! – важко зітхає бабуся. – Які ж недобрі люди були. Нічого нікому не вдавалося сховати – усе знаходили й забирали".

Почали у селі вмирати люди. Спочатку хоронили усіх за християнським звичаєм: у труні, з священиком. А потім цього не стало. Прийшло лихо і в обійстя Капітанів. Померли два брати. Зробити труни для покійників не було матеріалу. Розібрали ліжко та якось зробили одну труну на двох. А поруч з братами лежить кілька десятків односельців. Дядько Йосип їх вивозив на цвинтар своєю конячиною і кидав на землю. Потім брав палицю і підкочував до ями.

Стара жінка надовго замовкає. І знову – сумні спогади. Настійно поширювались чутки, що десь людоїди промишляють. Від цих чуток люди здригалися. Незабаром через Соколівку вели з села Куничого жінку, яка збожеволіла з голоду. Казали, що вона нібито варила м'ясо своєї дитини. Чи справді так було – ніхто до пуття не знає, однак випадки людоїдства траплялись. Відомо також, що ту жінку з Куничого міліціонер-конвоїр застрелив. Правда, потім люди говорили, що це навмисно зроблено, аби залякать людей і таким чином попередити людоїдство. Достовірні факти про людоїдство у Соколівці лягли в основу повісті Андрія М'ястківського "Одеса-мама".

Лукерія Бевз зазнала чимало горя на своєму віку. Але чесно прожила своє життя. Для неї голодомор 33-го немов у тумані. Уже й прізвищ усіх та імен не пригадає бабуся. Лише стоять перед очима родичі, односельці, замучені голодом.

Микита Лихий здоровим та дужим хліборобом жив. Та зів'яв якось непомітно й швидко. Тихо відійшов він. Поплакали рідні і відвезли на цвинтар. Поховали без труни, ніби й не заслужив на останню шану. Без слова Божого поховали хлопчика Василька з родини Бевзів та багатьох інших сельчан.

Шістдесят років минає з часу, коли у Соколівці, як і в усій Україні вирував небачений в історії людства голодомор. Нині готується вшанувати замучених голодом усе українство, у тому числі й жителі села Соколівка.

Тривалий час на уроках історії учителі за вказівкою партійних верховодів стверджували, що ніякого голоду не було, то все вигадки "ворогів народу". Тема голоду в Україні була категорично заборонена. Отже, не дивно, що робити якісь записи цього голодного року, складати списки померлих від голоду ніхто не наважувався. Незважаючи на певні труднощі, сьогодні списки такі складаються.

І хоч будуть вони далеко не повними, проте залишаться для майбутніх поколінь. Залишається також Хрест Скорботи і Пам'яті.

Золоті ворота. – 1993. – №4. – С.113–114.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

МУСІЙЧУК (МУСЕВИЧ) Г.М.

(с. Шершні – м. Хмільник на Вінниччині)

[Мусійчук Микола Григорович] – комуніст, активіст, уповноважений райкому партії по хлібозаготівлях. Однак, наяву зіткнувшись із злочинною політикою партії, надивившись, як вмирають голодною смертю старики, жінки і діти, у яких відібрали останній шматок хліба, як збожеволілі від голоду люди поїдають власних дітей і трупи рідних, не зміг далі брати участь у цих злочинах і покінчив з собою.

... Микола був комуністом з 1925 року, обирався головою сільради, головою завкому при Шершнянському плодоконсервному заводі. Вважався активістом на весь район, часто виконував відповідальні доручення райкому партії. Таке доручення було дано йому і в 1932 році – уповноваженим райкому партії по заготівлях.

"Їздив по селах, часто затримувався там по кілька днів. А повертався додому сумний, на себе не схожий. Ледве витягували ми з мамою із нього по кілька слів", – згадувала його сестра М.Г.Мусійчук. – Микола говорив про своє велике розчарування, адже він так вірив партії, а вона, виявляється, робить чорні справи, доводить людей до голодної смерті, забираючи хліб до останньої зернини. І він, мовляв, теж бере участь у цих чорних справах, людське горе також і на його совісті".

Все побачене в селах (очевидно, сильно вплинув і факт людоїдства в Жахнівці) надломило Миколу. Завжди вважав доручення партії справою своєї честі і обов'язку, а тут взяв і свідомо не виконав плану. На партзборах проти нього виступили комуністи Дідич В. і Гвоздецька Ольга. Вони сказали, що член ВКП(б) Мусійчук дуже добренький, не міг, мовляв висипати з горщиків, глечиків і каструль зерно. Вони почали (особливо Гвоздецька) обливати Миколу перед районним начальством гряззю. Бо Микола користувався у нього великим авторитетом.

На зборах Миколу виключили з партії. Він не міг перенести такої несправедливості, написав у ЦК КП(б)У скаргу і через два чи три дні повісився.

Райвиконком заборонив хоронити Миколу з музикою. Однак народу була тьма. Люди приїжджали з навколишніх сіл, де Микола був уповноваженим по хлібозаготівлі, – з Колюхова, Канави, Василівки і інших. Люди говорили: "Він мав совість,тому й покінчив із собою". Це зрозуміла пізніше і я".

Василь Рудий. Розп'ята Тиврівщина (Голодомор 1932–1933 років у Тиврівському районі Вінницької області). – Тиврів, 1993. – С.46–49.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАБОК (у дівоцтві НОВИКОВА) Олени Іванівни,

1921 р. народження

(с-ще Васильківка на Дніпропетровщині)

Народилася я в селі Рибальське Самарського району Дніпропетровської області в сім'ї робітника. Мати моя була домогосподаркою. Сім'я складалася з 7 осіб: батько, мати та 5 дітей. Я – найстарша. В мого батька була земля, корова, була і птиця. В колективізацію більшу частину землі у нас забрали.

Голод почався у нас в 1932 році. Допомоги нам не давали. Кожен думав про себе, як йому прожити. Пам'ятаю, що дуже хотілося їсти. Прийдемо до матері і просимо їсти, а їсти нема чого. Мати варила лушпиння, а ми шукали кропиву та іншу траву і їли. Помню, мама робила з якоїсь трави лепьошки і жарила їх на печі. Так були вони такі добрі. Кінець 1932 р. був найтяжчим часом, коли скінчилися всі наші запаси, коли поїли всю живність і все те, що садили на огороді. Отоді і почалося зовсім скрутно.

Мене весною 1933 року відправили в Білорусію до далеких родичів. Вони жили на границі України і Білорусії. Я в них працювала нянькою. В Білорусії голоду не було. Якось я получила лист від батьків, вони писали, що жить стало легше, і я можу повернутися назад. Мене посадили на поїзд до Дніпропетровська, а звідти я добралася додому.

В нашому селі жило тільки 5 руських сімей, а інші були німецькими, і ми з ними майже не общалися. Знаю тільки, що багато тоді людей загинуло. Загинули і наші сусіди. Бо коли я приїхала в 1934 році, їх вже не було.

В селі була 4-класна німецька школа, я тоді якраз і вчилася. Іншої школи в нас не було.

Пам'ятаю тільки, як жили сім'ї дядька Макаренка та сусіда Воронова, по-моєму, звали його Семеном. Я дружила з його дочкою Оксаною. Була вона старшою од мене років на 2–3. Вони теж голодували, і жили навіть бідніше, ніж ми. Що сталося з ними після голоду, не знаю. Бо коли повернулась додому, їхньої сім'ї вже не було. За Оксану я запитувала, й батьки щось розповідали, але тоді було не до цього. А як страждали від голоду діти та люди похилого віку? Багато дітей померло. В моїй сім'ї теж загинула одна дитина – мій брат.

Після голоду життя ставало кращим. Батько пішов робити на залізну дорогу. Я пішла в російську школу, закінчила її. Зараз маю двох дорослих дітей. А ті роки згадую з жахом.

Записала Н.Гопик.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

[Прізвище не назвала] …Надії Григорівни,
1912 р. народження

(ст.Чаплине Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я из богатой семьи. У нас были большие угодья, мельница, большой сад и большое хозяйство. С горечью вспоминаю времена коллективизации, когда у нас отобрали все, оставили только приусадебный участок в 1 га и то только благодаря тому, что семья вступила в колхоз. Папу не забрали, потому что он не был опасным для коммунистов, поскольку сильно болел. Для меня это были очень тяжелые годы, пришлось много работать, чтобы выжить. Наша семья имела серебряные и золотые монеты, украшения, мы их закопали. В трудный период часть сбережений откопали и обменяли на продукты. А часть так и не откопали, и я не знаю их местонахождения до сих пор. Помимо этого меняли вышитые сорочки, скатерти и другие вещи на продукты (муку, жир и пр.). Питались, чем придется: и молодыми почками, и одуванчиками, и крапивою, и щавелем. Но многие люди, поев щавеля или крапивы, зарабатывали себе водянку и умирали.

Вспоминаю, что на краю села жила семья, в которой было трое детей. Дети весной поели молодых побегов пшеницы, от этого все трое и умерли. Когда их обмывали, то в области живота были видны эти зеленые побеги. А видны были потому, что от голода просвечивалась кожа. Но случаев трупоедства, каннибализма я не помню. Чтобы выжить, мальчишки ловили воробьев, мышей. Люди в поселке в то время замешивали просо и добавляли туда растительное масло.

Наиболее силен был голод зимой и весной 1933 года. За работу в колхозе нам записывали трудодни. Чтобы не забрали приусадебный участок, нужно было работать за трудодни, хотя они были низкооплачиваемыми.

Хлебозаготовки шли по системе контрактов. Зерно в колхозе закупалось по низким ценам, а на рынках цены на хлеб были высокими. Хлебозаготовки проходили по приказу свыше. Шли обыски, и если находили зерно, то людей судили. Колхоз имел право продавать зерно, но только после госпоставок, когда зерна в колхозе практически не оставалось.

Во время голода у нас в семье никто не умер. Родственника Анатолия осудили за 5 сорванных колосков. Выпустили через год или два по амнистии.

Это были страшные годы, годы смерти, когда люди умирали, как мухи. Шли и на ходу умирали.

Голод 1946–47 годов перенесли намного легче, поскольку были денежные сбережения (люди оставили после 1933 года на черные дни). А тогда в колхозе

вновь все продукты забирали, нам оставляли малую долю. Добавлю, что в этот голод также умирали люди, но не в таком количестве, как 30-е годы.

Записала С. Чернобай.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАДІНОЇ Ксенії Степанівни,
1926 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Під час голодомору проживала я в селі з батьками – Степаном Васильовичем та Марією Карпівною. Батьки були колгоспниками. Тяжко тоді жилося людям. У ті страшні роки їли лободу, з бруньок липи пекли млинці. А коли розквітала біла акація, то ласували її цвітом. Але цього було не досить. Кружилась голова, все сприймалося, як в тумані. Страшно боліли ноги, ніби з них повитягували жили.

Люди страшенно голодували. Але ще й до того в них відбирали їжу. Згадується такий випадок. В той голодний рік у нашому селі з'явився страшний чоловік. Говорили, що досі не було такого сховища, якого б він не знайшов, водячи по хатах бригаду по стягуванню податків.

Ми з мамою сховали, що було. Найцінніший скарб – півмішка пшениці, яку мама заробила на трудодні. Сховали ту пшеницю в скриню, а картоплю та буряки в дві ями; знайдуть в одній, то, може, не знайдуть у другій. Бригаду ми вирішили просто не пускати. Зачинилися і не подавали ніяких ознак життя. Батька нашого тоді в міліцію забрали. Перед вікном стояло ліжко, я вилізла на нього і дивилась крізь отвір, що робиться на вулиці. А там проїжджали вози з мішками, за деякими з них йшла прив'язана корова. Ми заклякли. Через певний час бригада зупинилася біля нашої хати. Рвали двері, тарабанили в шибки. Увірвались у хату, почали трусити. Зразу відкрили скриню, побачили пшеницю і забрали її. У другій половині хати зразу знайшли яму з буряками.

Було шкода забраного, але разом з тим ми раділи, що вони не знайшли другої ями. Правда, раділи ми даремно. Через місяць якісь крадії зробили підкоп під хату і забрали все до останньої картоплини й буряка. Ми вижили, завдяки маминим батькам. У них всього не забрали і не шукали так завзято.

Люди були доведені до відчаю. Для них вже не існував ні страх, ні сором. Ходив сусід до сусіда з надією чимось поживитися, якщо можна було щось взяти (поцупити), то й брали (крали), чого раніше зроду не було серед наших сусідів.

Запис: І.Явіца.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАДОЛИНСЬКОЇ (в дівоцтві ДАЦЕНКО)
Антоніни Яківни,
1926 р. народження
(с. Доброводи Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

Мої тато і мама були вже старенькі, в них було семеро дітей, найменшою була я. Ми дуже голодували, їли сусликів, їжаків, дохлих коней, листя з гильняка, листя терли на плецики. Батько брав у колгоспі діжку і виливав суслики. Сусіда розкуркулили, його льох завалився, і ми в ньому брали гнилу бараболю, брали люди з усієї вулиці. З листя та борошна, яке товкли в ступі, пекли плецики. 1933 року з жита, що росло на городі, зрізали колоски, пляшкою до стола розмелювали, варили баланду, як суп, додавали до нього лободу і всякий бур'ян.

Дуже тяжко було переживати ті роки. 1933 року батько взяв мене просити хліба. У нас не було нічого, на що можна було б виміняти хліба. Привозили додому те, що навипрошували, воно вже було й не як хліб, з нього також варили баланду. У Доброводі була їдальня, до неї ходили ті, хто залишився живий, з гладущиками, отримувати те, що готували для людей, котрі були в школі. З мішечків шили спідниці, бо ходили голодні і голі.

Бо-о-о-о-о, скільки вимерло людей. Хто це зробив, щоб його й кістки з могили викинуло. Одна дівчинка вилізла на піч до мертвої мами, яка вже три дні лежала. Прийшов голова колгоспу, хотів забрати дівчинку в майдан, але вона каже, що "вмерла мама, я хочу вмерти з мамою", вилізла на піч і другого дня померла.

Мертвих возили возами, по десять душ одразу, скільки зберуть, а яма на всіх одна. Мій батько копав ями, накопався, намучився. А за одну звезену людину давали 200 грам вівсяних крупів. На нашій вулиці вимерли всі. Батько знайшов на горищі кабакових (гарбузячих) зернят. Голова колгоспу сказав, якщо мій батько посадить горо́д померлих людей, і якщо кабаки зійдуть, то дасть 500 грам вівсяних крупів.

Посадили, спочиваємо на порозі, але чуємо, що в хаті хтось ходить. А в Доброводі одна жінка з'їла троє дітей. Мій батько злякався, ми відбігли від хати. З неї вийшла жінка вже померлої родини. Вона питає мого батька, чому він злякався. Мій батько пояснив і навів приклад людоїдства. Жінка запросила нас до себе в хату подивитися, що вона їсть. Ми ввійшли, а там серед хати лежали великі варені червоні жаби, з горшка йде пар. Жінка нарвала з даху сніпків і ними топила. Цих жаб вона наловила в копанці на городі. Вона відірвала в жаби дві лапи, обібрала і дала мені. Я взяла, бо їсти хочу, з'їла, м'ясо добре, як у раків. Мій батько каже, що гидується жаб і їсти не буде, каже, що краще з голоду здохне. А та жінка ще тиждень половила жаби, але також померла.

Ми, як ті коні, їли сирі буряки, ними спасалися. Мама зсохла, тільки шкіра й кістки були. Син був завідувачем їдальні, то ми вночі ходили за помиями, варили їх, добавляли зароблених батьком крупинок і їли. А батько так спух, що на нього вже не можна було й дивитися, вуха вже пообвисали, були вже як в осла.

Невістка купила корівку, виходила, було молочко. Невістка побачила, що її тесть скоро помре, приносила йому трошки молочка. Він її довго згадував, казав що невістка врятувала його від смерті. В 1933 році натерли ще недозрілого зерна, спекли хліба, і від того гарячого хліба чуть не вмерли. Невістка принесла кислого молока, воно нас пронесло і спасло.

Комнезами були свої, прийшли до мого батька і кажуть: здай коні, заведи до колгоспу. Коні були великі, гарні, булані. Батько не давав, каже що "в мене діти помруть, якщо все позабирають". А таки позабирали, хоч мав тільки коней і корову. Її вкрали, а теличка лишилась. Були борони, плуг, було поле. Я знаю, де воно було, до лісу, там, де посадили баштан.

В нас було семеро дітей – чотири сини і троє дівчат, в голодовку вижили всі. Ми ще до колективізації збирали овечі шкури на кожухи, а в голод постригли з них вовну, випалювали, намочували у воді, чистили. Вони вже вареними ставали такі пухкенькі.

Їжаків було багато, батько обухом вб'є, він тут і розпускається. М'ясо з нього було смачне як з індика, їжаків ловили в лозах.

Мого брата засудили на три роки за те, що він не встеріг коня від вовка. Вовк не доїв тієї коняки, то люди розібрали, та ще й за те м'ясо й сварилися. Люди просили, щоб їм дали хоч кісточку, щоб зварити. З тієї коняки м'ясо дісталося і нам.

В нашому сусідстві була Маруся, ми товаришували, ходили в майдан. Те, що нам давали в майдані, ми не їли, а в горнятках носили додому. Мама топить у печі, а я виливаю в горщик-повідерник, щоб тієї юшки вистачило на всю сім'ю. Їли мишей, суслів, але птахів не могли зловити.

А в 1947-у році також було не з медом: я з сестрою доглядала шовкопрядів, і нам за це дали по 25 метрів усякої тканини. Ми понашивали для дівчаток спідничок, щоб продавати і за ті гроші купити хліба. Їздила з братом у Білорусію, наміняли бараболі і жита, приїхали на цистернах. Грабіжники скидали з вагонів людей, а їхні речі забирали. Ми доїхали вдало, хоч були із пухлими ногами. Посіяли горох, але він чомусь не зійшов, то ми після роботи на фермі під вечір усі ходили в поле вибирати горошини. Він був солодкий, наче випряжений. А чому не зійшов – на знаю. Голод був великий.

З нового врожаю колгосп намолов і давав людям по 400 грам борошна. Також їли бур'яни, листя з гильнака, воно дуже живке, корисне. Борошно з нього густе, замісиш, наче із зерна, а як спечеш, то наче коров'ячий послід, зелений. Була вже корова, батько гонив пасти, мати думала, що батько загубив плецика, підняла та до рота, а то був сухий послід від корови. Тоді їжу шукали у всьому.

На конюшнях ліпили, місили з кінського посліду ліпаки і ними топили в печі і в лежанці. А в кого була й грубка, по солому ходили вночі. Нас доганяли, солому видирали, а рядна розрізали. Топили і гльодом, а він колючий.

Зерно звозили в державу, людям дали тільки по 200 грам на трудодень, і грошей по три копійки. А пішла отримувати, то й те відрахували за бездітне, я ще не одружена була. Були великі податки, хоч на базарі купи, а здай. Податки були на все, що було в господарстві. Зі свині й шкуру здай, а коли ж її із салом з'їли, то хоч із себе здери, а здай. Отаке було наше тодішнє життя, а сьогодні нам про нього нагадує теперішнє, воно не краще.

Записав М.Шуляк.
4 квітня 2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАДОЛИНСЬКОГО Порфира Дмитровича,
1914 р. народження
(с. Доброводи Уманського району Київської (нині Черкаська) обл.)

Колективізація сільського господарства? Це було зроблено правильно, але помилок було допущено дуже багато, потім їх виправляли. Розповідати є про що, але я почну з сьогоднішнього життя. Недавно нас вели до комунізму, а тепер тягнуть назад, у минуле, до капіталізму, а не в світле майбутнє, хоча нинішня влада прикривається такими ж обіцянками. Не треба нас вести, ми самі знаємо куди йти, самі дорогу знайдемо.

Все життя нас деруть на шматки і, як собакам, викидають. Може, якийсь селянин чи робітник в Україні хоче у якусь Європу? Може, він сподівається, що євреї під їхніми зірками вслід за менорою з нашого золота вивезуть і нас на землю обітовану? То вольному воля, а спасенному рай. У наш демократичний час їдь на всі чотири сторони, а якщо хочеш, то й до самого чорта в зуби. Але інших туди не тягни. Для нас нема другої батьківщини, нам не треба чужої землі, хоч яка б вона багата була. Євреї ж чомусь туди не поспішать, а хмарами знову сунуть до нас, навіть з Ізраїлю. Рвуться в нашу Верховну Раду і приймають такі закони, щоб самим усе поскуповувати, а нас знову з торбами пустити по світу жебраками. Досить, уже напросилися, пора бути вдома й вирощувати хліб.

В роки колективізації приїздили з району, агітували, примушували, погрожували. Я знав ще приватну власність, а в 1929 році вже організовувались колгоспи. У них пішли бідні, а називати їх ледарями не можна. Не буду розповідати чому нічого не мали – про це писано-переписано не тільки в радянській літера-

турі, а й у дореволюційній. І це не вигадка, а дійсність, яку не дасть заперечити сам народ. Звичайно, були й ледачі та ще й чимало, але щоб у такій кількості, як тепер приписують – даруйте. З часом у колгоспи пішла й решта. Бідні – добровільно, а заможні поогинались.

Спочатку колективізацію збирались провести за два роки, але під'юджені виконанням плану, провели її за один рік. З села виселяли тільки тих, хто чинив опір, куркулів. Інших тільки полякали, і вони добровільно самі поздавали нажите. Щоправда, на місцях робили перегини. Це привело до поганих наслідків. Про перегини дізнався Сталін і написав статтю "Запаморочення від успіхів".

Я брав участь у колективізації. Помилок допустили багато, але вони виправлялися. 1931 року була посуха, вигоріли посіви, нічого не вродило, все загинуло. Як посіяли в грудки, так нічого й не взяли. Але людей, робітничий клас і військо треба було чимось годувати, тому плани здачі збіжжя доводилися до двору, і тут знову-таки були перегини. На велику родину накладали великий податок, забирали все, що можна було взяти. Люди помирали. На залізничні станції споряджали обози з хлібом. Обібрані до зернини селяни годувалися, хто чим міг. Їли, що потрапляло під руку.

Нас лишилося п'ятеро дітей, найменшій дитині було півтора року. Двоє старших з одруженням відділились, залишилося троє. А батьки померли ще 1928 року від тифу. Їсти не було нічого, я що міг, те й діставав, з дерев зашморгував листя, пік оладки. Щоб не вмерти з голоду, я вирішив на деякий час виїхати з України. Поїхав у Ленінградський торговий порт, працював там докером. Далі вирішив поступити до училища, після якого 1936 року мене призвали до армії. Демобілізувався вже після війни, в 1947 році, тоді також було нелегко, особливо з харчами. В 1932–1933-х роках у селах організовували патронати для дітей, чиї батьки повмирали. Діти там не вмирали.

А перегини були через те, що кожен хотів вискочити поперед іншого, щоб зробити побільше, якнайкраще і якнайшвидше, а виходило навпаки. І ще одна велика помилка була допущена; коли з міста приїхав уповноважений для перевірки становища на селі, то доповів, що воно живе й процвітає. Минуло вже півстоліття, як немає Сталіна, Україна теж процвітає, як і в 1932–1933-х роках.

А чим тепер наші депутати кращі за тодішніх уповноважених, що їх надсилала Москва? Ми вже й по радіо наслухались, і по телевізору надивились і на власній висохлій шкурі відчули їхню "турботу". Від неї вже мільйони виїхали з України не тільки за кордон, а й на цвинтар. Відновилися Шевченкові часи, коли царі і їхня свита будували собі за народні гроші розкішні палаци, як це ми бачимо й тепер, в наших президентів, а народ живе, мабуть, гірше, ніж за царату.

Записав М.Шуляк.
1 липня 2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАЗАРЕНКО Катерини Яківни,
1918 р. народження
(с. Мончинці на Харківщині)

Во время голода 1933 г. проживала я на Кубани.

Среди глубоких причин голода могу выделить привязанность украинского хлебороба к своей земле, его хозяйственную самостоятельность, поэтому и голодал не какой-нибудь народ Северного Кавказа, а в большинстве – украинцы Кубани. Хозяева не могли привыкнуть к всеобщему (коллективному) труду. Единоличное хозяйствование сохранялось до 1933 г. В это время стали забирать практически всю молодежь на строительство дорог, где очень многие просто умирали. Началась эпидемия холеры. Кубань была под военным надзором, выселяли целые села. Однако хлебозаготовки продолжались. Люди голодали, но последние семена (запасы) берегли для посева. Продолжали раскулачивать, задерживали людей и судили за невыполнение хлебосдачи. Даже расстреливали.

Вспоминаю, что в моем селе многие хозяева долго держались за землю, но из-за холеры, военного надзора, расстрелов, людьми овладел страх, многие переезжали. А те, кто оставался, болели, умирали. Высевали последнее. У меня в то время погибли мама, Нина Петровна, и отец, Яков Иванович, младшая сестра Евдокия (3 года). А на руках остался 7-летний брат Виталий.

Я и брат с детьми соседей (семьи Кабаловых) уехали на строительство. Судьба меня бросала почти по всей Украине и в конце-концов оказалась в Харьковской области. Детей моих соседей Кабаловых судьба привела в Днепропетровскую область. А их родители сумели пережить и голод 1946–1947 гг. и умерли в 50-х годах.

Записала К.Агаян.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАЗАРЕНКА Лаврентія Давидовича,
1916 р. народження
(с. Водолазьке Межівського р-ну Дніпропетровської обл.)

В 1932–1933 рр. голоду могло б не бути – урожай, хоч і невеликий, а був. Все зерно забрали. І те, що для посіву, теж забрали.

Голод, на мою думку, був штучний. Люди вмирали. З кожного двору вмирало по 2–4 чоловіки. Кожного дня можна було почути гіркий плач. Це означало, що тут хтось помер. По вулицях їздили і збирали померлих.

Люди пухли, на роботу не ходили. У пухлих з голоду людей шкіра лопалось і текла рідина. А ліки були для всіх одні – хіна.

Я вважаю, що цей голод був просто шкідництвом.

Записала Н.Боровенська.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАЗАРЕНКО Марії Григорівни,
1918 р. народження
(с. Степанівка на Дніпропетровщині)

Сім'я в нас була велика. Жили ми тоді в с.Степанівка.

Забирали хліб у людей і усе, що було. До нас теж прийшли активісти. Лавро Сольник сказав: "Іди з хати". Хата вже була не наша (батьків не було вдома), забрали і нашу корівку.

Вмирало людей багато, були пухлі, але у нас в селі ніхто з голоду не вмер, хоча було дуже важко. Їла я, в основному, траву. Люди виливали ховрахів з нір, ловили рибу. Був такий випадок, коли один дядько наївся багато риби і помер. А ми їли потроху й вижили.

Була у нас жінка Горпина Коваль. Так вона їла дітей. В неї помер син, і вона його з'їла. Потім заманювала до себе бродячих дітей і їла. Але одного разу кинулась вона на хлопчика, а він втік. Ото тоді й виявилося, що вона їсть людей. А до того ніхто й не здогадувався, бо безпритульних дітей було багато, і нікому до них не було діла. Діти її самі і покарали – забили камінням на смерть.

Записала Л.Неділько.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАЛИВАЙКО (у дівоцтві СТЕПАНЕНКО)
Віри Миколаївни
(м. Дніпропетровськ)

Голод 1932–1933 гг. я пережила в с.Каменка на Сумщине.

В семье нашей было 6 человек. Но во время голода я проживала со своими родителями (отцом, матерью) и сестрой. Еще были старшие брат и сестра,

которое уехали в неизвестном направлении на заработки в начале голода. Родители были обычными рабочими: мама – дояркой, папа – трактористом.

Все хозяйство наше заключалось в корове, благодаря которой вся наша семья и пережила голод. До коллективизации у отца моего земли было очень мало, не хватало даже для того, чтобы вырастить самые необходимые овощи. Голод в селе начался где-то осенью 1932 года. Урожай был очень маленький и тот вывезен из села. Никакой помощи голодающим крестьянам в селе не было.

Село маленькое, зажиточных людей в нем не было, поэтому голод переживали все одинаково. Спасались односельчане от голода, кто как мог. Кормились отрубями, заваренными в молоке, драли птичьи гнезда, в весенний и летний периоды ловили и ели насекомых.

Мы выжили, благодаря нашей корове-кормилице. Помню, летом ловили майских жуков, жарили их на костре и ели. Как-то нашли гнездо с птичьими яйцами. Каждый день ходили проверять, не появились ли птенцы, и когда птенцы вылупились – забрали их и съели (это были птенцы скворца). Бывало, на полях воровали жито, пшеницу. От голода многие сельчане умирали, был и каннибализм. Убивали самых маленьких в семье и больных стариков, чтобы прокормить остальных членов семьи. К счастью, в нашей семье ничего подобного не было. Самым тяжелым временем голода, конечно, была зима. Если летом можно было хоть что-то украсть на госполях, то зимой ели одни отруби. Голод длился очень долго. В тот период времени в с.Каменке не было никаких учреждений. Все это было в соседнем селе. Но в период голода мы в школу не ходили, так как не было денег на обувь, а идти нужно было далеко.

Записала О.Троцько.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
НАЛИВАЙКА Івана
(м. Полтава)

НАС ВРЯТУВАЛИ ДВА ЛАНТУХИ СУХАРІВ

Одного разу активістка Оришка Сорокова разом з двома хлопчаками–комсомольцями влетіла до нашої хати і почала шукати хліб. Як мама не доводила, що нема й зернини, та й слухати не хотіла. Полізла на горище і десь у закутку знайшла глечик з квасолею. Що було, важко переповісти. Активістка кричала на все село, що Лушка – саботажниця, сховала аж п’ять кілограмів квасолі, що за такий злочин треба Наливайків вислати на Соловки. Мати, заливаючися слізьми, пояснювала, що то квасоля позаторішня, поточена жуками,

що вона просто забула про неї. Не знаю, чи то тоді в сільраді був поміркований голова, чи може, через те, що мій батько був робітником, працював на лісокомбінаті, а все-таки нас не виселили з хати, а призначили до нас на постій уповноваженого комуніста Кошмана, студента останнього курсу Харківського інституту залізничного транспорту. На наше щастя, уповноважений був щирою і чуйною людиною. Якби не він, то, мабуть, не вижили б у той страшний тридцять третій.

Найжахливіше трапилося (ця подія і тепер мені часто сниться), коли одна моя родичка порубала своє мертве дитя і зварила з нього холодець. А починалося все з того, що дядько Іван Гнатович мав п'ять десятин землі, пару коней, корівчину та п'ятеро дітей. Хата, щоправда, гарна була, велика, під бляшаним дахом. Дядько Іван категорично відмовився вступати до колгоспу. Тоді відібрали у нього землю, коней, корову, реманент, погрожували висилкою на Соловки. Щоб пережити лихоліття, він, взявши найстаршу доньку Галинку, подався до Харкова. Коли активісти вимели до зернини у коморі, й у хаті нічого не лишилося їстівного, опухла тітка, опухли й діти. За тиждень померло троє. Найменше, півторарічне, теж доживало останні дні. Від горя тітка втратила розум, вчинила неймовірне, а потім і сама в муках померла. В дядьковій хаті розмістилась артільна контора. З колишньої великої селянської сім'ї лишилося живими тільки двоє. Таке вимирання спостерігалося в багатьох родинах. Більше половини нашого села "переселилися" на цвинтар.

Ми тоді вижили, можна сказати, дивом. Завдяки доброті уповноваженого Кошмана. Одного разу, повернувшися з столиці в село, він порадив батькові взяти на кілька днів відпустку, щоб поїхати з ним до Харкова на хлібзавод за сухарями. Ті два лантухи сухарів, що вони привезли, врятували нас від голодної смерті.

Народна газета. – 1993. – № 26.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАЛЬОТ Марини Спиридонівни,
1925 р. народження
(с. Олександрівка на Дніпропетровщині)

Раніше я жила в Харківській області, селі Таранівка, й під час голоду теж.

Жили такою сім'єю – батько, мати, брат, сестра і я. В хазяйстві була одна конячка та пару кіз ще держали. Була в нас своя земля, кілометри за два, то там її обробляли. Тут, біля хати, у нас було 20 соток. А на віддаленні, може, соток 15.

Голод був у нас в 1932-му, 1933-му.

Як ваше село голодувало, то влада вам допомагала?

Влада нам ніяк не допомагала. А ще грабила. Дуже грабили людей. Накладали великі налоги. Як не було чим заплатити, людей виганяли з хати. Зимою. Не дивлячись на сім'ю. Прямо з хати надвір.

Не пам'ятаєте, хто був найбільш жорстоким при обшуках?

Наприклад, як не виконав ти план здачі хліба, то вони приходили, лізли на горище. Забирали все. Не дивлячись, що діти плачуть, забирали все.

Хто голодував більше?

Голодували всі. Мерли. Там, де у нас город був, люди з голоду вмирали, їх ніхто не хоронив. Їм там криси пообгризали і носи, і вуха, пообгризали все.

Як спасались ваші односельці від голоду?

Хто як. Траву всяку їли. Листя з буряка. Різали, варили. Зерна якогось домішували. Прямо на плиті так і пекли, прямо без нічого.

Як пережила голод ваша сім'я?

Ну, наша сім'я була не дуже велика. Потім присоєдинився зять – сестра заміж вийшла. Зять робив в городі. То він получав пайок якраз у 33-му годі і привозив для мене. Картошка, буряк. Я була сама найменша.

А чи були в вашому селі випадки, що люди їли людей?

Були. Були. Чула, що були.

Який період голоду для вашого села був найтяжчим? Літо, зима 33-го?

Це було вже зимою. Літом ще якось перебивалися, а зимою було саме найтяжче.

Як довго тривав голод у вашому селі?

Голод тривав, поки літом не почалась робота.

Віднімали худобу. У нас, наприклад, конячка була, а коли колективізація началася, то нашого папку ганяли в сільсовєт, щоб він відвозив в район начальство. Він одвіз раз, одвіз два, а потім приїжджає такий голодний. Йому кажуть знову їхати. Він сказав: "Ідьте самі". Так вони взяли нашу конячку і поїхали. Приїхали аж ноччю, слаба вона така була, мокра. Папка її укрив, напоїв. Другий раз знову посилають. Він поїхав. А назад прийшов з одним батіжком – конячку у нього забрали і одправили у колхоз.

Що ви знаєте про те, як пережили голод представники вашої влади – голова колгоспу, голова сільради?

А чого їм голодувати?! В їх руках все було. Вони не голодували. А люди йшли в колгосп для того, щоб щось украсти, жменю якусь зерна чи чогось іншого їстівного.

Можете назвать сім'ї, які дуже страждали від голоду?

Багато було таких сімей. Рядом були. Їх зимою викинули прямо на сніг. Куди вони подівалися, не можу сказати, не можу.

Можете сказати, як переживали голод люди похилого віку, старики? Важко їм було?

Важко. Дуже важко. Одіться ні в що. Ходили, просили. Ходили, крали. За те їх били. Страшенно було.

Голод закінчився, то яке господарство у сім'ї осталося?

Не було нічого. Нічого. Конячку як забрали, так і все. Нічого не було в нас. В колхоз папка не ходив, не схотів, здоров'я уже було не те. Так на тій земельці і трудилися. Город був при хаті, а той забрали – пішов у колхоз.

Як змінилося після голоду ваше життя, життя вашої сім'ї?

В селі організувалася пекарня, папка пішов охороняти магазин.

Як сказався голод на подальшій вашій долі?

Поки ми очухались трошки, голодні були, голі, босі. Як могло не повліяти?!

Магнітофонний запис зробила М.Іванченко.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

... Наталії Михайлівни,
1915 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Родилась я в Екатеринославе. В тот голод я тогда училась в кулинарном училище на повара, а практику отрабатывала в ресторане. Мне голодать не пришлось. Напротив, в то время мы ели и осетрину, и икру, и др. Но другие люди очень голодали. В городе еще не так, а вот в селах – беда. Помню, как-то мне нужно было поехать в село. Помню, едем, а по обеим сторонам дороги лежат мертвые люди. Пухлые, мух целая куча, и никто трупы не подбирает. И хлеб на полях стоит неубранный. Сколько хлеба было и хлебозаготовок было, не знаю.

Дорожка в селе уже тогда, помню, заросла. Никто туда не ездил и никто оттуда не выходил. В селе был голод страшный. Про людоедство не слышала. Маленькие дети, помню, возились в грязи. Все чумазые, животы большие, круглые. Помню как уезжала, аж плакала. В городе такого не было. А там люди ели все, что могли. Даже траву.

Фамилию свою назвать и подписывать рассказанное отказываюсь. Боюсь.

Записала Н.Гордєєва.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАТАРОВОЇ Марії Павлівни,
1924 р. народження
(м. Павлоград на Дніпропетровщині)

Родилась в г.Кривом Роге Днепропетровской обл. Здесь же пережила голод 1933 г.

Семья наша состояла из 4 человек – папы, мамы брата и меня. Жили в своем доме, хозяйства не было, кроме коровы, благодаря которой более-менее продержались во время голода. Молока корова не давала, потому что была старой, а когда ее папа зарезал, ели мясо, шкуру, кости – все тянули, как могли. Шкура была жесткой. Что особенно запомнилось – из нее мама варила бульон. Отец работал на заводе грузчиком. Администрация хоть немного, но пыталась обеспечить рабочих пайком (1 кг сахара, 5 кг муки и 3 кг крупы на месяц). Мука была очень темной с примесью отрубей, шелухи; с нее мама пекла лепешки, которые были твердыми и крепкими. Но несмотря ни на что, мы с братом были рады и этому. Каждый в семье получал по одной лепешке на весь день.

Вспоминаю, что кто-то угостил отца несколькими конфетами, и он их принес домой. Это был настоящий праздник. Мы с братом разделили их поровну и ели около двух месяцев: разворачивали, лизали несколько раз и опять заворачивали.

Люди выживали, как могли, ели кошек, собак, птиц.

Записала А.Ципленкова.
20 листопада 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАТОЧІЙ Ольги Михайлівни,
1908 р. народження
(м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл.)

У 1932–1933 рр. я мешкала у м.Запоріжжі. Сім'я наша складалася з 2 осіб: чоловіка Юрія та мене. Чоловік народився 1905 р., працював інженером-будівельником. Я працювала в хірургічному відділенні больниці.

Батько і мати мої жили в с. Котівка, в 100 км од Дніпропетровська. У них було 10 дітей: 6 дочок і 4 синів.

Ми з чоловіком жили у бараці. На чердаку було вугілля, все сипалося. В кімнатці – розкладушка та відро з кружкою на табуреті. З батьками зв'язків я не мала. Ніякої істотної допомоги голодуючим не було. Та яка там допомога?

В больниці відро води закип'ятять і 2 стакани давленого вівса з мукою всиплять. Розколотять, воно таке, як піспа, трошки крохмальне. Хворим давали. Я теж бурду ту їла. Овес купувався. Не кругле зерно, а придавлене. Вдома теж таке колотили. Про картошку забули і як то зветься! Всі страждали від голоду. Був врач Шток, у нього двоє дітей було. То він казав: "Як я можу лягать на чисту постіль, як там лежать на землі?" Поліз на чердак й повісився. Коли його хоронили, по вулиці везли, діти його на балконі стояли, дивилися і не знали, що то їхній батько… Бердичевський – хороший був начальник (завідуючий больницею). Дружина його – теж врач, в хірургії работала. Він з ума зійшов.

Мама моя вмерла од голода. Їй було 52 года. В неї желудок болів. Слаба була. Брат старший умер. Батько помер в 84 годи… Хоча весь наш рід – довгожителі.

В 33-му трупів валялось багато, десятками лежали на полу в больниці. Прямо підбирали на вулиці пачками. Не знаю, хто цим займався. Кудись їх відвозили.

Було і таке, що поміж трупів були й живі. Трохи рукою ворухне – його в теплу ванну. Він оживав. Кудись їх далі відправляли… Померлих було дуже, дуже багато. Ой, багато, я ж кажу, в больниці трупи рядами клали… Серед трупів дітей та людей похилого віку не було. Трупи – дорослих людей.

Записала І.Додарук.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАУМЕНКО Галини Степанівни,
1912 р. народження
(с. Богуслав Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Мені було на той час одинадцять років. Нас було шість душ у сім'ї – батько, мати і четверо дітей. Найменший братик лежав у колисці. Було це зимою. До нас у хату зайшли три чоловіки, почали ритися у всіх кутках, штирляли в долівку, в подушки. Вимагали віддати все зерно. Батько присягався, що все, що було, вже віддав. Знайшли десь дві жмені кукурудзи та й ту забрали. Важко було жити. Батько ввечері молов у жорнах якесь зернятко, навіяне з соломи, мати з того варила юшку.

Наступний рік був неурожайний. У нас в сім'ї хліба не бачили. Мати посилала нас збирати, яку знайдемо, ягодинку, грибочок, травинку. Що їли, а що сушили на зиму. Стільки тої зелені переїла, що все життя потім відвертало, хоча глід люблю й досі. Одне цікаво, чи їли діти тих дядьків, що трусили зерно, ту зелень із гусінню.

Тридцять третій рік теж був страшний для нашої сім'ї. Навіть свою собаку Сірка з'їли. Влітку було легше. Пекли лип'яники із листя липи, пекли гарбузи… Того року й помер найменший брат Грицько. Він ріс кволим, хворим, їжі було дуже мало.

2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НАУМЕНКО (в дівоцтві ВДОВИЧЕНКО)
Марії Пантелеймонівни,
1925 р. народження
(с. Жаб'янка Лисянського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

БІДУВАЛА 33-го І 47-го

1933 р. в нас забрали волів, корову, свиню з поросятами, скриню, ліжко, навіть лаву з хати... А ще хотіли відібрати в сім'ї кожуха. Він дуже гарний був, обшитий візерунками, вирізаними з тонкої шкіри. Тоді мати наділа кожух на себе, підперезалася і зімкнула руки так, що розчепити їх "активісти" не змогли. Довго тузали жінку, але кожух таки не відібрали.

Зерно шукали скрізь, навіть у ліжку, де лежали голодні хворі діти. Розібрали хлів і клуню.

Далі маму примусили копати ями для тих, хто вже помер од голоду. Вона викопала 40 ям, більше не було сил – ходити не могла спухлими ногами, а ще від тяжкої праці лопнула судина.

У сім'ї того року померли батько, бабуся й 2 дітей. Мені пощастило вижити.

А 1947-го в мені спухли ноги. Щоб урятуватися від голодної смерті, пекла млинці з гички, кропиви, акації, полови.

Славгородський Петро. Бідувала 33-го і 47-го. – Народна газета. – 1997. – № 22.

✦ ✦ ✦

РОЗПОВІДЬ

НАУМОВОЇ Віри Яківни,
1918 р. народження
(Херсонщина)

Під час голодомору проживала я в селі Келегеї Голопристанського *р-ну на Херсонщині.* У 1933 році мені було 15 років. Працювала у колгоспі і пам'ятаю, як тяжко проходили роки голодомору у нашому селі.

Навколо був голод і холод. Літом люди могли ще перебитися лободою, козельцем, а зимою зовсім не було чого їсти. Деколи терли кормовий буряк і разом із ячмінною крупою варили круту кашу – це була святкова страва на Великдень. Ця каша була гірша, ніж зараз дають свиням.

На роботу ходили голодні і задаром. В крамниці, що була біля "старої школи", видавали тільки робочим по 200 г хліба. Покладеш його за пазуху, поки дійдеш на роботу, то по крихті хліб з'їси і не дотерпиш до обіду, поки нам зварять кандьор. Кандьор варили з води і пшона, де його не було видно.

Клименко Надія Василівна, Яструб Степан Андрійович, Яструб Сафрон Сойойович та інші ходили по хатах із щупами і трусили всі торбинки, відбирали все: їжу, одяг, залишали людей голодними. Хто робив у колгоспі, той як-небудь і зміг вижити у цей рік, а хто сидів дома, той пухнув з голоду і вмирав. Деякі люди ходили і шукали їжу, щоб прожити, та в дорозі гинули, вмирали; за них ніхто не турбувався, вони нікому не були потрібні.

Записали О.Куценко, С.Морозюк, Ф.Морозюк.
2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НЕВІРНОЇ Оляни Іванівни,
1909 р. народження
(с. Червоний маяк Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я виросла у заможній родині. Коли прийшла колективізація, нашу землю "розкуркулили". Зачитали рішення комнезаму та й вигнали з хати, у голий степ.

Голод у 33-му сама влада й влаштувала. Засухи не було. Правда, менше посіяли, бо більше мітингували, ніж працювали. Те, що вродило, забрали. Та не тільки надлишки, а вигребли все дочиста у коморах.

А зима ж яка довга! І сім'ї були тоді великі. Ми вижили тільки тому, що чоловік був робітником, йому давали хлібний пайок.

Жили на станції. Здавалося, що весь люд знявся з місця і їде кудись світ за очі. Голод гнав людей у пошуках харчу. Хто мав якісь речі, віз їх міняти в село. А там самим не було чого їсти, і люди йшли до міста, сподіваючись, що вдасться десь влаштуватися на роботу за шматок хліба.

Ходили страшні чутки про грабіжників, про людоїдство. Люди з'їли котів і собак – в селі стояла дивна тиша: ні півнячого кукурікання, ні собачого гавкоту. Аж моторошно ставало. Навесні хтось із односельчан приніс звістку, що йшла зимою до мене сестра з 2 дітьми. Та не дійшла, померла з голоду у сусідньому селі. А двох напівзамерзлих дітей підібрала сільська рада і кудись відправила до дитячого притулку. Так і згинули ті діти.

Тепер розпитують старих людей: чи був голод у 33-му, чи його не було? А ви подивіться, чи багато людей в Україні 1932-го, 1933-го років народження? Я думаю, що дуже мало. У нашому селі, в усякому разі, жодна новонароджена дитина не вижила. У тому числі і моя донечка Марійка...

Записала Л.Невірна.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СПОГАДИ

НЕВМИВАКО (в дівоцтві БОРИСЕНКО) Віри Іванівни

(с. Ярощі Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

Народилася я в1922 році в селі Ярощі.

В 1933 році, коли був голод, батько працював у конюшні, а мати ланки полола. То матері дадуть, було, хліба білішого, а батьку – чорнішого. Мати була родом із Ганнівки. То вони підуть туди і принесуть звідти вузлик борошна. То зварять галушки.

У нас корова була. То у нас ніхто не вмер з голоду.

Одного разу до нас вскочив один чоловік і забрав малясник (із малясу спекла мати). А я кричу: "Ой, Боже! Мамо, вкрали малясник!" А вона: "Та нехай! Що ж зробиш!"

В селі багато людей мерло від голоду.

Коли Івана Григоровича Гладира сестра (їй було років дев'ять-десять) йшла до Ярошівської школи, Косогляди (чоловік і жінка) заманили її і зарізали. В печі у чавунці вони готували...

Цих людей потім забрали, то й не вернули.

Записані групою "Архіватор–100".
2003 р.

✦ ✦ ✦

СПОГАДИ

НЕВМИВАКО (в дівоцтві ДУМА) Євдокії Андріївни

(с. Ярощі Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

В нашій сім'ї було троє дітей – брат Андрій, 1925 року народження, я (народилася у 1928 році) і батькова дочка (мабуть, 1920 року народження). Жили у бідності.

Мою матір звали Мотрона Андріївна. Наш батько, Дума Андрій Каленикович, працював на пошті в Пирогах, завідувачем пошти.

Одного дня він збирається йти на роботу. Каже: "Дуню, уже ж ягідки стигнуть. Ходімо. Я тебе понесу у садок. Уже ягідки стигнуть." А я рада, що батько взяв на руки.

Зайшов той чоловік, який пошту розносив, Колодій Петро Петрович.

Ідуть вони в садок і мене несуть на руках. Нарвали мені ягідок. Залишив мене батько вдома. А сам пішов на роботу.

В обід прибігає мати (обіду ще не було) і кричить, тужить у дворі, що забрали в міліцію батька. Ні за що. Забрали батька серед білого дня і привели у "Попові хати". ("Попові хати" – довгі старинні будівлі з входом з одного боку і з іншого боку – були на тому місці, де Діденки зараз живуть. Піп чи втік, а в тих хатах, в деяких кімнатах, зачиняли затриманих. Як в'язниця була).

Мати прийшла, захватила мене й брата. І пішли ми, бігом побігли туди. Прибігаємо. А вони кажуть: "Уже його немає." "А де ж він?" Кажуть: "У Глобине погнали його етапом. Вони кажуть, що по справедливості, він мусив бути ще зачинений. А його вже погнали".

Мати вранці спекла нам якісь там оладки, не знаю, із чого. І каже: "Дітки, ви сидіть. Бо Надя захворіла тифом. Лежить на печі. Ротом і носом іде кров. Так ви не виходьте з хатинки. Не виходьте". (Там свекли зварила вам у чавунці). Каже: "А я ж піду на Глобине".

Прибігає у Глобине, у міліцію. Глянула, а міліціонер у батьковому костюмчикові. Там якийсь чистенький костюмчик був у батька. (Вони вже стягли той піджак батька. І уже міліціонер у костюмі).

А мати й упала. А він тоді до неї підскочив: "Ви – Думина жінка? Ви – Думина жінка?" Він швидко зняв той піджак і віддав мамі у руки. Але вже нічого у піджаці не було. До цього там було багато документів у піджаці і гроші якісь там були.

Тоді ж вона плаче: "Де ж він?"

А міліціонер каже: "Ідіть. Палатки на березі построєні. Ідіть. Він там у палатках". Побігла мама туди, у ті палатки. (Цього розказувати не можна). По обидва боки лежать, як снопи, один коло другого, люди. Ті помирають, ті додихають. Лежать люди.

Мати біжить і кричить: "Дума!" Палатки були над берегом. Ото їх туди звозили. Повно було там людей...

(Каже мама: "Хватають за руки, за ноги. Кожен просить: "Дайте кусочок хліба! Дайте кусочок хліба!")

Вона бігла мало не до краю. Один чоловік каже: "Ви – Думина жінка? Його повезли вже на кладовище".

Його побили тут ще, в "Попових хатах", а тоді погнали на Глобине. Напевне, коли його гнали, то весь час били.

Мама біжить, біжить. Біжить, біжить. Кажуть: "Ото підвода. Ото та підвода. Ото та підвода". Як снопи накладено. Ось же тут накидали вони їх. Тим, хто

кидав мертвих на підводи і вивозив їх, давали по сто грам хліба. Так вони кидали і мертвих, і таких, які ще дихали.

Вона підбігає. Яма вирита трактором. І хлопці підклали речі під гарбу і перекинули туди. Висипали людей, як снопів.

Мама покричала, покричала коло тієї ями та так і пішла додому. Та впала кричить, тужить. Ми теж кричимо. Ну, учора ж батько був живий-живісінький, здоровий-здоровісінький. Побили, вбили його ні за що. Признали, що він – "враг народу". Який же він "враг народу?", як він ніколи нічого... Комірником трохи працював, начальником пошти працював. Був убитий за своє рідне жито. За своє рідне жито. Це не те, що десь у колгоспі чи у когось-там у городі.

У нас на городі було посіяне жито. То батько, то мама заносить мене у те жито. Ряднинку простелять. І там на ряднинці поставлять мені водички. І ото там я "пасуся". Виминаю зернятка і їх їм.

П'ять років тоді мені було.

І ото ж батько узяв і каже: "Снопик жита скосимо, обімнемо, змелемо, і ви доживете".

До вечора скосили. Увечері обімняли з мамою. І поставили у піч.

Тільки вони порозходилися на роботу, коли тут стук у двері. А вони защепнуті. (Ми з Андрійком защіпалися.)

"Відщіпайте!" (А нам же було наказано, щоб ніхто дверей не відщипав).

Ми не відщіпали. Так вони витягли вікно з рамою і влізли двоє. (Я знала їх. Свої, селянські. Кирило Колодій був і Туряря вчителем був. Я довго не могла на нього дивитися).

Відщіпнули двері. Забрали ту соломку, яка залишилася від снопа. Витягли із печі оте жито. І тоді ж зразу забрали мого батька. Дзвонили вони у міліцію чи куди подзвонили.

За своє рідне жито його убили. (Кирило Колодій був, який жив у нас по сусідству, це він видав нас).

Сестра Надя померла в один день із батьком. Мати прибігла з Глобине, тужила. Коли до Наді, а Надя вже мертва. Не знаю, де поховали Надю.

Сусідка Марія пізніше розповіла, що вона прихворіла і не пішла на роботу. Тоді прийшли її шукати, чого вона на роботу не прийшла. Так вона вскочила в якусь яму. Та сиділа у ямі.

А Надя пішла до двоюрідного брата своєї матері на город і вирвала там кущ цибулі. Так Митрофан Григорович Невмивако її побив. Нагнав її на ґанку. Повідбивав їй печінки. Так ото носом і ротом йшла кров у неї. За один кущ цибулі! Один кущ цибулі вирвала. То її так побили! Бабуся боялася, що то був тиф, та боялася заразитися.

Марія ж бачила і розповіла мамі, що ніякий то не був тиф у Наді.

Та страхіття. Це жах! Голодовка – гірша, ніж війна.

Мама викосила те жито. Воно вже достигло. Склала його в копиці. Запалила те жито і каже: "Нехай до Бога хвала піде!" *(Стримує сльози)*. "А господаря з'їли. То нехай піде до Бога хвала!"

Так ото батька позбулися. Та так і горювали.

Брат Андрій незабаром помер від голоду. Не було уже нічого ніде їсти. Вже і я була на грані смерті. Лежала на печі, уже зовсім умирала.

Прийшла сусідка і каже: "Оце, Мотре, як хочеш. Але твоя остання дитина не повинна померти".

Мама плаче. Залишилася вдома.

Коли приходять на роботу виганяти. Прийшли три чоловіки.

Я лежу на печі пухла. Немає чого й грамини з'їсти.

Чоловіки питають: "Чого ти не пішла на роботу?" Вона каже: "Як же я піду, коли ця дитина при смерті? Умирає, бо немає чого їсти."

Він тоді – до скрині.

А у нас що там у скрині? (Батько все в Росію повивозив, попромінював Де що не було, які хустини, спідниці – все проміняв. Привіз там якихсь відходів із Росії. Проміняли швейну машинку і все. Думали, що протримаються. Куди там протриматися! За десяток картоплин. А що то десять картоплин на сім'ю?

Все попромінювали. Все одно з голоду усі повмирали. Батька вбили. Андрійко вмер. Надю прибили, то вона теж померла.

Мама, бабуся і я залишилися.

А вони підскочили: "Давай ключ від скрині!" Мама каже: "Немає у мене ключа і немає нічого у скрині."

А він прибіг та каже: "Давай сокиру! Я розрубаю віко." А тоді лізе на стілець і тягне рушник. Тягне рушник із ікон. То був Надточій Іван. ("Шкапою" його прозивали). І тягне рушник із ікон. А мама каже: "Тягни, тягни! Може на ньому повісишся!"

Рушник він тільки посмикав, але не зняв.

Мама мало не попала до в'язниці. За нього.

Уже після того, як пройшло все це. Та їхали з роботи. Так вони як завелися на підводі. Так мама вхопила сапу та до нього: "Я тебе зарубаю!"

Баби ж тоді схопили маму за руки. Вихопили сапу... А то б вона ще у в'язницю попала...

1933-й рік проходив страшне, трагічно в Ярошах.

Я оце бачу, як Гладир Марія Іванівна біжить селом. Розпатлана. А всі ж люди вибігають. І кричить вона: "Рятуйте! Людоньки, рятуйте!" Скільки можна?

І всі ж вибігають. Дітвора тоді особливо. Я вибігла, дивлюся: розпатлана і кричить: "Йшла дівчина із школи і не стало її."

А неподалік того місця, де Ольга Іванівна живе, жили чоловік і його дружина. Безноси. Її звали Химка. Точно. А його звали – чи Мишко? Не дуже пам'ятаю. Була у них маленька дитина.

Я знаю, що як приїхала міліція, їх виводили. Витягли із печі чавуни із м'ясом оцієї дівчини. Коржиком заманили. Дівчинку ту звали, по-моєму, Ніна. Заманили коржиком дівчину.

Відразу її мати не кинулася. Дівчатка ж не сказали, що її заманили. А пізніше кинулася.

А тоді приїхала міліція, їм наділи наручники. Знаю, як гнали їх до машини.

Я бачила, як їх у машину впихали. І так їх десь завезли. То ще та Химка ще й листа до нас присилала. (Вона батькові була якась двоюрідна сестра). Їх заслали у заслання.

А перед цим вони з'їли свою рідну дитину. У них Галя була. Вона була двоюрідна сестра... Заходить батько туди...

Приходить батько додому і каже мамі: "До чого ж доводить оцей голод! Ти б бачила! Я зайшов провідати, що вони там роблять. Вискочила Химка, і всі ноги у неї у крові. До чого це голод оцей доводить!"

Так він же тоді не думав, що вони оце дитину свою задавили чи зарізали. Що вони їй робили... А подумав щось інше, що так неохайно...

А вона й каже: "Ти знаєш, Андрію, Галя ж померла".

"А де ж вона?" – питає її мій батько.

А вона каже: "А ми її оно поховали у садочку."

Він їй каже: "Дивись, щоб не було неприємностей!"

І ото кажуть, як людського м'яса вони вже скуштували, то ... Таке страхіття!

Вмирали сім'ями.

Казали, що якийсь Мишко і Маруся жили (десь там, де живе Настя Костівна, там була хата перед Настею Костівною, туди). Обоє разом померли. Обоє молоді, приїхали із Росії сюди на заробітки. Та обоє померли.

Пікуля Якова вбили – двері поклали на нього і били гирями за те, що нібито із-за нього в колгоспі не стало корови. А вони самі ту корову десь чи зарізали, чи пропили, чи чорт їх зна. А вони били гирями по тих дверях, поки його не вбили.

А то знаю, що у нас таке було. Мама зварила якийсь кандьор – там одна пшонина, друге – зелене пшоно. Всипала мисочку того супу. А поруч з голоду вмирає мати батька Андрія (бабуся). Вона вмирає з голоду. Та як дасть вона мені по тій мисочці. Рукою чи ногою. Так як я почала тужити та кричати. Не за бабусею, що бабуся вмирає. А тужу та кричу, що вона вибила той супик. Що вже ж його більше немає. Така була голодна.

Це страх людський, та й усе. Бодай би не доживали до цього наші онуки і наші діти.

Вижили ми чудом. Мама ходила на роботу. На роботі вже стали давати що-небудь їсти. Особливо давали галушки.

То це ж мама вип'є юшку. А галушку заховає у пазуху і принесе додому. І мені віддасть.

А тоді стала брати мене на роботу. Мати цілий день працює, а я лазю. А там одна бабуся, така стара, вона переїхала сюди із Криму, Колодій Харитина, варила їсти на степу, в колгоспі.

Мати поїде коровами чи волами. А я лазю ж тут. То бабуся Харитина каже мені: "На, на, Дуню, та йди, на". Як галушечки зваряться, дає мені. А я ж рада, а я ж рада...

Записані групою "Архіватор–100".
18 серпня 2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НЕВМИВАНОЇ (в дівоцтві ДЕНИСЕНКО) Степаниди Григорівни та РОЛІНСЬКОЇ Олити

(с. Жаб'янка Лисянського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

30.05.1984 року я прийшов до Степаниди Григорівни Невмиваної (Денисенко), жительки села Жаб'янка, щоб з її уст почути і записати розповідь про її трагедію, про те, як її сусідка Ликера Дишлева зарубала, зварила і з'їла її дитину – шестирічну Марусю.

Степанида Григорівна заплакала і сказала: "Спасибі вам, що хоч ви заінтересувались цим, а то ж всі мовчать, всі роблять вид, що нічого не сталося. А робилося ж таке, що страшно й згадати.

Коли я взнала, що мою дитину зарубали і з'їли, я впала і билася головою об землю", – *плачучи, розповідала Степанида Григорівна. Ця нещасна жінка була приречена на страшну душевну муку до кінця свого життя, адже від однієї тільки думки, що твою дитину зарубали і з'їли, можна збожеволіти.*

Жителька села Жаб'янка Олита РОЛІНСЬКА сказала: "Його (Сталіна) треба було рубать з ніг до голови, а не судить".

Записав П.Славгородський. с.Бужанка.
18 травня 1988 р.
Понад Тікичем. – 2003. – 23 вересня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НЕГЛЯДА Тодоса Федоровича

(с. Пилява Старосинявського р-ну Вінницької (тепер Хмельницька) обл.)

СТОРІНКИ З ЩОДЕННИКА. ЗА ЗГАДКАМИ РОДИЧІВ

Ці записи з 1930-х років дід зберігав особисто сам, а потім, коли помер, то [вони залишилися у дочки] – Анастасії Федорівні Негляд, яка перебуває тепер у Пилявському будинку-інтернаті, – говорить Віктор Захарович Негляд. – Ніна Василівна – моя дружина, його тітки племінниця, яка виховувалась у його родині ще з дитячих років. Її вони виховували, вчили, ростили, і з часом усі ці записи, які зберігалися, залишили їй.

“Мій дід, Тодос Федорович, був репресований у 1937-му році, – розповідає Ніна Василівна Грицак, учителька-пенсіонерка у Пиляві. Він також народився у цьому селі. Був учасником імперіалістичної війни, звідки повернувся інвалідом, без правої ноги, мав четверо маленьких дітей. Бабуся була хвора. У 1933-му році активісти шастали по хатах і забирали все, що могли. Не обминали і його хати. І ось у цих записах, які зберіг цей сумнівний блокнот-щоденник, дідусь Тодос занотував, хто, коли і що забирав насильно від нього, відривав від його дітей”.

– Скажіть, будь ласка, де все це зберігалось, бо ж були часи, що не можна було такі записи тримати?..

– Він міг зберегти, все зберігав. Все писав особисто своєю рукою, що в нього було, хто приходив і забирав. Записи є навіть і за 1946-й рік. Маючи освіту чотири класи, був грамотною людиною, знав, куди і яку заяву написати. Завжди залишав у себе копію.

– Чи знала місцева влада про те, що Тодос Федорович Негляд вів такі записи?

– Ні, ніхто не знав, він нікому нічого про це не говорив.Справа в тому, що в нього все було, він був хазяїн. Прийшов з війни, побудувався. В нього були коні, корова, плуг, він був майстром-стельмахом, покривав хати. І тільки через те, що не пішов у колгосп, у нього все забрали. Як пригадував, часто зі шпичаками місцеві активісти приходили на його обійстя і кругом штрикали ними, шукаючи, може, що щось є десь закопане.

– Уже в радянські часи ви знайомили з цими записами учнів, педагогів школи, своїх односельчан?...

– Кому це було цікаво?

– Як це кому? Ця тема довгий час в історії була білою плямою, а це – кров і біль наших дідусів, батьків...

– Ми при радянській владі взагалі не мали права про це говорити, а тим більше – показувати ці записи. Я 1946 року народження, росла з дитячих років

коло дідуся. Мама з татом були молоді, пішли в с.Іванівці робити в радгосп. Чого вони з Пиляви пішли в Іванівці? Бо боялися колгоспу. Дід знав, що це за колективне господарство, бачив, як туди загонили усіх примусово, забирали у них майже все своє. Він взагалі своїх дітей вчив, щоби нікуди не лізли, ні на кого не писали доносів, ні на кого і ні на що не зазіхали. То тільки тоді будете чистими. Колгоспу вони боялися: він інвалід без ноги, баба – стара вже жінка, а діти були ще малими. Казав, що нікуди не піде. У нього було своє поле, навіть у нашій сім'ї є документи про те, що ще його батько купив поле. У 30-х роках цю землю конфіскували і передали сусідам. Там були посаджені акації, які є ще там і дотепер.

– Кажуть, що цікава сторінка життя вашого дідуся пов'язана з царем.

– Цар Микола дав нашому дідові все. Як я уже говорила, він у 1914 році був на війні, де став інвалідом, після чого лікувався в шпиталі у Санкт-Петербурзі. Його нагородили Георгієвським хрестом. До речі, він також про нагороду зберіг документи. Поранених солдатів відвідав цар, кожному з них [надав] допомогу. Дідусь часто пригадував цю зустріч з царем, який цікавився його родиною, умовами життя. Цар видав нашому діду документи, згідно з якими уже в Пиляві він взяв всі лісоматеріали. Як прийшов з війни,то побудував хату, клуню. Взяв, згідно з царевим дозволом, терніт – покриття на хату. Дотепер цим тернітом, який активісти зняли з його хати, покритий в Олексіївці колгоспний млин. Як почалась колективізація, то діда з сім'єю вигнали з хати, але він нікуди не йшов зі свого обійстя, а жив у курені. На городі зробив курінь і там жив зі своїми чотирма маленькими дітьми. Був на своєму обійсті доти, поки не добився, щоби його поселили у власну хату. І поселили його тільки тому, що писав у Верховну Раду України і обласну раду, і копії усіх листів дуже акуратно зберігав.

– Тепер обійстя там чиє?

– Людина там побудувалася. Як він забирав свою хату, то писав і до М.Хрущова і в Москву, у різні інстанції. Скрізь писав і свого домігся, хоча нелегко було цього домогтися. Наприклад, напише листа у Верховну Раду, якого назад відправлять для "вжиття заходів і вивчення питання" у сільську раду. А на місці – хати так і не повертають. Він знов пише. І ось коли вже приїхав виконавець, уже не один раз приїжджав, ніби все було вирішено позитивно, але як тільки він поїхав, то все залишилось так, як було тоді. Іншого разу дід попросив виконавця посидіти доти, поки дід не забрав усі свої пожитки і посеред зими не перейшов у свою хату. Хазяйка, яка займала його хату, почала плакати, а дідусь з бабусею сказали, що вони будуть до весни жити у ванькірці, а їй з дітьми зиму перезимувати, а тоді йти…

– То була сім'я активістів?

– Так, то був комсомольський чи партійний активіст у продзагоні по заготівлях.

– Як ставились, скажімо, керівники села, колгоспу, зрештою, й району, до вашого дідуся? Як правило, таких правдошукачів, які пишуть скрізь, у коридорах влади не люблять.

– При радянській владі він з керівниками не спілкувався, а тільки писав заяви. Серед старших людей він користувався авторитетом у селі, бо був віруючим. До нього звертались люди, йшли зі своїми бідами, а він їм допомагав у написанні заяви чи листа. Інколи заяви писав від їхнього імені.

– Дід, все-таки, за рахунок чого вижив з такою сім'єю у роки голодомору?

– Він був швець, шив усім чоботи, хто до нього звертався. Своїх синів також привчив до цього ремесла. До нього люди несли шити взуття звідусіль. Він мав спеціальні колодки різних розмірів, латав взуття. Але в роки голодомору в нього [забрали] підчисту все, бо знали, що йому хтось щось принесе. У Пиляві жило багато євреїв, які несли йому роботу. Розказував дідусь, що вони принесуть чотири яблука, то він був таким задоволеним, бо кожній дитині дав по яблуку, і воно вже було сите. За рахунок того, що в нього була спеціальність в руках, потрібна так людям, то і вижили. У ті часи нашого дідуся називали "індусом", бо він не був багачем, куркулем, а мав індивідуальне господарство. Пізніше вийшла якась постанова, згідно з якою всім "індусам" дали статус робітників.

– Він у колгосп не бажав йти?

– Ні! Сказав, що не піде.

– Але все ж таки життя, мабуть, склалось так, що він змушений був піти у колгосп?

– Він працював у відділку бурякорадгоспу в с.Іванківці. А в колгоспі ніхто з його дітей не працював, а за три кілометри ходили в с.Іванківці.

– За що і чому вони так боялися колгоспу?

– Очевидно, за те, що колгосп будувався, або ж організовувався за рахунок їхнього майна, яке забирали насильно і примусово. Дід завжди вчив нас: "Ніколи не смійся ні з кого, ні в кого не кради, нікого не осуджуй".

– Сім'я була великою?

– Шестеро чоловік.

– Як склалася доля цих дітей?

– По-різному. Старшого сина за невироблений мінімум вислали на золоті приїски, де він відбув каторжних робіт вісім років. Після чого приїхав у с.Іванківці, побудувався, жив із сім'єю. Під час війни троє дітей були вислані в Німеччину, а найменшу не взяли, бо її також вислали за невироблений мінімум.

– У Пиляві, пам'ятаю, років десять чи більше археологи в центрі села, проводили розкопки і знайшли біля колишнього приміщення сільської ради розбиті і закопані жорна.

– Дід зберіг жорна. Він зберігав все те, що міг. Його ще десь є плуг, культиватор, який у ті часи був закопаний, а тепер стоїть у коморі. Жорна до цього часу ще є. Пам'ятаю, коли я була ще малою, то дід мене ставив на мур і казав, якщо хтось буде йти, то ти починай співати. А він брав зерно кукурудзи і молов його на жорнах. Жорна, як їх крутять, то ж чути, і міг хтось йти вулицею і донести. А як я починала співати, то дід переставав молоти, а потім знову молов.

– [Жнива скорботи], як називають роки голодомору в Україні, залишили слід чи не в кожному селі. Чи є місце у Пиляві, де захоронено тих, хто помер у роки голодомору?

– Моя мама у 33-му році залишилась круглою сиротою, – говорить Віктор Захарович [Грицак]. – Помер батько, померла мати, померли троє братів. Тільки через те, що вони не пішли в колгосп, то прийшли до них і все вичистили до граминки…

– Ніхто в селі не знає, де хто похований у роки голодомору, – додає його дружина [Ніна Василівна]. – Як уже говорив мій чоловік, їм сказали, що в цьому місці поховано, а де конкретно їх могили, то про це ніхто нічого не знає. А ховали як? Вмирали, де хто і як попало, то так і ховали. Щоби були всі закопані в землю, ховали усіх на кладовиську. Нічого тепер там не встановлено, як і в інших селах. Місце заросло чагарниками. Я у своєї бабусі запитувала, де ж наша родина захоронена, а вона відповіла: "Думаєш, я знаю, чи я вже туди попаду"...

– Ніно Василівна, ви виховувались з дитинства біля діда з бабусею?

– Так. Він мене навчив ще до школи табличці множення, навчив мене читати, писати. У той час, коли я пішла в школу, мої ровесники писали ще галочки, палички, а я вже читала вільно і писала. Правда, каліграфія у мене була погана. Коли мені виповнилось сім років, то я прийшла в Олексіївську школу у перший клас, де провчилась дві неділі, після чого директор школи Н.Ф.Кваша викликав дідуся в школу і сказав: "Ви не проти, якщо вашу внучку ми переведемо до другого класу, бо вона знає те, чого ще не знають її ровесники? Тому я у першому класі була дві неділі, і мене перевели відразу у другий клас. Покійний Михайло Федорович Кушпела був завучем, а його дружина, Лариса Іванівна, була моєю першою вчителькою. Випускний клас закінчила з золотою медаллю.

Козельський Іван.
В.Грицак: "В роки голодомору помер дід, померли бабуся, померло троє моїх дядьків…". – Колос. – 2003. – 9 серпня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НЕДОЛУЖКО Олени,
1925 р. народження
(м. Макіївка Донецької обл.)

"У нашій сім'ї, яка мешкала *в селі Куликова Балка Одеської (нині Кіровоградська) області*, до 1933 року було дев'ять чоловік, а за неповний рік лишилося шестеро, – розповіла Олена Недолужко своїй онуці Олені Олійник. – Коли почався голодомор, до нас прийшла комісія сільради шукати продукти. Не знаю, чи то прізвища, чи назвиська, але кликали непроханих гостей Пінчуком, Никоном та Ковпаком. Вони довго нишпорили в порожній хаті й знайшли кваше-

ну капусту. Мабуть, Пінчук був дуже голодний, бо на відміну від своїх товаришів, одразу став їсти капусту. Кажуть люди, що голодний організм того не витримав і за кілька днів Пінчук помер. А Никон та Ковпак прийшли з обшуком знову і знайшли на горищі торбину сушених вишень. Спустившись, вони почали жадібно їх їсти, а все, що лишилося, забрали з собою.

Навесні, як тільки стали танути сніги, все село вийшло в поле на пошуки чогось їстівного. Знаходили гнилу картоплю, буряк, з яких потім пекли млинці. А коли почала зеленіти трава, збирали лободу, кропиву, кінський щавель. Від смерті нас і багатьох наших сусідів врятувала корова. Як вона залишилася жива в тому пеклі, незрозуміло.

У батька було десь приховано трохи кукурудзи. Вночі, щоб ніхто не бачив, він ходив до своєї схованки, набирав склянку кукурудзи, а мати варила суп. Його ділили на всіх. Хочеш, можеш відразу їсти, а зможеш – розтягуй на цілий день, бо більше ніхто нічого не дасть. Дуже виручала нас старша сестра Катя. Щодня вранці вона ходила в поле, в ліс, в посадку на пошуки їжі. Навесні це почали робити всі діти. Мій братик був ще зовсім маленьким і не міг, як старші сестри, самостійно добувати собі їжу – 1933-го він помер.

Коли пшениця викинула колос, моя сестра Люба і її подруга сусідка Мотя пішли в поле рвати колоски. Їх застав голова сільради. За 200 грамів пшениці, а саме стільки встигли зібрати дівчата, їх засудили, Любу – на рік, а Мотю, що була старшою, – на два з половиною. Але дівчатам поталанило: відсидівши 11 місяців, вони повернулися додому”.

Записала О.Недолужко.
Оксана Кожем’яка. Щоб урятувати своє немовля від голоду, жінка годувала його власною кров’ю. – Сільська школа. – 2002. – № 43–44. – 27 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
НЕДОЛІ Лідії
(с. Дашів Іллінецького р-ну Вінницької обл.)

ДВІЧІ РОЗКУРКУЛИЛИ

Коли виймаю з поштової скриньки “Народну газету”, передусім шукаю рубрику “Голос жертв тоталітаризму”. І котяться сльози. Бо пережила те “світле минуле”, досі несу його на своїх плечах, дарма що мені вже за 70.

Батько мій був небагатим, але працьовитим господарем. Коли йому дісталося трохи землі, нічого не мав, окрім мозолистих рук. Разом з іншими чоловіками, такими, як він, придбали на чотирьох 2 коней. Згодом – 2 на двох. А коли в батька були вже своїх пара коней, корова і 2 свиней, його назвали куркулем.

І розкуркулили: самого погнали до Сибіру, живність одібрали, а маму і нас, 6 дітей, викинули з хати на сніг.

Особливо запам'яталося, як "активіст" у галіфе, з наганом на боці виніс мого найменшого брата прямо з колискою і поставив її під кущем бузку. (Цей же "активіст" під час окупації служив німцям в управі, разом із ними й виїхав).

Мама змушена була написати заяву про вступ до колгоспу, щоб якось урятувати нас від голодної смерті. А їй заявили: "Приймемо, якщо заочно розлучишся зі своїм чоловіком". Бог допоміг нам вижити.

Скільки пам'ятаю себе, працювала. Збирала копійку до копійки, недоїдала, жила напівроздягненою в напівхолодній оселі. Та весь час носила нещасні копійки до ощадкаси, де гарантували надійно зберегти гроші. Довгими роками мріяла купити новеньку хату, а залишилася ні з чим. Знову "розкуркулили".

Народна газета. – 1997. – №23.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НЕЗДОЙМИНОГА Олега Вікторовича,
1922 р. народження
(с-ще Юр'ївка на Дніпропетровщині)

Мені було 10 років, коли розпочалося це лихо. Спочатку в моїх батьків повідбирали всю худобу, яку ми так берегли, а потім і невеликий клаптичок городу. Ми жили на краю вулиці, і коли почали ходити по хатках з обшуком, батько з матір'ю встигли заховати діжку зерна, яке потім ми їли. Рік видався добрий на врожай, але все зерно відбирали, а за роботу не давали людям ані грама. Ми їли все, що можна було їсти. Все обійшлося добре. Вся наша сім'я вижила, хоча майже половина жителів нашого селища вимерла в ті страшні роки.

Записав І.Жевжик.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НЕЛЬГИ (в дівоцтві ГОРЕНИЧ)
Євдокії Власівни,
1924 р. народження
(с. Миколаївка (раніше Василівка)
Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Мій батько займав якесь місце при більшовиках в колгоспі, але наша сім'я також відчула голодні страждання.

Люди вважали, що голод почався через те, що люди, спеціально послані Сталіним, забирали у селян все, що можна було. І не тільки у заможних – окрім продуктів забирали інвентар, одежу. Деякі люди ховали кукурудзу в стріхах, та й звідти більшовики висмикували її гачками; вигрібали заховане і з печей…

Голод 1933 р. був страшний – хліба і картоплі не було майже зовсім, люди збирали і їли все, що можна було в природі знайти поживного – бур'ян, жовтець, лободу, щавель, земляні горіхи, акацію, пасльон. Завданням моїм кожного дня було назбирати трави, замісити її з висівками і спекти такі млинці.

У мене було багато сестер і братів, але матері ми тоді не бачили – вона йшла на роботу коли ми, діти, ще спали, і приходила, коли ми вже спали. Ми, діти, знали, що мати приходила, бо у хаті було щось зроблено. І голодні діти були змушені шукати щось їстівне. Одного разу ми забрались в сусідню хату і вкрали звідти картопляні кожушки, швидко їх зварили і поїли, а коли сусіди спохватилися, прийшли їх забрати, то було вже пізно – ми вже поїли те лушпиння. Згадую, що мила в той час не було зовсім, тому прали глиною.

Людей вмирало багато. Мертві як падали, так і лежали на дорозі. Пам'ятаю, що баба Гулехова в селі вмерла тоді, так її ледве прикидали землею, так що її ноги були видно. Ходили чутки, що в сусідньому селі Михайлівці знайшли 5 людських голів.

В 1934 р. був гарний врожай – сім'я отримала півмішка борошна – і це було свято, коли мати з нього щось готувала, то їсти багато вона дітям не дозволяла. Говорила: "Багато не їжте, бо загините, краще йдіть поспіть, а потім ще поїсте".

Записала Г.Ємець.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НЕЛЬГИ Івана Івановича,
1917 р. народження
(с. Миколаївка (раніше Василівка) Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Все життя я працював у колгоспі (був комбайнером). Пам'ятаю, що в роки колективізації ходили активісти по дворах, агітували записуватися до колгоспу. 1933 р. я вже там працював. Щоб вижити і не померти з голоду, колгоспники прямо на полях їли сире зерно, яке їм давали сіяти, або яке збирали. Люди намагалися вкрасти в колгоспі, що могли. Один шофер насипав краденого борошна повні холоші штанів, зав'язавши їх мотузками знизу, щоб не розсипалося – таким чином врятував сім'ю від голоду. Але сусідка – Марія Левенець, яка працювала у колгоспній кладовій, ретельно перевіряла всіх колгоспників, всюди заглядала, щоб нічого не вкрали.

Пам'ятаю, що в колективізацію з хати вигнали сусіда Григорія Олійника, нічого не дали взяти з собою, хату закрили, а ключі віддали Власу Нельзі. До нього вигнані люди стукали вночі, щоб він їм відімкнув хату – узяти щось поживне і з одежі.

Під час голодомору 1933 р. сталася ще й така страшна історія. В сусідньому селі один чоловік провів жінку на роботу у місто. Але по дорозі її хтось перестрів, вбив і потім у місті продавав її м'ясо. Той голод у селі призвів до того, що люди втрачали людську подобу.

Записала Г.Ємець.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НЕСТЕРОВОЇ Клавдії Костянтинівни,
1912 р. народження
(м. Марганець на Дніпропетровщині)

В 1931 году я как медсестра, была направлена для работы в детский дом в Харькове. В тот момент там было 160 детей. С октября 1932 года пошла волна подкидывания детей в наш детский дом, и уже на 1 января 1933 года детский дом увеличился почти на 200 коек. Он состоял из двух корпусов, а третий корпус был бараком старой постройки и использовался для хозяйственных нужд. Этот барак мы переоборудовали и в нем разместили еще 60 коек для детей в возрасте до 4 лет, которые поступали с вокзалов и доставлялись милицией. Эти дети были больные, истощенные, ослабленные. Почти все они болели желудочно-кишечными заболеваниями на почве ослабленного питания, много было случаев заболевания крови. Смертность среди детей достигала 30%.

1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НИЖНИКА Андрія,
1924 р. народження
(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської
(нині Черкаська обл.)

ЗАБРАЛИ НАВІТЬ ОСТАННЮ КВАСОЛИНУ

Була продрозгортка. Вона почалася 1932 року. В уряду совєтської держави була мета вигребти в селян хліб – весь, до останньої зернини. У моєї мами

забрали навіть останню квасолину, незважаючи на наш дитячий плач. Найстрашніший голод почався в 1933 році. Люди пухли з голоду, не минуло це й мене. На одному з кутків жінка зарізала свою племінницю. Її знайшли вже звареною в печі. На нашій вулиці людей вимерло дуже багато. Серед них були сім'ї Йосипа і Сергія Молодчанів. Померли батьки і діти. Вся сім'я вимерла і в Ксеня Артикули. В усіх було щонайменше по три, чотири дитини. Молодчани були прихистили сиріт, але й вони повмирали.

З сільради була виділена спеціальна бригада активістів, ходили по всіх дворах, шукали зерно й інші продукти зі щупами в хлівах і де тільки надумували, але в нас не знайшли нічого. Шукали переважно за доносом. Виказували сусіди, зі злоби і з більшовицького переконання в необхідності колективізації та розкуркулення. Спеціально ходили і розбивали жорна.

Про прихід комунарів по зерно нас попередили. Мій батько заховав мішки зі збіжжям на даху хати, приклав солом'яником і кроквами. А ще вночі викопав на городі яму, спустив у неї скриню, насипав зерна, закрив, загорнув, застрапаторив і на тій ділянці посіяв жито. Приходив голова сільради Петро Удод з двома такими ж, як він, виконавцями. В нас забрали кобилу з лошам, реманент, воза, плуга, борони, страпатора, все інше сільськогосподарське знаряддя. Корови не взяли, будівель також не зачепили. Коней погнали до водопою, наша кобила втекла додому, але її забрали знову.

Годувати коней колгосп не мав чим, і вони майже всі поздихали, люди з них мали деяку поживу, собаки розривали решту. Під час розкуркулення в Сілівея Чорнописького витрусили з рядна останнє, про це мені розповів сам Сілівей. Він урятувався колгоспними кормовими буряками. За шкільною садибою в яму скидали здохлих коней, худобу, а потім і померлих дітей.

Мого батька правління колгоспу обрало бригадиром і зобов'язало організувати збір трупів та звозити їх до місця поховання. Тоді ховали будь-де, тому що не було кому копати ями. Ховали на кладовищі і на городах, бо не було кому й нести. Загортали в будь-які ями, рови. Сім'ю "Гаранів" моєму батькові виносити до воза допомагав і я. Під столом була мертва дівчинка, я її потягнув за ногу. Але труп настільки був розкладений, що нога вирвалася з тулуба. На печі лежала мати, її голова звисала з череня, і в ній вошей було стільки, що аж кишіло. Їх були, напевне, сотні, якщо не тисячі.

"Нема хліба, нема сала, бо совєтська власть забрала", – такі та інші приповідки люди повторювали з гіркою іронією, з сумним гумором. Їли коріння з лопухів, какиш. У мого майбутнього тестя був фруктовий сад. У ньому росло багато яблунь, груш, слив і вишень. Артикула Микола перед війною був таким запеклим совєтофілом, так захоплювався тими ідеями, що переписав у селі всі, до найменшого, дерева, навіть ті, які ще не родили. Щоб заплатити податок, Павло Любарський продав корову, але все одно тих коштів для покриття "боргу"

не вистачило. Через кілька років, не знайшовши грошей для податку, заходився вирубувати сад.

Я тоді ходив до школи, нас виховували в дусі атеїзму, переконували, що всі церковнослужителі брехуни. В кожному класі було в середньому по тридцять учнів. Класів було по одному кожного, тоді вже була десятирічка. В школі хліба не давали, але варили галушки, ми за ними стояли в черзі. Дотепники жартували: "черпак юшки, дві галушки". Багато було бідних, тому вони в школу ходили босими, в кращому разі в довбанках з легкого дерева – липи, верби, а коли в них ідеш, то земля аж гуде. Успішність була різною, а деякі учні навіть по кілька разів залишалися навчатись у тому самому класі. Ось і все, але багато позабувалося.

Записав М.Шуляк.
Час. – 2001. – №45. – 23–29 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НИЖНИК Ганни Данилівни

(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ДО СМЕРТІ НЕ ЗАБУДУ

Мені тоді було тільки чотири роки, але в дитячій пам'яті страшні події тих років запам'яталися назавжди, тому про той голод можу дещо розповісти. Хоч пам'ятаю небагато, але на моє життя це так подіяло, що 1933 рік до смерті не забуду.

Ми жили край села, неподалік річки і ставка. Вулиць біля нас було небагато, лише дві, але хат було чимало. Сім'ї в них були багатодітні, а були й бездітні. В нашій сім'ї було троє дітей, а в сусідів і по восьмеро, і по десятеро. Наша сім'я хоч і вважалася середняцькою, але ми насправді були ближче до бідняків. Була в нас корова, і нам ще якось терпілося. Мірошник Іван Явтухович Нижник моїй мамі за молоко давав трохи борошна, мої тато і мама навіть допомагали сусідам молоком. Розносити його доручали мені, і я те довір'я виправдовувала. Найближчими сусідами були Слободяники. Ще одних називали "Сизони". Вони в ті роки також всі, напевне, повмирали, бо про них більше ніхто не згадував. Але пам'ятаю, що й до них я носила молоко і добре бачила, як мертві – один на лаві, другий під лавою, а третій біля порога – уже й захололи.

А були ще й живі. Вони в глечику зварили нашу кицьку, і мама побачили, проте нічого не сказали, а ми, діти, плакали. Мама перекинули глечика і кажуть: "Бачиш, де твоя киця?" Але Слободяників не врятувало ні м'ясо нашої киці, ні молоко від нашої корови – вони з голоду повмирали всі. Таке лихо спіткало і сім'ю, на яку казали "Барани". Я їм носила молоко. Одне з дітей лежало під

припічком, друге на лежанці, а третє каже, що ті двоє молочка вже не питимуть. Третя сім'я жила трохи далі, то були Кравці. Голодний Семен у Штаферунів щось украв, і вони його втопили. Втопленого знайшов Кирилюк Іван Тодосьович аж по весні, коли ловив рибу. В тій сім'ї померли й усі решта.

Записав М.Шуляк.

За Українську Україну. – 2006. – 21–27 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НИЖНИК (у дівоцтві ЛЮБАРСЬКА) Ганни Павлівни

1928 р. народження

(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

"ДЄЛА ДАВНО МІНУВШИХ ДНЄЙ"?

Зробивши невеличкий екскурс у недавнє минуле, скажемо, що особливим з відзначення подій минулого століття було 85–річчя жовтневої соціалістичної революції. Правонаступниця утвореної 1918 року в Москві КП(б)У 7 листопада 2002 р. в Києві біля Українського дому витрусила з архіву свої традиційні гасла. Недарма за часів "розвиненого" соціалізму співали: "Увєзу тєбя я в тундру". Але не в пасажирських "СВ" на екскурсію до Сандармоху, щоб показати "місце під сонцем" для українських "куркулів" та інтелігенції.

Капеушники повезуть нас у вагонах-телятниках на новий лісоповал для відбудови концентраційних таборів смерті, де знаходили загибель наші батьки, матері, сестри, брати. Нам теж проляже шлях з дітьми й онуками, згідно зі сталінською концепцією недовіри до населення, що перебувало в окупованій німцями Україні. Відтак і ви, згідно з тією ж постановою, – "зрадники" й "вороги народу".

Мовчазну згоду на це давали портрети останніх з могікан – Леніна, Сталіна і сучасного вождя КПУ П.Симоненка. Незаперечним доказом цього стала спроба комуністів у Верховній Раді України вчинити геноцид пам'яті жертв голодомору. Найстрахітливіший злочин звалювали на посуху і недорід 1932 року. Було також намагання зменшити кількість жертв голодомору та зауваження, що до них потрапили й комуністи.

Свою позицію комуністи підтвердили 2 березня 2003 року в Міжнародному палаці культури та мистецтв, де їхні попередники розстрілювали українців, новими нападками на необхідність визнати голод геноцидом і зберегти його в пам'яті народу для майбутніх поколінь. На цьому з'їзді червоних із гаслом "Повстань, Україно" прозвучала скарга й щодо "татарської окупації Криму", але жодним словом не обмовилися про недавню російську окупацію всієї України. 14 травня 2002 року відбулося спеціальне засідання Верховної Ради України, присвячене

вшануванню пам'яті жертв голодомору 1930-х років. Травнева дата не випадкова, адже 6 травня 1932 року Рада Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалила постанову про план хлібозаготівель врожаю. Той день і став початком програми смерті на українській землі.

Нащадки тих, хто виступав "на бой с Центральной Радой", лицемірно "схиляючи голови перед пам'яттю жертв як минулих років, так і сьогодення", капеушницькі верховнорадівські щурі повтікали з сесійної зали, щоб не голосувати за визнання голоду геноцидом.

Щороку відзначаючи 1917 рік, українські комуністи намагаються зітерти з людської пам'яті 1932–1933 роки, називаючи ті жахіття справами "давно минувших днєй". Покладаючи квіти до пам'ятника Т.Шевченкові і водночас відмовляючи в захисті прав українського народу, комуністи демонструють надзвичайний цинізм навіть у День повернення тіла Тараса Шевченка на Батьківщину.

Ми не дочекаємося від комуністів покаяння і свідчень про ті жахіття, які вчинили їхні попередники, тому подаємо розповіді свідків того часу, яким поталанило вижити. Їх адресуємо й комуністам, чию пам'ять засліпили більшовицькі паровози, що прагнули зробити в "коммунє остановку".

За Українську Україну. – 2006. – 21–27 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

Н.Марії

(Полтавщина)

У серпні 1931 р. мене призначили на посаду вчителя в школі с.Овсюки Яблунівського району Чернігівської (нині Полтавська) області. Якось увечері партійне керівництво села скликало збори партійних активістів і шкільних учителів у сільраді. Партійний чиновник, присланий із райкому партії, говорив про необхідність колгоспів і наполягав на потребі створити зернові пошукові бригади, щоб усе зібрати "до останнього фунта, до останньої зернини". Я бачила, як двоє членів партії повернули свої партійні квитки після того, як їх назвали "ворогами народу". Їх тут же заарештували.

Другого дня сільські активісти розділилися на ударні бригади… Бригада зайшла до хати розкуркуленого селянина. Господаря вже було вислано до Сибіру. Його дружина, на останній стадії сухот легенів, була прикута до ліжка, а в її дев'ятирічної доньки обличчя і все тіло опухли від голоду. Хата була занедбана після розкуркулення. Шибки повибивано, вікна позатикано сіном. Виснажена жінка з глибоко запалими очима мовчки лежала на брудному ліжку. Кістки її були обтягнуті жовтою шкірою, вона кашляла кров'ю. Дівчинка не ходила до школи, бо не мала одягу, взуття і належного соціального походження.

Пошуки зерна відбувались так само. Знайшли півхлібини. Почалися питання російською мовою, лайка та образи: "Якщо в хаті є хліб, то де борошно?" Дівчинка пояснювала, що хтось приніс їм хліб попередньої ночі і що вона, три дні нічого не ївши, з'їла півхлібини з водою, а решту залишила на потім. Хліб забрали, незважаючи на благання дівчинки залишити трохи для її хворої матері. Бригадир погрожував вислати дівчинку до Сибіру, а коли вона наблизилась до нього, штохнув її так грубо, що вона впала.

Увечері бригади повернулися до сільради, і моя бригада, яка зібрала найбільше зерна, одержала шмат червоної тканини, що називався "прапором перемоги". Спечений хліб, вівсяну крупу, пшоно роздавали комсомольцям і комнезамівцям, фактично ледарям, як винагороду за добре виконану роботу.

Дві церкви в с.Круподеринці були заповнені зерном і картоплею. Церкви були оточені колючим дротом, і озброєні російські вартові стерегли награбоване зерно і вдень і вночі.

Померлих збирали скрізь, звичайно їх загортали у мішковину, вантажили на машини або вози, як колоди, звозили до великої загальної ями, скидали в неї і заливали вапном.

Коли яма цілком заповнювалася тілами, викопували іншу. Дзвони по померлих не дзвонили. Ніхто за ними не плакав, ніхто не проводжав їх до місця спочинку. Лише мухи роїлися довколо мертвих тіл, які вже розкладалися. Ті, що збирали померлих, одержували винагороду за кожний робочий день, яка складалась з невеликої кількості кукурудзи або ячменю.

Деякі люди їздили до Росії і привозили борошно, пшоно та інші продукти... Моя мати теж зважилася на поїздку до Росії. Вона дістала трохи борошна, пшона і пляшку олії, але на кордоні у неї все забрали, записавши прізвище й домашню адресу. Її суворо попередили, щоб вона більше не їздила до Росії по харчі і не розповідала українцям про те, як живуть росіяни.

Моя мати була в кількох російських селах і бачила, що люди мали там хліб, картоплю, різне зерно, сало, м'ясо, олію, молоко, яйця та інші продукти, але вони боялися продавати все це українцям чи торгувати з українцями.

Деякі росіяни усе ж обережно вступали в такі контакти. Мати казала, що Росія була ніби зовсім іншим королівством. Вона бачила, що люди там були життєрадісні, жили нормальним життям, ходили на роботу, були всим задоволені. Сільські гучномовці горланили: "Жить стало лучше, жить стало веселей!" Під час перебування в Росії мати ночувала по різних селах, в різних сім'ях, де вона могла їсти досхочу хліба, капустяного супу, молока, молочної каші та інших страв. Росіяни нічого не знали про ситуацію в Україні, і мати не казала їм нічого про те, що в нас робилося.

Терен Віктор. Голодомор: терор Москви проти української нації. Слухання на Комісії Конгресу США по голоду на Україні 1932–1933 рр. – Українське слово. – 1998. Ч.45. – 12 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НОВИКОВА Олексія Миколайовича,
1923 р. народження,
(смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл.)

БЛАГОСЛОВИ, ГОСПОДИ, ПРАВДИВО ОПИСАТИ ТІ ДАВНІ ПОДІЇ!

Сам я з 1923 року. Тому голодомор знаю, так би мовити, особисто, але, перш за все хочу коротко оповісти про свого батька, бо саме завдяки йому дія голодомору в нашій сім'ї трохи пом'якшилась.

Мій батько, Нечога Микола Федотович, царську службу відбував на Чорноморському флоті. Там він пройшов навчання в електролінійній школі і був у вирі подій, коли топили ескадру. (Пізніше, в 1936 р., до нього приїздив письменник О.Є.Корнійчук і розпитував, як відбувались ті події).

Незважаючи на те, що батько був з родини заможного козака, він близько сприйняв Жовтневу революцію і став активним учасником на її боці, а маючи неабияке природне обдарування, швидко був висунутий на керівні посади в армії як політпрацівник, дійшовши посади комісара бригади. Уже в мирний час, відмовившись від навчання в Академії Генерального штабу, повернувся в рідне село Обмачів, де став головою колгоспу "Червона зірка".

Не знаю, як було в інших селах, але в нашому колгоспі в той час праця була в радість, бо люди на поле їхали з піснями і поверталися з ними. Також весело справляли і праздники Жовтневої революції та 1-го Травня. Та й заробіток був такий, що можна було прожити.

Але пам'ятаю і протилежне. Часто в нашій хаті появлялись якісь люди, і велись гучні розмови про те, "за що кров проливали" та "за що боролись?" Батько завжди їх заспокоював, говорячи, що з часом усе налагодиться, адже для того і революцію створили, щоб усім було добре.

Аж ось наступили жнива 1932 р., і прийшла рознарядка на хлібопоставку, і цифра була така неймовірно висока, що батько відправився в Батурин (тоді був райцентр), щоб уточнити.

Повернувся знервований, одразу скликав правління колгоспу, доповів про ситуацію, що складається, про те, що якісь злі сили хочуть погубити народ, і якщо виконати хлібопоставку, то і полови не хватить, і народу загрожує голодна смерть. Запросив у членів правління поради, але ті були так приголомшені, що мовчали та плечима двигали.

Тоді він заявив, що бере усю відповідальність на себе і розпорядився негайно видавати хліб подвірно по кількості їдаків, оскільки списки по нарахуванню ще тільки розпочали складати. Хліб видавали людям і вночі при ліхтарях. Трохи більше, ніж за добу всі отримали, і вже під кінець появився "чорний ворон".

Судили за самоуправство та за порушення “першої” заповіді “перший хліб – державі”.

Як на той час, то покарання батько отримав мізерне – 3,5 років позбавлення волі (пізніше казав, що завдяки “братішкам”, які десь там були “нагорі”). А в цей час і в селі часу не гаяли. Найшлись люди, що ходили по хатах та збирали підписи на захист свого голови. І, знаєте, ті підписи односельців допомогли батькові достроково звільнитися з-під арешту. Через 7 місяців він повернувся додому, але вже іншою людиною.

Так розпочався голодомор, і як з усього видно, запланований. Добре пам’ятаю, як молодь з південних областей тягнулась по селу, переходячи від хати до хати, випрошуючи милостиню. І люди ділились, поки було чим, а там і в самих не стало. Добре пам’ятаю, як наша хата була щільно зсередини обвішана портретами революційних діячів: Блюхера, Косіора, Рудзутака, Тухачевського, Гамарника та багатьох інших, і ми з братом добре їх знали в обличчя і їх імена. І як настав час, коли стіни почали оголятися, і врешті залишилися два найголовніші. І як батько одного разу, дивлячись на одного з них, прорік крізь зуби: “Банабак!”

Так наступило болісне і безповоротне прозріння. І якби він дожив хоч би до начала голоду, то, напевне, повторив би слова Тараса Бульби: “Я тебе породив, я тебе і вб’ю”.

Завжди був насторожі, що “чорні архангели” прийдуть і по його душу і заберуть, як побрали довкола менш значних, чим він, і тому був трохи здивований, але завжди при собі мав “браунінга”, і ми, вся сім’я, була дуже стурбована, що він його застосує. Але все обійшлося, мабуть, завдяки діду Федоту, який, хоч і називав батька слугою сатани, але любив його і щиро молився.

Мабуть, на цьому слід поставити крапку, адже подальші деталі голодомору 1933 р. добре відомі. Я підтверджую, що цей антинародний акт був запланований.

З повагою, Новиков Олексій Миколайович. Це прізвище – батьків комісарський псевдонім, якого я хотів позбутися у 1958 р., але районне начальство, куди я змушений був звернутися, мені не дозволило міняти російське прізвище Новиков на наше козацьке Нечога. А Нечога-то був знаменитим козацьким лікарем, у якого була приповідка: “Нечого, нечого, поправимся”. І дід пишався тим прізвищем. Та і я, і мої діти, і внуки стали жертвою русифікації, я лиш картаю себе, що в той час не був настійливим. Але ж то був інший час.

Слава Україні!
[Підпис] О.Новиков
14 січня 2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НОВИЦЬКОЇ Марії Іванівни,
1919 р. народження

(с. Казначеївка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Сім'я наша була велика: батько, мати, брат з невісткою і ми, 4 дітей. Батько працював на колгоспному дворі, мати в дитсадику нянькою, брат в кузні, невістка в колгоспі.

1932–33 рр. були урожайні. Організовували комуністи групи людей, які у селян забирали зерно та інші продукти. Забирали навіть одежу.

Сім'я вижила за рахунок корови. Мати збирала молоко, сметану, яку невістка носила в Дніпропетровськ на базар, а звідти приносила хліб. Коли їжа залишалася в дитсадку, мати її завжди приносила нам. Із макухи робили похльобку. Із сім'ї тому ніхто не помер, проте ноги отікали. А сусід Іванченко Семен помер від голоду.

1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НОВОСАД Гафії Степанівни,
1915 р. народження

(с. Бабани Уманського району Київської (нині Черкаська) обл.)

"Отака наша доля, її не об'їдеш ні власним конем, ні машиною не обженеш, ні державним літаком не облетиш..."

Саме у вересневі дні 1993 року ми всенародно відзначали трагічну дату – 60-річчя голодомору. Тоді вперше на офіційному рівні було визнано, що страшне горе, яке впало-обрушилося на Україну в 1933–34 роках, – голодомор, то був запрограмований більшовицько-комуністичний геноцид проти українського народу. Чорна сторінка в історії нашої нації озивається непоправним горем досі. Загинули цілі роди, села, повимирали міські квартали, з якими пішли в небуття традиції, зв'язок поколінь, людська пам'ять... Скошені насильницьким голодом, моральним приниженням, горем втрат, тисячі українців і представників інших національностей, що проживали в Україні, полишали рідні місця, шукали порятунку. На тих, хто вцілів, чекала рабська праця в колгоспах, на осоружних будовах комунізму. А про те, що привелось пережити, рекомендувалося не згадувати. Так довгий час геноцид замовчувався – смертельний злочин, скоєний державою проти народу.

Та правда таки прийшла. Тепер ми знаємо майже все, як планомірно виношувався і зловісно втілювався сатанинський план винищення українців. І все ж кожне живе свідчення з тих часів має значення, яке важко переоцінити – для майбутніх поколінь дослідників і звичайних громадян, які мусять бути пильними. Адже загроза національному відродженню може зринути, як і голодомор, – майже безневинно. Тоді, за офіційною версією, стався неврожай, а тепер невситимі соціал-комуністи здатні вигадати що завгодно, аби лише повернути назад, до такого рідного їм "совєтского государства". Гадаємо, тим, кому воно ще сниться у поганих снах, варто прочитати спогад звичайної селянки Гафії Степанівни Новосад, 1915 року народження, із села Бабани Уманського району Черкаської області:

"У 1933 році коні майже всі поздихали, і поле орати було нічим, тому нас примушували копати лопатами. Кожна жінка повинна була скопати три сотки землі і на цьому полі сіяти ячмінь. Його вивозили в поле, щоб ніхто не зміг украсти, і видавали мірками – по кварті. Ми те зерно посіяли, ячмінь виріс, і ще який врожай був! Косили, хто чим мав, а хто збирав пізніше, той косив косаркою.

Весною і влітку їли, хто що міг. У нас були гарбузи, ми їх насушили і брали в кишені на поле, де ділилися з такими ж голодними бідняками.

За колективізації в людей повидирали все, і вони не мали що їсти. А в колгоспі варили якусь юшку, але давали тільки тим, хто в ньому працював. Люди змушені були записуватись в нього, щоб врятуватися від смерті, і більшовики так людей затягували у комуну.

А я в той рік ще й одружилася. До колективізації було з чого справляти весілля, то гуляли три дні, а ще давніше весілля справляли цілий тиждень. У голодовку було не до весілля і не до розкішної гулянки. Мама на жорнах змолотили пшенички, спекли чотири підпалки і заховали їх під подушку. Але прийшла сусідка, і коли в хаті не було нікого, то вона одного підпалка вкрала. Ми до молодого так і пішли без хліба. Молодий на весілля запросив тільки рідних, а з сусідів тільки найближчих, бо всіх бажаючих подивитися і погуляти, як це було раніше, частувати було нічим. Таке бідняцьке весілля було в той страшний рік. Не зазнали ми щастя й потім, так що й згадувати сумно.

У 1946–47 роках також був голод, хоч і не такий, як у 30-х, усе ж люди змушені були "красти". Голодні колгоспники на сільській Лисогорі збирали колоски. А зайшлий у наше село чоловік, якого потім призначили головою, Олександр Поліщук, мене за кілька колосків загнав у ставок. Якби не Катерина Бесараб, то я б утонула. Катерина витягла мене з води, закутала в кухвайку, зігріла, так я і вижила. Я тому нелюду, коли ми разом були в його родички у гостях, про це нагадувала, але він навіть і слова не сказав.

У 1947 році за селом на Ваканці наша сусідка Чепка Настя Петрівна, що була одружена з Олексою Шуляком, для своїх маленьких хлопчиків-двійнят

разом з іншими людьми м'яла колоски і жменю зерна вкинула в кишеню. А той голова кричить: "Висипай! Висипай!" і батогом по спині, так що вона аж посиніла. Він знущався також і з дітей. Дівчаток, які на полі шукали стиглих помідорів, спіймав і примусив їх їсти зелень, навіть з плодоніжками. А потім загнав на середину ставка на "водопій". Такий був скажений, що хай Бог милує. У нашому селі і своїх душогубів вистачало, і не тільки чоловіків, а й жінок.

Одна зарубала Малетія, свого чоловіка. Він був великий і важкий, так що вона його в льох ледве затягла. Там порубала на кусочки, варила та їла. Її дочці було 5 років, і вона просила маму: "Дай м'яса". Людоїдка впіймалася тоді, коли несла до своє рідної сестри порубану ногу і руку свого чоловіка. І ще одна жінка вчинила такий же гріх. Вона заманила до себе сусідську дівчинку, сестру Івана Перепелиці, порубала і стала варити. Батьки дівчинки почали шукати її, та знайшли вже зарубану.

Біля Храсини Адаменко, у закруті вулиці, жила сім'я з 12 душ, що по-вуличному – "Барани". Їхній батько замотав чотири померлі дитини у свиту – сина Олексу, дочку Ялину, найстаршу Явдошку, а як звали четверту, то не пам'ятаю. Олекса вже гарний парубок був, але повмирали всі. Їх повідносили у льох, там уже було багато померлих, потім той льох засипали. В живих залишилася тільки Дарка, її врятував рідний дядько Кузьма Лисий. Після голодовки вона вийшла заміж в сусіднє село Пугачівку.

У Сашки Рижачки, нашої сусідки, було два брати – Олекса і Антін Захаркові. Були здорові, як дуби, але і вони повмирали. Там, де Рижачка, стояла нова хата, в ній жила жінка, по-вуличному "Кулішиха". В неї померли Горпина, Ярина, Явдоха з дитиною.

У війну ми вигодували порося, але сусід видер його і відніс німцям, прирікши мене, вдову з трьома дітьми, на голод. Захистити нас було нікому. Мій чоловік загинув від німців, а той сусід при німцях був поліцаєм. Коли вернулася Червона армія, то сусід перейшов до "красних". Його вже давно немає, а ми якось вижили.

Отака наша доля, її не об'їдеш ні власним конем, не обминеш колгоспним трактором, ні машиною не обженеш, і державним літаком не облетиш... Тільки літа наші облетіли, як жовте листя восени, а щастя ми й не бачили. Може, колись хоч нащадки побачать.

Записав М.Шуляк.
Час.TIME. – 1995. – 15 вересня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НОВОСЕЛЬЦЕВОЇ М.Н.,

1923 р. народження

(Дніпропетровщина)

Страшно згадувати ті роки. В сім'ї нас було четверо, а залишилось двоє. На той час мені було років 10. Ходила в школу. Зима була страшна. Прийду на уроки – бачу: сусід помер за партою… І так жодного дня не було, щоб не померло кілька учнів.

Була в селі така хатка, що одинадцять душ у сім'ї – всі вимерли. Ноги у всіх пухли, текло з них. Трохи рятувала нас кукурудза, захована в попелі, але і їй кінець прийшов. Збирали ми пусті качани, товкли їх і млинці з них пекли. Померли незабаром мої братик і сестричка менші. Батько пішов шукати їжу та не повернувся більше.

А якою було радістю для нас, коли ми знайшли гніздо їжаків. Запалили солому, їжачка у вогонь… Страшно згадувати, з'їли ми його, ще й пальці пооблизували. А коли надворі потепліло, трава зазеленіла, то ходили по посадці і крашаночки на деревах драли, бруньки їли, горобців ловили. А по сусідству сім'я жила, то вони свою чотирирічну доньку зварили.

Ховали мертвих в одну могилу. Було і так, що гукне хтось: "Зачекайте, дочка помирає"… Перед літом багато людей помирало, а коли жнив дочекалися, то млинці пекли житні. Хто багато з'їсть – живіт роздувало, людина помирала.

Записав Л.Карпій.
1990 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НОМИРОВСЬКОЇ (в дівоцтві ФЕДЯЄВОЇ)
Лідії Михайлівни,

1918 р. народження

(м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

Голод пережила в станиці Старорождественській на Кубані.

А ЛЬОНІ БУЛО ВСЬОГО ДЕВ'ЯТЬ...

Я родом зі станиці Старорождественської на Кубані.

У 30-х роках, під час Великого голодомору, мені було 14 років. В нашій сім'ї було 12 дітей. Найстаршій сестрі Нюсі – 24 роки. Найменшим був братик Льоня, йому було 9 років. За віком я була четвертою. Мама жила з нами, а тато був у в'язниці через те, що був священнослужителем.

Коли розпочався голодомор, у нас позабирали всю худобу і харчі.

Ми з Леонідом ходили до школи, де нас годували мамалигою. Один черпак ми передавали через вікно школи мамі, бо директор не дозволяв виносити зі школи їжу.

В 1933 р. вмер мій батько, йому було 48 років. В цьому ж році вмер Леонід у 9 років.

У нас вдома не було ніяких харчів, і тому ми їли гірчак – це така рослина з товстим стеблом, і корінь лопуха у сирому вигляді.

Декотрі люди йшли на Кубань, але в дорозі, де була велика грязюка, в'язли, і, неспроможні від голоду вилізти з неї, гинули.

Записав Г.Номировський.
1995 р.
Буян-острів: Літопис нашої біди. –
1995. – № 1. – Кривий Ріг. – С.12.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НОСЕНКО Ганни Іванівни,
1929 р. народження
(с. Водяне Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

1932–1933 ці роки пам'ятаю, в основному, зі слів матері. Ходили всі пухлі і весь час хотіли їсти. Все, що було, мати віддавала дітям (були ще дві старші сестри), казала, що сама їсти не хоче. А ми вірили. Я була найменшенька, і мене підкормлювала сусідка. Її чоловік був бригадиром і приносив додому харчі, і коли його не було вдома, вона мене гукала і тишком давала чого-небудь поїсти.

В цей період батьки працювали в колгоспі за трудодні, на які нічого не давали. В селі ходили бригади, які шукали зерно. В них були довгі списи, якими вони протикали землю в садку, на городі в пошуках зерна. Забирали все, що знаходили, до картоплинки і зернинки. Забирали також і тканини і нові сорочки. Мама поодягала на нас по три-чотири сорочки, щоб не забрали. На вечерю мама дістала якоїсь крупи і зварила кутю, але і ту забрали, прямо із печі.

Їли спориш, щирицю, інші трави – їх різали, сушили, м'яли і пекли. Використовували замість муки. Також виливали і їли ховрашків. Весною їли квіти акації.

В 1932–1933 рр. вмирало багато людей, особливо дітей. Я втратила дві старші сестри. Одна сестра хотіла у сусіда зірвати декілька абрикосин, він її за це дуже побив, і через декілька днів вона померла. Одного разу мама принесла якоїсь муки і напекла коржиків, від яких ми потруїлися. Внаслідок цього померла друга сестра.

Люди розповідали про випадки людоїдства і трупоїдства.

Записала Л.Санжара.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НОЧНИК Надії Миколаївни,
1925 р. народження
(м. Фастів Київської обл.)

В 1933-му мені було 8 років. Хочу розповісти про дуже сумні події, що відбувались на нашій, Фастівецькій, вулиці 1933 року. Анатолій Резніченко бачив і розповідав, як приїхав поїзд грузовий, і людей висадили із вагонів, построїли в колону (люди, охорона, на головах якої були фуражки з червоними околишами). Але колона зразу розпалась. Це були молоді чоловіки, одягнені в чистий одяг і дуже виснажені. Вони розійшлися по дворах і просили їсти. Зривали листя з дерев і їли, люди виносили їжу, хто що міг, бо самі були голодні.

Я вийшла на вулицю. От зайшов і до нас молодий чоловік і кинувся до вишні, на якій був клей, і почав зубами гризти клей, бо руки він уже не міг підняти, їли ці люди квіти – уже цвіли нарциси. Сусідка спитала одного чоловіка, куди вони йдуть. Він сказав: "У радгосп "Червоногвардієць" на роботу. Був він одягнений у вишиту сорочку. Але ніхто з них з нашої вулиці нікуди не дійшов, всі лежали мертві. Видовище було страшне. На другий день я вийшла на вулицю, і ніби хто дрова розкидав по всій вулиці. Хоронили їх через два дні на третій. В кінці вулиці з правої сторони була велика верба. Жінки викопали величезну під вербою яму, в сусіда були коні. Жінки ходили по всій вулиці і збирали мертвих, ложили на підводу і звозили в яму, все робили жінки, моя мама теж ходила. Прийшла додому і дуже плакала.

Це був десь квітень-кінець травня 1933 р. На залізничній станції Фастів, зупинився ешелон, двері відкрили люди в червоних картузах. З відкритих вагонів виповзали люди – це були чоловіки і молоді хлопці. Вони ледве йшли цією вулицею, але вони знали, куди йшли. Вони йшли в радгосп "Червоний гвардієць." Вони туди йшли, бо їм сказали, що там дадуть роботу і їжу. Звідки були ці люди, ніхто не знав, але люди, які мешкали на цій вулиці знали, що вони хочуть їсти, бо їли все, що могли: листки з дерев, клей на деревах, навіть траву, яка тільки починала виростати. Підійшли до нашого двору два чоловіки. Один з них попросив їсти. Я зайшла в хату і попросила для чоловіка попоїсти. Мати насипала в тарілку супу, я взяла ложку і понесла. Я тільки наблизилась, як він схватив цю тарілку і за хвилину випив його, йому навіть не потрібна була ложка. Але люди, які їли і ті, що навіть не їли, всі померли через півгодини. Ці люди лежали, напевне, дня три мертві. Потім уповноважені наказували брати вози і звозити трупи на одну кучу. Це все робили жінки. Вони викопали яму і скидали туди трупи. Коли вони їх закопали, то земля ще ворушилася, бо не всі люди повмирали".

Ще на Завокзаллі є хрест, який на прохання свідків голодомору 1932–1933 рр. було поставлено тим людям, які померли від голоду, тим чоловікам та молодим

хлопцям. Приводячи свідків, щоб показали нам могилу, де були поховані ті люди, то вони показували одне і те саме місце. Вони казали нам так: "Вона знаходиться напроти ковбаня (напроти вул. Якубовського, № 95) – це мале озеро, якого зараз вже немає, а також вони орієнтувались на те, що було три верби. Ці верби були розташовані трикутником. Одна верба стояла біля теперішнього хреста (вул. Якубовського, № 95, напроти), друга – на теперішньому кладовищі по вул. Якубовського, а третя – напроти кладовища на цегельному заводі по вул. Якубовського". Всіх свідків приводили на те місце окремо. Це свідчення лише однієї жінки, яка лишилася в живих. Але в нашому фастівському музеї знаходяться свідчення людей, яких вже немає в живих. Це свідки: Пінський Борис Мар'янович, Хихлушко Надія Андріївна, Михайлова Параска Андріївна, Рибачук Ольга Миколаївна, Линський Микола Броніславович, Ночник Надія Миколаївна, Резніченко А.К., Кувальдина К.М.

Ми будемо завжди пам'ятати їхні імена.

Вони завжди залишаться в нашій пам'яті. Хоч ми тільки розпочали роботу, але ми продовжимо її і будемо згадувати їх кожен рік, увічнювати їхню пам'ять. І тим свідкам такого страшного періоду, як голодомор 1932–1933 рр. ми з письменником Володимиром Іванцевим хочемо присвятити такий вірш:

Воскреснуть хрести на забутих могилах,
І западини, наче голодні роти,
Просять хліба щоденної пам'яті,
Бо землю цю дарував нам Бог –
З неї цвинтар зробив Сатана.
А зірки обелісків своїм п'ятикутним
– Ніхто не забутий! Ніщо не забуте! –
Марнословлять: "Розп'ять не було!"
Смертю смерть так потопчемо?
Батьками – дідів?
Ми?! Люди?!
Ми – люди?
...Воскресають хрести.

Записала І.Гончаренко.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.31–32.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

НУЖНОЇ З.,

(с. Ганно-Требинівка Устинівського р-ну Одеської (нині Кіровоградська) обл.)

ОСТАННЯ КОФТИНА

…У 1933-му мій батько працював бригадиром рільничої бригади. Люди були спухлі, безсилі, тому норми сівби не виконали. Ввечері – одразу засідання. Після нього разом з батьком прийшли два "активісти". Вивели з хліва нашу годувальницю-корову. Переписали все, що було в хаті, і повантажили на воза. Забрали навіть мою єдину кофтину, а також коробку кольорових олівців. За що?

Таких випадків в нашому селі було чимало. Пам'ятаю, чоловіка моєї першої вчительки Дарії Павлівни зарахували до розряду куркулів. А в них була перекособочена хата та свиня, що ночувала в копиці соломи, бо не мали хліва.

А ось ще факти. Одна з "активісток" ввірвалася в хату Воробйових, побачила хустину з бахромою і – за пазуху. Навіть баночку меду забрала від малої дитини.

Люди мовчали, боялися. "Активістів" вистачало в кожному селі. Вони не любили трудитися. "Будували" колгоспи, але працювати в них не бажали, все ховалися за чужими спинами.

Нині ми заговорили про милосердя. Слава Богу, що прийшов до нас такий час. Та мене, як і багатьох наших односельців, непокоїть думка: як виявляти милосердя до тих, хто заганяв людей до могил, а нині спокійно доживає віку?

Сільські вісті. – 1991. – 21 лютого.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОБРАЗОК (в дівоцтві ПЕККАР) Дарини Степанівни,
1907 р. народження

(м. Кривий Ріг Дніпропетровської (нині Кіровоградська) обл.)

ЩО РОБИТЬ З ЛЮДЬМИ ГОЛОДОМОР

Було це в с.Іскрівці Петрівського р-ну Кіровоградської області.

В Києві жила людина, яка кинула село, щоб прогодувати сім'ю. Цю людину звали Михайло. Він робив на заводі і кожної неділі відсилав їжу в село. І от він зважився провідати брата і сім'ю. Назбирав крихіт хліба і пішов. Дійшовши до села, він не побачив жодної хатини –так вони бур'яном поросли. І ні душі навкруги. Насилу добрався до хати. Спочатку пішов на кухню – нікого. Потім

у кімнату, глянув туди–сюди, бачить, з печі звисають ноги. Михайло тоді каже: "Є тут хто живий?"

На печі щось заворушилось. Через кілька хвилин з печі злазила опухла людина. Михайло подивися і каже: "Брате, це ти? Що у вас тут коїться?" А той дивиться мовчки божевільними очима. Тоді Михайло каже: "На, брате, покуштуй". І дає йому хліба. А той дивиться, сміється і каже: "Погодь, щас топор принесу". Михайло тоді його трясти: "Що з тобою, брате?" А він сміється і каже: "Щас ще й товаришів приведу". Вирвався і надвір пішов. Михайло бігом з хати в бур'ян. Бігав, бігав по двору і згадав про погребець за хатою і бігом туди. Відкрив його, а там повно людських голів. Він тоді тікати звідти. Бур'янами добрався до краю села і бачить, іде брат з товаришами. От Михайло і вирішив, якщо зараз побіжить, доженуть і вб'ють. Якщо вночі бігти – не побачать. Отак він сидів і чекав ночі. А брат з товаришами, не знайшовши його вдома, шукали-шукали в бур'яні і розійшлись. А Михайло вночі побіг в город і більше не повернувся в село.

1993 р.
Записала З.Скоропаденко.
Буян–острів:Літопис нашої біди. –
1995. – № 1. – Кривий Ріг. – С.10.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОВДІЮК Олександри Іванівни,
1921 р. народження
(с. Тарган Володарського р-ну на Київщині)

Я народилася 1921 року в родині бухгалтера, який настраждався в окопах Першої світової війни, і медсестри, котра виходила його в госпіталі у Кременчуці. Вони багато наслухалися обіцянок більшовиків про щасливе майбутнє, тож батько поговорив з найбіднішими і 23 травня 1922 року на сході бідноти у Таргані було створено комуну "Труд". До неї записалися спочатку дев'ять сімей. Комунарам виділили шмат землі. Тодішня влада Сквирського повіту (Володарського району ще не було) підтримала комуну реквізованою у панів технікою, реманентом, і люди натхненно запрацювали, мріючи про мирні і заможні часи.

Комуна розросталась. Збудували літній клуб, їдальню. Влада всіляко йшла назустріч, віддаючи комунарам перевагу над одноосібниками. Аж до 1929 року, коли Сталін надумав зробити великий перелом в сільському господарстві зі створенням колгоспів. На селян стали тиснути: або в колгосп, або...

Олександра Іванівна змовкла. Щось підступило до горла – душить сльоза.

– Знаєте, батько був таким мрійником. 1929 року зібрали гарний урожай. 16 жовтня він прийшов увечері додому і, зазвичай, став розповідати мені, як

гарно буде у майбутньому. Але раптом відчинилися двері, до хати зайшли сердиті дядьки і скомандували: “Одягайся!”. Батько лише мовив: “Я повернуся і розповім казку до кінця”.

Не повернувся. То потім уже я дізналася, що він не схвалював примусового вступу до колгоспу, про що й заявив на нараді в районі. За це й поплатився. Ми довго не знали, де він і що з ним: вістей від нього не надходило, а органи мовчали, куди лише ми не зверталися. Аж через 64 роки одержали офіційне повідомлення: “Засуджений постановою “трійки” ... від 26.02.31 року за статтями... Реабілітований 13 лютого 1993 року...”.

Йому інкримінували антирадянську пропаганду. Господи, і це тому, хто свято вірив у нове життя після революції, яке з 29-го року звернуло на хибну дорогу.

Я пережила ті страшні роки, але довго мовчала. Бо про це не можна було говорити вголос. Аж коли стало відомо про всю злочинну сталінську політику, тоді й загомоніли про голод–33. Пам’ятаю, ми з чоловіком одержали журнал “Огонек” № 51 за 1987 рік і прочитали в ньому статтю “Сколько же нас тогда было?”. Якось несміливо автор торкнувся і теми голоду-33, заявивши: “Этот вопрос – белое пятно нашей истории”.

Чого ж це біле, подумалося нам. Ми ж свідки тієї трагедії. І не лише ми. Ще живі чимало її свідків у нашому селі. І якщо перебудова сколихнула гласність, то треба відтворити всю правду про пережите. Я, вчителька історії, маю борг перед своїми учнями, бо не донесла до них те, що пережила сама, наше село й Україна в цілому.

Чоловік, Степан Михайлович, підтримав мене. Він на фронті нічого не боявся, коли з боями ішов через Альпи в Австрії, за що нагороджений медаллю “За відвагу”. Він погодився: щоб говорити про голод, свідчень однієї людини мало. Треба обійти село, записати очевидців та імена убієнних голодом.

Вранці я пішла до сусідки Аліси Антонівни Масло – грамотної і партійної жінки. Вся її сім’я померла в голодовку, а її, дівчинку, забрали в інтернат. Перед війною вона поступила в педучилище, та не було за що вчитися сироті. Пішла працювати в колгосп.

– Як не боїтеся, давайте разом працювати по складанню списків померлих у голодовку, – сказала я їй. – Звичайно, можуть розправитися, як колись з моїм батьком...

– Не боюсь я їх, хай хоч до стінки мене ставлять, – відповіла сусідка. – Хтось же має зробити це.

Першою ми відвідали Параску Щур, котра була ланковою і мала добру пам’ять. І почали згадувати, де була чия хата, хто у ній жив у ті роки, якою була та чи та сім’я. Учнівський зошит, в який лягали ті записи, швидко наповнювався іменами загублених голодом односельців.

Я сама з головою поринула в ті спогади. Перед очима поставала то та, то інша сім’я, в якій сконали люди від голоду. Не можу забути вдову, матір чотирьох

дітей, яку забрали в тюрму за жменю зібраної під копицею соломи пшениці. Лягала спати і приходили видіння: мученики простягали до мене руки і просили: "Не забудь записати й мене".

Побували ми і в хаті фронтовика Миколи Микитенка. Інвалід війни теж набідувався у дитинстві. Його мати взимку 33-го ходила із сусідками вечорами до скирти трусити зерно. Та одного вечора упав мерзляк зі скирти і привалив її. Знесилені жінки відгребли її вже мертву. А в ній ще ворушилася дитина...

Микола Йосипович з болем пригадав це і сказав: "Складайте списки, а я постараюсь зліпити якогось пам'ятника".

Він не був професійним скульптором. Але вирізав усіляких птахів із дерева, мурував людям грубки і печі, щось ліпив на могилах в інших селах. Це обнадіяло нас. Ми склали списки – відтворили імена 360 померлих з голоду односельців. До того сумного реєстру не занесено кілька десятків немовлят і дітей дошкільного віку, імена яких не збереглися в пам'яті. Один зошит зі списками передали голові сільської ради Олександру Ушинському, а інший помандрував у Київ до письменника Володимира Маняка, який був одним з фундаторів Товариства "Меморіал" й активно займався збором матеріалів для Книги-меморіалу про голод-33.

Махінчук Микола. Скорботний біль і пам'ятка живим. – Урядовий кур'єр. – 2008. – №52.– 20 березня.

✦ ✦ ✦

ОВСЯННИКІВ С.

(с. Райківшина Яготинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

ДНІ СКОРБОТИ І ПАМ'ЯТІ В РАЙОНІ

Похмурий день і плач неба. Схилений прапор з траурною стрічкою, мертвосірий цемент символічних надгробків. Беззахисний перед вітром і дощем вогонь свічечок... І окраєць хліба, що його за звичаєм кладуть на могилу...

Слова безсилі. Мабуть, тому ніхто з живих свідків, очевидців голодомору – райківщинців – не згодився стати того дня перед мікрофоном, аби оприлюднити свої спогади про 1933-й. Ніхто не наважився: ніяка сила, ніяка воля не стримає того клубка, котрий зрадливо підкочується до горла. І замість вуст заговорять очі, замість слів потечуть сльози.

Говорили того суботнього дня інші: голова сільської Ради народних депутатів М.І. Погиба, директор Яготинського державного історичного музею О.С.Непорожній, уродженець Райківщини, аматор-історик свого села П.С.Калита, діти, священик. Та всім словам передувала хвилина мовчання – єдиного для людей всього світу вияву скорботи і жалю.

А потім пішли спогади. Згадувались пекучі сторінки історії – всієї країни, коли за хвилину падали мертвими на землю 17 чоловік села; не було ні війни, ні суші, а близько 1000 душ (1928 р.) одного з найбагатших сіл Полтавщини (на 204 двори – всього 15 незаможників) у 1933-му залишилась ледь третина – кого забрав голод, кого – холод. Багато сімей з Райківщини було вивезено на Північ у період колективізації, а відходив перший валок "переселенців" саме від сільського клубу, де минулої суботи відбувся мітинг-реквієм пам'яті жертв голодомору, хто сам утік від всіх цих страхіть. 321 – такою цифрою визначається данина, взята голодом у селах Райківщинської сільради, 59 невинних дитячих душ злетіло в той рік на небеса: своїх ровесників з 33-го школярі згадали поіменно. Моторошна перекличка...

Неголосно звертався до земляків з минулого односелець Гаврило Іванович Калита. Фрагменти записів його спогадів про голод у Райківщині і події, що йому передували, прозвучали у пронизливій тиші.

О.С.Непорожній нагадав прийшлим Шевченківські слова:

"Лютує голод в Україні.
Лютує в кожному селі..."

Написані вони більше ста років тому і про зовсім інші події. Та навряд чи стало б навіть Тарасового таланту, щоб повністю передати страхіття і смуток всеукраїнської трагедії 1933-го. Поет жахнувся б, аби зміг подивитись на ту Україну...

Знову ж таки з дитячих вуст звучить меню-33. Слух не хоче цього приймати, не те що шлунок...

До підніжжя постаменту лягають неабиякі осінні квіти. Більше для цих мільйонів безневинно замучених ми нічого не можемо зробити, окрім як шанувати і пам'ятати. І нехай вічна пам'ять народу береже ці страшні події як прокляття минулому і пересторогу майбутньому.

Яготинські вісті. – 1993. – 16 вересня.

✦ ✦ ✦

ОВЧАРЕНКО Олександр Костянтинович
(1913–1984 рр.)

(с. Успенка Онуфріївського р-ну Харківської (нині Кіровоградська) обл.)

СПІВ ЖАЙВОРОНКА

Жайворонку мій!
З'явись наді мною у високім небі,
Заспівай на прощання свою радісну пісню.
Благослови нею живущих!

ІЗ СПОГАДІВ БАТЬКА І МОЇ СПОГАДИ РАННІХ ЛІТ

Мій батько, Овчаренко Костянтин Федорович, народився у 1881 році в сім'ї корінних мешканців села Успенки, де, крім нього, було ще п'ятеро дітей: два сини і три дочки. З малих літ, залишившись сиротою, батькові довелося працювати у наймах – спочатку у сільського богомаза Литвинова Степана, а потім десять років на конюшні місцевого попа Постриганя Степана. Там же, в міру підростання, батракували його брати й сестри. Важким було сирітське життя, та всі до зрілого віку залишилися живі.

У двадцять років батько одружився з дочкою Середи Олексія – Степаниді. Теща батькова була відомою на той час шептухою.

До мого народження 7 квітня (25 березня за ст.ст.) 1913 року в сім'ї були вже четверо дітей: два сини – Іван та Василь і дві дочки – Віра та Мотря. Я народився в день Благовіщення, крім того, був день Святої Пасхи. Такий збіг двох великих свят буває дуже рідко, тому моїй появі на світ божий батьки були раді, і мати повірила в силу святих, що я буду щасливий. Того ж нагадала матері й циганка. Мене назвали Олексієм, тому що напередодні мого народження був день "Теплого Олекси".

Після мене, у 1916 році, у моїх батьків народився син Федось, який невдовзі помер. Мені ледь-ледь привиджується, як він лежав мертвим у хаті на столі. Останнім у нашій родині з'явився на світ у 1919 році мій брат Григорій.

По-вуличному нас називали Юрченки – по імені далекого предка – прапрадіда Юрка, який провів двадцять п'ять років на службі при Миколі І. Пізніше це прізвисько зіграло рятівну роль у долі нашої сім'ї.

З батькової рідні сестри повиходили заміж, один брат невдовзі після одруження захворів тифом і помер разом з дружиною, а на садибі баби Юрчихи – батькової матері – залишилися з нею два сини: мій батько і його брат Іван. Землі було всього один наділ, і баба Юрчиха розділила садибу порівну між синами – Іван залишився жити у хаті з матір'ю, а мій батько побудував на другій половині садиби уже для своєї сім'ї хату, що називалося півсадиби. Йому ж відходило 1/2 наділа землі (2,72 га).

Отак склалося похмуре життя мого батька – не встиг випростатися від сирітського поневіряння, як його вже обсіли сімейні турботи. Сім'я росла, але прикласти руки не було до чого, окрім як іти у найми до поміщиків Кордубанових та Цуркенів.

Весною 1905 року наші селяни брали участь у розгромі сусідніх поміщицьких маєтків Манвелова, Кузьмицького, Сердюка. Організатором самовільного розподілу худоби і майна поміщика Стрельченка 19 грудня того ж року був успенський селянин Я.Вінник. Під час цих подій загинуло шість бідняків, частина була тяжко поранена.

У січні 1906 року до Успенки прибув каральний загін, який учинив розправу над селянами. Активних учасників виступів було заарештовано й засуджено до різних строків каторжних робіт.

Після столипінської реформи процес класового розшарування селянства прискорився. Багато бідняків працювало в наймах або поповнювали лави пролетарів у містах. Дехто з мешканців села шукав кращої долі, їдучи до Сибіру, але з часом повертався назад зовсім розореним.

Уже напередодні Першої світової війни агітаційно-революційну роботу серед успенців проводили селяни Д.С. Куделя і К.С. Соловйов.

Війна ще більше загострила класові суперечності на селі. Майже все доросле чоловіче населення мобілізували до армії, у багатьох жителів забрали тяглову силу і вози. Незадоволення політикою царського уряду серед селян наростало. Лютнева революція 1917 року не змінила на краще становище селян – від Тимчасового уряду землі вони так і не отримали.

Мого батька також мобілізували, і він служив у місті Севастополі в береговій охороні, а п'ятнадцятирічний старший брат Іван уже другий рік наймитував у херсонського пана Фальц-Фейна (нині – заповідник Асканія-Нова).

Після перемоги Жовтневої революції, в перших числах січня 1918 року, в приміщенні земської школи відбувся багатолюдний мітинг, де було обрано Успенську раду, під керівництвом якої почався розподіл між селянами поміщицьких та церковних земель. В комісію по розподілу землі був обраний і мій батько. Головою комісії обрали Жадана Івана Кириловича – старшого брата батькового свояка Бориса Жадана.

Для організації боротьби з контрреволюцією було утворено волревком у складі 9 чоловік. Головою його став Д.С. Куделя, секретарем – К.С. Соловйов.

У березні 1918 року Успенку захопили кайзерівські війська. Волревком пішов у підпілля. Окупанти відновили діяльність земської волосної управи. На селян була нарахована контрибуція у розмірі 20 тисяч карбованців. Мій дід – Середа Олекса, продав воли і вніс гроші в заставу громаді для сплати внеску. В цей час Д.С. Куделя проводив серед селян повіту велику роботу по організації опору окупантам. Не раз він з'являвся і в Успенці. 22 серпня 1918 року біля рідного села його схопили гетьманці і вбили.

В грудні 1918 року в село вступили підрозділи Червоного козацтва. Було відновлено радянську владу. Ревком очолив боротьбу селян за здійснення революційних перетворень – розподіляв землі, організовував допомогу бідняцьким і середняцьким господарствам у проведенні сівби.

У травні 1919 року в село вдерлися банди Григор'єва. На початку червня жителі села за допомогою партизанського загону під командуванням В.В. Свистуна, який діяв на території Катеринославської губернії, вигнали григор'ївців. Багато успенців, в т.ч. А.Д. Куделя, П.М. Мусіяка, О.М. Кушніров вступили у цей загін. Крім того, організувалися місцеві партизанські загони, куди попали синки заможних хазяїв, у яких була відібрана земля. Через деякий час ці загони перетворилися у звичайні банди, що займалися пограбуваннями та розбоєм. Орудували вони у навколишній місцевості, а також сягали далеко на Полтавщину. Особливо у цьому відзначився Іванченко Кирило Йосипович, по прізвиську Ворожка. Свій загін він називав "Круторожка". Про його діяння ще довго-довго пам'ятали.

З боку подібних банд поширилося вороже ставлення до мого батька за його причетність до розподілу землі. Бандити поставили за мету його вбити.

… Це трапилося на початку вересня 1919 року, вночі. Я з братами Іваном та Василем і батьком спали на долівці в соломі у передній кімнаті, Віра та Мотря – на печі. Мати з маленьким Гришею відпочивали в задній. Сильний удар у сінешні двері розбудив нас. Мати не знала, що Іван був дома і, подумавши, що він повернувся з гулянки, вискочила у сіни, щоб відкрити двері. На щастя не встигла те зробити – прийшовся другий удар коромислом у передпічне вікно передньої кімнати. Усі перелякалися. Ми з братами розлізлися попід лавою, на печі трусилися сестри, батько стояв у кутку і тільки тупцював ногами. Бандити стали стріляти з обрізів у причілкові вікна. На щастя ніхто не постраждав, але переляканих до смерті нас привели до пам'яті тільки сусіди, які зі сходом сонця зійшлися до нашої хати.

Після такого переполоху батько боявся вставляти вікна. Троє вікон наглухо забили й замазали глиною. Залишили тільки одне, передпічне, щоб матері було видно топити у печі.

Через деякий час історія повторилася. Пізно ввечері, коли вся родина розмістилася у задній кімнаті на долівці вечеряти, у вікно грянув постріл. Ми знову, хто де, притаїлися. На постріл швидко збіглися сусіди й банду розігнали. Після цього випадку організували вночі почергове патрулювання жителів по всьому селу.

У жовтні 1919 року Слизьковух Д.Т., Куделя А.С., Литвиненко І.І. створили загін для боротьби з денікінцями. Перший бій, що стався на початку листопада, закінчився перемогою селян. Та через кілька днів близько тисячі озброєних до зубів білогвардійців налетіли на село і вчинили звірячу розправу. Підгорного В., Таранця Ф., Скалька Ф., Стельвагу М. та Стельвагу В. денікінці за селом примусили

викопати собі могилу, після чого їх порубали. Мені і досі ввижається, як їх босими гнали селом по вже мерзлій землі, як сміливо вони йшли на смерть, не схиливши голови.

31 грудня 1919 року денікінці були остаточно вибиті із села. Але в місті Кременчук дислокувався їх великий загін, звідки вони ще довго здійснювали набіги на село, грабували, полювали за активістами. У білогвардійців у чині царського офіцера служив уродженець Успенки Кушніров, який люто ненавидів радянську владу. Він вирішив знищити всіх активістів села. Серед жителів залишилися його агенти, по сигналу яких прибував озброєний загін. Так в їх руки попав голова комісії по розподілу землі Жадан І.К. В цей час у село почали повертатися солдати із полону, яких звільнила революція, що відбулася в Німеччині. Прийшов із такого полону і батьків свояк Жадан Борис. Дізнавшись, що його брата схопили білогвардійці, Борис подався до нього на побачення. При зустрічі брати домовилися, що Борис заріже кабана і привезе Кушнірову на викуп. Так наступного дня і зробили. Але Івана вже в живих не було. Його і ще декілька чоловік рано-вранці вивели на міст, відрубали руки і кинули у Дніпро.

З відібраних возів споряджали обоз і вивозили награбоване у Кременчук. Водночас розшукували активістів, які переховувались на дніпровських островах та по байраках. На селі ніякої влади не було. Укорінювався місцевий бандитизм. Партизанський загін Іванченка Данила Зіновйовича (по-вуличному – Зінець) продовжував займатися розбоєм. Інший загін – Ліненка Івана (по-вуличному – Гавриленко) боровся за встановлення радянської влади. Ліненко наводив відповідні порядки і його вже сприймали як голову села. Зінці всіляко чинили опір починанням Гавриленка, а потім його вбили. Пам'ятаю, як у селі наспівували у ті часи коротеньку пісню:

Ой, яблучко на вершечку висить,
А Іван Гавриленко за свободу лежить.
Ой, яблучко, куди котишся?
Вже денікінська влада не воротиться.

Та сусідство денікінців село ще відчувало. Я болісно пригадую один із січневих днів 1920 року. Опівдні вся сім'я була у хаті, крім батька, який порався біля скотини. Іван плів корзину, мати готувала обід, а нас четверо сиділо на печі і няньчилося з маленьким Гришею, якому вже виповнилося десять місяців. В цей час до двору під'їхало троє вершників у військовій формі. Прив'язавши коней біля воріт, вони швидко зайшли в хату і накинулися на старшого брата: "Тут живе Юрченко Кость?". Іван відповів, що тут проживає Овчаренко Кость. На шум у хату ввійшов батько. На порозі денікінці запитали його прізвище. Батько відповів. Відчувши критичність обстановки, у двір зійшлися сусіди, які підтвердили, що Юрченко Кость тут не проживає. Денікінці посідали на коней і поскакали у напрямку Кременчука.

Схвильований тим, що трапилося, батько вийшов на подвір'я, потім знову зайшов у хату, накинув на себе сіряк, вийшов за клуню, постояв, щось подумав і знову повернувся до хати. Скинувши сіряк, сів і тяжко задумався, обхопивши голову руками. Ми, перелякані, сиділи на печі, мовчки дивилися одне на одного і скоса поглядали на зажуреного рідного батька. Мати ходила по хаті і гірко плакала. Старший брат уже не плів корзину, а тільки крутив її в руках і тихенько співав свою улюблену пісню:

Пора, моя мати, мене оженити,
Бо прийде нічка темна – нема з ким говорити.

Гнітючу обстановку порушили сусіди, які зайшли до хати і порадили батькові на деякий час покинути домівку. Усім було зрозуміло, що приїжджали за батьком, але прізвище назвали по-вуличному, що і врятувало батькові життя. Батько, поглянувши на нас, сусідам відповів: "Від своїх дітей нікуди не піду. Що буде – те й буде".

Після того страшного дня денікінці більше у селі не з'являлися. Однак місцеві інформатори підтримували з ними зв'язок, а селяни, як повинність, хурами возили у Кременчук дрова для їхніх потреб. Прийшла черга везти дрова і моєму батькові. Сусіди порадили йому не їхати, а послати старшого сина Івана. Кушніров особисто перевіряв обоз, і коли дійшла черга до мого брата, спитав: "Чий ти син?". Той сміливо відповів: "Я син Чорненка Романа Савельовича Іван". Але, все-таки, Івана затримали, аж поки окремі хуровики не підтвердили, що це хлопець і воли Чорненка Р.С., який лежить дома хворий. Після цього брата відпустили, і він опівночі приїхав додому. Мати вже виплакали всі сльози, виглядаючи сина, обійшла всіх ворожок. Карти скрізь говорили одне й теж саме – "казённый дом" і "неприятность".

Незабаром в селі був знову створений ревком, який повів рішучу боротьбу з бандитизмом. Банда трьох братів Зінців продовжувала непокоїти села. Ревком заарештував Іванченка Зіновія, і на сході селян біля волосної управи його розстріляли, як батька бандитів. А січневого вечора за селом, біля Омельничка, були розстріляні Таладіон Т.Я., Марченко Д.С., Литвинов Андрій Корнійович та його менший брат.

В цей час велику допомогу ревкому в боротьбі з бандитизмом і встановленні влади подавали бійці та командири Першої кінної армії – будьонівці, які прямували через наше село на польський фронт.

В лютому 1920 року в селі виник партосередок у складі шести чоловік, його очолив Куделя А.С. Влітку того ж року почав діяти комнезам, який допомагав органам влади втілювати в життя закони, контролював розподіл землі між безземельними та малоземельними селянами, допомагав родинам червоноармійців і партизанів, налагоджував культурно-освітню роботу. Відведена селянам земля змінювала свій вигляд, і село після воєнної розрухи стало швидко відроджуватися.

Батько одержав на вісім душ сім'ї шість десятин орної землі, півдесятини сінокісних угідь. Сім'я була працелюбна і майже вся працездатна. Господарство росло нечуваними темпами. Під кінець 1920 року ми мали пару волів, корову з бузівком, вівцю з ягням, віз на залізному ходу, дрібний сільськогосподарський інвентар. З весни того року я став пастухом. В селі завжди майже всі підлітки ставали пастухами: пасли свиней, гусей, овець, рогату худобу. Робота була посильна для хлоп'ят, але я мріяв навчатися, і тому це настільки зробило відбиток на моїй подальшій долі, що я прокляв той день, коли став пасти вівці.

1921 рік

Засушливий 1921 рік приніс неврожай, і в житті села настав похмурий період. Щоб врятуватися від голоду, селяни стали збувати тягло. Батько продав на дереївському ярмарку воли за два мільйони рублів, котрі приніс додому у двох мішках із Дмитром Онисимовичем – чоловіком рідної сестри Олени.

Дмитро Онисимович доводився батькові кумом і хрещеним батьком мені і всім моїм братам і сестрам. Його поважали у селі, він був старостою сільської громади.

Три дні і три ночі сиділи батько з кумом таємно у хаті і рахували ті гроші, які ще були, і не в одній валюті. Коли по відповідним курсам звели все до рубля, то виявилося, що воли були продані за 1 млн 800 тис. рублів – на 200 тис. рублів батька обдурили.

Після цього батько продав залізного воза і купив знову дерев'яного та бичка-бузівка, щоб навесні було чим із двору виїхати. Решту грошей, приблизно 1 млн 200 тис. рублів, батько віддав комісії, яка займалася закупівлею хліба.

1922 рік

Настала страшна весна 1922 року. Хліба на здані гроші ніхто не отримав, довелося батькові продати останні манатки та купляти різні посліди. Щоб не померти з голоду, товкли у ступі курай, бадилля кукурудзи, з чого пекли мантони-щоденники. Поруч з голодом лютувала епідемія висипного й черевного тифу. Серед населення почалася велика смертність, були випадки, коли вимирали цілі сім'ї, залишаючи в господарстві живих тварин – від волів до птиці. Нашу сім'ю переморило голодом, перекачало тифом, але всі вижили та видужали. Щоб не пропала худоба, розкривали повітки, в яких вона доглядалася, і старою соломою її прогодовували.

Дуже важко давалася сівооранка. Копали вручну, засівали чим тільки могли, але більше кукурудзою, соняшником і кавунами, які вродили на славу. Потім, протягом усього життя, я не бачив стільки кавунів, скільки їх вродило того літа на нашій ниві. Їх обридло возити тією бідною корівкою, запряженою в дерев'яного воза, який і досі ввижається мені своїми скрипінням і важкістю. Однак тими кавунами батько багато в чому обкидався – платившi по 700 штук за

одну десятину, більшу половину землі було зорано на зяб під майбутній урожай 1923 року. За дорослого бузівка, кавуни та фрукти батько купив пару бичків – випусків (на весну – третячки).

Тієї ж осені, у вересні, помер мій дід Середа Олекса С. на 75-му році життя.

1923 рік

Росли на славу бички, якими всі милувалися, вбачаючи в них волів, була й корова, та батько вирішив купити вівцю, а це означало, що навесні мені знову треба її пасти.

В господарстві був і підсвинок, всі мріяли поласувати на Великдень домашньою ковбасою й салом. Та губи ми розкатали даремно, бо того не сталося. Батькові дуже не подобався скрипучий дерев'яний віз, тому він продав кабана і купив нового залізного воза, ще й гарно розмальованого. По його цокотінню сталевими тарілками здалеку можна було визначити, що вже повертається наш батько з поля чи з якоїсь дороги додому.

Було зовсім помилковим рішення батька неволити мене з ранньої весни до пізньої осені вівцею, яку пасти одну неможливо. Довелося влучатися в отару до моїх старших друзів, батьки яких, по-розумному, набирали овець територіально по селу за відповідну плату. Так, пасучи свою вівцю, я фактично пас отару, приносячи друзям заробіток. Я був молодший за своїх товаришів на 3–4 роки, але мені діставалося більше. Отара завжди норовила забрести на посівну площу, з боку якої було моє постійне місце.

Проклинав я ту вівцю, а разом із нею і свою долю. Правда, навесні вона привела двох ягнят, а це означало, що до зими у господарстві вже буде три вівці, мною доглянуті.

3 серпня у селі трапилася велика пожежа. В центрі села, де садиба Яковенка Віктора Тарасовича, загорілися хати. Вітер дув у напрямку вулиці, й хати погоріли до садиби Матченка Миколи Петровича. Та хата була крайня, під черепицею, і на ній пожежа зупинилася. Страшне було лихо. Я пригнав вівці додому, сховався на печі і дивився у віконце, як тягнулися від пожежі густі клуби диму. Люди виставляли на хати та скирти хліба ікони, покладаючись відвести біду від села в поле чи на луки.

Наближалася осінь. Батько надумав віддати мене до школи. Радості моїй не було меж! Я записався до першого класу під номером шістнадцять. Це була перша після розрухи й голоду осінь, коли до школи був великий наплив переростків – хлопців та дівчат тринадцяти-п'ятнадцяти років. Мені минуло тільки десять, і моїх ровесників налічувалося трохи більше десяти з 72-х записаних учнів. Дівчат виявилося тільки четверо. Одна з них – дочка нашого попа Тоня Усова. Запис вела вчителька земської школи Одарка Гнатівна – жорстока й вимоглива жінка, яка використовувала у вихованні тих, хто погано навчався, чотиригранну лінійку, і тому мені дуже не хотілося до неї попасти.

Першого дня навчання від Одарки Гнатівни ми дізналися, що нас розділяють на дві групи: усі, хто записався з 1-го по 37-й номери включно, за винятком мене, відходять до першої групи, яку буде навчати у домі колишнього попа Постриганя його дочка Кочевська Ліза Олександрівна; друга ж група – включаючи мене! – залишається у земській школі у Одарки Гнатівни. Мене це аж ніяк не влаштовувало. Боячись Одарки Гнатівни і принципово відносячи себе до першої групи, я сміливо пішов до попової хати. Думав, що так воно й буде. Але Одарка Гнатівна прийшла слідом, взяла мене за руку і відвела до земської школи. Так я став її учнем.

Моїми ровесниками у класі були Кожушко Григорій Іванович, Півторацький Павло Михайлович, Зубець Дмитро Йосипович, Білодід Борис Костянтинович, Лікаренко Гашка Іванівна, Ємець Віра й Усова Тоня. З перших днів нас учили рахувати до десяти, читати, складати слова, додавати, віднімати. На щастя, наука давалася мені легко. Батько купив один хімічний олівець, два зошити в лінію й клітину, буквар “Сонечко”, якого я не випустив із рук, поки всього не перечитав і не вивчив напам’ять. На зошитах була таблиця множення, яку я теж почав учити. Чорнила не було за що купити, тому доводилося робити його з бузини, яку крав у сусідів, бо дома не росла.

Тієї ж осені, повертаючись одного разу із школи, я помітив, як попереду мене вітер тихенько метеляв гарного синенького папірця. Я наздогнав його, взяв у руки і … обімлів. Це була грошова купюра вартістю десять мільйонів карбованців!!! Озирнувшись, чи ніхто не пильнує, я подумав про батька, який продав воли за два мільйони, а тут тобі зразу п’ять пар волів! Що ж мені робити? Хочеться мати ще хоча б два зошити, чорнилку-невиливайку та фіолетове чорнило, яке малося у окремих учнів, бо з бузини погано пахло. Не признавшись нікому дома про знахідку, я завчасно вирішив розбагатіти – купити все необхідне для навчання, а одержану на здачу ще величезну суму грошей десь заховати і, в міру потреби, витратити на себе, щоб не бути залежним від батька.

В котрий раз, продумавши все до дрібниці, я незабаром пішов до крамниці. Продавцем працював Ткаченко Антон Якович, якому я подав свої десять мільйонів, замовив покупку і приготував велику торбину для лишку грошей.

Антон Якович дістав мені чорнилку-невиливайку, наповнив її фіолетовим чорнилом, дав одне перо “86”, один зошит у клітину, а на здачу – дві цукерки “лампасе”. Я обімлів більше, ніж тоді, коли гроші знайшов. В роті від лампасе стало гірко, а на душі важко. Дома нікому не жалівся.

Під кінець другої чверті я легко рахував до ста, вирішував будь-які задачі на всі чотири дії, вивчив напам’ять всю таблицю множення. На карті світу, що висіла в класі, без затруднення знаходив відомі держави, їх столиці і великі міста, моря та океани. Я став першим учнем своєї вчительки. Одарка Гнатівна практикувала викликати мене до дошки, біля якої стояли вже 3–5 неспроможних вирішити задачу переростків. Я швидко й правильно справлявся, після чого ясенова

лінійка вчительки влучно ходила по спинах моїх однокласників, розганяючи їх за парти. А на перерві вже я одержував від них попід боками мовчазні стусани, про які не жалівся ні вчительці, ні вдома.

1924 рік

Під час зимових канікул у мене загострився ревматизм, і я зліг. Ця хвороба проявлялася в хронічній формі і була у мене вже більше трьох років постійним лихом. Ще взимку 1920 року, коли випало багато снігу, а на ноги взути було нічого, мати дозволила трохи погуляти в батькових чоботях. Я вирвався на вулицю і з радощів гуляв до тих пір, поки не закляк. Мене підібрали ввечері на мерзлій землі, після чого найменше переохолодження викликало хворобу. Пролежавши три тижні, я пішов до школи й успішно закінчив третю чверть, а після весняних канікул уже знову пас вівці і не тільки свої.

Зрозумівши у минулому сезоні, що хтось замість мене отримує плату, батько з сусідом набрали 80 голів овець із прилеглих дворів. Цю отару я пас з синами того сусіда, моїми ровесниками. Вони мінялися, я ж пас кожен день, розуміючи, що зароблю до 40 пудів зерна, за що можна буде й одітися, й взутися.

Ще на початку року в нашій хаті з'явилася гасова лампа "семерик", яку батько купив у Кременчуці за півтора мільйони карбованців. Велику радість розділяли з нами і близькі сусіди, які приходили подивитися, як вона яскраво світить. До цього користувалися каганцем, в який заливали тваринний жир, та лампадкою на олії. Тому ця новина ніби відкривала нову сторінку у нашому житті. У 1924 році твердою валютою став радянський червонець. Уся інша валюта втратила силу і була знята з фінансового обігу.

У квітні батько вирішив установити вікна, які з 1919 року були забиті і замазані глиною. Ми неначе вийшли на волю після п'ятирічної темниці. Це було для сім'ї значною подією, яку вирішили відзначити.

1 травня батько запросив до себе близьких сусідів і родичів. Велика й весела компанія зібралася у молодому квітучому садку. Усе було гаразд, та тільки спиртного не було – варити самогон строго заборонялося. Але це не вплинуло на настрій людей. Після громадянської війни це, на моїй пам'яті, було перше гуляння за всіма звичаями, хоч і пили хлібний квас та чисту воду. Під вечір розгорілися танці, а співали так гарно, що спів докотився до голови сільського комнезаму Некіза Юхима, який не забарився приїхати зі своїми помічниками трусити самогон. Перенюхавши всі пляшки та чарки і нічого не знайшовши, вони зніяковіли, а компанія образилася. Якби були п'яні, то, може, дійшло б і до бійки. Та обійшлося мирно. Моя дядина, Мокрина Леонтіївна, налила комісії по чарці чистої води, посадила за стіл і пригостила, чим було. Непрохані гості почували себе неприємно, та діватися було нікуди – випили по чарці і поспішили геть із двору, а компанія продовжувала гуляння. На другий день, вранці, всі, по звичаю, прийшли похмелитися тією ж водою та й розійшлися по своїм справам зі світлими головами.

10 травня призвали в Червону армію старшого брата Івана, 1902 року народження. Це був особливий призов – весняний (до цього призивали тільки восени) і пов'язувався із збільшенням чисельності армії. Доля закинула Івана служити у далекий Туркестан, на його найпівденну точку – фортецю Кушка, в 146-й кавалерійський погранзагін. Довелося воювати Іванові з контрабандистами й басмачами, там же загинув його товариш Андрієнко. На кладовищі рідного села Чикалівка у 1925 році йому була насипана могила.

Я продовжував пасти отару, яку зроду-віку пасли до 14 листопада. І хоч я не навчався у четвертій чверті першого класу і вже пропустив першу чверть другого, мене прийняли до другого класу, але вже до іншого вчителя – Бузька Михайла Калиновича. Не дивлячись на те, що був довго відсутній, пропущений матеріал вивчив і знову зайняв своє місце лідера. На цей час я вже був взутий і одягнений – мені купили чоботи-витяжки і піджак із домотканого проваленого сукна, чого не було у моїх однокласників.

1925 рік

Навесні, після канікул, батько знову набрав отару, а це значило, що, не закінчивши другий клас, у третій попаду глибокої осені. Я знову пас вівці, проклинаючи їх і свою долю, бо дуже хотілося учитися.

Цей рік виявився маловрожайним. Голоду, як такого, не було, але у народі його назвали недородом. Мене дуже турбувала служба брата, я часто писав йому листи, у яких розповідав про свою нездійсненну мрію. Іван відреагував тим, що передплатив мені з Москви "Крестьянскую газету", яку я почав регулярно одержувати. Я любив її читати, і це зіграло позитивну роль у моєму розумовому розвитку.

З листів брата я дізнався, що після смерті В.І. Леніна на клич партії йшов великий приплив в її ряди, і що Іван теж вирішив вступити до партії. Батько призадумався й почав розпитувати довірених йому людей, що за цим може статися. Найближче до батька по духу і по рідні стояв його кум Дмитро Онисимович. Він був частим гостем у нашій хаті і, як людина грамотна, читав батькові листи, аналізуючи те, що писав Іван. В одному з листів той і сповіщав, що вступив до партії більшовиків. Дмитро Онисимович, коли прочитав таке, обімлів, а потім сказав батькові:

– Це ж, куме Кость, у вашій сім'ї об'явився чорт-антихрист, у якого на лобі повинні вирости роги. Це – велике горе для вашої сім'ї.

Як хрещений батько, Дмитро Онисимович написав Іванові листа, у якому вимагав вибути з рядів партії негайно. З того часу не припинялася письмова перепалка двох батьків, з одного боку, і Івана – із другого по партійному питанню і продовжувалася до кінця його служби.

В березні місяці померла моя баба, Середиха Ганна, що була знатною шептухою. Мені довелося проводжати її в останню путь, несучи корогву святої

Варвари-великомучениці. Була велика честь для таких підлітків, як я, пронести хрест чи корогву навколо церкви або до річки на Хрещення.

У цьому ж році наше село вдруге потерпіло від стихійного лиха – над селом пронісся смерч. Це трапилося на день Успенія богоматері – 28 серпня – після того, як у церкві відправили службу і, за звичаєм, там же лаштувалися обідати. Люди помітили, що над степом, в районі Морозівки, висів великий синьо-блакитний стовп, якому вгору краю не видно було, а знизу по-зміїному звивався його прозорий хвіст, що наближався до села. Десь о третій годині дня одночасно зі сліпучою блискавкою грянув грім такої сили, що навкруги все померкло, і зірвалася злива. Вода, що збігала зі степів, не вміщалася в канавах і бурлила суцільним потоком. Кам'яний міст на большаку, висота якого сягала за три метри, забило снопами, гарбузами і чим попало. З поля зносило все, що було на шляху стихії. Вода йшла через міст. На Піску зруйнувало багато садиб. В окремих господарствах загинув уже обмолочений хліб. Надвечір усі сінокісні угіддя були затоплені водою, як прибутною.

Наш город був замулений більш ніж на 30 см. Подвір'ям водяний потік доходив у висоту до одного метра та, на щастя, заскиртованому хлібові шкоди завдало мало. Незабаром після цього ми його обмолотили, і ще довго дивувалися тому, як він зберігся.

На середині двадцятих років великої популярності серед населення набули ярмарки. Два рази на місяць вони проходили в Онуфріївці і в Павлиші, три рази в Дереївці і в Млинку. Декілька разів ярмарок проводили і в Успенці, та чомусь у нашім селі він "не прижився". Але один із них, в кінці літа, мені запам'ятався назавжди.

На ярмарок зібралося багато люду. Магазини вивезли різні товари, у тому числі і кондитерські вироби, від яких ломилися столи. Грошей у мене, звичайно, не було, але цукерки й печиво вабили своїм ароматом настільки, що не вистачало сили дивитися на них спокійно. Протягнувши у натовпі руку до столу і пильно дивлячись на продавця, я схопив дві цукерки, відбіг у сторону і швидко їх з'їв. Вони були такі солодкі, що захотілося ще. Коли я вдруге протягнув руку, продавець на весь ярмарок закричала:

– Ах ти, сучий сину! Хіба ж можна два рази красти в один і той же день! Я впізнала тебе – ти Юрченків!

В моїй душі все обірвалося від сорому. Я миттю опинився дома на печі, нібито тільки тут і сидів. Незабаром прийшов батько і став розпитувати, де я був і що робив.

– На печі сидів, – кажу я.

– Але ж продавець тебе впізнала? – наполягав батько.

Я відповів, що я не Юрченко, а Овчаренко, а Юрченків у селі багато. А про себе подумав, що щасливі ті люди, які мають два прізвища.

Мої турботи залишалися ті ж самі – до Кузьми пас отару, а потім пішов у школу до третього класу. Я знову попав до Одарки Гнатівни. Ще рік тому я зіпсував

свою каліграфію: щоб швидше освоїти пропущене, став писати квапливо, ще й дрібними буквами з нахилом то вліво, то вправо, на що Михайло Калинович не звертав уваги. Одарка Гнатівна одразу це помітила і в перший же день сіла біля мене за парту, взяла мою руку в свою і, як першокласника, знову вчила писати. Вона ще декілька днів проробляла те саме, але писати краще я вже не зміг. Плюнувши, Одарка Гнатівна сердито сказала, що свій почерк я зіпсував назавжди.

Третій клас, як і попередні, закінчився для мене з приходом весняних канікул. На моє навчання в сім'ї дивилися скоса. Брат Василь залишився неграмотний, Віра й Мотря до школи теж не ходили. Найстаршому, Івану, довелося закінчити перший клас земської школи ще до революції. Усі погляди на навчання в сім'ї були одні – школа хлібом годувати не буде, треба тільки працювати. А прикласти руки було до чого – разом із братом Василем у мої обов'язки входило доглядати скотину. Батька хвилювало інше – росли чотири сини, яких треба забезпечити окремими господарствами. У нашому селі за відсутністю земельно–садибного фонду ділянок для забудовників не нарізали. Треба було шукати вільні землі і туди переселятися. Цим питанням батько займався вже більше року, подавши заяву у відповідні органи.

1926–1927 роки

На початку 1926 року ділянки для забудовників були виділені на конфіскованій у пана Гридіна землі між селами Мар'ївка та Зибке. Усі переселенці, а їх у селі виявилося більше двадцяти, почали узаконювати нові місця проживання.

В лютому 1926 року повернувся додому старший брат. В селі було великою подією, коли хтось повертався зі служби в Червоній армії. Прибулого червоноармійця тут же запрошували на будь-яку роботу. Івана невдовзі обрали головою сільського товариства взаємодопомоги незаможного селянства і на громадських засадах доручили вести у сільському будинку молоді боротьбу з досвітками, які стійко процвітали.

В цей час економіка села зростала швидкими темпами, чому сприяла і нова економічна політика. Заможні селяни організовувалися у спільні товариства під назвою "СОЗ", що означало – спільний обробіток землі. Вже влітку 1926 року в нашому селі такому товариству вдалося купити трактор "Фордзон", якого все населення зустріло як свято, йдучи за ним через усе село. Його прикрасили маленькими прапорцями і закличними лозунгами. Першим трактористом був наш односельчанин, Слюсар Петро Аврамович, батька якого незабаром розкуркулили, а на його садибі розташувався перший у селі колгосп "Радянський хлібороб".

…Вівці мої, вівці! Навесні я знову бродив із вами в ранкових туманах за селом, сумно прораховуючи часову відстань до Кузьми, коли знову зможу піти до школи і жадібно навчатися. Та не знав я і не відав, що та осінь у школі буде для мене останньою.

Після Кузьми мене прийняли до четвертого класу, а з початку осені уже пішов до школи і менший брат Гриша. Мене обрали учнівським старостою. В ту пору не було у школі ні відра для води, ні кухля, щоб її напитися. Для їх купівлі доручили мені збирати з учнів по 3–5 копійок. Ще у мої обов'язки входило слідкувати за прибиранням у класах, призначати чергових. Для цього я склав спеціальний табель в окремому зошиті. Але це продовжувалося недовго.

Одного разу, повернувшись додому з прогулянки, я не виявив у кишені двох монет 3 та 5 копійок, які мені здали учні. Із-за сорому я не пішов до школи, збрехавши батькові, що не хочу більше навчатися. Батько мені нічого не відповів, але я побачив, що йому приємно було таке почути.

На цьому й закінчилася моя наука, яку я любив і поважав, якою марив із малих літ, із-за якої, як виглядав ясного сонця, лічив дні від Благовіщення до Кузьми, із-за якої проклинав усіх овець на світі. Я гірко плакав тому, що сказав батькові.

Та довго сумувати не було коли. В господарстві налічувалися пара волів, пара бичків, корова, семеро овець, кури. Тварини взимку сильно перемерзали, бо доглядалися у примітивних приміщеннях без стелі і дверей, де вільно гуляв мороз і вітер. Загін залишався широкий – на весь двір і продовж городу на десять метрів, але і він ставав тісним для худоби. Подвір'я на півсадибі майже не було, не знали, куди ховати інвентар, не було де піднімати сарай. Такі умови – зайвий раз підказували батькові якнайшвидше виїхати на нове місце проживання.

Наприкінці літа 1926 року нова земельна ділянка була юридично оформлена. Восени батькові вдалося частину землі здати в оренду, а частину, 10 десятин, підготувати на весну під яру пшеницю, бо озимої тоді ще не сіяли. Переселення всіх причетних до нього односельчан намічалося на осінь 1927 року.

Але склалося по-іншому. Незадовго до переселення у село приїхав із району землевпорядник, щоб уточнити деякі деталі на плані нових ділянок та тих, які залишалися. Добре знаючи батька, він зупинився у нас на квартирі. Оцінюючи серйозне відношення батька до землі і взагалі до болючих питань тогодення, землевпорядник повів із ним відверту розмову. Він сказав, що переселятися немає сенсу. Наприкінці року відбудеться XV з'їзд партії, який повинен затвердити перший п'ятирічний план розвитку народного господарства. Буде взятий курс на колективізацію села, коли дрібні одноосібні селянські господарства об'єднаються у великі колективні соціалістичні зі спільним обробітком землі, при цьому держава надасть селу велику допомогу.

Така перспектива батькові не сподобалася, та з порадами землевпорядника треба було погодитись.

Перше й останнє збирання врожаю на двох ділянках проходило дружно. По мірі визрівання культур збирали врожай спочатку дома, де переважав супісок, а потім їхали на місце переселення, де на чорноземі родило пізніше. Так протягом сезону ми проводили всі роботи. На новій ділянці постійно проживали, чергуючись,

батько і Василь. Там же вони випасали волів, бо у нашій місцевості не було де, окрім на островах – плавні залишалися під прибутною водою майже до жнив. Овець за відповідну плату батько загнав, нарешті, чабанам в отару, а я з початку травня пас корову й молодняк.

На місці переселення мені довелося бути не один раз під час молотьби ярої пшениці, якої там намолотили 700 пудів. Перевозили її по 70 пудів через день, щоб дати можливість відпочивати волам. Пшеницею засипали повністю передню кімнату, після чого нам довели норму здачі – 250 пудів, яку ми виконали. Пшеницю тоді продавали через місцеву кооперацію по 52 копійки за пуд. За 79 пудів батько купив Василеві чорний діагоналевий костюм.

В той час у кооперацію почали надходити дешеві й відмінної якості промислові товари. Гроші були дорогі і в обігу незручні. Фунт сала на ринку коштував 20–30 копійок, яйце – один десяток – 10–15 копійок, а за 1 карбованець 50 копійок можна було набрати тканини на пристойну верхню сорочку. Однак улаштуватися на роботу вдавалося не кожному і, частіше всього, землекопом, далеко від домівки. Так в Азербайджані, на будівництві зрошувальних каналів у місцевих багатіїв, опинився старший брат Іван. Я ж, нудьгуючи, продовжував доглядати за скотиною разом із Василем. Сестри, Віра та Мотря, пряли полотно, з якого виготовляли спідню та постільну білизну, а зі зваляного сукна шили верхній одяг. Гриша ходив до школи.

Вся група переселенців, в тому числі й батько, була притягнена до відповідальності через народний окружний суд по позову за використання земельної площі орендарями. Але суд виніс рішення про використання землі не за договором оренди, а за договором переселення. На цьому історія з переселенням закінчилася.

1928 рік

В січні місяці батько продав школі для опалення житню солому, і одного вечора до нас завітав сам директор, Мірошниченко Г.С. Побачивши мене, він сказав батькові, що я маю здібності, і тому мені необхідно вчитися. Віддавши 50 карбованців за солому, директор продовжив, що за час літніх канікул мене можна підготувати до п’ятого класу дворічної школи, що знаходилася в нашому райцентрі в селі Куцеволівка. При батьковій згоді він пообіцяв домовитися з хорошим учителем Шульгою І.Я., який проживав недалеко від нас на квартирі Трушенка А.В., щоб той зі мною попрацював. Я побачив, що слова Мірошниченка батька зворушили, і він, дивлячись на мене і тяжко зітхаючи, вибачився перед директором і попрохав його допомоги. Почувши таке, мені на очі навернулися сльози, в душі відродилася образа на самого себе, що кинув навчання із-за п’яти копійок, на вчителів, із яких ніхто не поцікавився моєю відсутністю, на байдужість батька. Уже другий рік я не ходив до школи. Мої товариші Білодід Б.К. і Ведмідь Г.П. навчалися у Куцеволівці, Кожушко Г.І., Півторацький П.М., Скалько І.,

Зубець Д. й деякі інші продовжували навчання у Сокольській і Кишеньківській школах на Полтавщині.

Незабаром Шульга І.Я. завітав до нас. Провівши зі мною співбесіду і задавши декілька письмових задач, які я успішно розв'язав, він сказав, що на осінь до п'ятого класу я буду підготовлений. Моїй радості не було меж. Але невдовзі Шульга захворів і в лютому місяці помер. Разом із ним померли і всі мої надії. Через деякий час батько домовився з іншим учителем, Мотузом, але його після закінчення школи перевели на інше місце роботи. Так обірвалася невдала спроба знову навчатися, і на цей раз – назавжди.

Думка про те, що я не навчаюсь, мене постійно пригнічувала. Причину того я вбачав у нескінченних господарських турботах. Часто приходило в голову, аби поїхати світ за очі, влаштуватися на будь-яку роботу і вчитись, вчитись, вчитись...

Перша п'ятирічка набирала швидкої ходи. Десь будувалися Харківський тракторний, Уральський машинобудівний, Луганський паровозобудівний заводи, Магнітка, піднімалися шахти Донбасу. Якщо, ще рік тому було важко знайти роботу, то тепер молодь агітували їхати на новобудови. Але, з другого боку, не уявлялося, як можна залишити рідне село, рідну землю, рідних батьків, братів та сестер?!

На селі починалася колективізація. Якщо у 1926 році в "Радянському хліборобі" сховалися заможні селяни (з часом вони були репресовані або виселені), то на протилежному кінці села з двадцяти двох незаможних господарств організувалася нова артіль. 1 вересня було прийнято її статут. Колгосп назвали "Дніпро". Для колективного господарювання йому виділили земельний масив біля Гарагулиної могили, куди відійшла і наша, більше двох десятин, земля першої дільби. Замість неї ми отримали іншу ділянку на місці репресованих господарств.

Восени повернувся додому старший брат Іван. Сім'я знову була вся в зборі, й у батька частіше стала боліти голова, як жити далі. Обох синів пора женити, дочок видавати заміж. Нових присадибних ділянок так і не нарізали, не дивлячись на те, що Івану, як демобілізованому червоноармійцю, виділили для забудови з фондів Держлісництва лісоматеріал твердої породи – дуб.

1929 рік

Іван остаточно вирішив жити у селі і, щоб не сперечатися з батьками, вийшов із лав партії більшовиків. Але на цьому братові спокою не додалося – почався тиск іншого характеру. Батько постійно став із ним вести розмову про одруження, чого у нього ще і не було в задумі. На поміч батькові, як завжди, прийшов його вірний кум Дмитро Онисимович. Батьки товкмачили одне і те ж: "Якби ти, Іване, оженився, та ще й на багатій і хазяйській дочці, та ще якби і в прийми пішов..." Повсякденні розмови дали свій результат – Іван одружився з Євгою – дочкою багатої вдови Сизькової Ганни, чоловік якої загинув на війні. Вона мала особистий наділ із часу столипінської реформи, але орної землі у неї

не було. Весілля зіграли 12 лютого – тріщали люті морози, діставали стріх снігові замети.

Незабаром в одній із завірюх я промерз і дуже захворів. Сільський лікар Зубенко Яків Авдійович, чоловік моєї першої вчительки Одарки Гнатівни, був людиною доброю й чуйною. Обстеживши мене, він поставив діагноз – плеврит і виписав рецепт на ліки. Найближча аптека була у Кременчуці, куди можна було іти тільки пішки, бо волами взимку не поїдеш, а найняти коня коштувало дуже дорого. Ходив за ліками в більшості батько, і моє здоров'я помітно поліпшувалося. Але прийдешня весна принесла повне бездоріжжя, і більше двох тижнів я залишався без ліків. Здоров'я знову погіршало настільки, що не хотілося вже і жити на світі. Коли потепліло, й з'явилася дорога, батько найняв коня у Пураса Лаврона Васильовича і повіз мене у районну лікарню в село Онуфріївка, де вже знаходився наш райцентр, бо Куцеволівський район було ліквідовано. Провівши мене до лікаря, він гучноголосно вимовив:

– Подивіться на нього і скажіть: якщо можна його вилікувати, то я продам останні воли і буду лікувати, а якщо ні – то хай буде те, що буде.

Після цих слів мені ще швидше захотілося вмерти, аби тільки розв'язати руки батькові і всій сім'ї. Лікар мене уважно обстежив і, дивлячись, то на мене, то на батька, так же голосно сказав:

– Хлопець буде жити, але він дуже слабий. Окрім ліків йому потрібне якісне харчування, в тім числі мед, яйця, масло і необхідно остерігатися сонця.

На другий день, дознавшись, де я був, мене навідав Яків Авдійович. Я повторив йому все, що говорив районний лікар, додавши від себе, що на мед, масло і яйця мені вже і дивитися не хочеться. Яків Авдійович порекомендував мені їсти все підряд, загоряти на сонці, тільки при цьому голову ховати в затінок. Я почав виконувати поради сільського лікаря. Мати варила повний казан гречаних галушок, заправляла салом і ставила в клуню, що була біля току за садком. Туди же приносили відро холодної колодязної води. Якщо колись казана їжі вистачало всій сім'ї поснідати чи повечеряти, то тепер за день його з'їдав я сам, запиваючи холодною водою. Сім'я працювала у полі, крім Гриші, що був біля мене.

Так більшу частину літа я провів у садку, загоряючи, запнувши голову білою хустиною. Гречані галушки мати змінювала на курячий бульйон і різні каші. Я відчув, що набираюся сили, і під кінець літа зміцнів настільки, що приступив до польових робіт.

Трохи раніше батько частково вирішив житлове питання. По сусідству жила 60-річна бездітна вдова місцевого богомаза Шевченко Катерина Василівна. Батько оформив опекунство, і ми всією сім'єю доглядали за бабусею, а ще на початку весни розбили її стару хату і почали будувати нову. Від богомаза, який за царських часів мав зв'язки з багатьма країнами світу, нам у спадщину залишився чудовий сад, що займав усю садибу і був засаджений різними сортами як плодово-ягідних, так і декоративних дерев.

Становище на селі з кожним днем ускладнювалося. З боку партійних і державних органів проводилася робота на безперспективність самостійних господарств і шлях указувався один – вступати у колгосп. Але йшов великий опір куркулів, які переконували селян не піддаватися агітації. Прикладом покращення життя без колгоспу був значний приріст поголів'я тварин у кожному одноосібному господарстві. Худобу не було де пасти. Чотириста десятин Бутівки, яку використовували з 1 травня кожного року під випас, були повністю забиті тваринами і через місяць робилися чорними. Плавні до жнив залишалися під водою. Доводилося корів пасти в полях на налигачах, а воли відганяти на випас у степові села.

У тому ж році колгосп "Дніпро" одержав від держави один трактор "Форд-зон" і молотарку МО900. Батько домовився з правлінням колгоспу змолотити своє жито, бо солома була потрібна, щоб укрити хату. Я тоді надивився на того трактора, що крутив на нашому городі молотарку. Мене вразило те, що його не кусали мухи, які обліплювали тіло тварини і роз'їдали місцями до крові. Я б неначе день і ніч працював біля трактора, якби тільки не бачити на тваринах тих проклятих мух.

Під кінець року колективізація дійшла до середняка, куди відносили і мого батька. До них почали доводити тверді завдання по продажу державі зерна й м'яса, які під впливом куркулів виконувалися надто неохоче. Зерно батько здав (були залишки ще з 1927 року), а замість доведеного до здачі одного вола, здав корову, залишивши сім'ю без молока.

Під впливом агітаційної роботи, яку проводила влада, все більше середняків вступали до колгоспу. Крім уже існуючих "Радянського хлібороба" і "Дніпра" на Дачі організувався третій колгосп "Зелена діброва". "Радянський хлібороб" був очищений від куркульських елементів і поновився за рахунок незаможних господарств.

1930 рік

Напровесні в селі організувався четвертий колгосп "Колективіст України", який розташувався на дворищі Вижнівця Ониська, що знаходилось поруч садиби Яковенка Івана Корнійовича. В цей колгосп подав заяву і мій батько. З нашого господарства були усуспільнені пара волів, новий однолемішний плуг, залізна трьохплашкова борона, розпашник на 9 зубних лап, залізний віз на ходу, повністю посівний матеріал з розрахунку на власну землю й фураж: сіно, солома, полова, концентрати – для утримання волів по нормі до нового урожаю.

В "Колективіст України" увійшли більшість середняцьких господарств з усього Подолу й частина мешканців навколо Парату.

Рано-вранці 9-го березня ми зустрічали в полі першу колгоспну весну. Тяглової сили було достатньо. Мені довірили молодих, але вже об'їжджених коней. День видався по-весняному теплим і сонячним. Працювали всі з великим завзяттям,

навіть лошаків не треба було підганяти. Вони легко тягли борони, залишаючи чорний слід свіжої землі. Боронували груповим порядком, і тому зяблевий масив швидко змінював свій вигляд. Після боронування підіймався пар – земля починала дихати. Гони були довгими, і з краю в край з піднебесся нас супроводжувала пісня жайворонка. Він був не один, і по мірі нашого пересування полем спів одного переходив у спів іншого – в такий само дзвінкий і радісний. Якась сила тримала цих маленьких польових пташок нерухомо у високому небі на відстані чутої пісні один від одного по всьому полю, щоб радіти разом з нами весняному подиху рідної землі, пробудженню природи. Цей спів придавав нам натхнення, піднесення й задоволення в роботі, що утома не відчувалась. Лише по закінченню дня ми з великою насолодою спали, а вранці знову дружно з'являлись в полі – і так день у день до повного закінчення весняної кампанії, яка для мене за злагодженою роботою промайнула швидко.

Незабаром у газеті "Правда" було надруковано статтю "Головокружение от успехов", в якій наголошувалося на перекрученнях лінії партії у питанні колективізації. Зверталась увага на суворе дотримання принципу добровільності як вступу до колгоспу, так і виходу з нього.

Під впливом цієї статті і не без підбурювання заможних селян почався масовий вихід із колгоспів, насамперед, селян-середняків. Майже зовсім розпався "Колективіст України", в якому залишилось всього 11 господарств без будь-якої тяглової сили.

Приїхав з колгоспу і мій батько з усім своїм інвентарем. Його ще можна було по деяким прикметам розпізнати. З жалем наша сім'я дивилась на волів – від повсякденної роботи вони дуже схуднули.

Частину масиву, що була засіяна колгоспом, незабаром по культурах посіву поділили між вибулими господарствами пропорціонально їх їдакам, а частина, з кращих ділянок посіву, залишилась за колгоспом відповідно тим господарствам, які в ньому залишились.

По такому ж принципу в тодішніх колгоспах розподілявся і хліб – на їдока в сім'ї, незалежно від того, як він працював і чи працював узагалі. Підсумок зробленого підводили по закінченню світлового дня, ставлячи працюючому паличку в табелі (відповідно за півдня – 1/2, за чверть – 1/4). Ніяких норм виробітку ще не існувало ні для дорослих, ні для підлітків, що було для більшості колгоспників дуже вигідно. Крім того, з'явилися пристосованці, які перед вступом до колгоспу хороших коней міняли на гірших, а в кого були погані – тих продавали зовсім.

Весна того року принесла великий паводок. Вулицями Крюкова й Кременчука плавали на човнах, перші поверхи будинків опинилися під водою. Це була найбільша повінь в Україні протягом тисячоліття, про що тоді розповідалося в невеликій брошурі. Вода піднялася на 40 см вище, ніж в 1917 році і на багато більше, ніж в 1895 р.

Прибутна вода завдала відчутної шкоди державним підприємствам, особливо лісоскладам. По всьому розливу плавало багато лісоматеріалу і чого тільки не можна було бачити. Мені запам'яталося, як пливли воли, прив'язані до ясел, і як плив курятник із курми, зверху якого сидів півень і кукурікав.

В нашому селі прибутна вода, на щастя, лиха не наробила. Були тільки підтоплені деякі території, особливо Пісок. Поздовж села вода вийшла на самий шлях у вулицю Водяного Свирида, що на Шарівці, і у вулиці Іваницького Федора і Марченка Олександра, що на Подолі. По руслу Жаданової балки вода дійшла до кам'яного мосту, що на большаку.

Після такої повені почали будувати дамби в Кременчуці та Крюкові.

Ми знову стали господарювати самостійно. Отримавши відповідні ділянки посівних площ по культурам, для нас не було великим зусиллям їх доглянути, зібрати урожай і обробити землю на наступну сівовесну. В господарстві, крім пари волів, ніякої худоби не було, так що мені пасти було нікого, а воли пас Василь на острові майже цілодобово.

Залишившись без діла, довелося шукати побічну роботу. В той час в село часто навідувались вербувальники, і невдовзі я з товаришами опинився в с.Лозоватка, де на місці куркульських земель виникло підсобне господарство Кременчуцького тресту столових. Працювали на прополюванні різних культур за 1 крб. 80 коп. в день. Сухим пайком нам щодня видавали хліб і оселедці, після чого хотілося пити. Води вдосталь не було, доводилось по черзі постійно носити її із села відром, якого вистачало усім по разу напитися.

Пропрацювавши 6 днів, ми повернулися додому, а наступного дня нам привезли гроші. Сплатили тільки за 5 днів. Мабуть, врахували те, що, практично, кожен день один із нас був водоносом.

Маючи вже свої зароблені гроші, я пішов у Кременчук купити собі картуз. За цим разом я побував у місті вдруге, а вперше приїздив сюди в 1928 році з батьком волами. Купивши білого картуза за 1 крб. 13 коп., я повернувся додому і, проголодавшись, із великим апетитом їв печену картоплю.

В той час в простій селянській сім'ї вибирати їжу не доводилось. На сніданок, частіше всього, подавався який-небудь суп або печена чи зварена в мундирах картопля. На жаль, не в кожній сім'ї вона ще й була, бо погано родила. На обід постійною стравою був борщ (якщо з квасолею – то дуже добре) і будь-яка каша чи лемішка з пшеничної або гречаної муки, помащена рослинною олією, що збивалася в місцевих олійницях з льону, рижію, свиріпи, гірчиці і рідко з соняшника, що було найсмачніше. За вечерю відповідав хліб з цибулею чи часником або з розсолом. В кращому випадку варилися галушки.

Під осінь кожному одноосібнику довели твердий план хлібоздачі, після якого мало що залишалося в господарстві для прожитку. Знову середняки поверталися думками до колгоспу, куди їх постійно продовжували агітувати партійні активісти. Але не менше активності проявляли і куркулі, підбурюючи: "Вступайте,

вступайте… Вже раз вступили, та розбіглися.” До середняків стали примикати морально нестійкі бідняки, які віддавали їм свою землю в оренду, навіть не знаючи, де вона знаходиться, одержуючи зерно з половини.

Але були й такі бідняки, що часто-густо не вміли зерном розумно розпорядитися, пропивалися, знову залишаючись голодними. Після такої “оренди” бідняки вважали, що вони працюють на середняка, і між цими прошарками селянства також відбувалися розходження, які уміло використовувались куркулями в своїй антиколгоспній діяльності.

1931 рік

Питання колективізації продовжувало будоражити село своєю ідеєю колективного господарювання. Добровільний вступ до колгоспу втрачав свою суть і ставав формальним. Один з основних “принципів” соціалізму: “Суворо добровільно, але обов’язково” втілювався в життя через примушення, як один із критеріїв установлення владою потрібних порядків та підкорення їй”.

Наочно це підтвердилося, коли дійшла черга всім середнякам “влитися в єдину сім’ю колгоспного селянства”. До сільради викликали з них найупертіших, де засідав місцевий актив на чолі з уповноваженим по колективізації з району. Поодинці зазивали в кабінет, а решта юрмилася в коридорі, підслуховуючи розмову за дверима. А там довго не церемонились: давали аркуш паперу, олівець і вимагали:

– Пиши заяву, що добровільно вступаєш до колгоспу і обов’язуєшся виконувати всі вказівки правління.

Якщо до когось це не доходило, то в комісії був ще один “уповноважений” – це великий селянський валянок, в якому лежала п’ятифунтова гиря. Як тільки валянок пускали в хід, упертість середняка проходила, і він погоджувався на “добровільний” вступ до колгоспу. Але найбільш стійким – валянок не допомагав.

Моєму батькові стало вдруге зрозуміло, що іншого виходу немає, як вступати до колгоспу. Але... В господарстві, крім волів, ніякої худоби не було. Батько уже давно задумав їх продати й купити корову. Поки він збирався це зробити, продаж будь-якої тяглової сили заборонили: можна було продати воли тільки нелегально, не знаючи, чим це може скінчитися. Вступаючи до колгоспу, воли треба усуспільнити, а значить, не купити корову, залишити сім’ю без молока. Як бути? Самі ж активісти і порадили батькові продати воли підпільним баришникам, а на виручені гроші придбати хорошого коня з упряжжю та корову.

В один із січневих вечорів під велику снігову завірюху з’явився у нас активіст Гончар Василь Якович. Батько запряг воли, наклав у сани сіна, як для діла, і виїхав із двору. За ворітьми він передав воли Гончареві, який, накотивши на голову відлогу сіряка і, вмостившись у сіні, розтанув у сніговій хуртовині. Ми всією сім’єю стояли й дивилися вслід, намагаючись розгледіти у темряві свої воли, яких було до сліз шкода.

Незабаром Василь Якович приніс батькові 400 крб. за продані воли. Ярмо і сани, на жаль, пропали.

Батько довірив мені сховати гроші в стрісі сараю, щоб знав тільки я один. Я вийшов на подвір'я і довго ходив навколо сараю, бо, здавалося, де б гроші не сховав, їх можна виявити. Нарешті сунув згорток під лату, підстрибнувши, штовхнув його далі і, не оглядаючись, пішов до хати.

Купити коня не було великою проблемою, бо людей, щоб продати і в колгосп іти з чим попало, траплялось багато.

Незабаром батько підшукав хорошу кобилу років 6-ти за 150 крб. та зовсім нову упряж із гарною дугою за 30 крб. після чого сказав мені принести гроші в хату. Я прошарив півстріхи сараю, але їх не було. Повернувшись до хати, з великим сумом сказав батькові, що гроші хтось забрав. Почувши це, батько, сидячи на ослоні, нічого мені не відповів, а тільки тяжко зітхнув, похиливши голову на стіл. Я гірко заплакав, стоячи біля нього, не вірячи тому, що сталося. Потім знов побіг до сараю, перевірив ще раз кожну п'ядь стріхи, засовуючи в неї на скільки можливо руку. Коли й це не принесло результату, я повторив те саме, стоячи на драбині. Нарешті, гроші знайшов і стрімголов вскочив до хати. Батько все так же сидів біля столу зажурений. Побачивши у мене в руках згорток, він повеселішав і тільки й запитав, як це могло статися. А надвечір він привів у повній упряжці кобилу, яка нам усім сподобалась. Назвали ми її Венерою.

Набагато важче було купити корову. Довелося сходити не на один ярмарок, де ще вони продавались, і тільки під весну, у Млинку, ми нарешті, залишили свій вибір. Корову купили червоно-степової породи за 160 крб. Такої у нашому господарстві ще не було. Незабаром вона отелилась, і ми були з молоком.

Підходили весняні роботи. Колективізація, набираючи широкого розмаху, зустрічала велике незадоволення з боку селян-середняків як тих, що жили самостійно, так і тих, що "добровільно" вступили до колгоспу. Вони ще залишалися під впливом куркулів, які ворожо ставились до радянської влади і чинили опір новим порядкам. Вимагалося рішучості й настирливості активістів у проведенні масово-політичної роботи. На добровільність уже не надіялися, і тому метод організації колгоспів набував більш суворого характеру.

Перед виходом у поле в наше село прибув уповноважений з району Свистун В.В., який знав мого батька ще з 1918 року по комісії по розподілу землі, за що батька і в час колективізації поважав весь сільський актив. Таке ставлення до себе батько відчував, і воно давало зрозуміти, що далі шлях один – в колгосп.

Комісія на чолі із Свистуном сама не спала і не давала спати іншим. При такій щоденній наполегливій агітаційно-організаторській роботі опір селян-середняків був зломлений. Розпочався масовий вступ до колгоспу. Але, знову ж таки, вступили не всі.

На цей час колгосп "Колективіст України" був повністю розформований. Залишалися діючими "Зелена Діброва" (хутір Дача), "Дніпро" на сході села та

"Радянський хлібороб" – на заході. Були організовані колгоспи "Зелені луки" і "Веселий поділ", що територіально розмістилися після "Дніпра". Колгосп "1 Травня" організувався навколо Парату на місці "Колективіста України", змінивши тільки місце контори на подвір'я репресованого куркуля Бузька С. Колгосп "Нове життя" виник на Варині, куди увійшли і ті селяни, що проживали вздовж большака. Таким чином, в селі з'явилося 7 колгоспів, що почали самостійно господарювати.

Дотримуючись принципу територіальності, батько вступив до колгоспу "Веселий Поділ". Ми жили на вулиці, яку називали Поділ. Це була середина села, його центр, де були магазин, школа, церква, а на галявині навпроти магазину щонеділі проводився базар. Мабуть за це і називали Поділ веселим. Першим головою нашого колгоспу був Кодак Федір Олексійович, який тут же проживав. Умови залишалися ті ж: кожен вступаючий, крім тяглової сили, повинен забезпечити зерном сівбу у відповідності до своєї усуспільненої землі, а для тягла – потрібну кількість грубих кормів і, по можливості, концентратів.

Починалося дійсно нове життя. Тяглової сили було багато, в тому числі коней у хорошому стані. Робочих рук також вистачало, бо населення Успенки налічувало більше 4000 чоловік, а орної землі було мало – до 3200 десятин. Прикласти всі робочі руки не було де, бо просапні культури ще не впроваджувались у польову сівозміну, оскільки її у колгоспах ще не було. Робота більше нагадувала сезонну. Усією бригадою виходили на прополювання, яке проводили не менше 3 разів. Це і було основою агротехніки по знищенню бур'янів.

З початком польових робіт кожному щодня видавали по скибці хліба, а згодом варили і страву. Це приваблювало тих, хто не спішив працювати. А такі були. Проївши громадські фонди зерна, що засипалися всією громадою на випадок стихійного лиха, вони почали організовано ставити вимогу середняку, якщо в його особистому господарстві ще залишалися чи корова, чи кури, якби він і їх усуспільнив, бо молока та яєчні також хотілося. На цій основі в колгоспах з'явилися непорозуміння між середняком і незаможним селянином. Ці суперечки привернули увагу засівших у підпіллі куркулів, які не забарилися зайнятися цькуванням одних проти інших.

Були й інші методи, як би громадське з'їсти. У мене в пам'яті з приводу цього залишилося таке. Навпроти нас жив Безсмольний П.А., теж член нашого колгоспу. В сараї цього сусіда утримували колгоспний молодняк. Одного разу (це було взимку) в загін до телят, що грілися на сонці, зайшов Ладовир Гаврило Авр[амович], теж член колгоспу, і став бити чорного бичка залізним шворнем по ногах. Не встоявши, бичок упав. Через деякий час у загін запросили Трушенка Тараса Володимировича, який виконував обов'язки колгоспного ветлікаря. Бичка дорізали як паралізованого від сонячних променів, а м'ясо пішло на харчування. Потім такий "параліч" почав бити не тільки чорних, а й рябих та сірих тварин.

Після весняно-польових робіт я почав доглядати коней. Їх було багато – більше ста голів. По черзі через тиждень призначали двох чоловіків їх пасти. Спутувати коней заборонялося, вигін на пашу був поганий, і коні бродили по всім сінокісним угіддям, що були відокремлені від пасовиська однією борозною однолемішного плуга. Утримати коней на випасі було дуже важко, практично неможливо, особливо вночі. З великими зусиллями їх цілодобово доводилося зганяти охляп, міняючи під собою втомлених коней на свіжих. Це була нестерпна робота, що відбила у мене назавжди бажання їх пасти.

В колгоспі працювала вся наша сім'я. Постільки робочих рук було достатньо, що й не завжди була робота, я вирішив пошукати її на стороні. Незабаром нас зібралося до десяти чоловік, і ми уклали договір на заготівлю 1000 складометрів шелюгу для виготовлення корзин. Працювали на придніпровських островах, які повинні були перейти в держлісництво. За два місяці ми з братом Іваном заробили по 160 карбованців. Нам позаздрили всі колгоспники, бо вони нічого не заробили, крім однієї, записаної в табель, палички за кожен світловий день.

Через деякий час я завербувався на будівництво дамби в м. Кременчуці. Але тут мені не повезло. Я попав у бригаду таких роботяг, що вже проїхали всі новобудови і скрізь робота була їм не до вподоби. Нічого не заробивши за шість днів, я повернувся додому разом із Шевченком Іваном, якого спіткала та ж доля. Невдовзі нас знову зібралося чоловік десять таких, щоб куди-небудь завербуватися, та вербувальники в село не приїжджали. Вирішивши шукати роботу самостійно, поїхали в місто Дніпродзержинськ. На цей раз я був із братом Василем.

Зійшовши надвечір з пароплава, ми відчули запах коксохімзаводу, який нікому не сподобався. Однак виходу не було – треба десь працевлаштовуватися, а поки що до ранку вирішили заночувати біля Дніпра на свіжому повітрі. Але поряд із місцем, яке нам приглянулося, звозили різне сміття й фекалії з міських туалетів. Стояв такий сморід, що ми довго не всиділи і пішли шукати біржу праці. Без зайвих зусиль ми її знайшли. Не дивлячись на пізній час, нас розмістили на ночівлю в чистих бараках, видавши кожному новий комплект постільної білизни. Задоволені таким прийомом, ми швидко заснули. Більшість із нас, якщо не всі, в таких комфортних умовах спали вперше.

Рано-вранці ми з'явилися до будинку, де засідала комісія по прийому на роботу. Але це був не колгосп, і комісія працювала не зі сходом сонця, а з 9-ї години ранку, чому ми здивувалися. Довелося довго чекати. Та, розпочавши роботу, комісія працювала швидко й організовано. В основному, перевіряли стан здоров'я. Усіх успенців направили на новобудову – вагонобудівний завод імені газети "Правда". Коробка заводського корпусу була вже готова, і починався монтаж устаткування. Ми прибирали приміщення, робили отвори в стінах і перекриттях для різних комунікацій. Було важко, особливо якщо довбати бетон,

але в порівнянні з 14 -годинною працею в полі, робочий день проходив швидко, і було удосталь часу, щоб відпочити до наступної зміни.

Та довго працювати нам не довелося. Одного разу, ідучи на роботу, ми бачили, як великим краном за допомогою лебідки тягли в заводські ворота величезну динамо-машину. Троси не витримували перевантаження – лопалися, а товсті крюки розгиналися. Ми трохи подивилися на це велике й важке чудовисько і пішли на своє робоче місце. Пройшло небагато часу як цю махину втягли на заводське подвір'я, підняли вгору і почали поволі переміщати вздовж корпусу. Порівнявшись із тим приміщенням, де ми знаходились, її опустили на стіну і відчепили від крана. Ми заніміло дивилися на цей страшний груз, що висів над нашими головами. Нам здавалося, що стіна ось-ось лопне від такого навантаження і нас заживо завалить у цім казематі. Глянувши один на одного і не промовивши ні слова, ми, як горобці, вилетіли у вікно і навпростець підтюпцем направились до барака, де кожен здав свою постіль коменданту. Через годину всі були на пристані, де вже пароплав подавав гудок на відправлення. Встигли сісти всі, але не всі взяли квитки, бо не було за що. Слід відмітити, що в той час квитки перевіряли не при вході, а при виході. На пристані села Дереївка, де ми сходили, як тільки пароплав підчалив під самий берег, безбілетні "зайці" почали стрибати з корми. Не пощастило тільки Кушнірову Петру: він пірнув у воду з головою в одязі, чим викликав веселий сміх пасажирів.

Дома нас не чекали. Батько і мати сиділи на лаві засмучені й мовчазні, ніби питаючи, чого ми прийшли. В селі наступило напівголодне життя, яке вимагало пошуку шматка хліба десь на стороні, бо в домашніх господарствах його вже майже не було. З колгоспу зерна не одержали, грошей теж. В робочих табелях колгоспників стояли одні палички, якими ситий не будеш. Селяни знову почали залишати колгоспи в пошуках роботи та порятунку від голодної смерті. В пам'яті ще жило голодування 1922 року, і кожен став рятуватися, як міг. Багато люду ходило в поле збирати колоски, які залишились після жнив. За день їх можна було назбирати стільки, щоб ураз поїсти. Колоски м'яли руками, потім зерно товкли в ступі. З одержаної маси пекли мантони. Ми вже їх їли в 1922 році, і вони нагадували мені страшну голодну смерть. До того ж нашу сім'ю спіткало лихо – зв'язане в снопи і заскиртоване жито хтось подпалив, і воно згоріло, винуватців так і не знайшли.

Роздумувати, як жити далі, було ніколи. Ми з Василем знову завербувалися – цього разу поїхали на заготівлю фашин для укріплення берегів Дніпра. Працювали на островах у гирлі річки Ворскли, квартирувалися в селі Переволошиному у одного хазяїна. Він відвів нам простору кімнату, де ми спали покотом на долівці, підіславши товстий шар соломи. На острови переправлялися рибальським човном, ним же возили і фашини. Продукти одержували сухим пайком, за яким їздили в місто Кременчук по черзі зі своїм бригадиром Білоусом Іваном Федоровичем.

Робота весь час горіла в руках і проходила в хорошому настрої. Кожний працював на совість, як для себе. Свіже повітря й вода придавали сили. Заробіток у день складав 4–5 карбованців, із яких 1 карбованець відходив на їжу. Меню було одноманітне. На сніданок і вечерю готували по черзі будь-який суп, а на обід постійно були оселедці і житній хліб. Працювали до пізньої осені, поки й настали морози. Уже потрібно було топити хату, але не це було головним. В нашій солом'яній постелі завелися воші, які нам не давали спокою, особливо вночі. Доводилось без усякого сорому знімати із себе натільну білизну і при гасовій лампі знищувати гадів.

Повернувшись додому, ми розраховували на зароблені гроші якось пережити зиму. Поки були відсутні, в селі відбулися зміни. Колгоспи "Зелена діброва", "Дніпро", "Зелені луки" і "Веселий поділ" об'єдналися в один колгосп "Дніпро". Перед тим голова нашого колгоспу Кодак Ф. узяв на себе відповідальність – без дозволу вищестоячих органів роздав колгоспне зерно членам колгоспу. Кодака судили, і він відбував покарання, примусово працюючи в Глобинському цукровому радгоспі.

Через деякий час історія повторилася. Колгоспи "Радянський хлібороб", "Нове життя" і "1 Травня" об'єдналися в один колгосп "Шлях Леніна". Перед об'єднанням керівники колгоспу "1 травня" Полив'яний Харлантій і Жадан Борис (мій дядько) також без дозволу роздали хліб своїм членам колгоспу, а самі зникли в невідомому напрямку. Органи внутрішніх справ їх розшукували, але знайти не змогли, поки вони самі не появилися у селі. Їм нічого не було, і тому потім став в ужитку вираз, який при скрутному становищі жартома висловлювали: "Харлан утік, і я втечу". Мовляв, нічого не буде.

В новостворених колгоспах було стільки бригад, скільки ввійшло до них колгоспів, і ті бригади ще довго залишалися під назвою своїх попередників.

Колгосп "Дніпро", до якого тепер ми належали, очолив Бузько Каленик Якович, що був активістом. Він почав планомірно розподіляти тяглову силу та інвентар у відповідності до земельної площі, яка належала бригадам. Після такого розподілу не кожний колгоспник уже міг побачити своє усуспільнене майно чи коня, щоб сказати, що це його. По бригадах постійно були конюхи й воловики, яким готували обід, чому можна було позаздрити.

В цей час найстарший брат Іван десь працював у Дніпродзержинську, сестра Мотря будувала Дніпрогес. Я з братом Василем ходив на різні роботи у свою бригаду. В більшості випадків роботи не було, і нам давали наряд при необхідності в інші бригади, найчастіше в першу "Дніпра", що була від нас за чотири кілометри. Бригадиром цієї бригади був Ялов Тимофій Миколайович. Одного разу мені з Василем він поставив завдання засікати підлогу в конюшні, де ями були такі, що можна повикручувати ноги не тільки собі, а й коням. Розкопавши підлогу і додавши свіжої глини, ми спланували поверхню нижче під край, потрусили житньою соломою, примочуючи водою, і засікли штиковими лопатами до

такої твердості, поки вони стали відскакувати. Тимофій Миколайович, приймаючи роботу, зізвав своїх колгоспників і поставив нас їм у приклад. Потім видав довідку, де стояло не по одній паличці, а по 1,25 трудодня. Це була нова оплата праці, що впроваджувалася в колгоспах по 6–розрядній тарифній сітці. Розряди були такі: I – 0,25 трудодня; II – 0,50; III – 0,75; IV – 1,0; V – 1,25; VI – 1,50. Робота оцінювалась бригадиром по її закінченню і визначалась не по нормі, а по її важливості й відношенні до неї самого колгоспника. А це значило, що за одну і ту ж виконану роботу підлітку записували "меншу паличку", ніж дорослому. Наприклад, орати однолемішним плугом – при хорошій роботі за світловий день підлітку до 16 років записували 1 трудодень, а дорослому – 1,25. Спочатку здавалося, що оплата праці була прогресивною, але незабаром вона стала основним джерелом, що породжувало ледаря й спекулянта, підлабузника й горлохвата. Проте, колгоспник-трудівник старався працювати більше й краще, надіючись, що, може, щось дадуть на зароблені трудодні. Та, на превеликий жаль, ця надія "а може..." так і залишалася лише однією і основною платою за його нелегку і невдячну, але чесну і самовіддану працю.

За увесь 1931 рік колгоспники не одержали нічого, крім того, що ціною своїх поневірянь видали їм Кодак Ф., Полив'яний Х., Жадан Б. Фактично вже наступив голод, і люди продовжували залишати село. Забігаючи вперед, скажу, що більшість із них вижила. Ті ж, що залишились в селі, були приречені, або їх чекала довга й виснажлива боротьба зі смертю.

Люди ще не вмирали. Вони будуть помирати пізніше, але смерть вже стояла на порозі кожної оселі, даючи зрозуміти ще всім живим, що вона сильніша, жорстокіша і безпощадніша тієї, що була в 1922 році.

Вже пізніше, в роки війни, геройським був подвиг того, хто закривав собою амбразуру, рятуючи інших. Хіба не так поступили Кодак, Полив'яний і Жадан, кого врятувавши від голодної смерті, а кому продовживши життя хай тільки й до 33-го. Я ще не раз згадаю їх добрим словом, тим більше, що потім, у 33-му, подібний вчинок із керівників колгоспу ніхто не повторив. Будь моя воля, я б їх іменами назвав у селі вулиці.

1932 рік

Голод і холод, не вщухаючи, перетнули в часі нову календарну дату, погіршуючи з кожним днем і без того бідне життя селян. Про право кожної людини на життя тоді ще не говорили; про право кожного не вмерти з голоду ніхто не мав права не тільки ставити вимогу, а й думати про це. За подібні розмови чи роздуми "шили" кримінальну справу і "звання" класового ворога. Скаржитися не було куди і не було кому. Масової смертності ще не було, бо люди, навчені голодом 1922 року, стали більш запасливі: в сараях чи чуланах під стелею, де раніше зберігали сало, висів курай, восени заготовлений, самі ж підсобні приміщення були заповнені бадиллям кукурудзи чи інших рослин, бо

була готовність стати травоїдними істотами, аби тільки вижити. В одноосібників ще залишалося трохи зерна, яке не встигли забрати з черені печі з-під голодних дітей "ударники".

Ніби прискорюючи час, дивлячись через снігові заметілі, селяни терпеливо виглядали весну. Кожна весна приносила хліборобу великі надії–надії на врожай. Чи є робота благородніша й краща чим робота сівача, коли зерно падає у свіжу землю – на щастя, на здоров'я, на життя – під дзвінкий спів жайворонка! В народі кажуть, що жайворонок завжди співає на врожай. Цього року – тільки б його діждатись. Надія прибавляла сили, а віра давала змогу жити.

Уже в наші дні син задав мені безглуздо-жартівливу загадку: напівживий і напівмертвий – одне й те ж? Відповідаю, що так. Певно, між цими словами можна поставити знак рівняння? Погоджуюсь. "Так тоді, закресливши з обох сторін "напів", живий рівняється мертвому?" – запитав син, підводячи жарт до абсурду. "Так і було в голодовку," – відповів я синові. Бо ті, що ще дихали, більш схожі були на мертвих, ніж на живих.

Перспектив вижити в селі всій нашій родині майже не було. Брат Василь подався пішки в Дніпродзержинськ, відшукав Івана і з великим трудом улаштувався на роботу. Вони, практично, перебивалися на одному пайку, бо роботи було мало: масових сезонних робіт узимку не проводили.

Невдовзі повернулася із заробітків сестра Мотря – вона захворіла екземою. Її ноги, що ще вчора місили бетон Дніпрогесу, були покриті ранами.

Я знов готовий був піти з дому на всі чотири сторони, але така нагода не траплялася: довідки про місце проживання без дозволу колгоспу сільська рада вже не видавала, а колгосп нікого не відпускав. Дозволялося від'їжджати тільки по організованому набору на будь-яке підприємство чи новобудову, який починався з приходом весни. І мені нічого не залишалося, як чекати такого щасливого дня.

Дома уже кінці з кінцями не зводили. Основним продуктом харчування були мантони. Частіше всього їх готували з бадилля кукурудзи, яке сушили в печі, слідкуючи, щоб воно не присмалилося, потім товкли в ступі й просівали на сито. В отриманий пухкий пилок додавали трохи, якщо було, борошна і виробляли "котлети". Їх пекли на залізному листі в печі, помазавши будь-яким жиром. Частіше всього це був шмат старого сала, що висів у чулані рік чи два для господарчих потреб. В кого і цього не було – лист застеляли соломою, або житнім околотом, аби тільки мантони не пригоріли. Готували їх щодня, за що вони ще називались "щоденниками".

6 травня в село приїхав вербувальник для організованого набору людей на шахти Донбасу. Бажаючих було багато, і вранці наступного дня всі завербовані вирушили пішки до станції Павлиш. Там нас чекала медкомісія. За станом здоров'я на шахту мене не пропускали. У крайньому відчаю, плачучи, мені вдалося умовити комісію, що залишатися в селі рівнозначно померти з голоду. Мені

зробили виняток і видали проїзні документи. Через кілька годин група доїхала до ст. Користівка, де треба було робити пересадку до Дніпропетровська. Поїзд, якого дочекалися під вечір, прибув переповнений. Усі вагони зверху були обліплені сидячим людом, як мухами. З вагонів ніхто не виходив, і нам залишилося видиратися на верх і стрибати з вагона на вагон у пошуках вільного місця. Так ми дісталися до Дніпропетровська, де нас чекала ще одна пересадка на поїзд Одеса–Міллерове. Він прибув такий само переповнений і знов наше місце було зверху вагона. На ст. Ясинувата в примусовому порядку зайвих пасажирів зняли і посадили в додатковий поїзд до ст. Дебальцеве, у вагоні якого після двох безсонних ночей я солодко заснув на третій полиці.

Удосвіта, ще зовсім сонним, я відчув, як хтось нишпорить у моїй боковій кишені. Я повернувся на другий бік, внаслідок чого сонячний промінь вдарив в очі, і прокинувся. У вагоні нікого не було, поїзд стояв у тупику на запасній колії. Я перевірив свої кишені: вони були пусті. Усі мої документи і 30 карбованців украли, залишивши тільки проїзний квиток. Я пішов до начальника вокзалу, показав квиток і розповів про крадіжку. Він відповів, що наша група ще не поїхала, бо до ст. Донбас-Антрацит поїзд відправиться не раніше 12-ї години дня. Часу було вдосталь, і я попрямував на ринок. По дорозі зустрів своїх односельчан Дуденка Василя із Шарівки і Гусара Дениса з Дачі. Вони їли білий хліб, відрізуючи на ходу скибки з 3-кілограмової хлібини, яка на ринку коштувала 30 карбованців. Як вона їм дісталася – невідомо, але я знав, що грошей у них не було. Мої кишки вже давно всі голосно кавчали, але заморити їх було нічим.

Опівдні виїхали з Дебальцевого. Свою станцію Донбас-Антрацит, куди приїхали вночі, проспали. Довелося повертатися пішки, і тільки зі сходом сонця дісталися до Боковського шахтоуправління, де нас уже давно чекали.

Нагодувавши гарячим сніданком із двох страв і напоївши солодким чаєм, нам видали по 5 карбованців авансу і направили на медкомісію, де всіх, крім мене, успенців призначили вибійниками у шахту “7-біс”. Я нагадував живого трупа, кістки якого світилися через власну шкіру, і без комісії можливо було визначити стан мого здоров’я. Як і в Павлиші, я став проситися на будь-яку роботу, аби тільки в шахту. Моє прохання задовольнили, зарахувавши в бригаду укріплювачів.

Нас поселили в бараках, по чистоті й охайності значно гірших дніпродзержинських. В післяобідній час я разом із групою спустився в шахту на глибину 400 м. Від збірного пункту нас розвели по бригадах. Так я став шахтарем.

Перша робоча зміна мені видалася за рік. Там, під землею, вся бригада сиділа колом і по черзі “точила” анекдоти. За роботу, про яку я ще не мав уявлення, ніхто не взявся, поки ревун не сповістив про закінчення зміни. Так пройшло ще 3–4 дні, після чого бригадир попередив: “Завтра, хлопці, набирайте побільше ганчірок – треба потрудитися”. Не знаючи своїх обов’язків і не уявляючи, що можна ганчірками кріпити, я набив ними заздалегідь повні кишені і на-

ступного дня спустився з бригадою в шахту. Бригадир провів нас до однієї з лав, яка була вже укріплена й прийнята до роботи, про що говорили відповідні позначки фарбами на кожній опорі, і поставив задачу: позначки стерти, не залишаючи і сліду, що вони були. Це був перший непосильний труд в моєму житті, бо не міг зрозуміти його суті, а те завзяття, із яким бригада "навалилась" на опори, примусило мене працювати через силу, аби тільки не вважали симулянтом.

Під кінець зміни роботу виконали, а вранці я побачив на табелі, що вивішувався по закінченню п'ятиденки, заробіток кожного члена бригади, в тому числі і свій – 10–15 крб. в день. За таку оплату можна було працювати, але після зробленого мені вбачилося щось таке, після чого робилося страшно. Я дуже боявся туберкульозу, укусу скаженої собаки й гадюки, попасти в тюрму. Ці чотири "боюсь" ніколи не покидали моєї голови, де б я не був. Я вирішив наступної зміни поговорити про те, що зроблено, з бригадиром. Але склалося по-іншому.

Прийшовши вимореним у барак, я натрапив на працівника санчастини, який перевіряв стан житла й здоров'я шахтарів. Обстеживши мене, він рекомендував наступного дня на роботу не виходити, а з'явитися зранку в поліклініку до головного лікаря, що я і зробив. Головний лікар уважно мене обстежив і довго розпитував, звідки я, як жив, чим хворів. Я докладно розповів, що у свої 19 літ уже встиг ковтнути немало горя, переживши дві голодовки, через що і був ослаблений організм, що хворів і хворію ревматизмом і плевритом. Про голод, що уже лютував у наших краях, головний лікар не знав і не повірив. "Цього не може бути в нашій радянській державі", – рішуче підкреслив він і більше не захотів мене слухати. Однак категорично заборонив працювати під землею.

З висновками лікаря я пішов до бригадира. Той порекомендував мені звернутися в бюро по охороні праці. Поговорив я з бригадиром і про виконану роботу з допомогою ганчірок, висловивши думку, що це погрожує тюремним ув'язненням. Він усміхнувся, поклав руку мені на плече і вже серйозно, як знавець, сказав: "Шахта, хлопче, це темний ліс, куди не пробивається ні сонячне світло вдень, ні місячне вночі. Не бійся!"

Бюро по охороні праці направило мене працювати на ділянку сортування, що знаходилась поряд шахт 14–15, куди я ще встиг у другу зміну. Вагонетки, що піднімалися із забою, я повинен був відчепляти від каната і направляти на відповідні естакади в залежності від того, чим вони завантажені. Робота була весела, на свіжому повітрі, але зарплата складала 37–40 крб. Харчування ж у місяць забирало майже 90 крб. Треба було шукати якогось виходу. Через день-два він став очевидним сам. Щодня я отримував 800 г сірого хліба, половину якого не з'їдав. На ринку такі півхлібини виривали з рук за 4 крб., а хлібину можна було продати і за 10 крб. В їдальні в достатній мірі було різних страв, особливо кукурудзяних, а мамалигу можна було їсти, скільки душі бажано.

Незабаром я одержав листа від батька. Він писав, що дома доїли останній сніп бадилля і повністю перейшли на підніжний корм: щавель, козельки, дику

цибулю. З дна водоймищ піднімали молюски, ловили рибу, їли цвіт акації. На щастя, мали своє молоко, що, в основному, і тримало їх на білому світі. Ще батько писав, що вони хвилюються, що в мене вкрали довідку, по якій можна влаштуватися на роботу. "Це загрожує неприємними наслідками. Якщо тобі там погано – повертайся додому, бо ми за тобою скучили. Їсти нема чого, та літо якось перекалатаємо – а там буде видно", – писав батько.

Я був винен, що повідомив батькові за свою дорожню пригоду. Та після прибуття на місце роботи я написав заяву до шахтоуправління, а через день – до місцевої газети "Красний луч", щоб довідку, видану на моє прізвище, вважали недійсною. Таке оголошення було опубліковане, а на місце роботи редакція газети вислала виписку.

Через деякий час на сортування із шахт 7–8 перевели і моїх земляків, які не витримали підземних робіт – Дуденка Івана й Мусіяку Андрія, трохи пізніше – Яковенка Павла і Шевченка Василя.

Важка праця хлібороба. Але ми переконалися, що труд шахтаря заслуговує найкращих слів похвали й захоплення. Тут працювали мужні, терплячі і сильні духом люди. Звичайно, траплялися і такі, для яких шахта була "темним лісом". Але, в основному, – це були богатирі-герої. І не тільки ті, що працювали в забої. Недалеко від нашого місця роботи завантажували вугіллям вагони. Робилося це вручну з допомогою тачки і дощаного помосту. До малого вагона прикріпляли одного, а до великого – двох робітників. Це сумлінний, чесний і, на мій погляд, самий наочний труд по всьому Донбасу, де не проходив метод "шахта–темний ліс", а тільки надія на свої мозолі і витримку. Нам дуже хотілось також бути такими, та ми виснажені іншою долею і тому – безсилі. Мені і моїм товаришам залишалося працювати там, куди пошлють, і кожен день думати, як прожити на таку малу зарплату.

Працюючи на шахті, далеко від дому, ми все частіше згадували село і рідну землю. Вдихаючи вугільну кіптяву, нам ночами снилося колосисте поле, що пахло хлібом і кликало до себе. Зорі ж були тут не такі тихі й лагідні, як ті, що відбивалися в дніпровських плесах, а висіли строго електричними лампочками над чорними териконами.

З листів, що одержував від братів, я знав, що їм також не легко. Іван і Василь працювали землекопами там же, в Дніпродзержинську. Робота в них закінчувалася, і вони незабаром повернуться в село. "Якщо тобі там погано – їдь додому. Земля – годівниця наша, і життя в колгоспі повинно покращати,"– писали брати.

Про повернення додому розмови з товаришами не було. Усе, що ми заробляли, відходило на їжу, але умови нашого проживання погіршали. В бараках завелося стільки клопів і тарганів, що не давали змоги спокійно відпочивати. Доводилося вночі не вимикати світло і знищувати цих паразитів. Ми почали скаржитись, і одного разу до нас завітав секретар партійної організації шахти.

Я якраз сидів і читав листа від батька, якого щойно одержав. Він присів біля мене, поцікавившись, що пишуть із дому. Я зачитав листа. Добродушність у секретаря пройшла і він, змінившись на обличчі, став мене переконувати, що цього не може бути, що листа писав не батько, а якийсь класовий ворог, що був незадоволений радянською владою.

Я заперечив партійцю, що трохи більше місяця тому особисто їв ті щоденники з бадилля кукурудзи, які мати готувала кожному строго по нормі, що гарячим поїдком був зварений із усяких домішок відвар, який більше нагадував шліхту, що варили місцеві ткалі для фарбування полотна.

Наша розмова набрала серйозного характеру. Секретар акцентував увагу присутніх на "революционную бдительность" і "происки империализма", я ж без усякого політичного підґрунтя говорив про село й голод. Не дочекавшись розуміння, політпрацівник пішов від нас, так і не сказавши, як нам далі зживатися з клопами й тарганами. Мене насторожило те, що тут, за 600 км від дому, ніхто не знає, що відбувається в селах Придніпров'я.

Подальші наші скарги успіху не мали. Ми ставали ледве не класовими ворогами, що підривали трудову дисципліну, та ще й від "ворогів" листи одержували. Та треба було терпіти. Кожен день ми мали шматок хліба і відносно непогане харчування. Але в пам'яті все частіше проходило ще зовсім недовге життя, пройняте турботою про хліб, а більше про його недостачу.

В кожній селянській родині хліб був святинею. І недаремно, сідаючи до столу, за старим звичаєм тільки батькові, а в його відсутність старшому сину, дозволялось брати хлібину і, перехрестивши її ножем, відрізати окраєць, поцілувати його і відкласти в сторону – на "чорний день". Після цього батько відрізав скибки і, починаючи зі старшого за віком, давав кожному в руки. Якщо від скибки падала крихта, то вона бережно піднімалась тим, кому була призначена, і приймалась його вустами. Це ще раз говорило про те, яким дорогим був хліб і яке значення він мав для життя людини. І мені не вірилося – не хотілося вірити, що й далі буде таке відношення до тих, хто його вирощує.

Попрацювавши ще недовго, ми прийшли до висновку, що треба повертатися додому. Там незабаром розпочнуться жнива, і ми не могли бути осторонь. Але грошей на дорогу не було. Що робити? Вихід швидко знайшли. В їдальні шахти №7, куди вхід був вільний, залізні ложки знаходилися на столі, і кожен брав їх самостійно. В їдальню шахти №14 також вхід був вільний, але за ложку залишали заставу в 50 коп. Гроші повертали після здачі її в буфет. Ложку можна було здати не одну, мотивуючи тим, що вчора поспішав та забув. Згадавши слова бригадира, що "шахта–темний ліс", ми брали ложки в одній їдальні і здавали в іншу. Не пам'ятаю скільки ми тих ложок переносили, але на квитки нам вистачило. Так робити було гріх, та іншого виходу не було – додому повертатися треба.

10 липня, відчуваючи уже початок жнив, Яковенко Павло, Дуденко Іван, Мусіяка Андрій, Шевченко Василь та я "зірвалися" із шахти. Тихо здавши

постільну білизну комендантові барака і залишивши йому хлібні картки на 20 днів, ми одержали відповідні довідки, що нічого не винні. Не привертаючи уваги, покинули барак і пішки, навпростець, взяли напрямок на ст. Щотове, обминаючи ст. Боково-Антрацит і Красний Луч, де мешкало керівництво шахти.

Вранці наступного дня ми вже були в Дебальцевому, звідки близько 16-ї години відправлявся поїзд до Дніпропетровська. Часу було вдосталь. Хлопці пішли побродити по селищу, я ж із Яковенком залишився на вокзалі. Сфотографувавшись на "п'ятихвилинці", ми зручно розташувалися на штабелі соснових колод. З Павлом у мене був один на двох чемодан, де лежало по хлібині, по пляшці пісного масла, по бритві і по 10 крб. Були ще дрібні гроші сріблом, що тоді цінилося. Трохи посидівши, я пішов прогулятися по перону, та незабаром повернувся подивитись, чи не заснув мій товариш. Непомітно наблизившись, я хотів зімітувати крадіжку чемодана, але побачивши, що Павло блимає очима, я зрозумів, що він не спить. Побродивши ще більше години, знов повернувся до Яковенка. Павло ходив навколо штабелю, розшукуючи чемодан, але його не було. Тим і запам'яталася мені ст.Дебальцеве, що там мене два рази обікрали.

На посадку в поїзд зібралася велика юрба мокрих і брудних людей, бо пройшов сильний грозовий дощ. У мене і Павла речей не було, тому нам удалося легко протиснутися у свій вагон. Інші товариші в метушні загубилися, і чи сіли вони – ми не знали.

Наступного ранку, як тільки зійшло сонце, ми прибули в Дніпропетровськ. На пероні зустріли Шевченка і Мусіяку, Дуденка ж не було. Трохи почекавши і не діждавшись, ми зрозуміли, що Іван не сів у поїзд.

Далі зручніше добиратись пароплавом, тому направились в бік пристані. І вже покидали перон вокзалу, як раптом остовпіли: нам назустріч два працівники дорожньої міліції вели нашого друга Івана. Люди, що були на пероні й у вагонах, із цікавістю за ними спостерігали, бо дійсно було на що звернути увагу: Дуденко нагадував чистокровного негра. За два місяці роботи на шахті він ні разу не умився. У спецівці, що була наскрізь просочена вугіллям, він спав, за що його не тривожили клопи й обминали таргани, таким само ходив у їдальню, де його пропускали поза чергою, щоб тільки не забруднитися. Таким він був і в оточенні міліціонерів.

Ми підійшли до них, відрекомендувалися, розповіли, хто ми й звідки їдемо і що Дуденко – наш товариш. Міліціонери подивилися то на нас, то на "негра" і Івана відпустили.

По дорозі до Дніпра Дуденко розповів, що з ним трапилось. Коли почалася посадка в поїзд, він пішов шляхом найменшого опору: побіг до того вагона, де майже не було людей. Прорвавши кордон кондукторів, Іван ускочив у вагон і закрився в купе, де нікого не було. Потім ліг спати в білосніжну м'яку постіль, а на стук у двері нікому не відкривав. Проїхавши як пан до кінця, він вийшов з купе, де на нього чекали два міліціонери.

– Чого вони до мене причепилися? Хіба я знав, що то був спальний вагон?" – зробив підсумок своїй історії Іван.

Ми розсміялися, подумавши, що інколи, прикинувшись дурником, можна вийти зі скрутного становища.

Незабаром усі були з квитками на пароплав. Ще був час, і я пішов прогулятися понад Дніпром, де були піщані бархани, які нагадували пустелю. Недалеко попереду помітив хлопця, що заховався від мене за кущем лози. Я пішов йому назустріч, але він хотів мене уникнути. Я змінив напрямок і зустрівся з ним віч-на-віч. Це був мій односельчанин і близький друг Шевченко Петро Федорович. Мати померла в нього в 1930 році, а батько, Федір Романович, вигнав його з дому. Він побував на багатьох новобудовах, але дійшов до такого стану, що нагадував дику людину чи жебрака – був брудний, зарослий і обірваний. Петро стояв переді мною і гірко плакав, позаздривши, що я їду додому. Я запропонував йому їхати разом, пообіцявши купити квиток, але він ще більше став плакати і тільки й сказав, що в нього немає рідної матері, а батько і в хату не пустить. Це дуже боляче було чути, але допомогти йому я нічим не міг. Побачивши, що пароплав уже швартувався до причалу, я розпрощався з Петром і пішов на посадку.

Попутно вирішив провідати своїх братів. На пристані Дніпродзержинська ми несподівано зустрілися. Додому відправлялися Василь і Ївга, а Іван їх проводжав. Я залишився з Іваном, заночував у нього в селищі Романкове, де він квартирував. Ми з братом давно не бачилися і добрих півночі нам було про що поговорити. Вранці, як і ввечері, поївши мамалиги із солодким чаєм, що було моєю улюбленою стравою і в Донбасі, я попрощався з братом і пішов до пристані. Іван пообіцяв незабаром також повернутися додому.

Через декілька днів сім'я була в повному складі, й думка була на всіх одна: ще більше любити землю, працювати на ній, бо тільки вона родить хліб, від якого залежить життя.

В нашій бригаді "Веселий Поділ" бригадиром був мій двоюрідний брат, Підгорний Павло Петрович. Робочих рук і тягла було ще достатньо. Збирання урожаю проходило організовано й швидко, бо не було чого збирати. Сам рік показував на неврожай, особливо зернових. Подавали надію тільки кукурудза й соняшник, на площі яких випав хороший дощ.

Після коротких жнив почалися сінокісні роботи. По колгоспу тоді заготовлялося по 7–8 тис. центнерів сіна, що було основною кормовою базою для всього тваринництва.

Я із задоволенням працював на скиртуванні сіна, бо любив цю роботу, що дурманила запахом різнотрав'я і власного поту. Сіно перевозили парокінними гарбами, притягуючи його рублем – мажар тоді не було. Я уміло накладав сіно, щоб гарба ніде не перекинулась. Робота горіла в руках і була заробітна в трудоднях, тільки їх, як і раніше, ніхто не оплачував. Жили все тією ж надією:

"А може ...", існуючи за рахунок підніжного корму і того, що вродило на власних садибах. В особистому користуванні землі було від 0,25 га до 1 га незалежно від кількості членів родини, що вбачалося дуже несправедливим. На одному гектарі можна було протриматися великій сім'ї, а вже на 0,25 га – ні. Багато селян залишало колгоспи і по цій причині. Під осінь у колгоспі, в основному, були самі літні люди, жінки, підлітки і діти.

Я в свої 19 років у бригаді залишився найстаршим. З підлітків, на 3–5 років молодших мене, я організував ланку для роботи з постійним тяглом. Для цього кожен із нас приходив у бригаду спозарання, щоб дісталися кращі коні. Щодня ми виходили в поле з 10-ма плугами. Інші ж орали волами і тими кіньми, що залишалися після нас.

Тим, хто працював, варили обід. А по суботах до нас підходив бригадир Павло Петрович і говорив:

– Завтра, хлопці, буде обід смачніший. Хто вийде?

І ми всі виходили в неділю.

Так промайнули 68 днів, за які ми поорали й посіяли повністю озимі без жодного вихідного. Кушніров Гаврило Остапович або Таладіон Яків Гаврилович по закінченню кожного робочого дня ставили нам трудодні по тій же тарифній сітці, а, вірніше, за своїм розсудом. Мені записували на 0,10–0,15, а іноді на 0,25 трудодні більше, ніж членам моєї ланки. Уперше запроваджену премію колгоспу – 2-місячне порося – за сумлінну роботу протягом усієї осінньої кампанії правління присудило мені. Але від поросяти я відмовився, бо не було чим годувати, а зарізати й наїстися я не додумався.

Після закінчення сівби озимих організовано перейшли на зяблеву оранку. В моїй ланці почали змагатися, хто раніше візьме кращий плуг та упряж. Доходило до того, що, прийшовши вдосвіта до бригади, лягали на чепігу ще поспати. Так продовжувалося до глибокої осені. Коли стала промерзати земля, переїжджали на інше поле, пробуючи орати, але вона і там була мерзла. Ми знову шукали інші ділянки, але вже не знаходили. Бажання працювати було настільки великим, що не хотілося вірити, що прийшли перші морози, і вже дуже холодно досипати вранці на плузі. Ще за звичкою забирали додому упряж, щоб не дісталася іншому, але скоро випав сніг і важко було розрізнити, де поле оране, а де ні.

Так закінчувався 1932 рік.

Можна ще додати, що виїжджали в поле так рано, що рульовий не бачив колії, по якій вів трійку коней, запряжену в 11-рядну сівалку. Засівали по 6–7 га за світловий день. Жаткою косили по 5–6 га, вручну зернових – до 1 га, трави – 0,5 га. В'язали за жаткою по 5–6 кіп, зносили й складали по 25 кіп. Ці норми на одного працюючого ще не були узаконені, але вони з'являлися внаслідок нашої сумлінної праці.

Уже назріло питання проводити оплату праці по кількості зробленої роботи, що, фактично, вже робилося, взявши її середній показник. Його й називали нормою

виробітку, підвівши під нього відповідний розряд оплати праці в залежності від затрачених зусиль. Звідси в колгоспі і бере початок відрядна оплата, виходячи з норми за виконану одиницю роботи, тобто: 1 га, 1 ц, 1 копа і т. ін., а поки що вона готувалася для впровадження з весни 1933 року у всіх колгоспах. Та до весни треба було дожити – попереду стояла зима.

Якщо влітку й восени людський організм ще було чим підтримати, то з приходом зими смертність різко збільшилася. Великою приманкою для вступу до колгоспу все ж залишався черпак гарячої юшки, яку подавали на обід працюючим. А ті, хто залишався жити одноосібно, були приречені: план хлібоздачі їм був непосильний, ударники вигрібали в них усе дотла, залишаючи без надії, напризволяще.

Ми ж, пов'язуючи всі свої біди з неврожаєм, уже не надіялися що–небудь одержати за накопичені за три роки трудодні, але були впевнені, що будуємо своє щастя, свою кращу долю. І важко нині уявити, як у той час самовіддана праця межувала з голодною смертю.

Жорстоке випробування на виживання продовжувалося. Скільки ще так буде і що нас чекає у 1933 році ми не знали, мертві вже про це не думали, а владі було не до того. Для неї головними залишалися показники росту всього, крім смертності.

Виконанню плану продажу хліба державі краю не видно було. Якщо план і виконувався, то доводився зустрічний план. Тільки, дякуючи дощу, колгосп "Дніпро" його нарешті виконав, вийшов у передові, за що був занесений на районну Дошку пошани і нагороджений Перехідним червоним прапором райкому партії й райвиконкому.

Колгосп "Шлях Леніна" за невиконання плану хлібоздачі був занесений на "чорну дошку" з врученням йому рогожаного прапора, що означало сором на весь район.

1933 рік

З приходом 1933 р. робота по заготівлі хліба державі не припинялася. Навпаки, ударні бригади з кожним днем "поліпшували" свій організаторський досвід. Їх перекидали з одного села в інше, де вони оскаженіло забирали все до зернини в тих господарствах, які не хотіли вступати до колгоспу.

Упертість одноосібників важко було зрозуміти, оскільки вони прирікали на голодну смерть себе і своїх ні в чому не винних дітей. Життя селянина було поставлене в такі умови, що альтернативи колгоспу не було не тільки на час голоду, а й на майбутнє. І тому залишатися під впливом місцевих куркулів було безглуздо, тим більше, що їх в селі не залишилось: одних репресували, інших вислали за межі України, а більшість самовільно покинула село, поселившись у поблизьких містах, продовжуючи нормальне життя – далеке від голоду, далеке від життя тих, хто піддавався їхнім підбурюванням. Прислів'я: "Ситий голодному не товариш" спрацьовувало тільки в одну сторону.

З 1-го січня мене призначили старшим виконавцем 2-ї дільниці села Успенки. В селі було утворено три таких дільниці, і до моєї відносились 250 господарств на території від Кушнірова Дмитра Онисимовича на Подолі, увесь Пісок до Парату, навколо Парату, Ледача, Большак. Мені були підпорядковані 11 чоловік – молодших виконавців. В наш обов'язок входило організовувати тяглову силу з індивідуального сектора для потреб колгоспу. Ця робота була на громадських засадах, до якої залучали по черзі громадян села терміном на три місяці. За неї не платили ні грішми, ні паличками-трудоднями. Та й про яку оплату можна було говорити, якщо основним обов'язком нашим стало поховання людей. Вимирали цілими сім'ями, багато померлих з'являлося на сільських дорогах. Із-за цієї повинності я не зміг завербуватися на роботу. Доводилося весь час мотатися по селу і черствіти від людського горя.

Наступав березень, про що уже нагадував весняний промінь сонця. В один із таких днів приїхав до сільської ради якийсь уповноважений з обласного центру (м. Харків). Він викликав мене до кабінету і поставив термінове завдання: на 4 години дня скликати з моєї дільниці на збори в сільраду всіх одноосібників у справі весняної посівної кампанії. За ними ще залишалася земля, виділена в окремий масив, яка повинна бути засіяна кожним господарем зокрема, для чого треба було провести відповідну роботу. Часу було надто мало, і я поспішив виконувати вказівку.

Весняне сонце прогріло землю, і бурхливі потоки талої води неслись зі степу через село на лугові простори. Обійшовши усіх (а на моїй дільниці одноосібників було найбільше), я зробив висновок, що на збори ніхто не прийде. Кожна хата, яку я відвідав, нагадувала лазарет: лежали покотом на печі, в ліжках, а то й на солом'яній долівці пухлі від голоду люди. З них мало вже хто розмовляв.

Весь мокрий і забовтаний від бездоріжжя надвечір повернувся я до сільради. У щілину відхилених дверей побачив у кабінеті уповноваженого, голову й секретаря. З одноосібників нікого не було. Маючи неохайний вигляд, я їм не показався й попрямував додому. Переодягнувшись у суху білизну, з'їв мантон за весь день, запиваючи узваром, і пішов спати у нову хату, яку ніяк не давали добудувати злидні.

Бабка Катря чекала на мене і теж напоїла узваром. Я загасив лампу, але натягти ковдру на себе не встиг. Знадвору роздався окрик:

– Стій! Спати не лягайте, відкривайте двері!

Було місячно, і в переднічне вікно я побачив двох озброєних чоловіків, які мені ще раз повторили:

– Відкривай, ти заарештований.

Відкривши двері, я став одягатися. Один із тих, хто прийшов по мене, був діловод сільради Орел Михайло Юхимович, другий – із працівників раймілиції, незнайомий. На запитання "Що трапилось ?" вони відповіли, що їх прислав уповно-

важений облпрокурора, щоб вони доставили мене до нього. Під конвоєм мене повели до сільради.

Мені в голову приходили всякі думки, а більше всього одна: це – тюрма, що була для мене страшніша всього. Я не виконав завдання зібрати одноосібників і ще гірше – не доповів про результат обходу уповноваженому, в чому вбачав свою велику провину.

За сумними думками я не учувся, як пройшов два кілометри і переступив поріг сільради. По коридору, ріжучи темряву, ходив пригнічений назад – вперед сам голова Гончаров Мирон Ілліч. В напіввідкриті двері, де світилося, було видно сидячого за столом уповноваженого, якому і представили мене мої конвоїри. Двері зачинилися, і я залишився один на один із високим представником високої влади. Зразу ж запитання:

– Кто вы такой ?

Я назвав прізвище, ім'я та по батькові.

– Да нет! Кто вы такой по должности?

У "прокурора", мабуть, були свої закони: він не вбачав різниці між посадою та громадською засадою. Але час був не той, щоб відповісти, що посади у мене ніякої немає.

– Старший виконавець 2-ї дільниці, – тихо відказав я.

– Какое задание вам было дано мною?

– Зібрати одноосібників на збори до сільради.

– Вы это сделали?

– Ні.

– Почему?

– Люди всі пухлі лежать.

– Как это пухли? Кто пухли?

Уповноважений піднявся з-за столу і вдарив по ньому кулаком так, що зі столу все полетіло разом з чорнильницею на підлогу, а висяча гасова лампа загойдалася. Я протяжніше й ще тихіше повторив:

– Пухлі... люди пухлі.

Уповноважений ближче підступив до мене, вдарив ще раз по столу і скажено викрикнув:

– Я завтра вызову медэкспертизу, проверим всех, и, если пухлых не окажется, я тебя сам расстреляю как подлеца, как врага народа.

Накинувшись на мене, схопив за плечі, повернув до виходу і штовхнув так, що я пішов потич, сягнувши других дверей. Відкривши їх, падаючи, почув:

– Мирон, закрой его в холодную!

Мирон Ілліч усе так же нервово-збуджено ходив по коридору, очікуючи моєї й своєї участі.

Ще гуділи в голові джмелі і боліло між лопатками, але інші думки свердлили голову, коли я опинився під замком у холодній і темній коморці. Смерть ходила

поряд щодня, але було прикро, що так безглуздо прийшла вона по мене. Смертність у селі була висока. Залишалося багато пустих хат. Якщо з родичів ніхто померлих не хоронив, значить таких уже не було, або були неспроможні. Ми, виконавці, перевіряючи своїх підопічних, як і територію дільниці, виявляли мертвих, вивозили на кладовище закляклі трупи, ховаючи спочатку по одному, а потім до тридцяти в одну яму. Якщо вимирала вся сім'я, то домовиною ставав погріб на їх подвір'ї. Усе це відбувалося повсякденно на моїх очах, про цю жахливість неможливо було не думати, тим більше тут, на самоті, в закритій коморці. Для мене вже страшна була не тюрма, а неминуча голодна смерть. На моїй дільниці уже був подібний випадок: молодший виконавець Григоренко Федір Іванович не зміг виділити по своєму десятку підводи на вивіз хліба. Його заарештували й відправили до раймілiції, де він незабаром і помер від голоду на 21-му році життя. Я з ним починав ходити до 1-го класу початкової школи, потім товаришували. Він був одружений, і залишилася сиротою маленька донька. Ще з першого знайомства з уповноваженим, я зробив висновок, що він – справжній ворог народу, який пробрався в органи влади і шкодив бідному селянству.

Не можу собі уявити, чим би скінчилася ця перша в моєму житті арештантська ніч, якби невдовзі біля мене не опинилося все правління колгоспу "Дніпро": голова Жадан С.А., рахівник Лотарь І.Ф., Коваленко М.Г. і інші. В комірці потеплішало й повеселішало. Зав'язалися жартівливі, як не перед добром, розмови. З мене хихотали, що відмовився одержати премію – двомісячне порося – за осінню посівну кампанію.

– Хоч би з'їв був, а так помреш голодний, – знущалося правління.

Мені ж смішно було, що їх призвали в сільраду з мішком конторських книг, які були перевірені уповноваженим. За минулі дні в книгах не було записано ні прибутку, ні видатку, а виведені залишки по кожному виду продукції позначались поздовжньою рискою: в коморах нічого нема. Цього вже було занадто, щоб зробити якийсь розумний висновок: погода нагадувала, що на порозі кожного господаря стояла третя колгоспна весна, про підготовку до якої немало вже писали центральні та республіканські газети. І ось цей горе-уповноважений нічого кращого не зміг придумати, як закрити правління колгоспу під замок, порушуючи всякі статутні форми в роботі, які тільки впроваджувалися в керівництво колгоспами.

За розмовами промайнула ніч, і через зачинені віконницями вікна в комірку пробились ранкові сутінки. Тривожне сіре світло нагадало мені, хто я і що мене очікує. Гнітючі думки й розмови присутніх обірвали раптом відчинені двері, і той самий конвоїр повів мене знову до уповноваженого.

Допит розпочався по тому ж сценарію, що й звечора.

– Кто вы такой?

Я вже сміливо відповідаю:

– Старший виконавець 2–ї дільниці села Успенка.

– Сколько у вас младших исполнителей?

– На моїй дільниці 11 молодших виконавців.

– Во-о-о! Такой армией воевать можно!

Я з трудом подавив усмішку.

– Ты писать умеешь?

– Писати умію.

– Карандаш, бумага у тебя есть?

– Ні олівця, ні паперу у мене немає.

– Вот тебе карандаш, бумага. Каждому младшему исполнителю напиши по его десятку список и с росписями доставить мне. Понятно?

– Зрозуміло.

– Можете идти выполнять.

Я з радістю вилетів із кабінету і в коридорі спіткав батька, який прийшов сюди, дізнавшись про мій арешт від баби Катрі. Заспокоївши його, що зі мною все гаразд, і випивши кружку принесеного узвару, я побіг виконувати доручення.

До обіду я представив уповноваженому відомості з усіма підписами.

– Вот так и надо всегда делать. Можете быть свободным, – сказав уповноважений.

Полегшено зітхнувши, я пішов додому, де мене з хвилюванням чекали.

На збори ніхто з одноосібників так і не з'явився, а уповноваженого я більше не бачив. Від'їжджаючи, він через правління колгоспу і сільську раду поставив задачі щодо проведення весняної кампанії не тільки в одноосібному секторі, а й у самому колгоспі.

Та колгоспи не були готові провести третю більшовицьку весну, хоча вже широко проводилася масово-політична робота серед селян. Указувалося на виправлення помилок, які були допущені окремими керівниками ВКП (б). У статті 2-го секретаря ЦК КП(б)У П.П. Постишева, що була опублікована в центральних газетах України, говорилося, що колгоспам будуть доведені тверді плани поставки хліба державі з таким розрахунком, щоб його вистачило для прожиткового мінімуму колгоспників, а також для самих колгоспів на посівні, фуражні і продовольчі потреби. Для поліпшення організаційної роботи й господарювання в колгоспи направлялися 25 тисяч комуністів.

Настанови партії колгоспники сприйняли з надією, але ці заходи в дійсності життя не покращили. Навесні поруч із великою смертністю стали поголовно падати тварини: не було чим їх годувати і не було кому їх порати. Доводилося скотину підв'язувати вірьовками, бо та, що злягла, вже не піднімалась. Дохлих тварин витягали за бригаду на берег, де вночі їх шматували голодні люди. Це була свого роду "вовча санітарія".

Час ішов, весна все більше входила у свої права, а посівного матеріалу в колгоспі так і не було. Вирішили вишукати його серед середняків, в тім числі і серед тих, що були членами колгоспу, поставивши їм вимогу: здати протягом

2–3 днів у колгоспну комору по 150 кг зерна на гектар усуспільненої землі. Під цю школу попав і мій батько.

9 ц посівного матеріалу батько здати не міг, бо вже другий рік не бачив його вдома. Навіть миші – і ті зійшли з комори та хати, бо їм нічого було гризти. Таке становище було у кожного.

Пройшло три дні. Ніхто зерна в колгосп не здав. В таких випадках забирали примусово. Але "ударники" могли "працювати" в тих господарствах, які не були членами колгоспу. Вирішувалося це оперативно: збирався актив, сільрада, правління колгоспу і виключали потрібне господарство, а вірніше, господаря зі свого колективу. Так із нами і поступили: виключили з колгоспу, а слідом за рішенням залетіла до нас ударна бригада, яка поперекидала всі горшки на горищі, в коморі і в хаті, але зерна не знайшли.

На цей час закінчилися мої невдячні повноваження старшого виконавця. Можна було б приступити в колгоспі до роботи, де кожен день давали черпак гарячої юшки. Але наша сім'я залишилась без можливості на животіння.

Наступного дня батько пішов до сільради і взяв довідки для мене і Василя, по яких ми змогли б улаштуватися куди-небудь на роботу. Але куди іти чи їхати, якщо на два-три дні в дорогу не було шматка хліба чи сухаря? І що чекає там на нас? Дома ще була надія на молоко, яке залишалося бути основою виживання. Однак хліба – хоч мантона – щоденника! – хотілося завжди. В більшості випадків шлунок приймав заправлену чим-небудь кип'ячену воду або узвар. Тому це мене застережувало, аби залишитися вдома і працювати в колгоспі.

Відчуваючи безпідставність дій щодо нас з боку сільської влади і зіславшись на працьовитий характер усієї родини, я від імені сім'ї написав заяву на вступ до колгоспу, висловивши велике прохання, згадавши осінню посівну кампанію, де я відзначився, засіявши чималий клин озиминою, що уже весело покривався зеленим килимом.

Підписавши заяву, батько поніс її до правління колгоспу, де в цей час проходило засідання. Які там питання розглядалися – я не знаю, але він повернувся додому аж увечері з плачевним результатом: на заяву була накладена резолюція голови колгоспу Бузька Каленика: "Поки утриматись". Така резолюція мене морально вдарила сильніше уповноваженого облпрокурора. Мені зовсім було незрозуміло, за що нас виключили з колгоспу і чому не приймають знову. Однак резолюція давала надію, що це лише "поки". Порвавши заяву на шматки, я написав другу по зразку першої і попросив батька наступного дня віднести її до правління.

Попивши свіжого молока, вся сім'я полягала спати, та до мене сон не приходив. Гнітили різні думки протягом усієї ночі, яка здалася дуже довгою. Не спав також і брат Василь. Перед світанком він сказав, що зранку підемо з дому шукати роботу. На якусь мить сон здолав нас, та зі сходом сонця, за звичкою, ми проснулися й вийшли на подвір'я. Батько вже порався по господарству.

Пахло приємною весняною прохолодою. Великий червоний диск підіймався з-за Дніпра, простилаючи плесом до нас яскраву доріжку. Що краще за схід сонця може бути в ріднім краї?! І чи судилося мені з братом його ще тут зустрічати? Природа вже повністю прокинулася від зимової сплячки, і земля, здавалось, мала очі, дивилася на нас, благала наших рук і дорікала нам за те, що вирішили її покинути. Жити б та жити! А помирати не хочеться!

Нагадавши батькові про заяву, яку треба негайно віднести до колгоспу, ми з Василем не змовляючись, – чи прощаючись, чи відчуваючи провину від надуманого – зайнялися прибиранням: він у садку, а я на подвір'ї. Та сонце швидко підіймалося вгору, нагадуючи, що час іде. Смуток, що нахлинув укотре, розтривожив душу, що граблі сковзнули з рук. Я поглянув у садок, шукаючи між деревами брата. Той стояв нерухомо, зіпершись плечем до батькової груші. Було зрозуміло, що й у Василя руки до роботи не здіймаються. Що в мене, що в нього думка була одна і та ж: куди йти – то йти, аби тільки не бачити того, що залишається дома і пророчить голодну смерть. Але, все-таки, хотілося діждатися батька.

Так протяглося до обіду. Прийшовши, батько сказав, що заяву нашу прийняли, але упевнено ніхто нічого не пообіцяв.

Ковтнувши по кухлю узвару, що було сніданком і обідом, ми з Василем пішли, як кажуть, світ за очі, не взявши в дорогу ніяких продуктів, бо їх не було, не попрощавшись із рідними, бо це тільки б усіх засмутило, і не сказавши, куди йдемо, бо й самі того не знали.

Піднявшись на круту гору, що височіла за нашим городом, ми обернулися. У кращі часи ми майже кожен день бували тут і милувалися рідними просторами. Звідси було видно більшу частину села, всі угіддя від Чикалівки до Дереївки, голубий Дніпро, і тільки десь далеко за ним, в полтавських степах, земля сходилась з небом. Дніпро вийшов із берегів і, розливаючись, з'єднав протоками численні озера. Прибутна вода підкрадалася до села, затоплюючи ті городи, що виходили в плавні. Утворені острівки покривалися зеленню, як і схил гори, і тільки городи сіріли своєю недоторканістю, і саме село не гомоніло.

Так мовчки, із клубком у горлі, ми попрощалися з рідною домівкою, з усім тим, що її оточувало, і пішли в напрямку широкої дороги, яку називали большаком.

На полях проводилась весняна оранка, якої залишилось від осені немало, а рядом озиме поле вже буйно покрилося темно-зеленим килимом. Над нами високо вгорі, наче грудочка, застиг жайворонок і поливав степ дзвінкою й жалісливою піснею. І, чи то він, чи то вже інший продовжував співати, бо скільки б ми не йшли, ця маленька пташка весь час мерехтіла в небі спереду нашої дороги і різала вуха журбою, утримуючи нас йти невідомо куди. В душу додав смутку гул проводів, що донісся з большака. Від страху ми зупинилися. Ось тут, навпроти Гарагулиної могили, де ще п'ять років тому була наша земля 1-ї дільби – 2 десятини, де мені не один рік доводилося стерегти баштан, а восени разом із Василем орати, тепер зеленів великий клин хорошої озимини, що входив до

1-ї бригади нашого колгоспу. Це говорило про те, що для тих, хто виживе після цього страшного голоду, хліб буде. Ніби в рифму нашим думкам: “Хліб буде! Хліб буде!” веселішою чулася жайворонкова пісня, але радості нам вона не прибавляла. Ми стояли, як укопані, не в змозі зрушити з місця в якійсь розгубленості: куди ми йдемо, коли все показує на краще – на життя? Але до того кращого треба було дожити, а їсти хотілося сьогодні. Порив холодного вітру знову полоснув серце тривожним гулом проводів, порадивши не гаяти часу, бо нас чекає довга й невідома дорога.

Зрушивши з місця, ми невдовзі опинилися на большаку. Битий шлях, що прямував з Кременчука до Дніпропетровська і далі до Запоріжжя, був до 40 метрів в ширину і нашим степом простирався рівно до самого горизонту із заходу на схід. Цією дорогою пройшло не одне покоління вільного козацтва, не одне лихоліття гнало людей у пошуках кращої долі, і не думалось і не гадалось, що в пошуках шматка хліба ця дорога відірве від дому і мене.

Ще раз оглянувшись у бік села, ми пішли большаком на схід, залишаючи позад себе рідні поля. Тільки одна жайворонкова пісня, що линула з неба, нас не покидала і рухалась з нами в тривожну невідомість, ще й ще раз, прохаючи повернутися назад.

Пройшовши міст через Омельничок, ми опинилися перед Чорним лісом. На його узліссі розташувався радгосп “Червоний партизан”, який виник за рахунок земель репресованих куркулів, що зібрали в одні угіддя, пересуваючи громадські межі одного села на друге. Територію Успенської громади було зрушено на 200 десятин у Млинківську, Млинківську – у Дереївську і, таким чином, на утвореному масиві землі виник даний радгосп, в який входило два відділення: Дереївське, куди ми прийшли, і Петрівське.

На території радгоспу нас зустрів Лікаренко Олексій Юхимович – наш земляк, який був на рік старший від мене. Я його добре знав, бо разом гуляли на досвітках. Василь же зустрічався з його старшою сестрою Параскою, з якою б одружився, якби не голод.

Лікаренко нам порадив піти до Піддеригінського, де було розташоване друге відділення радгоспу.

– Там можна працевлаштуватись, – сказав він.

Крім того, мені особисто тезко запропонував залишитись тут, в конторі, працювати рахівником по матеріальній частині. На цю посаду Лікаренко кликав мене ще рік тому, та я чомусь остерігався її. Хоча і була у мене здібність до математики, та псувала її каліграфія, яку я погубив ще в другому класі і не міг більше виправити тільки тому, що всякі розрахунки в моїй голові проходили далеко швидше, ніж встигала писати рука.

Відмовивши Лікаренкові і за цим разом і дякуючи йому за добре слово, ми повернули знову на південь і понад Омельничком, що омивав присадибні ділянки Млинка, попрямували в бік Петрівки.

Відстань ця була кілометрів вісім. Сонце вже стояло на полудень, і ми намагалися не думати про їжу. Однак про неї нагадували наші кишки, які кавчали так, неначе там було повно живих в'юнів. Василь дістав із кишені зерна кукурудзи і дав мені, сказавши:

– Кидай у рот по одній і старанно розминай зубами.

Після перших з'їдених зернин кишки захвилювалися ще більше, висловлюючи невдоволення голові, що вже й узвару їм не дають.

Ідучи поволі понад Омельничком, ми жували ті цілющі зерна, і це придавало нам сили. Василь запасся ними з кінського фуражу, коли працював конюхом, і я навіть не знав, що буде що перекусити. "За обідом" не помітили, як дісталися Піддеригінського. Захотілося пити і ми, побачивши в одному дворі жінку, попросили у неї води. Коли напилися до повної насолоди, жінка запитала, хто ми і звідки йдемо. Дізнавшись, що ми з Успенки, вона зраділа:

– Я теж з Успенки, покійного Гончара Свирида дочка Марфа, тільки тут одружена. Я добре знаю вашого батька, він за мене старший років на п'ятнадцять. А жили ми на Реп'яхівці, а ви на Подолі.

Жінка збігала в хату і винесла нам по невеликому солоному огірку, а за хліб сказала:

– Вибачте, бо і в нас немає.

Ми її щиро подякували й рушили до контори, що була вже не так далеко, праворуч за поворотом.

Ще раз велике спасибі Лікаренкові, бо нам дійсно пощастило: Василя призначили їздовим, а мене – прицепним до тракториста на прізвище Борщ, який був родом із Мар'ївки. Мар'ївка була для мене відкрита ще в 1927 році, яку ми не раз проїжджали, буваючи на місці свого переселення, що знаходилося між Червоною Федорівкою й Зибким. Це все нагадувало мені про щось близьке й рідне, і тому з Борщем ми швидко здружилися.

Розквартирували нас по хатах репресованих чи висланих господарів. Прицепних поселили разом із трактористами, і тому з Василем ми в одну хату не попали. Та були безмежно раді і цьому: наступного дня підйом о 6 годині ранку, після чого сніданок, а потім – робота. Я ліг спати, і всі погані думки залишили мою голову. Ще сам не вірив тому, що трапилося, що декілька годин назад про це тільки мріяли. Я вже сказав своїм кишкам, що зранку ми будемо постійно забезпечені їжею, щоб вони задарма мене не турбували й дали можливість спокійно заснути. З надією на краще я незабаром заснув солодким сном.

В цю першу ніч у Піддеригінському приснився мені сон, який залишився у пам'яті на все життя. Уві сні я побачив старшого брата Івана, який ще на початку року пішов у Дніпродзержинськ на заробітки, і більше ми про нього нічого не знали. Знали лише те, що згодом до нього поїхала його дружина Ївга зі своєю молодшою сестрою Марією. Снилося мені, що нібито я прийшов до Івана у той самий робочий барак у селищі Романкове, коли провідував його у липні 1932 р.

Іван лежав нерухомо на лаві. Він був чорний, мов земля, і біля нього нікого не було. Від страшного сну я стривожився й прокинувся.

Був уже ранок, і незабаром я пішов до їдальні, що знаходилася поряд із нашим нічлігом. На сніданок подали ріденький соєвий суп і грам 150 хліба, що на перший раз було дуже добре. Поснідавши не з тим апетитом, що думалось звечора, я з Борщем пішов на тракторний двір, де стояло декілька тракторів "Фордзон".

Заправивши трактора пальним і водою, ми виїхали в поле. Воно знаходилося зразу ж за хутором і оточувалось безкрайнім горизонтом. Скільки було видно – простелялася незорана земля. Ми відразу почали оранку.

Так розпочався мій перший робочий день у тому голодному 33-му році. Після підневільності і зобов'язаловки, що супроводжувалися штурмівщиною і страхом усі три місяці роботи старшим виконавцем, я, нарешті, відчув себе вільним і веселим на широкім, як на своїм ріднім, полі (ще й на тракторі!), обробляючи його і згадуючи ті попередні роки, коли доводилося орати не один раз своїми рідними волами, на котрих було жалко дивитися, як із них, запряжених у ярмо, смоктали кров прокляті мухи...

Час за роботою летів весело і швидко, і я не вчувся, коли привезли на обід по черпаку того ж самого соєвого супу й пайку хліба, трохи більшого, ніж на сніданок. Тільки під час їжі до мене долинула жайворонкова пісня – не жалісліва, як напередодні, а весела, життєрадісна. Вона збадьорювала, додавала бурю тих почуттів, за якими гарантувалося життя.

Пообідавши, ми знову приступили до роботи, за якою не замітили, коли настав вечір. Повернувшись на тракторний стан і навівши залізному коню "повний туалет", ми пішли вечеряти.

В їдальні я зустрівся з Василем. По його зовнішності було видно, що він був стомлений, бо ходив цілий день по ріллі, боронуючи весноорaнку молодими лошаками.

Я розповів Василеві про сон, і нас огорнув смуток. Василь тільки й промовив:

– Більше всього, що Івана вже немає в живих.

Посумувавши, ми розійшлися по квартирах на відпочинок, і я так і не запитав Василя, де його нічліг. Я довго не міг заснути – усе думав про Івана, про його нелегке з раннього дитинства життя, і тяжкі думки насувалися з такою густотою, що лише вдосвіта мене здолав сон.

Новий день проходив по сценарію дня прожитого і так день за днем, поки все в окрузі не було зорано. Часто траплялося цілими днями мерзнути від холодного пронизливого весняного вітру, який нерідко наганяв такого ж холодного дощу, а іноді і з мокрим снігом. До нитки мокрий одяг треба було хоч би як-небудь після роботи просушити, і біля маленької грубки вечорами стояла велика черга в більшості таких, як я, бо не було у що переодягнутися, щоб зігріти душу. Однак кожному з нас здавалося, що це явище тимчасове, покладалися, що весна –

не осінь, і ось-ось з'явиться веселе весняне сонце і всіх обігріє, а жайворонкова пісня розвіє всі незгоди. Але і наступного дня сонце сердилося, а жайворонок усе рідше піднімався в небо. Так пройшла майже вся весна 1933 року, яка залишилася в моїй пам'яті холодною й дощовою.

Та найважче було тоді, коли трактор вимагав ремонту і, частіше всього, прямо в полі. Спеціалістів на той час ще було мало, і основна відповідальність лягала на трактористів, які намагалися своєчасно робити все необхідне, аби уникнути простоїв. Але повсякденна робота все більше залишала в загінці напіврозібрані машини, які ремонтувалися, в основному, за допомогою молота, лома і зубила. Думаючи про запчастини, я прийшов до висновку, що все-таки у трактора є "мухи", які не дають йому спокійно працювати.

Прицепному теж було нелегко, особливо якщо трактор ламався далеко від хутора: треба було на своїх руках принести до місця ремонту і води не одне відро, і мастила, і запчастину – під тим же холодним дощем в розквашених чоботях, залишаючи іноді від них у мокрій ріллі підметки.

Однак весноoранку закінчили вчасно. Паралельно з нею проходила сівба ранніх зернових. Нам довелося сіяти вико-овес на корм худобі. І все йшло відносно добре, як і в перші дні, та одного разу скінчилося раптово й страшно.

Як завжди, в обідню пору привезли обід. Кухарка подала трактористу тарілку супу із шматком хліба, а на мене, подивившись, сказала:

– А тобі нема нічого.

Різонула по серцю так, що я ледве не подавився слиною, якої було повний рот із тієї миті, як я помітив ще на горизонті до нас спрямовану бричку з цією довгожданою їжею. Сказала, наче й не помітила, що з неї не зводив очей, як тільки вона під'їхала. Промовила байдуже, безсердечно, без співчуття, між іншим, просто так, наче не я з радістю готовий був узяти з її рук той самий, хоч уже й не гарячий, але ще теплий суп і шматок хліба, чого хотів також, як і мій тракторист. "А тобі нема нічого" – наче мене тут немає.

Образлива гіркота лягла на серце, й розуміння того, що рятівна порція мені не дісталась, не сприймалось, не хотіло сприйматися розумом. Кожного дня обідати жадалося відразу після сніданку, вечеряти – після обіду. Цього разу ритм порушився, і дожити до вечора треба було мати сили.

Нестерпно довго й обтяжливо чекав я, поки Борщ, нарешті, покінчить з обідом. Ми продовжили сіяти вико-овес, і від того, що їжа мені не дісталась, їсти хотілося сильніше того випадку, коли б обіду не було зовсім. Моя рука невимушено, мимовільно простягнулась до посів-матеріалу, і жменя вівса опинилась в моїй кишені. Я став його їсти, кидаючи по одній зернині в рот і, розжовуючи. Овес був протравлений і мав неприємний запах, але шлунок його приймав із великою насолодою. Розум не застерігав від наслідку – ні від того, що зерно вкрав, ні від того, що воно отруйне.

Повернувшись у загінці у зворотний напрямок, Борщ зупинив трактора і підійшов до сівалки, начебто перевіряючи, чи всі трибки викидають зерно. Потім непомітно набрав у картуз вівса і сказав:

– Висип у багажник, а ввечері забереш і підсмажиш.

Настрій у мене піднявся, але досить швидко був подавлений: як можна смажити посівне – крадене! – зерно? Про це не можна було й думати!

Я не хотів собі уявити, чим міг закінчитись той намір. Та, як кажуть: "Не шукай собі лиха, воно саме тебе знайде". Так і сталося.

Сонце стояло на підвечірок, коли до нас під'їхав верхи міліціонер. Зіскочивши з коня, він наказав Борщу зупинитись, рішуче підійшов до багажника і відкрив кришку...

Факт, очевидний – крадений посівматеріал! Нічого, не питаючи, міліціонер примусив мене зібрати у ганчірку злополучне зерно. Зав'язавши, він віддав його Борщу і сказав:

– Вы арестованный! Вперед на Онуфриевку. А вы, – це вже до мене, – оставайтесь здесь и сторожите сцеп. – Після цього сів на коня і погнав під конвоєм тракториста до райцентру.

Я не міг отямитися від того, що відбулося, і довго стояв шокований, дивлячись їм вслід, поки постаті не зникли в Лозоватці. Сівши біля трактора, роздумував, що мені робити, та виходу не знаходив.

...Сонце вже сховалося за горизонтом, і потягло вечірньою прохолодою. У степу нікого не було. Навкруги стояла мертва тиша, яка швидко і все густіше змішувалася з темрявою, обіймаючи мене все більше і все сильніше. Давило холодом зоряне небо, і робилось моторошно чи від тихої темряви, чи від того, що сталося. Страх входив у мою душу і ніби підказував: "Хто ти такий? Чого ти тут сидиш і чого чекаєш? Після мене приходить тільки смерть! Іди звідси, поки живий, на всі чотири сторони, доки вони для тебе відкриті".

Набравшись сили волі, я підвівся, підійшов до сівалки, кинув у кишеню ще жменю вівса і пішов у бік хутора, несучи в собі біль і передчуття непоправимого горя, що чекає мене і мого товариша.

За сумними думками я не помітив, коли в нічній темряві з'явився хутір. Через деякий час я зупинився біля хати, де ми з Василем пили воду і ласувалися солоним огірком. Постоявши трохи, я зайшов у двір і постукав у передпічне вікно, в якому незабаром показалася тітка Марфа. Я попросився переночувати, як перехожий, на що вона відповіла, що не може пустити в хату, бо боїться незнайомих людей. Відповідь така була мені тяжкою, та я не образився, бо вже стояла глуха ніч, і багато різного люду бродило по дорогах, рятуючись від голодної смерті.

Я вийшов із двору і пішов до свого нічлігу, де всі вже давно спали. В коридорі незнайомий сторож топив пічку і, щоб не нудьгувати і веселіше провести ніч, впустив мене погрітися.

Почалася тиха розмова. Сторож запитав, звідки й куди йду, на що я відповів, що родом із Чикалівки і прийшов сюди в пошуках роботи. Я навмисно не говорив йому правди, бо серце знемагалося кручиною, а голову свердлила одна і та ж думка: що буде з Борщем і зі мною за свідомо скоєний злочин? Та якими б тяжкими думи не були, їх переплітала ще одна думка – голодна, що пронизувала весь організм, несучи холод по всім тілі і роблячи висновок, що для людини немає страшнішого ворога, ніж голод. Мої кишки вже дванадцятий раз переграли голодний марш, нагадуючи мозку, щоб я своєю рукою подав у свій рот хоча б зернину, хоча б протравлену.

Сторож топив пічку соломою вико-вівса, в якій попадалися зерна. Дід їх витрушував, підсмажував на плиті, потім з'їдав.

Простеживши за діями сторожа, я підсів ближче до пічки і став теж протрушувати солому, непомітно підсипаючи з кишені овес. Зібравши потім його на долівці і провіявши в долонях, я розстелив його на плиті, де воно невдовзі просмажилось.

Сторож задрімав, а я, таким чином повечерявши й зігрівшись, вийшов на подвір'я, після чого хотів також прилягти біля пічки. Але перші сутінки говорили, що незабаром буде світати. Ранкова прохолода розвіяла сон, і в мене швидко виникло бажання йти додому.

Відстань в 4–5 км до Млинка я пройшов швидко. Скрізь стояла мертва тиша, і хіба що полохливий заєць, злякавшись чогось, перебігав дорогу і, побачивши мене, надавав собі ще більшого страху.

З Млинка попрямував до рідного села степом. На сході світове зарево і рання зоря провіщали початок нового дня.

Ось і Морозівська гора позаду, ось і рідні поля, мною сходжені. На них весело зеленіла озима, а на чорних масивах з'явилися сходи ярих культур. З боку села подув вітерець, ніби вітаючись. Усе це звеселяло душу і підіймало настрій. Я перетнув ще сонний большак, який, як і раніше, стурбовано гудів проводами, і звернув на Косий шлях, що поблизу яру вів у село прямо до нашої бригади. На підйомі мене зустріло сонце, яке швидко підіймалося вгору, поспішаючи обігріти землю і принести радість людям, що вже перегукувалися по всьому полі.

Після підйому дорога пішла по узвишші, і перед тим, як спускалася в село, я повернув у бік кладовища, звідки вже стежка підганяла мене до своєї гори. Позаду в піднебессі радів моєму поверненню жайворонок.

Протягом всієї дороги я ні разу не збавив кроку і ні разу не оглянувся назад, хоч і відчував холод у спині від скоєного злочину. Зупинився тільки на початку поля – на своїй горі. Стояв як вкопаний і довго – довго тривожним поглядом удивлявся в рідну домівку. Та ні дома, ні на сусідських подвір'ях не побачив живої душі. Село, скільки було видно, змінило свій вигляд, потопаючи у бур'янах, лякало своїм мовчанням і пустотою. Лише голубий Дніпро нічим не змінився і, як і досі, тримав залитими прибутною водою плавні.

Я спустився у свій город і зупинився перед вишневим садом, що був у повному розквіті. Чудодійний духмяний запах наповнив мої груди цілющою силою, і я миттю, але з острахом, опинився в батьківській хаті.

Сім'я була не в повному зборі. На обличчях проглядався сум і нерадісне переживання. Сидячи на лаві, батько своїм поглядом перший мене зустрів і, тяжко зітхнувши, промовив:

– Пропав і цей хлопець, уже весь пухлий.

З того часу, що був відсутній дома, я ні разу не бачив дзеркала і, заглянувши в маленьке люстро, що лежало на підвіконні, себе не впізнав: обличчя було блискуче, мов склянка і здавалося, ось-ось лопне, і з нього потече вода. Мати сиділа на лежанці, не зводила з мене очей, радіючи, що живий, потім скривилась і захлипала. Мабуть, їй зробилося образливо, що в цей день, Великдень Святої Пасхи, вона завжди відзначала день мого народження, а цього разу в сім'ї не було ні крихти хліба, ні свяченого сала, ні червоної крашанки. Я ще більше засумнівався в суті релігійних свят і забобонів, що обіцяли царство на тім світі, а чому працьовиті люди, до яких відносилась і наша сім'я, повинні мучитися на цім, конкретної відповіді не давали. Я ще раз прокляв ту циганку, що пророчила мені щасливе життя, бо у свої 20 літ я залишався біля смерті.

Сестри Віра й Мотря, як два скелети, сиділи мовчки, дивлячись на мене з надією, що я повернувся з чимось таким, після чого жити стане краще. Тільки менший брат Гриша, в якого світилися наскрізь всі кістки, показався мені жвавішим. Він днями пропадав у плавнях, уживаючи всяку зелень, яка тільки була їстівною.

Знеможений дорогою, я захотів спати. Розповівши трохи про себе і Василя і випивши кухоль молока, який подала мені мати, я боязно спитав батька про Івана і про вступ до колгоспу. Батько відповів, що від Івана нічого не чути.

– А в колгосп нас прийняли, і ми почали ходити на роботу. Хто працює в колгоспі, тому дають два рази гарячої їжі – вранці і на обід, а додому замість хліба приносимо півкілограма сорго. За цих умов можна працювати, та тільки вже не вистачає сили, – продовжив батько.

Батькові слова пронизали мене струмом якоїсь надії на життя. Я пішов у передню кімнату, де пахло свіжим весняним повітрям, і ліг на долівку, застелену запашною травою. Забувши про все, відразу заснув.

Чи довго сон володів мною, чи ні, та через двоє дверей до мене донісся жалібний материнський плач. Я підвівся і з великим страхом попрямував у задню кімнату. На своїх місцях були батько й мати, Віра й Мотря. Гриші не було. На ослоні біля причілкової стіни сиділа сваха – теща старшого брата Івана. В очах кожного були сльози – плакали за Іваном, якого вже не було в живих. Найстарший брат помер у Дніпродзержинську напередодні того, коли я бачив його уві сні лежачим чорним на лаві.

Непоправиме горе вдарило по наших серцях і залишило велику печаль на все життя.

Наступного дня я пішов на роботу у свою другу бригаду, що називалася "Зелені луки", і став працювати їздовим. Було помітно, що людей залишилося менше. З моїх товаришів не було в живих Панченка Петра Савелійовича і Галети Михайла Григоровича. В селі не було сім'ї, де не було покійника. Умирали в основному малі діти і старі, а, вірніше, ті, хто ще, або уже не міг працювати, а тим, хто міг, залишалися надією на виживання два ополоники рідкої страви, що були подачкою вранці і на обід за вже непосильну працю, яка кожного дня відбраковувала працюючих до смертників.

Під кінець робочого дня доводилося піднімати знедужених людей і доставляти з поля в бригаду чи додому будь-якою повозкою. В більшості випадків людина не в змозі була забратися на віз, а підсобити їй не спроможні були ті, хто ще стояв на ногах. Частіше всього їх клали на чепіг однолемішного плуга і таким чином транспортували до села. Як похоронна процесія, йшли ми з поля за таким возом чи плугом, розмовляючи ще з живим смертником, бо рідко хто з них ставав на ноги і виживав. Було прикро, що хоронили не по-християнськи. Померлих майже ніхто не вивозив на кладовище, бо в живих не було на це сили, як і не вистачало її зробити труну і спустити покійника в могилу. Трупи загортали в простирала й придавали землі на своїх садибах, частіше в погребах. Пережившии страхіття сьогодні, кожен із живих надіявся не вмерти завтра. Та приходив новий день, і залишалося людей менше.

Одним із головних критеріїв виживання була спроможність людей триматися на ногах і як особливість – стати на ноги. За будь-яку ціну треба було рухатися і, звичайно, працювати. З другого боку, стимулом піднятися був черпак звареного бульйону, що чекав кожного працюючого в бригаді. Ранок починався зі сніданку, потім робота, обід, на який подавали те, що й на сніданок, і знову робота до заходу сонця. Повний світловий день був нормою дня трудового для кожного працюючого, як би хто себе не почував – інакше їсти не давали. Великих зусиль коштувало дістатися до поля, як і добитися додому – частіше своїм ходом і не один кілометр. І так за днем проходив новий день.

Вся преса і масово-політична робота партії були спрямовані на те, щоб уся земля була засіяна, бо держава надала селу велику допомогу в посівному матеріалі як ранніх, так і пізніх зернових культур. По урожаю колгоспникам обіцяли дати хліб. Про голод не писалось і не говорилось. Хто з колгоспників одержить хліб, було невідомо: душі доброї половини з них уже були у Бога, а хто доживе до урожаю – було відомо тільки йому.

За посівним матеріалом мені не раз доводилося їздити на станцію Павлиш. Туди з'їжджалося багато люду з Онуфріївського і Ново-Георгіївського районів. Яких тільки витівок голодних людей там не можна було бачити! Один в одного крали з повозки торби з їжею чи пляшки з молоком. Кому вдавалося вхопити

такі ласощі у свої руки, той намагався відразу ж сховати його в рот – безповоротно, не дивлячись на те, що його вже міг бити потерпілий. Не плачучи, не ображаючись на того, хто бив, визнаючи себе винним.

Ще смішніша картина спостерігалася у самому зерносховищі. Туди заходили водночас майже всі приїжджі, лягали покотом на ворох зерна, нагрібаючи його в мішки, а разом з тим і у свої штани, які при ступні були зав'язані шворками. З таким тягарем люди не в змозі були стати на ноги, качалися у воросі, викликаючи загальний сміх. Доводилося "розвантажуватися", допомагаючи один одному знімати взуття з пухлих ніг. Голод примушував людей займатися такою справою, але з боку керівників державної засіки караючих дій не проводилось, бо була впевненість, що людина неспроможна буде щось винести.

В цей час зміцнювались керівні кадри колгоспів. На селі з'явилися "двадцятип'ятитисячники". Головою сільради став Ляшенко Самійло Устимович, який до цього працював у райкомі партії. Головою колгоспу призначили Зубця Свирида Пилиповича – рахівника сільського споживчого товариства. Колишній голова колгоспу Бузько Каленик Якович очолив нашу другу бригаду. Решту три бригади також очолили нові люди.

Усе мінялося в кращу сторону, та тільки не становище в кожній сім'ї. Смерть продовжувала косити людей, і було образливо й незрозуміло, чому їх, ще вчора працюючих, сьогодні не можна було рятувати, прояви бодай найменшу турботу керівниками від найнижчого до найвищого рівня. Чому колгоспне керівництво не відповідало за життя своїх трудівників, використовуючи убогі продовольчі ресурси? За лозунгом "Хто не працює – той не їсть" вони забували своїх трударів, які ще вчора працювали, але по-людськи не живились, яких сьогодні нікчемними везли на чепігах з поля колгоспного, як возять на лафеті героїв з поля брані, які завтра будуть позбавлені, як непрацюючі, рятівного черпака юшки і, приречені, мовчки й свідомо будуть чекати смерть? Чому б їм, у кого ще жевріло життя, не доставити пайку їжі додому за сумлінну й безкорисну працю? Втілений у життя другий лозунг: "Віддамо всі сили на виконання..." використовувався в повному розумінні цих слів: сили віддавали, не одержуючи замість нічого.

З кожним днем сили залишали і нашу сім'ю. Сестра Віра була постійним постачальником якого-небудь їства. Не пропускаючи жодного ярмарку чи базару, вона виносила усякі пожитки і міняла за безцінок на склянку якої-небудь крупи чи сухих фруктів, що вже було нормою для півторавідрового казана, щоб прокип'ятити й пити, поки живіт не стане твердий. А їсти все одно хотілося.

Батькові спало на думку продати, вірніше, – поміняти корову, яка тільки й утримувала сім'ю. Ніхто з нас йому не перечив, і в середині травня я з батьком повели корову в Онуфріївку, де її продали, бо вона була на весь ярмарок показна – червоно-степової породи ще й з двомісячним телям. Там же купили іншу корову з торішнім телям, яка теж доїлася. Теля на другий день зарізали, покликавши для цього спроможного дядька. Але наступного дня ми гуртом не змогли здоїти

корову без теляти. Так наша сім'я залишилася без молока. Телятина довго зберігатися не могла, а з добре просоленої бульйон виходив гіркий і був важкий для шлунка. Тепер ми повністю усвідомили ціну молока, якого вже ніде не візьмеш. Я міг тільки згадувати, як ставив кружку свіжого молока на ніч у холодну воду, а вранці пив із молодою цибулею, що ніби це мене і підтримувало протягом дня.

Я продовжував працювати їздовим. Кожного ранку приносив додому свою пайку: літр гарячого бульйону і півкілограма сорго, чого з нетерпінням чекали. Гірше було ввечері, бо на голодний шлунок сон не приходив, а відпочити якось треба було. Доводилося часто пити одну кип'ячу воду, аби тільки заснути хоч ненадовго, якщо не назавжди.

Через останні сили треба було кріпитися. Залишалося зовсім мало – місяця два – і буде хліб! Жито вже викидало стрілу і буйно колосилося. На плодових деревах було багато зав'язі. Голубий Дніпро поволі входив у свої береги, залишаючи в озерах безліч риби. В городі, крім жита, нічого не росло, не рахуючи бур'яну, бо нічого не садили. Але удосталь серед різнотрав'я було щавлю і дикої цибулі; смачним здавався рогіз і цвіт акації і, взагалі все те, що називалося підніжним кормом і було не стільки їстівним, як не отруйним. Життя, добробут уже ходили десь поряд: їх діставали думкою і, здавалося, можна було до них дотягнутися рукою. Тільки б протриматись. Тільки б не вмерти. Тільки б... Тільки...

Незабаром сім'я знову була в повному зборі. Брат Василь, дізнавшись, що ми прийняті до колгоспу, повернувся додому і став працювати конюхом. Він жив при конюшні і дома не показувався. Сестра Мотря, як і досі, страждала екземою. Батьки зовсім ослабнули. Велика надія залишалася на старшу сестру Віру і меншого брата Гришу, які в сім'ї ще були жвавішими.

На все життя залишився в пам'яті вечір 30-го травня. Повернувшись з роботи, я учув, що під димарем в сінях щось в казані вариться й вивергає дуже приємний запах, якого в сімейному меню не було. Виявилось, що Віра і Гриша наловили звичайним рядном маленької рибки, із якої варився суп. З великим апетитом сім'я повечеряла і кожен міцно заснув. І нікому не передвістив сон, що наш рідний батько більше не прокинеться.

Мертвого батька рано-вранці першою помітила мати і сповістила нас своєю тужбою. Велике горе вдруге прийшло в нашу сім'ю і залишило в серці кожного незаживаючу рану. Образа за несправедливо тяжке прожите життя і прикрість за нашу неспроможність зберегти батька посилювали біль.

Я не пішов на роботу. Стали радитись, де батька похоронити. Великих зусиль коштувало викопати могилу на кладовищі, але труни не було з чого зробити та й не було кому. Проте, як кажуть, одне лихо не буває. До нас прийшла, плачучи, тітка Оляна і сповістила, що помер її чоловік – рідний кум нашого батька – Дмитро Онисимович, який переносив нас до божого храму, будучи всім нам хрещеним батьком. Тітці Оляні також хотілося похоронити чоловіка на кладовищі, але копати могилу не було кому.

Брат Василь приїхав із бригади парою коней. Замотавши в білі рядна і насилу поклавши на воза своїх батьків, ми вивезли їх на кладовище, де й заховали в одній могилі, залишивши навічно печаль у своїх серцях. І знову було прикро: наче й не заслужили наші батьки, щоб поховати їх по-людськи в труні і в окремих могилах.

Убиті горем і знесилені голодом повернулися ми з кладовища. Як дожити день і як жити завтра? В мене з'явилася думка, якби сьогодні отримати завтрашню пайку, її частиною повечеряти, а решту залишити на сніданок, щоб я зміг піднятися на роботу.

Після заходу сонця я пішов до комори бригади. Там під гасовою лампою сиділи і щось рахували бригадир Бузько Каленик Якович і Орел Петро Васильович, який працював воловиком. Привітавшись і присівши під стіною навпочіпки, я деякий час мовчки слухав їхні розмови, після чого звернувся до бригадира з проханням, що привело мене до нього.

Обернувшись в мій бік, Бузько суворо запитав:

– А сьогодні де був?

– Хоронив батька, – відповів я.

– Ну те і їж!, – з серцем випалив Каленик і продовжив підрахунки.

Приголомшеного такою відповіддю, мене ще сильніше вдавило в стіну. Втративши останню надію за весь день щось з'їсти і, прирікши сподіваючу на те ж родину, я майже не відчув образи. З'явилася якась байдужість за свою долю, за безсилля щось змінити в кращу сторону. Відчуваючи беззахисність і безпорадність, в голові проявилась безтямність свого животіння, яка вказувала на неминучість.

Деякий час я сидів, не ремствуючи, відчужено, поки до моєї свідомості не стали доходити підрахунки бригадира: скільки всього збере бригада зерна, скільки по плану здадуть державі, скільки треба залишити на посів, на фураж, на продовольчі фонди і – що мені і зараз пам'ятається – скільки зерна залишиться на трудодні колгоспникам.

Ще очманіло міркуючи, я паралельно з бригадиром дав волю своїм математичним здібностям і заперечив Каленику, на що той єхидно мені відповів:

– Що ти тямиш у цьому ділі?

Наперекір сказаному, я відшукав в кишені огризок олівця й клаптик паперу і поклав на нього свої розрахунки. Щосили підіймаючись на ноги з заперечливою правотою своїх міркувань, викладених уже письмово, я хотів подати їх Каленику, але розпластався перед столом бригадира, зронивши до його ніг свої розрахунки й картуз. Бажання доводити свою правоту у мене припинилося.

Піднявшись з-за столу, Каленик набрав із діжки літровий черпак сорго, висипав у мій картуз і сказав:

– Іди і вечеряй.

Дотягнувшись рукою до столу, я вхопився за його ніжку і, сяк-так піднявшись, подибав додому, несучи золоті зерна.

Дома з нетерпінням на мене чекали. Засипавши сорго в ступу, стали його товкти. Прокип'ятивши товчене, що називалося бульйоном, і приготувавши мантони, ми повечеряли, пом'янувши свого рідного батька, який вже першу ніч спав вічним сном у своїй могилі зі своїм рідним кумом.

Вранці я пішов на роботу, але через слабість коней мені не довірили, а направили на прополку ярої пшениці удвох із старшою дочкою Смирної Мотрі – Марією, на два роки молодшою від мене. Поле знаходилось за большаком, майже в кінці нашого степу, і було заросле осотом, який важко виривався з коренем. Ми зривали його при землі, нахиляючись до пізнього обіду, поки не заснувало очі. Їжу нам ніхто не обіцяв привезти, тому перекусили щавлем і козельками. Трохи перепочивши, ми продовжили роботу і надвечір зрозуміли, що можемо тут залишитися назавжди. Знесилені, ми добрели до большака і повернули на Косий шлях, але дибати далі були уже неспроможні: ноги поналивалися і були такі важкі, що їх неможливо було переставляти. Ми полягали на дорозі з надією, що хтось буде їхати і нас підбере.

На наше щастя так і трапилося. Невдовзі повертався з поля в нашу бригаду Гончар Григорій Никифорович – мій друг і товариш, на рік молодший від мене, а на вигляд ще при силі. Смішно й боляче було дивитися, як ми з Марією пробували забратися на віз та так і не змогли. Великих зусиль нам допомогти коштувало і Григорію. Нарешті уклавши ледь не в обнімку, Григорій повіз нас у бригаду. Дорогою товариш жартував:

– Погано, що в нашій церкві попа нема – можна було б попутно заїхати і вас обвінчати. Я б уже і боярином був у тебе, як у свого друга.

У бригаді на нас подивилися, як на доходяг, і бригадир розпорядився розвезти по домівках.

Опинившись у батьківській хаті, я очима почав шукати місце, звідки краще летіти моїй душі до Бога. Визначившись провести свій останній час у передній кімнаті на помості біля вікна, я дійшов туди по стіні і ліг.

В тому, що прийшов кінець, сумніву не було. Було огидливо, що так марно й бездарно пройшла моя молодість, а, вірніше, ще й не встигла пройти. Що я бачив на світі, крім страждань? Постійно пригнічували негаразди, що випливали одні за другими, і була постійна боротьба за виживання, як у природі. Але зараз природа з усією силою говорила про інше. Весна пробуянила соковитою зеленню, пишним цвітом і п'яним духмяном, прошуміла грозами, благословляючи ситністю й щедрістю літо, багатством і благополуччям осінь. Уже літо колосилося високими хлібами – на щастя, на долю, на добро. Раділа душа голодного хлібороба: ось-ось загупають ціпи, зашелестить золотиста солома і буде-буде хліб! І від цього ще більше хотілося жити. ...Але не моглося: всупереч здоровому глузду, всупереч вічному призначенню хлібороба забезпечувати життя доводилося йому свідомо чекати непрохану прокляту і скажену смерть…

Більше двох тижнів я провалявся на помості, але смерть не приходила. Здоров'я ні гіршало, ні кращало. Їжа була одна і та ж: щавель і козельки росли в садку, з луків Гриша приносив необмежено дикої цибулі, а з озера – коріння очерету, осікнягу, рогозу, що видавалися солодкими. Кожен день варили хоч і ріденький, а все-таки рибний суп.

Через деякий час мені покращало, і я став більше ворушитися: виходив на подвір'я і навіть зміг уже сам дійти до саду і милуватися житом, яке усіх нас найбільше звеселяло. Колоски були дорідні, зерно наливалося й уже мало половину своєї форми. Організм приймав його із задоволенням – краще будь-якої їжі. Відчувався смак справжнього хліба, після чого помітно здоровішало. Збавляти недостигле зерно убачалося нерозумно і, начебто, кожним із нас засуджувалось, однак усі, крадькома один від одного, лузали колоски, набираючись сили.

Я став жвавішим, опухлість по всьому тілі майже зійшла, зате при ходьбі торохтіли всі мої кістки, які можна було перелічити, бо тіло світилося наскрізь, і, здавалося, вони б розсипались, якби не шкіра, що тримала організм у цілому єдиним.

В сім'ї зраділи, що я став на ноги. Сестра Віра частіше стала мені говорити, що треба більше рухатися.

– Я ось більше тебе ходжу і краще себе почуваю. Давай завтра пройдемось в Млинок на базар, щось виміняємо і буде, що поїсти, – сказала вона одного разу.

Я погодився.

Рано-вранці я рушив у дорогу. Потроху видравшись на гору, дійшов стежкою до кладовища і звернув у бік Косового шляху. У степу ще нікого не було. Наблизившись до роздоріжжя, я побачив лежачого чоловіка, який конвульсивно корчився. Підійшовши ближче, я завмер: це був Гончар Григорій , мій товариш, який три тижні тому підібрав мене із Смирною на цьому ж шляху. Гриша був непритомний: на мої слова не реагував, а те, що говорив, неможливо було зрозуміти. Я знав, що кілька днів назад померла його мати, а батько – скільки пам'ятаю – був божевільний: сімох дітей часто виганяв з дому, і вони ночували по проваллях, тільки й надіючись на свою матір, яка носила їм їсти. Подумавши про його жахливе дитинство і неминучу смерть, клубок підступив до горла. Я попрощався з товаришем – допомоги він уже не потребував.

Дійшовши до базару, мені не раз перехотілося їсти, а на базарі кишки закавчали, почувши різноманітні запахи. Їства було багато, і все лізло в очі, але в кишені не було ні гроша. Пройшовши декілька рядів, я зустрів Віру. Вона прийшла раніше мене, незважаючи на те, що йшла селом і вийшла пізніше з дому. На цей раз Віра взяла материні рушники, які тут були нікому не потрібні. З великим проханням нам вдалося за них виміняти два шматочки провареного кінського м'яса, певно, із дохлої тварини. М'ясо виявилось дуже солоним, але ми його

з апетитом з'їли, після чого захотілося пити. Загасивши спрагу холодною колодязною водою, я відчув своє тіло отяжілим.

Була обідня пора, коли ми рушили додому. Віра, як і сюди, попрямувала селом, а я знову пішов навпростець – через гору. Сонце нерухомо висіло в зеніті, на небі – ні хмаринки, бо навіть легенький вітерець залишився десь за морями. В очах чорніло від спеки – навколо наче все зупинилося й тріщало під промінням сонця.

Я залишив позаду Млинок і став підніматися на Морозівську гору. Мої ноги зробилися важкими і відмовляли пересуватися. Хотілося лягти й перепочити, хоча б трішечки. Узвіз був довжиною з кілометр і не зовсім крутий, та мені довелося разів десять лягати на землю поки його подолав.

По узвишші йти було набагато легше, але невдовзі дорога перейшла в спадину. Мене понесло, наче хтось штовхав у спину. Я не встигав переставляти ноги і падав. З трудом, добравшись до большака, звернув на Косий шлях. По правий бік від нього колосилося жито, подекуди налите до повного зерна. Ось тут, три тижні тому ми з Марією валялися нікчемні поперек дороги. Чи вистачить снаги цього разу перебороти підйом? Проти гори ноги не хотіли підійматися, і я вперше брязнувся під самісіньке жито. Дотягнувшись рукою до колоска, я розім'яв його і кинув зернятка в рот. Повторивши це раз–другий, я відчув прилив сили, достатньої, щоб звестися на ноги і пройти декілька кроків. Але знову впав і знову, підживившись зернами, піднявся й перемістився уперед...

Скільки разів так було – не пам'ятаю, але до сих пір відчуваю смак тих зернин, що дали змогу подужати підйом.

Коли дорога вирівнялась під ногами, знову йти стало легше. Попереду з'явилося роздоріжжя, де треба звернути у бік кладовища. Потроху дійшовши до нього, я задубів: праворуч дороги, поруч із колосистим ланом жита, лежав уже мертвий мій товариш Гончар Гриша. Над його тілом роїлися мухи, а з високого неба линула дзвінка пісня жайворонка, від якої проходив мороз по тілу, наганяючи страх, журбу і жаль.

Я звернув із Косого шляху, пройшов декілька кроків і упав. Мене ще більше пройняло холодом, і різні думки почали смутком окутувати мою ще живу душу. Я згадав всіх, з ким працював, а на сьогодні померлих. Постали перед очима всі родичі, яких забрав голод, рідний батько і рідний брат. Згадалися напуття Івана любити землю, "від якої залежить все наше життя". Що ми не так робили на ній, що повинні помирати? Хіба не любили? Хіба не поливали потом, зрісшись із нею помислами, надіями, всім своїм життям? Чому рай обіцявся на тім світі, а не було його на цім, що зігрівався сонцем? Чому? Чому?...

Думкам краю не було і, чи від їх тяжкості, чи від безсилля, піднятися я не міг. Сонце спускалося до горизонту, і я добре розумів, що мене очікує, якщо застане тут ніч, хоч вона була в ці дні і найкоротша. Смерті я не боявся – не раз дивився сміло їй в очі – і цього разу упокорився своїй неминучості. Рядом зі

мною лежав мій товариш, а з другого боку, трохи далі, на кладовищі, покоїлося півсела ще недавно здорових і працьовитих, невмирущих і життєрадісних, серед яких була свіжа могила моїх батьків – рідного і хрещеного. І це мене заспокоювало.

Я лежав долілиць і скоріше відчув, ніж побачив, що біля мене хтось стоїть. Підвівши очі, я угледів Катрю – дружину мого двоюрідного брата Кушнірова Якима. Вона також поверталась з млинківського базару. Катря тільки й запитала мене:

– Далі не в змозі?

Не підіймаючи голови, я відповів:

– Не можу. Прийшов кінець.

Катря заплакала. Діставши з кошика жменю пшінки, посипала мені біля обличчя і, хлипаючи в хустину, пішла собі далі.

Не стільки свідомо, як інстинктивно, я почав визбирувати кукурудзу і кидати в рот, поки не залишилося жодної зернини. Я знову відчув прилив тої сили, що дала змогу піднятися на ноги. Поглянувши ще раз на мертвого товариша, я побрів у бік кладовища. Не так давно воно було обнесене глибоким ровом, за яким проходила стежка прямо до нашої гори. Форсувати рів я не зважився і пішов іншою дорогою, в обхід. Подолавши одну сторону гробків, я опинився у високому й густому житі, котре сіяв восени 13-рядною сівалкою. Після денної спекоти розгулявся вітер, і жито буйно колихалося, нагадуючи хвилі Дніпра, що могутньо синів удалині. Ядрені колосся, зливаючись, закривали стежку, величаво колихали мене в своїх обіймах, дякуючи, як сівача, безпосередньо причетного до їх сили, яку вони зовсім скоро віддадуть людям. Ледве тримаючись на ногах, я утопав і виринав у цьому безмежному хлібному морі, поки жмут колосся, як гребінь високої дніпрової хвилі, не вдарив мене в обличчя. Я впав. При спробі піднятися руки й ноги заплуталися в стеблах жита. Я нагадував рибу, що попала в сіті. Котитися в сторону рову, де росли сосонки й шовковиці, по стовбуру яких можна підвестися, також не давали кінцівки. До того ж я втратив орієнтацію: колосся зімкнулися наді мною, як у лісі дерева, залишаючи вузеньку смугу синього неба. Надії на порятунок не було ніякої.

Смерте моя, в котрий раз ти прийшла по мене? Чому наздогнала саме тут – на цьому полі, що його сіяв, посеред густих хлібів, сильніших за тебе?

Жайворонку мій! З'явись наді мною у високім небі, заспівай на прощання свою радісну пісню. Благослови нею живущих!

Не розуміючи, як краще розподілити останні сили, я безтямно смикався в житі, навічно єднаючись ним і землею з всесвітом...

Брат Гриша, дізнавшись від сестри Віри, що я ще в обід вийшов із Млинка і повинен давно бути дома, подався мені назустріч. Він чудом натрапив на мене в житі й ціною великих зусиль привів додому. Батьківська хата вже освітлювалась червоним сонцем, яке ховалося за Чикалівську гору. В передній кімнаті

я ліг на той же поміст без надії, що зможу коли-небудь піднятися. Налиті ноги, здавалося, були не мої, а лежали поряд нерухомо, як дві важкі колоди. Я тільки й відчував, що вони здавлювалися кальсонами, які стягти було неможливо. Віра розпорола їх на мені і замінила батьковими, просторішими.

Швидко насувалася червнева зоряна ніч. На березі у водяних заростях бентежилась очеретянка. Жаби квакали то поодинці, то хором, начебто обурені тим, що їм не дають уволю напитися води, в якій сиділи. Та потім вони заспокоїлись, і навкруги все завмерло. Дзвінка тиша все падала й падала темінню зі стелі і роз'їдала душу спогадами. Чи то були вони, чи сон, чи марево?

Я бачив, як мимо хати білогвардійці гнали босих активістів на розправу, потім стріляли, цілячись у мого батька. Я пас вівці, а батько з хрещеним перераховували два мішки грошей, поки Одарка Гнатівна не повела мене до школи, взяла мою руку у свою і вчила писати. Одночасно горіло село, а дощовий смерч зносив із полів копи хліба, забиваючи снопами кам'яний міст. На схилі гори знову паслися вівці, але вже без мене – молодими лошаками я боронив поле під веселий спів жайворонка, а тільки він не співав, а тьохкав. Затопленими повінню плавнями несло пару волів, на ярмі котрих сидів півень. Молода циганка гадала й гадала матері мою щасливу долю, а селом бігли люди за вперше побаченим трактором, якого повністю обліпили мухи. Але, то був не трактор – то був поїзд і його обліпили не мухи, а люди, що їхали на шахти Донбасу, рятуючись від голоду. Я стрибав і стрибав з вагона на вагон, поки не звалився в ствол шахти, де мене зустрів бригадир і сказав, що шахта – "это темный лес", а парторг назвав мого батька класовим ворогом. Рядом з'явився уповноважений облпрокурора, відібрав у мене двомісячне порося і, розмахуючи револьвером, обіцяв розстріляти "как врага народа". А я все звозив і звозив закляклі трупи людей, яким не вистачало могил. Невдовзі з'явився Борщ і, відсипавши мені з сівалки протравленого зерна, пішов під конвоєм із степу. Наступної миті мене віз до батькової хати Гончар Гриша, а наді мною знову співав жайворонок і знову по-солов'їному. Дома були всі, а тільки батько сидів не, як завжди, із матір'ю, а проти причілкового вікна з Іваном і, побачивши мене, простягнув руки, гукаючи до себе. І батько, і Іван були рожеві, потім багровіли сильніше й сильніше, ніби згорали. Я намагався ступити в їх сторону, та ноги мене не слухались і ... я відкрив очі.

Велике червоне сонце, виглядаючи з-за Дніпра, дивилося на мене у причілкове вікно, оповіщаючи, що новий день настав. У відкриті сінешні двері дихала ранкова росяна прохолода. Під стріхою хати радісно щебетала ластівка. За верболозом заливався співом наш соловейко – ось чому всю ніч мені жайворонок співав по-солов'їному! Ніде солов'ї не співають так, як наш. Він довго-довго, заворожуючи, висвистував витончені коліна, ще і ще раз витягував з них найчарівніші перла, ущухав на мить, переконуючись у вірності обраних гам і раптом бив – різав слух тьохканням, електризуючи й паралізуючи все довкола.

Жайворонка в полі мені вже не почути... Чи довго судилося слухати на смертнім одрі соловейка? Що мені залишилося на цім світі? І чи залишилось? Котрим по черзі з нашої родини піду голодним в інший світ? Згадаю кожного з них, пом'яну добрим словом...:

1. *Бондар Ганна Федорівна – рідна тітка*
2. *Бондар Іван Микитович – двоюрідний брат*
3. *Бондар Антон Микитович – двоюрідний брат*
4. *Кушнірова Оляна Федорівна – рідна тітка*
5. *Кушніров Дмитро Онисимович – хрещений батько*
6. *Кушнірова Тетяна Дмитрівна – двоюрідна сестра*
7. *Кушніров Василь Дмитрович – двоюрідний брат*
8. *Гордієнко Тетяна Федорівна – рідна тітка*
9. *Гордієнко Петро Савич – її чоловік*
10. *Гордієнко Василь Петрович – двоюрідний брат*
11. *Гордієнко Антон Петрович – двоюрідний брат*
12. *Жадан Ганна Олексіївна – рідна тітка*
13. *Жадан Борис Кирилович – її чоловік*
14. *Жадан Параска Борисівна – двоюрідна сестра*
15. *Жадан Олекса Борисович – двоюрідний брат*
16. *Жадан Ганна Борисівна – двоюрідна сестра*
17. *Овчаренко Іван Федорович – рідний дядько*
18. *Овчаренко Іван Костянтинович – рідний брат*
19. *Овчаренко Костянтин Федорович – рідний батько*
20. *...*

Дев'ятнадцять... Дев'ятнадцять найрідніших, найближчих родичів, найдорожчих імен. Бути мені двадцятим у цьому гіркому списку. А якщо згадати родичів більш далеких, однолітків, друзів, односельчан. Скільки їх померло – ніхто не лічив. Тільки за перші місяці роботи старшим виконавцем тільки з моєї дільниці тільки особисто мною вивезено не одну сотню трупів на кладовище або поховано моїми руками на їх власних подвір'ях. А скільки по селу? По селах? По Україні? Боже, Боже, якщо ти є і все бачиш !.. На тім світі роду більше, ніж на цім. Мабуть, тому помирати не страшно. Я далеко не перший і, мабуть, не останній. Можна спокійно закривати очі. Але чому так несправедливо – чому в такому шпаркому розпалі розщебетався соловейко? Під його спів – немов немає поряд горя – налита красою буяла природа. З неймовірно-шаленою жагою вона тягнулась до життя, вирувала, ні краплі, не співчуваючи людям, яких косила люта, голодна, байдужа й нещадна смерть.

– Квітне жито, сади цвітуть,
Голубіє небо,
Молодому козаченьку

Помирати треба", – співав місяць тому у безтямстві дев'ятнадцятирічний мій товариш Мусіяка Андрій. На шахті з ним були разом. Помер... Тільки незрозумілі слова пісні: "помирати треба" – чому треба і кому треба? Кому необхідна була смерть мільйонів?

Я лежав, не співаючи. Мені співав соловейко. А втім, хто краще співає: соловейко чи жайворонок? Та що це я? Лежу в повній свідомості, а забрело в голову безглузде запитання. Ясна річ: кожен співає по-своєму гарно. Признаюсь тільки собі: солов'їна пісня – для серця, жайворонкова – для душі. Жайворонок прославляє рідну землю, що родить хліб, і хлібороба. Були б сили – був би в полі, де шумлять хліба, і радів би з ним, працюючи, милувався, дивлячись. Соловейко ж оспівує любов, красу природи, вічність життя.

Ото ж то й воно – вічність... Тільки є вічність життя, а є царство вічності. Я ближче до другого. До нього залишилось зовсім мало... Скоро я в ньому розтану...

В очікуванні смерті пройшло декілька болісно довгих днів роздумів. Та одного разу раптово відбувся рішучий поворот у моєму житті назавжди.

В передобідню пору через відкрите вікно до мене донісся чоловічий голос, що когось запитував, де я мешкаю.

– Оце його хата, бо батько вже помер, – відповіла жінка.

По голосу впізнав нашу недалеку сусідку Лікаренко Марфу. Через хвилину до хати зайшов молодий чорнявий чоловік. Побачивши мене, похитав головою, привітався, потім запитав прізвище, ім'я та по батькові. Я відповів.

– А жити ще хочеш? – із вогником в очах запитав він.

– А хто ж не хоче жити, – відповідаю, – та ще в такому віці? Я по-справжньому ще й не жив.

– Тоді вставай і не залежуйся, – і став мене поволі підводити, ставлячи на ноги.

Мені було і страшно, і смішно, і жалко себе, та він все-таки мене підняв і провів помалу по хаті.

– Лягати не треба, потроху проходжуйся, хоч із ціпком. А завтра піди до бригади, звідки тебе повезуть у контору колгоспу. Там будемо розмовляти. Правління колгоспу вирішило направити тебе на термінові курси комірників по прийому зерна нового урожаю. А сьогодні, хоч і зараз, дійди до молочної ферми – тобі дадуть три літри цільного молока ось по цьому розпорядженню, – і подав мені аркуша. Попрощавшись, пішов із хати.

Я був стривожений і водночас радості моїй не було меж. З допомогою брата Гриші, який тільки що повернувся з плавень з рибою, щавлем і дикою цибулею, я пройшовся по подвір'ї, потім у садок, роблячи перепочинок.

Надвечір, взявши відро, Гриша повів мене до ферми. Там я зустрівся із завідуючим Гончаровим Мироном Іллічем, що був головою сільради на початку року, коли я мав справу з уповноваженим облпрокурора. З Гончаровим після

арешту я не спілкувався і тому був радий зустрічі. Він знав, що я повинен прийти за молоком і повідомив, що до мене приходив Демченко – "двадцятип'ятитисячник", в минулому працівник московського метрополітену. Ця новина піддала мені ще більше сил, бо я вже майже три роки виглядав таких працівників і покладав на них, як на грамотних людей, великі надії у розвитку колгоспного виробництва.

Мирон мені повідав, що, коли на засіданні правління колгоспу мова зайшла про висунення кандидатури на курси комірників, бригадир другої бригади Бузько Каленик сказав, що є такий здібний хлопець, а тільки він знаходиться на грані смерті – і назвав моє прізвище. Каленику, мабуть, запам'яталися ті точні розрахунки, які я довів йому в коморі в день смерті батька. Звичайно, й правлінню було відомо про мою сумлінну працю, особливо в осінню посівну кампанію, удостоєну першої колгоспної премії.

Гончаров налив у відро не три, а п'ять літрів молока, і ми з Гришею подибали додому. Дорогою на нас насів вечір, і двісті п'ятдесят метрів путі ми подолали, як уже стемніло. Напившись молока, всі полягали спати. Я довго не міг заснути – усе думав, як добратися до бригади, а ще більше хвилювало, чи зможу забратися на віз. Та сон миліший всього, і я заснув.

Удосвіта мене розбудила веселим щебетанням ластівка, підказуючи, що вже гасне вранішня зоря, і скоро зійде сонце. Сестра й брат допомогли звестися на ноги, а до бригади вирішив дійти сам. Випивши стакан молока з молодою цибулею, я, спираючись на ціпок, вийшов із дому. Цей путь для мене був дуже важкий. Я знову згадав недобрим словом ту циганку, що пророчила мені щасливе життя. Але я переміщався назустріч сонцю і наче хтось підказував, що там, на сході, горить моя зоря.

На бригаднім подвір'ї підійшов до дворового Ліненка Прокопа Михайловича, який запрягав коней у невеликого воза. Можна було уже і їхати, та я все ходив і ходив кругом, приміряючись, як на нього вилізти. Прокіп поспішав і, не діждавшись, зіскочив з воза, схопив мене однією рукою за шкірки і погрузив.

Біля правління дворовий закинув віжки за вушак і зайшов у контору. Я став вовтузитися на возі, міркуючи, як злізти, поки через полудрабок не випав на землю. Піднявшись по колесу на ноги, помалу зайшов у контору. В коридорі на стінах були розвішені плакати із закликами ЦК ВКП(б): "Зробимо всі колгоспи більшовицькими, а всіх колгоспників – заможними".

В цей час до контори навідався бригадир третьої бригади Білоус Іван Федорович, з яким я два роки тому укріплював берег Дніпра біля Переволошино. Він привітався зі мною, взяв за руку і повів у кабінет голови колгоспу. Не питаючи моєї згоди, сказав Свириду, що хоче взяти мене у свою бригаду рахівником. Зубець не заперечив, але застеріг, що за моє життя треба відповідати головою.

Я повернувся з контори прямо в бригаду, минаючи свою хату. На бригаднім дворищі Прокіп легенько зсадив мене з воза, завів у маленьку кімнату бригадної конторки і сказав:

– Оце тут буде твоє постійне місце роботи. Для відпочинку тобі зробимо ліжко, а з дому принесеш постіль.

Окрилений поворотом долі, я, здавалося, летів додому, хоч, насправді, летіли одні думки в завтрашній день, уявляючи, яким він буде, а сам ледве пересував ноги. Дома, вислухавши мене, мати, радіючи, заплакала й сказала:

– Роби, сину, те, що тобі кажуть – може хоч ти залишишся живий.

Становище в сім'ї було критичним. Сестра Віра, що була жвавіша від усіх, наче підмінила мене – опухла і злягла. Сестру Мотрю продовжувала "з'їдати" екзема. Про ліки не було чого й думати. Її тіло все більше покривалося ранами і довелося постригтись. Брат Василь нічим сім'ї допомогти не міг, жив у бригаді, працюючи конюхом, і дома майже не з'являвся. Мати була слаба і їй ледве вистачало сил поратися з коровою. Постійним годувальником сім'ї залишався найменший брат Гриша, якому вже виповнилося 14 років. Він майже весь час пропадав у плавнях, прогодовуючись підніжним кормом, доставляв його додому, ловив рибу. Корову пасти не було кому і тому держали її в стійлі. Трави було удосталь у садку, де ще могла її нарвати мати, а Гриша приносив її ще й з луків.

Узявши скромну постіль, я залишив рідну хату і переселився у бригадну кімнату, де для мене вже було зроблене ліжко, а з наступного дня – 26 червня 1933 року – на мене чекало зовсім нове життя, що й визначило всю мою подальшу трудову діяльність.

Насамперед, треба було складати п'ятиденну зведену відомість на кожного працюючого згідно поданих бригадиром табелів. Перша така робота охопила період з 21 по 25 червня. Ніяких правил, як і нормативів, тоді ще не було, і я цю роботу виконав за два дні, спираючись на логіку мислення й кмітливість, а з математикою у мене було все гаразд. Старший по обліку трудоднів в колгоспі Коробка Яків Дмитрович, якому я подав свою першу виконану роботу, ознайомившись з нею, зауважень не зробив, а тільки запитав:

– Хто тобі підказав саме так роботи?

– Ніхто, – відповів я.

– Тоді так і роби.

Я із задоволенням повертався з контори колгоспу, та настрій мій зіпсувався, коли по дорозі заїхав додому і побачив Віру. Сестра лежала мовчки й нерухомо, зустрівши мене поглядом, усміхнулася, ніби говорячи:

– Ось так, братику.

Наче обов'язково хтось повинен бути в сім'ї смертником.

Я ж за декілька днів відчув себе набагато здоровішим: пухлість майже спала, за винятком ніг. До колін вони наливалися, здавалося, ще сильніше, і в гомілках просочувалась чиста вода, роблячи під ногами калюжу від напруженої сидячої роботи. Але вже можна було впевнено констатувати, що голодна смерть від мене відступила назавжди. В цьому велику роль зіграло кисле молоко, що постійно стояло для працюючих колгоспників у моїй бригадній кімнаті,

яке я пив досхочу. Крім того, щодня доярки готували мені три півкілограмових оладки на молоці, половину яких я відносив додому.

На городі половіло жито, і вже можна було, по бідності, його сушити й молотити вручну чи товкти в ступі та пекти цільномучні оладки. Та біда в тому, що цього робити вже в більшості випадків ніхто не міг, а ціле зерно, хоч і варене, було важким для шлунка і тому небезпечним. Багатьох ще забрала смерть саме по цій причині, бо стриматися голодній людині від спокуси наїстися – дуже важко.

Лозунг "Хто не працює – той не їсть", як і раніше, постійно звав людей у колгосп на дві пайки їжі. Я, коли хотілось і скільки хотілось, пив кисле молоко і не міг зрозуміти, чому б його, якого в достатній мірі було тільки в моїй бригадній кімнаті, не роздати тим, хто працював, а тепер лежав, очікуючи смерті. Хіба не вони разом з уже померлими і ще працюючими, робили колгосп більшовицьким, а себе заможними, одержуючи натомість паличку в табелі і два черпаки юшки день у день протягом останніх трьох років? Їх ще можна було врятувати, як і раніше тих, що вже спали вічним сном, і вони своєю безплатною працею не один раз колгосп зробили б більшовицьким.

Не знайшлося в правлінні Кодака, Полив'яного, Жадана, а, може, була сувора партійна директива, бо гаслом "Хто не працює – той не їсть" – читай: "ціною життя" – зміцнювали трудову дисципліну, на основі якої сподівалися зберегти всі засіяні поля від розкрадання і провести збір урожаю без будь-яких утрат. Про те, що не вистачало робочої сили і хто буде збирати урожай, теж ніде не говорилося. Зате ми знали, що виконати поставлені завдання повинні строго по плану: як продаж хліба державі, як забезпечення посівним матеріалом, фуражем, продовольчими фондами і – нарешті! – видати колгоспникам на трудодні зароблений хліб.

Для виконання такого заходу (думається, що не з ініціативи місцевої влади) була проведена – в котрий раз! – так звана чистка колгоспу від так званих чужих елементів. На засіданні правління обговорювалась особа кожного колгоспника, зокрема, але чужих уже не знайшли. І – знову ж таки – про причини безвинно померлих на засіданні – ні слова, про лежачих і пухлих – теж. Лише цифри мовчки говорили самі за себе: на початку колективізації у селі налічувалося 4500 чоловік населення, на літо 1933 р. – 2500 чоловік. Де поділося 2000 людей? Ця цифра гірка і болісна. Голод долав кожного селянина, смерть зачепила кожну сім'ю. Але й серед голодних здоровішими були ті, хто знаходився ближче до "кормушки". Я сам у цьому переконався біля бідона з кислим молоком. Я став гарантованим жильцем, хоч мої кістки ще трималися купи за рахунок шкіри і ще довго торохтіли при ходьбі, вимагаючи від мене, як від хазяїна, хоч каплю жиру в суглоби.

З кожним днем їжа ставала більш різноманітною. У того, хто міг обсадитися, з'являлася городина, але найбільшу радість завдавала шовковиця, яка не встигала дозрівати, бо була дуже солодкою ласункою для охлялого організму.

За роботою проходив день і наставав інший у тій же послідовності. До сходу сонця я відвідував своїх рідних, приносячи їм скромний пайок. Більше всього викликала тривогу сестра Віра, яка вже втратила дар мови. 10 липня вона померла на 29-му році життя.

Вдосвіта, прийшовши додому, я застав біля неї рідну матір, що голосила, простягаючи руки до святих образів, яких у хаті було більше, ніж треба. Мати переконувала всіх святих "Навіщо, Боже, ти так робиш" і що краще було б її забрати до себе, а дочка хай би жила. Та образи мовчали, і прохання матері були даремні. З нами залишалося ще одне непоправне горе.

Віру поховали в той же день на кладовищі, зробивши для неї скромну труну. То був останній траур в нашій сім'ї від голоду у тому страшному 33-му році, бо в день смерті Віри в нашій хаті з товченої та вручну молотої муки з нашого нового урожаю був уперше спечений чисто житній хліб...

В селі ще голод лютував і набирав нових ознак: стали невідомо куди зникати діти. Виявилися випадки людоїдства. В хатах Жадана М. і Гусар Наталки знайшли м'ясо з таких дітей, що смажилося в печі, за що людожерів судили.

Були випадки, коли голод примушував людей в полі стригти колоски, та вони попадалися в руки надійних охоронців, які безжалісно їх били й кидали в підвали, де ті й знаходили свою смерть. Усе це робилося, щоб зберегти весь урожай хліба, безпощадно до живої людини, що сіяла його як для держави й колгоспу, так і для себе.

З давніх-давен усі надії селянина були пов'язані з хлібом. Кажуть, що надія помирає останньою. В 33-му надія на урожай жила і, звеличена буйністю ланів, переростала у тверду впевненість, що хліб буде й буде багатий.

Та нетерпіння діждатись жнив гальмувалося часом. За останні два роки, мов відставши від ритму вічності, час волочився по землі, уповільнюючись із кожним днем, дозволяючи жорстоким жорнам голодомору безпощадніше перемолоти людські долі: одних – до смерті, інших – до довічної болісної пам'яті про них.

Хліб вродив на славу. На збирання урожаю піднялося (ще раз наголошую це слово – піднялося) усе село. В поле вийшли й ті, що могли бодай рачкувати. Бухгалтерія й інші структури управління були закриті.

Я також працював на жнивах. Боляче було бачити, як знесилені люди, по двоє – троє учепившись за сніп, зносили їх у копи. Здавалося, не вони носили снопи, а снопи їх. А треба ще було уміло скласти копу, щоб вона не промокла на випадок дощу. Хто як міг, але від щирого серця чи совісті, віддавав свій благородний труд для загального добра. Така самовідданість і згуртованість вселяла надію, що майбутнє села – за колективними господарствами.

З кожним днем декорація поля змінювалася. Зі сходу на захід, по ходу сонця, виростали рівними рядами копи. На п'ятий день із підвозу кіп пустили в хід молотарку, скиртували солому, відправляли зерно державі на Дереївський прий-

мальний пункт. Закінчивши збирання на однім полі, переходили на інше, і краю роботи не було видно. На черзі стояло збирання ярих культур, особливо радував ячмінь, посіви якого з кожним днем жовтішали, схиляючи колосся до самої землі. Поля міняли свій колір у залежності від засіяної культури. Починала цвісти гречка, якій не видно було кінця-краю. Вона вабила до себе своїм цвітом і запахом.

Десь через тиждень в обідню пору раптово пішов проливний грозовий дощ. Ховатися не було де, як тільки під копами. Та це нікого не врятувало – усі промокли до нитки, і на цьому робочий день закінчився. Додому я добирався, не попадаючи зуб на зуб, бо дощ обмивав мене ще й по дорозі зі степу. Дома я сушив на сонці всі свої записи. Зроблені хімічним олівцем, їх розмило на папері, що довелося переписувати по-новому, а дещо і відновляти в пам'яті.

Десь на десятий день жнив на подвір'ї бригади загула молотарка СО-28 на кінській тязі. Повертаючись ввечері зі степу, кожен намагався обов'язково заглянути до бригади, щоб подивитися на той ворох хліба, що виростав на току, бо це подавало надію, що зовсім скоро святиня з'явиться на столі в його хаті.

Фронт робіт розширювався. Поряд із збиранням хліба почали оранку. А ще потрібно було доглядати за пізніми культурами: підгортати картоплю, кукурудзу і т. п. Крім польових робіт підспіли роботи на плавнях, де косили тільки вручну, і доведене до плану сіно теж вивозили на Дереївський пункт.

Десь посередині жнив правління колгоспу, розуміючи становище, – нарешті! – вирішило стимулювати сумлінну працю колгоспника, видавши кожному за десять днів по одному кілограму муки на трудодень. Відправлені одного разу дві підводи з однією тонною зерна в Куцеволівку, де працював паровий млин, до обіду повернулися з мукою, яку ввечері після роботи роздали людям. Це без перебільшення стало великою подією і принесло безмежну радість колгоспникам. Уже на другий день було помітно, що люди піднеслися духом і пожвавішали. А ще через день не одна українська пісня линула степом із краю в край, підіймаючись в голубе небо до самого сонця.

Пісні співали радісні й жартівливі, але частіше звучали сумні. Біль минулого дідів – прадідів наших тужливо посилювалась голодомором, що тільки-но минув, а в багатьох душах ще й досі велась утробна боротьба за виживання. Ще пройде багато часу, доки організм зміцніє, і не вистачить літ, щоб забути пережите.

За роботою пролітали дні. Протягом всіх жнив мені доводилося бути в полі біля людей і вести облік виконаної роботи кожним колгоспником зокрема,. На початку серпня колгосп виконав план хлібоздачі. Як палку турботу про них відчули колгоспники гуманність держави: із приймального пункту вернули зайві вивезені триста кілограмів зерна. За перше півріччя було нараховано по 3 кг зерна на трудодень, що сприйнялося непередаваною радістю.

Мабуть, по цій причині все частіше стала звучати пісня. Люди співали не тільки йдучи з роботи, а й на роботу і, особливо вечорами, співала молодь. Ми

раділи один одному, що вижили, ще не вірячи тому, що поневіряння залишилися позаду і не треба більше думати про їжу.

Але поряд з радісними думками і планами на майбутнє постійно в серці була скорбота за померлими, особливо у тих, хто із сім'ї залишився один. А таких було немало.

Хто пережив голод, той не міг викинути з душі ці гнітючі страждання. Померлих від голоду згадували завжди, сідаючи до столу, а з роками, коли стіл багатшав, біль був ще сильнішим.

Якби встали й наїлися,
Хоч покуштували,
Щоб не зовсім голодними,
У землі лежали.

Героїзм колгоспників на полях на початку тридцятих я пізніше порівнював із героїзмом корчагінців, коли прочитав книгу М.Островського "Як гартувалася сталь". Та не народився ще письменник, який би зміг про все, що відбувалося на селі в перші роки колективізації, написати ПРАВДУ в книзі "Як збирався урожай".

З історії України відомо, що ні одна з воєн не принесла стільки людських жертв, скільки завдав голод, штучно зроблений невідомо ким, за який ніхто не поніс ні найменшої кари, або хоч би попросив пробачення в народу українського.

Про голод треба пам'ятати, про нього треба говорити, особливо молодому поколінню, щоб воно знало гірку правду про 33-й рік.

Після виконання плану продажу хліба державі й видачі його колгоспникам авансом на трудодні "двадцятип'ятитисячник" Демченко відбув у Москву. На прощання я йому приготував гостинець: два відра першосортних абрикос, які були тільки у мене на все село. Демченко залишився задоволений моїм подарунком, і ми розпрощалися назавжди. Пізніше я шкодував, що не взяв його адреси для листування. Його товариш Попенко залишився у селі й очолив колгосп "Шлях Леніна".

Восени все частіше порушувалося питання підготовки колгоспних кадрів. Правління колгоспу своїм рішенням направило мене на 6-місячні курси рахівників, що розпочинали свою роботу при Онуфріївській райколгоспшколі (РКШ) з 1 листопада. Крім мене, на курси бригадирів-рільників направили Гончара Максима Яковича, та завідуючу СТФ – Залоїло Галину Степанівну – в майбутньому мою дружину. Колгосп "Шлях Леніна" направив учитися на рахівників – Куяна Ониська, на бригадирів-рільників – Гордієнка Тихона Михайловича, на завідуючого СТФ – Кириченка Григорія Антоновича. Невдовзі Гончар Максим по якійсь причині відмовився від навчання і замість нього курсантом став Гончаров Аврам Ілліч. Товариші по навчанню були старші від мене на 7–15 років і майже всі одружені.

За декілька днів нас відвезли підводою в Онуфріївку, де познайомили з умовами навчання. Директор райколгоспшколи Володимир Сокологорський переказав правлінню наших колгоспів, щоб вони направили своїх представників для укладення договору квартирування з місцевими жителями. Крім того, на кожного курсанта необхідно було привезти по одному центнеру борошна та картоплі і по 160 крб.

Назад поверталися пішки. Мимо своєї хати – ніби і не гуділи у мене ноги – я попрямував у контору, щоб доповісти голові те, що говорив Сокологорський. Свирид уважно мене вислухав, але нічого не відповів.

Напередодні занять я знову зайшов до Зубця, ніби відчуваючи, що тільки я повинен привезти директору РКШ або продукти, або якусь відповідь. Цього разу голова колгоспу мені сказав:

– Не все водночас робиться; дорогу до району ви знаєте, по якій можна йти, якщо не гуртом, то поодинці – як хто захоче. А ми самі викроїмо час, щоб привезти вам усе необхідне.

Така відповідь була для мене прикрою, але настільки зрозумілою, що я вирішив в майбутньому до голови колгоспу не зі своїми питаннями більше не звертатися. А наступного ранку всі курсанти – успенці прибули пішки в райцентр на заняття.

Перший день навчання показав, що програма перевантажена. Тільки ввечері пішли гуртом шукати ночівлю, та пустити до хати нас ніхто не наважився, бо сприймали як якусь банду. Шукати ж квартири поодинці не додумалися.

Подратувавши до пізнього вечора собак, ми зайшли до сільської ради, де і коротали ніч на столах і стільцях.

Вранці в школі розповіли про свої пригоди директорові, та він про них уже знав. Наступного дня про нас писала районна газета “Ударна праця”, акцентуючи на те, що іноді буває, коли “не все водночас робиться”.

На другу ніч нас поселили в хаті однієї вдови, де в задній кімнаті разом з нею уже проживали два квартиранти, а передню, простору, вона неохоче запропонувала нам. Було видно, що ми тут довго не затримаємося. Так як в кімнаті не топилося, довелося прийняти свіжий “церковний дух”: не роздягаючись, розташувалися, хто, де зміг, а половина – на холодній печі. Про те, що не вечеряли і до ранку не зігрілися, ми вже нікому не скаржилися.

Наступного дня Залоїло Галину десь взяли на квартиру, а ми знову повернулися в холодну кімнату, де стало зрозуміло всім, що треба її протопити. Притягнувши з вулиці суху колоду, заготовили дров, затопили. Від тепла стало веселіше, але ще хотілося їсти.

– Можна картоплі напекти, так її немає, – сказав Тихін Гордієнко.

– Можна й пиріжків напекти, так борошна немає, – додав Онисько Куян.

– Я піду до сусідів – квартирантів і що-небудь позичу, – мовив Кириченко Григорій і миттю зник за дверима.

Ми розсміялися, та невдовзі він повернувся з картоплею та ще й з борошном.

Хором вирішили варити галушки. В хазяйки попросили казан, і робота закипіла. Онисько, по старшинству, замісив тісто – в нього це добре виходило, решта чистила картоплю. Галушки вдалися на славу, а якби було чим замастити, були б ще смачніші. Казан поставили серед столу, ложками сьорбали юшку і ловили картоплю, а галушки нанизували на загострені палички. Вони, наче вареники в сметані, самі пливли в рот, і ми наїлися вперше за останні три дні і ще й на три дні наперед. Та казан був півторавідерний, і Гриша залишком страви пригостив сусідів, де позичив продукти.

Харчування нас хвилювало, бо не тільки в успенських колгоспах "не все водночас робилося". Ще пройшло 3–4 дні, поки з якогось села не привезли продукти, і в школі відкрили їдальню з трьохразовим харчуванням. Їжа була майже одноманітна: суп, каша, чай. М'ясних страв не було. Але навіть те, що пили чай, а не воду, всіх радувало.

Залишалося невирішеним питання житла. Хазяйка-вдова була не дуже нам рада, і ми зайнялися самі пошуками іншої квартири. Невдовзі Гончаров Аврам десь улаштувався, а ми вчотирьох поселилися неподалік від школи (третя хата від сільгоспвідділу) у вдови Соломки Химки. З нею проживали її 18-ти річний син і невістка Наталка з трьохрічним хлопчиком – дружина старшого сина, який був засуджений за крадіжку фруктових саджанців у колгоспі і відбував покарання десь на Далекому Сході.

Господиня виділила нам передню половину хати, куди був прохід через кімнату, де жили вони. Груба обігрівала обидві кімнати, крім того, була ще піч і лежанка. По тим міркам, це було для нас житло з усіма вигодами, а головне – баба Химка й тітка Наталка були чуйними людьми, і я все життя їх згадував добрим словом.

Аж тепер ми відчули себе повністю в колії студентського життя. Навчання давалося мені легко, харчування вистачало, в хаті було тепло – чого ще кращого? Вечорами гуляли на вулиці, де було чути не одну пісню, що, здавалося, співала вся Онуфріївка. Співала вечорами і рідна Успенка, куди ми щосуботи поверталися при будь-якій погоді пішки, а в понеділок із 5-ти годин ранку знову вирушали до райцентру. Ходьба була для нас як вид спорту, і тому 20 км не були важкими. Тим і закінчувався для мене той страшний 1933 рік.

1934 рік

Навчання продовжувалося в тім же руслі. Одне лише нас хвилювало: продуктів ні з "Дніпра" ні з "Шляху Леніна" так і не привезли. Директор РКШ передавав "привіти" нашим головам колгоспів як через нас, так і листовно, але даремно. Ставало поперед горла харчування в їдальні, бо совість підказувала, що поїдаємо не свої харчі. Чи на нас косо дивилися, чи нам це тільки здавалося, але відчували ми себе некомфортно, і тому навіть промайнула думка залишити школу.

Набравшись сили волі, я в один із вихідних пішов до голови колгоспу. Розповівши про навчання, я знову нагадав йому за продукти. Свириду слухати таке було не до вподоби, та відповідь була уже іншою:

– Це не досить складна справа, щоб вам самим із нею не впоратись.

Таку відповідь голови я сприйняв як дозвіл для дій. Рано-вранці в понеділок ми з їздовим Лаковим Захаром набрали 3 ц пшениці і відвезли в Онуфріївку в паровий млин. Він був один в радіусі 20–30 км, і тому наплив людей був великий, тим більше, що наближалися Різдвяні свята, і кожна сім'я намагалася спекти книші до Святого вечора із свіжого борошна. Видавши квитанцію, нас поставили в чергу на середу.

У школі за три пропущені уроки мені поставили три "н", що було неприємно, бо я не любив порушувати дисципліну. Заняття продовжувалися тільки до присмерків, бо для освітлення не було грошей.

Увечері в середу ми з Гончаровим Аврамом пішли молоти пшеницю. Млин був забитий людьми й мішками. "Перевернувши" його, своїх мішків не знайшли. Ми розуміли, що млин "перевертав" стільки, скільки було людей, але факт залишався фактом. Ще дві ночі підряд ми провели в пошуках своєї пшениці, але безуспішно. Вирішили подати директорові школи квитанцію млина. Сокологорський, вислухавши нас, її забрав і нам, раптово, полегшало, наче гора з плечей звалилася.

Залишалось привезти картоплю. Перегодивши наступний вихідний, я знову пішов до Зубця, і той виділив на понеділок підводу.

Набравши п'ять лантухів картоплі в підвалі першої бригади, ми з їздовим Іванченком Петром Олексійовичем на санях вранці виїхали до Онуфріївки. Лантухи прикрили сіном, щоб картопля не померзла, та і коней у дорозі треба годувати було.

Погода виявилася гарною: несильний мороз і тиха сніжна дорога придавали їзді задоволення, і ми не відчули, коли опинилися на під'їзді до Онуфріївки. Лангівська гора була крута і слизька, коні намагалися йти швидше, підганяючи себе барками, що били по задніх ногах. Петро, будучи їздовим досвідченим і при здоров'ї, щоб сани не пішли попереду упряжки, пустив коней у галоп. Сани майже підняло над дорогою, занесло вправо, вдаривши об мерзлу землю, потім ще з більшою силою вдарились зліва, після чого перевернулися. Лантухи покотилися з гори, розв'язуючись.

Котилися з гори і я з Петром. Коли очухалися, побачили усіяний картоплею узвіз, перебитий натроє полозок, що валявся поряд із нами. Унизу, під горою, де знаходилася бригадна конюшня, стояли наші коні з розбитими вщент саньми. Люди, які там були і все бачили, заспокоювали коней, а нам заспокоюватися було нічого: усе показувало на те, що скоро звідси не виберемося.

Обтрушуючи на ходу один одного від снігу і слухаючи джмелів, що гуділи в голові, ми зійшли до конюшні. Добрі люди пообіцяли нам дати свої сани, і ми

з Петром стали збирати картоплю, чого робити дуже не хотілося. Та діватися було нікуди. Добре, що картопля хоч і була розстелена по всьому спуску, але якось лежала купками.

Тільки надвечір ми прибули до їдальні, де розвантажились. Розпрощавшись з Петром, я пішов на квартиру, де мене, як свого рідного, зустріли баба Химка й тітка Наталка. Я розповів їм про свою пригоду, від чого тітка Наталка сміялася, а баба Химка, переживаючи, аж плакала. Потім, трохи заспокоївшись, поставили на стіл із двох страв їжу, на яку я з великим апетитом накинувся. Поки вправлявся ложкою, баба Химка сиділа напроти і весь час дивилася на мене, як могла це робити рідна мати, любуючись чи жаліючи. Тітка Наталка подала стакан компоту, яким я закусив ситну їжу. Баба Химка порадила спати:

– Відпочинь з такої дороги, забудь про пригоду і завтра з ясною головою підеш до своєї школи.

Подякувавши за їжу і за піклування, я незабаром заснув солодким сном, не почувши, коли повернулися мої товариші.

Вранці я розповів про випадок у дорозі Гончарову. Авраму було ніяково, що не взяв участі в доставці картоплі, на що відповів:

– Ти вже хоч не думай про борошно – я лантухи буду шукати сам, – що мені приємно було від нього почути.

Але їсти свою картоплю і свій хліб уже майже не було коли, особливо мені. В лютому місяці Кириченка Гришу призвали на військову службу, і на квартирі баби Химки нас залишилося троє: я, Тихін і Онисько. А незабаром усіх курсантів розпустили по колгоспам на практику на три дні і тільки одним рахівникам було заявлено: без виробничого плану колгоспу в школу не з'являтися.

Для мене це було новизною. Йдучи додому, я всю дорогу думав, з чого розпочати, з ким порадитись. В колгоспі не було грамотного фахівця, а я займався лише обліком трудоднів і лише в бригаді з червня по листопад. Це дасть мені змогу набрати весь комплекс робіт, що повинні виконатися протягом 1934 р. і запланувати на них відповідну кількість трудоднів, які необхідно виробити.

З цього я і розпочав перший день практики. Розбивши колгоспне виробництво на галузі і розписавши кожну по об'єму, я запланував на них відповідну кількість трудоднів. Відповідну, на мій погляд, бо ні про яку технологію зведення плану тоді ще не мали уяви, а я лише використовував ті знання, що набув на курсах. До того ж – що за рахівник без рахівниці? Її у колгоспі не було, а якби й була, то рахувати на ній не вмів, бо в школі ще не вчили. Довелося провести день у математичних розрахунках на клаптиках паперу, якого також було обмаль.

Під кінець дня до мене підійшов Зубець. Свирид працював рахівником споживчого товариства і мав уявлення про план. Тому, ознайомившись із моїми розрахунками, дав відповідні вказівки, і наступного дня я все переробив заново. Та надвечір голова впевнився, що специфіка колгоспного виробництва відрізняється від споживчого товариства.

Третій день розрахунків також не приніс результату. Практика закінчилась, треба було їхати на курси, а плану не було. Я не знав, що робити.

Та як би я не брав на себе відповідальність, питання планування не було моїм особистим чи колгоспу. Планова система господарювання тільки запроваджувалася по всій країні в усіх галузях народного господарства. Тому не випадково мені, як майбутньому фахівцю, поставили в школі таке завдання. Планування колгоспного виробництва було під контролем райкому партії, секретарем якого був Сидошенко. В колгоспах уже були партійні осередки, які очолювали "двадцятип'ятитисячники", що залишилися на селі за своїм бажанням. З такими, як Комлик, Колінько, Дренов я був добре знайомий. Але їх залишилося мало, а, в основному, парторгами були місцеві активісти.

В той час, коли я коптів над планом, Сидошенко провів районну нараду, на якій парторгам колгоспів було роз'яснено, як складати план. Якраз після трьох днів моєї безуспішної роботи в контору і нагрянув прямо з наради парторг колгоспу Воронець Сергій Матвійович. Як досвідченого комуніста, його прислали до нас із Млинка, де партосередок був утворений раніше.

В конторі, не знаючи, що з тим планом робити, сидів не тільки я, а і голова Зубець з обліковцем по трудоднях Коробкою Я.Д. Ознайомившись із розрахунками, Воронець висловив своє незадоволення чомусь тільки мені. Я хотів було заперечити, але не зміг, бо розумів, що в колгоспі не було кому цю роботу виконати. А знімати із себе відповідальність було соромно. Я повинен цей проклятий план скласти!!!

Узявши аркуш паперу, Воронець щось написав і подав його Свириду, сказавши:

– Оцих людей треба викликати до контори негайно. Проведемо відносно плану коротку нараду.

Після слів парторга в моїх очах розвиднилося і я вже бачив, як ростуть на вербі груші.

У другій половині дня до контори з'явилися ланкові, передовики колгоспу, правління. Важко було це зборище назвати нарадою. По-перше, за 2–3 години людей тільки зібрали й підготуватися до ділової розмови не було часу. Та й до якої розмови готуватися, коли одне слово ПЛАН було для всіх нове. Груші з верби обсипались, і тепер уже не тільки я із Зубцем, а й бригадири з ланковими не знали, що робити і з чого починати. Вирішили відпустити ніч на роздуми, а зранку зі своїми міркуваннями зібратися знову і продовжити працювати. Домовилися на обід не розходитись, а організувати харчування за рахунок колгоспу в сусідній з конторою хаті.

Настрою в мене не було, і я відчував, що і наступного дня будуть такі ж пусті балачки. І так, напевне, воно і було б, якби після наради мене не порадував Воронець:

– Я забув тобі віддати ось ці вказівки, які мені вчора вручив начальник райземвідділу товариш Оленич, – і протягнув аркуша.

Це якраз і була інструкція по складанню виробничих планів на 1934 рік. Вона не була ще обширною, але охоплювала основний напрямок колгоспного виробництва, який, в основному, складався із двох галузей: рослинництва й тваринництва. Але в нашім колгоспі були ще три вітрові млини та дві кузні.

Аж тепер, ознайомившись з інструкцією, мені стало зрозуміло від початку й до кінця, яку роботу повинен виконати.

Наступного ранку, довівши положення інструкції райземвідділу до всіх присутніх, я відчув себе бджолою у великому дружньому вулику. Одних тільки бригадирів-рільників я міг конкретно завантажити, щоб кожен набирав витрати трудоднів, виходячи з комплексу робіт на 1 га кожної культури, зокрема, від початку і до кінця її вирощування, після чого можна було зробити для кожної бригади зведення, що вже і було б для неї планом, а, звівши по бригадах у цілому, був би план колгоспу.

Працювали настільки організовано, що не помітили, коли прийшов час обідати. До столу, що був уже накритий по сусідству, також сіли дружно.

Ніхто не помітив, звідки у бригадира Литвинова Ф.К. з'явився великий кошик, повний самогону. Він поставив його на вікні, сівши поряд. Свирид, по-всьому, знав про затію, бо весь час чомусь виглядав, а потім, заспокоївшись, сказав, звертаючись до того же Литвинова:

– Так, воно, Федька, і стаканчиків ще треба. Ану-у-у, любі кухарочки...

Це, мабуть, була перша в колгоспному житті команда куховарам подавати на стіл не тільки їжу. Стакани швидко з'явилися напроти кожного, наповнилися, а слідом прозвучав і тост голови колгоспу, який був занадто коротким, але політично глибоким:

– Вип'ємо, шановні друзі, за те, щоб наш колгосп був більшовицьким, а всі наші колгоспники стали заможними. А щодо плану – ми повинні його скласти за 3–5 днів.

– Так воно і буде, – лукаво додав Литвинов.

Поцокавшись, випили, майже не скривившись, після чого стали вправлятися ложками, спорожняючи кожен свій полумисок, після якого подавали другий. Ця "робота" проходила успішніше, ніж та, над якою потіли до обіду.

Швидко упоравшись з їжею, я пішов на робоче місце, залишаючи всіх за столом. Після шуму й метушні, що царили півдня, працювалося легко. Через деякий час до мене долинуло: "Ревела буря, гром гремел...", і мені здалося, що стелю там скоро зірве. Після цієї пісні звучала інша, і так до самого вечора продовжувалося "зведення плану". Розходилися, хто куди, але в контору ніхто не зайшов. Пізніше з'явився Воронець, який цілий день десь їздив, і запитав, що зроблено. Я пояснив ситуацію. Парторг знову висловив мені незадоволення і пішов, а слідом за ним пішов додому і я.

Зранку роботу продовжив, коли ще нікого не було. А незабаром поодинці якісь пожовані стали сходитись всі інші. Дивилися один на одного, наче не своїми

очима, ходили з кутка в куток, мов, щось шукаючи. Прийшов такий само і голова колгоспу. Зразу ж накотився на Литвинова:

– Я ж казав тобі, Федька, – по стаканчику! – та й досить, а ти таки спорожнив усі пляшки, що немає чим і похмелитися. А не завадило б.

У важких головах думки були не про план. Пошумівши трохи, стали розходитись, а коли я пішов обідати, то всі були там. Сиділи купами, і біля кожної був свій кошик. За похміллям тост не піднімали. Мені також дісталася чарка.

Пообідавши, я пішов у контору. Згодом туди поодинці – по двоє зійшлися і всі похмільники. Однак забезпечити всіх роботою я не зміг, та і їм знову було не до неї. До мене стало доходити, що немає сенсу кожному розповідати й показувати, а потім перевіряти – скоріше це зробити самому. До такої ж думки прийшов і Воронець, який ще три дні тому говорив інше.

Причини непорозуміння крилися не стільки в роботі, як у її організації. Рахівник колгоспу, Лотар Іван Федорович, працював по простій системі колгоспного обліку. Нас же в школі готували за подвійною, що її називали “американка”. В колгоспи надсилали всі форми обліку за цією новою системою, надходили відповідні директиви від вищестоящих органів, які треба було брати під особистий контроль в першу чергу голові колгоспу й рахівникові. На жаль, цього не робилося, бо в них ніхто не міг розібратися, а, може, не було бажання. Усі розпорядження наколювалися на гострий крючок, що кріпився на стіні біля вікна, де стояв робочий стіл рахівника колгоспу. Тут же стояла шафа з бухгалтерськими документами, замкнута й запечатана сургучем. Лотар І.Ф. уже не працював. Його звільнили з роботи ще до мого навчання. Його роботи я не розумів, ще працюючи обліковцем. Було, коли не прийду в контору, він сидить і лущить кабачки, начебто і нема йому що робити. Воно в дійсності так і було, бо проста система обліку вимагала небагато часу і не вимагала ніякого контролю, крім “прибуток – витрата – залишок”, що була не завжди вірною, бо могла сама по собі губитися під час підрахунків, і навіть за минулий день мало хто повертався до перерахунків, надіючись на ревізійну комісію, яка, виявивши неправдиві цифри, прийме їх за технічні помилки.

Про все це я ще й ще раз передумав, сівши за стіл, який, я розумів, чекав на мене після закінчення курсів.

Залишалася думка, що допомоги мені чекати немає від кого і консультуватися немає у кого. На мій час колгосп – це галузеве господарство, що тільки стає на ноги, і його не можна порівняти з фабрикою чи заводом, де працює кваліфікований чи обізнаний по спеціальності робітник. В колгоспі ж були самоучки, і я був одним із тих перших фахівців, яких готувала райколгоспшкола. На мене вже четвертий день дивилися як на спеціаліста, надіючись, що тільки я накреслю цей проклятий перший план. А я заплутався, як муха в павутинні, і крутився, як білка в колесі, не зрушивши питання з місця. В який уже раз мені було все ясно й зрозуміло, та знову потрапляв у якийсь замкнутий ще й темний кут.

Більше не роздумуючи, я рішуче зняв із гвіздка крючок із директивними документами і, систематизуючи, розклав їх на столі, перечитав. Здебільшого, це були настанови райземвідділу: структури посіву площі по культурам, планова їх урожайність, строки їх виконання по періоду роботи, починаючи з посівної і закінчуючи збиранням урожаю, заготівля і вивіз у поле місцевих добрив і ряд інших робіт, які треба було включати до виробничого плану колгоспу і про які я до цього не мав уяви. Усе це вимагало розрахунків і підрахунків, коректування того, що вже зроблено, особливо по трудоднях.

Усе глибше вникаючи в суть документів, мені все більше ставало очевидним, що бухгалтерія – це мозок виробництва, що цифрами – нервами пов'язаний з усіма робочими підрозділами – органами, за якими стояли живі люди. А раз так, то цифри теж повинні бути живі – не пусті і не дуті.

Під вечір я обґрунтовано висловив свої міркування Зубцю, додавши, що "веселу компанію" більше скликати не треба, а хай бригадири пришлють до мене лише своїх обліковців. Голова погодився.

Знову починаючи все спочатку, добру половину справи я вже знав напам'ять. Проте більше трьох тижнів мені ще довелося коптіти над планом, поки дійшов до кінця, де ставилися два підписи, що затверджували зроблене, і ставилась крапка в копіткій і наполегливій роботі.

Я сидів за столом, довго дивився на своє творіння і сам собі не вірив, що, нарешті, прийшов кінець моїм митарствам по раніше невідомому шляху і що закінчилося все повною перемогою перш за все над самим собою, хай і невчасно. Я радів за себе, що зміг таки скласти перший у своєму житті виробничий план колгоспу ще будучи курсантом райколгоспшколи, і що цей план був першим і в житті колгоспу.

З великою гордістю і хвилюванням я його підписав, поставивши спереду слова "бухгалтер" велику жирну паличку й дату: 2 березня 1934 р.

Думкам моїм і мріям ще не було кінця, коли їх обірвав голова колгоспу, що ввійшов запитати, як просуваються наші справи. Замість відповіді я подав йому закінчений план, показуючи внизу на слово "голова" – мовляв: "Підпиши!"

Для Зубця це було несподіванкою. Він довго крутив план в руках, вдивляючись у цифри. Уже, коли стемніло, сказав:

– Іди додому, відпочинь і провітри мозок. А завтра на 10-ту ранку я скликаю правління для обговорення й затвердження цього плану. Тільки будеш відповідати за кожну написану цифру.

По дорозі додому я майже не думав про сказане Свиридом, бо кожна цифра була детально обґрунтована. Мене вже хвилювало те, як буду добиратися до Онуфріївки, бо почалося велике танення снігу, утворюючи бездоріжжя і бурхливі водяні потоки. Повечерявши, ліг спати і незабаром заснув, як кажуть, мов після маку. На превеликий жаль, нічого не приснилося.

Правління зібралося в розширеному складі. В основному, це була та ж "весела компанія", що не так давно була причетна до зведення плану. Але тоді вони були мені колегами по роботі, а тепер, поважні й серйозні, мали вигляд суддів. Оратор із мене був нікудишній. Але простими словами, без усякої політичної підоснови, я доповів присутнім своє бачення планового колгоспного виробництва, посилаючись на директивні матеріали. Оперуючи цифрами, ні разу не оглянувся до плану, що висів позаду мене. Тиша в залі засідання і велика увага, із якою мене слухали, виливалися в мій авторитет серед правління колгоспу.

Після доповіді тиша в залі стала ще дзвінкішою і хвилину-дві народжувалося щось нове, чого в колгоспному житті ще не було.

– Чи є в кого запитання? – порушив тишу голова колгоспу.

Запитань було багато, та я впевнено й чітко на них відповів, після чого почалось обговорення. Виступили, в більшості, бригадири рільничих бригад. Підсумок підвів Зубець. Свирид, як любив це робити, детально все узагальнив і, як треба було, надав плану політичного забарвлення і того ж значення його виконання. Відзначивши мою сумлінну працю, голова сказав:

– Ми повинні сьогодні затвердити наш історичний 1-й план, а його зміст довести до кожного колгоспника.

План одностайно був затверджений правлінням, після чого голова його підписав, поставив дату – 3 березня 1934 р. і завірив колгоспною круглою печаткою.

Засідання правління колгоспу, в якому я вперше брав безпосередню участь, стало для мене дороговказом у вир колгоспного життя, яке тільки по-справжньому розкривалося переді мною.

Окрилений успіхом, я пострибав додому, долаючи весняні струмки, не сказавши правлінню, як і чим на другий день буду добиратися в Онуфріївку. Велику радість, що план був мною успішно складений і затверджений правлінням, раптом затьмив смуток, і з'явилася жалість до себе, що стала гнітить душу як і та, що була в дитинстві, коли пас вівці, а не ходив до школи, чи та, що не так давно гнітила в голодовку: чому воно так? Чому ніхто з правління не поцікавився, якими потоками мені завтра пливти до Онуфріївки у своїх драних чоботях, як і те, чи треба взагалі це робити. Може мене вже відрахували з курсів? Давалося три дні, а я просидів майже місяць за цим проклятим планом. Хіба в цьому моя провина? Чому в РКШ не поцікавилися моєю відсутністю?

Думки роїлися в голові, поки й добрався додому, поки й заснув. А 4-го березня, рано прокинувшись, став збиратися в дорогу, про яку душа моя недобре віщувала, а тільки сказати не могла: "Не йди, перегоди, потім підеш". Про це тільки сказала рідна мати, ставлячи на стіл сніданок:

– Куди ти йтимеш по такому, одне бездоріжжя, і тече вода, можна пірнути по самі вуха. Хіба вже світ криком зайшовся?

Та слова летіли поза моїми вухами. Нічого не відповівши матері, відірвався від сніданку, бо не хотілося їсти. Встав, одягнувся, напнув на голову картуз-

капітанку з великим козирком, в якому проходив усю зиму і, попрощавшись, був такий.

Надворі вила завірюха, обдаючи мокрим снігом, та я не зовсім її розгадав. Коли вийшов із села, не давало чим дихати, а під козирком різало й пекло, що неможливо було рухатися. Дорогу заносило снігом, що попереду нічого не бачив – тільки чув, як свище завірюха. Я зняв з голови капітанку, і мені перестало пекти й різати лоб, став сміливіше йти, несучи в одній руці пустого кошика із планом, а в другій капітанку.

По негоді зустрічалися люди, які, дивлячись на мене, мабуть, думали: "Хай ми – додому, а він куди? Якийсь дурень, бо й шапку зняв". Коли розминалися, оберталися вслід один одному, згадуючи собаку, яку хазяїн у таку погоду на вулицю не випустить.

Під ногами, на щастя, великих перешкод не було, поки позаду не залишився хутір Роєве. Попереду мене бурлив широкий потік, який долати, в моєму одязі було б нерозумно. Вода збігалася з усіх сторін в цю глибоку балку і з шумом стрімголов неслась степом у сторону нашого села, через село в плавні, в голубий Дніпро, який віками збирав веснами ці потоки талої води, щоб нести їх далі в синє море. Я стояв безпомічно перед стихією і згадував Тараса Шевченка, який писав про козака, що шукав своєї долі "по тім боці моря", а "зустрівся з горем".

Мабуть, мені залишилося б тільки філософствувати про кругообіг води в природі та згадувати слова великого Кобзаря і рідної матері, якби не їхали возом в Онуфріївку хороші люди з Куцеволівки. На їхніх колінах я форсував потік, а далі – знову пішки, бо їх було шість чоловік і коні, було видно, що заморені.

Настрій залишався хороший, поки не дійшов до Попівських хуторів. Завірюха кудись раптово зникла, трохи розпогодилося, і навіть де-не-де пробивався скупий промінь сонця. Тому широчінь, на яку розлився Омельничок, мій зір охопив повністю, роблячи висновок, що дороги вліво, куди треба було йти, для мене не існує. Залишалося брати праворуч і понад горою добиратися через Калачівку. Та невдовзі мій шлях перегородила широка канава, по якій нісся бурхливий потік. На моє щастя над канавою лежала завалена велика верба, і я вже попрямував до неї, як де не візьмись, з'явилося молоденьке дівча й упевнено пішло по вербі на той бік. Я зупинився і став спостерігати. Дівчинка майже була на тім боці та їй, мабуть, захотілося швидше стати на землю: задріботіла ногами, підганяючи себе, нога сковзнула по вербі в момент стрибка, і вона пірнула по пояс у воду. Не розгубившись, дівча вчепилося руками в крутий берег і, видряпавшись, швидко побігло в одну з хат хутора, що починався по той бік канави. Це сталося так швидко, що я не встиг і зреагувати. Та втім, подібне треба було робити і мені. Намагаючись не дивитися вниз і відганяючи від себе те, що бачив, я дійшов по вербі на той бік і на повну силу відштовхнувся від дерева. Коли опинився на землі й оглянувся назад, завмер: в іншому випадку на стільки б не стрибнув.

Потоки й розливи води мене відводили від прямої дороги. Не було видно їм ні кінця, ні краю і неможливо заздалегідь зорієнтуватися, де краще місце броду. Я переміщався, все більше відхиляючись вправо, бо з гори вода бігла не в одному місці. Подолавши один потік, я натикався на другий, повертався назад, знову йшов уперед, і не бачилось виходу з цього водного лабіринту. Навкруги одні плавні, залиті водою, не видно живої душі і нічого не чути, крім шуму води, та хіба де крякне ворона, чи застрекоче сорока. І тільки зрідка чути було жайворонка, та він високо висів у небі, що неможливо запримітити в сірій імлі, а його радісний спів ледве-ледве долинав до моєї душі. Весна розмашисто крокувала землею, напуваючи її, живлячи, володіючи. Теплий весняний день кинув у забуття ранкову завірюху, і тільки б радіти свіжому вітерцю і дзюрчанню струмків, якби вони не були такі бурхливі й широкі, а, може, щоб я не був у їхнім полоні. До моєї квартири залишалося не більше п'яти кілометрів, а я все ходив то понад однією течією з краю в край, то понад іншою, не знаходячи броду, проклинаючи свою долю і ту циганку, що нагадала матері про моє щасливе життя.

Якби день не схилявся на вечір, то, мабуть, моїм перебродам кінця б не було. Але сонце котилося до горизонту, із-за якого виповзала товста темна хмара. Вона обволікала його, готуючись проковтнути у свою чорну пащу. Спочатку було видно, як сонце опиралося, обдаючи хмару багрянцем, а потім різко стало меркнути, і повіяло прохолодою. Ця картина нагадала мені боротьбу життя зі смертю, і в моїй душі відкрилися незагоєні рани голодомору.

Що робити далі? Насувалася темна ніч, а я, як і досі, добрих півдня нагадував Робінзона Крузо. Але той був на безлюдному острові, а мене не так уже й здалеку оточували хати, тільки б до них добратися. Шукати броду було даремно, ночувати тут безглуздо. Залишалося йти ва-банк. Зупинившись біля найближчої канави, я міцно перев'язав кошика з планом і, не довго думаючи, перекинув його на другий бік, тим самим указавши собі напрямок руху. Тепер уже іншої дороги мені не було. Трохи розім'явшись, розігнався, але в останню мить зупинився, бо було страшно. Таких спроб було декілька. Та кошик лежав на тім березі і мене зобов'язував на сміливість.

Зібравши всі сили, стрибнув до нього, як до чогось найдорожчого, заплющивши очі і, простягнувши руки вперед, поки ними не вчепився у той бік кручі. Це сталося за секунду чи дві, але все життя мені той політ увижався. Ноги вище колін плюснулися в канаву, і чорний холодний потік підхопив їх, забираючи мене до себе. Я згадав про дівча і, плазуючи й рачкуючи, вибрався на берег.

Мокрому і забовтаному уже не треба було шукати кращого шляху, і я пішов навпростець, вбрід, долаючи рови і канави, як і залиті плавні. Я більше бачив, ніж відчував холод, бо за бажанням якнайшвидше дістатися райцентру, зосередив усю увагу на те, щоб не загубити чоботи, які грузли у чванні і не хотіли тягнутися за ногами, бо ті задубіли, ходили в них ще й окремо від ходьби, як поршні, виганяючи через халяви багнюку.

Тільки, діставшись "материка", відчув, що змерз. Я намагався прискорити ходу, але швидше йти не міг, бо ноги все так же ходили ходуном у чоботях, чавкаючи. Зняти взуття і перемотати онучі не наважився, бо потім не зміг би взутися. Я ліг на землю, задравши ноги вгору, і залишки води вилив на себе. Чи, може, це полегшало ходьбу, чи те, що ніг уже не відчував, бо були дерев'яні, однак біг я чомусь довго, поки не потрапив на вулицю, де квартирував, а потім і до самої хати. Перед хвірткою раптом завмер, подумавши, що ні разу не заглянув у кошик – як там план? Може загубив або з ним щось трапилося?

Закляклими пальцями я не зміг розв'язати мотузку і розірвав її зубами. План лежав на місці і навіть не мокрий. Тоді я ще не міг розуміти, що з планом нічого не може трапитись, а може трапитись з людьми, якщо його не виконати.

Знесилений, я завалився до хати і, переступивши поріг, вперше за весь день усвідомлено дозволив собі впасти.

Баба Химка з невісткою Наталкою і онуком у той час вечеряли. Моїй появі спочатку здивувались, та коли у мене підкосилися ноги, злякалися. Кинувши вечеряти, підбігли до мене і із словами "Боже-Боже" стягли чоботи і зняли одяг. Уклавши на лежанку, баба Химка заходилася мене розтирати. Тітка Наталка дістала чисту білизну чоловіка, а мій одяг, промивши, розвісила сушити на теплій печі. Побачивши, що груба топилася (це була неділя), я зрозумів, що мої друзі не ходили додому, а десь тут. Коли трохи оклигав, мене запросили до столу, поставили полумисок борщу, кашу з гарячим молоком і, щоб зігрівся, налили стакан самогону. Самі сіли довечерювати.

Незабаром з'явилися Тихін і Онисько. Мій прихід був для них несподіваний, так як думали, що я залишив навчання по якійсь причині. Я поцікавився новинами шкільного життя, і вони жваво почали розповідати.

За час моєї відсутності дійсно багато води стекло в синє море. Майже місяць тому закінчив роботу 17 з'їзд ВКП(б). Напередодні з'їзду я став комсомольцем і тепер зобов'язаний був вивчити його матеріали в об'ємі того, що вже пройшли в школі. Треба було надолужувати по всім профілюючим дисциплінам і, особливо, по основній – рахівництву, де мною пропущено більше ста годин. Більше всього було прикро, що за цей час у школі вчили рахувати на рахівниці, а я її ще і в руках не тримав. Чи встигну наверстати пропущене? Думкам краю не було, та заспокоювала одна: мене в колгоспі чекають, я там потрібен.

Наступного дня перед заняттям мене обступили, як новачка, даючи різні оцінки моїй відсутності. Гурт помітили викладачі, і до нас підійшли Половий І.Н. – по рахівництву, Калиняк Н.А. – по агрономії, а потім і сам директор РКШ, запитавши, хто цей хлопчисько. Йому відповіли. Сокологорський підійшов ближче до мене.

– Чому так довго тебе не було в школі? – запитав він.

– Складав виробничий план колгоспу, – відповів я і подав директору згорток.

– Що, сам складав?

– Сам.

Директор розгорнув згорток, пробіг очима, усміхнувся:

– Значить, сам – кажеш? Це ми перевіримо, – і вже міряючи мене серйозним поглядом, добавив:

– Якщо сам, то молодець! Бути тобі бухгалтером!

Уже трохи пізніше я дізнався, що вимога директора: “без плану в школу не повертатися”, – зовсім не значила, щоб його складав курсант.

Я з головою пірнув у навчання. На останні гроші купив рахівницю і швидко з нею освоївся. Декілька вихідних провів за підручниками, не буваючи вдома, та пропущений матеріал до кінця освоїти за браком часу було не під силу.

Весна впертіше теплішала, зеленіла землею, шелестіла деревами, а засіяні поля змінювали своє обличчя. Тягло в село, бо скучали за ріднею і хотілося бути у вирі весняних робіт.

Повертаючись щосуботи додому, ми з хвилюванням проходили хутір Роєве, пробігали – хто перший! – його окраїну, бо за нею відкривалося наше село. У квітневі дні добиралися засвітла і, поки сонце торкалося небокраю, милувалися рідними просторами. Дніпро, розлившись, напував весняними водами наші плавні від Чикалівки до Дереївки, і погожим вечором ми ще встигали бачити вдалині безкрайню голубу блакить чи то неба, чи води, бо протилежного берега не було видно.

Нашим краєм вода затоплювала городи і підступала до хат так близько, що берегом являлося село, а саме село завжди було рідним берегом, де б ми не були, звідки б не поверталися.

Я в дитинстві затямив собі, що ми живемо на краю світу, а він весь знаходиться на заході, бо туди завжди їхали, туди проводжали, звідти поверталися. Село і розташоване від сходу сонця в напрямку далекої дороги. Із заходу, для кращого напуття чи теплішої зустрічі, село було широке – заглиблюючись хутором Варине в степ, простелялося від плавнів до битого шляху, обабіч нього збігало в долину і підіймалося вгору. У бік центру, починаючи з Парату, воно звужувалося, відтісняючись степовим узвишшям до плавнів, і попід горою однією вулицею – Подолом і Шарівкою – тягнулося до свого початку ще добрих десять кілометрів до хутора Дача, де-не-де трохи розгалужуючись.

Я жив саме на тій вулиці, і вона була для нас селом, а вулицями ми називали проїзди, що відходили від неї у степ і в плавні. Продовж нашого краю їх було більше десяти по обидві сторони, і вони називалися іменами тих людей, хто проживав поруч. Деякими вулицями звозили урожай з полів, а з плавень – соковиту траву чи пахуче сіно і ганяли череду. Інші служили тільки водостоками, і рідко коли весною чи під час зливи не замулювало городи, що межували з ними, як і саме перехрестя.

Поки діставалися села, зорі вже купалися в дніпровських плесах, лагідно засвітлюючи його крізь верболіз, що тягнувся поздовж і відділяв село від плавнів.

А якщо висів місяць, то слід його супроводжував нас по водному дзеркалу, прикриваючись тим же верболозом. Десь далеко на островах сперечалися за гніздівля дикі качки та гуси, а поряд, за очеретом, голосно раділи чи проявляли, незрозуміло чому, невдоволення жаби. Брехали наввипередки собаки. Кожне деревце чи кущик були знайомі і шепотіли нам приязно, вітаючись. Піщаний шлях був прохолодний, але приємний для босих ніг і подекуди чорнів кізяками. Хати диміли димарями, розносячи запах вечері, домашнього тепла й затишку. А скільки йшли селом, стільки й чули солов'їну пісню. Дихалося легко, зворушливо, на повні груди, і хотілося співати.

В рідній оселі й повітря солодше, і земля благодатніша. Ми зростали на ній, пестуючи її своїми руками, віддаючи їй душу; зростаючи, уросталися, пускаючи коріння, яке, переплітаючись одне з одним, нурилося в глибину, роблячи нас нерозривними з нею. А з глибини віків далекими передзвонами долітав до нас гомін сивої давнини, життя-буття наших предків, що кропили землю своїм потом і кров'ю. Ми ходили тими стежками, що вони протоптали, і тими дорогами, що вони проклали. Тому ці дві глибини були святими і єднали нас із землею навічно.

А головне – були люди. Кожного разу стрічалися із земляками так, як зустрічаються давні друзі, бодай дня не бачились. Хотілося бігти, відірватися від землі і летіти швидше-швидше в обійми найріднішого, найдорожчого, наймилішого. Чи є на світі край від того кращий, де народився!?

…Мабуть, горя я зазнав ще мало: під кінець навчання захворів малярією. В той час була її епідемія, і хвороба торкнулася майже кожної сім'ї. Лікувалися, хто як міг. Мене вона настигла по дорозі в село. Ледве добравшись додому, я не мав уявлення, чи попаду знову на навчання в такому стані, та раптово прийшло полегшення. На другий вечір малярія знову мене перетрясла і так же відпустила. Так повторювалося декілька вечорів в один і той же час, що дало змогу дістатися райцентру. Я знову пропустив заняття і до закінчення курсів вирішив додому не ходити. Я назвав хворобу "генерал Трусов" і перебудував свій розпорядок дня в залежності від неї. Але від того краще не стало. "Трусов" приходив до мене кожну ніч і теліпав в одні і ті ж години. Штурм мого організму починався з морозу, від якого не попадав зуб на зуб, потім кидало в жар, марило, після чого непритомнів і засинав. Після сну боліло все тіло, і нили суглоби. Я вже не вірив у те, що "генерал" коли-небудь мене покине, а жити хотілося ще більше, що вже примирився, мов, так тому і бути. Мене трусило більше десяти днів, поки у школі й не оголосили, що наступного дня відбудеться екзамен.

До екзамену я ні морально, ні фізично готовий не був. Мало того, що багато пропустив, а тут ще й проклятий "Трусов". Прийшовши в останній день заняття на квартиру, я обклався підручниками й зошитами, надіючись ще щось вивчити, але з голови не виходила думка про те, що вночі до втрати свідомості мене буде

трясти малярія. Зібравши книги й зошити, я пошпурив їх під ліжко, ставлячи тим крапку всій своїй науці. Тихін і Онисько тільки переглянулися.

– Візьми себе в руки, – порадили друзі.

– Що буде – те й буде, – відповів я. – Не наївся, – не налижешся.

... За широким столом, покритим червоним покривалом, сиділи всі наші викладачі. Були представники райкому партії, райвиконкому та інших районних організацій. Головою комісії був мені вже знайомий "двадцятип'ятитисячник" Комлик, який працював у райземвідділі. Він часто приїжджав в наш колгосп, і я з ним спілкувався, працюючи обліковцем у третій бригаді.

Але знайомство з головою комісії мене не заспокоювало. Я ніколи не був у такій обстановці. Вона нагадувала мені якесь диктаторство, від якого холонуло моє тіло і робилося страшно. Душу гнітило й хотілося вирватися звідси, бо здавалось, мене будуть проганяти крізь стрій солдат.

Викликали по алфавіту, тому очікування було занадто довгим і важким, поки назвали моє прізвище. Не пам'ятаючи, чиїми ногами мене винесло на те нещасне місце перед комісією, наче там вирішувалася моя доля.

– Яке питання першим стояло на порядку денному XVII з'їзду ВКП(б) ...?

– Не знаю, – швидко відповів я, не давши Комлику договорити, після чого подумав: "Звіт ЦК ВКП(б), з яким виступив Сталін." Та було вже пізно.

– Який може бути недолік у роботі правління колгоспу й у Вас, як рахівника, коли всі роботи проходять добре, особливо при збиранні урожаю? – поступило друге запитання.

– Якщо всі роботи йдуть злагоджено і в правлінні люди грамотні, то ніяких недоліків у роботі не буде, – відповів я.

– Розкажи нам, будь ласка, як тобі вдалося скласти виробничий план колгоспу, – запитав Комлик і, вже звертаючись до членів комісії, додав: – Цей хлопець протягом місяця займався самонавчанням і практично домігся того, чого ще не робив ніхто з наших випускників.

Сокологорський погоджено кивнув головою.

Такого повороту події я не чекав. Я настроївся відповідати "не знаю", бо очікував запитань по пропущеному матеріалу, а тут – розкажи про план! Він мені ще й досі снився й знав його напам'ять, як вірш.

Я знав, що Воронець часто бував у районі і, мабуть, він розповів про мене Комлику й Сокологорському.

Екзамен продовжувався до самого вечора і закінчився на другий день в обідню пору, після чого оголосили результати. Можна було зробити висновок: хто був політично підкований, той одержав кваліфікацію бухгалтера колгоспу – таких було двоє. Хто прийшов на курси помічником рахівника, той став рахівником – таких була більшість. Чотирьох чоловік випустили обліковцями по трудоднях. Один одержав документ "прослухав п'ятимісячні курси і ... нічого не

засвоїв". Мені одному присвоїли кваліфікацію помічника рахівника. Через два місяці всі випускники підлягали переатестації.

Після церемонії вручення посвідчень весь випуск школи (108 чоловік), сфотографували на одну велику фотокартку, вручивши потім кожному на пам'ять. Це було першого травня 1934 року над самим озером в Онуфріївському дендропарку.

Після фотографування в приміщенні райземвідділу був організований обід із випивкою, який затягнувся майже до ранку. Це, мабуть, злякало мого "Трусова", який не прийшов до мене на муштру, і я вже зрадів, що хвороба мене залишила. Похмелятися збиралися неорганізовано і лише післяобідньої пори розпрощалися з викладачами, школою, один з одним і розійшлися групами по своїм селам.

В нашій групі з п'яти чоловік тільки мене і мою майбутню дружину Залоїло Галину трясла малярія. Вона, як і я, вся світилася, і проклятий "генерал" її, як і мене, навіщав в один і той же час. Та по дорозі він нас милував.

Нам було весело. Ішли в настрої, із піднесенням, як після виконаної важливої роботи. Світило сонце, зелені поля, як і нас, лоскотав теплий вітерець. Здавалося, ми йшли не тільки додому, а й в якесь нове й щасливе життя. Радість виривалася з наших грудей, летіла степом, до рідного села, і його відголоском зворушливо поверталося в наші серця з вірою у світле майбутнє.

Сонце хилилося до горизонту, коли ми спускалися в село. Біля хутора Варине мене наздогнав "Трусов" і довелося довгенько перечекати. Напившись після муштри досхочу джерельної води, пішов помалу далі, забувши про все: і про голубий Дніпро, і зоряне небо, і тиху українську ніч із світлою травневою насолодою. Я знову в цій красі відчув себе чужим і непримітним, бо не міг, не хотів розуміти, чому в житті і в природі також поряд із добром повинно сусідствувати зло. Навіщо людина народжується на білий світ, якщо їй треба мучитися, і за що карається Богом? Знову недобрим словом згадав циганку.

Доплентавшись додому, ліг спати, не знаючи, з чого почати завтрашній день. Та рано-вранці, як і раніше, мене розбудила ластівка. Для неї в житті нібито не було ніяких негараздів: завжди першою зустрічала новий день своїм веселим щебетанням, і вся жива й нежива природа довкола прокидалася, незважаючи на самопочуття чи хворобу.

Оклигавши після "Трусова", я пішов у садок. Що може бути кращим і приємнішим за цей духмяний білий цвіт, який дружно гудів бджолами, що заповнили всі білі квіткові чашечки українських вишень і абрикос?!!

Записав Олексій Олексійович Овчаренко, син.
Кінець 70-х років XX-го ст.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОГІЙ М.Х.,

1921 р. народження.

(с. Радсело Дніпропетровської обл.)

Тридцяті роки були надзвичайно страшними для нашої сім'ї.

В 1931 р. репресували нашого батька, Кошового Харитона Філатовича. Нашу сім'ю вважали куркульською. Заставили звести і знести до колгоспу все: троє коней, дві корови, свиней, хліб, одежу, реманент. Батько все відвіз, тільки залишив хліба для сім'ї та одежу. Хліб прикопали. Так от, коли знайшли хліб, то батька забрали, і не вернувся він і по цей день; залишилася наша мама, Параска Павлівна (нині вже покійна), з сімома дітьми на руках. Найменшій, Наді, тоді було 2 роки. Одежу забрали, все з дому забрали. Спали ми на голій черені, вкривались прядив'яним ліжником.

Не знаю, де брались сили у нашої мами, щоб всіх нас чимось годувать. Чого тільки вони не мішали у "хліб". Ми з ранку до вечора лазили по полях, вишукували качани, збирали насіння лободи, щириці, різали різуху (корінці). Все це мама перетовкувала, перемішувала, добавляла жменьку якогось чорного борошна і пекла маторженики. І ми їли і не наїдалися. Животи у нас були великі, роздуті, бо замість їжі пили воду. Мені було тоді 12 років. Найбільшою мрією для мене, моїх братів та сестер було – наїстися хліба. Я не знаю, чим жила наша мама. Вони ніколи при нас не їли. Більшої біди, нестатків, злиднів, які були у нас у ці роки, мабуть, не було ніде. І це дала нам радянська влада.

Мої брати і сестри вижили всі. Ніхто з голоду не вмер. Дякуючи нашій мамі. Якої трави та гілок вона тільки не варила і не парила, щоб ми вижили. А ті, що нас розкуркулювали – Йоньки, Ткаченки, Литвини ходили в нашій одежі, червонощокі. Їм було дозволено все. Одного разу мама варила якусь баланду з лободи та різухи, а вони зайшли в хату. Почали сікатись до мами. Ми сидимо на печі принишклі. Мама витягли горщик з печі, плачуть. Так вони вимочились утрьох у той горщик і пішли. Мама їх проклинали. Все життя до 1976 р., поки не вмерли, проклинали і плювали вслід їм і їхнім дітям. До колгоспу не вступали до кінця свого життя, ненавиділи владу, скільки жили. Ще нас врятувало, можливо, те, що мене з сестрою Галею забрали служить до Кам'янського до хазяїв глядіть дітей. Я вже їм так годила. Так вони мене і годували і приоділи трохи. Але все рівно я не наїдалась, хліб ховали кругом.

І все моє життя таке. А там війна та забрали в Германію. Три довгих роки. Думала, що додому не попаду. А після війни знову голод був, а там заміж вийшла, і так все життя і горюю. Не знала я, для чого на світ родилась. Одна тільки відрада в моєму житті – це віра в Бога.

Запис: Г.Латипова.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОГІРЕНКО Марії Хомівни,
1924 р. народження
(с. Жаб'янка Лисянського р-ну Київської (нині Черкаська обл.)

Розповідає М.Х.Огіренко (родом з Бужанки):

"У 33-му році в Бужанці через річку Тікич був місток і кладка. Ми в школу ходили через кладку – так було ближче. Підходячи до неї, гуртом діти кричали: "Біжім бігом через кладку, бо в очереті з того боку може сидіти Лушпачиха, яка їсть дітей". І ми бігом пробігали через кладку і, не спиняючись, бігли нагору аж до школи.

Лушпачиха – це по-вуличному. Прізвище її я не пам'ятаю. Дійсно, вона їла людей. Пізніше мені довелося зустрітися з нею дуже близько.

Я з батьком ішла до моєї старшої заміжньої сестри Олімпіади (а ми звали її Ялимпійка). Жила вона за річкою. Не доходячи до мосту, ми побачили, як із сільради вийшов міліціонер. Він сказав батькові, що треба посвідчити по одній справі. Коли ми зайшли в сільраду, там був другий міліціонер і один понятий. Коло столу стояла худа з страшним поглядом проваляних очей Лушпачиха. Рот у неї був страшний, кривий.

Міліціонер сказав їй: "Ось є два понятих. Говоріть всю правду, як це було. Якщо не будете говорити, ми вас заставимо говорити – закладемо пальці в двері, і ви все одно нам все розкажете". Лушпачиха як зарегоче таким страшним сміхом і каже: "Нащо закладать мої пальці в двері, я і так вам всю правду скажу. Так, я їм людей. Я з'їла Кротика Василя, Білокура…" І назвала третього чоловіка, ім'я якого я не запам'ятала. "Якби ви попробували, яке добре людське м'ясо, – каже Лушпачиха, – то ви теж їли б його. Давайте зараз підемо до мене додому я угощу вас. У мене в печі є казан людського тушеного м'яса і холодець". Міліціонери все це записали. Один міліціонер каже Лушпачисі: "Ви жінка, ви повинні бути берегинею сім'ї, а ви їсте людей. Такого страхіття ще світ не чув і не бачив".

Міліціонери написали протокол, якого підписав мій батько і другий понятий. Лушпачиху забрали в Лисянку, і більше її ніхто ніде не бачив.

– Це правда і про це обов'язково треба написати", – сказала на закінчення нашої розмови Марія Хомівна.

Потім я дізнався, що Лушпачиха, разом із своїм чоловіком Захарком Нечитайлом поїли своїх дітей і почали їсти чужих.

Захарка Нечитайла вбили люди на чужому городі, де він видовбував тільки-що посаджену картоплю.

Записав П.Славгородський, с.Бужанка.
19 жовтня 1995 р.
Понад Тікичем. – 2003. – 23 вересня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОГРИЗЬКО Марії Андріївни

(с. Андріївка Слов'янського р-ну Донецької обл.)

Біля старовинного містечка Гадяч, що на Полтавщині, упродовж лівого берега річки Псел довгою вузькою стрічкою тягнеться село. З одного боку – луки, з іншого – ліс. Довкола мальовнича округа. За Пслом, під горою, стоїть гай з велетенськими липами. Повітря чисте, запашне. Особливо влітку. Повіє вітерець з лісу – хвоєю та живицею пахне, дихне з боку річки – голова паморочиться від пахощів липового цвіту. З весни на луках сила-силенна квітів у густій траві. Білі лелеки неспішно походжають…

Гарно.

А зветься те село Вельбівкою. Отут я народилась, тут промайнуло моє сумне дитинство. Чому сумне, питаєте? А яким же воно буде без рідної матері. Виповнилось мені всього сім років, а братові Григорію – шість, коли вона померла. Ориною її звали, дівоче прізвище – Глухота, а вже коли за батьком моїм була – Огризько. Тато незабаром оженився вдруге, на Марії Сарапин. Народилася сестра Галя, а через три роки й вона стала сиротою. Бідний батько, набідувався він з нами, дітьми…

Хазяйство у нас було чимале, роботи вимагало багато. Тримали корову, овець, свиней. Мали коня. У дворі стояла клуня, дві комори, свинарник, повітка для овець, два погреби, возівня, загорода для худоби, дровітня. Був свій шматок лісу, край садиби. Росли там дуби, берези. Величезний дуб, у два обхвати, стояв у дворі. Як довелось його продати, то дві неділі обкопували, щоб звалити. Якраз вітер сильний здійнявся, дуб як упав – у діда Грині, нашого сусіда через дорогу, кінь від ляку з прив'язі зірвався.

Землі у батька було сім десятин. Мали два городи. Один – біля хати, тут в основному картоплю садили. Інший був на луках, край села. Земля там зараз волога, родюча. Вирощували на ньому городину. Кожен прикрашав свій город квітами, це як змагання було – хто краще. Тож цвіли поміж городиною рядки гвоздик, чорнобривців, красолі, майорців, королевого цвіту, пахучого горошку. Страх, як любила я квіти!

Люди в селі жили дружно, господарювали. Сіяли жито, пшеницю, гречку, просо. Коноплю сіяли в найбільш зручних для неї місцях: біля озера Рибного, "на Подолі" і "в дубах". Вирощували технічне, потім робили оліфу. У кожного обов'язково був свій баштан з куренем і квітами поміж динь і кавунів.

Вельбівка була великим, багатолюдним селом. Звичайна сім'я налічувала сім, вісім і більш чоловік. Сини женились і довго не відділялись, доки не будували собі хату, часто поруч з батьками. Тож на кожному кутку села було по декілька родин з однаковими прізвищами. На нашому налічувалось шість дворів

Саутів, чотири Трощинських, стільки ж Дроботів. Мали "Глухотянський куток", бо тут жили переважно Глухоти.

У Вельбівці створили два колгоспи. Батько в артіль не пішов. Віддав усе: землю, реманент, коня, воза – але до колгоспу не вступив. Пішов працювати спочатку у заготівельну контору, потім на торфорозробки. У нас зменшили присадибну ділянку, вирубали ліс біля садиби. Дуби дістались Павлові Глухоті, який очолював місцеву комсомольську організацію. Він собі з них хату збудував, але жив у ній недовго. Під час війни був поліцаєм і втік до Америки.

Добре запам'яталось, як восени тридцять другого року у людей почали забирати хліб. Здавали, поки було що, а потім почали ховати. Батько зніс вісімнадцять пудів пшениці у хату на горище й прикрив соломою. Але дарма, знайшли й там. Залишилась у нас картопля, трохи квасолі. Десь поділась корова. Смажили конопляне зерно, розтирали і мастили ним картоплю. Варили юшку з квашеної капусти. Згодом і цього стало не вистачати.

Сходив сніг, і люди почали ходити десь кілометрів за п'ятнадцять до Лютеньки в радгосп, шукати там гнилу картоплю, що лишилась з минулого року на полі. Ходили й ми, діти. І досі не можу зрозуміти – нащо було дітей проганяти з того поля? Боже, як ми боялися того об'їждчика! Тільки-но з'явиться віддалік на коні – так і попадаємо прямо на мокру землю. Лежали, доки не їхав собі геть. Принесемо додому тієї гнилої картоплі, зваримо, змішаємо з товченою соломою і печемо оладки. А вони ж вонючі! А що зробиш – їсти хочеться.

Коні дохли в колгоспі, тож люди їли здохлятину, але й цього не завжди діставалось.

Потепліло, де-не-де з'явився щавель. Назбираємо його і варимо з товченою соломою. Ось так і жили.

Одного разу якийсь галас на вулиці зчинився. Вибігла я, дивлюсь, юрба вулицею суне, а попереду Михайла Глухоту, хлопця років сімнадцяти, ведуть попід руки. Обличчя у нього все в синцях, аж чорне, а на шиї шматок м'яса на мотузку висить. Виявляється, вкрав він у сусідів, в Оришки Глухоти, теля, бо їсти вже нічого було. А сім'я велика – одних дітей шестеро, Михайло найстарший. Їли вони того теля вночі. Вікна ковдрами позавішували, але все одно хтось побачив і заявив у сільраду. Ось за це хлопця й водили по селу. Дуже Михайла тоді побили, невдовзі від цього він і помер.

Як хотілося їсти! Вже весна була у розпалі, а ми, дітвора, прийдемо зі школи – і на Псел, по "шпичаки", тобто, молодий очерет їсти. Бовтаємось у воді коло берега, в вона ще холодна, аж пальці дубіють. Проте на це не зважали, аби наїстись. Явір підріс – їли й його.

Та голод не обдуриш! Стали в мене ноги пухнути й боліти. Тут якраз сезон полоття розпочався. Почула я, що у радгоспі людей наймають картоплю полоти, а за це дають в день 50 г хліба і гарячу страву. Взяла я сапачку, нікому нічого не сказала, бо не до мене тоді було, і пішла в радгосп. Було мені тоді тринадцять

років. Сильно боліли ноги. Ледве під вечір дісталась до радгоспного гуртожитку, а там місць не вистачає, ніде переночувати. Пішла я до радгоспної стайні і крадькома виспалась у соломі біля коней. Прокинулась вранці – немає сапачки, хтось вкрав. Що робити? Хто ж мене візьме на роботу без сапачки? Довелось повертатись додому.

…Йшла знову до радгоспу соснівським полем. Бачу, люди щось віддалік роблять, а на дорозі бричка стоїть. Підходжу – на бричці мішки лежать, а зверху щось у білому вузлику, харчі, мабуть. Вхопила я того вузлика і кинулась тікати. Бігла не оглядаючись, бо дуже боялась, що спіймають. Сіла потім у житі, розв'язала вузлик – а там ціле багатство: шматок хліба і кусень сала. Незчулась, як і з'їла все те, та й заснула. Прокинулась вже надвечір і пішла до радгоспу. Переночувала знову в стайні. Вранці зібрали нас, підлітків, чоловік з п'ятнадцять. Відвели нам окрему від дорослих ділянку поля, наглядача, й почали ми полоти картоплю. Стрінуться пагінці молодого соняшника, чи молочаю – для нас велика радість, вирвемо і тут же з'їмо. Тричі на день давали нам по 50 г хліба і варили юшку. Там тієї юшки було – декілька картоплин та вода. Однак спасибі й за це, без неї загинула б. Ми ще між собою домовлялись і весь хліб за день віддавали комусь одному – той наїдався, а потім черга іншого надходила. Увечері, після роботи, бігали до великих казанів, у яких варили свиням картопляне лушпиння. Нас проганяли, але все-таки вдавалось інколи прямо голими руками вихопити лушпиння з казана і з'їсти.

Так минуло, мабуть, днів п'ять-шість. Весь час у мене думка про брата Гришу була, що залишився вдома, жалкувала дуже, що сидить він там голодний. Зекономила я чотири шматочки хліба для нього і пішла одного разу додому, понесла йому цей гостинець. Ноги в мене вже не так боліли на той час, але слабкість не проходила.

Йшла через Коринецький хутір. Бачу – жінка на городі поле, побачила мене й гукає:

– Галю, Галю!

Підійшла я до тину. Вона мені:

– Як тебе звати?

– Марія.

– А мені здалося, наче племінниця моя. Куди ти йдеш?

Розповіла я. Вона так подивилась пильно на мене:

– Їсти дуже хочеш?

– Дуже.

– То ходім, я тебе нагодую.

Дала вона мені поїсти, а потім запропонувала допомогти їй город полоти. Хотіла, мабуть, добре жінка підгодувати мене трохи, та й сама, видно, слаба була, бо як пололи потім, все зупинялась і відпочивала. Пололи ми з нею до вечора. Стомилась я, а жінка запрошує ще на кілька днів залишитись у неї.

Я, може, і згодилася б, так брата жалко, як він там, бідний, без хліба? На другий день вранці пішла я додому.

Дійшла до Вельбівки, а назустріч жінка знайома:

– Звідкіля це ти?

Сказала я, що хліба несу братові.

– Так ти й не знаєш? Бідна дитина, немає вже твого Гриші, помер він, нещасний…

Мене мов холодною водою хтось облив. Побігла додому, плачу, а в голові думка одна: це він помер через те, що я з хлібом запізнилась. Але трапилось інше. Гриша пас у людей корову, за це його годували. Ноги в нього теж були пухлі і він одного разу не встиг за коровою, коли вона забігла до чужого городу. За це його побили, і Гриша в той же день помер. Жалко мені його було. До цього часу не можу згадувати його без сліз.

Вже після війни дружина мого шкільного вчителя, Софія Євдокимівна Бакай, розповідала мені про Гришу. Прийде, було, він до них додому й сидить на ганку. Вийде Софія Євдокимівна, а він підведеться і несміливо так:

– Добрий день!

А очі голодні-голодні…

– Здрастуй, Гришо. А чого ти прийшов?

– Та так, може, почитати щось дасте…

А він книжки любив дуже читати, і вчився добре.

Дасть вона йому книжку і пиріжечок винесе. Він так несміливо відмовляється, потім візьме:

– Спасибі вам.

Через день-два бачить Софія Євдокимівна – знову Гриша на східцях сидить. То вона знову його почастує. Жалко його було…

Незабаром у наших сусідів підросла молода картопля. У нас ще не було, ми садили пізніше. То я крадькома вирию декілька картоплин і з'їм їх прямо сирими.

Ще риба нас рятувала. Ловили її у Пслі, а більше у "балках", тобто заглибинах на лузі, де після весняної повені вода залишалась. Її збовтували й ловили невеликих щучок кімлями або черпаками. Риба траплялась і в кар'єрах, які утворювались після торфорозробок на луках.

Одного разу батько й каже мені:

– А ходім, може, риби наловимо.

Пішли ми зранку, і застав нас великий дощ. Повернулись додому мокрі, і в мене заболіли ноги. На слідуючий день ледве підвелася з ліжка, а ногами й кроку ступити не можу. Я їх майже зовсім не відчувала. Що воно було – і досі не знаю, мабуть, від недоїдання та простуди. Я нічого не могла робити, навіть рухатись. Весь час сиділа за столом, поклавши перед собою руки. Тільки похилюсь вперед – починалась задуха. Отак просиділа майже три місяці – липень,

серпень і вересень. Сидячи й спала. Приходив фершал, щось радили сусіди, але нічого не допомагало. Плакала, хотілося вмерти. Потім якось непомітно стало мені легше, я поволі одужала, хоч довго ще відчувала слабкість. В школу того року пішла пізно, а там мене вже із списку викреслили, бо вважали, що я померла.

Багато людей тоді загинуло від голоду. У наших сусідів, Глухотів, померли дід, батько і п'ятеро дітей. У Приступів – батько, мати і діти: Уляна, Прокіп і Василь. Залишилось тільки двоє дівчат – Галя і Серафима. У Малахутів померли Наталка, Явдоха, Марія і Галя, в живих зостались батько, мати й син Кузьма. Огризьки поховали разом з батьками сина Івана, дочок Марію та Ганну...

Страшні часи були…

Записав О.Задніпровський.
1992 р.
Задніпровський Олександр. Голод в історії України: короткий нарис (X–XX ст.). – Донецьк: Український культурологічний центр, 1999. – С. 61–66.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОДИНЦОВОЇ Антоніни Іванівни,
1913 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Я родом из Елисаветграда (ныне Кировограда) Днепропетровской области. Время голода 1932–1933 гг. мне наиболее запомнилось. Я жила тогда уже в Днепропетровске (бывшем Екатеринославе). Вышла замуж. Голод был страшный. Мы жили там, где сейчас Кайдаки. Поскольку муж работал в городе, то мы жили на квартире у его сестры. Помню, около нашего дома (там сейчас ул.К.Либкнехта) давали хлеб. Очереди были страшные. Люди – злые.

Летом я сама ходила удить рыбу, а моя соседка – Дарья Борисовна, делала пирог с рыбой на две семьи. Так и получалось – ели пирог с рыбой, а то и с березовыми или другими почками. Каштаны жарили, пирожки с крапивой делали. Голубей и других птиц ловили. Люди умирали. У нас зимой в 33-м году много поумирало, и родственники мужа умерли. Много, очень много умерло людей.

[Підпис] А.Одинцова
Записала Н.Гордєєва.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОДРИН Віри Федорівни

(Фастівський р-н Київської обл.)

Мені було 8 років, але той голод пам'ятаю добре. Сім'я була велика, шестеро дітей, а їсти нічого. Ми ходили на став, виривали корінчики рогози, ті, що у воді, сушили, товкли у ступі і з того пекли млинці. У Білій Церкві роздобували відходи з проса, полову – теж товкли їх. Та хіба тим наїстися можна було? Одна сусідка теж мала шестеро дітей, старших залишила дома, а двох менших посадила в поїзд, і вони поїхали не знати куди. Вона бачила, що всіх не прогодує, помруть. Сподівалась, може, так хоч виживуть. Але більше про тих дітей, що поїхали, ніхто нічого так і не почув.

– *Хіба мати так може зробити?*

– Ще гірше робили. Навіть їли дітей...

– *І таке може бути?!*

– Тоді все могло бути. У наших сусідів був хлопчик, такий гарний ходив. І двоє старших, вони вже їздили до Києва і щось намагалися роздобути. Якогось дня того меншенького не побачили, а старші хваляться (вони теж іще малі були): "Ага, а ми сьогодні м'ясо їли, мама зарізала Володю". Але ж тоді ніхто не звертав уваги на те, що десь поділася дитина. Тоді якщо вмирали – то на віз мертвих складали, звозили в загальну яму, ніхто ні за ким не плакав.

У нас в сім'ї помер найменший Петрик. Піну пустило з рота, бідненьке, і померло... Я цей момент добре пам'ятаю. А як уже пішла лобода, то її їли. А батько, бувало, принесе трохи хліба, розділить його між нами, та який же він був добрий, той хліб! На якісь пайки давали, вже не пам'ятаю. Отже, якось вижили. Але багато, багато людей в селі вимерло!

– *Я знаю, що того року вродив нормальний врожай.*

– Так. Але забрали все. Шукали, знаходили, хоча ховали і в ями в сараї та на городі. Штрикали землю такими залізними шпичками – щупами.

– *А що ви думали про все те тоді?*

– Хіба голодний може думати? Він поглинутий одним бажанням: наїстися. Для того ж і був зроблений голод, щоб люди ні про що не думали.

Записав Я.Кльоц, онук.
"Вісник Сквирщини". – 1994. – 2 липня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОКСЕЛЕНКА Федора Петровича,
1923 р. народження
(с. Булахівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Під час голодомору у нас в селі творилось щось жахливе. Село ніби завмерло, ні гавкання собак, ні нявчання котів – пустка.

Люди пухли по хатах. Селяни їли тухле кінське м'ясо, гнилу картошку, собак, силос, гнилі буряки, різні трави. Влітку нас дуже підтримував ліс, який знаходиться в 3 км від села, там можна було назбирати хоч яких-небудь ягід чи грибів.

[Підпис] Ф.Окселенко
Записала О.Бондар.
1999 р.

✦ ✦ ✦

ЛИСТ-СВІДЧЕННЯ

Олексія
(м. Кисловодськ, Росія) до Києва (Україна)

Голод пережив у с.Рубанівка Великолепетиського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл. та в м.Запоріжжі.

Здравствуй, милая Саша! Здравствуй, моя дорогая сестричка!

Давно уже я получил от тебя большое и очень грустное письмо. Оно всколыхнуло мою нервную систему, как ураган. Мои родители (да и я с ними) в полной мере хлебнули того "голодомора", о котором свидетельствует твое письмо и вырезки из украинских газет. И я не мог сосредоточиться, чтобы написать тебе. Как сяду, сразу же мокрым рядном накрывают меня тяжкие воспоминания, я не могу сосредоточиться, чтобы писать тебе. Я помню, как после войны я пришел к твоей маме. И на вопрос: "Ну, як же ти жив?" Я, наверное, час проплакал, не мог ничего сказать.

Боже! За что же такая кара постигла моих (да разве только моих!) родителей? Они были очень трудолюбивые и трудились не покладая рук, не жалея ни сил, ни здоровья. Отцу и маме было около тридцати лет, когда они решили отделиться от большой семьи деда Фурдака. А как отделиться? Надо строить хату. А хаты в Рубановке строят из "цеглы" (здесь, на Кавказе, "цеглу" называют "саманом"). Цегла делается из смеси растворенной в воде глины и соломы. Для получения такого материала нужны ведь не только глина и солома, но, прежде всего, вода. А воды в достаточном количестве в Рубановке, как известно, нет.

И отец решил выкопать на своем участке колодец. Ты когда–нибудь пробовала копать яму? Это изнуряюще трудная работа. И отец выкопал колодец! Глубиной 12 сажень – около 24 метров). Вода пошла обильная, но горьковатая. Пить и готовить пищу нельзя. Скотина, правда, пила, можно было в ней стирать, но, самое главное, ее с избытком хватало на производство цеглы. В широкой яме распускали определенное количество глины, добавляли солому и месили ногами! Когда эта смесь достаточно равномерно перемешивалась, делали цеглу. В такую формочку (объемом, как два кирпича, положенных друг на друга плашмя), отец накладывал полученный раствор, а мама утрамбовывала его в формочке. Формочка поднималась вверх и на земле оставалась цеглына. Сколько же надо было сделать таких цеглын, чтобы потом из них сложить хату!? Мокрые цеглыны на земле высыхали и потом для полного высыхания из них складывали небольшие пирамидки. В Рубановке достаточно солнца, и через некоторое время эти изделия достигали каменной твердости. Материал для хаты был готов. Скоро сказка сказывается, но все же отец и мама хату сложили. Хорошая была хатка! Загляденье! Крышу покрыли черепицей, мама с присущим ей норовом оштукатурила ее глиной, смешанной с конским навозом, побелила ее, подвела внизу черной полоской, и хата получилась на радость. Нам она казалась лучше всех хат в Рубановке.

Сашенька! Извини за многословие. Это не болтливость, а моя душевная боль. Извини за почерк: плохо вижу и не очень слушается рука.

Советским людоедам наша хатка была как болячка на носу: "Іш, куркуляка! Розростається!" И нахлынул голодомор. Постепенно людоеды выгребли все зерно, которое было на глазах, а потом стали мурыжить отца. Вызвали в сельсовет и требовали: "Сдавай план хлебозаготовки, а то загремишь на Соловки". И наконец, мама сказала отцу: "Здесь, Валя, жизни не будет. Пока не загремел на Соловки, запрягай лошадку и уезжай куда-нибудь на заработки". Так он и сделал! И, когда пришли людоеды на другой день и увидели, что отца нет, очень сокрушались: " Втік, сукин син! Було б вчора забирать". И стали требовать, чтобы мама уходила из дома. "Ну куди ж я піду? У мене ж двоє дітей". Людоедам до этого дела не было и, наконец, один из людоедов залез на печь, уперся ногами в комин и разрушил печь. Все! Жить в нашей хате было уже нельзя. Собрала мама кое-какую одежду в узел, взяла моего младшего брата за ручку, а я взял его за другую, и спозаранку ушли по дороге в Лепетиху. В тот же день к вечеру мы пришли к Вам в Екатериновку – твой отец, спасибо ему, нас не выгнал, и мы переночевали у Вас. Тогда же я познакомился и с тобою...

Я уже не помню, как мы добрались до Лепетихи, как сели на пароход, как добрались до Запорожья (там отец работал плотником на стройке бараков). Отец жил в общежитии, и нас туда поместить было нельзя. Нашли какую-то захудалую землянку и поселились в ней. Отец получал 800 г хлеба – и все – на четырех человек...

Во время осенней распутицы крыша в землянке провалилась. Отец кое-как заделал провал, и мы стали там жить, как пещерные люди. Мой младший братик заболел тяжелой диспепсией и умер. Я поступил в ФЗУ (фабрично-заводское училище), где стал учеником ванщика – тяжелейшая и вреднейшая работа по обслуживанию электролитических ванн. Там я получал 600 г хлеба и пропуск в столовую, где готовили суп и второе из соленых баклажанов (больше ничего не закладывали). Я очень ослаб и опух. В это время умер мой отец. Было ему 43 года. И мы остались с мамой вдвоем. Мама много шила, и у нас появились кое-какие деньги. Мама решила искать какое-то жилье поприличнее и, наконец, купила за 80 руб. землянку у деда, два сына которого умерли, и он сказал, что хочет поехать умирать на родину.

К тому времени к нам прибилась тетя Галя со своими тремя девочками (Милой, Дусей и Клавой). Миле было, пожалуй, лет пятнадцать, а Клаве лет шесть. Мужа тети Гали забрали за невыполнение плана хлебозаготовки, а тетю Галю с детьми вывезли в степь, сбросили под скирду соломы и посоветовали: “Или здесь сдыхай, или уходи куда хочешь”. И она прибилась к нам. Поступила работать на земляные работы на строющуюся гавань. Опустилась, огрубела и, наконец, не выдержала – взяла средненькую (Дусю) и ночью тайно скрылась. Маме передали от нее страшную записку: “Гаша! Не бери їх – хай дохнуть!” Мама, конечно, взяла их, и они стали жить с нами. Маме удалось устроить Милу в магазин уборщицей. Ей там дали хлебную карточку на 600 г. Я из-за тяжелого истощения был переведен из ванщиков в лаборанты. Наконец я оформил маму на свое иждивение (400 г хлеба), и нам стало несколько легче жить. Я поступил на вечернее отделение рабфака, после окончания которого поступил в Харьковский государственный университет (ХГУ). И нам забрезжил луч света в конце туннеля нашего хождения по мукам.

После окончания университета в 1941 году пошел в армию. Так мы с мамой пережили голодомор. Из тех вырезок (газетных), что ты прислала, меня потрясла фотография памятника, на котором изображена до предела истощенная женщина, сидящая под крестом с мертвым ребенком на руках. Вечная память мученикам – нашим несчастным землякам! Только за то, что они тяжело трудились на своей земле, им пришлось пройти через все круги ада проклятого голодомора.

Милая Саша! Мне трудно было писать это письмо. Может, и не надо было писать его, но... “Кому повем печаль мою?”...

[Підпис] Алексей.
8 квітня 2003 р.

✦ ✦ ✦

Олесь О.

ТЯЖКО ТЕРПІВ Я ВІД ГОЛОДУ МУКИ

Тяжко терпів я від голоду муки,
Плакав, ходив, простягаючи руки,
Врешті й ходить я не зміг,
Ледве дійшов і упав на поріг.
Встав би, підвівся...Та зрадили сили...
Плакали діти, баби голосили.
Федір, мій син, на лежанці лежав...
Звісно – каліка; терпів і мовчав.
Рачки під вечір поліз я по двору,
Ледве добрався і вліз у комору,
Наче уже переміг я й біду...
Їсти не хочеться, смерті вже жду.
Вранці на другий день зиркнув у руки:
Хтось мені суне кавалок макухи!
Хто це? Це ти, мій сусіда, Петро...
Бог хай віддячить тобі за добро.
Слина пішла. Затрусилися руки.
Боженько милий! Кавалок макухи!
Де ти? Пішов вже... Аж нагло онук
Вихопив в мене кавалок із рук!
Хтів я схопитись, побігти, догнати,
Вирвати з рота! Навколішки стати...
Вже я підводжусь і падаю знов...
Впав непритомний, прокинувся – кров.
Мабуть забився... Вже близько до краю...
Крутиться все навкруги... умираю...
Де ж та макуха? Чи з'їв, хоч онук,
Може, і в його хтось вирвав із рук.

14 травня 1992 р.

Самостійна Україна. – 2001. – №5. – Жовтень.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОЛЕШКА Григорія Олександровича,
1916 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Родился я на Полтавщине в с.Олешки (позднее переименованном в Великий Шлях, В'язовку) в бедной крестьянской семье. У отца было 0,25 га земли, а после революции дали еще 7,5 га. Вскоре отец обзавелся коровою, парою волов и десятком овец. К 1925 г. он уже стал именоваться середняком.

В 1928 г. началась коллективизация. Крестьяне, которые после революции получили землю и большими собственными усилиями создавали себе хорошую (зажиточную) жизнь, очень не хотели идти в колхоз. Отдать землю, рабочий скот и инвентарь в колхоз и ходить туда на роботу? Они видели в этом казенщину, тем более, что в памяти еще была жива панщина.

Мой отец не хотел расставаться со своим хозяйством. Были и другие селяне, кто сопротивлялся вступлению в колхоз. Кто сразу же пошел в колхоз? Те, кто ничего не имел. Пошли и некоторые работящие, кто быстро разобрался, что противиться бесполезно. Сопротивляющимся присылали налог, за ним – второй, третий и т.д., пока мой отец с середняка стал снова бедняком. Вся трагедия отца закончилась с хлебом. Часть хлеба для посева весной он закопал под соломой. Но кто-то подсмотрел и заявил. Приехали, забрали хлеб, а отцу дали 4 года тюрьмы. Побыв полгода в тюрьме, отец умер. После этого я уговорил мать вступить в колхоз. Дома голодали, ожидая урожая. Питались травою, крапивою, свеклою, мукой. Все это пекли. Вкус отвратительный, но ели. Это был 1932 год. Некоторые пухли, в т.ч. и я. Но вскоре стали срезать колоски с недозревших хлебов, и это спасало. Зерно мололи вручную примитивными жерновами по ночам (за эти жернова можно було попасть под суд). К осени я решил уехать в Днепропетровск, где жила моя сестра. Мне тогда было 16 лет. Сразу же поступил в музыкальное училище, подрабатывал. Жил в большой нужде. В первые каникулы летом 1933 г. приехал домой. Вот тогда и уговорил мать вступить в колхоз. Но перед урожаем семья тоже пухла.

5 жовтня 1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОЛІЙНИК Анни Тимофіївни,
1917 р. народження
(с. Іванівка Петриківського р-ну Дніпропетровської обл.)

"Народилася я в с.Новий Орлик Кишеньківського р-ну Харківської (нині Полтавська) області. В час проживання на даній території я застала голодомор 1932–33 рр., тоді мені виповнилося 15 років. В нашій сім'ї було 7 дітей, я – сама старша. Батько, Олійник Тимофій Дорофійович, мати – Варвара Яківна. Сім'я мала свою землю – 1 га, коня, корову, курей і деякі знаряддя праці – плуг, гарбу, але з часом все добро забрали до колгоспу.

В 1932 р. в с.Новий Орлик було велике щастя – вродила дуже добре пшениця. Але весь врожай забрали, і в селі розпочався голод. Ні з якої сторони не було допомоги сім'ям, які голодували. Ніхто не заглядав до двору, бо нікому не було до цього діла. Приходили до сім'ї односельці з колгоспу і приїжджало з району керівництво забирати останню зернину. Всі ті, хто приходив з владою, лазили скрізь: і по печі і по сараях... Мати нас обіймала, а ми сиділи та плакали. На той час голодували не всі, а лише ті, в кого все позабирали, а ті, хто забирав, не мали уяви, що таке голод. Коли не було чого їсти, нас спасав рогіз, а весною чи квіточка чи бутончик, лише цим люди спасалися від голоду.

За час голоду наша сім'я понесла дуже великі втрати, померли всі, крім матері, Анни Тимофіївни і сестри Тетяни, сім'я залишилася без батька, трьох братів і двох сестер (Прокіп, Семен, Іван, Марія і Дуня).

Голодомор в селі тривав цілий рік, а найлютішим був взимку. Жертвами голодомору стало багато людей, чисельність яких була великою. В кожній хаті селянина вмирало 3–4 людини.

З колишніх сусідів, які загинули під час голодомору – сім'я Забіяки Василя, з якої померли сини Іван, Степан і донька Ольга. Загинула вся сім'я Зубенка Артема.

Після голодомору ті, хто вижив, почали йти до колгоспів, там їм давали хоч якусь зернину, тільки заради цього і виживали далі сім'ї".

Під час бесіди з Анною Тимофіївною з її очей не переставали литися сльози...

Записала І.Влащенко.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОМЕЛЬЧАКА Миколи Павловича

(м. Малин на Житомирщині)

ПЕРЕКАЗИ РІДНИХ ІЗ с.ВИГНАНКА ЛЮБАРСЬКОГО р-ну ВІННИЦЬКОЇ (ТЕПЕР ЖИТОМИРСЬКА) обл. ПРО ГОЛОД

Щороку на Проводи в селі на цвинтарі збираються люди, щоб пом'янути близьких рідних, які померли в той чи інший час. Перед тим як пройти до могилок своїх померлих родичів чи батьків, всі збираються біля великого Хреста (приблизно 4 метра) і розстеляють біле простирадло на великий могильний насип (його розмір сягає від 10 до 20 метрів) люди накладають страви, крашанки і на центр велику хлібину, священик Антін розпочинає панахиду.

Тоді я запитав у тітки: "Чому саме тут проходить панахида і що це за місце?". Тітка відповіла, що це загальне місце поховання односельчан, які померли в 1932–1933 рр. Вона розповіла, що тут поховані мої бабуся і дідусь. У серпні 1933 р. в хаті не було і окрайця хліба, але перед цим родину було розкуркулено. В обійсті було 2 корови, четверо коней, 3 поросят, кури, гуси, качки, 6 десятин землі та інше. Сім'я була велика: дід, баба, їхні діти – син, три доньки, невістка, небога Ганна (сирота), онук Михайло. Поруч жила родина Денисенків, яка була дуже заможною. Голова сім'ї Кирило з дружиною мали 11 дітей. Не дивлячись на це, їх також було розкуркулено, конфісковано все майно і будівля, а батька й матір вислано в Сибір. Тоді мій дід Юрко з бабою Ганною взяли до себе всіх 11 дітей в хату. Після цього в хатині жило 19 чоловік Спали, де могли: на печі, дерев'яному настилі з соломою і на глиняній підлозі. Ще до початку голоду їли картоплю, кулеші, пекли підпалки. В 1933 році нічим було засадити городи – все було забрано, і для того, щоб харчуватися, рвали лободу, збирали насіння з лободи і інших трав, розтирали те трав'яне насіння, добавляли жменю потерті вівса і випікали хлібці-млинці.

Врожай того року був дуже гарним, але навколо полів на конях їздили ланові із залізними ланцюжковими нагайками, і неможливо було піти набрати колосків. Сусідка (ще маленька дівчинка) пасла двоє гусей і заснула, гуси пішли в жито, а лановий, який під'їхав на цей час, побив батогом дівча, яке оніміло на все життя.

В сім'ї теж почали відчувати недоїдання: пухли ноги, руки, виглядали кістки. І ось найперша трагедія, коли в одній хаті було 5 покійників: баба Ганна, дядько Іван, його дружина Ганна, небога Марія і малий син Михайло. Їх погрузили на візок без домовин і повезли на цвинтар, там просто викинули у загальну яму. Тільки у с.Вигнанці в період голодомору померло понад 1,5 тисячі чоловік. Проживало 6 тисяч жителів, а в кожній сім'ї було від 5 до 16 дітей, і кожна сім'я зазнала великого

горя. Тому і досі на Провідний день збираються люди, щоб вшанувати пам'ять померлих.

Записав І.Куцаківський.
Листопад 2003 р.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать".
(25–26 листопада 2003 р.). – Київ, 2003. – С.44–45.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОМЕЛЬЧЕНКО Галини

(с. Лисянка Звенигородського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ЗГАДАЄШ – І СЕРЦЕ БОЛИТЬ...

Ніколи не забути колективізації того лиховісного тридцять третього...

Мій батько, Артеменко Павло Максимович, за участь у революційних подіях 1905 року відбув заслання в Сибіру. Повернувшись із заслання, очолював загін повстанців, які виступали проти кайзерівських військ. Пізніше учителював.

З перших днів колективізації ми вступили до колгоспу "Нове будівництво". Здали весь свій сільськогосподарський реманент, воза, кобилу Машку, сарай, у якому на деякий час розмістили колгоспних коней. Пізніше наш сарай розібрали й на колгоспній землі збудували новий.

Голова колгоспу Криворот, якого звали и селі "Коза", запропонував татові віддати під контору і хату. Тато не погодився, бо мав четверо дітей, куди з ними подітись. І нажив собі ворога.

Вже після жнив та молотьби 1932 року почала лютувати так звана "Червона мітла". За розпорядженням властей активісти ходили по хатах, вишукуючи будь-яке зерно. Залізними шворнями колупали долівку, валяли припічки, печі, груби, рилися скрізь по подвір'ях, шукали в повітках, на горищах, на городах. Все, що знаходили, забирали до зернинки.

Уповноваженою в Лисянці від центру, мабуть, з Москви, була Дячучка. Ім'я її ніхто не знав. Одягнена в чорну шкірянку, у штанях, у картузі і чоботях. На ремені при боці висів револьвер. Ходила Дячучка селом, заглядала скрізь і забирала все до зернини. Була й на Загреблі. Зайшла до хати Харитона й Килини Драченків. У них було п'ятеро дітей. Четверо більших, а одне в колисці. Обшукала уповноважена скрізь і нічого не знайшла. Тоді полізла на піч. Там сиділи

діти – чотирнадцятирічний хлопчик і три дівчинки. Сиділи вони біля макітри, в якій було трохи пшениці. Діти брали її пучками й їли. Дячучка побачила пшеницю і почала тягти макітру до себе. Діти вчепилися за макітру з одного боку, а вона з другого. Злякана малеча кусала її за руки. Дячучка кричить до батьків: "Убєрітє сваїх щєнков! Ах! Вот, щєнкі!" і видерла-таки макітру, висипала пшеницю, сім'я осталася без зернини в хаті.

З голоду вмерли батько, син і дочка та маленьке, що було в колисці. Дівчинку і мале завезли возиком на цвинтар, а батька і хлопця закопали за хатою. Живі остались матір і дві дівчинки. Про це мені розповіла дочка Харитона й Килини Марія. Вона й досі мешкає у цьому дворі. А макітра зберігається як пам'ятка про те лихоліття. У сусідньому дворі вмерло п'ятеро дітей і батько: поховали їх теж біля хати.

Найзапекліше шукали уповноважена Дячучка та той самий "Коза" Криворот. Він і ночами вистежував, шпигував, нишпорив, підслуховував, а потім видавав. Ходив і в нас під вікнами.

Незабаром у нашій сім'ї сталося велике лихо: заарештували батька. Півроку без жодної провини просидів у тюрмі. Поки ще був у Звенигородці, мама возила таку-сяку передачу, а коли перевели до Києва, до Лук'янівської в'язниці, то ні грошей на дорогу, ні харчів, щоб підтримати його, не було, бо й самі були напівголодні.

Повернувшись, батько розповів, що дуже били, не давали спати. Годували вкрай погано якоюсь баландою. Хлібного пайка не було. Батько тримався бадьоро. Вірив, що це скоро скінчиться. Почав "гладшати". Коли прийшов тюремний лікар, батько йому похвалився. Лікар сказав, щоб він не робив зарядки, беріг сили й менше вживав рідини, бо пухне. Батько зажурився, занепав духом. А таких, як він, пухлих, у камері було вже чимало.

На щастя, у квітні його випустили. Казав, що хоч ноги були, як валянки, щодуху побіг вулицями Києва подалі від тієї страшної будівлі.

Взимку 1931–1932 років я вела лікнеп. Тридцять жінок успішно закінчили навчальний рік. Всі читали й писали. Почалося навчання восени 1932 року, але лікнеп пропрацював кілька місяців. Голодним жінкам було не до науки.

Наближалася трагічна весна, яка несла страхітливе лихо. Виснажені голодом, спочатку мерли діти й старики. Ніхто над ними вже не плакав, не тужив. На городах копали ями й ховали мертвих без трун. Голодна смерть косила людей. Померли наші родичі Борисенки. Малий голодний Ваня ввечері пішов до річки і сів на греблі біля водяного млина. Запаморочилась у нього голова, шубовснув у воду і втонув. Помер Яків, його жінка й діти. З сім'ї залишилась одна донька Люба. Помер двоюрідний брат Гаврило.

Поховали Пилипа і його дітей Євгена і Євгенію. В тому дворі було чимало галасливої дітвори. Все замовкло. Стала пусткою хата Зозулихи. Померла Харитина й її батьки. Втратила чоловіка і дітей Ярина, що жила біля Усті Теліженко.

Померла Меланка Тищик. Троє вмерло в сім'ї Самсона. Переставились Теліженки: Іван, Яків, діти Якова, Кузьма. Померли старі Рички, Гершун, Ахін, Солони – на одній вулиці більше ста сімдесяти чоловік. Всіх не перелічити.

Поїли все: котів, собак, мишей, щурів. Вже нічого було їсти. Почалося людоїдство.

Мама часто нагадувала, щоб я була обережна. Знаючи, як бідують Жили, просила, щоб я до них не заходила. Одного дня – це було у суботу – Яринка пішла додому. Тітка, залишивши дитину на чоловіка, теж пішла в Буди ще по харчі. Снігу вже не було.

Мене послали в містечко. Ішла я глухою безлюдною вулицею, де було понад десяток пусток, в яких вимерли люди. Раптом побачила дядька Петра. Худий аж чорний, зарослий, зсутулений, страшний. Особливо мене вразили його очі – налиті кров'ю, з якимось звірячим, хижим, несамовитим блиском. Аж моторошно стало. Сказав, щоб я зайшла й забрала якусь книжку. Я погодилась і швиденько пішла далі. Довго стояв Жила і дивився мені вслід, певно щось обмірковуючи.

Повертаючись додому, я пішла до його хати, де блимав каганець. Взялась за ручку дверей. Тільки цокнула клямка, раптом згадались ті страшні очі. Двері відчинилися. У сінях із сокирою в руках побачила Петра. Мене немов вітром змело. Не шукаючи стежки, навмання, бігла вниз до річки, а за мною гнався Жила. Чула тільки хрипке:

– Галю! Галю! Підожди! Підожди!

Втративши надію догнати мене, вернувся. Перелякана, задихана прибігла я додому, розповіла про все мамі. Довго тієї ночі ми не могли заснути.

А вранці – страшна новина. Петро Жила зарубав свою п'ятирічну Маню. Розтопив у печі, наварив м'яса, наївся і ліг спати. Раненько повернулася додому жінка. Чоловіка застала на печі. Був веселий, говіркий. Запитала, де ж дитина. Відповів:

– У сусідів.

Сказав, що вкрав порося, наварив. Сідай, мовляв, їсти. Жінка лаяла, докоряла за скоєне. Відгорнула рядно, яким був накритий тапчан, і – жахнулася... У ночвах лежала порубана Маня. Рученята стирчали вгору, волали про допомогу... У нещасної матері запаморочилось в голові. Вона заголосила і кинулась надвір. Збіглися сусіди. Жилу забрали. Він реготав, махав руками, щось доводив. Збожеволів. Прикопавши останки дитини, Жилиха зреклася страшної оселі. Після того випадку Яринка вже щоденно ходила додому.

Голодні люди йшли з сіл у Лисянку на базар, сподіваючись хоч щось роздобути. Втративши останні сили, падали, простягали до перехожих руки, просили їсти, стогнали й у голодних муках умирали. Тих, що конали, підбирали, абияк скидали на вози й кудись вивозили. А на другий день на їхньому місці були вже інші, на яких чекала така ж сумна доля.

Одного разу я побачила на возі якісь дивні кошики. Придивилась – а то людські ребра й кістки, і досі моторошно, як згадаю.

Часто возили на цвинтар мертвих просто гарбою, там скидали до спільних ям і закопували. Могил не насипали.

Люди божеволіли, їли своїх мертвих дітей чи батьків, дехто ловив і вбивав чужих знесилених людей, запрошуючи їх на ніч.

У сьомому класі на початку року нас було тридцять учнів. Закінчили школу – дванадцять. Решта померли від голоду. В кінці року складали іспити. На іспити приходили, коли хто міг. Пам'ятаю, як складати українську літературу, прийшла я одна. Приймав учитель Пилип Іванович Кириченко з асистентом Жуком. На цьому й скінчилось. Закінчили школу без випускного вечора.

Нарешті навесні з'явилась зелень, а разом з нею і надія на порятунок, їли кропиву, щавель, цвіт акації, левурду, пшіночку, листя дерев – все, що потрапляло під руку.

Багато вмерло людей у Лисянці. Ми дивом залишилися живі. Так, як і всі, їли мерзлу картоплю та щавель, від якого дуже болів шлунок. Рвали цвіт білої акації, сушили, мололи, пекли млинці і їли та чамріли: дуже боліла й паморочилась голова. Пробували річкові скойки. Сирих їсти не могли, а після варіння вони ставали тверді, як гумові, ні вкусити, ні розжувати.

Навесні ми посадили грядку цибулі. День і ніч стерегли, бо голодні люди підповзали, вигрібали цибулю і їли її просто із землею.

Ще далеко до жнив, до того довгоочікуваного хліба. Тягнуться важкі голодні дні. Тане надія на виживання. Та отелилася корова. Молоко й зелена цибуля – то був увесь наш порятунок.

Ті, що дожили до жнив, їли зерно і, досхочу наївшись, також вмирали. Мерли і від першого хліба...

Згадаєш – і досі болить серце...

2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОМЕЛЬЧЕНКА Григорія,

1911 р. народження

(смт. Лоцмано-Кам'янка, нині в складі м.Дніпропетровська)

1933 рік був врожайним. Але тоді навесні від голоду загинуло найбільше людей. Забирали в людей усе дочиста.

Оскільки я вступив на підготовчі курси до Інституту професійної освіти, мене включили до бригади з хлібозаготівель. Ходимо по хатах та питаємо хазяїна: "Чи не заховав десь хліб?", нишпоримо скрізь – на горищі, в сараї, ходимо

зі щупами. Шукаємо, поки не впевняємося, що таки немає. У бригаді з хлібозаготівель було 5–6 чоловік. Очолював її партієць, робітник. Це був "двадцятип'ятитисячник", що вважав себе, мабуть, героєм. А по суті був злочинцем, який відбирав хліб у людей.

Зачепив 1933 р. і нашу сім'ю. Пухлі були мати й найменший брат. Сім'я велика – батько, мати, 7 дітей і батькова сестра.. У наймах, де я служив, мені після служби подарували теличку. З неї виросла чудова корова. Мала жирність молока 4,8%. Це рідкісне явище! Наше молоко ніколи не скисало, тільки в спеку, та й то не зразу. І то з тієї корови ми й жили. А під час колективізації усе в нас забрали, й корову теж. І навесні мати була пухла, ледь вижила, як і брат.

Коли почалася суцільна колективізація, у нашій Лоцмано-Кам'янці було 960 дворів. Декілька десятків господарів розкуркулили. Але понад 900, попервах, були у колгоспі. Туди віддали коней, корів, реманент – усе, і буквально все в голодний рік пропало. Вдома ж людина одну корову якось би прогодувала. Туди ж худобу звезли, а кормів їй не завезли. І корови, а особливо коні, масово дохли. Була навіть у 1932–1933 рр. спеціальна бригада, в обов'язки якої входило піднімати коней. Ходять, було, з дрючком. Піднімають коней під живіт: "Раз-два! Взяли!" Піднімуть, поставлять. Трохи підгодують. Через деякий час кінь знову падає. Майже усі коні отак загинули.

Через 5 років, коли я вже закінчував університет, поцікавився: "Як же наш колгосп?" У ньому залишилося 54 двори! Решта селян перетворилася на робітників, перейшли у Дніпропетровськ. Ті, що лишилися в колгоспі, усієї землі не змогли обробляти.

Записав Р.Волох.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОМЕЛЬЧЕНКА Івана Даниловича,
1919 р. народження
(с. Жемчужне Юр'ївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Мої батьки – Данило Григорович та Євдокія Пилипівна були досить заможними. Вони мали корову, плуг, коней, віз. Але потім, як я пам'ятаю, почали в людей забирати їхнє добро, а хто не віддавав, того відправляли в Сибір. І, щоб не попасти в той далекий край, мої батьки втекли в Сухачівку Дніпропетровської області до батьків мого батька. Потім повернулися в с.Жемчужне Юр'ївського р-ну Дніпропетровської області. Мати та батько пішли до колгоспу. Мати працювала дояркою, а батько – на заготівлі сіна. Та пішли вони до колгоспу, бо давали там по 400 г хліба, мати навіть получала баланду (1 л на дорослу людину).

На дітей не давали. Все несли вони додому, бо діти пухли, а було нас, дітей, троє – Надія, 13 років, Ольга, 15 років, та я, 14 років.

Весною їли і траву, та й за ту ганяли, щоб не витоптували.

А в моєї дружини, Лукії Митрофанівни, (нині покійної) в цей голод померла мати, а потім помер і батько. Лишилася вона, її сестра Ксенія, та ще 2 брати. Сестра доглядала мою жінку, бо та була дуже слабенька. Вона працювала і в колгоспі за трудодні, заробляла зерна. Як говорила, голоду б не було, якби не забирали все зерно бригади по хлібозаготівлях. У них забрали навіть жменьку квасолі у горщику. Її старші брати виїхали до міста. Сестра варила баланду. Особливо голод допікав зимою. У кожній хаті був мертвець, ховали навіть біля хати, бо не було ніяких сил віднести на кладовище. А потім, через деякий час, мою дружину разом з братом забрали в місто на Донбас – там становище було краще, бо то було місто.

20 жовтня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОМЕЛЬЧУК О.

(с. Макарівка Попільнянського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.)

І ДОСІ ЖИВЕ В ЛЮДЯХ СТРАХ

70 років одділяють нас від найбільшої трагедії, яку довелось пережити українському народу. Мені було тоді тринадцять років. Пам'ятаю, як у село з центру наїхали уповноважені, скликали збори. Усім жителям звеліли вступати до колгоспу, звозити туди свій реманент, зводити коней, корів, іншу худобу.

Але люди зустріли цю пропозицію, м'яко кажучи, без ентузіазму, бо кому хочеться віддавати те, що було нажите важкою працею? Всіх, хто супротивився рішенню партії про усуспільнення одноосібних селянських господарств, почали висилати в Казахстан.

Страшно стало в селі: ревли недоєні корови, з хат доносилося голосіння голодних дітей, біля сільради плакали нещасні жінки…

У тих, хто не хотів їхати в Казахстан, сільські активісти забирали зерно, картоплю, овочі. Все, що можна було їсти, вимітали.

І в селі розпочався голод. Аби вижити, люди збирали на полях торішню гнилу картоплю, їли листя, цвіт акації, домішували в хліб полову, макуху, шкірку гарбузів. Знаходились й такі, що їли дітей. Всі почали пухнути з голоду.

Підвода тоді щоденно об'їжджала вулиці і підбирала померлих. Часто на цвинтар відвозили ще живих – скидали в одну велику яму…

А зерно з родючих макарівських полів тим часом вивозили: мовляв, то лишки…

За п'ять чи десять зірваних у полі колосків людей засуджували до ув'язнення, а то й до страти.

В селі на довгі роки поселився страх, страх голодної смерті. Селяни не звільнилися від нього і до сих пір, встановиться у переднівок спека чи задощить під час жнив – а їм усе привиджується, що йде зі своєю косою смерть…

Ось так "найгуманніший" у світі комуністичний лад підірвав генофонд української нації. Не забуваймо цього, добрі люди!

Перемога. – 2002. – 6 грудня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОМЕЛЯНЕНКА Івана

(м. Запоріжжя)

ТЕ ЛИХОЛІТТЯ НЕМОЖЛИВО ЗАБУТИ

Відірвав листок у календарі і почув позивні із Києва – у пам'яті знову зринула трагічна подія, забути якої не можу донині, хоча відтоді минуло понад 65 років. Цю дату торік відзначила вся Україна – голодомор 1933 року…

Протягом 1932–1935 років я служив у 13-му прикордонному загоні м.Полоцька, на Польському кордоні. Передвесняної пори 1933 року був курсантом полкової школи, дислокованої в містечку Бутковища.

Зі стріх капотить, сонечко землю зігріває, а в мене душа болить: ось уже другий місяць немає жодної звісточки ні з дому, ні від друзів. Що сталося? Адже доти я регулярно отримував листи. Сказав про це на вечірній перевірці, а мене через день викликали в особливий відділ: пиши автобіографію, та детально. Така форма допиту тоді практикувалася, щоб виявити якийсь "кримінал". А ще через деякий час викликав до себе начальник школи підполковник Мінаєв.

– Хто такий Маркіян? – запитав мене лагідно, по батьківському, тримаючи в руках телеграму.

– Це мій рідний дядько, мамин брат.

– Кріпися, синку, поїдеш маму хоронити. (За людську доброту курсанти поважали й любили Мінаєва. Згодом, під час чистки партії, він був названий "ворогом народу" і, щоб не потрапити в лабети катів, застрелився).

Того ж дня оформили мені документи: видали провіант, а друзі "понасовували" троячок у кишеню та грудок цукру в речовий мішок, старшина – четвертину сала.

І ось я в дорозі з пакетом, який сказано вручити, не розкриваючи, голові сільради (у ньому про допомогу сім'ї). Під час поїздки я побачив, якою бідною

стала Білорусія, майже старчиха, але померлих від голоду на вокзалах було небагато. Зате на українських вокзалах трупи підбирали, як дрова, і вивозили до якихось ям, у глинища. Жахне видовище!

На станції Ясинувата у вагон підсіла старенька. Познайомилися: землячка. Їде до сина на шахту ім.Скрипника (до речі, я там шахтарював). Мені ж треба у Гродівку, виходити на станції Желанна. Вже перед самим виходом бабуся пошепки порадила: "Не йди, синку, хуторами, краще степом. Бо зголоднілі ганяються за здоровими, убивають і їдять".

Хоч яка була темінь, а сім кілометрів степового бездоріжжя пройшов за годину. У село зайшов не центральною вулицею, а згори, через вигін. Біля Зейкового палісадника сів на жердину, закурив. У дворі майнула чиясь постать, вийшла на вулицю, якою мені йти, але, постоявши, щезла. Подумала, мабуть, що я зі зброєю, бо від цигарки могла зблиснути зірка на кашкеті. Тієї ж миті я подався до рідної домівки.

Клямка не допомогла, скільки не стукав, довелося самому відкидати гачок. Рипнули двері, блиснув сірник – і біля столу, на солом'яній маті, я побачив двох іще живих мерців. Це були сестричка Веклуша і братик Семенко. З печі сповзла тітка Мотря, схожа на якусь примару, – самі лише очі блищали. Заголосила… Мати чекала мене доостанку, а батько не ждав – знав, що зі служби не вирвусь, тож тихо пішов. Про Степанка я в тітки не запитав – бачив, підходячи, хрест у садочку. Сяк-так заспокоїв своїх дорогих і кинувся готувати сніданок – на те вони були нездатні. Начистив бульби (я з Білорусії привіз ціле відро, бо знав, куди і чого їду), зварив картопляний суп. Кожному дав по тарілці, по чашці солодкого чаю і по шматочку хліба.

Я пережив голодний 1921 рік і знаю, як мама рятувала нас од голодної смерті: давала їсти потроху, але часто, бо інакше можна було померти. Так і я робив упродовж дня. Потім цю справу доручив тітці, а сам пішов до дядька Маркіяна – подякувати за все, що він для нас зробив: це ж він не дав одвезти маму, тата і братика у глинище, а поховав їх по-людськи, у власному садочку.

Наступного дня відніс я пакета голові сільради. На базарчику купив квасолі, цибулі-сіянки, бурячків, а вдома повирізав з бульби вічка. І все це ми посадили в городі.

До хреста прибив табличку: тут поховані померлі від голоду Омеляненко В.А. (1888–1933), Омеляненко А.І. (1890–1933) і Омеляненко С.В. (1928–1933).

П'ятого дня виїхав із Гродівки. У частину прибув своєчасно, про що й доповів начальникові школи. Хороша була людина.

А через десять днів отримав листа від братика Семена. Він писав, що привезли їм пуд борошна, бідончик олії (3 літри), відро картоплі, 3 круги макухи і 30 карбованців; та ще, що прийшли три комсомольці і замазали на трафареті два слова. Я догадався, які саме. Молодець, хлопчина. А то б я знову не одержав листа.

Слово Просвіти. – 1999. – Ч.1

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОМЕЛЯНЕНКО Ніни Гаврилівни,
1903 р. народження
(с. Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

Цього горя, яке я пережила, і ворогові не побажаєш. Такого душевного болю не можна переказати словами. Я мала донечку Марійку та двох синів. Жили ми над річкою і в голодовку не сильно голодували, тому що мій чоловік ловив рибу, чим ми і харчувалися.

В селі жив наш недалекий родич Іван Джур, про якого ходили чутки, що він людоїд. А з ним жила якась чужа жінка, теж людоїдка. Одного дня моя Марійка, їй було 9 років, пішла мінять рибу на матерію. Джур по дорозі заманив її в пшеницю, де й задавив. Прочекала я дитину до вечора, та й кинулася шукати. Люди підказали, щоб шукала у Джурів. Заходимо до хати, а в сінях стінки всі в крові, і запах м'яса вареного. У казані варилося м'ясо з Марійки. В садку знайшли відрубану голову та кісточки моєї дитиночки. Склавши все в мішок, так і похоронили її. На Джуру заявили в сільську раду, забрали їх не знаю куди. А у мене камінь на серці на все життя залишився.

Записала В.Волошина.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОНИШКО Надії Матвіївни,
1930 р. народження
(с. Новоселівка Близнюківського р-ну Харківської обл.)

Голод 1932–33 років я майже не пам'ятаю, але пізніше мені мама розповіли про моїх двоюрідних брата та сестру. Вони були в інтернаті, що під Харковом. Так їх та ще багато інших дітей, щоб вони не мучились від голоду, покидали у велику яму. Брат зумів втекти. Сестру врятувати йому не дали. Діти в ямі були ще живі, але всі вони там задихнулися. Брат прийшов пішки з Харкова додому (а це більше 100 кілометрів) і все розповів.

Записав С.Шаповаленко.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОНИЩЕНКО Килини Єпіфанівни,
1911 р. народження
(с-ще Губиниха на Миколаївщині)

Живу в Губинисі з 1932 року, а раніше жила в Миколаївці.

Не було у мене батьків, була сиротою. Добрі люди прийняли до себе, у них і жила. Було нас всього 3 душі: батько, мати і я у приймах. В колгоспі робили – буряки пололи.

Хазяйство, хоч і невелике, та у нас було: корова, свині, кури, бричка, плуг, та в 1929 році забрали все в колгосп. Та все ж був хліб і до хліба. А настала голодовка – і нічого не стало. Землі спочатку 70 соток було, потім у колгосп частину одрізали – залишилось 50.

З осені 1932 року почалася голодовка, а в 1933-му люди стали пухнуть без хліба й умирати. Не давали нам нічого, навіть рибу заборонили в ставках ловити. Та хто там про нас турбувався? Допомоги ніякої людям не було.

Уповноважені з району заставляли місцевих робити обшуки в домівках селян, а самі вже робили трус: з щупами ходили по дворах і тими залізяками штрикали землю, розвалювали печі, припічки, довбали горища й долівки, штрикали під хатами, на городах. Провірять так усе, потім описують, що в хаті та на дворі залишилося. Усе до нитки. Забирали навіть із горшків та з подушок, ні буряка, ні картоплини не залишали. Як щось заховаєш – то й з'їси.

Хто був жорстокішим при вилученні майна? Ну, голова сільсовєта, партійні – забирали все, до цурпалка: і зерно, і борошно, і квасолю. Все, все. Ще ходили бригадири – активісти, та заглядали навіть у горщики, щоб не застряла десь зернина – все хліб шукали. А де вони його дівали, не знаю. Може, десь і викидали. Мало таких односельців було, що не голодували – може, в таких щось із худоби залишилося, чи був сепаратор. Більшість ж таких було, що голодували. А спасалися тим, що рвали козельки, какиш, рогіз. Коні дохли – бігли й одрізали шматки, рубали куски м'яса і їли. Знаю, з сокирами підуть люди, нарубають і їдять. Не дай Бог!

Сім'я наша голодувала, але живі осталися. М'ясо, що викидали – то їли, козельки їли, какиш – паслися. Підемо нарвемо шпичаків – і в корзину. Та й мама їздили в Полтаву, там теж було голодно, але не так, як у селі. Мама везли туди платки продавати, керосин продавали і купляли хліб. Та хіба ж його докупишся – дорого.

Було, було й таке страшне явище як канібалізм. От Щиглі жили біля кладовища, заманювали людей і різали. Петлюри сестру зарізали, кинулися рідні – а самі кості зосталися. Так вони їли людей і на кладовищі кістки закопували. Багато людей з'їли.

Весна 1933 року була найтяжчим часом голодомору, вже пішла зелень, але ще не було нічого, що можна було б з'їсти.

Осінню 1932 р. почався голод, осінню 1933 р. кончилося жахіття, бо пішов хліб. Хтозна скільки людей загинуло. Сім'ї вимирали – хати пусті оставалися. Мертві лежали в кожному дворі. Скільки тих мертвяків валялося, їх нікому було ховати на кладовищі. Не тільки у дворах, а й попід тинами, і серед вулиці лежали трупи. Їх довго не ховали, так страшно було дивитися… Люди копали ями на городах і ховали там. Кожен двір ряснів хрестами. Більшість, мабуть, померла у селі. А сільська влада не голодувала. Чого б то вони голодували? Вони ж тягли з людей. Сільська ж інтелігенція так само переживала голод, як і всі, хіба що видавали їм пайки, та добре не було, хіба що якесь начальство – то вже краще жило.

Була школа, і ясла теж були у селі, робили вони тоді, хоч як важко було. Сільська влада до людей байдуже ставилась, ми їм не нужні були.

Діти, люди похилого віку жили так, як і всі. Дітей в ясла – самих маленьких – носили. А старші дома пухли від голоду.

Після голодомору не було у нас нічого, ніякого господарства. Але треба було якось жити, стали обживатися, стягували, скупляли, корову купили, козу, птицю. Працювали ми, як воли. Та все ж краще стали жить.

Записала Г.Руденко.
2002 р.

✦ ✦ ✦

РОЗПОВІДЬ

ОНИЩЕНКО Марії Кіндратівни,
82 роки
(с. Кружин Ніжинського р-ну Чернігівської обл.)

З біллю в серці та сльозами на очах згадую той голодний рік.

Родина була велика. Проживали в селі Кружин Ніжинського району Чернігівської області.

Мама працювала в полі далеко від домівки. За важку працю в полі їй давали шматочок хліба. Діти кожний день бігали до мами, долаючи відстань більше трьох кілометрів, щоб дістати крихітку хлібця. Проходячи вздовж золотистої ниви, було дуже важко стриматись, щоб не зірвати колосок, але за це дуже суворо карали, тому приходилось, стиснувши зуби, іти далі.

Влітку було трішечки краще, адже навколо стільки різних рослин. Найбільше збирали квітки конюшини, бо з них пекли млинці. Згадую, які ж вони смачні були! А ще ми варили юшку з бруньок липи, їли страви з квітів подорожника. В лісі збирали ягоди та гриби. От жаль, що не було поряд ніякого водоймища, а то ще і рибу можна було б [ловити].

Кожний день було обов'язком для дітей назбирати якомога більше квітів та бруньок. Це все висушували, щоб потім взимку було хоча б трохи попоїсти.

Тому зараз, коли я йду по вулиці і бачу, що хто-небудь кидає хліб чи топче його, то згадую про голодомор. Та думаю, що якби ці люди пережили голодомор, то вони ніколи не кидали б хліб.

Записала К.Берегова.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.12–13.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОНИЩЕНКА О.

(м. Фастів на Київщині)

СЕЛО З "ЧОРНОЇ ДОШКИ"

Лучин на Житомирщині – село мого дитинства. З ним повязані найсвітліші спомини. Ніколи не забуду оті дбайливо побілені чепурні хати, які, неначе лебеді, випливали із таких же доглянутих садків, де так гарно родили сливи. Перебираю в пам'яті імена родичів, сусідів, однокласників. Що там не кажіть, а з вершини прожитих літ дитинство завжди видається прекрасною казкою…

Але не можу забути і трагічних сторінок історії свого рідного села. І найтяжче згадувати про тридцять третій... І досі знаходяться люди, які той небачений голод намагаються списати на суховії, спеку, недорід... Який там недорід, коли дядько Матвій у гурті таких же лучинських селян, як і він сам, пам'ятаю, все "бідкався": мовляв, такий хліб на моїм полі дозріває, що й не знаю, куди його діватиму...

Насправді голодом більшовицька партія вирішила поставити на коліна українське селянство за його небажання вступати в колгоспи. Як же лучинцям було віддавати в той спільний котел землю, з якою вони пов'язували свої віковічні надії, як зводити туди свою худобу, звозити реманент, на який віддали стільки праці і здоров'я?

Як оті чорні круки на Лучин, та й на інші села, налетіли тоді "двадцятип'ятитисячники" (той, якого місто прислало в Лучин, – здається, Ковальов, говорив, що треба вперед посіяти просо, а тоді вже до сівби стельваги приступати!), розкуркулювачі, колективізатори. Та й доморощені "активісти" старалися, особливо голова комнезаму А.Киричок, а також Шанига, Залікан та Комка. "Ваше слово, товарищ маузер", – здається ці слова більшовицького поета-трибуна

Маяковського саме про них були сказані, бо всі вони заганяли селян у колгоспи силою.

У побут селян увійшли не знані раніше словечка: "куркуль", "саботажник", "червоний тік", "червона валка", "чорна дошка"...

Особливо доставалося тим селянам, що мали по кілька гектарів землі, працювали на ній від світання до смеркання, запроваджували нові технології, а отже – і врожаї мали вищі.

Та й бідним було непереливки. Пам'ятаю одного дня з третьої від нас вулиці донісся плач, голосіння. Вже потім ми довідалися, що там "розкуркулювали" родину Ворушка. Вже згадані мною сільські "активісти", забравши в сім'ї найкращий одяг та взуття, силоміць посадили її на підводи і повезли в Сибір...

Моїй тітці Тетяні довгий час якось вдавалося переховуватися, але врешті-решт її з чоловіком піймали і теж відправили туди, де Макар телят не пас. Дядько так і загинув там, а тітці якимось чудом вдалося з того пекла вирватися.

Ось такою була "агітація" за колгоспи. І в Лучині їх аж три створилося. Але їх радше було б називати таборами для невільників. З них так само, як і з одноосібних господарств, викачували все, аби тільки виконати так звані "тверді завдання". Колгоспам не залишали навіть недоторкане – посівні та страхові фонди. А залишитися без насіння – значить не мати майбутнього.

Люди старшого віку, безперечно, пам'ятають так звані "чорні дошки" (правда, їх писали тоді з обох великих літер). На них заносилися колгоспи, які не виконували планів хлібозаготівель, як зрештою і інших важливих планів. Горе було господарству, яке потрапляло на ту дійсно чорну дошку. Радянська влада до таких була особливо жорстокою. Колгоспників та й усіх людей з тих сіл прирікали на голодну смерть. Ось у Попільнянській райгазеті "Прапор колгоспника" за 15 жовтня 1932 року можна побачити оте страховисько – "чорну дошку". На неї потрапили колгоспи "13-річчя Жовтня" з Романівки, "Маяк" із Паволочі, "Новий шлях" із Кривого та "Праця" з нашого Лучина.

Страшною виявилася доля всіх цих господарств, адже з них викачали тоді все до зернини. Та й з осель лучинців забрали все, що тільки можна було їсти.

В перші роки існування колгоспів, правда, колгоспникам видавали за каторжну роботу хоч по пуду зерна чи борошна. Але скільки велика родина (а тоді всі такі були) може прожити з тих 16 кілограмів хліба? Якщо ж хтось умудрявся дістати трохи зерна, то його змолоти не можна було, бо таких зразу ж записували в куркулі.

Дехто виготовляв собі жорна, які ставили десь у льоху, чи в погребі, аби "товарищ маузер" Киричок не узнав про них, бо інакше Сибіру не минути. І мені, тоді ще малій, доводилося потай носити зерно на Залісся, де в одного чоловіка були свої жорна...

Аби врятуватися від голодної смерті, лучинці рвали з корінням ситняг та рогіз, сушили і перемелювали їх, додавали до якихось висівок чи полови і пекли з цього месива якусь балабушку, яку і в рот не можна було запхнути.

В селі геть перевелися собаки та коти, бо всіх їх виловили і поїли. Навіть горобців, як у 60-х роках у Китаї, не залишилось.

До весни тридцять третього всі мешканці села попухли з голоду – звичайно за винятком більшовиків та "активістів", які частину награбованого в людей продовольства привласнювали.

І мої односельчани почали вимирати. Ідеш селом – то десь під тином валяється труп, а то й посеред дороги. Часто по кілька днів лежали вони там, аж поки не назбировувалося з десяток – тоді їздовий кидав їх на підводу, звозив на цвинтар і скидав у велику яму...

Тільки на нашому кутку, який у народі називали "Затягалівкою", в тому страшному тридцять третьому померло більше півста чоловік.

Так, у сім'ї Юхима Онищенка, крім господаря, померло двоє синів, невістка та онуки. Коса голодної смерті викосила дві сім'ї Опанасюків і родину коваля Платона. Гапка, Василь та Андрій Собченки... Брат і сестра Приходнюки. Сак і Параска Миколайчуки... Катерина Іванок, її син, невістка та онуки... Як живі постають перед мною ті жертви злочину, вчиненого більшовицьким режимом проти українського народу (може, декого я трохи не так назвала, бо за 70 років можна дещо призабути).

Сьогодні наші комуністи, які проголосили себе спадкоємцями КПРС, відмовляються засудити злочини своїх попередників, стверджують, що вони є єдиною силою, яка стоїть за народ, бореться за його щастя. Яке блюзнірство!

На моє глибоке переконання, жодна чесна людина не може перебувати в рядах партії, яка принесла своєму народові скільки горя...

Перемога. – 2003. – 3 березня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОНИЩЕНКО Ольги Опанасівни,
1919 р. народження
(м. Фастів на Київщині)

Я була свідком голодомору в селі Лучин на Житомирщині, а потім у м.Фастові, оскільки в 1933 році батьки переїхали до Фастова. Цей період в історії називаю "Чорним лихоліттям".

Апогею зубожіння селян досягло в 1932–1933 роках. Колгоспи були убогі, селяни злиденні. Ніхто ні на кого вже не сподівався. Кожен рятувався, як міг. Поїли худобу, птицю, собак, котів, ворон і горобців. Зі ставків повитягали коріння, які мололи чи товкли разом з просяною або гречаною половою, і пекли такі балабушки. Я, будучи пухлою і голодною, пробувала їх їсти, але не змогла... Але дехто їв і таке. Тини попалили. Серед зими і ближче до весни люди стали масово

"поправлятися". В селі не було, крім активістів, жодної людини, у якої не пухли б ноги. В багатьох обличчя спочатку були як у скелетів, а потім стали блимати від пухлини. Потім з'явилися мерці.

Мерці... Їх можна було побачити скрізь, зайшовші у хату до сусіда, під тином, просто серед вулиці. За ними ніхто не плакав і не побивався. Ніхто їх не опоряджував в останню путь, не робив "з трьох дощок хату". Вони могли лежати днями там, де кінчилися їхні страждання, аж поки призначений активістами чоловік за пайку хліба не приїжджав підводою, звалював всіх докупи і вивозив на цвинтар, в одну яму. І рідко хто мав ще силу, щоб своїх родичів поховати в окремій могилі.

Також пригадую те, що багато жителів Фастова, рятуючись від голоду, йшли на станцію в надії сісти на потяг і добратися до будь-якого міста, або до Києва. Так трапилось із сусідкою Ольги Опанасівни – *Ященко Марією, яка була врятована від голодної смерті єврейкою, прилаштувавши Марію в Києві служницею.*

Записала І.Ковальчук.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.31.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОНІКІЄНКО (у дівоцтві БОБИР)
Клавдії Олександрівни,
1914 р. народження
(с. Новопокровка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.)

Родилася я в с.Олександрівка Криворізького повіту Катеринославської губернії (сучасний Широківський р-н Дніпропетровської обл.). Закінчила 4 класи місцевої церковно-приходської школи. Далі не навчалася, бо школа знаходилася в іншому селі, а батько не пустив. До того ж померла мати, а в сім'ї, крім мене, було ще троє дітей, тому мусила доглядати за ними.

Сім'я була заможньою, можна навіть сказати куркульською, хоча наймитів не мали. Згадую, що коли в 1929 році організовувся місцевий колгосп, то батько довго не погоджувався вступати до нього, бо мав чимале [власне] господарство: 50 десятин землі, плуг, грабарки, борони, 3 коня, 10 корів; розводили свиней, курей і т.д. Одного разу батько, а він був людиною жорстокою, сильно побив мене за те, що в лайці на худобу я сказала: "А щоб вас скоріше віддали в колгосп!"

Пізніше нашу сім'ю розкуркулили. Забрали все: і худобу, і хату, і реманент. На 2 гарби навантажили збіжжя і відвезли в балку, куди переселили всіх куркулів. Там ми викопали землянку і жили деякий час.

Згодом батько одружився на іншій жінці і десь в 1931–1932 рр. мачуха відіслала мене на заробітки, бо в сім'ї нічого було їсти. Ходила з іншими дівчатами в сусіднє село, яке було єврейською колонією. Точно не пам'ятаю, але тоді там, мабуть, ще не було колгоспу, то ми підробляли в людей, в їх власних господарствах. Найчастіше пололи чи жали, за це нас годували, а також давали додому продукти – борошно пшеничне або ж кукурудзяне, картоплю і т.п.

Разом з однією з єврейських сімей переїхала в с.Войндорф Сталіндорфського р-ну, куди господаря направили головувати в колгоспі. Я глядила за дітьми. Там же вийшла заміж за Онікієнка Омеляна Юхимовича, а потім разом з чоловіком і дітьми переїхали в с.Новопокровку Нікопольського р-ну.

Записала Н.Міщанчук.
1996 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОНОПКО Галини Степанівни,
1922 р. народження
(м. П'ятихатки на Дніпропетровщині)

Родина наша була незаможною. Мати померла, коли мені було чотири роки. Я була середньою в сім'ї. Брату Мишку на той час виповнилося сім років, маленькому Сергійку – 3 роки. Разом з нами жили дід з бабою. Батько працював на залізниці.

Голод застав нас у 1932 році. Тяжкі часи наступили з першими паморозками. Харчі, які ми мали з літа та осені, закінчилися. На горищі у нас було кілька горщиків насіння соняшника, гарбуза, кукурудзи, небагато картоплі та цибулі. І це все, що ми мали на зиму для великої родини, в якій працював лише батько.

Ми (я і брат Мишко) ходили вночі розкопувати силосні ями, набирали там тієї маси, і бабуся з цього варила нам їсти. Але потім влада почала охороняти ті ями, і ми перестали туди ходити. Батько поїхав до с.Верховцеве і виміняв кукурудзу та насіння на відро картоплі. Бабуся варила нам по декілька картоплин, і те разом з жменькою насіння було нашою їжею. Батько зумів пристроїти молодшого брата, як неповного сироту, в інтернат в м.Саксагані, і нам стало жити дещо легше. В січні помер дід. Діда поховали в загальній могилі, в якій було поховано ще близько 20 чоловік.

По весні збирали свіжу траву, корінці, ягоди. Тим і харчувалися. Літом у нас почали родити фруктові дерева, але ми не їли ні яблук, ні груш, вишень – запасали їх, сушили.

На нашій вулиці померло багато народу, більше діти та старі. Померла наша сусідка тьотка Марія, в якої зосталося 2 дітей. Що з ними сталося – невідомо. Тяжкий був час, але наша родина вже більш-менш запаслася їжею, і голод ми пережили вже без втрат.

20 грудня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОНУФРІЄНКО Євдокії Степанівни,
1919 р. народження
(с. Лихівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

1933 рік був найжахливішим у моєму житті. Була я дівчиною-підлітком, яка через тяжку хворобу в десять років лишилась матері, надзвичайно рано дізналася про те, чого, якої праці коштує крихта хліба, бо доводилося разом з батьком утримувати господарство. Господарство налічувало декілька свиней, птицю та невеличкий клаптик власного городу, котрий батькові доводилось всіма правдами та неправдами зберігати й на початку 30-х років. Припускаю думку, що цьому в деякій мірі сприяв авторитет батька, невтомного трудівника, колишнього бійця Червоної армії. Так, звичайно, більшу частину дня доводилося працювати в колгоспі, але якийсь час ще залишався, аби присвятити його власній ділянці. Необхідність в ній батько аргументував мені тим, що за будь-яких умов треба мати щось своє, власне.

Жити в більш-менш нормальних умовах на ту мізерну кількість продуктів, що їх видавав колгосп згідно з відпрацьованими трудоднями, було майже неможливо. Крім того, батькові навіть неодноразово погрожували представники "партійного активу", проте він уперто дотримувався своєї позиції, і чіпати батька не стали, очевидно, розуміючи тяжку долю колишнього "вояка" за радянську владу, особливо після того, як лишився без дружини, смерть якої дуже боляче вдарила по чоловікові.

Раніше він ніколи не напивався, а після її смерті робив це майже систематично, після чого кляв поганими словами все на світі, але коли відходив, знову завзято брався за роботу, без якої себе не уявляв. Цю ж рису привив й мені, тим більше, що жити в селі по-іншому було неможливо.

Таке важке, але все-таки життя тривало до 1933 р. Того року, добре пам'ятаю, врожай як в колгоспі, так і на особистій ділянці, був чи не найкращий за останні роки. Люди працювали ще завзятіше. Але після збору врожаю до нас прийшли представники-партійці зі злощасного "активу" і цього разу не дали можливості батькові навіть сперечатися, бо привели з собою НКВСців і почали конфісковувати мішки з зерном, картоплею. Фактично весь урожай. Казали, що це

"излишки, подлежащие изыманию в район". "Излишками" через кілька днів виявилася й худоба, з якої залишили тільки курей. Але чим їх було годувати, бо і в колгоспі не видавали ні нам, ні всім іншим односельцям анічогісінько крихт, що вони заробляли за відпрацьовані трудодні. Начальство (голова колгоспу та місцеві партійні діячі), хоча довелося дізнатися, що вони аж ніяк не голодували, кивали на директиву "зверху", що вимагала перерозподілу врожаю туди, де в державі були масові неврожаї. Але не все ж відбирати! На це діячі відповідали, що не мають жодної можливості сперечатися з вищими інстанціями, котрі стверджували, що з наших колгоспів відбирають лише встановлену норму, а за особисті ділянки тих, хто їх мав, взагалі мови не було, бо про їх ліквідацію попереджували всіх і неодноразово.

Доходили чутки, що в інших селах становище було аж ніяк не кращим. Моїй родині довелося вирізати птицю, але цього вистачило лише на декілька днів, потім почався справжній жах. Доводилося бачити, як майже на всіх деревах була обірвана кора, аби щось з неї зварити. Люди у великій кількості вмирали, деякі перед цим лишалися розуму. Дуже не пощастило кішкам, собакам, пацюкам та іншим тваринам, яких вирізали на м'ясо. Спочатку мене вивертало, коли коштувала таку "якісну їжу", потім це увійшло в норму. Не здавалося чимось надзвичайним, коли доходили чутки з інших сіл про те, що люди їли вмерлих родичів і таке інше. Це був справжній жах, люди в буквальному сенсі ходили пухлими. Я лякалася, коли бачила, в яку жалюгідну подобу перетворився мій батько, раніше засмаглий, загартований не одним десятком лихоліть. Тепер же він став старим дідом. Мені, чотирнадцятирічній дівчині, здавалося, що його очі ось-ось випадуть з орбіт. Проте й мені і батькові, уважаю, просто дивом вдалося вижити (на відміну від приблизно половини мешканців села).

Записав О.Шишацький.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОНУФРІЄНКО Н.

(м. Сватове Донецької (нині Луганська) обл.)

Той страшний голодний рік навчив мене і людей мого покоління цінувати хліб, берегти його, як найдорожче багатство.

З величезними труднощами пережили зиму, адже сім'я була велика, а продуктів обмаль. Весною і влітку рвали лободу, калачики, листя буряку. І тушила це мама у великому чавуні. Була у нас дома велика ступа. Безсилі, приходимо зі школи і по черзі стаємо на ту ступу. Товкли не зерно. Ні, а кукурудзяні качани без зерна. Ті качани, що зараз у кращому випадку ідуть у плитку. Підсушить їх

мама на печі, а ми товчемо, сіємо "борошно". Процідить мама траву чи буряк у ситі, додає туди того "борошна" і ліпить коржики, які потім запікає у печі. А потім дає нам по одному вранці, в обід і увечері. Інколи варила кукурудзяну юшку без картоплі. А крупу, по 100 грамів, давали батьку, мамі і старшій сестрі на трудодень.

Святами були дні, коли давали ганусовий, а ще краще – кукурудзяний хліб. Принесуть його батьки додому, розділять по 30–50 грамів, і який же він смачний! Самий дорогий і красивий торт не здається зараз таким смачним, як той шматочок кукурудзяного хліба.

Наш будинок був п'ятим від колгоспного поля, на якому стигла золота пшениця 1933 року. Ми разом з сусідськими дітьми щодня бігали дивитися, коли ж та пшениця достигне. Тільки дивилися, бо був суворий батьківський наказ – не брати ні зернинки. І зараз перед очима стоїть те поле.

І ось ту пшеницю скосили. Пов'язали снопи. Та молотити не давали часті дощі. Колгоспники раз по раз розкладали снопи сушитися, а ми пухли від голоду.

І ось прийшов довгожданий день. Батьки одержали в колгоспі борошно, і мама спекла великі, білі, запашні хлібини. Ми не могли дочекатися, коли ж нам дадуть його покуштувати. А мама дала нам по малесенькому шматочку, а паляниці зачинила у кімнаті. Не передати, як ми заглядали у вікна тієї кімнати. Менші плакали, прохали ще хліба, а ми, старші, заспокоювали їх, бо знали, що багато хліба їсти не можна – повмираємо. З того часу ми взнали ціну безцінного хліба.

Честних В. Голод 33-го. Свідчення очевидців. – Ленінським шляхом. – 1990. – 28 липня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОПАЛАТЕНКО (у дівоцтві ШЕРСТЮК)
Марії Павлівни,
1927 р. народження
(с. Китайгородка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Врожай 1933 р. був дуже добрий. Але усе забрала держава, навіть квасолю. В голод 1932–1933 рр. люди лежали під деревами й помирали. За нашим селом була яма, куди звозили померлих.

Один мій брат, Петро (1912 р. народження) помер у 1932 р., другий – Микола (1920 р. народження) загинув від голоду у 1947 р.

Наш односелець, Клименко Сагакій Наумович у 1933 р. поховав батьків і 2 своїх синів. Потім пішов з дому, і більше його ніхто не бачив. У Компанійця Андрія Васильовича в 1933 р. померли мати, батько й 4 дітей.

Вересень 1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОПАСЕНКО Марії Іванівни,

1915 р. народження

(с. Маломихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Наша сім'я складалася з 6 чоловік. Був у нас наділ землі, який ми не засаджували, бо нічим було. 1932 р. восени весь урожай з колгоспів вивезли, а по хатах ходили активісти і забирали все зерно, навіть віничком вимітали, щоб людям не залишилося ні зернинки. Так людей прирікали на голодну смерть. Пам'ятаю, їли ми мерзлі буряки (що викопували десь на полі), траву, ховрахів. Та ховрахів і тих було обмаль, бо врожай був поганий, чим було їм живиться.

Мою старшу сестру відправили на Донбас на роботу, а я сама пішла в с.Просяну в найми, де працювала не за гроші, а тільки за їжу, щоб хоч трохи поїсти, аби не вмерти з голоду. Дві найменші сестрички залишилися з батьками. Їли тварин, які здихали – чи то корова, чи кінь. Ніхто не думав, від чого здохла тварина. Важливо було не прогавити хоч кусочок м'яса для дітей. Мої сестри були пухлі з голоду. Одного разу я прийшла додому погостювати і принесла трохи сухарів, що наховала у наймах. Меншенька підійшла до мене і плачучи сказала: "Порубай нас, Маріє, доки ми будемо мучитися?!"

Ось таке страхіття пережили ми у 1933 році...

Записав А.Ванжа.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОРЛА С.П.

(с. Лозоватка на Дніпропетровщині)

У нас в селі жив чоловік, в 1933-му році голод для нього нічого не значив. Він ще спромагався продавати м'ясо, ковбасу. Всі удивлялись, звідки все це в нього. Потім узнали, що він вбивав людей і продавав їх м'ясо, яке і сам їв.

В мене у 33-му році померли всі: і батько, і мати, і три сестри, і 4 брати. Пам'ятаю, батько на балках і в посадках назбирав півмішечка насіння бур'янів, мати з того зварила баланду, і ми з великою радістю їли, хоч мати дала нам потрошку. А через два дні прийшли люди (чи комсомольці, чи комуністи) і забрали навіть той мішечок. Після того, як помер батько, через день (я знаю, що це – велике чудо, саме більше в жизні в мене, я його пам'ятаю все життя) приїхала тітка моя, мамина сестра. Забрала до себе в Тулу. Так я і вижив, а приїхала б через 2–3 дні – мене б уже не було...

Записав С.Галетка.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОРОБЧЕНКО (в дівоцтві КОРНІЄНКО)
Олександри Степанівни,
1914 р. народження
(с. Гаї Роменського р-ну Чернігівської (нині Сумська) обл.)

СПОГАДИ ПРО МИНУЛЕ

Мамо, розкажить про свою родину, про себе, чим ви займались в ті часи.

Народилася я на хут.Вертиляковому. Хуторок був такий маленький. Розташований він якраз під Олексіївкою Роменського р-ну, недалеко від Бобрика. Считалося, 7 км. Батьки ще до мого народження жили в Балясному, за 1 км від Вертилякового, а коли задумали ділитися (в них було три брати), то батько працював у Бобрику в лікарні. Батька звали Степаном Миколайовичем. Коли батька висилали в 1931 р., то тоді йому було 63 года, а мамі було 53 – вона на 10 год молодша. Померли вони через два роки в засланні...

В рік смерті діда батько мій оженився, та і молодший брат оженився теж в той же рік. Вже всі стали жонаті. Самий старший брат Іван оженився ще раніше на 5 років. У нього вже були великі діти. Тож треба було щось думати. Тож треба було розходитися. Три брати разом... Тож стали ділитися. Батько хотів хазяйнувати самостійно.

Батько розсчитався з лікарнею. Повернувся на хутір і давай хазяйнувати. Біля нас був ліс. Давай ліс пилять, почали возити. І давай строїться. І збудували новий двір: хату, 2 комори, сарай хороший. І ще один солом'яний двір купили на іншому хуторі, Вертеляковому, ближче до Олексіївки, там всього було 5 хат. Там хата була під соломою. Сараї були під соломою. І тоді брати потягли жеребки. І моєму батькові якраз попав той солом'яний двір. А самому меншому – Сергію попав той новий двір. Самому старшому дісталося оставатись на старому подворищі. Так потягнули вони жеребки. Так і казали: все було по-хорошому, ми не спорили.

Інші ділились, так мого батька приглашали, щоб поділив. А то спорили, лаялись. Батько все дивувався, як так по-братськи не помиряться, теж були три брати. Як поділили землю, я не знаю. У батька загалом було 60 га. Батько тоді вже оженився. Тоді було уже 2 чи 3 дітей. Маму звали Марія.

А поки ділилися, поки переходили сюди, то отам у них в хуторі Балясному померло 2 дітей. Мама, скільки жила, все за хлопчиком і дівчинкою жаліла, казала, що дівчинка була така красива, така красива... Захворіла й померла. І хлопчик помер. Обоє померли маленькими, я не знаю, по скільки їм год було. Мій старший брат Іван (був набагато старший за мене). І молодший за нього брат Михайло (він 1905 р. народження). Ще був Павло (1911 р. народження). Я ж народилася 1914 року.

Хазяйство в нас було: 2 коней, 2 корів, 1 пара волів. Все було. Гуси, кури, утята. Ставок свій великий був, до саду підходив.

На хут. Балясному жили Корнієнки (три двори), дядько Сергій там остався, Яків, його син. Крім Корнієнків ще 3 Кулики жили. Рибаченків (2 двори). Дикало, Полуянов (1 двір). Отож, власне, і весь хутір.

Як господарювали, як землю обробляли? 60 га – це ж багато.

Так, помагали люди. На сезон людей наймали. Платили людям. Наймали за якийсь там сніп. Косили, молотили. По домовленості. Була своя (гуртова) парова молотарка. Дядьки Яків, Сергій та наш батько, та ще там було три двоюрідних брати (Левонтій, Михайло і Кузьма). Так вони гуртом купили парову молотарку, та й молотили. Ну, це, конечно, вже ближчі часи. А батько розповідав, що як не було тої молотарки, то молотили якимось топчаком та ціпами (я й не знаю). Розповідав, що день, бува, молотимо, а ніч віємо. Віялок не було. Як тілько був вітер, так ніч і віяли. День і ніч робили. А як купили ту молотарку, так стало легше. А як став сам жить, купив косарку. Косили косаркою.

Сіяли в основному хліб. Та й еспарцет сіяли для коней. Сіна треба ж було. А взагалі ці 60 га засівали зерном (пшеницею, гречкою, просом). Так і господарювали.

Я запам'ятала, що мама розказувала, як тільки я народилася, то війна почалася. Батька на війну тоді не забрали, тому що штатних врачів не брали. Тому він продовжував господарювати. Батько казав, що його щастя завалялося – штатних лікарів не брали. А тут в 1917 годі прийшла революція. Ну а потім, в 1918 році, як революція прийшла в Україну, як більшовики з'явилися, то почались такі "переходи" – то більшовики, то денікінці, петлюрівці. Таке було переживання, що не знаєш... Вночі приходять до тебе в хату: "Яка тобі власть нравиться? Яку ти власть хочеш?" Ну там, було, скажуть люди, що боялися, що сказать. То і скажуть: "Що мені та власть? Аби було б мені набрать на кофту та на спідницю. А буде яка власть, кому, як хоче. А мені було б де що набрать. Щоб жити можна було".

В 1921 році у нас голодовки не було. Це було в Катеринославі (Дніпропетровську). Ходили дніпропетровці, херсонці ходили. Одного літа так до нас дівчата забрели. Жили в нас. Батьки найняли. З весни спочатку одна прийшла. Їй сказали, щоб [їхала] ще одна. Так вона листа послала. [То та] подруга приїхала. Так вони літо жили в нас до Покрови.

А коли в 20-х роках більшовики прийшли до влади, то почало воно устатковуватися. Війна закінчилася, і можна було жити. А землю забрали. Це було в 1919 році. Принесли бумажку батькові із сільради: "Йди відміряй мені стілько-то землі". Свої ж люди приходили. Батько йде і відміряє землю: тому 5 га, тому 8 га. Стільки, скільки хто яку бумажку принесе. І не протидіяв. Хіба ж можна було ? Таке явище було скрізь, що землю треба ділити. Собі залишив 12 га. Така норма була. Так вони і залишилися по 30-ті роки.

А в 30-ті роки давай писатися в колгосп. А нас в колгосп і не приймали. Лишили виборчих прав. "Кулак" ("куркуль")... А "лишених" в колгосп не приймали. Мене та Павла один атеїст приходив описувати – все що було в хаті, в хліві. Кобила була, свині. Столи ж позабирали. Шафа була красива, теж забрали. Описували все, виносили з хати. А тоді приїжджають, торги наводять, а з торгів розпродують.

Тоді прислали завдання – 600 пудів хліба здати. Та ще й культурами. Скільки жита, скільки ячменю. Хліб ми той вивезли. Придралися до нас, що не тими культурами вивезена хлібопоставка. Та й з хати вигнали. Це було в 30-му році.

Як це сталося?

Прийшли в зимню пору, на перший тиждень посту, холодно так було. Це був лютий місяць. Відчували ми, що з хати виженуть, не перших нас виганяли. Була ще друга поставка, та куди ж там було виплатити? Тому ми знали, що з хати виженуть... То пішли та найняли в Засуллі квартиру. Батько пішов по Засуллю та й знайшов. Та й давай же перевозити. Там ми з тиждень пожили, я туди поїхала.

З трьох братів Миша пішов в трудармію (прийшов саме його призив). В Красну Армію не брали, тому що "куркуль". А старший дома був, 2 дітей в нього було (Настуся та Галя). І Павло був дома. І того – в трудову армію.

І прийшли от виганяти з хати. Холодно було на дворі. А Іван до цього кожного дня приїжджав до нас. Нагружав сани і приїжджав. Діжки привіз, хліба, дров – всього. Саме приїхав, а батько і каже, щоб завтра не приїжджав: "Холод отакий. Хай кобила відпочине, та й ти". А на ранок, тільки повидніло надворі, йде Іван в хату. Батько тільки-но встав, а я топлю піч. Батько каже: "Іване, я ж тобі казав, щоб ти не приїжджав. Ну чого ж ти приїхав?" – "Того, що з хати вигнали".

– Як саме?

Приїхали. Тож Маруся (Іванова жінка) заходилася прати, та тільки прийшла зі ставка (тоді моди не було прати в хаті), з прачки, як їх виганяють.

Ну, що ж, Іван каже: "Одягайте дітей, одягайтесь самі. Перевеземо вас, як підійде підвода". І от значить в ту хуртовину з двома маленькими дітьми ... Речей вже не було. Якесь було барахло, то вже "сплавили". Уже такого в хаті нічого не було. І меблів не було. Були вже торги. Попродали.

І перевезли їх до Лакизи. Двох діток в хуртовину. А там була така хата. Входиш у сіни – наліво хата, направо хата. В одній Лакиза жив. А другу й не топили, бо нічим було топити, та і на що ж вона? Так нас в ту поселили.

Виконував ці доручення голова сільради Холод Ілля Маркович. Секретар був з Олексіївки (не знаю секретаря). А приходив виконувати цей вирок – виганяти з хати (теж не знаю), бо мене дома не було. Отже, переселили туди в хату.

Іван з тиждень побув. Адрес у нього був у Донбасі. Батько (невістчин тесть) був на Донбасі. Тому, що сина посадили. А невістка наша була зі Стовповщини, за Засуллям. Тесть туди поїхав, там хорошо устроївся. Поїхав він до сина, побалакав з ним і тоді додому не поїхав, а поїхав прямо на Донбас. Там в нього був

чи племінник, чи брат двоюрідний, там його і влаштували. Скот пас, і Іван Литвинов біля нього. А потім хотів сім'ю забрати, та не впорався. А невістка прийшла з Засулля, була з нами.

Почали ходити на роботу. Вона робила. Я працювала в агрошколі. І батько почав туди ходити на роботу. Тільки почав. Пішла я чогось на свій хутір Балясний, а мені один чоловік й каже: "Саша, скажи батькові, хай батько уїзжає, бо його шукають. І як його знайдуть, то його посадять". Батько був такий настойчивий і нікому нічого не вірив, мов, кому я нужний. Я йому кажу: "Тату, мені казали, що вас шукають." –"Кому я потрібен? Балакайте... Я своє відбув". І почав ходити в агрошколу на роботу. І це скільки він там походив, не знаю. Мабуть, з місяць.

І тоже кубишка (мозок – *Упорядники*) варила?! Чого ж було ...з міліцією! ...Іде з роботи, а міліціонер якийсь стоїть на воротях і каже: "Ми Корнієнка шукаємо, а він ось іде". Так і посадили. А ми дома чекаємо. І ніхто нічого не знає. Вже вечір, ніхто не прийшов додому. А я тоді вже працювала в Засуллі. Прийшла я з роботи, немає батька нашого. На другий день приходжу, немає батька. Я побігла до двоюрідних сестер, які у місті жили (дочки старшого брата Якова). Я ввечері прибігла до Галі, а вона каже: "Його сьогодні на роботі не було". Коли на другий день приходжу вже з роботи, а мені записочку передали: "Принесіть мені борщу". Він посидів там, мабуть, тижнів зо два, а тут висилка.

А організувалася висилка так. Заходять в хату, переписують сім'ю. Якби батько не сидів, то нас, може, й не зачепили б. А то прийшли, переписали сім'ю. Вони не хотіли нас переписувати, тому покинули нас, ніякої сторожі. У дядька Сергія переписали, так сторожу поставили, а нас так покинули. Я тоді мамі кажу: "Давайте зостанемось. Раз сторожу не поставили, пішли. Одягайтесь". Відвела її до знайомої. А сама – до тюрми. Батька не бачила. Передачу брали, а поспілкуватись не давали. Не пускали туди. Тільки записку, що напишеш, і обратно. Я діждалася вечора. Написала, що нас переписали і мають вивозити. Він відповів, що не тільки нас, повезуть людей. Тому якесь життя там буде. Приходжу я ввечері додому, а мама каже: "Та як же так, пішли додому". А я казала, що треба сидіти тут, тут треба залишитися.

"А як же так остаться? Ми жили з ним, він ніколи мене не зобидив нічим. А як прийшлося до горя, то я з ним не схотіла їхати?!" Переночували ж ми там, а на ранок удвох прийшли на Засулля, переночували там.

Сторожі не було. Ну я і пішла. Це від Бобрика 6 км. Там хутір Ліски наших знайомих. Прізвище не пам'ятаю. Знаю, що її Христею звали. Прийшла я туди, дома нема нікого. Вони десь буряки сапували. Я ж давай чекати. Сонце повернулося вже на вечір, коли вони повернулися: "Давай заночуєш". А я відмовилася. Взяла там наволочки на подушки, сала та й побігла. Так і бігла до Бобрика. Знайомі пропонували: "Зайди переночуй". А я – ні. Зашла до колодязя, води напилася. Кажу, мов, додому треба. Я зосталася переночувати в Бобрику

у знайомих людей біля церкви. Лягаю спати, прошу людей мене ж рано розбудити, мені ж треба було йти.

Прибігла я в Засулля, а їх вже не було. Пуста хата. Там були мама, невістка з 2 дітьми. Вийшли хазяї, кажуть: "Ти зосталася одна. Тепер не дайся на очі, тому що тебе можуть повезти в другу сторону. Ти вже взросла, необов'язково тебе везти до батьків". Це йшов 1931 рік. Мені тоді було 17 років. Могли мене повезти в іншу сторону. А ешалон (потяг – *Упорядники*) вже відправився. Вони казали, що ешалон буде відправлятися рано вранці. Казали, що ти поки до них доб'єшся, то ешалон піде. А ти оставайся, не дайся на очі".

А Настуня наша залишилась. З підводами, що їх везли, повернулася. Мама і Маруся просили її, мов, Саша осталась, то оставайся і ти. Вона согласилась.

Вона з тими підводами повернулася. І жила у тих хазяїв. А те мале поїхало. А мати її Марія поїхала прямо туди. Повезли їх прямо на Урал, в Верхотур'є. Двоє діб поїзд йшов по лісу: Ту-тук-ту-тук-ту-тук... А послєдня станція Новая Ляля. Їх туди прямо і повезли. В Новій Лялі їх вигрузили, а далі везли на підводах. А там ще 15 км лісом, а далі ніяк їхати не можна, по таких сторчаках, по пеньках. Ліс дрімучий.

Один-єдиний барак був збудований у лісі. Гуртожиток. Так казали, що набили його як оселедців. Відразу ж на другий день пиляли ліс, з таких же самих, що привезли, багато було плотників. І давай робити хати. І такий посьолок в три ряди. Хати в три ряди...

Як же там люди жили? Що їх заставляло працювати?

Ліс пиляли люди. Ліс був на будівництво. Тут же й будували. Пиляли ліс і будували хати. Я не знаю, чи платили їм зарплату. Годували як собак. Варили там же. Голодні були. Розбігалися. тікали. Поїхала невістчина мати туди. Район той називався "105-й квартал". По кварталах воно було.

І ось після року заслання, в 1932 році, я поїхала туди. Коли приїхала, то побачила побудовані хати. Людям давали маленький пайочок, люди голодували. Весною я приїхала, так багато вже померло. Хоронили їх там же близь посьолочка, в лісі. Там болото, болотисте місце – то той хрест лежить, той впав, а той боком вивернувся. Мама писала, що коли помер батько в 1933 році, то викопали яму, заплатила гроші тим, що копали яму, то поки винесли його з хати, то було води пів'ями, то так в воду й поклали. Батькові на той час було 65, а мамі сповнилось 54.

А я поїхала молодою в 17 год.

Я сама себя виню, що в той час не треба було жаліти грошей, треба було сунути сотню чи дві (вони того, мабуть, тільки і хотіли). А я побоялась. А там вони ні до чого не були нужні. Нужно було їм предложить. Мама все ж таки хотіла поїхати. Я все ж таки маму забрала і повезла її. Ми сутки їхали. А батько остався. Можна було б і батька забрать. Куди їхать? Нічого немає. Ні хати. Батька комендант отпускав тоді, як поїхала. Дочці дядька Сергія комендант

казав: “Деда забирай. А бабка еще трудоспособная”. Діду тоді було 63. Я і вирішала забрати маму. Привезла ж їм документ, посвідчення особи. Прізвище ж, конечно, чуже – Самсоненко. Це мені вдалось оформити, через двоюрідну сестру, дістати справку. Я поїхала до них, як дістала справку. А зять був з Ялового Боку, з тієї сторони, то він каже: “Ось я поїду, побачу брата Мишу, брат в нього там був, хай він візьме справку на маму на прізвище Самсоненко”.

Привезла я їм справку, ризикнула ж їхати. Їхали ми сутки поїздом. Сідали тут же в Новій Лялі, їхали ми до Гори Благодаті, а там зробили пересадку. А там уже доїхали до Свердловська. Ми ще не доїхали до Свердловська, як почали перевіряти документи в поїзді, і нас висадили з поїзда. Нас тоді чимало висадили з поїзда. І почали відразу ж допитувати. Меня саму першу визвав. Допрашував довго. Щось крутив. Кілька разів виставляли за двері. Потім: “Заходь. Коли ти приїхала?” Розказую їм втретє, він не вірить, каже: “Ти – поселенка”.

Я кажу: “Ні, я не поселенка, я до рідних приїхала”. Він крутив-крутив, а потім відпустив, сказав: “Поезжай. Первой поедешь”. Я вийшла, сідаю. Дивлюсь, коли поведуть маму. Дивлюсь, ведуть. І вони тільки зайшли в кабінет і зразу ж запитали: “З якого ти кварталу?” Він і мене теж питав, з якого я кварталу. Я відповідала, що я не з кварталу, а я тільки приїжджала до рідних. А маму як запитали, то вона зразу ж відповіла, що з 105-го. “А чого ти їдеш? “До мене дочка приїхала, і я не хочу від неї відстати. І їду з нею”.

Тоді до міліціонера: “Іди, знайди”. А він спитав: “А де дочка?”

“Так ви ж визивали. Де ж вона?”

А мене вже ж відпустили, коли іде міліціонер по станції: “Ану, пішли зі мною”. Я іду і думаю: “Невже? ...”

Тільки входжу в кабінет, він зразу ж: “Ти казала, що сама їдеш, а ти і матір везеш. Навіщо ти матір везеш?” – “Мати согласилась і їде”.

“А теперь, – каже, – и тебя посадим вместе с матерью”. Ну, що ж... А мама тоді злякалась (небідова людина, нерозбитна), обмануть не змогла. Коли я вже приїхала до тьоті на храмове свято і розказала, то тьотя питали, що получилося, я розказувала, то тьотя сидить та каже: “Надо правду казати”. Значить, брехать не можна, гріх. Надо правду казати. Тоді і сказали правду...

А далі посадили й мене з ними. Сиділи ми з тиждень при міліції.

Потім ще додали таких же, потім ще. Я ходила на роботу. Була саме весна. Картошку садили під плуг. Вранці заходить міліціонер: “Ану, пішли на роботу”. А то допомагала жінці копати город.

А маму забрали. Побули ми з тиждень при міліції, а потім вивезли нас у штрафну роту під Свердловськом. В Нижньому Тагілі висадили нас з поїзда. Вивезли туди. Там коло мене мама з тиждень побула, а потім повезли обратно, на 105-й.

А я ще з місяць ходила на роботу там, депо робили, камні носили носилками. А потім мене відпустили.

Приїхала в Борозенку, там я жила. Був там такий Плішко. Той Плішко він сам рогинський. Він в Рогинцях жив. Троє дітей було. Був мот. Поїхав в Перехрестівку, знайшов там роботу в радгоспі. Став там комірником в радгоспі. Наплодив дітей в Рогинцях (на що вони здалися?!) – 2 дівчаток і хлопець. А він там злигався з ...і оженився, взяв жінку з дитиною. Ми якраз коло Перехрестівки жили. А ми коли в Перехрестівці жили, то батько мій і познайомився з ним. А як познайомився? В Перехрестівці там винокурний завод. І спирт там був. А цей кладовщиком робив. А в нас косарка. І до косарки щось треба. Той щось дасть. Батько так з ним і познайомився.

А як він в Борозенці опинився?

Там же була економія до революції. А потім, коли там почали розрушати, – совхоз, то я не знаю, чого він переїхав сюди. А тут Новгородська була бариня. Теж держала землю. Я не знаю, чого він переїхав сюди, що він тут робив, чи лісником став, не знаю. Жив тут. Тоді він і приютив мене у такому тяжкому стані. Дітей у них не було (у неї була нагуляна дівчина). Тих трьох він покинув. Так тут у Борозенці дітей вже не було. Воспитували ту дівчину, яку у Бобрику народила. Звали дівчину Єлизавета.

Там ми і жили. Він їздив до нас враз-враз. Приїхав раз, я пам'ятаю, мов, я такий нещасний, такий бідний. Мовляв, повечеряю у вас, а завтра хтозна, що робити. Ну і давай журиться своїм горем. Мій батько розжалівся. 10 пудів жита наважив йому. Іван приїжджав після війни, то питав, що ж то жито? А я кажу: "Що то жито, пропало та і все". Та хіба тільки жито?! А козу яку? Вичинену розчинив. А що я робитиму?

То він нам дещо був зобов'язаний. То як була висилка, нас переписали, іду до тюрми і зустрілася з ним. А він перед тим днів за 3 приїжджав до нас, взяв у нас козу.

Приїхав, казав, що дуба ми дістали, а ось натовкти нема кому й коли.

Я сказала, що прийду і натовчу після неділі. Тоді іду я базаром, коли він їде. Я й кажу, що нас сьогодні переписали, будуть вивозити. А він каже:

– Не їдьте, не їдьте.

– Та ну як же ж так?

– А так. Приїжджайте до мене. Я вас заберу. І живіть у мене.

Починався вже голодний 1932-й рік.

Отож, побалакала я з ним. Пішла я до тюрми. А тут таке звершилося. На другий день забрали-повезли. Я прийшла на другий день додому. А там нікого. Я поплакала-поплакала. Що ж мені робить? Хазяїн і хазяйка: "Тільки оставайся, тебе можуть завезти в другу сторону". Ну я тоді і пішла до Плішка, коли приїхала з Уралу. Як мені там жилося? Жили трудно. Перший рік ще нічого, а як ввійшли в 33-й рік, так трудно було. 1932–1933 роки проходили з великими труднощами. У нього там було що їсти. Корова в нього була.

Та він що задумав? Гада кусок він був, більше нічого... Морочить давай мені голову. Того він не подумав, що мені 18-й годок. А він давай мені голову

морочити, давай уїдемо і оженимось. Ми з тобою станемо одне тіло, а та стара лярва нічого не стоїть. Залицятись почав. Нащо він мені здався?!

Таке мені витворяв! А полюбовниця тут, в хуторі, у нього була. Кожного дня з жінкою бійка. Кожного дня скандал. І він їде до тієї полюбовниці. І мені теж голову морочить. Раз у хаті скандалять, а я в сараї пораюсь, корові мішаю. Як-то раз в сарай заскакує і до мене та каже про себе: "Гад ти! Ідіот ти! Хіба не можна жить тихо-мирно? Отакий скандал, суєта..." Я то слухаю і добираю, чого він хоче. Хоч і молодісінька була, і думаю: "На кой чорт ти мені здався". Я тоді мішала корові, слухала-слухала, і тоді кажу: "Дядю (я його дядьою звала), ось скажіть мені, коли я вас не послухала?"

А там чую, скандал іде. Кажу, що мені ні до чого мішаться, в мене ж ще материне молоко на губах не обсохло. Нащо мені вмішуваться в вашу сім'ю, нащо воно мені здалося? Так він, гад, що він тільки не робив!

А в 1932–1933 роки бачила голодних людей. Йду, бачу – там людина лежить, там впала і лежить. І закопували там же.

Я тут з весни 33-го, в травні місяці вийшла заміж. Я вже тут була. Ідемо з свекрухою, то дивлюсь, на дорозі лежить чоловік і копають яму. А в місто, бува, виїдеш, то попід заборами підвода іде (сама бачила) накидали на неї гору трупів і повезли. Яму викопали, так їх і загребли.

А в Борозенці теж голод був. Хліба не було.

Голод був від того, що весь хліб вивезли. Ходили бригади, забирали.

Урожай 33-го року був нормальний. А забирали все й вивозили. А бригади були такі, що заходили до хати, що хотіли, те й брали. Забирали, і не було закону ніякого. Забере, і нічого ти йому не скажеш. І ходили бригади з сільської ради, присилали і представника. Пришлють представника: "Вези хліб, давай, скільки давай, то давай". Забирали все. А то ще, крім того, заскочить бригада в хату, і самі заберуть. Ото ж позабирали в людей. І люди залишились голодні.

Картошку ховали. Бо з погребів вибирали. Ховали, закопували. Так ходили зі щупами. Ходять, щупають. Таке робилося... Безвластя. Ото й і зробили голод. А в Москві голоду не було. Там хліб був дешевий. А у нас люди голодували. У Ромнах люди голодували. Хто працював, то пайки давали. Один день дадуть, а три дні немає.

А на базар возили з Москви муку. В Москві хліба вистачало, коли я там їхала, то там такі великі буханки, такі здорові кирпичини брала на базарі. Я, мабуть, штук 8 хлібин привезла. Так там хліб дешевий був. По 2–50 брала кирпичини. Так в Москву ту добраться було дуже-дуже трудно. Я їхала з одним дідом, так три дні ходили за білетами (даже не я ходила, а хрещений мій батько ходив. В Ромнах ходили, один день ходив – не взяв, другий день ходив – не взяв. Тоді і каже мені, мов, я заморився, не піду. Іди ще ти. Запитайся брать не на цю сторону, а краще через Харків–Новая Ляля. Я і пішла і взяла. А в цю сторону, в Москву, не можна було взяти.

Як ви пережили 33-й рік?

Отож я весною вийшла заміж. Да його не ходить?! Отож він, той придурок Плішко, нападав на мене, давай, мов, з'єднаємося вдвох. По жорна ми ідемо, або ще кудись, а він мені торочить-торочить: як ми гарно житимемо, мов, ноги митиму, юшку питиму, як у мене буде така жінка. Ну, я слухала-слухала, а потім кажу: "Дядю, оце щоб я од вас більше цього не чула, бо мені треба жити на світі".

"Да, да", – зададакував. Так він [до чого] додумався? У двір як в'їжджати, так сусід жив. І в тому дворі парубок був. І ось в одно время прийшов до нього другий товариш. Дивлюся, хазяїн пішов-пішов до них, так жваво пішов. Мені інтересно, чого він з ними буде балакати, чого він так жваво пошагав. Я вийшла хмиз брати, а ліса була висока така, пригнулася я і слухаю, що він з ними балакає. Коли він, гад, напучає тих хлопців обесчестити мене. То я подумала, що він будь-що зробить. Виїхав він город орати, а жінка вийшла і говорить: "Не допомагай мені, я сама буду робить". А у нього була полюбовница на хуторі. Він завертає коней сюди, а вона завертає їх в іншу сторону. То він як хватив її бити, так бив, що я думала, що він її вбив. Вона впала, а він носом її на камінь, так бив, ну а я так стою у дворі, дивлюся, і не біжу розбороняти. Знаю, що битимє й мене. Раз я розбороняла, вчепилася, то він і мені дав, що я ледь не скрутилась. Ось він її набив-набив, то вона лежала, я думала, що, мабуть, убив. Тоді встала, підвелася і пішла до дочки. Я тоді наплакалась. Стала і стою у дворі, що мені остається робить...

Коли йде Сонька Лук'янчиха. Вона до мене носила шити. Кофту принесе, то інше. Тоді не шиття їй треба, а горілки їй треба було. Вона знала, що я горілкою торгувала. Наберу в магазині та й торгую-перепродую по пляшці. Іде, а я стою у дворі, вона й каже: "Що, хазяйка все поробила, що й робить нема чого?"

"Нічого, – кажу, – не робила". І давай їй розказувати своє життя. Кажу, що хазяйку він набив-набив, вона й пішла. Я не знаю, що робить, як жити. А вона вже підсилала одного разу і приводила його –Андрія, жениха. Тоді він і приїжджав. І приходив. Приходив він 2 рази, так мене не бачив.

Однієї неділі прийшов, мене немає, прийшов другої неділі, мене знов немає. А тоді приїжджає, коли я приїхала. Я й не думала йти заміж. А тоді, як таке получилося, то якби не та Сонька, то де б я ділася, я б так й жила (не знаю до чого б дожилася). Сонце встало, я стала розказувати, а вона каже: "Я хотіла тебе від цієї сім'ї вирвати, так ти карьожишся. Ну і сиди тут, до чого тут ти досидишся?"

Я тоді подумала отак, подумала, таке ж воно тут і є. Тоді й кажу:

– Знаєш, що, скажи йому, хай приходить. Піду.

– А ти не брешеш?

– Ні, не брешу. Куди ж далі терпіти?

Так вона йому переказала. Якраз було свято Миколая весняного. Так він і прибіг на другий день. Я вийшла у двір до хазяйки (я сама в хаті була) і кажу: "Тьотю, оце ж прийшов до мене, щоб взяти. Що робить?"

– Знаєш що, моя дитино. Коли прийшов, то йди, то буде тобі якийсь притулок. Бо ти бачиш, яке мое життя... Так [той] і знищити може.

– Тож що мені казати?

– Я сама зайду в хату, з ним побалакаю.

Пішла вона в хату. Це був вівторок, чи середа. Потім вона каже:– Приходь в неділю, там ми підемо подивимося. Та хай Бог помагатиме".

То він й прийшов в неділю. Забрав нас з хазяїном, з хазяйкою. Я пішла. І подивилися. Воно таке було запущене. Хата, як кузня. Чорна.

Долівка там немазана. Страшне-страшне. А мені тут жити. Ну що ж? Така моя доля. Куди ж діватися? Розписалися ми, повінчалися. Нічого теж не було їсти. Був 33-й рік. А в господарстві в них нічого не було. Кобила одна була. Ні корови, ні свині, одна кобила.

А до жнив сяк-так ми дожили, було в них мішків зо два жита. Як мене взяв, так ото на жорнах мололи, спечемо хліба. Ну, а картошки не було, голодували. Колись там молока купиш, й ні за що було купувати.

Таке життя було. А жнива тільки-но убрали, ще хліба не помолотили, як прижали-приїхали, забрали Андрія. Везе голова колгоспу його, доїхали ось сюди, де Криця зараз живе (до Синькового яру), а голова колгоспу і каже йому: "Ти ж, дурачуга, мені тебе жалко. До тебе ж завтра приїдуть, заберуть отой хліб, якщо не запишешся в колгосп. Записуйся в колгосп. Як ти підеш, так за тобою всі підуть. Запишись, а то завтра приїдуть, помолотять твій хліб, і останешся ти на голодну смерть". Дає карандаша, і на коліні той заяву написав, віддав йому.

Коня завернув і приїхали додому. То й на другий день вже в колгосп прийняли. Вдвох ми склали борону, плуг, культиватор на віз і поїхали на бригаду. Тоді у них було 3 га землі. Ось на цьому подворищі. Зараз там 3-я бригада. З тих пір вона стала колгоспною. Отак за добу весь хутір пішов у колгосп, заснувався колгосп. Було так, що нікуди було діватися.

Отаке тобі діло. Трудно було, дуже трудно. Та ще й батько такий був. То, прости, Господи, та й годі.

А як же батьки там?

Писали мені листи. Мама писала, просила посилок. Батько був там сторожем. В 1933 р. помер батько, йому на той час було 65, мамі сповнилось 55. Того ж, 1933 р., померла й мама.

Січень 1995 р.
Магнітофоний запис зробив П.Оробченко, син.
Відтворення тексту: О.Веселова, В.Веселов.
Вересень 1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОСАДЧОЇ Фросини,
1914 р. народження
(м. Корсунь-Шевченківський Харківської (нині Черкаська) обл.)

ПЕКЛО ЗАМІСТЬ РАЮ

Голод пережила в с.Мельниківка на Черкащині.

Я пам'ятаю українське село з тих часів, коли в ньому справді відпочивало серце. Біленькі хати, садки вишневі... Люди працьовиті, охайні. Боронь Боже, щоб у хаті не було рушників чи жінка або чоловік не носили вишиванку. В будень працювали, в свята відпочивали, йшли до церкви. Одне одного шанували. Дівчата й хлопці вечорами співали, танцювали. В такому селі – Мельниківці Смілянського р-ну на Черкащині – я народилася 1914 року й виросла.

1928-го почалася так звана суцільна колективізація. Обіцяли райське життя тим, хто вступить до колгоспу. Як і в інших селах, у нашому створили штаб, уповноважені з району та сільські активісти розгорнули свою діяльність. До штабу викликали селян, здебільшого вночі, бо вдень люди працювали. Записуватися в колгосп не хотіли, аби не віддавати все нажите важкою працею.

Пам'ятаю хатину, в якій розмістили штаб. Поруч росло дерево, а на ньому було лелече гніздо. Щовесни прилітали птахи сюди, виводили діток. Раділи господарі. Прилетіли лелеки й тоді, коли в хаті діяв штаб, теж пташенят висиджували. Та якось один із штабистів узяв дробовик і вистрілив у лелеку. Розкинув птах великі крила і впав на землю.

Так розправлялися з українським селом. Стихли вечорами пісні, люди ходили сумні, стривожені.

А незабаром, навесні 1933-го, опинилися в страшному пеклі замість обіцяного раю. Поїли все, що було: котів, собак, ворон. Коли почало з'являтися зелене листя на деревах – зривали його й варили. Часто діти не мали сил поховати померлих батьків. А уповноважені з району знову агітували, точніше – гнали на роботу. В полі треба було працювати.

Неподалік від нас жила жінка з 2 неповнолітніми дітьми. Прийшли й до неї, щоб вигнати в поле. Відчинили двері хати – аж на підлозі лежить мертва господиня. Діти лежали біля матері. Теж були мертві.

Інші дітлахи, спухлі, бродили селом, багато було таких, які не мали сил ані ходити, ані щось попросити.

У церквах Канади поминали померлих від голодомору в Україні. А Москва мовчала.

Гадаю, українське село так не відродилося й досі.

Народна газета. – 1998. – № 35 (367).

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОСИПЕНКО Анастасії Степанівни,
1918 р. народження
(с. Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

Я пам'ятаю ті страшні голодні роки. Голодувало майже все село, вмирали діти і дорослі. Наш батько помер рано. Залишилася мати із шістьма дітьми – п'ять хлопців і я. Дякуючи тому, що наш дядько, Осипенко Олексій, був головою комуни (а мати відразу після смерті батька, якраз перед початком голоду, записалася в комуну), нашій сім'ї привезли жита, щоб діти не померли з голоду. Ці страшні голодні роки ми пережили, але війна побрала моїх братів. Один із них – Герой Радянського Союзу Іван Степанович Осипенко – загинув на фронті, у Німеччині був убитий також брат Гаврило.

У Мані Онушникової (Корявко, яка у 1951 році була удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці) померли з голоду брати. Їх відвезли на возі на кладовище, кинули у ямку, закопали і – все. Пам'ятаю, що дуже страждала від голоду сім'я Зюканінової Лисовети. Я, бувало, украду вдома скибочку хліба, понесу нишком на роботу і дам їй. Але що там та скибочка хліба? Страшне пережили люди, не дай Бог!

Записала О.Сидоренко.
28 липня 2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОСТАПЕНКО Варвари Пилипівни,
1908 р. народження
(с. Гаврилівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Пережила за своє життя дві світові війни, революцію, голод 1921–1923 рр., голодомор 1932–1933, голод 1946–1947 рр.

Голод 1932–1933 рр. пережили набагато спокійніше, ніж голод 1946–1947 рр. До кожного двору тоді приходили уповноважені, забирали зерно, і взагалі все те, що було їстівним. Не можно було десь щось дістати. Держава нам не допомагала. Багато людей померло.

Але кожен викручувався, як міг. Іли все, що бачили: різні трави, ліпили кукурудзяні коржики, виливали ховрашків.

Записала С.Падун.
1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
ОСТАПЦЯ Микити
(мого прапрадіда)

В 1932–33 роках мешкав в селі Березна Володарського району Київської області. Звісно, що хліба не було, але наша сім'я жила медом з пасіки і прихованими овочами. Всі родові коштовності виміняли на хліб. Вступив до колгоспу і вижив.

Записала О.Ткаченко, правнучка.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать" (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.27–28.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
ОСТРЕНКО Ольги Максимівни,
1919 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Голод довелося мені пережити в с.Могильові Царичанського району на Дніпропетровщині. У нашій сім'ї було шість чоловік: батько, мати, старший брат, дві мої молодші сестри та я. Батько був членом партії, головою сільради. Мати працювала в колгоспі. Старший брат працював на тракторі. Ми з сестрами ходили до школи.

Господарство наше було майже таке, як і у всіх: корова, кінь, кури, свині. Працювали на огороді. До колективізації у мого батька був один гектар землі. Голод розпочався в селі у 1933 році, але було вже тяжко й у 1932-му. Допомоги голодуючим не подавалось взагалі. Обшуки з вилучення зерна і продуктів в оселях селян здійснювали як свої односельці, так і з району, але переважно приїжджали з району. До нас приходили 2 рази. Всі вони були однакові. Виконували те, що від них вимагали. Всі наші односельці були в однакових умовах, потерпали від голоду. А спасалися в основному тим, що давав огород та господарство. Їли макуху, драли кукурудзу на борошно, ловили рибу. Слава Богу, ніхто в нашій сім'ї не помер. Було важко, але ми пережили це лихо. Виручало те, що брату за роботу давали пайки, він їх приносив додому. Весь 1933 рік був жахливим для всіх. Голод тривав доти, доки новий врожай не виріс, потім стало трохи легше. Від голоду в селі загинуло до 40 людей. Представники ж влади жили добре, багато забирали всього їстівного в людей і привласнювали. Вчителі, лікарі, священики, як і всі, перебивалися тим, що було. Від сільської влади районна вимагала здавати хліб, нічого не приховувати, погрожувала.

Людям похилого віку було ще важче, ніж молодим, деякі помирали, бо не було чого їсти. У нас в колгосп все забрали, залишилася тільки корова. 1933-й був надзвичайно довгим і важким роком, але поступово все налагодилось, ходили робити в колгосп, працювали на огороді, стало легше. Головне, що ми це пережили, всі зостались живі. В 33-му врожай був непоганий, але його повивозили із села, голодомор "власті" самі зробили.

Записав О.Дербеда.
2002 р.

✦ ✦ ✦

ОСЬМАЧКА Тодось?*

Іду селом, і очі плачуть,
Бо світу Божого не бачать,
Бо вже й не впізнаю людей
У рідному селі свойому.
Хіба, хіба ж це те село,
Що буйним хмелем хмелювало,
Що чебрецем п'янким цвіло
І у любистку потопало?
Та ж люди в цьому царстві тьми
Живе й мертве вже поз'їдали,
Тепер полюють за людьми,
Які ще трупами не впали…

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОСЬМУШКА Івана

(м. Київ)

МОТОРОШНО ЗГАДУВАТИ

Голод пережив у с.Пуща-Водиця на Київщині.

Напередодні голодомору мого батька військкомат мобілізував на якусь перепідготовку, а нас – п'ятеро дітей і матір лишили без будь-якої підтримки. Хоча було не до навчання, ходили до школи, бо там давали по мисці якогось супу. Вдома в нас була частина бібліотеки, залишена колись дідові господарем дачі, де він сторожував. І хоч які цікаві там були книжки, і хоч як шкода було їх, але інколи брав якусь до школи з надією, що хтось із друзів дасть за неї хоч миску супу чи кусень хліба.

* Авторство спірне. Вірш прислано упорядником зі знаком запитання.

Іноді хліб привозили до магазину. Ще затемна я і сестри ходили зайняти чергу. Хліб у люті морози з Києва возили кіньми і, поки довозили, хлібина ставала схожою на цеглину. Але й таку не завжди можна було купити. Коли щастило, мати, бувало, поб'є хлібину сокирою на крихти, поділить на купки, а далі – як хочеш: або з'їж свою частку так, або звари в казані. Свою купку мати віддавала найслабшій доньці, яка вже не могла і ходити. При цьому казала: "Їжте діти, а я колись їла". Згодом сама заслабла так, що злягла. Повезли до Києва в лікарню. Але поки довезли, жодних ознак життя не лишилося. Сказали занести її в морг. Та раптом студент-практикант додивився, що робити розтин зарано. Поклали матір у палату, трохи підлікували, і через тиждень чи два вона вже була вдома. Невдовзі знову лежала в холодній постелі жовта, як віск, і я щоранку прислухався, чи дихає. Коли чули, що мати читає молитву, на радощах плакали. Мати молилася за нас, бо ми вже починали пухнути.

Мабуть, Бог почув ту молитву й допоміг. Щоправда, я досі питаю в нього, чи гріх було тоді красти, аби врятувати матір і всіх нас. А тоді не питав...

Одного дня ми з сестрою побачили, що до сусіднього будинку під'їхали підводи з мішками, в яких було борошно. Запримітили, до якої кімнати їх занесли. Цілий день ходив я навколо того будинку, а наступної ночі взяв дещо з батькового інструменту (він був тесля) і пішов спробувати щастя. Під будинок можна було підлізти. Дістався я під ту кімнату, де лежали мішки з борошном, просвердлив підлогу, вставив металеву трубку і... з неї в торбину посипалося борошно. Ніч була морозна, але від страху я не відчував холоду. Чув лише, як десь неподалік кахикає сторож. Завмирали руки. А борошно потроху сипалося, сипалося. Нарешті, торба повна! Дві жмені борошна з'їв, третю розмісив і заліпив нею дірку. Крадькома повернувся додому.

Ранком наварили галушок, нагодували матір, трохи поїли самі. Старша сестра заборонила багато їсти, щоб не вмерти. Коли їли, ніхто не питав, де взялося борошно, лише старша сестра раз у раз дивилася на мене і мовчки хитала головою.

Не пам'ятаю, скільки разів я лазив під той рятівний будинок. Коли приїхав батько, і сестри розповіли йому про мої "витівки", я подумав, що тато похвалить мене як рятівника сім'ї. Але сталося інакше. "Злодійство – то не діло!" – суворо сказав батько і наказав більше не лазити під будинок.

Тим часом більшовицька влада використовувала голод як засіб викачувати в населення золото й срібло. На Хрещатику був спеціальний магазин, до якого люди змушені були нести обручки, сережки, інші дорогі речі, а дехто – долари, отримані від родичів з-за кордону. В цьому магазині були різні продукти. Батько наш тоді працював поштарем й інколи заносив грошові перекази, що надходили з-за кордону нашій знайомій єврейській сім'ї Ровінських, які знали, що таке бідування, і співчували таким, як ми. Ровінський і давав батькові кілька "бонів" (у банку замість доларів давали "бони"). За них ми могли купити продукти, і це рятувало нас від голодної смерті.

Влітку 1933 року вимирали села, а в Києві по вулицях підбирали трупи, звозили на Поділ до Воскресенської церкви (зруйнованої 1935 року), а звідти везли ховати.

...Нині життя моє вже на вечір повернуло. Але досі вночі іноді привиджуються жахи тих років. Коли буваю в Пущі-Водиці, спиняюся біля того будинку, з-під якого виносив торбину борошна, і стискається серце. Часто з вдячністю згадую сім'ю Ровінських...

А ще часом удивляюся в обличчя "вождя світового пролетаріату" і хочу запитати: "За що більшовики так знущалися з нашого народу?"...

Народна газета. – №37.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ОТРОХ Ганни Олександрівни,
1919 р. народження
(с. Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

Мій батько, Отрох Олександр Олексійович, 1881 р. народження, пропав безвісти десь у Сибіру, бо його разом з іншими односельцями запроторили туди активісти. Залишилися ми з матір'ю вдвох. Щоб не померти з голоду, закопали цілу діжку квасолі – нею й рятувалися.

Пам'ятаю, що з голоду помер Удовенко Силіфонт Федорович. Вимерла сім'я Скорохода Тимофія Івановича: дочка Уляна, син Коля і він сам.

Коли сільські активісти приходили забирати їстівне, і нічого було взяти, то вони не гребували нічим: забирали скрині, подушки, перини і таке інше. У нас також вилучили ці речі, то ми спали на шамотухах. Хотіли з материних плечей здерти навіть хустку, але мати не дала. Серед реквізиторів були: Улиянчиків Максим, Улиян Панченко (цей потім каявся, що ходив по хатах, забираючи останнє).

Батько під полом заховав калачики і квасолю. Забрали, було, все це, а потім сказали:

– Як заплатиш за ці харчі, то віддамо тобі.

Батько позичив у сусідів гроші і викупив. Було таке страхіття. Думка у мене така: голод був спровокований навмисне.

У Хруща Костянтина було багато дітей, коли троє з них померло з голоду, він поскладав їх на плуга, повіз на кладовище, поклав мертвих дітей у яму і поїхав на роботу – отак хоронили померлих.

У кого із селян нічого було взяти, то викидали із хат, відривали сіни. За непослух владі мій батько потрапив у далекі сибірські краї. Більшість таких, як і мій батько, залишились там навіки. Я пам'ятаю переселенську пісню, пісню вигнанців, людей, яких відірвали від рідної землі:

Завезли мене на Урал,
У город Челябінськ,
Якби ви, люди, знали,
Який там голод.
Нема хліба і води,
У роті висихає від нуди.
Назвозили сюди людей
Із усього світу.
Є і гарні, і погані–
Усякого цвіту.
Є і хлопці молодцюваті,
Та не дивись, щоб пожартувати.
Ходять, як звірюки – їсти хочуть, та нема чого,
То й ламають руки.

P.S. Бабуся Ганна – натура поетична, енергійна, у свої роки добре пам'ятає все прожите. Може забути те, що було кілька днів чи років тому, але голодні тридцяті роки навіки вкарбувалися в її пам'яті. Назвала ще одне "блюдо" тих страшних літ: рвали кашку з опуцьок, заправляли макухою і їли.

Росте щавель на лузі серед трав,
Стебло цибате, довгувате листя.
В роки голодні як він виручав,
Коли хотілось, так хотілось їсти!
Худенькі руки шморгали в рукав
Зелену кашку, аж котилась слина.
Несли додому, як великий скарб,
Бо з голоду вже пухне вся родина.
В очах туман у мами від плачу –
На неї дивляться дітки маленькі. –
Ось зараз я ладочок спечу
І буде вам що їстоньки, рідненькі...
... Росте щавель на лузі серед трав.
І кожне літо, хто сінце заготовляв,
Сухий щавель старанно вибирав
І в сторону непотріб викидав.
Не буде його їсти худобина:
Несмачне і тверде, неначе дріт.
А їла ж бо колись його людина,
Рятуючи родину, Україну, світ...

Записала О.Сидоренко.
30 червня 2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАВЛЕНКО В.Н.

(с. Преображенне на Луганщині)

Мені було тоді десять років. На Сумщині, звідки я родом, не передати, який був голод. Залишилися ми тоді удвох з братом двоюрідним, старшим не набагато за мене. Моя мама вмерла раніше, а батько помер від голоду у тому тридцять третьому. Ішов він додому з роботи. А працював сторожем на колгоспній птахофермі. Метрів двісті не дійшов до дому. Впав і помер. Сусід його знайшов та сам і захоронив.

Що там хліба, макухи навіть не було. Бур'ян їли, кукурудзяні качани. Одним словом, хто що знайде. В колгоспі були бурти гнилої картоплі, то ми її перебирали і їли.

Розповідь про тридцять третій рік, мабуть, треба почати з того часу, коли почалася колективізація. Одні добровільно йшли у колгосп, відводили свою худобину. А хто не записувався до колгоспу, тих вночі забирали з дому, закривали до колгоспного амбару, а потім колоною гнали до райцентру, а куди далі – вже не знаю. А їхніх коней, корів, биків, іншу живність зганяли у колгоспний гурт. І через рік майже всі коні, вся велика рогата худоба в колгоспі передохла. Я був тоді хлопчиною і багато чого не розумів, але думаю, що це було зроблено навмисне. Згадую, як коням давали якісь уколи і коровам теж. Худоба гинула після них. Хто це робив, не знаю, але, мабуть, вороги народу.

Села позаростали бур'янами. Таких доріг, як зараз, тоді не було, а були лише неширокі стежки. І коли прийшов голод, то скільки я бачив людей обабіч цих стежинок. Той мертвий лежить, той їсти прохає, той плаче. Людей і худобу не встигали хоронити. Запах від трупів по селу стояв, як на скотомогильнику.

Були в селі два чоловіки, яких я зву піратами. Їм видавали небагато хліба, і вони збирали трупи та хоронили. Були випадки, що вони клали до своєї брички ще живого чоловіка, щоб відвезти на кладовище, і говорили: "Там здохне".

На дорогах помирали, на роботі, в хатах. Що може бути жахливішим – люди людей їли. Пішли ми з братом по хуторах милостиню просити. Брат був дорослiший за мене. От ми і ходили від хутора до хутора, від хати до хати, просили їсти. Не у всіх було, що їсти, а в кого було – обов'язково ділився з нами, дітьми. То маторженичків дадуть з берестка чи акації, а в кого були ще корови, то й молочка з якимось бур'яном дадуть.

Так от. Заходимо ми в одну хату. Бачимо, чоловік лежить на лаві. Мій брат і каже: "Дядю, дайте милостині, дайте чогось поїсти". – "Зараз, діточки, зараз". Підвівся з лави дід, як зараз пам'ятаю, здоровий і, мабуть, дуже сильний, Бере з підлоги макогона і замахується на брата, що стояв попереду. Добре, що він через щось перечепився і не попав братові по голові, а вдарив по плечу.

Перелякані, повискакували кулею з хати, та на вулицю. Біжимо дорогою і не озираємося. Аж тут назустріч їде візок, а в ньому два чоловіки, мабуть, якесь начальство, бо і кінь добре вгодований, і вони добре зодягнені. Ми їм почали кричати. Зупинилися і питають, що трапилося. Розповіли все, як було. Брат і синець на плечі показав. Приходимо знову на це подвір'я. Шукаємо – немає діда. Знайшли у садку. А він під аґрус ліг і лежить. Підняли його ці два чоловіка і повели в хату. Зробили обшук. І під піччю знайшли три людські голови. Дві жіночі і одну чоловічу. Допросили його. А він що робив – вбивав людей, варив холодець, на базар його носив і сам їв. І нас така доля чекала, та випадок врятував.

Від голоду люди втрачали розум. Бачив одного разу, як люди, що вмирали на дорозі, кусали один одного. Бачив жінку, ще живу, а на її нозі було вирізано м'ясо.

Якби у людей у тридцять другому не повигрібали все майже до крихти, то цього жаху і не було б. А взимку проводилися обшуки. Шукали тих, хто приховує хліб. Тих, у кого його знаходили, садили всією сім'єю з дітьми на сани і вивозили роздягнених далеко в поле. А зима була люта, то люди там і замерзали. Цілі сім'ї вивозили за доносами, або якщо хтось у рідні був з багатіїв.

Дорослі помирали з голоду, а все ж останню крихту віддавали нам, дітям. В нашому селі багато дітей залишилися сиротами, то для нас було організовано щось на зразок дитячого будинку за рахунок колгоспу. То нас чим могли, підгодовували. Та й милостиню ходили ми просити. Отак я і вижив.

• • •

Ті, хто пережив той, 1933-й, ніколи не забудуть його. Тож і нащадки повинні пам'ятати, яку гірку чашу випили їх батьки, діди і прадіди. Тому ми звертаємося до тих людей, які пам'ятають голодний 33-й. Напишіть до редакції, поділіться своїми спогадами з читачами районки. Ці листи будуть живими пам'ятками того, що виніс на своїх плечах багатостраждальний народ.

Честних В. Голод 33-го. Свідчення очевидців. – Ленінським шляхом. – 1990. – 28 липня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАВЛЕНКО Ганни Григорівни,
1907 р. народження
(Дніпропетровщина)

У го́роді можна було прожить, потрошку давали хліб, а в селі… У с.Кам'яниста в П'ятихатському р-ні пішла дівчина по сито до сусідки, а її зарізали там та й з'їли. Горе, горе. Ой, таке творилося на білому світі, страшно вспоминати.

У Михайлівці, я чула тоді, що їли дітей. В 1933-му поголовно всі вимерли. Дітей живими закопували у Мишуриному Розі. Вивозили їх на бричках за село і закопували. Одні ще й прокидалися та просили, щоб не закопували, бо вони ще живі. Та не пертися ж чоловікам назад, коли помре доходяга зовсім, тоді ще раз привозити їх, вони ж і самі пухлі ходили. Так ото й закопували живими.

А що їли? Що ми тільки не їли. Товкли курай, млинці пекли, таке колюче, а ковтали ж його, бо їсти хотіли.

Я з города приїхала в Михайлівку в отпуск. Їсти тут нічого. Було в мене грошей скількись. Пішла я в Лихівку, купила картоплю, а дівчина (дочка моя маленька) що їстиме? Люди кажуть: як же ти з маленькою будеш іти додому? Зайшла до тітки якоїсь в хату, а сама хочу вийти. Тітка побачила та каже: "Йди, у мене є що їсти". Я пішла…

У городáх не так, хоч по крихітці давали, а в селах… Кошмарна була голодовка. У сусідів дядька забрали прямо на дорозі (як куркуля), а хлопчик його помер тоді.

Крали діток, не було чого їсти…

Убивали невинних людей. Ой-ой скільки. За ніч 260 душ (це тоді тільки "ми" знали, не дай, Бог, хто почує). У тюрми їх посадили, і по одному вбивали. У Михайлівці брата мого забрали, і по сей день його нема.

…З гóроду приїхала, в мене не було нічого, пухла з голоду, ноги як колоди були, такі водяні, тільки дотронешся до шкірочки тоненької, а вода біжить. Дитину нічим було погодувать. А в сусідки було хлібця трішечки і солоні огірки. Так я дам їм (дитині й матері) крихітку, а то держу на потім.

Другий раз прибула в село я в 41-му, евакуювали нас, тут і прожила. Хотіла виїхать. Робила в артілі. Каторжанська робота – день проробиш, єлі на ногах стоїш, і ніч роби. Люди поголовно тікали із села в гóрод. А із села в гóроді не приймають, бо в селі нікому в колгоспі робить.

Люди вступали в колгоспи. А хто не хотів, на каторгу відправляли. Як тільки партієць їде в село, люди сідали під мостом і вбивали. Хорошо проходила колективізація.

Дуже тяжке було життя.

Записала Т.Ручка.
1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАВЛЕНКА Івана Захаровича,
1924 р. народження
(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

З голоду 1932–1933 років померти мені і моїй теперішній дружині не дали ясла, організовані у нас в Губинисі. Як не скудно-бідно, а таки кормили. Ми тоді були малі, і весь той жах до нас не дуже доходив. А картини були страшні – люди з голоду замертво падали навіть посеред вулиць, цілі двори вимирали. А ще міліція забрала всіх розумних та освічених людей. Бувало, вночі приїдуть по когось з них, то вже того бідолаху і не побачиш і не почуєш про нього. Ходила чутка, що їх без слідства розстрілювали десь за сусіднім селом.

Багато було випадків людоїдства. Біля нас жила сім'я – батько з матір'ю та син з дочкою. Тож люди розказували, що коли померла мати, то вони з'їли її печінку. Так їх довго потім дражнили і "печінкою" називали.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАВЛЕНКА Марка Никифоровича,
1917 р. народження
(смт. Перещепине Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Мне было 15 лет, когда наступил голод 1932–1933 гг. В том, 1932 году, умер мой отец, и меня воспитывал мой дед. Голод был безжалостным. Мама работала в местной школе учительницей пения, а дед был виртуозом игры на баяне, благодаря чему мы выживали.

Дед приносил домой консервы и кусок хлеба. Когда мать спрашивала: "Откуда это?" – дед отвечал: "Заработал". Так продолжалось несколько месяцев, пока воинскую часть не закрыли. Потом мы с мамой узнали, что дед просил милостыню, играя на баяне. Сначала ему бросали объедки, а потом стали приглашать играть по вечерам, и за это солдаты давали паек.

Затем воинскую часть закрыли, и мы опять стали жить впроголодь. Ели все, что можно было, варили червей и делали салат из травы и листьев. Жевали березовый клей – это был деликатес.

Однажды я поймал в лесу водяную черепаху (в нашей местности очень много лесов и болот). И нам пришлось убить ее и съесть, так как есть уже было нечего. Через 4 месяца умер мой дед, и мы с мамой остались вдвоем. Закончился голод, село опустело. Многие погибли в результате этого злополучного голода.

[Підпис] М.Павленко
8 грудня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАВЛЕНКО Марфи Микитівни,
1927 р. народження
(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Спеціально для дітей в кожному селі були організовані, як про них казали, ясла, щоб дітлахи не пропали з голоду. Нас там підкормлювали. Там ми виконували і деяку роботу, хоча яка з нас тоді була робота…

Я пам'ятаю, що одного разу дітей почали збирати до обіду, а мені наша вихователька і каже: "Іди, Марфо, додому, бо у вас є що їсти". Я, звичайно, зраділа, прибігла додому, а мама мене побачили і почали плакати. Там мама пекла блини з кори, компот з гілочок фруктових дерев – сливи і вишні, малини.

Гороб'ячі і голубині крашанки ми драли, словом все, що хоч трохи було їстівним.

1996 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАВЛЕНКО Олександри Михайлівни,
1919 р. народження
(с. Весела Гірка на Дніпропетровщині)

Голодомор ми пережили дуже тяжко. В моїх батьків позабирали все майно, навіть двох гусаків – і тих забрали. Батько спробував грабіжників зупинити, але його побили і наклали на нас штраф, який ми не в змозі були виплатити.

Багато людей попухли з голоду й повмирали. Люди були безсилі, не могли навіть викопати могили померлим. Траплялись й випадки канібалізму. Наша сусідка, у якої померла дитина, заховала її в бочку і годувала нею останніх трьох дітей.

Записав І.Жевжик.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАВЛЕНКО Уляни Прохорівни,
1917 р. народження
(с. Погреби Васильківського р-ну Київської обл.)

Родилась я 28 грудня 1917 року і прожила 70 років, і захотілось мені описати, що я бачила в своїх прожитих роках.

Дід мій, Клим Павлович, був сиротою ще з чотирьох років, мав трошки землі, батракував і потім оженився, взяв сироту. Народились у них три сини і три дочки. Землі було дуже мало. Старший син убитий на війні в 1914 році, в нього теж остались сироти.

Мої батько і мати мали нас шестеро, скудне життя було у нас, бідняків, земельки трошки і то на найкрутішому горбку. Споминаю, що в 1921-му році цибульку зелену їли без хліба. В 1925-му році батько вступив в комнезам, надіявся на лучче. В 1928-му році пройшов землеустрій, ділили земельку, то нам вділили три гектари гарної рівної, але недовго це було.

В 1930 році – колективізація, забрали землю, забрали коня, воза і плуга, який батько купив за два роки. Зробили батька середняком і давай нас грабити і так грабили, що не покинули ні зернини, ні жмені муки, ні кусочка хліба. Одежу пограбували, яку мати наша дівчиною заробила, бо вона теж сиротою зростала і робила в пана Сліпушова, який тоді жив у Василькові, де сей час училище. Грабили, кого попало. В 1932 році мама наша їздила на Кацапщину, привозила оттудова хліба і нас годувала, нас було вже п'ятеро.

В 1933 році постигла ужасть Україну. Хліба вже не було, картоплі теж не було, все ограбили і вивезли хтозна куди. І настала страшна голодна смерть, на вулицях люди валялися, де мертві, де живі. А пухлі, страх був, дітей заводили, заносили, кидали, де хто попав. В нас сусід Авраменко Йосип Григорович хлопця Ваню, такого ж за віком, як я, завіз в Київ і покинув, Ваня не повернувся. Другий – Яша, дома вмер, а дівчинку Галю віддали Гайдисі Варці. Вона зварила те дитя і з'їла, остались Йосип і Марія без діток, але якось вижили і вже аж в 1938 році родили собі Гришу, який і сьогодні живе.

Страшно тоді було вулицею пройти: скрізь валялися мертві люди.

Заснували колгоспи, комуни. Тих, хто виходив на роботу, годували вареною водою, давали по одній ложці вики. Їли ми полову, солому, зелень, кінський щавель, акацію. Їли, хто що попав, бо ні хліба, ні картоплі не було. Ограбили нашу Вкраїну, і так все "батько Сталін" хотів, щоб українців видушити.

Організували комуну в селі Барахти, де жив мій дядько – мамин брат, який теж ріс сиротою. Оженився, мав пару коней і дві корови, звали його Терешко Моргун, жінка – Олександра, мали десятеро дітей. Трудились, зробили хатку, і що ж – назвали цього Терешка куркулем, видно, тому, що дітей багато було.

Давай його розкуркулювать, ламать ту хаточку, що вони зробили, розкидали хату, діток на двір викинули. Дядина моя не видержала – розірвалось сердечко від горя, і там же померла. Беруть дядька мого Терешка з десятьма дітками, вивозять за Урал на заслання. За що, питається, така кара бідним людям? Умирає дядько Терешко за Уралом, остаються бідні сироти-діти, і там же менші загибають, а старші четверо вертаються на Вкраїну. Але їм місця не було, то хто в прийми, хто на роботи. А жили в гуртожитках. Зараз їх осталось двоє – Гриша і Антоніна.

В мами моєї були ще й сестри, які теж померли з голоду. Були Медик Трифон і жінка Галя, три синочки – Яша, Серьожа і Ваня. Ці в селі Барахти померли і похоронені біля хати в саду. Бойко Марфа з чоловіком була вивезена на Амур. Чоловік її, Василь Бойко, там і помер. Марфа з дітками вернулась на Вкраїну і тут померла з голоду, померли і п'ятеро її діток. Як страшно згадувати те горе, а я ж все бачила, і нічим було помогти пухлим і голодним, бо і самі були голодні.

Осталось зовсім мало людей живих. А хто це робив? Сталін то командував. А грабив хто, а вбивав хто людей? Не ті бандити, що під ім'ям комсомолу? Чи можуть чесні люди убивати своїх людей? Ні. То тільки бандити – сталінські наймити. Ми ж то – українці, пора схаменуться, любить друг друга, горя і зла не робити нікому, а наоборот – захищать і допомагать товаришу і другу. Но ті, хто вмер, то не бачив більше, а хто пережив, той іще набачився.

Дожили до 1941 року, почалась війна, і німець заліз на Вкраїну, приказував, душив і вбивав. Гітлер зі своїми есесівцями дав приказ забирать молодь в Германію. Хто поїхав, а хто ховався, хто відкуплявся, а хто з німцями тягався, хто нас ловив, хто відправляв на біржу – поліцаї, дураки й предателі.

Мене назначили ще з первих разів на Германію, но я все ховалась, трохи від докторів відкуплялась і все слідила, як хто поводиться з людьми. До війни були комсомолки – це мої подруги, у війну з поліцаями гуляли і даже заміж виходили за них. Після війни, як наші прийшли, знов стали активістками. Кривошея Степан Маркович при німцях співав Гітлеру "многіє лєта", при наших – став учить дітей в школі і ще сільським суддею став, і сорому нема.

Ми жили крайні від поля, то які були хлопці-партизани наші на цій території, що німець захватив, перебирались на Житомирщину до партизанів, в нас кожного дня були нові. Мати пекла хліб і до хліба, і виряджала їх. Батько теж дещо помагав. От одного разу заходять до нас втрьох, кажуть, що їм треба йти через Ховратку на Кулибабу ноччю. Треба йти, а дороги не знають. Наша мати була розумна і відважна, сказала: "Я вас поведу". З вечора наложила їм в торби продуктів і повела. Вела так, щоб не зустріти ні німців, ні поліцаїв. Повела через двір Грицая Павла, там була стежка, де раніше ходили на роботу в сад. Потім садом і в Ховратку, показала їм дорогу з Ховратки на Кулибабу, і надсвіт повернулась додому. Тільки переступила поріг хати, а за нею поліцай – Шпечкою звався – і каже: "Куди водила партизанів, в Ховратку? Зараз запалимо хату

і нікого не випустимо з хати". Ми всі на коліна попадали перед ним: "Змилуйся, дамо тобі, що скажеш". Він і каже: "Давай овес для мого коня і сало, яке у вас є". Батько віддав увесь овес і бодню сала, аби він жандармам нічого не сказав. Оказується, що цього Грицая Павла дочка Федоська в той час гуляла і бачила мою матір і трьох мужчин і сказала про те цьому Шпечку. І він слідив за матір'ю, покуда вона верталась додому, і дослідив аж до хати. Тепер ця сама Федоська ще й сусідкою є мені. Я їй напоминаю, що вона овчарка Шпечкова. Вона утікає, не слухає, а людям каже, що свою жизню спасала. Добре, спасай свою жизню, но і другого не губи. А скільки оті в чорних костюмах гітлерівські поліцаї згубили людей, дітей! Молодих розстрілювали ті Шпечки і Юрки – бандити.

В 1943 році за тих, хто утікав від виїзду до Німеччини, стали забирати заложників. Забрали і моїх батька і матір, зачинили в домі, де не було ні одного вікна цілого, а був лютий місяць, і зима холодна. Я пожаліла батьків і поїхала сама у воєнний городок. Коли прийшла, мене зачинили, а батька і матір випустили. Через два дні нас відправили на Німеччину. Везли в товарняках, замкнених аж до самої Німеччини, як заключьонних. В Німеччині було важко, робота важка: з ночі до ночі, а їсти мало: кіло хліба на тиждень, на заводах трудно було, а хто в хазяїв – тому лучче. Люди там усякі були – і лихі, і добрі, але нам хотілось пошвидше додому.

Но, слава Богу, кінчилась війна. Хто загинув, а хто і повернувся додому. Розваляні наші города і бідні села, знов голод на Україні. Знов Сталін править державою. Налоги за всяку деревинку, по дві і по три тисячі податку, на позику не підпишешся – будеш сидити в сільраді три дні чи й тиждень, не пустять додому, поки не підпишешся. А чим здати ту позику, як грошей не було?

В нас, у Погребах, головою сільради був Жук Олекса Данилович, мучив людей налогами і позикою. М'ясо, шкуру тварини, молоко – все віддай , чи є в тебе корова, чи немає, а все рівно віддай. Цей бувший голова і сьогодні живе в Калинівці, лісникує, хоч уже і на пенсії. Комуніст від війни і до цього часу. Жінка його ні разу сапою не вдарила в лісі, а пенсію получає, що наче робила. Була домохазяйка, а гроші получає як робоча. Такі в нас комуністи. Жук ще й розбазарював дрова без ордера, гроші брав в карман, так же і матеріал для стройки. Я одна у лісі робила, а він напише душ 80 або 100 і порозписується, а гроші в карман.

Скільки неправди робили такі комуністи, і по сьогодні роблять, бо наживаються неправдою, грабунком государства. Вони вже старі, а з роботи не йдуть, бо доход добрий на роботі, і їх можна називати комуністами?! Государственний грабитель, а ми все боялися сказати, бо він комуніст, йому більше повірять – і бідних людей до відповідальності, або і до в'язниці. Це добре, що будто стала свобода слова, то і ми, старі, заворушились. А то все боялись і думали, що комуністам все доступно – і красти, і очевидячки брати.

Пишу знову за післявоєнні года. Люди голодні. Хто на Запад їхав по зерно, по картоплю... Морози – 35 градусів, а ми на бревнах або вугіллі, їдемо на

Запад, і потім додому. Холодно, кісточки провіває вітер, сковує мороз, а ми їдемо, щоб не дати умерти з голоду і рідним і собі. А приказ від Сталіна: здихай, а не візьми ні зерняти, ні колоска. Наша мати, та сама, яка годувала партизанів, водила їх у дорогу, скільки горя від поліцаїв перенесла, сина з фронту не діждалася, а ще були два невеликих хлопчики, які їсти хотіли. Вона пішла, назбирала жменю колосків, а сторож потягнув її до колгоспу, і по приказу жида Зінченка собірались відправити матір на Сибір. Але дав Бог, щоб мати втекла і ховалась до самої зими, боялась вийти у двір. Бідна заболіла з горя і померла. Не бачила доброго життя, тільки горе було за горем.

Сталін та його комуністи, комсомольці робили горе і страждання людям, слова не давали сказати, в тюрми садовили. Но січас наче свобода слова. А я чую по радіо скільки комуністів в обкомах, райкомах правили державою. А вони не комуністи, а грабіжники, позалазили на вищі посади і доводять до руйнування нашу страну.

Іще хочеться знати, чого в нас стільки молоді без роботи? Роботи-то в нашій страні вистачить для всіх, а робити не хотять. А без роботи грошей нема, ніхто їм не платить, а їсти треба дати й випить. Що робить? Іти красти? І крадуть. І ніхто їх не притягає до відповідальності. Крадуть, насилують, їх ніхто не приборкує, міліція не слідить, а зарплату получає. Через п'яниць і старухи не мають сахару і конфет, наче вони виновні в цьому. А самогонщики варять самогон і тисячі мають, бо в нас спекуляція така, ніде нема такої, а де господарі порядку, де вони? Діляться з тими, хто самогон варить, де дріжджі продають, уже і сахар на толкучці 2,50 кіло, або 3 рублі. Чула я по телевізору, що запитували робочих конфетної фабрики, скільки виробляють конфет? Ті відповіли, що стільки, як і раніш чи й ще більше, а де ті конфети, не знають, куди діваються...

Питаю: "Чи в нас в Україні чогось не достає?" Усе є – і хліб, і картошка, сахар, і все, що потрібне в житті, а для людей нема, тільки спекулянтам усе є. А де мило? Невже заводи стоять, не роблять і що півроку нема мила, а за пральним порошком душаться в чергах. Куди все діваєтся?

Я, старенька, прошу ставити на руководящі роботи чесних розумних і гідних людей.

Усе моє, що могла, що мала знати, усе те описала.

[Підпис] У.Павленко
1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАВЛЕННОЇ Анастасії Іванівни,
1923 р. народження
(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Як ходили забирати харчі у селян – голова колгоспу, міліціонер і ще якісь люди з гвинтівками, то всі наші припаси забрали, забрали і коней. А як ходили розкуркулювати, то нас вже не чіпали – наша хата і сарай і клуня були під соломою, а це значило, що ми і не куркулі і не середняки. Мене навіть прийняли до ясел.

На нашому краї була одна сім'я. Під час голоду всі люди ходили худі та пухлі, а вони (Сидоренки, здається їх звали), здорові такі, повні. Так люди примітили, що коли якісь міняли забрідали до нас і ненароком просилися до них переночувати, то туди вони заходили, а звідти вже – ні. Звичайно, нічого доказати ніхто не зумів, але ж людей не проведеш – всі про це знали. Хоча їм так нічого й не було. В 1935 р. вони переїхали в інше село.

А ще в тому році нашого батька бандити чуть не вбили. Він повертався з Миколаївки (сусіднє село), ніс трохи кукурудзи (качанів пустих). І коли майже половину дороги пройшов, вискочило двоє з сокирами, погнались за ним, він ледве від них втік. Потім казав, що одного, здається, впізнав – то був колишній односельчанин.

2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАВЛИК Марії Савівни,
1921 р. народження
(с. Лещинці Погребищенського р-ну Вінницької обл.)

Я застала голод 1932–1933. Мне было 11 лет, но весь ужас тех лет помню очень хорошо, ведь это были самые страшные воспоминания детства.

Я жила с папой и мамой, была единственным ребенком в семье и поэтому мои родители (пусть земля им будет пухом), отдавали мне последнее, лишь бы мне сохранить жизнь, я им за это вечно благодарна. Ведь то, что творилось у нас в селе, не рассказать без содрогания. Люди гибли один за другим, чаще всего это были дети, хотя их родители делали все возможное и немыслимое для их спасения.

На окраине нашего села жила семья из 9 человек. В этой семье не было матери – она умерла в результате какой-то болезни, и восьмерых детей воспи-

тывала бабушка. Когда все запасы пищи были исчерпаны, старшая сестра предложила бабушке убить себя, чтобы прокормить младших. Бабушка не согласилась, но когда стало совсем худо, и дети просто на глазах стали пухнуть от голода, Света (так звали ту старшую сестру) повесилась в сарае и оставила записку бабушке, чтобы та ее тело расчленила и распределила так, чтобы этого мяса хватила надолго. Света очень просила не говорить детям, что с ней случилось, а сказать, что она пошла искать пищу.

Случаев, подобных этому, было очень много, но я не могу рассказывать дальше, мое сердце не выдержит этой пытки. Я и так, сжав нервы, рассказывала. Больше ничего сказать не могу. Извините.

[Підпис] М.Павлик
27 листопада 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАВЛИЧЕНКО М.

(Полтавщина)

Читаю про голодомор, репресії. Як страждали люди від сталінщини! Ми не маємо права про це мовчати. Я, скажімо, страждаю й нині разом з тими людьми. Будьмо ж милосердними! Хай не повторяться ніколи ті жахливі часи! І дуже добре, що створюється народний фільм про “Голод-33”...

Сільські вісті. – 1990. – 20 липня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАВЛЮК Пелагеї Олександрівни,
1926 р. народження

(с. Печино-Софіївка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Пам’ятаю, як під час колективізації спочатку у нас забрали коня, потім корову, а згодом – й усю землю. Забрали худобу, корову (як зрозуміло, кормилицю усієї родини), почалися тяжкі дні. Хліба не було. Товкли в ступі зерна кукурудзи, ячменю, просіювали. Варили кашу. Хліб був тільки по великих святах. Суп, борщ їли вприкуску з кашею.

В 1933 р. урожай був нормальний, але людям нічого не давали, і селяни (і я також з ними) вимушені були йти і віяти полову в скиртах. Розривали мишині нори; навіювали і назбирували 2–3 склянки зерна. Правління колгоспу не дозволяло навіть з полови віяти зерно, об’їждчики на конях ганяли дітей від скирт.

До нас додому приїжджали активісти, шукали й забирали усе знайдене (крупу, зерно). Батьки працювали. В сім'ї троє дітей. Досі не розумію, як ми дотягнули до 1934 року, коли на трудодень стали видавати по 150–200 г зерна, то цим хоч трохи покращили становище.

На селі проводили контрактацію – ходила людина, яка дивилася на насадження городини, назначала, скільки і що треба здати з кожного наділу.

Записав В.Шулик.
1999 р.

✦ ✦ ✦

ПАЛІЙ Валентин Олександрович

(с. Корніївка Веселівського р-ну Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.): лист до Гуртового Григорія Олександровича (м. Торчин на Вінниччині)

... Сказать, что голод 1947 года был тяжелым, жители села, правда, не все, опровергают. А голод 1933 года, действительно, был жесточайшим, и, по некоторым версиям, искусственно созданным.

Из истории села [Корниивки] известно, что в нем в 30-х годах проживало около 3500 человек или 760 семей. В голодный 1933 год из него выехало около половины жителей, а 1/3 часть жителей умерли с голода... Помнят в селе, что одна женщина – Кириленко со своей соседкой ели детей. Первая жена умершего Шияна Ст.К. заманивала детей, просящих милостыню, резала, жарила мясо и носила ему передачу в тюрму. Целыми семьями умерли Пархоменки, Вередовские, Проскуры, Пилипенки, Старики.

Церковь была ликвидирована в 1934 году. Школу, что ближе к Гаврилово, уничтожили в 1970 году. Книги памяти о голоде 1933 года, к сожалению, нет. Есть музей ВОВ: имеются фотографии, награды, наградные листы. Вот, пожалуй, и все, уважаемый Григорій Александрович, что я смог узнать о тех далеких и страшных, по тем временам, годах.

С почтением к Вам В.Палий.

с. Корнеевка

1992 г.

Записав А.Бондарчук.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАМПУХИ Миколи

(м. Жмеринка Вінницької обл.)

ЖИВ У СОЮЗІ

Я народився 1918 р. в *с.Цибулеве Монастирищенського р-ну на Черкащині,* а отже бачив "становлення" СРСР, "перші п"ятирічки", "будівництво комунізму".

Пам'ятаю 1924–1930 рр., так званий НЕП, десятки яток, що торгували чим завгодно, а потім кудись зникли. Пам'ятаю колективізацію, розкуркулення, сталінське "головокружение от успехов". Тоді бригадири, агрономи, сільське начальство не мали у своїх дворах ні корови, ні свині, але не бідкалися, як би вижити. Виконували команди з району, о 5–6 год. ранку ходили по хатах, виганяли людей на роботу в колгосп і за це мали всього вдосталь.

Знаю, як люди зі спухлими ногами падали на вулицях, здавали дорогі серцю речі до торгсінів. Один чоловік, вимінявши за золото хліба, вийшов з того магазину й почав їсти. Тут же й помер.

Коли наприкінці 30-х почалися репресії, тільки з Цибульківського цукрозаводу, де працювало 1200–1300 чоловік, вивезли понад половину робітників.

Наслухався обіцянок, що "наше поколение будет жить при коммунизме", що буде виконано продовольчу програму. А як кричали "про свєтлоє будущєє!"

Я люблю свою Батьківщину Україну, але прикро і навіть слізно мені, що не всі можуть збагнути: вона – наше майбутнє.

Народна газета. – 1996. – № 18.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАНАСЕНКО Палажки Василівни,

1901 р. народження

(с. Лука Лохвицького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

В страшний голодний 33-й рік я лишилася з трьома дітьми: Манькою, Гришею й Ваньком (11, 10 і 3 років). Чоловік – Микита, як куркуль, був висланий в 1931 році, корову та коня забрали, а мене з дітьми, тоді ще зовсім маленькими, вигнали з хати, всі боялись нас прийняти. Добре, що за селом була кинута всіма не то хата, не то землянка. Там і оселилися, а з речей нічого брати не дозволили, сказали, що то все колгоспне. Щастя, хоч мене з дітьми не вислали. Мужиків забрали, довго тримали зачиненими в сільраді, а потім кудись відправили. Потім ми дізналися, що рити Біломорканал були вони послані. Та й нас,

дружин і дітей куркулів, зібрали на станції Юськівці для відправки в Сибір. А куди мені з трьома дітьми? Як їх врятувати? Добре, що сестра Параска згодилася лишити в себе старшу дочку, брат Іван запропонував залишити в своїй сім'ї меншенького – Ванька. Думала, що вже більше ніколи не буду бачити своїх діток. Скільки їхали до станції, то стільки й дороги не бачила за слізьми. А жінок, дітей зібралося! Крик, сльози… Вже й вагони товарні подали, коли радісна звістка – наш район виконав і перевиконав план здачі продуктового податку, і нікого з району відправлять не будуть. Люди немов збожеволіли, кинулися врозтіч. І ми з Гришею десь під ранок добрели до своєї землянки. Зібрала я знову своїх діток докупи. Якось перебивалися, а тут цей голод. Я в колгоспі за трудодні з ранку до вечора. Як жити? Немає чого ні продати, ні виміняти. Все моє багатство – діти. Добре, що дочка вже величенька – 11 років, то зі мною на роботу. Щось з нею та заробимо. Чи кусень хліба наполовину з лободою, чи кухоль кулешу. А хлопці цілими днями в полі, сидять біля нірок, ховрашків виливають. А згодом і їх не стало. По селу ні кішка не пробіжить, ні собака не загавкає. Всіх поїли. А в старшої моєї сестри Параски чоловік головою сільради був. Вони не голодували. Забороняв він мені і моїм дітям і підходити до їхнього двору. Навіть бив її за це. То вона, було, намовила хлопцям місце, де вони її повинні були чекати, кожного дня щось та й принесе, коли чоловік з дому йшов. Та тільки ще засвітає, як хлопці вже в зазначеному місці, заляжуть в бур'яні і чекають. Коли й до вечора. І лежать тихенько, не розмовляють, не сміються, тільки очі голодні дивляться – чи не з'явиться тітка Параска. Якби не вона, то б …

Добре, що мій чоловік Микита був у тюрмі. Там хоч працював, та хліб давали. То й живий лишився. А чоловіки, що були в селі, вимерли. Баби та діти. Лишилися – чоловік Параски та голова колгоспу. А так трапилося, що прийшла до мене жити баба Вірка, свекруха моя. Зовсім охляла, тільки на сонечко і виповзала. Прости мене, Господи, коли я в думках жаліла шматок для неї. Сама давала, а серце щеміло, це б же діткам краще дала! Прости мене, Господи, що в думках жаліла шматок хліба!!!

А ось і осінь, врожай збирати час, поля оберігалися, охорону виставили. Бояться люди до поля підійти. Коли вийшли збирати врожай, а й зернину боязко в рот взяти. Побаче хто, років десять могли дати, або й більше. Тут врожай зібрали, дехто тихенько збирав колоски, але не дозволяли. І Манька прокралася на поле, ще ж дитина. Її піймали, та так била охорона, що сорочка прикипіла кров'ю до спини. Думала, що й не виходжу я її, що помре.

Й до цього часу дякую Богові, що в цей лютий час всіх дітей зберегла.

Запис: Л.Федосієнко.
1979 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАНАСЮК Любові Андріївни,
1921 р. народження
(с. Бородаївка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Тато, мама, бабуся повмирали за два тижні. А я залишилася у хаті сама, 12 років мені було. Що можу робити? Ніде нічого нема поїсти, рано йду з хати, до вечора ходжу по садках і "пасуся" – зелень їм, шукаю квасець, а його важко знайти, бо не одна я ходжу. Їм листя липи, вони гіркі, але їм. Шукаю лободу і теж їм. Словом як кізка жила. Потім заслабла, лежу слаба (це було в липні). Черешні вистигли, а я негодна встати, до дерева дістатись. Жінка прийшла, черешень принесла. Очі їли б, а в роті гіркота, як помиї... Не можу нічого їсти. Та сама жінка принесла мені меду, і мед я не могла їсти зразу – в роті така гіркота. Потім знову жінка прийшла, знов меду принесла, і я вже почула в роті солод. Жінка та й каже: "Це добре, що ти вже почула на смак мед, будеш видужувати". Та жінка рятувала мене від смерті, я завжди їй була вдячна, коли вона жива була, не можу такої доброти забути.

1998 р.

✦ ✦ ✦

ПАНЧ Петро

З ЩОДЕННИКІВ. РІК 1933-Й

Ще дивнішим є те, що трагічні події 1933-го року в селі Пироги Глобинського району Полтавської області, які були описані 4 липня 1991 року в газеті "Голос України" (№ 128) в статті "З щоденників. Рік 1933-й", так і залишилися непоміченими. В цій статті були вміщені уривки з щоденника 1933-го одного із корифеїв української прози Петра Панча, 100 років з дня народження якого минало в тому році.

Малоймовірно, що багато людей читали її в той час, або зможуть знайти її в Глобинській районній бібліотеці (сільські бібліотеки були безжально знищені разом з клубами кучмівською "реформаторською чумою"). То ж я подаю публікацію з "Голосу України" повністю.

У вступному слові своєї газетної публікації Іван Ільєнко написав: "У квітні 1933 року Петро Панч працював у виїзній редакції газети "Червона Армія" в селі Пироги Глобинського району Харківської (нині Полтавська) області. Тієї тяжкої весни газета шефствувала над колгоспами.

Письменник зустрічався з колгоспниками, одноосібниками, бачив на власні очі трагедію села, доведеного перегинами, насильством і просто-

таки необмеженим і незбагненним розбоєм бюрократично-командної системи до крайньої межі. У мирний час, на споконвічних багатих чорноземах, що не обділяли урожаями селян, помирали з голоду хлібороби і їхня надія – діти, з рук яких швондери від колективізації видирали останню картоплину.

Ці епізоди з документальною точністю воскрешають трагедію й біль 1933-го.

В архіві письменника є начерк оповідання на тему голоду, але, певна річ, про його публікацію в ті часи не могло бути й мови".

"Вулицею йшли колгоспники, вони ще раніше помітили, як серед мерців підносилася догори чиясь рука і кволо, ніби когось кликала до себе".

Тягло було доведено до знесилення. Тільки перед сівбою коней звели на ноги. З МТС за умовою одержали для засівкампанії шість тракторів, а в Пирогах – 4 колгоспи: "Нове життя", "Згода", "імені Шевченка", "імені Ворошилова" [...]

У селі хліба немає, а якщо й є, то негласний. Проте є більш забезпечені колгоспники, є – менш. Колгосп імені Ворошилова наладив громадське харчування: на кожен трудодень до 8 квітня одержували 200 грамів хліба і обід (приварок). Щойно від держави одержали 17 центнерів жита й кукурудзи на харчування. Тепер голова колгоспу планує так: хліба по 400 грамів (300 на обід і 100 на вечерю) і приварок тричі на день. Громадським харчуванням охоплені (в яслах) усі діти з 4 місяців до 4 років. Школярів годують в школі. Інших членів родини – маломожних – годує колгосп.

– У нас усі вони обраховані. – каже голова колгоспу. – Я вже так прикинув, що вистачить протягти, аж доки закінчимо прополку буряків.

– А потім?

– Там уже піде цибуля, буряк, редиска... А потім ще й держава... Вона візьме до уваги.

Дитячі ясла (майдан). Вікнами до вулиці стоїть велика хата. Чистенько підметений двір. Одчиняємо з Вірою двері і назустріч:

А вже, весна, а вже красна,

Із стріх вода капле...

У першій хаті на низеньких ослонах разочками, мов ластівки на дроті, сидять діти. Вони ще в своїх різноманітних костюмчиках, у хусточках, у картузиках. Це дитячі ясла артілі "Нове життя". Діти тут зібрані від півтора до п'яти років. Діти тільки двох бригад, інших трьох бригад – у другому кінці села, ближче до дворів колгоспників.

Біля дітей ходить три няньки і одна куховарка. Няньки переважно з молодих дівчат. Куховарка пояснює:

– Торік ходили біля дітей жінки. Так воно гірше. Була й дівчина. То усі діти до неї так і липнуть. Цього року запитали вже дітей, кого бажають. Так усі за "тьотю", за дівчину. Тепер у нас дівчата.

– Що ви їм варите?

– Оце борщу наварила по два ополоника, а воно мало. Бо ж тільки бурячки та картопельки трохи і пшона по 15 грамів. Дитина з'їсть і знову руку підносить:

– Добавоцьки!.. Голодні!

Діти виснажені, жовті, худенькі, але бадьорі. Шура вірші почала читати. Вона прочитала аж чотири віршики, але добрати змісту було трудно. Над дверима портрет Т. Шевченка.

– Хто це, Шуро?

– Шевченко, що про царів.

У другій кімнаті чистенькі "дачки", для спання удень. Ще далі – їдальня з низенькими столами й ослінчиками. В окремій кімнатці троє дітей, що слабують на шлунки. Можливо, від вживання самих буряків. Меншому півтора року. Воно має дикі божевільні очі і старе, вже виснажене жовте обличчя. Воно якось скрючилось, мов ембріон, уткнулося у подушку і пищить не по–дитячому, а мов маленька якась тваринка. На ньому біленька сорочка.

– А побачили б, у якому дранті їх принесла мати. В них так пов'їдався бруд, що ось уже два дні не можемо ніяк відпарити.

Двоє інших дітей уткнулися личками в подушку, сплять, щільно притиснувшись на одній дачці. Окремо вони не можуть спати. [...]

Ще далі, по цій же вулиці "ясла" (майдан) двох бригад колгоспу імені Ворошилова. Чисто, тепло, уважно. Діти сидять за столиками. Вони чекають на обід. Але їсти майже нічого. Буряк варений і борщик. Ні жирів, ні молока. [...]

Хата, перед порогом ожеред соломи, під соломою, проти сонця гріються Павлушка, Микита і сопливий Іван. Їхні батьки повмирали цієї зими від голоду.

Діти вчилися в школі – просять олівця й паперу.

Даю по одному аркушику, а Віра – по олівцеві червоному і по 25 копійок на купівлю чорних олівців. Іван плаче, скімлить, просить і собі грошей. Даю. Просить їсти.

– Щоб Тихон Іванович (зав. їдальнею) давав не по 100 грамів хліба, а по 200.

Тихон Іванович пропонує іти хлопцям (а їм 10, 14, 16 років) на город збирати качани в купу, тоді буде давати по 200 грамів.

Павлушка блакитноокий, з приємною дитячою посмішкою. Хитро просить хліба вперед. Микита сірий, виснажений, замучений. Мовчить. Іван з маленьким, як у мавпи, личком, слинявий і сопливий, весь час пришелепувато скімлить.

Одводимо на город.

Микита починає працювати. Павлушка торгується. Нарешті береться й собі за качани. Іван пришелепувато дивиться на город, потім починає плакати:

– Їсти хочеться.

Домовилися, що ми прийдемо перевіряти. Але за дві години ми зустріли попереду Івана біля діжки з лушпайками з буряків аж на другому кутку села. Він брав брудні лушпайки і гриз їх з землею.

Павлушу зустріли в сусідньому садку. Він ішов до ями, з якої викопали у куркуля хліб. У Павлуші низько звисали довгі рукави його великого піджака. З-під такої ж шапки мило виглядали блакитні оченята. Павлуша шукав поживи. [...]

16.VI.[1933]

Труп

У сусідньому хлівці, на подвір'ї амбулаторії, діти наткнулися на труп якоїсь баби. Труп лежав там уже третій день.

Сьогодні я побачив цей труп на маленькій повозочці. Хлопець віз його на кладовище ховати. В ящику була сіра купа брудної одежі, зверху лежала пара чобіт, голова, зав'язана білою хусткою, зависала наперед, одна брудна жовта нога звисала через бильце позаду і підошвою черкала об землю.

Біля амбулаторії стояли жінки і лускали насіння. Труп жінки ніякого враження на них не зробив.

Жінку цю знайшли в полі, на ріллі. Ішла вона із сусіднього села.

Голова сільради розповів:

– Весною оце, як почало відтавати, так їх (трупи), як почали звозити сюди на слідство. Одного ранку виходжу, а їх попід тином стоїть трупів п'ятнадцать. Цілий батальйон. А воно ото остання завірюха як знялася. І кого захопила в степу, там і поховала. Цілий батальйон. Попритуляли до тину, вони й стоять. [...]

Сьогодні поховали блакитноокого Павлушку. Об'ївся сирих буряків, а потім борщу на кухні 3–4-ї бригад, де йому видавали сто грамів хліба і приварок.

Я переходив через двір цієї кухні, перед самим носом розчинилися з тріском двері, і куховарка, сердита і зла, в плечі випхала цього самого Павлушку:

– І не вмирає таке ледащо.

Він, спіткнувшись, ухопився за стіну і заплакав. На ньому був той самий довгорукавий піджак. Коли я побачив уперше, як він під соломою вранці грівся проти сонця – у нього хитрувато блискали з-під шапки блакитні оченята.

Зараз його очі були сумні. Останні холодні дні, а особливо ночі погано відбилися на Павлушці. Він схуд і посірішав. Мабуть, не кожної ночі він спав у теплій хаті.

Павлушка нагнав мене на вулиці і ображеним тоном запитав:

– Дядю, а де я цю ніч буду спати?

– До тітки йди.

– Вона виганає мене. Зайдіть, скажіть їй, щоб не виганяла.

– Павлушко, ти, мабуть, погано ведеш себе, через те вона й виганяє тебе. А мені не можна вмішуватися у ваші справи.

Надворі дув холодний вітер, заходила ніч. Павлушка йшов за мною, як побите цуценя, і щось бурмотів ображено собі під ніс.

Сьогодні Павлушки вже немає. Павлушка помер.

А три дні тому до кімнати зайшов високий, досить вродливий і ще молодий селянин з коротенькою борідкою і журними очима. Зачинивши за собою двері, він винувато зупинився і потер руки:

– І холодно, і голодно.

– А чого голодно? У колгоспі працюєте?

– Працював по столярству, та це руку вже відняло й не можу. Доведеться помирати, – каже він про це так само спокійно, як би сказав – доведеться пропустити день-другий. Доки працював, хоч обідав.

– А свою оселю маєте?

– Я ходив на Волгу. Уже третій рік там працював, а оце вислали назад. Щойно приїхали – ніяких запасів, а воно рука щось, – і він крутить рукою, скорчуючи пальці.

Я дав йому шматок хліба. Він поклав його в кишеню, ще трохи постояв і пішов.

Сьогодні його поховали.

Він колись мав добру оселю в кінці села. Коли почалася колективізація, спродався і, забравши жінку й трьох дітей, подався в світи.

Три дні тому він лежав на печі, троє його дітей (найстаршому 8 років) сиділи з пухлими з голоду ногами на лежанці. Мати їхня пішла дістати хліба в друге село. Він захотів устати з печі, обіперся на слабу руку, не втримався і впав аж на долівку. З долівки він уже не підвівся. Так і пролежав трупом три дні, аж доки не повернулася жінка.

Учора вночі помер на печі колгоспник. Він був слабий і тихо помер. Жінка перелякалася і вночі вискочила надвір і почала голосити. Ніхто не приходив.

Вона кинулась до сусідів, щоб ішли до неї до хати, бо вона сама боялася зайти, але ніхто не пішов. Вона знову повернулася на подвір'я й, умліваючи від страху і розпачу, почала голосити ще дужче. Це почув голова колгоспу. Він пішов до неї і з великим зусиллям завів до хати, де лежав на печі мертвий колгоспник. [...]

Управа колгоспу Ворошилова ухвалила взяти всіх дітей дошкільного віку на громадське харчування... Проте в самому колгоспі зосталося харчів тільки на три дні. Надіються, що допоможе район.

– А як не допоможе?

Голова колгоспу злякано витріщив очі:

– Допоможе! [...]

У одноосібника забрали коня. Він і каже:

– Мене опішили. Куди тепер я годен.

У день урочистого виходу колгоспників у поле – одноосібників зігнали на колгоспні двори закидати яму. Коли одноосібники почали проситися на обід, з них почали глузувати:

– У вас же немає чого їсти. Ви ж кажете, що голодуєте.

А господарник "Нового життя" перевершив у своєму нахабстві по викривленню партійної і радянської лінії. Коли одноосібники почали говорити, що їм же треба свої городи копати, він нахабно відказав:

– Хоч копай, хоч не копай, все єдно ми у вас зеленцем заберемо!

У одноосібника Книша, бідняка, восени прийшли і, не ставлячи до нього ніяких вимог щодо хлібозаготівель чи іншого якогось податку (з огородини і грішми він виконав план, самооподаткування і зустрічний: 24 крб.+44 крб.+44 крб., а з хліба – недовиконав щось пудів 10), розібрали комірчину: дах узяли на паливо до ШКМ (школи колгоспної майстерності. – *М.О.*)., а стелю – до колгоспу на жолоби. Потім прийшли, спустили з цепу собаку, пристрелили, а цеп забрали.

– Прийшли, – каже Книш Свирид, – розбили, забрали і не сказали за що. Одноосібник з червоним засмаленим обличчям, кремезний, говорить голосно, ніби балакаєш з ним через ниву. Наводячи цифри, він для підтвердження зиркає в бік дружини, але таким сердитим поглядом, немовби вона йому може заперечити.

Його дружина, дрібненька з обличчя, з гостреньким носиком і гарненькими очима, затуркана, тихенька і боїться хоч би ненароком перебити свого чоловіка, що колись у царській армії служив артилеристом. Коли ж вона пробує вставити й своє слово, Свирид сердито зиркає і прикрикує:

– Я скінчу, тоді ти будеш говорити... Ну як було нас у батька троє синів, то я собі відкупив у двох братів оце клаптик... Я це кажу по-щирості: хоч вірте, хоч ні, – як я вас не знаю, і ви мене не знаєте, ну вообче, як, можна сказати, товариш воєнний командир, і я служив колись в артилерії, сказать би, в царській службі, ну це ж тоді таке правило було, що брали... Я, конечно, так думаю: разроблю, то буде і для мене, і для держави... Я ж його не передав другій державі, а вони зі мною поводяться, сказати б, грубо: іде голова артілі чи бригадир, наші ж, знаю я його, знає він мене, так і не поклониться, – мовляв, ти одноосібник, ворог.

– А я так думаю, як нам партія каже, що одноосібник – майбутній колгоспник, то вони поступають неправильно... Я не проти колективу. Хіба я проти колгоспу? Ну я так думаю: як Ленін сказав – не все зразу, потрошку, на одну ступеньку, потім на другу, а потім і все – оце правильно. Не в один же рік треба усім стати колгоспниками.

– Оп'ять же, настроїли фабрик і заводів, може, мені й приємно поносити чистенькі калоші і гарний піджак, а як їсти нічого буде, так і піджак не нужен. Собака був на цепу – пристрелили. Це ж до одноосібника прийшла...

А я проти колгоспу нічого не маю. Тільки ж треба засіяти, посадити і тоді й сказати: "Прийміть, я ваш".

А як я посію, коли мені не вказали, де сіяти? Тепер от садити картоплю, план засадити 18 соток. Так чим же я засадю? З осени забрали й картоплини не зоставили. Просив, хоч для дітей з цеберку зоставте – і слухати не захотіли. А ми як воювали, бувало, і наступаємо, і відступаємо, ну воєнних забираємо

в полон, а мирного населення і то не трогали, не то що дітей. Так я думаю, що держава мусить же допомогти. Правда, я недовиконав здачу хліба, раз у мене уродило тільки 60 пудов, а мені налогу – 90 пудов.

У тридцять першому році я, правда, закопав чотири пуди пшениці, я не так щоб ховати, чи щоб згнила десь під дощем, а сховав, сказати б, у повітці, викопав яму, поставив діжку, обсипав її сухою половою, поставив мішок, і знову зверху – половою... Ну вже по–хазяйському зробив. Вирили. ... А в колгосп нам, звичайно, треба йти, бо вже не те, що беруть за горло, а й дірочку в горлі роблять, щоб і дихати вже ніяк було. А воно тільки дурний у долоні плює, коли по воді пливе...

Входить сусіда і мовчки сідає біля печі, згодом входить ще один, запалює "козячу ніжку" і опускається на карячки біля дверей.

– От нехай і вони скажуть, як, можна сказати, одноосібники, чого ми охляли?

Той, що сидить на карачках, трусить задом і, полупавши очима, відказує:

– Об чом говорить. Якби воно йшло в колгосп – не шкода. У мене взяли картоплі 35 пудов, а в комору поступило 11 пудов. Вот у чому вопрос.

Заходить четвертий – цей теж одноосібник. Вони тепер тримаються гурту, як ластівки перед перельотом у вирій. [...]

24.VI.[19]33.

– Ну коли ж ви гадаєте до колгоспу?

– А коли? Обсіюся, посадю город і тоді й до колгоспу, щоб не штрикали очі: прийшли, мовляв, годуй вас. А то вже ніхто не скаже. Все зроблю по-господарському.

Другий одноосібник скаржиться, що в нього забрали квашені буряки й огірки, хоч він і виконав усі податки. Голова сільради:

– Ну я ж вам дав справку. Вам уже ж повернули?

Одноосібник:

– Повернули... Нічого не повернули.

– Ну я ж видав справку і вам, мабуть, уже повернули.

– Та ви ж знаєте, що нічого не повернули.

– Не знаю. А справку я дав.

Другий одноосібник каже:

– Я мав торік багато картоплі. Виконав план по заготівлі найбільший, і ще наклали – виконав. Решту картоплі держав у ямі, одкрито. Приходила комісія, бачила картоплю, не брала і нічого не казала. Потім украли у одного колгоспника корову. Почали по селу шукати м'яса. Прийшли й до мене.

– Може під картоплею? А ну викидай.

– Викидали. Нічого не знайшли. Ну а картоплю, кажуть, заберемо.

– Беріть, але ж мені треба на насіння.

Голова сільради:

– Я ж тобі повернув два центнери. Один центнер на харчі, а другий узяв до закритого розподільника на збереження. Щоб не поїв до посадки.

Одноосібник:

– Хіба я зможу обсадити одним центнером 0,25 га, що мені по плану доведено?

– Обсадиш.

– Коли ж треба худо-бідно – 2,5 центнера. А ви ж забрали п'ять центнерів. Як же тепер бути? [...]

Сьогодні померло двоє колгоспників із артілі Ворошилова. Один старий і другий молодий. Артіль послала воза одвезти їх на кладовище. Везли повз кухню 3–4-ї бригад, а в цей час на кухні в печі, де звечора пекли хліб, несподівано виявили Микиту, із тих трьох безпритульних, що їх я побачив уперше під соломою проти сонця. Микита був серед них старший, найменший – голубоокий Павлушка. Павлушка вже помер. Його поховали. Микиту сьогодні знайшли в печі, він був без ознак життя. Витягли його з печі, саме в цей час їхала повз двір підвода з двома трупами на цвинтар. Колгоспники, що були на кухні, вирішили скористатися з цієї підводи, винесли Микиту і поклали до тих двох трупів на воза. На дворі дув холодний вітер і йшов дощ. Микита лежав неприкритий. Дощ росив йому обличчя, віз трусився по грудках, поряд з кіньми йшов посмутнілий виснажений колгоспник. Його лякали ці трупи, що ще вчора працювали з ним на полі, і що також, як і він, одержували тільки по 200 грамів хліба та приварок.

Колгоспник озирнуся на своїх колишніх поплічників і зупинився. З воза між трупами піднеслася рука в драному піджаці. Вулицею йшли колгоспники, вони ще раніше помітили, як серед мерців підносилася догори чиясь рука і кволо, ніби когось кликала до себе.

Колгоспники оточили воза. На них помутнілими від чаду очима дивився Микита.

– Що ви робите? – з серцем запитав один. – Живих з мерцями ховаєте? Хіба дозволила партія ховати живих з мерцями?

Візник перелякано кліпав очима. Він не відчував себе за винуватого, бо ж йому Микиту поклали мертвого. Але почуття пригніченого такого примирення зі смертю вразило, і боляче вразило і його.

Микиту зняли з воза й занесли до сусідньої хати.

– Може, й ці ще живі? – поторсав візник колишніх своїх поплічників. Але під руками були вже закляклі трупи. Він знову потяг до цвинтаря. [...]

24.VI.[19]33.

Сьогодні Микита, якого мало вчора не поховали живцем, помер. Тепер його вже ховали одного. Біля їдальні годується тепер тільки один Іван. [...]

Письменник перебував в Пирогах не один день. Він зміг побачити і відчути всю глибину страждання селян.

Підтвердження факту відвідування Петром Панчем нашого села я знайшов у 2003 році в рукописному "Нариси історії села Пирогів", якого написав колишній вчитель Пирогівської школи Гудим Павло Архипович: *"Відчутна була систематична допомога шефів – бійців і командирів 75 стрілецького полку 25 Чапаєвської дивізії. У 1933 році в напружену пору посівної в Пирогах працювала виїзна редакція дивізійної газети. Редактором газети був визначний український письменник Петро Панч. За роки довоєнних п'ятирічок колгоспи імені Ворошилова та "Нове життя" економічно зміцніли..."*

Далі Павло Архипович повідомляє кількість коней, корів, овець, свиней, курей. І ні слова у цьому нарисі не сказано про кількість жертв голодомору! Зате є запис, як створювали колгоспи:

"Проти соціалістичних перетворень на селі люто боролися куркулі. У Пирогах, як і по інших селах, вони знову обробляли десятки десятин землі, мали багато коней, худоби, реманенту. Куркулі спекулювали хлібом, ховаючи його від держави.

За рішенням загальних зборів селян у куркулів було конфісковано майно, частина їх була вислана за межі України.

30 січня 1930 року в Пирогах відбулися збори селян, на яких було прийняте рішення про створення в селі сільськогосподарської артілі. Організаторами колгоспу були комуністи, комнезамівці, селяни-бідняки". (Гудим П.А. вказав лише 6 прізвищ. – *О. М.)*

"Про своє бажання вступити до колгоспу заявили більше 200 селян. Новоутвореному колгоспу було присвоєно ім'я К. Є. Ворошилова.

Велику роль у створенні і зміцненні першого колгоспу відіграв посланець партії двадцятип'ятитисячник з Донбасу Панічив". (Якась нісенітниця: щоб краще працювалося селянам, щоб зігнати їх у колгосп, потрібен був ще і шахтар з Донеччини!!! – *О. М.).*

"Куркулі і їх прихвостні шкодили колгоспу, ширили провокаційні чутки. Весною 1930 року підбурені ворогом жінки розібрали по дворах усуспільнених раніше коней і корів. Окремі селяни вийшли з колгоспу. Влітку, під час жнив, у достигаючих хлібах відшукали колгоспники забиті у землю шворні, знаходили в снопах під час молотьби зубки борін.

Але колгоспники, керовані партією, мужньо переборювали труднощі. Влітку 1930 року в селі було створено ще одну сільськогосподарську артіль – "Нове життя". Крім того, організовані були невеликі СОЗи імені Першого травня, та "Червоний лан". У 1931 році артіль "Нове життя" і СОЗи об'єднали в один колгосп "Нове життя".

Записав Олександр Матвієць.
2004 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАНЧЕНКА Василя Єремійовича,
1925 р. народження
(с. Верхній Токмак Чернігівського р-ну
Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.)

В годы голода у нас была большая семья – всего 8 человек: отец, мать, родители отца и четверо детей. Отец работал сторожем на току (там хранилось зерно). Однажды, уходя домой, он взял в карман пригоршню зерна. Об этом узнали, зерно забрали, а отца судили. Сидел в ДОПРе (тюрьме).

Во время голода администрация забирала все, искали везде, в доме отодвигали мебель, заглядывали во все банки, перекапывали во дворе. Наша семья спрятала зерно на посев в подвале, закопали в землю и на то место, где закопали, поставили ящик. Это зерно не нашли.

Записала О.Чистякова.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАНЧЕНКА Олексія
(м. Макіївка Донецької обл.)

Тамарі Федорівні Графовій, моїй бабусі, тоді було 14 років. *Жила її сім'я в селі Кирилівка на Кіровоградщині.* Батько був простим робітником в колгоспі, на шиї в якого "висіли" жінка, шестеро дітей і стара мати. Бабуся була однією із старших, тому відпочинку в неї майже не було. Влітку працювала на полі, а взимку – на фермі. Пізно восени 1932 року стали приходити уповноважені і забирати все, що було. Вони встигли побувати скрізь: в хаті, в сараях, в погребі. Жодна щілина не випала з поля їхнього зору. Після таких візитів в домі не лишалося ані крихти. Сім'ї доводилося сутужно – їли траву, кропиву. Молодші без кінця пропадали в лісі чи на посадці: ловили їжаків, ховрахів. Тієї зими тільки в їхній родині померло четверо.

Освіта України. – 1998. – 25 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАНЧЕНКО Раїси Омелянівни,
1920 р. народження
(с. Ковпанівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Батько мій, Панченко Омелян Ларіонович, працював у сільському господарстві, а мати, Тетяна Корніївна, виховувала дітей. Сім'я була багатодітна, складалася з семи осіб – батька, матері, трьох синів і двох доньок.

Дуже тяжкі були часи. Ходили по хатах і забирали все, що знаходили різні активісти й уповноважені.

На подвір'ї у нас стояв сарай, укритий очеретом. Батько поставив другу кришу, вийшла подвійна, усередині було пусто, і в ту пустоту ховали хліб. Також хліб ховали під солому, а вночі вставали і брали. Той хліб там не знайшли. Були у нас жорна, на яких мололи зерно. Цими жорнами також мололи зерно іншим людям, за це брали частину харчів. Так і перезимували, а весною пішов старший брат у с.Пролетарій на заробітки, хотів влаштуватися конюхом. Коли йшов через поле, то натрапив на западину у землі, там були закопані мішки з пшеницею. Вночі батько з братом поїхали на те поле і привезли пшеницю додому. Це врятувало сім'ю від голодної смерті. Також ловили рибу волоком. А село голодувало і вимирало. Були навіть випадки людоїдства.

Записала Н.Мірошниченко.
24 листопада 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАНЧЕНКО Степаниди Дмитрівни,
1921 р. народження
(с. Миколаївка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

В 1921 р. в Миколаївці була сильна засуха. Пшениця "згоріла" вся, через що стався голод. Людей померло дуже багато. У сусідів помер батько, залишилася мати з дочкою. Я потайки брала у матері кусок хліба чи кружечку молока для сусідської дівчинки. В Губиниху (сусіднє село) їздили міняти одежу на пшоно та інші продукти.

В 1922 р. батько захотів на виселку, де давали 10 га землі, а в Миколаївці було по 1 га. Хоч мати й не хотіла на виселку, бо й хату побудували і скотину придбали, обжилися, все ж виїхали.

Коли почався голод 1932–1933 рр., бідняків змушували забирати все у людей. У нас забрали коней, зерно. Батько з голоду помер. В Миколаївці жила

бабуся, то й переїхали до неї. Вступили до колгоспу, але матір убив грім, і ми, діти, попали до патронату. Їсти не було чого, бо нічого не давали, і нічого ми не отримували. Голодні люди мерли. Ховали їх без трун. А їсти було в тих, хто забрав зерно. У тітки чоловік був комірником і крав, з того і жили. Також варили вику.

З міста приходили люди, міняли на фарбу і всяку всячину, буряк і зерно. Коли дожили до врожаю 1934 р., першими вродили кабаки (гарбузи – *Упорядники*). Наїлись їх, багато з"їли, і напала на людей жовтуха.

Записала О.Шевченко.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАПЕНКА Михайла Якимовича,
1921 р. народження
(с. Карлівка на Полтавщині)

Я, Папенко Михайло Якимович, народився *в селі Зубані Глобинського району Харківської (нині Полтавська) обл.* Як свідок голодомору 1933 року, я вважаю, що не маю права померти, не написавши очевидну правду про цю трагедію.

В 1932 році мій батько, Яким Пилипович, і мати, Марта Родіонівна, розпродали своє господарство й на конях поїхали на залізничну станцію Сагайдак, забрали мене і брата Володимира, 1919 р. народження, з собою.

Там ми сіли в поїзд й поїхали на Кавказ в напрямку Нальчика. В Лозовій була пересадка. Ми зайшли у вокзал, і я пам'ятаю, що по залу ходив міліціонер, я його побачив вперше. Під стінами вокзалу лежали мертві люди, з них текла вода, ніхто їх не прибирав, по стінах лазили воші, не можна було притронутися до стінки й сидінь лав. Людей скидали з дахів вагонів, поїздів, у них забирали кукурудзяну муку, що вони везли з Кавказу.

Нам квитки не компостували, не давали можливості виїхати з України. Мати зняла з пальця золоту обручку, дала міліціонеру і він нас посадив у поїзд.

Приїхали на станцію Прохладная, зійшли з поїзда й пішли пішки в село Новоіванівка біля річки Урвань. Там голоду не було. Нас, як біженців, люди взяли на квартиру, батько пішов на завод випалювати вапно, а мати ходила по хатах, мазала хати й печі, нам давали молоко й муку з кукурудзи. Пекли ми оладки з неї, і такі вони були смачні – нам так здавалось.

З наближенням весни 1933 року батька викликали у сільраду й запропонували їхати назад. Нас звинувачували в тому, що ми кинули землю й поїхали, а треба сіяти, й "дана вказівка всіх хохлів відправити на батьківщину". Ми не

хотіли їхати, й нас, багато сімей, силою погрузили на підводи з речами, вивезли на станцію Прохладная й посадили в поїзд. Перед тим мати відкрила сундук й продала всі речі з нього, а туди засипали муку й повезли.

Коли приїхали в Зубані на батьківщину, то в нашій хаті жила сім'я: Копиця Анна з синами. Один із них, Толя, лежав уже мертвий, і його не хоронили. Люди були наче без свідомості, без почуттів, у повній байдужості від голоду, бо харчувались лише рогозом й сіллю.

Голова сільради, побачивши нас, що ми ще маємо силу й свіжі, дав нам наряд весною 1933 року збирати мертвих по 4-й бригаді й звозити їх на кладовище. В селі було 450 хат, а відповідно, й сімей. Ми приступили до своїх обов'язків. Нам дали підводу, 2 коней. Батько на кладовищі копав яму, а ми утрьох тягали відром з неї землю. Коли яма була готова, їхали по вулицях з хати в хату й збирали померлих ще взимку. Коли заходили в хату, там було прибрано, висіли рушники, ікони, килими, а блохи засипали нам лиця. В хатах був страшний сморід. Мертві лежали на печі, на лежанці, на спальному полу і на підлозі. Батько придумав вдосконалення. Взяв барок від коней, зробив петлю на кінці й тією петлею зачіпляв за п'ятку на нозі, бо руки грузли в розкладеному трупі, і ми тягли, труп падав з печі на лежанку й на підкладену ковдру, а потім на землю. Батько брав за ковдру з боку голови, а ми з Вовкою брали біля ніг. Мати підважувала, й виносили на підводу. Коли набирали повну підводу, їхали на кладовище й плечами перекидали підводу в яму. Туди летіли трупи, а ми соломою ледь–ледь притрушували зверху і їхали знову. Й цілий місяць возили. Я добре пам'ятаю, що в яму входило по 27–30 трупів, і коли яма була повною, нагортали зверху горбочок землі. Копали наступну яму й так виконали до 20 ям, поки й самі не виснажились. В одній хаті (Власенко Дуні) було 11 трупів, серед яких був парубок і батько, мати і дочки. Помирали від одного члена сім'ї, а то по три – чотири людини. Коротше кажучи, з 450 хат залишилось з людьми 200 хат, а всі інші стояли пусті, під очеретом й соломою. Весною там поріс страшний бур'ян, й була дана вказівка розібрати пусті оселі й нам, дітям, була забава: ми лазили по горищах з ножами, перерізали перевесла на дахах, й покрівля падала на землю, а нам це доставляло задоволення, викидали речі із сундуків на возик і возили здавати в магазин заготівельнику й доїздилися до того, що попали в міліцію.

В будинку Корпошених Федора набрали під верхом в сінях кісток цілий возик і повезли здавати кістки й затичку з труб. Біля магазину мужики пристали до нас, де брали кістки. Ми сказали де, вони викликали міліцію. Виявилось, що то кістки з людей: там вимерла велика сім'я, закопували померлих на городі, а двоє, що залишились, точно викопували, варили і їли. Одна жінка, яка їла це м'ясо, Орина Минівна, померла в 1990 році. Я часто приїжджаю в село Зубані на поминки своїх рідних і предків, то на кладовищі, де закопували людей великими групами, ями глибиною в коліно. Я розказую і показую людям цю площу, де

лежать ці безневинні жертви. Багато людей приїздять в село і шукають своїх родичів, де вони закопані і питають мене, а я не знаю, в якій ямі вони лежать.

Одна жінка, Гончар Марія, покинула свою дочку, 5 років, Марусю, із села урвала на Донбас. Ця дитина ходила голодна по селу, і їй ніхто не міг нічого дати, бо в селах нічого не було їсти, і коло церкви, коли ми везли підводу вонючих трупів, нас погукали, щоб взяли цю дитину (Марусю), вже мертву. Мій батько, Яким Пилипович, кинув на підводу цей трупик зверху, і ми поїхали, а на кладовищі перекинули гарбу з трупами в яму, яка була вже майже повна, і ця дівчина упала саме верхня, накрили соломою і поїхали за черговою ходкою. І коли їхали уже другою вулицею, коло млина, нас знову хтось погукав, щоб взяли дівчину мертву під віялкою. Ми з моїм братом пішли по неї, то це була та сама Маруся, вдіта в красненькім в жовтий цвіточок платтячкові (ситцевому). Вона вилізла з ями, а рядом був млин, то вона пішла туди і рилась в соняшниковім лушпинні, шукаючи собі їжі, і там померла.

З роками приїхала в село її мати, така розкішна, шукати могилу Марусі, то батько її вигнав із двору, а вона казала, що вона невинна, і вона сама б теж з нею, дитиною, загинула. Мого брата жінка, Папенко Катерина Іванівна, яка живе в місті Тиврові Вінницької області, розповідала мені, що її заманила в хату сусідка і хотіла зарізати, а хтось сказав її батькам, і вони успіли її спасти, коли та вже її давила. Ту жінку засудили, бо вона їла дітей, але прізвище її не можу назвати, бо в селі живуть 2 її дочки, уже вони старі.

Одного разу до нас зайшов пухлий мужик і попросив батька, щоб він його човном перевіз на той бік річки Хорола в село Денченки, а тато йому сказав, що він пухлий від голоду і сили не має, наказав мені повезти. Я повіз його, а він каже: "Нарви мені в торбинку рогозу. Я виліз із човна, води було до коліна, і став рвати, але вирвати зразу не міг, бо не було сили. Але 10 рогозин вирвав, дав йому, а він ножем порізав рогіз на короткі куски. А тоді дивлюся, щ він переходить човном туди, де я рвав рогіз і хоче мене схватить і зарізать. Я покинув човен і став виброджувати на острів. Біг островом дуже зляканий і кричав: "Рятуйте!" Вдома тато це почув і попросив сусідського хлопця (Копицю Євгена Григоровича, 1920 р. народження) поїхати і мене забрати. Про це заявили в сільську раду, але другого дня той мужик уже помер.

Мій батько раніш робив на шкіряному заводі, і на горищі нашого будинку висіли сухі ялові шкури, побиті міллю за давністю. Батько дістав одну шкуру з бугая, намочив її, а потім різав на лєнти, шириною в долоню. Я держав цю лєнту за один кінець, а батько за другий, милив її милом і брив бритвою, а потім різав на кусочки – ромбики – і на сковороду, а потім півдня в печі смажили цю шкуру і їли як хрустики, після чого у нас не щоках появився рум'янець, видно, в живіт попало щось м'ясне, і сил стало більше, а то їли рогіз і сіль та товкли качани з кукурудзи без зерна і те дерево пекли і їли, листя з береста. Горобців, граків, ворон, котів, собак вже не було. До нас якось прийшла наша родичка, Папенко

Катря Іванівна, 1917 р. народження, попросила в нас кусок шкури, то батько дав їй, де тонше, на ногах куски відрізав, а вона нічого не могла зробити, посмалила собі чуб і брови в печі, а була пухла, як колодка.

Моя дружина, Ганна Яківна, 1918 р. народження, її сестра Марія, 1921 р. народження, і мати, Ковнір Олена Леонтіївна, від голоду з братом Ковніром Гнатом і його сім'єю з 4 чоловік, тікали на станцію Дно в Росію. Там їх люди прийняли в сім'ю з 7 чоловік, варили картоплю, товкли її в ступі і годували їх, дали їм роботу. Це дуже важливо, що люди рядові оставались людьми по відношенню до біженців. Що характерно: і на Кавказі в Балкарії нас теж гостинно зустрічали люди.

Батько жінки, Ковнір Яків Гнатович, взяв у банку кредит після жовтневого перевороту і купив 7 десятин землі й не хотів іти в колгосп, бо мав віддати позичку. За це його в 1930 році вночі забрали, погрузили в поїзд і повезли зимою в Оренбург, а по дорозі відкрили вагони, всіх роздягнених вигнали на мороз і поїхали. Й цілий ешелон людей замерз. Деякі накривались трупами і спаслися. Сказали людям: "Не шукайте, бо не знайдете, всі там загибли". Оце фашисти в кубі, а я воював і не знав, кого треба було стріляти.

Що я добре пам'ятаю, це те, що більшовики не давали нікому документів – справок на виїзд з України, люди були приречені на загибель.

Вченим треба звернути увагу на те, що людина, яка помирає від голоду, втрачає всякий жаль, почуття і пам'ять.

Поїхала моя мама в Харків міняти дукачі і золоті гроші на хліб. Привезла 2 франзолі і бідончик –3 літри меляси за серги і дукачі срібні, приїхала і питає мене: "Де дівся брат Володька і де батько?" Я лежав на полу, уже не ходив і кажу: "Не знаю". А Володька покинув село і пішов за 45 верст в село Кибейчі Миргородького району, де був спиртозавод на картоплі, і вони, групою юнаків, пішли туди до ям з бардою і їли цю гнилу барду з картоплі, а батько лежав на печі, де і я, в хаті, а я не знав, що він там помирає від голоду.

Мама полізла на піч, а батько уже не балакає, а ще живий, воші лазять по ньому і по стінах. Вона скоро побігла до сусідки, Бойко Марини Панфілівни, стягнули його з печі, в шаплик посадили, налили теплої води, зогріли кип'яток, розвели з мелясою. І я сам ще пив солодку воду, а батькові ложкою розкривали рот і з чайника лили йому солодку воду. І він відкрив очі. Так його спасли. Це жах, про який повинні були б знати комуністи.

В школу зо мною ходили діти сільської еліти. Це – Хоменко Антон, Кулик Кирило, Самойленко Михайло, Верещак Федір, і Крихт – парторг.

І ще був землемір, який в нас стояв на квартирі з сім'єю, їм давали пайок, вони пекли блини у нас в печі, а ми помирали. Діти еліти в школі їли пиріжки, а ми слину ковтали. Вони не мерли. Пізніше моя мама в школі варила їсти учням: суп з пшона, я, як здумаю, який був добрий цей суп, що тарілку вилизували, а давали його всього по одному черпачку.

Коли жито на полі стало жовтіти, то колгосп посилав зрізати колоски, сушили їх і молотили, мололи житнє борошно, і посеред села стояло 2 котла, там варили великі житні галушки, і всі, хто остався живий, лізли на вигін до котлів, бо там давали галушки. Вони були великі, більше кулака, люди їли, і багато там умирали, тоді давали уже по 1 галушці. А було й таке, що лежав під дерезою померлий, а коло нього лежала галушка. Який це страх. Це жах. Ніхто не хоче вірити в це злодіяння над нашим українським народом. Бо голоду не було ні на Кавказі, ні в Росії.

[Підпис] М.Папенко
20 березня 1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАРХОМЕНКА Івана Семеновича,
1922 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Батько мій працював на металургійному заводі, мати на той час була без роботи. *В часи голоду 1932–1933 років ми жили в приватному домі у Кайдаках.* Голод був тяжкий, а в сім'ї було, крім мене, ще троє дітей. Батьку на заводі видавали хліб, але його не вистачало, тому частина речей з дому вимінювалася на продукти. Мати голодувала, віддавала останнє дітям.

У березні 1933 року батька звільнили з заводу за те, що він загубив щось з уніформи (черевики чи робу). Тоді з цим було суворо. У Дніпропетровську роботи не було, і вся сім'я за порадою батькового брата, перебралася до Києва, (де той жив). Брат пообіцяв допомогти батькові з житлом і роботою. Батько і мати влаштувались на швейну фабрику, сім'я жила в робітничому гуртожитку. На фабриці видавали пайок, до якого входило окрім хліба, ще й борошно, пшоно і цукор. Це й допомогло нам врятуватися від голоду.

Згадую, що коли наша сім'я приїхала до Києва, в перший же день я побачив страшну та вражаючу картину: вози, які перевозили мерців. Потім кілька разів бачив померлих прямо на вулицях. Батько розповідав, що говорити про голод начальство забороняло.

[Підпис] І.Пархоменко

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАТЛАХИ Катерини Дмитрівни,
1920 р. народження
(с. Єлизаветівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.)

Семья у нас была большая – два сына и две дочери. Я была самой младшей. Брат Коля умер сразу же. Родители работали в колхозе. Отца чуть не засудили, но его спас брат сестры, который занимал должность заместителя председателя колхоза. У нас была корова, Зорькой звали. Хотели корову забрать, но отец каждую ночь ее сторожил, спал в сарае.

В основном, выжили за счет молока. Еще в гнилище картошку собирали. Много односельчан умерло. В основном, детей и стариков. Слышали, что даже случаи людоедства были.

[Підпис] К.Патлаха
8 січня 2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАТЛАХИ Оксани Іванівни,
1906 р. народження
(Дніпропетровщина)

Родилась я в с.Ново-Подкряж Царичанского р-на Днепропетровской області.

Помню, в 1932–33 гг. сильный голод был. Мы с мужем тогда в колхозе работали, и там давали поесть. У нас тогда уже двое детей было (дочь, 1929 г.р. и сын, 1931 г.р.). Но дети и мы, слава Богу, выжили. Жили бедно, ничего не было в хате. Хата-мазанка, печь и плита – вот и все, что стояло в хате. Это позже, в конце 1933 г. колхоз нам дал земли участок для строительства новой хаты. Там раньше стояла старая хата-мазанка, но была уже бесхозной, вся семья в ней вымерла.

В селе вообще много людей пухло с голода, умирало много. Тогда, помню, ходили еще комсомольцы со щупами – такими длинными железными палками, они ими протыкали землю, крышу хаты, искали спрятанное зерно.

Записав О.Чепурко.
27 листопада 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАЩЕНКО Галини Пантелеймонівни

(села Новоселівка та Омельник Оріхівського р-ну Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.)

Мій брат, Корховий Павло, чорний і опухлий від недоїдання, ішов через город свого односельця, взяв яблуко і картоплину, і за це був закатований своїм земляком. З голоду в цьому селі вмерли Наум, Ганна, Килина Крячки, Мотря Пащенко та її мати. Блукаючи степом у пошуках чогось їстівного, впала і померла дівчина Параска Пащенко. А що про дітей, то й годі говорити, бо вони гинули щодня десятками, і їх закопували, як щенят, де доведеться. Не приведи, Боже, коли хто не витримував і йшов збирати колоски на колгоспне поле. За жменю підібраних колосків у тюрму посадили братів Федоренків.

с.Омельник

Того страшного року в колгоспі "Сигнал" повністю вимерла сім'я Павла Білоуса. Їх навіть нікому було закопати на кладовищі, прикидали попелом біля хати, а собаки знайшли трупи і тягали пустирями. Два парубки Микола Коляда і Сергій Каленик з відчаю пішли шукати харчів у сусіднє село Буряківку, а там їх половили людожери і поїли. Померли в Омельнику з голоду Іван Мохнарило, Харитина Коляда, Сергій Мохнарило і його трійко діток, яких не взяли в колгоспні ясла після смерті батька, бо він мав старенького вітряка... Ще померли брати Сиротенки – Мефодій, Іван та Петро. За жменю колосків потрапив до в'язниці Захарій Білогуб та там і сконав...

Записав І.Сухар.
Михайлюта Олександр. Болить мені серце. Голод–33: спогади і роздуми. – Голос України. – 1993.– 2 вересня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПАЩЕНКО (в дівоцтві ЧЕРЕВАНЬ) Ірини Луківни,

1923 р. народження

(с. Кам'янече тепер Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.)

1933-й РІК: ГОЛОД В УКРАЇНІ

Мені було 10 років. І досі душа схлипує гіркими голодними сльозами десятирічної дитини. І досі не можу наїстися хліба насущного...

Добре пам'ятаю десятихатські вечори, коли агітатор Неділько вів агітацію за колгосп і казав кам'янецьким селянам: "Ви не уявляєте, яке життя буде в колгоспі, вареники самі в рот скакатимуть". На ту обіцяльну "філософію"

неграмотні селяни розширювали очі і ніяк не могли второпати, як же таке може бути. А як було насправді, розкажу далі. Та спочату трохи про тодішнє село і нашу родину.

Дуже добре пам'ятаю пору селянського достатку, мабуть кінця НЕПу, десь 1928-й рік. На сільському базарі вражали уяву величезні кучугури яєць, вищі дитячого зросту, складені прямо на землі. Поряд продавались голови масла, відра сметани і сиру, довжелезні гостинці з вареного цукру в паперових обгортках – їх довелося тільки бачити, навіть у руках тримала не кожна дитина, бо не всі мали за що те купити. Що вже казати про дорогі сувої красивенних шерстяних тканин із гарними тканими рисунками, фарбовані бавовняні тканини, неміряну строкатість різного ситцю, безліч дрібних і великих прегарних хусток у євреїв і тьму-тьмущу всякого іншого краму.

Селяни тоді обробляли свої поля, наділені радянською владою, старанно трудилися на них і мали в достатку всякого збіжжя, вдоволь хліба і до хліба, достатньо кормів і фуражу, тримали худобу – свиней, корів, овець, птицю, мали добрих коней – і сількогосподарську продукцію на продаж. Але в ціновій політиці не все було як слід. Отримати пристойний прибуток за вироблену продукцію, за вирощене зерно, доглянуту худобу селянин не міг. Коштів на те, щоб придбати в родину щось із крамового багатства базару, ніколи не було. Принаймні у нашій родині, у наших родичів і сусідів-односельців у вжитку були переважно речі домашнього виробництва – із домотканого лляного і конопляного полотна, свити й кожухи сільського "індпошиву". На те, щоб щось купити, навіть найнеобхідніше, в усіх однаково не вистачало грошей. Виручені з дешевих продажів копійки найчастіше ішли на сплату податків, придбання гасу, солі, сірників, а пізніше – ще й на обов'язкові державні позики. Навіть мило купували дуже рідко і економили його, а полотняний одяг золили соняшниковим попелом у жлуктах і прали на річках. Голови мили слабким відваром лугу з того ж соняшникового попелу або з попелу картопляного бадилля, полоскали відваром горіхового листя, жінки й дівчата – відваром любистку. А базарне розмаїття товарів запам'яталось, як чужа недоступна розкіш, якою було багаті непівські часи.

Мій батько, малограмотний напівсирота з двома класами освіти у початковій школі, не розумів політики, яка насувалась на селянина з Москви. А на землі трудитися любив, любив гарних молодих коней і мав таку пару, тримав корову і свиней у господарстві. Землі було 3 гектари радянського наділу 1918 року та ще такий же наділ дядька Прокопа, батькового брата, який учився на той час у Київському медінституті. Ото і все родинне багатство.

Батьків батько, дід Микита, у молоді роки був наймитом у багатого сільського дядька, їздив із хурою в Крим і так заробив собі на хазяйство. Сім'я діда мала шестеро дітей – 3 сини і 3 дочки. Дід Микита загинув, ремонтуючи крила вітряка: млин у той час було необачно запущено в роботу. Найменшому, Луці,

тоді було тільки 2 роки. З усіх дітей вивчився один Прокіп. Моя мати була круглою сиротою.

У нашому селі люди почали голодувати ще з 1929 року, і наша сім'я теж – із початком колективізації. Тоді селяни-середняки не поспішали записуватися в СОЗ – спільний обробіток землі – і їх обкладали непосильними податками, прирікаючи сім'ї на голодування. Записувалися у СОЗ бідніші й ледачіші селяни, які не вміли чи не хотіли працювати, або не встигали з роботою. На їхніх колективних полях ще восени 29-го року позамерзали незібрані врожаї картоплі та буряків. Зимою ті коренеплоди довбали з мерзлої землі голодуючі і тим рятувалися від смерті.

Були окремі практичні, хитріші із селян-середняків, які щось трохи заробили для сім'ї, зуміли приховати від властей, і самі поспішали записатися у СОЗ, щоб оминути розорення-розкуркулення. Вони бодай частково зберегли свої сімейні статки від пограбування владою. Але все залежало від місцевого начальства, між яким теж були і хитруни, і самодури, тому приймали в СОЗ не відразу і не всіх: спочатку треба було обібрати багатших, урівняти їх із тими, що вже в СОЗі, – а тоді вже приймати і їх.

Тих середняків, хто вперто відмовлявся вступати до СОЗу, і мого батька теж, щоночі викликали у штаб колективізації і пропонували добровільно записатися в той СОЗ. Більшість стояли на своєму, їх тримали до ранку і відпускали подумати, а ввечері знову викликали до штабу. Щоб таки ж не записуватися, щоб пересидіти – і далі знов орати свою земельку, мій батько втік із села, переховувався в Тальному у знайомих євреїв. Тим часом комнезамівці обібрали нашу родину дощенту: іще восени 1929 року забрали хліб із комори, овочі з погреба, повитрушували всі крупи із торбинок. Одяг і подушки мати встигла віднести до свого брата Семена, а він як сирота значився бідняком, і до того ж був уже у СОЗі.

Середняки і заможні селяни, яких вважали куркулями і які так і не пішли до СОЗу, зазнали пограбувань і розорення. Грабуючи сім'ї середняків, активісти-комнезамівці забирали у них із дому все їстівне і все краще з одягу, залишили тільки те, в що були господарі вдягнуті. Забирали навіть порожні латані мішки: у СОЗі мало пригодитись усе. Головне, що десять років тому дала селянам влада, землю, – тепер відібрали назад. Найближчі роки після того всі ті відібрані землі пустували і гуділи будяками.

У тих будяках було роздолля бджолам, взятки меду були неочікувано щедрі, і бджолярі созівських пасік діставали соти, переповнені медом, навіть із-під вуликів. А до дядьківських дуплянок і бортей по гаях і перелісках уже не було кому довідуватись, хоч було за чим.

Кого вважали куркулем, виселили із села аж у Сибір або на Північний Урал. Зимою цілі сім'ї з маленькими, дрібними дітками садовили на сани, вивозили в яр за село і перекидали там сани у сніг. До такого міг додуматися сільський секретар Спиридон Кучеренко, та й комнезамівцям до того було недалеко. Вони

за тепла хижими зграями ходили по дворах, залізними прутами проштрикували землю, шукали захований хліб та всілякі прикопані пожитки. А зимою прийшла черга виганяти нещасних із домівок прямо на мороз, у сніг. Так учинили з родиною Шкільного Левка – його звали Льовкою, – спокійний працьовитий чоловік, який мав четверо чи п'ятеро дітей, ще замолоду надбав непогане господарство і не хотів віддавати його созівським нездарам. Тоді з того засніженого яру він зі своїми дрібними дітками повернувся в село, у свою порожню після комнезамівців хату. А пізніше, уже в колгоспі, той Льовка працював токовим, був розторопним і метким, добре порядкував на току, вмів давати лад усім справам і всім людям, хто приходив туди на роботу, а збиралося там часом до 30 працівників.

Відібрана у селян земля на початку колективізації по кілька років залишалася необробленою і незасіяною. Силенні бур'яни, якими вона заростала, колючі будяки сягали двох-трьох метрів заввишки. Між ними росли колоски падалиці зернових, озимих і ярих. Літом ми з мамою ходили босі в тих хащах, як у джунглях, і покрадемці збирали колоски, ховаючись від об'їждчиків. Вони могли побити голодних людей нагайками і відібрати торбинки з колосками. Це при тому, що залишалися незібраними врожаї навіть оброблених і засіяних угідь. Саме там у всі голодні тридцяті роки, в зими 29/30-го, 30/31-го, 31/32-го і 32/33-го років голодуючі люди вирубували собі мерзлу картоплю і буряки на поживу.

У 1929–1930 роках були розкуркулені родичі мого батька, родини всіх трьох сестер і старшого брата Петра. Дядько Петро Микитович Черевань одружився з бідною дівчиною. Вони взялись доглядати до смерті двох літніх бездітних людей і вспадкували невелике їхнє господарство, хату і трохи землі. За ті небагаті зароблені статки дядька і розкуркулили – за чужу хату й чужу землю, яку дядько Петро мало не зубами гриз, працюючи на ній з ранку до ночі, бо по-селянськи любив землю і роботу біля неї.

Усі розкуркулені родичі були багатодітні, мали від трьох до восьми дітей, і три їхні родини, крім родини тітки Фросини, було вигнано зі своїх домівок. Дві родини виселили із села: одна, тітки Ялосовети, опинилась на Північному Уралі, інша – дядька Петра – в Білорусі.

Восьмеро дітей мала найстарша тітка Одарка. Вона у 15 років вийшла заміж у сусіднє село Свердликове за працьовитого невеличкого чоловіка – коваля Мусія на прізвище Коваль. Вони чесно і старанно працювали: дядько Мусій у кузні, а тітка Одарка вдома по господарству, і надбали якісь найнеобхідніші статки, хоч заможними не стали. Але за те найнеобхідніше, своїми руками зароблене, їх розкуркулили. Їм довелося вступити в колгосп. Їхню родину із села не вивезли, хоч зі своєї хати вигнали.

Тітка Ялосовета і її чоловік Йосип Кучеренко були розкуркулені і вислані за жатку й сівалку, спільні на чотири селянські господарства – за прагнення до культури землеробства, за перші спроби полегшити чорну працю на землі. Якби був розум у тодішніх комнезамівців, то хіба треба було такого селянина з його

чесними трудовими мозолями зривати з землі, до якої він прикипів серцем, і висилати десь на Урал? Так він же й на Уралі не сидів, склавши руки, а тримав 2–3 корови, табун овець, пас їх на пустирях, косив сіно, і знову, вже й там зажив заможно, чинив овечі шкури, ще й дітям у рідне село кожухи висилав.

У документах, що супроводжували із села цю родину, значилося: Йосип Кучеренко мав 60 гектарів землі і 15 наймитів. Синові в міліції показали донос, підписаний двоюрідним братом Йосипа Спиридоном Кучеренком – ледар був, злоблива й недобра людина, робив секретарем сільської ради.

Така тоді була заздрісна правда. Але вислані не постраждали від голоду, хоч помирали від виснажливої праці і хвороб. Дядько Йосип Кучеренко помер у засланні, на Північному Уралі. А тітка Ялосовета повернулася в село, купила собі маленьку хатку і прожила у ній сама до 101 року. Діти до неї тільки навідувались.

А з розкуркуленої родини тітки Фросини Микитівни Майданик, залишеної в селі, більшість померли у 33-му: двоє менших дітей, підлітки Петро і Оксана, дядько Яків і тітка Фросина. Вижили троє: найстарший одружений син Тимоха, який жив окремо, та інші старші діти, на той час уже дорослі Іван і Марія. Ці двоє вижили, бо виїхали із села. Більше в село вони не поверталися.

Десь уже перед своєю смертю, весною 33-го, голодна, дуже хвора, майже втративши розум від голодних страждань і пекельної трагедії навколо, тітка Фросина прийшла до нас, якось придибала, – на батьківське обійстя, де мешкав її найменший брат Лука з родиною. Сказала, що менші діти вже лежать і не встають. Їстівного у нас тоді не було нічогісінько, не було що дати з'їсти вмираючій людині. Тітка сиділа на стільці у якомусь лахмітті і не відчувала, що з неї виливалася брудна рідина, стікала по стільцю додолу. У неї ще вистачило сили зайти до себе додому в центр села. Коли померли її діти, коли вмерла вона, ми не знали, тоді ніхто не переказував, а сил, щоб зайти кудись, довідатись, у голодних людей не було.

Наша сім'я вижила завдяки зусиллям матері, Варки Сидорівни Черевань. Уже опухла від голоду, вона продовжувала роздобувати і приносити додому щось бодай хоч трохи придатне для вживання. Часто на ті промисли ходила з мамою і я. Зимою ми їли мерзлу картоплю, яку вирубували сокирою з-під снігу на созівському полі, – і мерзлі буряки, які теж довбали із-під снігу. Вирубані мерзлі друзки збирали перемішаними з землею, мили, варили і чорними їли. Весною знаходили поживу у старих покинутих кагатах на бригадному дворі у СОЗі – гнилу позаторішню картоплю, спресовану в смердючі коржі, біласті від крохмалю. Очистити ту суміш вдавалося тільки трохи, але не від запаху, її варили і так смердючою і їли.

Як зазеленіло, люди в селі переключилися на зелень. Але ті, хто їв лободу різних видів і конюшину та інше різнотрав'я, – і нічого більше, бо іншого не було, – масово вмирали.

У нашій сім'ї вживали тільки листя береста – він ріс у дворі – та листя липи, за яким треба було ходити у ліс. Обшморгане листя сушили, товкли на борошно, пересівали і замішували на воді. Із такого зеленого тіста пекли зелено-чорні оладки. Мама пекла їх на сковорідці, змащуючи її шматочком воску, щоб не приставали. Коли впікалися, оладки ставали аж чорними, але були поживними, а головне – не шкідливими. А рідку страву варили тільки із жалкої кропиви. То теж було спасіння, бо кропива підтримувала серце і очищала кров отруєних відходами голодних людей.

А ще товкли стрижні кукурудзяних качанів, просіювали і домішували ту пилюку до зеленого листяного борошна. Але шлунок не міг перетравлювати таку суміш, і кишківник звільнитися від її шлаків теж не міг. Пам'ятаю, як кричав мій менший брат від болю в животі, поївши таких оладків із кукурудзяною половою.

Голод був наглою, неприродною наругою над працьовитим українським людом, що жив на щедрій родючій землі. У нас була комора, де зсипали зерно, його було завжди багато. Хто б міг подумати, що настануть такі трагічні зміни?

Але ж батько не записався у СОЗ і виїхав із села. А матері наказав: "Не смій записуватись, бо вб'ю". Мабуть, думав, що скоро все минеться, і знову буде можливість хазяйнувати, як досі.

Не минулося – обернулось переслідуваннями і грабунками. Меткіших, хто здогадався і зміг зразу записатися до СОЗу, тих не так пограбували. А в нас забрали абсолютно все до зернини. І приходили щоночі за мамою, щоб ішла в штаб комнезаму. Там держали її цілу ніч, але не били, бо мама була сирота. Їй було 12 років, як залишилась без батьків із п'ятьма меншими дітьми. Її чоловік Лука Черевань теж виріс без батька. Очевидно, через те наша сім'я не підлягала розкуркулюванню, а значилась у середняках. Але ж із хати забрали все лахміття – весь небагатий одяг, який мама намагалась приховати, рядна, мішки; залишилось тільки те, що було на нас. Неодноразово обшукували все обійстя і забирали все їстівне, що знаходили.

Але ми вижили. Моя тітка Марина, мамина менша сестра, була в колгоспі, їм там давали їсти, вона потрошки і нас піддержувала. Мабуть, оте "потрошки" і допомогло не згаснути в нас вогникам життя.

Жахливі картини голоду 33-го усе ще стоять перед очима. У школі села Кам'янечого була їдальня, і учням давали якусь сьорбу. Туди приходили голодні люди з відчаєм і надією.

Пам'ятаю і досі, як на призьбі тієї столовки сиділа Нюся Черевань із меншим братом, зовсім пухлі, очі в обох як осокою прорізані, не видно було тих очей із пухлятини. Мама їхня на той час уже померла, її поховали без труни. А вони якимось чудом урятувалися і вижили.

Немов і тепер перед очима інше страшне видиво: в кінці нашої вулички, біля хати Ганни Гудзихи лежала мертва жінка зі сніпком соломи під головою – його хтось поклав їй, мабуть, іще живій.

На подвір'ї дядька Семена Бездітного вмирала сухорлява висока жінка – Ірина Гарбаренко, посеред калюж теплої дощової води. Літом 33-го постійно йшли дощі, часто сліпі: і сонце світить, і дощ іде, рясний та мокрий, а люди голодні падали обличчям прямо у мокву і так сердешні помирали.

А на цвинтарі нікому було ями копати, то зашпортували мертвих як попало, без домовин і по кілька трупів в одну яму. Туди звозили і ледь живих, безпомічних і беззахисних. Наш город був до цвинтаря, то як повіє вітер із півночі, – нічим було дихати, такий страшенний сморід від розкладених трупів поширювався всю весну й літом аж до осені. Скільки тоді вимерло людей, скільки хатпусток зосталося, – важко перелічити. І все ж ми підрахували з батьком: на нашому кутку від Ганни Гудзихи до Нерубайських воріт померло 58 душ – це – лише в одному завулку, а в усьому селі Кам'янечому скільки, страшно подумати!

Чому, чому ніякого діла не було властям до того, що сотні й тисячі дітей, підлітків, жінок, чоловіків, стариків – пухлих, ніби надуті скляні статуї, – падали скрізь, на городах, на вулицях, у хатах, падали і помирали. А зі штабу комнезаму ходили дворами із залізними списами і кромсали землю, шукали закопане зерно, а його ж не було. Коли заставали в когось на столі цілушку хліба чи в горщику пригорщу якоїсь крупи, то все забирали, щоб люди залишалися голодні й записувалися у колгосп. Наш батько записався в той колгосп аж у 1934 році, я вже ходила у 4-й клас.

У 29-му році у нас була пара коней. Як почалась колективізація із відбиранням рухомої і нерухомої власності, батько ту пару продав і купив коняку. У 30-му продав і корову. Із усіх нас у родині виручені гроші пригодилися одному господареві: переховуючись у Тальному, за 20 кілометрів від Кам'янечого – "у знайомих жидів", – він сам використав ті кошти у перші роки насильної колективізації.

Нашу коняку в 33-му році вкрали і з'їли недалекі сусіди. Тоді закони не діяли, у людей не було ніяких прав на захист.

Єдине, чого прагнули нерозумні злочинні можновладці, було загнати всіх у колгосп – у "скарб" – так наш батько називав тодішній СОЗ. Прагнули обезземелити усіх, обібрати і зробити всіх покірними мовчазними рабами, що й було досягнуто по завершенні колективізації.

Ще страшніше було в 1937–38-х роках, коли почались масові репресії – за косий погляд, за гостре слово, а часто ні за що забирали невинних людей – і гноїли їх, знущалися над ними в таборах і тюрмах.

Моєї двоюрідної сестри Явдоні із села Свердликового у 37-му було арештовано чоловіка Кривошиєнка Івана. Він працював у фінвідділі агентом, був, мабуть, безпартійний, розумний і тихий чоловік. 10 років відмучився він у таборі десь у Сибіру. Повернувся без єдиного зуба – всі вибили блюстителі порядку, домагаючись зізнання в несодіяному. Його били; йому, лежачому, на груди стрибали кованими чобітьми зі столу його мучителі. Яких тільки катувань йому

довелося перетерпіти в тюрмі заради неправдивого підпису на документі, що він – "ворог народу". А таких нелюдських знущань зазнали тисячі невинних українців, і тисячі не витримали їх, не повернулися, не розповіли про перенесене...

Повернуся ще до долі Череваня Петра Микитовича, мого дядька, що "розбагатів", доглядаючи старих бездітних людей. Розкуркулений, він виїхав у Білорусію із сім'єю, і всі вони залишилися там, хоч згодом і були реабілітовані. За них заступилися кам'янецькі сусіди – вчинок немалої відваги, як на ті часи: почали писати, що "куркуль" Петро Черевань нічим не міг завинити, бо й "багатство" своє убоге не сам нажив, а заробив у спадок, що мав чужу хату і з чужого поля зігнали його сім'ю.

Не повірив дядько Петро властям, не повернувся в село, у свої покинуті злидні після реабілітації. А його невелика хатка як свідок того "багатства", що муляло комусь очі, збереглася до сьогодні. У 1982 році у ній жила моя дядина Голька Бездітна. Мені прийшлося там бути, бо привезли її сина Анатолія Григоровича Бездітного, із Афганістану в цинковій домовині – прапорщика 45 років. На тому похороні згадалося немало картин дитинства, більше сумних, які запам'яталися ще з 30-х років.

Пам'ятається все із далеких дитячих років – і добре, і зле. Але особливо згадується горе – воно не забувається. Яке воно тяжке, те пережите горе, голодне і холодне, породжене нелюдською, бездушною, жорстокою байдужістю до судеб мільйонів українців. Моя пам'ять обтяжена спогадами про страшні недавні трагедії українського народу. Усвідомлення всіх тих злочинів моє сумління нерозривно пов'язує із замислами і втіленнями "мудрого вождя і вчителя" всіх часів і народів Й.В.Сталіна та його запопадливих партійних приспішників.

Записав В.Пащенко.
Весна 2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕДЧЕНКА Івана Андрійовича,
1915 р. народження
(с. Іллінка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Під час голоду був я у м.Артемівську Донецької обл. З 18 років почав працювати в Донбасі обхідником на залізниці "Дніпропетровськ–Ростов". З лютого 1933 р. станція почала заповнюватися людьми, які їхали із сіл різних областей, шукаючи роботу на Донбасі. Люди були опухлі, чорні від бруду, виснажені. Вони просили хліба. По весні приплив голодних людей збільшився. Більше всього мене вражало те, що міліція та працівники ДПУ забороняли голодуючим просити хліба.

На зборах чи в розмовах комуністи ні словом не згадували ні про жахливі картини голоду, ні про випадки голодної смерті. Наче якась сила забороняла їм звертати увагу на те, що біженці з сіл мруть на очах.

Якось мені довелося познайомитися з дідусем з Полтавщини. Він розповів мені про страшні випадки, які відбулися у їхньому селі. Його розповідь я запам'ятав на все життя. Голод у його селі довів людей до того, що люди стали їсти людей. Троє односельчан створили бригаду і стали вбивати людей, які від голоду вже не могли дати опору. Якось увечері вони напали на батька секретаря сільради. Але щось стало їм на заваді, і вони не добили старого. Його син зателефонував у район, і вранці вже приїхали працівники ДПУ і пішли додому до вказаних молодиків. При обшуку у них було знайдено багато кісток, голів і людських рук, а у одного з них в печі стояли два чавуни, в яких варилось людське м'ясо. Найшли трупи двох порізаних дітей. На питання, чиї це діти, вони відповіли, що це їх діти, які похляли від голоду, і вони їх добили, почали варити і їсти. Працівники ДПУ заборонили вести розмови про це на селі, а тих молодиків забрали з собою до райцентру. Їх більше ніхто і ніколи не бачив.

[Підпис] І.Педченко
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕРВІЙ Галини Іванівни,
1925 р. народження
(с. Новопавлівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Нас в сім'ї було троє – мати, я і молодший братик. Про той жахливий голод я можу дещо розповісти.

Моя мати працювала вчителькою у сільській школі. Вона одержувала 50 г цукру, брусок мила і 200 г рису. Але цього було недостатньо для того, щоб прогодуватися. Мати винесла на базар всі свої коштовності, золоті прикраси, котрі їй подарував мій батько (якого я не бачила), за те можна було одержати кілька кілограмів борошна чи жиру. Так що я насамперед великого голоду не відчувала, але ж так могли жити одиниці.

Люди нашого села, як розповідала мені мати, їли листя липи, акації, щавель, кропиву та інші рослини, що тоді складали основний "раціон" селянських родин. Слимаків (які траплялися лише в деяких місцях) варили, юшку споживали, а хрящі дрібно рубали, перемішували з листям і їли. Це запобігало набрякненню тіла та сприяло виживанню.

Отака моя розповідь про ті жахливі роки.

Записала А.Тереха.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕРЕВЕРТУН Любові Антонівни,
1919 р. народження
(с. Шпендівка Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Люди падали, як мухи. Мерли діти, великі і старі. Окремо нікого не ховали, а викопували яму і вкидали трупи прямо з підводи, навіть живих забирали.

Весь хліб, зерно, скотину забирали. Дехто з людей хоч і намагався сховати у вузлику пшона чи жита, все забирали.

В кого з селян не зосталося й хати, то вони жили в землянках, які викопували, ніби погріб. Їли сиру мерзлу картоплю і буряки, які збирали на полі. Ходили також через яри у село Стави на винокурню, де було багато відходів з браги. Люди жменями нагрібали, разом із землею і склянками, і їли, деякі на цьому місці і вмирали, а дехто доходив додому.

В одній сім'ї всі повмирали, зостався лише один хлопчик, який лежав на лаві з пухлими ногами. Піднятися він вже від голоду не міг. Все, що в нього було – це лише одна подушка під головою. І от вбігла до хати баба і забрала в нього цю подушку, сказавши, що він все одно помре, а їй ще жити треба.

Пішли по селу чутки, що люди стали їсти людей. Активісти примусили медсестер ходити і дивитися, хто їсть людей, то цим людям давати укол, який вбиває людину. І одного разу, справді, у одній сім'ї в погребі знайшли дитячі черепи. Ці люди поїдали дітей.

Записала І.Загородня.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕРЕВЕРТУН Оксани Олексіївни,
1919 р. народження
(с. Шпендівка Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Це було дуже страшно. В кінці осені, на початку зими всі запаси, що ми заготовили на зиму, конфіскували. Хто що зміг десь заховати, чи зарити десь у землі, те лише залишилось. Спочатку було не дуже тяжко з продуктами. А потім коли всі запаси закінчились, люди почали помирати. Почали шукати якісь корінчики, гнилу картоплю, буряки, моркву. Вижити було важко. Голод доводив народ до людоїдства. Спочатку їли собак, котів, тобто всіх тварин. А потім дійшло і до людей.

На окраїні нашого села була молода сім'я, в них було двоє маленьких дітей. Що в них було на умі, ми не знаємо. Чи, може, те, що діти все одно загинуть, чи, можливо, що інше? Вони вирішили їх з'їсти.

В селі призначили чоловіка, який їздив конякою і збирав трупи. Йому за це платили, але ніхто не знав, що йому все ж таки платили, мабуть, їжею. Навіть тих, хто ще був живий, він також забирав. Трупи скидали в одну яму. В ямі їх було по четверо, по п'ятеро душ.

Ходили в сусіднє село Стави, де знаходився цукрозавод. Там вони збирали відходи. Ці відходи кип'ятили і їли, а хто не стримувався, їв їх сирими, й на тому ж місці одразу помирав.

Але й це не підтримувало життя, люди пухли й помирали.

Хто залишився після цих тяжких років, були й раді й сумні. Раді тому, що все ж таки перенесли тяжку муку. Сумні тому, що їх друзі, батьки, родичі загинули. А їх дуже багато загинуло за ті роки.

Зараз живу в злагоді, теплі, добрі. Мені вже 88 років. Маю дітей і онуків, а також правнуків. Боюся, щоб не повторилося знову таке лихо, щоб родина не зазнала його. Зараз навчаю цінувати життя таке, яке воно є.

Записала Т. Шандренко.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕРЕВ'ЯЗКО Любові Іванівни,
1924 р. народження
(м. Верхньодніпровськ на Дніпропетровщині)

Голод мені довелося зазнати у с.Суслівка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області.

Батько і мати мали п'ятеро нас, дітей. 1929 р., під час колективізації, одна дитина вмерла, вмерла і мати. Осталось 3 дівчини і хлопець. Земля стояла неорана. Був у нас один кінь, плуг і жатка, разом з сусідом спрягались і обробляли землю.

До колективізації батько наш, Перев'язко Іван Матвійович, мати, Мовчан Фекла Яківна, працювали на пана Шишку. Й досі з того роду – депутати. Батько проробив на пана 9 років, мати – 6, там і поженились. Після 1921 року пан Шишка дав їм землю – 10 десятин і коняку.

Голод у нашому селі розпочався з початку 30-х років, поля засівать було нічим, одноосібники палили все, що мали. Ніякої допомоги голодуючим не було. Навпаки, з району уповноважені робили обшуки, грабували селян, та співчувальники, свої грабили на свою руку. Можна сказать, що усі багачі повтікали. Староста тільки не голодував, його рідня і сім'я – вони ж були співчувальниками. В період 1932–33 рр. були сходки, організовували общі роботи колгоспу, орали, сіяли, у 1934 році давали вже дещо на трудодні. Давали семена засівать городи. Спасалися односельці від голоду по-різному. Жили, якщо мали щось з'їсти.

Курай товкли, полову, шкурки з дині, пусті качани. Магазинів не було, не знали, що таке гроші. Корова стоїла – 3–5 рублів, а грошей не було зовсім. Остався живий наш батько і четверо дітей. Але були сім'ї, що повністю подохли. Було в нашому селі 3 сім'ї, які ловили людей і їли. Голод тривав у нашому селі з 1930-го по 1933-й рік, до врожаю 1934-го року. Не можна й посчитать, скільки людей в селі загинуло, більша половина. Було хат тридцять, осталось 16, і то в хатах не всі. Дохла й скотина, люди їли дохлу скотину. Представники місцевої влади, голова колгоспу, голова сільради, активісти у селі спасали свої душі, не розкошно жили, но з голоду не померли. Односельчанам не помагали. Представники неземельної верстви: вчителі, лікарі, священики у нас теж голодували, ну, не так, як колгоспники. Вчителі тоже голодували, помер вчитель і його мати. Вчителів мало, люди в селі неписьменні.

Весною 1933 року організували в селі ясла. Хто не платив налоги, забирали у сільсовєт і – по камерам. Сильно терпіли люди від смертельного голоду. Тарасенко Левко мав шестеро дітей, подохли всі. Так само і Коваленки. Першими помирали діти й люди похилого віку. Батьки дітей кормили, а самі вмирали. Дітей-сиріт збирали в приют. Після голоду, окрім кролів і 1 га землі, більше нічого у нас не було до 1936 року.

У 13 років я вже робила в колгоспі. 40 год стажу заробила.

Записав П.Чорнобай.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕРЕМІДЬКА Степана Петровича,
1922 р. народження
(с. Водолазське Межівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Нас було 8 чоловік в сім'ї. Батько в колгоспі не робив, працював на себе. Він виплатив всю контрактацію, але його визвали до волості і сказали, щоб за 24 години здав хліба і м'яса 12 пудів. До нас з колгоспу приїхали забирати хліб з колгоспу. Штрикали скрізь піками. Забирали речі (розкуркулювали). Забрали в нас корову і бичка.

Нам не було чого їсти, і ми всі пішли працювати в колгосп. Давали нам по 100 г зерна (жита). Люди не наїдалися, пухли з голоду. Були в нас чоловіки–активісти, які ходили по дворах і виганяли людей на роботу. А люди були виснажені, худі і не могли йти в колгосп. Їли рогіз, щавель, козельки, лободу. А в колгоспі давали баланду.

У нашому селі були випадки канібалізму. Дід і баба заманювали дітей то хлібом, то м'ясом, а самі вбивали їх, варили й їли. Коли люди про це дізналися, то закидали камінням цих звірів.

В нас вимерло півсела. В селі не залишилось жодної кішки, жодної собаки. В ставку не стало риби.

Записала Н.Боровенська.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕРЕСУНЬКО Лідії Іванівни,
1922 р. народження
(м. Київ)

Хочу описати все, що я бачила, пережила в своєму дитинстві – страшний голодомор 1932–1933 років і сталінську колективізацію.

Я киянка, мені 83 роки. Народилась я на Київщині, в 1932-му мені було 10 років, в 1933-му – 11. Все бачила і все знаю.

В 1932-му році був дуже гарний урожай. Але Сталін своїми указами обклав усіх селян величезними налогами – з огорода велику кількість зерна, огородини на кожний двір. Здать у государство 200 яєць, 170 кг м'яса, 25 крб. позики – це кожного року. Селяни працювали у колгоспі і отримували 4 коп. і 60 г зерна на трудодень. Та й ті копійки і 60 г ніколи не виплачувались, а осінню люди розплачувались з державою. Що зосталось, заклали в комірчини, пристебники, хтось щось прикопав біля хати. Та Сталін дав наказ комуністам забрати в селян все, що зібрали на городах.

Тоді приїздила у кожний двір підвода з червоним прапором, і комуністи грузили на віз все, що було в оселі: зерно, картошку, даже в гладишках фасолю й інші бобові. Пороли штиками і находили у кого що було закопано. У нашій хаті подовбали штиками тільки піч і грубу, бо батько був на фронті, у Першу світову війну мав три Георгієвські хрести серебряні, у матері взяли новий кожух.

Налогами обкладали кожне дерево в садку, то люди вирубували садки. В колгоспі не давали збирати колоски на полі, та були випадки, коли як зловлять, було, людину, то давали 3 роки тюрми. А як не виплатиш налоги, то забирали корову з двору. Моя мама молоко, що видоїть, яйця, що кури знесуть – носила продавать на базар, щоб виплатити налог. Нас, менших, було троє. І на трьох були одні чоботи, тому батько ще плів дубові постоли, щоб не рвались чоботи. Ходили ми босяком від льоду до льоду у якихось опорках.

Коли настав 1933 рік, уже після Різдва не було що їсти, люди стали голодать, пухнути. Стали їсти полову, жолуді, від яких умирали. Вже в березні і квітні повально умирали дорослі люди, діти. Трупи лежали в хатах, на дорогах, по лісах, по полях, а хто хотів втекти в Росію і спастись від смерті, (бо в Росії голоду не було), то наших селян-українців викидали з вагонів, і вони на рельсах помирали.

Моєї матері племінник забрав сім'ю й у товарняку утік на Урал, і там вони спаслись. Комуністи тепер кажуть, що то був неурожай, і ніякого голоду не було. Та скільки ж Сталін з комуністами знищили нашого народу, мирного населення України!

На Соловки людей вивозили у товарняках у 30-градусні морози і туди привозили уже трупи. Мого дядька на Соловках розстріляли разом з попом, що правив у церкві, церкву нашу розкидали, а їх розстріляли як троцькістів. А скільки інтелігенції погибло і всякого люду! А тепер комуністи Симоненко, Вітренчиха та Янукович з Медведчуком хотять знову з'єднатися з Росією. Росія всю дорогу з України висмоктувала, витягала жили. А тепер наші "брати", що нам роблять? Комуністи наших вояків УПА обзивають фашистами, а їх Власов німцям здав дивізію і на окупованій території убивали наше українське населення разом з фашистами, грабили селян у наших областях. Багато сіл розміщені в лісних зонах. По лісах стояли партизанські отряди, і селяни партизанам допомагали, чим могли, в основному, продуктами. Як німці узнавали, що селяни допомагають партизанам, тоді в кожне село присилали по 200 власовців і 5–8 німців, і вони тоді зганяли в хати людей, закривали, обливали бензином і живими спалювали. В нашім селі в один день убили 260 душ. Так яку владу хотять комуністи?! З ними несуть червоний прапор ті, котрі жирували тоді і жирують тепер. А як жили люди в сталінські времена, які отримували 40 крб. зарплати, це – уборщиці і 70 крб. ліфтьори і сторожа, як вони жили на ці зарплати? А у комуністичних номенклатурників були закриті магазини і окремі пекарні. Колгоспників же в той час судили за жменю колосків чи 5 буряків на 3 роки тюрми. Я за свої 83 роки набачилась усього. А плєнних наших судили за те, що вони попали у плєн і вижили, – у концлагеря. Українців відправляли на заслання. Так наш зять відбув 6 років, де він був таким немічним, що приїхав із заслання і помер. Всього не опишеш, що за своє життя 83-річне бачила і знаю.

Мати пекла хліб після Різдва уже з картоплею, та от як у людей вигребли все з домівок, то люди і наша сім'я якось жили до Різдва. У кого була полова гречана, сухі лушпайки, жолуді, від яких помирали. Та після Різдва люди стали помирати цілими сім'ями. Трупи лежали під тинами, по вулицях, по лісах, по дорогах. Нагружали їх на підводу, і не було кому закопати ті трупи. Хто уже дожив до весни, ми, троє дітей, ходили на поле і там викопували коріння пирію та їли якісь польові бурячки – наподобіє редьки. Було, якось, наїлись і на четвереньках прилізли додому з блювотою. У батька були пухлі ноги. Трохи спасло нас те, що мати віднесла у "Торгсін" батькові Георгієвські хрести і золоту обручку, і там за те євреї дали їй трошки муки, хліба і крупи.

Та як стало листя на деревах і трава, то їли всяку траву. Ми ходили зривати липове листя, нарвемо торбочки і на четвереньках приповзаємо додому. Мати посушить і пече зелені пряники. Їли березові бруньки і листя. В селах не було ні котів, ні собак, ні птиць. Дойшло до того, що люді їли людей, дітей – було багато людожерства.

А Симоненко і Вітренко, інші комуністи кажуть, що то був неурожай. Ці люди не хотять признать страшний голодомор. В наших селян-українців не було паспортів, бо так було вигідно Сталіну. Хто хотів утікти в Росію, бо там голоду не було, то наших українців викидали з вагонів, і вони на рельсах помирали.

Я 2 рази по телевізору бачила, як один генерал виступав і казав, що неправда, що був голод. І другий раз бачила, як другий генерал теж казав, що не було голоду. А чи ті генерали знають, що селянин при Сталіні отримував 4 коп. на трудодень? Чи знають про те ті, хто ходить з Симоненком на мітинги з червоними прапорами і портретами Леніна і Сталіна? Це люди, які жирували тоді і жирують тепер. З голоду ж померло більше людей, чим у Другу світову війну.

Ще хочу записати пісню, яку ми співали, як ходили у школу. І було наше дитинство і босоноге і голодне, як йшли зі школи то співали: "Йосиф Сталін, подивися, до чого ми дожилися. Клуня раком, хата боком, а кобила з одним оком. Сало, масло і пшеницю відправили за границю…". І тепер помню цю пісню.

Сталін з комуністами розрушили всі церкви та хотіли знищити весь український народ. Скільки розстріляли на Соловках нашого люду... Все невозможно описати... Був це геноцид.

[Підпис] Л.Пересунько
25 листопада 2006 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕРЕСУНЬКО Олени Корніївни

(смт. Софіївка на Дніпропетровщині)

Ой! Коли був страшенний голод, не тільки, дитино моя, їли буряки, це найкраща їжа була, а й людей.

У нас через хату жили Кажани, багатодітна сім'я. Люди в той час, як мухи, мерли. Іде чоловік, упав, його відтягли в сторону і все. Тоді підвода їде, збирає усіх, потім повкидають в яму, а загортать сили в людей немає. Тоді копачам дали трошки гаряченької води, або юшки, а родичам померлих муки пожувати, тільки то не мука, а змелені калачики та трошки вижатків вики, оте все зап'ють водою гаряченькою і загортають людей.

А Кажани всі живі і ніхто не вмер. Кожного ранку старий Кажан їздив до городу. Чого їздив, ніхто не знав. А коли Петро Іванович з сусіднього села там був, то й побачив, як Кажан торгував пиріжками. Він до нього підійшов, та й каже:

– А що, сусіду, пиріжки почім у тебе?

– Та немає, вже скінчилися!

– Та ще он в корзині є.

– Та то я додому везу!

– Ой, сусід, щось незрозуміле, яке ж додому, як ви ними торгували!

А коли до них в хату Хима зайшла, бо їй по дорозі погано стало, голодна була, то почула запах м'яса. То ввійшла в сіни і знепритомніла, а коли відкрила очі, то лежала в погребі, а Сашко сокиру гострив. Підійшов до неї та хотів ударити, а лезо й стало. Він по молоток пішов, а вона вилізла з того погреба, до забору дійшла, а там підводою їхали якраз і забрали її.

Тільки в хаті дома до тями прийшла і зятю розповіла, він бухгалтером в колгоспі працював, то усе знав. Тоді патруля визвали і до Кажанів через день пішли, то не знайшли 3 дітей найменших і Горпину горбату. Отаке-то було, пиріжки з людського м'яса їли.

Записала С.Лагно.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕРЕЯСЛОВЕЦЬ Планіди Іванівни

(м. Дніпропетровськ)

Моя мать в 1933 г. работала посудомойкой на хлебозаводе, и когда кто-то что-либо не доедал, то она собирала пищу в бидончик, накрывала куском хлеба и несла домой. Нас было в семье 3 детей. Отец был столяром. То, что мать приносила время от времени, нас и спасло. Иногда ходили искать что-нибудь поесть, попрошайничали. Один раз встретили старенького дедушку, он попросил дать ему хоть немного поесть. Мы не могли отказать ему, дали кусочек хлеба и луковицу. Он все с жадностью съел, поблагодарил, а отойдя недалеко от нас, свалился и умер (так как нельзя было сразу так много есть после долгого голодания).

Хлеб (зерно) забирали у всех, ходили и забирали. Забирали скотину, забирали все, что можно было. Говорят, что во время голода зернохранилища были полные, очень много в них было зерна. В 1933 г. люди от голода умирали валом.

Записав Н.Пранішвілі.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕТРЕНКО (у дівоцтві ФЕСЮН)
Василини Тимофіївни,
1917 р. народження
(с. Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

У батька і матері нас, дітей, було троє: брати Сергій (1913 р. народження) та Петро (1911 р. народження). Наша родина жила заможно, бо трудилися всі в поті чола. Але прийшов час, коли треба було вступати в колгосп, а батько, як і багато інших селян, не схотів. Тоді нас розкуркулили, вигнали із хати. Уся родина тинялась по сусідах, допомагаючи їм в усьому.

Активісти, крім того, що викинули з хати, забрали все на світі: зерно, муку, картоплю. Навіть рукав сала, який дав дядько Пилип із Сапонівки, теж потягли з собою. Мати стала криком кричать, не віддавала той рукав, то Кугун навіть пальці їй у двері защемлював і таки забрав. Їли ми тоді таке: рвали лободу, конюшину, запарювали полову. Мати, намагаючись врятувати дітей, що, було, попаде, віддає нам. А сама опухла від голоду. На той час приїхав знову дядько Пилип, подивився на таке безхліб'я, та й каже:

– Це ж ти, Явдохо, умреш чи що?

– Та... дітей жалко...

Метнувся дядько у Сапонівку, набрав глечиків молока кислого, привіз муки. Це було ціле багатство. Отак ми і вижили.

Незабаром після голоду було переселення в Херсонську область. Наша родина поїхала до батькової сестри Степаниди, яка виїхала туди набагато раніше. У неї і її чоловіка була величезна клуня, повна зерна, олії та інших продуктів. Але того літа, коли ми переїхали, там, у Херсоні, був неврожай. Об'ївши дядька й тітку, ми знову повернулись додому, жили у двоюрідного дядька, батькового брата Оврама. Тіснота, злидні, воші. Золили у жлуктах одяг, прали на Левоші у драних чоботях. Ото виллю воду з чобота (а надворі морозище!) і знову перу. Отак і жили, не доведи, Господи!

Навпроти нас жила сім'я Ющенка Івана. Так із голоду бідували, що помер Іван, його дружина Ганна, дочки Марта, Хима, Тетяна, син Степан. Вижили лише дочки Вірка та Ольга.

Записала О.Сидоренко.
31 липня 2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕТРЕНКО (в дівоцтві ЗАГОРОДНЯ) Ганни Терешківни

(с. Гребінки на Київщині)

Була жінкою емоційною, тож коли на їхньому подвір'ї з'явилися непрохані гості, то не дивлячись на свої молоді літа, влаштувала їм добрячу сварку. Покарання уникла тільки завдяки своєму юному віку.

Її батько, Загородній Терешко Сергійович, якось зустрів свого знайомого, Якова Шаманського, який попередив: "Зійди з дому, бо ти призначений на висилку". Батько втік до радгоспу "Терезине", що під Білою Церквою. Наступного дня після втечі батька, до хати Загородніх приїхали двома підводами активісти. Серед них Ганна Терешківна впізнала Зеленського Михайла, Желяка Сергія, Усенка Конона, Козенко Соломію та сусіда, Корнієнка Луку. Керував ними Зеленський. Всю сім'ю вигнали з хати, забрали корову. Все збіжжя склали на підводи. На сльози і прохання ніхто не звертав уваги, тоді Ганна Терешківна не стерпіла і завела нестерпну сварку з [головою сільради] Михасем.

Пішли Загородні поневірятися по людях. Коли все трохи затихло, повернувся батько, Терешко Сергійович. Він влаштувався на цукровий завод, і сім'я винайняла квартиру ближче до центру.

Одного вечора до хати завітали голова колгоспу ім.Шевченка Розенберг та кутковий активіст Білик Микола. До речі, саме Білик розкуркулював тітку Ганни Терешківни, Тетяну, навіть кожуха здер з її плечей. В той вечір запропонували батькові піти до колгоспу на роботу, а ще пообіцяли віддати відібрану хату. Такі умови влаштовували батька, і він перейшов на роботу до колгоспу, де йому доручили порати робочих волів. Сім'я дуже раділа з того, що повернулася до рідної хати.

Хотіла Ганна Терешківна продовжити навчання у Гребінківській середній школі, але її, як куркульську дочку, виключили із школи, а батько почав хворіти і помер у 1938 році.

Записав М.Таран.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕТРЕНКО Марії Федорівни

(с. Ганнівка Широківського р-ну Дніпропетровської обл.)

То было страшное время. Есть было нечего, все запасы продовольствия забирались в пользу государства. Забирали все, что можно было забрать. В нашей

семье отец в 1933 г. пошел на заработки в город и не вернулся. Мать наша осталась с 3 детьми на руках, отвела нас в город на вокзал, сказала, что скоро вернется да и ушла. Наверное, думала, что нам кто-нибудь да поможет. Нас подобрали (а поскольку мы были разного возраста), разъединили и отправили в детские дома. Наверное только благодаря этому, мы выжили, т.к. детей в детских домах немного кормили.

Когда я была уже в детском доме, то познакомилась там с мальчиком Ваней. Намного позже я узнала от него его историю. Его родители в голод 1933 г. не выжили и остались они одни с братом Колей. Ване тогда было лет 7–8, Коле – меньше. Чтобы хоть как-то прокормиться, ходили попрошайничать, заходили в дома, просили что-нибудь поесть. Подошли как-то к одному дому, и Коля (как младший), пошел просить милостыню, думали, что младшего больше пожалеют. Ваня остался на улице ждать недалеко от того дома. Коля ушел и не вернулся. Вероятно, его съели.

Записав Н.Пранішвілі.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕТРЕНКА Ничипора Андрійовича,
1915 р. народження
(с. Мисайлівка Богуславського р-ну Київської обл.)

РОЗКУРКУЛЕННЯ

В 1929 році почався наступний експеримент над народом: ліквідація куркуля, як класу. У Богуслав прибув посланець із ЦК партії на прізвище Сергієнко, – рішучий, невтомний, з хижим поглядом, з жорстоким серцем. Тут зразу ж належно оцінили його й сказали:

– Їдьте, товаришу, в Мисайлівку, там буде до чого докласти рук. Через годину він уже був у селі. Зайшов у сільраду і сказав:

– Покличте мені голову комнезаму. Коли той з'явився, запитав:

– Багато в селі куркулів?

– Кожен десятий. Не хватить і пальців, щоб перерахувать.

– В такому разі засукуй рукави і будем чистити село до кісток. А зараз скликай збори комнезаму. Виконавець бігав по селу й вигукував:

– Комнезами, нездари, приїхав уповноважений аж із столиці душить куркулів! Невдовзі зал у сільському клубі був повен. В президії сиділи Сергієнко і ще кілька осіб з начальства. Сергієнко взяв слово:

– Товариші комнезами, ви надійна опора радянської влади, більшовицької партії на селі. Перед нами поставлена задача: ліквідувати куркуля, як класу.

Куркуль – кровопивець, залив вам за шкуру сала, тепер прийшов час розрахунку. На висилку їх, на Соловки, в непролазну сибірську тайгу, хай гризуть там камінь, хай виють як голодні шакали. Ці слова були, як сигнал до атаки. В залі знялась справжня буря. Всі наперебій зіскакували з місць, кричали, підбігали до сцени.

– Мазила на висилку, Семенюру, Вакулу… Особливо активничала Гризун Надія, по-вуличному "Старуха", намагаючись записати до куркулів усіх сусідів – середняків. А Сергієнко спішив писати, вже дописував зошит, а вихор набирав сили. Враз зупинивсь, кинув олівець, підняв руку: "Тихо!" Але в залі клекотіло, куди там зупинити. Тоді він склав кулак і вдарив по столу з такою силою, що аж шибки у вікнах задзеленчали. Затихло.

– На сьогодні досить, записано вже вісімдесят сімей. Справимося з цими і візьмемося за всіх останніх. На посівну в селі не оставимо жодної.

На другий день довгий список було подано в район. Звідти прийшла подяка, але сказали, що з-за браку вагонів куркулів висилатимуть поетапно, а назавтра наказали доставить на залізничну станцію десять сімей.

Вранці дві гарби в супроводі активістів, Сергієнка та міліціонера з гвинтівкою під'їжджали до дворів куркулів: вигонили з хатів. Доносився плач, крик, прокляття. Зайшли й до Мазила. Стара, низька невеличка хата, земляна долівка, під стіною лави, піл дощаний замість кроваті. Рядочок ікон на стіні. Господар порається біля худоби. Замолоду бідняк, як і комнезами, та був дбайливий, невтомний трудівник. Складав копійку до копійки, купив другого коня, корову, а саме головне – докуповував землю, що була на вагу золота, тому і охрестили його куркулем. Сім'я велика, діти дрібні, одно в колисці. Сидять на лежанці, ждуть снідати. Хазяйка витягла з печі кругленькі житні паляниці, розклала на лаві, накрила біленьким рушничком. Сергієнко суворо сказав:

– Вибірайтесь з хати, вашого тут нічого немає.

– Куди? – питає

– Побачите, і не затримуйтесь; виходьте, в чім стоїте.

Почали всіх насильно вигонить.

– Забирай дитину з колиски, діда – зводьте з постелі, всі – до гарби.

Господарка взяла паляницю в руки, але "Старуха" вирвала:

– Не смій, хліб піде в колгоспну комору!".

– Грабіжники, нелюди, безвірники! – не втерпів Мазило.

– Замовчи, на вічній мерзлоті будеш господарювать.

А Мазилиха-таки просить у Сергієнка:

– Відломіть хоч кусочок хліба в дорогу, розжую та в тряпочку, та дам хоч дитяті, хай ссе.

– До куркуленят жалості не повинно бути.

Всіх випровадили, міліціонер закрив хату на замок. Старий немічний Мазило вийшов з двора і впав.

– Відтягніть з дороги і хай тут гине.

Впала на коліна господарка, притисла дитину до грудей, плаче, аж землю топить. Прощається з усім рідним. Прийшли до гарби, посаджали старих і малих. Підходять прощатись родичі, сусіди, і всякий хоче щось дати в дорогу. Але всіх відгонили. Заскрипіли колеса, рушили піщаною дорогою до Богуслава. Поїхали, як на вірну смерть. За те, що робили від зорі до зорі, що не було коли помолитися й Богу.

[Підпис] Н.Петренко
1990 р.

ЯК БУДУВАЛИСЬ КОЛГОСПИ У СЕЛІ

Оленка прийшла із школи, а мати саме топила в печі і плакала.

– Чого ви плачете, мамо? – спитала.

– А як мені дочко, не плакати, коли в нас забирають у колгосп землю, яку нам оставили батьки й діди і яка нас годувала. Як же нам жити без своєї землі? Як рибі без води.

А Оленка їй каже:

– Послухайте, мамо, що нам казав учитель, Антін Йосипович:

– В колгоспі так буде добре, що нажмеш кнопочку – і в тарілочку полетять вареники, а нажмеш другу, то з'явиться ковбаса.

– То він, Оленко, жартував.

– Ні, мамо, Антін Йосипович дуже серйозний. Коли ми читали байку "Ворона й лисиця", я засміялась, бо було смішно, а він так мене вдарив лінійкою по долоні, що аж сльози потекли. І це він сказав, що після колгоспу настане комуна, і тоді у нашому селі буде рай.

Мати сказала:

– А запитай його, коли настане та комуна.

На другий день Оленка й запитала. Антін Йосипович відповів:

– Не знаю, може, через десять, а, може, через сто років. Нам про це ніхто не каже, бо не знає.

Каже мати Оленці:

– Ото вам учитель сказав правду. Він вам каже те, що його заставляють казати, бо якщо не підкориться, то знімуть з роботи.

Увечері матір позвали на збори. Не відпускали додому всю ніч, заставляли, щоб записалась у колгосп. Вповноважений з району пригрозив:

– Якщо не підпишешся, відправимо в Сибір чи на Соловки.

І не давали супокою кожного дня. По радіо і в газетах писали, що колгосп – справа добровільна, а тягли в нього, як бика на бойню. А далі почала ціла бригада приходити в хату і сиділи всю ніч, примушуючи записатись. Хто зможе

витримати такий шалений натиск? Записувались один по одному, записалась і Оленчина мати. Вистояв лише один – Овраменко Іван Трохимович, що йому не робили, не здався. Так і вмер одноосібником.

[Підпис] Н.Петренко
1990 р.

СПОГАД ПРО КОЛЕКТИВІЗАЦІЮ: КРОК ДО КОМУНІЗМУ

Мисайлівка неподалік старовинного міста Богуслава. Частина села сховалася в глибоких ярах, а друга вільно розкинулась на рівнині і підійшла впритул до красуні – річки Рось. Велике і заможне було село, споконвіку славилось умілими і завзятими хліборобами. Навколо села, скільки оком кинеш, рівна, як карта, родюча земля. Було, вийдеш в переджнив'ї, оглянешся – стоять, як ліс, жита й пшениці. Тяжкий колос гне в дугу упруге стебло. Так було віками.

В 1929 році звалилась на село біда: колективізація. Мов буря, що вириває з корінням могутні дуби, покрівлю зриває з осель, непоправно руйнує все на своїй дорозі. Захвилювалось, загомоніло село.

Мов чорні круки, налетіли уповноважені з райкомів, шахтарі, "двадцятип'ятитисячники" з Донбасу, міліція, енкаведисти, всі з зарядженими наганами в кобурах, мов на фронт. Знали добре, що вирвати з рук господаря землю не так легко, і без зброї тут не обійтись.

Серед цієї зграї особливо помітним був уповноважений з ЦК партії Артем Акулов: скуластий, кремезний, з покатим, як у Сталіна, лобом, широким приплюскнутим носом, з хижим поглядом з сірих навикіт очей. Наказав скликати на збори село. Виконавець Семен ходив вулицями й вигукував:

– Ану, всі на збори, приїхав великий чоловік з столиці, буде говорить з нами!

Всі йшли, адже час був доленосний, і невдовзі широкий майдан заполонила людська маса. За столом біля сільради сидів Акулов з кількома однодумцями і думав: як просто було вирішувати все в громадянську війну: з оголеною шаблюкою на гарячому коні летіти в бій з петлюрівцями, деникінцями, рубати – або ти його, або він тебе. А в ГубЧК ще простіше: ставили контру до стінки і нажимали курок. А як зараз підійти до цієї різношерстної маси, що їй сказати, щоб зачепити за живе, попасти не в брову, а в око. Люди ждали, погляди всіх були звернуті на нього. Встав і голосно, не поспішаючи, щоб почули всі, заговорив:

– Я дуже вдячний вашій активності: бачу все село на майдані. Слухайте ж: прийшов час в корені змінити лице села. Доки ви будете одноосібниками, доки вам жити в злиднях, з неспокоєм дивитись у майбутнє? Дивлюсь я на вас і не бачу ні одного радісного усміхненого лиця. Горе, клопоти чорною тінню лежать на них. Ви борсаєтесь, як мухи в павутинні, щоб вирватись з недолі, як жити, як прогодувати й одягти сім'ю, за що купити плуга, борону, щоб засіяти

пісну землю. Ви п'єте гірку чашу до дна і не бачите виходу із цієї скрути. Чи можна так далі жити? Ні!

Замовк на секунду.

– Партія більшовиків, наш мудрий вождь товариш Сталін вказують нову, ще незвідану ніким дорогу ясну, пряму, вірну до спільного колгоспного життя. Вся земля стає власністю колгоспу, а селянин-одноосібник – колгоспником.

На хвилину він замовк, мовчав і майдан.

– Предложую: всьому селу, як одній людині, вступити в колгосп. Прошу підходить до стола й записуватись.

Ніхто не підходив. Вир думок трусив душу, як пропасниця – як це залишитись без землі, вічної, як саме життя, переданої батьками й дідами? Це все рівно, що пережити жахливе пожарище, що знищило вогнем все надбане, залишивши купу попелу. А яким буде життя в колгоспі, до якого так палко кличе уповноважений, чи не прийде він з наганом і не забере все вирощене для тих, хто далекий від землі, але їсти хоче?

Глухий гомін прокотися по людському морі. Посипались запитання:

– Колгосп – справа добровільна чи примусова?

– Добровільна!

– Платитимуть за зроблене чи всім однаково?

– Платою всі будуть задоволені.

– А що матимуть старі й малі, хворі?

– В обіді не останутся.

– А чи можна буде вийти з колгоспу?

– Бажаючих не буде. Завод не прийме.

Старий сивобородий дід підняв руку.

– Люди добрі, моє слово таке: хай знає товариш уповноважений, що нас у колгосп не заманити ні солодкими обіцянками, ні облудними словами, ні погрозами, хай так і перекаже хоч і самому Сталіну.

– Правда, правда!

Почулось схвально. Акулов засовавсь, як на гарячій сковорідці, прошипів:

– Трухлятина, напівтруп, контра, я поверну тобі голову, вирву твій язик.

Та в цю мить підбіг до стола молодий юнак:

– Слухайте, підніміть руки, хто хоче вступити в колгосп.

З десяток рук між натовпом піднялось вгору. Оглянулись, хто це підняв руки: найлінивіші, пізно вставали, рано лягали.

– Відійди геть від стола, – лютував Акулов, – хто давав тобі право питати, агітувати проти радянської влади. Таких за грати.

І кинув слово, як камінь, у натовп більшовицьке, рішуче:

– Попереджаю всіх: хто стане супроти нас, – буде жорстоко покараний. – Розійдись!

І пішов геть, думаючи, що на свідомість не покладатись, лише на силу. Та натовп стояв, як прикутий до майдану, клекотав, мов вулкан, аж поки не зійшла вечірня зірка.

[Підпис] Н.Петренко
1990 р.

БАТЬКОВІ ПОНЕВІРЯННЯ

Коли 1932 р. в колгоспі "Нове життя" почали молотити і насипали купу зерна, біля неї одразу вишикувалася варта: уповноважений із райпарткому, кілька активістів та міліціонер із гвинтівкою. Хліб вивозили поспіхом. Примусили й батька вантажити мішки. Коли зерна в купі лишилося мало, батько не стерпів і сказав:

– Люди добрі! Що ми робимо? Все віддамо, а як зимувати доведеться?

Уповноважений підстрибнув, мов ошпарений. І кинувся до батька:

– Проти влади агітуєш, проти партії? До в'язниці б тебе, а ще краще – до стіни і кулю в лоб!

Усі злякано мовчали. А за кілька місяців лишилися ні з чим. Ні в полі, ні в селі нічого не зосталося. Більше того, в районі заявили, що плани хлібозаготівлі не виконано. Із нашого села ще вимагали 500 ц. А коли прийшли до нашої оселі, той же вповноважений вимагав із батька центнер.

– Де мені його взяти? – розвів руками тато. – Сім'я моя голодна. Колгосп мені не давав, на потилиці я не сіяв.

Сколупали підлогу, стіни, зруйнували піч, пошкодили стріху, поштрикали землю в городі, саду. Вилаялися, мовляв, сховав так, що не знайдеш, і наказали батькові прийти до штабу, щоб там поговорити "по душах".

Штабом називали хату розкуркуленого селянина. Як тільки переступив батько її поріг, одразу зустріли запитанням:

– Що, вже оддав центнер?

– Оддам тоді, коли матиму. Коли мені колгосп дасть.

Роздягли до білизни і вкинули до холодної комори. А там уже було кілька чоловік. У розбите вікно віяло снігом, до кісток пробирав мороз. Ніч – мов рік. Ранком запитали батька:

– Що, вистачило часу на роздуми? То віддаси центнер?

Не дочекавшися відповіді, уповноважений запалив сірник і підніс до батькового обличчя, шиї, волосся. У хаті повіяло смаленим. Батько скрипів зубами од болю, але мовчав. Удома його ледве впізнали. І лице, і вся голова покрилися водянистими пухирями. Довго мучився.

А восени люди в селі почали вмирати. Хати порожніли. Зранку до вечора 2 підводи звозили до братньої могили замучених голодом. Батько спочатку дуже схуд, ослаб, потім почав пухнути. Бувало, як зніме чоботи – ноги схожі на колоди. Потім і весь спух, почорнів. Встав до схід сонця і попрямував до залізниці. Але не дійшов до неї, впав серед поля. Дякувати Богові і людям, як їхали підводою, –

привезли додому. Довго ми одтирали його, потім висадили на теплу піч. Урятували. Але не надовго. Дожив батько до Великодня. Ще й привітав нас. А на завтра спочив... Материну руку підніс до своїх вуст, нас, дітей, погладив по голівках і просив запам'ятати дні чорного лихоліття, заподіяного комуністами.

Народна газета. – 1996. – №1.

СМЕРТЬ БАТЬКА

У час голодомору я був студентом педагогічного інституту. Нестерпним було життя: 200 грамів хліба-сурогату, обід, не вартий копійки; гуртожитки-бараки із собачим холодом взимку. Студенти, які не мали допомоги з дому, ходили, як тіні. Між ними був і я. Невсипуще око ОГПУ – НКВД пильно стежило за студентською масою, вириваючи з її рядів кожного, хто висловлював невдоволення.

Весною 33-го, тільки-но я вийшов з аудиторії на перерву, аж бачу, коридором іде мій молодший брат Степан – сумний, стривожений. Я до нього:

– Що трапилось?

– Помер батько з голоду.

Страшна звістка приголомшила. Враз ніби хтось лещатами затис серце, все навколо потемніло, я немов закам'янів.

– Поспішаймо, брате, ховати батька, – мовив Степан.

Через кілька хвилин ми вже були на залізничному вокзалі, добирались додому. Дорогою брат розказував:

– Минулої осені колгосп недовиконав план хлібозаготівлі, хоч забрали все до зернини. Як чорні ворони, налетіли в село уповноважені з району. Організували з активу бригади і пішли з лопатами, ломами шукати по дворах хліб. На нашому кутку бригаду очолив Лейба. Зайшли й до нас.

– Здай п'ять пудів хліба в державу. Ти його сховав. Треба підтримати рідну нашу більшовицьку партію і уряд, – сказав батькові Лейба.

– Хай рідна партія зараз підтримає нас. Люди з голоду гинуть.

Батько завжди говорив правду в очі.

– Замовчи, – заверещав Лейба. – А то я вирву в тебе язик.

Та батько не мовчав:

– Ви забрали в мене все, загнали в колгосп. Я день при дні ходжу на роботу, а не маю ні грама хліба, ні копійки грошей. Я, як і всі, дурнороб. А ти ще прийшов видирати останній шматок.

– Я бачу, хто ти. Ти – ворог радянської влади, тебе – в тюрму, – репетував Лейба, як навіжений, бігаючи по хаті.

– За всяку ціну знайти в нього хліб, – наказав активістам.

Ті взялися за роботу: колупали долівку, стіни, лазили попід стріхою, розкопували землю на городі. Нічого не знаходити. Але Лейба помітив на полиці горщик, зняв, заглянув в нього. Там була жменя проса.

– Ось куди заховав, – торжествував Лейба.

Направився до виходу, щоб висипати пшоно в мішок. Та мати перегородила дорогу. Обома руками вчепилась в горщик:

– Не віддам. Душу раніше забереш, ніж оце просо. Я тиждень колінкувала по полі, по зернині збирала.

Один із активістів ухопив її за поперек і кинув на долівку. Мати вдарилась головою об поріг. Потекла кров. Але це бригаду не стривожило. Спустились у льох. Там в куточку стояло відро дрібної картоплі. Забрали теж. В хаті не осталось ні зернини, ні пилини. А попереду – зима, весна, до жнив ще далеко. Уже з-за воріт Лейба крикнув батькові:

– Щоб увечері прийшов у штаб. Там поговоримо по душах.

Як стемніло, батько пішов у штаб. Містився він у хаті розкуркуленого і висланого Вакули.

За столом сидів Лейба і кілька активістів.

– Хліб здаси? – зразу спитав Лейба.

– А де я його візьму? Ви ж останнє забрали.

– Та ми тебе скрутимо в баранячий ріг, – скреготнув зубами Лейба. – В комору його!

Роздягли батька до білизни і кинули в холодну комору. Там уже сиділо кілька осіб. Тримали всю ніч. Вранці почали викликати по одному.

– Вже надумав, де схований хліб? – Лейба звів розлючений погляд на батька. – Признавайся!

– Хіба серце виймете з грудей.

Лейба підскочив до батька, запалив сірника і підніс до його обличчя. Їдкий запах наповнив кімнату. Батько засичав од болю. Все лице і шия вкрилися водянистими пухирями. Таким він і повернувся додому. Цілий тиждень пролежав в гарячці. Коли підвівся, пішов нічним сторожем до коней. На конюшні і помер...

Ось ми вже біля своєї хати. Назустріч вийшла мати. Бідна, як вона зчорніла, і голос мовби не її, і погляд затуманений. А ноги, як колоди – ледве переступає ними.

– Ой, сину! Тебе так виглядав батько, так ждав. Хотів поговорити з тобою.

Після мовчанки запитала стиха:

– Ти й кусочка хліба не привіз з Києва?

– Ні, мамо, – відповів, а серце зайшлося щемом.

– Якби хоч разочок вкусити, пожувати, я б і піддужчала.

Зайшли в хату. Батько лежав на лаві. Добрі очі закриті тяжкими повіками, міцно стулені вуста, роботящі руки складені на грудях. Я став на коліна і припав поцілунком до рук, які в дитинстві пестили, гладили мене.

– Таточку, рідний, дорогий, відкрий хоч на хвилину свої ясні очі, промов до мене хоч словечко!..

Пекучий жаль, якого ще не відчував зроду, переповнив моє серце.

Мати взяла мене за руку:

– Досить плакати. Слізьми батька не підняти. Ви, діти, ще молоді, вам треба ще жити, треба вижити. А зараз беріть лопату та йдіть на кладовище, там наш зять Ілько Романович копає яму, поможете йому. Немає домовини, ні в що покласти батька.

Тільки-но мати закінчила сумну мову, як до хати зайшов наш сусід Трохим Олексійович. В одній руці – пилочка, в другій щось загорнуте в газету.

– Прийшов допомогти. Доброю людиною був покійник. Нікого не скривдив. Царство небесне його душі. Знімемо двері в повітці і зробимо домовину. А це ось кусочок кролячого м'яса для підтримки.

– Не треба, ви ж відриваєте від своєї сім'ї, – каже мати.

– У такий тяжкий час треба ділитися, – сказав сусід.

Трохим Олексійович почав робити домовину, а я пішов на кладовище.

За кілька кроків від нас чотири колгоспники копали могили – глибокі, широкі. Над ними з гвинтівкою стояв вартовий. Один з копачів, Василь Петрович, якого можна зустріти й сьогодні, підійшов до нас і розповів:

– З ранку до вечора двома гарбами привозять мерців і скидають у ями. Не встигаємо копати.

– А чого це над вами поставлено варту? – запитав Ілько Романович.

– А ми, як арештовані, – відповів Василь Петрович. – У мене загинув кінь з голоду. Запріг, а він упав. Прибігло начальство, як визвірилося на мене: ти навмисне забив коня. Хочеш розвалити колгосп? Судити будемо. І це тепер нам, як кара...

У цей час під'їхали гарби з мерцями, і Василь Петрович пішов допомагати.

Біля однієї гарби їздовим був Гнат Романович, рідний брат нашого зятя, а біля другої – Захар.

Підходить Гнат Романович і каже зятю:

– Привіз я до ями нашого рідного брата Андрія, дружину і двох їхніх діток. Вимерли всі. Іди попрощаєшся.

Ілько Романович пішов прощатися. До мене підійшов Макар.

– Хочете батька поховати окремо? – запитує мене.

– Така думка, – відповідаю.

– Хотів і я, так як ви, поховати свою матір окремо, та не вдалось. Учора ввечері я привіз її разом з іншими, скидав усіх у спільну могилу, а матір поклав зверху. Думав: сьогодні раненько викопаю могилку і поховаю окремо. Приїжджаємо рано, а матері вже немає. Де ж вона ділась? Певно, думаю, звірина потягла. Пішов по кладовищу шукати. Аж йде Михайло Федорович:

– Що ти шукаєш, Макаре?

– Матері за ніч не стало.

– І не шукай, бо ти її тут не знайдеш. Вчера пізненько я йшов через кладовище і бачив, як під'їхав Лука візком, поклав труп на нього і повіз додому. То, певно, була твоя мати. Я – до Луки. Сидів він на лаві, ледь живий.

– Де ж ти дів матір? – запитую.

Він мовчить, мов не до нього. Чую, щось зашкварчало в печі. Заглянув, там горщик, а з нього виглядають пальці. Почав я шукати по хаті, і на горищі, під виводом, знайшов голову матері. Приніс і он закопав. Таке то. Сталін довів народ до людоїдства. Чи було таке на світі?

Після такої розповіді стало моторошно. Макар почовгав до гарби. Ми з Ільком Романовичем докопали яму. Тоді він пішов на ферму, запріг у віз клячу. Під'їхали до двору, поклали на віз домовину, і всі рушили виряджати батька в останню путь.

Попрощались. Опустили в могилу пригорщ землі.

– Вічна тобі пам'ять, дорогий, рідний, незабутній!

Вісті Богуславщини. – 1993. – 24 липня.

ПАМ'ЯТЬ 33-ГО: АНДРІЙКО

Ой, як тяжко було зустрічати голодному люду Новий, 33-й, рік. У кожній хаті та й мрець, а інші зовсім спустіли. А в Горпини Варенички народилось дитя, одненьке на все село. І тільки з'явилось на Божий світ – зразу ж і їсти просить. А в неї груди присохли, ледве ногами волочить. Поклала в колиску, колише та приспівує:

Спи, мій соколику, спи.
Губоньки стисни щільненько,
Губки маленький стули.
Закрий оченята гарненько.
Спи, моє золотко, спи.
Жди, моя пташечко, жди.
Житечко вспіє на полі.
Хліба в нас буде доволі.
Жди, мій Андрієчку, жди.

Не втихає дитя, жалібним голосочком бере за серце матір:

– Пташечко моє миле, що ж я покладу у твій ротик, – втерла сльози.

– Піду просити милостині, – рішила, – зайду в хати й скажу: новонародженого Андрійка порятуйте, люди добрі. Минула село, пішла в Богуслав. Зайшла в першу хату. На долівці лежать двоє мертвих, а жіночка опухша, чорна на вид, сидить на лаві ледь жива. Перехрестилась Горпина і мовчки пішла далі. Зайшла в другу хату, розповіла.

– Бог дасть, – кажуть. Дійшла аж до суконної фабрики, не роздобула нічого. Сіла, виплакалась. Чи йти далі, чи вернутися. А чого повертатись? Бачити, як умиратиме синочок. Пішла вниз до Росі. Переступила поріг першої хати, бачить: сім'я єврейська. Старенька, певно, мати, сидить на дивані, молода, як видно, дочка, одіває двох дівчаток років до десяти. Всі гарненькі, веселенькі,

щічки червоненькі, кіски заплетені, як лялечки. І дух у хаті такий приємний, аж вдихнути глибоко хочеться.

– Не буду протягати руку за милостиню, багаті не дадуть. На роботу проситимуся. Вклонилась низенько, стою біля порога. Всі дивляться з цікавістю, ждуть слова.

– А чи не треба вам, людоньки, робітниці, допомоги в дворі?

– Треба, – кажуть, – і дров рубати, і прати, і хату помазати. Та хіба з у вас, жіночко, є сила. Ще вмреш у нашім дворі.

– Все робитиму, ні від чого не відмовлюсь, наказуйте.

Винесли купу брудної білизни.

– Зроби, щоб була біленька, як сніг.

Пере, намилює, вижимає, носить воду. Обливається потом, ледве стоїть на ногах.

– Коли б, Господи, не впасти.

Попрала це, підносять ще.

В обід приходить господар. Під рукою дві хлібини, пахучі та пухкі. Поклав на стіл, щось мовив по-своєму. Глянула на нього і зразу ж пізнала: Арон. Це ж він всю осінь їздив у село, як уповноважений від партії, і забирав хліб до зернини. А тепер має хлібну картку і щодня одержує в магазині дві хлібини.

Поглянув на мене чоловік не по-доброму й питає:

– Звідки, жінко?

– З Мисайлівки, – кажу.

– А мене бачила в селі на зборах, чи нарадах?

– Ні, – кажу, – не бачила, на зборах не буваю.

Думаю: скажу правду – буде гірше. Сіли обідать, і такий запах рознісся по хаті і від борщу, заправленого салом, і від каші.

– Які щасливі люди, – думаю, може, й мене позвуть. Ні, не позвали. Недоїдки повикидали в помиї.

Доробила до вечора, почало вже темніти. Кажуть:

– Додому вже йди, у нас ночувать не будеш.

І дають сухарика. Лечу я, як пташка, додому, падаю, встаю.

– Чи застану ще живеньким, Господи, збережи йому життя.

Вбігла в хату. Мовчить. Страх мене оповив. До колиски, взяла за голівку, тепленька. Обезсиліло геть і голосочка не зведе. Швиденько розжувала кусочок сухарика, завернула в тряпочку і в ротик йому. Як же воно оповило своїми маленькими губами, як же висисає та з радості ніжками – ручками ворушить. Виссало до камінчика і заснуло.

Встала ледь світ-раненько, вклала в ротик, що осталось, а сама до міста. Прийшла, а вони ще й не встали.

– Будеш сьогодні дрова рубать. – Кажуть. Дали сокиру, показали місце. Цілий день колола суху, тверду грабину. А ввечері знову сухаря.

– Щасливі ці люди на нашому нещасті і такі, не поїдають хліба, на сухарі переводять. Для них голоду немає і в помині.

Цілий тиждень я ходила, поки геть вибилась із сил, а в суботу не пішла, побачила, що не дійду до міста. Трошки відпочила за суботу й неділю. Приходжу в понеділок.

– У нас уже є друга робітниця, – кажуть, – ти, видно, лінива, день біжиш, а три дні лежиш.

Облилась я сльозами та й стою.

– Іди з Богом, – кажуть, – наймайся в інших.

Вийшла я на дорогу і так тяжко на душі, що розступись земля – і я без вагань зникну з цього світу.

[Підпис] Н.Петренко
1990 р.

ГОЛОДОМОР У МИСАЙЛІВЦІ

Мисайлівка одвіку славилася завзятими, вмілими хліборобами. Але багато їх було вислано на Соловки, де й загинули. Всіх інших силоміць потягли до колгоспу. Настало життя ще тяжче, ніж за кріпацтва.

Ранком, бувало, женуть господарок на роботу, котра не встигла піч витопити – беруть відро з водою, заливають вогонь, а її в спину виштовхують із хати.

Що в полі зберуть та змолотять – усе, ніби мітлою виметуть, у заготівлю. Крім того, накинули селу додатковий план здачі зерна. Організували бригади активістів. Пішли вони по дворах шукати збіжжя. Колупали підлогу, стіни, лазили попід стріхами, штрикали залізом по городах. Уповноважений із столиці горлопанив: “Ми Червону армію і робітничий клас не залишимо без хліба!” “Ми за будь-яку ціну виконаємо наказ товариша Сталіна!” – хизувалася одна активістка, знайшовши на полиці один-єдиний кілограм проса. А інша тим часом зняла з ікон рушник, зі столу – скатертину.

Ночами викликали людей, знущалися над ними й вимагали здавати хліб. Декого роздягали до білизни і кидали до холодної комори, потім саджали під розпечену грубу й не дозволяли рухатися…

Восени 1932-го люди почали пухнути, падати на вулицях. На кладовищі копали широкі глибокі ями й скидали до них трупи. Двома гарбами, запряженими кіньми, щодня їздили по селу, збирали померлих і звозили на кладовище. Однією їздив Гнат Логвиненко, іншою – Макар Капустенко. Коли Гнат зайшов до брата Андрія, щоб забрати мертвих дружину та двоє дітей, Андрій закричав: “Дай мені хоч раз укусити хліба – і тоді я помру!” Гнат відломив окрайця. Андрій перехрестився і мовив: “Клади й мене в гарбу. Поки довезеш, я помру”.

На маленькій вуличці, що звалася Логвинівкою, було одинадцять дворів. Тут голод скосив дев’ятнадцять чоловік. Три сім’ї повністю вимерли.

Траплялися випадки людоїдства. В Макара Капустенка померла мати. В братній могилі він увечері поклав її з самого верху, щоб завтра ранком поховати окремо. Але ранком там її не виявив. Пішов шукати кладовищем, гадаючи, що витягли з ями звірі. Аж тут односелець запитує: "Що шукаєш, Макаре? "Матір". "Я бачив, як сюди візком під'їжджав… і клав на нього чийсь труп. Можливо, твою матір". (Ім'я та прізвище односельця не називається зумисне). Макар поспішив до того, чиє прізвище йому назвали. Заходить у хату, а той сидить з похиленою головою. Посеред хати – два трупи. В печі горить. Зазирнув туди Макар, а там з горщика визирають людські пальці. "Віддай матір!" – закричав Макар. Той мовчить. "Віддай, бо задушу!" Потім зазирнув під вивід і побачив материну голову. Зняв із себе сорочку, обгорнув, відніс на кладовище і сховав.

І це не поодинокий випадок.

Весною люди їли траву, листя, квіти. Діти падали з дерев і вбивалися. Ті, хто не міг вилізти, помирали від голодної смерті. Дехто з батьків, щоб не бачити, як помирає дитина, відвозили її на вокзал, особливо на київський, і там лишали. Один знайомий (прізвище також не називаємо) повіз п'ятирічного сина, а той ніби відчув намір батька і міцно вчепився за полу. Батько повів його на другий поверх у буфет. А там під склом були розкладені продукти: хліб, ковбаса і навіть цукерки. Хлопчик побачив їх і забув про все на світі. Тим часом батько сховався у натовпі й зник.

А в книжках дітям писали, що вони найщасливіші у світі.

Народна газета. – 1993. – № 26.

СТОГІН

(В цих розповідях мій довгий зі страшними муками шлях життя і стогін, і сльози, вилиті з серця разом із словами)

Голодомор 33-го. Розповідь про Васька

Васько жив у ярах аж біля провалля. Батьки померли з голоду, і він остався один. Його забрали були в приют, але й там не давали їсти, і він утік. Жив один у хаті, рано йшов до школи. Біля старої школи росло дві високі акації й стара дуплиста кучерява липа. Голодні учні лазили, як бджоли, по верхах і обривали білі цвіти і їли, а інші обчухрували на липі молоде листя і теж їли. Задзвонив дзвоник, зайшли в клас. Учитель, Карпо Оксентійович, наглянув, що не всі з'явились і запитав: "А чому немає Маринки і Іванка?" Йому сказали, що вони вже померли.

Весною почалась сівба на полі. В колгоспі напекли хліба, щоб дати тим, хто буде сіяти. Учитель пішов до голови колгоспу і каже: "Дайте на школу хоч одну хлібину, діти від безсилля не можуть прийти до школи". Голова розсердивсь. "Я, – каже, – напік хліба для сівачів, а не для школярів". Але змилувавсь і одну хлібину відпустив. Несе вчитель під рукою паляницю, а вона так гарно пахне, і учні біжать за ним і так радіють, що попаде по кусочку хліба. У вчительській

поділили на маленькі кусочки, щоб хватило всім. Вирішили роздати на великій перерві. Позащіпали двері і пішли на урок. Васько все бачив і вирішив пробратись у вчительську, забрати і наїстись хліба. Вийняв шибку й з трудом, але проліз. Почав жадібно їсти. А потім шматочки в кармани і даже за пазуху і зачистив до кришки. Вибравсь назад і чимдуж городами навпростець до Росі. Забрався в густі кущі, розклав на траві хліб і їв, доїдав і не міг утолити голод. І йому здавалось, що немає нічого кращого на світі, як наїстись хліба.

Задзвонив на велику перерву дзвоник. Зайшли в учительську, а на столі пусто. Хто взяв? Васько, бо його не було на уроці. Всі побігли шукати. Одні до його хати, другі в ліс, треті до Росі. Прибігли до річки і чують що в кущах скрекочуть сороки, видно знайшли здобич. Пробрались туди і бачать: Васько лежить мертвий, а сороки збирають кришки. Всю паляницю з'їв Васько. Шлуночок у нього був уже слабий, знесилений, не зміг витримати і прорвався на кусочки. Стоять над ним і плачуть. Шкода, та ще й дуже, і хліба і Васька. Що робити? Бачать: дорогою дядько Макар везе повну гарбу мерців до кладовища. Гукають: "Дядьку, під'їдьте та заберіть мертвого учня". Прийшов дядько Макар, взяв Васька на руки і поклав у гарбу. І повіз його і вкинув у глибочезну братську могилу, до половини наповнену мерцями.

Стоїть Васькова хата пусткою, і таких хат було в селі вже більше сотні. А скільки померло в селі з голоду людей, – то й не злічити.

"ДОБРОВІЛЬНО"

Ще добре й не розвиднілось, як у хату – виконавець.

– Дядьку, на збори.

– От горе, лучше б я оце дві копи жита змолотив ціпом, ніж мучитись на тих зборах. Сходи, Катерино, ще ти, хоч один раз.

– Жінок звати не дозволено. Від них гвалту аж до неба чути.

Іван чухає потилицю, одягає свитину, сіру полинялу шапку і йде.

Збори в хаті розкуркуленого і висланого десь на Північ Семенюри, колись чистій і охайній, а тепер брудній, неметеній, задимленій, з вибитими в долівці ямами. Людей набито битком, як сірників у пачці. За столом сидить уповноважений з району Куйбіда, поруч з ним кілька сільських активістів:

– Хто вже надумавсь, підходьте записуватись.

Куйбіда обмацує присутніх хижим поглядом. Всі мовчать, як води в рот набрали. Чути тільки їх важке дихання та гупання сердець в грудях. Куйбіду лякає ця мовчанка, вона нагадує напружену тишу перед страхітливою бурею: ось-ось гуркне над головою могутній грім, спалахнуть блискавиці. Уповноважений поправляє кабур з наганом, що видимається ззаду з-під кожаної тужурки. Дає зрозуміти, що в нього, крім слів, є ще й заряджена зброя. Іван тихесенько, щоб не звернути на себе увагу, прочинив двері і став біля порога.

– Не ховайсь, Іване, за чужу спину, підходь до стола і не зволікай, не відкладай, з радістю, з ентузіазмом записуйсь в колгосп.

Іван переступає з ноги на ногу:

– Ви мені скажіть правду, чесно, відверто: колгосп справа добровільна чи примусова?

– Казав, і ще раз повторюю: цілком добровільна, чуєте всі – цілком добровільна!

– Якщо так – я в колгосп не пишусь, – рішуче сказав Іван і крадькома глянув на Куйбіду. Помітив, як гаряча кров хлинула в його обличчя, і воно зробилось червоне, як спіла вишня, рот скривило, а погляд – якби міг, спалив би його. На кілька хвилин запанувала тиша. Трохи заспокоївшись, Куйбіда заговорив:

– Ти ж, Іване, бідняк, голодранець, обідраний, голодний, згорблений. За все своє життя ти не пізнав радості, не бачив сонця. І ось тепер, коли тобі відкрита дорога до щастя – ти осліп і оглух, уперся, як бик. Ти ллєш воду на млин класового ворога, ти підкуркульник!

– До щастя не силують, – відповів Іван.

Куйбіда стукнув кулаком об стіл, аж у вікнах задзеленчали шибки.

– На Соловки вишлемо. Там будеш трубити з куркулями в одну дудку. Гризтимеш камінь!

Він окинув поглядом людську масу й задумався: треба ламати їх поодинці. Приказав:

– Розходьтесь!

На другий день бригада прийшла до Іванової хати. Хатина бідна, але чистенька. На стіні рядочком ікони.

– Богам молишся, мрієш про царство небесне, а земне, колгоспне, хочеш обійти.

Куйбіда розгорнув портрет Сталіна й почепив на стіні:

– Ось кому треба кланятись, ось кого треба славити день і ніч.

Іван глянув на портрет, подумав:

– Яке ненависне лице, в зубах люлька, два коротенькі вусики, забруднені никотином, покатий лоб, чорна шевелюра на голові і погляд, як у бандита.

– Зійди з очей, супостате!

– О, тепер і в хаті і на душі повеселішало, і тепер не відмовишся.

– Добровільно не запишусь, – повторив Іван.

– Ну, пеняй на себе, чоловіче. Буде каяття – та не буде вороття.

Грюкнули дверима і пішли з хати.

– Катерино, як ти гадаєш, що нам ждати?

– Ой, Іване, заженуть нас живими в могилу.

Слідуючого дня, тільки зійшло сонце – у двір завертає ціла бригада, а за нею їздовий веде пару коней, запряжених в плуг. Позаду глибока, чорна борозна.

Оборали подвір'я, хату, повітку, льох. Криницю ж оставили за борозною. Потім підійшли до воріт і прибили якусь дощечку. Аж після цього зайшли в хату.

– Ось твоє, Іване, одноосібне господарство, оборане навколо. Маєш право ходити тільки до борозни. Переступиш – великий штраф, а то й тюрма. Живи, як на безлюдному острові.

Куйбіда й деякі з активістів голосно засміялись.

–То це не все, – продовжував Куйбіда, – на воротях у тебе прибита дощечка. Бережи її, як ока в лобі. Втратиш – двісті карбованців штрафу. Ось на сьогодні і все.

І пішли з хати. Підійшов Іван до воріт і читає: "Тут живе злісний ворог радянської влади, підкуркульник Іван Аврашко".

Зайшов у хату, сів на лаву, задумався. І так тяжко зробилось на душі, що розступись земля – і він з радістю провалився б крізь неї. Це було не каяття.

– До чого ми дожились, що діється на світі?

– Не журись, чоловіче, все перенесем, а дощечку будем берегти, я вдень, а ти вночі.

На другу ніч хтось з активістів кинув у вікно камінь. Іван відбіг від воріт до хати, а дощечку і вкрали. Визвали до сільради, заплатив штраф. Отримав дощечку і вже сам прибив до воріт. Такий наказ. Через пару днів знову бригада в хату.

– Навчився чого-небудь, Іване, за ці дні? – питають.

Іван розвів руками:

– Нічого нового не надумав.

Куйбіда зирк у відро.

– Єге, Іване, бачу, ти воду береш, через борозну переступив. Віднеси і вилий в криницю і плати штраф.

Найшли в запічку пачку солі, куплену хтозна коли.

– А солі де дістав? На базар ходив? Плати штраф. Забрали й сіль. Цілий місяць не давали супокою. Приходили і вдень, і серед ночі. Виставляли сторожу, підкрадались, слідкували за кожним його кроком. Серед нічної тиші було кричать:

– Лови, в'яжи підкуркульника!

Змарнів Іван, втратив сон, відмовлявсь від їжі. Далі почав розмовляти сам з собою. Катерина брала його за руки, просила:

– Запишімось, чоловіче, покладімо край цим мукам.

Іван нічого не відповідав. То впадав у глибоку журбу, то осміхавсь. А одного дня, коли він задрімав, Катерина, оглядаючись, побігла в ліс, нарвати на борщ пшінки. Недовго й барилась. Повертається назад і бачить з пагорба: Іван бігає з сокирою кругом хати і б'є вікна, тільки скло дзеленьчить. Вона підтюнцем, аж тут у двір бригада. Зупинились, дивляться, як на диво.

– Симулює, вдає дурника, знаємо таких, – каже Куйбіда.

– Рятуйте, люди добрі, оси заїдають мене до смерті, – кричить Іван, – налізли під сорочку, жалять, ой!

Зриває з себе всю одіж, топче ногами. Куйбіда підійшов до нього вплотну. Бачить: очі в Івана мовби налиті оловом, обличчя бліде, як крейда, і весь він дрижить, як від пропасниці.

– Справді з ума сп'ятив! – говорить уповноважений, і в голосі його відчувається радість.

– Кінець, скажу, непоганий. Записуй в колгосп вчорашнім днем, коли він ще був при своєму умі. А ти ось тут розпишись за нього, – звернувся до одного з активістів і додав:

– Все стало на своєму місці. Зараз на пошту і телеграму до товариша Сталіна. Колективізація в селі суцільна.

СПІВЕЦЬ З БОГУСЛАВА

Стояв він під старим осокором і незрячими очима дивився в небо, ніби шукав у ньому сонця. І такий він був виснажений, що кістки стирчали з-під шкіри, мов сучки на сухому дереві. Він не простягав руки за милостинею, бо добре знав, що людям нічого дати. З свого серця він виливав власний і людський біль. Навколо нього вже стояв чималий гурт людей, що прибавлявся кожної хвилини. І було дивно, де береться сила в цієї вкрай знесиленої людини, щоб так мужньо говорити правду.

На край веселий, тихий
Сталін – кат накинув лихо!...

Натовп зашумів, як ліс перед бурею, в серці кожного закипала ненависть. Раптом, мов гробики з-під землі, з'явилось три енкаведисти в сірих нових шинелях, в голубих картузах з червоними околишами, в блискучих хромових чоботях. Вони з лютістю ввірвались в натовп, готові розтоптати все.

– Розійдись, стрілять буду! – несамовито закричав вирячкоокий, розмахуючи зброєю. Другий, з бичачою шиєю, вхопив співця за груди і так струсонув, що старенька латана одіж розірвалась на клапті.

– Зараз ми на твої вуста почепимо такий замок, що ти занімієш назавжди!

Вони вхопили його під руки і повели до тюрми. Співець пручався, намагаючись звільнитись з тенет, та цупкі, дужі руки ламали його кістки. Люди, не відступаючи, йшли за ним. Він не бачив, але чув тупіт їх ніг.

– Не забувайте моїх пісень, люди! – повторював він.

І зникли за поворотом.

Відкрились тяжкі тюремні двері, вкинули співця в холодний, темний і брудний підвал. Став він на коліна в камері з загратованими вікнами і підняв незрячі очі до неба.

– Господи, звільни мій народ від сталінського іга, від небаченої жорстокості і сваволі.

І моливсь він довго, невтомно, і слова його лились, як чиста джерельна вода, аж поки не загурчали двері і не позвали його з темниці:

– Іди, вперед іди, аж поки колюча проволока не зупинить тебе, – сказав надзиратель і штовхнув прикладом у спину.

Рівно опівночі, коли над величезною країною пролунав "Інтернаціонал", підвели співця до свіжовиритої могили. Пролунав постріл, і маленький кусочок свинцю оставив слід в його серці. Не стало більше співця під старим осокором, тільки Рось шумить день і ніч, ніби тужить за людиною, що зігнана з білого світу за людське щастя, за правду.

[Підпис] Петренко

МАРНІ НАДІЇ

Гнат Дударик був довірливою людиною. Приймав на віру все, що писалось в газетах, що говорив на зборах уповноважений з району. І правда, зі всього вимальовувалась надзвичайно привабливе майбутнє: все спільне, всього вдосталь, колектив, як одна дружна сім'я. Гнат записався у колгосп першим і був гордий з цього.

– В гурті, – говорив, – людям все під силу. Аж тепер, люди добрі, виженем з села злидні і будем їсти золотими ложками.

Зате його дружина Марина була іншої думки. Їй до безкраю жаль було свого маленького клаптика землі, тяжко здобутої дідами, батьками, политої їх потом. Вона любила її, як свою душу, припадала до неї, як немовля до материних грудей. І тепер остатись без неї, віддати її в чиїсь, можливо, ліниві руки? Вона жила, як у гарячці, і стільки пролила сліз, що з них потік би невеличкий струмочок.

– Не печалься так, жінко, потішив її Гнат, – товариш Сталін хоче нам тільки добра.

– Він – грабіжник, він забирає у нас усе, а не дає нічого. Він зробить нас голодранцями, старцями – і дітей наших, і внуків.

– Викинь з голови ці недобрі думки. Ти ще не пробувала яблука, а вже кривишся. Дай мені, врешті, спокій.

Вже два роки село господарює спільно. Виходили на роботу щодня. Працювали чесно, завзято, до сьомого поту. Особливо Марина: де б не стала, в неї в руках все горіло. А що мали? Записували вихід, і на цьому кінчилось. Ні грама хліба, ні копійки грошей. Все, що зберуть з ниви – заберуть у заготівлю.

Правда, осталось в Дударика тридцять соток присадибної землі – кусок виснаженої глиняної гори, та немає чим її ні засіяти, ні засадити. Замість радості, яку так чекав, – в дім зайшов сум, безнадія.

Колгосп хирів, як туберкульозник. Гинули коні, не отримуючи їжі, світили ребрами корови і ревіли, не вгаваючи, аж слухати сумно. Обезсилювались і хворіли люди, ледве вже дибаючи на поле.

Восени тридцять другого року, коли вимітали останнє зерно в заготівлю, Панас Клочок сказав:

– Що ми робимо, люди, у нас же діти!

Сказав чоловік правду, та вночі примчали в голубих картузах, вхопили, і Панас як у воду впав. А тут ще бригади ходять по хатах, штрикають залізяками долівки, стіни, заглядають під стріху, шукають зерна. В кого знайдуть в глечику кілограм проса чи відро в льоху картоплі – забирають в заготівлю.

Наближався жахливий тридцять третій рік. Той рік, якого Україна не забуде до страшного суду. Їли люди все: і листя на деревах, і траву, і даже, страшно вимовити, своїх дітей. Ось до чого довела сталінська кліка великий трудолюбивий народ.

Гнат зрозумів, що стоїть на самім краєчку безодні. Дмухне вітрець, і він полетить сторч головою вниз. І в ці дні самим неймовірним, самим страшнішим було те, що вмирали мовчки, не протестуючи, не обурюючись, мов від чуми. Сталіну повезло: зумів підступністю, хитрістю нацькувати людину на людину, посіяти ненависть, вирвати з серця людей все найдорожче, що в ньому було.

Перед Новим роком опухший з голоду, чорний, як земля, сидів Дударик на лаві і поглядав у вікно. Бачив, як шляхом проїхала гарба, нагружена мерцями, як повернула на кладовище, де вже вириті були величезні глибокі ями. Подумав, що лише тиждень тому він поклав отак же на гарбу свою останню дочечку Людочку. А що ж далі?

Не учувсь, коли в хату зайшла Марина і втомлена сіла на лаву.

– І де ти ходиш до цього часу? Вже б з Києва можна вернутись. А вже турбувався: не впала ти, бува, серед поля.

– Ледве дотупала, Гнате. Думала вже під вербами й помирати буду.

– Назбирала?

– Нема вже чого збирати, і птиці нічого клюнути.

Підійшла до столу і вивернула з карманів з десяток просяних колосочків. Вим'яли, вкинули в горщик і зварили. Це був і сніданок, і обід, і вечеря.

Вночі сніг товстим шаром покрив землю. Бідкалась Марина: збиралась іти перекопувати картопляну площу – не вийшло.

Як не хочется вмирати, яка тяжка голодна смерть!

Гнат виліз на піч, знайшов теплу латочку й приліг. В думках шукав порятунку, хватавсь за все, як утопаючий за соломинку.

– А знаєш, Марино, що я надумавсь: напишу лист Сталіну. Йому невідомо, що в нас діється, Я розповім за все, стану, на коліна, із сльозами на очах проситиму: порятуй, батьку, не дай загинути. І він допоможе не тільки нам, а всьому селу.

– Все він знає, та серця не має. А як є – то камінне.

Всю ніч Гнат не стуляв очей – все думав, як скласти лист. Слова підбирались тяжко, мов камені, яких несила зрушити з місця:

“Дорогий, рідний наш батечку! Пише тобі колгоспник Гнат Дударик з-під Києва. Ми помираєм з голоду, цебто я з дружиною, бо четверо діток вже похоронили. А в артіль ми записались перші і робили день при дні. А не отримали ні грамини, ні копійчини. І тепер вже нездужаю і хати перейти, а дуже хочу дождатись, щоб наїстись хліба. Допоможи нам, дорогий, пережити цей гіркий час, змилуйся, порятуй нас, спаси від смерті”.

Він кілька раз перечитав і остався задоволений.

– Ага, ось що: хай не бариться з допомогою, бо пришле, а нас вже не буде на білому світі. Як це буде сумно.

Закінчив, підписав. Гукнув дружину:

– А тепер, жінко, швиденько йди на пошту і пошли заказним і поясни: це до Сталіна. Хай знають всі, з ким буде говорити Гнат Дударик.

Тепер для нього наступили напружені дні чекання. Все прикидав в умі: де в цю хвилину знаходився лист. На третій день вранці сказав Марині:

– Я певний, що товариш Сталін вже розпечатав конверт. Прочитає і з гнівом мовить до всіх: бездушні ви люди, вас мало розстрілять. В цю ж мить нагодуйте людей хлібом! Ох, і завертяться ж тоді всі, як муха в кип’ятку. Сталін – серйозна людина.

– Поки сонце зійде – роса очі виїсть, – зітхнувши, сказала Марина.

Проходив тиждень, другий, а відповіді не було. Дударик уже не міг злізти з печі. Тільки хто стукне дверима – у нього вже й живе надія. Аж через три неділі в хату зайшла листоноша.

– Дядьку, вам лист із Москви.

Гнат безмірно зрадів, захвилювався, вхопив обома руками конверт, притис до грудей:

– Дождався врешті, щастя завітало в нашу хату. А ти, Марино, не вірила, покарать би тебе за це. Іди ж зараз до сусідів, зви в нашу господу. Хай почують усі. Почали сходитись люди, Гнат відкрив конверт:

– Слухайте, люди добрі. Слухайте слово дорогої, великої людини. “Шановний товариш Дударик! Відповідаємо на ваш лист. Держава віддала у ваші руки землю безкоштовно і навічно. Якщо ви й ваша дружина, не покладаючи рук господарюватимете, нива вам дасть все, що просите в нас”. Лист випав з Гнатових рук. Сусіди, не зрозумівши від кого лист, розходились. А він все дививсь, мовби в забутті, на списаний аркуш паперу. І ось йому показалось, що слова заворушились і почали, наче миші, розбігатись по печі. Далі в них з’явились крила пливчасті, як у кажанів, і вони полетіли і почали чіплятись навколо портрета Сталіна на стіні. Дударик втупив очі в портрет і здивувався, ніби аж злякавсь. Обличчя Сталіна ожило, хижі очі забігали. Він голосно на всю хату захіхікав і запалив люльку. Вуста його щось говорили, як видно, образливе, але Гнат не міг втямити. А густий дим чорною хмарою валив з люльки по хаті, забиравсь на піч, забивав дух.

– Не пали, Іроде, в моїй хаті, чуєш?

Та Сталін вже не хіхікав, в голосно реготав, показуючи на нього пальцем.

І Дударик люто почав проклинати його:

– Щоб ти був не родився на білий світ!

Щоб би був задихнувся при першому подиху!

Щоб ти був удавився першим глотком молока з грудей матері!

Проклинав, аж поки втомився і затих. І ось йому видиться: стоїть він серед свого двору чистого, виметеного. З хати вийшла Марина з дітьми: весела, гарна, як у день одруження, і говорить йому:

– Іди, хазяїне, в хату, та будемо обідати, свято ж велике сьогодні.

І він, безмежно радий, взяв діток за руки і переступив через поріг. Та вмить впала безпросвітня темрява, і смерть холодною рукою торкнулася його чола.

[Підпис] Н.Петренко

ВІДПЛАТА

Була в мене сім'я: чоловік і п'ятеро діток. Всі померли з голоду. Чоловіка поховала в перший день тридцять третього, а через тиждень і діти почали відходити одне за одним, за місяць і перебрались. Так і лежать на кладовищі могилка проз могилку. Ой, як же тяжко було їм вмирати, нещасливим моїм синочкам і дочечкам. Вони ж як ті дрібні пташенятка, ще й світа не бачили. Простягали до мене безкровні худенькі рученята – їсти просили, до грудей моїх тулились. Серце б своє поклала перед ними, якби могла. То старшенькі хоч розуміли, що в хаті немає чим і ока запорошити, а Оксанка ж не знала цього. Всю ніч плакала та їсти просила, і аж як зійшло сонечко, стулила губоньки і затихла навіки. Яка ж то тяжка, людоньки, смерть голодна, мабуть, тяжчої від неї не знайти. А тепер осталась я одна, як билинка в полі. Всюди голод, в каждій хаті мертвець. Який у нас маленький куточок, всього дванадцять хат, в вже двадцять душ вивезли гарбою в братську могилу. І за що, скажіть, милосердний Господь наклав на нас тяжке лихо?

Олена йшла полем до горохвяної скирти соломи, що чорніла аж ген під лісом. Ноги по коліна вгрузали в сніг. Різкий холодний вітер гуляв по полю, крутив, вихрив, обсипав, мов пекучим вогнем, лице, пробирався крізь одежу до тіла. Руки, ноги дерев'яніли, та невгамовний голод гнав і гнав. Там, в соломі, повинні остатись одинокі зернятка гороху, і треба їх відшукати. Вони були такі смачні, що лучшого, здавалось, на світі не знайти.

– Рятуйте, рятуйте! – доніс вітер голос невідомо звідки. Вона зупинилась, почала прислухатись, а потім повернулась і пішла на нього.

– Іду, йду рятувать, та не знаю куди, – обзивалась якомога голосніше.

– В криниці я, в криниці! – доносилось, мовби, з підземелля.

Вже за колгоспу серед поля викопали глибочезну криницю в зруб. Вона була геть заметена снігом, лише проз бік чорніла вузенька щілина.

– Хто там? – пригнулась як найнижче.

– Це я, Прокіп.

– Прокіп? – перепитала і вмить відчула, як люта ненависть закипіла в грудях до цієї людини. Згадалось, стало перед очима: з бригадою активістів – грабіжників зайшов у хату, колупав долівку, стіни, лазив попід стріхою, шукаючи схованого хліба. На полиці в глечику було кілограм проса, вхопив, висипав у мішок.

– В державу піде, в заготівлю.

– Пожалій, будь добрий, не мене, а дітей моїх, глянь на них, які вони, бідні, – молила, стоячи на колінах.

– У нас є цифра, план: шість тисяч пудів. Виметемо мітлою до зернини, а перед товаришем Сталіним в боргу не останемось.

А тоді підійшов до стола і стягнув ще й стареньку скатертину.

Плачуть на холодній лежанці мої дітки, втирають дрібні сльози. Підсіла я до них, пригорнула й подумала: вмерти б мені, діточки, поперед вас і не бачити ваших мук. Та не судилось так.

Олена стала коліньми на сніг і пильно вдивлялась у щілину, щоб вгледіти його на дні. А він розказує:

– Був я оце в Києві, купив дві хлібини. Приїхав уночі на полустанок і думаю: буду братись додому. І пішов навпростець полем. І забув, скажу тобі, за цю прокляту криницю, яку ж сам і копав. І бачиш, що вийшло. Та Бог милостивий послав тебе, голубко, і ти порятуєш мене. Як не в змозі сама – гукнеш людей.

– Не жди, собако, щоб я тебе спасала! Хай кров твою по краплині виссуть гадюки, хай черви розточать твоє поганюще тіло.

Він почав плакать.

– Я віддам тобі одну хлібину, тільки не кидай мене.

– Хай святий хліб стане тобі поперед горла, а мені вже нікому ділить його.

Вона повернулась і, ледве волочачи ногами, потупцювала до скирти, а навздогін за нею неслось і неслось:

– Рятуйте!

Ввечері, коли поверталась додому, побачила над криницею високу кучугуру снігу, і мертва тишина панувала навколо. Олені стало страшно від вдіяного. Все життя вона прагнула робити людям добро. Поклала на себе хрест і повернула до села.

[Підпис] Н.Петренко

СТАНЦІЯ МИРОНІВКА

Сьомого січня тридцять третього року довгий товарний потяг наближався до Миронівки. В кількох вагонах їхали голодні, обідрані, чорні, як земля, люди. Їздили вони шукати шматок хліба по неосяжній країні. Не всім їм судилося повернутися додому. Багатьох смерть спіткала в дорозі, і остались вони навічно на далеких невідомих станціях.

Надворі мороз, аж тріщать дерева, аж видзвонює метал. Сердитий вітер висвистує, вихрить снігом, дме крізь щілини, сипле в незабиті вікна дрібний, як пісок, сніг прямо в очі, за комір, в рукави. Пасажири тупотять ногами, дмухають в руки, туляться щільно один до одного, щоб не задубіти.

В куточку, зігнувшись, сидить, мовби закам'яніла, жінка. Лице припухле, а в очах безнадія, сум.

– Звідки, тіточко, повертаєтесь? – питають.

– З Воронізької.

– Чи й там так голодують, як у нас?

– Вистачає й там лиха, та не таке воно велике, як на Богуславщині.

– Яка ж там ціна хлібини?

– Я не купувала. Де мені взяти грошей? В колгоспі платять трудоднями, а вони, як горішки–свистунці. Місяць тому поховала чоловіка, од голоду вмер. Забрала всю його одіж і ось виміняла чотири хлібини. І так жалію, що не вдалось роздобути п'ятої. Діток у мене п'ятеро, ледь живеньких залишила.

– Станція Миронівка! – доноситься чийсь голос. Потяг притишує хід, зупиняється.

Враз з гуркотом відсовуються двері, і в вагон вскакують два енковедисти в голубих картузах з червоними околишами, в сірих шинелях, з-під яких ззаду видимаються кабури з наганами.

– Ану, розв'язуйте клунки, та пошвидше, перевіряти будемо, перещупаємо все до ниточки.

Рвуть з рук, витрушують на підлогу, топчуть ногами. Підскочили й до жінки.

– Спекулянтка? Рушай за нами.

Вхопили за клуночок, виривають.

– Не віддам!

– Віддаси!

Обхопила обома руками, притисла до грудей. Загомоніли люди:

– Хіба вона спекулянтка? В неї п'ятеро дітей. Залиште її.

Хижо до всіх:

– Хто там обзивається, пред'яви документ!

Потягли жінку через вагон, на перон. Впала, а далі поволокли по снігу у свій відділ.

– Не віддам! – доносить вітер. А далі чутно: почала благати, просити і синочками, і соколиками, і батечками називати.

– Пожалійте не мене, – діток моїх нещасливих, може ж і у вас є синочки й дочечки.

Як до каменя.

– Щоб вас блискавиця на попіл перевела, – прокляття слались їм услід.

Потяг на станції затримується аж на годину, набирає вугілля, наповнюється водою. А жінку виглядають усі, турбуються за неї. Коли б, думають, не спізнилась. Аж бачать: іде, похитуючись, попід коліями і без клуночка.

– Не повернули?

– Ні, ще й акт склали, судити, кажуть, будемо.

– То сідайте, бо зараз рушатиме.

Вона заперечливо похитала головою.

– Це моя остання зупинка. З чим же повернуся тепер до своїх маленьких, голодних ластів'яток?

Та все ламає руки, та з неспокоєм оглядається навколо, мовби шукає чогось. Рушив потяг, застукотіли колеса. Глянула жінка десь туди, в долину, заметену білим снігом, притисла до грудей руки, прошепотіла:

– Не осудіть, діти, свою матір, що залишаю вас сиротами.

А далі швидко стала на коліна і поклала свою голову на холодну стальну рейку. А потяг гув протяжно, довго, мовби, за упокій її душі.

[Підпис] Н.Петренко

ПАМ'ЯТЬ 33-ГО: ІЗ ЗАПИСОК ГНАТА РОМАНОВИЧА

20.X.–1932 р. У Вакулиній хаті, де недавно був штаб, гуляє вітер. Розбіглися активісти, як голодні криси. А як вони тероризували людей, мучили, розпинали. Визвуть людину, найчастіше вночі зв'яжуть і б'ють до втрати свідомості: "Давай хліб".

Ткаличу Семену підпалили бороду, ще й сьогодні обличчя в пузирях. Бабі Хтодосьці викрутили руку. Але, що дати? Осталась лише душа в тілі.

Що осталось робити вірним наймитам Сталіна?

Уже голод їх бере за горло.

Начальник штабу – Віктор Михайлович Дерун – утік із сім'єю з села. Голова сільради Тарасов – обікрав сільську касу, в якій було тридцять тисяч, і подавсь аж у Самарську область, звідки родом.

Заядлі активісти Гризун Лука і Безрука Надія вже опухли з голоду. Мовчать, ждуть неминучої гибелі. Посіяли вітер – пожинайте бурю.

30/XII.–1932 р. Кінчається вже грудень місяць, а снігу немає. Сама природа мовби хоче полегшити тяжку людську долю. Тільки починає розвиднятись – з села непреривним потоком ідуть і ідуть на поле ледве живі опухлі, чорні, як земля, людські постаті. Як тяжко переступати їм безсилими ногами, долати силу супротивного вітру!

Одні прямують туди, де ще незорані ниви, і визбірують одинокі колосочки, що остались по жнивах, другі направляються до скирт перетрушувати солому, шукаючи в ній одинокі зернятка, треті з лопатками перекопувати картопляні й бурякові площі.

Пішла й моя дружина Палажка. Цілий день проходила, і коли вже почало темніти, принесла жменю просяних колосочків. Вим'яли зернята, вкинули в горщик, зварили. Це був і сніданок і обід, і вечеря.

Ніч тяжка і довга. Задрімаєш і чуєш, як голод гадюкою ссе під серцем. Почалось масове вимирання людей.

31/XII.–1932. В моєму хліві колгоспна конюшня. Було двадцять коней, а осталось сім. Щодня гине тягло, нема фуражу. А люди вартують: впаде кінь, не встигне й захолонути, а вже його ділять, рвуть на куски. Мені теж досталась печінка. В хаті запаху – навернутись не можна, але зварили і з'їли, затуливши носа.

1/I–1933 р. Наступив рік, якого Україна не забуде до Страшного суда. "В тридцять третьому году люди мерли на ходу", – каже народна приказка.

Вранці мене визвав голова колгоспу Іван Шнуренко і каже:

– Ось що, Гнате Романовичу, іди в колгоспний двір, запрягай у найбільшу гарбу пару дужчих коней і будеш звозити мерців на кладовище. В допомогу тобі – Глухий Макар. Ями вже викопані. Одержуватимеш пайок: триста грам хліба. Ваш участок –"Яри", на другу половину села призначимо інших.

Мисайлівка – велике село, вісімсот дворів налічувало. Всього в семи кілометрах від старовинного міста Богуслава. Одним боком притирається до красуні-річки Рось, другим до рівних, як карта, неозорих ланів, а зі сходу – до вікового дрімучого лісу "Лучки". Споконвіку славилось село дбайливими, завзятими господарями. Було, після жнив та обмолоту відправляє на ринок стільки хліба, що задовольнило би не один Богуслав. І ще: люди в селі були веселої вдачі з невичерпною людською добротою в серці. А що бачиш тут сьогодні?…

Кажу своєму напарнику:

– Почнемо з "Логвинівки". Це малесенька вуличка, всього одинадцять хат.

Найперше, заходжу до свого рідного брата Андрія. Як глянув – чуб на голові став дибом, обійняв і страх і біль. На долівці лежать двоє померлих діток, а на лаві, склавши на грудях руки, дружина. Брат сидить в її ногах і опустив, мовби в дрімоті, голову. Та вмить схопивсь і простягнув до мене руки:

– Рятуй мене, брате.

Я відломив півпайки своєї і дав йому. Він проковтнув її одним махом.

Забрали ми мерців, склали на гарбу й поїхали далі. Зайшли в двір Гризуна Луки. Ця людина бідувала цілий рік. Ніколи його сім'я не наїдалася хліба, даже на велике свято. Коли організовували колгосп – він записався першим і дуже був гордий з цього. Говорив усім:

– Діждались, прийшло свято й на нашу вулицю. Аж тепер будем їсти золотими ложками. Зайшли в хату, а вони всі мертві – п'ять душ.

Через дорогу хата Петренка Захара, стара, низенька, ледве стріхою не торкається до землі. Щоб зайти в неї, треба добре пригнутись. Сім'ї у нього вісім душ, але застали живим тільки одного хлопчика – Корнійка. Сидить дитина в куточку на печі, жде смерті, вже й не плаче.

– Поїдем з нами, Корнійку, – кажу йому. А він у крик:

– Я не хочу, я боюсь.

– Ні, – заспокоюю, – не до ями, в сільраду одвезем, може тебе в приют відправлять, а там і борщику і хліба кусочок дадуть.

Зліз з печі, я його на руки й до гарби. Опустіло в Захара в хаті, наче, чума тут походила.

З цього маленького куточка вивезли шістнадцять душ. Скільки ж, люду забере голод по всьому нашому великому селі? – подумав я.

6/І.–1933 р. Є в селі три двори, що до революції вибрались з тісноти і поселились на своїй землі серед полів. Треба заглянути й туди. Під'їжджаємо до оселі Трохима Грабовського. Раніш, було, їдеш битою дорогою і любуєшся цим двором: біля воріт дві стрункі, високі тополі верховіттям сягають аж до хмар. Кучерявих яблунь, груш, слив – і будівлі не видно, а в дворі дбайлива рука господаря навела ідеальний порядок.

Тепер остались одні тополі, вони ніби сумують, фруктові дерева всі вирубані, тин розламаний, а воріт зовсім немає. Жахлива пустка…

Трохим бездітний, жили удвох з дружиною. Зайшли в двір. Хурделиця намела по пояс снігу. Сінешні двері прочинені, і тут повно снігу. Зайшли в хату. Сидить один на холодній лежанці і наче дрімає. Торкаюсь рукою по плечу:

– Трохиме, де ж дружина?

– Там, у повітці, вона вже тиждень, як умерла.

– Сідай на гарбу, то завезем тебе в село. Будеш жити там, хатів пустих багато, ми сюди більше не приїдемо. Трудно добиратись.

Погодився і показує рукою під лаву. Поглянули, а там сидить зайченя.

– Заберіть і його. У яму вскочило, я порятував його. Забрали задубіле тіло Гапки, посадили на гарбу Трохима, а зайченяті зв'язали ноги і дали йому в руки. Поки довезли до кладовища, Трохим умер.

– Що будем робити з зайченям? – питаю Макара.

– Відпустім його, хай гуляє по широкому полю.

7/І.–1933 р. У Макара вмерла мати. Була вже похилого віку, та й голод підточив. Помучилась, покашляла пару неділь та все просилась:

– Де та смерть забарилась, коли б уже забрала мене з цього світу. Розказує дорогою Макар, який терновий шлях пройшла вона:

– В молодості троє дітей вмерло від дифтерії, а чоловік від запалення легенів. Вийшла за другого – це вже за мого батька, – я народився, а його забрали на імперіалістичну війну. Через три місяці прийшла похоронка. Хазяйнувала одна і мене на поле возила: і орала, і сіяла, і копала, і молотила. А ще трапилось нещастя – пожар, все дотла згоріло. Перед смертю бажала мати небагато: наїстись би вволю хліба.

Вже вечоріло. Скидаємо в яму трупи, а Макар і каже:

– Матір мою покладемо з самого верху. Завтра викопаю яму і похороню її окремо. І хрест дубовий поставлю.

8/І.–1933 р. Привезли вранці на кладовище першу партію мерців.

– Зупинімось, – каже Макар, – я відшукаю свою матір. Ми ж залишили її зверху. Шукав, шукав – немає.

– Може, хазяйнувало тут вовче стадо. Піду погляну по кладовищу. Ходить, заглядає по кущах. Аж ось іде Михайло Гайдаєнко.

– Що шукаєш, Макаре?

– Матір.

– Вчора, як почало темніти, до цієї ями під'їжджав Мандоля з своєю повозочкою. Я бачив на власні очі, як він викинув на неї труп і повіз додому. То, певно, й була твоя мати.

Я почав розгружати гарбу, а Макар чимдуж подавсь до Мандолі. Той теж жив одиноко серед поля.

Зайшов у хату. Старий сидить на лаві, а дві дівочки труть сухе листя – їжу готують і тоже ледь живі та теплі.

– Віддай мою матір.

Повісив голову, мовчить, мов не до нього. Бачу, в печі топиться і чутно: щось кипить. Поглянув – аж з горщика виглядають людські пальці. Почав шукати, знайшов під виводом материну голову. Скинув сорочку, обкутав і приніс на кладовище. Тут і захоронив.

9/І.–1933 р. Поїхали на другий куток села, що зветься "Сухим". Їдемо вулицею, аж чуємо: хтось гукає. Зупинились, стоїть на горбі біля своєї хати Іван Овраменко, по-вуличному "Євась".

– І в моїй господі є померлі, заберіть, будьте добрі.

Підходим до воріт. На воротях прибита дощечка з дикту, ще по початку колективізації, а на ній напис: "Тут живе запеклий ворог радянської влади Овраменко Іван. Всенародна йому ганьба". Двір обораний глибокою борозною, вже зарослою бур'яном. Питаємо:

– Чому ж ти, Іване, не відірвеш тієї дощечки і не загорнеш борозни, щоб, бува, в темряві ноги не зламати?

– Хай буде, як пам'ятка. Бачитимуть всі, хто житиме після нас, що чекало кожного, хто опирався колгоспу.

– То ти ж таки записавсь тоді в колгосп? – питаю.

– Ні. Чуть не здурів від нелюдського натиску, а колгосп оставсь без мене. Але вони послали телеграму Сталіну, що в Мисайлівці колективізація суцільна. Мене, мовби, й на світі не було. А тепер вже остався один. Сьогодні проводжаю їх, а там і мені дорога до ями.

Забрали ми померлих, подумали над усим, що прошуміло, пронеслось, поламало, повикорчовувало і залишило такі страхітливі наслідки. Торкнули батогом коні: – "Гей, гей, поїхали далі…".

[Підпис] Н.Петренко

ПАМ'ЯТЬ 33-ГО: ПЕРЕСЕЛЕНЦІ

В 1933-му році багато батьків вивозили своїх дітей. Одні – надіючись на порятунок, другі, щоб не бачити їх мук.

У Сидора Марковича було четверо. Одно вмерло перед Новим роком. Останні ходили ледь-ледь. Каже він своїй дружині:

– Завтра їду в Київ, заберу з собою Петю і залишу на вокзалі.

Дружина заплакала:

– Хай лучче вмре на моїх очах. Хоч знатиму, де його могилка і буду ходити, поки житиму.

– Його підбере міліція і відправить в дитячий приют.

– Ой, чоловіче, хіба набудують стільки приютів, щоб розмістити в них мільйони, чи харчів запасти? Чи влада в нас така, щоб потурбуватись про тих, хто в горі? Від неї тільки більшого лиха можна чекати.

Та Сидір Маркович діяв по-своєму. Вранці розбудив синочка.

– Вставай, Петю, поїдемо в Київ, накупимо хліба, конфеток.

Зрадів хлопчик, схопивсь з постелі. Мати на дорогу спекла липеник з липового листя та мерзлої картоплини, умила його, розчесала голівку, наділа чистеньку білизну, обцілувала, обплакала. І випровадила аж за село. І довго, аж поки не зникли, дивилась їм услід.

В обідню пору були вже в Києві на вокзалі. Людей тут море. І протовпитись ніяк і в вокзалі і навколо нього. Змучені, чорні, багато з них опухлі. Всі зібрались в Росію шукати куска хліба.

У Сидора Марковича одна думка, як би розстатись з сином. А Петя, мовби розгадавши намір батька, міцно тримається рученятами за поли. Повів його на другий поверх в буфетну. А тут на прилавках під склом все таке бажане, дороге: і пиріжечки, і ковбаса, і бублики, і конфетки. Розбіглися дитячі очі, забулось за все на світі. Схиливсь низенько та тиче пальчиком то в те, то в друге: А батько тим часом – від нього і на перон. Схаменувсь Петя, заплакав, забігав. Ніхто на нього не гляне, у кожного свій клопіт. Так і день минув. Серед ночі об'являють: всім пасажирам залишити вокзал "для уборкі". Надворі мороз, холодний вітрюган, хурделиця. Тупотять змучені люди ногами, дмухають у задублі руки. Петя геть відійшов, сів прямо на сніг, рученята притис до грудей. Спочатку так було холодно, що тупотів від дрижаків, а потім і тепло, і спать захотілось. Схилив на плече голівку і заснув навічно.

Сидор Маркович збирався відвести останніх, та так судилось, що вже й за ворота нездужав вийти. Через тиждень вмерла дружина, а за нею з невеликим інтервалом і всі діти. Оставався один в чотирьох стінах. Порятунку не ждав. Бо дома холодно, найтяжча з усіх смертей, смерть від голоду, стояла перед очима. Думав Сидір Маркович, дорікав сам собі: чому, коли ще була сила в руках, він не виконав свого батьківського обов'язку, не став на захисті своєї сім'ї і самого себе. Але проти кого йому було виступити і як виступити? В Кремлі сидів дири-

гент, кумир зла – Йосип Сталін, а по-сусідськи діяв беззастережний виконавець його волі, активіст Никанор Полікарпович, що забрав у його хаті останню зернину. Але вийшло так, що загинув той, у кого забрано, і той, хто забрав. І везли їх мертвими в одній гарбі до братської могили. Остались пустками і хата Сидора Марковича і хата Никанора Полікарповича. Та ненадовго. Приїхало в село кілька сімей переселенців із Росії десь аж з-під Вологди. Одна з них заїхала в двір Сидора Марковича, мовби у свій власний. І прибули не з голодного краю: біля воза прив'язана корова, на возі лежить вгодована свиня, кілька мішків, по зав'язку наповнених харчами. Зайшли в хату, в повітку, в льох, приглядаються до всього. А за ними зразу ж в сільраду директива – наказ з Москви: "Под вашу лічную отвєтствєнность создать нормальниє условія для жизні пєрєсєлєнцев".

Тут як тут з'явились і голова сільради й голова колгоспу і так до них добренько, чуйно: кажіть, чим допомогти, що вам треба. На другий день прислали колгоспниць, щоб і хату вимазали, і сажу в димарях витрусили, повимітали, поприбирали. Будівельники прийшли з сокирами й пилками, стають, ремонтують двері, вікна, вичистили від бруду криницю. Тут же одна підвода привезла дров, а друга соломи для худоби.

І все змінилось. Бавляться в дворі діти, дзвенять їх веселенькі голосочки, а в хаті приємний запах від жареного й вареного. Каже новий хазяїн своїй дружині:

– Посмотрі, Агафья, здєсь намного лучше, нєжелі там, в Росії. І каждий, і народ їх гостєпріімний, послушний.

Не стало на споконвічній, прапрадівській землі роду Чумаченків. Обірвався, як тоненькі нитки. А на його місце прийшов і утвердився, глибоко пустивши в землю коріння, інший рід з прізвищем Волкотрубов.

[Підпис] Н.Петренко
1990 р.

ПИЛЬНУВАЛО ОКО ГПУ

Нестерпним було життя студентів у часи голодомору. Мали 200 г хліба-сурогату, обід, не вартий цієї назви. Жили у бараках, де взимку дошкуляв собачий холод. Більшість не одержувала допомоги з дому, тож ходили, мов тіні. А невсипуще око ОГПУ – НКВД пильно стежило за студентством, вириваючи з його рядів кожного, хто посмів висловити якесь невдоволення.

І хоча більшовизм одгородився бетонною стіною від решти світу, ховаючи свої страхітливі злочини, шила в мішку не сховаєш – за кордоном знали майже про все. Українці в Канаді та й у інших краях переймалися муками своїх співвітчизників. Зібрали продукти й відправили помираючим од голоду. Так було навантажено перший пароплав, що пішов через океан до України. Але коли наблизився Одеси, Сталін звелів береговій охороні відігнати його. Газети писали, мовляв, світовий капіталізм провокує радянську державу, поширюючи плітки про якийсь голодомор в Україні, навіть направляли нам кораблі з подачками, що їх

кожна радянська людина відкине з гнівом і презирством. Студенти читали це блюзнірство, обурювалися в душі, але мовчали – кожному вуста сковував страх.

Нарешті не стерпів Антін Луговець: "Скільки людей урятувала б ця допомога! Можливо, й студентам щось дісталось би. А той пароплав – лише перша ластівка. Далі допомога надходила б звідусіль. Чому ж ми мовчимо, як риба? Чому так затуркані, перелякані? Набратися б сміливості й вийти на вулиці! Доволі терпіти знущання!"

Не минуло й 2 годин, коли до кімнати, де було це сказано, зайшов комендант гуртожитку із 2 енкаведівцями й до Антона: "Збирайся, підеш з нами". Хлопець підвівся, обвів поглядом усіх мешканців кімнати, шукаючи серед них зрадника. І пішов. Назавжди.

Народна газета. – 1996. – № 49.

"ТОВАРИШ КОМЕНДАНТ"

На високій горі на Подолі – Кирилівський собор. Поруч гуртожиток студентів – медиків. Колись, як дзвонили дзвони і безкінечним потоком ішли сюди віруючі, тут жили монахи. Тепер на дверях собору висить замок. Товсті його стіни нещадно руйнує негода, крізь поржавілу покрівлю струмочками в дощову пору ллється вода. Над неоціненним пам'ятником XII століття немає турботливого людського ока. Кому думати про святиню, коли в Києві і всюди по Україні лютує страхітливий голод?

Збоку від собору в гущі вікових лип стоїть кілька невеличких, в церковному стилі будинків. А аж у кінці над крутим обривом довгий двоповерховий будинок з загратованими вікнами. Це психіатрична лікарня – "Кирилівська", як звуть її всюди.

Кілька сот божевільних і тихо і буйно помішаних не вгавають ні вдень, ні вночі: то болісний стогін, то безв'язні викрики, то безконечне тужіння. З другого поверху з крайньої палати чийсь хриплий голос шле прокляття Сталіну.

Голод підкосив і всю студентську масу: обезкровив, обезсилив, вирвав з серця всі добрі наміри, радужні надії, з якими вони добирались до Києва. На їх молоді роки, як на ніжну квітку, вдарив морозом голод.

В кімнаті нас десять. Гриць Чумак найкремезніший між нами. І йому, бідному, найгіркіше. Що для нього цей малесенький двістіграмовий кусочок хліба, мовби два складені докупи дитячі пальчики? Ця суміш ячменю, сої, кукурудзи, вики – глевка, тяжка, але смачніша за мед. Вкусиш двічі – і немає: їв чи не їв...

На стіні в чорному футлярі висить Грицькова скрипка, з дому привіз. Гриць бере підручник, "зубрить" латинь, а вона не лізе в голову. Бере скрипку, грає, мовби, плаче.

– Ти б чірікав хоть веселішає, – сердиться Сашко Замула.

– Як затанцюєш, – гратиму "гопака".

З першого поверху донісся дівчачий голос. Зібрались в маленькій кімнатці – кухні. Дівчата, якісь витриваліші, повороткіші, щось десь роздобудуть, зварять. Рум'янцю на щічках немає, але інколи й посмішка з'явиться на личку, як оте сонечко, що проглядає з-за густих хмар. Ось і сю ніч вони не спали, а десь у столові чистили, мили і принесли з десяток картоплин. Гриць каже:

– Піду пограю, може, вгостять.

Пішов і вже чути:

– Добрий вечір, дівки, вам
Чумча-о-ра, чумчора,
Вас чотири, а я сам –
Ку-ку!

Грав, співав – і даром.

Кажуть дівчата:

– Не обіжайся, голубчику, у нас тільки по одній картоплинці, що ж ми тобі вділимо.

– Хіба шкурочку, – жартує Леся.

Повернувся Грицько, став біля вікна, поглядає вниз. Там дорогою плине безконечний потік людей, дзвонять, торохтять тяжкими колесами трамваї, гудуть автомашини.

Грицько кличе нас усіх:

– Підійдіть сюди, погляньте – он внизу, під горою, в нашого коменданта виросла капуста. Коли б потемніло – спущусь і зірву головку, може, хоч трохи утолю голод.

Надворі задощило, але Гриць здійснив свій намір. Карабкавсь під гору вже, сковзавсь, падав, забруднив гряззю всю верхню одіж. Витяг з-під поли невеличку синювату капустину, поклав на стіл, порізав на кусочки.

– Смакуйте, хлопці.

Гіркувата, але не осталось і крихти.

– На другу ніч підемо гуртом, – вирішили.

Скинув Гриць одіж і завагався: чи зараз іти почистити, чи хай на ранок.

– Ранком одітру цей бруд, хай підсохне, – мовив і ліг спати.

Встав раніше всіх, вхопив одіж і в туалет. Тільки почав чистити – аж комендант.

– А, злодюго, попавсь, зараз я вчиню над тобою самосуд. До смерті більше не протягнеш руку за чужим добром!

Грицько від несподіванки й страху остовпів, одіж випала з рук.

– Онімів? Зараз я розв'яжу тобі язика. Розчервонілий від люті комендант підскочив і так вдарив Гриця по лиці, що нижня челюсть відійшла на бік. Ще з більшою силою він вдарив з другого боку. Гриць знепритомнів і впав. Комендант став над ним, вирішуючи, що робити далі. Гриць заворушивсь і став підійматись на ноги.

– Признавайся, бо доб'ю.

– Товариш комендант…

– Який я тобі товариш, молокососе! Зараз забирай речі і геть з гуртожитку, геть з технікуму, щоб і духу твого не було близько!

Грицько заплакав.

– Я більше не буду, лиш одну зірвав, розрахуюсь, простіть, голод заставив, я щиро каюсь.

– Іди за мною, – наказав комендант і завів у свій кабінет.

– Скільки тобі років?

– Шістнадцять.

– Батько є?

– Мати жива, а батько вмер з голоду.

– Можу простить лише при одній умові: якщо будеш виконувати всі мої завдання. Він пронизував його колючим поглядом, ждав. Гриць вагався. Комендант вхопив обома руками його голову і так крутонув, що аж у шиї затріщало.

– Відповідай.

– Буду, – процідив крізь зуби Гриць.

– Завдання, хлопче, таке: ти повинен бути всюди, вертітись, як дзига, і прислухатись, що говорять студенти. І докладати мені.

– Про все, що говорять?

– Ні, дурню, тільки те, що проти влади кажуть, зрозумів? Але нікому ні слова про нашу розмову. Дізнаюсь – смерть.

Кожного ранку по черзі один з нас збирає хлібні карточки – і йде в магазин. Сьогодні черга за Грицем. Пішов, приніс низеньку, маленьку хлібинку, ще й загорілу.

– А довісочок був? – питає Сашко і починає ділити.

– Не було. Хай я не доживу до завтра, якщо обманюю.

Всі беруть по пайці. Сашко останній.

– Невигідно ділить, – каже Сашко, – завжди я в загоні, мені залишається найменша.

– На другий раз братимеш перший, – обіцяємо ми.

Сашко довго дивиться на свою паєчку, потім посипає зверху сіллю, бере чашку води й смакує. Каже з гіркотою:

– Хіба це життя, друзі мої, хіба це наука, це справжня мука. Я певен: відколи світ світом таких нещасливих студентів, як ми, не було. А ми мовчимо, ми німі, як риба. Ми з усім миримось, чи що. Де ж наша гідність? Давайте закінчимо: добав нам хліба, не муч нас! Вийдемо всі на вулицю, нас сотні тисяч, в нас сила, нас ніхто не здолає. Побачили б: хижак злякається нашого гніву.

Всі мовчали, думали. Грицько непомітно зник. Пройшов коридором і вскочив в кабінет коменданта. Він слово в слово переказав Сашкові слова.

– Напиши на бумазі й підпиши, – наказав комендант.

Опівночі, коли ми лежали на койках, вкрившись з головою, в кімнату зайшов комендант з двома працівниками НКВД. Підходять до Сашкової койки.

– Вставай, одівайсь.

– Куди? – запитав Сашко.

– Мовчать! – один витяг з кабуру наган, – ти арештований.

Сашко обвів поглядом всі койки, думаючи, хто зрадник. Потім нахиливсь, щоб узяти підручник з анатомії. НКВДист вдарив його по руці.

– Не дозволено!

Вийшли тихо, як і зайшли. А ми всі мовчали і до ранку ніхто не стуляв очей. Не стало Сашка, пустує його койка, стоїть, як докір всім нам за мовчанку. І шкода нам товариша, болить за ним серце, і не вийде він ніколи з голови. А відповіді на питання: "Хто зрадник?" – "Все немає".

[Підпис] Н.Петренко
1990 р.

ПАМ'ЯТЬ 33-ГО: "ПРОЩАЙ, УКРАЇНО!"

Ось уже два роки, як Сава Беспалий трудиться в колгоспі. І цей рік, як і минулий, вчасно і зібрали врожай, і змолотили, насипали на токах чистого, дорогого, як щире золото, зерна. Та не встигли обтрусити з одежі гостюків, як з району нахлинула ціла дюжина уповноважених: Гробовець, Вольперт… Стали, як вартові, біля куп зерна, очей з токів не спускають, наказують, вимагають: "Перша заповідь – хліб державі!"

Виходить: ми сіяли й молотили, а хазяєва – вони.

Безконечним потоком під'їжджають автомашини, підводи – і поплив хліб на елеватори. Підчистили, підмели до зернини, і уповноважених, як вода змила.

Опустіло поле, запахло осінню, повіяло холодним з півночі. Зграї чорного вороння перелітають з місця на місце, шукаючи пожитку. Безнадія, сум нависли над селом. Це тридцять другий рік – початок голодомору.

Пусто стало в Савиному дворі: ні худоби ні птиці. І в хаті, хоч голий перебіжи. Сидять з дружиною сумні, як ніч, поглядають на дрібних діток. Як далі жити, що вдіяти? Каже Сава:

– Піду до колгоспного двору та дізнаюсь, що ми з тобою, Марто, заробили за рік.

– Мабуть те, що й торік, чоловіче, лантух трудоднів.

Узяв мішечок під руку й побрів. Найперше, до зернової комори.

– Що скажете, Саво? – питає комірник.

– Та за заробітком прийшов.

Перевернув комірник усі бомаги, розвів руками.

– Немає вас у списках.

– Як же це так, – обурився Сава, – день-у-день з Мартою були на полі, руки ось в мозолях.

– Не знаю, йдіть в контору, справляйтесь.

Пішов Сава в бухгалтерію:

– Гляньте, будь-ласка, скільки в мене трудоднів.

– Сімсот удвох з Мартою.

– А що заробили?

Бухгалтер поклацала на рахівниці, підрахувала:

– Вийшло, Саво, таке: ви остались винні колгоспові вісімдесят кілограмів зерна і п'ятдесят карбованців грошей.

– Оце такий заробіток? Може, ви помилились, адже ж сімсот…

– З'їли, як видно, наперед, – пояснює бухгалтер, – якби було менш трудоднів, то було б менш і боргу.

Обіда й біль вдарили прямо в серце:

– Та чи ми раби, чи кріпаки?

– Ой, не говоріть при мені таких страшних слів, – боязко оглядаючись, мовила бухгалтер, – бо попадем обоє в тюрму.

Прийшов Сава додому, кинув мішок під лаву, зітхнув тяжко:

– З чим, Марто, пішов, з тим і прийшов. Давай думати, що робити далі: смерті ждати, чи тікати звідси.

– У нас же ні куска хліба, ні копійки грошей.

– Остався ще кожушок, завтра понесу на базар.

Ранесенько встав, пішов на базарну площу, жде покупця. Аж бачить: іде Грабовець. Під рукою дві буханки свіжого, тільки-но спеченого пахучого хліба. Видно, в магазині на хлібну картку отримав. Підійшов, узяв кожушка, одів, приміряв.

– Наче на мене шитий, скільки просиш?

Дивиться Сава на хліб і з проханням в голосі:

– Одну лиш хлібинку, діти з голоду вмирають.

Грабовець рішуче:

– Хліба не дам, сім'ю свою надголодь не оставлю. П'ять карбованців дам. Закипіло в грудях Сави, вирвав з його рук кожушка.

– Іди, іроде, з-перед очей. Ти обдер нас, кров вицідив, голод нам дав.

– Держи язик за зубами, бо за грати попадеш, – залютував Грабовець.

– Не тільки тюрма, а й пекло вже мені не страшне.

Пішов з кожушком попід рядами. Бачить: перекупка торгує липешиками, макухою.

– Заміни, будь добра, на кожушок.

– А миші дір не попроїдали?

– Ціленький.

Взяла, обдивилась.

– Дам три лепешики.

А вони такі тонесенькі, ламаються на долоні: з липового листя, мерзлої картоплі жому.

– То ж п'ять дай. Це ж удягайка, послужить довго.

– Давай кожушка – одержуй плату.

Приніс Сава виторг, показав.

– Треба приберегти на дорогу. А зараз збираймось та рушаймо до станції, поки ноги носять.

Дружина зв'язала все у вузлик, оділа дітей. Стали перед іконами на коліна, помолились Богу. Як годиться – перед невідомою далекою дорогою, присіли на лаву, поплакали і рушили з хати. Вийшли за ворота, ще оглянулись, хотілось оставити в пам'яті все до дрібниці.

– Прощай, рідне батьківське дворище. Чи повернемось ще до тебе?

І навпростець полем до залізничної станції. Недовго й ждали. Через годину прибув потяг "Київ–Ленінград".

– На цей і сядемо, що Бог дасть, те й буде, – сказав Сава.

Підійшли до вагона.

– Ваші білети? – сердиться кондуктор, – не пущу, вмирають у вагонах, а мені морока.

Пішли до другого. На дверях старенька жінка, сиве волосся вибивається з-під хустини, лице зсушене, зморщене, видно, хворість підточує.

– Пусти нас, голубко, – просить Марта, – зжалься над моїми діточками.

– Куди ж вам їхати?

– Куди очі бачать.

–Заходьте. Бачу ваше горе. Вся Україна в біді.

Сіли у вагон. Пасажирів, як сірників у пачці, і все наш люд. Розносить його гірка доля, як осінній різкий вітер сухе листя. Рушив потяг. За віком безкраї поля, ліси, синє дороге небо.

– Прощай, Україно, рідна наша земля!

Каже Марта:

– Піду по вагонах просить милостиню. Може, яка добра душа поділиться останнім.

Взяла найменшого, Кіндратика, за руку, навчає:

– Ось так, синочку, простягай руку і говори; і не спіши відходить: "Пожалійте, люди добрі, мене і моїх маленьких сестричок, помираємо з голоду. І вклонись низенько, і подякуй за милостиню".

А сама йде за ним і за сльозами й світа не бачить.

[Підпис] Н.Петренко
1990 р.

ЦЕРКВА ГОРІЛА, МОВ СВІЧКА

Розповім, як у селян Мисайлівки відібрали найдорожчу святиню – церкву.

Збудована руками прадідів, стояла вона на високому пагорбі. Коли оживали дзвони – і старі, й малі довгим потоком ішли слухати службу Божу, очистити душу від гріхів. Багатою була наша церква: золоті чаші, дорогі ризи, найдавніші Євангелії в позолочених оправах... Люди нічого не шкодували для храму.

1926 року треба було пофарбувати покрівлю. Взялися за це якісь незнайомці. Спочатку пильно роздивилися, а потім, одного разу вночі зламали замки, пограбували храм і підпалили. Опівночі церква горіла, як велетенська, сяюча аж до неба, свічка. Всі вулиці були освітлені. Отець Іван спробував пробратись у храм, щоб винести чудодійну ікону Божої матері, але вдихнув диму і тут же впав. Його ледве врятували.

Зажурилося село. Священик каже: збудуємо ось тут, збоку, простору дерев'яну хату і молитимемося. Невдовзі збудували, почали правити службу. А безбожники не спали. В неділю, тільки-но заспівав хор, комсомольський активіст, разом з такими, як сам, люто схопили священика і кричали: "Щоб духу твого тут не було!" Звісно, за ними стояла більшовицька влада.

Церква була застрахована на велику суму грошей. Люди мріяли, що їх одержать, почнуть будувати нову, вже й місце обрали в центрі села. Та з району "порадили": "Зберіть збори і постановіть замість церкви збудувати сільський клуб". Так і було зроблено. Скликали з півтора десятка безбожників, ті й постановили. Збудували клуб. Діти й молодь там співали, танцювали і... виростали колючим бур'яном. Здавалося, вже ніколи не буде повернення до закону Божого.

У незалежній Україні люди, вже нікого не боючися, знову повернулися душею до Бога. Почали будувати церкву і в нашому селі.

Народна газета. – 2000. – № 41(4).

СЕЛО НЕНАЧЕ ПОГОРІЛО...

Мисайлівка – велике заможне село. Спокон віку славилося воно вмілими, завзятими хліборобами. Тут родючий чорнозем. Бувало, перед жнивами вийдеш на ниву, поглянеш – жита й пшениці стоять, як ліс. Земля платила щедро господареві за його працю. Після обмолоту хліба було вдосталь і для себе, і на продаж.

Та ось прокотилася колективізація, вирвала землю з рук хлібороба. На колгоспній, тобто чужій ниві, працювали байдуже, хоча й не лінуючися. Нічия земля почала гірше родити. 1932 року, хоча й повимітали всі засіки, колгосп не виконав плану хлібозаготівлі. Районна газета "Шлях колгоспника" тоді писала, що в Мисайлівці є хліб, і його багато, але класовий ворог закопав у землю, сподівається задушити голодом молоду радянську державу, залишити без хліба робітничий клас і Червону армію. У Мисайлівку чорними круками налетіли десятки уповно-

важених, щодня скликали збори, утворювали штаби, бригади активістів, викликали й мордували людей, з лопатами і штрикалками йшли до їхніх осель шукати хліба. Колупали в хатах долівки, стіни, розкидали солом'яні покрівлі, копали в городах та садках – знахідок не було. Тоді почали відбирати останнє з льохів, горщиків, глечиків... Усе витрусивши, червона ватага з прапором під музику залишила село.

Насувалася страшна зима, а за нею – ще страшніша весна 1933-го. Люди спухали й помирали – тихо, мов за якусь тяжку провину. За яку? Сотні хат залишалися порожніми. Було дивно і страшно. Дві гарби щодня їздили селом і звозили мерців до братських могил.

Сьогодні біля них стоїть простенький, витесаний з каменю, але промовистий пам'ятник з написом – "Жертвам голодомору 33-го від односельців".

Народна газета. – 2000. – № 41(4).

ПАМ'ЯТЬ 33-ГО. З ІСТОРІЇ МИСАЙЛІВКИ

З давніх давен в ярах села існує невеличка вуличка, що зветься "Логвинівка". В час голодомору тут було одинадцять дворів. Голод забрав вісімнадцять душ. Три сім'ї: Логвиненка Андрія, Гризуна Луки, Петрика Захара вимерли повністю. Уявіть собі масштаби смертності по всьому великому селі. Дві гарби зранку допізна не встигали звозити трупи у великі могили. Возив брат Андрія – Гнат Романович. Зайшов він в хату до рідного брата й бачить: лежить прямо на долівці мертва братова дружина і двоє діток. Андрій ще живий. Побачивши брата, він закричав:

– Відломи мені, брате, хліба на один кусень, хоч одну кришечку!

Гнат витяг з кармана невеличкий одержаний для піддержки, кусочок хліба, щоб поділитись з братом. Андрій схопився, щоб бігти за хлібом, але впав, захрип і затих.

Якщо сьогодні згадати про те страхіття, що тоді творилось, то робиться не лише страшно, а й дивно: сини бачили, як умирали у страшних муках їх старі батьки й матері, і діти і самі ждали видимої смерті і мовчали, як риба в воді. Тоталітарна репресивна більшовицька система так настрахала розстрілами, тюрмами, лагерями мільйони людей, що вони покірно поклали свої голови під сокиру ката.

Зараз змінилась Логвинівка: стоять в рядочок гарні, просторі, цегляні будівлі. Лише між ними одна старенька, дерев'яна хатина, в якій живе одиноко пенсіонерка. Є в господарів і в хлівах, і в коморах, і в льохах. Про голод не може бути й мови. Поклали вже й труби, по яких скоро в кожну хату піде голубе паливо. І все за свої кошти. Ні колгосп, ні район не дав і копійки. Одне, що бентежить, непокоїть людей – це нестача гривень. За роботу розраховуються хлібом, пенсіонери виглядають пенсії довго. Питання стоїть невідступно: що зробити, щоб були й гроші. Песимісти, які втратили надію – не ждуть лучшого. Оптимісти

кажуть: потерпимо, люди, і в нас буде все. Треба тільки "щоб колгосп очолив умілий, завзятий господарник", щоб показав людям вірний шлях до кращого. Приміром, як Даниленко в Карапишах. І президентом щоб обрати людину не балакуна й крикуна, що тільки вміє брехати, нездібного нічого зробити, а вмілого, чесного наполегливого керівника – патріота України, що стане на чолі мас, згуртує їх і приведе до щасливого життя.

[Підпис] Н.Петренко
1990 р.

В КАМЕРАХ НКВД

Арешт

На другий день Зелених свят до хати зайшов енкаведівець і сказав, що мене арештовано. Я запитав, чи є в нього дозвіл. Він поплескав долонею по кабуру нагана і мовив: "Дозвіл ось тут".

Вийшли. Я попереду, він – за мною, не ховаючи зброю. Завів прямо до начальника райвідділу НКВД. Той сидів за столом, як павук у засідці, очікуючи, коли в павутиння залетить і задзижчить безпорадна муха. Він був міцним, широкоплечим, з рум'янцем на щоках. Як у них водиться, зміряв мене хижим поглядом кілька разів з голови до ніг, потім узяв до рук мій допис під заголовком "Колгоспне пекло" і сказав:

– Ти тут показав своє лице, вивернув свою душу – ворожу до всього радянського. Ти щасливе життя колгоспників називаєш пеклом? Із такими в нас розмова коротка.

Я пояснював, що нічого злого не вдіяв, писав правду, лише про те, що бачили мої очі, що чули мої вуха, даючи свою оцінку побаченому й почутому. А відчути на своїй шкурі вже довелося багато насильства, жорстокості, неправди скрізь, де людина намагалася відстояти своє право, прагнення до волі. Я бачив, як енкаведівець стріляв у жінок, які збунтувалися, бо не хотіли йти до колгоспу. Бачив, як у селі вимели все до зернини. Під час смертельної битви з фашистами бачив, як "заградотряд" стріляв у спини солдатів, які відступили крок назад перед ворожим танком. А тепер ось із колгоспників-дурноробів здирають по три шкіри. Підсумовуючи сказане, назвав енкаведівців злочинцями.

Червонощокий підстрибнув, мов від розпеченого заліза, схопив чавунну попільничку і жбурнув у мене. З обличчя потекла кров. Але то були лише квіточки. Ягідки – попереду.

Слідство

За три дні оформили справу для передачі до військового трибуналу.

Слідчий, який займався моєю справою, прибув нещодавно з Вологди, але вже почував себе повновладним господарем на нашій землі. Читаючи мій рукопис, гнівався, бо в "хохляцком наречії" були незрозумілі для нього слова. Так і не зміг до пуття прочитати, але зрозумів одне: в листі – "контрреволюція". Вимагав,

щоб я переклав той текст російською мовою, а я відмовився. У кабінеті був ще один, взявся розтлумачувати. Відмовився я й тоді, коли підсунули мені на підпис текст звинувачення. Слідчий постукав пальцем по столу і сказав, що ті, хто морочать їм голови, згодом стають шовковими. Грізно заявив, що дає ніч на роздуми, покликав вартового і той відвів мене до камери № 2.

Там арештованих було, мов оселедців у бочці, дихнути – нічим, повернутись – ніяк, А в кутку – даруйте, "параша". Я остовпів. Так, ніби вкопаний, простояв цілу ніч.

Ранком до нас завітав прокурор і запитав, чи будуть до нього якісь питання, скарги. Нарікань було безліч. Одні розповідали, що вже півроку їх тримають тут без жодної провини, інші бідкалися, що під час слідства їм перебито кістки на руках чи ногах, що їх морять голодом. Прокурор насупив брови:

– Невинних тут нема. Визнавайте свої провини – відправлять у Лук'янівську тюрму. Там буде вам, як на курорті.

З цим і пішов.

День минув у тяжких роздумах, а вночі покликали на допит. Я і цього разу сказав, що думки своєї не змінив, ніяких паперів підписувати не буду. Від слідчого тхнуло, мов із барила. Взяв наручники, що лежали на столі, схопив мої руки, почав до болю крутити, намагаючися закувати. Я чинив опір. Тоді розлючений кат почав бити мене в обличчя, по голові... Обороняючись, я зачепив рукою його носа і роздер. Тоді енкаведівець схопив табуретку, нею бив мене щосили. Я впав на підлогу, ще чув, як бив важкий чобіт у живіт, груди, потім знепритомнів. Коли отямився, мене знову змушували підписати згадану "бомагу". Відказав, що ліпше помру – чесно.

Три ночі з мене виймали душу, відбивали тіло від кісток, засипали тютюном очі, щоб втратив зір. А далі ще півроку тримали під слідством. Нарешті, так і не вибивши з мене підпису, запроторили "на курорт" – у Лук'янівську в'язницю.

До трибуналу

Уже був грудень 1944 року. В дверях в'язниці відчинилася так звана "кормушка", наглядач назвав моє прізвище і додав: "С вєщамі". Я знав – до трибуналу.

Вийшовши на білий світ, дихав на повні легені, немов пив джерельну воду в жнива. Пролітав лапатий сніг, падав на руки, обличчя. Мене вели до невеликого будинку з важким в'язничним смородом, брудними вікнами, сірими стінами й давно немитою підлогою. Невисокий стіл був покритий червоною заяложеною тканиною. Над ним на стіні висів портрет вождя більшовизму. За столом сиділо троє. Той, що в центрі, оголосив склад трибуналу і запитав мене, чи не маю відводу щодо складу. Тим часом я пильно вдивлявся в обличчя капітана і намагався пригадати, де я його бачив.

– Що ти дивишся на мене, як теля на нові ворота? – невдоволено процідив голова трибуналу.

І тут я згадав. У лютому 1933 року біля станції у Фастові він забіг у "товарняк" і грабував пасажирів, які їхали з далекого Ленінграда і везли по дві–три хлібини. Тоді був ще рядовим. В однієї жінки, матері п'ятьох дітей, вирвав з рук клумачок і потяг з вагона на платформу. Нещасна вдарилася головою об рейку і більше не підвелася.

– Маю відвід, маю! – голосно мовив я.

Всі насторожилися, мов їжаки.

– До кого?

– До голови трибуналу. Він не має права судити інших...

Я розповів усе, що бачив.

– Брехня! – скипів капітан, ударивши кулаками об стіл.

У них на столі лежав мій рукопис про колгоспне пекло. Читали окремі слова, словосполучення, допитувалися, як я їх розумію і навіщо вжив. Ще запитали, чому не пішов у партизани. Я відказав:

– Не знав дороги. Шкода, що з тобою не зустрівся – може, ти показав би.

– Він шукав дорогу до бандерівців, – сказав капітан.

Такого висновку він дійшов, прочитавши рядки мого вірша "Україна".

А втім, вирок уже був готовий, його треба було тільки зачитати – мене засуджено на десять років позбавлення волі у виправно-трудових таборах.

Повели до камери "десятиліток". Відчинили важкі двері і знову я опинився в безпросвітній темряві.

"Ягринлаг"

Перед Новим роком розвантажували Лук'янівську в'язницю, готували нас етапувати в Заполяр'я. За всю ніч не стулив очей. Обсідали найтяжчі думи: чи ступлю ще коли-небудь на рідну землю, чи вічна мерзлота впаде на мої груди? А ранком зеки колонами йшли до залізниці, де вже чекав нас "товарняк". Перед тим, як зайти до вагону, я взяв пригорщу землі, загорнув у хустину. Бачу – так зробили й інші.

Їхали понад тиждень. Ранком напували водою, давали паєчку мерзлого хліба, що здавався смачнішим од меду. Привезли аж на берег Білого моря. Кінцевою була зупинка "Ягринлаґ". А таборів там – як грибів після дощу. Обнесені високою огорожею, колючим дротом, з вежами для вартових. Неподалік – величезне табірне кладовище "Кудьма" (за прізвищем першого похованого). Ближче до моря розкинулось місто Молотовськ з вузенькими вуличками, поспіхом зробленими руками зеків будинками, схожими на сірі коробки. Де-не-де росли одинокі деревця, такі нещасні, як і зеки. Душили їх важкі сірі хмари, які низько пливли з Арктики, отож росли покручені, з опущеним гіллям. Над самим морем, що пінилося і ревло, мов звір, височів велетенський, потужний військовий завод за номером 402. П'ять цехів округлої форми ховали свої верхи в густих хмарах. Твердо і непорушно стояв завод на кістках зеків, а зі свого черева викидав смертоносну зброю. 1937 року, в часи "єжовщини", на це непроходіше болото, на яке не

насмілювалася сідати навіть перелітна птиця, зігнали повно "ворогів народу". Зеки гинули від морозу, як мухи. Добивала тяжка каторжна праця, гидка баланда з риб'ячих тельбухів з маленьким куснем хліба, нестерпний табірний режим. Туберкульоз, гіпертонія, цинга, подагра та інші хвороби чіплялися до знесиленого тіла, мов реп'яхи до вовни. "Кудьма" розширювалася не днями, а годинами. Замість замучених привозили все нових. Привезли й нас.

У таборі було нас 15 тисяч. Майже всі – "політичні злочинці". О четвертій ранку підіймали, на морозі проводили перевірку, що тривала протягом двох годин, потім у їдальні давали миску баланди, а потім – об'єкт роботи. Місто ще спало, а зеки вже волочили ногами, гупали гумовими підошвами об бруківку. В руках – лом, кирка, лопата. Вітер пронизував до кісток, а обігрітися чи просушитися ніде. Поверталися, коли місто вже спало. Я захворів на пневмонію. Медичної допомоги ніякої, а температура – до сорока. Сподівався тільки на Бога. І він допоміг вижити.

До кінця терміну залишалося зовсім небагато, коли, мов грім з неба, почули звістку про смерть Сталіна. Всі, хто залишалися в Кремлі, нам уже здавалися зовсім не страшними. Гадали, що коріння тоталітарного більшовицького режиму підрубане.

Забирали мене з дому в дні Зелених свят, у таку пору й повернувся.

Народна газета. – 1999. – №38(421).

✦ ✦ ✦

ПЕТРЕНКО Ничипір

ЕПІГРАМА НА СТАЛІНА

Тебе і батьком і сонечком взивали,
І день і ніч, як Бога, прославляли –
Гарчали, вили аж до хрипоти,
Щоб ката в третє небо піднести.
Ти й для людей законів "золотих"
Тьму – тьмущу написав.
Яка премудрість в них:
– Не ворухнись і не спізнись,
Не писни і не заікнись;
Роби ударно – тонко їж.
Живим, як кажуть, з шкури лізь.
Признатись, і народ тебе вподобав,
І згадує не рідко, а частенько:
То катом, то падлюкою взиває,
Бо попадись тобі – не вирвешся живенький.

Ти автоматом прострочив нам груди
Й холодним поглядом дививсь, як ми страждали.
Та знай, проклятий, ми живучі люди,
Ми немов ряст, з-під снігу проростали.
Усі ж кати, у тім числі і ти,
Паралічем розбиті, упадуть.
Не я діжду – побачать діти, внуки,
Як на твій череп камінь накладуть.

[Підпис] Н.Петренко
1941 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕТРОВОЇ (у дівоцтві КАРКАНОВА)
Зінаїди Семенівни,
1913 р. народження
(Станиця Некрасовська Краснодарського краю)

ТО, О ЧЕМ Я МОЛЧАЛА

Я, Карканова Зинаида Семеновна, родилась в 1913 году в семье батрака в *станице Тенгинской Усть-Лабинского района Краснодарского края.* В 1918 году мой отец, Карканов Семен Моисеевич, вступил в ряды Красной Армии и пошел защищать Советскую республику от белогвардейцев. Мать, Карканова Татьяна Максимовна, осталась с тремя детьми и ждала четвертого. Наша станица переходила из рук в руки. То белые захватят власть, то красные придут. Когда белые стали у власти, они расстреляли всех работников Совета, расстреливали и пороли всех большевиков. В станице люди разделились на два лагеря – казаки и мужики. Казаки были за белых, мужики, или их еще называли большевиками, за красных. Вот эти мужики должны были безропотно работать на кулаков бесплатно на полях и дома.

В 1918 году мама родила мальчика. На третий день ее погнали на кукурузу. Погода была плохой, лил холодный дождь. Мама сделала небольшой шалашик и положила ребенка. Казак развалил шалашик, отхлестал маму плеткой, крича: “Пусть большевик подыхает!”

Мама пошла к атаману Мотыщину просить отобранные казаками вещи. Атаман приказал: “Выбросить большевичку из хаты на улицу и дать ей 150 шомполов. Кто пустит большевичку в хату, будет строго наказан”.

Пороли так: вели обреченного на конюшню, клали на лавку, привязывали ремнями и били железными шомполами, пока не убьют до смерти. Пришло время идти маме на порку, она не пошла и спряталась.

Не найдя маму, нас выгнали на улицу. Была осень, лил дождь, мы сели на завалинку у хаты, где жили дедушка и бабушка, и громко плакали. Ночью дедушка пустил нас в хату. Утром опять пришли за мамой, но она успела уйти. Дедушку били прикладом до тех пор, пока у него не полилась изо рта и носа кровь. Дедушка умер.

Потом казаки поймали маму и повели ее пороть. Ей дали 50 шомполов, и она была мертвая. Когда нам сказали: "Девчата, вашу мамку белые запороли!" – мы бегом туда. Ужас!!! Мама лежала в луже крови, кровь смешалась с грязью, никаких признаков жизни не было.

Нас стегали розгами, но мы упали на маму, и нас не могли оторвать. Кто-то привез тележку, положили маму на тележку, и без лошади люди сами отвезли ее к бабушке. Обмыли, положили на лавку, зажгли свечи, по обычаю она должна была переночевать ночь, а на другой день – хоронить. Собрался народ, приготовились ее выносить, мы подняли ужасный крик. И вдруг мама открыла глаза. Мы все замерли, не верили себе. Да мама ожила, но подняться не смогла. Ее парализовало, шевелилась только голова. Она пролежала четыре года. Мы лечили ее травами.

Жить было нечем. Самые маленькие мальчик и девочка умерли от голода. Старшая сестра стала ходить к казакам в наймы, только чтобы прокормиться, за кусок хлеба. Я ухаживала за мамой. Наступило лето, поспела пшеница, бабушка посоветовала мне пойти в поле собирать колоски. Но пшеница была убрана так, что не было ни одного колоска. Приходилось под страхом смерти дергать колоски из копешек. Чтобы хозяева нас не видели, мы вставали чуть свет и до солнышка уже были дома. Помолотим колосья, сварим каши, маму накормим и сами наедимся. Потом мне бабушка посоветовала намолоченные зерна понести на мельницу и обменять их на муку. Казаки меня прогоняли, а черкесы сказали: "Спляши наурскую". Я стала плясать, петь. Они мне насыпят полную сумку муки, я рада. Приду домой, напеку пышек прямо на ржавой железяке. Какой был вкусный хлеб!

Так я стала ходить на мельницу каждый день, танцевала, пела и этим зарабатывала себе на питание и кормила больную мать. Потом пришли наши, то есть части Красной армии. Нам дали квартиру, маму вылечили, мы стали ходить в школу. Потом вступили в пионеры, в комсомол. Отца белые казнили. А мы всей семьей так активно работали, выполняли все поручения партии и комсомола. Нам так дорога была эта власть, за которую погиб отец, и мы вынесли столько мучений. Нам дали землю, но обрабатывать ее было нечем.

Пришлось отдавать землю кулаку. Он пахал, сеял, что-то нам давал, но нам не хватало хлеба на год. Мама шла к кулакам, брала пшеницу в долг, а потом отдавала с процентами да еще и должна была отработать. И так мы вечно были в кабале. В 1929 году началась коллективизация. Крестьяне, особенно богатые, не хотели идти в колхоз. Нам, бедноте, деваться некуда, мы

первые вступили. Коллективизация проходила таким образом: Комсомольцы, пионеры наказывали всем жителям прийти в клуб на собрание. Нас заранее предупредили, что все бедняки, комсомольцы, партийцы должны сесть в разных местах клуба и при голосовании поднять руки за колхоз. Так мы и делали. Кто за? Мы поднимали руки, а остальные рук не поднимали. Кто против? Нет. Принято предложение всем вступить в колхоз.

Но люди не шли в колхоз, тогда начали силой забирать скот, инвентарь. Кто сопротивлялся, того сажали и семьями высылали в Сибирь. Считали их злостными кулаками. Согнали скот, стащили инвентарь. Помещения для скота нет, корма нет, семян для посева нет, скот начал дохнуть. Началась весна, нужно было пахать и сеять, а крестьяне-кулаки отказывались выходить в поле.

Вышли партийцы, комсомольцы и беднота. С красными знаменами, с песнями. Мы взяли лошадей под уздцы и пошли проводить первую колхозную борозду. Казаки-кулаки взяли дубинки и начали бить всех, кто шел по первой борозде. Вызвали милицию, разогнали всех кулаков. Многих посажали и сослали. Создавалось недовольство. Кулаки начали убивать комсомольцев, партийцев, активистов, 25-тысячников.

Работа в колхозе не ладилась. Тракторов еще не было, люди не хотели работать, считая: “это не мое”. Поля заросли сорняками. Создали коммуну “Тенгинские всходы”, в нее вошла часть станичников. Стащили все в кучу. Скот подох, пахать было нечем, люди не знали, что делать. Коммуна недолго существовала, развалилась. Остался колхоз им. Урюпина.

Я подросла, в 1932 году меня комсомольская организация послала учиться в Усть-Лабинский педагогический техникум. В тот год урожай был сравнительно хорошим, мы получили пшеницу на трудодень, и люди, не вступившие в колхоз, тоже собрали урожай. Начали выполнять план хлебозаготовок. Выполнили все планы. Дали несколько встречных планов. Выгребли у всех все, что было. Были созданы комсоды из 25 человек – члены партии, комсомольцы и активисты, зимой они стали ходить по дворам и забирать последнее. Брали зерно, лезли в подвал, брали картофель, капусту, помидоры, из печи брали лепешки и хлеб. Ломом ломали печи, рыли в доме ямы, разбивали стены – искали хлеб. Это был полный грабеж и разбой. Люди ненавидели эти комсоды, брали палки и гнали со двора, но за это сажали и ссылали в Сибирь. Меня потряс один случай. У хозяина забрали корову, лошадь, вещи, а у него дочь была больная туберкулезом. Так из-под нее взяли всю постель, оставили ее на голых досках. Она встала и начала кашлять, изо рта пошла кровь. Она скоро умерла. Я отказалась работать в комсоде – меня исключили из комсомола, пришили мне ярлык “саботажница”.

Зимой начался сплошной голод, люди умирали семьями. В училищах студентам давали 700 граммов хлеба-суррогата. Я каждую неделю ходила домой, 30 километров пешком, и носила сэкономленный хлеб маме, чтобы спасти ее от

голода. Моя подруга жила в станице Ново-Лабинской, я должна была к ней зайти, и мы вместе пошли бы в училище. Она жила около кладбища. Вдруг я услышала стоны и пошла на звук. Я увидела огромную яму, а в ней копошились и стонали полуживые люди. Лезли друг на друга и издавали страшные вопли.

Меня охватил ужас, я бросилась бежать. Бежала и всю дорогу плакала. Пришла в общежитие, рассказала девочкам. Мы подняли такой плач, все думали о своих родных, не постигла ли их такая участь. Утром меня вызвали к директору. Я рассказала, как было. У директора находился милиционер, он закричал: "Ты что, занимаешься саботажем? Исключить из училища как саботажницу!" Меня выручили директор, Цэпля Эдуард Францевич, и завуч, Ботвинко Николай Евстафьевич. Но строго-настрого предупредили, чтобы молчала, и взяли с меня подписку. Как меня не посадили, не знаю. Вот я всю жизнь и молчала. Рта нельзя было открыть.

Люди поели кошек, крыс, мышей, лягушек, ели все, что можно. В станице Тенгинской жила одна семья – женщина с тремя детьми. Эта женщина, доведенная голодом до безумия, убила свою маленькую дочь и питалась ее мясом. Бродячая собака вытащила голову девочки и с головой пробежала по станице. Так жители узнали, что случилось с этой девочкой. Женщина эта умерла, фамилию ее я не помню.

До чего был доведен народ – это ужасно. Весной 1933 года нас, студентов, послали ликвидировать неграмотность среди заключенных в тюрьме. В камерах было набито народу, как сельдей в бочке. Все стояли вплотную друг к другу. Ни сесть, ни лечь нельзя было. Тут же стояла параша, куда они испражнялись. Зловонный запах, духота, не хватало кислорода. Более слабые умерли сразу. Меня увидели наши станичники, плачут, целуют меня, спрашивают о своих детях и близких – живы ли они. Я вместе с ними наплакалась, потом пошла к директору, рассказала все и очень просила больше нас туда не посылать. Больше нас в тюрьму для ликвидации неграмотности не посылали.

В 1934 году я закончила педагогическое училище, меня послали работать в станицу Некрасовскую учительницей начальных классов, где я проработала всю жизнь.

Я никогда никому об этом не рассказывала. Вам написала все, что знала. Вспомнила все ужасы того времени, и самой стало страшно. Как только мы выжили?

Сельская жизнь. – 1989. – 6 июля.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕТРОВОЇ Марії,
1928 р. народження
(м. Знам'янка Одеської (нині Кіровоградська) обл.)

БІДУВАЛА ВСЯ УКРАЇНА

Я народилася 1928 року. П'ятирічною дівчинкою виховувалася в колгоспному дитсадку в с.Бовтишка Олександрівського р-ну на Кіровоградщині. Раз на день їли рідкий куліш без солі. Нашими "снікерсами" були пасльон та "калачики", жуйками – молоді вишневі листочки. Моя родина жила біля яру. Тож часто доводилося бачити, як дорослі дядьки скидали туди, мов дрова, трупи померлих з голоду. Як задубілі тіла падали й ударялися одне об одне, я чула навіть уві сні, здригалася й плакала.

Коли настав час іти до школи, в мене не було ні одягу, ні взуття. Одного разу, коли мати вдосвіта пішла на колгоспні буряки, я сама пошила собі спідничку з марлі, що слугувала завісою до підпіччя. Не тільки я була такою. Все село. Весь район. Вся Україна. Тепер мешкаю на вулиці, що носить ім'я Петровського...

Мер Одеси Едуард Гурвіц – єврей. Та він пройнявся болями нашого народу, на що не здатні керівні яничари, манкурти. Гадаю, він керувався людяністю й порядністю, отож з його ініціативи змінено в місті всі совєтські топоніми.

А ми? Який сором...

Народна газета. – 1997. – № 4.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕТРУНЯК Марії Григорівни,
1928 р. народження
(с. Булахівка Дніпропетровської обл.)

В 1933-му р. мені було всього 5 років. Одне запам'яталося: дуже хотілося їсти, а тому я весь час просила у мами хоч би малесенький шматочок хліба.

Моя мама розповідала про страхіття голодомору 1933 р. Люди падали, як полова, де хто йшов, там і падали на ходу від голоду. Урожай в тому році був добрий, але нічого з того урожаю люди не одержали. Та мало того, забирали в людей все, що в них було. Заглядали кругом, по всіх куточках, припічках і запічках. І якщо знаходили хоч малесенький вузличок чи то квасолі, чи то гарбузового насіння, чи ще щось – забирали все. Ще хіба що хтось зумів хоч що-небудь закопати, і не знаходили шукачі схованки, ото й раділи люди тому.

Говорять, що хотіли знищити українську націю.

Дуже багато людей умирало. Голод забирав, не дивлячись, чи дорослі, чи малі, чи старі. Мертві люди валялись всюди: на вулицях, на подвір'ях, в хатах і де тільки їх не було…

Люди наче подуріли від голоду, обкрадали один одного. Був такий випадок. Жінка за прізвищем Барошка продала майже за безцінь свою корівку, щоб купити хоч якихось крупів для сина на супик. До неї в хату залізли 2 хлопці-односельчани-булахівчани, порізали її (думаючи, що зарізали до смерті), забрали в неї ті гроші. Жінка вижила, але синок помер. А в сусідньому селі мати послала хлопчика до своєї куми щось віднести. Та чекала, чекала його додому, а його все нема. Пішла шукати і знайшла у куми порубаного на кусочки, а в казані уже майже закипіла вода, щоб варити його…

Тяжкий тоді був час. Мама жила тоді біля кладовища і бачила, як багато закопували мертвих – по декілька трупів в одну яму.

Записала А.Міненкова.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЕТЮХА Миколи Артемовича,
1926 р. народження
(с. Кублич Теплицького р-ну Вінницької обл.)

Під час голодомору 1932–1933 років наша родина мешкала в с.Корабелівка Гайсинського р-ну на Вінниччині. Батько був працьовитою людиною, і тому ми жили непогано. Але одного дня до нашої хати прийшли якісь люди і наказали батькові, щоб віддав всю нашу худобу. Потім залізли на горище, повитягали звідти усе зерно, що там сушилося. З льоху повиносили діжку засоленого м'яса і всі овочі, які мої батьки наготували до зими.

В нашої родини залишилося лише 2 мішки зерна та корова. А чому вони залишили корову, я навіть й досі не знаю. То було схоже на якесь чудо. Звісно для нашої родини з 5 чоловік (батька, матері, трьох синів) те, що залишилося, було прямої дорогою до голоду. Але саме страшне було попереду. В нашому селі всіх обдерли до останнього мішка зерна чи відра картоплі. Коли почався голод, ми годувалися тільки молоком нашої корови. А з тих двох мішків зерна, що залишилися, батько один заховав, а з другого зробили борошно. Мати потроху додавала того борошна до перемеленої кукурудзи та пекла маленькі коржики. От так ми харчувалися. Та я не знав, що коїлося навкруги, бо захворів і не виходив з хати. А в селі в той час вирував страшний лютий голод. І тепер мені не дивно, чого до нас якось увірвалася юрба страшних розлючених людей, які

вбили мого батька, перегорнули у хаті усе знизу догори і забрали мішок захованого зерна, корову та борошно.

Матері одній було дуже тяжко годувати трьох хлопців. І тому ми допомагали їй, як могли. Та що могли хлопці по 10 та 7 років? Я з братами ходив по полях, збирав мерзлу картоплю, зернятка. Все, що нам щастило зібрати, несли додому. Навесні було трошки легше – почалися трави. Мати готувала нам кропив'яний борщ. Їли ми рідко, і тому мій старший брат захворів, лежав слабий декілька місяців, поки не помер. Так, через той голод наша родина втратила батька і сина.

[Підпис] М.Петюх
Записав С.Лавриненко.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПИЛИП'ЮКА Дем'яна Васильовича,
1910 р. народження
(Київщина)

В 1932-му хліба у людей було вдосталь. Але Компартія вигадала дуже високі податки, особливо багато треба було здавати державі хліба. Виконала людина план, наприклад, здала 2 центнери. Наступного дня вимагають ще центнер здавати. Завіз ще центнер. Далі знову наказ: здавай ще, де хоч бери. Хто хитріший був, здогадався швидко, що ховати треба. Але так пішли по дворах трусити! Люди залишалися без зернини, без картоплини, без квасолини...

У Києві відкрився комерційний магазин, де хліб продавали, то хто мав яку копійку, їздив. Та хліб був дуже дорогий. Бувало, приїздили, шукали того хліба, а вранці, як розвидниться, тільки трупи по Хрещатику валялися. Міліція машиною забирала їх і кудись вивозила. Але по селах голодували більше. Бувало, заходиш у село, у першу вулицю, а на ній посередині хрест стоїть, чорною ганчіркою перев'язаний – це означало, що село вимерло повністю, жодної живої душі в ньому. Було багато отаких сіл – цвинтарів. А той хліб, що у людей забрали, позсипали у якісь комори, зерно те зігрілося чи, як у нас кажуть, горіло, і його висипали у Дніпро. А люди їли котів, собак. Та навіть людей, були цілі банди, що ловили жінок та дітей. Або й просто здичавілі люди, що божеволіли від голоду. Людина просто не мислила, що робить. Довели до такого Сталін і Компартія. Це спеціально зробили. У Грузії було, мабуть, краще, наші провідники-залізничники привозили звідти муку, м'ясо, гречку. Я в той час жив у Києві у провідника на квартирі, мене колгосп відправив на курси. А потім жив на Житомирщині, то й там голод був. Люди ходили з паличками, щоб не впасти. У мене від голоду

померло шість сестер. Шестеро! Десятеро нас було, четверо вижило. Отак будували ми соціалізм. У 31-му посилали з райкому компартії секретарів на селі агітувати за колгосп. Мовляв, здавайте у колгосп все, що у вас є. Люди питають: "А з чим же ми лишимося?" "З колгоспом", – казали. Люди чинили опір. То що роблять більшовики? Трохи заможніших, таких, що мали січкарки або вітряки, чи ще щось таке, викидали з хат і виселяли кудись далеко. На станцію їх, у вагон – і на Північ, з малими дітьми, без майна. Розправилися отак, пострахали людей, а вони все одно не йдуть у колгоспи. То давай податки накладати, та такі, що й не продихнеш. Грошей у селян не було, зарплати не платили, почали вони продавати все, що в кого було, аби ці податки виплатити. Позбувалися люди всього, а в колгоспи не йдуть. То тоді хлібозаготівлею задушили – зерно забрали і голод зробили. Бригади комсомольців і партійців із залізними штирями ходили, перевіряли землю, витрусили із сіл все і цим прирекли народ на голод. Міжнародний Червоний Хрест про це знав, та Сталін світу брехав, що це, мовляв, на місцях перегини, трапляються дурні виконавці, у них від успіху запаморочилося в голові.

А люди таки в колгоспи пішли, бо діватися було нікуди, землю в них забрали. За день заробляли по триста грамів посліду, так називали те зерно, яке було відходами, бо краще зерно забирали на посівну. І за те робили цілий день. Так ми будували соціалізм.

Вісник Сквирщини. – 1994. – 2 липня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПИРОГА Михайла Тарасовича,
1919 р. народження
(с. Нових'язівка на Дніпропетровщині)

В страшні роки голодомору ми їли лободу, кропиву, ловили ящірок, ховрашків, їжаків. Весною 1933 року було чогось багато ящірок, їх важко було впіймати, але ми старалися, потім пекли їх на вогнищі, ділили між собою і їли. Ми, діти, були страшні: на висохлих ніжках – величезні животи. Один з братів спух і помер. Ми ходили на скотомогильник і їли м'ясо, яке знаходили, хоча воно дуже неприємно пахло. Дуже часто ловили силками різних птиць.

Записав І.Жевжик.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПИСАРЄВОЇ Юлії Іванівни,
1913 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Народилась я у с.Молочанське. Воно також мало назву Гальпштейн. Це було обумовлено тим, що це село було центром німецького національного району. Наше село було заселено, в основному, німцями. Колективізація, як звісно, проводилась насильницькими шляхами, решту ж німців з села вивезли насильницькими ж шляхами на Північ. Половина хат залишилася порожніми, до них мали прибувати українські чи російські селяни.

Голодування почалося у 1932 р. відразу ж після жнив. В колгоспників була хоч якась можливість рятуватися городиною, вчителі (я тоді саме вчителювала) та робітники місцевого заводу сільськогосподарських машин залишилися на власну долю. Свій порятунок знаходили, отримуючи 200 г хліба найгіршої якості та 1 л капустяної юшки на день. Пухлі люди були перед Новим ще роком, почалося масове вимирання, здебільшого це торкалося робітників заводу та їх родин.

Маючи в той час чоловіка та двох дітей, я не померла від голоду. І .... родина також лише завдяки тому, що далекі родичі з-за кордону мали можливість пересилати продукти харчування нам через мелітопольський “торгсін”. По садках в нашому селі вмирало безліч невідомих селян, що йшли здебільшого з Криму, Азовського узбережжя, Кубані у пошуках хліба.

Німці – колгоспники з с. Молочанське жорстоко не голодували. Не вмирали масово, бо з благодійного товариства (що в Німеччині) одержували безкоштовні пакунки з харчами. Всіх, котрі 1933 р. користувалися допомогою з боку Німеччини, вивозили з території України цілими родинами. Мені не вдалося уникнути арешту, бо НКВС одержання подібної допомоги розцінювало як злочин на користь іноземної держави.

Записав О.Калюжний.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПІГУРНОВОЇ Галини Миколаївни,
1912 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Сейчас мне 86 лет. Вспоминаю один случай, связанный с раскулачиванием крестьянина Петра в селе, где я тогда жила (назвать село отказалась. –

Упорядники). Тот крестьянин был престарелым. В его хате комиссия, вероятно, нашла зерно. Приехал выездной суд и крестьянина судили. И никто из односельчан не опроверг обвинение, не встал на его защиту. Хотя тот и выступал в свое оправдание. Во время суда многие плакали. Видимо, односельчане знали, что Петр не вор, но побоялись сказать правду. Петру тогда необходимо было сдать 2 пуда зерна, а в случае его несдачи имущество его могло пойти на распродажу.

Во многих хатах сидели опухшие от голода люди, а весной стали помирать. Весной землю обрабатывали все, кто мог, хотя на трудодни получали где-то по 600 г муки.

Записала О.Майбах.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПІДДУБНОЇ Олександри Григорівни,
1927 р. народження
(с. Бородаївка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

В 1933-му мені було 6 років, а братику 3, коли померли з голоду дід, бабуся, батько і мама. Так чітко запам'яталося: мама сушить лушпайки з буряка, змішує з половою і пече коржі. От уже почали косити хлеб, і з першого врожаю намолотили муки, спекли хліба, в колгоспі й давали людям. Це було літо 1933 р. Але мама була вже пухла, той хліб її не врятував. А нас з братиком забрали до дитячих ясел при колгоспі. Через рік і братик помер. Лишилася я на світі сама...

У яслах ми (сироти) жили аж до війни. В 1941 р. нас роздали по родичах.

Вже потім і все своє життя я ніколи і ніде не чула про той страшний голод, який осиротив і мене і ще тисячі і тисячі дітей, забрав у могилу стільки людей. Забути про це не можна.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПІДОПРИГОРИ Івана Андрійовича,
1921 р. народження
(м. Харків)

Мої батьки були селянами, які померли від голоду того злощасного 1933 р. Тоді померли, крім батька і матері, ще 3 мої сестри і 2 брати. Я сам став безпритульним і скитався по всьому Радянському Союзі. Тоді я був ще малим, але кілька фактів особливо врізалися в мою пам'ять.

Весна 1933 року. По всій Україні панує голод. Селяни кидають свої рідні хати, села. Вони, пухлі від голоду, ідуть до великих міст з надією, що там зможуть дістати шматок хліба і врятувати своє життя. Але в місті їх виловлює мілиція, вантажить на автомашини, вивозить за місто і скидає у провалля. Люди гинули у великій кількісті.

В Харкові я бачив, як на Кінній площі лежала пухла від голоду жінка. Її живу точили черви. По тротуарах проходили люди, клали їй по крихті хліба, але нещасна жінка його не їла, бо їй було вже близько до смерті. Вона плакала і просила лікарської допомоги, якої їй ніхто не дав. По всіх вулицях Харкова лежало багато померлих від голоду людей – під огорожами і над річкою Журавлівкою.

У восьмому районі Харкова мене затримав міліціонер і привів до районного управління міліції, де мене посадили в тюремну камеру. Переночувавши там, я чекав вранці, як усі в'язні, на пайку хліба, але його нам не дали. Камера була переповнена, всі були втомлені та голодні. Вранці ж випустили нас на повітря. У дворі стояв якийсь будинок з червоної цегли. Я пішов до нього і побачив, що до підвалу в цьому будинку через вікно без рам йшов жолоб, оббитий бляхою. Я подумав, що тут вивантажують продукти для міліції і став заглядати до підвалу. Мені присвічувало сонце, і я виразно бачив, що підвал був переповнений помордованими людьми – жінками і чоловіками. Старих серед них я не бачив, це були люди виключно молодшого віку. Видно було, що їх помордовано не в підвалі; їх привезено сюди і скинено через вікно без рам і жолоб. Мене охопив великий жах. Я втік з того місця, бо боявся, що хтось з міліції може мене затримати. Я, напевно, приплатився б своїм життям, якби якийсь міліціонер здогадався, що я побачив весь той жах у підвалі.

З тюрми восьмого району міліції мені якось вдалося вирватися. Тоді я залишив Харків і через Білгород, Вовчанськ та інші міста подався в Росію. Де я не був, всюди я бачив моїх земляків-українців – голодних, пухлих, мертвих. На кожній російській станції валялися мертві українські селяни. Як безпритульний, я тинявся тоді по різних місцевостях Росії, України, Кавказу. Скрізь ті самі картини: пухлі від голоду і мертві мої земляки.

Записала О.Дерев'янко.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПІДПАНЮКА Якова Володимировича,
1921 р. народження
(с. Бокове Долинського р-ну Дніпропетровської (нині Кіровоградська) обл.)

В 1933 р. мені було 12 років. Навчався в школі. Батьки працювали у колгоспі, який організували у 1929 р. в с. Бокове. Наша сім'я складалася з 4 осіб:

батька, матері, мене і сестри. 1933–1934 рр. були дуже важкі для нас. Родина залишилась без запасу продуктів харчування.

Вижили тільки тому, що доводилось ловити для харчування котів, собак. Виливали водою з нір хом'яків, пекли перепічки із полови, жолудів, кори дерев. В школі було організовано 2-разове харчування для дітей. Продуктами були баланда з макухи та декількох картоплин. Батьки ледве не померли, були пухлі з голоду. Загальну кількість померлих не пам'ятаю, але в селі було дуже багато померлих. Люди мерли на дорогах, в лісопосадках. В колгоспі була організована бригада з селян, яка підбирала померлих і хоронила на сільському кладовищі (без домовин, у спільній ямі). Були випадки, коли хоронили живих непритомних людей. Багато померло тоді, коли навесні з'явились перші фрукти, недостиглі ранні зернові культури. Люди харчувались зеленню, відбувалось запалення шлунково-кишкового тракту, і вони гинули.

Причину голодомору я усвідомити тоді не міг. Пізніше з розповідей батьків, родичів я зрозумів, що цей голод був створений штучно.

Записав А.Супрун.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПІКУЛЬ Степаниди Сергіївни,
1911 р. народження
(Полтавщина)

Люди ходили голодні, плакали, просили їсти. Бувало, йдеш і сам негодний, а воно просить. А що ти даси, коли й сам голодний? Мерло багато дуже. Бо голодні були й мерли з голоду. Мерли всі підряд – і старі, і діти. Сім'ї вимирали.

У Козаків (там, де живе Пріська мала, Давидівська, кажуть), у тій хатці жило чоловік шість. Усі вимерли – і батько, і мати, і діти. Я не знаю, як їх звали. Знала, так позабувала.

Дід Харитон Васенко і його рідний брат, дід Харлантій Васенко померли з голоду. Діти їхні померли. Сини Грицько і Макар з голоду вмерли у діда Харитона. У Харлантія Максим і Семен померли.

У діда Пісненка – Іван, Антон, і дід, і баба, і дочка Настя померли.

А Бицюк, кажуть, дітей порізав та поїв. Дітей я не знаю, як звали. Казали, що померли всі, і поїли вони своїх. Кажуть, після того як він порізав і дітей, і жінку, привезли його до сільради на возику, так він і вмер коло сільради.

Ховали померлих на кладовищі. Було, мати моя ходила копала ями. У нас бабуся вмерла... Картопельку почали рити... Із пшениці колосочків наминали та супу зварили. Та бабуся стара була. Вона наїлася того супу... і вмерла.

А мій батько, мати і я, утрьох зосталися. Бувало, з свекли оладків напечемо та молока (вже корова телилася) було потрошку. І так і вижили. Батько мало не вмер також. Як наївся качанів... Та був тут лікар. І лікар врятував...

Пам'ятаю, як "буксири" ходили. У нас в повітці була діжка пшениці. Батько придбав. То він (Маляренко Тихін) й досі живий. Брав. Бабуся не давала. Так він її як турнув, що та бідна й ноги задрала. А вона плаче: "Нам же їсти нічого". В "буксирах" були і Марія, і Варка. (Вони вже померли). Вони ходили. І десять, і п'ять, і вісім. Всяк було. І просо перевіяли, у нас було у хаті... Перевіяли все до грама і забрали.

Чим колгосп допомагав? Колгосп тоді тільки починався.

Де який сухарик, де що не є, де який вузлик – то все забирали. Усе. У хату як зайшли, то вичистили усе до грама, все. Отакий був голодомор.

Ті, що гребли, в хату до себе несли. Собі. Душа ж голодніша. То несли собі...

Записали О.Матвієць, Т.Капинос.
27 вересня 1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПІНЧУК Надії

(Зі спогадів Надії Пінчук (1922 р. народження), записаних онукою М.Клен та її подругою Г.Лавриненко):

"На початку 30-х років моя родина мешкала в селі Рубани Буцького району Київської області. Батько – Василь Пінчук – мав вісім гектарів землі та вісьмох дітей. Радив йому якось добрий товариш: "Іди до колгоспу, а то буде тобі погано". Поки батько роздумував, прийшли нас розкуркулювати. Двох коней, корову, овець, курей, віз та борони відтягли до колгоспу. Не посоромилися навіть скатертину зі столу зняти.

У мами, Феодосії Луківни, були довгі товсті коси. Уповноважений схопив її за коси і почав трясти: "Ти у волоссі золото ховаєш".

Полем біля нашого села йшов якийсь чоловік. Саме тоді колосся починало наливатися зерном. Чоловік не витримав, почав зривати колоски та їсти. За цим його і застав комсомольський патруль. Активісти побили чоловіка так, що він там же й помер.

Найстрашніший спогад – як вмерли батько і сестра. Ми всією сім'єю спали на підлозі в хаті, підстеливши трохи сіна. Ранком я прокинулася, а вони мертві.

Дуже страшно було дивитися на голодних дітей. Вони спухали, шкірка на спухлих тільцях тріскалася, і звідти бігла вода. Старший брат вже не міг ходити, лежав на печі. Попросив, щоб я подала йому води, але я щось робила і пішла не

одразу. А коли принесла – він уже помер. Тож відчуття провини переслідує мене все життя.

Сусідські хлопчаки якось прибігли й сказали, що за селом помер наш односелець. Наступного дня пішли його забирати, щоб поховати, а все м'ясо з чоловіка вже хтось зрізав.

Моя сусідка (я кликала її бабою Параскою) мала двох дітей років до дванадцяти. Коли діти повмирали, баба Параска їх не поховала, а віднесла у погріб, а потім відрізала потроху дитячого м'яса і їла. Але це її не врятувало. Незабаром жінка також померла. Одного разу, ще на початку голоду, сусідка зарізала малесеньке теля і віддала нам з нього шкуру: не смалену, з шерстю. Мати її в такому вигляді зварила, а ми, зголоднілі, пробували щось вгризти.

В голод 33-го люди йшли помирати до яру, а під час дощів чи повені їхні трупи зносило в річку.

Останньою померла мати. Із усієї родини залишилась я одна".

Освіта України. – 1999. – № 48–49. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПІНЧУКА Степана

(м. Київ)

ЩЕ РАЗ ПОТОЙБІЧ ГОЛОДУ

У моїй свідомості збереглася пам'ять про події, зв'язані з абсолютно штучним голодом в Україні у 1933 році. Я тоді був ще зовсім маленький хлопчик – третя дитина в ще молодій сім'ї моїх батьків. Батькові було 32, а матері – 35 років. Ото їм то й довелося опікуватися незнаними голодуючими по той бік польсько-радянського кордону.

Робилося це через релігійні громади, а тоді всі поспіль були віруючі. Не знаю, які заходи вживалися у Православній церкві, куди вчащав мій батько, а от мати були євангелісткою, і нас трьох водили на релігійні зібрання у молитовний дім. На відміну від церкви, там уся служба велася українською мовою. З певного часу в колі євангельських християн домінуючою стала проблема голоду в Україні. Про неї з тривогою писала преса, але появилися й живі свідки та жертви голоду – з Житомирщини й Київщини. У нашій лісистій місцевості тоді ще багатьом вдавалося нелегально перейти кордон.

Пам'ятаю одну нашу дівчинку років кільканадцяти, яка вивчила напам'ять вірш "Голод в Україні" і кілька разів з відповідним емоційним настроєм декламувала його на службі Божій. Добре знаю, що цей вірш було надруковано у журналі "Посланець правди", бо, навчившись грамоти, я й сам читав його. Названий

журнал видавався, мабуть, у Львові, і не завадило б його відшукати у матеріалах колишніх спецфондів. Той журнал довго був у нас дома, а потім десь подівся. В пам'ять врізалися його м'які жовті обкладинки.

Зрозуміло, що йшлося не тільки про констатацію самого страхітливого явища голоду, що видавалося нам тоді чимось неймовірним. Парафіяни прийняли рішення збирати харчі і все, що тільки можна, для допомоги голодуючим. Не було жодної сім'ї, жодної дорослої людини, які не внесли б свою частку у спільний дарунок голодуючим. Дехто сушив сухарі, гадаючи, що допомога буде надана негайно. Багатші відвантажували мішками жито та пшеницю.

Мої ж батьки до заможних не належали, тож сушили просо і товкли його в ступі, переважно увечері та досвіта. Натовкли його стільки, скільки мати могла довезти – кілограмів з 30. Власних коней у нас не було. Щоправда, ми, діти, дуже швидко росли, і на нас не налазив ще досить пристойний одяг, особливо мій, бо нікому було доношувати – далі в нас народжувалися тільки дівчатка. Тож батько й мати гадали, що й цей дитячий одяг голодуючим буде потрібний. Пам'ятаю, у мене був гарний зелений костюмчик, пошитий "під галстук" з лодзького шерстяного матеріалу. Лодзь тоді був ткацькою столицею Польської держави. Тож і цей костюмчик зашили в якусь кольорову шмату, і я його ніс під рукою.

У домі молитви навпроти вхідних дверей була кімнатка, що називалася ванькіром. Це щось на зразок гардеробної чи кімнати відпочинку. Так от у цей ванькір віруючі і зносили даровані голодуючим пожитки – переважно мішки з борошном та зерном. Він був забитий по саму стелю, але там ще знайшлося місце для материного "вузла" і мого легкого пакунка.

З розповідей старших я знав, що подібна акція здійснювалася у трьох православних церквах міста. А ще була Українська лютеранська церква, що мала свій осід у будинку "Просвіти", вважай, в українському міському клубі. Сповідниками цієї конфесії були переважно багаті, так звані культурні господарі, українські інтелігенти та напівінтелігенти, а поміж ними і деякі емігранти зі Східної України, переважно військовики армії УНР та колишні чиновники. Тож віруючі цієї не надто численної церкви дарували хліб з особливою "вервою" (слово "верва" рівнозначне теперішньому поняттю ентузіазм).

В цій гуманітарній акції ніякої участі не брали польська католицька парафія та іудейський кагал, який розпоряджався як синагогою, найбільшою спорудою міста – колишнім княжим замком, якого більшовицька влада з якогось дуру повністю знищила вже в 60-х роках. Їй, бачте, була потрібна міцна середньовічна цегла, яку, однак, не можна було цілою виколупати з муру через якийсь неймовірно міцний розчин, яким користувалися наші прадавні зодчі. Отже, виходить, що в нашому невеличкому місті було аж сім релігійних осередків. З них п'ять – українські, і всі вони зібрали чимало харчів та всіляких інших пожитків для своїх голодуючих східноукраїнських братів-одноплемінників.

Все зібране добро в дуже короткому часі вивезли, і воно, звичайно, потрапило за кордон. Ніхто з нас не сумнівався, що воно пішло за потрібними адресами. Але ми тоді були дуже наївні люди і не знали, що таке Радянський Союз. Трохи дізналися "золотої осені" 1939 р., коли зі сходу прийшли "визволителі", і засумнівалися в тому, що хоч дещиця перепала голодуючим, про яких ми так турбувалися.

Тепер я переконаний, що від наших дарів українцям не дісталося нічого. Вони пішли у фонд "борющегося международного пролетариата", або були згноєні десь на якомусь полустанку у глибині "матушкі Рассєі".

Самостійна Україна. – 1999. – Ч.39–40. – Жовтень.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПІСКЛІЯ Романа Романовича

(м. Тернівка Дніпропетровської обл.)

Ще напередодні голоду 1932–1933 років у Полонному Житомирської області стало як у пустелі: стодоли, хліви, комори сільрада вивозила до міста. Коней люди половили, порізали й поїли. Курей, овець порізали і поїли люди, або позабирала влада. Псів та котів також було з'їдено, або забрано на хутрозаготівлю. Нового кожуха продавали за п'ять склянок гороху, а килим – за буханець хліба. Одежа чи інші речі, в кого вони були, продавалися майже задурно. Хліб у той час коштував по 150 крб. за кіло. Хто мав корову, тримав її в хаті та жив самим молоком. Рятунку не було: люди пухли та мерли. На пухлих шкіра тріскалася. Із ран бігла рідина як вода, в ранах заводилися черви. І не було рятунку, поки не приходила смерть. Першими вмирали здорові чоловіки.

Три сімейства в нашому селі їли людей. Їх заарештували, і більше про них ніхто нічого не знає. Мертві люди лежали скрізь, де хто вмер. Тільки навесні їх почали забирати.

На селі був випадок, коли один чоловік, (якого живим вкинули до ями з трупами), прийшов до свідомості, виліз з ями та доліз до крайньої хати у сусідньому селі. Господар цієї хати впізнав його, це був тесляр, що робив йому цю хату. У господаря доїлася корова, він виніс йому молока, і протягом трьох тижнів самим молоком врятував чоловіка.

Під час голодомору 1932–33 років у селі з 1532 людей вимерло 813.

Записала І.Азарова.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПІСКУНОВОЇ Марії Іванівни,
1922 р. народження
(с. Сергіївка на Дніпропетровщині)

Було мені тоді 10 років. В нашій Сергіївці люди страшенно голодували. Щоб якось заглушити голод, збирали на полях гнилу картоплю. З неї варили баланду. Ті, в кого були дробовики, стріляли ворон та горобців. У селі процвітало злодійство, грабежі, розбої. Ось і в нашій родині вкрали останній лантух борошна. Нас врятувало тільки те, що вже почав жовтіти ячмінь. Його вночі крали і робили млинці. А пізніше батько і сам був вимушений красти – коли сіяли гречку, приховав 2 мішки. Вночі таємно на саморобному ручному млинку зерно перемололи, навіть не пересіявши. І кілька місяців дуже економно пекли млинці.

Записала Л.Прудка.
1998 р.

✦ ✦ ✦

ПІСНА Ніна
(м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

ЗАКАРБОВАНА ПАМ'ЯТЬ ПОКОЛІНЬ

Останнім часом став особливо помітним інтерес до висвітлення подій початку 30-х років, де однією з білих плям значиться тема "голодомор". Довгий час вважалося, що документальних свідчень голодного лихоліття не існує. Але демократичні зміни в суспільстві відкрили двері секретних фондів історичних та партійних архівів. І перед світом, а в першу чергу перед нами – нащадками того покоління, постала жахлива картина злочину проти свого народу. Голод був в Україні, на Північному Кавказі, в Казахстані...

Але Україну з її родючими черноземами він понівечив найбільше. Про це свідчать тексти численних документів із засідань партійних комітетів та бюро обкомів, зведень міськвиконкомів та прокуратури, довідок районних та обласних здороввідділів. Серед джерел інформації є й листи селян до різних установ та керівників. В них відображено всі почуття нелукавих працьовитих людей – і нерозуміння, і відчай, і щирість, й образа, і сподівання. Адже загальне виснаження організму сягало такої межі, коли від смерті могла врятувати вже не просто їжа, а спеціальне медичне харчування.

Чи не найтяжче страждали від голоду діти, особливо в школах-інтернатах, дитячих будинках, притулках, колоніях, які не мали жодних запасів продуктів і цілком залежали від зовнішнього постачання. Дитячі інтернати в районах, що не виконали план хлібозаготівель, ще на початку тридцять першого року було

знято з постачання хлібом та продуктами для гарячих сніданків. Показовим у цьому плані є лист учнів Печерської школи Брацлавського району до ВУЦВКу про голодування у листопаді 1931 року, де вони пишуть: "Дорогі наші поводирі!.. Скоро наближаються Жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а й картоплю, квасолю і все, що можна їсти... За одяг ми вже мовчимо, а просимо не губити нас голодом. Ми надіємося, що Радянська влада не дасть нам загинути і не буде нас годувати кулями замість хліба, як годували наших батьків царі. Ми віримо, що Радянська влада нам поможе і спасе від голодної смерті".

Дитячі будинки по Україні виникали всюди, як і в криваві роки громадянської війни.

Тому відрадно бачити, що біль своїх далеких однолітків та їх близьких не пройшов непоміченим для нинішнього юнацтва. Становлення їх особистостей проходить теж не в легкий для українського народу час, їхній погляд з середини 90-х років у ті далекі часи – це закарбована пам'ять поколінь про пережите.

Тим цінніші свідчення, зібрані та збережені дітьми. Тим більш немаловажно, що в цей скрутний економічний час вони змогли знайти сили й опублікувати їх. Ці свідчення вже не ляжуть у теки численних архівних фондів мертвим вантажем. Вони вчитимуть розуміти і відчувати чужий біль, примусять більш відповідально думати і про сьогодення, і про завтрашній день, і про віддалене майбутнє, яке цим підліткам будувати.

Буян–острів:Літопис нашої біди. – 1995. – № 1. – Кривий Ріг. – С. 3–4.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПІСНОГО Родіона Федоровича,
1910 р. народження

Народився я в одному з сіл біля Полонного Житомирської області. Там і проживав, працюючи на фермі колгоспу. Восени 1932 р., коли район не виконав плану хлібозаготівель, по селах пішли загони комуністів. Щупами та бурами проштрикували зрушену землю, стіни, горища. Люди ще якось перебивалися городиною, почали їсти колгоспних коней, але ті були оголошені "социалистической неприкосновенной собственностью", зігнані в стойла, і до них виставлена озброєна охорона. Корів, овець, кіз, птицю, яку вивезли в колгосп, люди з'їли. Коти та собаки були відловлені за планом хутрозаготівлі або з'їдені людьми. Але цього було замало, щоб підтримати виснажених людей. Люди пухли від голоду. Деяких знаходили на вулицях, деякі навіть не могли ходити і умирали

в своїх хатах. З нашого великого села (1530 мешканців) вимерло 30% – 510 осіб, з яких 78 – діти віком до 15 років.

Ще напередодні голоду на селі стояли як в пустелі стодоли, хліви, стайні, комори. Сільрада разбирала, вивозила їх до міста і продавала на паливо. Тим, які вступили до колгоспу, на роботі варили та давали їсти бурду – варену воду, забовтану мукою. Нового кожуха продавали за 5 склянок гороху, а килим – за буханець хліба. Одежа чи інші речі – в кого вони були – продавалися майже задурно. Хліб у той же час коштував по 150 крб. за кілограм. Сушили гречану або просяну полову, товкли її в ступі, потім пекли коржі. Ступи та ручні жорна влада забирала, нищила. Хто мав корову, тримав її в хаті та жив самим молоком. Коли настала весна, варили та їли кропиву.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПІТНИЧУК Віри Мусіївни,
1924 р. народження
(с. Звонецьке–на–Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

Батьки померли, жила я з дідом і бабусею. Вони виховували. Тоді був колгосп “Всесвітня Зірка”. Все забрали в колгосп – і корову, і бичка, і курей. Забрали все до нитки. Дід ходив у штопаному кашкеті. Рвали траву, варили з неї суп, добавляли туди трохи висівок (якщо були).

Дід і баба померли, а мене взяла сусідка, яку потім, в 1947 р., посадили в тюрму за склянку пшениці. Я залишилась сама. Ходила по селах, просила у людей, хто що дасть, так і вижила. Боялись один одного, ховались, щоб щось з’їсти.

Забирали людей без суду й слідства. Й досі про них нічого невідомо, де вони і чи живі зостались… Отакі-то були сталінські часи.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЛАКИДИ Гафії,
1915 р. народження

ХАТА ОПУСТЕЛА

Однажды, когда я выдоила корову, ко мне подошел Пилип. Его семью называли “Шматки”, они жили в Селиском. Он был высокий и худой как щепка,

голоднющий, потому и выпил молоко до дна. Я пошла к маме и плачу, говорю, что Пилип молока не оставил нисколечко. Мама говорит: "Пусть, цыц, может, только и того что выпил, может, оно в его жизни последнее". И то была горькая правда, потому что на следующее утро тот бедолага умер. Умерли и его отец, брат Микола и сестры.

Наши соседи Удоды возле хаты варили черепаху, позвали меня. Я маме рассказала, как то бедное божье создание мучилось. Мама заругала меня, говорит: "Зачем ты туда пошла, они же могли и тебя сварить и съесть, как ту черепаху!" А те Удоды – Иван, Василь, Мария и Мотря-таки поумирали.

Петро Козин, его называли Петр Великий, а по прозвищу "Годзь", сбросил их и яму и обратился к мертвым: "Вы переписываете на меня хату?" да и поселился в ней. Петро ходил по хатам и крал, краденым кормил свою семью, потому его дочки остались живы.

Нас всех спасла корова, но тот Петр Великий, он был действительно большой, пришел и к нам украсть корову, а чтобы никто не мешал, снаружи запер двери хаты. Он стал отвязывать корову, а она замычала. Мама услышала, выбила окно, выскочила и бросилась спасать кормилицу. Она еще в хате схватила макогон и стала им бить Петра Великого, да так, что он еле ноги унес.

Как-то Петр Великий пришел ко мне, естественно, не на вечерницы, потому что тогда было не до посиделок, да и женатым был, да и воров в гости никто не приглашал. Тогда облагали большими налогами и приходилось продавать все, чтобы их заплатить. Кто не мог, у того забирали скот или что-то другое. Я не успела уплатить весь налог, пошла к соседу занять пять рублей, а Петро не стал дожидаться и забрал мою телку, но это ему не удалось. Я пожаловалась брату, он схватил лопату, отнял у того мародера телку, а самого стал бить лопатой и тем, что попало под руку. Бил по голове, по рукам и так гнал аж до его хаты. Тот хапуга кричал, как зверь, однако его защищать не вышел никто, так как он всем людям причинял лишь зло и немалое. Ворюга знал, что его будут судить, и чтобы на допросах не мучили, отравился. Но душегубов было много и после него, они были еще хуже, их назначали точно такие же из района. Да и тогда было такое бесправие, что кто что хотел, то и делал, так же, как и сейчас.

Я ходила в школу, училась хорошо, но закончила только три класса. Куда же пойдешь дальше учиться, если сапоги обувались попеременно и не во что было одеться. Мама говорит, что учиться нужно хлопцам, а девчатам для прялки достаточно и трех классов. Мне уже исполнилось 16 лет и меня назначили сельсоветовским уполномоченным. Я видела, как райкомовские ставленники стаскивали в сельсовет людское добро, даже убогие пожитки. Нанесут полное помещение и падают уставшие, как убитые. Однако уже к утру в сельсовете от людского имущества не оставалось ничегошеньки – те коллективизаторы растаскивали людское добро по своим домам, так что от него не оставалось

и следа, и так было ежедневно, а таких, как Ладим Гутах и Малетий Адименко, никто и не судил бы.

Мой брат, Яков Коломиец, был уже полуживой и на карачках еле перелез через огород к соседке Оляне (девичья фамилия Бондаренко), чтобы вырвать зеленую луковичку. Оляна хоть и была хромая, но на голодного налетела ястребом, схватила то дитя, дважды ударила о землю и убила. Позже ребенок Оляны перелез в мой огород, за чесноком. Я говорю хромой: "Так что, и мне твоего ребенка убить, как ты убила моего трехлетнего братика? А она отвечает: "Я тебе заплатю". Я не стала тех денег брать, но и зла ребенку не причинила, только на Оляне побила большую палку.

Было и такое. Один из комнезамовцев привел Спиридона в сельсовет и запер его в хлеву. А за что – не помню, возможно, за то, что не поклонился или не поблагодарил за то, что выгребли из его хаты все под метелку. Меня заставили стеречь, чтобы тот Спиридон никуда не сбежал. Ночью он разобрал хлев и удрал, а утром комнезамовцы набросились на меня с криком: "Где арестованный?" А я говорю: "Он ведь здоровый мужик, а я еще девчонка, разве ж я могла его удержать. Я же говорила, что зря меня ставите стеречь его. Даже если бы хотела задержать, то он меня швырнул бы, как какого-то цыпленка, да и пошел бы куда надумал".

На нижней улице была женщина, ее называли Сантулиха. Она в наше село приехала с какого-то другого села. У той женщины было трое детей, но все они умерли, и хата опустела. У нее родных, наверное, не было, так как на похороны и после того не приезжал никто. Ее мужа, Карла Козиненко, репрессировали просто ни за что. Он в церкви пел в хоре и сказал о новых хозяевах: "Где же оно все возьмется, если они не хотят работать!" Его выдала какая-то учительница, это было в начале тридцатых годов.

За речкой, со стороны села Пугачевки возле Голаса Волощенко жил Сакий, у него была левада, хату построил, хлевы, но все это забрали, и он вынужден был на своем подворье выкопать землянку, чтобы там как-то укрыться хоть от дождя и переночевать. Его хотели выселить и из той землянки, говорят: "Мы тебя и там найдем!", а он отвечает: "Так я в пруд пойду!" После этого раскулачники его уже не трогали.

Тогда всякое было. Аронова мать говорила: "У меня есть сыночек, он обо мне позаботится", а он ее убил и закопал. Но яма была мелкая, собаки труп вырыли, и так люди узнали о том, как сыночек позаботился о маме. Больше всего хат было в Селиском, в нем было и больше всего многодетных семей, они состояли из десяти, а то и из пятнадцати душ, но все они поумирали.

Одного человека звали Рога, потому и всю улицу называли Рогаивкой. На ней жили Шабельские, они были очень крепкие, но и они все вымерли – Василь, Виктор... из девочек была только Сашка. Все хлопцы были, как дубы, но и они все умерли. Умерла жена Ивана Сухомуда Настя с сыном. Умерли Иван, Илько,

Голита. Умер и Сухомуд Степан с Секлетой и дочкой. Такая же судьба Сухомудов Милияна и Ганны. У Козиненко Наталки умерла вся семья, муж Юхим. Старшие братья что-то где-то раздобудут съестное и никому не дают. Самый маленький, трехлетний Павлик на карачках ползет к ним и говорит: "Дайте хоть перед смертью, хоть что-нибудь, хоть немножко, потому что я уже буду помирать...", но никто ему ничего не дал, и он вскоре умер..

Заворитный Микита умер с голода, не хотел работать. Гордей сказал мертвому сыну, которого в яму посадили: "Не хотел работать, сидел, так сиди и тут, потому что можно было как-то шевелиться хоть немного и спастись". А Ладым Гутах хоть и был гавкуном, но и семья его – дочки Ганна, Катерина и трое малых детей, и сам он также умерли.

Карпо и Наталка Коломиец имели 16 детей, трижды имели близнецов (были и смешанные близнецы – мальчики с девочками), но тринадцать из шестнадцати душ умерли. Из близнецов осталось только одно дитя, из последних. У Якова Козиненко после смерти первой жены была вторая, от обеих жен было восемнадцать детей, но все они умерли с голода...

Мы ходили в поле, собирали мерзлую картошку. Она в хате разморозится, мы шкурки отбрасывали, а саму терли на терку и пекли оладьи. То же самое делали и из цвета акации, терли его в макитре. Мне тогда было 18 лет, я работала на лошадях, за работу давали 200 граммов испеченного хлеба, его давали только тем, кто работал в поле. Но что там те граммы для голодного трудяги? А нужно же что-то принести еще и домой, для родных.

Председатель колхоза "Перемога" Селин говорил, что кто будет работать честно, тот умрет, а кто будет работать и немного приворовывать, тот выживет. Мы в этом убедились, поэтому кто мог, тот и воровал. Не хотела умирать и я – при посевной с поля приносила по миске зерна. Запрячу его в мешочке, зарою в землю возле дерева и помечу место, чтобы не забыть, где зерно в мешочке лежит. Украдешь ту миску зерна и идешь ночью, чтобы никто не увидел и не отнял, несешь, чтобы спасти жизнь себе и семье. За кило украденного зерна давали год тюрьмы, за два кило два года. Семену Гуле за три килограмма дали три года тюрьмы. Тогда у людей и жернова забирали, разбивали их, чтобы люди не мололи, запрещали и делать жернова, чтобы зерно сдавали государству. Но люди все-таки их делали, в мешках носили в далекие села, на станции и куда-то возили, потому что нужно было покупать продукты.

За Козинами до самого карьера была свекла, ее прорывали, и люди лишние корешки носили домой. Но кто-то донес, что люди берут и свеклу побольше, тогда под вечер их уже подстерегали, на запруде задерживали. Ганна Шмалийка тоненькую свеколку набросала за пазуху, но ее поймали и вытрясли те корешки, чтобы привлечь к суду. Когда же увидели, что то стебельки тонюсенькие, из прорванных, тогда ее отпустили.

У женщин ноги пухли с голода, и бедняги были вынуждены спасаться тем, возле чего работали. Но если кто-то попадался с крупненькой свеклой, или уже с большой в середине лета или при сборе осенью, то беды было не миновать.

Помню случай, приключившийся со мной. Как-то за Чернечим поздно вечером я набрала с ведро сахарной свеклы да и несу домой. И вдруг едет какой-то мужик подводой, кажется, Деркач, и предлагает подвезти. Я села и клумачок положила, да сразу и не догадалась, почему он меня пригласил. Но по дороге он начал что-то ворчать, и я поняла, что меня ждет дальше. Деркач был уверен, что я от него сбежать не смогу, потому и не оглядывался, а я этим воспользовалась и под громыхание подводы потихоньку по одной повыбрасывала из мешочка всю свеклу.

Приехали мы в село, Деркач останавливается возле сельсовета и говорит, чтобы я с мешком краденой свеклы шла за ним в сельсовет. А я взяла пустой мешок и набросилась на него как мокрым рядном: “Какие буряки? Чего ты ко мне пристал?! Ты меня взял, чтобы подвезти, а на деле, чтобы посадить в тюрьму? За что?!” А он увидел, что я оставила его в дураках, и что ему самому солоно придется, да как ударит картузом об землю, да как заматерится, так бесновался, что прямо кипел, но не бил. На том его выслуга на мне и закончилась.

Мой заработок был не только на поле, но и возле коровы. Я носила молоко на Козинский карьер, меняла на хлеб. Разолью глечик молока на двоих, дадут мне за него по кусочку хлеба, и то уже было чем червячка заморить. Съем того хлеба, еще и домой несу, потому что и семью надо спасать. Хлеб из карьера носила тоже ночью, чтобы никто не отнял. Я была худая, но ноги не пухли, потому что пила молоко, оно все-таки не вода. Выпью с литр молока, немного хлеба, да так и спаслась.

Но не всем посчастливилось выжить в те страшные годы. Люди с голода падали, словно подкошенные. Для умерших выгребут маленькую ямку, и без гроба так и засыпают. А если до кладбища было далеко, хоронили дома, в огороде, возле хаты.

Мой отец в знак протеста против голодомора отравился. Говорил: “Как это так, чтобы все было и все отняли, оставили людей ни с чем, с голыми руками и на верную смерть, на муки?! Лучше умереть, чем так мучиться!” Выпил литровую кварту мелясы, потом по стене сполз и упал, мелясная отрава все в нем внутри сожгла и он, горемычный, умер.

Записав М.Шуляк.
13 серпня 1996 р.
Зеркало недели. – 1999. – 18 декабря.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЛАЦКАЛЬНОЇ Поліни Іванівни

(с. Таврійське – Гладківка Голопристанського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.)

ГОЛОД – 33 ОЧИМА ДІТЕЙ – 93

"Народилася я в 1924 році у селі Малі Клини, – згадує Плацкальна Поліна Іванівна. Жили ми заможно: було у нас четверо коней, корова, деяка птиця, віялка, плуг, борони; мали маленьку кузню. Пам'ятаю зі слів матері, що у нас іще було у степу п'ятдесят десятин землі, а коло хати ще три десятини. Кожен рік ми сіяли пшеницю, кукурудзу, саджали картоплю. У 1929 році до нас прийшли з колгоспу люди і забрали все: і худобу, і птицю, і пшеницю, а залишили нам тільки хату та у ній п'ять голодних ротів, які весь час хотіли їсти. Я була найстарша, і тому мені приходилося доглядати молодших братів та сестер, бо мама весь час хворіла, і їй тяжко було нас доглядати. А батько був весь день на роботі.

Щоб не вмерти з голоду, мама ходила до олійні і просила макухи. Збирали ми по степу траву, ходили у Херсон, щоб купити хоч би трохи крупи. Якщо вдавалося десь дістати кукурудзи, мололи її на жорнах і пекли маленькі коржики.

Переживали голод, хто як міг. В кого була картопля – товкли її, варили солодкий буряк і пили воду замість компоту, бо цукру не було, а сахарин був дуже дорогий. Багато людей ходили попід хатами і просили їсти, а ще більше вмирали з голоду. Ось так ми жили в страшні роки голодомору".

Записав С.Ремінний.

• • •

Винищуючи населення України, власті вправно приховували справжню мету своїх вчинків. Так було збільшено експорт пшениці більше ніж утричі. Це справило належний вплив: за кордоном не могли уявити, щоб зерно, збіжжя продавала держава, в якій голодною смертю гинули мільйони. Те, що накопичувалося в народі протягом десятків і сотень поколінь, століттями і тисячоліттями, все найкраще і найцінніше було знищено і щезло за дуже короткий історичний час. Найгіркіше і найгірше з усього, що тільки можна уявити, сталося: підірвано було життєспроможні сили народу – його генофонд.

Упорядкував Ф.Морозюк.
18 лютого 1995 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЛЕВАКА Миколи Івановича,
1915 р. народження
(с. Суханівка П'ятихатського району Дніпропетровської обл.)

Я вже багато й призабув, бо ж був раненим і контуженим у війну, але ще часто і плачу, коли з бабою згадаємо ті страшні роки. Да, було страхіття, що й споминать важко. В голод 20-х двох ми похоронили – сестру і матір. Да, померла мати наша, бо все нам віддавала. Що де здобували з батьком, то ділила на кучки, щоб надовше хватало. Сестри розказували, що я був найменшим, і мене всім було шкода, то мені більше й перепадало.

1933-й я, як зараз, бачу. Люди тоді сипалися, як мухи. Померлих не встигали вивозити. Попервах то близькі ховали, а тоді, як в кожній хаті було по два мерці в день, то просто рили яму і туди звозили. Мене тоді викликали і дали наряд взяти коней і грабарку і кожного ранку об'їздити всі двори та збирать мертвих. Зі мною ще один чоловік ходив. Я й сам, та й він тоже, ледве ногами волочили, а все ж ходили. Він заїде до мене, та й підемо з двору в двір. Хто сам винесе мерця, а в кого вже нема кому і винести, то йдемо самі, за ноги і за руки візьмемо та й тягнемо на грабарку. Було 4–5 чоловік кожен день, то й вивеземо їх. А от раз заходимо в одну хату, а там лежать двоє, ми чоловіка винесли, вже взяли і жінку, а вона ще ворушиться. Я так злякався був, а той дядько, що був зі мною, та й каже: "Бери і понесли, бо вона до вечора вмре". Я боявся, та слухав і ніс. А в одній хаті батьки померли, а діти ще були живі – троє. А хто ж їх візьме? У кожного те саме. Так вони бідні лазили, де попало, так і померли. Дуже багато дітей мерло. Бо наварять лободи, від неї животи пороздуває, як барабани, і лежать всі покотом. Або й кручену березку варили, щавель, цвіт з дерев.

Ще коли батько був живий, то був сторожем, цибулю зелену стеріг на городі. А раз ждемо його додому, а його все нема. Пішли шукать і знайшли в рівчаку, а в руках ще й торбиночка малесенька з зерничком ячменю. То він, де сторожував (була там солома), навіяв з полови і ніс додому. Та так і не доніс, помер. Ой, Господи, а ніс же нам, дітям. Старші сестри мої ходили підроблять за харчі, то, було, й мені принесуть, та й питають: "А що, Миколо, хочешь жить?" А я їм: "Хочу!" А хто ж не хотів?!

Отак і пережив цей голод. Та тільки душа болить, бо часто і у сні бачу ту грабарку з трупами, а з неї звисають ноги, руки. Так, аж волосся піднімається дибом.

Записала Т.Сисоєва.
1990 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЛИСКОНОСА Володимира Яковича,
1922 р. народження
(с. Богуслав Павлоградського р-ну
Дніпропетровської обл.)

Було тоді мені 10 років. Дома – п'ятеро дітей. Батьки працювали в колгоспі.

Восени 1932 р., в листопаді-грудні, до нашого двору під'їхала підвода. На підводі було три чоловіки. Один залишився на возі, а двоє ввійшли до хати. Батьків не було вдома, вони працювали в колгоспі. Один чоловік запитав мене: "Де батько ховає хліб?" Я нічого не відповів, бо хліба в нас не було. Тоді вони самі стали шукати, щупом стали штрикати в хліві, коло корови, навкруг хати, на городі. Я злякався їх і нічого не говорив, бо це були страшні люди, вони сильно лаялися. В хаті, на печі знайшли два клунки з хлібом. В одному клунку було борошно, то вони залишили, а клунок з зерном забрали на підводу. Стали шукати на горищі, але нічого не знайшли, тільки 2 невеликі куски віконного скла і їх також забрали на підводу. Ті два, які шукали, сильно лаялися, побили собаку, бо він їм не давав шукати щупом під своєю будкою. На цьому й поїхали.

33-й рік ми пережили, лишилися всі живі, бо в нас була корова, отим молоком ми й врятувалися, а хліба зовсім не було. Коли почалися жнива, батьки пішли на роботу в колгосп. Мама – на ланку, хоч і ноги у неї були пухлі, а мені дали завдання назбирати колосків, щоб що-небудь зварити з них. Я взяв торбинку і пішов збирати на стерні. Назбирав небагато. Збирав, не боявся, бо не знав, що цього не можна робити, просто мені ніхто нічого не сказав. Тут йде просто на мене якийсь чоловік, я не знав, чого він хоче. Він схопив мене за руку, видер торбинку з колосками і став мене бити тою торбинкою по голові, по очах, по чому попало. Я кричав і просився, тоді він кинув мене на землю, висипав мені просто в очі все з торбинки і став мене бити нагаєм. Неподалік проходив шлях, йшли якісь жінки. Вони стали кричати. Той чоловік мене покинув і пішов. Жінки підійшли до мене, підняли, обтерли, бо з носу йшла кров.

Записала В.Кучма.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПЛІСОВСЬКОЇ Ельвіри Кирилівни,
1920 р. народження
(м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

В 1933 я проживала спочатку в Христофорівці, потім в Лозоватці на Дніпропетровщині. Батько робив чоботарем, мати працювала по господарству вдома. Під час голоду помер мій менший брат Мишко. В Христофорівці померла родина Ковалів, наших сусідів через двір. Влітку 1933-го бачила, як везли через село чоловіка, який начебто їв людей. В Гейківці у нього в підвалі наче знайшли діжку з засоленою жінкою. Казали, що він був поетом. Нас лякали, щоб ми далеко не забігали, бо впіймають і з'їдять. Хоча не пам'ятаю, щоб в селі хтось когось з'їв. Людей в селі померло чимало, майже кожен тиждень на вулиці когось ховали.

Весь час майже до кінця літа 1933 р. було дуже важко, потім ми переїхали до родичів в Лозоватку, й стало трохи краще. Мій брат був маленький й завжди просив їсти, він бігав й шукав їстівне. Одного разу приніс якоїсь кори й коріння, пропонував мені, але я не стала їсти. Він поїв їх і більше не хотів їсти. Що йому давали, те він ховав. Почав пухнути й під весну помер. У нашого сусіда Коваля була хвора дочка, потім злягла й дружина. Вони померли, а він був дуже слабкий і повісився. Батько їздив, пробував вимінювати речі на продукти, але це було дуже важко.

[Підпис] Е.Плісовська
Записав О.Кременко.
1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОГОРЄЛОВА О.С.
(с. Козацьке Бериславського р-ну на Херсонщині)

Ховали так. Викопали яму де-небудь. І в городах ховали, і в дворах. Де були мужики, ховали на кладовищі, а то – де рівчаки, де в степу, викопали яму, зарили та й усе.

Гейко Сергій.
Пам'ять про голодомор.Не було порятунку нізвідки. – Урядовий кур'єр. – 2007. – № 221. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОГОРІЛОЇ Г.І.

(м. Берислав на Херсонщині)

У 1932 році після розкуркулювання багато людей збожеволіло. А я тоді бігала співати у бериславську Успенську церкву. Так людей ходило багато помішаних у церкву. Там тоді отець Федір служив, так він тих людей вичитував – читав молитви з невеликої книжечки такої, і люди виліковувались. Так дійшло до того, що люди не в лікарню йшли, а до отця Федора. Отже, хтось і доніс, і забрала його міліція, і більше він не повернувся.

Колись бігла я до церкви. Спішу, а назустріч якась жінка йде. І летить вітром звідкілясь газета. Жінка підібрала її, сіла на лавку. Я думала, вона її читатиме, а вона сидить і ту газету їсть-їсть. І тут же померла.

Зараз науковцями документально доведено, що голодомор 1932–1933 років був штучним, організованим комуністичною владою проти українського селянства, роботящі представники якого не хотіли йти до колгоспів та радгоспів, задарма віддавати нажите своїм потом і кров'ю. Та сили були нерівні. Тодішній секретар ЦК українських комуністів Мендель Хатаєвич відверто і цинічно заявив: "Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!"

Гейко Сергій.
Пам'ять про голодомор. Не було порятунку нізвідки. –
Урядовий кур'єр. – 2007. – № 221. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОГРІБНИК Варвари Павлівни,

1925 р. народження

(с. Дмухайлівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Село наше було дуже велике, до 4 тис. дворів. Батько працював в колгоспі. Крім мене, в нашій сім'ї було ще шестеро дітей. Сім'ю всю не прогодуєш, і ми повинні були ходити по дворах і просити хоч трішки попоїсти.

Ходила в нашому селі по дворах комісія з сільради забирати хліб. У нас було сховано трохи зерна в скрині. Того, що ми залишили на посів на наступний рік. Ця комісія знайшла в нас цю жменю зерна, що ми виростили на своєму

городі. Мама плакала і не давала забирати, але старший з комісії вдарив її батогом. Батька в цей час вдома не було.

Мій молодший брат ловив горобців (хоч це було дуже важко), він хотів хоч чимось допомогти своїй родині. Наш батько помер через 2 місяці, йшов і впав на дорозі, мама померла через тиждень після батька. Мені було страшно, що ми залишилися без батьків, страшно було дивитися на своїх братів і сестер. Їли ми лободу і калачики. Я не знала, що мені робити і змушена була відвезти їх в сирітський дім, так вони і вижили.

На початку жнив не було в людей сил. Всі були виснажені, голодні. Люди мерли, як мухи.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОДОЛЯНА Степана Івановича

(с. Слободище на Дніпропетровщині)

В 30-ті роки я працював секретарем сільської ради. З голоду вмерли сотні людей. Щоденно хоронили десятками в одной ямі. Щоб не возити трупи на кладовище, яке було під лісом, почали хоронити просто на полі, утворивши нове кладовище. Як секретар сільської ради я вів книгу реєстрації всіх померлих з голоду. Вів щоденно і акуратно вписував причину смерті – "від голоду". І от одного разу в сільську раду приїхав з району співробітник НКВС і попросив показати книгу реєстрації померлих. Подивився книгу і був дуже незадоволений кількістю померлих від голоду. Він дав мені строк до ранку, щоб я усе переписав як потрібно. Цілу ніч працював я з головою сільської ради, переписуючи книгу, приписуючи померлим з голоду які тільки знали хвороби і причини смерті. Рано знову приїхав той же співробітник НКВС. Подивився книги, кивнув схвально головою. А стару книгу я спалив в його присутності.

Бабка Харитина допомагала голодуючим, чим тільки могла. В колгосп вона не вступила, бо була вже в роках, вважалась одноосібником. Мала корову, якийсь пуд хліба, картоплю. Біля нас по сусідству жила сім'я колишнього попа. В нього були діти, які опухли з голоду. Вони приходили, просили поїсти. Бабка Харитина їм давала, що могла. І от якогось дня в бабці вмер собака, і його не встигли закопати. До неї прийшли ті дітки та попросили того собаку, щоб з'їсти. Бабка дала їм глечик кислого молока і шматок хліба. Вони взяли й пішли. А собаку дохлого-таки теж взяли і потягли додому.

Записала М.Карханіна.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОЙДИ Ганни Ларіонівни,
1923 р. народження
(с. Дніпрово-Кам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

В сім'ї Ларіона та Векли Пойдів я була 10-ю, останньою дитиною. Село наше велике, гарне, розташоване на березі річки. Земля виснажена. Швидка річка Дніпро гортала каміння. Плавні, луки навкруги. Та добрих достатків майже в жодній сім'ї не було. Сім'ї великі, врожаю вистачало ледь до весни дотягти.

Пам'ятаю 1933 рік. Старші брати – Фанасій, Грицько та Олексій поїхали до Києва навчатися в ФЗН. Сім'я ледь зводила кінці з кінцями. Жили впроголодь. Те, що зібрали з городу (горох, квасолю та інше) мама замкнула в скриню і сказала, що це насіння буде на весну. Ми товкли в ступі обдерті качани кукурудзи, розводили водою і пекли оладки. З сухого цвіту акації варили щось подібне до каші.

Та якось одного дня до хати постукали. Мама відчинила. То були люди з міста та сільський голова. "Ми по хлібозаготівлі," – пояснили вони. І почали витрушувати з глечиків (мати заховала за комином та в сінях у соломі насіння) все. До зернини повисипали із скрині, забрали все. Пам'ятаю, як плакала мама. Це так створювали колгоспний насіннєвий фонд (як нам говорили). Все вантажилось на підводи та вивозилося. Куди? – Нам не казали.

Зима – найтяжчий час. Люди пухли від голоду. Вимирали сім'ї. Так, наш сусід Двірник Іван і вся його сім'я померли з голоду. Моїх двох братів – Захарка та Івана – теж забрав 33-й рік. Батько ходив до міста, де мешкала дочка Серафима, щоб хоч щось подібне до їжі принести додому. В с.Мишурин Ріг хотів заночувати та дуже поспішав і тільки тому зостався живий. Бо ж почали пропадати люди. Пішов – і не стало. В одній хаті, що стояла на краю села, жило молоде подружжя з батьками, туди зазивали заночувати проїжджих та піших. Невдовзі викрилось, що там вбивали і їли людей. В казанах було знайдено частини людського тіла, кістки. Голови вбитих людей закопували під ганком. Сусідка, в якої зникла 10-річна дитина, знайшла там її останки та недогорівше у печі платтячко. Від такого горя вона збожеволіла.

Та настала весна, і люди кинулись до озер, в омельник. Там копали коріння якихось трав, сушили їх, товкли і пекли млинці. Люди були дружні, працьовиті. В кого що було з насіння, чудом збережене, посіяли і чекали врожаю. В 1934 р. вже пам'ятаю і хліб. Мати нам, дітям, давала по шматочку з сірникову коробочку один раз на день. Отже, голод тривав на селі майже рік. Не можна сказати, що зима 1934 р. була з достатками. Скотина була вирізана. Землю обробляли руками: мотика, вила – от і всі знаряддя праці.

Листопад 1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОКОТИЛО Марії Олександрівни,
1915 р. народження
(с. Минівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

– Шановна Маріє Олександрівно, розкажіть, будь ласка, про події, котрі відбувалися на селі в 1932–1933 роках.

– У нас ями копали. У нас баби копали, бо не було ж мужиків. Копала я, нас було чотири баби і копали ями… Привозять отих уже ж негодящих, тих, що померли, та ще й живих привозили... Привозять, така тачка в них. Накладено там. Подушено їх там на возі, витягають дошку, ставлять. Згортають в яму, згортають, а ми плачемо, бо ще ж ворушаться. Говорять нам: “Пригортайте, пригортайте, закидайте”. “То не ваше діло! ” “Не наше діло? Нам же борошна дадуть, за те, що ми копали... ”. Пригорнемо їх. Нову яму копаємо. По шию. Позагортали їх і поїхали знову шукати в селі тих, негодящих. І ми другу яму копаєм. Привозять знову. Згортаємо. І тоді вже кінчилося. Поїхали…

А ми поплачемо. Подивимося, як вони загортали. Пішли, і нам борошна по п’ять кіл дадуть за те, що копали. Я копала. І дівчата, такі як і я.

Ходили на роботу. Теж борошна нам давали. То по п’ять кіл, то по шість. Скільки дадуть. Еге. Брат Семен був в армії. Давали 15 кілограм красноармійській сім’ї за те.

– Ото, як ви казали, що батько сховав десь в огороді?

– Сховав. Позабирали все, що в кого було. Де в кого квасоля, нічого не пооставляли сім’ї. А в нас берестяні верейки були. Глибока копанка була. Так тато поставили діжку туди. Води не було, ми ж на горі жили. Насипали туди десять, а, може, і більше цеберок пшениці, позакривали клейонкою, позакидали хворостом те, що зосталося.

Ми не дуже голодували. Я заробляла, за брата давали. І приховали трохи. А дома не було нічого.

– З дому позабирали все, що було?

– Забирали все підчисту. Не було нічого, не залишили. П’ятеро овечок осталося, ми держали. Корову забрали, биків забрали, все позабирали. Ото так ми жили.

– А по вашій вулиці багато померло, ви знаєте?

– А чого ж не знаю? Знаю. Брат Тарас. Дядько Костя. І коней їли, і собак їли, і кішок їли. І померли. Та скільки їх померло, Господи! Жінка зосталась. І хлопець її зостався. А він умер. Другий брат тоже умер. З голоду мужиків таких багато померло, страшне скільки.

Ото таке було.

Собак їли. Горобців ловили. Їсти ж нічого не було.

– *Казали, що людей їли? Були такі випадки?*

– Їли дітей. Батьків поїли. Та їли все.

– А те зерно, що було, то все вивезли?

– Не залишили нічого. Все повивозили. Повитягали все, що було.

А як ховали, не віддавали, то що? Арештовували, в тюрму саджали?

– Забирали. Хто сховав, то забирали, витягали. Все позабирали, де що було. А як не віддавали, то арештовували. Брата мого засудили до розстрілу, дядька засудили до розстрілу. Данило Кулічко жив коло нас, до розстрілу засудили. Тут був Делінь. Теж забрали. Не вернувся він. До розстрілу його. Дядька засудили, був бригадиром, дав комусь шапку пшениці. За те його. Брат Павло був комірником, комусь там макухи дав. Данила Кувіка – теж до розстрілу. Ніхто не вернувся. Ото таке було.

– *І не було ніякої пощади ні дітям, нікому?*

– Та нікому… Господи! Нікому, нікому… Невістка була з дитинкою. Померли обоє. Голод… Нема ж чого їсти.

– *Ви вижили, що ями копали?*

– Ми спаслися тим, що нам давали, я заробляла. Мені вже 18 год було. Посадили город. Свекла наросла. П'ять овечок було, крапля молока була.

– *Коли було найважче? Осінню, зимою чи весною?*

– Як вже уродило. Колоски рвали.

– *А найбільше весною померло?*

– Весною худше всього було. Отаке. Весною багато вмерло.

– *Скотину теж повирізали?*

– Скотину повирізали, скотину позабирали. Коней позабирали. Вирізали. Їли.

– *Прямо так в хату заходили, то забирали? По кутках лазили? Якщо там мішечок хто заховав, то шукали скрізь?*

– Лазили. По кутках шарили. Вишукували. Забирали все. Боже, сохрани! Ничогісенько не зоставляли.

– *А чим вони мотивували? Що вони казали?*

– Нічого не казали. Забирали і все. Ті, що забирали, то жили і їли.

– *А хто забирав? Голова сільради, чи хто інший?*

– А ті ж партійні були. Стільки горя було.

Вимирали цілими сім'ями, так? Багато було таких випадків, що вся сім'я вимирала, так?

Вимирали сім'ями. І дітей їли, і братів різали… Все було…

– *Важкий був час? Багато вимерло? Половина вимерла в селі?*

– Врем'я було важке. Повимирало багато. Мужиків мало зосталося. Баби, діти… Якраз біля нас жив Федосій Крюка. Двоє діток було в нього. Дядько такий хороший був, здоровий. Посадить, бувало, весною діток на травичку. Вони сидять та їдять. Якраз коло нас.

– *Траву їли, траву?*

– Їли траву. Рвуть шпориш та їдять. Дітки поробились такі пузаті. Я мамі кажу: “Понеси ти їм хоч оладки…” А воно, бідне, пхне до рота ціле… Померли… А вона, Оришка, осталась. А він, як пішов під голод, то теж не повернувся, Федосій. Мабуть, помер. Вона пішла ж до батька, а батько трошки лучче жив. Осталась у нього, жива осталась, а після поїхала в город, пішла заміж за Бойка Макара. Жили в городі. Двоє дітей в них. Потім приїхали, в Перещепині жили. Були в нас. Вона була у мами хрещениця, ця Оришка.

– *А ходили на роботу, там щось давали?*

– Ходили. І я ж ходила. Давали нам за ту роботу то п’ять кіл, то десять… Коли вродило, то колоски збирали. А за колоски ганяли, дуже ганяли. Боже, сохрани! А ми плачемо, їсти хочемо. Їм казали: “Чого ж ганяете? Хай збирають”.

– *Ті, що ганяли, відбирали колоски?*

– Відбирали. Було страшилище. Хай Господь не доводить нікого.

Магнітофонний запис зробила А. Ковтун.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОЛІЩУКА Василя Силовича

(с. Гайворон Володарського р-ну Київської обл.)

Поліщук Василь Силович на початку 60-х років минулого століття працював бригадиром рільничої бригади в колгоспі ім.Шевченка. Розмова у нас була під час вимушеного простою на скиртуванні соломи: пройшов дощ, солома була мокра, але відпускати людей з роботи він боявся. Я спитав у Василя Силовича про той час, і він, починаючи з північного заходу села, називав прізвища господарів, кількість членів сімей і кількість померлих. Я підраховував і нарахував 470 осіб. Ця цифра стосувалася лише правого берега річки Березянки. Скільки померло людей на лівому березі (за греблею), мені невідомо. Трупи з тієї частини села вивозили на інший цвинтар.

На цю тему у мене була розмова з лісником Віричем Кирилом. Кількості померлих він назвати не міг, але говорив, що там голодні їли трупи, померло з голоду дуже багато.

Колгоспник Пелех весною 1933-го року щодня обходив село і перевіряв, чи немає померлих – за вивезений труп йому давали черпак баланди. Голодний Пелех вивіз на цвинтар двох живих жінок – Кременецьку Ярину і Добридник Марту. Цей факт підтвердив Поліщук В.С. Обох цих жінок я добре знав. Кременецька Ярина померла в 1973-у році, а Добридник Марта – пізніше.

Багато людей померли у жнива, наївшись свіжого хліба. Серед таких помер і Пелех. У Гайвороні мати з'їла свою дитину. Хата цієї нещасної була біля теперішнього подвір'я Блиндарука Івана Хомовича.

З розповідей очевидців пригадав М.Поліщук.
2005 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОЛІЩУКА Миколи

...Село Гайворон Володарського району Київської області, де я виріс, розділене притокою Росі Березянкою. З правого берега села за половину 1933 року на цвинтар вивезли 470 гайворонців. Цю цифру я чув від Байбарона Григорія, який жив біля цвинтаря, і від Токаренка Тараса Дем'яновича. Пізніше, в 1962 році, Поліщук Василь Силович перерахував померлих у Гайвороні (цієї частини села) по подвір'ях: вийшла ця ж цифра.

З лівого берега померлих вивозили в інше місце. Коли ця тема стала можливою для обговорення, я просив свою землячку, Вірич Ганну Кирилівну, розпитати у батька про померлих в 1933 році на лівому березі села, щоб мати повну цифру замучених голодом у нашому селі в час колективізації. Вірич Кирило відмовився від таких спогадів. Він лише підтвердив факт людоїдства за греблею (так у нас називали лівобережну частину села) і сказав, що боїться не за себе (йому тоді було вже 90 років), а за внуків, бо нащадки грабіжників часу колективізації живуть у Києві і займають високі посади. Спогадами померлих не поможеш, а внукам "товариші" можуть помститися.

У Гайвороні жив Іщук Захар Олексійович. За рік до своєї смерті він виступив на цвинтарі в день загальних поминок, 9-го травня, і зачитав список померлих гайворонців у 1933 році. Коли я почув про цей випадок, то просив Миколу – сина З.О.Іщука знайти той список і зробити з нього копію. М.З.Іщук того списка не знайшов. Думаю, що сільська рада про це добре знає, та чи дасть таку інформацію.

Жахливі розправи "слуг народу" над нашими приборканими селянами у 1933 році уявляю з розповідей і голодного відчаю у 1947 році.

Про голод у 1933 році я вперше почув від Гонтарук Олександри Гаврилівни, яка після війни допомагала моїй матері доглянути нас: я був покалічений, а сестра – мала. Ця жінка у 8 років лишилася круглою сиротою і виросла в родині священика. Вона була зовсім неграмотна. Після громадянської війни вийшла заміж за наймита. "Рідна радянська влада" дала молодятам садибу і шматок поля. Вони збудували хатину з трьома віконцями (кожне площею майже півквадратного метра). Цю хатину я добре пам'ятаю. До голоду в цієї пари вже було

троє діток. “Звільнені” від панської неволі не захотіли записуватись у колгосп. “За борги” восени 1932 року у них забрали всі продукти і примусили чоловіка до роботи у колгоспі. У грудні чоловік Олександри помер. Цього борцям за справедливість було мало. Їх дивувала живучість Олександри, і у березні 1933 до неї прийшли з обшуком. Знайшли горщик пшениці у димарі. Не вблагала “контра” лишити останнє, її побили і забрали “лишки”. Гонтарук О.Г. називала своїх “благодійників”: чужий із наганом і сільські Осадчук Григорій, Фурманенко Олександр і Косюк Василь Кирилович. Незабаром після того, як “товариші” від неї забрали “лишки” продуктів, від голоду померли її діти, і вона залишила село. Вернулась у село в час війни і померла десь у кінці 60-х чи на початку 70-х років.

У 1933 році на цвинтар вивезли живими Кременецьку Ярину і Добридник Марту. Після цієї акції “в ім”я людини і для блага людини”, Я.Кременецька ще прожила 40 років (померла в 1973 році), а М.Добридник прожила більше 50-ти років (померла у Фастові).

У Гайвороні в 1933 році був канібалізм. Знаю місце, де була хата нещасної, яка з’їла свою дитину.

Село Біліївка, звідки родом моя мати, було більше від Гайворона. Відстань між цими селами близько півкілометра. Частину поля з яром, по якому протікає притока Березянки, на якій стояв водяний млин, зараз називають “Пустохою”. З лівого берега цієї притоки була садиба розкуркуленого Російського, а з правого берега були хатки бідних селян. Я пам’ятаю рядок цих порожніх хатин, коло яких були вишневі садки. Вже давно від всього цього нема ні сліду.

Щоб вижити, розкуркулений материн батько у віці 71 року пішов працювати у “Ленінську кузню”, а батьків батько, майже такого ж віку, пішов ковалювати у Сквирі. Батькового батька в 1933 році задушили у Гайвороні за пуд вики, яку він приніс для нашого порятунку, але нас у селі вже не було. Зараз багато людей не сприймають спогадів про голодомори в час панування “влади трудящих”. Вони з обуренням говорять про теперішній “голодомор”, який вже забрав із незалежної України більше двох мільйонів громадян УРСР. Думаючі люди розуміють, що це фарисейство мине, а наслідки панування тут чужинців потрібно задокументувати, і ці документи потрібно завірити Міжнародними організаціями. Чим швидше це буде зроблено, тим краще для нашої багатостраждальної Вітчизни.

[Підпис] М.Поліщук.
5 серпня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОЛІЩУК (у дівоцтві КОЗИНЕНКО)
Олени Захарівни,
1923 р. народження
(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ПТАХ СТРАШНОЇ СМЕРТІ

Обібраним до нитки людям допомагали… хіба що вмерти.

У мого діда був добротний млин, але прийшла нова влада і зруйнувала того млина так, що від нього не залишилося й сліду. Хіба що Гивівськими називають греблю і ставок, які знаходяться серед мальовничої місцевості біля ліска Бар'яку. А післявоєнний комунізм приніс нам п'ятирічки на багнетах і нові нещастя, лиха та голодомори.

Про голод 1932–1933 років пам'ятаю. Про нього й розповім. Мені тоді було вже десять років, і я вже ходила до школи.

В роки колективізації птах страшної смерті пролетів і над нашим селом, і не обминув, мабуть, жодної хати. Він зачепив своїм чорним крилом і родину моїх батьків. Та дався мені взнаки ненаситний крук не так бурчанням порожнього шлунка дитини, як великою смертністю односельців. Не зі своєї чи Господньої волі передчасно на той світ пішли невинні душі і родини моїх батьків – дядько Тарас, а потім такі ж невинні із сім'ї самих батьків. Першим помер годувальник – наш тато. Його звали Захарком. Мене на цвинтарі до труни тата не допустили, щоб люди не зглядалися. До нової сумної татової хати незабаром відвезли і його двох синочків-близнят – Дмитрика та Ісайю.

Тоді деяку допомогу давали біднякам і наймитам, які працювали в колгоспі. А розкуркуленим багатим і обібраним до нитки середнякам допомагали хіба що тільки вмерти. На полях нашого села в ті роки ні великого неврожаю, ні найменшого недороду не було. Люди ще довгі роки повторювали, як звинувачення більшовикам за голодомор слова колгоспника Федора Козина: "Люди! Ваканець від хліба стогне!", так тоді вродили пшениці.

Після смерті мого тата мене до себе взяла дружина згаданого колгоспника Оляна. Але і в її коморі зерна не змогли знайти навіть миші, врожай на яких той рік побив усі рекорди. Ми в запічку стерегли останні запаси гречаної крупи. Але сусідка, на яку по-вуличному казали "Пуршиха", ті запаси якось ухитрилась украсти. Хоч як було шкода тієї рятівної гречки, все-таки незрівнянно більше було жаль тієї жінки, яка після пологів померла разом з немовлям. Як нам не було скрутно, родині допомогла корова.

Записав М.Шуляк.
12 серпня 1996 р.
Освіта України. – 1998. – 25 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
ПОЛКОВОЇ Марії,
1926 р. народження
(м. Макіївка Донецької обл.)

Під час голодомору мешкала в Харківській області.

Зима була холодна та жорстока. Щоб хоч трохи зігрітися, ходили в степ по бур'яни. Мені було сім років, сестрі – 10, брату – 13. Часто ті в'язанки бур'янів були завбільшки з нас, а згорали миттєво. Батьки працювали в колгоспі, де їх трохи годували. Але всю їжу вони приносили додому для дітей. Як тільки почав проростати очерет, дітлахи лізли в холодну воду, рвали його пагони та їли. Ловили ховрахів. Бувало, принесеш двох-трьох ховрахів, а мати зварить з них суп. Знали б ви, яким смачним був той суп.

Записав Ю.Попков, онук.
Освіта України. – 1999. – №48–49. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
ПОЛОЖАЙ Марії Сергіївни,
1908 р. народження
(с. Вишневецьке Синельниківського р-ну на Дніпропетровщині)

Народилась я в с.Вишневецькому Синельниківського р-ну Дніпропетровської області. Закінчила 4 класи, паспорта не мала. Наше село було невелике. В 1933 р. зима була дуже холодною, снігу було багато. Взимку помер мій батько, Положай Сергій Михайлович.

В колгоспі я працювала з 1929 р. Знаю, що норма хлібоздачі мінялася. Пам'ятаю "червоні валки", коли підганяли підводи і забирали все.

Голод стався тому, що було дуже велике державне замовлення на хліб. Люди не хотіли віддавати добро, бо знали, що це їх прирікає на голод. Але "червоні валки" насильно забирали все, що знаходили. Не було м'яса, то забирали свиню чи корову, заглядали в кожен куточок, лазили по горщиках, зривали підлогу. Все чисто вигребли – до горошинки. Пояснювали це тим, що робітники в містах голодують. А коли прийшов голод, коли стало холодно, люди почали мерти, як мухи.

Коли настав голод, то в нашому селі померли майже всі дорослі. Мертві і напівмертві люди валялися по дорогах і на вулицях. Особливо допікав голод зимою. Їли висушене пом'яте колочиння з водою, це був гарячий харч. Хліб робили з дерев'яного попелу, додаючи туди трохи борошна, їли лопухи. Діти вмирали з голоду разом з батьками. Виживали в тих сім'ях, де мати робила

дояркою. У грілках вдавалося пронести хоч склянку молока, незважаючи на обшук. А якщо знаходили, то дуже били, калічили людей, і ніхто не карав за це. Село перетворилося на кладовище, у кожній хаті був мертвець. Ховали людей прямо у дворах, бо не було сил донести до кладовища. Рятувалися люди тим, що виїжджали.

Смерть не оминула і мою сім'ю. Померли мій дідусь та бабуся, Марія та Григорій Журавлі, причому дідусь помер на причілку. Померло дуже багато людей. Вмирали цілими сім'ями.

2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОЛТАВЕЦЬ (в дівоцтві КНИШ) Євгенії Семенівни,
1921 р. народження
(м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.)

Моє дитинство у ті тяжкі роки (1932–1933) пройшло в с.Голубівці Перещепинського р-ну Дніпропетровщини. Батьки-селяни були трудівниками. Їхнє приватне господарство було бідним. Але те, що було в господарстві, сім'ю могло прогодувати. Багатством сім'ї була корова. Повідомлення про податки на наш двір приходили з сільської ради своєчасно. Батьки частково розрахувалися з цими податками, а своїй сім'ї майже нічого не залишалося. А коли вже були не в змозі сплачувати податки, то прийшли виконавці сільської ради і забрали корову. Нас в сім'ї було 4 дітей. Ми всі плакали, хватались за корову, але на це активісти не звертали уваги.

Страхіття голоду розпочалося з весни 1933 р. Мати готувала якесь вариво з висівок, макухи. Так дожили до часу цвітіння акації, їли її квітки, потім – зелені вишні, абрикоси, траву ("калачики"), комиш.

Люди були пухлими, ходили як примари. Вимирали сім'ями.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОЛЬОВОЇ (в дівоцтві КРОТ) Лідії Кирилівни,
1929 р. народження
(с. Теліженці Старосинявського р-ну Вінницької (нині Хмельницька) обл.)

Ай, набідилися люди… З'їсти нема чого, вкритись нема чим, голодно і холодно. Мама казали: "Лягайте, діти, спати, може, не так їсти буде хотітись".

А спати теж біда, так холодно, аж на стінах сніг. Мама вранці зі стін на печі зішкрябувала миску снігу. Нас, 4 дітей малих, спали всі на печі. Пригадую, як прийшов до нас родич, Степан Кручок (він помер у голод 1946 р.), просить: "Дай, Катерино (це мама), щось з'їсти. Бо я коло кооперації вкрав 2 барабольки, саме привезли в колгосп, то вже з'їв. А так хочу їсти!" Мама, бувало, щось дадуть, як не було тата. Бо тато сварився: своїм дітям нема. Мерли люди. В Іванківцях, чули, жінка з'їла свою дитину. Ніхто її не судив.

Записала Л.Сердунич.
2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОЛЬЩАНА О.Д.

(Херсонщина)

Під час голоду жив у селах Любимівка, Червоний Маяк на Херсонщині.

Урожай в 1932 був, прожити можна було. Так усе забрали. І худобу, і зерно. Я ходив уночі за 18 км на кукурудзяне поле. Назбираю качанів, а охорона їздить довкола на машині та з кулемета по кукурудзі. Пам'ятаю, прийшов я саме з кукурудзи, підходить один чоловік із села, він розкуркулений був, і просить. Я дав йому качана, а він сирим узяв і гризе.

Гейко Сергій.
Пам'ять про голодомор. Не було порятунку нізвідки.–
Урядовий кур'єр. – 2007. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОЛЯКОВОЇ Віри Андріївни,
1920 р. народження

(смт. Магдалинівка Дніпропетровської обл.)

Сім'я наша була велика: батько, мати і 9 дітей. Батько і мати вели своє господарство, за що і поплатилися. Нас визнано куркулями і забрано все: зерно, худобу, знаряддя праці, одяг.

Їли ми різне насіння диких трав, виливали ховрахів, їли рогіз, лободу, калачики. Із усієї сім'ї залишилася тільки я.

1997 р.

✦ ✦ ✦

СПОГАДИ

ПОЛЯКОВОЇ Софії Тимофіївни,

1916 р. народження

(с. Пироги Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

В 1933 році я навчалася в 7 класі. Влітку мене послали до піонерського табору, в Манжелію. Було голодно... Пішки туди йшли. Із Пирогів в саму Манжелію пішки йшли. Там до нас вурки влізли, ми тільки тиждень побули там. А потім нас обікрали. Забрали всі продукти наші... А ми що...?. І тоді ми вирішили додому йти. А що нам робити? А голодні ввійшли... Назад пішки і туди пішки. Прийшли ми додому. Тоді мене поставили тут, в колгоспі, як ніби "бригадир по жучках". Оце Юлії Тимофіївни мама була бригадиром, а мене взяла помічником.

А дітки, які збирають жучки, такі худі та пухлі. А вони збирали жучки у пляшки. Скільки хто назбирає жучків: чи половину пляшки. А хто повну назбирав. Тоді маляс давали. Якщо назбирав повну пляшку жучків, давали повну пляшку маляса. Якщо назбирав половинку пляшки жучків – половину пляшки маляса. Ну я вже так годила, так годила. Пляшки були півлітрові. Тоді діти не могли піднести більшого. Тільки ото півлітри.

І воно ж бідне ото не бачило, а все-одно нахиляється та збирає. Може й нічого не назбирати. А мені треба було писати, що назбирало пляшку. Так я тоді пишу, що пляшку, пляшку...

Мені Юлії Тимофіївни мама сказала:" Пиши, Соню, щоб дітям що-небудь дати... Щоб дитина хоч мала самого супу поїсти".

Так ми так і зробили. Я так і писала, писала...

І ви знаєте, які батьки були нехороші. Воно, бідне, принесе той маляс, а вони заберуть... А тоді ж абрикосики були молоденькі. То ж вони заберуть та абрикоси поварять, а діткам нічого не дадуть. То дітки повмирали, а вони, батьки, позалишалися.

А в їх по двоє дітей повмирало, по троє повмирало. Багато тут сімей повимирало. А ті слабі були – не хотіли йти на роботу, аж ніяк.

Ну пухле, куди ж воно піде? Не піде, не піде...

Одного разу прийшла до мене Поля Паламаренко і каже: "Соня, у мене вітчим відібрав увесь маляс і мені з матір'ю не дав ні граминки. Поїли з абрикосами". Зеленими були абрикоси.

Ну, я їй кажу: "Моя дитиночко, я зараз скажу, хай бригадирша дасть тобі ще. Піди до Никифорівни – вона тобі дасть".

То ж вона пішла і я попросила: отак і отак, знаєте ...

Страшне, страшне ... Вона ж, дитина, пропала. Вже пухла така була. З ніг текло. І ви знаєте, воно, бідненьке, тоді вже чи на третій, чи на четвертий день вмерло. Ну, пухле було, ножечки полопалися...

Багато, багато дітей померло...

В 1933 році в кожній хаті померло по 3–4 (5–6) осіб.

Померли брати Торубара Іван та Григорій.

Померла Катя Нестеренко. Помер її чоловік Олександр Нестеренко. Він був здоровим дядьком і працював. Пухлим був, з хати не вийде.

А у нас в 33-му році була корівка. Нас було п'ятеро. Так тільки одні були жонаті, інші – одружені. Я тільки була з братом. І дома ми були удвох. Мати моя померла, коли мені було якраз десять років. А батько помер раніше, коли мені був один рік.

А так я тоді жила з братом. Він був хорошим художником, працював у редакції. Йому давали пайок. І на цей пайок ми тоді жили.

Моя сестра Зіна жила в Борисах. Там їй давали (її чоловік був головою колгоспу) кормові буряки. То вона, було, дасть нам десяток тих бурячків кормових ... Пішки піду... І там жменьку чогось. Він – бригадир, то, може, й попадало йому що... Так вона мені дасть... І бігом же полю цілий день там. А тоді і ввечері, поки сонце зайде (я в колгоспі полола).

У Кириченків вмер батько, вмерла мати. Батька звали Василь Іванович. А мати була Тетяна Іванівна. І троє дітей померло – Гриша, Яша і Маруся. Два хлопці і одна дівчина. В одній хаті ото п'ятеро їх було, і всі померли.

Оце вся вулиця, вся вимерла. Оце понад берегом. У два ряди тут було. Хата повз хату, хата повз хату була...

У 33-му людей вимерло більше в два раза, як було вибито оце у війні в 1941–1945 роках. У кожній хаті 5–6 душ. Менше не було як 3–4 душі. А на війні хай взяли сто душ з нашого села... А підряд тут всі мерли, підряд, підряд, підряд... Страшне.

Ховали так. Бригадир був. Запряжуть коні. Приїхали сюди до нас. Там умер Торубара Гриша і Іван (брати). Гриша вмер. А Ванько ще коло нього лежав. Ще дивився. А вони його на ходок – і на кладовище. Він просить: "Я ще, може, буду живий... Та я вже буду їсти ..." Були оце гірчаї, гірчаки... в березі. Він каже: "Я нарву. Я ще буду жити." А вони його вкинули в яму, і все...

Те старе кладбище вже заросло бузком. Так там клали по десять душ в одну яму, по п'ять душ клали в одну яму. Везуть і кидають. І не загортали, поки не навезуть повну яму. Тоді загортають.

Та страшне було, страшне. Його важко згадувати...

Помер від голоду вчитель Семененко Порфирій Якимович. Тоді всі мерли.

Тоді ж були у нас у школі "буксири", називалися вони РКШ. Там на бухгалтера вчилися дівчата. Навчалися у тій школі, де це зараз "стара" школа. Семененко Порфирій Якимович був багатим чи що. Його зняли з роботи. І він залишився без нічого.

Багато Гудимів вимерло по цій вулиці. Гудим Грицько Назарович, Яків Назарович (його брат). Бо їх же порозкуркулювали, не було у них уже чого ... Страшне

було. Батько їх помер у 1933 році, раніше синів. Ці хлопці ще малі були. У 33-му вони померли всі. Від голоду.

(Весь наш рід був Гудими. Гудими мені по батькові, по матері були мені рідні всі).

У 33-му Олена, моя сестра, через дорогу жила. Тоді ноги у неї були пухлі. А не виполола рядків, тих, що їй давали. Так вони її (Гудим Олену Тимофіївну), і Бугаєнко Євгенію Свиридівну, і Ковпак Ольгу Пантелеймонівну зачинили тут у цій хаті (де Настя Расулиха жила. Зараз цієї хати немає). І вони їх зачинили за те, що рядків не випололи. Норми не виконали. А вони були пухлі-пухлі.

А бригадиром був тоді Дмитро Юхимович Ковпак. Він тоді їх зачинив, і вони там сиділи три дні. Голодні... А такі дощі були, страшне.

А мені ніяк відчинити, бо я боюся. Він же на конях кругом їде. Оці ж "буксири". "Буксири" – ті, що вибирали все, у нас хліб і все. Шукали і ходили із щупами по дворах. І ото де яма, де щуп пройде, значить: тут є яма. Одкопують яму і там найдуть буряки чи що, і забирають.

У Гудим Олени Тимофіївни були троє дітей – Вася, Люда і Люба. Вони померли від голоду, бо їхню матір зачинили у хаті і позабивали вікна і двері. І їм ніяк було вийти. Вони, бідненькі, сиділи.

А тоді якось я підійшла до вікна. Прибігла. А саме йшов дощ. Думаю "ніхто не прийде". Ставні позабивані. Кажу: "Дівчата, я нічого не можу зробити".

Коли підійшла Олена до вікна. (А воно дощ, блискає). І каже: "Щоб нас Бог побив тут! Нащо нам голодними бути?"

Ну, тоді вона дійшла до вікна. Відчинилося вікно. Я до нього не торкалася.

Так вони тоді вилізли із цієї хати. Усі троє. Вони були пухлі. Одна одну підсаджували. А останню витягли за руки.

Олена моя пішла додому. Тут заховалася у соняшниках. А Ольга пішла на станцію. Там у неї були якісь знайомі. Вона дійшла до Степаненок і умерла в житі. Умерла в житі. Аж як косили, тоді її знайшли... Бо ніхто ж не бачив. І тоді її знайшли...

Оце мати Марії Опанасівни Котляр прийняла собі приймака із Ялинців, Босого Михайла. (У неї батько вмер рано). Так він так їх обижав. Їх було троє дітей – Марія, Варя і Яшко. Яшко (самий менший син) вмер ще до голоду.

Босий став бригадиром. І як він з цих дівчат знущався! Оця бідна Марія була пухла-пухла. Із ніг текло. А я була суха, худа-худа. Марія суха не була. Так її дядько узяв. Каже: "У нас будеш гуси пасти. Так я тебе підхарчую. Щоб ти у мене не вмерла".

Полопалися ноги. Отьоки відійшли. Вона пішла до другого дядька, аж у Глобине. Дядько Микола прийняв її там. Тоже вона побула там трохи.

Вона почала опухати. Лопається шкіра, і біжить вода. Аж блищать. Тіло лопається, і вода іде страшне.

Тоді у дядька вона побула тиждень. А він і каже: “Що ж, Маруся, іди додому, бо я боюся, щоб ти у мене не вмерла”.

Так вона пішла додому. Сюди прийшла. Тоді вона уже одтухла, ноги її поодтухали. І Босий посилав її на роботу. Де найважча робота – там і вона.

Так мати сяде з ним та їсть. А їм не дають їсти. А вони ходять кругом хати і дивляться...

Марія Опанасівна страшне пережила. І Варя Опанасівна. (Тоді вони були Котляри, а зараз вона – Буймистр)... Цього забути не можна.

Записав О. Матвієць.
22 вересня 1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОНОМАРЕНКО Марії Максимівни,
1915 р. народження
(с. Булахівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

В нашій сім’ї росло троє дітей. Біля нас була економія Гинова, в якій працювала вся моя рідня. Батько – біля коней. Школи в селі не було.

Після революції батькам дали землю. Вони любили землю, раділи, що працювали для себе. У 1925 р. у селі почали створювати комуну. Все з дому позабирали в комуну, навіть посуд. Всі ходили їсти до їдальні. Я не хотіла йти, плакала, а потім пішла.

У мене був молодший брат Шура. Коли в село пригнали перший трактор, то був великий празник, грала музика. Завідуючий комуною Ониченко в той вечір наказав Шурі їхати в Павлоград з якимось пакетом. А Павлоград – за 20 км від нашого села. Було пізно, хлопець побоявся їхати вночі й відмовився. Тоді голова заборонив йому їсти в їдальні. Брат мій із-за цього повісився. А ходив він на той час в 9-й клас.

Пізніше комуна почала розбігатися.

У 1929 р. наступила колективізація, працювали цілими світловими днями. А грошей нам не платили, тільки відмічали трудодні.

У 1933 р. я закінчила 6 класів. Пішов огромний голод, який приніс багато горя. Ми працювали від ранку до пізнього вечора, в’язали в день по 116 снопів. Та весь врожай у нас забрали. Щоб врятуватися від голоду, терли кукурудзу на жорнах, додавали туди трошки полови і пекли такий хліб. А було й таке, що їли собак та кішок. Люди з нашого села їздили в інші села у пошуках чогось їстівного.

Навіть не знаю, як ми тоді вижили… В день мерло по 1–2 людини. Клали їх в одне рядно і ховали в одну яму. Поминок не було, які там тоді поминки…

Записав О.Дитюк.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОНОМАРЕНКО Т.М.

(м. Берислав на Херсонщині)

Померлих ховали на кладовищах, по місцю проживання, де поближче. Коли у день було багато мерців, або померлий не мав родичів, або був безіменний, то його клали у землю в одну загальну могилу. У Бериславі таке місце було біля балки, неподалік цегельного заводу.

Гейко Сергій.
Пам'ять про голодомор. Не було порятунку нізвідки. –
Урядовий кур'єр. – 2007. – № 221. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОПИКА Петра Петровича,

1921 р. народження

(хут. Високий Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я народився *в селі Мало-Софіївка на Дніпропетровщині.*

Під час голоду 1933 р. працював у колгоспі пастухом та сторожем.

Колгосп був створений десь в кінці 20-х років. Люди не хотіли туди йти, тому їх примушували до цього – давали завдання по здачі хліба. Цих завдань давали багато – зробив одне, давали друге. Навіть коли хлібозбір закінчувався, завдання давали. Тих, хто не виконував, забирали кудись, і ті люди зникали, так сталося з моїми сусідами Кобимками. Також ходили та громили "куркулів".

Під час голоду 1932–33 років продукти забирали силою. Ходили по хатах, обшукували всі кутки, і все, що знаходили, забирали. Якщо нічого не знаходили, починали лютувати, могли і побити.

По селах ходили голодуючі з інших сіл та хуторів. Деякі крали котів. У нас в селі теж були випадки, коли їли котів та собак. Їли все, навіть казали, що в посадці (лісосмузі) зловили якогось людоїда.

Смерті були. В мого брата, який жив на хуторі під Кривим Рогом, вмерло троє дітей.

[Підпис] П.Попик
Записав В.Толстокоров.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОПІЛЯ Казимира Степановича,
1934 р. народження
(м. Краматорськ Донецької обл.)

Хочу розповісти про те, що мої дідусь і бабуся по батьковій і материній лінії померли з голоду у 1933 р. А в 1937-му був репресований мій батько, який помер у концтаборі в 1945 р. А в 1947-му померли від голоду моя мати та її рідна сестра. І лише у 1953 р. я дізнався, що мого батька немає серед живих. З дня арешту ми не отримали від нього жодного листа, і мати так і не відала, де він і за що засуджений. А я навіть не знаю, як звали моїх бабусь.

Я повністю підтримую вимогу щодо суду над КПРС і готовий виступати свідком на громадських слуханнях.

Народна газета. – 1994. – № 13.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОПЛАВСЬКОЇ Ніни Яківни,
1920 р. народження
(с. Сергіївка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.).

Мені на час голоду було 10 років. Мати моя працювала на різних роботах у колгоспі, батько теж був рядовим колгоспником. Жили ми втрьох: мама, батько і я.

У мого батька не було землі, окрім клаптика біля хати, коней теж не було. Тільки корівка й десяток курей.

Голод розпочався з середини 1932 року. Не давали людям нічого за роботу, навпаки – все відбирали. Заставляли здавати молоко, яйця, ну, все, що було.

Я пам’ятаю серед тих, хто ходив по хатах з обшуками, Коваля Степана Матвійовича та Ринду Олексія Петровича. Конечно, голод не зачепив тих, хто був при власті.

Спасалися від голоду селяни по-різному, хто де що найде. Наша мама пекла якісь маторжанчики з лободою, та ото так і жили. Самі ми вижили з горем пополам.

Середина 1932–33 років була самим тяжким періодом. Щоб накормити корівку, мама тягла солому зі стріхи. Голод тривав десь до кінця1933-го – початку 1934 років. Вимерло людей майже півсела.

Вчителям і лікарям було так само важко, як і всім іншим, вони теж горювали. Школа була в селі, але не працювала, бо хіба до навчання було,коли їсти хотілося?! І дорослі, й діти помирали з голоду. У Микитенка Івана Васильовича його 4 дітей та дружина вмерли. Залишився він один. Бо в нього осінню 1932

року забрали все, що було. А забирав Ринда О.П. та ще кілька односельців. От від голоду й вимерла вся сім'я. Сім'ями вимирали.

Страждали, важко страждали старі, дітям було ще важче, бо їжі не було, а вони ж ростуть.

Зі спадом голоду потихеньку оклигали, почали господарювати, але було дуже й дуже тяжко.

Зрозуміло, що голод вплинув на здоров'я людей. Хорошого нічого не було, це ясно. На старість все відчутнішими стали болячки, зароблені під час голоду.

Записала О.Головатенко.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОПОВОЇ Валентини Михайлівни

(м. Дніпропетровськ)

Під час голоду наша сім'я мешкала в Дніпропетровську. Нас було 6 осіб. У мене було 2 брати й молодша сестра. Я з дітей була старша.

Батько працював бухгалтером, але тяжко хворів на туберкульоз. Працював у різних місцях. Мати займалася домівкою.

Коли ми жили в Кривому Розі до переїзду в Дніпропетровськ у діда на квартирі, до нас увірвалися якісь люди, виселили нас, заставили зібрати речі, а мамину швейну машинку не дозволили взяти, хоча нас, дітей, було четверо. Дозволили лише вийняти з печі гарячий хліб. Це вони так розкуркулювали мого діда. У нього ще були кінь і корова.

В Дніпропетровську нам видавали норму хліба (десь 200–300 г). Більше ніякої такої допомоги я не знаю. Я не бачила тоді таку людину, яка б не страждала від голоду. Купували продукти харчування в основному на ринку, але там вони дуже були дорогі. Харчувались бердянською тюлькою, вона була найдешевша, тому їли її багато й запивали великою кількістю води. Люди хворіли на дистрофію, їх можна було побачити лежачими на вулиці, розпухлими від голоду. Спасались кустарництвом й городами. Де іподром, там були тоді городи. У матері була грижа, тому я сама обробляла, полола город. Саджала овочі.

Всі однаково важко переживали голод. Дитсадки, школи працювали. Я навчалася в школі, що відкрилась в 1933 році. Вона була перша у місті. В 1935 році закінчила десятирічку. Дітям, людям похилого віку, напевно, було найважче, ніж молодим і сильним, але від голоду страждали усі. Помер батько, а я якраз закінчила школу. Мама моя до революції працювала на конфетній фабриці. У неї була професія загортальниці цукерок. Як, було, розповідала мама, під час голоду ходили по цехах, бачили масло, шоколад, цукерки, а взяти нічого не можна було.

У сталінські часи за це навіть могли запроторити у табір. Важко було на все це дивиться під час голоду й нічого не брати. Єдиними солодощими було те, що ми змочували хліб у цукрі і їли. В 1935 році мати до цієї професії повернулась. Мене ж влаштував друг мого батька на металургійний завод ім.Петровського. Я була зв'язковою між токарем й нормувальником-ескізером, мала замальовувати деталі в ескізі. Робота була важка. В 1936 р. завод працював у 3 зміни. Мене тоді перевели по знайомству в контору. В 1936 р. з оголошення я дізналась про відкриття вечірніх курсів англійської мови. Записалась й через рік закінчила їх. Знала мову досконало. В 1937 році поступила в інститут, прийняли без екзаменів. Видно, був слух і добра вимова.

25 червня 1941 р., коли я зі своєю групою здавала останній екзамен, прозвучала бойова тривога й почалась евакуація. Я встигла здати екзамен й отримала диплом. Мені пощастило, що сиділа в інституті з американкою Еммою. Ми з нею здружились й тому вільно спілкувались англійською. В 1944 р. поступила на роботу в медінститут старшим викладачем англійської мови. Написала хрестоматію для медиків.

Я була учасницею Великої Вітчизняної війни, не бойових дій, а тилу. Два моїх брати були сапожниками, померли у віці до 50 років. Сестра померла 10 років тому.

Записала О.Савенко.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОПОВОЇ Єви Кирилівни

(с. Малополовецьке Фастівського р-ну Київської обл.)

...Вони почали шукати. Шукали скрізь. Хто в льоху, хто на подвір'ї, хто в стрісі і в обтульцях, а хто на городі. А Грабко, будь він неладний, шукав у хаті – вистукував палицею по полу, вигортав з печі попіл, залазив під піч і штиряв штирем землю – заглядав в кожнісінький куточок... Почали все забирати. В них не вистачило мішків, то... з наших подушок познімали наволочки.

Записала Л.Лажевська.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.33.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОПОВИЧ (в дівоцтві ПАЩЕНКО) Діни Федосіївни,
1930 р. народження
(м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

МАМА-РЯТІВНИЦЯ

Родом я з м.Кривого Рогу Дніпропетровської області. Наша сім'я жила на жилкопі рудника ім.К.Лібкнехта.

За розповіддю моєї матусі, то був страшний рік. Нас було шестеро: 3 дітей (двоє шести і один трьох років) і 3 дорослих: мамина сестра, 15 років, і бабуся. Батька вже не було – він трагічно загинув у шахті 1931 р.

Після смерті батька мама купила корову, яка врятувала нас усіх від голоду. Мама ще запросила і родичів. Вони були дуже пухлі від голоду (с. Заруддя-Орлове П'ятихатського р-ну).

Якось мама підібрала на вулиці дівчинку років 12. Запитала її прізвище, де батьки. Дівчинка відповила, що звати її Клава, а батьків не пам'ятає. Так і виросла з нами Клава, мама її дуже любила. Потім Клава вийшла заміж і жила в радгоспі "Зелений Яр" П'ятихатського р-ну. Там вона прожила довгі роки. У неї було 3 синів, які зараз живуть там зі своїми сім'ями.

Врятувала мама і рідного брата мого батька та його дружину. Нас тоді було всього 14 чоловік. Кожен день усім вистачало по склянці молока. Це і врятувало усіх нас від голоду. Все життя всі, хто був з нами, були вдячні мамі. А їй на той час було 33 роки.

От коротенько і все, що розповідала нам наша мама. Вона починала свою діяльність в 1927 р. в середній школі №32 на руднику ім.К.Лібкнехта. Її прізвище, по батькові – Пащенко-Аскольдович Віра Олександрівна. Померла вона 1981 р.

Буян-острів: Літопис нашої біди. – 1995. – № 1. – Кривий Ріг. – С.15.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОПОВКІНОЇ Олександри Іванівни,
1912 р. народження
(м. Синельникове на Дніпропетровщині)

Родина наша становила п'ять осіб. Батько мій пропав під час голодомору. Я займалася торгівлею, чоловік майстрував взуття. Більшу частину часу проводила вдома, наглядаючи за двома дітьми: сином Анатолієм та дочкою Зінаїдою.

До голоду господарство наше було незначним і складалося, в основному, з курей та гусей. Землі не було, окрім тієї, що знаходилася біля будинку.

Голод розпочався приблизно 1932 р. Держава надавала допомогу у вигляді хлібних пайків: щоб отримати пайок, треба було вистояти величезну чергу, а потім прослідити, щоб ніхто не вирвав цей кусень хліба прямо з рук. В обшуках у господарствах приймали участь чужі, але брать вже не було чого.

Від голоду страждали не всі. Були й такі, кого це лихо обійшло. В основному, це були представники місцевої влади та працівники "комор". Звичайно, що їх родини також не знали, що таке "пухнути з голоду".

Щоб вижити, доводилося збирати лободу, підбирати пшеницю на дорозі, їсти листя. В їжу годилося все. Ті, хто дожив до 1933 р., був найвиносливішою людиною. Десь третина населення містечка не дочекалася щасливої години.

Під час голоду працювали школи. Але вчителі й учні були настільки виснажені, що доводилося припиняти заняття. Одного разу мій батько з сусідом поїхали до міста Дніпропетровська оформляти пенсію. Їх довго не було. Сусід повернувся, а батька все не було. Сусід нічого не сказав, бо у місті вони оформляли документи окремо. Я дуже хвилювалася, бо до цього часу у татуся пухнули від голоду ноги. Ще й дивний сон приснився: немов мій батько ходить з палицею й просить хліба. Я розповіла сон одній бабці, і вона сказала, що тато мертвий. Я не повірила, віднесла його фотокартку до НКВД. Та це не допомогло – мого тата так і не знайшли. В час голоду люди були, мов звірі. Було дуже багато випадків, коли вбивали сусідів, м'ясо їли, а залишки його продавали на базарі. Траплялося й таке, що голодні, немов вовки, з'єднувалися в групи й жили в лісочках, напівземлянках. Коли їхав автобус, вони затримували його й забирали силою з собою декілька чоловік. Цих людей з'їдали, і ніхто нічого не міг вдіяти…

Голод тяжко відбився на здоров'ї, на фізичному стані людей, морально пригнобив очевидців страшного лихоліття.

Записала Д.Калинович.
2001 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОРФИМЕНКА Григорія Михайловича

(с. Калинівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Коли був голод в 1933 р., я ходив в п'ятий клас. В школі нас годували погано – супом з солоних огірків. Діти ходили в школу майже голі. В класі було 19 учнів. Діти пухли і помирали від голоду. Так їх залишилося всього дев'ятеро.

У нас була велика сім'я – чотирнадцять дітей. Троє вмерло зразу, а останні поступово пізніше. Взагалі померлих було дуже багато, а скільки точно – тоді на це несила було звертати увагу.

Записала Б.Кубрак.
2 грудня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОТАПЕНКО (у дівоцтві ЛАВСЬКА)
Марії Григорівни,
1925 р. народження
(с. Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

У ті страшні роки було таке, що тих, хто не хотів іти в колгосп, виганяли з хат. Ото ж батько і мати (обоє 1887 р. народження) пішли в колгосп, дід помер від такої досади – усе нажите віддай у колгосп!

Але один чоловік, якого вигнали із хати, попросився в моїх батьків, щоб вони дозволили скласти копи його жита у нашій клуні. Батьки й погодились: місця не перележать. Тоді й налетіли, наче зграя ворон, ті, хто підмітав усе чисто з хати. Бригада на чолі з Крохою (вітчим Маньки Крошиної) забрала усе, що можна їсти. Мати благала залишити хоч мішок пшона і соняшнику (який, до речі, не підлягав реквізиції): ну, насип хоч соняшнику дітям у решітце, – ні, забрали все.

Одного разу мати пішла у Мену, щоб виміняти хліба. Коли поверталася додому, назустріч їй вибіг мій старший брат і кричить:

– Батько помер!

Підбігла мати до нього (а він лежав на долівці) – справді... Ой, горенько! Коли хоронили батька, я добре пам'ятаю, що лежала у траві і плакала.

Хтось позичив матері стакан пшона, за нього вона й "запечатала" батька в церкві. Услід за батьком померла і моя сестра Галя, їй було років два. У матері нас було четверо. Як ми вижили, Господь Бог один знає. Їли й полову, перемішану з чимось та запарену.

Потім нас прийняли-таки знову в колгосп. Ми, діти, пішли в дитсадок, там варили юшку. Ото якось і вижили.

Записала О.Сидоренко.
12 травня 2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОТАПЕНКОСА Грека

(м. Малин на Житомирщині)

Взимку, коли сім'ї не було в що вдягнутися, комуністи ходили в нашому одязі, тільки дивом, завдяки мешканцям села Заруддя, родина не загинула.

На місці, де стояла "куркульська" хата, залишився пустир, те місце можна впізнати лише по двох тополях, які бачили ті злодіяння.

Колективізувавши всіх у колгоспі, дурість чи дивацтво тієї влади на цьому на зупинилось. Навіть якщо була свиня, то певну кількість сала чи м'яса забирали, шкуру неодмінно треба було обов'язково віддати. Якщо було фруктове дерево, то і фрукти частково забирали. Згодом прапрадід із сім'єю збудували новий будинок, але життя на селі не поліпшилось.

Прапрадід згадував: "Ми робили в колгоспі, як кріпаки – трудоднями (6 днів на тиждень), за день давали 0,5 кг пшениці, чи ще чогось; живими грошами зароблене не давали. Робітник був вищий за селянина, тобто у нього був паспорт, а простий селянин був прикутий до землі. Влітку та восени, коли всі були на полях, комісари розважались, що приводило у гнів селян, коли треба було віддавати урожай. Я просто втратив відчуття, що я хазяїн своєї землі, просто не було ніякої ініціативи працювати".

Здавна мій рід славився своєю працьовитістю, але щоб розвинути та передати свій досвід нащадкам, мої рідні ненавиділи та з каменем на душі робили на радянську владу, яка віддячила їм голодом, смертю...

Записав Д.Литвиненко, правнук.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.45–46.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОХВАЛИ Івана Тимофійовича,

1929 р. народження

(с. Березняки Хорольського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

Вам пишу, дорогі нащадки, щоб ви знали: історичне наше, вже минувше те жахливе врем'я, коли живі люди мучились іскуственою голодовкою – то було

горе – важкий камінь знущательства з свідомо живих людей. На гірку долю нам (старшому поколінню) випала чаша полину в ті чорні дні 1932–1933 років.

Нещасні люди чим спасались? Берестка листям, щавлем, молодим рогозом, маленькою рибкою, гнилим крохмалем на картопляних кагатах колгоспного устрою та качанами шелюхи з-під кукурудзяного зерна. А як прийшло врем'я цвітіння акації – це були сльози радості і спасіння, це був той час, що ті, які поки остались в живих, раділи порятунку. А узявши думкою те, що перестраждали, лягав душевний жах. І ніби поверх серця.

При твердій пам'яті своїй я уявляю, що відбувалося тоді тут на місцях: тини очереття і лозові поваляні на святу землю, до кожної убогої хатини – відкритий шлях навпростець, мусору в кожному дворі, несчетна сила загрязніння. Шибки у вікнах здебільшого повибивані, валялись гострі осколки скла. По указанію сталінського режиму наводили "порядок" чистки. Забирали до послідньої зернини святого хліба, забирали скотину, свині, всіх видів птицю. Виводили з конюшен коні, запрягали у вози і нагружали різний реманент: плуги, борони, рали, катки і багато-багато іншого. Той хліб (зерно) господарі ховали різними засобами, [а господарів притягали] до засудження строгим режимом активістів "ударної бригади" та їх помощниками з пролетарів. Бригадою викачників керував "желаний гість" – комуніст Фролов Павло Семенович, присланий, ніби, владою із Брянської області. І, організувавши з тутешніх "стахановців" блок надійних, стали наводити "совєт-порядки".

З дзвіниці церкви скинули дзвони, потрощили Божі ікони, забрали церковні світильники і рушники. Тутешніми членами бригади були: дід Павлючка, баба Драгунка, баба Конончучка і багато других. За "ударну" працю всіх тутешніх членів бригади було сфотографовано на знімок до тодішньої газети. І та газета була придбана дідом Боканом, Перепічаєм Федором Омеляновичем. Зберігалась тайно аж до 1942 року, а дальше номер газети з тим знімком скрився. По розповіді діда Бокана в бригаді було членів 58–62 особи. Що вони витворяли?! Здовбували землю щупами (залізними гострими прутами), ломами довбали – шукали зерно-хліб. Комини в хатинах валяли, двері з крючків знімали, горшки били на череп'я, хватки і кочерги трощили. Виливали питтєву воду, в той же самий посуд мочились сеччю.

Да, то були чорні (серед світлого дня) жахливі дні мучення. І та будь-яка особа, що вийшла на поверхню, не забуде тогодішнього "раю" до самої смерті. А пам'ять у кмітливих – це усна історія тих років страхіття. Тих людей-мучеників, які не хотіли записуватись до комуни, даже при нажимі насильства, відправляли під конвоєм на Соловки по етапу, пришиваючи нещасним липо-політикум при "правдивому" лозунгові "ворог народу".

Під цей лозунг попався і мій батько, Тимофій Гнатович. Забрали трудівника, забрали хлібодара. А ми залишились немічні, пухлі, голодуючі. Напала вже на нас оставшихся кров'яна різь. Ви, молоде покоління, можете запитати нас (людей

похилого віку), що таке різь? Я вам відповім простим словом, бо і сам пережив ту гіркоту великого-великого страждання. Різь нападає на ту людину, яка не живиться харчуванням днів 9–12. Тоді людина худіє, пухне і стікає власною кров'ю через задній канал. А дальше підходить смерть.

Вернусь уявленням пам'яті в ті минути гіркоти, що написані вище. Батька забрали. Мати пішла-полізла негодяща до свого брата в с.Хоменки. А ми, діти, на проізвол остались (вчотирьох) на пустому дворищі дома. Марія (старша сестра, 1923 р. народження) с голоду раптово померла, слідом вскорості померли мої брати – Григорій (1925 р. народження), Михайло (1927 р. народження). Я, самий менший нещасник, остався один. Трупи братів лежать надворі біля хатини, прикриті куском валівки (самоткань з конопель). Я, підставивши маленький стільчик біля сінешних дверей, закрив засувнем і накинув крючок на ночне врем'я. Сівши на голу лутку вікна, взявшись по маленький лікоть своєї правої руки за залізні грати, так гірко заплакав дитячими сльозами. Дрімаючи, заснув. Ранком появилася моя хрещена – Агафія Нестерівна, мені принесла маленький дерунець-ладошик, і я не счувся, коли й ковтнув [його], бо дуже-дуже їсти хотів. Хрещена моя не була пухла, бо була жінкою активіста під те врем'я. Но! Він, [її чоловік], Іван Матвійович, був строгим, безжалісним. Можна по-простому сказать тільки одно слово – кат!

Нагодився підбиральщик трупів з возом-діліжаном (одноконка), дід Санько Чорнявський і забрав [ті] маленькі трупи на підводу. Скинув висохші тіла, самі кісточки, ніби дрова, з моїх братів. Хрещена моя, хоч мене (вже з 4-х) стала крадькома піддержувать. А дальше повернувся батько з Соловків, ліг на стару лавку голу, під голову підмостив снопик солом'яний замість подушки. Пройшов день, як батько дома больний лежить. Приключилась хвороба – катар жолудка. Рани знутрі жолудка. Дальше став помирати в свої 28 років при такому "солодкому житті". Під послідні минути существа мене покликав до себе, щоб попрощаться і сказав: "Можливо, ти останешся в живих, то знай, що ми пропали зовсім невинні, ми – не "вороги народу". А дійсних ворогів народу, пройде время, вам, діти, вияснить сама історія". Помер батько.

Прилізла слаба-слаба мати. Принесла-притягла в рогозяному кошичку трішки маленьких рибинок-каращат. Добираючись до вікна, де я сижу, впала і, лежачи, гукає тихо: "Отпирай двері, я заберусь в хату". Откинув запори, кажу: "Батько прибув додому, його відпустили. Але вскорості помер". Мати до нього, а батько вже холодний. Послала мене до хрещеної, щоб прийшла. Хрещена прибула, довідавшись суті (чи живий, чи мертвий).

Стали готовиться випровожать батька за межу вічності. Під'їхав дід Санько, забрав сухе тіло і кинув на воза, поверх раніше накиданих трупів. Хитаючись, плутаємо за тим возом до кладовища. Але спереді по дорозі зустрілась лежача бабушка Касянка. Вона вилізла рачки на дорогу. Дід Санько до неї, а вона ще малость дишить. Підбиральщик, не дивлячись ні на що, взяв бабушку, скинув на

воза. А мучениця закричала малость, каже: "Санько! Можливо, я ще буду жить". Той відповів: "Поганяй разом з отими на той світ, щоб мені другим разом не вертаться!" Та так [її] живу вкинули в траншею-могилу з другими трупами, серед яких і мій батько назавжди остався молодим тільки в пам'яті безсмертності, бо він і другі люди, дорослі і діти, були зовсім невиновники. Але, бідолашні, заплатили найдорожчим – кров'ю і життям.

Від Бога, добрих людей і від себе – Царство їм небесне!

• • •

P.S. Прошу у вас, молодші люди, пробачення, можливо, що не так написав змістовно. Але візьміть до уваги те, що я маю початкову освіту. Всього-навсього 4 класи довоєнної пори, з 1936 по 1940 роки. Дальше все перехрестила війна.

З душевною повагою до вас.

[Підпис] І.Похвала
Вересень 2008 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПОЩУПАЙЛО Тетяни Захарівни,
1928 р. народження
(м. Жовті Води Дніпропетровської обл.)

Семья наша была небольшой – мать, я, брат Данил и сестра Клавдия. Данил был уже взрослым, у него была своя семья. Жил он отдельно в другом населенном пункте. Работал в пекарне на Долинском. Старшая сестра Клава работала с мужем Костей на сливочном заводе, там сепарировали молоко. Жили они далеко от нас. Мать не работала – нигде не брали, да и меня не на кого было оставить. Никаких средств к существованию у нас не было. Спасибо брату и сестре – не бросили в беде. Работа у них была тяжелая, но никто не жаловался, наоборот, боялись потерять место. Целую неделю мы их ждали, ни о чем другом не думали. Ведь они приносили продукты нам с матерью. Клава потихоньку на работе сливала отходы, остававшиеся от сбивки масла, понемногу приносила сыра, молока. Все это она сливала в бидоны (один – нам с мамой, а другой – своей семье). Когда к концу недели бидон оказывался полным, она приносила его нам. Приходила ночью, чтобы никто не увидел и не отобрал, потому что люди были голодные, отчаявшиеся, готовые на все.

Данил приносил из пекарни хлебные отходы (краюхи и корки хлеба). Тоже приходил раз в неделю и тоже тайком. Брата и сестру мы с мамой ждали, как Бога. Помню, я сидела на холодной печи, в доме темно и неуютно, ждем, когда тихо постучат в окно. Когда услышу стук, то мне уже и не холодно и не страшно.

И мама как бы оживала. Хлеб, который приносил Данил, мы бросали в бидон с молочными отходами. Бидон вмещал в себя литров 20. Это сейчас кажется, что много, но мы растягивали эти 20 литров на целую неделю. Бидон Клава подавала в дверь и сразу уходила, потому что дома ее ждала семья, а с утра – снова на работу.

Ели 2 раза в день: сегодня чуть-чуть, завтра чуть-чуть, и так до конца недели. Но мы были рады и этому. У многих людей и этой малости не было. Люди пухли и умирали. Пухли сначала ноги, трудно было передвигаться, потом опухало все тело. Только наших ближних соседей умерло 10 человек. Умирали и дети, и взрослые.

[Підпис]
Запис: Е.Маруненко.
19 жовтня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРИЙМАКА Івана Леонідовича,
1924 р. народження
(с. Городище Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

До революції село Городище, в якому я народився, мало іншу назву – Лихачове за ім'ям поміщика Лихачова. Між тодішнім селом і Павлоградом протікала річка Вовча. В той час у селі було близько 400 хат господарів, чотирикласна школа.

Був у селі колгосп імені Орджонікідзе, створений 1930 р. До колективізації батьки мої мали невеликий клаптик землі, потім батько віддав його у колгосп, а сам працював у місті візником у відділенні зв'язку. Мати була домогосподаркою.

Наша хата стояла при дорозі Павлоград–Дніпропетровськ, і я часто бачив, як везли здавати зерно. Їхало кілька підвід, на першій був червоний транспарант, їхали з гармошкою, з піснями.

Під час голодомору ми хліба не ходили просити, бо батько інколи привозив додому частинку зекономленого фуражу, ми те варили та їли.

Поряд з нами будували робітники лінію електропередач. Вони брали мене в степ, і там я ловив ховрахів. Варили їх і їли. Тоді я вперше їв м'ясо їжака (воно виявилось дуже гірким). Їли різну городину: картоплю буряки, цибулю...

Дорослі розповідали, що на селах мруть люди з голоду, що в сусідньому селі Межиріч знайшли людоїдів, які торгували людським м'ясом.

Пам'ятаю, як весь час повз наш двір йшли голодуючі і просили хліба. Мати виносила їм завжди, що могла. Так робили всі наші сусіди.

Батько казав, що у павлоградському "Заготзерні" під час голоду зерно поливали водою: воно чорніло і проростало, після чого його вивозили у балки і там висипали. Крім того, візників примушували грузити солону рибу (великі лящі, чабаки) на підводи, поливали карболкою і вивозили у балки. Начальство казало, що їсти ту рибу не можна, вона порчена. Але батько рибу інколи крав, і ми її їли, і з нами нічого не ставалося.

Хто давав накази знищувати зерно і рибу і що цим людям було – мені невідомо.

Записав О.Дитюк.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРИЙМАКА Івана Пантелеймоновича,

1924 р. народження
(Полтавщина)

З часу найстрашнішого і найжорстокішого винищення українського народу в 1932–1933 рр. минуло 70 років. Та ця гірка рана продовжує кровоточити і зараз, нагадуючи всім нам про страхітливі часи правління "батька всіх народів", коли людські життя взагалі не цінувалися і були нікому не потрібні. Та пам'ять жива, як і спомин про ті криваві часи – могили, де поховані закатовані, розстріляні, померлі від голоду. Таких поховань немало на нашій багатостраждальній землі…

Про одне з них повідомив нашій редакції житель Пирогів Іван Пантелеймонович Приймак. Сам він родом з Опришок, та у далекому 1931-му його родина (батько, мама і два молодші брати) переїхали до Глобиного, де сім'я жила до 1939 року.

– У 1932-му мені було 8 років, я навчався у 2-му класі Глобинської школи №4. Тоді важко жилося всім, не тільки нашій родині, – розповідає Іван Пантелеймонович. Страшний голод панував на Україні. Люди в пошуках кращого життя і хоча б якої-небудь їжі таємно намагалися поїздами дістатися до Білорусії. Довгу далеку дорогу в холодних товарних вагонах більшість з них не витримували і замерзали, не доїжджаючи до місця спасіння. З цими трупами потрібно було щось робити – не везти же їх до Білорусії. На станціях, де зупинялися поїзди, тіла нещасних витягували з вагонів і тут же на місцях закопували.

Є таке поховання і у Глобиному. Розташовано воно десь приблизно за автоколоною Полтавського споживчого товариства. Тут у далекі 30-ті роки на місці колишніх завалених погребів утворилися ями, куди і скидали тіла нещасних померлих.

– Дуже хотілося б, щоб це місце було увіковічнене, щоб на ньому росли квіти, як символ нашої пам'яті про тих, хто загинув від голоду та холоду. Це місце священне, і ми не маємо права топтатися по ньому, – сказав на закінчення Іван Пантелеймонович Приймак.

Приймак Іван Пантелеймонович доповнив і вніс такі поправки:

"...На станції Глобине, де зупинялися поїзди, тіла нещасних витягували баграми (крюками) і складали на підводу та відвозили до рову, який знаходився недалеко від станціїї, і там закопували.

Це поховання знаходиться на ділянці землі, обмеженої мостовим переходом (який збудовано на залізничній станції Глобине) та старим переїздом і залізничним полотном та вулицею Карла Маркса (автодорогою), а не за автоколоною Полтавського споживчого товариства (як вказано в статті)".

Тож місце поховання відоме. Потрібно лише встановити пам'ятний знак на цьому місці. І щороку вшановувати міською громадою пам'ять жертв голодомору 1933-го року.

Попсуй Тетяна. Під нашими ногами – могили загиблих. – *Районні вісті. – 2002. – 7 грудня.*

ПРИКАЗКИ ЧАСІВ ГОЛОДОМОРУ

Ой, яблучко – печериця.
Всіх розумних, хазяїв у "єжові рукавиці".
Ой, яблучко високо і низько.
Добиває Україну гидол Сталінисько.
Ой, яблучко на папері.
Розвелися в Україні людожери.
Ой, яблучко, ой кислиця.
Нема в хаті, ні в коморі – у душі темниця.
Ой, яблучко – ой гнилиця.
Нема хліба ні кусочка – одна чемериця.
Ой, яблучко, ой червиця.
Як наловимо мишей, буде смажениця.
Ой, яблучко – мотилиця.
Наловили комарів, тільки б не вдавиться.
Ой, яблучко, ой гірчиця.
В хазяїв свиняча їжа – лобода й щириця.
Ой, яблучко – не пашниця.
Нема в хаті, ні в городі – одна павутиця.
Ой, яблучко, ой тіролька.
Все забрали гультяї у Грабського Полька.
Ой, яблучко, ой красолька.
Не зосталась навіть гнила бараболька.

Записав П.Ткачук.
2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРИСЯЖНОГО Миколи

(с-ще Дніпровське Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

А МИ МАЛІ БУЛИ І ГОЛІ

1933 року мені не було ще й 8 літ, але добре запам'яталися ті події.

Літо й осінь 1932-го подарували щедрий урожай зернових та городини, забезпечивши людям безтурботну зимівлю та наступну весну. Але знайшлися іуди, які поламали такі надії простого люду.

Батьки мої щочастіше говорили про так звану державну хлібозаготівлю, непокоїлися у зв'язку з цим. І недарма. Невдовзі в центрі нашого *с.Велика Яблунівка, що на Черкащині,* з'явилися підводи. Ними приїхали з райцентру "заготівельники", а точніше – грабіжники. Вони нишпорили по всіх закутках селянських похмурих хатин. До осель заходили, не питаючися дозволу. В руках тримали дерев'яні молотки, що ними стукали в стіни, та залізні палиці – щоб штрикати, проколювати підлогу в хатах, сінях, коморах й просто на подвір'ї землю.

Приїхали й до нас – возом, зі зброєю в руках. Добре запам'ятав я їхні червоні усміхнені пики. Забрали в нас 3 мішки кукурудзи в качанах, півтора мішка ячменю, мішок жита, 2 відер гречки та клумак проса – все, що батьки нажили тяжкою працею та кривавими мозолями. Мати ридала: "Чим я дітей годуватиму? "А ми малі були і голі", – як писав Тарас Шевченко. Батько не плакав. Проклинав радянську владу, матюкав більшовицьких посіпак і погрожував написати на них скаргу Сталінові...

Навесні від голоду померли мама й сестра, і нас лишилося четверо. Маму ще якось одвезли на цвинтар, а сестру поховали біля хати під вишнею, що її любили дівчинка і називала "моя вишня".

Про смерть односельців докладно написати не можу, але знаю, що сотні померло їх, у тім числі й діти. Я пережив жахи Другої світової, тортури гітлерівських катівень, шибениці з повішеними на них земляками... Співчуття до них – близьких і рідних, братів і сестер наших по всій стражденній Україні – безмежні і святі.

Народна газета. – 1995. – № 25.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРИТУЛИ Марії Семенівни,
1902 р. народження

(с. Миролюбівка Широківського р-ну Дніпропетровської обл.)

У батьків було четверо дітей. Жили у землянці. Мали 12 га землі. Сіяли, обробляли. Все гарно росло. Було двоє коней. Я була сама старша. Коня водила у плужку, бо ми плужкували картошку, кукурудзу. Росло все. Сіяли 10 десятин жита, 1 десятину вівса.

Председатель на Україні був Петровський. Давали наділи. Ми з Черкаської області, а переїхали на переселення в Кіровоградську, бо тут були пусті землі. Викопали землянку і жили в ній, хазяйнували. Робили, і все в нас було. Жили добре. Молотилка була одна на все село. Жили дружно. Хоч ми й одягались в рядна, але працювали самостійно, і нам жилося добре.

Де взялася ця колективізація? Почали відбирати зерно.

У людей забирали все: і хліб, і сушені кабачки, дині. Колотили нас, забирали все. Зима, вигонили нас з хатів, малі діти плакали, вмирали. Ходили бригади. Було, заховаємо мішок пшениці у сніг, і те найдуть. Ми були в землянці, а вони все забирали. Коли настала весна, то люди почали, як мухи, падать від голоду. А худобу забирали в колгосп. Забрали коней, весь інвентар. І живосилом заставили йти записуватись у колгосп, а хто не хотів, того виселяли за межі області. Весною люди залишились без нічого. Йшли в степ, рвали щавель, дав Бог, що він вродив, парили, а тоді товкли і пекли моторженики із щавлю. А тоді найшли при дорозі насіння з лободи, та пекли його і їли. Потім ходили в степ, ловили ховрашків. Варили їх, тушили. Намиємо, і ставимо в жар на ніч, а утром їмо. Кому попадалося все це, то той і вижив. А в кого не було й цього, то ті повмирали. Рвали овсюжок. Мололи, сушили і пекли коржики. І так осталися живі. Якби траву не їли, то померли б. Було таке, що люди людей їли. Матері їли своїх дітей. Умом мішалися жінки. І щоб дитя не мучилось, вона його їла.

Хати позакривали. Людей виганяли. В колгосп не йдеш – виселяють, говорять, що ти підтримуєш куркулів…

Запис: Л.Касьянець.
1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРИХОДЬКО Алли Лук'янівни

(м. Київ)

Я, Приходько Алла Лук'янівна, народилась 16 грудня 1937 р. в *м.Вовчанську Харківської обл. в сім'ї, яка пережила розкуркулення та голодомор 1932–33 рр. у двох родинах – батька і матері.*

Мій дідусь по мамі, Хайло Омелян Григорович, 1888 р. народження, (м. Вовчанськ) залишився сиротою (без матері) в півтора роки, в сім'ї було 4 дітей. Прадід одружився з удовою з 3-ма дітьми, ще з'явилось двоє дітей спільних.

Бабуся, Єфросинія Дмитрівна, теж залишилась сиротою в 15 літ, і крім неї, найстаршої, ще 4 діток в мого прадіда було, який теж вдруге одружився, мав з новою дружиною спільних 2 дітей.

Тож одружились молоді без багатого спадку. Головне – здоров'ям Бог не обділив обох, за роботу любу брались і вміли все-все доладно робити. Дід працював плотником, будував хати, сараї, робив все-все по дереву. Вставав раніше сонця, переробляв всю роботу по господарству до того, як іти на заробітки. В 1922 р. збудували свою хату, що й до цього часу стоїть на вул.Калініна, 27 в м. Вовчанську.

Дітей було 11-ро, але до 1932 р. залишилось 7-ро, решта померли: син Іван підіймав воза у воді і надірвався в 14 літ, дочку Марусю застали в огірках (7 літ було) і побили, та й померла, а двійко померли малими.

До колективізації дід мав коня, пару волів, корову, поросят, птицю. Біля хати 80 соток землі і в полі десь 1,5–2 га – небагато. Всі-всі діти змалечку працювали, де хто вже міг. Моя мама у 7–8 років вже возила снопи з поля на бичках: дорога нерівна, спуски з гори десь метрів 200–300, треба знайти, де тормозити, бо дорога не по рівній місцевості кілометрів за 4–5, дідусь нагрузить, а дома вся сім'я розгружає збіжжя.

В колгосп записатись дідусь не захотів, і тоді йому довели здати хліб. Він здав. Тоді довели ще більшу кількість, але стільки хліба вже не було, то не міг здати. Тоді дідуся арештували чи як куркуля чи підкуркульника, (бо такі ярлики тоді обидва вживались), і посадили в тюрму спочатку у Вовчанську, а потім засудили на 5 років і вислали в м.Харків, сидів він у Холодній Горі (відомій багатьом тюрмі).

Господарство, реманент різний – косарки, молотарки – все забрали. Дійшло до їжі – то від зерна і до поросячої картоплі, квасолі все-все вигребли і захотіли виселити всю сім'ю з хати – на виселення не пропонували, а так: "Іди з хати, світ за очі. Бабушка сказала: "З хати своєї не піду нікуди". І не пішла. Тоді вони в хату загнали отару овець, і ото з вівцями і довелось жити, зимувати, овець тих ще й сторожували, щоб "вороги" (у своїй же хаті) не нашкодили тваринам.

Бабушка була господиня добра, заготовляла “придане” дівчатам про запас і коли побачила, що будуть розкуркулювати, найкращі речі віднесла до сестри свого чоловіка на зберігання. Почала все, що залишилось, міняти в Росії, яка від нас знаходиться на відстані 7 км, за Рибним шляхом. Там просила милостиню, бо голоду там не було. Туди ходили з дітьми буряки полоти за їжу, інші культури пололи. А коли вже нічого не залишилось, пішла за речами до родички, але та сказала що її обікрали, і нічого не віддала.

От тоді й почали помирати в сім’ї підряд: 21-річний Хайло Єгор Омелянович, одружений, його дочка Галя (1 рік 5 місяців). Працював він вибійником крейди (у нас крейдяні гори), з якої випалювали вапно. Норма – 1 тонна, і коли робітник норму виконає – видавали 150 г хліба. Він один день недовиконав – не дали нічого, другий не виконав, – теж нічого не дали. По дорозі зліг, дотягли на тачці, їсти нічого було, і він помер. Померла і його маленька донечка. Хайло Ніна Омелянівна (17 років було), йдучи з лікарні, померла під кущиком. Хайло Віра Омелянівна (10 років) і Хайло Олена Омелянівна (8 років) не діждались, поки бабушка щось принесе, їх поховали самі діти, замотавши в якусь ряднину та й не копавши ями, бо сили не мали, а так присипали біля свіжих могил, що й ніжки виглядали.

Моя мама згадувала слова сестри Оленки: “Яка була щаслива Маруся (убита за огірки), її так гарно поминали, а чи нас хоч колись хтось пом’яне кусочком хліба?”

Хіба таке забудеш!..”

Мама моя – Хайло Євдокія Омелянівна, народження 18 лютого 1918 р., була п’ятою дитиною в сім’ї, міцна здоров’ям, розумна, роботяща, але в школі вчилась лише 1 рік, вміла писати і читати. Поїхала вона з бабусею в Харків провідувати дідуся в тюрмі, а їхати додому не захотіла. В них було 3 крб., і мама їх випросила в бабушки. Цілу ніч стояла в черзі за хлібом, зранку купувала хліб-кирпичик з кусочком, кусочок з’їдала, хлібину продавала і знову стояла в слідуючій черзі за хлібом. Ночувала в під’їздах, в туалетах, на вулиці, в чергах, іноді провідувала в тюрмі свого батька. Це їй спасло життя.

Через кілька місяців вона вернулась додому, де залишилась ще жива, але пухла остання сестра – Анастасія (народилась 20 серпня 1921 р.). Її спасла молода морква, огород слабо посадили, а моркву посіяли густо. Йдучи з дому, виносили Настю на рядні, клали пучок моркви біля неї. Вона з’їдала моркву і вже на вечір сама залазила в хату.

Невдовзі випустили дідуся, чи то як трудівника, який чесно працював, чи то справу переглянули… Застав живими двох дочок, а в хаті по саме скло (товщина понад 1 м) гною після отари овець. До кінця своїх днів дідусь в колгосп не пішов, працював у межах міста, навіть в інших районах області будував, ремонтував. Ясно, що ні він, ні бабушка не мали ні пенсії, ні жодної копійки.

Тьотя Марина (1906 р. народження), втратила чоловіка і сина Миколу… Дійшла до м.Вовчанська в пошуках пристанища і зустріла вдівця Помазуна

Степана Єлисейовича, який втратив жінку і 4 діток, поки був в тюрмі за нездачу хліба у призначеній великій сумі. Батько мій, Приходько Лук'ян Сергійович, народився 10 червня 1912 р. в с.Дегтярне Вовчанського р-ну Харківської обл. у сім'ї, яка складалася з 8 осіб: дідуся, Сергія Охрімовича, 1872 р. народження, бабусі Килини, ровесниці дідуся, 4 доньок і 2 синів. В колгосп не пішли, мали 2 бички, корову, вівці, птицю, огород соток 70 і в полі наділ. На 1933 рік 3 доньки вже були одружені, мали чоловіків, діток, а троє дітей – неодружені. Дідуся з сім'єю вигнали з хати, і вони з бабусею пішли до дочки Наталі, яка була одружена в с.Графське Волоконівського р-ну Курської обл. Відстань між с. Дегтярним і вищезгаданим селом – 7 км. В російських селах голоду не було, і це врятувало життя старим. Інші члени сім'ї без документів ходили в пошуках їжі, роботи, а їх скрізь виганяли.

Старша батькова сестра, Одарка Сергіївна, (1900 р. народження), втратила чоловіка і 2 синів – померли з голоду. Вона зустріла Приходченка Федора Ілліча, який поховав дружину і залишився з 3 дітьми. Він добрався до Луганської обл. і домовився, що його візьмуть на роботу, то він і забрав з собою тітку Одарку, де вони й врятувались від голоду. 2 сини загинули у війну.

На вулиці Калініна (колишня назва – с.Чапліївка) багато постраждало людей. 32 цих я точно знаю: двоюрідна сестра мого діда – Шабельник Ганна Назарівна (1888 р. народження) втратила 4 діток, бо її і чоловіка посадили в тюрму, а вони померли. Помазуна Степана Єлисейовича (1897 р. народження) розкуркулили, посадили в тюрму, а жінка залишилась з 4 дітьми. Її зарубали злодії в масках (по голосу вона пізнала одного й назвала ім'я), 4 діток забрали в дитбудинок. Після повернення Степан Єлисейович знайшов лише одну дочку Ліду (1929 р. народження), яка померла від родів в 23 роки. 8 дітей з цієї вулиці батьки відвезли в Харків і там залишили. Лише одна дитина знайшлась десь через 35–40 літ. Страшна історія, вона все основне згадала, але мати її не признала.

2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРИХОДЬКА Василя Івановича,
1924 р. народження
(с-ще Юр'ївка на Дніпропетровщині)

Я пам'ятаю, як до мого батька прийшли четверо чоловік і забрали нашу корівку, а все із-за того, що батько відмовлявся йти до колгоспу. Потім до нас ще декілька раз приходили ці люди, шукали й забирали все зерно. Мій батько закопав мішок пшениці під хатою, але його знайшли. Батька дуже сильно побили і відправили у в'язницю на 2 роки. Ми залишились з матір'ю, але вона не

в силах була нас прокормити, тому я з братом ходили і збирали корінці і траву, яку потім варили і їли.

Записав І.Жевжик.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРИХОДЬКО Олени Павлівни,
1920 р. народження
(с. Кочережки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

У нашій сім'ї було 5 дітей, з них після голоду залишилося лише двоє. Молодша моя сестра зникла в 1932 році: пішла до своєї подруги і не повернулася. Ми довго бігали в пошуках по всьому селу, але так її і не знайшли. До сих пір я не знаю, що з нею сталося. Два мої брати померли від голоду.

Я добре пам'ятаю, як до нас приходили якісь люди і забирали останні крихти їжі.

[Підпис] О.Приходько
Записала О.Бондар.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРИЧИНИ Антона Кириловича
(с. Ковалівка на Київщині)

Був він свідком того страшного лихоліття і не міг без хвилювання розповідати про пережите ним тяжке дитинство.

Згадує: "Без будь-якого сумніву, голод 1932–1933 років був створений більшовиками штучно, аби знищити людей. Адже для того, аби вижити, люди збирали на болоті осоку, очерет рвали з корінням, шукали мерзлу картоплю і все це їли. Люди, навіть у мороз, ходили не лише голодними, а й напіводягненими і босими, бо влада створила такі умови життя, що не було ні одежини, щоб накинути на плечі, ні хоча б якоїсь взуванки. Уже не було чого віддавати у хлібозаготівлю, і батька посадили в тюрму, думали: він приховує зерно. Мати і нас, троє дітей, залишилися сиротами, без їжі, голих і босих. До сих пір не знаю, як нам вдалося вижити. Така, мабуть, була Божа воля. Тільки на нашій вулиці померло шістнадцять хлопців, з якими ми товаришували".

Записав М.Таран.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРИШЕДЬКА Василя Пилиповича,
1923 р. народження
(смт. Варва Чернігівської обл.)

Голод стався тому, що весь хліб у людей був забраний, навіть було забрано решту хліба та муку. З весни до літа 1933 р. тривав голод. А хлібозаготівлі проходили так: у колгосп приїжджали з району уповноважені і забирали навіть посівний матеріал. Найтяжчою була весна 1933 р.

Померли з голоду: Кисляк Оришка з двома дітьми – Володею і Варею (німою). Мати, виснажена голодом, наприкінці життя зійшла з глузду.

Голодуючих дітей піддержували, як могли, батьки. Діди й баби віддавали всю їжу своїм дітям та онукам, а самі внаслідок того помирали.

Записала В.Омеляненко.
7 жовтня 1995 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРОКОПЕНКА Гаврила Никифоровича,
1922 р. народження
(с. Жданівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Пізньої осені 1932 р. батько приніс півмішка борошна. Те видали йому на цілий рік.

У лютому 1933 р. батько почав пухнути з голоду, мама і я з семилітним братом страшенно схудли.

Трохи допомогла тітка. Мама ходили до неї в Магдалинівку за 12 км щотижня і приносила потроху то круп, то борошна, сиру, сколотини, а в погребі у нас ще зберігалася дещиця буряків, моркви, солоних огірків. За це все мама раніше віднесла з хати різні речі на обмін.

Записала М.Карханіна.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРОКОПЕНКО (в дівоцтві ЧЕТВЕРТОК)
Лукії Ларіонівни,
1894 р. народження
(с. Мошорине Знам'янського р-ну Одеської
(нині Кіровоградська) обл.)

Село наше раніше називалось Шаблиним.

Голод розпочався з осені. Спочатку був він не таким дошкульним. Люди рятувалися тим, що на дорогах і у полі відшукували мерзлі, напівзогнилі приорані буряки, пекли чи варили і їли їх. Хоча то було не дуже смачно, але хоча б трохи підтримувало сили людей. Але і воно швидко вичерпалося.

Тоді їли все, що могли вгризти зуби і хоч якось перетравити шлунок. В сім'ї було двоє дітей, Станіславові – 10, Марії – 8 років. Мати пекла замість хліба для дітей коржики. Вони були із вареного картопляного лушпиння навпіл з висівками. Замість жиру чи олії в їжу вживали мелясу – драглисту речовину, від якої очищають цукор, з дуже неприємним запахом. Від такої їжі діти незабаром похворіли. В нас не було сили дивитися на муки своїх дітей, і чоловік, забравши все, що ми придбали, пов'ючивши на себе сакви із жінчиними сукнями, вишитими рушниками та сорочками, своїм одягом і новими чобітьми, пішов углиб країни на роздобуток хліба.

Довго не повертався він до рідної хати, далеко побував. Ми ледве дочекалися його повернення. Діти схудли до неймовірності, а я вже ледве ходила – спухла до половини – рятувала дітей, а за себе турбувалася в останню чергу.

Повернувся чоловік і приніс хліба – півклуночка. Це все, що вдалося йому виміняти за свій крам по далеких світах. Сам він теж неймовірно виснажився дорогою, адже беріг дорогоцінний хліб для сім'ї.

Розтягнули ті лічені кілограми хліба на довгий час, майже до весни. Коли почалася перша зелень, молода травичка, то рвали, варили і їли все, що не отруйне: лободу, щирицю, кропиву. Тим і жили. Влітку діти почали бігати на недалекі поля і стригли колоски – це теж була хоч якась їжа.

Так і пережили всі той страшний рік. Хвалити Бога, все пережили, а що було, то краще вам, дітки, не знати його.

Записала правнучка.
1990 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРОКОПЕНКО Олександри Степанівни,
1923 р. народження
(с. Кожухівка Теплицького р-ну Вінницької обл.)

Почалася колективізація, по дворах ходили гуртом активісти, як чорна смерть. Спочатку в нас забрали коня, на другий день корову, а на третій прийшли з піками і дурно перекопали весь двір і город. Главар цих активістів, Альошка Красюк, сам поліз під піч, знайшов там пуд відходів, які батько заховав на найчорніший день, і сам кашкетом вигріб усе до зернини. Батько заплакав: "Ну, діти, тепер помирати будемо". Пізно ввечері прийшов посильний, забрав батька в сільраду. Більше батько не повернувся. Їх, дядьків, уже було там напхано повну бузуру – так називалась сільська тюрма. Ранком їх усіх повезли в Лепетиху, як ворогів народу. Приходить посильний, каже мамі: "Вези своєму мужику сухарів". Мама лишила нам, трьом дітям з бабусею, блюдце квасолі. Пішла мама з жінками в Лепетиху, але їх там уже не було. Їх степом погнали "на Соловки", так тоді казали, але насправді попав мій батько аж у Красноярськ, на лісорозробки (ми про те дізнались потім). Прийшла мама додому, а в хаті позабивані вікна і двері. Де діти? Нас мама знайшла в чиїйсь пустій хаті. Ми, плачучи, розказали мамі, що без неї в хату вдерся Красюк зі своєю бандою, позривали ікони – мамине благословіння, кинули на долівку і топтали ногами. Побили горщики, забрали те блюдце квасолі, порвали подушки, випустили пух. Потім Красюк стягнув з нас рядно, під яке ми поховались зі страху, і каже: "Ану, бабко, забирай своїх щенят і геть з нашої хати!" Ніч темна, холодна: куди йти? Зайшли в чиюсь пусту хату, а там уся сім'я лежить мертва. Троє діток на печі, а мати на полу. В одної дівчинки голівка звісилася з печі, ротик відкритий, і очі дивляться. Бабуся перехрестилася і завела нас у цю хату. Ранком під'їхав хтось возом і забрав мертвих. У цій хаті і знайшла нас мама, гірко заплакала: "Дітки мої, тата вже нема, тато далеко, не знати, чи й живий, а чим же я вас годуватиму?" Пішли ми по селу з простягнутою рукою, але ніхто вже нічого не давав.

Раз я забрела на кладовище, там був сухий бур'ян, ним ми палили піч. Бачу – над ямою, куди кидають мертвих, стоїть високий дід. Він покликав мене, я боялась, але підійшла, і він мені каже: "Дитино, ти виживеш, а я, старий, помру. Тож дивись у цю яму, скільки тут людей замордованих. Ти будеш жити, розкажи їм усім, як у людей невинних забрали життя". Я тих страшних слів не забула по сьогодні. Пам'ятаю, обняла маму і плачу: "Хочу їстоньки". Стала гризти сіль і запивала водою, ще більше опухла. Мама вже з хати не виходила, сиділа на лежанці, очі якісь каламутні, не її очі. Каже мені: "Піди на Причепилівку, принеси мені пляшку води з тамтої криниці". Взяла я великі драні чоботи, мамину кохту, яка тяглась за мною по землі, і пішла на другий край села. Аж увечері повернулась

я до тієї чужої хати, де ми жили. Мама напилася з пляшки і каже: “Доню, а тепер будемо прощатися, я буду вмирати”. Лягла на полику, а я полізла на піч. Не було мені жалко, не було страшно, тільки дуже хотілося їсти. Вранці мене розбудив якийсь дядько: “Вставай, твоя мати помирає”. Я кинулась до мами, стала кричати: “Не кидай мене, мамочко!” Я маму стривожила, вона розплющила очі, але сказати нічого не могла. Мама довго вмирала, мучилась смертною мукою. Під’їхали возом, забрали її у ту страшну яму. Я лишилась одна в чужій хаті – кругла сирота.

Записала М.Вівчарук.
1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРОКОПЕНКО Теклі Левиківни,
1900 р. народження
(с. Кожухівка Теплицького р-ну Вінницької обл.)

Помер чоловік мій Ваня… За ним повмирали дітки: Павлик, двох років і Віра, півроку. Малесенька моя дівчинка хтіла ссати, але ж то був порожній мішок, з нього й капки не видушиш. Обох їх я занесла на цвинтар сама. Як прийшла хоронити доню, то була свіжа маленька ямка на чиюсь дитину. А я збоку видовбала дірочку й запхала її туди. А на Павлика сама викопала ямку.

Тоді вмер Гриша. Ми з Ганютою вкинули його в погріб і закидали сміттям. Лишились ми двоє з нею. Якось вона попросила, щоб я їй змила голову. Змила я її, чешу. От вона й каже: “Розчісуй мене швидше, бо я буду вмирати”. Тої ночі в суботу вона і вмерла.

Записала М.Вівчарук.
1996 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРОХВАТИЛО Галини Іванівни,
1910 р. народження
(с. Кримка на Миколаївщині)

Мати наша прала, а батько кував. У сім’ї нас було дев’ять дітей і сім десятин землі. До школи ходили по черзі й недовго. На одну ногу черевик взуєш, а на другу – чобіт драний, жупан страшенний зодягнеш.

Я голодовку 1933 року до могили не забуду. Чоловік мій подався на заробітки, почалася розкуркулка. В хату ввійшли “буксири”. Нас вигнали на двір.

Я напнула пальто, то вони зняли з мене. Братів моїх, як куркульських синів, забрали спочатку в село, а потім вже й далі відправили. Батька силували вступати в колгосп, а він не хотів. Я в селі була за колючим дротом, але втекла, бо постовий був п'яний.

А ось що було з нашою сусідкою. Пішла вона на другий день Різдва в церкву, поки там була, налетіли "буксири", залізли в хату, розбили як є – вікна, двері, комин. В печі був борщ у горщику, вивернули, горщик розбився, борщ пропав. Недалеко коло нас жив Іван Хомич Капел, сім'я в нього була: п'ятеро дітей. В колгосп не ходив і йти не хотів. Розкуркулили, розбили, рознесли весь його двір – він тоді викопав земляночку біля колгоспного двору. А вже почався голод. Іван Хомич перший помер. На місцевому кладовищі в рядні його поховали. А Галина – його дружина, залишилась з п'ятьма дітьми в землянці. І конину і кішок дохлих збирала. А потім відвезла своїх дітей у город і покинула, а Тані – найстаршій дівчинці, було вже сім років. В неї я й випитала адресу. Двоє діточок повернулося в земляночку, а одне десь поділося. Діти жили у тій земляночці. Було, вилізуть наверх і черепочками граються, або по селу ходять, щоб хоч що-небудь дали. Ходили, ходили, а потім їх не стало. Заглянули жінки в земляночку – вони лежать у соломці, як у гніздечку. Солома мокра, а в діток – дизентерія. І забрали їх у колгоспну хату жити. Спочатку забрала їх одна жінка, потім інша. В мене чоловік гуляв, дітей не було, забрала я тоді цих діточок до себе. Хлопчик босий, а дівчинка лантухом обкинена. В мене коровка була. І почала я з тими діточками жити. Дівчинка в школу ходила, а як вже дівкою стала, то в інше село втекла і по світу пошилась. А хлопчик слухняний був, я його від смерті порятувала, коли він рахітом захворів. І ланку кинула, його до бабок водила. Одужав Василько. Так у мене і виріс.

1990 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПРОХОРЕНКА Івана Федоровича,
1924 р. народження
(м. Донецьк)

Голод пережив у с.Шендерівка Корсунь-Шевченківського р-ну Київської обл.

Серед документів голодоморного геноциду українців у 1932–1933 роках є і свідчення чоловіка моєї сестри Прохоренка Івана Федоровича, який народився у 1924 році в селі Шендерівка Корсунь-Шевченківського району Київської області. Він був учасником Великої Вітчизняної війни, закінчив Київський інститут харчової промисловості і все життя пропрацював у Донбасі, де впродовж трьох десятків років очолював Донецьке облуправління хлібопекарної промисловості.

За свої заслуги перед Вітчизною був відзначений багатьма орденами і медалями. Іван Федорович залишив по собі спогади про голодомор у його рідному селі. Пропонуємо читачам уривок з цих записів:

Про наше село

"Шендерівка славилася своїми родючими грунтами, мальовничою природою і працьовитими людьми. Назва, як вважають місцеві жителі, пішла від німців, які кілька століть тому служили у сусіднього польського магната і означала "гарне село". Недалеко від нас містечко Стеблів – батьківщина Івана Нечуя-Левицького, поруч – славетний Корсунь, а трохи далі священні для українців Моринці і Кирилівка, де народився і жив Тарас Шевченко. У Шендерівці була середня школа, і туди до першого класу я пішов восени 1931 року. Колективізація у нас проходила мляво. Але 1932-го все змінилося. Передусім люди перестали співати. Тривога запанувала скрізь. Згодом з'явилися з возами якісь чоловіки і почали забирати у селян зерно, картоплю, квасолю та інше збіжжя. Тих господарів, які намагалися приховати зерно, забирали в Корсунь закритою машиною, і вони додому більше не повертались.

Уже за кілька тижнів зерно, картопля і інше збіжжя були повністю вивезені з села. Не лишилося нічого, навіть на насіння.

Корів у Шендерівці згодом вирізали, бо їх нічим було годувати. Мій дід Грицько покинув роботу в колгоспі і перейшов у Стеблівський радгосп. Там видавали гроші за кожний відроблений день і двічі годували. Вранці давалося потроху рідкої пшоняної юшки, а увечері – по кухлю одвійок з-під молока. Дід Грицько часто брав мене з собою у радгосп. Інколи ми залишалися там на ніч. Спали на соломі у великому довгому приміщенні колишньої поміщицької економії, де вікна були незасклені, і люди потерпали від холоду. В цій великій фермі перебувало одночасно понад 300 осіб. Всі прагнули заробити якихось 30–40 копійок, а головне – поїсти пшоняної юшки із залізної миски і випити увечері кухоль одвійок.

Дід дав мені залізну банку і сказав, щоб я збирав горошини, розсипані по полю, – не для радгоспу, а для себе. Я так потім і робив, але що там могла назбирати дитина, яка ще й боялася, що її заарештують.

В епіцентрі лиха

У 1932 році жителі села ще трохи трималися на залишках городини, мерзлих буряках тощо. Але далі селяни почали пухнути з голоду і вмирати. Їх спочатку ховали на цвинтарі, а взимку і навесні 1933-го, коли трупи траплялися і на вулицях, мерців закопували там, де їх знаходили. Просто нікому було відвезти страдників до останньої домівки. Багато односельців, покинувши хати, подалися у Донбас. Одна за одною поповзли жахливі чутки: жителі Підлісся та Черничого варили в казанах і з'їдали дітей... На вулиці було страшно – скрізь лежали неприбрані трупи. Федь Стогній, у якого була конячина, скільки міг, звозив тіла людей, щоб потім притрусити їх землею. Але мерців було дуже багато. Тож

у розпачі він зарізав ту коняку, з'їв її, а далі і сам помер від голоду. На нашій вулиці з 30 дворів "живими" залишилися 12. Хоча і в них повмирало по 2–3 особи.

На вулиці біля ставка Прокіп Жарко зварив у казані свою дочку, з'їв тулуб, почав їсти ніжки і ручки. Сусіди спіймали його "на гарячому" і закололи вилами, а голову дівчинки з довгими чорними косами поховали в ямі біля хати. Навесні, коли з'явилася лобода, а також стала квітнули акація, люди заходилися сушити і м'яти її цвіт, пекти з нього коржики, варити юшку з лободою. Я з матір'ю ходив на бурякове поле, полов рядки і збирав шкідників – довгоносиків. За це нам давали рідку юшку з затіркою або пшоном. Нам наливали дві мисочки, а добавки не було. Після такої їжі їсти кортіло ще дужче.

Навколо бурякової плантації було вирито рівчаки, в які падали довгоносики, а над рівчаками стояли дерев'яні корита з мелясою, тобто відходом цукровиробництва. Вона була отруєна для того, щоб нищити довгоносиків. Багато людей знали, що цю маслянисту солодку рідину споживати не можна, але попри все вони її їли і тут же помирали. Трупи закопували там, де застигла смерть. Нас на світі тримала корова. Ми її постійно охороняли і замикали на надійний замок. І все ж таки Прокіп Стогній, який вчився у мого батька шевського ремесла і був нашим сусідом, підібравши ключа, заліз до нашої корови і, присмоктавшись до її дійок, виссав все молоко. Мати вранці ледве відірвала його від вимені. Батько витягнув його з повітки надвір, і він через півгодини помер, бо був пухлий і перебрав молока. На ряднині батько з братом віднесли його на кінець городу і там закопали під деревом. Найстрашніший голод був навесні 1933 року.

Я був очевидцем смерті багатьох родин, до яких мене посилала мама, щоб я відніс родичам чи сусідам горщик життєдайного молока. Мама була дуже доброю, але від голоду всіх урятувати не могла.

Я дуже добре пам'ятаю збожеволілого від голоду Макара Пісняка. Він, геть спухлий, зупинявся біля кожного трупа на широкій вулиці села і гукав:

– Вставай, іди вечеряти!

Згодом і він помер просто на ґанку крамниці.

– Ваню, – якось сказала мати, – сходи провідай Гришу, бо щось довго не заходить твій товариш.

Я пішов до друга, а його мати сказала, що він спить під піччю і вже п'ятий день не встає. Я заходився його будити, але він уже був мертвий...

Скорботні висновки

Незважаючи на те, що прийшло літо 1933 року і з'явилася сяка-така поживна зелень, голод продовжував косити людей. Вмирали вдома, на вулиці, в полі. В Стеблівському радгоспі спалахнула епідемія. Всі, хто міг, тікали звідти. Мерців там налічували десятками. В радянській історії і пресі про голодомор 1932–1933 років нічого не розповідалось. Лише в незалежній Україні в газетах і літературних творах почали з'являтися правдиві публікації про український голодомор,

від якого загинули, за різними даними від 7,5 до 10 мільйонів наших співвітчизників. В нашому селі загинуло більше половини його жителів. Так було скрізь. Останнім часом деякі перевертні і більшовицькі запроданці нахабно стверджують, що ніякого голодомору не було, і що його видумали українські націоналісти. Як же можна так топтати правду? Я сам був свідком тих жахливих подій і хочу щоб про них знали і пам'ятали мої нащадки".

...Ось такі свідчення залишив мій родич, Іван Федорович Прохоренко. Царство йому небесне.

Лісовенко Микола. Свідок звинувачення. – "Урядовий кур'єр". – 2007. – №222. – 23 листопада.

✦ ✦ ✦

ПРОЦЬ Я.

ЗАБУТТЮ НЕ ПІДЛЯГАЄ: ГЕНОЦИД ЧИ "ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ"?

"Мы пошли сознательно на голод,
ибо нам нужен был хлеб".
К. Ворошилов.

Майже 30 делегатів країн – членів ООН підписали спільну заяву до 70-ї річниці голодомору в Україні 1932–1933 років. Незабаром вона буде опублікована як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної асамблеї ООН. У ній вперше в історії голодомор в Україні визнається трагедією, спричиненою діями тоталітарного режиму. Але в багатьох викликає занепокоєння те, що слово "геноцид" чомусь підмінено лояльним визначенням "порушення прав людини". Тому, на мою думку, цілком виправдано Світовий конгрес українців звернувся до спільноти із закликом не вдаватися до евфемізмів у характеристиці найстрашнішого злочину проти України та її народу і назвати речі своїми іменами.

Виконуючи Президентський указ щодо вшанування пам'яті жертв голодомору, органи місцевого самоврядування включилися в збір документів та свідчень про цей жахливий злочин більшовизму. Встановлено тисячі жертв і в Шишацькому районі. З волі різних постишевих, косіорів, кагановичів, безпосередньо в нашому районі – глускіних, лейтерів, троцьких – безвинними жертвами на Шишаччині сягало щонайменше 5000–6000 осіб. На чому базується це припущення? За переписом 1926 року в районі проживали 47000 чоловік. За даними на 1940 рік у районі вже залишилося лише 39000 населення. Різниця – 8000. Якщо взяти до уваги природний приріст населення, деякі зміни в територіальній конфігурації району, то потрібно зробити похибку на декілька тисяч. У результаті й матимемо ті цифри, що народилися вище. Їх істинність підтверджують і попередні дані результатів опитування в селах району. Вже встановлено майже 3000

жертв голодомору. А скільки залишилося лежати в нашвидкуруч викопаних могилах у садках та в погребах безіменними? Не злічити... Бо вмирали люди з голоду, як мухи. Поодинці і сім'ями, майже цілими селами. Це красномовно підтверджують факти.

Було колись на території нашого району село Цапи. Хто його пам'ятає? Воно майже повністю вимерло під голод, а потім і зовсім щезло з карти району.

До тих сіл, що найбільше зачепила коса смерті, належать населені пункти, розташовані на території Жоржівської сільської ради. Місцеві дослідники-ентузіасти встановили, що там від голоду померло ледь не 500 осіб. Найбільше потерпіло село Павлівка – 264 жертви правлячого сталінсько-більшовицького режиму. Там вимирали сім'ями по 5–8 душ. Це родини Коробок, Каністратів, Курочок, Голубицьких, Ростовських. У Колодяжному голодною смертю вимер весь рід Рябків – чотири сім'ї, 18 душ. Не залишилось сліду від родини Івана Луця – вісім душ, Петра Резинки – п'ять чи шість членів сім'ї. Ось такими були "жнива скорботи".

Лютував голод і на території Воскобійницької сільської ради. Благодатний край, де чи не наймасніші на центральній Україні чорноземи, а тут людей косила жахлива моровиця. На сьогодні вдалося встановити таку загальну кількість жертв: 615 осіб! 116 імен записала з допомогою учнів місцевої школи з уст очевидців подій художній керівник сільського будинку культури К. Шабала. У цих списках значаться Омелян Лавріненко з дружиною і шістьма дітками, Федот Дмитренко з дружиною Уляною і п'ятьма дітками, Михайло Бабак з дружиною і чотирма дітками. Голод скосив і сім'ю Костя Погорілого (всього вісім осіб). Наведено жахливі випадки канібалізму. Марфа Вертелецька збожеволіла з голоду і зарізала брата та сусідську дитину. Люди її вбили. У селі Романки одна жінка теж збожеволіла з голоду і з'їла двох своїх дітей.

Голодною смертю вмирали люди і в сусідніх селах. У Харенках пропав цілий селянський рід Василя Маначинського – 11 душ. Така ж сама доля спіткала в цьому селі й родину Андрія Товстоліта – з голоду померло восьмеро осіб. У Порскалівці вимерли з голоду родини Миколи Юрченка та Трохима Тарадая – десять та вісім осіб.

У Тищенках покояться четверо братів і сестер Харитини Самар. Десь у погребах упокоєні Марфа Корецька і її шестірко діток, Денис і Одарка Власенки... Не злічити всіх жертв тієї сатанинської системи, що закликала на наші благословенні землі голод і смерть.

Як видно з проведених у районі опитувань, жертвами голоду найчастіше ставали діти. Їх лік – на тисячі.

Скількох хліборобів не дорахувалася шишацька земля, скільки видатних вчених, митців не заявили про себе, бо навіки залишилися лежати десь попідтинню чи в погребах для буряків та картоплі? Ніхто й ніколи вже не дасть відповіді.

У переважній більшості сільських рад відповідально поставилися до збору свідчень про події 30-х та встановлення імен жертв голодомору.

512 осіб, які загинули голодною смертю у 1932–1933 роках, виявлено на території Яреськівської сільської ради. Підтвердилися висновки одного з перших зарубіжних дослідників голодомору в Україні Роберта Конквеста, що Яреськи належать до тих сіл-страждальців, що найбільше потерпіли від людоїдської сталінської системи. Горе цього села дуже близько до серця сприймав геніальний кінорежисер сучасності Олександр Довженко.

Поверхово, на мій погляд, проведено опитування Шишацькою селищною радою. Ніколи не повірю, що жертвами голодомору в Шишаках та довколишніх селах стало тільки 23 особи. В куценькому списку не значиться чимало тих жертв, імена яких знаю особисто. І хто повірить, що в Хвощовому голод зачепив тільки одну родину, що ніхто не помер голодною смертю в ті роки в Чернишівці та Григорівщині?

Так само викликає недовіру й опитування, проведене Великоперевізькою сільською радою. Невже в Самарях, Пелагеївці, Великому Перевозі було тільки 24 жертви голодомору? Не віриться... Тим більше, коли довідуєшся з інформації, що в самому Великому Перевозі померло з голоду лише п'ятеро осіб. Переконаний, що це дуже далеке від істини і можу легко доказати протилежне кожному з тих, хто брав участь у тому "опитуванні".

Ще не пізно і, мені здається, ніколи не буде пізно виправити ці явні недоробки органів місцевого самоврядування. Потрібно зробити все можливе, щоб встановити більш-менш реальну кількість загиблих від голодомору, мати об'єктивну, а не спотворену картину злочину проти нашого народу. Поверхові бюрократичні звіти нікому не потрібні.

Вище згадувалося про дитячу смертність під час голодомору. А скільки сиріток та безпритульних породив більшовицький режим! Потім партія, намагаючись обілити себе, голосно заявляла, як турботливо вона піклується про підростаюче покоління. Багато галасливих рапортів про це було і в нашому районі. Що то було за "піклування", ви можете самі пересвідчитися. Ось лише декілька цитат з нашої районної газети за 1935 рік.

Почнемо з першої замітки, що озаглавлена "Бездушне ставлення до дітей". Далі читаємо: "При Яреськівському колгоспі імені Шевченка є патроновані діти, 12 осіб. Управа колгоспу цих дітей розприділила по колгоспниках, заключивши договори з колгоспниками. Умови цих дітей найгірші, бо керівники колгоспу тільки заключили договори на папері, а допомоги дітям немає. Голова колгоспу Задорожний не забезпечив харчуванням дітей. І діти, такі як Шепітько О., живе в канцелярії на столах. Це бачить сам Задорожний і нічого не може зробити. Діти всі босі, ходять роздіті, самі готовлять собі їсти, а до школи не ходять".

У номері за 19 жовтня того ж року можна прочитати таке: "В колгоспі імені Комінтерну зовсім не турбуються за патронованих дітей. Нема теплого одягу,

взуття, харчування неякісне, бувають випадки, коли діти зовсім не готовлять їжі, виховательки теж немає, діти без догляду...".

А поруч на тій же сторінці ще одна подібна інформація такого змісту: "Сім осіб патронованих дітей колгоспу імені Тельмана ходять до школи без підручників, не мають ніякого шкільного приладдя".

Як бачимо, голод не завершився 1933 роком. Він збирав свої жертви й пізніше. Ота патронована дітлашня – то все нещасні сирітки, які дивом уціліли і які потім мали щиро дякувати рідній комуністичній партії за їхнє щасливе дитинство, проведене впроголодь, босоніж і без картуза на голові. Ось така вона гірка правда.

При цьому прошу читачів врахувати, що то вже був 1935-й. А що творилося в наших зрадянізовано-сколективізованих селах у 1933–1934 роках! То було щось страшніше за пекло. Саме таку оцінку чув від багатьох людей, яким у голод пощастило вижити. І не маю найменших підстав не вірити в об'єктивність сказаного ними.

А як правдиво, на документальній основі відтворено події страшного лихоліття в багатьох селах нашого району в книзі Софії Денисенко "Тіні незабутих предків", що в 2002 році видана редакційно-видавничим центром "Псьол"! Проте ця книга, що високо оцінена громадськістю та політичними діячами найвищого рангу, майже недоступна для читацького загалу через мізерний тираж (всього 700 примірників). Чи виконає вона свою місію? Чи донесе правду до мільйонів? Очевидно, що ні, бо її немає навіть у бібліотеках району. Про поширення подібних видань мала б подбати держава. Але вона, навпаки, продовжує душити українське книгодрукування.

А до якого єзуїтства вдавалася тодішня влада, розколюючи людність на табори і заохочуючи доноси. Це красномовно ілюструють слова одного з тодішніх зверхників Чубаря: "Рада Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки постановила визнати за можливе: тим, хто вкаже на захований хліб у ямах, видавати частину цього хліба в розмірі 15 відсотків". І підглядали, і виказували... А одержували ті відсотки найчастішне вірні слуги партії – комсомолята та продзагонівські душогоби.

У 1933 році, на який випав пік смертності, сільрадам було дане розпорядження при реєстрації смерті не вказувати її причин. А роком пізніше надійшло нове розпорядження: всі книги ЗАГС про реєстрації смертей за 1932–1933 роки вислати в спецчастини. Там вони, імовірно, і були знищені, щоб ніхто й ніколи не зміг довідатися про справжню кількість жертв голодомору. В різних джерелах можна знайти найрізноманітніші дані. Наведу тільки одні з них. За оцінками товариства "Меморіал ім.В.Стуса" в Україні від трьох голодоморів загинуло 12–14 мільйонів людей.

Це було справжнє лихо для нашого народу. Воно ще й досі позначається на його соціопсихології та менталітеті. Лесь Танюк, відомий політик та культуролог,

стверджує, що в 26 районах України взагалі немає людей, народжених у 1933 році. А ми дивуємося, чому вимирають українські села...

Не можу не згадати в цій статті про Богдана Скробута, який сьогодні входить до складу чільної групи українських дослідників голодомору. Того самого, котрого видворили з Ковалівки затяті місцеві ортодокси та представники явно не української влади за те, що на початку 90-х років минулого століття він почав збирати списки жертв голодомору і вимагати увічнення їхньої пам'яті. Ті, хто чинив розправу над цією людиною (до речі, ліквідатором аварії на Чорнобильській АЕС) за політичні погляди, ще й сьогодні, очевидно, залишаються при своїй владній думці, що ніякого голоду на наших землях не було. Це право їхньої совісті. Але біда, що вони й далі продовжують формувати громадську думку.

Залишається тільки нагадати для декого із захисників викривленої суспільної моралі ось що. Коли мати, доведена голодом до божевілля, вбиває і поїдає свою кровинку, а кісточки хоронить, насипає горбик землі, а потім, голосно тужачи, кається перед Богом, вимолюючи прощення за свій злочин, її можна зрозуміти і навіть простити. Але ніколи, за жодних обставин не можна простити ту диявольську систему, що породила інквізицію XX сторіччя, прикриваючись фарисейськими лозунгами про демократію і любов до народу.

Сільське життя. – 2003. – 28 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПУГАЧА О.

(м. Київ)

Мати доцента НТУУ "КПІ" Недзельського Станіслава Ілліча при зустрічі розповідала, що у неї з дванадцяти діточок у голодовку 1932–1933 років вижило двоє – Станіслав (1918 р. народження) та його старший брат (1916 р. народження, доцент НТУУ "КПІ"). Усі менші померли. Старшим було вижити легше, бо вони десь бігали, щось їстівне знаходили, якось влаштовувалися, а менших і з хати було страшно випускати, бо на дітлахів полювали зголоднілі і здичавілі односельці.

Було це на Кіровоградщині.

[Підпис] О.Пугач.
9 квітня 2006 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПУСТОВІЙ Устини Потапівни

(м. Фастів на Київщині)

В Краснолісах жила материна сестра, звали її Вакуленко Параска. Одного разу, коли батько привіз брагу, мама послала мене в Красноліси, віднести глечик браги тітці. Я зайшла до тітки в хату, віддала, а в душі захололо: на столі лежали маленькі дитячі ручки – вона з'їла свою дитину. Я сильно злякалась й кажу їй, що буду йти, а вона каже: "Не поспішай, погуляй трошки", – а сама на стіл сокиру кладе. Я сказала, що мені треба вийти по нужді. Вона мене відпустила, а я, вийшовши з хати, як побігла, то аж дома дух перевела.

Записала Л.Лажевська.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.32.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПУСТОВІЙТА Івана Павловича

(с. Малополовецьке Фастівського р-ну Київської обл.)

Односельці думали, якщо я виконавець, то у мене зерно не забирали. Ні, вони дуже помилялися. Я також здавав декілька раз, а потім ще й шукали комнезами. Приїхали вдень. Шукали скрізь: і на горищі, і в льоху, і в хаті, і на подвір'ї, і навіть на городі. Знайшли і забрали все до зернини. Мама плакала і просила, щоб залишили. Я говорив: "Залиште, я ж у вас працюю", а вони відповідали, що "треба виконати план".

Записала Л.Лажевська.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.33.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПУСТОВОЙТ Анастасії Степанівни,
1924 року народження
(с. Кислянка Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.)

В нашій сім'ї в 1933-му році були мама Марфа, батько Степан і нас, троє дітей. Я – найстарша була, а ще брати – Микола з 1927-го і Іван – з 1920-го.

Перед тим, як батько вступив в колгосп, він працював на землі одноосібно, і ми всі помагали йому. Була в нас тоді і худоба. Красиву корову, як почали вже організовувать колгосп, у нас відібрали. Мама наша тоді за нею сильно жаліли, вона була полтавської породи і давала дуже багато молока, доїть її треба було разів 4–5 в день. А на фермі не слідили за нею, і корова здохла, бо їй молоко попід шкуру пішло.

Голод в селі почався десь з осені 1932-го, а найважче було зимою, весною тоді вже стало легше: почались козельці та рябці, які ми шукали, рвали та й їли їх.

Було, батько мій (робив він тоді у колгоспі на степу, а тим, хто робив, видавали по кілограму якого-небудь зерна чи пшона чи чогось іще), та ще батько ловили ховрашків. Не знаю, як би ми вижили, якби не оті ховрашки. І ото, було, принесе батько наш все додому, а мама з зерна того варять нам якусь кашу чи похльобку, а ховрашків стушить в невеликому казанку. І ото, було, мама 2–3 ховрашки дають батькові на степ, а все ж остальне – нам, дітям, а самі недоїдали, і у них аж ноги почали пухнуть.

Ще нам дуже помагав мамин брат Грицько Ребемко. Він тоді робив у Синельниковому на залізній дорозі та помагав нам харчами, чим вже ж міг.

Школа тоді в нас в 1932 р. не робила, а пішла я в шкоду вже аж у 1933 р. Тоді вчиться дуже важко було. Книжка була одна на 3–4 чоловік, і писали на газетках між рядками і по написаних зошитах і де тільки можна було.

І вчителі, і лікарі теж переживали голод, як і всі люди в нашому селі. А наш голова колгоспу – О.Сосна, чим міг, людям помагав і ніколи не лаявся ні на кого.

Записала Т.Пустовойт.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПУХАЛЬСЬКОЇ Марії Семенівни,
1921 р. народження
(с. Кудашівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.)

Народилася я в с.Саївка Саївської сільської ради П'ятихатського р-ну Дніпропетровщини.

В голодні 1932–1933 роки мені було майже 12, тому дуже добре все пам'ятаю. Якби не хлібозаготівельні загони, можна було б менше людям голодувати. Восени в нас вродило трохи овочів, але сім'я була дуже велика (7 чоловік), то до Нового року ми все поїли. В колгоспі давали трошки муки та ще якоїсь крупи, гороху. Крім того, ми сіяли рижій, вродив він непогано. Били з нього олію і жарили, мастили страви. Варили якесь вариво з води та гнилої картоплі або картопляного лушпиння, вкидали ще купку якоїсь крупи, або насіння з лободи, березки. Змішуючи муку з макухою та рижієвою олією, пекли маторженики на воді. Поки не усуспільнили корову в СОЗі, мали молоко і було легше: мама продавала молоко і харчувалися більш-менш непогано, але потім стало все набагато гірше.

Нас було п'ятеро дітей та батько з матір'ю, то вони намагалися, щоб ми були живими, а самі, особливо тато, були пухлі та слабі. Я ходила до школи, де діти були всі якісь невеселі, неговіркі, слабі і всі дуже хотіли їсти. В колгоспі деяким селянам видавали в СОЗі вариво – затірку, заправлену рижієвою олією, щоб підтримати їх.

Смертних випадків майже не було, крім двомісячної дитини в сім'ї Манків: (у тьоті Інни не було молока, а купувати не було можливості, тому дитина померла). Люди дуже бідували.

Записала Л.Бондаренко.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПУШНОЇ Явдохи Іванівни,
1923 р. народження
(смт. Межова Покровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Під час голодомору 1932–1933 рр. я проживала в с.Гаврилівка Покровського р-ну. Сім'я складалася з 12 чоловік. Був у селі страшний голод. Серед люду говорили, що на село наклали чорну дошку. В нашої сім'ї забрали корову, порося. Померла моя мама, дві сестри, молодший брат. Батько зі старшим братом подались на зарабітки, я ходила до школи. Заняття в школі не проводились,

але їсти один раз на день школярам давали. Я брала з собою меншу сестру і їла з нею в школі з однієї миски. Залишали ми в мисці ще й для мами, одначе дорогою додому інколи з'їдали те, що несли мамі.

На площі в селі збудували сарай, і все зерно, забране в людей, там тримали. Хтось розламав той сарай, і вночі ми ходили до того сараю. Інколи вдавалось набрати зерна в торбинку.

Коли померла мама, нас з меншою сестрою забрав старший брат, який на той час вже жив самостійно. Влітку, коли виросло жито, моя менша сестра з'їла багато зерна жита і померла. Я ж їла шовковицю, листки часнику, була дуже пухла, але вижила.

Вимерла половина села.

[Підпис] Я.Пушна
Записала Л.Запорожченко.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ПШЕНИШНОЇ Лідії Макарівни,
1920 р. народження
(м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.)

В моїй пам'яті збереглися події 1933 р. такими епізодами: Осінь 1932 р. була врожайна буряками, картоплею і різними овочами. На приватних ділянках землі врожайні були і зернові культури. Так, наприклад, добре вродило просо, кукурудза, ячмінь. Через свій вік в той час я не зовсім розуміла, чому на все це були накладені податки. Якщо хто з господарів здавав свою частку, то через деякий час приходило повідомлення про те, що слід ще раз здавати ці податки. Люди частково ховали зерно, картоплю, щоб зберегти харчі для проживання сім'ї взимку. Якщо знаходили заховане, людей судили, а сім'ї вивозили на Урал. Якісь "комісії" ходили по дворах, виявляючи, що ще можна взяти на податки. Забирали навіть те, що знаходили в горщиках, діжках, навіть квасолю. Пам'ятаю, що якоюсь металевою загостреною палицею довбали підлогу, піч, простукували стіни; в такий спосіб шукали сховане зерно.

До зими дожили городиною, а потім голодували. Першими попухли були батьки і весною 1933 р. померли. Дітей в сім'ї було троє. Ніна і Таня померли. Мене врятували родичі, які жили на Кавказі і були в змозі допомогти.

Записав Д.Євстигнеєв.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РАДЧЕНКА Андрія Якимовича,
(1900–1982)

СУМОМ ВІЮТЬ НАШІ ЧАСИ

Надто мало подібних людських документів залишилося від тієї епохи. З огляду на можливість обшуку й арешту, люди боялися довіряти свої думки й почування навіть паперові. Дивовижним і рідкісним є той факт, що притаманна А.Радченкові, як вченому, органічна потреба аналізувати й узагальнювати довколишність, виявилась, вочевидь, сильнішою за інстинкт самозбереження. На щастя, його обминула трагічна доля – він не був репресований, хоча й зазнав немало тяжких переживань, про що також розповів у щоденнику.

Письменник Іван Гнатюк, який був особисто знайомий з ученим в останній період його життя, впорядкував і підготував до друку невеличку частину його щоденника, видати який окремою книжкою поки що не вдається через брак коштів.

Подаємо фрагменти щоденника А.Радченка:

1933 рік. 15 лютого, с.Верхівня.

Вчорашні партійно-комсомольські збори села Верхівня глибоко схвилювали мене, викликали багато думок і емоцій. Ось де, як у краплі води, відбивається наша епоха вітряна. Ось де суть всього нашого життя сучасного.

На збори вчора приїхав член бюро Ружинського райпарткому Онопрійчук і директор Ружинської МТС Морозюк. На зборах стояло одне питання: підготовка до весняної засівкампанії верховенського колгоспу. Робили звіт голова колгоспу і секретар комсомольського осередку. Після звітів були запитання, а потім почали висловлюватися. Висловлювалися сільські партійці і комсомольці, ті, що бачать село щодня, в ньому живуть і дуже добре знають його стан. В їхніх виступах я чув обережність і боязкість, деяку натягнутість. Та ось виступає директор Ружинскої МТС і починає розгойдувати, роз'ятрювати сільські рани, копирсати душі цих сільських комуністів. Вже говорив загалом спокійно, тільки місцями підвищував тон, роблячи притиск на окремих фразах. Людина ця, як видно, тверда, недурна і солідна. Все я сприймав нормально і спокійно.

Та ось, після всіх виступів, бере слово член бюро Ружинського РПК. Почав тихо. Він дедалі став підвищувати тон і просто на очах мінятися. Він втратив людський образ, оскаженів і вишкірив зуби по-звірячому. Я втратив будь-який спокій. Сидів і серце мені билося, завмирало, холонуло. Цей представник районно-партійного керівництва втратив зовсім рівновагу. Зробився червоним, як рак, очі налилися кров'ю, з'явилися різкі нервові рухи, і він страшенними істеричними викликами почав залякувати тих сільських комуністів. Цей крик, це лякання, ця

істерика, що межувала з паморочним станом, зробила своє діло: всі слухачі принишкли на оратора.

Що ж, насіння не зібрали у визначений час, коні в поганому стані. Але найголовніше – це збирання посівного хліба. Ось вже наближається термін, коли треба закінчувати збір насіння, а село виконало план тільки на 57%. На район тисне область. Партія руба поставила питання перед своїми членами, що адмініструвати з колгоспниками не можна, що у всьому винні тільки самі комуністи, і от з цього зроблено тільки один висновок – тиснути на членів партії. ЦК ВКП(б), тобто Сталін, страшенно тисне на ЦК КП(б)У (недавно знято з роботи [в] Україні секретарів райкомів у трьох областях), ЦК КП(б)У тисне на області, виключаючи з партії тих керівників, де справа стоїть неблагополучно, області тиснуть на райони, а райони вже добирались до останньої інстанції – сільських партосередків.

І от я вчора був свідком цього істеричного натиску.

Крик представника партійного комітету, пересипаний найстрашнішими перспективами для тих, що не виконують його наказу, тривав довгий час. Наелектризування, що його почав ще Мороз, дійшло свого апогею у виступі Онопрійчука і довело до того, що сільські комуністи, як маніяки, загіпнотизовані цими адміністраторами, робили що завгодно. Я виразно бачив, як адміністрування безпосередньо з колгоспниками перейшло до адміністрування безпосередньо з партійцями. Ні найменшої спроби не було говорити до партійної свідомості, викликати ентузіазм і спокійно, по-діловому, але твердо вирішити справу.

Збори закінчилися о першій годині ночі. На цих зборах розбили всіх партійців на бригади і поставили вимогу зараз же піти на село, зібрати народ і на ранок зібрати скільки можна насіння, цим показавши шалену кампанію, гарячкову роботу в селі, направлену на те, щоб негайно зібрати посівний матеріал…

Сьогодні я розпитував, у якому стані зібрання насіння. Страшно слухати. Кажуть, що несуть останні кілограми з хати. В селі багато голодуючих, люди майже не їдять, в кого є якесь зерно, то муку мішають із половою, буряками, картопляними лушпайками, з чим попало. Жебрацтво до того дійшло, що на день, кажуть, до хати заходить до 20 душ. Я бачив дітей у школі: марні, сині, обдерті, роззуті…

І те село має зібрати щось із 2000 пудів насіннєвого матеріалу. Як житиме люд, що їстиме? Як живе, що їсть – це зовсім не цікавить. Можливо, про це й знає Сталін, то справа, видно, стоїть “ва-банк”. От епоха!..

23 лютого, с.Вербівка.

Зараз проводиться насіннєзаготівля (хлібозаготівля №2). Забирають останнє…

16 березня, с.Верхівня.

Щоб не було зрівнялівки, в тих селах, де погано вродило, де люди погано працювали в колективі, хліба не залишили зовсім. Тут є село Карабчіїв. Народ

перетворився на жебраків, розлізся і скрізь жебракує. Мруть масами. Щодня ховають 4–5 чоловік. По інших селах трохи, може, менше, проте робиться те саме. З Карабчієва забрали хлопців на Донбас, цілі родини переселяються на Далекий Схід. Я бачив, як учора їхали зі своїми пожитками. Бачив заплакані очі в жінок, дітей, бачив, як один парубок ридав, їдучи дорогою. Тяжко їм кидати свою батьківщину, своє село і їхати світ за очі…

27 червня, с.Бистрик Ружинського району.

…Голод доводить до божевілля. В усіх селах є випадки людоїдства. Одна мати зарізала свою семилітню дівчинку. Друга – свого сина зарубала. "Дайте нам хоч два тижні продержатися", – кажуть колгоспники, – там уже картопля підспіє". Мруть переважно чоловіки та діти. Жінки довше тримаються… Тепер бояться, що нікому буде збирати урожай. Із великого села – до 600 дворів – голова колгоспу нараховує працездатних косарів тільки 60 чоловік. Почали давати потроху борошна за виконану норму на буряках. Це людей трохи підтримує. Всі ходять як сонні. Говорили про готування коней і машин до жнив. Про людей мовчать – бояться говорити. Страшно і ганебно.

30 червня, с.Верхівня.

…За офіційними даними у Верхівні з голоду померло щось із 150 душ. Чимало, очевидно, не реєстровано. Люди беруть в рогіжку померлих, особливо дітей, виносять на кладовище і закопують без реєстрації. Наша статистика смертей вельми не точна. Це треба буде мати на оці майбутнім історикам, демографам, економістам і політкам-професіоналам…

Ходив сьогодні я в дитмайданчик і в дитясла. Ах, який жах! Я бачив тих, для кого ми будуємо соціалізм, майбутнє, ясне й прекрасне життя, і то все діти колгоспників, що працюють на полі. Їхні діти мруть. Я не міг довго дивитися на цю страшну малечу, на цих трьохлітніх дідів та бабусь. Всі вони в бруді і в дранті. Там сморід, чад.

Маразм, здичання, звироднічання!...

На селах здають молоко державі. В Ружині є маслозавод, що переробляє вершки на масло. Це масло, кажуть, іде на експорт. І от дорослі, діти тисячами, десятками, сотнями тисяч, мільйонами мруть, а молоко йде з села. Правда, часом дають назад перегін, але за таку саму ціну, як і незбиране молоко. Вершки собі залишають даром.

Про пухлих людей, про голодну смерть, про людоїдство, систематичні секретні зведення ідуть до Сталіна, Кагановича. Вони йдуть уже не перший місяць. Про це вже вони знають. Отже, смерть не тільки констатують, а дають санкцію на дальше вимирання. Страшно, жахливо!

Я цього не розумію, не хочу розуміти і не виправдаю!

Ніякого виправдання, бо немає ніякої правди. Не бачу я тут людей, хто виправдає дітоубивців. Хто виправдає виморювання людей голодом? Хто? Ні, я не

можу! Закрию я свідка моїх страшних страждань. Не можу більше. Хай судить історія. Болить моє серце.

Самостійна Україна. – 1999. – № 25–26. – Липень.
(За матеріалами газети "Урядовий кур'єр"
від 14 і 16 вересня 1993 року).

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РАДЧЕНКА Олега Олександровича,
1923 р. народження
(с. Знаменівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Моїх батьків, як і багатьох, не обійшов процес розкуркулювання. Батька ж взагалі ледве не відправили на каторгу, завадити чому допомогло лише втручання голови колгоспу. Та й то за тих обставин, що батько не зовсім зі своєї волі туди вступив.

Роки голодомору були жахливими та спровокованими. Більшість селян переймалася крадіжками в колгоспі й лише деяким за таких обставин вдалося виходити "сухим з води", більшість же були засуджені й загинули.

Багатьом вдалося якось рятуватися через те, що якимось чином діставалися до російських земель та здобували їжу. Набагато гірше було тим, хто мав великі сім'ї. Пригадую, як наш селянин Микола Закотюк пішов у роздобутки. Коли ж повернувся з харчами, то застав жінку і четверо дітей вже померлими, а в грудні помер і сам. Не то від голоду, не то від великого вантажа на душі.

Були в селі люди, що й не голодували зовсім. В основному, це стосувалося провідних діячів колгоспу, котрі через свої зв'язки "вибивали" їжу. Але простому селянству у кращому випадку доводилося рятуватися гнилою кукурудзою, якою іноді забезпечував колгосп. У нас в господарстві не залишилось жодної хустки зайвої, бо все ганчір'я батькові довелось розпродати в інших місцях. Та й на той мізер, що виручили, їжі ніяк не вистачало. Батьки ходили пухлі, дітям (був ще брат Григорій, на 3 роки старший за мене, загинув в 1943 р. на війні), діставалося всього трошки більше. Як вдалося вижити і нам і батькам, навіть не знаю. Якимось чудом.

В селі взагалі-то вимерло частково близько 15 сімей. Це, звичайно, жахи, але в порівнянні з тим, що діялося в сусідніх селах (як мені розповідав батько), то менше. Я добре запам'ятав, які на смак оладки з гнилої кукурудзи та з трави.

Записав О.Калюжний.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РАДЧУК Галини Станіславівни

(с. Василівка на Кіровоградщині)

Це була якась каторга. Працювали на колгоспному полі, а вдома бачили голодні очі дітей. Тому люди часто вночі зрізали ножницями колоски. Працюючі на току люди за пазухою чи в кишенях носили зерно додому, щоб якось прогодуватись.

Пам'ятаю такий випадок. Була у нас така жінка – Якимівна. Жила вона без чоловіка, мала двох доньок. Не дивлячись на те, що всіх нас зібрали і попередили про те, що кого спіймають – будуть стріляти, вона продовжувала брати зерно, щоб не голодувати разом з дітьми. Одного разу наїхала міліція, коли всі повертались з роботи, і при перевірці у неї знайшли зерно.

Був суд. Пам'ятаю, як голосили і благали люди, щоб змінити вирок. Видно було, що суддя сам вагався. Тому Якимівні дали 12 років Сибіру. Кудись і дітки зникли. Не пам'ятаю, чи з нею пішли, чи хтось собі взяв.

Але люди і після того продовжували красти. Не тому, що були злодії, а тому що треба було якось врятуватись, вижити, прокормити дітей.

Записав І.Яловенко.
1990 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РАЗВОДОВОЇ Аліни

(м. Макіївка Донецької обл.)

Родина мого дідуся з десяти чоловік (шестеро дітей) жила тоді в селі Нікольському під Волновахою. Працювали всі – від малого до великого. Мали двох коней і корову. Тому в роки колективізації потрапили під розкуркулення. Забрали все: врожай з городу, заготівлю на зиму в погребі, худобу і навіть мішечки з насінням та сухими травами, якими бабуся лікувала родину від усяких болячок. Хліб же в селі видавали тільки тим, хто відробив свою денну норму в колгоспі – спочатку по 500 г на день, а ближче до зими – 150 г. Норми [робіт] були дуже великими, і на свої господарства в людей не вистачало ні сил ні часу. Ті, хто не міг працювати (старі і діти), а також ті, хто норми не виконував, не отримували нічогісінько. Смерть стала звичним явищем. Люті голодні люди часто влаштовували самосуди, до смерті забиваючи ні в чому не винних. Не в змозі більше терпіти весь цей жах, сім'я мого дідуся пішки подалася шукати кращого життя в місті, де було не так голодно. Так доля занесла їх у Макіївку. А коли

через півроку прадід вирішив провідати рідне село, він його не впізнав – порожнє та безлюдне. А їхній дім, добрий сільський будиночок, місцева влада прилаштувала під ферму для скотини.

Освіта України. – 1998. – 25 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РАКОЇД Ольги Спиридонівни,
1909 р. народження
(с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл.)

Голод застал меня в своем селе. Зима была очень тяжелой, потому что осенью 1932 г. селяне были вынуждены продать хлеб государству, а проще говоря, зерно у людей забрали. Те семьи, в которых были мужчины, кое-как до января перебивались с картошки на хлеб из половы. Но я с детства стала инвалидом (сломала ногу в трех местах, когда мне было 2 года), жила со своей мамой. Нам было особенно тяжело, так как люди ходили на колхозные поля за мерзлой картошкой, а мы не могли – мама была колхозницей, а я – калекой. Мама отдавала мне все, что только было в доме, а сама подбирала оставшиеся крошки, говорила, что не хочет есть. Но я все равно делила поровну. В декабре я начала опухать от голода. Не похудела, а наоборот, распухла, ноги и руки у меня стали как стеклянные. Но осталась живой, благодаря брату, приехавшему из Москвы в начале февраля. Брат привез мешок муки (каким образом он его довез, не знаю), меня забрал в Москву, там он работал на грабарках (это повозка с лошадью для перевозки земли). В Москве голода не было, я быстро выздоровела, а до того сильно болела от голода.

За зиму 1932–1933 гг. в с. Корогод не осталось ни одного кота, ни одной собаки. Они не подохли, просто их съели люди, так как жизнь людей дороже, особенно детей жалели родители. Вымерла в ту зиму третья часть селян. Помогать друг другу люди не могли, потому что не было чем помогать. Весной стало легче, пекли лепешки из лободы и варили борщ из крапивы и щавля.

1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РАТУШНОГО Олександра

(с. Ташлик Смілянського р-ну Черкаської обл.)

ТАНКИ ЗАМІСТЬ СПІДНИЦЬ

Мама розповідала, які жахи довелося їй пережити. Особливо 1933 рік. Люди помирали масово, так швидко, що їх не встигали звозити на цвинтар до великої спільної ями. Ховали й у канавах, на городах.

Мама в двома подругами завербувалися в радгосп поблизу Сміли полоти буряки. Там двічі на день давали якусь баланду з чорного цвілого борошна і по шматку хліба. Сапають, бувало, жінки, голова в котроїсь запаморочиться, впаде вона ниць на землю. Підведуть її, дадуть попити води, вона знову береться до роботи.

Усі троє були босі й голі. Якщо й мали раніш якусь одежину, проміняли її на продукти. Так на трьох залишилася в них одна спідниця. Одягали її, коли котра ішла додому в село або до міста. А щодня носили гнилі мішки з відрізаним дном.

Якось найстарша з подруг одягла спідницю й понесла додому, синові, вузлик з хлібом. День чекали її, два, тиждень. Нарешті повернулася. Волосся сиве, обличчя чорне, лише очі блищать. Як нарешті допиталися, сказала, що люди в селі з'їли її хлопчика.

Не знали ті жінки, що інакше й бути не могло за сталінсько-більшовицької влади. Що хліб вивозили за кордон сотнями ешелонів, що прагнули виробляти танків більше, ніж уся Європа разом, аби її завоювати. Не до спідниць було.

Народна газета. – 1997. – № 30. – Липень 1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РАШКІВСЬКОЇ Ганни

(с. Малополовецьке Фастівського р-ну Київської обл.)

Траплялися випадки канібалізму і в м.Фастові.

"Мати нас нікуди не пускала з дому, боялась, бо в селі крали дітей і їли" .

Записала Л.Лажевська.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.33.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РЕБЧЕНКА Федора Івановича,
1923 р. народження
(м. Павлоград на Дніпропетровщині)

Родился я в с.Булаховка Павлоградского района Днепропетровской области. Голод 1932–1933 гг. и голод 1946–1947 гг. пережил здесь же. В 1932–33 гг. жил у тетки Полины, сестры матери. Так сложилось, что отца у меня не было, а мать, как говорила тетка, умерла вскоре после моего рождения. Так я остался сиротой. В семье, где я жил, было еще трое сыновей: старшему было 11 лет, среднему – 9, младшему – 5 лет. Тетка работала в колхозе, а ее муж ездил в Павлоград на работу. Никакой помощи с работы он не получал, а на заработанные деньги в городе закупал кое-какие продукты.

Хозяйство было из 3 куриц, которые не неслись.

Хорошо помню, как бегали с мальчишками в поле искать что-нибудь съедобное, ходили даже тогда, когда поле было под тонким слоем снега, а земля мерзлая. Находили мерзлую картошку, корни каких-то растений.

В селе почти все ходили пухлые, валялись трупы.

2 жовтня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РЕВИ Миколи Антоновича,
1908 р. народження
(с. Хильківка Покровсько-Багачанського (тепер Хорольського) р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

“Люди ели кору, траву и даже своих детей… А вам Иосиф Виссарионович, никто не сообщал”, – так написал вождю молодой украинский колхозник, за что был арестован и отправлен в лагерь. Ровно 55 лет назад скончался советский диктатор Иосиф Сталин.

“Дорогой Иосиф Виссарионович!

Так как вы являетесь нашим другом, учителем и отцом, то у меня явилась смелая мысль написать вам всю правду. Не ту правду, которую пишут в газетах и которой вы пользуетесь… Потому что вы от нас далеко и про наше горе и страдание не знаете. Мы, колхозники, не живем, а существуем. И существуем только для работы для государства, но только не для себя. Такой тяжелой жизни Украина не знала в истории своей. Наш колхозный народ оборван, босый,

и хуже всего – наш народ голоден. До каких пор это будет?" (здесь и далее стилистика сохранена).

Этими строчками начинается письмо 32-летнего Николая Антоновича Ревы, жителя села Хильковка бывшего Покровско-Багачанского (ныне Хорольского) района Полтавской области, которое он отправил 1 мая 1940 года по адресу: Москва, Кремль. ЦК ВКП(б). Лично Иосифу Виссарионовичу Сталину.

Стоит ли говорить о том, что по указанному адресу письмо не дошло... Зато вскоре после его отправки к молодому колхознику нагрянуло НКВД. А уже через несколько месяцев, 9 октября, Николай Рева за антисоветскую агитацию был приговорен уголовной коллегией областного суда к шести годам лагерей с лишением общественных прав сроком на три года после отбытия наказания.

Из материалов судебного дела, которое хранится в архивах Управления СБУ в Полтавской области, видно, что против Николая свидетельствовали его же односельчане – и простые колхозники, и "преданные делу партии коммунисты" (правду о "верных ленинцах" и хотел донести до вождя всех народов адресат). Цена таким свидетельствам нам известна, но именно на них было построено обвинение.

"Я чув, як Рева говорив: Хліба немає, а держава з нас дере шкуру. Хліб государство забрало, а народ остався голодний", – записал дознаватель слова одного из очевидцев. "Рева на вопрос, почему он не коммунист, ответил: "Я в партии долго не буду, меня из нее исключат, потому что я люблю правду", – рассказывала об антисоветских настроениях обвиняемого член полеводческой бригады.

Как свидетельствовал другой односельчанин, Николай Рева якобы распродал хозяйство, деньги положил на сберегательные книжки в другом районе, а сам выехал из села и устроился работать на производстве. Но, появившись через некоторое время дома, опять продолжал уклоняться от налогов. "Пользуется авторитетом среди личностей, недовольных советской властью. Николай Рева – большой мастер сочинять всевозможные жалобы и заявления в адрес руководящих органов", – утверждал директор местной заготконторы, член ВКП(б). А неудовлетворенность советской властью, по его словам, подследственный начал проявлять еще во время службы в Красной Армии: по слухам, солдат Рева якобы вступал в спор с политруком во время политзанятий, поэтому его, дескать, как политически неблагонадежного и демобилизовали.

На самом деле в 1931 году Николай, прослужив в армии всего год, был комиссован по состоянию здоровья и вернулся домой на хутор Терновщина Хильковского сельсовета, где после революции поселились его родители. Здесь они имели свой кусок земли, на котором работали большим дружным семейством – мать-домохозяйка, отец (бывший шахтер) и шестеро детей. Семья принадлежала к беднякам.

Николай имел всего два класса образования, но от природы обладал острым умом. Он являлся селькором районной газеты, писал даже в республиканское

“Сталинское знамя”. Помогал односельчанам разрешать споры. В колхозе трудился на разных работах. Вместе с женой воспитывал маленьких сына и дочь, а также дочь супруги от первого брака. Но соседи не забыли, что он женился на дочке церковного старосты, бывшего управляющего имением помещика Старицкого. Вспомнили Николаю и то, что он “не относился к колхозу, как следует”, и выезжал на заработки в Харьков и Хабаровский край.

Отправить Николая Реву в исправительно-трудовой лагерь в Волгоградскую область “помогли” одиннадцать человек, подтвердивших его антисоветскую деятельность, причем четверо из них имели очную ставку с подследственным. К счастью, Николай Антонович выжил и, отбыв наказание, остался жить в Волгоградской области России, работал плотником. В 1965 году он направил протест с просьбой о пересмотре его дела. В том же году постановлением пленума Верховного суда УССР был реабилитирован. Увы, его дальнейшая судьба неизвестна.

“В следующем, 1941 году, в нашей деревне в первый класс пойдет только трое детей. Вот что наделали в 1933-м!”

Письмо Николая Ревы было написано за год до Великой Отечественной войны.

“Даже вы, правители, не говорите правду. В 1933 голодном году, когда люди ели кору из дерева, траву и даже своих детей, сотни тысяч людей умерли с голода – и все это на глазах коммунистов, которые ездили в машинах по нашим трупам, нагло хваля жизнь. Сами, конечно, были хорошей упитанности. Как не стыдно было: в наисвободнейшей в мире стране и такое творилось! Народ умирает из голоду не потому, что был неурожай, а потому, что у него хлеб был забран государством, и этот хлеб лежал на складах “Заготзерно”, элеваторах, перегонялся на дурман-спирт.

Вы, Иосиф Виссарионович, сами говорите, что человек – это есть самый ценный капитал. И этот капитал из года в год превращается в навоз, потому что в 1933 году, когда народ голодный собирал зерна кукурузы возле склада “Заготзерно” на станции Хорол, его стреляли, как собак. Вызывали из города Хорол эскадрон конной милиции, которая с обнаженными шашками гнала нас, голодных. А хлеб в складах был. Было зерно, была мука, а люди умирали от голода. Значит, это было сделано все от государства умышленно, государство об этом знало. Потому что и в Москве немало наших земляков померло пухлых от голода, и во всех больших городах. В результате осталось много пустых сел и хуторов. Для оставшихся в живых детей создались приюты. В следующем, 1941 году, в нашей деревне пойдет в школу в первый класс только трое детей. Вот что наделали в 1933 году!

За смертность в 1933-м сельсовет справки не дает, потому что за 50 лет не умерло столько людей, сколько в тот страшный год. Кто остался в живых, то уже этот человек “порченный”, я знаю по себе. Все мы, колхозники, были пухлые, упали на ноги, потеряли зрение, стали чаще посещать больницу...

Все это делалось на глазах коммунистов. Как им не стыдно, что они не могли осаждать верховные власти и трубить о таком горе. Даже за границей, как сообщалось в "Известиях", знали об этом. Значит, врагами народа все делалось без помехи. А Вам, Иосиф Виссарионович, наверное, никто не сообщал. Коммунисты больше болели за свою шкуру. Потому что, если станет кто заступаться за народ хоть словом, то его судьба решилась вместе с нами б...

Теперь получилось то же самое: колхозы получили от 140 до 900 граммов хлеба на трудодень, и государство закрыло продажу муки и хлеба. Железная дорога не дает билетов, чтобы поехать куда-либо и купить. В Москву не пускают, в Киев, в Харьков тоже. В самом деле, нехорошо пустить в такие красивые города иссушенных, оборванных людей с мешками. А там еще увидит верховная власть и иностранцы. А народ, как видно, надо выдушить.

Полные станции забиты этими мощами, народ осаждает вагоны и вокзалы, их штрафуют самым бессовестным образом. Народ бросает свои хаты, колхозы и едет искать счастья – и все это через хлеб.

Работаем мы здорово, неубранного не оставляем ничего. Все работы поделаны, а хлеба нет и денег нет. Да еще спасибо за налоги прямо невыносимые. Я видел, как судили одного колхозника за то, что он не уплатил налоги и который уж не похож и на человека, а какие-то мощи в лохмотьях. Но нет пощады никому".

"Живем как рабы"

Во время допроса Николай Рева объяснил следователю:

"Повернувшись у село із заробітків, я побачив, що в хаті нема і куска хліба, діти голі–босі, і мені стало страшно. Щоб запобігти повторення голоду, я написав вождю народа, товарищу Йосипу Віссаріновичу Сталіну листа. Описав усе, що сам бачив і пережив, і те, що нині переживають колгоспники. Листа писав сам, ніхто мене не направляв. Про це розповів кільком колгоспникам на той випадок, щоб, якщо я кудись подінусь, знали, що за лист відповідаю я один. Писав із тих міркувань, щоб центральна влада перевірила роботу представників влади на місцях. Потім, коли вже відправив листа, зроэумів, що його затримають, і мені буде кришка".

В судебном приговоре, вынесенном Николаю Реве, написано: "Клеветал на Коммунистическую партию большевиков и ее руководство. В завершение своей антисоветской деятельности, направленной на дискредитацию партии и правительства, Рева 1 мая 1940 года направил в адрес ЦК ВКП(б) товарищу Сталину письмо клеветнического контрреволюционного характера, в котором наносил оскорбления Коммунистической партии большевиков и ее руководству".

Но еще до приговора Николай Рева полностью согласился с предъявленными ему обвинениями. *"Что со мной получилось, когда я писал, сам не*

знаю”, – сознался он в суде. Просил только не наказывать строго, потому что “*письмо не контрреволюционное, оно про жизнь”.*

Однако советская власть не могла простить “вольнодумства” борцу за социальную справедливость. Удивляет другое: какие надо было иметь мужество и гражданскую позицию, либо не дорожить жизнью, чтобы написать Сталину: “*Нет, наверно, ни в одной стране мира такого издевательства над народом. Каких-либо праздников* или дня *отдыха мы в колхозе не знаем Живем, как рабы, – только для работы и для того, чтобы голодать из года в год и переносить тягости, нужды. Иной год, хорошо уродит хлеб, что на трудодень приходится два килограмма, то нашим властям районным кажется это много,* и нас силою *заставляют этот хлеб продать в государство. Народ держат на собраниях по трое суток, приостановив всю работу, пока махинациями и запугиванием не добьются продажи.*

Написанное здесь, Иосиф Виссарионович, правда, только не все охвачено, потому что всего описать нельзя, это можно только рассказать...

Я думаю, что это письмо к Вам не допустят, а меня за такую “контрреволюцию” загонят к белым медведям, как какого бандита. Но прошу Вас, Иосиф Виссарионович, дать нам жизнь. И самое основное – хлеб. Потому что нам обидно, что сами выращиваем хлеб, а его не едим. Или установить минимум на трудодень хлеба. Потому что в нашем колхозе “Ленинский шлях” получили по 900 грамм за трудодень, а на этом хлебе далеко не заедешь. Вы же сами сказали на II съезде колхозников, что и восемь килограммов мало на трудодень.

Еще прошу Вас, если не верите в то, что я написал, пришлите ко мне Вашего доверенного человека или в сельсовет – пусть проверит.

И прошу Вас, Иосиф Виссарионович, дайте мне ответ на письмо, прочитайте его сами и помогите нашему горю, чтобы мы узнали, помогут ли нам правительство и партия или нет. Об этом письме я рассказал многим колхозникам. Если Вы и Ваш отец переживали такие трудности, то поверите нам.

Подписываюсь собственноручно Рева Н.”.

С момента написания письма прошло без малого 68 лет. Но читать его без душевной боли до сих пор нельзя...

Волкова Анна. “Люди ели кору, траву и даже своих детей… А вам, Иосиф Виссарионович, никто не сообщал”. – Факты. – 2008. – 5 марта.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РЕВИ Пріськи Луківни,
1902 р. народження
(с. Германівка Обухівського р-ну Київської обл.)

В нашій сім'ї померла моя сестра, Бема Галина Луківна, її чоловік, Бема Арсеній, а через декілька днів померли їх декілька діточок. Потім померли сестри, Шеремет Олена Луківна, Сидоренко Олена, Наташа і Саша, діти Оксани померли після мами у мене на руках.

Записав О.Щербань.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РЕМЕННОЇ Марії Андріївни
(с. Таврійське -Гладківка Голопристанського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.)

ГОЛОД – 1933 ОЧИМА ДІТЕЙ – 1993

"В голодний 1933-й мені було 12 років, – розповідає Марія Андріївна Ременна. З весни, в кого був хліб, забрали весь. Мама закопала під піч трохи хліба, адже треба було якось жити. У нас в сім'ї було семеро дітей. Але так і не дочекались ми скуштувати теплого щойно спеченого хліба. Одного разу вранці прийшли якісь люди і забрали все до зернини. Голодуючі ж збирали різні рослини: кропиву, цвіт дерев, бересту, лободу варили і їли. Але цього, звичайно, було замало, щоб вижити. Люди почали пухнуть. Були випадки, коли батьки їли своїх дітей, а діти – своїх старих батьків. Пам'ятаю, як одного разу, коли йшла до школи, мене покликала до хати якась жінка. Тепер не розумію, як я, знесилена, зуміла вирватися і втекти від неї. Її страшні очі ще довго переслідували мене усі сні.

Коли в колгоспі посіяли, за те, щоб люди йшли на поле працювати, їм видавали 100 г хліба і 100 г макухи. На роботу йшли всі діти, починаючи з 10 років, і старі люди, котрі ледве могли ходити. Бо хоч ту чорну, гливку масу і не можна було назвати хлібом, та все ж… Мій тато помер у ті страшні роки, бо все, що одержував за роботу, віддавав нам.

Як почалися жнива, люди ночами ходили на поле красти колоски. І цим хоч трохи підтримували життя в своєму тілі. Збирали в лісі гриби і ягоди. Сушили, щоб якось мати бодай найменшу надію на майбутнє.

Небагато людей витримали ці випробування, але вони вже ніколи не зможуть викреслити ті роки із своєї пам'яті.

Записала О.Ременна.
Упорядкував Ф.Морозюк.
18 лютого 1995 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РИБАЛКИ Олександра Івановича,
1917 р. народження
(м. Алчевськ на Луганщині)

Хочу описать быль слободы Колядивки, т.е. крестьян Колядивки с 1929 г. по 1932 г. Что помню, что бачив, что рассказали мои покойные батько и матир.

Я, Рибалка Олександр Іванович, родився в 1917 г. в слободе Колядивка Ново-Айдарского района Донецкой (теперь Луганская) области. Слобода була 7-ми верст довжиной и 4-х шириной, протекало через нее две рички – Ювсуг и Гремучая. Очень красивая була слобода. Даже слобидська молодежь таку писню спивала:

"Шульга горить, Шульга горить, на завод палає.
Колядівка у долині вся золотом сяє".

Шульга – це тоже слобода, а завод – це Александровский конзавод.

А тепер опишу, что сталося с циею слободой, людьми в 1929 году. Началось раскулачивание богатых людей, в которых были трактора американской марки "Фордзон" с железными колесами, молотилки, мельницы, вальцовки, маслобойни, багато скота и землеобрабатывающего инвентаря. Таких людей было в слободе чимало. Их в 1929 году зимой безоговорочно грузили на подводы – старого и малого – и вывозили на сборный пункт в Гайдар. А имущество и хаты забирали в организованные колхозные дворы, де скот пропав од холоду и голоду, а техника и инвентарь поржавилы и прийшли в негодность. А людей в Архангельську область вывезлы, в тайгу. Там они и погибли от холода и голода.

А тепер опишу, как везли их из слободы до Гайдарю. Расстояние – 25 верст. За 12 верст по пути к Гайдарю есть так званый Широкий Яр. Там пидводы остановили и дали команду всем раздеться до нательного белья, невзирая на возраст, сфотографировали. Потом по команде оделись и продолжали путь.

А тепер про себя, т.е. про нашу семью.

Наступыв 1932-ый год. Полная насильная коллективизация. У батька 5 душ семьи, дви пары волив, одна лошадь, одна корова, 20 овец, двое свиней, индыкы, вутята, куры. Колы батькови предложили зимой вступить в колхоз, то батько не дав согласия. Его ночью забрали в сельсовет, раздели до нательного белья

и посадили в пустую комору. И вин там сыдив до утра, обморозився весь, а утром в сельсовете его побили и пустили додому. После цього вин захворив и лежав в Старобильской больнице до апреля месяца.

А в нас забрали всю худобу и весь хлеб, а 2 мая 1932 года вывезли нас из своей хаты на край слободы в хату без викон и дверей и полурозкрыту. Там мы прожили до июля месяца. Девочка, 1925 г. рождения, умерла с голода. Я опух. Батько найняв пидводу, и ночью ми выехалы в город Алчевск без ниякых документов, так як тоди их не давалы. Но ми повстраивалыся на роботу, а *жилы в сарае в селе Кам'янка,* в трех километрах от Алчевска. А повстраивалыся на роботу благодаря тому, що батько в то время считався грамотным, его с охотой взялы на роботу в один конный двир бухгалтером. Жизнь наша пишла налаживаться, но недовго батько прожив.

Все йшло по лозунгу Ленина: "Кулака уничтожить, як класового врага!" И над красивой слободой в 1933 г., которую опустошили от людей голодом, повис черный флаг, а слобода заросла бур'яном, по которому ходылы вовкы.

А тепер знову про себе.

В армию мене не бралы до 1939 года, так как я сын кулака, а потом мене забрали в 1939-му, 19 ноября. Служив я во Владимир-Волынському в 38-й легкой танковий бригаде. Кончив полкову школу на механика-водителя "Т-34". Там почалась вийна, отступали мы з боями до старой граныци. Уже пид Новоград-Волынськом нас осталось мало. И нас отправили на формировку в Киев, в Дарныцю. В общем, я от Владимир-Волынська до Сталинграда все время був в действующей армии Юго-Западного фронта. На Воронежском, Степном и Донском, и от Сталинграда до Берлина.

Демобилизувався в 1946 г. в Австрии. Стою на учете в Совете ветеранов 3-й танковой армии, три раза приглашали на встречу ветеранов в г.Москву. И вдруг мене признают: "Полицай г. Киева". 4 февраля 1991 г. вызывают меня в прокуратуру к следователю в присутствии какого-то майора в военной форме. Следователь говорит: "С вами надо поговорить в присутствии майора, где вы были с 1942 до 1943 года". Я ему представил военный билет, в котором было записано, з якого времени и по яке время, в якому направлении и в якых частях я був. Майор каже: "Це не доказательство" и дывыться на меня нечеловеческим взглядом. Вдруг раздается телефонный звонок. Следователь отвечает, что все-все данные есть, он сидить у меня со слезами. Потом следователь спросил: "У вас есть фотографии военного времени 1942 или 1943 года?" К счастью, вона була в мене, я ему принис. В г. Воронеже ми фотографирувались экипажем 15.III.1942 г. Следователь признал це як документ, а майор – ни. Я перестав плакать и послав его к чертям. Он на мене яростно обрушився: "Як вы могли получить две медали за взятие Берлина и за освобождение Праги?" Я ему сказал: "Во-первых, выполняли задание, т.е в наступление шли, никто не просил наград, а, во-вторых, часть армии шла на Берлин, а часть – на

Прагу. Вот и наградили меня и за Берлин и за Прагу". Я его упрекнул: "С вашим званием я б такий вопрос не задавав". Вдруг раздается еще телефонный звонок и здорово чуты из трубки: як вин, тобто я, чувствуе себе. Следователь отвечает: "Нормально". Майор угрожае арестом. Я в ответ: "Будет знать Совет ветеранов 3-й танковой армии, который возглавляет генерал-полковник, дважды Герой Драгунский". Майор притих.

Звидкиля ця провокация взялась? Я два года добывався поставыты мени в мою хату телефон. До кого тилькы не обращався, а воны ризни причини выставляють. Я решив поихати в г.Киев в министерство связи УССР. Це було в 1989 г. в сентябре месяце. Но к министру связи я не попав, а попав до зам.министра Царюка Бориса Константиновича, который от меня отмахнувся. После всих цих событий я написал письмо в "Робочу газету" и ризко критыкував местных и областных партократив. Вот мене и взяли на такий испуг. Я написав письмо в архив Министерства обороны СРСР. Написав в письме, в яких частях служив, колы призван в армию и колы демобилизувався. Ждав ответ бильше года, но воны вислали ответ на горвоенкомат. Я явився в горвоенкомат. Мне сказали: "Ваши слова и то, что записано в вашем военном билете, подтвердилось". Но газета "Труд" не опубликовала мое письмо, а, наверное, вернула письмо тем, на кого я жалувався. И решили меня потрясти, потому что местным властям большие права дали. Хоть куда жалуйся, а жалобу рассматривать будуть те, на кого жалуются. Такая система дала разгул местным властям и во время коллективизации – что хотели, то и творили.

До свидания. Извините за плохой почерк: руки трусяться. Зрение погане. Но хочеться рассказать пережитое беззаконие. Наша жизнь, яка вона була, така и осталася, тильки в другий форми. Довго ждать ще справедливости...

1992 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РИБКИ Уляни Петрівни,
1917 р. народження

(с. Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

Раніше, в голод, я жила в іншому селі. Батько загинув у революцію. Мати померла. Нас (залишилося 3 сестри і брат) виховувала бабуся.

Почалась колективізація, всіх зганяли в колгосп. У селян забирали і корів і коней, вишкрібали все з горщиків. Бабуся працювала в колгоспі, і я з нею ходила в степ.

В 16 років пішла навчатися на вихователя. Отримувала пайок – 200 г хліба. Назбираю хліб за тиждень і посилаю в село, щоб сестри не померли з голоду.

Всіх дітей села (у кого не було батьків), забирали в дитячі будинки. Їли траву, мишей, мерзлу картоплю. Всі ми вижили.

Не дай, Бог, комусь таке перенести.

Записала Н.Кудрявець.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РИБЧІЙ Марії Гнатівни,
1929 р. народження

(с. Мишурин Ріг Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Про голодомор 1932–1933 рр. розповім зі слів моєї матері – Рибчій Степаниди. Батько у 1929 р. виїхав у Дніпропетровськ, а сім'ю забрав туди осінню 1932 р. Поїхали останнім пароплавом, саме перед тим, як замерз Дніпро. Мати часто приїздила з Дніпропетровська додому, бо жалко було кидати хату. В свою хату дозволила заходити й ночувати розкуркуленій сусідці – Федосії Лисин, яка переховувалася з дітьми у проваллях. Одного разу 1933 р. вона приїхала в Мишурин Ріг під вечір і пішла до своєї хати, де сподівалася побачити Федосію. В с.Мишурин Ріг вони жили на Почепилівці – так називалася та частина села. Коли зайшла до хати, то побачила там двох незнайомих людей – чоловіка і жінку. Привіталися. Спитала в них про те, хто вони такі. Вони відповили, що побачили пусту хату, зайняли її та й живуть. А мати сказала, що вона хазяйка цього дворища. Тоді вони відповили: "Якщо ви хазяйка і приїхали, то залишайтесь ночувати". Мати вирішила залишитися. Вони її ще чимось нагодували. Жінка з чоловіком не були ні пухлими, ні худими, а навіть повненькими. А тільки чомусь їй було дуже тривожно на душі, хоч це була її власна хата. Особливо її непокоїв чоловік, жінку він називав мамою, і весь час то виходив, то заходив в хату знову. Ось він вийшов, а перед тим сказав: "Вже зараз зайду і будемо лягати спати". А під стіною стояла лава, на ній щось лежало, лава була накрита рядном. А мати моя ненароком поклала руку, рука сприснула, і вона відчула щось вологе. Тоді, як та жінка відвернулася, вона швидко відвернула рядно і побачила куски м'яса. Був голод, а в них такі великі куски м'яса. А у дворі ніякого господарства немає. Вона тоді дуже злякалася. Коли той чоловік знову зайшов і питає: "Ну що, будемо вже лягати спати?" А мати моя каже: "Я вже так стомилася, що й не засну, ось вийду на двір, потім зайду й так засну, що й до ранку не збудите". Вона вийшла з хати і городами, скільки духу було, чкурнула звідтіля до кумів своїх, які жили через 3 хати. Коли прибігла, сильно постукала. Кума відчинивши двері, сказала: "Звідти ти? На тобі, Степанидо, лиця немає". Мати їй все розповіла. Коли вони ранком з кумою та ще одним сусідом прийшли

на те дворище, то тих людей там вже не було. Судячи з усього, можна гадати, що це були ті самі Нор Марфа з сином Федотом, про яких розповідала Рось Ганна Федорівна. Адже село було великим, і люди, які мешкали в різних його частинах, могли навіть ніколи не бачити один одного.

Нас, малих, мати ляпала, коли ми не слухались, бо нас було п'ятеро. "Як не будете слухати, одвезу вас в Мишурин Ріг, до Голубки", – лякала нас мати. Люди в селі говорили, що Голубка (прізвище якої було Голуб) в 1933 р. ловила, вбивала і їла чужих дітей. Там, по сусідству, з Голубкою пропала дівчина 16-ти років, дівчина була гарна, не худа. А через деякий час мати дівчини побачила в Голубки хустку своєї дочки. Тоді мати тієї дівчини підбігла до Голубки і закричала: "Куди ти діла мою дитину?" В самої Голубки було 4 дітей. Ще одна нещасна мати – баба Холодниха – до останніх днів свого життя була впевнена, що її сина занапастила саме Голубка.

Запис: Д.Манько.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РИЖЕНКА Петра Кузьмича,
1916 р. народження
(м. Павлоград на Дніпропетровщині)

Голод переживав я у селі Кочережки Павлоградського р-ну Дніпропетровської області. Сім'я займалася сільським господарством. Були у нас коні, воли, корова; реманент: плуг, борони, сіялка, віялка. Землі було у батька 18 десятин. А в період колективізації залишилась лише одна коняка, і ту забрали.

Голод в селі розпочався 1930 року і тривав до 1934-го. Ніякої допомоги ніхто голодуючим не давав, а забирали все, що у людей зароблене тяжкою працею було. Обшуки робили односельчани – актив під керівництвом представника району Бродського. При вилученні зерна і майна всі були жорстокі. Актив не страждав від голоду, а решта – всі страждали.

Спасалися, хто як міг. Тікали на Донбас, Кавказ, в інші міста. Дядько Пилип з жінкою виїхали на Кавказ, тітка Марфа – в м.Плавськ (Росія). В Сухумі у дядька був участок на горі, де були одні камні. Носили землю корзинами. Пилип робив на залізній дорозі. Продавали овочі і фрукти. А його син закінчив медінститут з червоним дипломом. Був на прийомі у Сталіна, і коли була війна з Китаєм, то робив там хірургом. Втекти із села можна було тільки на початку голоду.

Померли од голоду мої дідусь, бабуся, тато, мати, Марія, Іван і Надія, 3-х років. Один я вижив. У нашій місцевості був і канібалізм. З 1930 року по 1933 рік було дуже тяжко. Такої сім'ї не було, де хто б не загинув.

Гарно пережили голод тільки ті, хто був при владі. Правда, голова колгоспу Солов'яненко з людьми поводився непогано, але ніякої ролі він не відігравав, з ним не рахувалися. Сім'ю Москаленка Омеляна вигнали з хати, їх бабусі було 100 років. Шукали у них гроші, знущалися, виривали волосся. Все це робив активіст Гончар. А сестра Москаленка виїхала з Кочережок і ніколи не приїжджала туди. Діти, люди похилого віку умирали од голоду, а їх трупи в колодязі вкидали.

Після голоду сім'ї не було. Голод поглинув. Ще під час голоду батько забрав свою коняку з колгоспу, щоб з'їсти. Його впіймали, мене посадили в тюрму, а що трапилось з батьком – невідомо. Приїхала жінка – уповноважена ЧК і розпорядилася, щоб дітей розкидали по колоніях. Вивезли в Харків, потім в Охтирку. Говорили, щоб не переживали, нас накормлять, вдінуть. Жили там добре, вчилися. Нас, 16 хлопців, відправили в Охтирку в інтернат № 73/12, там я пробув 4 роки. Там було дуже гарно, ми училися, кормили добре, була воєнна форма на нас, військова дисципліна. Училися на зоотехніків та агрономів. Там я получив професію зоотехніка. Після нас цей інтернат ліквідували, а руководство і преподавателів в 1937 році постріляли. Після війни я поїхав в цей інтернат, щоб одблагодарить за гарне воспітаніє і дізнався про це.

З інтернату мене на канікули відпустили до дядька додому. По дорозі бачив багато трупів на землі, а в Лозовій – цілий состав із платформ, на яких були трупи. В Павлограді пішов у бік Вербок, і не доходячи до села, зустрів діда, який глянув на мене і сказав, щоб я не йшов у село, бо з'їдять. От такі робіть висновки, що там діялося. Це було не тільки в Кочережках, а й в усіх селах.

Будучи в м.Харкові (тоді там була столиця України), бачив кладовище, де навкруг мертві лежать, а люди вже не реагують на це, переступають через трупи і йдуть. Ці люди їхали із сіл і помирали в містах.

А в інтернаті завхоз зимою послав мене і ще одного хлопця поїхать конякою розбирать дім на дрова. Поїхали ми туди, увійшли в хату, а там лежала на кроваті молода жінка і двоє дітей коло неї. Вона нам каже: "Ми ще живі, не розбирайте дім". Так ми назад поїхали, хотіли допомогти, сказали, що там живі люди, а завхоз каже, що з парткому сказали, що там немає живих.

А рядом з Охтиркою є велике село Хухра, нас послали туди буряки полоть. Ми побачили, що те велике село все мертве, хати пусті. Двоє мужиків їздять і збирають трупи, бросають в пусті колодязі та ями.

В кожному городі був магазин, називали його "Торгсін", там було все: хліб, ковбаса, сало, тільки продавали ж не за гроші, а за золото і серебро. Ці магазини були євреїв.

Голод 1932–1933 років у 100 разів гірший, ніж війна. У війну погибло на Україні 7 мільйонів, а в голодомор 10 мільйонів, і це, в основному, діти і старі люди. І це не те, що хліба не було, хліб був, але його забирали, даже з горщиків. Люди ховали, але все одно актив знаходив. Робили це свої люди (отбросы общества)

під руководством представників з району. Після голоду не залишилося нашої сім'ї, а близькі роз'їхалися по світу.

Записала Ю.Демченко.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РИХТИКА Якова Орестовича,
1905 р. народження
(с. Вінницькі Стави Гребінківського р-ну Полтавської (тепер Київська) обл.)

"Мій батько, Рихтик Орест Якович, помер в 1918 році. Йому тоді було всього 40 років. Я закінчив трьохкласну церковно-приходську школу. Після смерті батька почав сам господарювати.

В 1919 році прийшов виконавець і через шибку у вікні повідомив, щоб я йшов на майдан, де проводитимуть сільський схід. Там стояли три червоноармійці на конях. Коли селяни посходилися на майдан, один із червоноармійців заговорив: "Граждане, мы прибыли к вам организовывать Совет. Для чего Совет? Совет для того, чтобы у вас были сеялки, плуги, культиваторы!" За сказане я готовий був підняти обидві руки. Та й усі присутні люди були також за такий "Совєт".

Потім він знову заговорив: "Но для того, чтобы утвердить Совет, нам нужна сила. Особенно нам нужны лошади. А поэтому нам нужно создать комиссию из трех человек, которая установит, сколько можно взять лошадей в селе. Лошади будем брать у тех, у кого имеется не менее трех или четырех". І тут почалася суперечка. У мого діда Якова узяли коняку, а всього в селі їх взяли три. Пізніше мені стало відомо, що у селі Мар'янівка коней Червоній армії не дали зовсім, а в Ксаверівку червоноармійців і зовсім не впустили. В селі Пинчуки між червоноармійцями і селянами відбулася бійка.

Коли почалася колективізація, в нашому селі організували колгосп "Українець". Мій дід відмовився вступати до колгоспу. Він мав вітряка і хотів господарювати самостійно. Мати також не хотіла вступати, але почали тиснути, погрожувати, і вона змушена була стати колгоспницею. Здали коня, зерно, гроші, сани парокінні, жатку та інший дрібний інвентар. Поставили мене мельником. А коли діждали весни, дали мені свиноматку і два підсвинки, аби я організував свиноферму. Цей колгосп довго не проіснував. Уже в 1931 році люди почали виходити з нього. З боку влади почалися репресивні дії. Мого діда активісти вигнали з хати. Пізніше завітали і до мене. Вигребли з хати все, що було – до останньої зернини, а самого заарештували і вислали в Архангельську область. По дорозі

я втік з поїзда, добрався до Вологди, а потім почав добиратися і до України. Мене зловила міліція, почалися допити. Врешті-решт, якимось чином мене відправили на роботу до Москви. Працював під прискіпливим контролем, втекти не мав жодної можливості.

Коли вже після голоду повернувся в рідне село, то побачив його напівживим. Багато моїх родичів померли з голоду. В селі стояло декілька хат зовсім пустих – там померли всі. Я дякував Богу, що дав мені можливість вижити, що я не розділив долю багатьох моїх односельців.

За час панування радянської більшовицької влади багато прийшлося мені чути, яка вона добра, як вона турбується про щасливе життя людей, і тоді я подумки говорив собі, бо вголос, при людях говорити було страшно: "Це ж та влада, яка відібрала у наших селян землю, худобу, зерно і заставила їх вмирати голодною смертю. Ганьба такій владі!"

Записав М.Таран.

✦ ✦ ✦

РІЖКО А.І.

РЕАЛЬНІ КІЛЬКІСНІ ОБСЯГИ ЕТНОГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ (фрагментарно)

В розвиток розкриття проблеми по фактичному обґрунтуванню конкретної чисельності жертв українського голодомору та інших форм геноциду в межах України і етнічно-українських районах Росії до 1938 р. (Курська, Орловська, Волгоградська області та Кубань) пропонується нами нижче конкретний напрямок вивчення цього питання.

Без цього було б неможливим уявлення формування динаміки самої проблеми, яка викладається нижче.

Начнемо з того, що імперська влада завжди надавала великого значення картографічному і плановому зображенню всієї наземної селітебної ситуації на великомасштабних топографічних планшетах, особливо фіксуванню їх розмірів і самого характеру поселень території України і південної частини Росії, яка завжди була заселена, повністю чи частково, українським етносом. На основі таких планів велися завжди всі господарські, землевпорядні роботи і військові дії. Вже з 17–18 ст. вище зазначена територія була покрита тріангуляційною мережею, з допомогою якої виконувалися топографічні зйомки всіх масштабів, особливо великомасштабні. Переважно для військових потреб виконувалось картування території в "трьохверстному" масштабі. З 1917 р. до 1920 р. створювалися уже і топографічні карти-планшети масштабу 1:25000 з зображенням ситуації включно до окремих будов і садиб. Топографічні планшети переважно "трьох-

верстного” масштабу використовувалися і в революційні часи і громадянської війни (1918–1924 рр.). Вони використовувались, як регулярними арміями, так і окремими та бойовими загонами. Після вище зазначених подій на протязі всього часу (аж до 1930–1932 рр.) топографічний матеріал був майже повністю оновлений і скорегований. Треба відзначити, що саме в той час почала спостерігатися стала тенденція зростання кількості сільського населення, як за рахунок природного приросту, так і за рахунок переселення (повернення) частини українців з міст в села, котрі раніше, переважно випадково, туди потрапили. Це засвідчено переписом населення в 1926–1927 рр. Етнічний український склад в сільській Україні не змінився і сягав: в 1998–1999 рр. 95–97% осіб української національності. В українських адміністративних районах Росії (Курщині, Поволжі, Кубані, південного Сибіру та Далекого Сходу, віднесеного до “зеленого клину”) під час перепису населення (1926–1927 рр.) був зафіксований також високий процент етнічних українців (43–62%). Першопричиною всіх лих, які супроводжували на теренах імперії цей етнос, було те, що в українській нації російський уряд завжди вбачав потенціальних сепаратистів з величезним нахилом до індивідуального землеробства і непокірності чужоземній владі. Це все повністю вступало в суперечність з маніакальними бажаннями всіх російських урядів по витворенню єдиної манкуртної спільноти в межах імперії. В той же час більшовицько-семітський уряд Росії, починаючи з 1917 р., мав наміри фундаментально розрахуватися з всесвітніми “хабадовськими” господарями за активну і ведучу роль семітської еліти в здійсненні жовтневого перевороту і приведенні до влади семітсько-більшовицького уряду Леніна. Такою платою мало стати “відновлення хозарського каганату” в “псевдоісторичних” його межах, що повністю співпадало з сучасними розташуваннями української нації в південно-західній частині імперії. “Зачистки” і “розчистки” визначеної території від “хохляцьких гадів” було розпочато зразу ж після революції в роки громадянської війни та інтервенції північно-східного сусіда в межах України. Тоді більшовицьким комісарським корпусом, що на 80–90% складався з євреїв, уже за короткий час було знищено більше 1 млн українців. Сучасні ж землі тодішньої Палестини ще були мало сприятливі для масового проживання цивілізованого “богом обраного народу” в силу несприятливого там клімату та їх мусульманського оточення, яке ніколи не поступалося своїми інтересами і територіями. Тому для керівників міжнародного єврейського “бомонду” величезний інтерес могли являти тільки території історичної Хозарії в межах сучасної України.

Враховуючи все це, імперський уряд, продовжуючи вже розпочаті “зачистки”, почав негайно з 1928–1933 рр, вживати дієвих заходів по недопущенню офіційного засвідчення великої наявності українського етносу не тільки в Україні, а й в межах Росії. З цією метою, перш за все, в межах останньої були закриті українські школи, технікуми, училища, заборонено українське книгодрукування, видання газет і журналів та інше. Це стало першим етапом геноциду проти

українського населення на територіях самої Росії. Подальшими стали заходи по тотальному вилученню продуктів харчування у населення під виглядом "хлібозаготівель", що сприяло зменшенню населення через підвищену смертність і зниження народжуваності. Вдавалася влада і до розстрілів та виселення українців на Північ та в Сибір. Ці дії можна кваліфікувати як геноцид, тому що вони були направлені тільки проти українців, які проживали в самій Росії до 1932–1933 рр. і були на 70–80% замучені штучно там створеним голодомором. Фактично це була репетиція дієвих сатанинських заходів перед тотальним винищенням українців на материковій Україні (по сучасній геноцидній термінології це типові етнічні "зачистки").

Найвагомішим свідченням цих подій міг би стати детальний аналіз і співставлення динаміки територіальної інфраструктури розміщення українців на її сільських теренах України до голодомору 1932–1933 рр. і після нього (десь до 1938–1939 рр.) через вивчення і співставлення великомасштабних картографічних матеріалів (топографічних планшетів масштабу 1:25000, або інших планово–топографічних планшетів близьких масштабів, виготовлених до 1933 р. і після нього) з аналогічними матеріалами пізніших знімань. Особливу увагу, мабуть, потрібно було б звернути на такий матеріал, складений напередодні Другої світової війни генеральними штабами Радянського Союзу та Германії, коли вже застосовувались аерофотознімання при допомозі найпередовішої цейсівської оптики. На основі таких картографічних матеріалів вели свої операції німецькі і радянські війська, а також американська авіація під час "човникових" рейсів між італійськими, англійськими аеродромами з одного боку і такими ж аеродромами, що були на території Полтавської області в Україні (мм.Полтава, Пирятін, Миргород). Топографічний матеріал періодів 1938–1940 рр. створювався напередодні самої війни, і був досить точний, так як обидві сторони (радянська та німецька) ретельно готувалися до війни. Складання планшетів велося з урахуванням попередніх знімань ще до 1933 р., які знаходилися в топографічних та геодезичних фондах обох країн. Позначки на більшості топопланшетів 1938–1953 рр. і пізніших аналогічних матеріалів, свідчать про те, що це була тільки коректура топографічних матеріалів, створених ще до 1932–1933 рр. Виходячи з вище сказаного, досить вірогідно, що голодомор даного періоду вніс великі зміни в інфраструктуру розселення на українських територіях уже напередодні Другої світової війни в напрямку зникання з цих територій багатьох будівель сіл, хуторів та цілих сільських фрагментів. Свідками зникання можуть бути заміни позначок на планшетах про кількість подвір'їв та окремих будівель. Все це, однозначно, не могло не враховуватися при підготовці до військових дій з обох боків. Тому можна стверджувати, що співставлення знімань до 1933 р. і після нього є абсолютним незаперечним фактом обсягів зміни етнічно-селітебної ситуації в Україні.

Автор даного матеріалу був свідком наявності слідів людських осель, які вимерли під час голодомору і про що ще "пошепки" говорили люди, які уціліли

від нього ще до початку Другої світової війні. Будучи цікавою дитиною і чуючи таємні розповіді про ці трагічні події дорослих людей, уже з шестирічного віку й на протязі наступних років він сам з такими ж однолітками, виявляли в межах навколишніх сіл і поблизу їх численні сліди людських доголодоморних поселень, що й зараз ще збереглися, як в рельєфі, так і в пам'яті багатьох живих ще мешканців цих бувших поселень. Уже тоді мешканці цих сіл, що вижили, указували на місця найчисленніших захоронень жертв. Це бувші колодязі, погреби і "глинища". (Розповідь про себе, ровесника голодомору, буде приведено далі в наступному спогаді).

Сліди колишніх поселень болісними шрамами ще довго будуть виділятися, як в межах території таких хуторів і сіл, де жив автор спогадів до 14 років, так і по інших сусідніх аналогічних поселеннях України. Ці специфічні українські "рани" у вигляді жовтувато-рожевих і жовтих глинисто-цегляних плям – слідів зруйнованих осель хліборобів на тілі жирних і самих потужних горизонтів чорноземів світу – в хуторах, селах та поблизу їх, як існуючих, так і в своїй більшості вже зниклих з лиця землі, ще довго будуть німим докором – "воланням" до світової громадськості – страшним застереженням, а саме в такому плані: "Тут померло страхітливою голодною смертю з проявами "канібалізму" цілі покоління хліборобів, годувальників людства, що вели свій тисячолітній родовід з дотрипільських часів (орачів, оріїв-аріїв), які на протязі тисячолітньої документально зафіксованої історії цих земель не пам'ятали жодного з фактів голодної смерті, тим більше масової, тим більше з фактами людоїдства".

Ретроспективний аналіз вищезгадуваного топографо-планового матеріалу в хронологічній послідовності і співставлення його з епізодичними і локальними даними окремих свідків тогочасних подій, що дивом дожили до наших днів, міг би стати ключовим матеріалом для установлення найбільш вірогідної цифри жертв геноциду 1932–1933 рр. Уже на цьому етапі можна передбачити що вона буде близькою або більшою, ніж та, що була озвучена в конгресах США і Канади в 70-х роках і була названа депутатом Верховної Ради України поетом Андрієм Малишком, в кількості 15 млн чоловік. Дуже вірогідно, що американські і канадські вчені при обгрунтуванні такої цифри, більш за все, виходили з порівняльного топографічного аналізу планшетів періоду до 1933 р. та з більш пізнішою аналогічною інформацією, і яка, імовірніше за все, знаходиться, а можливо, ще й зараз є в архівах цих країн. Тому можна припустити, що аналогічні матеріали знаходяться і в фондах Росії.

Детально аналізуючи великомасштабний топографічний матеріал різних років після 1933 р. і втративши надію мати вихідний матеріал (тобто знімки до 1933 р.), на основі якого виконувалося картування території України в передвоєнні і післявоєнні роки, керуючись власними спогадами і підказками деяких своїх сучасників, була нами проведена спроба реконструкції ситуації розселення народу до 1933 р. на прикладі одного села, яке пізніше мало вже статус хутора Петрашівки.

При цих і подальших реконструкціях фактів розселення народу України в доголодоморний час враховувалося те, що сільський люд тоді не мав ніяких паспортів і був закріплений (як справжні "кріпаки") за своїми селами в сільських радах, артілях, "комунах" чи пізніше в колгоспах. Тобто всяка зміна щільності інфраструктури розміщення населення могла пояснюватися тільки фактами виселення люду в "далекі краї" або насильницькою смертю, тобто голодомором. Природна смертність від захворювання чи старості перекривалася тоді з надлишками високої народжуваністі. Епідемічні мори в цей час спостерігалися рідко, а, по переказах старожилів хуторів за пам'яті їх дідів і прадідів, такі явища не спостерігалися взагалі. Населення було консервативним по відношенню тогочасних соціально-революційних подій. Частіше деякі селяни приймали участь в збройних загонах місцевого формування, що, частіше за все, підтримували отаманів С.Петлюру, Зеленого, Григор'єва, Листопада та ін. Але процент їх не перевищував 12–15%. Ці учасники, як правило, завжди поверталися в свої хутори і села до своїх сімей.

Виходячи з вище викладеної ситуації, за демографічну константу різних розрахунків по динаміці населення цих і прилеглих до них інших хуторів, а також враховуючи сліди забудов, запустілі сади, городи, кількість видобутого місцевого будівельного матеріалу (глини, суглинку, піску та ін.), що частково зафіксовані і на топографічному матеріалі, виготовленому вже після 1933 р., ми з незначною вірогідною похибкою відзначаємо для доголодоморного часу такі цифри по кількості садиб і люду, пов'язаного з нами (по хут. Петрашівка –182 подвір'я і по хут.Соколівщина – 150 подвір'їв). Окрім цього, варто враховувати специфічні поселення селян на віддалі від основних хуторів серед полів, за 0,5–1,5 км від них. Ця ситуація виникла, в основному, після столипінських аграрних реформ. Виходячи з вище наведених фактів та враховуючи те, що селянські родини тоді були досить численні (від 5 до 12 чоловік), то у відповідності до тенденцій динаміки демографічної інфраструктури напередодні голодомору на першому хуторі (з урахуванням польових розселень поблизу них) проживало близько 900 чол., на другому – близько 700 чол.

Після аналізу топографічного матеріалу за постголодоморний період вже зафіксовано на доступних для всіх зацікавлених дослідників матеріалах, що тут відповідно нараховувалось в першому хуторі тільки 32 подвір'я, в другому– 35 подвір'їв. Чисельність родин тоді вже рідко перевищувала 2–5 чол. (див. список №1). Відповідно на території першого проживало 110–120 чол., другого – 100–108 чол. Друга світова війна, що пройшла по цих землях, мало вплинула на стан їх демографії, так як уже ні на що було впливати, хоч перший хутір був спалений німцями дотла. Мешканців хут. Петрашівки на війні 1941–1945 рр.загинуло 10 чоловік, хут. Соколівщина – 8 чоловік. Якщо під час голодомору гинули діти, жінки, чоловіки і старі люди, то в час Другої світової війни тільки чоловіки. Середній вік людей, що загинули під час голодомору, по приблизних розрахунках,

складав 8–15 років, тоді, як під час війни загинули, в основному, тільки чоловіки віком 38–40 років. Ті, що загинули від голодомору і війни, це все люди однієї української національності. Підтвердженням такої високої ефективності "зачистки" українських територій через голодомор та інші репресивні заходи є той факт, що вказані хутори після повторного розкріпачення населення в 1950–1957 рр., тобто після видачі кожному дорослому мешканцю, який залишився в живих, паспортів, ці хутори зовсім зникли з лиця землі. Там тепер поле зі слабими слідами минулих людських поселень, невгіддя – пасовиська або об'єкти нафтогазових промислів.

Всі більш-менш реальні картини відтворення того жахливого лихоліття, на нашу думку, можливі шляхом наукового аналізу великих масивів архівних і тодішніх публіцистичних матеріалів (в останніх можлива велика перекрученість реальності) з врахуванням спогадів учасників і свідків тих подій та переказів, що передані через родичів тих людей, котрі жили в цій місцевості або поблизу неї раніше, і в сім'ях яких були жертви голодоморної смерті.

Вже приблизний аналіз таких обставин повністю відкидає провокаційні офіційні заяви російських чиновників самого високого рангу про те, що такий же голодомор в цей час відбувався і в Росії серед етнічних росіян (насправді він не доторкнувся навіть тих етнічних росіян, що жили компактно в Україні). Про останнє може свідчити та велика кількість російських поселень на території Харківської області, які майже не постраждали від голодомору в 1932–1933 рр. (Первомайський, бувші Старовірівський та Савинський райони). Якщо аналізувати справжні відомі факти цього характеру в Росії, то вони чітко прив'язуються тільки до районів, де більшість складали українці. Така позиція сучасного російського уряду є свідомим шляхом зменшення прямої спадкоємної відповідальності за здійснення злочинів попередніми російськими урядами, і перш за все, за голодомори на етнічних українських територіях і намаганням спотворити, затуманити страшенні факти цієї трагедії по неукраїнських територіях, де такі явища не були загальними та антиетнічно вираженими. Хоча треба мати завжди на увазі, що уряд тодішньої імперії на 90% складався не з росіян, а з інородців переважно однієї етнічної чи етнічно-змішаної групи, що тяжіла до проісторичних своїх територій Палестини чи Хозарії.

Виходячи з відображеної динаміки демографично-селітебної картографічної ситуації на великомасштабних топографічних планшетах (в основному в масштабі 1:25000) за доголодоморні і постголодоморні часи (до 1930–1932 рр., 1934–1941 рр. і на кінець 1947–1953 рр.) і порівнюючи це з приведеними тут реальними фактами вимираннями тільки по двох селах Диканського р-ну Полтавської області – Петрашівці і Соколівщіни (в першому померло близько 800 чол., в другому – близько 700 чол.) і приймаючи до уваги те, що в той час в межах України було близько 10000 великих, малих і дуже дрібних сіл і хуторів, то

загальна цифра жертв цього геноциду є не меншою за 15 млн чол. Таке стверджують і інші дослідники, що публікують зараз свої матеріали.

Варто завжди пам'ятати, що якраз така цифра вперше була оприлюднена в 70-х роках депутатом Верховної ради України поетом Малишком А., на основі інформації, що раніше прозвучала в конгресах США і Канади. На нашу думку, ця цифра була одержана там відомими американськими дослідниками українського геноциду Робертом Конквестом і Джеймсом Мейсом. Більш за все, вони і були ті, хто першими проаналізували вищезгаданий топографічний матеріал по території України, який тоді потрапив в США від німецьких геодезичних служб після закінчення Другої світової війни, як воєнний трофей. Всі інші матеріали, за ствердженням наших спеціалістів з геодезії, і були вивезені із України в Москву в Головне управління геодезії і картографії десь у 1950–1957 рр. з метою уникнення коли-небудь відповідальності за геноцидну зміну демографічної ситуації в Україні. Свідками цього могли б бути ветерани геодезичної служби України, але вони ухиляються заявити про це, боячись ще й зараз переслідувань проімперсько налаштованих керівників.

Треба відзначити, що наші різноманітні намагання одержати в своє розпорядження вищеназвані матеріали офіційним шляхом, не мала успіху. І це після тих вимог президента, поставлених перед всією громадськістю про детальне вивчення причин і наслідків цих подій в "ювілейний голодоморський рік". Виходячи з цього, для такого вивчення даних подій могли б бути відкриті всі без винятку спецфонди й архіви для дослідників, хоча б в нашій державі. Але цього ще не відбувається.

Керуючись інструкціями по засекреченню інформації в тоталітарні часи, сучасні чиновники, по всій вірогідності, сумуючи за ними, все роблять в напрямку недопущення дослідників до цих матеріалів. Та по-іншому не може й бути, коли головним керівником всього архівного відомства до цього часу є комуністка Гінзбург О., духовним обов'язком якої є здійснення вказівок свого партійного керівництва по замітанню слідів кривавого злочину комуністичного режиму. Тому даремно нам сподіватися на те, що воля президента на відкриття архівів і спецфондів для таких досліджень може бути більше реалізованою, ніж бажання посткомуністичної, одночасно повністю комуністичної прохабадівської номенклатури замітати сліди злочинів. Президент в цьому питанні, як і в багатьох інших, проявляє абсолютну млявість і непослідовність.

Можливим би був такий ефективний напрямок по повному кількісному документальному обгрунтуванню геноциду української нації в частині антиголодоморної акції.

– Безперешкодно надати в розпорядження істориків-дослідників голодомору та Українському нституту національної пам'яті увесь великомасштабний топографо-картографічний ретроспективний матеріал для його подальшої

інтерпретації. Маються, перш за все, на увазі топопланшети масштабу 1:25000 і близьких до цього масштабів, зокрема, матеріали, що складалися ще до 1933 р.

– На випадок відсутності деяких видів такого матеріалу в Україні зробити запити-вимоги про надання таких копій з фондів бувших учасників Другої світової війни, перш за все, для Українського інституту національної пам'яті України. П-ну Юхновському І.Р. доручити розробку спеціальної наукової тематичної роботи з даного питання на ближчі 2–3 роки, відповідно профінансувавши їх.

– Міністерство освіти зобов'язати на відповідних факультетах (історичних, філологічних, географічних та ін.) рекомендувати для розробки студентами теми дипломних і курсових робіт з голодоморного питання на основі картографо-топографічного і архівного планово-текстового матеріалу та результатів польових досліджень. Результатом цього повинно б стати встановлення повних списків жертв голодоморів по кожному хутору та селу України, а також установлення місць поховання цих жертв.

Місцевим органам влади на основі відновлених списків жертв голодомору встановити поіменні спеціальні стели чи знаки на територіях існуючих, зникаючих і вже зниклих населених пунктів поруч з аналогічними знаками жертвам Другої світової війни для справжнього уявлення сучасних поколінь про кількісне співвідношення жертв комуністичного та фашистського терорів.

При цьому зауважуємо, що відповідні служби України обґрунтовують свої небажання надати топографічний матеріал знімання до 1933 р. його відсутністю. Це є дуже сумнівним, так як майже на кожному такому, ще існуючому планшеті стоять позначки "матеріали, скореговані по знімках 1930 р. В науково-дослідній практиці відомо, що, якщо є посилання на перше джерело, то до нього може звернутися кожний наступний дослідник і відмова з цього питання власника такої інформації може вважатися справжньої тільки тоді, коли таких матеріалів уже насправді не існує. Відмова в даному ж випадку не може сприйматися справжньою тому, що військові штаби всіх сторін Другої світової війни широко використовували топографічні знімки передвоєнних років як німецьких, так і російських топографічних служб. Можливо, що перед війною створення топооснови території України в масштабі 1:25000 виконувалися спільно обома сторонами (російською та німецькою). Про це свідчить недавно опублікована в пресі домовленість між Берією та Мюллером в 1938 р. Викладення всього вище наведеного має за мету активізувати дослідження про кількісне обгрунтування українського етногеноциду, прив'язаного до кожного села чи хутора України (існуючих чи вже повністю стертих з лиця землі). Внаслідок цього повинні бути складені рекомендації по спорудженню там відповідних персоніфікованих стел. Основними напрямками на шляху до цього повинне стати всебічне сприяння державних і громадських організацій в напрямку накопичення персоніфікації та прив'язка до місцевості конкретної ретроспективної і оперативної інформації для подальшої її передачі та інтерпретації в Українському інституті національної пам'яті.

До тексту додаються:

Списки 1–5*.

Додаток 1 (карта-схема)*.

Додаток 2 (регіональна ситуаційна карта масштабу 1:25000)*.

Дані спогади ілюструються великомасштабними картографічними схемами масштабу 1:25000, де візуально нанесені місця садиб мешканців села Петрашівка, що повністю вимерли, або де родини частково обезлюднені були голодомором, а також ті садиби, що були розташовані на полях поблизу цього села ("столипінські поселення") і які, за розповідями очевидців, також зникли після голодомору (див. списки 2–4).

Список №1
Мешканці хут. Петрашівка, які залишилися в живих після 1932–1933 рр., або народилися після нього

Буцький (Арсентій, Лукерія, Грицько, Дмитро, Василь, Сашко, Катерина, Марія, Владислав) – 9 чол.

Галушка (Марія, Тетяна, Іван, Олександр, Ніка) – 5 чол.

Гапчич (Ливко, Ливчиха, Тетяна, Сашко, Віктор); Худолій (зять) – 6 чол.

Гапчич (Грицько, Грициха, Наталка, Катерина, Михайло, Галька) – 6 чол.

Гнойовий (Тарас, Клавдія, Іван, Олександра, Антоніна, Люба, Ліна) – 7 чол.

Гонтовий (Степан, Олена, Олексій, Андрій, Іван, Віктор, Ліда) –7 чол.

Гончаренко (Федір, Галя, Федько, Оля, Галя) – 5 чол.

Гончаренко (Векла, Ніна) – 2 чол.

Гончаренко (Векла, Зінько, Наталка, Віктор) – 4 чол.

Гончаренко (Петро, Тетяна, Олексій, Люба, Віра, Ніна, Микола, Віктор, Ліда) – 9 чол.

Дід Роман і баба Романиха – 2 чол.

Кіблицька – 1 чол.

Кіблицький (Пилип, Галька, Галька, Валя, Гая) – 4 чол.

Костецко (мати, дві доньки) – 2 чол.

Кравченко (Калина, Ілько) – 2 чол.

Кравченко (Іван, Юрко, Ліда, Валя) – 4 чол.

Макаренко (Оришко, Іван) – 2 чол.

Мосяж (Кирило, Мосяжка, Ольга, Марія, Іван, Клавдія) – 6 чол.

Мосяж (Антон, Палашка, баба Миколиха, Валя) – 5 чол.

Нетудихата (Іван, Пріська, Іван, Галя, Марійка) – 5 чол.

Нетудихата (Левко, Одарка, Микола, Олексій, Михайло) – 5 чол.

Пістун (Харитина, Ониська, Іван, Настя, Ванько) – 4 чол.

Плюйко (Марія, Неля) – 2 чол.

Пода (Люба, Сашко, Марійка) – 3 чол.

Попряничка (Марія, Галька) – 2 чол.

Прядченко (Василь, Христя – Штефани, Андрій, Варвара) – 4 чол.

Прядченко (Вірка, Віктор) – 2 чол.

* Списки 4, 5 та додатки 1, 2 відсутні

Ріжко (Антон, Наталка, Олександр, Георгій) – 4 чол. :
Савченко (Володимир, Галька, Микола, Раїса) – 4 чол.
Смоляга (Кузьма, Галина, Анатолій, Неля) – 4 чол.
Удовиченко (Грицько, Марія) – 2 чол.
Удовиченко (Дмитро, Олександра, Єгор, Любка, Леонід, Неля) – 6 чол.
Удовиченко (Яків, Оксана) – 2 чол.
Федій (Семен, Домаха, Іван, Грицько, Ліза, Олександра) – 6 чол.
Федій-Катяк (Олексій, Марія, Настя, Ніна, Маруся, Ліда) – 6 чол.
Цибулька (Яків, Степаниха) – 2 чол.
Цибулька-Рижачок (Марина, Іван, Катерина) – 3 чол.
Цибулька (Дмитро, Галька, Марійка) –3 чол.
Всього проживало на кінець 1946 року 162 чол.

Список №2
Ситуаційні дані про володарів-родин садиб і кількісний склад людей, що були в цих родинах і повністю вимерли під час голодомору 1932–1933 рр., або зникли безвісти (безіменні жертви)*

Поблизу Савченок (2 садиби) – 14–15 чол.
За садибою Грицьків (3 садиби) – 18–22 чол.
За дворищем Киблицької (1 садиба) – 5 чол.
В садках Попрянички (3 садиби) – 7–10 чол.
За садибою діда Василя Цибульки (2 садиби) – 11 чол.
За садибою діда Миколи Цибульки (2 садиби) – 16 чол.
В межах садиби і городів баби Спепаниди (3 садиби) – 15–18 чол.
В межах садиби діда Штефаненка (1 садиба) – 3 чол.
В межах огороду і саду Левка Недудихати (2 садиби) – 7 чол.
В межах бригадно-колгоспного двору (1 садиба) – 5 чол.
Поблизу садиби баби Палашки (3 садиби) – 18 чол.
Між садибами Мосяжів та Удовиночинок (2 садиби) – 11 чол.
Між садами Ґонтових та Пістунів (2 садиби) – 11–19 чол.
Між садибами Гапчичів Ливка та Грицька (2 садиби) – 3–5 чол.
Між садибами Грицька Гапчича та Буцького Арсентія (1 садиба) – 5–8 чол.
Поблизу двору Гончаренко Петра (3 садиби) – 5–7 чол.
Між садибами Федія та Гончаренко (2 садиби) – 3–7 чол.
В межах садиб Кравченко Килини та Оришки (3 садиби) – 3–8 чол.
В межах садиби Гончаренко Векли (2 садиби) – 5–8 чол.
По дорозі в села Барабашівку та Кованьківку (8 садиб справа та 5 садиб зліва) – 20–30 чол.
За садибами Савченок та Ріжків садиби братів Балабонів (4 садиби) – 7–9 чол.
За садибою баби Козачки (1 садиба) – 3–5 чол.
За садибою Назарів (2 садиби) – 7–8 чол.
Поблизу садиби Киблицького Пилипа, де був шинок (2 садиби) – 6–8 чол.
У Семеновій балці (2 садиби) – 6–8 чол.

* Ці приблизні дані із слів людей, що залишилися на цім хуторі після голодомору і нами були зафіксовані – 1940–1947 рр.

Химкине дворище (1 садиба) – 3 чол.

На землях бувшого поміщика Єрмака поблизу балки Вербалка (19 садиб) – 50–70 чол.

Урочище Салати* (22 садиби) – 45–85 чол.

Урочище Лисаки* (20 садиб) – 30–60 чол.

Урочище Бондарі* (28 садиб) – 70–80 чол.

На північній околиці хут. Петрашівки за садибою Савченок– садиба Ріжко Андрія (мати Оришка з'їла від голоду п'ятеро своїх дітей і, збоживолівши, померла, а сам Андрій загинув в засланні на Соловках).

Всього 400–530 чоловік (за деякими даними ця цифра сягає 750 чол.

Список 3
Прізвища родин хутора Петрашівка, в яких частково вимерли члени сімей під час голодомору 1932–1933 рр.

Галушка – 3 чол.
Гершко – 11 чол.
Гнатко – 5 чол.
Гнойовий Гнат – 6 чол.
Голубка – 4 чол.
Кашуба – 8 чол.
Кіблицькі – 4 чол.
Макари – 4 чол.
Попряничка – 4 чол.
Савченко – 4 чол.
Сергієнко – 7 чол.
Сергієнко (другі) – 8 чол.
Смоляга – 1 чол.
Тютюнник – 10 чол.
Удовиченко Грицько – 3 чол.
Федот – 6 чол.
Шапочка – 8 чол.
Всього 90 чол.

[Підпис] А. Ріжко

* В цих житлових урочищах спостерігалися непоодинокі випадки канібалізму.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РІЗНИК Марії Титіївни,
1925 р. народження
(м. Павлоград Дніпропетровської обл.)

Я родилась в селе Булаховка Павлоградского района Днепропетровской области. Здесь меня и застал голод. В семью нашей было 8 человек вместе с родителями. В хозяйстве была корова. Мать управлялась с коровой, частью молока мы питались, а часть мать экономила, ездила в Днепропетровск продавать. На деньги, полученные от продажи, покупала продукты (хлеб, имевший форму караваев), складывала в мешок и распределяла на неделю.

Ходили мы на поле собирать картошку, свеклу, морковь, ранней весной ели траву, цвет акации, били голубей, синиц. Делали лепешки из травы.

Во время голода умерла моя сестра-близнец, потому что была очень слаба. Случалось даже, что старики выживали, а молодые умирали. Люди страшно пухли.

В школу ходила я в соседнее село, ходили мы, дети, по очереди – не хватало одежды. Сначала мама управлялась с коровой, а когда освобождались валенки и фуфайка, то мы шли в школу. Закончила я 3 класса.

24 жовтня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РОДАК Марії Іванівни,
1925 р. народження
(м. Київ)

Батьки мої жили у Володарському районі на Київщині і вважалися середняками. Мали корівку, конячку, поросятко і трохи домашньої птиці. Під час колективізації все забрали до колгоспу, де і скотина, і птиця подохли з голоду. Весною 1933 року сталінська “червона мітла” усе вимела з двору до зернини. У батьків нас було четверо. Сім’я голодувала. Всю зиму до цього мати, коли чистила картоплю на борщ, то паросточки на ній зрізувала трошки глибше, щоб весною посадити їх на городі, але голод примусив варити і ці лушпайки. Ми були пухлі, а старший братик, навпаки, висох до скелетика. Батьки були в розпачі. Якось батько, не будучи теслею, зробив граблі, ціпа і поніс у Володарку на базар. Покупців не було. Чоловікові, який поруч продавав просо, приглянулися батькові штани, і він запропонував обміняти їх на просо.

Батько погодився. З торбинкою проса, граблями, ціпом і в підштаниках ішов додому дванадцять кілометрів, але соромно було йти роздягнутим через рідне село, і він чекав, поки стемніє, у лісочку за селом.

Коли зайшов до хати і глянув на порожне місце від ступи, то оторопів і тільки промовив: "Забрали!" Присів на лавку біля столу, скрипів зубами – страшно на нього було дивитись. Раптом схопив ножа і рвонувся бігти з хати, але мати його затримала.

Просо ми давили пляшкою, проте безнадійно. Потім батько приніс колесо від воза, що якимось чином залишилося після розкуркулення, і качали його по просу на столі – на ранок мали пригорщ пшона. Снідали пшоняною юшкою, якої не бачили вже багато місяців...

Урядовий кур'єр. – 2003. – № 210. – 7 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РОЖЕНКА Бориса Івановича

(с-ще Борова Фастівського району на Київщині)

ЖИВЕ СВІДЧЕННЯ ПРО КОМУНІСТИЧНИЙ "РАЙ"

Ці спогади сім років чекали на оприлюднення. Написав їх мій покійний тато. 7 років його вже немає поруч з нами. Пишучи їх, батько дуже просив: "Синку, віддай їх кудись до редакції, аби люди знали правду, бо у ті жахи ще й не всі віритимуть. Але все це була правда, і мені й самому не віриться, що я через все це пройшов". При цих словах з очей хворого батька часто текли сльози…

Про голодомор на Україні 1932–33 рр. сказано і написано немало, але я хочу доповнити до цього, яке було ставлення комуністів до сільської інтелігенції в той час.

Моя мати, Діхтярьова Марія Олександрівна, була, як казали, ще "дореволюційною вчителькою".

Будучи селянською дівчиною, вона склала екстерном екзамен на сільську вчительку і до революції працювала в с.Розаліївка на Київщині. Після революції працювала в різних селах Фастівського р-ну. *В 1932 р. вчителювала в с.Велика Мотовилівка. Ми жили з матір'ю (я тоді був у 5 класі) в приміщенні старої школи, де був один клас і вчительська квартира.*

Восени 1932 р. пішли чутки, що в Києві дають якісь продовольчі пайки. Які, я і зараз не знаю. Вчителі школи звернулися до районного керівництва з проханням, щоб їм надали якусь продовольчу допомогу. У відповідь почули, що допомогу надаватиме їм місцевий колгосп. Ми отримали від колгоспу 3 пуди пшениці. Це був пайок на увесь рік. Як зараз пам'ятаю, що та пшениця була розділена на два невеличких мішечки.

Був у селі коваль на прізвище Верес. Невдовзі після того, як ми отримали ту пшеницю, він порадив негайно сховати зерно, тому що його відберуть. Мати, звичайно, не повірила. Адже цей пайок був цілком законним. Але про цю розмову

розповіла мені. У мене з'явилася думка, що все можливе. Порадившись, ми вирішили один мішечок сховати. Але куди?... І тут я запропонував висипати зерно в щілину між лежанкою (яка рідко коли топилася) і стіною. Ширина її була 1/2 цеглини. Ми висипали той мішечок, а зверху заклали цеглою і замастили глиною.

Після цього, десь через тиждень, до нас "нагрянула" комісія, яка "витрясла" у людей до останньої зернинки. На чолі комісії, яка складалася з сільських "активістів", був представник райкому партії. Основним його "атрибутом" був наган. Він тримав у руках якийсь папір і допитував матір: "Ви пайок отримали? "Так", – відповіла мати. –"А де він?" Вона показала на мішечок.

"Так ви ж отримали 3 пуди", – відказав "райкомівець". Вона відповіла, що частину змолола і з'їла, а частину віддала своїм старим батькам, які проживали в сусідньому с.Велика Снітинка. Вони ще трохи походили по квартирі, заглядаючи в усі горшки, потім забрали той єдиний мішечок з пшеницею і пішли. Тут ми зрозуміли, що в нас надія тільки на те, що сховали. Було в нас ще дві кози, але одну відразу, як тільки почався голод, украла сусідка, і, звичайно ж, з'їла, а другу ми вже тримали в хаті. Під весну почався голод, люди пухли і помирали. Ми діставали по склянці пшениці, і йшли до сусіда, в якого була ступа, і товкли її на борошно. Мати варила так звану "затірку", це щось подібне на клейстер. Додавши до цього трошки молока, ми мали свою "страву". Крім того, щоденно біля наших дверей сиділо декілька маминих учнів, спухлих від голоду, і вона їм давала по мисці тієї затірки. Багато з них, ставши вже дорослими, говорили, що їх врятувала від голодної смерті вчителька Марія Олександрівна. Так ми дожили до нового врожаю. Я ходив на поля, де вже було все зібране, і збирав колоски. (Зі мною ходив також нині живий ще Пендюр, ім'я якого я вже не пам'ятаю).

Це була небезпечна робота, позаяк "за колоски" судили. Наші запаси закінчувалися, а тут – нова біда. Нас виселяють із квартири і кажуть, що в приміщенні буде сільська рада. На щастя, нас прийняла сім'я Папки Костянтина, і ми поселилися в нього у надвірному сараї.

Після голоду почався висипний тиф. Мати захворіла на тиф. Я не говорив нікому про це і, попросивши в колгоспі коня, відвіз її в селище Борова, де був тифозний барак. У селищі був єдиний лікар Василевський, дуже чуйна людина. Я щоденно приходив до того бараку (це була якась стара дореволюційна дача) і заглядав у вікно. Там стояли голі тапчани з дощок. Чоловіки й жінки лежали поряд, всі були з постриженими головами і майже голі. Як потім розповідала мати, це робилось для того, аби якось уникнути вошей. Хворих там ніхто не лікував, бо не було чим. Живий залишався лише той, хто переборов хворобу.

Мати вижила і отримала роботу вчительки в залізничній школі селища Борова. Там вона працювала до і після війни. Жили ми дуже бідно.

Я пройшов усю війну від початку й до кінця. Залишився живий. Закінчив технікум, інститут. До виходу на пенсію працював інженером.

Самостійна Україна. – 1999. – №25–26.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РОМАН Олени,
1921 р. народження
(с. Петрове Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Пам'ятаю, прийшов до нас дядько, і мама натовкли в ступі голяків (кукурудзяних качанів без зерна) і напекли коржиків, а я дуже багато з'їла, і був сильний запор, так все боліло, що я не могла йти, обперлась об стіл і дуже плакала, і кричала: "Дядю Андрій, спасайте мене!". А мені було тоді тільки 7 років...

Записала Г.Руденко.
1990 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РОМАНЕНКА Максима Дмитровича,
1919 р. народження
(с. Недогарки на Полтавщині)

Проживали ми в с.Недогарки, сім'я складалася з 7 осіб. 1933 рік пережили дуже тяжко, не дивлячись на те, що сім'я була роботяща, і всі трудилися в колгоспі ім.Сталіна. Під весну у нас залишилась 2 діжки квашених буряків, а то "хоч шаром покоти". В буряковий квас мати нарізала кропиви, кульбаби, трішки бур'яна, і таким чином варилось щось на зразок борщу. Батько якимось чином купив (чи виміняв) у Миргороді 4 шкури великої рогатої худоби і мішок висівок. Тоді ми "зажили", почали варити щось на зразок супу з шкур, а у висівки додавали трішки буряка і випікали хліб. Як батько не намагався забезпечити сім'ю хоча б якимось харчами, без втрат не обійшлося – помер брат, дідусь і бабуся, решта були пухлі. Взагалі по селу померло 478 чоловік (згідно з опитуванням старожилів, яке [в наш час] провела Рада ветеранів). За офіційними даними, в селі померло 393 чоловік, з них – багато дітей.

Голод на Україні було викликано штучно. Одноосібних господарів розкуркулили, а колгоспи не набрали сили, та й, чого гріха таїти, таким шляхом хотіли змусити непокірних йти працювати в колгоспи, бо тим, хто там працював, видавали хоч якусь їжу (баланду). Але багато залежало і від керівників колгоспів. У нас в селі було 4 колгоспи, але найменше людей померло у колгоспі РСЧА, бо там вболівали за людей, та було організовано 3-разове харчування, і продукти були більш якісні, людям видавали по 150 г хліба та деякі крупи.

В той страшний 1933 рік люди були доведені до відчаю, зросла кількість пограбувань, жебрацтво, були випадки канібалізму. Я пам'ятаю одну сім'ю,

по-вуличному їх звали Машори. Про них йшла дурна мова, мов, що вони убивають і поїдають людей, про що було заявлено в міліцію. Виїхавши, працівники міліції провели обшук, при якому було виявлено у них в діжці 7 людських голів. Тих людей забрали і більше в селі вони не з'явились.

Записав А.Супрун.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РОМАНЕЦЬ Євгенії Семенівни,
1907 р. народження
(с. Великомихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я вийшла заміж молодою в 1926 р. У мого свекра було 16 десятин землі, він звик господарювати на землі і не хотів йти до колгоспу. Батько побудував нам хату, дав коня, корову, сільськогосподарського реманенту, четверо овець.

Як почалася примусова колективізація, то у батька забрали землю, хліб, навіть ганчірки позабирали, щоб йшов у колгосп, але він не здався. Коли батька вже й з хати вигнали, він поїхав на Донбас, дали довідку, що він малоімущий середняк, то він з цією довідкою влаштувався там на роботу. Налякані цією розправою, ми поступили до колгоспу. Але в 1932 р. і в нас все позабирали: і зерно, і прядиво, і корову. Жаліться тоді не було кому, бо тих, хто жалівся, відсилали далеко...

У мене тоді вже було двоє дітей, годувати їх не було чим. Одного разу я і ще декілька жінок, рятуючи дітей від голоду, пішли до колгоспного двору, відбили замок та й позабирали своїх корів. Але нас догнали, побили, а корів забрали назад у колгосп. Їсти зовсім не було чого, діти з голоду попухли, син мій помер, а згодом і старша дочка. Після цього я змушена була з меншою донечкою переїхати в Луганську область, де прожила два роки.

Пам'ятаю жахливий випадок в 1932 р., коли Бутенко Ганна, яка мала чотирьох дітей, набряклих з голоду, то вона двох зарізала, порубала та заховала м'ясо в діжечку, а потім їла те м'ясо сама і годувала ним інших дітей. Так вони й вижили.

Записав Є.Гашій.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РОМАНЧУК Євгенії Степанівни,
1924 р. народження
(с. Старий Хмерин Ємільчинського р-ну Житомирської обл.)

В 1932 р. я жила в с.Старий Хмерин на Житомирщині. Нашу сім'ю розкуркулили, забрали всю землю і реманент, а батька вислали в Сибір. Після цього моя мати вийшла заміж за іншого чоловіка, і ми стали жити в нього.

Голод в селі почався восени 1932 р. До цього в багатьох ще були якісь запаси та ще багато людей жили тим, що приносили з лісу, – грибами, ягодами. Але в багатьох були багатодітні сім'ї, і запаси швидко скінчилися. В нашій сім'ї вітчим та мати працювали у колгоспі і іноді одержували трохи поганого хліба, давали їм картоплю та буряки. В основному, їли те, що вдавалося приховати з осені – картоплю, буряки, фасолю, сушку (фрукти), сушені гриби. Але потім почалися обшуки, які проводили, в основному, сільські активісти та міліція, коли приїжджала в село (оскільки воно знаходилося в стороні від шляху, у лісі). Під час цих обшуків забрали багато харчів, до того ж ми були сім'єю розкуркуленого, то до нас особливо часто приходили з обшуками.

До весни якось протягнули, а коли потепліло, почали збирати коріння, траву, кропиву, кору. Варили це і якось їли. Коли були на базарі в місті, то мати інколи вимінювала за речі трохи хліба, але це було дуже небезпечно, бо там було багато патрулів міліції.

В нашому селі було багато померлих, але менше, ніж у сусідніх селах (Ташки, Серби, Ілляшівка, Велика Цвілля), так як ці села знаходилися на шляху і туди частіше, ніж до нас, приїжджали з обшуками. До того ж наше село було розташоване посеред лісу, в якому можна було знайти якусь їжу або вполювати якусь птицю чи білку.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РОМЕНСЬКОЇ Любові Сергіївни
(с. Таврійське -Гладківка Голопристанського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.)

ГОЛОД – 33 ОЧИМА ДІТЕЙ – 93

Старий чумацький шлях, а тепер автомобільна траса Скадовськ–Гола Пристань, перетинає Гладківку (в минулому Келегеї) на дві майже рівні половини, це,

так би мовити, географічний центр села, але є ще і два адміністративних. До перебудови це було одне село Гладківка, але в 1994 році керівництву області здалося, що однієї сільської ради для села замало, і зробило дві: одну зліва, другу – справа від шляху. Так що начальства в селі достатньо, не те, що наші діди жили з одним старостою.

Автобусна зупинка, між іншим, залишилась одна, правда, й ту розібрали в роки перебудови, тому що в селі, як і в державі, влади ніякої: хто що задумав, те й робить. Може, воно й вірно: навіщо та зупинка, якщо немає автобусів, касирів, контролерів. Добираються сільчани до міста – хто як зуміє.

І згадалися мені, старому, кучугури, де, бувало, розгорнеш руками ямку, а вона через кілька хвилин наповниться водою, та такою чистою і холодною, хоч і сонце пече нестямно.

А дніпровські оселедці знали по усіх усюдах, а де вони зараз?… Згубили, витравили. Тепер Дніпро, що помийна канава. Все в нього зливають – всяку нечисть та отруту. Скільки заводів і фабрик, та додумались навіть атомні станції будувати. Одну біля Чигирина народ не дав побудувати, а другу – Чорнобильську – довго будемо пам'ятати, (а колись козаки з Дніпра воду пили). І свердлить в голові початок отого всього, коли спочатку заганяли до спільної казарми – колгоспу, а потім до спільної могили – названої мором – ГОЛОДОМОРОМ 1932–1933 років. "Дехто і зараз вважає: для чого, мовляв, порушувати тему ТОГО ГОЛОДУ, коли й зараз у такій скруті живе народ України? Але, може, саме тому й потрібна нам пам'ять про 33-й рік? Може, ця пам'ять нагадує декому, що не можна так необачно, так неоглядно поводитися з величезними масами народу? Якщо вісім місяців могли забрати вісім мільйонів, то це щось має означати для нашої влади місцевої і вищої? Це ж урок…" – сказала фундатор, – засновник Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні Лідія Коваленко-Маняк кореспондентові Олександрові Кавуненку за лічені дні до кончини.

Цей урок ми опрацьовуємо у Таврійській середній школі, колектив якої першим на Херсонщині організував осередок з вивчення голоду-геноциду в своєму селі, своєму районі і своїй області.

А, може, цього голоду на Херсонщині й не було? Може, вона щасливо пережила це лихоліття? Але ж ні, голод був і тут.

Ось сумна розповідь, колишнього комсомольського ватажка колгоспу імені Ворошилова вісімдесятирічної Любові Сергіївни Роменської, а в ті далекі роки – 19-літньої комсомолки: "Від щирого серця, з молодецьким запалом, не шкодуючи своєї молодості – навіть заміж не хотіла виходити – всю себе віддавала роботі. Вірила старшим товаришам-комуністам в необхідність розкуркулювання. Ходила по хатах, знаходила криївки з хлібом, якщо можна так назвати відро чи горщик зерна, захований, щоб не вмерти з голоду.

Розповім про один випадок, – згадує Любов Сергіївна. – Заходимо до Гриші Шевченка з Шапраном Миколою (тоді він був старшим у групі), а назустріч нам

вибігає хлопчик і попереджає нас, мовляв, не скажу, що мама зерно в горщиках заховала в печі. Іншого разу я знала, де в одних зерно закопане, але навмисно повела на город, щоб не знайшли. Всяк бувало".

"Невже всі так покірно несли своє життя на Голгофу? Невже ніхто не пробував боротись?" – запитую у співрозмовниці.

"Чому ж ніхто? Був і в колгоспі ім.Ворошилова бунт. І якби не добрі люди, то, може, й мене вже не було б", – відповіла Любов Сергіївна. "Збунтувався народ, особливо жінки. Пішли з поля в село громити колгосп. Я їм назустріч: "Що ви робите, вас же всіх пересаджають по тюрмах, пожалійте дітей своїх. А вони з вилами… Не всі, правда, тоді ще озвіріли, знайшлись жіночки – захистили. А у Великому Клину в цей день вбили міліціонера на прізвище Конотоп".

Це була розповідь виконавця волі "вождя всіх часів і народів", вірного продовжувача ідей Леніна, який називав селян "реакційним" класом, що підлягає винищенню (Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.36. – С.318). Бо ще в 1918 році селянина, який не здав державі лишки зерна, Ленін назвав ворогом народу і призначив йому 10 років тюрми з висилкою з общини.

Записав Ф.Морозюк.
18 лютого 1995 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РОСЬ Ганни Федорівни,
1922 р. народження
(с. Мишурин Ріг Верхньодніпровського р-ну
Дніпропетровської обл.)

Причиною голодомору 30-х років вважаю колективізацію. В селі в той час створювалося 5 колгоспів (Мишурин Ріг в той час мав 12 км у довжину). Земля розподілялася з урахуванням кількості чоловічого населення. Тому у моїх батьків було всього 2 десятини, в порівнянні з односельцями це було небагато. Тому батькові приходилося заробляти на хліб за допомогою вітряка та молотарки – він молов зерно землякам. Осінню 1932 р. молотарку та вітряк забрали до колгоспу, а також забрали всі їстівні запаси, які були в хаті. До болю вразило те, що коли шукали зерно й взагалі їстівні припаси, завалили піч.

З хати моїх батьків зробили хату лікнепу. Батька забрали до в'язниці як куркуля. Йому вдалося вижити. І він прийшов до жінчиного брата у сусіднє село. Брат був там головою колгоспу "Комунар". Через місяць (осінню 1932 р.) дружину з дитиною він забрав до себе. Через рік на прохання голови колгоспу "Червоний партизан", Хейлика Антона Федоровича, батько повернувся додому і з собою привіз сім'ю.

Найвразливішим моїм спогадом того часу є те, як хоронили мою подружку, 10-річну Пашу Тернову. Батька Паші, як куркуля, відправили до Сибіру, мати і два брати померли ще на початку осені. Самотній дівчинці її друзі носили їсти – щавель та козельки, останні дні дівчина вже була пухла і не могла ходити. Коли вона вмерла, діти хоронили її самі, до кладовища її тягли на ряднинах. Потім руками розрили землю, постлали ромашки, поклали і засипали землею.

Пригадую два випадки канібалізму. На другому кінці села жила баба Голубка (прізвище її Голуб). Бабу Голубку не було притягнуто до кримінальної відповідальності, але було декілька випадків, що прямо вказували на те, що вона людоїдка.

На південно-західній окраїні села (зараз ця територія затоплена внаслідок створення Дніпродзержинського водосховища) в р.Дніпро впадала невелика річка Омельник. Вона була настільки вузенька, що люди, які жили на різних берегах, під час обробки своїх городів могли почути один одного і навіть не кричати для цього.

Навпроти нас жила сім'я Нор – мати Марфа і син Федот. Деякий час селом ходили чутки, що вони людоїди. До них прийшли з обшуком встривожені цим люди. В хаті було знайдено казанки з останками з'їдених людей. Час був такий, що по цій справі не було влаштовано ніякого гучного процесу. Норів просто розстріляли на окраїні сільського кладовища, перед цим вони самі собі вирили могилу.

Запис: Д.Манько.
1998 р.

✦ ✦ ✦

РУДЕНКО Ганна
(м. Київ)

СУБ'ЄКТИВНИЙ ПОГЛЯД НА ТРАГЕДІЮ ГОЛОДОМОРУ 1932–33 РОКІВ

...Голод в Україні 1932–33 років був політичним голодом. І справді – це був голод народовбивчий, що його Сталін зі своїми однодумцями використав як спосіб підкорити собі українське селянство.

Голод 1932–1933 років в Україні становив подію, яку в світі цілковито зігноровано або зовсім перекручено. До сьогодні декотрі "фахівці"-радянологи затято дотримуються офіційного радянського заперечення факту голоду, хоч самі радянські достойники тепер уже говорять сухим діловим тоном.

Як відомо, без минулого немає майбутнього. Де гарантії, що в нашому світлому майбутньому не відбудеться щось схоже на голодомор 1932–33 років?... Саме проблема минулого і майбутнього змусила мене написати цього вірша. Я дуже хочу, щоб люди прочитали його й замислилися: "А й справді, ми самі творимо своє життя..."

ВІЧНИЙ СПОМИН

Вже 70-ий рік минає
Від тих часів голодомору.
А спогади все припинають,
Неначе б'ються хвилі в морі.
Закарбувалися назавжди
У кволій пам'яті дитячій
Роки жахаючої правди,
Якої краще б і не бачить...
Тієї правди, що для влади
Була технічним процвітанням
І боротьбою проти люду,
Скаженим Сталіна бажанням.
Зробили людям голод штучний
При тоннах жита і пшениці,
При врожаях благополучних.
Те все ховали у темницях.
Ховали, в ріки викидали,
Або на звалищах згнивала
Пшениця, що в людей покрали...
Багато версій висували
Щодо початку років жаху,
Хтось каже: "Це все розпочали
З-за впливу колективізацій!"
"Ні! Штучний голод нам зробили,
Щоб у колгоспах були люди,
А українці не хотіли іти в колгоспи звідусюди!"
А хтось роздумує й вважає,
Що це був рух народовбивчий,
Аби всіх знищить українців
Як націю, але не вийшло!
Та будемо ми говорити
Про люд в часи голодомору,
Про те як важко було жити,
Але ж тягнулися всі вгору!!!
І ось жахливий 32-ий:
Усе в багатих забирають:
Пшеницю, коней, жито, плуги...
А бідних теж не забувають.
Ніхто не може зрозуміти,
Що коїться і що до чого:

Потрібно бігти, чи сидіти,
Чи не робити вже нічого?
Іти в колгоспи не бажають.
Для чого це не розуміють.
Про колективізацію не знають,
І про життя минуле мріють.
"Не хочете іти за нами, –
Сказала раптом влада грізно, –
Тож голодуйте і біс з вами,
І кайтеся доки не пізно!"
І почалось: щоб прокормитись,
Ішли роботу всі шукати,
Та видали наказ: "Селянам
Ніде роботи не давати!!!"
А їли що? А що було:
Гнилу картоплю, буряки,
Бур'яни, листя, корінці,
Комах і навіть слимаків...
А комуністи солов'їв стріляли
І винищили майже всіх.
Людей ця пташка звеселяла
І викликала радість, сміх.
Який там сміх, коли хотілось їсти?
І сил поворухнутись не було.
"Бодай вам грець, о кляті комуністи!" –
Так думало в той час село.
Не витримавши, помирали
Спочатку діти, потім їх батьки,
І вішались, й топились – загибали.
Брали в один кінець квитки...
І зараз, в двадцять першому столітті,
Подумайте ви про дітей своїх,
Подумайте, для кого і як жити,
Аби в серцях завжди був сміх!

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.23–24.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РУДЕНКО Одарки,
1906 р. народження
(Дніпропетровщина)

Дід у нас розпух з голоду, не міг ні в що взутись, так мотузками обв'язував ноги і ходив. А ми пухлі – і ноги, і живіт, страх один, вмирали прямо на дорозі. Батько пішов на заробітки з сестрою в сторону Полтави, та так і не дійшов, помер по дорозі. Спасибі добрим людям, поховали. Але ж без труни, яму вирили, куфайкою обличчя накрили, й все.

1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РУДЕНКА С.
(с. Хроли Харківського р-ну Харківської обл.)

СМЕРТЬ У ВІКНА ЗАЗИРАЛА… СПОГАДИ ОЧЕВИДЦЯ…

Останнім часом ми багато чого дізнаємося з минулого, про що раніше заборонялося навіть згадувати. На події 1932–1933 років також було накладено табу. Про жахливий голод (як тепер відомо, створений штучно) боялися навіть слово сказати своїм дітям батьки, не кажучи вже про підручники з історії, за якими ми вчилися в школах та вузах. Цього року минає 60 років від чорних днів голодомору, організованого і спрямованого проти українського селянства. Дуже мало залишилось свідків тих трагічних подій. Тим важливіше збирати докупи їхні живі свідчення, аби не забулось те, що ми пережили. Ні, це потрібно не для історії – це потрібно для майбутнього. Щоб вже ніколи не допустити повторення трагедії минулого.

…Добре пам'ятаю 20-ті роки, часи НЕПу, коли після розрухи воєнного комунізму наші села інтенсивно запрацювали, почали розвиватися і збагачуватися, забезпечувати себе і міста продуктами. Та ось настав 1929 рік, коли інквізиторська рука кривавого режиму накинула на село зашморг примусової колективізації. Спочатку до білих ведмедів відправили так званих куркулів, а потім оголосили підкуркульниками усіх, хто сумнівався, не хотів іти в колективне рабство. Багатьох судили або й просто висилали з села, розпродуючи й руйнуючи їхні господарства, грабуючи обжиті садиби. Так звані куркульські та середняцькі будівлі часто просто розбиралися на дрова. Усуспільнювали не тільки коней та корів, а навіть свиней і курей, хоча у колгоспах не було належної матеріальної бази для їх утримання. Це викликало епідемії і падіж худоби.

Від такого “господарювання” село почало різко занепадати, а отже зменшились поставки сільськогосподарської продукції державі. І ось новий, уже смертельний удар: з урожаю 1932 року колгоспникам не видали жодного кілограма зерна, а весь хліб вивезли в “державні засіки”. А далі почали витрушувати із селянських хат все їстівне: квасолю, крупи, картоплю і т.д.

У той час я вчителював у рідному селі Білухівка Карлівського району на Полтавщині, яка тоді входила до Харківської області. Добре пам’ятаю, як вперше до сільради привезли з степу замерзлі трупи – чоловіка і жінку середніх літ. Потім на узбіччях шляхів ще і ще з’являлись мертві – вже й порахувати їх було неможливо. Це були здебільшого дорослі люди, які намагалися добратися до Харкова, бо чули, що там нібито робітникам видають хлібний пайок. Та їх часто перестрівали кордони військових, які повертали людей назад у голодні села. Не маючи сили кудись іти, люди часто гинули просто на дорогах, їх засипало снігом.

Далі все частіше помирали і наші місцеві селяни. У школі продовжувались заняття, але і в її вікна смерть зазирала. Вже скільки років минуло, а й досі у вухах тремтить дитячий голос, почутий на одному з уроків: “Іван та Микола вже не прийдуть до школи, бо вчора померли…”.

У нас, як і інших селах, постійно діяли похоронні команди з 3–4 чоловік. Вони щодня їздили підводою по вулицях, підбирали померлих, складаючи на воза кілька мерців, і хоронили на кладовищі здебільшого у спільних ямах. Найбільша смертність була в травні-червні. Багато сімей вимирало повністю. Дивно, але частіше гинули здорові, кремезні чоловіки – мабуть, тому, що мали більшу потребу у харчах. Одні з них пухли, набуваючи землистого кольору, а інші худнули, стаючи скелетами. Люди “засинали” всюди – в хатах, під тинами, на городах. Ясна річ, ніяких похоронних ритуалів не відправлялося, тільки підвода та команда тихо рухались, виконуючи свою роботу.

Перед очима ще одна жахлива картина: голодні підлітки-хлопці, які вже десь у червні залізли на город в чиюсь картоплю, кволими пальцями вигрібають бульби. А господар городу відчайдушно бореться з ними, але ті ніяк не реагують на його лайку та смикання, а мовчки з божевільними очима втупились у землю, конвульсійно порпаючи її задерев’янілими руками.

У нашій Білухівці, як і у сусідніх селах Грякове та інших, траплялися жахливі випадки людоїдства. Найтрагічніше те, що траплялося здебільшого з матерями, які, втративши розум, різали своїх дітей, готували собі їжу, а далі й самі конали або їх забирала з села міліція.

Може, хтось спитає: а як же вчителі жили? Щомісяця нам видавали пайок по 6–7 кілограмів якогось борошна. На утриманців – ще по 3 кілограми. Інших продуктів не видавали. Найбільш потерпали молоді вчителі, які свого господарства не мали.

Отакого-то лиха зазнало наше українське село під час сталінської тиранії. Це вже тепер, останніми роками, стало відомо, що голод був спеціально спланований у кабінетах Кремля, аби придушити селянина, зробити з нього раба. А тоді ми нічого не розуміли, та й не можна було щось говорити на цю тему. Тільки й думали, як би дочекатися нового врожаю.

Слобідський край. – 1993. – 30 січня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РУДЕНКО Т.М.

(с. Дудчани на Херсонщині)

Жила в нашому селі вдова Хівря Руденко – троє маленьких дітей на руках, та ще один син каліка. Все господарство в них – земельний наділ і конячина з лошам. Робила жінка з дітьми, як проклята. Всю чоловічу роботу тягла сама, сім'я перебивалася сяк-так. І знайшовся "грамотний", сказавши, що її сім'я куркульська. Забрали все. Пішла сім'я попідтинню.

Главою багатодітної трудової сім'ї був Петро Зайчик. Мав землі достатньо, скільки йому влада виділила на кількість їдаків. Мав Петро пару коней. На землі працював виключно сам з дітьми. Ходив, пам'ятаю, завжди в старому одязі, пропахлий конюшнею. Навіть спав біля коней у корзині з половою. Чи багато сім'я жила? Не сказав би, але й не голодувала. Все одно і його оголосили куркулем, все нажите конфіскували, а сім'ю кудись вивезли, мабуть, так і пропала ні за цапову душу.

Мій дядько, Іван Руденко, мав вісьмох дітей. Коли наша сім'я осиротіла, він з добрих почуттів взяв на свої натруджені плечі ще й нас, допомагав, чим тільки міг. На землі своїй порядкував без чиєїсь сторонньої допомоги. Він теж виявився "куркулем", "ворогом".

Така доля спіткала й Андрія Тикву, Карпа Надточія, Григорія Давиденка…

І пригадую: конфісковане майно частково передалося комнезамівським активістам – як винагорода за участь у боротьбі з "класовими ворогами", а решту розпродували з аукціонів. Це був якийсь відьомський шабаш, розгул якоїсь злої нерозумної сили, страх заціпенив душу багатьох селян.

Записала Л.Серебрякова.
1993 р.

✦ ✦ ✦

РУДИЙ Василь

ЗА МАРКСОМ І ЛЕНІНИМ

"Для всіх тепер стало очевидним, що руйнівний рух, створений крайніми лівими партіями, перетворився у відкрите розбійництво і висунув наперед усі протисуспільні злочинні елементи, розоряючи чесних трудівників і розбещуючи молоде покоління".

Петро Столипін

"На могилі не заплаче
Ніхто по мені,
Хіба чорний крук закряче,
Хіба хмаронька заплаче
Дощем по мені".

С.Руданський

Сьогодні окремі захисники Леніна із шкури рвуться, аби довести, що колгоспи, які стали своєрідними концтаборами чи гетто для мільйонів селян, – це витвір сатанинського ума Сталіна, а Ілліч, мовляв, до цього непричетний, бо він мріяв про "суспільство цивілізованих кооператорів". З цього приводу їм гідну відповідь дала не хто інший, а найближча подруга і соратник Леніна Н.К.Крупська, яка, виступаючи на Другому з'їзді колгоспників-ударників 12 лютого 1935 року, прямо заявила: "Коли помирав Володимир Ілліч, він був упевнений, твердо впевнений, ні хвилини в нього сумнівів не було, що переможе в нашій Країні Рад колгоспний лад... І тут, товариші, особливо яскраво виявилася ясна думка, твердість у проведенні ленінських заповітів з боку товариша Сталіна". Отже, ясно: Ленін був ініціатором і творцем, Сталін – лише виконавцем. Та й не настільки розумним був недовчений семінарист Сталін, аби винайти колгоспи, як і взагалі радянську табірну систему, де не тільки в'язнів, а й піонерів, тобто дітей, та худобу утримували в таборах. Творцем цієї ідеї був більш мудрий Ленін, а той, в свою чергу, запозичив її у Маркса, який уже в "Маніфесті комуністичної партії" писав про усуспільнення селянського майна і в майбутньому винищення селянства, як класу. Ідея колгоспів була настільки перспективною для тоталітарних режимів, що її сприйняли без вагань і вірні учні та друзі комуніста Сталіна – фашист Гітлер та диктатор Мао Цзедун (до речі, пішли цим шляхом і в мілітаристському Ізраїлі, створивши аналоги колгоспів – кібуци). Воно й зрозуміло – грабувати спільну комору в стократ легше і безпечніше, ніж лізти, "яко таті", в приватні комори до господарів.

Але цю спільну комору на перших порах треба було ще й наповнити. Чим? Само собою, збираним роками багатством із індивідуальних комор їх власників. І вилучати його треба було насильно, прибравши з дороги тих, хто цьому перешкоджає, тобто самих власників. А це – не сільська ледача і п'яна голота, а найбільш працьовиті господарі, які створювали своє багатство тяжкою працею

і солоним потом. Добровільно вони тогочасним рекетирам власного добра віддати не хотіли. Ось і зродився в параноїчній голові Сталіна диявольський замисел: "ліквідувати куркульство як клас". При цьому, до куркулів зарахували й тих, хто якось зумів за своє життя придбати конячину та іншу якусь худобу, прикупити далеко не зайву десятину землі.

Як уже говорилося, ніхто з власників добровільно із своїм майном розлучитися не бажав (ось воно, марксове передбачення, що селянська маса, чіпляючись за власність, на відміну від голого та босого пролетаріату, є основним гальмом на шляху до комунізму!). Тож і не дивно, що вже навесні 1930 року, після початку масової колективізіції (тобто, масового грабунку селянських статків) не знайшлося села на Поділлі, яке б не зануртувало протестами проти грабіжницької політики більшовицької влади. Спочатку цей протест вилився у листівки та прокламації: "Геть комуністів! Хай живе самостійна Україна!", "Настав час селянської революції. Геть Ради! Геть радянську владу!". Тоді ж народилися й частівки, спрямовані проти влади і колгоспів: "Батько в СОЗі, мама в СОЗі, діти плачуть на порозі, нема хліба, нема сала, бо совєтська власть забрала, як ще рік вона побуде, то й картоплі вже не буде". Або: "Устань, Ленін, подивися, до чого ми дожилися, клуня раком, хата боком, кінь в колгоспі з одним оком, а на хаті серп і молот, а у хаті смерть і голод, ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні".

Ще через якийсь проміжок часу селяни почали збиратися на сходки та мітинги, на яких вирішували не віддавати хліба дармоїдам і ліквідувати колгоспи, забравши назад своє майно та землю. Наступною акцією стали більш активні селянські виступи, коли селяни, озброєні косами, вилами, ціпами та дрючками, виганяли з сіл комуністів, комсомольців, присланих з міст двадцятип'ятитисячників, а коли ті опиралися, застосовували проти них і фізичну силу. Наймасовішими були виступи селян в селах Митки Барського району, Четвертинівці-Ладижинського, Савинцях, Зятьківцях, Гребівцях-Бершадського, Жолобах, Горишівці, Комаргороді, Марківці, Війтівці, Кислицькому-Вапнярського, Козинцях, Гордіївці, Олександрівці-Тростянецького, Чукові, Зяньківцях, Самчинцях, Мачусі-Брацлавського, Заливанщині, Чекелепівці, Кордилівці-Калинівського, Семках, Качанівці-Хмільницького та в десятках інших сіл усіх без винятку районів області. Зокрема, в одному лише Брацлавському районі повстало 27 сіл, а в 13 районах Вінницького округу – 416 сіл. Серед найбільш активних на терені нинішньої Тиврівщини були селяни Тиврова, Рахнів, Стоянів, Великої Вулиги, де повстання відбувалися в період з 12 по 20 березня.

Проти повсталих селян були кинуті каральні загони в складі гепеушників і партактивістів, які до першого квітня кулями заспокоїли повстанців, а тих, хто не загинув від кулі, заарештували і забрали до чекістських катівень, з яких однією з найбільших і найжахливіших в Україні була вінницька, розташована на вулиці Дзержинського. Тут селян піддавали нелюдським тортурам, застосовуючи такі витончені катування, яких не знало й темне середньовіччя. Це робилося, щоб

"вибити" імена спільників, яких після цього теж заарештовували, катували і таким чином здобували імена нових спільників. Ланцюжок тягнувся далі, виявляючи все нових й нових "ворогів радянської влади".

Таким чином були заарештовані, допитані і засуджені до різних термінів каторги в таборах Крайньої Півночі та Сибіру сотні учасників селянських повстань з районів Надбужжя. Хоча, фактично, мало хто потрапив на місце відбування каторги, бо репресованих тут же, в катівнях ДПУ й розстрілювали. Зокрема, така доля спіткала селян Тиврівського району Мельника Станіслава Бернардовича і Фросінського Леопольда Войцеховича з Гнівані, Чернецького Данила Севастяновича, Дячека Гната Тимофійовича з Гути Краснянської, Гризу Василя Івановича, Трачука Олексія Васильовича, Вознюка Сидора Федоровича з Шершнів, Когута Тимофія Тимофійовича з Бушинки, Головатюка Василя Васильовича, Гайдученка Іллю Филимоновича з Рахнів Польових, Собка Йосипа Казимировича з Сутисок, Мельника Бернарда Івановича з Ворошилівки та десятків інших. Всі вони були заарештовані після придушення повстання і рішенням Особливої наради при Колегії ДПУ УРСР ув'язнено і затим знищено, за винятком І.Ф.Гайдученка, який був засуджений 25 лютого 1931 року, а розстріляний аж 21 травня 1938 року.

Арешти лавиною прокотилися по всьому Надбужжю, не проминувши жодного села чи хутора. Наприклад, в селі Стодульцях Жмеринського району були заарештовані і рішенням Особливої наради ДПУ від 1 березня 1931 року засуджені до заслання в райони Крайньої Півночі, де вони невдовзі й загинули, три родичі провідного лікаря Тиврівської центральної лікарні В.І.Стахмича – Микола Антонович, Яків Іванович та Григорій Олександрович Стахмичі, а також Василь Петрович Ліщинський.

А ланцюжок репресій, чіпляючись ланками одна за одну, тягнувся далі і невдовзі дотягнувся до нових "ворогів радянської влади" – заможних селян-хліборобів.

[Підпис] В.Рудий

✦ ✦ ✦

РУДИЙ Василь

"ЦЕРКОВНІ ЦІННОСТІ ВИЛУЧАТИ, А СЛУЖИТЕЛІВ ЦЕРКВИ РОЗСТРІЛЮВАТИ!.."

"...предписать все не только в Кременецком уезде, но и по всей Подольской губернии (каплицы), находящиеся при домах помещиков, яко дающие прибежище еретичествующим унией попам, влекущим собою простому народу суе мудренным блядословием душегубством запечатать..."

Архимандрит Гавриил

"М'язи покручені,
Пам'ять замучена,
Кров спопелила чоло.
Сонце розпечене,
Стогін приречених, –
Як таке статись могло?"
о. Василь Богдан Мендрунь.
("На хресті")

"Постоянно поддерживается связь верующих членов СПУ с Московским Патриархатом".

Александр Мороз, Председатель СПУ

На початку березня 1930 року був заарештований і відвезений у "чорному вороні" священик Строїнецької православної Різдво Богородичної церкви отець Ніктарій. Село було шоковане – такого тихого, благопристойного, порядного, доброго і милосердного чоловіка годі було шукати. І раптом він виявився "ворогом Радянської влади".

Не встигли сельчани звикнути до цього нещастя, як трапилася інша подія: "чорний ворон" відвіз у Вінницю старосту релігійної громади – п'ятдесятидев'ятирічного Мотрука Харитона Григоровича, батька п'ятьох дітей. 18 березня цього ж року його, як і отця Ніктарія, засуджено рішенням особливої наради гепеу і відправлено вмирати на Соловки...

Адвентистському пресвітеру Бондаренку поставили ультиматум: або привселюдно зректися свого сану, або бути звинуваченим в антирадянській пропаганді. І пресвітер скорився, опублікувавши в районній газеті "Ударник соцбудівництва зречення:

"Я був біблійним робітником адвентистів 7-го дня по Тиврівському району. Зрікаюсь свого сану і бажаю надалі працювати на користь пролетарської держави. Я.Л.Бондаренко".

Він сподівався, що має справу з порядними людьми, які виконують дані обіцянки. Однак не встигла ще висохнути друкарська фарба на газетних шпальтах,

як довірливого пресвітера забрав “чорний ворон”. Суд... вирок...висилка... Більше його ніхто ніколи вже не бачив.

На початку 20-х років лише на терені сучасного Тиврівського району було сімдесят з лишком церков для віруючих різних конфесій. До кінця тридцятих, завдяки старанням більшовицької влади, їх залишилося всього шість. Найдовше протрималася православна церква в селі Пилява, але й вона в 1935 році була закрита. Священику Білецькому пощастило уникнути арешту, бо, не дочікуючись, коли за ним приїде “чорний ворон”, отець Леонід, якому виповнилося всього 33 роки (Ісусів вік), з дружиною Дарією перебрався в Широку Греблю (нині Вінницький район) і влаштувався працювати лісорубом. Але в 1937 році лиха доля наздогнала його. 24 вересня чорна машина безплатно відвезла його в невідомість, звідки він уже не повернувся.

Подібна доля спіткала й священика Дмитра Мискевича, одруженого на рідній сестрі Білецького Ользі Сергіївні. Після закриття церкви його було вислано до Калинівки, де він пішов працювати лісорубом. Та й тут енкаведе не залишило його в спокої. Як розповіла дружина Мискевича, “чорний ворон” разом з отцем Дмитром забрав також священиків Мислиборського і Радзієвського та ще вісім духовних осіб, висланих перед цим в Калинівку. Наступний урожай енкаведе зібрало ще рясніший: було одночасно заарештовано 16 священнослужителів, висланих перед цим до Калинівки для “перевиховання” фізичною працею. Жоден з них після арешту так і не повернувся додому, бо, як відомо, з могили не повертаються.

Це лише кілька прикладів того, як більшовицькі сатрапи ревно виконували вказівки антихриста Леніна і його вірного послідовника Сталіна. Бо ж хіба не сатанинськими можна назвати діяння вождя світового пролетаріату, який повелів грабувати церкви, розстрілювати всіх інакомислячих і церковнослужителів, зокрема?19 березня 1922 року у “Листі” окремим членам ЦК” він дає детальні настанови:

“... ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей із найбільш скаженою і нещадною енергією, не зупиняючись перед придушенням якого завгодно опору”. Адже основним завданням більшовицької партії її вождь вважав “цілковите позбавлення церкви, як політичного опонента, матеріальної бази”. Для того, щоб здійснити цю мету, вождь вимагає розстрілювати всіх священнослужителів, які чинитимуть опір при вилученні церковних цінностей.

В іншому листі членам політбюро ЦК РКП(б) і голові ВУЦВК М. Калініну, також датованому березнем 1922 року, Ленін прямо вказує на необхідність скористатися голодом для економічного і політичного розгрому церкви.

І запопадливі большевики-антихристи в Україні кинулися один з-перед другого виконувати настанови верховного сатани-вождя. 14 квітня 1922 року було створено Центральну комісію з вилучення церковних цінностей при ВУЦВК, до складу якої увійшли нарком юстиції, генеральний прокурор УСРР М. Скрипник

(голова), голова українського ДПУ і нарком внутрішніх справ В.Манцев та наркомзем УСРР М. Владіміров. Центральній комісії надавалися всі повноваження – аж до арешту і розстрілу тих осіб, які не тільки чинять опір, а й навіть запідозрюються в утаюванні цінностей або інвентарних описів церковного майна. Тож в результаті цієї кампанії, яка проходила до липня 1922 року, було вилучено і відправлено з України в Москву 3 пуди, 3 фунти і 75 золотників золота, понад 3105 пудів срібла, 125 крб. золотом і 8615 крб. сріблом, 858 діамантів загальною вагою 1469 каратів, інші коштовності – всього на суму більш ніж 834 тис. крб. золотом. В наступні роки грабіж церковного майна також тривав. Скільки за цей час було розстріляно осіб духовного звання, радянська статистика замовчує.

А затим настала черга самих церковних споруд, багато з яких являли собою архітектурні шедеври – пам'ятники українського зодчества, як і поміщицькі палаци, які також перед цим були зруйновані.

Ось як згадує це святотатство колишній бригадир приміського Яришівського колгоспу Марія Муравйова, яку за високі врожаї в повоєнні роки неодноразово заносили на обласну Дошку пошани:

"У нас в селі була дуже гарна трикупольна Дмитрієвська церква, яка існувала ще з 1772 року. А в ній знаменита ікона Божої Матері Казанської, створена в 1762 році, з написом внизу "Радуйся, яко носиши носящего все". В честь цієї ікони щороку 8 липня відбувалися урочисте богослужіння, хресний хід і водосвячення, на які сходилися не тільки люди з Яришівки, Юрковець, Тарабанівки, Студениці, а й приходили віруючі з більш віддалених сіл.

Того пам'ятного святкового дня 1933 року біля церкви було особливо людно. Тато ще звечора натякнули, що має відбутися якесь дуже цікаве видовище, бо секретар партосередку зобов'язав з'явитися на свято всіх партійців і комсомольців, в тому числі і його, хоч він не був ні серед тих, ні серед інших, а лише в активі. І ще вони таємниче сказали, що будуть там однією з головних дійових осіб. Тоді мама й присікались: "Що та чого?" І тато зізнались, що завтра церкву будуть "бомбити" – знімати хрести і все інше. І що саме йому довірено лізти на дзвіницю. Почувши це, мама (а вони в мене вольовими і рішучими були) накинулися на тата і заявили, що якщо він на таке святотатство рішиться, то ні вона, ні діти взагалі його знати не хочуть, і хай уже сьогодні забирається з хати геть.

Отож тато й не пішли. А ми з мамою пішли подивитися, чи знайдеться хтось, що пристане на цю сатанинську справу. Як зараз пам'ятаю: прийшли партійці Табачнюк, Скакун, Бондар, Криштофоров, Козлов, Неміровський, Кольцов – з них майже половина не сільські. Приїхав також якийсь представник обкому партії. З'явились комсомольці Буров, Ксеничова, Волконович, Ткачук, Криштофоров, Захарчук, Завальнюк. Серед партійців стояли завшколою Гардель і вчитель Вугернічек – теж приїжджі, а біля них отиралася дуже хвалена комсомольська активістка, завяслами Ксенич Люся, яка пізніше, під час війни, так само активно служила в німців.

Я хоч і малою була, але не могла байдуже обминути таку подію, яка схвилювала і збурила все село. Люди дивилися, як голова колгоспу Авксентій Скакун, голова сільради Василь Завальнюк розпоряджалися, а Бойко, який згодом став завгоспом, і ще хтось з комсомольців, що замінив мого тата, знімали хрести, дивилися і проклинали їх, просячи на антихристів Божу кару. Але, що міг зробити Господь, якщо храми в той час руйнували по всій країні? Ну а потім хрести і оту знамениту ікону та все церковне майно повантажили на підводи і повезли у Вінницю. А з церкви того ж року зробили колбуд, який відкрили 8 жовтня, давши йому назву "Колбуд імені товариша Постишева колгоспу "Колос". Завідуючим його став комсомолець з 1929 року Вугернічек".

Про те, до яких непоправних втрат для людей призводило таке свавілля, свідчить хоча б опис розграбованого більшовиками церковного майна однієї з середніх за величиною і кількістю прихожан церкви – Слободо-Сутиської (Тиврівський район) Свято-Успенської, громада якої належала до Української автокефальної соборноправної христової церкви. В цьому описі – 48 найменувань, з них – 11 хоругов, 3 великих виносних хреста, 15 ікон в рамах, 5 шаф, 8 епітрахилів, 8 риз і 9 підризників, 25 рушників, 9 хусток, 9 лампадок, 3 чаші, 2 панікадила, 6 дзвінків, 80 книжок церковного змісту, 2 шлюбних вінців і т.п. А крім цього, знято церковні хрести, дзвони і зруйнована дотла сама багато оформлена споруда храму. Чи багато це, можна судити хоча б з того факту, що за десять років незалежності України віруючим не вдалося збудувати новий храм і поповнити його відповідним майном. Так само за такий же відтинок часу не змогли підняти вище першого поверху нову споруду зруйнованої в 30-і роки Вознесенської церкви прихожани Тиврова. А ще ж треба придбати майно, розписати храм зсередини... До речі, не одна ця церква, а аж чотири, включаючи римо-католицький костел, були сплюндровані і розграбовані більшовиками на початку тридцятих років. Така сама доля спостигла й інші храми по селах і містечках. Приміром, у Ворошилівці з чотирьох храмів не залишилося жодного, в Красному з 12 церков уціліла всього одна, в Шершнях з церкви в честь Воздвиження Хреста Господнього було "вилучене" надзвичайно цінне і рідкісне Євангеліє Московського друку видання 1757 року, в Тиврові з Миколаївської церкви, яка була зруйнована дотла, забрано знамениту чудотворну ікону Тиврівської Божої Матері, яка випромінювала дивне сяйво і на поклоніння до якої, починаючи з 1740 року, з'їжджалися та сходилися віруючи з усіх усюд. Тут же в Тиврові було закрито й монастир, і духовне училище, яке готувало вчителів. Так само було закрито монастир і духовне училище в Шаргороді, жіночий і чоловічий монастирі в Барі...

Згадуються рядки з вірша Максиміліана Волошина:

Никто не делал более кровавой
И страшной революции, чем мы.
При всем упорстве Сергиевой веры

И Серафимовых молитв, никто
С такой хулой не потрошил святыни,
Так страшно не кощунствовал, как мы.

До всього цього додамо ще кілька статистичних даних: з 80 тисяч священнослужителів православної церкви, які нараховувалися в Російській імперії до Жовтневого перевороту, на початок 30-х років залишилося всього кілька тисяч, з 160 єпископів – всього сім. Було закрито 1000 монастирів, 60 семінарій, 17500 церков. Із 20 тисяч церков, які уникли цієї участі в 20–30-і роки, в 1961–1964 роки було закрито 10 тисяч, а в період до 1985 року – ще 1300 храмів, тобто, на всій території неозорої комуністичної імперії з її чвертю мільярда населення залишилося всього 8700 храмів, тобто, 23 відсотки до існуючих раніше. Слід нагадати, що такого жахливого розгрому зазнали в переважній більшості храми і їх служителі на терені України. В Росії цей ураганний большевицький смерч завдав значно меншого лиха.

Але особливо страшних руйнацій зазнала Українська церква, проти якої большевицький уряд кинув всю могутність свого репресивного апарату. Якщо Російська церква зазнавала всіляких утисків та грабежів з боку влади, то Українська автокефальна церква взагалі була повністю знищена ще в 1930 році. Репресовано митрополита В.Липківського, 34 єпископів, 11 тисяч священиків. Другим етапом була ліквідація в 1946 році української греко-католицької церкви. При цьому репресовано митрополита Йосипа Сліпого, 10 єпископів, 1400 священиків, 800 монахів і монахинь, все церковне майно передано РПЦ. Приміром, із 41 монастиря і примонастирських храмів Василіанського чину Галицької провінції, які ще існували в 1945 році, на початок 90-х років не залишилося жодного. Що ж стосується Вінниччини, то всі греко-католицькі храми до останнього були знищені ще в 20-і роки.

І вже перед тим, як поставити останню крапку на цій темі, згадаємо кілька рядків з вірша російського поета Б. Слуцького:

В графе "преступление" – епископ!
В графе "преступление" поп!
И вся многочисленным списком
Профессия в лагерь идет!

До речі, не просто в лагерь. Українських церковнослужителів большевицька влада відправляла, здебільшого, прямо в могилу.

Вище говорилося, що в Росії удар по релігії був значно слабшим, а в центрі взагалі лише краєчком зачепив церкву. І на це були особливі причини. Ще в 1927 році митрополит Сергій (Страгородскій), скориставшись арештом митрополита Петра (Полянського), який мав зайняти патріарший престол після смерті Патріарха Тихона, пішов на службу до большевицької влади і при допомозі ГПУ присвоїв собі адміністративну владу над церквою. Більше того, він навіть почав відлучати від церкви єпископів, які відмовилися присягнути на вірність Сталіну.

З цього часу церковнослужителі, підпорядковані Сергію, почали співробітничати з владою, що дало право новому патріарху–самозванцю в 1930 році заявити іноземним журналістам, що в Росії церква не переслідується. Більше того, Московська Патріархія навіть йде на тісне співробітництво з КДБ після того, як 4 вересня 1943 року "патріарх" Сергій взяв участь в секретній нараді на дачі Сталіна з участю Молотова, Берії та інших високопоставлених кагебістів. Після цього вождь виділив урядовий літак і наказав доставити з концтаборів лояльних єпископів, які залишилися в живих, для обрання нового патріарха. 11 вересня того ж року 19 вірнопідданих єпископів за вказівкою КДБ возвели Сергія в сан патріарха Московського і всєя Русі. Московську Патріархію її рідний батько Сталін і рідна мама Берія назвали "Русская Православная Церковь", замість традиційного – "Российская", хоча насправді їй більше б підійшла назва "Совєтская". Для здійснення взаємодії між державними органами і їх релігійним підрозділом було створено "Совєт по дєлам РПЦ", обер-прокурором якого призначено начальника з відділу НКДБ полковника держбезпеки (згодом – генерал-лейтенанта) Г.Г.Карпова. З цього часу згаданий берієвський кат став сердечним другом патріарха Сергія , а з 1945 року – його наступника патріарха Алексія (Сіманского), який, за його ж словами, відчував до кривавого чекіста "прив'язаність" і "незгладиму любов". Ще полум'янішу любов Алексій I відчував до свого хресного батька Сталіна, який нагородив його за вірнопідданську службу 4 орденами Трудового Червоного Прапора. Та й було за що. В усіх церквах за наказом Алексія прославляли Сталіна більше, ніж всіх святих. Навіть після смерті верховного душогуба, навіть після розвінчання на XX і XXII з'їздах КПРС його "культу особи", радянські церковні діячі залишилися вірними незабутній пам'яті свого Отця – "Великого Вождя". І нині Московська Патріархія, очолювана "Патріархом всєя Русі", вірно служить чека-кагебе і російському уряду. Це й не дивно. Адже майже всі вищі церковні чини були і є агентами КДБ і її наступниці – ФСБ, а сам сьогоднішний патріарх Алексій II (естонець А.М.Рідігер, обраний в 1990 році) насправді є агентом Дроздовим, завербованим ще 28 лютого 1958 року і нагороджений за вірну службу кількома орденами, почесною грамотою КДБ СРСР та іншими високими відзнаками. Він настільки цінний для влади, що має два броньованих урядових ЗИЛа, президентську охорону, кремлівський спецзв'язок.

Не набагато відстав од свого старшого товариша сьогоднішній керівник Української Православної церкви Московської патріархії, тобто Російської церкви в Україні, Володимир (Сабодан), який в усьому проводить московську політику в Україні і, тим не менш, користується високим покровительством Президента нашої "незалежної" держави. Це саме завдяки Володимиру було знищено унікальний орган у Вінниці, а сам храм передано Російській церкві, це з його благословіння в усіх російських церквах в Україні, взагалі, і в Надбужжі, зокрема, з церковних амвонів проповідуються плітки про нелегітимність (незаконність,

неканонічність) української церкви, яка, мовляв, є антихристовою, а українська мова, на якій ведеться богослужіння, – "телячою", "плебейською", "варварською" і тому неприйнятливою Господом Небесним. Саме такі слова мені не один раз доводилось чути од віруючих, які відвідують російські церкви в селах Пиляві, Дзвонисі і Колюхові Тиврівського району, містах Вінниці, Хмільнику і Барі, а також священика російської церкви в селі Каплівці Хотинського району на Буковині.

• • •

В документі, підписаному архімандритом Гавриїлом (додаток до "Подольских Епархиальных Ведомостей" №28, 1886 р.), йдеться про нищення української греко-католицької церкви.

Не тільки Соціалістична, а всі ліві партії (як, до речі, й Президент України Л. Кучма) в своїй політиці орієнтуються на Московський Патріархат, вважаючи слідом за священиками РПЦ українські православні церкви неканонічними. І це після того, як ще в 1687 році собор в Константинополі визнав незаконним насильницьке приєднання Української православної церкви до Московського патріархату, а затим у 1924 році цю незаконність підтвердив своїм Томосом Вселенський патріарх Григорій.

Детальніше про це ви можете прочитати в книжці відомого правозахисника, священика Глеба Якуніна "Подлинный лик Московской Патриархии".

[Підпис] В.Рудий

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РУДЧЕНКА Павла

(с. Соснівка Гадяцького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

НАС ХОТІЛИ ЗРОБИТИ БИДЛОМ

Ніби зараз бачу той недбало обтесаний сокирою дерев'яний хрест, що стояв над горбиком свіжонасипаної могили за околицею села – на вигоні, як називали це місце у нашій Соснівці. Із розповіді своєї хрещеної я довідався, що там похований чоловік із сусіднього села. Гнаний голодом, він прийшов у Соснівку просити милостині. Якась жінка дала йому оладки з домішкою липової тирси. Чоловік жадібно їх з'їв, що й викликало заворот кишок. Так його на місці смерті й поховали.

Ще в осінні дні та взимку 1932 р. по селах нашого Гадяцького р-ну діяли спеціальні комісії по заготівлі хліба – "продрозверстці", тобто відбиранні у селян зерна. Тож весна 1933-го стала для українського селянства великим лихом-бідою. Пізніше в причинах голодомору радянська влада звинувачувала тих же сільських

трударів, шукаючи серед них саботажників і куркулів, ніби це вони спричинили голод, приховуючи хліб.

А село наше, оточене сосновими лісами, було працьовитим і заможним. Проте так званих куркулів, які б експлуатували найману робочу силу, не було. Та рознарядка згори вимагала відшукати певну кількість "куркульських" сімей. І от представники із району разом із сільськими "активістами" заходилися здійснювати розкуркулення. Все рухоме і нерухоме майно міцних господарів було конфісковане, а його власники – сім'ями вислані на Соловецькі острови.

Немало чесних працьовитих сільських трударів розкуркулювали на тій підставі, що дах їхніх будівель був під бляхою або черепицею. Цього вистачало, щоб селян уже вважали ворогами радянської влади!

Отож із приходом весни люди в Соснівці та навколишніх селах почали пухнути, помирати. Особливо хутко гинули чоловіки й діти. Випікали якісь оладки з молодих бруньок і листочків, що почали виявлятись на деревах, домішували туди різну траву, що пробивалась із землі. Траплялося, що до такого "харчу" – задля продажу – добавляли якусь старанно протерту тирсу... Багато моїх однолітків не витримало цього лиха, діти згасали, як свічки... Наша сім'я вижила дивом. А після голодомору влада почала замітати його сліди.

А було це так. Однієї ночі до священика Соснівської церкви прибув із району автомобіль "чорний ворон", – енкаведисти вимагали від священика реєстраційний список померлих селян. Священик був досить порядною людиною. На вимогу видати церковний реєстр жертв голодомору, він сказав, що цей документ йому не належить, то власність громади. Тоді прибульці посадили його в машину і повезли в гадяцьку в'язницю. Лише згодом я дізнався, що він був страчений.

Після голодомору на Полтавщині, зокрема навколо Соснівки і Гадяча, багато стояло порожніх хат. Безліч також було і могил, які згодом позатоптано, зруйновано. Та обидлити хліборобство не вдалося, ми вистояли.

Народна газета. – 1993. – № 17.

✦ ✦ ✦

РУДЧЕНКА Павла

(м. Київ)

ЦІНА ОКРАЙЦЯ

Якось побачив на тротуарі кимось викинутий свіжий окраєць батону. Подумалося: раніше добропорядна людина не могла дозволити собі такого блюзнірства...

І мені пригадалося весна 1933-го року голодомору в Україні.

Велике мальовниче с.Соснівка розкинулося на Полтавщині за 7 км од Гадяча. Понад долиною Псла воно здавалося казковим, а люди жили там веселі,

дотепні, працьовиті та життєрадісні. Розпочалося розкуркулювання, примусова колективізація, а далі – голодомор. Дзвони на Соснівській Покровській церкві гули невгаваючи – ховали померлих.

Я, восьмирічний хлопчина, не міг збагнути, куди з людських осель зник хліб. З навколишніх сіл до нашого приходили жебраки, просили хоч маленький окраєць, а їм одказували: "Бог дасть". У розмовах сільських чоловіків часто чув малозрозумілі слова: "вимели", "викачали", "хлібоздача". І хоч мені їх ніхто не пояснював, але несли вони в собі якусь тривогу. Моторошно ставало, коли бачив спухлих чоловіків і жінок, які повільно пересувалися в своїх оселях, садибах. Немічні, знесилені жебраки подекуди сиділи, а то й лежали під тинами та парканами.

У нашій сім'ї було четверо людей: батьки та ми з молодшою сестрою. Тато працював рахівником у споживчій кооперації, а там давали мізерний хлібний пайок. Його приносив додому. Мама лишала батькові невеличку частку, решту віддавала нам, дітям. А сама сушила зелень, розтирала на порошок і їла замість хліба. Мамині руки й ноги спухли, сама ледь рухалася. Щоправда, нам трохи допомогла батькова сестра, яка ще 1918 року виїхала з чоловіком за кордон. За невелику суму англійських фунтів стерлінгів батько купив у Гадяцькому "Торгсіні" хліба та ще деяких продуктів.

Соснівку в районі називали заможним селом, людей там померло значно менше, ніж у сусідніх. А що робилося у Вельбівці, Лютеньці, Веприку, Сарах, Рашівці – страшно згадувати. Між цими селами в лісах, гаях та байраках можна було натрапити на непоховані, спотворені гризунами трупи людей. Вони шукали в лісах чогось їстівного та й загинули голодною смертю.

Через два роки Соснівку та навколишні села спіткало нове горе. Людей почала косити дезинтерія. Помирали, бо виснажений людський організм виявився беззахисним перед агресивною інфекцією. Знову щодня гули церковні дзвони, сповіщаючи про смерть прихожан. Тоді пішли з життя мої друзі, однокласники, які вижили під час голодомору.

Переді мною досі ті жахливі картини, ніби бачив їх два-три роки тому.

Народна газета. – 1998. – № 39.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РУДЬ (Палажка) Поліни

(Херсонщина)

Приходить до мене одного разу кавалер, молоді ж були, а я не можу підвестись. "Що з тобою?" – питає. "Голодна. Їсти хочу, – кажу. – Напевно, прий-

деться здихати”. Подивився хлопець і пішов додому. Не знаю, як все було, але відро картоплі він приніс.

“Завтра йдемо розкуркулювати одноосібників і заготовляти хліб для держави,” – говорить Йосип Сидоренко Любі і активу сільської ради.

“Віра і Марія Краснощок підуть до Поліни Рудь і її батька в колгосп ім. Сталіна, а ти, дочко, разом з Климентом і Миколою Шапраном підеш до Булюка Григорія і до старого Шевченка з колгоспу ім.Ворошилова”.

“Трудилися сестри – активістки разом з бригадою до поту, але нічого не знайшли, – згадує Поліна Рудь, – бо нічого й не було, то забрали ступу і розбили її в дворі на пеньку”, а в цей час батька в сільській раді перевиховував місцевий активіст Юрій Форощук:

“Я виб’ю із вас дурь, – кричить, як навіжений. – Покажу вам, як саботувати совєцьку владу. Відкривай рота. – горланить і тикає наганом”. Безграмотний був, дурень, але з наганом і при владі.

Люба разом з Клименком прийшли до Булюків, сім’я ж бо велика, підмели все до зернини. Мати, непритомніючи, кричала: “Це ж для дітей”. Тоді Клименко наставив револьвер і загнав її під піч.

“А я, – згадує син Дмитро, – злякавшись, не знаю як, вихопив цей револьвер і тікати. Бачу, що доженуть, а тут трапився колодязь – “журавель,” я й жбурнув його туди.”

“По дорозі до Шевченка нас зустрів його син Григорій, – згадує Любов Сергіївна, – і попереджає:

“Не скажу, що мама в горщиках заховала в печі.” І сміх, і гріх.

Записали С.Морозюк, Ф.Морозюк.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РУКОВСЬКОГО Петра Степановича,

1925 р. народження

(с. Богуслав Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Наша сім’я була досить великою – батько, мати, четверо дітей і бабуся. Батьки працювали в колгоспі – мама в ланці, а батько доглядав коней. До колективізації наша сім’я була дуже бідною, але коня мали, тому для батька це була звичайна справа.

Зимою 1932–1933 рр. одного разу батько прийшов дуже засмучений – в один день зразу здохли дві кобили від голоду. Потім батька ще й лаяли за недогляд. Та не тільки худоба голодувала. Тяжко було й нам. Були дні, коли пили саму воду. Вирізали все живе, що було вдома. Мама навіть хотіла написати листа Сталіну, просити допомоги, та батько не дав.

Приїжджали до нас і спекулянти. Хліб продавали по в селах по 10–11 руб. за кіло. Та які в нас гроші? Самі трудодні.

Всю зиму найстарша сестра хворіла, думали, що й не виживе, та бабуся відпоїла відваром шипшини та малинових гілочок. Сама ж бабуся, здавалося, жила на одному повітрі, все, що було їстівне – віддавала нам. Саме з нею ми ходили в ліс збирати гриби, ягідки, кропиву, березові бруньки, глід, кору дерев. Найсмачнішими для нас були мелясеники – смаження з буряка, що мали солодкий присмак.

Вже в дитинстві я відчув, що таке голод. Постійно хотів їсти. І досі боюся того відчуття.

Про випадки людоїдства в нашому селі я не чув, а ось смерті від голоду траплялися. Наша сусідка баба Ганна, яка виховувала розумово відсталу доньку, рідко коли виходила. Та якось її не було видно вже дні три-чотири, і батько вирішив піти подивитися, що там сталося. Як я дізнався вже пізніше, і баба і її дочка померли. Ховали їх всією вулицею, принесли, хто що міг. Стояли саме морози, в їх хаті було холодно, що і зберегло трупи. Для поминків моя мати зварила кутю з жмені пшениці.

Такі мої найвиразніші спогади тих років.

1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РУМИЛОВОЇ (в дівоцтві УСИК) Марії Гаврилівни,
1924 р. народження
(м. Новомосковськ на Дніпропетровщині)

Я росла в звичайній сільській сім'ї в с.Кулебівка Новомосковського району, сім'я складалась з семи чоловік. Працювали тяжко, обробляли свою земельну ділянку, але мріяли про краще в майбутньому.

Розпочата колективізація принесла горе в сім'ю. В дворі була корова, кінь, плуг, сівалка, борона. І в усіх членів сім'ї – роботящі руки. Батьки не давали згоди на об'єднання в колективне господарство, і це стало причиною того, що з двору забрали все майно і урожай, зібраний з нашої землі. Навіть квасолю та цибулю повимітали з горщиків.

Зима була дуже тяжкою. Переживали тим, що змогли сховати. А навесні 1933 р. почалось горе – настав голод. Ми були пухлі. Люди вимирали сім'ями, а деякі залишали свої двори і йшли в світ шукати порятунку.

Записав Д.Євстигнеєв.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РЯБЕНКА Віктора Сергійовича,
1919 р. народження
(м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

Место моего рождения – с.Недайвода Днепропетровськой обл.

Сам голод 30-х (31–33 гг.) я не застал, но был причастен к нему. В начале 1931 г., кажется, в феврале, моего отца – Рябенко Сергея Борисовича – арестовали, вызвав в милицию, и затем куда-то увезли. С тех пор ни я, ни моя мать, Рябенко (Ярошевич) Екатерина Михайловна, его больше не видели. Лишь спустя десяток лет она сказала, что он – "враг народа", репрессирован за подрыв и диверсии в сельском хозяйстве (работал в колхозе агрономом-зоотехником). Даже фотографий никаких отцовских того возраста не сохранилось.

Спустя месяц, когда его, как говорят, репрессировали, нас с матерью выслали в Харьков, там поселили, как сказали, в рабочем общежитии, но я помню, что это было далеко не общежитие, хотя ранее такого никогда не видел. В коридорах ходили охранники, а на дверях стояли решетки, а комната как одна большая однокомнатная квартира по современным масштабам. Вот тогда кто-то пустил слухи, что в стране начался голод, а вечером забежала охрана и на глазах у всех избила мужчину лет 50-ти. Видимо, что он пустил такой слух. Вот тогда-то и началась паника. Она усилилась, когда нас перестали кормить на третий день, а через день все это "общежитие-заточение" окончилось: нас всех расформировали, посадили на поезд, и мы уехали по вынуждению в Сибирь.

Спустя много лет, в 1954 г. была амнистия "куркулям" и семьям репрессированных. Мама уже умерла. И я сам уехал и поселился в Ставрополье.

В 1969 г. уехал на заработки, затем решил вернуться домой, чтобы быть поближе к родине. Таким образом судьба занесла меня в г. Кривой Рог.

И еще: в 1989 г., 12 июня, ко мне домой пришло письмо из Верховного Совета УССР о том, что арест и казнь отца были незаконны. Но мне легче не стало.

Для меня этот голодомор был связан со смертью отца; нам и мне искалечили судьбу. Мне очень жаль, что нельзя ничего вернуть назад и изменить.

Запис: А.Кадал.
1992 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РЯБЕЦЬ Ольги Луківни,
1918 р. народження
(с. Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

З усього пережитого мною в пам'яті назавжди закарбувалось це: літнього дня мені було холодно, в очах – тьмяно, адже моторошно. Мене, опухлу, неспроможну вже ходити, зачиняли в хаті на весь день. Я повзала по закутках, нишпорила у миснику під припічком і, не знаходячи нічого їстівного, обгризала стіни. Надвечір поверталася з поля мати, приносила в горшеняті кулешу чи затірки, наділяла тим усіх: мене, братика і сестричку. Але від того нам ще більше хотілося їсти. Мати дивилася на нас і ковтала сльози. Хто з нас на черзі? Лишилося троє з сім'ї. Чотирьох з дідом і бабою одвезли за село однією грабаркою.

Записала В.Волошина.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РЯБУХИ Дарини Іванівни,
1925 р. народження
(с. Богуслав Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Народилася я там же, де й зараз мешкаю. Сім'я наша не була дуже бідною. Малими щодня їли картопельку, мали шматок хліба. Жили в невеликій хатці: батько, мати, я, старша сестра Килина і молодший брат Іван.

В 1933 р. мені було лише 8 років, та деякі епізоди запам'яталися на все життя. Взимку 1932 р. батько п'яний провалився в річку, лихоманило його більше тижня, та які ж тоді ліки, то так й помер. Уже навесні з їжею було сутужно. Який цукор чи м'ясо мати ледве збирала замінити на хліб. Влітку було трошки легше – то яблучко, то огірок. Та восени спіткало нове горе – мати померла від тифу. Вже навіть не пам'ятаю її обличчя, та знаю, що просила дядька Миколу, щоб доглядав за нами. Дядько якось купив пуд муки житньої – дав 100 крб., а її міліція відібрала. Якби не дядько, не знаю, як зиму пережили б. Були такими худенькими, а Іван все просив молока. Разів зо два дядько приносив по склянці. Я теж чекала весни. Знала, що тоді стане легше. Їли лободу, кропиву, з літа – з'явилися овочі. Сестра Килина пішла працювати в колгосп (їй вже було 14 років). На осінь дядько мав вже якусь картоплину, гарбузи, кукурудзу. Вже мали що їсти, та одна біда – Івана нашого на зиму забрали в інтернат. Як ми не дізнавались, так його вже більше й не побачили. Не знаю, живий він, чи помер.

Через 5 років Килина вийшла заміж, встигла народити трьох синів. Свого первістка Килина назвала Іваном, бо брата було дуже шкода. Чоловік її пішов на фронт в серпні 1941 р., а у жовтні вже й похоронку отримала.

В мене до війни був хлопець, та так і не дочекалася його після перемоги. Після війни хлопців мало повернулося, я заміж так і не вийшла. Все життя – то страшна праця.

В 1946–1947 рр. теж з їжею було скрутно, бо мали з сестрою ще трьох маленьких хлопців. І сестра і я тяжко працювали, все ж мали якусь зернину, якусь картоплинку. Було в нас 6 курочок, а через 2 роки з'явилася корова. Так і врятувались.

1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

РЯЩЕНКО Лідії Іванівни,
1924 р. народження
(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Я дуже добре пам'ятаю голод 1932–1933 років. Ми зовсім не могли думати про щось інше, як тільки про їжу. Я думала, що напевне ніколи не настане той час, коли я досита наїмся хліба. Пам'ятаю продовольчі загони, які проходили селом і робили обшуки. Вони перевіряли всі закутки. У нас качани знайшли у стрісі. З тих пір завжди переживаю, а якщо завтра не буде хліба?

Записали Л.Бурдик, Т.Шепелявенко.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать".
(25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.39.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САБАДАША Михайла Феодосійовича,
1928 р. народження
(м. Тетіїв Київської обл.)

НЕСТЕРПНЕ ЖИТТЯ НА ГРАНІ СМЕРТІ В 1933 РОЦІ

Боляче згадую те голодне страшне дитинство, коли сім'я була безсила перед комуністичною владою, яка мільйонами винищувала українців, повторюючи це не один раз.

Українців доля на упродовж віків добром обминала, але такого повального винищення в їх історії не було. Зв'язати події тогочасні в один логічний ланцюг я не можу, а окремі фрагменти того страшного часу – помню:

–"Красная мітла" замітає…

– "Легка кавалерія" вигрібає…

Ми були надворі коло хати. Мати побачила, що в наше подвір'я направляється п'ять осіб – одна жінка і четверо чоловіків. Вона заголосила: "Ідуть трясти хліб!" – вбігла до хати в кухню, я із сестрою за нею. Мати стоїть в кухні і ми коло неї. В дверах до кухні зупинилися 4 чоловіки, а жінка ввійшла в кухню і до матері: "Віддавай всі продукти, які є!" "Людоньки, ніяких продуктів немає, діти ось голодні!"

"Як немає, зараз знайдемо" – сказала ця жінка-комуністка і почала шукати по запічках, на печі, але нічого не знайшла. Тоді вона протягує руку до затули печі, мати плаче, хапає її за руку: "Змилуйтеся, ось діти їсти хотять!" Ця комуністка рукою відштовхує матір і показує на двері: "Он стоять!" Прибрала затулу, з печі витягує деко із гречаниками, печеними із меленої гречаної шолухи. Один з цих чоловіків, що стояли в дверях, підставляє мішка, і вона туди їх висипає. Ми, діти, горнемося до матері і плачемо. Комуністка звернулася до матері: "Кажи, де ще є?" Мати мовчала, тільки голосно плакала. "Нічого, ми знайдемо!" – вийшли із хати і пішли в хлів (сарай). Там чоловіки штиряли, шукали закопане зерно, якого не було. Ще щось матері погрозили і пішли.

Оставшись без нічого, сім'я була приречена на смерть. Мати пішла шукати допомоги. Щоб йшли в колгосп, була їдальня, де готовили похльобку, а поруч в хатній печі пекли хліб, щоб в обід по кусочку давати. Тут працював материн брат Олекса. Мати думала, що хоч щось випросить їсти.

– Брате мій, – звернулася мати до дядька Олекси, – порятуй, діти з голоду вмирають.

– Тут немає що взяти, – відповів він.

– То хоч вишкребка із тіста дай, собі то береш?

– Сестра, хай руки ті відсохнуть, які собі не беруть.

Так мати із нічим повернулася додому, а ми її так чекали...

Батько забряк, опух і не міг ходити, лежав. Я із сестрою були малі і дуже худі. Мати сама ходила на річку, вбрід і руками в болоті шукала річкові молюски-черепашки. Треба було багато часу затратити, щоб трохи найти, бо на річці люди шукали порятунку.

Коли мати приносила черепашки і висипала під льохом напроти сонця, вони розкривали свої дві половинки, висовували язики і пікотили. Мати запитала у лікаря: "Чи можна їсти ці черепашки?" Він відповів, що можна, але щоб не лежали на сонці. Коли лежать на сонці – виділяють яд. Щоб споживати, розкривали дві половинки черепашки, виймали оранжеву м'якоть, жарили на сковороді, підливаючи воду. Цей своєрідний запах запам'ятався по сьогоднішній день. М'якоть

піддавалася розжовуванню важко, бо була пружиниста, як гумка. Ось на такій їжі виживали.

Напроти нашої хати, по-сусідству, мати з дочкою сина з'їли. Приїхала міліція з лікарем, дали вкола і умертвили матір. Її труп вкинули, як колоду, на віз, що проїжджав коло наших воріт. Мати звернулася до нас з настановою: "Не виходьте за ворота, бо з'їдять". Дочка працювала в радгоспі "Тетіївський" за похльобку. Міліція поїхала в радгосп, щоб умертвити дочку. В цей час проходив обід в радгоспній їдальні. Взнавши мету приїзду міліції, подруги її відказались від обіду в знак протесту. Дочка залишилася живою і померла у восьмидесятих роках.

Згадую й таке: прийшла до нас тітка, материна сестра, дуже виснажена – випиналися всі кістки, але допомогти ми нічим не могли. Вона звернулася до мене, щоб іти на огород, там зривала вершки високої бузини і вчила, як їх їсти: верхню частинку надломити, щоб вона держалася на зовнішній оболонці і потягнути вниз. Таким чином одержати очищену м'яку серцевину, яку потім поїдати. Я робив те ж і їв. Через декілька днів мати казала, що тітка померла.

Одного разу пішли до дядька Артема, материного брата, що жив близько кілометра від нас. Мати держала мене за руку і не відпускала від себе. Коли прийшли до дядька, не випускала із хати. Звертаючись до мене, показувала на сусідську хату, що зівала кроквами, половини солом'яної покрівлі не було: "Як будеш туди ходити, то он із тієї хати зловлять і з'їдять, бо вони їдять котів, собак і їжаків".

Як дочекалися врожаю (половина огорода була засіяна житом), хотілося дуже наїстися. Мати стежила, щоб багато не їли і давала порцію. Говорила, що багато помирає людей від переїдання після голоду.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САВЧЕНКА Василя Івановича

(с. Рогозянка Великобурлуцького р-ну Харківської обл.)

ОЙ, ЧИЯ Ж ТО ЛЮБОВ...

Репресії. Голодомор. Він хіба не репресії масові? На очах дітей, батьків. Усього миру. У рідній батьківській хаті, навіть. Чи варто ще й ще раз повторяти усьому світові відоме: мільйони невинних жертв? Як зокрема і на Україні. Не тільки десь за її межами. Крапля з океану сама собою така ж, як і весь океан. Так же пізнаємо нечуване в світі велетенське винищення людей по самій Рогозянці того трагічного 1933-го року. По запланованому і в ній голодомору. Інакше сказати не можна. І нехай знає про це вся Великоберлуччина. І не тільки вона. Бо певен – до цього часу не все знає вона досте-

менно. Бо ще не все сказано, не все намальовано так, як то воно було насправді у той чорний 33-й.

А було ж… У вербній зеленій рясноті кують лунко зозулі, біля хати в ніби молоком облитих садах заливаються в щасті своїм солов'ї, а над схиленими до вигона неналитими колосками жита жайвір несамовито кличе на поле його господаря. Тільки на бур'янистих городах, куди не дістатися немічним рукам, дрібними "зайчиками" вигравало проміння божественно чарівного сонечка того ранку… Коли…

Коли споришевою вулицею рухалась скрипуча підвода, запряжена у виснажену сіру конячину, поряд з якою сумно передибував босими ногами візник невизначеного віку – дідусь чи зарослий ще рухомий в дорозі молодший. З однокінного візка, придавлена кількома тілами людськими схилялася невелика, певне, дівоча голівка... І мало не до землі звисали вплетені у довгу чорну косу червона і голуба стрічки... Висунута через полудрабок рука у вишиваному рукаві з білого полотна ніби хотіла прикрити бліде з чорними бровами й заплющеними очима личенько... Чиє ж то було щастя? Чия омріяна любов? Уже відвезеного на цвинтар чи того, лист від якого з прикордонної застави уже не отримає, не поцілує, не прочитає його кохання? Заради якої коханий оберігає кордони Вітчизни. Своє щастя. Своїх рідних. Свою далеку Рогозянку. Своє кохання…

Рясні сльози відвернули мене від картини живої, якої ще ні один художник не намалював... Для суду великого й справедливого над усіма тими, хто чинів антилюдяне злодійство над невинними душами. Над святими душами і руками, що століттями завалювали столи хлібом і всяким добром. Що орали і косили, пряли і ткали, шили й вишивали та ночами тихесенько приспівували над колисочками на вервечках.

– То чия ж вона ото, з такою косою на возі? – питали одне одного по селу. – Піди дізнайся. Ходила тут чужа з торбиночкою від хати до хати. Знепритомніла під тином – і край на тому. Голод...

А ранком у густому тумані перед порогом чи справді жінка на колінах, чи привид? Губами ворушить, а ні слова тобі.. І страшно опухле тіло її уже й рук не тримало, щоб підняти. Ні, не вдалося-таки повернути до життя жницю-трудівницю Ольгу Мизерну. Що дивом якимсь-таки дісталася до моєї оселі за кілька десятків метрів. А ще... Та досить. Про всіх не сказати. Тільки знову й знову перечитую ось список померлих від голоду у той страшний рік. Сто чотири чоловіки. По одному на двір села. Хоч на кладовище відправлялися й цілі сім'ї. А скільки ж по району?

Як то й часто бувало, і цьогорічного відвідання кладовища хтось накладає ззаду мені на плечі руки, обіймає легенько. Глядь, – а груди тепло усміхненого в орденах і медалях.

– Спасибі! Ніколи не забуду, Василю Івановичу, вашого кулешику. Що врятував і мене тоді… Учня Рогозянської школи. В ту голодовку страшну.

– Таке не забути, – мовить ветеран війни і праці Михайло Григорович Кузніченко, котрий і нині здравствує.

А було те просто і дуже складно. Навіть, ой як небезпечно. Ще 32-го року як завідувач згаданої початкової школи попросив я в колгоспі більше гектара землі. Звісно, колгосп і засіяв своїм просом. То було тоді рідкісне рятівне щастя, точніше – було і було б. Та про це нижче. Згаданий ветераном "кулешик" врятував усіх дітей, котрі ходили до школи. Не тільки учнів, дошкільнят також. А дорослі, престарілі? Дати пшона на дім не дозволено було й жмені. "За кілограм на сторону", – вам десять років, застеріг строго мене тодішній нині покійний місцевий голова Робітничо-Селянської Інспекції (РСІ). Тому дозволялося дітям нести додому в мисочці лише "добавочні порції", аби рятувати вмираючих. Готувалася каша й крута, щоб можна її різати на кусочки – так зручніше нести за пазухою. Гляди, діжде хтось налитих колосочків, зерняток вимне.

А доноси підлих своє діяли. Бо доброзичливо застерігає уже й голова сільради Никифір Йосипович Канівець:

– В районі знають. Донесено на вас, Василю Івановичу. Приїдуть... Та я вірю у вашу чесність. Знаю, що їм сказати. Про бідняцького сина.

До речі: це ж він потурбувався з своєї ініціативи, щоб райВНО перевів мене з тодішньої Другошевченківської школи в Рогозянку. Так зачастилися перевірки: "жодного кілограма – на сторону!".. А невдовзі – неждане. Під впливом М. Нєкрасова я написав і надіслав до Москви ще раніше вірші про страждання села. Аж ось і відповідь: "Вы выступаете против нашего строя", – цитую недослівно. А завідуючий тодішнього Шипуватського відділення зв'язку повідує нашому листоноші, нинішньому інваліду війни Тимофієві Полікарповичу Савченку:

– Що то за Савченко Василь? Пише він не те, що треба...

Не приховав навіть розсекречення листування. А ще інше прибавилось. Про роман М.Чернишевського "Что делать?", яким захоплювався Ленін, я надіслав листа М.Горькому, і до редагованого ним журналу "Литературная учеба" коротко: "Прошу растолковать мне следующее: "Мне кажется, что роман Чернышевского "Что делать?" местами пропитан идеализмом. Он чуть ли не защищает нравственный брак, возникающий сам собою (не умышленно), когда души двух людей соединяются в результате зависимости человека от какого-то высшего духа".

– Що вам написав Максим Горький? –запитують раптом мене шипуватські поштовики. А я:

– Не знаю. Нічого він не писав мені.

– То як же так? Бачили ми й підпис його на конверті: М.Горький.

Лист, як бачиться, таки був од великого письменника-гуманіста, та канув у нетрях. І лише здогадатися можна було про його зміст. Що відповідь буде на сторінках журналу, бо в 10 номері його за 1934 рік таки з'явилася вона. Більше сторінки дрібного шрифту, що зберігаю й понині: "Вы заинтересовались очень

важным вопросом романа Черньшевского "Что делать?"… Й закінчувалася словами: "Роман этот местами граничит и с идеализмом". Так доноси поповнилися ще не одним: "Василь Іванович вірить у Бога", "читає біблію баптистам" і таке інше: "А ще вчитель". Це – лише привезені так звані різні керівники села… Не мої односельчани. Навпаки. То від їх імені баптист – старожил Іван Фандеєвич Пустоваров, приклавши мені до грудей руку, промовив:

– Отут у вас, Василю Івановичу, Бог. Хоч ви, може, й не вірите в нього. Бо ви дуже добрий для всіх людей…

Добрий. Чи не тому не раз викликався до прибулого в село у цивільному з кобурою при боці. На "коротку бесіду". А злорадні по селу про вчителя: "Він уже однією ногою на Соловках". Може, й за читання святого письма. Але вдома, не баптистам. Читав і перечитував. Бо вчило воно добру і любові до людей. Врятував би й село від голодомору. Так погрози ж які! Стеження. Доноси. Епоха. Сибір! Хоч діти, за виключенням кількох у селі, повторюю, вижили. Понині й святий отой "кулешик" у їхній душі живе. Вижили й люди, які в тодішньому Андріївському свинорадгоспі харчувалися сяк–так свинячим "бульйоном" і кашею... Добро для якої акуратно правилось автомашинами через умираюче село в радгосп... Чим не запланований голодомор?..

На чотирьох вітрах, навіть без примітивної огорожі, німує рогозянське кладовище, в невидимих могилах якого покояться наші діди, прадіди, батьки й матері, сестри і брати. Жертви 33-го. Їх імена відправив я давно до Києва для занесення до Книги пам'яті, що має таки вийти у світ. А тим часом нащадки жертв страшного голодомору перелазять по надогнутій на узбіччях захламленості, аби уклонитись рідним. Хто життя їм дав. Не кажемо вже про відправлення належної з усим ритуалом панахиди на місці поховання наших предків-мучеників. Про створення над їх могилами пам'ятної споруди з їх іменами. Адже, голодомор України – не тільки кількість понад шість мільйонів винищених. То незліченна кількість отих святих почуттів любові, молодого кохання, великих мрій і сподівань, затоптано й розіп'ято, насмерть покарано. Лише за одне: за красу людської душі. А отже – за сповідування заповітам Ісуса Христа.

Ні, не хлібом єдиним живе людина. Хіба не ясно, кому давно про сказане потрібно подумати і діяти так, як велить совість і загальнолюдська мораль.

Від автора. Впевнений, що, прочитавши ці рядки, дехто засумнівається. А чи не згущує, мовляв, фарби автор. То ж відсилаю їх до книги А. Мацевича "Микола Скрипник" з серії "Уславлені імена" (Київ, вид-во ЦК СМУ (МДС) "Молодь", 1990). В цій повісті розповідається про життя відомого партійного, державного і громадського діяча М.О.Скрипника. Ось що згадує сучасник Миколи Олексійовича росіянин С. Латишев: "Картина, яку я побачив квітневою ранку 1933 р., потрясла мене, 20-літнього студента, і закарбувалася у пам'яті на все життя. Це було на Вкраїні в с.Єфремівці Харківської області (Вовчанського району) в голодне лихоліття. Я завітав до однієї хати і остовпів.

Біля самої стіни на дерев'яній лаві лежала майже висохла дитина років п'яти-шести, над нею схилилася мати, тримаючи в руці ножа і силкуючись відрізати дитині голову. Ніж і руки були закривавлені, дитя конвульсивно совало ногами…Не пам'ятаю, як я вискочив з хати, як довго біг. Опам'ятався лише на порозі сільради. Голова і два виконавці, які ще не встигли до решти виснажитися, байдуже сказали, що випадки, коли батьки їли своїх дітей, у Єфремівці не поодинокі… Тієї весни не було двору, де б хтось не помер від голоду. Помирали цілими сім'ями, нікому було копати братські могили... На початок липня в селах залишилось не більше чверті населення, та й ті були неспроможні працювати"...

7 липня 1933 року ту ж Єфремівку відвідав Микола Олексійович Скрипник, тодішній голова Держплану УСРР і заступник Голови ради Народних Комісарів УСРР. В цей період на Скрипника сипалися звинувачення у "буржуазному націоналізмові", прагненні "поставити національне питання над питанням соціальним". Село неначе вимерло. Лише підвода їздила попід дворами. І худі виснажені дядьки зносили на неї висохлі трупи. І в той же час представники місцевої влади викачували хліб у підкуркульників, забираючи у людей останнє збіжжя. Як заступник голови Раднаркому, М.О.Скрипник заборонив це. І це був останній день його життя. Повернувшись до Харкова, Микола Олексійович покінчив життя самогубством. Хтозна, чи не була останньою краплиною ота картина вселенського голодомору у Єфремівці.

Радянський патріот. – 1991. – 13 червня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САВЧИШИНОЇ Ольги Олексіївни
(1910–2002)

(м. Тальне на Черкащині)

Жили ми у селі Немирівці Городоцького району. В нас із чоловіком Василем уже був первісток Михайло. Народився у 1933 році, коли люди помирали з голоду. А тут кажуть збиратися на переселення: і землі родючі, і жити є де. Відмовляти владі тоді було небезпечно. Не послухався чи не так сказав, і ти вже ворог. Добре, що з нами їхав мій брат, а ще сім'ї Галків, Вешків, Лозовських, Дубасів. З Проскурова виїхали поїздом і добралися до Тального. Містечка я не роздивилася – нас ждали саньми їздові. Навіть не думала, що тут доведеться мені прожити більшу половину свого життя. Сніг, мороз. Не встигли відігрілися добре і – в дорогу. *Поселили нас на хуторі Кагарлик Новоархангельського району. В голодовку тут майже всі люди вимерли.* Тільки дві чи три сім'ї залишилося. Незатишно нам жилося у мертвому хуторі. Брат Михайло

переїхав у Тальне. Вибралися туди 1935 року Вешко і Галка. Працювали на каменоломні. У 1937 році всіх чоловіків-переселенців оголосили "ворогами народу" і репресували. Хоч їх і реабілітували, та кому від цього легше, коли не дали людям у світі прожити. Ми з чоловіком Василем також перебралися і працювали в агрономічному технікумі різноробочими.

Мицик В. Роки та дні смертей і жаху. –
За українську Україну. – 2007. – 5–11 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
САВЧУКА Івана
(с. Зубівщина Славутського р-ну Вінницької
(нині Хмельницька) обл.)

ДОЧЕКАЛИСЯ...

Моя життєва нива надто терниста. Під час голодомору лежав опухлий. У молодості мене звільнили з педагогічної роботи як брата "ворога народу". Його, також педагога, директора школи, звільнили за те, що покохав дочку священика.

Докотилися чутки, що його разом з тестем повезли на Далекий Схід. Я негайно виїхав туди, щоб розшукати. Там став шляховиком, працював на будівництві Комсомольська-на-Амурі, міста, що зводили в'язні. Серед них зустрів людину, яка знала брата і розповіла, що Дементія разом із тестем розстріляно в Москві.

Згодом працював у хащах Усурійської тайги. Тут разом з мисливцями натрапив на розгорнуту звірами могилу. По одягу встановили, що це поховання жінок різних національностей. Уже тоді для себе з'ясував: совітська катівня інтернаціональна. А права бути розстріляними рівні в чоловіків і жінок.

Тому проголошення самостійної України я зустрів зі сльозами на очах, з вірою в талант великого українського народу і в те, що демократія – єдино правильний шлях для нас. А що сьогодні? Зі сльозами доводиться спостерігати за діями комуністичної більшості у Верховній Раді.

1993 р..

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САГЕК Ганни Тимофіївни,
1920 р. народження
(с. Варварівка на Дніпропетровщині)

Ми жили на окраїні села. Наш батько був заможним селянином, і коли почалася примусова колективізація, в нас позабирали все майно, а батька прозвали "куркулем". Він декілька разів пробував повернути своє майно, але за це на нього наклали штраф. З маленького городу, що був біля хатини, ми не могли зібрати такий врожай, щоб штрафи сплатити. І за це батька засудили на 1 рік. Голод ми переживали з матір'ю і бабусею. Моя бабуся не витримала цього лиха і померла в листопаді 1932 р. Щоб якось прожити, ми їли все: корінці, траву, ягоди.

Записав І.Жевжик.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САДКОВСЬКОГО В.Г.
(м. Київ)

ГОЛОД 1932–1933 рр.

В жизни человека бывают минуты какого-то неосознанного мечтательного (порой и тягостного) настроения, когда внезапно тебя осеняет, внезапно появляются мысли, образы прошлого. Бывает это при семейной встрече, разговоре с товарищем, перетряхивающем свою память; в рассказах о былом, о своей жизни напоминают ужасные, леденящие душу и сердце воспоминания. У меня иногда бывает – идешь по улице и внезапно тебя осеняет мысль – воспоминания о далеком прошлом с трагическими событиями, навевающими грусть и тоску; удивляешься тому, что все это видел (т.е. был пассивным свидетелем многих политических кампаний, инцидентов и остался жив – думаешь: не восьмое ли это чудо?). Об одном из них – ниже.

В своей жизни, особенно в тридцатых годах (в связи с голодом в 1932–1933 гг., безжалостными репрессиями 1937–1938 гг.) я слышал пессимистические высказывания молодых людей: "Лучше б совсем не родиться или родиться на век раньше, или на век позже".

Летом 1933 г. я ехал пассажирским поездом с места студенческой практики домой в Киев. После короткой остановки на одной из станций поезд тронулся,

и я увидел из окна вагона, как внезапно развернулась возмутившая все мое существо драматическая картина палаческого бессердечия проводников вагонов: они старались сбросить со ступенек вагонов всех, кто из последних сил вцепился в поручни в надежде найти спасение от голода (несмотря на заградительные отряды, голодающие ухитрялись проникать в город). Изможденные лица несчастных были полны мольбы, они что-то тихо говорили, очевидно, умоляли, а подвыпившие проводники со зверскими лицами орали ругательства, отрывали их руки от поручней и ногами спихивали людей с подножек набиравшего скорость поезда. Хотелось плакать, видя это черное дело – жестокое рабское усердие по отношению к своим, попавшим в беду соотечественникам.

Приехав под вечер в Киев, переходя привокзальную площадь, я стал свидетелем другой, не менее ужасной сцены. В кольце, образованном милицией, находилась группа молодых людей до предела истощенных – они напоминали скелеты, на которых обвисали порванные испачканные одежды, изможденные лица, до странного тонкие руки, видневшиеся сквозь прорехи рукавов. Все они были в каком-то волнении: один из них, махавший руками, очевидно, протестовал против варварского с ними обращения милиционеров, которые злобно их хватали и прямо–таки бросали в кузов грузовика, чтобы вывезти подальше от города, где они найдут мучительную смерть. Вот такая была помощь голодающим.

Лидия Васильевна – тетушка моего друга – весной 1933 г. утром шла от *вновь отстроенного в 1929–1932 гг. архитектором А.М.Вербицким* железнодорожного вокзала по ул. Безаковской (с 1919 г. – ул. Коминтерна) и ул. Мариинско-Благовещенской (с 1937 г. – ул.Саксаганского) к себе домой на ул.Тарасовскую. На этой улице проживало в разное время много известной интеллигенции – профессоров Киевского университета св.Владимира, врачей, юристов, педагогов, художников, поэтов. По этому маршруту тетя насчитала увиденных ею 14 трупов – жертв голода, лежавших на тротуарах возле зданий. А сколько их было во дворах, на лестницах?!

Мой товарищ – соученик по техникуму (Володя П.), проживавший в своем доме на Лукьяновке, видел душераздирающую картину. Рано утром телеги, запряженные лошадьми, проезжали к Лукьяновскому кладбищу. На телегах лежали навалом груды покойников, подобранных на улицах города. Трупы были прикрыты рогожей, на некоторых телегах болтались свисающие руки.

Летом 1933 г. городские жители к своему пайку хлеба, выдаваемому по хлебной карточке, смогли приложить так называемый коммерческий хлеб. В некоторые магазинах по городу привозили свежий, еще теплый, хлеб и продавали по коммерческой цене – 3 руб. за половину буханки. У нас по ул.Жилянской, 55, такой хлеб привозили в магазин, который ранее (до 1929 г.) был частным продуктовым магазином старого представительного культурного еврея Маркова. Очередь выстроилась по ул.Жилянской в сторону ул.Тарасовской и была

столь длинной, что ее конца не было видно, хотя и сравнительно быстро двигалась. Возможно, это была самая длинная очередь в мире. Были случаи, когда люди, наевшись этого теплого сыроватого хлеба, вскоре тут же умирали. Голод продолжал собирать свою смертоносную жатву.

Как-то случайно летним днем 1933 г. я заметил закрытый фургон на конной тяге. Очевидно, он был с коммерческим хлебом и следовал к месту его продажи. За ним змейкой вытянулась и спешила очередь, в которой находились люди разных возрастов. Все они держали друг друга за талию, чтобы посторонний не смог влезть в очередь. До чего же это было жалкое, недостойное человеческой чести зрелище!

Вспоминается опасный в моей жизни инцидент. В 1937 г. арестовали моего отца, "врага народа" с вытекающими отсюда последствиями. Отец в Казатине был начальником участка тяги (депо, мастерские, подвижной состав – паровозы, вагоны) на этом участке ЮЗЖД. Нам тогда очень повезло – нас не выслали, меня не отчислили из института, а лишь лишили стипендии (в Москве и Ленинграде в лучшем случае детей высылали в детдома, в худшем – арестовывали взрослых).

В сентябре месяце мама плачущим голосом заявила мне: "Нам не на что жить, меня обложил фининспектор, я не могу шить платья. Тебе следует поступать на работу". Я взял отпуск в институте, за работой обратился в "Водоканалпроект", предложил свои услуги в качестве геодезиста – я умел работать с нивелиром и теодолитом. Меня направили в распоряжение гидротехнической экспедиции, находившейся в с. Маяки на р. Северский Донец. Они занимались изысканием источника водоснабжения для г. Краматорска и Славянска. Сотрудники экспедиции жили в хатах, а обедали обычно в других. Однажды во время обеда имел место неожиданный эпизод, который мог оказаться для меня фатальным. Обед был уже закончен, в хате нас осталось двое из экспедиции и хозяйка. Когда мы встали из-за стола, поблагодарили за обед и собрались уходить, то хозяйка (пожилая женщина) внезапно задала нам вопрос: "Скажіть, чому в нас така бл… влада?" Я ужаснулся (ведь был еще 1937 г., меня бросило в жар и я стал ее отчитывать. Все обошлось благополучно, никто из нас не донес в НКВД. Если бы мой сотрудник донес, то я бы получил 8–10 лет лагерей за то, что скрыл, а хозяйке, вероятнее всего, был бы расстрел. Чем эта история не сюжет для рассказа?

В 1931–1935 гг. я учился в Киевском железнодорожно-строительном техникуме. В 1933 г. летом меня направили на практику на ст. Фастов. Там шло крупное строительство: строили депо и мастерские, прокладывали новые железнодорожные пути. Я там видел работавших и приходивших наниматься на работу людей с опухшими ногами и животами. Некоторые из них умирали в ближайщей роще, в кустарнике.

Я тогда жил на веранде у соучеников по техникуму – супругов Брык. Как и в Киеве, так и в поселке ст. Фастов ходили слухи о распространяющемся людоедстве, о том, что выслеживают толстых людей, их убивают, расчленяют и кусками варят, продают на базаре. Делают пирожки с начинкой из человеческого мяса и продают на базаре. *Слухи о том,* что людей-людоедов милиция выслеживает, арестовывает, судит и расстреливает. Так что я ходил по улицам с опаской, старался ходить *не один,* еще с кем-либо. Мой товарищ, проходивший также практику, но на ст.Казатин, рассказывал о том, что мать съела своего ребенка. Как-то вечером на улице моего товарища несколько женщин стали преследовать, ему стало страшно и пришлось спасаться бегством. Нечто похожее происходило и в Фастове.

Во время учебы в техникуме – голодовки весной 1933 г. со мной случился обморок, но недолгий – всего несколько секунд. Какая это была мрачная сцена ожидания мною "обеда" в столовой техникума. Студенты и один преподаватель (по черчению) молча, с угрюмыми лицами сидели за большим столом и ожидали, когда подадут это жалкое подобие "обеда". Он включал первое блюдо – из серовато-мутной горячей водицы с какими-то непонятными зернами; второе блюдо – блюдце серой жидкой массы (из картошки или гороха). Все это было без жиров и хлеба (выдавался по карточкам). Хлеб – это было тоже некое подобие хлеба светлого серо-зеленого цвета, в него еще примешивали муку из молотых кукурузных кочанов, и хлеб крошился.

Моя мама всячески изощрялась, чтобы нас хоть как-то прокормить. Были проданы пианино, золотые украшения снесены в "Торгсин". Как-то мама взяла меня с собой в этот магазин. Какое обилие разных продуктов! На прилавках высятся столбы разного вида халвы (подсолнечной, ванильной, шоколадной), висят колбасы разных сортов, в ларях – разного вида крупы. Золото на специальных весах взвешивали и оценивали в рублях.

Запомнилась тягостная сцена ожидания ужина. Посредине большой комнаты (мы тогда жили на Жилянской, 55, кв.2), столы, присланные папой со ст. Казатин (он работал там начальником участка тяги ЮЗЖД), т.н. "буржуйка" – печка, изготовленная из стальных листов, дымовая труба выведена через окно. Я с сестрой Лидой "подпирали" необогреваемую кафельную печь и взирали на то, как мама на этой "буржуйке" пекла "оладьи", состоявшие из суррогата кофе, отрубей и еще чего-то. Мы терпеливо ожидали, когда мама нас позовет к трапезе.

Для семей железнодорожников полагались бесплатные билеты – один раз в году на дальнее расстояние и постоянные – на пригородные поезда. Улучшение нашей жизни наступило после того, как мама поехала в Ленинград за продуктами. Там ей помогли наши родственники, мама привезла от них два чемодана разных продуктов. Позже (во время блокады 1941–1942 гг.) все те родственники погибли.

Ездил в Ленинград и мой товарищ Жоржик К. (1914–1985). Однако ему не повезло. На одной из станций на пути из Ленинграда в Киев жулики на ходу поезда ловко зацепили его чемодан и вытащили через окно…

[Підпис] В.Садковський
Записала О.Веселова.
2001 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САЙГАК Ніни Прокопівни,
1927 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

В період голоду я проживала в селі Старий Орлик Солонянського району Дніпропетровської області.

В сім'ї нашій нараховувалось 8 осіб: батько, мати і 6 дітей.

Основним видом праці була робота в колгоспі, ми, діти, допомагали вдома по господарству. Всього землі наша родина на той час мала 1 гектар. Господарство складалося лише з однієї корови, іншої худоби не було. Голодове лихо сталося після збору врожаю 1932 р. Врожай був великий, але все у селян відібрали, люди залишилися ні з чим. Допомога голодуючим державою, місцевою владою не надавалась. Всі намагались вижити, як могли. І виживали самі без будь-якої допомоги. Обшуки в хатах та господарствах селян робили уповноважені з району. Односельці не могли, не осмілювались, соромились відбирати у "своїх". Взагалі все село страждало від голоду. Це було жахливо. Кожен рятувався, як міг. Були такі, що ховали зерно у землю. Але приходили уповноважені й різними способами знаходили й відбирали усі запаси.

Моя родина пережила голод дуже тяжко. Їли коріння рослин, кукурудзяні качани без зерна, били в ступі і з того готували кулеші, варили кашу. В нашій місцевості був випадок канібалізму, про який мені відомо. Один чоловік убив свою сестру. Потім її голову знайшли в лісі. Цього чоловіка забрали, і він не повернувся.

Голод тривав у нас в селі 1932–1933 роки. Після 1933 року все ще продовжували гинути люди. Загинуло людей дуже багато.

Представники місцевої влади, голова колгоспу, голова сільради голод пережили набагато легше (їли хліб). Вчителі, лікарі теж переживали голод, як і колгоспники, дуже тяжко. Працювали і школи, і дитсадки, але туди майже ніхто не ходив – були не в змозі. Дуже багато вмирало дітей. Багато людей від'їжджали до міст, хоча в містах теж був голод. Донька однієї жінки, яку я знала, працювала служницею в єврейській родині. Завдяки цій роботі, вони змогли прогодувати

своїх донечку і рідну сестру. Наслідки голоду і для нас, і для всього села були дуже тяжкими.

Записала О.Ілюшина.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
САКЕВИЧ-ДАЛЛАС Євгенії,
1925 р. народження
(м. Лос-Анджелес, Каліфорнія, США)
Голод 1932–1933 років пережила в Україні.

МОЯ БАТЬКІВЩИНА

Народилася я на хуторі Кам'яна Балка на Одещині.

Щасливе дитинство мого життя було тільки до п'яти років. Жили ми спокійно з веселими піснями, золотими полями під синім небом. Загроза з півночі повіяла на мою Батьківщину. Комуністи загарбали мою Україну, мою свободу і назвали нас ворогами народу (кулаками).

Українці з демократичним розумінням боролися за свою свободу проти комунізму, і за те їх так тяжко покарали. Жахливим терором забрали все від нас до останньої зернини, а нам дали голодомор в моїй Україні. Мої батьки, як і інші, як вороги народу, були заслані навіки в Сибір. Багато загинуло по дорозі, а які доїхали, то їх залишали в примітивних умовах в замерзлій тайзі. Селянам було заборонено покидати свої села і нічого іншого не залишалось їсти, а тільки бур'ян.

1932–33 роки. Голодомор. Винищення українського народу. Пусті хати, пусті поля, пуста Україна, загинуло десять мільйонів українських невинних людей. У цей час не було війни. Але не було сім'ї в Україні, яка б не зазнала горя. Трагедія України та її нещаслива доля: переповнені тюрми, замучені селяни: діти, жінки і чоловіки без всякої оборони від насильників–комісарів. Сибір, тундра завжди були переповнені українцями, а які якось вижили, то думають, що вони є росіяни, хоча прізвища їхні українські. Голод було створено штучно, це був справжній геноцид українського народу.

Моя сестра, її чоловік і я вирвались до Києва, де жив мій брат-студент. Студенти повставали проти комуністів. Мій брат і ще 3000 студентів з його університету були заарештовані і вислані на три роки на тяжку працю, як політично засуджені. Сестра померла від голодомору в Україні, а батьки загинули в Сибіру. А я одна ходила по вулицях, просила шматочок хліба. Дітей крали і вбивали, бо люди їли, що могли.

Якось я залишилась в живих, хтось мною опікувався і доглядав, можливо, то був янгол. Старший брат з дружиною повернулись з Уралу. Я переходила

з рук в руки і не знала, кому належала. Поневірялась по містечках з братом, який повернувся з тюрми з підірваним здоров'ям. Політичний арешт наклав на мого брата підозру, і він не міг жити в одному місці більше, ніж шість місяців. Тяжко було вчитися, і мене знову віддали до дитячого будинку. Все моє життя я не знала постійної родини, постійної хати, постійного виховання в українському дусі. Поневіряння – це було моє життя. Люди всіх націй на цьому світі могли сказати, хто вони є і якій країні належать, тільки не українці, тому що їх зразу називали націоналістами. Ми повинні були приховувати, що ми є українці на своїй рідній землі. Радянська влада і нацисти Німеччини розпочали війну. Мене, як інших підлітків, вислали на працю до Німеччини. Я працювала на фабриці в Австрії. Весь день в холодній воді вирізувала з металу гвинти, а для чого їх використовували, я не знаю.

Після війни, як зернина, я летіла, куди вітер віяв, і не суперечила, тому що іншого не знала, і думала, що це так повинно бути. Опинилася в Італії, де мені усміхнулася доля – це було, може, спасіння. Мода, в яку я так легко втягнулась, бо я була молода і висока – все те, що було потрібно для моделі. Багато років я не хотіла навіть і згадувати про минулі страждання та голодування. Але глибокий корінь мого походження назавжди залишився в моїй душі.

Листопад 1998 р.

УКРАЇНО, МОЯ ЗАМУЧЕНА НЕНЬКО

Батьки мої, рідні мої,
Де є ваші тіла?
Голодом замучені і масами заховані,
Закопані в чужій країні
Чи замерзли десь навіки на сибірській землі?
Шукаю Вас, кличу, та ніхто мене не чує,
Ніхто не відгукнеться, ніхто не хоче знати
Про Вашу долю.
А тільки два старенькі розірвані папірці:
"Вислані по уссурійській дорозі".
А де ж та дорога?
Так тяжко примиритись з твоєю долею,
Моя Україно,
З твоїми муками, стражданням,
І нестримані сльози не дають забути
Знищення моєї Батьківщини.
Пусті хати, пусті поля,
Пуста Україна.
Замучена, розбита.
Одинокі твої діточки залишились в житті.

Накінець доля нам усміхнулась,
Несподівано здобули ми свободу – незалежність
Скинули з нас радянські кайдани.
Тепер ми, здається, вільні
А ще не знаємо, хто ми є такі,
Як рідну мову Батьківщини у серці нести?!

Євгенія Сакевич-Даллас
Листопад 1998 р.

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР

Мирні, працьовиті українці
З веселими піснями
Золотими полями
Під синім небом.
Чорні хмари, загроза з півночі віє
На мирні гори, степи України.
Кулі обстріляли мою Україну
З загрозою забрали мою свободу
І зробили нас рабами.
Жахливим терором над нами
Ми віддали наш хліб до останньої зернини.
Назад нам дали: тюрми в Сибіру і
Голодомор на моїй Україні.
Діточки невинні, перелякані,
Простягнені маленькі ручки,
Вони навіть і не просили більше,
А тільки плакали. Сироти навіки.
Охоплені безнадійністю,
Занурені, ми ще нижче лягли
Покірно з байдужістю,
І остовпінням.
Голодомор – винищення українського народу
Повільно, тихо,
Щоб ніхто не знав,
Не чув у світі ...

Євгенія Сакевич-Даллас
Листопад 1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САКУНА Володимира Пилиповича

(м. Бердянськ Запорізької обл.)

ГОЛОДОМОР 1932–1933 ГОДОВ В УКРАИНЕ ПЛАНИРОВАЛСЯ

Моя мама, Сакун (девичья фамилия Мельник) Агафья Яковлевна родилась в 1913 г. в г.Первомайске Николаевской области. В семье крестьянина-середняка она была старшей из детей. Были у нее 3 брата и сестра. Отец, как многие, вначале верил советской власти, за что жестоко поплатился. Он вступил в кооператив и выкупил трактор в надежде стать хозяином, оставив детей голодными. Его брат был активистом, советовал ему выйти из кооператива, но отец это сделать отказался. Умнее потом оказались отказавшиеся, получили свою часть, а он выплатил за трактор до конца, на свою беду, а трактор потом забрали.

Брат отца матери еще за год до голодомора ему посоветовал незаметно закапывать зерно на глубину больше 2 штыков. Активист маленького города знал о планируемом голоде, что будут копать, искать хлеб у людей именно на 2 штыка. Так потом и было. Как-то срочно предупредил: “Убегай срочно, Яков, ночью придут тебя брать”. Отец, предупредив жену, уехал в Макеевку. Ночью пришли за отцом. Не застав его дома, забрали мою мать, как самую старшую из детей. Дядька успел ей шепгуть: “Не признавайся, где отец. Не знаешь – и все”. Пьяные комсомольцы-активисты пытали молодую девушку, вставляли ее пальцы в двери и давили. Она отвечала: “Не знаю”. Поседела от пыток. Так и осталась неграмотной. Поневоле напрашивается параллель: именем предателя Павлика Морозова названы улицы за то, что предал властям отца и мать. Он для властей – герой, образец для подражания. Моя мать не предала своего отца при пытках, осталась неграмотной и прожила в нищете. Это – из истоков морального разложения людей: предатель обласкивается, а стойкий человек унижается и преследуется. Лепился образец советского человека для народа.

Позже, чтобы выжить, уехали мы всей семьей с маленькими детьми в Макеевку Донецкой области. Таких семей было немало.

Жили в большом зале семьями, отгораживались одеялами. Там моя мама познакомилась с моим будущим отцом, человеком схожей судьбы. В нашей семье умерло 4 детей, не дожив до года. Я первый выжил. Мать за свою жизнь ни разу не одела капроновых(!) чулок, носила только простые. Все в работе, в нищете, перенесла 5 операций. Помню слова мамы: “Для власти человек – что муха, захочет – прихлопнет. Захочет – заставит работать за тарелку кандера (это когда плавает немного зерна или овощей в кипятке)”. Мама рассказывала, как зверствовали советские руководители, когда она работала на тяжелых земляных работах, на виноградниках. За то, что не смогла выполнить норму, не

успела открыть 5 кустов из 500, то Ганутиха – начальница, приказала не давать за день работы булку черного с отсевами хлеба. Мама попала в больницу. Только тогда отпустили отца из армии с отмороженными ногами, инвалида. Забрали его еще и на финскую войну. Думаю, из истории жизни мамы киносценарист мог бы создать хороший фильм о жизни того поколения. Писатель мог бы написать роман. Мама умерла в 1995 году.

24 серпня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САЛИМОНЕНКА Дмитра Григоровича

(Дніпропетровщина)

Що таке сталінський голодомор і причини його створення в 1932–1933 рр.? Та й не тільки ці роки, а ще продовження його в 1946–1948 рр. та сталінські репресії з 1934 аж по 1953р., поки не вмер Сталін?

Щоб кожному про сталінський голодомор 1932–1933 рр. та його жорстокість було зрозуміло, треба знати, що ідея знищення українського народу закладена ще з часів створення Комуністичної партії більшовиків на чолі з ідеологом більшовизму – Леніним у 1901–1904 рр. Ленін та його підручний Троцький ще в ті далекі часи вважали, що український селянин-господар землі є запеклий ворог їхьої ідеї – побудови міфічного комунізму. Отож, ще Ленін і Троцький пропонували своїй партії комуністів-більшовиків спролетаризувати селян, обдурити їх. А це означає – пограбувати серед білого дня всіх селян України, забрати у них все їхне майно, землю, худобу і хліб до зернини, оголосити їх ворогами радянської влади і вивезти в Сибір, на Колиму та на Соловецькі острови Білого моря. Але їм не судилося цього зробити, бо ще не були одурманені робітники міст, а також бідняки і середняки–селяни.

Коли вже більшовицька агітація натравила робітничий клас і бідніше селянство проти справних господарів українського села, Сталін рішив виконати план Леніна і Троцького і створив комітети незаможніх селян. Прислали з міст робітників-комуністів, обдурених ідеями міфічного комунізму, так званих "двадцятип'ятисячників". Були створені бригади активістів по заготівлі хліба. Щоб якось узаконити свої дії, сільська рада накладала зобов'язання – продрозкладку до кожного двору. Якщо господар вивезе накладену на нього кількість зерна, накладають другу, третю... А якщо господар вже не має чого здавати, тоді його розкуркулюють, тобто грабують, і як куркуля разом зі всією сім'єю, хоч є й дітинемовлята, вивозять у Сибір. Цей розбій був і зимою, а тому прямо з товарняків викидали людей сім'ями в сніг. Холодно, немає їжі. Тут же люди і замерзали. А тих селян-господарів, які не підлягали розкуркуленню, запрягали до колгоспів.

Хто ж не бажав вступати в колгосп, оголошувався підкулачником, його також грабували та відправляли до Сибіру. А тим часом бригади активістів продовжували забирати у селян хліб і все, що тільки можна було загребти. Доходило до такого розбою, що навіть вузличок сої чи квасолі із бабусиної пічурки забирали. Ні плач, ні благання залишити хоч той вузлик (бо уже завтра не буде й крихітки їжі дітям) не допомагали. Реготали грабіжники і навіть борщ із печі витягали, хоч який він був пісний та неприглядний.

Люди пухли від голоду, як тіні, тинялися по селах, збирали все, що можна було їсти. Їли собак, котів і навіть людей. Шукали ті місця, де росте щавель, козельки, рвали і їли. Дуже багато людей мерло. Нікому було хоронити померлих. Тоді сталінські "санітари" виділили підводи-гарби, якими їздили вулицями і збирали трупи, кидали як дрова у гарби. Були навіть випадки, коли ще живих забирали та кидали до мертвих. Хто ще міг говорити, просився, щоб не забирали, бо ще ж живий, але наглі активісти відповідали: "Якщо живий сьогодні – завтра помреш, а нам за тебе уже сьогодні дадуть шматок кукурудзяника". Так, за кожний труп, забраний з хати-пустки, платили активістам-гробокопачам по 200 г спеченого кукурудзяника (коржа з перемеленої кукурудзи разом з подрібненим качаном).

Вся преса того часу утаювала це страхіття в Україні. Не можна було говорити, що це голод, треба було казати, що просто труднощі зростання нового, соціалістичного суспільства. Тих, хто осмелювався скаржитись на голодомор, оголошували "ворогами радянської влади, і "чорний ворон" вночі забирав цих людей і вивозив безслідно.

Газети і журнали розповідали про те, що люди на Україні живуть добре при всіх достатках і дякують Сталіну та його прибічникам за таке життя. Доля мене й мого товариша, Анатолія Дерев'янка, в 1933 р., як студентів Молочанського ветеринарного технікуму, занесла у *с. Шинкарівку Царичанського р-ну Дніпропетровської області* на практику з ветеринарії. Та коли ми пішки з Царичанки дійшли до цього села, побачили мертве село. Яка там могла бути ветеринарна практика, коли не тільки корів, коней та іншої худоби не було, а й людей на селі майже не було? Проте, ми, 19-літні юнаки, вирішили пройти селом, побувати у хатах, на подвір'ях селян і побачити на власні очі, куди прийшли практикуватися. Що ж ми з Дерев'янком побачили? Серце холоне, як згадую…

Зайшли до першої оселі – пусто, постукали до хати. Повне мовчання. Відкрили двері і остовпіли. На тапчані під стіною з правого боку біля двох вікон лежить мертва мати, а на її оголених грудях сидить маленький хлопчик – самий скелетик. У материних мертвих руках кілька зелених абрикосин.

Це був вже кінець червня. Хлопчика за нашим клопотанням забрали у сільську раду. Як у нього склалося подальше життя, я так і не знаю. Дуже тяжким було життя майже всіх людей в роки голодомору.

Записала А.Міненкова.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САЛОВОЇ Парасковії Архипівни,
1906 р. народження
(с. Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

Згадувати страшно, тільки зі сльозами думати тяжко. Померли тої голодної весни тато, мама, померли також менші братик і сестричка. Залишившись одна, бігала я до сусідів, у яких трішки підгодовувалася. Ні чоловіка, ні дітей у мене не було. Я і сама не знаю, як вижила. Спасибі людям, які підтримували. Я ціле життя плачу за своєю родиною: за що, за які гріхи такою смертю вони померли?!

Записала В.Волошина.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САЛОМАТІНА Анатолія
(м. Макіївка Донецької обл.)

"У моєї бабці в *селі Слобода Вінницької області* був сусід Павло Руденко. Якось бабуся – Наталя Володимирівна Солоненко – побачила, що він віз якусь тачку. Провезе п'ять метрів і лягає на землю, то він віз свого десятирічного сина, померлого два тижні тому. Всі ці дні батько тримав труп дитини дома, бо отримував на нього черпак чечевиці і сам з'їдав. І коли від смороду не стало вже життя сусідам, вони почали вимагати вивезти дитя на кладовище. А через тиждень не стало і самого Павла".

Освіта України. – 1998. – 25 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САМОЙЛЕНКО Ніни Прокопівни,
1919 р. народження
(с. Новоандріївка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я рано залишилася без батьків, і в голод 1932–1933 рр. у мене на руках було двоє менших братів. Добре пам'ятаю, що коли в голод взимку в колгоспі здихала корова, її везли на скотомогильник, а там уже на неї чекали люди, які дуже хотіли їсти. Корову рубали на шматочки, щоб кожному бодай трохи дісталося, бо сім'ї тоді в селі були великі, дітей було багато. Одного разу на скотомогильник

привезли коня. Я думала, що, може, хоч кусочок з голови мені дістанеться, та коли вже дорослі все позабирали, я й до голови не встигла, бо одна жінка схопила ту голову і втекла. Так нічого і не принесла я додому братам. А як же тяжко мені було дивитися на братів, які весь час просили їсти. Так і не зберегла я меншого брата Василя, помер взимку.

У нашому селі були і випадки канібалізму. Одного разу поверталася я додому ввечері, проходила повз хату, в якій жила Надтока Євдокія з п'ятьма дітьми. Мене погукали Надтоки – дід Степан та баба Явдоха, щоб я допомогла їм відчинити двері в хату, бо з хати щось давно ніхто не виходив, чи живі хоч. Коли ми увійшли до хати, то дід і баба кинулися до печі, бо дуже хотіли їсти. Там вони знайшли варене м'ясо у казані, і почали їсти. Запропонували і мені, та взявши в руки кусок м'яса, я побачила пальчики дитини, і страшна здогадка обпекла мене, наче вогнем. На печі ж ми побачили Надтоку Євдокію і її 4 дітей, а п'ятого не було. Потім в сараї знайшли свіжонариту купку землі, в якій була закопана голівка дитини. Євдокія зарубала найменшу дитину, щоб нагодувати інших. Та, переївши м'яса, і сама померла.

Згадую свою подругу, Калиниченко Ольгу Михайлівну, 1914 р. народження. В їхній сім'ї було 5 дітей, а коли їжі вже не залишилося, то вона брала яку-небудь не зовсім поношену одежинку і несла обмінювати на продукти у Межівський район. А багато людей з нашого села, рятуючись від голоду, виїжджали на Донбас. Страшно було нам, тоді ще зовсім юним, дивитися, як багато мерло людей. А хоронити ж їх було ні за що, іноді і нікому, бо вимирали люди цілими сім'ями. По селу їздила підвода, яка забирала мертвих і відвозила їх до виритої ями, куди скидали людей, як собак.

Трохи легше стало нам, коли з нового врожаю дали людям трохи зерна.

Записав А.Ванжа.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САМОЙЛЮКА Володимира

(Київщина)

Ми з батьком поїхали до діда і баби в село Івча на Вінниччині. ...Коли [я] вніс хлібину в дідову хату, обоє старенських кинулись до неї і стали виривати той хліб. Тато відбивався, а потім змушений був відштовхнути свого батька й свою матір, аж ті попадали. Тоді відрізав по скибці і дав кожному, через півгодини ще по більшій скибочці і так, поки вони трохи заспокоїлись. Вже пізніше [їм] пояснили, що якби вони зразу наїлися, то тут же і померли б. Я побачив на печі якийсь чорний корж і баба мені сказала, що це "хліб" з липового листя." Це було вже

навесні, люди їли все, що можна взяти до рота – траву, листя. Пекли перепічки з лободи, бур'янів, кропиви. Люди розкопували скотомогильники, в яких раніше ховали померлих від хвороб коней, різали гниле м'ясо, варили і їли. Опухлі люди на хворих конях засівали колгоспні лани. Для того, щоб вони якось трималися на ногах, їм давали скибку чорного хліба (близько 200 грамів) і миску баланди з мерзлих буряків. Сівбу вели довго, аж до 25 червня. В селі за три місяці з 15 березня до 15 червня з трьох тисяч людей померло 800. Траплялись випадки людоїдства. Весь 1933 рік люди в селі тільки вмирали, чудом народилася лише одна дитина.

Записала А.Демчук.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.16.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САМОТИНОЇ Ніни Іванівни,
1920 р. народження
(Житомирщина)

Меня возмущает, когда некоторые люди говорят о том, что голодомора не было. Был, конечно же, был! Я сама была свидетелем. В нашей семье было 5 человек. Помню, когда было голодно, мама ездила в Россию менягь тюль, ковры (все, что заработала у панов в свое время) на хлеб. Помню, как умерла соседка. До этого приехала ее дочь и забрала все у матери, сама заперла ее на ключ и уехала. Когда соседи кинулись, было уже поздно. Люди были слабые и беспомощные. У многих не было сил дойти до кладбища, чтобы похоронить своих близких. По селу ездила подвода и собирала мертвых, а потом их сваливали в одну яму и засыпали землей. Еще я помню, как специальный отряд шерстил семьи и отбирал все до последнего кусочка. На печке лежали больные дети, те их переворачивали и отбирали спрятанные зернышки. О таких вещах невозможно забыть.

Треба пам'ятати, щоб не повторилось. – Першотравенські новини. – 2007. – 23 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САМОХВАЛОВОЇ Марії

(м. Макіївка Донецької обл.)

Марії Самохваловій (бабусі Надії Микуліної), яка мешкає нині в Макіївці, 1933-го було дев'ять років. Їхнє село Рудню, що розкинулося на самому кордоні з Білоруссю, оточували ліси.

"Разом зі старшою сестрою Ганною та іншими дітьми, – згадує старенька, – ходили ми в ліс, де з ранньої весни і до пізньої осені збирали щавель, кропиву, лікарські трави. Вдома все сортували, мили й у великих горщиках варили в печі. Так харчувалася родина: дідусь, бабуся, батько і четверо дітей. Хліба не було. Замість нього жінки випікали пляцки з картопляного жому, що привозили чоловіки з крохмального заводу за 15 кілометрів від села. До жому додавали ще зібрану в хвойних лісах суміш квіток та листя вересу. Збирали та їли також корінці аїру, що ріс на берегах водоймищ, заячу капусту, дику цибулю, молоді пагінці сосни та різні трави.

У село заходило багато сторонніх. Вони йшли з рідних місць шукати порятунку від голоду. Ледве пересуваючи стомлені та спухлі ноги, простягаючи схудлі слабкі руки за подаянням, вони й самі не знали, куди йдуть. Куди очі дивляться – в інші села та райони, області, навіть в інші краї пішли б, якби їх пропустили через кордон. Йшли з надією знайти шматок хліба. Часто знесилені вмирали просто неба".

Освіта України. – 2002. – 27 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САМОХІНОЇ Т.,

(м. Севастополь, Крим)

НАМ ЗАСПІВАЛИ ІНШОЇ

Читаю "НГ" з першого її номера. Коли отримаю часопис – то для мене свято. Спасибі, хоч на схилі літ можу дізнатися правду про те, що десятиліттями замовчувалося. Я двічі прочитала книжечку П.Мірчука "Українська повстанська армія", видруковану в "НГ" наприкінці 1991-го року. Тепер більше знаю, як люди боролися за Україну. Пригадуються дитинство і пісня, яку співали в нашій хаті в далекі 20-ті роки і яку більш ніколи не довелося чути: "Вкраїно мила, ти мій раю! Ти чарівниченько моя..." Згодом у тій хаті заспівали інших "пісень": організовували тут збори, перед людьми виступали "активісти", агітували записуватися до колгоспу.

Батько наш не вступив до колгоспу. На цукровому заводі працював чоботарем. А у дворі ми мали конячину, порося, 7 овець та з 10 курей. Називали нас середняками. І докотилися чутки, що нас мають розкуркулити. Ховалися, постійно замикали двері. Але одного разу не втигли замкнути. До хати вдерлася "комісія" (з наших же, сільських!) й повикидала на сніг усі наші речі. Худобу забрали до колгоспу, а ми пішли старцювати по чужих хатах.

В школі постійно товкмачили про "ворогів народу". А брата не хотіли прийняти до педагогічного технікуму, бо син "куркуля".

Німці повернули нам садибу. Але з 5 будівель лишилася тільки хата. До неї колгосп поселив бідняка – в одну половину, а в іншій відбувалися колгоспні збори, збиралася молодь. Ми оселилися там, де проводили збори, бідняка не зачіпали. Потім батько збудував йому хату в іншому місці. Дорого нам обійшлося повернення додому, але батько сказав: "Я хоч спокійно помру тут".

Народна газета. – 1994. – №39.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

САНЖАРИ Параски Василівни,
1920 р. народження
(с. Олександрівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Народилася я 1920 р. на хуторі Золотий Потік (зараз його об'єднано з с.Олександрівкою). В період голоду проживала там же.

В 1932–1933 рр. був великий голод. Були бригади по декілька чоловік із своїх же односільчан, які ходили по хатах і забирали всі продукти. Вони приблизно знали, в кого що і де потрібно шукати.

В сім'ї нас було п'ятеро дітей. Батьки працювали в колгоспі, від якого, звісно, допомоги годі було чекати. Їли ми комиш, лободу, мишій, з якого варили кашу або робили муку. Ходили в поле зимою по мишаки – там миші нагортали кучки насіння з різних трав, іноді траплялося зерно. Одного разу мама з такого насіння зробила муку і напекла млинців. Я і менший Антончик з'їли найбільше, і в нас потім були галюцинації – таке дивне відчуття, мабуть у муку потрапило насіння блекоти. Взагалі в той час насіння мишію було найпоширенішою і найкращою їжею, каша з нього навіть нагадувала рисову січку.

Одного разу трирічний Антончик пішов за батьком в поле і заблукав. Ми шукали його кілька днів, вже майже втратили надію. Люди розповідали, що в сусідньому селі були випадки людоїдства і, мабуть, його вже немає живого. Ми його знайшли через кілька днів в сусідньому селі в притулку, куди його відвела якась жінка. Його спитали: "Що ж ти їв у полі?". Він відповів: "Спориш, насіння з трави, а потім стомився і заснув".

Записала Л.Санжара.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СВИРИДА Андрія

(м. Іванків Київської обл.)

МІЙ ДІД ПЕТРО ОМЕЛЯНОВИЧ

Було мені років п'ять. Пам'ятаю: дід лежав на краю полу, на голих дошках, і просив мене потоптатися по його спині. Я охоче тупав і пританцьовував, а дід кректав від задоволення. То було лікування від, як тепер кажуть, остеохондрозу. Дідова хата була великою, на 2 сім'ї. Щоправда, в кожній половині було лише по одній кімнаті, що слугувала і кухнею, і їдальнею, і вітальнею. А хата була вкрита бляхою і потопала в саду, де росли розкішні груші, вишні, сливи, липи та кущі-медоноси.

Ще пам'ятаю, як одного разу, влітку 1928 чи 1929 року їхали ми втрьох – дід, батько і я – на сінокіс.Дід на возі дрімав, а батько правив кіньми і наспівував: "Ой горе тій чайці, чайці-небозі, що вивела чаєняток при битій дорозі". Казав, що автор тієї пісні – Іван Мазепа.

1930 року в нас "утверджували" комуністичну владу. Господаря з мозолястими руками і всю його родину вигнали з хати, відправили до Сибіру. Щоправда, невдовзі сім'я повернулася до села, шукала притулку по чужих хатах. А дід відбував покарання, не знати за що.

На початку війни дід сторожував на Бориспільській метеостанції. Інколи працівники другої зміни прохали провести його до міста, бо самі боялися йти додому. Одного разу дід розговорився: "А для мене один біс – що Сталін, що Гітлер. Не бачив добра від першого, не буде його і від другого. Ці слова бориспільська комсомолка швидко донесла "куди треба". Наступного дня діда викликали... Присудили розстріляти. Але коли конвоїр вивів за місто, не зміг виконати наказ: "Іди, діду, світ за очі. Не хочу брати на душу гріх". Були ж такі люди! Отож дід залишився живим до чергового присуду.

Якось я запитав його, чи причетний до акції помсти й покарання більшовицьких злочинців, які нищили цвіт українського селянства і висилали дітей на мороз та виселяли до Сибіру. Дід одповів, що показав на одного з негідників, який у дні голодомору видрав останні копійки з-за пазухи дідової дружини Ганни. Через кілька тижнів вона померла від голоду.

1944 року діда знову засудили до розстрілу, потім замінили 10 роками позбавлення волі. І більше відомостей про нього ми не мали.

Народна газета. – 1998. – №42.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СВИРЬ В.І.

(с. Миронівка П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.)

Страшно згадувати ті страшні дні голодування. Я тоді була ще маленькою дівчинкою, але те, пережите, пам'ятатиму і тоді, коли помиратиму.

Село наше було велике, людей багато. Наша хатина була на околиці села. А дядько мій, мамин брат, жив на іншому кінці. Іти до нього треба було через базарну площу, я дуже боялася ходити до дядька без мами. На площі завжди лежали пухлі і померлі від голоду люди. Ще чутка ходила по селі, що у сім'ї в Коваленків найменша дівчинка почала пухнути, мати взяла її й зарізала, з'їли дитину. Коли батько довідався, що немає доньки й що він її теж їв, не витримав, пішов і кинувся в колодязь.

Батько мій помер з голоду найперший в сім'ї, мати кинула його тіло, замотане в рядно, в погріб, потім померли ще братик і сестричка. Мати поховала їх під деревами, ми теж з мамою не жили б, якби не дядько Степан. У дядька був один син, Іван, йому було тоді років, мабуть, вісімнадцять-двадцять, тітка Олена померла ще до голоду. Іван зібрав усі хустки тіткині, ще й мама дала йому свої, і поїхав міняти на хліб, так про Івана і по цей день нічого не чути. Чи, може, виміняв хліба та не захотів повернутися додому, а, може, вбили за крам. А ми з мамою так і жили з дядьком Степаном. Наше дворище виміняли за квасолю. А дядько викопав землянку, потім виміняв своє дворище за два стакани зерна.

Чого тільки ми не їли. Були люди, які й не голодували. Мати говорила, що один господар, ніби відчував, що буде голод, і весь город засадив буряком і засіяв просом. Мама бачила, куди той господар вивозив гнилий буряк, то вночі пішла та перенесла в нашу землянку, і ми його обрізали, варили й їли. Так і вижили.

Запис: В.Сукач.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СВИЩ Павли,
1918 р. народження

НЕПРОЩЕННЕ: ГОЛОДНІ ТІНІ 33-го

Наближення великої трагедії українські селяни передчували ще задовго до страшної осені 33-го. Руйнування церков несло за собою духовний занепад – це перший етап легального руйнування нації. Буксирські загони, які гасали по селах, складалися наполовину з місцевих активістів – людей душевно

звироднілих. Бо яке виправдання можна знайти нелюдській жорстокості вчинків, які вони чинили проти своїх односельців?!

Хтось, можливо, запитає, чи маємо ми право оцінювати дії наших попередників? І я впевнено відповім – маємо. Жахливі трагедії, які творилися по селах України й які доносять до нас очевидці, – ось причина осуду.

Після постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 травня 1932 року про план хлібозаготівель із врожаю 1932 року, за якою передбачалося заготовити 1103 млн пудів зерна, на Україну припадало 356 млн пудів.

Зерно забрали під мітлу, але кровожерам цього було мало. План не виконувався, Москва лютувала. І ось тоді було найстрашніше, активісти вдавалися до найвинахідливіших методів пошуку зерна, озброювалися залізними щупами і продовбували все: стіни, долівку, стріхи, землю на подвір'ї, в саду, на городі.

…Я в 33-му році вже жала! Наша вулиця вимерла майже вся, а в нас була корова, і ми спаслися. Ще було поле своє, в 32-му в осінь посіяли ми жито, пшеницю, а на другий рік уже це жито – пшениця достигли, хто мав силу, ходили по своїх землях, жали, – жінки жнуть, а чоловіки возами возять на колгоспний тік… І там ціпами дядьки молотили. А я вже ходила жати з матір'ю на своє поле. Мати каже: "Йди! Бо де научишся? Бо не будеш уміти навіть серпа в руках тримати!" Мені вже 15 років було! Мати моя Ярина й сусідка Тетяна саме на Спаса жали, і співали церковних пісень… "Преобразився єси на горі, Христе, Боже…" І плачуть, і співають, і мусять робити в свято…

У 1933 році був урожай, але ходили "активісти" і все забрали. Люди ховали їжу, де могли, навіть опускали мішки з борошном у криниці, але "активісти" й там знаходили, були навіть такі, що шукали в печі. І якщо в горщиках була зварена їжа, її забирали разом із горщиком (зі свідчень Тарасенко (Король) Ніни Василівни с. Красилівка Бахмацького району). Як згадує Левко Лук'яненко, його батько, щоб урятувати родину, на стежці перед хатнім порогом викопав яму, в яку закопав картоплю, добре втрамбувавши. Жодна комісія, яка приходила по зерно, не здогадалася прощупати стежку, хоч двір, город і будівлі проколупали з великим задоволенням.

"По хатах не було нічого, вже давно зварили і з'їли кінську збрую, хомут, навіть батьків пасок з'їли", – так згадує про весну 33-го один із очевидців у книжці Юрія Мицика "Український голокост".

Доходило до людоїдства. Як назвати тих, хто довів до такого?..

Спочатку, доки голод не набрав масових обертів, по селах у книгах реєстрації смертей ставили причину смерті ББО (бєзбєлковий отьок), – щоб не писати "від голоду". Бо, як висловився Молотов, "Нікакого голода на Украінє нєт"...

Слово Просвіти. – 2006. – 23–29 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

(з с.Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

ДУБОВСЬКА Ганна Степанівна
(1919 р. народження),
ІЛЛЯШИК Євдокія Григорівна
(1926 р. народження),
СИДОРЕНКО Варвара Улянівна
(1918 р. народження),
ФЕСЮН Ганна Макарівна
(1924 р. народження),

Ці старенькі немічні бабусі – сусідки моєї мами. З ними я спілкуюся досить часто. Їх розповіді про голодомор 1932–1933 рр. підтверджують те, про що я чула: і про голодних опухлих людей, які, мов колоди, валялися просто на вулицях; і про велике батьківське і материнське горе, викликане страшною передчасною смертю голодних дітей; про ті опуцьки та гнилу картоплю; про розкуркулення і насильну колективізацію...

Записала О.Сидоренко.
2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СВЯТЕНКО Марії Миколаївни,
1926 р. народження
(с. Мар'ївка-2 Софіївського р-ну
Дніпропетровської обл.)

Голод застав мою сім'ю в рідному селі. Пам'ятаю, що нічого було їсти. Коли стало зовсім погано з харчами, малих дітей стали збирати докупи (щось на зразок дитсадка) і двічі на день давали по грудочці каші або скибочці хліба. Моя мати деякий час варили ту кашу. Троє менших наших дітей (мої два брати і сестричка) ходили в цей дитсадок, а я була старша, мені цієї каші не давали. Якось мати заховала грудочку каші у волосся, закрутила косою і принесла мені. Але боялася страшенно, що спіймають. Пізніше стало ще страшніше: ніхто вже не збирав дітей, люди від голоду не мали сил навіть рухатися.

Наші сусіди (у них було в сім'ї 6 людей) не пережили цей голодомор зовсім – всі померли. То були страшні місяці.

22 листопада 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЕМЕНЕЦЬ Людмили Сидорівни

(с. Преображенка Оріхівського р-ну Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.)

У мого діда, Олексія Олексійовича Семенця, було 20 десятин землі, шестеро коней, бричка, сівалка, плуг, і це – на 12 душ дітей. Працювали всі не покладаючи рук. Жили, найманих робітників не брали, податки сплачували справно. Та ось прйшли "товарищі", вигребли все до зернини-квасолини. Дід виводив свій сорт жита, була в нього невелика торба з дорідним зерном. "Товарищі" забрали і її, а коли дід побіг слідом, благав, щоб не змішували сортове жито, його повалили на землю, ще й забрали і чоботи... Помер дід, працюючи в комуні біля молотарки, з голоду, їсти йому не давали і примушували робити без змін. А діти розбрелися світами, ще й дотепер сліди багатьох невідомі.

Записав І.Сухар.
Михайлюта Олександр. Болить мені серце. Голод-33: спогади і роздуми. – Голос України. – 1993. – 2 вересня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЕМЕНИЩ Ганни Семенівни

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Ця за масштабами, мабуть, найбільша трагедія в історії українського народу, пов'язана з колективізацією сільського господарства. Примусивши селян об'єднатися в колгоспи, держава почала вимагати від них практично безоплатної здачі продукції. Не будучи матеріально заінтересованими в роботі в колгоспах, селяни перестали ефективно працювати. Втрати при вирощуванні, збиранні і збереженні сільськогосподарської продукції неймовірно зросли, що позначилось на обсязі хлібозаготівель. У цій ситуації Й.Сталін направив восени 1932 р. в Україну хлібозаготівельну комісію, яка вилучала всі запаси зерна, в тому числі посівного, але не домоглася виконання цього плану. Тоді було вирішено вдатися до штрафування "боржників".

"Коли на Україну наступило таке лихо, мені було 7 років. В сім'ї нас було шестеро: я, мати, батько, 2 сестри і брат. Жити нам було дуже важко, їжі не вистачало, щоб прогодувати всю родину. Ми ходили по полях і городах, шукали мерзлу картоплю, буряки, одним словом, все те, що залишилося не вибраним із землі. Аби хоч якось заспокоїти організм від голоду, ми ходили до лісу, з квіток

акації виганяли комах і їли. Їли навіть коріння невідомих рослин. На поле, де залишилося соняшникове насіння, ми ходили часто, видовбували з мерзлої землі насіння, а вдома мама нам варила його, і ми те пили, що дуже добре вгамовувало голод.

Я пережила страшні роки свого життя, зазнала багато горя, і не знаю як врятувалась від голодної смерті. Таке навіть страшно згадувати".

Записала Н.Рященко.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЕМЕНКА Юрія Сергійовича,
1920 р. народження

Під час голоду я перебував в Архангельській області. Розповім про долю декого з рідних, які проживали в той час на Дніпропетровщині.

Семенко Никанор Іванович помер від голоду навесні 1933 р. біля с.Таранове, повертаючись додому з Кривого Рогу, куди ходив на заробітки хліба.

Семенко Гнат Іванович помер у в'язниці в Мусіївці (камера 17), біля Кривого Рогу навесні 1933 р.

Семенко Степан Гордійович (мій дядько, селянин) помер від голоду у квітні 1933 р.

Семенко (за чоловіком Шевченко) Мар'яна Корніївна померла від голоду на перший день Великодня в квітні 1933 р.

Семенко Гордій Корнійович (дід по батькові) помер голодною смертю у квітні 1933 р.

Напівголодні робітники і службовці у Кривому Розі мали змогу діставати на харчові картки 200–300–400 г хліба. Селяни їздили до міста, щоб дістати кілограм так званого "комерційного хліба". Одначе, майже завжди доводилося від'їжджати додому, не купивши хліба і нічого іншого їстівного, з номером на спині як не 900, то понад 1000, написаним крейдою у черзі. Багато людей з черги, простоявши в ній майже цілий день і не діставши нічого, розходилися, а крамниця замикалася порожньою.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СЕМЕНЧЕНКА Василя Пилиповича,
1913 р. народження
(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

В 1933 році померла з голоду приблизно 3-тя частина села. В 1929–1930 роках забирали коней, розкуркулювали. В 1933 – все забирали: свиней, живність, городину – все дочиста. Спеціально морили голодом. Забирали все, що в кого було. Урожай був гарний, але все відправляли, а куди – невідомо.

В 1933 році куркулів вислали у Сибір, а репресованих нікуди не висилали, але куди вони ділись – ніхто не знав. Забрали директора Хонтошевського і Юдченка (викладав геометрію). За що їх взяли – ніхто не знав. Мабуть, розумних прибирали. Вони ж самі їм помагали.

Їдуть – хата під соломою – не куркуль. Черепиця, або залізо, чи хоча клуня – куркуль. Середняків розкуркулювали. А куркулі по-їхньому – розумні люди. Пізніше вони вернулися в город, построїли хати, покупляли машини після війни.

А взагалі було тяжко.

Людей хоронили – вирили яму, загорнули у тряпку й закопали. Вимирали цілі сім'ї, цілі двори. Були такі, що загукували молодих, а потім їх ніхто не бачив.

В 1947 році давали пайок. Механізатори не голодували.

А колгоспники робили за галушку і за виход-день.

1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЕМЕНЧЕНКО Паші Федорівни,
1921 р. народження
(с. Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Викачку хліба проводили з 1931 р. директор школи і представники з району (активісти).

Допомагав мені під час голоду брат Андрій, який працював у Дніпропетровську розвозчиком хліба. Були в селі організовані ясла – годували дітей (змалечку до 8–9 років).

На роботу ходили навіть діти. Розкуркулювали роботящих хазяїв.

Під репресії попали вчителі (2 особи). Більше їх ніхто не бачив.

Їли, як доживали до весни, все, що росло. Розпарювали кожі – з телят і коней. Врожай у нас тоді був, але його вивозили. Збирали на станції качани, які губили при загрузці. Їли блини з мишія.

Легше стало після 1933 року, бо він був самий страшний. Вмирали люди, дохли з голоду коні. Їх потім їли люди. Були випадки людоїдства. В одній сім'ї

померла мати, і чоловік скормив дітям її печінку. На все село було 2–3 подібні випадки.

Багато людей померло в селі з голоду.

В 1947 році батько був трактористом – одержував хліб. Давали пайки.

1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЕМЕНЮТИ Василя

(м. Гуляйполе Дніпропетровської (нині Запорізька) обл.)

А ХЛІБ ВЕЗЛИ НА ПІВНІЧ

1914 р. в Гуляйполі було 16 тис.мешканців. Стільки ж і 1970-го. (Нині ця кількість зросла до 20 тис.). Я неоднаразово запитую себе, хотів би поцікавитися і в науковців: скільки було б нас, якби не більшовицький терор 20-х, 30-х, 40-х, 50-х років ?..

Лише недавно написали, що 1921-го, коли була посуха, викачувався хліб, згідно з телеграмою Ульянова від 28 червня 1921 р. та постановою ЦК КП(б)У від 4 липня того ж року про збільшення постачання зерна на Північ. Тоді з України щодоби вивозили 55 вагонів продовольства, зокрема 7 – з голодуючої Запорізької губернії.

1922 р. моїй мамі виповнилося 12. Тож пам'ятає, як у дні голодомору померла бабусина сестра, інші родичі, знайомі, як її брат разом з другом ходили з лопатою степами, викопували коріння трав, які можна було їсти, у такий спосіб рятувалися. Дідусів город виходив до цвинтаря, де було викопано велику спільну яму для померлих. Але часом привозили до неї ще живих. Одна жінка навіть махала з ями рукою. Мама з подругами-дівчатками побачили це, але дід насварив їх, наказав не наближатися до ями, ще й батогом одшмагав. Адже влада забороняла спостерігати подібне.

І все ж багатодітній дідусевій сім'ї пощастило. Мама моя випадково знайшла на греблі ставка, біля колишньої панської економії, золоту сережку, за неї дідові та бабусі дали аж півмішка пшона, що й урятувало сім'ю.

Народна газета. – 1997. – № 28.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЕМЕСЕНКА Сергія Григоровича,
1965 р. народження
(с. Широке на Дніпропетровщині)

(Розповідь онука про життя свого дідуся)

Село, де жив мій дідусь (нині с.Широке), голодомор не обійшов стороною. В сім'ї було сім чоловік. Мати інколи пекла оладки прямо на печі без краплинки якогось жиру.

Час від часу в крамниці продавали якісь підозрілі кістки. Але той, хто їх купував, про походження товару не думав, а відчував себе щасливим. Додаючи до кісток траву, можна було зварити цілком їстівну сьорбанку. Щодня через село проходили сотні жебраків з простягнутою рукою. Дідусів сусід (сторож складу) голодував менше. Але якось на його хату напала юрба голодних і розлючених людей, які геть-чисто розграбували домівку.

Записала Л.Прудка.
21 листопада 1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЕРБОЧА І.,
1920 р. народження
(смт. Буча Києво-Святошинського р-ну Київської обл.)

ЩО Ж МИ БУДУВАЛИ?

Доживши похилого віку, озираюся у минуле. Мені 76. За цей час довелося пережити багато.

У с.Нетеребці на Черкащині мешкала родина Петра Ковтуна. В сім'ї було 11 синів і 2 доньки. Землі у них було 1,5 десятини. Звісно, спочатку жили убого. Але підростали сини, набиралися сили, від батьків успадкували любов до праці. Орендували землю в інших.

Настала весна 1929 року. Одного разу мама каже батькові: "Дивись, пішли когось розкуркулювати. Мабуть, Ковтунів". Я вибіг на вулицю. І ось що побачив. Двоє старших Петрових синів були запряжені у двокінний віз і тягли його. На возі лежали 2 чи 3 чимось наповнені мішки. На них сидів сільський активіст, поганяв запряжених. Старший Ковтун був одягнутий у білі домоткані штани й сорочку, а на голові – необмолочений сніп пшениці. Позаду воза йшли, посміхаючися, місцеві ледарі, так звані "комнезамівці", й часто вигукували, що таке буде кожному, хто приховує від держави збіжжя. Йшли там голова сільради, представ-

ники райкому партії та НКВС. А за ними, ридаючи, бігли дружини запряжених чоловіків, їхні діти. Мене охопив жах. Побачене запам'ятав на все життя.

Голодного 1933 року масово вимирали люди. В сусідньому с.Драбівці з життя пішли 72% його мешканців. У нашій родині померли бабуся й трирічний братик. Решту врятувала дорога ікона, що її тато купив. Обережно зняв срібну оправу і з вінця Матері Божої вийняв коштовні камені. Все це здали до "Торгсіну", де можна було виміняти продукти харчування.

1936–1937 рр. майже щоночі до села з райвідділу НКВС приїздив "чорний ворон", за вказівкою місцевих комуністичних посіпак забирав невинних людей. Так навіки зникли Митрофан Семененко, Микола Сіренко, Петро Семененко, інші селяни.

Настало "щасливе колгоспне життя". По закінченні 6-го класу я працював у МТС причіплювачем. За день заробляв майже трудодень, його оплачували склянкою пшениці. Втекти від цієї рабської праці колгоспникові було майже неможливо, бо не мав паспорта. Зате мав обов'язок щороку здати державі безкоштовно 160 кг м'яса, 250 л молока, 200 шт. яєць, а ще – шкуру з поросяти, хто мав 2 чи 3 вівці – 8 кг вовни. Треба було платити податок за кожну яблуню, грушу, кущ калини чи смородини. І за невироблену кількість трудоднів. Хто не міг заплатити – біля порога забивали кілки, тобто відбирали присадибну ділянку.

Молодь всякими правдами й неправдами намагалася втекти до міста, залишаючи родючу землю без працьовитих рук.

Під час війни мені довелося побачити "загниваючий капіталізм" у державах Європи. Знаю, що це таке. А що ми будували – не збагну досі. Однак вважаю себе щасливим, бо вижив.

Народна газета. – 1996. – №44.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЕРГЕЄВА Андрія Олексійовича,
1915 р. народження
(с. Хащеве Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Семья наша жила бедно. Образования я не получил. С момента создания колхоза работал там ремесленником. В нерабочее время помогал отцу плести корзины и веники для того, чтобы продать или обменять на еду.

В 1933 г. пришел голод. У жителей села отнимали все до последней крошки. У нас забрали худую, голодную, почти дохлую корову, которая хоть как-то нас кормила. Приходилось голодать, мы питались голубями, воробьями. Народу трудно было понять: урожай вроде бы был неплохим, но все голодали.

Записав О.Почтовик.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЕРГЕЄВА Володимира Макаровича,
1924 р. народження
(м. Київ)

ЗІ СПОГАДІВ СТАРОГО КИЯНИНА

Народився я на Лук'янівці, де й мешкав по вул. Дегтярівській, 10 аж до 1958 року. Двір наш по периметру був забудований одноповерховими будинками барачного типу, посеред двору стояв двоповерховий будинок, а в глибині двору – одноповерховий особняк колишнього хазяїна цього двору Смирнова.

Двір наш був розташований якраз навпроти Лук'янівської в'язниці, і більшість його мешканців працювала у в'язниці на різних посадах – наглядачами, конюхами тощо. Мати моя, Марія Марківна, теж працювала в тюрмі: спочатку наглядачкою, а перед самою війною – завідувачкою пральнею.

Вчитися я почав в школі № 61 в кінці вулиці Дорогожицької (тепер Мельникова), де потім розташувалось КВІРТУ. З 4-го класу нас перевели в інше, новозбудоване приміщення по цій вулиці, де середня школа міститься й досі.

Особливо запам'ятався мені 1933 рік. На вулицях Києва можна було бачити багатьох погано одягнених селян. Вони приїздили в місто, щоб врятуватися від голоду. Пам'ятаю тяжку сцену на початку літа 1933 р.: біля нашого двору на вулиці лежав старий селянин, якому хтось поклав в рота полуницю, з'їсти її уже він не міг, тільки губами розчавив. Так і помер з розчавленою полуницею в губах. По місту їздили підводи, підбирали померлих селян, накривали їх брезентом, везли на кладовище, де скидали до братських могил.

Пригадується літо 1933 року, коли ми з мамою поїхали до її брата Петра Марковича Сабодаша в село Жежелів поблизу Бердичева. Дядько працював мірошником на млині, тому мама сподівалася, що в голодний рік нам буде легше прогодуватися біля дядька. Але млин не працював, бо нічого було молоти. По селу ходили не люди, а їхні тіні. Якось до нас в хату зайшла сусідка. Я здивувався, що під час голоду вона така товста: але мама мені пояснила, що вона розпухла саме від голоду. Особливо вражали її ноги: вони були, як дві колоди, а в декількох місцях шкіра тріснула, і з тріщин текла рожева сукровиця. Сусідка сказала, що вона вже тиждень нічого не їла і попросила їсти. Тітка Гапка (дядина) дала їй два млинці, що їх напекла з борошняного пилу й лободи. Цей борошняний пил на прохання дядька я позмітав і зібрав з площин дерев'яних крокв, що підтримували дах млина. Ось із цієї пилюки, разом з павутинням, павуками й тарганами тітка пекла млинці, перед тим змішуючи її з порубаною лободою і ще з якоюсь травою. Це була наша їжа протягом кожного дня. В селі було багато хат, які стояли із забитими вікнами й дверима. В цих хатах або всі повмирали,

або ж виїхали десь в міста, тікаючи від голоду. Страшно й незвично: не було ні собак, ні котів, не співали півні, не кудахкали кури, не чутно було ревіння корів. Люди розповідали страшні факти про людожерство. Наприклад, як старший син порізав померлу матір, зварив частину її м'яса, поїв сам, а також нагодував молодших брата й сестру. Усі ці розповіді западали глибоко в душу. Я боявся ходити сам по селу, щоб мене не вбили і не з'їли. Восени ми повернулися до Києва, бо у мами закінчилася відпустка.

А ось ще один випадок. Якось в неділю мама прийшла з базару, сіла в кухні і почала гірко плакати. Я спитав, що сталося. Мама відповіла, що вона понесла на базар продати каструлі, щоб купити їжу, але їх ніхто не купив. Чогось іншого на продаж у нас не було, і тому мені завтра доведеться йти в школу без сніданку.

Вечірній Київ. – 1995. – 18 січня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЕРГЕЄВА Л.Я.

(с. Берислав на Херсонщині)

Наша дідівська хата була там, де зараз елеватор. У грудні місяці прийшли з міської ради і вигнали нас із хати. Сказали, що тут планується елеватор, і наказали, щоб уже завтра нас тут не було. Батько просився хоч до весни. Відповіли: "Як до завтра не виберешся, то вишлемо до Білої Криниці, а там – до Сибіру". Причина голоду була проста: забрали комуністи й комсомольці усе. Самі ледарі, що тільки їли й пили, в карти грали, розпустою займалися та глушили самогон. Самі робити не хотіли, а тільки їсти могли. Міліція охороняла сарай на елеваторі, склади у центрі, туди усього понагрібали і розібрали собі, що хотіли. Ми казали тоді: "Нема хліба, нема сала – контрактація забрала". Контрактація – це був податок, яким обкладали заможних людей і грошима і продуктами. Як виконає чоловік контрактацію, то завтра ще більшу накладуть... І так, поки не розорять чоловіка, а тоді у Сибір зашлють.

Гейко Сергій. Пам'ять про голодомор. Не було порятунку нізвідки. – Урядовий кур'єр. – 2007. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЕРГЕЄВОЇ (в дівоцтві СЛЮСАР) Анни Єгорівни,
1944 р. народження
(м. Керч АР Крим)

Голод пережила на хут. Шкумати Смілівського р-ну Чернігівської (нині Сумська) обл.

Народилася я 2 червня 1944 р., але записали мене 2 липня, так як діти, народжені в другій половині року, мали право на 3 м бязі на пельонки. Мамі ж не було коли проконтролювати, так як у неї був тяжко хворий чоловік (мій батько) й син, 16 років. Батько умер 25 серпня 1944 р. Йому було 42 роки. А вмер він від чахотки, яку заробив в поході на Фінську війну, та ще й в чужій хаті.

Чому в чужій? Помогли "хороші" люди. Мій батько був із хорошої трудолюбивої сім'ї. У діда, Слюсара Максима Івановича, було три сини, земля, худоба і заздрість всього хутора: водяний млин. На своїй землі вони робили самі, людей не експлуатували. Але ні в кого не просили, все самі добували. Та й мама моя були не з бідної сім'ї. Дід, Яровий-Харченко Захар, був із реєстрових козаків, а в 1939 році його вбили бандити, щоб викрасти у нього пошту. Він був начальником пошти в с.Смілому, а возив її із м.Ромни. По дорозі із Ромнів в Борозенці його і вбили. У мами було ще три брати. Сім'ї були не голі, не голодні, у кожного своя хата, тому що робили, не покладаючи рук, з ранку і до вечора.

І ось в 30-х роках все і почалось. У моїх батьків було 3-є дітей, 1926, 1928 і 1931 рр. народження. В 1933 р. 2-є з них вмерли: 1926 і 1931 рр.народження, і ледве спасли сина, народженого 1928 р. Що відбувалось з ними, я достеменно не знаю. Але мама мені говорили, що коли приходили нас трусити, то мама сховали за пазуху сімена для посадки, то прийшли сусіди з гармошкою, бубном в красних косинках і забрали з-за пазухи сімена. Мій батько був хорошим плотником і зробив диван, то брата (немовля) скинули з цього дивана. Дорош цей диванчик забрав собі, так як він йому сподобався. Вигнали мою сім'ю з хати. Зайняли її чужі люди.

Була сім'я в Неплієвці. А в час войни вернулись додому. Батько якимсь чином був зв'язаний з Ковпаком. Мені говорили мама, що він приходив сам до батька і балакав з ним. Але мама не знали, а батько їй перед смертю про це сказали. Коли ж узнали в хуторі, що батько зв'язаний з партизанами, то диван оддали назад.

Між іншим, хочу сказати, що Дорош перед смертю доживав до того, що (простіть на слові) з'їдав все, що йому попадалось: і землю, і все з-під себе. Це була йому кара Господня за все. Це і я пам'ятаю.

Звичайно, і після війни 1941–1945 років було нелегко. Я дуже тяжко боліла і з самого малку не бачу одним оком. А зараз і одним вухом не чую. Пенсія 352 грн.

З дитинства мені казали, щоб я більше 5 кг не підіймала. Але я чесно пропрацювала на різних роботах – 40 літ стажу. Учиться не змогла і через нестатки і по здоров'ї. Живу, як більшість. В Керч попала (тут жив мій брат). Заробила хрущовку.

P.S. Востаннє я була в Шкуматах восени 2003 р. Жаль, такий хутір умирає. Було коло 100 сімей, а зараз хоч би 30 чоловік осталось.

З повагою до Вас Сергєєва Анна Єгорівна.

13 жовтня 2005 р.

✦ ✦ ✦

СЕРГІЙЧУК Володимир

(м. Київ)

ЧОМУ ВОНИ НЕ ХОЧУТЬ НАС БАЧИТИ, АБО ІСТОРІЯ НА СЛУЖБІ В ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Історичні факти свідчать: Сталін "турбувався" про всі народи, але особливо пильною була його "увага" до українців.

Утвердившись на російському престолі, імператриця Катерина II, як відомо, одразу ж доручила князеві В'яземському здійснити весь комплекс належних заходів, аби якомога швидше змусити українців "делікатним способом зрусифікуватися". І вже через сто років міністр внутрішніх справ Росії Валуєв вважав за потрібне переконувати весь світ, що українства "не было, нет и не может быть".

Про це згадалося, коли познайомився з книжкою професора-історика з Пензи Віктора Кондрашина "Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни", випущеною недавно в Москві. Цей автор, узявшись дослідити голод 1932–1933 років у Поволжі, на Дону й Кубані, не побачив там, як можемо переконатися, українців, котрі принаймні в двох останніх регіонах були основними першопрохідцями-хліборобами: "Русские, мордва, татары, ингуши и другие народы проживали тогда и проживают в настоящее время в указанных регионах России. В то же время в настоящей работе делается акцент на русское население Поволжья, Дона и Кубани, поскольку именно оно исторически оказалось связано с зерновым хозяйством и стало поэтому первоочередным объектом сталинской насильственной коллективизации" (с. 51).

Чому Кондрашин хоче переконати читачів у відсутності в цих регіонах з самого початку хліборобського освоєння українців і не вважає їх тут "исторически связанными с зерновым хозяйством", стає зрозумілим з того панегірика, який автор вмістив самому собі у власній книзі: "В.В. Кондрашин активно выступает в СМИ и научных изданиях, в том числе и за рубежом, против идеи украинских историков и политиков о "геноциде голодомором" в 1932–1933 гг.

украинского народа. В своих публикациях на эту тему он заключает, что голод 1932–1933 гг. является общей трагедией всех народов СССР, и эта трагедия должна не разделять, а объединять народы" (с. 29).

З огляду на таку самооцінку автора вже не виникає подиву, чому він не вважав за потрібне згадати українців серед основних хліборобських етносів у Поволжі, на Дону й Кубані. Але ж вони там були – за переписом 1926 року в усіх 40 кубанських станицях, скажімо, заснованих ще першими запорозькими козаками-переселенцями наприкінці XVIII століття, українці переважали: Батуринська (із загальної кількості жителів 7086 осіб українців нараховувалося 5034), Березанська (відповідно 10885 і 9297), Брюховецька (12466 і 9698), Васюринська (10443 і 9142), Вищестебліївська (3251 і 2400), Дінська (12525 і 10316), Дядьківська (7324 і 6665), Іванівська (14209 і 12983), Іркліївська (6473 і 5884), Канівська (17248 і 13878), Кальниболотська (10998 і 8606), Катерининська (13391 і 11824), Кисляківська (13112 і 11416), Конелівська (8712 і 7824), Коренівська (15548 і 9313), Крилівська (9427 і 8146), Кущівська (11865 і 9364), Медведівська (18146 і 15222), Незамаївська (12133 і 10150), Пашківська (18000 і 14166), Переяславська (8781 і 7552), Пластунівська (12 375 і 10528), Платнирівська (13925 і 11628), Полтавська (14306 і 10985), Поповичівська (10715 і 7762), Рогівська (12475 і 10806), Сергіївська (4714 і 4127), Стародерев'янківська (7230 і 6529), Староджереліївська (5413 і 5158), Старокорсунська (12273 і 10477), Старолеушківська (6521 і 5857), Староменська (22604 і 19736), Старомишастівська (9826 і 8171), Старонижчестебліївська (12273 і 11356), Старотитарівська (9536 і 8552), Старощербинівська (17001 і 14453), Тимашевська (12112 і 8961), Уманська (20727 і 17008 українців), Шкуринська (9749 і 8864).

У цілому по Кубані тоді нараховувалося 915450 українців, а на Північному Кавказі – 3 млн106 тис. 852. Тому для нас важко зрозуміти голод в цих станицях як трагедію тільки "российской деревни". Тим паче, що серед "особливо неблагополучних" районів Північно-Кавказького краю щодо поширення цього нещастя Кондрашин називає такі кубанські, як Єйський, Канівський, Коренівський, Краснодарський, Староменський, а також ставропільський Курсавський.

Зрозуміло, це також подається як трагедія російського села. Однак перепис 1926 року зафіксував у Єйському районі 74037 українців і 23568 росіян, у Канівському відповідно 45451 і 8130, Коренівському – 76422 і 36939, Краснодарському – 102831 і 18086, Староменському – 65488 і 9583, а в Курсавському – 57665 і 8767. Зрештою, нам небайдужа доля й тих 35115 українців у названих Кондрашиним Армавірському й 11514 в Курганинському районах, де кількісно на той час уже переважали росіяни.

Подібні факти компактного українського розселення на період Голодомору 1932–1933 років можемо навести й на Дону, і в Поволжі. В останньому регіоні, до речі, в Капустиноярському районі нараховувалося 49 відсотків нашого етносу, Єланському – 51,9, Котовському – 69,3, Красноярському – 72,4, Покровському – 74,9,

Самойлівському – 79,3 Миколаївському – 81, Владимирському – майже 90. Тільки в Нижньоволзькому краї за переписом 1926 року нараховувалося 600 тисяч осіб, які продовжували ідентифікувати себе з українством, частина з них навіть не розуміла російської мови, про що свідчить такий факт: у Дубинському районі невиконання планів здачі збіжжя у 1929 році пояснювали тим, що "українські лозунги до хлібозаготівель було затримано в райвиконкомі, а українцям послано плакати на російській мові".

Що стосується українського розселення на Дону, то тут також велика кількість районів мала абсолютну більшість нашого народу. Особливо це різко проявлялося в групі таганрозьких районів. І всі ці українці зазнали великих втрат під час Голодомору 1932–1933 років.

Але треба визнати: першими відчули на собі це страхіття українці Кубані. І як тут не згадати станицю Полтавську, населення якої виступало за розвиток рідної культури, саме тут існував перший Всеросійський український педагогічний технікум. Її першою виселили на Північ, заселяючи в хати козаків-ветеранів Червоної армії, а назву змінюючи на Красноармєйську, аби нічого не нагадувало про українське походження. Другою такої трагедії зазнала ще одна українська станиця Кубані – Уманська. Після виселення її назва була змінена на Ленінградську.

Щодо нечорноземної зони РФ, де також не виконували планів хлібозаготівель, подібних ухвал Кремля не віднаходимо...

Так, це не повторилося в масових масштабах в УСРР, бо в багатьох випадках тут не було вже кого виселяти – повимирали цілі села. Є документи, якими засвідчено про велику кількість російського й білоруського населення, яке завезли в сотні опустілих від Голодомору українських сіл.

А щодо "чорних дощок", то вони були заведені не тільки на Кубані, Дону, ЦЧО, Поволжі й УСРР, а й у Північному Казахстані за ініціативою республіканського керівництва. Однак, коли ознайомитися – з переліком населених пунктів, які зазнавали такої кари, то одразу ж можна пересвідчитися, що вони, як правило, – з переважною кількістю українського хліборобського населення. Приміром, ті села Усть-Каменогорського чи Федорівського районів, яких це стосувалося, виявилися в основному українськими, адже саме українці в цьому регіоні були основними виробниками хліба. Скажімо, за переписом 1926 року Федорівський район нараховував 28302 жителі, з яких 25408 були українцями.

Знайомлячись з книжкою пензенського історика Віктора Кондрашина, переконуєшся у тому, як він намагається насамперед підтримати нинішні політичні інтереси Росії, що стосуються невизнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу: "Мы не поддерживаем мнение украинских политиков и историков о национальном геноциде голодом на Украине в 1932–1933 гг. И не согласны с их определением "голодомора" как акции, организованной сталинским режимом с целью "уморения", уничтожения миллионов жителей

Украины... Мы не разделяем позицию украинской стороны, потому что не найдены документы, в которых бы говорилось о наличии у сталинского режима замысла уничтожить украинский народ".

У зв'язку з цим виникає запитання до Кондрашина: а директивні документи про ліквідацію українізації на теренах компактного розселення українства (щодо інших націй нічого подібного в 1932–1933 роках не було вчинено) – вони хіба не свідчать про те, що сталінський режим мав на меті знищити мільйони українців, принаймні духовно? І те, що перепис 1939 року ствердив зменшення українського населення на території нинішнього Краснодарського краю на 1 млн 437 тис. 151 особу порівняно до 1926 – це не примушує замислитися історика Кондрашина щодо цілеспрямованості удару по українській нації?

А постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 22 січня 1933 року про заборону виїзду тільки українського і кубанського селянства за хлібом в інші регіони – це також не свідчення цілеспрямованого приречення на голодну смерть українців? Як же тоді розуміти ось таке твердження В. Кондрашина: "Прямой организацией голода можно назвать драконовские директивы Сталина-Молотова о борьбе со стихийной миграцией крестьян, запиравшие их в голодающих селениях и обрекавшие на голодную смерть. Именно поэтому голод 1932–1933 гг. можно считать организованным голодом, и этот голод – одно из самых тяжких преступлений Сталина" (с. 376).

На нашу думку, тільки ознайомившись з великою кількістю документів, які засвідчують геноцид українства, Кондрашин міг підсвідомо написати й таке: "Голод помог Сталину ликвидировать на Украине, по его мнению, потенциальную оппозицию его режиму, которая из культурной могла вырасти в политическую и опереться при этом на крестьянство. На этот счет имеются факты, в том числе в третьем томе документального сборника "Трагедия советской деревни", посвященного голодомору, где характеризуется деятельность в украинском селе органов ГПУ" (с. 242).

Виставляючи за основний аргумент відсутність конкретних документів про сплановане народовбивство українців, В. Кондрашин покликається на ухвалу Міжнародної комісії юристів, яка, мовляв, дійшла висновку, що "она не в состоянии подтвердить наличие преднамеренного плана организации голода на Украине с целью обеспечения успеха политики Москвы" (с. 18).

На жаль, Кондрашин не процитував далі цього документа, де наголошується: "Однак більшість членів комісії вірить, що радянська влада – навіть якщо б вона і не планувала голоду наперед – раз він заіснував, вона напевно використала цей голод, щоби змусити прийняти політику, якій вони противились".

Крім того, члени Міжнародної комісії юристів (в ній, до речі, не було жодного українця) на чолі з шведським професором Джекобом Сундбергом дійшли і такого висновку: "Хоч немає прямих даних, що голод у 1932–1933 рр. був систематично підготовлений, щоб зломити українську націю раз і назавжди, однак,

згідно з думкою більшості Комісії, радянські чиновники свідомо вжили цей голод, аби завершити їхню політику денаціоналізації України".

Треба наголосити, що професор В. Кондрашин замовчує той факт, що ніяких архівних документів радянський уряд цій комісії не надав, узагалі відмовився з нею співпрацювати, організовуючи листи протесту проти її діяльності з боку комуністичних істориків. Автор монографії також не наводить і тих висновків комісії, які на основі відкритих переписів 1926 і 1939 років визначають демографічні зміни населення СРСР.

Так от, якщо за вказаний період кількість людності в Радянському Союзі збільшилася на 16%, у РСФРР – на 28%, у Білорусі – на 11,2%, то в УСРР вона зменшилася на 9,9%. І це було вагомою підставою для авторитетних правників з різних країн світу визнати Голодомор 1932 –1933 рр. цілеспрямованим ударом проти українства.

Не можна обійти увагою й ще одне принципове питання, яке зачепив у своїй книжці Кондрашин. Визнаючи, що "бездумная коллективизация и чрезмерные госпоставки разорили казахских скотоводов и земледельцев, вызвали массовые откочевки в Китай, смертность от голода сотен тисяч жителей Казахстана", цей автор наголошує: "в то же время казахские ученые не пошли по пути их украинских коллег и рассматривают трагедию 1932–1933 гг. в русле подходов российских исследователей" (с. 27).

У той же час сам В.Кондрашин стверджує, що казахи мали можливість, скажімо, в Поволжі навіть працевлаштуватися цілими господарствами в період Голодомору. Наприклад, у Сорочинському районі Середньо-Волзького краю трудилося 81 господарство в кількості 391 особи (с. 188).

Тобто казахам не забороняли шукати продукти харчування за межами своєї республіки. Про це, до речі, свідчать десятки архівних документів, виявлених у Казахстані. І тільки стосовно голодного українського населення знаходимо драконівські, за висловом Кондрашина, директиви щодо позбавлення його можливості врятуватися від смерті в сусідніх регіонах.

Професор В.Кондрашин кілька разів запевняє нас, що не знайдено конкретних документів. Але це не аргумент, бо 20 років тому нас також запевняли з Москви, що немає таємних додатків до пакта Молотова-Ріббентропа про розподіл сфер впливу в Європі, підписаних у Кремлі 23 серпня 1939 року. Однак згодом ці документи знайшлися. Цілком очевидно, що й заява Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС про намір Сталіна виселити всіх українців до Сибіру також колись знайде документальне підтвердження. Зрештою, чому документом подібного характеру Кондрашин та інші російські історики не визнають телеграму Сталіна секретареві ЦК КП(б)У Менделю Хатаєвичу від 8 листопада 1932 року про те, що "Політбюро зараз розглядає питання про те, як поставити на коліна українського селянина"?

Трагедія Голодомору повинна не розділяти, а об'єднувати народи, постійно наголошують російські автори. Але це станеться тільки тоді, коли вони відійдуть від ідеологічної напрямної, а визнають історичні реалії.

День. – 2008. – №222. – 5 грудня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЕРДЮК О.Ю.

(Криничанський р-н Дніпропетровської обл.)

Дуже багато людей вимерло в 1932–1933 роках. Ми самі не голодували, у нас жив представник влади. А дітей багато мерло. Ідеш на роботу в СОЗ, а воно (дитя) на дорозі лежить, ротиком зіває. Так жалко дітей.

На краю села баба жила. Заманювала людей до себе, потім вбивала і їла. Чорна, страшна, мордата. Люди, слабі від голоду, йшли порятунку шукати. А попадали до неї. Ніхто їх не шукав, не кидався за ними.

Якось та баба погналася за семилітньою дівчинкою, падчерицею баби Сані. Та втекла. А згадує ту бабу-людоїдку і жахається по цей день.

Уже у війну хата згоріла, треба було нову строїти. З малими дітьми в ліс по дрюччя пішли, насилу дотягли. Ліпили з землі, глини. Вдень у радгоспі, а вночі мазала, горище накладала. А їсти що тоді було?! Так уже наплакалась, нагорювалась. А п'ятеро дітей підняла, двоє своїх, троє – прийомних. Ніколи від столу не відсажувала (чужих).

Запис: О.Кучер.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЄРОВА-ФИЛИМОНОВА Івана Гавриловича,

1912 р. народження

(с. Софіївка Новотроїцького р-ну Дніпропетровської нині Херсонська) обл.)

Я уроженець с.Успеновка Новотроицкого района. Наше село Успеновка было основано до революции на землях немецкого экономиста Фридриха Фальц-Фейна, центром которого была Аскания-Нова.

Мой отец до коллективизации работал ездовым у помещика. Семья наша состояла из девяти человек, – отец, мать и нас, семеро, детей. Когда дали землю, (это было в 1921 году), – отец начал обзаводиться хозяйством и заниматься хлеборобством. Это время долго не продлилось. В 1929 году наша семья

подверглась раскулачиванию. Отец был выселен из хаты, а мы разбрелись по хуторам в поисках приюта. Я ушел в совхоз "Красный переможец" Акимовского района Запорожской области, где работал трактористом до 1931 года. После того, как был получен донос, что я сын кулака, меня уволили, и я вернулся в свое село Успеновка, где работал трактористом.

В конце 1932 и начале 1933 года, когда разразился голод, отец не пережил трагедии и умер от голода. Меня также уволили из МТС, как сына кулака, и я переехал в совхоз "Степной". В 1935 году возвратился в Успеновку, где в 1938 году подвергся репрессии по ст. 58 – КРД сроком на 10 лет. Отбывал наказание на Колыме, на золотоносных приисках. Освобожден 28 февраля 1948 года с потерей здоровья. После освобождения заставили работать как вольнонаемного, чтобы заработать деньги на проезд, т.к. оплату проезда ГУЛАГ Дальстроя при освобождении не оплачивал. Возвратился на Украину в сентябре м-це 1948 года.

В нашем селе Успеновка в 1932–33 годы умерли от голода более половины жителей. Умерли голодной смертью целые семьи: Серовы, Акимчиковы, Дементьевы и многие другие.

1932–1933 годы – это годы уничтожения украинского народа, – иначе невозможно представить все то, что творил Сталин и его соратники – прислужники. Одним из видных соратников и исполнителей геноцида украинского народа – был Лазарь Моисеевич Каганович. События времени голодомора напоминают времена нашествия татаро–монгольского ига под предводительством хана Батыя у 1240 году.

12 травня 1992 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СИДОРЕНКО Йосипа

(Херсонщина)

[ВЕСІЛЛЯ В КЕЛЕГЕЇ]

"Весняної неділі цього 1933 року ми всі запрошені на весілля до нашого товариша Дем'яна ", – так розпочав свою промову до сільрадівців Йосип [Сидоренко]. Дем'ян в цей час умовляв Марію про весілля, до якого наречена вже вишила милому сорочку і пошивки на подушки, чому Дем'ян був безмежно радий. Не всі його товариші похвально відносилися до цього, а Люба навіть покритикувала його за націоналізм, хоч в його жилах текла українська кров по матері – полтавці і польська по батькові – поляку. На відміну від Йосипа, він був однолюбом і не зраджував своїй Марії до самої смерті, тому й погодився з усіма її проханнями відносно весілля.

Вже в четвер пекли коровай; в п'ятницю молодий з хлопцями ходили з ліскою (букет з паперових квітів) до молодої, де вже їх чекала молода з подружками, приготувавши для зустрічі сулію з виноградним вином, якого було вдосталь; в суботу гуляли і в молодого і в молодої, а в неділю з сільської ради, де їх привітав товариш Сидоренко, пішли до молодої, де жінки уже співали молодим пісні – побажання: "Дай, Боже, здоров'я синам і дочкам", і "Україну любити, як рідну неньку, і не забувати її", гості запивали кожне побажання вином.

Захмеліла Люба думала про свою долю: " Ні, цим шляхом я не піду, заміжжя мені ні до чого, боротимусь за нову владу і невідомий комунізм".

" Невже я подібний до тих чаєнят, що при дорозі, про яких співали за столом і з яких козаки зварили юшку," – думав Йосип за столом на почесному місці.

П'яні ж гості співали: "...пий, мила, не біда, буде ціла череда. А я хлопців не любила, бо й була молода..." Хтось тверезіший заспівав: "Хай цвіте червона калина..." з побажанням "...щоб згинули наші воріженьки на вічні віки".

А в цей час сестри Марія Чопок і Палажка (Поліна) Рудь несли на драбині в кучугури хоронити замотаного в рядно підібраного на дорозі мерця, бо чоловіків не було дома, працювали в колгоспі, не всі ж гуляли на весіллі.

Записали С.Морозюк, Ф.Морозюк.
2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СИДОРЕНКО О.І.

(с. Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

РОЗДУМИ ВЧИТЕЛЬКИ

Верховна Рада України, вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні, шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії українського народу, прийняла Закон України "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні". Згідно статті 1 цього Закону, "Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу", згідно статті 2, "публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним". Закон "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні" був підписаний Президентом України В. Ющенком 28 листопада 2006 року. Засудження Голодомору знайшло своє відображення в актах парламентів багатьох країн світової спільноти.

Про Голодомор 1932–1933 років, як величезну трагедію людства, досліджено і написано немало. Свідчення людей, які пережили це лихо чи були його очевидцями,

дають надзвичайно важливу інформацію, наповнену страхітливими фактами масового голодування населення Чернігівщини. Ці факти і до сьогодні крають душу болем.

Так, у брошурі із серії "Пам'ять народу неубієнна": "Це твій, Ясю, дід" вміщено розповіді очевидців Бахмацького, Борзнянського, Варвинського, Городнянського, Ічнянського, Козелецького, Коропського, Корюківського, Куликівського, Менського та всіх інших районів області. На основі цих свідчень можна зробити висновок про масовий характер голоду – злочину проти людей. Розповіді жителів Менського району, а саме: Березовської Марії Семенівни (1921 р.н.) із с. Березна, Дербинської Валентини Миколаївни (1926 р.н.) із с. Волосківці, Коваленко Уляни Андріївни (1936 р.н.) із с. Блистова, Маховик Анисії Калениківни (1921 р.н.) із с. Ленінівка, Ситник М.А. (1915 р.н.), Ситника І.М. (1915 р.н.) із с. Степанівка, Таран Н.Ф. (1922 р.н.) із с.Городище, Ткаченка М.В. (1927 р.н.) із с. Синявка та багатьох інших – є обвинуваченням проти сталінського репресивного режиму, завданням якого було знищення українців як нації.

Голод, стверджують очевидці, був штучно створений, бо у людей забирали зерно, хліб, все їстівне. Як згадує Фесюн Оксенія Василівна (1922 р.н.), наша землячка, ніхто не знав, куди дівалося людське добро. Селянам давали квитанції за сплату податків, а наступного місяця активісти приходили знову. Ненависна бригада забирала останнє, а коли в коморах і клунях не залишалося нічого, забирали речі, доходило навіть до того, що розламували будинки.

Залізними штирями колупалися в хатах, в стіжках соломи, в снігу, в клунях, в хлівах...

Жахливу картину голоду, що панував у с.Куковичі у 1932–1933 роках доповнюють мої зболені і передчасно змарнілі односельці. Згадують також і "Закон про п'ять колосків", як охрестили його люди. Мається на увазі постанова уряду "Про охорону соціалістичної власності" від 7 серпня 1932 року. Ця постанова передбачала за крадіжку колгоспної власності розстріл з конфіскацією майна чи позбавлення волі на термін, не менший десяти років.

Сповіді тих людей, які пережили голод – це не тільки історична правда, а й можливість для нас, сьогодні сущих, спробувати осягнути розумом і відчути серцем ті страждання, які випали на долю наших співвітчизників. За кожним рядком спогадів – біль, скалічені людські долі і сльози.

Як свідчать дослідження, зокрема, книга Роберта Конквеста "Жнива скорботи" (Київ, "Либідь", 1993 р.), кількість жертв у справжній війні проти селянства, розв'язаній тоді Сталіним у межах однієї держави, перевищувала загальну кількість загиблих у всіх країнах під час Першої світової війни. Причому, озброєна була лише одна сторона, а всі втрати припали на долю іншої сторони. Більше того: до числа цих жертв нарівні з чоловіками потрапляли їх жінки, діти та люди похилого віку.

Слухаючи, читаючи і перечитуючи спогади літніх людей, моїх односельців (Лавської П.І., Ілляшик М.К., Товстоп'ята М.Г., Товстоп'ят (Чичкан) В.Г.,

Потапенко М.Г., Ющенко О.І., Отрох Г.О., Буланець Є.Ю. (зі слів онуки), Ілляшик П.М., Осипенко А.С., Таранець Г.Т., Петренко (Фесюн) В.Т., Гетьман Н.І., Дубовської Г.С., Ілляшик Є.Г., Сидоренко В.У., Фесюн Г.М.), у яких зболілося тіло і – мабуть, найбільше – душа, в котрий раз переконуєшся в тому, яка неймовірно важка доля випала їм. Усі лиха, усі біди, усі нещастя кривавого і жорстокого XX ст. впали на їхні плечі.

Босе, голодне дитинство непомітно переросло (кому судилося!) в тривожну юність. А юність, ще не навчена, ще не зміцніла, відірвана від плуга і борони, напівдитячими руками змушена була тримати автомат, стояти на смерть під Москвою і Ленінградом, топитися в болотах і річках, замерзати на снігу, горіти в топках, безвісти пропадати в концтаборах...

Післявоєнна доля теж не жаліла ні вчорашніх фронтовиків – наших скалічених батьків, які рано пішли з життя – ні вдів, наших згорьованих матерів, ні дітей.

Швидко зістарили роки, але спрацьовані руки не знали і не знають спочинку:

О, руки матері святі!
Згорьовані, спрацьовані,
Вітрами розціловані,
Сонечком зігріті
У роботі літній,
Морозами потріскані,
Лозами похвиськані,
Злим голодом зануджені
І на зорі розбуджені,
Колючками поколоті,
У шрамах, а не в золоті,
Мозолями уквітчані,
Серпом і ціпом мічені!
О, руки матері святі!
Спрацьовані, згорьовані,
Вам стільки випало в житті...
І припадаю до вас знову я:
– Додайте мені сили
Добро творити людям,
Творить нове, красиве.
Хай так і буде. Так і буде!

І що ж ці люди мають на старість? Одні болячки: фізичні і моральні. Фізичні, бо здоров'я втрачено безповоротно, а моральні, бо гроші, надбані неймовірно важкою працею, украли ті, хто зумів і кому дозволено було красти.

До щему в серці мене мучать такі запитання: чи діждуться наші сиві журавки та скалічені журавлі милості від нинішніх владців; чи, в'їхавши на довір'ї

обдуреного покоління в нову Верховну Раду, владці дуже скоро забудуть про клятви і обіцянки, якими щедро розсипалися перед виборами; чи буде коли-небудь належно пошанована старість у нашій державі, ім'я якій – Україна; чи встигнуть позбутися душевних мук ті, хто пережив голод і сьогодні ще сяк-так волочить нитку свого згорьованого життя; чи знайдуть їхні зболені душі заспокоєння, чи, може, як і їхні ровесники, що пішли вже за межу вічності, відійдуть в інші світи з величезною образою на цей згорьований білий світ ???

2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СИДОРЮК Ганни Гнатівни,
1923 р. народження
(с. Щорськ Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.)

Народилася я в Чернігівській губернії. Батько мав шестеро братів і одну сестру. Ми жили в той час неподалік від Шостки, батько і дядьки працювали на фабриці, де робили кіноплівку. У 1926 р. мій батько і ще два брати та деякі з батькових знайомих переїхали на Катеринославщину, почали хазяйнувати на порожньому місці. У Божедарівському р-ні силами переселенців було збудовано село Зелений Яр. Кожен мав свій наділ землі і обробляв його своїми силами. Про це я знаю з розповідей своєї мами.

Мої перші спогади дитинства жахливі. Тоді вже існував колгосп, кожен двір мав здати державі 500 пудів зернових до колгоспної комори. Мій тато не довіз 8 пудів, і нас прийшли розкуркулювати. Зерна не знайшли, але забрали весь одяг, сильно побили батька і забрали з собою. Пізніше ми довідалися, що його посадили до в'язниці. Мати мусила йти до колгоспу, треба було годувати 4 дітей. В колгоспі давали пайку – 300 г хліба з висівками, на цій пайці та на картоплі ми перебули зиму. За зиму вимерла десь третина села, але найбільше людей мерло навесні.

Весною можна було вже їсти якусь зелень. Ми їли квіти акації, щавель, калачики. Мати варила зелений борщ з кропиви, щавлю.

У однієї жінки помер чоловік, потім – четверо дітей. Двох останніх вона вбила і з'їла сама, її забрали в божевільню.

Восени 1933 р. повернувся додому тато, але його здоров'я було підірване через туберкульоз. Коли б не голод, можливо, його вдалося б виходити, але в хаті не було й краплі молока. Хоч корова і була, але все здавали до колгоспу. Тато помер, ми ж усі вижили…

Записала О.Кобякова.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СИЛКИ Павла Івановича

(м. Харків)

КАК ОТ СОЛНЦА ТРАВА…
(Воспоминания очевидца о 33-м годе)

“Кто забывает прошлое – недостоин будущего”, – говорили древние. Однако долгие годы мы делали вид,что трагического 1933-го не было у нас. Фиксировались в учебниках лишь победоносный труд и борьба с бандитами. В послеапрельский период мы начали по-настоящему учиться у собственной истории, открывая все новые ее страницы. Истоки трагедии еще будут изучаться учеными. А сегодня мы предлагаем вниманию читателей воспоминания ветерана труда из Харькова, давнего рабкора “Рабочей газеты”, очевидца страшного горя.

Он умирал в соседней хате с подслеповатыми окошками, над которыми мохнатыми бровями насупились клочья соломы. Хата стояла пустой. Семья вымерла от голода, а Коля, мой ровесник, остался, да ненадолго. Моя мать взяла его к нам, хоть и своих было шестеро. Коля отошел за неделю, пока было хоть что-нибудь положить “на зуб”, а потом его тетка нашлась и сдала его в сиротский дом. Самой же оставалось три дня до смерти: где-то в мае упала под забором – и смерть застыла в зеницах.

Уже в июне в хату без стука ввалился мужик. Из Олешни или Лантратовки, что недалеко от Ахтырки. Заросший щетиной и опухший.

Лежит на полу, кричит, стонет. Тело опухшее блестит, кожа лопается, расперло живот, даже рубашка трещит и раны на спине… Так на полу хрипел-хрипел да и утих. Еще вчера он едва ходил из хаты в хату, с трудом переставляя отекшие ноги. Протягивал волосатую руку, сил не было уже и на слова. Хотел поживиться хоть чем-нибудь. Да у кого разживешься хоть крошкой? Кто подаст тебе, когда полсела уже вымерло?

Я впервые увидел, как человек умирает с голода. Мучает, истязает его боль. Стоим с Колей около покойника перепуганные. А тут бабка Панасиха, у которой умерло пятеро детей и муж, успокоила нас:

– Идите, дети, не надо смотреть на мученика.

– А мы тоже умрем, бабушка?

– Нет, деточки. Вам еще жить да жить.

Я встречал тогда девятую весну, был как с креста снятый. И видел, как мальчишки ловили воробьев, подростки наловчились бить грачей. Загляну в хату – мать стонет, к посуде и не прикасалась, так и стоит накрытая полотенцем. Одни мухи, да и то какие-то дохлые. А мать тихо просит:

– Сынок, если выживешь, расскажи об этом…

– А чего оно так голодно, ма?

– Бог его знает. И Сталин чего-то молчит.

– Может, и я не выживу…

– Щавель там, на леваде, может, остался… Ползи в лободу…

В те дни я жевал кленовые и липовые листья. Это была еда.

Я до сих пор не могу понять, как мы выжили. Загляну в столик, где всегда лежали ржаные паляницы, лепешки, на быструю руку испеченные мамой на сковороде, а теперь там – пусто. Ни кусочка хлеба, в погребе ни бурячка, ни картошечки.

Вымирали семьи в селах, и некому было хоронить. Ели дохлую конину и падаль. Ни кошек не осталось, ни собак. Опустели села. Много умерло и моих родственников в полтавских селах: Удовиченки, Ландыки, Матяши.

Пока была лошадь, отец зарабатывал – на Чупаховскую сахароварню возил торф из Московского Бобрика. До рассвета запрягал, затемно возвращался. Привозил кусок хлеба на паек, делил по крошке. Казалось, что мы уже никогда не наедимся хлеба. Случалось, что и патоки полведра или сухих бычков привезет.

Как-то отец взял и меня с собой, голодного. Поехали на сахароварню, получили наряд, а остуда – в Бобрик. Полпайки хлеба я сразу съел. А потом принялся уминать соленые бычки.

Солнце садилось за горизонт. Село Коновалик. Оно раскинулось на возвышенности, хорошо виден был контур сахарного завода, его труба, казалось, покачивается, а над ней плывут тяжелые свинцовые тучи.

И теперь, когда я бываю в Коновалике, гляну в сторону сахароварни – и вспоминается прошлое: тяжелая, тревожная детская пора тридцять третього.

Многие крестьяне подались тогда в Полтаву, Харьков. Кто был поздоровее, тот смог устроиться на работу, а другие так и умерли с голода, не возвратившись в свои дома.

Не могу не сказать о том, что было перед 33-м. Дополнительный налог в 1932-м не смог выплатить мой отец. Тогда назначили торги. А перед этим где-то за месяц сыч-вещун на осиннике, за хатой соседа Дмитрия и у нас на сарае по ночам все плакал и тужил… "Это не к добру, – сказала мама. – Или кого-то вызовет, или какое-то несчастье случится. Вон перед смертью Катерины Гричковской сыч все ухал да ухал. Птица и та предчувствует человеческое горе".

В хмурый осенний день небо заволокло черно-серыми тучами, плывшими низко над землей, но дождя не было. Отец и мать были в состоянии какого-то страха, шептались, ждали "гостей". И вот стали сходиться люди. Кто пешком, а кто на подводах. Как на ярмарку. Прибыли представители из Зенькова, из сельсовета, из комбеда – продавать за долги хозяйство моего отца Ивана. Кто-то хотел за бесценок приобрести что-либо, а другие пришли просто посочувствовать нашему горю.

…Вывели лошадь из конюшни, жеребенок выбежал. Продали сарай, выгребли зерно из кадки, кадку забрали и чан, ржавый плужок и боронку. А выторговали лишь треть дополнительного. Стали шарить в хате. Забрали фасоль, кукурузу, муку, немного подсолнечника. Все выгребли. Даже из чугунка пшенную кашу и ту конфисковали. Мать, помню, крестилась на портреты Буденного и Ворошилова. Так портреты оставили.

Железными крюками выдернули на грядке кормовую свеклу. А она уродила величиной с конскую голову. Но повыдергивали, продали и свеклу. А тогда – набросились на капусту. Рубят, аж трещит. А мать им:

– Смилуйтесь, люди, или совсем хотите уморить голодом?

Вняли ее плачу.

Мой отец – незаможник. В 1928 году дали десятину кулацкой земли. С братьями кое-как стянулись на хату, а потом на сарай и хлев. Теперь же – как буря прошла.

Конфискаторы у соседа Дмитрия еще и окна повыбивали, печь развалили. Забежал я к ним и остолбенел. Не узнаю. Окна затыканы соломой, старым рядном. Ветер гуляет, а на уцелевшем краю печи сидит бледная жена Дмитрия, укрывшись старым кожухом, и к ней прижались трое деток.

Зиму мы кое-как пережили, выкопали на огороде картошку, остатки свеклы и капусты. А весной тридцать третьего эпидемией косил людей голод.

Тяжело мне вспоминать это. Но пусть знает молодежь, какая судьба выпала нашей юности.

Мне запомнились те времена – было много грачиных гнезд на деревьях. Я лазил по вербам, осокорам, бил воробьев, галок, ворон, а мать потрошила, варила суп, добавляя лободу и крапиву.

Темной ночью кто-то легко постучал в окно. А потом все сильнее, аж стекла задрожали. Я проснулся. Отец стоял у окна и спрашивал:

– Кто там?

– Это я, дядя, Поликарп из Матяшей, деда Павла сын.

– Да, узнал. А что ты хотел так поздно?

– Откройте. Все расскажу. Да не бойтесь.

Застучал засов, сеношные двери открылись. Зашел грузный мужчина. Коптилку не зажигали, говорили в темноте.

– У Матяша я вывел корову, – зашептал Поликарп, – никто не слышал, не видел, хлев закрыл, двери на замок... Давай убьем скотину, будет чем поживиться какое-то время.

– Ну и где она? – встревожился отец.

– Во дворе, у забора.

– Послушай-ка, Поликарп, веди ее куда хочешь, режь и ешь, а я лучше умру с голоду... Не хочу позора перед людьми.

После этого разговора Поликарп недовольно вышел из хаты, вывел корову со двора и пустил ее в степь, недалеко от того села, где жили ее хозяева. А потом я услышал от отца, что не стало Поликарпа и его семьи – вымерли.

Летом тридцать третьего к нам из Москвы наведался однофамилец Иван Халимонович. Никто не знал, кем он был. Видно, начальником каким-то, так как угощал меня пряниками. Глянул на село, умылся слезами и через два дня поскорее отбыл в столицу, ибо по хутору какой-то мужик ходил с топором, все заманивал гостя в свою хату.

В сельсовете говорили, что у Ивана Халимоновича длинный язык, а еще о том, что в столице знакомые все расспрашивали, как там на Украине. А он, недолго думая, и рубанул: "От Сталина люди сохнут, как от солнца трава". Кто-то и донес. Сначала приговорили его к расстрелу, а потом заменили наказание – дали десять лет. В сорок первом просился на фронт – не взяли. Через долгих тринадцать лет вернулся, заходил и к нам. В лагере был бухгалтером. До сих пор живет в Гадяче.

А что же Коля из соседней хаты, где вся семья вымерла? Возвратился после войны с фронта, работал в милиции. Сейчас Николай Пантелеймонович Силка (у на на хуторе все – Силки) – капитан в отставке. Живет в Запорожье, на заслуженном отдыхе.

Спрашиваете, почему я так о тридцать третьем? Внук как прибежит из школы, так и спрашивает: "Правда ли то, что в газетах о том времени пишут, что ели людей по селам?" "Правда", – говорю. Я видел этот страшный голод. И воспоминания до сих пор жгут меня. Иногда снится село, весна тридцать третьего года. Или вдруг увижу ворон и грачей, их гнезда, и они мне до сих пор кажутся родными. А в снежную зиму или в непогоду я подкармливаю этих птиц. Ведь они так дороги мне: благодаря им я остался жить на белом свете.

И поверьте: когда снится голодное село – заболеваю, до сих пор вижу своего отца на осокоре у птичьего гнезда, вспоминаю и соседей. Никого из них уже давно нет. Повяли, как от солнца трава.

Рабочая газета. – 1989. – 16 сентября.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СИЛКІНОЇ Дарії Костянтинівни,
1915 р. народження
(с. Гаркушине Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

В період голоду 1932–1933 рр. я проживала у рідному селі.

В сім'ї, окрім мене, були 2 брати і 4 сестри. Вважалися не особливо заможними. До колективізації працювали та мали свій відсоток з оброблюваної землі.

Своєї землі не мали. Але до конфіскації мали 3 пари коней (2 пари для роботи і 1 пару для виїзду), корову, 2 брички, сільськогосподарський інвентар (2 плуги, віялки). До 1932 р. пан зумів виїхати з села, а зерно віддав батькові і наказав заховати. Це зерно пізніше ми ночами перетирали, а потім обмінювали з людьми на картоплю чи просто роздавали голодним сусідам. Голод торкнувся нас несильно. Село до колективізації було небідне. Коли так звані "куркулі" тікали з села, то багато з них просто спалювали свої маєтки разом з врожаєм, не бажаючи, щоб вони дісталися комусь іншому.

З 1932 по 1933 роки я працювала на різних колгоспних роботах. Грошей ніхто не платив. Коли запаси зерна закінчились, то почали робити затірку. З 1932 по 1933 рр. в сім'ї померло 2 маленьких хлопчиків.

1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СИПАЛО Олександри Павлівни,
1913 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Я народилася на Полтавщині у с.В'язівок Лубенського р-ну Харківської (тепер Полтавська) обл. У 1930 р. виїхали ми звідти і утворили комуну в Лазорському районі. Комуна після 1933 р. перейшла на статус артілі та називалася ім.Сталіна.

У 1933 р. до нас нахлинуло багато людей звідусіль. Корів вигнали з сараю – загін для них зробили надворі. Людей помістили в корівнику, бо їх ніде було помістити. І нам почали пайку зрізати. Давали спочатку по 1,1 кг хліба чоловікам та по 1 кг – жінкам на день. Підліткам та дітям – по 400–700 г.

Як почали у нас зрізати пайку, люди на зборах стали кричати: "Не приймати більш сторонніх!" Люди ці були здебільшого з навколишніх сіл. Наш голова, Василь Санін, тоді сказав: "Знаєте, товариші, я одержую 1,2 кг. Я переділю, зостанеться мені 600 г, і я живий буду. Ми приймемо людей – і ті живі будуть. По-іншому не можна робити".

Люди з інших сіл, які приходили до нас, казали, що людей у них ховали по 10–15 душ в одній ямі – вони мерли з голоду. Голод лютував у В'язівку, у с. Хоружівці – за якийсь кілометр від нас. У Хоружівці люди з голоду, кажуть, і дітей своїх їли.

Якось у 1933 р. наш голова, Василь Мефодійович, їхав в Лубни і взяв мене, щоб я коло підводи сиділа. Коли підходить до мене у Лубнах такий опухлий чоловік: "Дай мені, дитино, хоч отакий кусочок хліба…" А в нас же і масло було,

і сало, і хліб. Я йому відрізала сала ножиком. Хліба дала. Він те з'їв. Потім дивлюся – людей купа. І я туди пішла. Коли бачу – той чоловік вмер. Я й кажу: "Та я ж йому ось недавно хліба дала, і сала…".

Отож він, кажуть, наївся, голодний, і вмер…

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СИТНИКОВОЇ (в дівоцтві ТОРУБАРА) Марії Парфентіївни

(с. Пироги Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

Я народилася 9 липня 1922 року у селі Пироги.

... Були такі партійці. Зібрали чи десять, чи двадцять чоловік, і ходили, трусили хліб. Голодомор був. Ходили з штиками, крючками. Штрикають, шукають хліба. Із нашого двору (дідусь в одній половині хати жив, а в іншій – ми) п'ять підвід вивезли хліба. Все чисто вивезли. І худобу забрали в колгосп. Не залишилося нічого. Такі голодні ми були! І мало того, що це позабирали, ще й ходять, трусять. Ховали куди-небудь. Так вони ж ходять з штиками.

Так ото ми так і пережили голод.

В голодовку сусіди вимерли. Вимерла вся сім'я: Зінченко Марфа (її чоловіка було вбито на війні у 1914 році), троє дітей вмерло і її брат Василь. Та вимерло багато у нас.

Померли від голоду Зінченко Григорій Іванович (він був заможним, його розкуркулили). Померла його дружина Параска і троє їхніх дітей – Санька, Наташка і Мишко. (Зінченки самі працювали. Коли Григорій женився, то тесть дав йому сто рублів. Раніше 100 рублів – це тепер десять тисяч. Раніше копійки цінилися. Він сам працював, а у нього все забрали. Який же він куркуль? Він сам працював. У нього не було робочих).

Жили тут ще одні Зінченки. Сашко Антипович. У березі. Їх збиралися розкуркулювати. Так вони втекли. Побачили, що таке. Покинули все (була у нього сіялка і машина, і худоби багато) і самі в Крим утекли. І вся їхня сім'я залишилася жива. А те все забрали в колгосп.

Розкуркулили Зінченка Якова. Багатьох порозкуркулювали. Вони й не куркулі. Самі все надбали. А відправили їх на Північ. Багатьох відправили на будівництво залізниці. (Один чоловік повернувся звідти. Я з ним працювала на заводі. То він і каже: "Оце через одну рейку і наш українець загинув. Оцю залізницю будували. А голод такий силенний був! Пропали там люди. Хто й повертався, але більшість не поверталася").

Помер від голоду Питленко Іван Захарович (який жив по цій самій вулиці, коло Зінченка Григорія Івановича) і вся його сім'я – дев'ятеро дітей, Віктор, Оляна, ... (Всіх імен не пам'ятаю.) Залишилося лише двоє – Микола і його мати.

Померли від голоду Торубара Свиридон, (де Катерина Матрос зараз живе) і його двоє дітей, Віктор і... Я вже забула, як звати. Померли від голоду Гребінь Марко, його дружина Ялосовета, і вся їх сім'я. Його син був окремо, оце Павла Микитовича дружина – з того двору. То вони живі залишилися, бо в Крим поїхали. А батьки залишилися тут, то померли.

Питленко Семен теж помер від голоду. Він жив сам (з дружиною розійшовся). Прийняв одну жінку. То й вона вмерла, і він.

Питленко Яків помер, і сім'я його вся вимерла. Дружина залишилася. А двоє синів померли.

Гудим Афанасій і його дружина померли від голоду. А двоє дітей залишилося. Але вони виїхали звідти, їх вирядили із хати. Вони багатенькі були. Дуні рідний дядько. Рідний дядько її тут жив і помер від голоду.

Багато вимерло, багато.

А де їх ховали? Воно було не до цього кожному. Бо голод такий силенний. Ось тут на городі був погріб і яма. Два погреби було. Так одних туди повкидали, а Василь останнім помер (коли батько пішов, а він лежить на печі мертвий) – так його витягли. Кинули, а він мертвий, кинули приблизно до тієї соломи, що стоїть аж он. Так там погріб був. Кинули туди його, так він усю зимочку стояв. Я, було, побіжу та боюся. Стоїть Василь. Не заривали. Воно ж кожне ходило пухле. Не було чого їсти.

Ходили оце, хто здоровіший, у Глобине на цукрозавод красти буряки. Де ж той завод! А тоді і з того нагнали. Прикладами били. Й моя мати (Параска Антонівна) ходила. Не було ж чого їсти. Не було ж нічого. Уявляєте, як не було нічого їсти? Ходе кожен і сам собі не радий. Мати три рази ходила на цукровий завод по буряки, двічі принесла. То ми жили по тижню. Чистили, різали буряки (як на борщ), жарили і їли.

А тоді ми заховали пшениці трішки. То товкли і кандьор їли.

Один дядько тут заховав 250 качанів кукурудзи. То ото нам по два качанчики дає, а ми ото потовчемо і варимо кандьор. Він рідкий, а таки гаряченький.

А тоді прийшла весна. Батько мій (Парфентій Миколайович Торубара) брав мене з собою до річки. І ми ночвами рибу ловили.

Води ми не пили, бо пухли ж добре люди. Пухлий кожен ходив. У нас була корова. Батько наказав: молоко тільки пити!

У кожного корова була, а вже до весни не було ні в кого корови. Порізали. Щоб врятувати душі. Лише у нас та ще в одного чоловіка корови залишилися. А то всі порізали корови і не врятувалися. Дехто врятувався, але більшість померли...

Та в такому горі! Якби його показав у кіно, яке б це страшне було!

Ото ж мати зварить борщ. Бурячків укине трохи. Ні картоплі, нічого. Все ж позабирали. Сядемо їсти. А воно кожен женеться за тим бурячком.

А ходили, якби ви бачили, які люди. Страхолюдні! Худе, пухле, ледве ноги переставляє. Були й такі, що паслися навіть. Отут по сусідству сидить хлопець. Я піду. Питаю: "Ванько, що ти робиш?" "Пасуся." Прямо в спориші пасеться, як худоба... Горе дуже велике було, дуже велике горе...

А ще Котляр Антон десь зник, а діти його померли від голоду.

Трохим Котляр, його дружина і їх дочка померли від голоду. Та тут багато померло від голоду. Хати пустіли добре. Отаке горе у нас було.

Батько (Титко), його дружина (мати Котляр Тетяни Титівни) і троє дітей померло – Поля, Катя і їхній брат.

А як понасилали руських, із Воронежа... У цю хату привезли п'ятеро дітей маленьких, і жінка хвора приїхала. Питає дядько їх: "А чого ви приїхали?" Вони відповіли: "Нам сказали, що ви не хочете працювати. Так вас населятимемо там. Щоб ви працювали". Збрехала держава! Що ми не хотіли працювати.

А вони ж у нас голод зробили, а сказали цим руським (всі із Воронежа були), що ми не хочемо працювати. Так ми вас населимо, то ви будете працювати. Не сказали їм, що у нас усе позабирали, та голод силенний. А людей же треба – земля-то стоїть! Треба працювати. Вимерло ж стільки людей!

Сімей сім було із Воронежа. А потім вони роздивилися, що їм збрехали, то вони й повтікали всі. Кажуть: "У нас краще жити, ніж у вас". Бєліков поховав дружину тут, забрав своїх п'ятеро дітей і поїхав у Воронеж. Цей недовго й жив тут. Побачив, що таке горе, та й утік.

Були й такі руські, що років по п'ять у нашому селі жили. Розкуркулили в березі одну сім'ю, там хата була. Вони багатенько жили. То та сім'я довгенько жила тут. Перед війною вони поїхали додому. То вже старі такі поїхали, а молоді теж із ними поїхали...

Записав О.Матвієць.
16 серпня 2003 р.

✦ ✦ ✦

СПОГАДИ

СИЧЕВКИ Олени Андріївни,
1913 р. народження.
(с. Шевченкове Малинського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.)

Зводить бабця Олена очі до образів: "Бережи, Боже, мою родину. А я бережу її, як можу, на землі. Ні з ким не сварюсь, з усіма мені добре. Ось і дев'яносто минуло", – проказує.

"Болем озивається в душі голодний 33-й рік. А для мене він був іще нестерпнішим, бо поряд було спасіння, а порятуватись люди не могли, пухли від голоду. Це про те, коли відправили на роботи до Білорусії. На які ж то роботи – не здогадувались тоді. Людей висадили на станції і погнали в похід важкопрохідними лісовими нетрями. Більше дев'яноста кілометрів йшли невідомими стежками. Благеньке взуття швидко розповзлося, обдерті ноги перетворювались в криваве місиво. У кого був "зайвий" одяг, розривав його, обмотуючи ноги, хоч так рятувались.

Великі склади були заховані в глухих білоруських лісах. Що там, ніхто не знав. Примусили нас рити глибокі рови. Працювали механічно, допікав голод. Від нього почали вже пухнути люди. А коли перший рів було викопано, відкрили склади. Боже ж ти мій, Боже... Усі поніміли – приміщення були забиті продуктами. Ні, для нас готувати з цього їжу не дозволяли. Ми розгрібали це все добро у рови й засипали землею. Дивись, хтось жменьку сирої гречки вхопить чи якоїсь іншої крупи – ото й увесь наїдок. А на місці закопаного відразу посадили дерева, щоб не тільки сліду, ніякого спомину не залишилося про сховане під землею. А скільки б то життів можна було врятувати. Очевидно не тільки в білоруському лісі творили свою чорну справу служаки режиму.

Записав Д.Литвиненко.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать".
(25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.46.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
СІРОЇ Насті Карпівни,
1914 р. народження
(с. Шандрівка Юр'ївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Весь час живу у Шандрівці. Почала працювати в 1921 р. за няньку, доглядала дітей багатіїв. За це мені давали їсти, а я трішки приховувала і носила додому, бо в мене були братики і сестричка. Потім у 1930 р. пішла працювати в колгосп дояркою, під час голоду була на цій роботі. Було дуже тяжко, їли все, що можна: лободу запарювали, листя з акації, у лісі збирали гриби.

Мій старший брат одного разу, переганяючи худобу через посадку, потрапив в яму, де хтось заховав зерно. Як ми зраділи цій знахідці! Вночі всією сім'єю перенесли те зерно додому. Тільки за рахунок цього зерна наша сім'я і вижила (крім моєї сестрички, яка вмерла від хвороби).

В селі дуже багато вимерло людей від голоду, тільки було й чути: "Там попухли, там вже скоро помруть...". Навіть були випадки людоїдства.

У нас на роботі ходили чутки, що нібито нашу робітницю, (яка вже тиждень не з'являлася на роботу), зарубав чоловік, який був у відчаї від того, що його діти просили їсти.

Записав Ю.Кривохат.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СКИДАРЕНКО Валентини Василівни,
1919 р. народження
(с. Ново-Київка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Коли почався голод, то у нашій сім'ї склалось дуже скрутне становище – завжди не вистачало їжі, бо батьки в колгоспі получали дуже мало. А сім'я була велика: 8 дітей, батько, мати та дідусь з бабусею. Але нам трохи допомагало те, що дід наш вмів трохи ворожити та лікувати травами, і до нього часто зверталися люди з Марганця та сусідніх сіл. Дід з них нічого не брав, але інколи люди щось приносили, хто пшона, хто квасолі, хто муки, хто риби. Тому це нам допомагало, хоча й не дуже, бо велика була сім'я, і більша половина – діти.

Я тоді почала навчатися в м.Нікополі у педшколі. Але після 1933 року кинула навчання, бо мої батьки все, що в них було доброго поїсти, віддавали мені (це хліб, картоплю, рибу), а сами потім тиждень голодували. Мені було соромно так вчитися, я знала, що маленька сестричка Рая завжди хоче їсти. Ось чому я кинула навчання і працювала у сільському пологовому будинку санітаркою.

У наших сусідів Хлипів від голоду померли хлопчики, були ще дуже маленькі. Їх мати від горя дуже сумувала і теж померла.

1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СКИТЕНКО Олександри Петрівни,
1924 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Під час голодомору жила в селі Чернещині Котовського району Дніпропетровської області.

Голодомор у нас на селі розпочався тільки літом 1933 року. Це я дуже добре пам'ятаю, тому що на інших селах він був ще у 1932 році, а у нас пізно

розпочався, але як страшно було!… Тоді сім'я наша складалася з п'ятьох чоловік. Це були мати, батько, старший брат, його звали Вася, йому на той час було десь років п'ятнадцять, сестра, теж старша, їй було років дванадцять, звали її Феня, це скорочено від ім'я Федора. Ще були якісь там родичі далекі. А мені тоді було дев'ять. Я на три роки замолодше Фені – таки дев'ять.

Батько з матір'ю працювали в колгоспі, а діти ходили в школу. Було в нас дві пари коней, дві пари волів, кури були, віялка, сіялка… Все у нас було, щоб землю обробляти.

Нас считали за куркулів, так тоді ж називали. Все було, а потім усе забрали, розкуркулили. І землі в нас було достатньо: два гектари, огородик малесенький. Та це ж до колективізації було, а потім один гектар одразу відрізали, як не просили ми хоч трохи залишити – не залишили, казали, що нам і цього вдосталь, в інших цього не було. А потім і це забрали, лише огородик залишили.

А коли літом голод розпочався – взагалі невмоготу було. У голод ніхто нам не допомагав. Каждий сам за себе був. Яка там держава?! Вона тільки відбирала все, як і місцева влада. Ні колгосп, ніхто не помагав. "Поліцаї" були, які все відбирали, всі зі своїх односельців. Приходили з ломами, все ламали. Всі, у кого що було, в погріб ховали. А вони ж самі такі були, знали, де що, тому одразу в погріб і лізли з ломами. Ходили з плетьми, якщо хтось не хотів щось віддавати – били. І дітей били, і старших. Так потім і при німцях було, та тільки ж то німці були, а то свої. Ми ж всі разом з ними жили. А чужі – ніхто не приходив, тільки свої. Жорстокими були, а що ж – усім жити хотілось, а їх заставляли це робити. Вони все й віддавали, собі нічого не залишали. Всі були дуже бідними, всі страждали однаково, голод всіх зачепив, та ще й тиф був, люди мерли, як мухи. Дідусь мій від тифу помер. А спасалися від голоду не всі. У кого, що було, все міняли, вимінювали. Ті, у кого було що міняти – вижили. Ми всі свої вєщі поміняли, один відріз, такий невеличкий, тканини міняли на один стакан пшона, та це спочатку було, а потім вже своїм міняти нічого було, та й ні на що. Тільки заїжджі люди міняли. Спочатку їли качани з кукурудзи, а потім і цього не було. Їли листя з дерев, що росли на кладбищі. Люди по них лазили, немов мавпи, обглодували. Листя обривали, товкли у ступі і робили з них блинчики. Один блинчик був кожному на день. Всі дерева на кладбищі голі стояли, обсмоктані. Але ж всі помагали друг другу, особливо дітям. У нас в сім'ї всі троє дітей вижили, а родителі померли.

Люди говорили, що були й такі випадки, коли людей їли. Людина тільки померла, її зварили та з'їли.

Помню, як на землі люди вмирали. Виходили з домів, ложилися на землю, щоб хтось їм допоміг, та так і вмирали. Йдешь, бувало, по селу, там когось поховали, тут вже хтось помер, лежить, а там вже смердіє труп. Страшно було дуже. Найважче – зимою 1933–34 років. Дуже холодно, засніжано, і їсти хотілося. Голод був і літом, і осінню і зимою. Скільки померло – не рахувала, десь

третина села. Всі голод тяжко переживали. Всі були бідні, ганяли поліцаї всіх. Краще нікому не жилося, всім однаково: і владі, і голові колгоспу, голові сільради, всім. Вчителі дуже бідні були, у школу тоді мало хто ходив. Священикам трохи краще було. В церкву багато людей приходили, приношенія були, мало, та все одно було їм що їсти. І у врачей теж заробіток був, але набагато менший. Школи тоді працювали. Ходили ми, но не регулярно, а всі по очереді, бо валянки були одні на всіх.

Голова колгоспу, сільради – ніхто не помагав, всі були тільки за себе, але й не здавали нікого уповноваженим. Сімей, людей багато померло, багато роз'їхалися. Помню, що дітям помагали й старикам, але старі помирали більше всіх. Дітям, зовсім маленьким, давали картошку з кожурою, якщо була, тому діти виживали частіше дорослих. З дорослих виживали ті, у кого дітей мало було, так як дітям все віддавали. Після голоду ми так розкуркуленими і залишилися. Ніякого хазяйства не було, все відібрали. Що добували, те і їли. Потім з'явився огород, чуть-чуть приоділися, одежа вже на каждом була, продовжували ходити у школу. Дальні родичі повмирали, батько з матір'ю померли, родителі батька вижили, а матінки – теж померли.

Ми всі після голоду спочатку переживали, страждали. А тепер – це просто ужасноє прошлоє, адже скільки часу вже пройшло! Страшно і вспоминати. Як потім було на фронті, так і в 33-му році. Так тогда німці були, а це свої, рідні!…

Записала Г.Абакунова.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СКОРИНИ Федора Федоровича

(Дніпропетровщина)

Коли я був ще малим, при затриманні банди, яка обкрадала крамницю, було вбито мого батька. На похоронах з сільської ради обіцяли допомагати матері, поки не виростуть діти. Але то були тільки обіцянки. Відбирали в усіх все до зернини. Знайшли в торбиночці жменю квасолі і ту забрали, хоч як мати не просила, щоб залишили для дітей (тобто для нас з сестрою). Та з крупою, яку мати з тіткою Харитиною заховали в снігу, поталанило – не знайшли активісти. Ото мати, бувало, возьме відрову каструлю, вкине жменьку крупи, шматочок свинячої шкури, яка декілька років лежала на горищі, зварить супик-баланду – та й не голодні.

Ділився я зі своїм товаришем. У нього вдома було зовсім голодно, а тому, коли він приходив до нас, мати і йому давала супу, ділячи свою частку. Була в нього менша сестричка, якій я теж ухитрявся ну хоч трішки передати баланди.

Бувало, організовував з товаришем похід на рибалку. Брав трошечки крупи з собою та кусочок свинячої шкіри. А ще у нас, слава Богу, була корівка, яка хоч і небагато, ну давала молока. Ото ж візьму на рибалку ще й чвертку молока, наваримо там супу; тоді я вже товариша нагодую, бо йому й свою порцію віддаю, знаючи, що він зовсім голодний.

Товариш з сестрою вижили і до цього часу дякують та згадують мене за те, що я не дав їм вмерти з голоду. Людей в селі померло багато. Вимирали сім'ями. У кого була корова, називали її другою матір'ю, бо вона допомагала людям вижити в голод. Ходили в ліс, довбали там дику моркву, робили з неї блинці, після яких часто ставало погано.

Коня і бричку у матері відібрали, а тому доводилось тягати все на собі. Тяжке було життя в ті часи. Дай, Боже, щоб таке ніколи не повторювалось.

Записала А.Міненкова.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
СКОРУПСЬКОЇ Б.
(США)

А СВІТ МОВЧАВ І МОВЧИТЬ...

Село Новогригорівка на Таврійщині (тепер Запорізька) область – простяглося на сім кілометрів у довжину і чотири в ширину. Потопало в абрикосових та вишневих садах. Навколо, як далеко сягає око, степ. До найближчих сіл – не менше десяти кілометрів. Вся ця земля належала новогригорівцям. Через село проходив славний Чумацький Шлях, а зі сходу від Азовського моря, заходив лиман. За селом була висока Козацька могила, а далі глибокий яр. Невідомо, коли село заснувалося, але завдяки своєму географічному положенню протягом багатьох століть воно було свідком нашої слави і наших поразок. Та працьовиті селяни, маючи багато родючої землі, завжди вміли відбудовуватися і були дуже заможні. Ще перед Першою світовою війною у селі була гарна церква, лікарня, церковно-приходська школа, дві чотирикласні школи, гімназія і кілька крамниць. Якщо б зібрати все лихо разом, що його пережило село протягом кількох століть, то воно блідне супроти того лиха, що його пережили новогригорівці у першій половині XX століття, століття величезного поступу в науці і технології. Разом з геніями науки це століття породило і геніяльних виродків: Сталіна, Єжова, Берію, Кагановича і їм подібних.

Невідомо, скільки поколінь Онопченків проживало у цьому селі. У двадцятих роках їх було багато. Дід Онопченко мав 200 десятин родючої землі. Любив її – пальцями розтирав, щоб родючіша була. Важко працював сам і дітей при-

вчав до праці. Жінка виховувала дітей і сама вела все хатнє господарство. Бракувало робочих рук, і тому дітей одружували в дуже молодому віці. Син Федот мав заледве 17 років, як його оженили. Батько дав йому наділ землі, хутір, і Федот з дружиною Марфою, не жаліючи рук, взялися до праці на власному господарстві. Родина швидко побільшувалася, і за кілька років вони мали шестеро власних дітей та ще прийняли за свою сирітку Дуню. Діти підростали, і раділо батьківське серце – скоро буде поміч.

Прийшла і минула революція. Наступив 1929 рік. Федотові Онопченкові приліпили ярлик "куркуля – класового ворога народу" і заслали, як і багатьох інших, до Вологди. Всю землю, хату і все, що було в ній, совєтська влада конфіскувала, а жінку з малолітніми дітьми вивезли за село і поскидали в яр. Кільканадцять родин із села зазнали такої самої долі.

Марфа, ще зовсім молода жінка, була в розпачі. Чим годуватиме діток? Де покладе їх спати?

Треба знати, що селянам було суворо заборонено давати будь-яку допомогу родинам "ворогів народу". Але світ не без добрих людей, і один господар дозволив Марфі з дітьми поселитися у курнику. І Марфа дякувала Богові, що діти мали бодай стріху курника над головою, але як же прогодувати семеро дітей?

Коло села було глинище, і Марфа копала глину, місила її босими ногами. Цю глину вона продавала, а як була нагода, то сама білила людям хати. Це був її єдиний заробіток, і діти, хоч і у великих злиднях, все-таки були разом з матір'ю.

Прийшов 1932 рік. Кожен рятувався від голодної смерті, як міг, і нікому не була потрібна глина – єдине джерело життя для Марфи і її дітей. Діти були гарні, слухняні і дружні. Вони порозлазилися, хто куди. Жебрачили, збирали, що могли, в полі, полювали на хом'яків та горобців. "Полювання" на хом'яка виглядало так: на полі треба було знайти їхню нору. Туди наливали води, і гризун, рятуючись від повені, вилазив наверх, й відразу потрапляв у заздалегідь приготовану пастку. Куди складнішою була процедура "полювання" на горобців для таких малих та ще й голодних дітей. Треба було для примани крихт хліба чи зерна, а тому, що хліба не було, то мусили знайти якогось зерна. Зерно сипали на землю і накривали ночвами. З одного боку ночви підпирали патичком, до якого був прив'язаний довгий шнур. "Мисливець", тримаючи в руці шнур, ховався за ріг будинку чи за дерево. Як тільки горобці з'являлися під ночвами і починали клювати зерно, треба було негайно шарпнути шнур і накрити їх ночвами. Тоді мати їх парила, скубла і варила юшку, як і з хом'яків. Хом'яки були зазвичай жирні, а горобці худі, аж сині. Очевидно, цих "делікатесів" не вистачало, щоб наїстися і треба було шукати інших засобів.

Найстарший десятилітній Володя, з опухлим від голоду животиком, помандрував за село до залізничного полустанку. Часом переїжджаючі щось їстівного кидали дітям з потягів. У буді сидів залізничний службовець, а недалеко від

нього паслася корова. Володя попрямував до корови, підліз під неї і, взявши у рот дійку, почав ссати молоко. Тепле молоко життям вливалося у його зголодніле маленьке тільце. Як угледів службовець, що хлопчик ссе корову, то мерщій прибіг, відірвав дитину від корови, і почав його із скаженою люттю бити. Володя втратив притомність. Кілька людей, що були поблизу, байдуже дивилися на побиття дитини, але не обороняли. Голодні люди підсвідомо консервують енергію, і їхні змисли притуплені. Все ж таки вони повідомили Марфу про те, що сталося. Володю перенесли додому на курник, але там він не прийшов до свідомості, помер. Без емоцій, без священика і без труни поховали малого мученика.

Два молодші брати, восьмилітній Павлусь і шестилітній Анатолій пішли вдвох шукати якоїсь їжі. Вони дуже любили один одного і завжди були разом. Дійшли до Козацької могили, але назад вже не повернулися. Пізніше їх там знайшли неживих. Вони, обнявшись, померли голодною смертю на могилі своїх предків, хоробрих воїнів, які вмирали в обороні своєї батьківщини геройською смертю.

У Новогригорівці, як і скрізь в Україні, в той час були спеціальні команди для збирання трупів, а також тих, хто був уже близький до смерті. Їх вивозили у той самий яр, у який три роки тому скидали куркулів. Напівживих забрали Марфу з синами Миколою, Олександром та донями Ніною і Дунею. Всі вони до такої міри були виснажені, що вже не реагували, що з ними діється. Марфа якийсь час була непритомна, а як очуняла, то синів уже не було коло неї. Дівчатка лежали мертві з відкритими оченятами, а над ними кружляли чорні круки. Закрила доням очі, перехрестила, поцілувала:

– Прощайте, діточки мої... Простіть...

Схлипувала болісно, а сліз уже не було. Зібравши останні сили, вона лишила мертвих непохованих дочок і пошкандибала шукати ще живих синів.

Мати і сини вижили. Вони померли в Україні своєю смертю в останьому десятилітті. Одна третина цього великого, колись так багатого села, вимерла з голоду у 1932–1933 роках.

А світ, як мовчав, так і досі мовчить...

Свобода. – 1985. – 11 квітня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СКОТАРЕНКА Івана Андрійовича,

1923 р. народження

(с. Саксагань П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.)

Тут народився, тут і голодомор 30-х пережив.

Як ми жили? Тяжко. Особливо запам'яталася мені весна 1933 року. За зиму все з'їли, що в нас було, з речей міняти вже не було чого та й не міняли вже

нічого. Останні більш-менш цінні речі батько ще в січні місяці відніс в П'ятихатки за глечик насіння кукурудзи та декілька буряків.

А як же вижили? У нас в селі є ліс. Ходили збирати кропиву, кріп, лободу. Ловили ховрашків, їжаків. Тоді було чогось багато їх, мабуть, сама природа допомагала нам.

Одного разу у нас стався такий випадок. Малий сусідський хлопчик Іван натрапив в лісі на мертвого кабана і на радощах, що в нього буде стільки м'яса, він біг по селу та кричав: "Мамо, мамо, там в лісі на галявині під старою ялиною лежить кабан". Що тут зробилося з людьми, хто почув ці крики! Всі, хто міг пересуватися, разом з родичами побігли до лісу. Схопили того хлопчика та почали допитуватись в нього, де лежить кабан. Мати хотіла захистити сина, але її відсунули від нього і силою випитали це місце. Ті, хто посильніше, прибігли раніше та встигли щось перехопити. Потім почалося страшне: люди лаялися та билися між собою. Поки не вирішили розподілити м'ясо порівну. Вийшло небагато, але все ж таки.

Ось так ми і виживали.

[Підпис] І.Скотаренко

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СКОЧКА Феодосія Остаповича,
1920 р. народження
(м. Харків)

ГОЛОДОМОР – 33

Голод я пережил на хуторе Преображенка Межевского района Днепропетровской области.

1932-й год ничем не отличался от предыдущих. Урожай был средний, и ничего не говорило, что наступающий 1933-й год будет для многих последним. Люди забеспокоились лишь тогда, когда выяснилось, что весь хлеб из колхоза ушел в государство, и делить на трудодни нечего. Все бросились на поля собирать колоски, а также отбирать запасы зерна у хомяков и сусликов. Бывало, найдешь горку свежей земли, разроешь ее, а там кучка чистого зерна, собранного запасливым зверьком.

Скоро это прекратилось. В стране был введен суровый закон от 7 августа 1932 г., по которому за любую кражу колхозной социалистической собственности полагалось суровое наказание – 10 лет лишения свободы или расстрел. Людей, которые собирали колоски, хватали и беспощадно судили. Я помню несколько таких судов и особенно судей, всех в черных одинаковых костюмах, важных, надутых с торчащими из-под пиджаков наганами. На меня, мальчика,

эти “черные дьяволы”, как называли их мои родители, производили сильное впечатление.

Наступил голод, который был уже вторым в моей совсем короткой жизни. Первый голод я перенес в 1921 году и знал его только по рассказам матери: “Тогда ты имел страшный вид, – рассказывала она, – огромный вздутый живот и такие тонкие, как веревочки ножки. Никогда не думала, что из тебя выйдет нормальный человек”.

Два моих брата-младенца, Василий и Петр, один старше, а другой младше меня, не выдержав мук голода, умерли, их тела покоятся на Новопавловском кладбище.

Но это было в прошлом, в 20-е годы, и знал я его только из рассказов своих родителей. Теперь совсем другое. Мне шел 13-й год, когда организм мой рос и формировался, и когда мучительно чувствуешь состояние голода. Прежде всего исчезло самое дорогое на земле – хлеб, и по утрам мы уже не получали с сестрой традиционное лакомство – хлеб, намазанный олиею и посыпанный крупными кусочками соли. Утром, на весь день, варили большой казан картошки, а когда ее не стало, начали варить одну капусту. Все это быстро съедалось, но утоления голода не чувствовалось.

Как-то отец и говорит бабушке: “Я слыхал, что Йосип украл из колхозного амбара мешок фасоли. Вы, мамо, сходите к нему, и пусть он хотя бы Вас обеспечит обедами”.

Сходила бабушка раз на обед, сходила второй, а после третьего раза приходит и говорит со слезами на глазах: “Дети! Как хотите, умру вместе с вами, но туда больше не пойду. Меня Мотря (невестка) выгнала и сказала, что детям нечего кушать, и других она кормить не намерена”.

Наступила зима, и вместе с ней на занесенный глубоким снегом хутор Преображенка пришел лютый голод. Первой слегла бабушка. Ее лицо и ноги были до того пухлые, что мы ее с трудом узнавали. У меня, наоборот, ноги и руки были до того худые, что светились насквозь, но зато появилось головокружение с потерей сознания. Но дети, даже в страшное время, всегда дети. Кругом голод, а все-таки собирались гулять. Но игр не было, были только разговоры на одну и ту же тему – о хлебе! Кто-нибудь начинает: “Помните, как когда-то возьмешь в руки буханку хлеба да отрежешь от нее самую лучшую горбушку, да натрешь ее чесноком, какая это вкуснота!” Другой к этой горбушке пытался добавить и кусочек сала, но на него шикали, не соглашались, хлеб, мол и так вкусный, без сала. Михайло Яцура, самый старший среди нас, до голода был в магазине с.Новопавловка и видел там не только хлеб, но и колбасу, селедку, конфеты. Мы слушали его рассказ, молча глотали слюну, а муки голода еще больше терзали наши измученные тела.

В школе вначале нас кормили какой-то пищей и давали маленькие порции хлеба, по 30–40 г, до того плохого качества, что сытый бы человек в руки его не

взял. Я жижу поедал, а хлеб – эти маленькие, черные сырые квадратики, клал в карман с твердым намерением покормить дома родителей. На пути к дому голод так жестоко меня терзал, что я помимо своей воли, опускал руку в карман, отщипывал крохи липкого хлеба и бросал их в рот.

"Бабушка, мама! – Я вам хлеба принес", – кричал я переступив порог своего дома.

Быстро выкладываю на стол кусочки какой-то липкой массы и приглашаю их кушать – ведь это я для них принес. Но они почему-то от еды отказывались, а мать подходила ко мне, гладила по голове своими пухлыми от голода теплыми материнскими руками и говорила: "Спасибо тебе, сынок, за твое доброе сердце, за то, что ты нас не забываешь, но мы уже ели, кушай сам!" Слова матери я принимал за правду и тут же все съедал, а мать смотрела на мое страшно худое тело, на мое бледное измученное голодом лицо и плакала. Это были слезы голодной женщины и матери, которая видела страдания голодных детей, но ничего не могла помочь, и поэтому ее муки были бесконечны.

Вскоре в школе прекратились обеды, а дети настолько обессилели, что не могли туда ходить, и ее закрыли. На хуторе появились первые жертвы голода. Поползли слухи, что некоторые умирают не своей смертью, их душат свои близкие, чтобы избавиться от лишних ртов. В самых дружных и хороших семьях возникали ругань и даже драки за каждый кусочек свеклы или ложку капусты. Тот, кто лег в постель и не мог принимать участие в дележке пищи, а это, как правило, были старые люди, те обрекали себя на смерть, получая все меньше и меньше пищи.

На окраине хутора Преображенки стояла одинокая хата дядька Присухи. Жил он с женой, детей у них не было. От голода он слег в постель и умер. Потом выяснилось, что его задушила подушкой жена. Дед Шарай ходил по хутору, как привидение: огромный, опухший, а его лицо было похоже на водяной пузырь. Вначале он жил тем, что ловил воробьев на свиноферме и крал у свиней корм, а затем отрыл дохлую свинью, объелся и умер. После этого случая дохлый скот обливали карболкой и закапывали, но это не помогло. По ночам на скотомогильнике сновали какие-то страшные человеческие тени, которые отрывали дохлый скот и уносили домой.

Кушать было больше нечего. От случая к случаю мы ели вареную свеклу, которую мать тайно приносила от свиней, рискуя жизнью, или я находил свеклу, потерянную на дороге при подвозе корма к свиноферме. Свиньям давали и свеклу и пойло из отрубей, людям же не давали ничего. И это творилось не в каком-нибудь скифском государстве до нашей эры, это было в XX веке, почти в центре Европы и в самом "демократическом" государстве мира.

Помню, взрослые, голодные и опухшие, собирались, и разговор был один – об еде и о том, знает ли об этом Сталин? Одни говорили, что он ничего не знает, а другие утверждали, что Сталин все знает, а если не знает, то грош ему цена

как правителю. Сталин – тот же царь, или даже хуже, говорили некоторые. Царь расстрелял людей в Петербурге 9 января 1905 г., а этот убивает нас голодом и расстреливает законом от 7 августа 1932 г. и уже не сотнями, а миллионами. Наиболее решительные, но еще не потерявшие веру в "царя-батюшку" писали жалобы Сталину, по ответа нет как нет.

Наступил март 1933 г. Голод набирался в силе, затягивая плотней и сильней петлю на шее хуторян. Бабушка в постели, и от нее не слышно ни жалоб ни стонов. Но однажды она замахала руками и начала кричать: "Марина! Марина! Почему ты не даешь мне хлеба, зачем ты прячешь его от меня? ". Мать начала ее успокаивать: "Мама! Что с Вами, какой хлеб, где вы его видите? " У бабушки начались галлюцинации. Когда она пришла в себя, то еле слышным голосом рассказала, что перед ней вдруг появилась Марина с куском хлеба, но когда она протянула за ним руки, то та начала быстро удаляться…

…Я сползаю с печки. Мне очень плохо. Мысли о еде притупились, но зато в глазах какие-то желтые круги и сильный шум в ушах. Получаю от матери крохотную дольку свеклы. Стошнило, но все же пошел гулять. На улице не бегаем, а ведем все тот же разговор о еде, о хлебе, о чуде, которое заключалось в том, что вдруг Сталин узнает о нашем голоде и пришлет много-много хлеба. Чувствую, как подступает предательское головокружение. В глазах уже не желтые круги, а какие-то черные пятна… Прихожу в сознание уже дома, на лавке. Надо мною мать, вся в слезах, рядом отец: "Слава тебе, Господи! – Глотая слезы, сказала мать, – мы думали, сынок, что ты умер, так долго не приходил в сознание".

Оказывается, потеряв сознание на улице, я так долго лежал без чувств, что хлопцы подумали, что я умер, перепугались и бросились в наш дом с криками: "Титко Марыно! Ваш Феодосий помэр!"

…Когда я поднялся с лавки, мать дала мне попить теплой воды и маленький кусочек свеклы, повидимому, оторвав от своей доли. После этого случая отец мне сказал: "Сынок! Ты должен помочь мне в одном деле: следуй по пятам кладовщика артели дядька Мусия Яцуры и измерь длину язычка амбарного ключа. Я сделаю такой же ключ, и пойдем в колхозный амбар за кормами. Правительство советское о нас забыло, обрекло нас на смерть, значит мы должны позаботиться сами о себе. Поймают меня – расстреляют, а тебе всего только по шеям дадут, другого выхода у нас нет".

С этой минуты, я, как заправский филер, буквально следовал за дядьком Мусием, как тень, пока не настиг его у моего дядька Йосыпа, куда он часто забегал. При разговоре ключ вертел в руках или ложил на стол. Подняв соломинку с пола, я незаметно измерил длину язычка ключа. Вскоре отец смастерил волшебный ключ, от которого зависела жизнь или смерть нашей семьи.

Март 1933 года. Ночь. Холодный пронизывающий ветер рвал облака и какими-то причудливыми огромными стаями гнал их куда-то на юг, к Черному

морю. Между разрывами облаков то появлялась, то исчезала холодная, неприветливая и такая ненужная для нас луна. Когда она появлялась, я видел спину отца с мешком в руке, шагающего в неизвестность быстро и решительно. Когда она исчезала, ветер, как мне казалось, еще больше усиливался, пронизывая мое худое и слабое от голода тело насквозь. Я дрожал от холода, от страха и от того, что вдруг, совсем не вовремя, потеряю сознание. Подошли к амбару, огляделись и затем, по заранее разработаному плану, отец шагнул к его двери, а я юркнул под амбар. Я должен смотреть в оба, и если будет угрожать какая-нибудь опасность – стучать отцу. В этом случае он зарывается в закромах, я замираю под амбаром. Ветер усилился. Скрипели калитки, стучали ставни, шумели деревья. Луна то освещала предметы, то погружала их в темноту, делая их искаженными и неестественными. Вижу: идет человек, до боли напрягаю глаза, надо подавать сигнал, но это оказывается всего лишь пень сломанного дерева у пустого дома раскулаченного и высланного на далекий, холодный Север кулака Демченко. Наконец, все кончилось. Отец несет на плечах мешок отрубей, а я в руках два куска макухы (жмыхи). Дома нас встречали со слезами радости на глазах. Мать не спала до утра, пока не пропустила отруби через сито, отделив полову от какого-то вещества, которое лишь отдаленно напоминало муку, из которой начали готовить кашу-размазню, но она была дороже всего на свете – это была сама жизнь.

Осмелев и немного поправив здоровье, мы с отцом делаем "налет" на колхозный гусятник. Нашими трофеями были несколько гусей. Радости не было конца, мы начали оживать: поднялась с постели бабушка, прошло у меня головокружение, лучше себя начали чувствовать родители. Страшные, опухшие руки матери приобрели нормальный вид.

Прошли десятилетия. Давно нет уже отца, Остапа Якимовича, но я всегда буду преклоняться перед ним и его памятью за его смелое решение, которое спасло нам жизни и не дало нам попасть на хуторское кладбище, которые в тот страшный год было самым оживленным местом и увеличилось только за одну зиму втрое.

Наше голодание было подобно голоданию ленинградцев в дни блокады. Правда, мы голодали один год, и по нас не стреляли, но и ничего не давали. Ленинградцы голодали несколько лет, по ним стреляли, кое-что давали. Но они вошли в мировую историю как герои. О нашем же голодании вы не услышите и не прочитаете ничего. Это позорное, преступное явление большевики тщательно скрывали, а что касается советской печати, то она была так зажата, что не поместила бы об этом ни одной строчки, хотя бы от голода вымерла вся Украина.

Прочитав эти строки, ты скажешь, а где же в семьях, которые голодали, честь, совесть, любовь к родному человеку! О, сытый ты человече! Все эти благородные и высокие понятия и идеалы убиваются голодом, человек деградирует до положения пещерного животного. Я стараюсь писать только правду,

но не до конца, так как, не испытав голода, ты меня просто не поймешь и осудишь нашу семью, которая этого не заслуживает.

Сытые и всем довольные люди! Испытайте все это, хотя я вам этого не желаю, и вы узнаете, что это страшнее войны, эпидемии, тяжелой, смертельной болезни. Голод – это мука, которую сравнить с чем-либо трудно… Это – когда каждый день, каждый час и минуту, днем и ночью, каждая клетка вашего организма просит, кричит, и вопиет о еде, и нет вам ни сил, ни покоя, ни утешения. И так до нового урожая. И это время будет казаться вечностью. Виновные ли были, мы, хуторяне, что опустились до звериного состояния? Нет, не виновны. Виновно было советское, самое "демократическое" правительство, которое организовало этот голод и довело людей до отчаяния и скотского состояния.

Говорили, что наш хлеб ушел за станки за границу. Возможно. Но какие бы прекрасные цели не ставились, они будут антигуманными, преступными, потому, что в основе их лежали страдание и гибель миллионов людей. Великий писатель и психолог человеческой души Достоевский в романе "Братья Карамазовы" устами Ивана спрашивает Алешу, согласен ли он ценой мук и смерти одного только ребенка спасти человечество? Нет, Алеша, не согласен. Не согласен гуманист Достоевский. А вот Сталин и его соратники–коммунисты согласны страданиями и смертью не одного ребенка, а миллионов людей спасти человечество, то бишь построить коммунистическое общество в СССР. Петр I, что построил Петербург на костях людей, просто ангел против Сталина, который строил уже не один город, а целую "новую" страну на костях миллионов людей, да так ничего и не построил. Все развалилось, как карточный домик.

…В то время , когда я был на грани жизни и смерти и медленно умирал от голода, один из моих нынешних приятелей родом из Смоленской области в то время ел все, что душе было угодно, а о голоде даже не слыхал.

Следовательно, все острие голода было направленно на Украину и ее народ.

5 березня 1996 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СКРИПИЦЬ О.Ф.

(м. Берислав на Херсонщині)

Люди рвали траву, їли. Вище автостанції була лікарня, коло неї каплиця. Там з картоплі викидали лушпиння. Купа сміття там була. Люди підбирали те все. За кишки тварини ми аж бились. Де школа (№5. – *С.Г.*), там викидали куринні кишки на смітник. Так ми за них, за брудні, аж бились.

Гейко Сергій. Пам'ять про голодомор. Не було порятунку нізвідки. – Урядовий кур'єр. – 2007. – № 221. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СКРИПКІНОЇ Любові Григорівни

(м. Макіївка Донецької обл.)

В 30-ті роки я проживала в селі Афанасіївка на Дніпропетровщині.

Люди вже не просили про допомогу. Вони лежали в холодних неопалених хатах і чекали смерті. Наші сусіди повмирали, залишивши чотирьох дітей віком від п'яти до десяти років. Зрозуміло, що вони зовсім не могли себе забезпечити їжею. Коли я якось зайшла до їхньої хати, діти лежали на підлозі, не рухаючись, тільця їхні були покриті відкритими виразками – малі гнили живцем.

Записала О.Скрипкіна.
Освіта України. – 1999. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СКРИПНИК Марії Герасимівни,
87 років

(с. Медведівка на Черкащині)

Страшно про голод згадувати. Тоді страшне було, навкруги під тинами і шляхами мертві лежали, заривали їх в ями.

Оце, пригадую, зайшов хлопець пухлий, просився на ночівлю, але дід його не пустив, побоявся, щоб він у хаті не вмер. А хлопець, виходячи з хати, вмер на порозі. Дід його відвіз в провалля. На другий день ми бігали дивитися, та там його не було. Дівся кудись.

Запис: А.Байбуз.
1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СКРИЦЬКОГО Аркадія Яковича,
1931 р. народження

(с. Гребінки Васильківського р-ну Київської обл.)

Народився я в с. Ріжки Таращанського р-ну Київської обл. Там і пройшли мої роки голодоморні.

Оскільки я – син "куркуля", син розкуркуленого (пограбованого), жертва геноциду голодомором – 33, ветеран голодомору – 1933 та голоду – 1947, то

хочу надати свої бачення і роздуми щодо цих жахливих історичних подій на Україні.

Для мене, як малолітньої жертви геноциду голодомором-33, всі ті, хто знахабніло, безсоромно, безвідповідально обіляє голодомор, приховує його істинне походження і причини, є не хто інші, як ледарі, мерзотники, нелюди.

Коли я вже в період спаду голодомору, зовсім ще маленький (3 роки), голодний і знесилений, сидів і засмучено дивився у вікно, по дорозі йшла ватага сільської голоти, зупинилась коло нашої хати і задоволено, переможно горланила: "Куркулі, куркулі!", я запитав матір: "Мамо, що вони таке кричать – куркулі, куркулі?" На що мати відповіла: "Та нехай собі кричать, сину, дурні вони, бандити".

Уже після голоду, в часи мого дитинства, юності і молодості мене мати часто благала, аби я ніде, нікому, ніколи не проговорився, що я син "куркуля", що був пограбований владою, бо ми, мовляв, тоді врятувались, вижили тільки тому, що переховуючись, уникли виселення до Сибіру на каторгу. "Борони тебе, Боже, сину, не говори, – благала мати, – мовчи". І мовчав я, мовчав народ і мовчала держава цілих 60 років.

Сьогодні, коли ми вже можемо сказати запізнілу правду про голодомор-33, про куркулів, то давайте разом з'ясуємо, що це був за звір такий: куркуль 30-х років, і визначимо, для чого саме радянська влада звичайних, працьовитих, чесних, безневинних селян назвала куркулями?

Згідно з визначенням Української радянської енциклопедії за 1952 р. (с. 513): "Куркульство – це сільська буржуазія, найбільш численний прошарок буржуазії в капіталістичному селі. Куркулі – це капіталістичні підприємці в землеробстві, великі земельні власники (порівняно з селянами – середняками і бідняками), які одержують доходи від найманої робочої сили (наймитів), а також великі власники сільськогосподарських знарядь виробництва і торгівельно-промислових підприємств на селі, орендарі, сільські скупники і лихварі. Куркуль наживається на експлуатації не тільки наймитів, а й бідняцько-середняцьких мас села. Куркулі були найлютішими ворогами соціалістичного будівництва. Вони саботували заходи радянської влади, організовували повстання". Оце так охарактеризувала УРЕ куркульство в дореволюційній Росії.

А словник української мови Б.Д. Грінченка (Київ, 1908 р.) подає: "Куркуль – прибулий, захожий з іншої місцевості чоловік, який поселився на постійне проживання". Оце і все. Поселився, прижився на новім місці чоловік, тобто людина, яка без сторонньої допомоги, сама, своїми силами створила собі умови проживання.

А що ж собою дійсно являє так званий куркуль 30-х років? Як він зародився?

До революції мій батько, як старший син із великої збіднілої селянської сім'ї, ходив по наймах, наймитував.

Під час революції вся сільська буржуазія: пани, поміщики, землевласники, експлуататори, лихварі, орендарі були пограбовані, погвалтовані, знищені, вислані

на каторги революційним "робітничим класом", а деякі втекли за кордон. Панські економії (господарства), як правило, були вщент пограбовані і зруйновані революціонерами й червоними "дияволятами". Для чого? В селі було багато вітряків, і всі вони до одного були знищені, а народ переведений на жорна і ступи. В 30-х роках і жорна знищили, аби селяни не могли молоть зерно і спасатися від голодомору. До речі, жорна, ступи і кресала знову відродились під час німецької окупації.

В країні почалася розруха, голод, смерть, продрозверстки і воєнний комунізм, що остаточно розорило країну. Ті, хто творив революцію, звик грабувати, убивати, гвалтувати. Працювати після кривавого розгулу вже не хотіли. Країна жила за рахунок пограбування власного працьовитого народу. Завоювання революційним пролетаріатом "світлого майбутнього" цілком провалилось.

Отетерілий від наслідків революції авантюрист Ленін змушений був вводити в країні НЕП (нову економічну політику) – повернення до старого стилю господарювання новими методами революціонерів. Під час НЕПу моєму батькові і таким бідним, працьовитим селянам, як він, радянська влада наділила з колишньої панської землі, згідно з гаслом: "Земля селянам" – 6 га землі, і, як і всім забудовникам, – 0,5 га під забудову на землях зруйнованої панської економії. Тобто господарювати батько почав з нуля. День і ніч працюючи на своїй землі, без будь-якої найманої сили, батько з матір'ю і такими ж селянами, як і сам, за 7 років обжились самі, нагодували свої сім'ї і державу, прижили дещо з сільгоспмайна.

Комуністичні ледарі, пройдисвіти Росії та України перелякались, що втрачають владу над власним народом – особливо над народом України – втрачають дармове корито, що вони, виявляється, зовсім не потрібні працьовитому селянину – власнику, якого найбільше на Україні та Кубані, що їхнє безтурботне, сумбурне керування, розгульне панування може закінчитися, придумали і впровадили бандитську колективізацію з нечуваним для людства геноцидом, голодомором, знущаннями і каторгами.

Звичайно, що волелюбний хазяйновитий народ України, за винятком комуністичних ледарів та зрадників народу України з числа сільської голоти, – з недовірою і обережністю поставилися до запровадження комуністичною Москвою колективізації села.

Для досягнення своєї мети, комуністична Москва методом віника: розчленовуй і ламай – розробила план організації колгоспів шляхом знищення непокірливої частини селян голодомором, через пограбування, роздробивши єдність селянства поділом на куркулів, середняків, незаможних та бідноту (ледарів), збуривши їх між собою, знищити їх голодомором чи вислати на каторжні роботи до Сибіру, а їх кількість поповнити російськими революційними ледарями-босяками, що неприкаяно тинялися по збіднілій, голодній Росії.

Василь Головко з Ромен цілком правдиво, розумно, розсудливо стверджує, що більшовики влаштували (створили) голод цілком свідомо, що це була

політична акція, мета якої полягала в тому, щоб ліквідувати український народ. І я цілком підтримую його, тільки хочу доповнити його твердження тим, що більшовики мали план, перш за все, знищити прогресивну, патріотичну, непокірливу, працьовиту частину українського селянства шляхом розшарування селянства та розбрату села з містом, а від цього, звичайно, зліквідувати всю українську націю.

А далі Василь Головко дещо спрощено доводить, що спочатку зазнали винищування і пограбування найбільш заможні селяни. А, точніше, було так. Спочатку московські комуністичні варвари "по-батьківськи" запропонували всім селянам вступати (об'єднуватися) в колгоспи. Першими з порожніми руками на чуже добро вступила голота, ледарі. Тих, хто із заможних селян погодився вступати в колгоспи і дещо з майна здав добровільно, спочатку назвали середняками і тимчасово не турбували, аби не створювати загального, масового опору селян. А працьовитих, волелюбних селян, хоч вони були і бідніші за середняків, але не погодилися вступати до колгоспу, не погодилися віддавати ледарям своє майно, зароблене потом і кров'ю, назвали куркулями і примінили до них злочинні, цілеспрямовані, жорстокі міри геноциду: пограбування, голодомор, катування, знущання, висилку та каторжні роботи до Сибіру чи Соловків.

За те, що мій батько не погодився віддавати власне, потом і кров'ю, чесно зароблене майно державним бандитам, його злочинно, безпідставно, надумано назвали куркулем, ворогом народу. Якого? Тепер посудіть самі: за якими параметрами багатства, куркульства, чи експлуатації робочої сили мого батька віднесли до куркулів? Не віддавати зароблене власною працею майно він мав цілковите право, він зобов'язаний захищатись, він мав право на самозахист, і я за це ним горджуся.

У нас забрали все: пару коней, воза, сани, три голови рогатої худоби, шість свиней, десять овець, птицю, інвентар, січкарню, маленьку кінну молотарку, хлів, клуню; з хати забрали все до нитки, до зернини: полізли на горище і забрали останні вузлики квасолі і маку. Для показового пограбування "ворога народу", для цькування селян один на іншого, для розбирання хліва і клуні комнезами пригнали із школи школярів, виховуючи цим нове покоління злодюг, яничарів, зрадників України. А ми дивуємося, чому в нас на сьогодні так багато крали, крадуть, грабують, мародерничають. Оце ж ті самі "червоні дияволята", кадебісти, що стали олігархами, чиновниками, керівниками держави, тепер обкрадають, обдирають до нитки пенсіонерів, вчителів, бюджетників, медицину України.

Згідно з тодішньою інструкцією про розкуркулення комнезами залишили нам у хаті 1 (одну) миску емалеву, по одній ложці дерев'яній, один стіл, два стільці. Батька били, роздягли і ганяли босим по снігу. За що? Одяг забрали комнезами і ходили в ньому на виду у батьків і односельців, або ж пропивали, прогулювали.

Я, тоді ще зовсім маленький, 2 рази вмирав з голоду: мене, маленького, морили голодом, пухлого з голоду викидали з власної батьківської хати. Коли я вмирав перший раз, то сусідка, Ганна Бурковська, таємно дала матері для мене стакан молока, і я ожив, але ж ненадовго. Коли я вмирав з голоду вдруге, то,

мабуть, уже ніхто нічого не дав, бо за інструкцією про розкуркулення дуже строго заборонялося давати їжу чи будь-яку допомогу умираючому куркулю чи членам його сім'ї під загрозою, що і до співчуваючих куркулю будуть примінені ті ж закони репресій, як і до куркуля. Тоді мати пішла на город, знайшла під кущами картоплі 6 (шість) маленьких картоплин, розміром з квасолину і не зварила, бо вони розпливлися б у воді, а спекла. Отак я вижив другий раз. То чим же я, ще зовсім маленький, встиг провинитися перед комуністичною, шовіністичною Москвою та зрадниками України, ярими служаками Москви?

Аби нас не вислали до Сибіру на каторгу, батько переховувався. Його зловили, побили, закрили в колгоспний льох, аби вислати нас всіх разом. Батько вночі щось там розвалив, вибрався з льоху і манівцями, бо по дорозі ходили, сторожували комнезами і відловлювали людей, втік на ближній радгосп (за 7 км від села), став там працювати. Його побачили чергові комнезами і вчинили допит: хто такий, звідки? Батько не признавався, бо вони тоді б нас всіх разом відправили на каторгу, звідки мало хто повертався. Тоді комнезами почали його бити, звалили на землю і били ногами. А в той час повз них проходив керуючий відділком радгоспу німець Гейне, якій не стерпів цього та й сказав: "Він добре працює. За що ви його б'єте? Дайте йому їсти, і він буде робить". Ці слова керуючого, німця, подіяли на бандитів-комнезамів, вони схаменулись і перестали батька бити. Батько залишився працювати в радгоспі, навідуючись до нас тільки ночами і приносячи нам якусь їжу, звичайно, те, що відривав від себе. Потім на радгосп пішла і мати, і обоє там працювали, навідуючись до нас тільки ночами, коли-не-коли, а ми жили голодні і голі, як вовченята.

Від голоду і жахливих умов життя у мене з'явився рахіт: тонюсінькі ручки, ніжки і великий живіт. Для того, аби можна було винести мене з хати на повітря, на сонечко, оскільки в мене не було штанців, то на мене надівали материну кофточку навпаки. На мої ніжки-палички надівали рукави кофти, а самою кофтою обмотували, обв'язували деформоване тіло. В такім одязі та знесилений голодомором я застудився, захворів і вмирав уже третій раз, уже і не говорив нічого. Вижив лише, дякуючи сільським бабцям, які своїми лікувальними припарками вернули мені життя.

А потім що? А потім потекли сірі будні розкуркуленої, розграбованої сім'ї після голодомору. В тій мисці емалевій, яку нам залишили комнезами, утворилася у дні дірочка. То ми цю дірочку затикали житнім колоском і так обідали з неї сім'єю ще довгий час. А коли в глиняному горщику появлялась дірочка, то тоді шили малесеньку торбиночку, насипали в неї пшоно зашивали, вставляли в отвір, ставили горщик подушечкою в протилежну сторону від жару. Пшоно розварювалося, розширялося і щільно закривало отвір.

Батьки придбали корівчину, завели курей, порося. І ми з ними жили в одній хаті, ходили в одні двері, аж поки перед призовом в армію я своїми руками не побудував хліва.

Що це було? Це була війна комуно-фашистської держави, керованої Москвою, проти беззахисного народу України. Ми, ще зовсім маленькими, на своїй власній землі, у власній державі зазнали більших страждань, мук, голоду, холоду, ніж діти німецьких концтаборів, адже їх там одягали, сяк-так годували, давали де спати.

Мій знайомий, Аркадій Михайлович Дусанюк, 1921 року народження, з Вінниччини, тільки на початку 90-х років зізнався, що його батька також розкуркулили, пограбували. Він зі сльозами на очах розказував, що тоді в школі із награбованого у так званих куркулів майна, учням давали по склянці чаю з цукром і хлібом. Дітям розкуркулених батьків, як "ворогам народу", чаю не давали, хоча їли хліб і пили чай, навчалися за працю розкуркулених, або ж дітей розкуркулених. А йому ж, голодному, пухлому з голоду, дуже хотілося того чаю. Коли працівниця школи зжалилась над пухлою з голоду дитиною розкуркулених і самочинно дала школяреві склянку закрашеного чаєм окропу – навіть без цукру! – то на другий день працівницю вигнали з роботи, а школяра вигнали із школи. І пішов він за 12 км від села на радгосп, там пас овечки за харчі, ночував у жолобі для тварин. Степаненко Микола Пилипович, 1918 року народження, житель смт. Гребінки (вул. Радянська, 87) Васильківського р-ну Київської обл., уродженець с.Шельпахівка Христинівського р-ну Черкаської обл., часто згадує, як його, сина так званого куркуля, учня 5-го класу і ще одного такого ж учня вигнали із школи. Було, каже, дуже просто. Одного дня в клас зайшов директор школи, Кравець, назвав наші прізвища і заявив: "Хлопчики, ви не маєте права вчитися в нашій школі, оскільки ви діти куркулів, ворогів народу, вам місце не тут". І пішли діти з плачем додому.

Потім ми попали у жахливий вир війни, як уже тепер відомо, спровокованої, розв'язаної тією ж комуністичною Москвою, для окупації народів країн Європи, для здійснення свого лозунгу з гімну "…Ми вєсь мір разрушим…" Ми на початку війни, покинуті нашою "доблестной" Червоною армією, яка, як тільки німець стрельнув, розбіглася вщент, пережили окупацію. Це тільки подумати! Із армії у 8 млн чоловік в перші дні розбіглося, перейшло на бік німців, ще й під звуки дивізійних оркестрів, здалося в полон, дезертирувало більше 5 млн чоловік. А рештки армії рвонули за Дніпро, аж до Москви і, відступаючи, ще раз нищівно пограбували нас. А нас, українців, Росія звинувачувала, презирала, що це українці здали ("продалі") Україну німцям. Мене бив німець палицею за те, що кінь був спутаний, нас били поліцаї, по мені, утікаючому, німець випустив чергу з автомата: промахнувся. Я випадково зустрічався в лісі з партизанами. Нас грабували і німці. По нас стріляли, нас бомбили і німці і свої – це ж фронт, бої, війна.

Після "звільнення" нас в 12 років примусово погнали (з порушенням Конституції) голодних, обірваних, босих на безплатні непосильні роботи для війни, для фронту, для "перемоги", а пізніше нам платили аж по 200 г зерна на трудодень (за світловий день); ми на своїх маленьких плечах разом зі своїми матерями винесли весь трудовий тягар війни. Після "звільнення" нас знову вже свої били батогами, ганяли кіньми, відбирали торби, за те, що ми не йшли на роботу,

а йшли у поле, аби назбирати колосочків, адже за світловий день можна було назбирати хоч 1 кг зерна, а на колгоспній роботі, працюючи світловий день, 1 кг зерна можна було заробити тільки за тиждень, і видавали зароблене зерно аж пізньої осені, а їсти хотілося зараз. Німці дітей концтаборів, остарбайтерів одягали, годували, давали де спати щоденно і весь час.

Ми мололи зернятка в жорнах, товкли в ступі, їли бур'яни. З жорен їли хліб, спечений навпіл з картоплею, гарбузом, буряками. Ми, діти війни, крали з корит колгоспних свиней варені буряки, привезені з радгоспу, доки нам не заборонили заходити в свинарник, але свині все рівно подохли, а ми вижили. З протилежної сторони від утримування свиней, з свинарника зривали солом'яну покрівлю, різали на січку, січку запарювали юшкою з варених буряків, добавляли в січку варені буряки і давали свиням. А ми вже крали у свиней. І ніхто нас чомусь ні тоді не питав і тепер не питає: чи паморочились у нас голови від голоду і праці? Бо "Робітнича газета" колись писала, що в дев'ятикласниці паморочилась голова тільки тому, що вона часто дома снідала тільки вермішеллю з ковбасою?!! Нас в школі не годували взагалі ніколи і нічим. Я за все своє життя не мав будь-якої іграшки чи навіть м'ячика, за винятком однієї. Хтось дав мені свинячого сечового міхура. Я вим'яв його у попелі, висушив, надув шар, розкрасив його. Оце і була моя перша і остання іграшка в мої дитячі і юнацькі роки.

В школу ходили тільки одиниці і, як правило, в зимові місяці, без зошитів і підручників. Писали загостреними паличками з гілок жовтої верби; вмокали їх у смердюче "чорнило", зварене з плодів чорної бузини. Бузиною був покрашений і наш полотняний одяг. Писали вправи, диктанти, розв'язували задачі і все, все інше на друкованих листках із старих, будь-яких книжок. До речі, при німецькій окупації дехто з нас ходив у школу в зимові місяці. В школі, в класі перед уроками ми співали "Отче наш" і гімн "Ще не вмерла Україна". А воно й правда. Фашист вигнав комуно-фашиста, учень переміг свого вчителя, окупант вигнав окупанта.

[Підпис] А.Скрицький
25 лютого 2003 р.

✦ ✦ ✦

СПОГАДИ

СКУБАК Анастасії Марківни

(с. Привовчанське Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

...Голодомор почався весною 1933 року. Його поява була дуже незвичною. Люди, які мали молотарку і двох коней, називалися куркулями. Солдати ходили по "куркулях" і забирали у них все зерно і майно. Був "куркулем" і мій прадід Ситенко Марко Іполітович. Його примушували ходити по селу і забирати у людей їх майно. Так як це була ганьба для [нашого] роду, він відмовився і його заслали в Архангельськ на три роки. На той час у прабабусі було восьмеро дітей, а залишилось

тільки двоє. Старший син Василь поїхав на фронт, там і загинув. Повернувся прадід із заслання. Скінчився Голодомор під жнива 1933 року.

Записала Л. Коломієць.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.18.

✦ ✦ ✦

СЛАБЕНЬКИЙ О.

"ЧОРНІ ДАТИ" СЛІД ВІДЗНАЧАТИ СКРІЗЬ

Деякі засоби масової інформації, обурюючись, глузуючи, згадали, що на Волині відзначають 65-річчя голодомору. Мовляв, навіщо це. Адже Волинь тоді була під Польщею Пілсудського, голодомору там не було.

Справді, Волинь належала до складу Польщі. Режим Пілсудського ненавидів українців, так само, як і вони його. Але там українців не винищували голодом, як це робили більшовики в Україні. До речі, виморюючи голодом "східняків", другим кінцем дрючка комуністи вдарили по "західняках". Того року до Польщі з СРСР було завезено велику кількість дешевої пшениці. Такий "дружній" жест більшовиків зі Сходу підірвав економіку Західної України. Адже саме хлібороби-українці там вирощували найбільшу кількість товарного зерна.

А щодо того, відзначати на Волині цю траурну дату чи ні – звісно, адміністрація області зробила правильно. Адже й Конгрес США відзначав не тільки 65-річчя, а й 50, 60-річчя згаданого голодомору, якого в США також не було. Відзначення, і не тільки ювілейних, чорних дат страшних знущань більшовиків над своїм народом ще раз нагадає нащадкам, що несе людству комуністична ідеологія.

Чомусь ті ж автори з тих же ЗМІ мовчать, коли на Волині комуністи святкують річницю більшовицького перевороту 1917 р. в Петрограді, який став першопричиною всіх майбутніх лих нашого народу.

Народна газета. – 1999. – № 2.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЛІПКО Оксани Семенівни,

1925 р. народження

(м. Кременчук на Полтавщині)

Наша сім'я під час голоду жила в Козельщанському районі Харківської (нині Полтавська) області, у селі Винники. До колективізації мій батько брав

в оренду землю у однієї жінки – поміщиці, яка жила недалеко, у Кобеляках. Жив у нашому селі один пан зі своєю сім'єю, він наймав наймитів, але тим, кому в селі було сутужно, давав зразу поміч. Та коли почув щось неладне в державі, цей чоловік зразу розпродав все своє майно, забрав гроші і з сім'єю виїхав в Сибір. Мій батько весь час працював на землі разом з мамою і його батьками, наймитів не мали. Заможно не жили, але свою сім'ю усим забезпечували. Ще й багато продукції продавали. Нас, дітей, було четверо – дві дівчини і два старших хлопці. В голодомор народилась сестричка, але вона вмерла від голоду.

У батьків були в хазяйстві млин, дві клуні – хліви, віялка, сіялка, різний інвентар для оранки. У батька були пара волів і пара коней, хороша корова, яка давала за раз надою не менше 10 літрів молока (хоч один колгосп може похвалитись цим?!).

Був у нас хороший фруктовий сад. За фрукти батьки привозили з базару велику купу грошей, але за це вони не мали вільного часу, бувало, що спали по 3 години на добу.

У 1930-х роках почалась колективізація. Весною 1933 року на зборах в колгоспі батькові сказали, щоб він і вся його сім'я вступали в колгосп. Колгосп забрав у нашої сім'ї волів, коней, а млин розламав.

Весь реманент, віялку, сіялку теж забрав колгосп. Батько мій почав працювати біля скота воловиком, а мама – у ланці на полі. Улітку 1933 року в сільську раду поступив наказ, щоб при надходженні заяв від бідняків, сільрада збирала людей, так званих активістів, і що вони мають право розкуркулювати багаті сім'ї. Мій рідний дядько (у нього прізвище теж Сліпко) хотів поступити в комсомол, але його туди не приймали. Тоді, щоб вислужитись перед перед сільрадою, він пише заяву, що мій дідусь не хоче (начебто) вступати в колгосп, бо є куркулем. Моєму дідусеві було тоді 80 років, але це була зачіпка для того Юди. Він і на інших родичів в селі написав. Я знаю, що 5 сімей були розкуркулені, а фактично жорстоко розграбовані. Після цієї заяви сільрада збирає з ближніх сіл так званих активістів, які мали завдання від неї – розкуркулювати багатих людей. А все майно, і будинки повинен продавати колгосп на торгах.

Прийшли і до нашої хати ті активісти, і з ними був один комуніст. Батько почув, що вони хочуть розкуркулювати нашу сім'ю, тоді відразу пішов у Козельщину до свого товариша. А ті активісти почали виносити все, що попадалось під їхні руки, з нашої хати. Дідусь мій ще за тиждень до цього вмер, а бабусю винесли з хати до тину біля дороги, вона трохи пожила і вмерла з голоду під тим тином. Ті нелюди і просо, що було розсипане на долівці, і те повимітали до зернини й забрали. Одежі багато було у нас, все вони винесли з собою. Моя мама була вагітна, і все рівно не пожаліли і її. Коли я побачила, що одна жінка хотіла винести мою подушечку, я підбігла і вкусила її за ногу аж до крові. Вона мене вдарила, та моя мама дала їй стусана і штовхнула її, відібрала подушку і дала мені. Я з тією подушкою цілий рік поскиталась по вулицях та на полі. Потім ті

мародери почали виводити корову з хліву. Вона була у нас дуже сильна і здорова. Коли виводили, вона пручалась і билась, але вони цепом зав'язали їй морду і вивели надвір. Я побачила, що у неї текли з очей великі сльози. Вона все ж таки вирвалась від них і як підчепить рогами одного діда, що той підлетів уверх і добре гупнувся на землю. Тоді ті активісти швидко принесли рушницю і підстрелили корівку. Зразу порубали її, і, як злі собаки, похапали м'ясо.

Колгосп все нажите важкою працею наше майно продав на торгах за копійки іншим селянам. Хату теж комусь продали, і нові "хазяї" нас туди не впускали. Батько мій скоро приїхав з Козельщини і попрохав одного знайомого односельця впустити нашу сім'ю хоч у хлів. Потім знову пішов у Козельщину, маючи надію найти житло для нас. Та тільки не судилось. Він там випив лишку горілки, простудився та й вмер. Мама вскорості родила сестричку там, у хліву, але в селі розкуркулених зневажали, і їжу було важко дістати. Я приносила мамі хоч лушпайки з картоплі, але, звичайно, це не могло врятувати сестричку. Вона 5 днів пожила, поплакала і вмерла. Брати теж у хліву від голоду вмерли. Ще одна сестричка була, то вона захворіла і теж вмерла. Мама якось добралась до ближнього села до своїх братів і у них померла.

Я тоді ходила попід хатами і просила хліба. Мене не тільки чужі люди не жаліли, але й родичі. Моєї рідної тітки чоловік вийшов з хати до мене і не то що помогти мені, а ногою під зад ударив мене, що я полетіла від нього. Ще він сказав: "Куркулька, щоб більше не приходила до нас". Ночами я спала з бродячими собаками у якійсь скирті сіна, і собачки мене зігрівали і завжди зі мною була відвойована мною подушечка.

Один раз я зустріла на дорозі жінку-циганку. Вона побачила, що я худа та замучена і порадила мені: "Як просиш хліба у людей, то танцюй перед ними, і вони добрішими будуть". І, справді, це подіяло.

Ноги у мене були пухлі, і з них виходила вода, я чудом вціліла. Щоб зігрітись вдень, я лягала в кінський навоз. Один раз мимо мене проходили колгоспниці, і з ними йшов голова колгоспу. Жінки мене побачили і почали просити голову, щоб він патронат організував чи поміг чимось мені, але він був жорстокий і нічим мені не допоміг. Чомусь і сільрада не дозволяла організувати патронат для безпритульних дітей. Я і сама прохала голову колгоспу, щоб чимось допоміг, але він ще й побив мене, а один хлопчик бачив це і потім підійшов до мене і допоміг написати листа в Москву, щоб мене спасли від голоду. Через дві неділі приїхав один чоловік, найшов мене, і я розповіла йому, що мене усі обіжають, і діти б'ють і дражнять куркулькою. Я спитала: "Що то, пістолет? Ви не вб'єте мене?" У нього з'явились сльози на очах, і він сказав, що мене вже ніхто не обідить. І справді. Він зібрав усіх безпритульних сиріт і усіх нас прилаштував у патронат. Голова колгоспу ще до його приїзду хутко зник із села, бо знав, що той чоловік приїде. І той мужчина жалкував, що не найшов голову колгоспу. Але він пішов до секретаря партійної організації (парторга) і побив його. Я чула їхню розмову,

бо я дружила з дочкою парторга (вона ще жива і живе у Винниках). Той чоловік питав у парторга, чого він не організував патронат. А той відповів, що ті безпритульні діти – діти куркулів, і він не хоче допомогти нам. Мужчина сказав, що діти за батьків не відповідають, і за це побив його. Я жила в патронаті, і ще робила в колгоспі – пасла колгоспний скот, а коли був вільний час, ходила до школи. Не було що одіти на себе. Та я хоч простинею завернуся і вчилася так. Та одного разу вчитель визвав мене до дошки, щоб спитати у мене щось, а на мені, коли я встала, розв'язалась простиня і я постала голою серед класу. Мені стало соромно, і я вискочила у вікно. Закінчила два класи з горем пополам.

Після війни вернути батьківську хату не вдалось, бо в сільраді сказали, що вона продана вже третій сім'ї. І в наш час ніхто із моїх родичів, які були розкуркулені, не отримали ні копійки від держави за понівечене життя. Щоб одержати якусь копійчину за батьківське майно, треба нам судитись і привозити свідків, а вони вже не в змозі приїхати. Колгоспи брали без суду чуже, а віддавати не спішать.

Спасибі, добрі люди, що хоч згадуєте нас. Нам ніхто не поможе. Якщо випустите книгу, то мені пришліть, я заплатю. Щоб була для моїх дітей пам'ять, щоб вони знали про моє життя гірке.

[Підпис] О.Сліпко
Записав А.Сліпко.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЛОБОДЯНЮК М.

СПОГАДИ БАБУСІ ПРО ГОЛОДОМОР 1931–1933 РР.

...Моїй бабусі зараз 78 років, а тоді, у 1933-му, їй було 9.

Голодомор застав її у селі Юрів, в якому вона жила до того часу, поки не вийшла заміж. А після заміжжя разом із чоловіком переїхали до села під назвою "Ситники".

Були в них свині, коні були, які забрали, а яких і вкрали. В сім'ї дітей було п'ятеро, три дівчинки і два хлопчики. Пішки ходили до Києва та інших міст, вимінювали мамині золоті сережки на хліб, борошно, пшеницю. Бувало, що піде десь мама, а приходить в руках зі шматочком хліба. Трохи борошна виміняємо, мама водяників напече. Сядемо, з родиною повечеряємо, з часом виросте трохи картоплі, юшки наваримо. Коли з роботи прийду, так їсти хочеться, але я йду та з подругами зустрічаюсь, і голодні так разом спати і лягаємо (*розповідає бабуся*). Важко тоді всім було. Ще бабуся розповіла про те, що на сходці вимога до селян була категоричною: вступати в колгосп і віддати все рухоме майно й реманент. Саме з цього і починався голод. Селяни під жорстоким примусом вивозили на державні приймальні пункти власний хліб. Багато старих і немічних

тоді стояло під парканами. Жінок з дітьми виганяли із власних чесно зроблених осель. Деякі люди вважали себе щасливими тому, що служили у колгоспі, де їм давали якусь підливу. Інші ж наймались до панів і заробляли собі на землю й худобу, але потім, коли ті люди ставали багатими, худобу у них забирали, а землю ділили на три частини і третю частину залишали господареві. Комсомольцям в ті часи давали по пудові борошна на місяць. Був у наших сусідів диван, то він у двері не проліз, коли забирати прийшли, то люди ті диван навпіл розрізали щоб він тільки сусідам нашим не дістався. Спати лягали тоді ми зодягнені та ще на себе й на дітей все понатягуємо, бо коли приходили до нас забирати наше майно, то хоч з нас не знімали. Був і такий випадок, що "живих загортали".

Пам'ятаю жахливий випадок, що стався зі знайомою мені. Її звали Василина Федорівна Михайлик, а чоловік її був комірником. Чоловік кожен день повторював:

– Іди на кладовище.

– Чого?

– Треба, людину коли хоронять, не можна, щоб з нею нікого не було.

Ходити було нікому, і Василина Федорівна кожний Божий день ходила на кладовище. А потім одного дня в яму вкинули бабусиного й Василинчиного сусіда Кондратенка Якова Микитовича. Він вдарився головою об трупи, що були в ямі. Василина кричить тим, що яму закопують:

– Яків Микитович ще живий! Навіщо ви його кинули? – вхопила його за ногу, але ж не потягне ледве-ледве вкупі з дитиною.

Куди там! Іван та Степан Кіндратенки відштовхнули мене й заходилися яму закопувати.

Відтоді на кладовище вона більше вже не ходила.

З бабусиних розповідей я вирішила написати текст, який ми з бабусею назвали "За рахунок передбачливості батька".

Наклали на батька податок – двісті пудів хліба. Батько здав. Через тиждень знову сходка, і знову податок накладають А вже нічим давати. Виходить, що батько продрозверстки не виконав, розпродали все нажите з молотка й з хати вигнали. Навіть одяг на батькові зняли. Я увечері приходжу додому зі школи – нікого вдома. Стою серед двору, плачу. Вийшов управлятися до корови Кирило Герасимович Романюха:

– Дівчино, чого ти плачеш?

– Нема де ночувати.

Кирило Герасимович покликав до себе в двір:

– Роздягайся, дівчино, та лізь на піч. А ти, Лампійко, – так дружину його звали, – дай дівчині повечеряти.

І стала я жити в Кирила Герасимовича, поки переказилися сільрадівські керівники, і батько з двома сестрами і двома братами повернувся.

Взагалі, ми вижили в тридцять третьому за рахунок передбачливості батька. Він був грамотний і читав літературу різну. І коли вичитав у газетах, що

думають у колгоспи людей зганяти, закопав у своєї рідної сестри вісімдесят пудів пшениці. Яму копав у формі глечика, щоб не пропала. Сипле й сипле у яму, а стінки підсипає половою П'ять років пролежало те зерно. А в тридцять третьому, коли морози й голод лютували, відкопали те, і нашій сім'ї допомогло вижити, і родичам, і односельцям... Спечуть, було, мама хліба – його і не з'їсти нам. Чому? Зайшли люди: "Дайте, дайте", – просили. Голодні. Пухлі.

Ми вже жили в чужій хаті – у Сави Феодосійовича Лук'янченка.

І пасла я корови. А під житами люди лежали. Пухлі та мертві В школу ходила в Козельщину понад кладовищем, і, було, йду, бачу, під'їжджає підвода до ями, а в ній повно мерців. Ми станемо й дивимось.

Мерців роздягали. Мабуть, ті, що ховали, продавали одяг десь потім. Ось кидають мерців. Рахуємо: один, два, п'ять, ...сімнадцять... По тридцять душ укидали в одну яму. Але тоді якось не шкода було людей.

А в тридцять четвертому році приїхали потайки в Донбас. Батько на шахті трудився, а маму на роботу не брали. Барак – дев'яносто сімей. Жодної перетинки. Пічка з одного боку, пічка з другого. Перед школою мама картоплинку мені на столі лишали. Я вкину її в консервній банці в піддувало, нагрію – їм з цибулиною. Хоч і місто, а ходила боса, бо ні в що було взутися. Невдовзі вийшла Конституція – відмінили карточки на хліб. Оголосили по містові, що буде вільний продаж. Ми звечора – батько, мама і я, стали в чергу. Хліб не штучний, а ваговий, і взяли його вісім з половиною кілограмів. Прийшли в барак: хоч вірте, хоч ні – утрьох з'їли той хліб. І крихітки не залишилося.

Записала М.Слободянюк, онука.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать".
(25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.25–26.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЛОБОДЯНЮК Марії Микитівни,
1921 р. народження
(с. Кожухівка Теплицького р-ну Вінницької обл.)

Пам'ятаю, як судили трьох "злочинців", у тім числі нашу маму. А "злочин" їхній був такий. У березні місяці дві жінки і один чоловік пішли вночі по торішній, немолочений, гнилий горох. Їх зловили активісти, і був у селі показовий суд. Пам'ятаю, як мама нас туди вела, чотирьох малих дітей, старшому було 10 років, і як вона плакала і нас учила, щоб ми плакали, бо її заберуть у тюрму, і ми

лишимося самі. А батько вже на той час помер. Маму помилували, бо не хотіли, мабуть, зайвого клопоту з нами. Десь вона їздила в район, десь платила якусь касацію. А тих двох засудили, дали по п'ять років, вони померли десь у тюрмі. А мама вмерла дома з голоду. Тільки й те, що ми бачили, як вона вмирала, як вона ще плакала, а ми її питали: "Чи будеш ти, мамо, вмирати?" Вона головою похитала: "Ні, не буду", – бо сказати вже не могла. І так померла.

Записала М.Вівчарук.
2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЛЮСАР Параскові Луківни,
1926 р. народження
(с. Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

Нашу сім'ю врятувало від погибелі те, що наприкінці 1932 р. батьки зуміли потайки вивезти нас (дітей) аж у Петрозаводськ. Як це їм вдалося, я не знаю. Там ми пережили голод. Через 2 роки повернулися на Україну, на рідну Черкащину. Це повернення, якого ми всі чекали з таким нетерпінням, було гірким. Багатьох із нашої рідні вже не було на світі. Сім'я сестри моєї матері дуже тяжко пережила голод. Весну і літо 1933 р. вона пролежала ледь жива від голоду, а з нею дітки – 7-річний Гриць і зовсім маленька Люда. Старший син Павло то принесе звідкись вкрадену з великим ризиком жменю зерна, то нарве слив у чужих садках. Так і жили. Але Гриць не витримав – помер. Мертвий хлопчик лежав тиждень біля матері. Потім об'явився із своїх мандрів старший брат Павлик і мертве тіло братика відніс на город і закопав.

Записала В.Волошина.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СМАГИ (МАЙОРОВОЇ) Алли Степанівни,
1929 р. народження
(м. Київ)

З РОЗПОВІДІ МОЄЇ МАТЕРІ

Я, Смага (в дівоцтві Майорова) Алла Степанівна, народилася в жовтні 1929 року в м. Києві, у родині військового політрука 141-го стрілецького полку, що знаходився біля Кадетського мосту, – сьогодні це Повітрофлотський міст. Меш-

кали ми в квартирі підприємця-магната Морозова по вулиці Карачаївській (нинішня вул.Толстого), буд. 25, в якому на той час мешкало багато співробітників НКВС. Так, до 1941 року у нашій комуналці я пам'ятаю Івана Ляпуна з двома "шпалами" на комірі мундира – слідчого з особливих справ НКВС, його дружину Зінаїду Іванівну та їх дочку Лізу, 1928 року народження.

У 1932 році мені виповнилося лише 2,5 роки, і тому страшних подій голодомору я не пам'ятаю. Проте злочинна політика комуністичної влади зі штучного голоду в Україні, трагічно торкнулася і моєї долі.

З розповіді моєї мами, Майорової Уляни Григорівни, у батька було багато книжок. Батько був дечим схожий на Єсеніна, йому подобались його вірші і, як розповідала моя мама, йому було приємно, щоб рідні і друзі звали його також Сергієм. Батько грав на гітарі і виконував пісень на слова Сергія Єсеніна. У батька був красивий голос. Як політрук, тато читав і використовував у своїй щоденній роботі багато друкованого матеріалу.

Серед його збірки було чимало творів Маркса і Леніна, але в тих працях не було вказівок робити те, що чинилося в роки колективізації. Тато, як говорила мама, після кожного свого походу з солдатами по селах, розповідав, як військових примушували робити щодо селян страшне шкідництво. "Юля, – казав він до дружини, – те, що зараз твориться – є не ленінська політика, а справжній злочин.

Так було і навесні 1932 року. Мій батько, Майоров Степан Олександрович, служив політруком у частині, яка брала активну участь у розкуркуленні селян і прирікав їх тим на смерть від голоду. Батько, як зразковий ленінець, що досконало володів знанням ленінської політики, неодноразово розповідав у колі сім'ї про те, що відбувалося, і осуджував злочинні дії нових керівників.

Та одного разу, повернувшись з розкуркулювання, мій тато на зборах в актовому залі серед багатьох солдатів сказав, що відмовився виконувати злочинні вказівки і запропонував усім наслідувати його вчинок, оскільки нинішня позиція більшовиків суперечить ідеї Леніна і йде врозріз з його вченням. Протягом чотирьох годин батько розвінчував злочинну політику щодо хліборобів, закликав не продовжувати знущання та по-людяному ставитись до селян.

Своєю відмовою від чергової поїздки дав приклад припинення грабунку селян. Це був його останній виступ. Додому він уже не повернувся, бо після виступу в актовому залі військової частини його одразу ж забрали до Лук'янівської в'язниці. Мамі про це повідомив його товариш на ім'я Василь. Цілий місяць батько перебував у Лук'янівській тюрмі, де його допитували, били, погрожували стратити. Мама носила в тюрму їжу батькові.

Пізніше вона розповідала про те, що батька щодня били і допитували. Але після того, як він написав скаргу Калініну, його відпустили, взявши від нього розписку про нерозголошення того, що з ним робили. Про те, яку "роз'яснювальну" роботу проводили у тюрмі, мама взнала не з розповідей, а переконалась сама, побачивши його побитого, у синяках і запеченій крові. Батька привезли на

машині додому вночі, на ньому не було верхнього одягу, а лише спідній, весь чорний від кров'яних плям.

Приблизно за два тижні батька поновили на службі, повернули партійний квиток і револьвер, а вже після двох наступних тижнів він лежав на своєму ліжку з кулею в серці. Біля нього на стільці стояла пляшка з-під горілки і дві склянки-гранчаки. Лікарі з "швидкої медичної допомоги" дві години знаходилась біля мого батька. Дозволили бути біля нього і матері. Серце ще билося. Воно було живе і сильне, вмирати не хотіло. Але куля виконала чиюсь злу волю. Лікарі і члени військової комісії констатували самогубство. Мама так і не дізналася, хто ж пив з другого гранчака і хто викликав "швидку". Чому, якщо це було самогубство, не залишилося будь-якої записки для дружини, чи для мене – його улюбленої доці?

Через кілька днів військова частина ховала мого батька. Коли його проводжали в останню дорогу, декілька солдат і моя мама вирушили крізь дощову стіну на Лук'янівський цвинтар. Труну змушені були опустили до ями, повної води. З того дня щороку, завжди, коли йшов дощ, мама згадувала квітневий день 1932 року, коли ховали тата і казала: "Тоді була злива! А це лише рясний дощ".

Багато років наша родина також думала, що мій тато сам укоротив собі життя. Та не так давно, після відкриття в архівах справ на політичних в'язнів, було повідомлено про черговий наказ партії більшовиків. У ньому йшлося про те, щоб усіх колишніх політичних в'язнів знищувати, як свідків. Хоч і запізно, правда стала відомою.

Але хто нам відшкодує за батькові муки і наші багаторічні страждання?

Ще пригадую, як 1937 року вночі заарештували нашого сусіда по комунальній квартирі – генерала НКВС Шансового, він із дружиною Єлизаветою займав дві окремі кімнати.

Каральні органи забирали людей лише вночі. Мені було вже вісім років, тож добре пам'ятаю, як забирали генерала. Мама боялась вийти в коридор, вся тремтіла. Було чути чоловічі голоси і ще – як гримнули вхідні двері. Брав вовк, взяли й вовка.

Але це вже інша історія.

[Підпис] А.Смага
31 липня 2008 р.

✦ ✦ ✦

СМАЛЬ Іван

ВЖЕ ВОСКРЕСЛА УКРАЇНА!

Вже воскресла Україна! Скинула кайдани,
У борні ми здобували волю довгожданну.
Подолали Серп і Молот і царську корону.
Нашу славу освячують церковнії дзвони.
Боже праведний, великий, в цю хитку годину

Дай нам сили згуртуватись, захисти Вкраїну.
За Вкраїни незалежність, за її свободу
Скільки згинуло у муках нашого народу!
Вертайтеся ж, розігнані України діти.
Й заживемо в ріднім краю якнайкраще в світі.
Боже праведний, великий, в цю хитку годину
Дай нам сили згуртувались, захисти Вкраїну.
Наші руки роботящі, наша сила й воля
Гідні слави у всім світі і кращої долі.
Ім'я нашої держави й нашого народу
Рознесеться по всім світі як ніколи зроду.
Боже праведний, великий, в цю хитку годину
Дай нам сили згуртуватись, захисти Вкраїну.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СМАЛЬ Фросини Степанівни,
1917 р. народження
(м. Балаклія на Харківщині)

Я пам'ятаю голодовку (1932–33 рр.). Але наша сім'я не голодала, бо батько працював на салотопі. Що це таке? Сало топили – на мило. Дійсно, люди мерли. Кажуть, їли й дохляку, ходили чутки й про людоїдів. Може, й я те м'ясо їла. Хліба не було, а от м'ясо було – батько приносив відрами додому. Мати готувала з нього котлети, ми всі їли і ні про що не питали. Так вижили.

Записав О.Корнєв.
6 серпня 2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СМОЛЯНОЇ Устини Григорівни,
1915 р. народження
(м. Біла Церква на Київщині)

Розповім, як наша родина пережила голодомор. А дражнився Корбут, бо з цим: "Гав-гав-гав, куркуль хліба не віддав. Віддай, куркуль, залишки, бо поїдять мишки" приходили комсомольці до нашої хати. Я їм цього ніколи не забуду.

І восьмеро дітей. Таїса, правда, вже заміжня була, до заміжжя ткала; верстат був у батька. Була в нас коняка, січкарня, плуг, культиватор. Усе забрали.

І кульчики з вух у Таїси й Сані. А шафу аж у райвиконком завезли, сам батько зробив. Був він великий майстер: робив столи і труни, діжки, балії, ночви – усе вмів.

Як розкуркулили, то Александров Віталій до нас на коняці просто в хату в'їхав. Забрали батька у 1931 році. Ще Мекеду Лужецького й Шовкопляса. Вислали в Керч, там саме копальні залізної руди відкрили. А ми все, що з одіжі лишилось, на собі носили, бо відбирали, що бачать.

Спасибі державі, не дала нам пропасти. Сказали, заберіть Смоляну Устю на столову, хай картоплю чистить. Ночувала я в маштарці, де шлеї висять. А на вихідні йшла до Ковтунів, чи до Таїси: додому боялася.

У батька була язва, то його одпустили. Помер він у 1933 році. Сам труну собі зробив, тільки без кришки. То ми вже її просто дошками забили, щоб на нього трупів не накидали. А в ту ж таки яму ще мертвяків повкидали. І Юрківську, і Романочку. Чоловік її справжній куркуль був, його по закону розкуркулили. Хотіли вислати, але він утік, а жінка тут померла.

Розрослися ми, лишилася мама з найменшою, Ганею. Я зі столовки, було, принесу їм хліба, а то Саня з Терезиного, куди в доярки подалася. А брат Стьопа помер просто в школі. Мені сказали, я прибігла. І Таїса кусочок хліба принесла, та не помогла вже.

Записала І.Ковальчук.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.29–30.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СОКОЛ Марії Логвинівни,
1927 р. народження
(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Я пам'ятаю голод 1933 року. Нас в сім'ї було шестеро. Одна дитина померла у шість місяців в час голоду. Пам'ятаю, що люди ходили до спиртзаводу і крали брагу. На заводі лежали кагати кукурудзи, але людям її не давали. Батько мій вкрав-таки мішок кукурудзи, його засудили на три місяці і відправили в Ірпінь. Там давали якусь їжу, вижив. Але той мішок кукурудзи у нас таки не знайшли. Батько як приніс, то висипав на піч, розгорнув, накрив рядниною, а мати повкладала нас на ту кукурудзу і наказала, якщо хто прийде, то прикинутись, що спимо. Пройшло небагато часу, прийшли комсомольці. Перетрусили

в хаті все, а ми, як наказала мати, прикинулись, що спимо. Нас вони, правда, не зачіпали. Отак і не знайшли у нас оту вкрадену батьком кукурдзу. А ще по хатах ходили спеціальні люди, які витрушували все до крихти. Не залишили, ані зернини, ані шматка сала, ані картоплини – забрали все. Не звертали уваги ні на малих діток, ні на старих людей.

Матері вдалося заховати трохи картоплі: в сінях викопала яму і там ховала. Відкопає, візьме кілька картоплин, зварить нам юшки, а решту знов закопає. Отак ми і вижили. Натерпілися, ох, і натерпілися люди у 33-му. Страшний був рік. Смерть була буденним явищем, до неї звикли.

Рятував нас ще й садок. Топити не було чим. Ото мати піде в садок, зрубає вишню, вкине в піч. А воно сире, горіти не хоче – диму повна хата... І чай з вишні варили. Наламаємо гіллячок, накидаємо у глечик і варимо.

А коли вже дожили до жнив, то стало трохи легше. Мати почала із жита затірку варити, і ми вже не так голодували. А картоплі весною майже не посадили, тому що не було чим.

Пам'ятаю, одного разу мати посадила нас їсти, а найменшому насипала і посадила окремо. Ішов якийсь чоловік, побачив, що дитя їсть, схопив миску та й почав жадібно їсти. Мати побачила і ледь одняла. Отак ми і жили.

А ще був у селі чоловік, який їздив по селу і збирав мертвих. Найбільше помирали біля заводу. Приходили зголоднілі, виснажені, зморені, напивались браги, тут і помирали. Як згадаєш ті роки, то вже й не знаєш, як люди могли таке знести.

Записав Д.Ємець.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
СОКОЛОВОЇ О.

(с. Ново-Іванівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Це був дуже голодний час. Люди вмирали повільною смертю. Вони сушили бур'ян і їли його. Вигрібали з печі попіл і домішували його у кілька зернин. З цього робили муку і пекли хліб. Діти ходили в школу пухлі. Сиділи за партами і за партами вмирали. Вчитель не знав, куди дівати мертвих дітей. Викидав їх у криницю.

А ось який випадок був в одному із наших сіл. Одного разу жінка із своєю сестрою пішли на колгоспне поле пшеницю жати. А свекруха тієї жінки залишилася вдома з внучкою. Коли сестри прийшли додому, то побачили, що в казані щось вариться, кипить. Жінка відкрила, щоб помішати, і побачила пальчики своєї

дитини. А голову свекруха заховала. І коли бабу вели на суд, то поперед себе вона несла голову дівчинки.

Ось одна з каш, яку варили люди в 33-му році: брали пусті качани, мололи їх і варили, тоді трохи муки, якщо була.

Хліба було мало в ті роки. Тим дівчаткам, які вчились, видавали по 50 г хліба на день. А вони його не їли, а везли додому – меншим братам і сестрам, яких було ще в сім'ї четверо чи п'ятеро.

Найважче було пережити зиму, а весною люди йшли на поле і вигрібали мерзлу картоплю. А тоді з неї уже варили і кашу, і суп, і інші страви.

Записав М.Цуприк.
1991 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СОЛОВЙОВОЇ Анастасії Яківни і СОЛОВЙОВА Федора Івановича

(Луганщина)

СОЛОВЙОВА Анастасія Яківна:

"Адже зимова хлібозаготівля забрала в людей усі їстівні припаси. Тому вживали те, чого не можна було їсти. Мати розповідала мені, що трапилося в їхньому селі, про сільську жінку, яка лишилася одна з дитиною. В хаті нічого було їсти, а малюк постійно плакав, просив молока. Де бідній матері його взяти? Тоді жінка намішала в посудині вапна з водою. Суміш мала білий колір. Збуджена дитина, не звернувши уваги на смак, подумала, що це молоко, і випила її. Мати дуже зраділа, бо дитина заспокоїлась і заснула. Але наступного ранку малюк не прокинувся".

СОЛОВЙОВ Федір Іванович:

"Наша родина була дуже бідною. Хліба того, [1933-го] року ніхто й не куштував. Разом з хлопчиками, такими самими бідарками, ми годинами стояли біля будинків заможних односельців, як правило, з колгоспного керівництва, очікуючи, коли звідти винесуть на сміття недоїдки. Тільки їх викидали, ми налітали на сміття, як зграйка голодних горобців. Вибирали лушпайки, і бігом несли додому. Мати їх варила, а потім роздавала всім домашнім. Кожному припадало менше жмені".

Записала Ю.Пилипчук, онука.
Оксана Кожем'яка. Щоб урятувати своє немовля від голоду, жінка годувала його власною кров'ю. – Сільська школа. – 2002. – № 43–44. – 27 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СОЛОГУБ Ганни Іванівни
і ХОМЕНКО Насті Іванівни,
1912 р. народження
(с. Жоржівка на Полтавщині)

З початком колективізації почалися масові виселення з села тих, хто не хотів вступати до колгоспу. Все добро (худобу, реманент, скрині з одягом) забирали й звозили до сільради. Жінок роздягали до пояса і виганяли на сніг, щоб ті згоджувалися вступити до колгоспу. Збори з організації колгоспів проходили по декілька днів (людей не відпускали навіть на ніч), аж поки не напишуть заяв. Убого жили майже всі люди. А потім почався лютий голод.

Найбільш вживаною їжею багатьох сімей тоді був... щавель. Сушили його в печі, терли, мололи... Також їли лободу, молоді будяки. Весна 1933 року була найтяжчою. Саме в цей час люди мерли прямо на вулицях. Родичів, які не ховали померлих, штрафували. А за що? Тоді всі голодували так, що не було сил лопату підняти. Один чоловік, Феодосій Наказненко, не маючи від голоду ніяких сил, вирив неглибоку яму для останнього спочинку своїй сестрі Олені. Довго облаштовував небіжчицю в ямі, почергово затоптуючи частини тіла в землю, бо не було сил підняти важку лопату...

Півтисячі свіч – душам безневинним. –
Сільське життя. – 2003. – 2 травня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СОЛОДКОЇ Людмили Федорівни,
1926 р. народження
(с. В'язівок Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Пик голода у нас в селе пришелся на декабрь 1932 и продолжался до лета 1933 года. В селе у нас существовали специальные "комитеты по раскулачиванию". Председатель колхоза вызывал к себе людей и конкретно указывал на хаты, которые нужно было обыскать. "Комитетчики" приходили, все обыскивали и забирали последнее. В свою очередь, из этих обысканных хат забирали мужиков для этой же работы на другом конце села, руководствуясь принципом "У меня забрали, а я у других заберу".

Наша семья состояла из пяти человек, я была самой младшей из троих детей. Больше всех от голода страдали дети. Очень часто родители отказывали себе в пище, а отдавали нам, детям. Чего только мы не ели: кору и листву

с деревьев, перед этим хорошо отварив их; замешивали отруби с сушеными березовыми листьями и делали из этого лепешки. Широко использовались и почки – их ели, заваривали из них чай, почки подмешивали в тесто. Весной ели смородину и плоды диких деревьев. Возле села был лес, и в тот год был урожай грибов.

Рядом с нашим селом были такие деревушки, которые полностью повымирали. По таким деревням ездили специальные люди с возами, они заходили в дома и скидывали трупы на воз. Наш отец также ездил в соседнюю деревню. Рассказывал, что даже были такие трупы, к которым нельзя было прикасаться (до такой степени они разложились).

[Підпис] Л.Солодкая
Записала Ю.Богомолова.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СОЛОШАКА Геннадія Григоровича,
1925 р. народження
(с. Ганнівка на Кіровоградщині)

Народився я в селі Миколаївка Криворізького району Дніпропетровської області. Потім переїхав працювати у село Ганнівка.

Село дуже потерпало від голоду. Врожай у селян забирали. Шукали дуже ретельно, перевертали все у хатах. Забирали навіть те, що в людей стояло на столі, не дивились на дітей.

Я лазив по деревах, дер яйця у птахів. Тоді по селу майже не було собак та котів. Ловив горобців. У нашої родини була коза, тож молоко рятувало. Разом з іншими дітьми виривали качалки – очерет і їли білу нижню м'якоть. Пам'ятаю, що дуже просив у батьків їсти, батько гримав на мене, навіть бив, але мати щось знаходила, щоб дати.

Записав О.Старик.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СОЛОШАК Ольги Миколаївни,
1927 р. народження
(с. Ганнівка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.)

Я народилася у селі Ганнівка. У цьому ж селі прожила все своє життя. Знаю, що на селі під час голоду померло дуже багато людей. Батько тоді пра-

цював у колгоспі, ходив за конями. Він іноді приносив з роботи кусні хліба і клав їх у шухляду. Мати потайки від нього доставала цей хліб, обертала його марлею і давала нам з сестрою посмоктати, щоб ми не померли з голоду. Тих, хто працював у колгоспі, кормили раз на день. Казали, що було й людоїдство в селі, бо голод був великий.

[Підпис] О.Солошак
Записав О.Старик.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СОЛОШЕНКО (у дівоцтві ПРУДИУС) Любові

(м. Тальне на Черкащині)

Моя рідня уся із Соколівочки, що неподалік Тального. На початку 1930-х років діда Тараса Пипченка розкуркулили і, щоб не потрапити в Сибір, він серед ночі потайки пішов на станцію та й поїхав на Донбас. Його друга жінка зосталася із своєю дочкою та його дочкою Марією – моєю майбутньою матір'ю. Як почався голод, мачуха свою дочку годувала. а на прийомну і не дивилася. Вона охляла і вся опухла. Її, немічну, забрала старша сестра Ліда. Як пушинку перенесла Марусю через берег до себе додому. У неї була корова, і вона молоком відпоїла й відходила сестричку.

У сім'ї батька, Якова Прудиуса, сталася велика трагедія. У матері Гафії Андріївни, було восьмеро дітей. Коли у 1932 році стали забирати у людей хліб, помер батько Клим – мій дід. Одне за одним почали помирати з голоду діти. Осталися тільки старший Яків та найменшенька Марфуся. З того горя мати пішла до сільської ради і попросила голову дати щось їсти, хоч би трохи із того хліба, що забрали. Голова розкричався, що державі потрібний хліб, що на це є розпорядження партії й уряду. І показав рукою на портрет Калініна. Мати спересердя сказала, що то бандит угорі, а голова – бандит внизу. Той ударив жінку, зателефонував у міліцію. Гафію Прудиус арештували і засудили на заслання у Казахстан. Десятирічний Яків усе робив, щоб врятувати свою єдину сестричку, але харчів не було, і перебороти голод він не міг. Голодна Марфуся ще й захворіла. Яків пішов до свого хрещеного батька Кирила. Той саме мав свою дитину везти до лікарні у Тальне. Хрещений відмовився, і Яків усе життя не міг простити йому. Марфа тоді ж і померла.

Хлопець постикався по людях. По тому адресу, що мати написала у листі, Яків, на відчай Божий, вирішив добиратися до матері. Доїхав до Москви. Там саме ешелоном везли "ворогів народу" у Середню Азію. Він розповів про своє сирітське горе. В одному вагоні зник арештований, і його зарахували "у штат"

для кількості. Так мій батько, Яків Прудиус, добрався до Караганди. Допитався, де знаходиться той виправний табір. До нього везли відра, посуд. Хлопця прикидали ними і завезли на територію. За два роки він виріс, але був худий і змарнілий. Мати відразу його не пізнала і не могла повірити, щоб оце в таку чужу сторону могла забитися дитина.

Гафія Андріївна – "тітка Гаша" там її називали – була доброю кухаркою і варила смачні страви. Начальство дозволило хлопцеві працювати як вільнонайманому. Залюбки робив усе, що скажуть. Їсти було, як у раю. Ніколи більше так багато і так смачно він у житті не їв, як у тому "ісправітєльному" таборі. Невдовзі Гафію Прудиус амністували, і вона з Яковом – йому вже йшов п'ятнадцятий рік – повернулася у Соколівочку в ті самі злидні.

Після того страшного голоду і лихоліття батько став віруючою людиною. Божа сила завжди йому ставала в допомозі. Тому і пощастило добратися в заслання до матері, влаштуватися там. Скажу ще про один випадок. Як залізничника, батька на війну не взяли. У 1943 році німці його арештували, бо підрізував трубки коло вагонів, і ті виходили з ладу. Посадили його в Уманську тюрму. Він сидів в одній камері із дядьком Родіоном. Той сказав, що Яків врятується, а його розстріляють. Вночі батькові приснився сон: в які двері треба зайти, щоб врятуватися, а на дорозі він знайде пиріжка із печеним буряком та вишнями і вгамує голод. Все, що приснилося, справдилося повністю.

Мицик В. Роки та дні смертей і жаху. –
За українську Україну. – 2007. – 5–11 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СОРОКИ Григорія Петровича,
1926 р. народження
(с. Колки Дубровицького р-ну Рівненської обл.*)*

Голод пережив у с.Скригайлівка Фастівського р-ну Київської обл.

1932–1933 рр. я пережив і зазнав на собі. І в тому, про що я тут опишу, нема і жодного слова вигаданого і почутого від когось, все це я бачив своїми очима. То все правда. Декотрі люди зараз запитують: "А чи був насправді той голодомор?". Недарма кажуть: "Ситий голодному не вірить".

Народився я 3 грудня 1926 р. в с.Скригайлівка Фастівського р-ну Київської обл.

Все почалося з колективізації сільського хазяйства на селі, з організації колгоспів. Поділили все населення села на три групи: бідняків, середняків й куркулів. У колгоспи люди йшли неохоче, тому що віками жили одноосібно.

Першими пішли в колгосп бідняки. Біднякам втрачати не було чого: це були безземельні селяни, ледарі, злодії й п'янички, ото бідняки й складали актив кол-

госпу. Першим головою колгоспу райком прислав до нас єврея Хаїта. Єврей в сільському хазяйстві так розбирався, як Хома на милі. Всю землю, що у полі, від хазяїв забрали у колгосп, всі межі переорали і закріпили за колгоспом.

Мій батько, Сорока Петро Євдокимович, 1903 р. народження, абсолютно неграмотний, розписувався так: ххх. У сільраді в списках батько числився як середняк, мав 3 гектари землі на полі і 30 соток городу коло хати. Мав одного коня, одну корову, воза і упряж, одного плуга, борону і культиватора. Батько на цих трьох гектарах сіяв 1 гектар пшениці, 1 гектар жита і 1 гектар вівса для коня.

Всю землю од хазяїв забрав колгосп, а в колгосп вступать ніхто не хоче, крім бідняків. Основна маса сільських хазяїв були середняки й куркулі. А скільки тих куркулів було на селі? Сім чоловік – не більше. Я особисто знав трьох. Один був майстер – золоті руки – коваль і слюсар, розжився на своїх мозолях. За те його розкурулили, в його хаті зробили колгоспну контору, а будівлі забрали під комору, конюшню й свинарник.

Другий куркуль мав свого парового млина, що робив на дровах. Млина забрав колгосп, а хазяїв – чотирьох братів – розкуркулили.

Третій куркуль на полі своєї землі не мав, тільки коло хати із садком і городом – 35 соток. Це наш сусід через дорогу шириною 7 метрів, наша хата навпроти сусідової хати Шуляка Григорія. Його розкуркулили за те, що у своєму садку він мав 10 рядів вуликів з бджолами, а в кожному ряду по 10 вуликів (тобто 10х10=100). Мав чоловік 100 вуликів, мед викачував і продавав на базарі, а за ті гроші купляв собі борошно й зерно. За те його арештували і забрали, де поділи – невідомо по цей день, а жінку його – нашу сусідку тітку Марту із трьома дітьми вигнали з хати, двері в хаті і вікна забили дошками навхрест. То ми їх забрали до себе в хату. А інших – розкуркулили. Самі куркулі десь позмивались. Як кінчилась Вітчизняна війна, то вони появились з партійними білетами в кишенях, з орденами і медалями – на грудях.

Колгоспи організували, землю в людей забрали, а робить в колгосп ніхто не хоче йти. З Москви була дана команда: у колгоспах по всій Україні з бідняків створити комісії і по всіх сільських дворах забрать усе зерно під мітлу. Комісії створили, у кожному колгоспі – не менше 15 чоловік, в комісію входили виключно самі бідняки. У кузні їм поробили гострі штирі товщиною 10–12 мм і довжиною в ріст людини.

Якось вся така комісія зайшла до нас у двір, 3 чоловіки – в хату. Яке зерно у коморі було у дерев'яних бочках і в мішках, та команда, що стояла у дворі, моментально перенесла на вози, що стояли на дорозі. Була у нас пляшка темного скла, насипана житом. Жито забрали, а пляшку залишили. Був у нас 10-літровий горщик – повний жита, батько в якийсь спосіб поставив його на полицю догори дном. Ті, які зайшли в хату, постукали по горщику, підняли його, жито висипалось на підлогу. Взяли вони віника, змели жито і забрали. Тоді оця вся команда із залізними штирями штрикали всього двора, у хлівах, у клуні, од самої

хати аж в кінець городу. Ото що було у коморі і в хаті – все забрали. Більш нічого у нас не знайшли.

На той час у нашому селі було приблизно 200 дворів. Таку процедуру, як у нас, комісія робила по всіх дворах. Таку саму процедуру зробили по всіх селах всієї України. Теперь уявіть, люди добрі, собі, скільки ті комісії награбували хліба по всій Україні. Сотні тисяч, а може і мільйон тонн. Ото ті крихти, що позалишались у кожній хаті, люди тільки й подоїдали. То все, що було. Й після цього почався по всій Україні голодомор.

Це все було зроблено для того, щоб сільське населення України заставить працювати у колгоспах. Середняки, як не крутились, як не хотіли вступати до колгоспу, вже почали потроху писати заяви, щоб прийняли в колгосп.

Хліб позабирали у людей восени 1932 року, як ще не було морозів, бо якби була мерзла земля, то комісія зі своїми штирями нічого б не знайшла, а так я бачив своїми очима, як познаходили у наших сусідів в садах і на городах й повикопували дерев'яні діжки з пророщеним зерном. І скрині повикопували з зерном пророщеним на дні і по боках. Зерно позабирали, а діжки і скрині покидали коло ям.

Попереду – довга й холодна була зима, а в деяких людей залишились лише деякі овочі. За зиму все поїли. Овочів скільки не їж, а як нема хліба, то людина все одно голодна. Як у пісні сказано: "Хліб – усьому голова", у молитві: "Господи, хліб наш насущний дай нам кожного дня". Найголодніший час почався весною 1933 року. Колгосп у нас в селі назвали "Комінтерн". Батько мій пішов у колгоспну контору і сказав голові колгоспу: "Я неграмотний, напишіть мені заяву, хочу вступити в колгосп, моя земля стає колгоспною землею. То я свого коня, воза, упряж, плуга, борону і культиватора здаю в колгосп". Каже далі голові колгоспу: "Ви, як голова колгоспу, дайте мені довідку про те, що колгосп мене тимчасово відпускає на державні роботи, щоб заробити трошки грошей дітям на хліб". Голова колгоспу таку довідку дав. Батько прийшов додому, запріг коня, на воза поклав плуга, культиватора, борону, поїхав у колгосп і все здав колгоспному завгоспу. Віддав навіть і батога. Корову батько одвів на базар і продав.

Сусідка наша, тітка Марта, пішла до сільради і сказала, що ніякої провини вони не зробили, за що ж їх вигнали з хати? І тоді голова сільради сказав: "Заходьте в свою хату, живіть поки, а там буде видно".

Частину грошей, що взяв за корову, батько віддав матері, а решту взяв з собою, узяв ту довідку (що видав колгосп), взяв старшого сина – мого брата Миколу – з собою і поїхав шукати роботу, а куди поїхав, ми не знали. Зостались ми з матір'ю удвох.

Осінь вже кінчалась, почались приморозки, насувалась холодна і голодна зима. Батько як від'їжджав, то сказав: "Якщо кінчаться дрова, то розбирайте на дрова клуню, бо снопів у нас більше не буде, щоб складати у клуні. Кожний день все холоднішало, а картопельки в погребі все меншало. У кого яке було поросятко

чи телятко, люди порізали, курей порізали, бо не було чим годувати. У селі жоден півень не співає, не гавкає в селі ні один собака. Не бекає, не мекає, не кукурікає...

В той час мені вже йшов сьомий рік, я в клуні рубав якось дрова, майже так, як у Нєкрасова "мужичок с ноготок", "Какой тєбє годік?" – "Шестой міновал". Коли приходить моя тітка – батькова рідна сестра Федора, вдова і каже мені: "Гришка, злови мені отого котика, що ото у вас у клуні". Я ганявся за тим котом, якось зловив його, тітка наставила мішка, і я вкинув того кота в мішок, і тітка понесла його додому. А той котик такий худий – сама шкура й кістки.

Ото в нашому селі в 1933 році люди поїли всіх котів і всіх собак, люди пробували їсти всяку всячину. У нас у коморі, в кутку, у мішку були кукурудзяні качани без зерна. Я оті качани сокирою дрібненько порубав, а тоді в ступі потовк, і на решето просіяли. Вийшло таке наче борошно, мати попробувала замісить, а воно розсипається, як тирса…

Вже настав березень, сніг майже розтанув. Ліс поруч з селом. Кущів лісового горіха дуже багато. Я взяв торбу, пішов у ліс, назривав з горішини сережок, повну торбу натоптав і приніс додому. Мати зварила сережки. Вони гарно розварились. Качалкою їх потовкла, всипала в ту кашицю того борошна з кукурудзяних качанів і ще раз потовкла качалкою. З того тіста наліпила ліпьошок, і ми почали їсти ті ліпьошки. Щоб сказати, що дуже смачні ті ліпьошки, то похвалитися нема чим, смак терпкий, але шлунок порожній, приймає все, сокиру поклади в той шлунок – й та перетравиться.

З часу голодомору вже пройшло 65 років. В моєму мозку вже майже все згладилось. Як полягають спати онуки і правнуки пізно увечері, тоді я трошки спогадів напишу, а на другий день зранку і до вечора знову згадую, як воно було.

Десь так у лютому місяці мати послала мене ще зранку до свого батька (тобто мого діда Петра). А дід жив недалеко од нас, од нашої хати до дідової було метрів триста. Там у діда мене затримали майже до вечора. На той голодний час дід Петро жив добре, баба Текля навіть хліб пекла з борошна. Паровий млин у колгоспі робив на дровах, ото мій дід Петро викопував пеньки у лісі, розколював їх залізними клинками і складав у складометри. Од млина приїжджала підвода, вантажили на віз два складометри і везли до млина. А діду зразу платили за ті пеньки по півпуда борошна за кожний складометр, на той голодний час то було ціле багатство. Баба Текля каже: "Уже вечір і темно, то у нас переночуй, а завтра вранці підеш додому". Вранці баба Текля поклала у торбу круглий буханець хліба і дала мені. Я пішов додому. Заходжу в хату, мати лежить у ліжку, а баба Гедзиха маленькому дитяті зав'язує пупа. Мати каже мені: "Оце баба йшла до нас через городи і знайшла маленького хлопчика у снігу, принесла до нас у хату". І я цьому повірив, побіг на город, знайшов якусь ямку у снігу. Прибіг у хату і кажу: "Я знайшов ту ямку, де хлопчик лежав". Ото сміху було, і так у мене появився менший братик, назвали його Васиком. Родичі помагали

нам, хто чим міг, у кого була корова, молоко приносили для малого дитяти. Ті люди, хто мав корову, то голодомор легше пережили, все-таки вип'є склянку молока, то вже не опухне з голоду. А так уже багато людей од голоду почали пухнути, особливо опухали у людей ноги.

Від нашого батька прийшов лист з Московської області, Солнечногорського району, радгоспу "Луньово". Батькові дали роботу в радгоспі, закріпили за ним коня-ваговика й воза, то батько доставляв продукти в магазин, а брат Микола вже ходив до школи. Жили вони в барачному гуртожитку. Батько писав, щоб ми якось пережили до осені, радгосп вже будує двоповерховий дерев'яний дім для сімейних. І як будуть закінчувати будувати, то він нас туди викличе.

А у нас, в Україні, вже сніг розтанув, вже тепло, в колгоспах почались весняно-польові роботи, тракторів тоді ще не було, орали кіньми. Тими, що поздавали в колгосп середняки, а хто не здав у колгосп коня, то силою забрали. Хоча це було давно, і я був ще малий, але мені те, що бачив, запам'яталось на все життя.

Метрів за 150 від нашої хати є галявина, що називається бродок, а на тому бродку на поводі пас свого коня дядько Лукаш. Несподівано під'їхав до дядька білий легковичок, з машини вийшов голова колгоспу єврей Хаїт, схопив дядька обома руками ззаду і міцно тримав, а другий вискочив з машини, вирвав поводи з рук дядька Лукаша і повів коня у колгосп.

Весна в 1933 році у повному розпалі, і голод теж в повному розпалі. В колгоспі встановили великого казана і стали варити баланду з житнього борошна – ріденьку затірку. Всім, хто працював на колгоспних роботах за списком видавали черпак баланди. Кожний, хто йде в колгосп на роботи, бере з дому з собою миску і ложку. Хліба не давали, лише баланду.

Основною роботою була оранка під ранні зернові – овес, ячмінь, горох, гречку і просо. Ті середняки, які поздавали своїх коней в колгосп, й орали своїми кіньми. Для всіх людей роботи в колгоспі не було. Ті люди, які робили на колгоспних роботах, хоч баланду одержували, а решта людей, хто чим міг, тим і харчувалися. Хто ще мав трохи сил, то йшли до річки Ірпінь (од нашого села за 4 кілометри). На дні річки дуже багато устриць (черепашок), на одному місці станеш, то кругом себе назбираєш їх півмішка. Всі, хто йшов по устриці на Ірпінь, то брали з собою бляшану жаровню й сірники. Перш за все заготовляли сухі сучки й торішню суху траву. Брали з собою куски цегли, клали між цеглинами траву й дрова, на цеглини – жаровню, на жаровню – устриць й запалювали суху траву. Дрова сухі загорялись, бляшанка розжарювалась, устриці розкривались. Трохи припікались, і ми починали виривати м'якоть і їсти її напівсирою. Наковтаємося, як бусько жаб, підкріпимося, а решту устриць, хто скільки може донести, несемо додому. Удома варили з устриць юшку, м'якоть з'їдаємо, ріденьке випиваємо, а черепашки викидаємо на одну купу. Коло кожної хати – велика купа черепашок. І так щодня. Мати малого Васика, чим може, нагодує, заколише, приспить, беремо з нею торби і швидким кроком до Ірпіня. Підкріпимось, бо в очах

темніє од голоду, наберемо устриць, скільки можемо донести, і скоріше додому. Приходимо, то Васик уже встигає наплакатися досхочу.

У нас в селі три ставки, дуже зарослі рогозом, то люди весь рогіз повиривали з корінням. Бо корінь з рогозу – то делікатес, на самому кінці кореня білі ріжки солодкі, то ті ріжки прямо в ставку і поїдали.

В селі такий лютував голод, що навіть було людоїдство. Закарбувалось в пам'яті таке. Наша недалека сусідка дівчина Олена ще на початку 1932 р. поїхала в Москву на роботу. Москві потрібні були робочі руки, там ніякого голоду не було. Через рік Олена отримала відпустку і приїхала в рідне село провідати родичів і сусідів. Олена мала вигляд вищесередньої вгодованості. Пішла вона провідати своїх родичів у четверту од нашої хату перед вечером. Поки говорили, вже стало темно, то родичі умовили Олену заночувати у них. А мій двоюрідний брат Саник Пащенко пас свою корову прямо на вулиці. Корову тоді не треба було пасти ні в лісі, ні в полі, бо на вулиці бур'яни поросли в пояс, корму вистачало. Саникова корова попасом дійшла до тієї хати, де Олена заночувала. Вже пізніше Саник розповідав: "Чую, що дуже-дуже пахне смаженим м'ясом, і в тій хаті, де Олена залишилась ночувати, вікна позавішувані мішками, а вже родичі Олени, у яких вона зупинилась, ходять і у всіх питають, чи, може, хто її бачив? Саник зайшов у той двір, хотів зайти в хату, але двері зсередини були замкнені, то він зрозумів, що там щось не те. Я якраз був на дорозі, то Саник, біжучи, сказав мені: "Гриша, попаси мою корову, а я зараз повернусь". Повернувшись, Саник і каже мені, що бігав до сільради і подзвонив у міліцію, то в міліції сказали, що виїжджають. Незабаром кіньми приїхала міліція. Міліціонери стали стукати у двері – не відчиняють. Тоді вони виламали двері, зайшли в хату, відкрили заслінку печі і витягли з печі дві великі макітри з м'ясом, що у печі тушилось. А я стояв надворі близько коло дверей, все бачив. Міліція відчинила двері в комору, там стояли великі дерев'яні ночви з кишками і головою тієї дівчини Олени.

В колгоспі одкрили дитясла, нашу матір направили в городню бригаду. Кожного ранку мати брала з собою миску, ложку і Васика на руки. Я йшов позаду. Нас мати залишала в яслах, а сама йшла з сапою на роботу, там їм теж варили похльобку. Увечері, о 6-й годині мати забирала нас додому. Й так день за днем.

Вже весна кінчилася, настало літо 1933 року. Час йшов до жнив. Од самого села і далі поле було засіяно житом, види на врожай були хороші. Вже жито наливалось, колоски крупні, а далі за житом – овес, ячмінь, горох, просо і пшениця. Жито, поки поспіє, проходить 4 стадії. В кінці 3-ї – на початку 4-ї стадії зерно починає твердіти і легко відділяється від колоска. Оті люди, у яких з голоду попухли ноги, добирались до житнього поля, заходили в жито. Вони брали в одну руку жменю незірваних колосків, клали в другу руку й витирали зерно, те зерно висипали собі в рот і жували. Наїдались того зерна досхочу. Таким чином і колоски цілі, і людина наїлась, тільки вже колоски були не нахилені на бік, а стирчали прямо.

Не встигне, було, людина відійти від жита, від того місця, де вона тільки що наїлась зеленого житнього зерна, як у неї починається сильна різь у животі, щораз різь стає сильнішою, і людина йти вже не може, присідає і обома руками тримається за живіт. Її мучать такі сильні болі, що вона вже й сидіти не може, лягає й обома руками обіймає живіт. В такому положенні людина й вмирає… Я вам описав про одну людину, котра наїлась зеленого жита і віддала Богу душу, а таких людей були десятки. Кожний день з колгоспу посилали підводу до житнього поля, мертвих вантажили на віз і везли на кладовище хоронити. Дорога з поля проходила повз дитячі ясла. А ми, діти, були якраз надворі і бачили, як їхала підвода і везла повний віз мертвих людей. Їх було вище драбин воза. На кладовищі викопували одну велику яму, і всех мертвих, яких привезли з поля, вкидали в ту яму і закопували.

Отак і настала пора жнив. Про комбайни ніхто навіть уявлення тоді не мав. Які там комбайни, як люди мали свою землю, то і жито, і пшеницю, і ячмінь, і овес, і просо жали серпами, жоден колосок не пропадав, усе звозили у клуню. Як все збирали з поля, тоді вже починали вручну, ціпами молотити. Почали збирати жито недалечко від дитячих ясел, то нам усе було видно. Понаходили багато дядьків з косами і почали косити один за другим, то зразу зайняли майже півполя, а за косарями зразу пустили кінські згрібалки залізні. Згрібалки зробили валки зі зкошеного жита, під'їхали підводи з високими драбинами, ті валки вантажили на підводи, везли до молотарки і пускали у молотарку. Коні крутили манежа, од манежа був привод, з'єднаний з молотаркою, і в такий спосіб молотили. Ми в дитячих яслах свою похльобку теж дарма не їли. Тільки матері приведуть нас в ясла, зразу нам давали снідати. Поки похльобка була гаряча, то ми сьорбали ложками, а як трохи остигала, то випивали з миски. Кожен з нас чи вранці чи в обід, якщо попадало щастя – галушка, радісно викрикував: "Хлопці, мені попала галушка!" Після сніданку виводили у двір і строїли по два. Усіх хлопчиків і дівчаток, кому було 5 років, і старших вели на поле збирати колоски. До поля близенько, яких-небудь метрів 200. Виховательки брали з собою торбинки, схожі на наволочки, і ми починали збирати колоски. Назбираємо повну жменю і несемо до торби. Наповнимо одну торбу, починаємо другу. І так до обіду наповнюємо усі торби. А нас – збиральників – чоловік тридцять, а колосків на кожному квадратному метрі не менше 30. Перед самим обідом приїжджає до нас підвода, вантажать торби з колосками на підводу і везуть до молотарки. А нас строять знов по два і ведуть на обід і знов комусь з нас щастя посміхнеться – попаде галушка. Після обіду знов строять по два і знов наповнюємо колосками усі торби. О п'ятій годині ведуть нас з поля і о шостій знову годують похльобкою. Приходять матері з роботи і ведуть нас додому. І так кожного дня збирали ми колоски, аж поки не пішли дощі. Ті колоски, що ще зостались на землі, од дощів так проросли, що поле аж зазеленіло. Але голодуючим людям не дозволяли збирати колоски. Видали такий указ, за яким за один килограм колосків давали рік тюрми.

Колективізацію сільського господарства по всій Україні здійснили методом голоду. В кожному колгоспі поставили 10–12-відерні казани, варили в них похльобку. Голодна людина мусила за ту похльобку йти і день робити. Все зерно, що намолочували за день, в колгоспну комору не везли, а насипали в мішки, зважували, вантажили на вози й кіньми прямо з поля від молотарки відвозили на елеватор. Обіцяли дати колгоспникам авансом на кожний зароблений трудодень по 150 г, а решту зерна – віддати після Нового року.

Колективізація методом голоду більшовикам вдалася. Сільські комітети партії більшовиків доповіли райкомам, що колективізація на селі повністю завершена достроково. В свою чергу, райкоми доповіли обкомам партії більшовиків, що в такому–то районі колективізація завершилась достроково. А вже обласні комітети партії доповіли в центральний комітет КП(б) України, що по всіх областях України колективізація сільського господарства завершилась достроково. ЦК КП(б) України шле телеграму: "Москва. Кремль. Сталіну Йосифу Віссаріоновичу: Товарищ Сталин, докладываем Вам, что по всей Украине коллективизация успешно завершена досрочно".

Літо 1933 р. закінчилось, настала осінь. Кожного ранку наша мати мене і Васика здає в дитясла, а сама йде в городню бригаду на роботу. Нам варять таку саму із житнього борошна похльобку без будь-якої засмажки. Від батька нашого прийшов лист – виклик з Московської області, щоб мати забрала мене й Васика та їхала в Солнечногорський район, в радгосп "Луньово". Гроші за корову мати зберегла, не витратила. На квитки на поїзд є. Баба Текля принесла нам на дорогу великого спілого гарбуза, мати того гарбуза в печі спекла. Дядько Василь – рідний брат матері, який працював в колгоспі їздовим, попросив дозволу у голови колгоспу, щоб відвезти нас у Фастів, на залізничну станцію. Приїхали ми у Фастів, мати дала дядьку Василю 100 крб., він купив круглу житню буханку хліба нам на дорогу та квиток на поїзд від Фастова до ст. Сходня. Час вже підходив до прибуття поїзду. Мати взяла Васика на руки, а дядько Василь в одну руку – вузла з нашими речами, а другою – мене за руку, і ми пішли до вокзалу, щоб вийти на перон. Як зайшли у вокзал, я вперся ногами і не хочу йти. Дивлюся, а попід стіною через весь вокзал лежать мертві люди, обличчя в них жовті, наче віск, то ті люди, які померли з голоду. Тільки у Фастові на вокзалі не менше десяти лежало мертвих. А скільки таких станцій як Фастів по всій Україні і по всіх станціях? Скільки померло людей з голоду? Ніхто їх не рахував, а збирали їх, вивозили. Викопували велику яму і закопували.

Прибув поїзд. Не пам'ятаю, звідки він прибув, але їхав через Фастів і через Київ прямо до Москви. У вагоні багато людей не було, бо прохід від одних дверей до других був вільний. Ми зайняли місця згідно з купленими квитками коло вікна зі столиком. Їсти хотіли страшенно. Мати поклала на столик половину печеного гарбуза і врізала по тонесенькій скибочці хліба, щоб вистачило на всю дорогу. Я накинувся на гарбуза, а гарбуз – такий солодкий, що з'їв майже поло-

вину тієї половинки. Через кілька хвилин у мене в животі почалась справжня революція, як занудило мені. Мати сказала, щоб я біг в кінець вагона в туалет. Там як почали лізти глисти один за одним у мене з горла, наче кулі з кулемета – ледве не задушили. Якби два рядом лізли, то могли б задушити. Я спочатку їх рахував, а потім й рахунок загубив… Як мені сподобався печений гарбуз, то так само глистам він не сподобався. А розвелись вони через тих устриць, що ми їх їли майже сирими. Це мене так змучило, що, як прийшов до мами, то зразу ліг і заснув. Приїхали ми в Москву, а не знаю, чи вечір, чи ніч, бо скрізь горіли електролампочки. Поїзд прибув на Київський вокзал, а нам треба було ще дістатися Октябрьського. Мати дала мені на руки Васика, а собі взяла на плечі вузла. І пішли ми до трамвайної зупинки. Важко було мені нести дитя на руках, то притиснув до себе і так ніс його напівголого. Коли підходить до нас молодий парубок і каже: "Я работаю носильщиком, может, вам помочь?" Мати відповіла: "Нам треба на Октябрьський вокзал, поможіть, я заплачу." Мати віддала йому на плечі вузла, а дитя забрала від мене, і повів нас носильщик на трамвайну зупинку. Заводить у якийсь провулок, а позад нас йде чоловік похилого віку та нашому носильщику як загне: "Ты куда их ведешь? Разве не видишь – несчастная женщина с двумя детьми! Ты что, думаешь, что в том узле есть что-то ценное? Там пеленки нестиранные". Носильщик почав виправдовуватися: "Я ошибся, заблудился". Чоловік той показав йому, куди треба йти, і так ми добрались до трамвайної зупинки. Мати хотіла заплатити носильщику п'ять карбованців, але той сказав, що досить і трьох. Чоловік той допоміг нам сісти в трамвай і сам супроводжував аж до Октябрьського вокзалу, закомпостував квитка до ст.Сходня і посадив нас в поїзд "Москва–Ленінград".

На ст. Сходня ми зійшли і чекали дня, поки розвиднілось. Мати розпитала людей, як дістатися радгоспу "Луньово". А до нього 7 км. Мати наказала нам сидіти на наших речах і не вставати, поки не прийде батько. Взяла Васика на руки, а я залишився сам. Підходить до мене якийсь великий хлопець і каже: "Мальчик, на деньги, иди возьми мне билет, а то мне не дают". Я сказав, що зараз прийде мій батько, то він візьме квиток. Хлопець відійшов. Чекаю я одну годину, другу. І мені вже подумалось, що мати мене покинула. На мене найшов такий сум, що я почав плакати. Але ось двері відчинилися, і у вокзал зайшов батько. Він засміявся і запитав: "Чого ти, Гришко, плачеш?" Батько взяв речі на плечі, мене за руку, і ми вийшли з вокзалу.

Надворі стояв віз, запряжений великим конем. Батько сів на воза, мене посадив собі на коліна, й ми поїхали. Під'їхали до великого одноповерхового будинку. Будинок широкий і довгий. Зайшли в дім. Мати вже хазяйнувала. Микола, мій брат, з ранку був у школі. Батько узяв котелка й пішов до їдальні (вона була поруч), приніс гарячого супу й буханку хліба, то всі разом й поснідали. В тому гуртожитку ми жили ще цілий місяць. Мати влаштувалася телятницею на скотний двір. Для телят приносили свіже молоко в бідонах, мати намочувала білі

булки в молоці і годувала телят. А корови – молочні, молока дають багато, недарма люди кажуть, що молоко у корови на язиці, як корові даси, то й і корова дасть. А корів тут годували дуже добре, у радгоспі були дві вантажівки, одна – полуторка, а друга – тритонка. Кожного дня дві автомашини їхали до Москви (від радгоспу до міста 30 км), в другій половині дня привозили повні кузови бракованого хліба на згодовування худобі. А бракованим вважався хліб, якщо черствів у хлібних магазинах. Люди купляти його не хотіли, потребували свіжого, а черствий списували. Тоді й приїжджали радгоспні автомашини і вантажили хліб у кузови. Якщо в пекарні трошки скоринка на хлібі пригоряла, все випечене бракували і списували на годівлю худобі. Санітарний лікар, виявляючи, що на зуби йому попадала піщинка у хлібі, усю партію хліба бракував. А Москва – місто величезне. Хлібних магазинів дуже багато і пекарень теж багато. А навкруг Москви жодного колгоспу немає, вся Москва оточена радгоспами, що постачають Москву молоком, м'ясом, курячими яйцями, овочами, фруктами та ягодами. Так що й бракований хліб є кому забирати і згодовувати худобі. А в цей самий час в Україні люди з голоду мерли, як мухи. То вже і дурному зрозуміло, що голод в Україні зробили штучно. Для того, щоб українського селянина змусити робить у колгоспах.

Вранці батько йде на роботу, мати до телят, Микола – до школи, а я залишаюсь вдома за няньку, бо дитясел в радгоспі не було. Вже закінчили будівництво двоповерхового дерев'яного будинку, нам виділили на другому поверсі однокімнатну квартиру з електричним освітленням, ми з барака в неї перейшли. Дім збудували поруч зі скотним двором, матері зовсім близько було ходити на роботу. Батька перевели на іншу роботу – вантажником на автомашину, майже кожного дня їздив він до Москви по бракований хліб. Перед вечером, о 4-й – 5-й годині привозять, було, бракований хліб й вивантажують на скотному дворі. То ми з Миколою прискочимо і, як нема зоотехніка, схопимо по білому батону, сховаємо у пазухах і несемо додому. І так кілька разів. А батони хороші, тільки трошки черстві. Батько собі кожного разу вибирав велику здобну булку з ізюмом.

От і порівняйте Україну з Росією. Україну пограбували, до останнього зернятка забрали і довели до голодної смерті, а Росія печеним хлібом годувала корів і свиней. Після 1933 року в моді була частушка: "Украина хлебородная, хлеба много, а сама голодная".

Мені вже була пора в школу ходити, а я не міг. Ще 2 роки нянькою був. Як Васику виповнилось 2 рочки, то мати стала брати його з собою до телят. Мені йшов вже десятий рік, а я пішов до школи у перший клас. Школа знаходилась у с.Шемякіно, від нашого дому до школи 4 км. Була початковою – чотири класи, перший і другий навчались до обіду, а третій і четвертий – після обіду. Учителів було всього двоє. Учителька і учитель – Микола Васильович Комаров, він же директор школи. Школа розташовувалась в будинку бувшого кулака, якого розкуркулили, директор школи у цьому будинку в куркуля колись наймитував.

На літніх канікулах ми з Миколою три місяці пасли радгоспних телят. За цю роботу нам платили по 41 крб. на місяць. Того часу 41 крб. коштував дитячий шерстяний костюм. Ми з Миколою, було, приходимо на скотний двір, щоб гнати телят, то мати залишає нам батона, намоченого в молоці, розламує на двох. Ми швидко його з'їдаємо, ото наш сніданок. Свинарник поруч з телятником. Поки свинарки годують свиней, ми заскакуємо в свинарник, в комору. Там повно відходів з кондитерської фабрики – ламані пряники, печиво, шоколадні цукерки. То ми набираємо повні кишені, телят на обід не женемо, а пасемо до 5 години дня. Білі батони ріжемо на скибки і сушимо на сухарі, посилки з сухарями посилаємо родичам в Україну. У лісі дуже багато грибів. По території радгоспу протікає річка Клязьма, дуже рибна, є де вудкою порибалити. В радгоспі великий яблуневий сад – два квадратних кілометри, між яблунями ростуть полуниці. Влітку дві атомашини полуниць двічі за день відвозять до Москви в коробках з дранки.

В радгоспі нам вже непогано живеться, а з України пишуть, що вже й в колгоспі на кожний зароблений трудодень дають 1 кг пшениці. Батько наш каже: "Живемо ми тут уже 5 років, ніхто мене жодного разу не назвав по імені чи за прізвищем. Всі звуть "хахол" та "хахол". Матір звуть "хахлушка". А нас звуть: "Ей, ти, хахльонок!" Нам (мені і Миколі) батько ще раніше наказував, що нехай кажуть "хахол", ви не ображайтесь. Тільки не надумайте обізвати їх "кацапами", вони можуть зразу ножами попороть.

Настав 1938 рік, дочекались ми березня місяця. Батько і мати розрахувалися з радгоспом. І ми поїхали до своєї хати в Україну.

Нині мешкаю в с.Колки Дубровицького р-ну Рівненської обл.

Все написане – чиста правда.

Як ми від'їжджали до Москви, то забили дошками навхрест вікна і двері. Так ми і застали нашу хату. Батько пішов на роботу їздовим у колгосп. Свого коня, якого він здав у колгосп, вже не застав живого, вже заїздили. Ми з Миколою пішли в школу. Я – в третій клас, а Микола – в шостий. Мати поки що була з Васиком на хозяйстві. Колгосп купив 20 овечок і одного барана – мериноса тонкорунної породи, то батька поставили доглядати за овечками. Поки не наросла трава, батько годував їх сіном, носив сіно від скирти і напував. Батька на фермі записали в штат, кожний день батькові писався трудодень. Як потеплішало, овечок постригли, батьку за настрижку вони нарахували трудодні. Як почали овечки котиться, то за кожне ягнятко теж нараховували трудодні. А стало тепло і наросла трава, то я вже пас овечок. За випас батькові нараховували трудодні. Коли в городній бригаді з'явилась робота, то й мати з сапою стала ходити на роботу. За весну, літо і осінь, аж до Нового року ми заробили 350 трудоднів. Після Нового року (у лютому) ми отримали 350 кг пшениці. На той час це вважалось за дуже добре.

[Підпис] Г.Сорока
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СОРОКИ Сергія

(м. Тальне на Черкащині)

Жили ми в українських селах Білорусії. Землю очистили від лісів, трудилися на ній і жили заможно. Мали по дві-три пари коней, волів, по кілька корів, отари овець, свиней. Взимку 1928 року сталася бідова пригода. В центрі села билися міліціонер із вчителем. Я їх розборонив, а вони облупцювали мене та ще й у суд подали. Мені припаяли п'ять років. Дали документи: йди шукай собі тюрму! Аж у п'ятій тюрмі в Гомелі мене взяли і то вільнонайманим. Через півроку відправили на Далекий Схід будувати Комсомольськ-на-Амурі. Пригодилася моя спеціальність столяра. Робив столи, стільці, шафи, ліжка для тюремного начальства. Для засуджених виготовляв чемоданчики. Мав приробіток, і було вдосталь їсти. Якось отримав листа із Тального. Виявилося, коли почали розкуркулювати, уся наша рідня – сім'ї Сороків, Голяченків, Дем'янчуків, Харченків, Северинчуків, щоб не потрапити в Сибір чи Колиму, зібралися і виїхали в це містечко. Моєї жінки Вусті брат Сергій пізніше став знаменитим доярем, медаль Героя заслужив. А міг би пропасти в північних холодах.

Відбув я присуд і весною 1933 року приїхав у Тальне до сім'ї. В поїздах люди дивилися на мене голодними очима. Коли вийшов на станції, вразила картина: міліціонери ходили і виганяли людей із вокзалу. Виїздити без документів забороняли. Пухлі голодні люди лежали попід тинами. По них лазили мухи, а вони геть і зігнати їх були не в силі. Мені стало моторошно. Ледве я добрався до міліції, відмітився, розпитав, де живе жінка з дітьми. Картина вдома була ще гіршою. Діти мене не взнали, а тільки просили їсти. Жінка моя Вустя, така жвава і моторна, ледве клигала. Я стояв, і сльози самі текли із очей. Не з тюрми я вернувся, а наче з якогось курорту. Ось тут мені і моїй сім'ї стала тюрма. Тих харчових припасів, що я привіз, стало на кілька днів. Довелося добре крутитися, щоб чимось заживляти дітей. Теслярував у майстерні колгоспу "Лан", щось людям майстрував, ходив на польові роботи.

Записав В.Мицик.
1972 р.
Мицик В. Роки та дні смертей і жаху. –
За українську Україну. – 2007. – 5–11 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СПАСЬКОЇ Єлизавети Митрофанівни,

1905 р. народження

(Дніпропетровщина)

Родилась я в 1905 г., с 12 лет – сирота. Родители умерли от тифа, а нас осталось шестеро малых сирот – 2 брата и 4 сестры. В то тяжелое время 1922 г.

я вышла замуж за бедняка, у которого тоже умерли родители, оставив его маленьким.

Когда наступил тот роковой год, он не обошел и мою хату. Как сейчас помню, пришло 5 человек “буксиров” (как их тогда называли), забрали коней и корову. Я стала плакать и кричать, просить, чтобы не забирали корову, говорить, что дети малые с голода умрут. Тогда один их них ударил меня по лицу, чтобы не кричала. Подошел человек один, взял меня за руку и повел меня к дому. В хате я плакала, кричала, рвала на себе волосы, а муж мой только смотрел в окно и качал головою на то, что “буксиры” делали. Забрали они все, что было во дворе. В хате, кроме детей, брать было нечего.

Забрали все зерно до зернышка. И то, что было для питания, и то, что на посев. Забрали все подчистую. Не нашли больше ничего. Показалось им мало. Стали грозить: “Где зерно зарыто, спрятано?” Все в хате вверх дном перевернули. Вынесли все запасы дров и коровьего навоза, чтобы даже печь не топили. А это было зимой 1933 г.

Чтобы выжить, ели мы все, что под руку попадалось. Всякая нечисть и то пищей была. Выкапывали мерзлую картошку, которая осталась в ямах. Так дотянули до весны, стали травой питаться.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СПИРИДОНОВОЇ Людмили Тимофіївни,
1925 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Отец мой работал сторожем на хлебозаводе. Мать с 1929 г. была безработной, т.к. именно в 1929 г. сломала ногу и за неимением средств вылечиться, стала инвалидом. Кроме меня в семье было еще 2 сестры. Когда начался голод, отец объяснял детям, что это из-за неурожая. Когда все запасы продуктов питания были исчерпаны, дети ходили в поля близлежащих колхозов и собирали мерзлый буряк и картошку. Но нужно отметить, что отцу иногда случалось приносить с работы небольшой мешочек хлебных крошек. Мама заливала крошки водой и делала лепешки. Но основным продуктом питания были мерзлые и прелые овощи, выковыринные из земли колхозных полей. Особенно запомнился мне случай, когда пожилой мужчина, истощенный голодом, присев на улице у палисадника, начал есть землю.

Слово “голод” в те годы заставляло всех мгновенно умолкать.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТАРУХІНА Я.

(смт. Шишаки на Полтавщині)

ЯК СЬОГОДНІ, ПАМ'ЯТАЮ… ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР.

Хто каже, що в ці роки не було врожаю, той помиляється. Врожай був, звичайно, не такий, як зараз, а на круг по 12–15 ц в теперішній Черкащині і Полтавщині, а тоді то були Київщина і Харківщина. За наказом партії, особисто тов. Сталіна з України весь хліб вивезли, не залишили посівного, навіть на трудодень не видали. Тоді за працю в колгоспі записували паличку з половинкою, це означало трудодень і півтрудодня.

Як сьогодні, пам'ятаю ті страшні роки. Запасів у колгоспників не було ніяких. Що посіяно на городі, і те активісти забрали. Хто щось заховав, закопав, вони ходили із щупами у дворі, сараї і навіть у хаті. Що знаходили – все забирали.

У кожному селі був штаб, який очолювавали представник району і голова сільради. До сільради сходились активісти і вирішували, що робити далі.

У районі були голови колгоспів, які зуміли сховати на горищах хоч кукурудзу. Тоді комори були по дядьківських оселях. На складах заготконтори зберігалося зерно на посів. Один секретар райкому партії наказав, щоб заготзерно видало 300 ц на харчування колгоспникам. Знайшлися стукачі, які доповіли у Київ. Його зняли з посади і засудили як ворога народу.

Найстрашніше розпочалося навесні 1933 р. Там, де зберегли кукурудзу, мололи її і варили. Але це не рятувало. Їли спориш, цвіт акації, бурякове насіння.

Спитаєте, як я вижив? Пішов працювати у радгосп. Там давали 200 г хліба і двічі на день варили горох. Удома була мати. Ми тримали корову. Увечері я приносив 100 г хліба матері, і з хліба і молока мати пекла маторжики. Хоч були пухлі від голоду, але вижили.

Це був організований геноцид проти українського народу. Людей хоронили, як худобу. По 10 чоловік у яму. У 80-х роках я читав, здається у газеті "Правда", що Шолохов і Довженко їздили до Сталіна, щоб доповісти, що на Україні голод. Він на це махнув рукою. Один з колишніх секретарів ЦК КП України теж спробував доповісти Сталіну. Доки він доїхав до Харкова (колишня столиця), його вже зняли з роботи.

Сільське життя. – 2003. – 14 березня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТАРУШКА Сергія Захаровича,
1920 р. народження
(с. Мирне Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.)

Народився я в Семенівському р-ні Полтавської обл. В 1925 році сім'я переїхала в м.Дніпродзержинськ.

Пам'ятаю, що голод 1932–1933 рр. був особливо тяжким. Люди падали на вулицях і вмирали. В 1934 р. було ліквідовано карткову систему, відкрили "комерційний хліб", в 1935 в столових давали хороший білий хліб без карточок.

В 1938 р. пішов в Червону армію, там застала війна.

Записала О.Зінченко.
1996 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТЕЛЬМАХ Надії Степанівни,
(с. Софіївка Новотроїцького р-ну Херсонської обл.)

Мої батьки родом із села Паліївки Ямпільського району бувшої Чернігівської, а тепер Сумської області. У 1926 році вони переселились у Таврійську губернію, – тепер Херсонська область, де разом з другими переселенцями з одного села заснували хутір Чернігівка, підпорядкований Новотроїцькому району, придбали наділи землі в оренду, яка належала тодішньому німецькому колоністу Фрідриху Фальц-Фейну – засновнику заповідника Асканія-Нова, і почали займатися хліборобством.

У 1929 році почалася колективізація. Хутір Чернігівка, як і другі хутори та села, почали штурмувати загони комнезамівців, які заставляли записуватись у колгоспи, здавати на общий двір (у бригаду) коней, упряж, корів та техніку по обробітку землі, – вози, плуги, сівалки – плужниці, борони та інші речі. Все це проходило в примусовому порядку. Хто не підкорявся новому порядку, забирали силою, а на господаря пустого подвір'я накладали план хлібоздачі такий, що ніхто не міг виконати, тоді сам господар підлягав арешту, а майно – одежа, взуття, постіль та інші речі – піддавались конфіскації.

У мого батька – Левандного Степана Ісаковича, було тоді п'ятеро дітей: Іван, Олексій, Яків, Катя і Петро. Після того, як активісти-комнезамівці забрали все до останньої зернини: хліб, квасолю, горох, а також картоплю і буряки, мати рвала лободу і варила юшку. Інколи ловили горобців, і тим прийшлось спасатися

від голодної смерті. Всі ходили пухлі, і прийшов час, коли два брати – Яша і Петя не витримали голодоморів і померли в дошкільному віці. Згадуючи розповідь батьків, гірко стає на душі за нелюдське знущання над українським народом.

[Підпис] Н.Стельмах
1992 р.

✦ ✦ ✦

СТЕПАНЕНКО Марії Степанівни,
1928 р. народження
(Сквирський р-н на Київщині)

Дід Андрій розповідав: у 33-му принесла якось сестра м'ясо. Почав їсти, а в ньому людське вухо... Він тоді це м'ясо як кине від себе. І більше не їв після того. А вижив, бо мерзлу картоплю знайшов та на річці черепа[шок] ловив. Мені було 5 років, то тільки розповіді пам'ятаю. Батько ж мій пропав у 33-му від голоду.

Записав Я.Кльоц.
Вісник Сквирщини. – 1994. – 2 липня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
СТЕПОВОГО Я.
(с. Закусилівка Київської (нині Житомирська) обл.)

ІЛЬКО НЕ БУВ ПІОНЕРОМ

Коли соціалісти зібралися на своє чергове збіговисько, їх традиційно, по-комуністичному вітали піонери у криваво-червоних галстуках і просили відродити Радянський Союз, щасливе дитинство, можливість дешево купити цілий кілограм морозива. Звісно, це підказали їм татусі й дідусі, заздалегідь нагодувавши своїх чад "снікерсами", бананами, дорогим морозивом. Ще й запивали, мабуть, "кока-колою". Всім цим нині завалено базари, магазини.

Соромно мені за тих, хто ошукує своїх нащадків. Знати б цим піонерам, якого "морозива" довелося скуштувати більшості дітей за часів "світлого минулого", коли Союз нагадував величезний концтабір, обнесений дротом, – із рабами та наглядачами. Лише одиниці могли купити оте низькоякісне совєтське морозиво, цукерки "подушечки" та напій "морс". А більшость звечора займали черги, щоб достоятися за хлібиною чи кілограмом іржавої смердючої тюльки.

Довжезні черги були невід'ємним атрибутом більшовицької влади, а ще – важка безпросвітна праця, куфайка, чуні, що їх згодом замінили кирзові чоботи, баланда і та ж смердюча тюлька.

Народна творчість те становище оспівувала:

"Гоп, мої гречаники, всі партійці – начальники.
Нехай навіть молоток – аби лиш мав партквиток.
І все буде шито-крито, буде влада і корито".

Або:

"Ой дай, Сталін, кусок мила, бо вже воші мають крила.
Як до тебе долетять, ще й тебе заїдять".

Мій односелець і друг Ілля Юхимович Юрченко, який недавно пішов із життя, просив розповісти людям про його "щасливе" дитинство та юнацьки роки.

Страшного 1933 року йому було 5 літ. Комнезамівці, місцеві "активісти" ходили селом із довгими металевими "щупами" і все забирали у людей. Здорових одправляли до Сибиру, а малих і старих немічних викидали з хат і залишали напризволяще. Лютував голод. Їли люди лободу, кропиву, котів, собак, дохлих коней. Спухали, божеволіли. Батько Іллі помер. А мати, щоб не бачити страшної смерті своїх дітей, а, може, й урятувати їх, посадила Ілька та доньку Марію на ст. Кодня в поїзд, що прямував до Житомира. Так робили часом батьки.

Дівчинка була глухонімою, а хлопець не міг до пуття розповісти, хто він і звідку. Згодом сестру загубив. Сам голодний, брудний, обдертий ходив міським базаром із консервною банкою, просив, щоб хтось дав ложку молока, крихту хліба. Там і ночував. Дошкуляли воші. Коли вдавалося дістати окраєць хліба, хлопець клав його до кишені – відразу її наповнювали воші. Так минула весна, літо. А восени трапився щасливий випадок. Одного дня звітав на базар із сусіднього села батьків друг, у якого дітей не було. Впізнав Іллю, забрав до себе додому. Хлопця помили, вдягли, нагодували. В дядька він і залишився. Потім мати довідалася, що син живий (вона теж вижила), забрала додому. Ілько разом із сусідом-дідусем пас людську худобу. Згодом він замінив хлопцеві батька.

Інша жінка, яка залишила тоді сина в Житомирі, зустрілася з ним аж через 53 роки в Запоріжжі.

Ілля жодного дня не ходив до школи – не мав змоги. Так і залишився на все життя неписьменним, хоча совєтська пропаганда волала на весь світ про суцільну грамотність у Союзі. Ілько не був ні піонером, ні комсомольцем, не рапортував Ленінові в "Артеку", не дякував за щасливе дитинство. І таких, як він, були сотні тисяч. Нехай знають про те сучасні піонери.

Народна газета. – 1997. – № 2.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТЕФ'ЮКА Василя

(м. Косів Івано-Франківської обл.)

ВІДЛУННЯ ДЗВОНІВ ГОЛОДОМОРУ

(Сімейний спогад)

Голод пережив у с.Телешівка Рокитнянського р-ну Київської обл.

Якоїсь-то осінньої днини 2002 року в нашому помешканні пролунав телефонний дзвінок.

– Я вас слухаю. До кого дзвоните?… – мовила моя дружина, піднявши телефонну трубку.

– Та я, Ольга Яківна.

– А зі мною хто говорить?…

– То з нашого райсоцзабезу урядовці допитуються, чи пригадую я щось із пережитого мною в дитинстві голодомору, – пояснювала мені дружина, перервавши телефонну розмову.

І в тій хвилі на її блідому обличчі стелилися журлива пелена смутку і печалі. Сіла вона мовчки біля вікна, опустивши голову в своїй тихій задумі, бо відчула, що в цю мить десь глибоко в її пам'яті озвалися далекі притуплені ноти скорботного реквієму, який завжди нагадує моїй дружині голодомор і разом з ним жорстоку розправу, яку тоді вчинили над її батьком сільські активісти колективізації тільки за те, що він, Яків Євтухович Співак, категорично відмовився добровільно подавати першим з-поміж своїх односельців заяву про вступ до колгоспу. Власне з тієї причини сколихнувся над Співаковою домівкою та його сім'єю скажений буревій.

Ту жахливу наругу бачила на свої власні очі моя дружина. І все те бачене глибоко і назавжди закарбувалося в її, тоді дитячій, пам'яті.

Ту дуже прикру напасть не можна забути, приспати, ані людям вголос розказати, бо при найменшій згадці десь в найглибших закамарках свідомості озивається утробне, далеке відлуння тієї трагічної події, та страх зненацька підступно виповзає і до болю серце стискає.

А перед очима мати, що в повному розквіті своєї жіночої краси і сили стала вдовою в такому становищі. Одинока і беззахисна ішла непротоптаними тернистими своїми життєвими стежечками аж до похилого немічного віку. Такою химерною була доля Ганни Ничипорівни Співак, яку називали в селі просто й задушевно – Співачка.

Я добре знав цю знедолену, благородної вдачі, жінку і називав її мамою за ту справжню материнську любов до мене і дружини, за її велику любов до рідної землі та корисну працю на ній. Правда, колись із дружиною щороку влітку їздили на мудру пораду і милу розраду до мами в те найбільше, найдавніше і найкрасивіше

на Київщині село Телешівку Рокитнянського району. Тоді і завжди я схиляв свою голову, захоплюючись чарівною природою цієї привабливої оселі. Її стрункі тополі, що блакитний купол неба підпирали, і ті охайні селянські будиночки, що в пишній зелені вишневих садків потопали, і той повнорибний широкорозлогий в центрі села став, а над ним романтичні плакучі верби, в затінку яких телешівські дівчата про своє страждання дівоче співали:

Посадила огірочки
Близько над водою,
Сама буду поливати
Дрібною сльозою.
Ростіть, ростіть, огірочки,
Чотири листочки.
Не бачила миленького
Вже чотири рочки…

Милозвучна мелодія і розважливі слова цієї народної пісні дуже імпонували нашій мамі, бо і вона в пору своєї молодості нетерпеливо чекала свойого вірного Якова, коли він поїхав на заробітки за моря-океани в далеку Америку. А вона довго і терпеливо чекала і таки діждалася тієї щасливої днини, коли повернувся її милий з далекої мандрівки і, забувши про все на світі, бігла йому назустріч. І завмерли обоє на якусь мить у зворушливих обіймах. Пригортав він її ніжно до своїх міцних грудей і, тамуючи сердечну радість, говорив:

– От тепер, Ганночко моя, завжди будемо разом. Заробив я під час нашої довгої розлуки грошенят немало. Закотимо рукави і своїми власними руками будуватимемо своє щасливе і заможне життя.

Ці, вагомо сказані, слова окрилювали Ганну, бо знала, бо чула від людей, що Яків дбайливий, працелюбний. До того ж він кожне діло, за яке береться, робить послідовно, старанно і врешті доводить його до логічного завершення.

До речі, ось ту позитивну рису, притаманну його характеру, Яків успадкував від свойого батька, Явтуха Співака, який був у Телешівці недругорядним хазяїном і жив на хуторі. Саме тут народився Яків. Під батьківською опікою виріс, змужнів, привчився любити працю на своїй землі. А коли померла мати, і батько оженився другий раз, Яків за доброзичливою порадою батька взявся хазяйнувати самотужки. І тоді прийшлося йому серйозно і розсудливо обміркувати про свою майбутню дружину – щиру, добродушну, а разом з тим ділову та розумну. І припала під ту пору молодому Співакові до душі й серця приваблива своєю вродою дівчина Ганна з поважної статечної родини Ничипора Шугалії. Вона була з-поміж десятьох Ничипорових дітей найстарша, і після смерті матері довелось їй на своїх тендітних дівочих плечах нести нелегку ношу домогосподарки. Але завдяки своїй моторній вдачі якось давала собі раду.

Отож Яків Співак не помилився, що з Шугаліївною Ганною оженився, і таким чином утворилася в селі Телешівці молода, симпатична і дуже працьовита

сім'я Співаків. Ця шляхетна пара облюбувала собі над широкорозлогим ставом нічийний мальовничий берег, на якому, крім пишної зелені, не було ні кола, ні двора. І от, саме тут, починаючи з нуля, молодята прискіпливо почали закладати по-своєму, на свій смак і розсуд, своє господарство, проект якого Співак сам собі утворив на основі всього того доцільно-привабливого, що мав добру нагоду бачити під час перебування на заробітках в Америці.

Для цієї, виношеної в мріях його, мети Яків не шкодував ні часу, ні зароблених ним грошей. Своє хазяйнування почав з того, що все подвір'я акуратно, по-господарськи обгородив поперечними широкими дошками, вмонтованими у міцні, закопані в землю, дубові стовпи. Попри огорожу з внутрішнього боку посаджені були молоді деревця білої акації та вишні.

Паралельно з огорожею праворуч вибудовано просторий сарай. У ньому була розміщена комора з засіками на зерно. Поруч возовня – тут зберігалися два вози: один для польових робіт, другий спеціальний, легенький, для поїздок на базари та до далеких родичів і знайомих. Крім возів, зберігалися тут плуг, борони, інше причандалля для сільськогосподарських робіт. Далі – приміщення для корів і двох коней. До сараю доточений був саж для відгодівлі свиней та домашньої птиці. Завершувала цей сільськогосподарський комплекс клуня, в якій зберігалася годівля для худоби – сіно, солома, січка. Зберігалася тут зерновіялка та січкарня.

Але найдоречніше і найзручніше місце займала білосніжна добротна хата, повернута мальованими вікнами до сонця. В її стінах розмістилися: сіни, кухня з комірчиною на харчові продукти, світлиця – затишна кімнатка для відпочинку. Знадвору навколо хати моріжок, зелена травичка якого весь час рівненько скошена та вигреблена. За хатою сад-садочок, де ростуть, пишно розвиваючись, розмаїті фруктові дерева, докладно висаджені і старанно доглянуті дбайливим їх хазяїном. З боку хати розміщався глибокий і просторий підвал. В ньому зимою зберігалася картопля, буряк, морква. Були тут дерев'яні бочки з квашеною капустою, помідорами, огірками, яблуками. Неподалік від хати тягнулася вниз до ставу вузенька стежечка, обабіч якої росли гарно підв'язані кущі смородини, порічок, агрусу. А при березі ставка в густому зеленому плетиві прив'язаний човен, призначений для риболовлі, якою захоплювався Співак.

Було у цього дуже працьовитого чоловіка ще одна хоч невеличка, проте невід'ємна окраса його господарки – це глибока криниця, викопана ним при самій дорозі, біля хвіртки. Біля неї старанно змайстрована лавочка в затінку білої духмяної акації. Щоранку сюди приходили сусідські жінки, щоб зачерпнути свіжої водички та почути свіжі сільські новини, що торочаться між людьми.

І ще, не раз бувало, що в неділю чи велике свято погожими теплими вечорами сходилися біля Співакової криниці ті, що люблять погомоніти. Кожного разу тоді не обходилося без охочого до бесід бадьорого, веселого, життєрадісного Якова, який у своїх стосунках з людьми, тим більше з сусідами, був дуже

делікатним, ввічливим, м'яким, при доброзичливих жартах ніколи нікого не образить навіть ненароком. Він ішов до людей із щирим серцем, з відкритою душею. Ішов з музикою і піснею, яка була вірною супутницею його життя. Скільки народних пісень ним переспівано тут біля криниці під супровід його невеличкого акордеона! Спів – то була радість, його велика насолода. Очевидно, не випадково прізвище – Співак.

І за цю музикальну вдачу, успадковану від своїх предків, Якова всі поважали, тому до нього любили приходити гості, його дружини Ганни брати і сестри. Коли вони одружилися, їх число подвоїлося. Отож для цих бажаних відвідувачів Яків, з властивою йому добродушністю, ласкаво запрошував їх до своєї просторої, святочно прибраної світлиці, в якій взимку було затишне тепло, а в літню пору – свіжа прохолодь.

Приємні враження справляла тут кожному простота і доречність. Широкі яснокаштанові лави, що стояли під блакитними стінами, на яких з почуттям міри розставлені ікони в позолочених рамах, сімейні фотографії, рушники, вишивані червоними і чорними нитками. Під образами-іконами поряд із лавою – довгий ясеновий стіл, застелений домотканою ажурною скатертю, на якій на самій середині красувався високий, на черені спечений, рум'яний пшеничний хліб. Обабіч нього невибагливі домашні, але які ж вони смачні і поживні, страви: вареники з сиром, а до них сметана, житні пампушки, заправлені олією з часником, ставкова риба – карасі, щуки, линки, підсмажені на олії з цибулькою, пиріжки з вишнями, підпудрені цукром, коржики з маком, гречана лемішка з підсмаженим салом – все це, вдало розкладене на гостинному столі куховарське добро, свідчило про Ганнину щедру вдачу та її старанну працю, до якої не був байдужим і Яків. Він же для домашнього достатку вирощував у своєму садку вишукані сорти яблук, груш, черешень, слив, вишень, абрикосів. Ті дорідні плоди свойого багатого врожаю він делікатно укладав у невеликі дерев'яні ночви і клав на стіл для десертного частинку на добро і радість гостям. І врешті бриніла в просторій Співаковій світлиці його милозвучна музика, що вдало перепліталася з народною піснею, і стелився тут духмяний запах цвіту акації, черемшини, холодної та кучерявої м'яти, любистку, різних за формою і кольором квітів, що вигрівалися на підвіконні в сонячному промінні. А росли для домашньої краси на городі проти сонця в спеціальній, обгородженій штахетами, грядці, яка межувала з малиною червоною і дорідною білою.

І куди не гляне допитливе око – всюди побачить тут, у Співаковому господарстві, чистоту, порядок та доречність. Не важко було здогадатися, що подружжя Співаків живе в мирі та злагоді, і все у них робиться з любові: вирощуються квіти і народжуються діти – у 1915 році Одарка, у 1920 – Манька (Марія), у 1923 році – Олька (Ольга) і в 1925 році – Петро.

Річ ясна, діти – то радість велика. А ще, як мовиться: діти – це цвіт нації. А для Якова – то найдорожчий скарб, який не можна ні за що у світі проміняти.

Тому дітей він дуже любив, а разом з ними і свою дружину Ганну. Адже вони, і ніхто інший, мають берегти той свій спільний сімейний скарб, як зіницю ока. Бо то, на власну думку Якова, є честь і гордість кожної сім'ї продовжувати родовід своїх предків, продовжувати з дитинства прищеплювати новонародженому поколінню любов до Бога, рідної землі, традицій, народної культури. А головне – до праці. В цьому сенсі батьки мають бути дуже добрим прикладом для своїх дітей. В домашній атмосфері повинні панувати любов, мир, злагода, взаємоповага, доброзичливість, пошана до старших, добросовісне ставлення до праці.

Отож Співакові діти росли під дбайливою опікою своїх батьків, які своє молоде життя сповна віддавали цій благородній справі, вміло навертали їх до добра, милосерця, людяності, хліборобської праці, вчили їх змалечку допомагати батькам, але так, щоби та праця не ставала набридливою, щоб вона була маленькою морально-естетичною насолодою. Бувало, не раз під час збирання урожаю, Співакові діти з власної ініціативи збирали на подвір'ї розгублені колоски ярої пшениці і клали до привезених з поля снопів, усвідомлюючи, що з них буде хліб на столі і пиріжки, вареники і коржики з маком. А ще усвідомлювали у своїй пам'яті важку хліборобську працю своїх батьків, яким у міру своїх дитячих сил охоче допомагали.

У сім'ї Співаків наймилішими і найсвятішими словами були "Батько", "Мати". Так трактували своїх батьків Яків з Ганною, і так відносилися до них їхні діти. Бо бачили і належно усвідомлювали, що все, зроблене руками батьків, справляє достаток, красу життя, світлий домашній затишок. І тому дуже хотілось кожній дитині допомагати батькові чи матері, робити так докладно і гарно, як роблять батьки. Ці, на наш погляд, добрі родинні засади успадковувалися і ретельно передавалися з покоління в покоління, від роду до роду.

На той спосіб морального і матеріального життя Якова Співака, на його раціональне хазяйнування задивлялися люди, але ніхто йому не завидував, тому що всі знали, що його надбання – то клопітка щоденна праця Якова і Ганни, які завжди в парі, як голуб з голубкою, пораються у своєму хазяйстві біля хати, і в поле фірою їздять сіяти, сапати, садити, косити і урожай збирати. Наймитів вони не тримали, робочої сили на деньки не наймали. Вся надія була на Божу допомогу та свої власні сили.

Але одного понурого осіннього дня 1932 року Співак прийшов додому з села дуже стурбований.

– Що трапилося, Якове? – допитувалася дружина.

– Насувається, Ганно, на нашу хату чорна хмара.

– Ой, лишенько! … А яка ж то напасть чіпляється до нас?

– Наполягають, щоби я добровільно подавав заяву про вступ до колективу.

– О, Господи!… Що ж це робиться?

– Та я їм по-доброму казав, що маю право поміркувати, подивитися, що воно таке. А вони силоміць заганяють у своє рабство, – зітхнув з досади Співак,

присідаючи на лаву край стола. І безпорадно схилив свою голову у глибоких роздумах. Так неповорушно сидів усю безсонну довгу осінню ніч.

На другий день вранці на Співаковому подвір'ї з'явилися непрохані гості. Всі вони були напідпитку, нахабні та зухвалі. Серед них присадкуватий хвацький чоловічок на сірому, очевидно сконфіскованому, конику. Скориставшись із того, що двері до хати були відчинені, цей нахабний вершник, пригнувшись, залетів на коні у Співакову хату. До смерті перелякані діти в розпачі кинулися до Ганни, яка, вмиваючись рясними сльозами, благала порятунку. А малий Петро, пополотнівши від страху, з неймовірною швидкістю вискочив надвір.

Яків, роздратований цією жорстокою наругою, на млі ока скочив до знахабнілого чинуші. Стягнув його з коня, щосили притиснув до одвірка і від люті зубами заскреготав:

– Чого ти, проклятий пройдисвіте, лізеш мені в душу?!…

– Давай заявлєніє в коллєктив!

– Не дам! – рішуче відповів Співак і витурлив на двір напасного колективіста, який самовпевнено вигукував:

– Ач, ти, контро запекла, не хочеш іти з нами, то ми тобі покажемо, – і тоді до своїх активістів:

– Ну-ка, братци, к дєлу давайтє.

І враз заметушилися у Співаковому подвір'ї підхмелені дармоїди. Самовільно робили вони все, що їм заманеться: витягли воза, запрягли коні, під'їхали до комори, насипали в мішки з засік зерно, вивозили.

І саме тоді, під час тієї жорстокої наруги, коли безпідставно і самоправно, серед білого дня просто-на-просто грабувалося кровне Співакове добро, йому довелося пережити ще одну гірку психологічну травму. Бо, внаслідок вчиненої ревними колективістами в хаті Якова тієї дикої баталії, зник із сімейного поля зору п'ятирічний Петро. Вся сім'я кинулася його шукати, у сусідів розпитувати. Та марно. Хтось із очевидців сказав, що чув і бачив, як цей на смерть перелякаий хлопчина з безпорадним, несамовитим розпачем кричав і біг на берег глибокого ставу, і там його голос раптово стих.

Від цих слів у Співака застигла кров у жилах. У розпачі й печалі до вечора шукав синочка берегами і врешті знайшов у непрохідних кущах. Петро стояв по коліна у холодній воді. Від страху хлопчина онімів. Лікарі, ворожбити і знахарі не допомогли.

Тим часом Співакове добро ненастанно марнували. Все розтягували, забирали з хазяйства корови, вивезли свині, птицю. Забирають годівлю, картоплю, буряк, моркву, квашені огірки, капусту – все замітають під мітелку, ніде ні зернини не лишають, і так у всьому.

Витягли другого воза, запрягли коней, забрали плуг, борони, дрібний сільськогосподарський реманент, зерно, віялку, ступу, січкарню… Залишилися тільки порожні стіни господарських будівель. А перегодом взялися розбирати огорожу,

що красувалася навколо Співакового хозяйства: забирали добротні широкі дошки і відвозили їх кудись, викопували дубові стовпи. Заклопотаний тим своїм горем, Яків дивився у вікно і, похитуючи головою, тихо, майже про себе, говорив:

– Ось так, Ганно, нанівець іде мій тяжкий багаторічний американський заробіток, наша п'ятнадцятирічна праця. І кому яка користь із того?…

– А влада чому їм нічого не каже? – озвалася крізь сльози Ганна.

– Та це ж усе робить влада з самого верху до низу, – пояснював Яків.

На другий день почали розбивати і вивозити будівельний матеріал з розібраної клуні. Але Співак того не бачив, бо раптова тяжка недуга прикувала його до постелі. Перегодом прийшлось Ганні відвезти тяжко хворого чоловіка до районної лікарні.

Тим часом колективісти вершили своє чорне діло. Врешті на тому місці, де ще зовсім недавно функціонувало добре налагоджене і привабливе Співакове хазяйство, тепер не лишилося каменя на камені. Правда, стояла осиротіла, одна–єдина, серед оголених осіннім вітром фруктових дерев, хата. І то вже не Співакова, а колгоспна. Про це цілком випадково довідалася Ганна, і доточилась ще одна гризота. Продовжилися нестерпні безсонні ночі, після яких промовляла:

– Ой діти, діточки мої нещасні! Йде зима. Сніги, завірюхи, морози… А в нашій хаті ні борошнинки, ні крупинки, ані зернинки. Та й ця хата уже не наша… Моліться, діточки мої, моліться, аби Бог поміг нам зиму перезимувати та батька здорового в нашій хаті побачити. Тоді тепліше нам буде і веселіше.

Але внаслідок цього ненастанного переживання одного разу приснився Ганні дуже страшний сон. І вирішила рано-вранці відвідати в лікарні Якова. Прийшла, несміло відчинила двері до палати, де лікували Співака. Присіла біля його ліжка, а він так тепло, ласкаво і вдячно дивився їй у вічі. Дуже шкодувала, що нічого доброго не могла чоловікові розказати про домашні справи. Поділилася своїми пекельними переживаннями, і легше на душі стало. Яків уважно слухав. Відтак мовчки розвів руками і поклав свої долоні навхрест на грудях своїх. Хотів Ганні щось сказати, і вона нахилилася, але замість слів побачила дві великі сльозини, що поволі котилися по його блідому обличчі. Поклала свою теплу долоню на Яковове холодне чоло, ще якусь мить постояла і пішла додому.

Надворі моросив холодний осінній дощик. Коли прийшла додому, четверо її діток сиділи, скорчені від холоду, під замкненою хатою.

– А чому ви, діточки мої, не йдете до хати? – тривожно запитала Ганна.

– Нас вигнали з хати… – голосили діти, обливаючись гіркими сльозами.

– Хто ж то так немилосердно скривдив нас? – допитувалась, плачучи, Ганна.

– Якісь дядьки з колгоспу сказали, що наша хата вже не наша, вже вона колгоспна.

– Ой, лишенько, діточки мої нещасні!… – ридаючи, мовила Ганна і пригортала їх, напівроздягнених, до себе, промовляла:

– Хто вас зогріє зимою?

– Я зогрію, – озвалася зненацька Настя Федина, що була крайньою сусідкою Ганни, і прийшла з добрим наміром провідати її.

Ця одинока жіночка була дуже бідною, проте милосердною і щирою. Жила вона у струхлявілій маленькій хатині з такими ж і сінями. У хаті під стінами – дві вузенькі лави, стіл та лежанка, ще, правда, в куточку невелика стара-престара піч.

У цій хатинці помістилася на всю зиму Співачка і четверо її дітей, яким прийшлося спати у печурці під піччю. Печурка була призначена на куховарське причандалля – кочерги, лопати, рогачі, невеликі залізні гачки та інше. Все це вибрали, а долівку застелили недоношеним одягом, ним же і накривалися та замість подушки в головах клали.

Ганнине місце для спання було біля вікна на лаві. Але вона на ньому не спала, бо з тих пір, як її вигнали з хати, мучило весь час безсоння, страх зціплював до болю серце. Вона всю безсонну довгу осінню ніч просиджувала на стільчику біля сплячих дітей, щоби голодні щури, які нишпорили по хаті, не повідгризали сонним дітям носики або вуха. Крім цього, вона у страху час від часу заспокоювала малого Петра, який спросоння схоплювався і в конвульсіях намагався кудись втікати.

Про своє горе Ганна не мала можливості з кимось поділитися, бо всі розійшлися. Ніхто дома не сидів, а шукав кусочка хліба в широкому світі.

Тоді для кожної людини найдорожчим скарбом був кусник хліба, а для Ганни – її милий і добрий чоловік, для дітей щирий дбайливий батько – Яків. Він, його недуга не виходили з її заклопотаної голови. Залишивши дітей під опіку Насті, Ганна пішла дванадцять кілометрів пішки в Рокитнянську районну лікарню, щоб порадитися з ним, розказати йому все геть чисто про свій тяжкий клопіт.

Але це маленьке Ганнине бажання не здійснилося, бо на порозі до шпиталю стояв молодий чоловік медичної служби, який чемно спитав:

– Ви, хазяєчко, до кого прийшли?

– Тут лікується мій чоловік Яків Співак.

– Його нема…

– А де ж він є? – допитувалася перелякана Ганна і затремтіла вся до безтями.

– Співчуваю вам. Дуже співчуваю…

Ганна схопилася за серце. Раптом зойкнула глухим стогоном. Сталося те, чого найбільше боялася.

Отямилася на вщент зруйнованому подвір'ї біля своєї хати і, вмиваючись рясними сльозами, почала благати, аби тіло її Якова поклали у його хаті, яку він збудував на власні гроші, які тяжко заробляв багато років за океаном.

– Покладіть його у світлицю. Він дуже любив у ній відпочивати, – промовляла, схлипуючи, Ганна, але її ніхто не слухав, і то тому, що там уже розміщався колгоспний свинарник. Там квікали і рохкали голодні підсвинки і поросята.

Забула про це в ту жахливу годину Ганна.

– Я, Ганно, візьму Якова до своєї хатчини, – озвалася сусідка, яка стояла поруч із Співачкою.

І приходили прощатися з Яковом не до його, ним збудованої, хати, а до сусідської, хоч маленької, зате теплої, гарно прибраної. Приходили до нього з молитвою, з добрими думками родичі, близькі, знайомі, сусіди. Біля Якова Співака пломенів вогник маленької свічечки і сидів тут же п'ятирічний німий Петрик, який замість свойого дитячого живого слова вмивався гіркими сльозами, витираючи їх своїми мізерними кулачками…

І сповивався у тій, хоч убогій, проте охайно прибраній тісній хатині сирітський смуток, що вразливо торкався до душі й серця тих статечних односельців, котрі прийшли помолитися та попрощатися з усіма шанованим Яковом Євтуховичем Співаком, бо був він справжнім селянином у прямому і відносному розумінні цього слова, який безмежно любив рідну землю і важку повсякденну працю на ній, невід'ємним змістом якої була віра, надія і краса. Все це лихі люди безпідставно змарнували саме так, як скінчилося передчасно, в повному розквіті фізичних і духовних сил його життя.

Осиротілі діти горнулися до Співачки Ганни, до її материнського тепла, і вона заколисувала, зогрівала їх теплими словами:

– Моліться, діточки мої. Бог нам допоможе.

Прийшлося влаштовуватися їй на постійну роботу в колгоспі, бо холод і голод не давав спокою ні їй, ні дітям. І вже з перших зимових місяців щодня Ганна порається на колгоспному свинарнику, який, як вже згадувалося, знаходився в її власній хаті. Прикро було, дуже прикро переживати ту немилосердну наругу, спостерігати за тією безгосподарністю, внаслідок якої пропадає господарське добро: розламуються двері, вибиваються вікна, облуплюються стіни, і всім до того байдуже…

Проте Співачка дуже добре ставилася до своїх свинарських обов'язків, бо кожного дня одержувала з колгоспної кухні мізерну паєчку пров'янту для своїх дітей, котрі, попри цю допомогу, лягали спати голодні і голодні вставали, та все ж таки без діла не сиділи. Так уже вони були вишколені їхнім батьком – Яковом Співаком, і хоч його вже не було на цьому білому світі, проте традиції сімейні, ним закладені, свято зберігалися.

Основою тих добрих Співаківських засад була хліборобська праця на власній землі, клопітка, нелегка, а водночас солодка праця з провесняної пори аж до пізньої осені. Але Ганна того голодного року не мала можливості працювати на власному полі, через те, що працювала постійно в колгоспному свинарнику. Замість неї на своїй урожайній ниві працювали Співакові дочки Одарка і Манька. Працювали кожного дня дуже помалу, бо були виснажені голодом і холодом.

Олі прийшлося цілими днями доглядати братика Петра. Хлопчик після психологічної травми був дуже примхливим. Він, бідолаха, не міг, як колись, говорити і звертався на мигах, які нерідко неможливо було зрозуміти, і це його

і того, хто з ним спілкувався, дуже дратувало. Нерідко ці прикрі непорозуміння завершувалися істерикою або гіркими слізьми.

Крім Петра, Олі доводилося кожного дня пильнувати сусідського хлопчину Ваню. Його мати, Марія Потапова, коли десь ішла з чоловіком, то чотирирічного синка замикала в хаті, бо боялася, аби він не пропав, бо того голодного, 1933 року, дуже багато дітей, дорослих людей пропадало. От так десь підуть шукати їжі і вже, бувало, додому не вернуться. Помирають від голоду у тій дорозі, і ніхто їх не дошукує.

Але Ванько сидів у хаті замкнений і весь час невідлазно від віконця, в якому була розбита шибка. Він благав Олю кволим голосом, аби вона йому носила зелених листочків з вишні, які щойно розвивалися. Це була єдина страва, якою ця зголоджена, виснажена дитина живилася. Листочки Оля давала крізь розбиту шибку, він витягував із щілини, їв їх з апетитом і просив цієї страви, а дівчина, заливаючись від жалю сльозами, ось так доглядала малого Ваню, на якого страшно було дивитися. Бо був то дитячий скелет, обтягнутий бліденькою шкірою, крізь яку просвічувалися всі його кісточки. Перегодом цей хлопчик помер, і його закопали у садку під вишнею.

Цей негарний вчинок, що стосувався християнської моралі, ніхто не осуджував в ту жахливу годину голодомору. Людська гідність, суспільна духовність штучно була відхилена від людей. Тоді кожна людина чи дитина намагалася хоч чим-небудь заспокоїти виснажений, зголоджений шлунок. Всі нишпорили, шукаючи їстівних корінців, рослин, листочків кропиви; вичавлювали з гнилої картоплі крохмаль, з якого варили сякий-такий кисіль. А смерть косила поголовно, трупи просто-на-просто закопували, де завгодно.

Ганна Співачка просила в молитвах своїх, аби Господь допомагав їй вберегти дітей від голодної смерті. Недоїдаючи, носила дітям своїм так званий пайок з колгоспної кухні. Якось-то після роботи ледве доволочилась до хати, сіла на призьбу і вже піднятися не змогла. Діти поприпадали до матері, обливалися гіркими сльозами. І саме тоді підійшла до них з торбою прошачка.

– Чого ви плачете, нещасні діти?…

– Наша мати помирає…

І справді – все тіло заклякло, ознаки життя згасли. Прошачка дістала з торби глечик кислого молока, притулила до губ Співачки, в якої в ту мить відкрилися очі. Ця невідома, проте великодушна, жінка поділилася випрошеними сухарями і до дітей мовила:

– Доглядайте, діточки, свою матір. Вона житиме вам на радість довго.

Отож, як кажуть, світ не без добрих людей, з-поміж яких мешкав у Телешівці добрий чоловік, що звали його в селі Мадяр, бо був він полонений росіянами в часи Першої світової війни з числа Австрійської армії. Але він гарно говорив українською мовою і одружився з телешівською дівчиною Федорою. І взявся він безкорисливо допомогти Співачці в її тяжкій біді, тобто він наполегливо

клопотався, аби повернули їй хату на тій підставі, що вона немічна вдова, добре виховує своїх працьовитих, чемних дітей, дуже сумлінно працює в колгоспі на постійній роботі.

Врешті стадо свиней зі Співакової хати забрали і сказали Ганні, щоб переходила жити з чужої хати у свою, Яковом Співаком збудовану. Своя хата!… Хоч понівечена, але вона своя. Ганна Співачка сльозами великої радості разом зі своїми дітьми обмивала пороги своєї рідної хати. А малий Петро з великої утіхи заговорив:

– Наша хата!…

І з того часу, хоч заїкаючись, та все ж таки почав говорити. І тому-то Співачка упродовж свойого довгого життя завжди добрим словом згадувала Мадяра, завдяки моральній підтримці якого під час того її безвихідного становища проник крізь свинцеву завісу кривди і свавілля промінчик доброї надії, що радував її зголоджених, знедолених, позбавлених батьківської опіки дітей, зогрівав її душу в гіркі хвилини тодішніх страждань, що переслідували всіх на кожному кроці.

Приміром, рідний Ганнин брат, Пилип Шугалія, довідавшись, що їй повернув колгосп хату, з добрим наміром завітав до сестри, щоби хоч трохи полагодити дуже понівечене хатнє добро. На порозі Співаччині діти свойого рідного дядька не впізнали. Колись гладке рум'яне лице його поморщилося на сушеницю. Стояв з паличкою на порозі худий, виснажений, сутулий дідок. Говорив ослабленим голосом:

– Прийшов, сестро, допомогти тобі лагодити хату, – і закашлявся гірко.

– А ти подужаєш, Пилипе?… Ти тільки подивися, що тут наробилося стадом свиней за цілу зиму…

– Не знаю, чи зможу. Але хочу, бо відчуваю, що мій кінець не за горами.

– Та ти, братику мій, сідай, відпочинь.

І присів Пилип. Підпер обома руками свою важку заклопотану голову. В такій позі і скінчив цей добрий чоловік своє життя. Не пішов він додому своїми спухлими від голоду ногами, хоч там нетерпляче чекала дружина Ониська, голодні діти – малий Кирилко та Парасочка. Його відвезли, мертвого, фірою.

І знову не дають спокою Ганні страждання, що чатували тоді кожну людину, бо ніхто не був упевнений в тому, що повернеться з дороги додому. Ніхто не знає і не знатиме, скільки то людей забрала голодна смерть. Їм не дзвонили похоронні дзвони, не відправляли панахиди, не співали церковні хори, не ставилися хрести, не горіли свічки. Їх просто-на-просто закопували, щоби в такий спосіб затаїти перед народом, перед білим світом той тяжкий, нечуваний злочин.

Проте, як знаємо, злочинні дії неможливо закопати. Чи в глибокому океані втопити. Вони в пам'яті народній вічно будуть жити.

[Підпис] В.Стеф'юк
20 квітня 2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТЕЦЬ Олександри Прокопівни,
1923 р. народження
(с. Велика Киріївка Бершадського р-ну Вінницької обл.)

В 1932 р. в нашому селі організувався колгосп. З цієї причини у людей забирали реманент (рала, молотарки, борони і т.д.), люди не мали змоги обробляти землю. Активістами села, а також представниками з организацій двадцятип'ятитисячників (які були прислані Комуністичною партією для створення колгоспів), забиралась і худоба. Внаслідок цього в 1933 р. розпочався голод.

Наша сім'я складалась з 7 чоловік. Їли лободу, кропиву, цвіт акації, липи. В колгосп батьки ходили на прополку цукрового буряка, а ми, діти, проривали цей буряк і молоденькі бурячки забирали додому, варили їх. Активісти забирали все до зернини, висипали навіть з горщиків. Тим, хто працював у колгоспі, 2 рази в день давали баланду. Заради цього люди і йшли в колгосп, щоб вижити. Бували випадки, коли люди їли котів, собак, а також маленьких дітей, які пухли від голоду, дорізали і варили. На той час в селі проживало 100 сімей, бо більша половина померла.

Записала А.Кільчицька.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТЕШЕНКО Олександри Іванівни,
1926 р. народження
(с-ще Анінка на Дніпропетровщині)

У нашому селищі найбільше постраждали "середняки" – так їх називали. Це були такі ж люди, як і всі, з тою різницею, що мали якісь знаряддя для обробки землі. До колгоспу вступати вони відмовились, і потім у них забрали все, що тільки можна було.

Вимерло народу у нас – більше половини. Зранку ще людину бачиш, розмовляєш з нею, а в обід вже дивишся, як її на одноконці везуть ховати на кладовище разом з багатьма другими. Картина страшна – у людей, які мерли з голоду, тіло не дубіло, і от проїжджає повз тебе ця упряж, а руки, ноги мерців звисають з країв, при вибоїнах хитаються як вірьовки… То й, не дай, Господи, знову таке пережити.

Багато було у нас випадків людоїдства. Одна жінка зварила своїх малих дітей, щоб не вмерли з голоду, так її приїхали і забрали "чекісти", і більше ніхто

про неї нічого не чув. Також "чекісти" забирали й інших, невинних людей. Одної ночі до сусідської хати під'їхала підвода. Вранці ми дізналися, що забрали сусіда – вчителя, так ніхто його після того й не бачив. Де дівся – невідомо.

[Підпис] О.Стешенко

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТИСЯ Федора Давидовича,
1915 р. народження
(с. Хащеве Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

До начала голода семья наша жила в достатке. Было все: овощи, фрукты, мясо, сало и т.д.

Но настал голод, и люди начали экономить запасы продуктов. Рыли во дворах траншеи, где прятали буряки.

Зерно и худобу отобрали у людей сразу, даже и то, что запрятали в землю. Люди голодали и умирали. А те, кто выжил, остались под впечатлением и страхом голодной смерти.

Записав О.Почтовик.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТОЛИГИ Марії Кирилівни
(м. Фастів на Київщині)

Я жила тоді в селі Мала Снітинка. Ой, було горе, було. Кропиву їли, лободу, кору – та що завгодно, аби животи набити. Черепашок з річки приносили, середину видовбували і їли. То в кого тільки живіт болів, а хто помирав від того... А мерли ж тоді люди, як мухи. Мені самій доводилося ями копати, хоча ще тільки 13 років мала. Добре запам'ятала, як комсомольці та партійці по дворах шастали та харчі вигрібали. І під кущиками, бувало, перекопають, корінці повиривають. А самі вони гарно жили? Де там в чорта гарно! Але чомусь же робили це. Навіть горобців ловили! Сачки ставили, аби діти попід стріхами ловили увечері, коли пташки вже посідають. Парили їх окропом, а м'ясо таке червоне-червоне та пісне, як галушка. То була смакота! Хліба ж не було. Хто сміливіший, збирав колоски на викошеному полі. А сусідку мою зловили і 3 роки тюрми дали за ті збирані колоски.

Записав Я.Кльоц.
Вісник Сквирщини". – 1994. – 2 липня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТРАТИЛ Анастасії Сидорівни,
1923 р. народження
(Дніпропетровщина)

Родилась я в с. Рудка Царичанского р-на Днепропетровской области.

Семья наша состояла из 7 человек. Кроме отца и матери, у меня были еще три сестры и брат. Родители работали в колхозе "Ударник". Вступили в колхоз добровольно. Отец был заместителем председателя колхоза, мать работала дояркой. Был свой клочок земли, но из-за работы в колхозе родителям некогда было обрабатывать свою землю. А тут еще по хатам начали ходить и забирать еду вообще. Кто ходил? А свои же и ходили. Приходят, по двору рыскают. Ищут, может, что-нибудь утаили от государства.

Помню, мама банку фасоли спрятала и кочаны кукурузы в крышу хаты повтыкала. Это единственное, что удалось спасти. Хорошо еще, что корову нашу не забрали. Молоко у нас было, мы его продавали на базаре и покупали пшено – 3 руб. за стакан. На базаре людей толпы были, много кто продавал, в основном, одежду, но кому она была нужна?

Когда начался голод, отца нашего осудили на 8 месяцев и забрали в тюрьму. Забрали за то, что он, как заместитель председателя, приказал раздать людям немного продуктов из запасов колхоза. Пока отец сидел в тюрьме, нашей семье очень тяжело было. Вместе с голодом болезни всякие начались, люди пухли. Так от болезни умерли Тоня и Вера. Мы продали корову. А когда отец вышел, у нас в доме ничего не было. Деньги кончились, один буряк остался. Отец, помню, как зашел, так сразу и спросил, что у нас есть. А увидел, как мы живем, то пошел к другу в соседний колхоз "Победа" и принес полмешка зерна. Правду говорят: "Не имей сто рублей, а имей сто друзей". Несколько раз он с друзьями ездил в город, откуда привозил что-нибудь поесть.

Как мы только не выживали! И кочаны толкли, мешали траву, терли курай (перекати-поле), мешали лободу и делали блинчики. Иногда, когда удавалось, ловили сусликов.

Знаю, что в 1933 году голод был сделан специально. Урожай тогда был, была выкачка хлеба и всех продуктов. А зачем это делали, не знаю.

Людей очень много умерло. Может, полсела, а, может, и больше. Дед у нас был. Корнеем звали. Так он хоронил умерших от голода. А когда уж сил не стало, то просто свозил их на кладбище, чтоб похоронить позже. Помню, едет он на телеге, видит труп на дороге, зацепит его крючком и волочит к кладбищу...

Записав О.Чепурко.
7 грудня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТУПАКА Василя Івановича

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Коли почався голод, мені було 6 років, і я все дуже добре пам'ятаю. Такого жаху я ніколи більше не бачив, цього не можна забувати. Я згадую, як ми малі, а нас було троє дітей, завжди хотіли їсти. Ми зовсім не могли думати про щось інше, як тільки про їжу. Ми їли різну траву, коріння, були худі, як ходячі скелети. Варили юшку з кори, з трави. Я коли бачу, що лежить на смітнику шматок хліба – плачу. Цей шматок міг урятувати тоді комусь життя. Ми не вірили, що колись досхочу наїмося хліба.

За щастя вважали окраєць хліба, спеченого з тертого буряка, бур'яну й жмиху. Від голоду страждали й помирали не якісь ледарі чи нероби, а люди, що все життя чесно трудились.

Мама готувала оладки з кори бересту, мерзлої картоплі та юшку. Не було ні сліз, ні жалю, а якась байдужість. Тинялися по селах. Як вижив – не розумію, але з тих пір не можу наїстись, завжди переживаю, а якщо завтра не буде хліба?

І було це за часів радянської влади, за яку боролись. Ми, українці, були цій владі непотрібні. Страшно про це говорити й думати. Але забути не можна.

Записала Т. Личаченко.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТУПАК Галини Михайлівни,

1920 р. народження

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Мені було десь 12 років, коли настав голод. Ми дуже полякались тому, що не було чого їсти. Був спиртовий завод, то брагу крали і їли, картоплю мерзлу, огірки. Нас у сім'ї було багато, найменший брат помер ще маленьким від голоду. Варили їсти з проса лупу, сім'я товкли і їли. Брати старші знаходили конячі копита і їли їх.

На той час жити було важко, люди мерли, але хто як міг, так і виживав. Батько й мати ходили і крали, щоб могли врятувати дітей від голоду, а старші брати і сестри теж ходили красти. Ця історія останеться у наших серцях назавжди, і не хочеться, щоб вона повторилась.

[Підпис] Г.Ступак
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТУПАК Любові Данилівни

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Важко навіть через півстоліття ступати болючими стежками трагедії. Не віриться, що тут, в Україні, раптово зник хліб, і люди залишилися без зернинки. *Я народилася 1927 р. в Запрудді. Протягом голодомору 1932–1933 рр. я теж там жила, разом з 7 сестрами та матір'ю.* Мого батька було розстріляно на війні в 1917 році. В роки голодомору без батька нам було дуже важко тому, що одна мати не могла нагодувати такий табун дітей. В ті роки мати працювала в колгоспі, і коли почався голодомор 1932–1933 рр., матір примусили принести в колгосп пшеницю, картоплю, і все те, що вона придбала своїми руками. В неї не було вибору – вона все віддала в колгосп, хоча знала, що без цих харчів не вижити.

Дуже тяжко наша родина переживала зиму 1932 року. Нічого їстівного ми не мали, ще й до того було дуже холодно. Й досі пам'ятаю той день, коли мати наламала очерету та вирвала десь кілька буряків, в той день ми натопили піч і дуже раділи принесеній матір'ю їжі. Але з кожним днем голодували все більше і більше. Згодом ми почали їсти колоски пшениці, які залишилися на полі, та качани кукурудзи, з яких мати нам інколи пекла млинці. Ми були їм дуже раді.

Було навіть таке, що в деякі дні до нас в хату приходили незнайомі люди і забирали все до крихти – не залишали нічого.

Коли настала весна, то матері стало трохи легше. А згодом ми й самі ходили шукати собі харчі, чим і рятувалися. Тоді нам мати варила суп з молодої кропиви, і казала: "Їжте цей суп – він зміцнює сили". Мабуть, саме такий суп та материнська турбота допомогли нам вижити в часи голоду.

Записала І. Сокол.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТУПАК Олени Вікторівни,

1920 р. народження

(с. Варварівка на Дніпропетровщині)

Голодомор ми пережили дуже тяжко. Моя мати (батька в мене не було), щоб вигодувати мене і двох братів, працювала, збирала гриби і різні трави, сама недоїдала, віддавала все нам. Взимку вона померла. Ми залишились самі. Оскільки я була самою старшою, відповідальність лягла на мене. Були люди, які нам допомагали. Так, бабуся Галина, яка жила по сусідству з нами, встигла

сховати мішок пшениці, якою після смерті нашої матері з нами поділилася. В нашому селі померло дуже багато людей в зв'язку з цим лихом.

Записав І.Жевжик.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СТУПКИ Лідії Пилипівни

(с. Бородаївка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Виламали двері нашої хати, і уломився гурт сердитих людей. Від мене і старшої сестрички видерли клунок пшениці і забрали. Ми дуже кричали, в хаті більше нічого не було, а ми їсти хотіли.

Я в голодовку 33-го чудом вижила. Ходила до школи. У школі давали нам по черпаку баланди, так тоді називали ту юшку, вона була ледь сива. Ми знали, що голод зробили нелюди, що пролізли в керівництво. Їхні діти бігали, гралися, а ми ледве пересувалися, худі, лише шкурка була і кісточки. Ходили обірвані, не було чим прикрити наготу. До школи ходили не вчитися, а за тим черпаком баланди. Що за навчання, коли хочеться їсти? Це були не діти, а тільки тіні. В один клас ходила дівчинка голови колгоспу, вона приносила до школи пляшку молока і млинчики. Я хотіла їсти і крала їжу у неї. Та дівчинка скоро все помітила і стала тримати їжу біля себе.

Із нашої сім'ї помер брат. А я, сестри і мама вижили. У нас була корова, мама нею орала, за це давали по шматочку хліба. Сестра копала і теж мала шматок хліба. Хліб вони приносили і мені.

У нашому селі померло дуже багато людей, переписати їх усіх неможливо. Був один чоловік, який возив мерців на цвинтар і кидав у яму. Там братських могил було кілька. Люди знають, де вони. А тому ми всим селом просимо, щоб люди не забули про той страшний час.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СУКАЧА Сергія Сергійовича,
1924 р. народження

(м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

Я народився в селі Катеринопіль, що знаходиться недалеко від станції Божедарівка Дніпропетровської області.

В мого діда було три сини: Петро, Микола, Сергій, і три доньки: Дуня, Анна, Юля. Юля померла ще малою.

В той час їх називали середняками. Дітей було багато, а землі – не дуже. Було в них 2 корови і 2 коня, тому землю гуртом обробляли. Батько помер рано.

Коли почалася колективізація, багачі почали розпродувати своє майно. Частину вони продавали, а частину залишали. А Сукачі були дуже віддані землі і що змогли, те й купили у багачів, щоб обробляти землю: сіялку, віялку, ще щось. Багатії продавали це дуже дешево.

А потім, десь у 30-х роках, коли вони вже самі трохи забагатіли, почали будуватися: Сергій побудував дім, тоді і Петро почав будуватися, а Микола залишився жити у батьковій хаті.

Колективізація прийшла і до них. Бо спочатку розкуркулювали тих, у кого були батраки, а потім і тих, хто розбагатів своєю працею.

Дуня вийшла заміж, Ганна – теж, а мами вже на той час не було, і тому Миколу вигнали з батькової хати. Він купив собі у цьому ж селі маленьку хатку і в ній прожив все своє життя.

Петро, коли почали розкуркулювати, покинув свій дім і все своє майно. І переїхав у Кривий Ріг, де й помер.

Сергія розкуркулювали пізньою осінню. Він і жінка Уляна з усього майна узяли тільки дві маленькі торбинки і з двома дітьми пішли до станції Божедарівка, а звідти поїхали у місто Дніпродзержинськ. Там жили вони спочатку у землянці, а потім у бараці на Шанхаї.

Сергію вдалося влаштуватися чорноробочим на заводі (таких як він, розкуркулених, за людей не вважали), а Уляна допомагала у столовій. Їсти у хаті нічого не було, дітей годувати не було чим. В той час діяла карткова система. Але отоварювати картки було нічим. За хлібом займали чергу звечора, а до ранку в черзі вже сиділи померлі.

Уляна за роботу одержувала не гроші, а щось трошки поїсти. Вона сама майже не їла, а все несла дітям.

В той час у місті дуже хворіли люди дизентерією і віспою.

І ось раптово Сергій, Уляна і Василько захворіли дизентерією. За тиждень не стало Уляни, Сергія і старшого хлопчика Васі. А молодший – Сергій, це був я, залишився живим і пішов блукати по світу. У той час мені йшов дев'ятий рік. Як я вижив, і сам не знаю…

Запис: Н.Сукач.
1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СУПРУНА Антона Харитоновича,
1920 р. народження
(с. Власівка Кременчуцького р-ну на Полтавщині
(нині Світловодський р-н Кіровоградської обл.)

Наша сім'я в 1933 р. налічувала 13 осіб: батька і матір та нас 11 хлопців – ціла футбольна команда! Звичайно, нелегко було нам виживати в часи тотального голоду, але наша сім'я працювала у колгоспі. За місцем роботи нам видавали гарячі пайки. Вдома ми утримували корову, було молоко. З гнилої картоплі, яка залишилась в колгоспі, ми випікали блинці (бодай їх не довелося їсти зараз!). Щавель, дика цибулька, інколи риба були нашими основними харчами.

В сім'ї ніхто не помер, але людей в селі померло дуже багато і особливо в той час, коли вже з'явилось зерно, зелені груші, яблука, абрикоси. Поїдання цих продуктів призводило до запалення органів травлення. Тоді ніхто не пояснював, як треба виходити з голоду.

Були випадки і канібалізму. Говорили в селі, що один чоловік вбив свою дружину, варив її м'ясо і так годував своїх дітей (прізвище не називаю), оскільки ці діти в даний час мешкають у нашому селі. Багато людей пропадало невідомо де, їх ніхто не розшукував, тому що люди помирали прямо на вулицях. Їх підбирали і хоронили в загальних (спільних) могилах по 8–12 чоловік. Були випадки, коли людина непритомніла, а її хоронили разом з померлими.

Записав А.Супрун.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СУПРУН Віри Сергіївни,
1918 р. народження
(с. Жовтневе Менського р-ну Чернігівської обл.)

Наша семья: (отец, Сергей Петрович Супрун, мать, Ефросиния Афанасьевна, сыны: Григорий й Яков, дочь Ганна, 1904 г. рождения, Мария, 1915 г., Вера, 1918 г., Ольга, 1923 г. рождения, Николай, 1925 г. рождения.

Григорий умер в 1923 г. Он был студентом Харьковской сельскохозяйственной академии. Последний год его учебы был очень тяжелым. Из рассказов мамы, была очень холодная и снежная зима, всех студентов посылали расчищать снег, жили они (несколько человек) на частной квартире, у их хозяйки была железная печка, где они сушили свою обувь, но "высушили" так, что утром, когда он стал

обуваться, а, может, обулся, сапоги потрескались, а снег нужно было расчищать, и он простудился и заболел. На рождественские каникулы приехал больной, но каникулы кончались, и ему нужно было ехать. Мама очень плакала, просила: “Сынок, ты еще нездоров, побудь дома”, (это я запомнила), а он говорил: “Я должен ехать”. Через несколько дней его привезли друзья, сам он уже приехать не мог. Врачей не было, а лечили своими средствами. Зиму проболел. Кто-то посоветовал маме приготовить сосновые молодые побеги с медом, потомить в печке и поить. Мама это сделала, но ему стало хуже. Тогда мама с горя выпила большую дозу, и ей стало очень плохо, она упала. В углу двора лежал хворост, там она и лежала. Незадолго до этого на рождество родилась Оля и была совсем маленькая. У нас всегда на рождество была украшенная елка. Когда Оля закричала, я сняла с елки игрушку и стала трясти перед ее глазами, но мама мне сказала: Она еще не видит эту игрушку, а Гриша, посмотрев, сказал: “Это родилась то ли комсомолка, то ли коммунистка”. Его предсказание сбылось.

Мама пролежала до самого вечера на том же месте. Олю Маня носила, а малышка все плакала. Видимо, хотела есть. Помню, как соседка взяла ее, видимо, хотела покормить, но ребенок еще и есть не умел. Соседка сунула ей в ротик свою грудь, а на грудь лила молоко, чтобы ей попало в ротик. Маня ребенка и в крапиву бросала (ей подружка посоветовала). Мане же еще не было 8 лет, так и не было своего ума.

Вечером приехал отец с поля, мы все плачем и не знаем, жива ли мама.

Гриша умер, похоронили его возле церкви, там уже было, наверное, три могилки. Когда он был еще здоровый дома на каникулах, к нему приходили друзья, у него была отдельная комната, вход в нее был из сеней, была там печка, и зимой комната отапливалась. Друзья – такие же студенты, как и он, пели песни, играли на струнных инструментах, веселились и радовали всех.

В нашем селе были помещики, у них был очень красивый дом, очень большой сад. При советской власти землю у них отобрали, и жили они за счет того, что летом к ним приезжали из городов отдыхающие дачники, останавливались у них. Старая седая помещица и ее дочери очень уважали Гришу, он у них был желанным гостем, и когда его не стало, они приглашали Галю, а однажды с Галей была и я в этом доме. Угощали нас там бисквитным тортом, хотя тогда я и не знала, что это такое. А в 1928 или 1929 году их выслали, не знаю, кто там после жил, дом их был на той же улице, где школа. Яков умер через год весной, когда разгораживали кошару. Носили плетни отец, мама, Галя и Яша. Яша споткнулся или оступился, упал и ударил ногу ниже колена. Но это же весна – работа началась, и целое лето он работал с отцом, а осенью его повезли в Сосницу в больницу. Ему предложили ногу ампутировать, а какой же он работник без ноги... Привезли обратно, но ненадолго, через какое-то время опять повезли, где ему трижды пилили кость, пока всю ногу не отпилили. Домой вернулся на костылях

без ноги. Однажды был он на свадьбе товарища, дело было летом, было очень жарко, я это тоже помню, оттуда со свадьбы пришел, и у него началась горячка. На 3-й день он умер. Вот какое горе было родителям, до меня еще тогда не доходило это большое горе, хотя и жалко было братьев. Гриша привозил игрушки и леденцы, когда приезжал домой.

Хата у нас была под железной крышей и с перекатом. Под окном, которое выходило на улицу, росла яблоня. Она очень красиво цвела, яблочки ее были не очень вкусные, но красивые. Рядом – куст сирени и еще кое-какие цветы, с другой стороны росло несколько вязов, они тоже были очень красивые, еще дальше – сирень под окном, где находился Гриша. В амбаре в закромах – зерно, а под амбаром неслись летом куры. Сад, за садом соседский дом, их сад – почти до самой речки. Весной, когда разливалась река, вода заливала и часть их сада, но площадь у них под садом была небольшая и за нашей клуней рядом с их садом у нас еще был огород, за клуней – ряд вишен, а внизу сажали капусту, буряки и огурцы. Речка в то время была полноводной, за речкой – луг, а над речкой деревья. И от этого речка казалась еще величавее, местами она была глубокая, и там росли белые лилии – царственная красота. Было в реке много рыбы, и отец тоже иногда рыбу ловил. А были и настоящие рыбаки, которые ловили неводами, и говорили, что были в нашей речке даже сомы. За речкой – луга до самой Десны, а дальше – лес в сторону села Бутовки на горке, очень красивый дубовый лес. 1928-го или 1929-го года его вырубили, и гора стала голой. Весной, когда разливалась Десна, затоплялись все луга до самой Лоши. Были луга и братьев Супрунов у Десны, травы высокие, а в сторону Макошино – еще лес недалеко от нашего сенокоса. Протекал у края леса маленький ручеек, и над этим ручейком летали маленькие стрекозки с разноцветными крылышками: розовые, голубые, зеленые – просто чудо. Вот увидела такую красоту в далеком детстве и до сих пор помню этот райский уголок.

Косили дружно. У дяди Ивана были сыновья и у дяди Евдокима тоже, а у моего отца, Сергея, уже не было сынов, и наверное, он уже просил и нанимал косарей.

Я с сестрой Маней по очереди, а Петя Евдокимов с Олей пасли коров, но она мало пасла, ведь на 2 года была моложе меня, да к тому и самая младшая в семье. Утром надо было рано вставать и коров гнать через чужие сенокосы через 2 брода на свой луг, так назывался грудок, где никогда не косили, а только пасли коров. Здесь же проходила железная дорога Бондаровка–Макошино, тут был и макошинский сенокос, разделяла сенокос наш от макошинского канава. За коровами следи в оба, в канаве росла лоза, и там гнездились птицы, и если к ним подходишь, они, бывало, чуть не падали на головы, и мы боялись, что они будут клевать нам в голову, чтобы на линию не зашли или на чужой сенокос. А то еще хуже: коровы, в которых маленькие телята, домой могли побежать. Бежишь за ней через эти броды, а она передумает домой бежать, а свернет

в чужие луга, а травы же высокие. Вот однажды и со мной такое было, потеряла корову. Знаю, в какую сторону она побежала, да не вижу где. Но вместо того, чтобы за коровой идти, побежала я домой, горло мое пересохло, даже голос пропал, говорить не могу, еле объяснила, что и как. Пошла Галя, нашла корову и пригнала домой. Очень не хотелось пасти коров в праздники, и мы с сестрой Маней иногда скандалили, никому не хотелось, а все равно надо, больше было некому.

Отец был тружеником, и так же нас приучал трудиться от зари до зари, а, может, он бы нас и не так приучал, да не было у него помощников, а поэтому он Маню брал с собой в поле и приучал ее за плугом ходить, а ей было всего 13–14 лет. Я только пробовала скородить. Зимой отец очень рано вставал, срывал луковицу, очистив и порезав ее в миску, смазывал олией. Поест с хлебом и идет молотить, потом встает мама, растапливает печь, готовит свиньям картошку, готовит снидання и обед. Когда рассветет, отец идет снидать. И так каждый день, пока весь хлеб не перемолотит. Маня тоже вставала рано, но и меня будила, толкала меня под бока, если не встаю, дел было много, нужно с осени трепать да мять лен, а еще и вышивать надо, но это уже зимой. Но как ни тяжело жилось, но и радостно, детишек было в каждом дворе много. Зимой с горки на санках катались, летом купаться бегали, а пойдут грибы – за грибами ходили – это очень интересное занятие, и я очень его любила. Однажды Оля Евдокимова позвала меня: “Пойдем сегодня в лес. Приходи к нам и с нами пойдешь”. Сестры Мани не было, а мама с отцом что-то в клуне делали. Меня в лес не пустили, приказали сидеть дома, и если проснется братик, колыхать его, но я про себя решила: “Ладно, все равно я уйду, и немного погодя пошла за хату, перелезла через плетень (через калитку нельзя, так как она закрыта на задвижку). А если я выйду, то кто-нибудь может зайти во двор, а клуня далеко, и никто знать не будет, а, вдруг цыгане зайдут. Бегом прибежала, а они уже пришли и принесли маслюков. “Раз опоздала в лес, – говорит дядына, – то садись грибы чистить”. Села и сколько очистила, уже не помню, а тут в сенях голова мамы. Спрашивает, здесь ли я, а потом только открыла двери и лозиной перекрестила меня по спине и плечам, и погнала меня, как скотину, с лозиной через улицу домой. Ох, как же мне было стыдно. И так я боялась, что вдруг увидят соседи, что меня с лозыной мама гонит домой.

А как было весело в праздники, зимой перед рождеством на кутью. Почти не ели целый день, убирали в хате, готовились к празднику. Кутью варили и ставили в святой угол, а вечером собирались за столом всей семьей, вечеряли, и кто с первой ложкой кутьи закашлялся, то тот уже не жилец. (Так Гриша только взял в рот ложку кутьи и закашлялся. И это была последняя его кутья). А потом ходили колядовать. Новый год ожидая, мама пекла заранее коржики, чтобы было что дарить, когда придут христославить. Мы с Маней залезали на печь и через камин смотрели, как мальчишки посыпали зерном, поздравляли

с новым годом и желали хорошего урожая. Горела лампадка, было очень торжественно. А Пасха Христова – такой большой праздник: колокола целый день звонили, а перед Пасхой всю ночь в церкви была служба, и так и остались в моей детской памяти эти торжества. Шли храмовые праздники, когда приходили и приезжали из других сел родственники, дивчата соберутся нарядные, в лентах да в монистах, а как запоют – стены дрожат – такие сильные голоса, а я смотрела на них и думала, как им хорошо, что они уже взрослые, а они, наверное, думали, как хорошо нам еще маленьким – никаких забот. Галя умела шить, и перед праздниками к ней очень много приносили шитья, умоляли к празднику пошить обнову. Если это было летом, они за нее шли в поле работать, а зимой тоже приходили, когда нужно постирать белье, на речку шли. Но бывало и так, что она всю ночь шьет, а утром идет в церковь петь в хоре. К нам по вечерам в зимнее время приходил дьяк. Он недалеко жил на нашей улице. Очень много вечерами рассказывал про войну. Кто шил, кто прял, но помню, как он говорил: "Заходишь в дом – все открыто и все есть, а хозяев нет, бери, что хочешь, да зачем и кому, может, и самому недолго жить". Однажды весной Галя с подружкой запрягли лошадь в телегу и повезли картошку на хутор, где жил дядя Иван. С ними и я поехала, а конь у нас был пугливый. Только переехали переезд, он, видимо, испугался поезда, и понесся галопом. За поворотом была большая лужа, а по сторонам стояли деревья. Как раз на средине этой лужи воз колесом зацепил дерево и перевернулся. Оторвались оглобли, и конь поскакал дальше, а я и остальные в луже под возом оказались. Они сразу как-то выкарабкались, а обо мне вспомнили потом. Нужно было поднять воз. Кое-как подняли, вытащили меня из грязи, воз остался, а мы втроем пошли в хутор. Конь прибежал через какое-то время и остановился, видимо, понял, что сделал глупость. На хуторе меня обмыли, всех переодели, а наши двоюродные братья Федор и Василий пошли выручать воз и что было на возу. Они уже были взрослые.

На хуторе у дяди Ивана был очень большой сад, был там и лес, за садом – сажалка – в ней караси. Лесов там было много, небольших. Мы ходили по грибы в эти леса, но в последний год было все вырублено, а остались пни, и от пней пошли молодые побеги, получилась молодая роща. Когда брат Коля подрос немного, что можно было его оставить, а маме нужно было ехать в поле, а, может, где-то грядки посадить, мы с Маней должны были смотреть его, а корову, когда придет на обед, подоить и молоком напоить брата. Но доярки из нас были плохие, со стакан мы кое-как надоили, остальное теленок высосал, но молоком брата напоили.

В 1929 г. я закончила 4-й класс. Весной даже были экзамены, на экзамены пришло нас очень мало, а дальше учиться кулацким детям было запрещено, а у меня какое-то желание появилось, хотелось дальше учиться, хотя я училась посредственно. Маня училась очень хорошо, и память у нее и прилежность была, но она проучилась всего 3 зимы, а дальше не смогла – заболела, у нее было

малокровие. Учителя говорили, что Маня похожа на Гришу. Гриша тоже учился очень хорошо, и поэтому учителя уговорили маму отдать его в гимназию в Сосницу, которую он закончил на отлично. Отец в то время был на войне. Про меня говорили, что я похожа на Яшу, а как он учился, не знаю, но знаю, что отец, когда Галя очень хотела хоть немного поучиться на портниху, сказал, что учить больше никого не будет, одного уже выучили.

В этот, 1929-й год, стали обкладывать отца налогами. Все зерно он уже выскреб из закромов, а налог еще и еще требовали. И когда уже совсем нечем было отплачиваться, пришли к нам из сельсовета, описали все имущество и нас выселили в чужую дырявую хату за селом. Не было у нас ничего: ни хлеба, ни молока, ни картошки. Немного нам дали соседи, с которыми мы жили в своей хате, некоторые люди приносили молока. А мы, дети, радовались. Кругом был лес, молодой сосновый. С Маней мы на саночках ездили в лес, обламывали сухие ветки и везли домой топить печь, а радовались тому, что летом будем ходить в лес, а, может, пойдем работать на железную дорогу и будем жить. Мама молилась Богу и всех нас заставляла: “Молитесь!” Она знала молитвы, и вечерами мы становились на колени и за мамой повторяли молитвы. Наверное, Бог услышал наши молитвы, а поэтому и попали на высылку. Не было бы нам житья в лесу, много было завистников. Соседи справа, как заходить во двор, жили бедно, но работать не любили, а залезть в огород или в сад умели, и однажды, когда Маня пристыдила соседскую дочку за то, что рвала буряки, та ей сказала, что их нужно прореживать, а то они очень густые. Вечером, когда, шла скотина с поля домой, и соседи были на улице, та соседка при всех схватила Маню, которая тоже поджидала свою корову, приподняла и бросила об колоду. Кто-то из соседских детей прибежал, сказал маме. Принесли Маню домой и думали, что неживую, но обошлось. Через какое-то время она открыла глаза. А однажды одна ровесница Гали, которая бывала часто в нашем доме, сказала: “Не хочу я такого богатства, им все время некогда, отдохнуть некогда”. Вот так и жили мы в Бондаровке. Тогда уже в чужой хате, а дядя Евдоким со своей семьей тоже в чужой хате, но в селе, и хата была лучше, чем наша, теплее, с Олей Евдокимовой мы были очень дружны. Если она придет, бывало, к нам, а потом собирается домой, я иду ее провожать и наоборот. И так мы провожаем друг дружку – то она меня, то я ее, и никак не можем расстаться. Часто я у них оставалась ночевать, но есть и у них уже было нечего. Были у нас мечты, каких только планов мы не строили, теперь вспоминаю: чувствовали мы каким-то чутьем, что больше уж никогда не увидимся.

Но вот однажды в нашу хату пришел из сельсовета какой-то дядя и объявил, что нас высылают. Чтобы мы собирались, на какое-то время, вернее, на сколько-то дней взяли питания, а у нас ни хлеба, ни муки, ни крупы – ничего не было. Но узнали об этом наши бывшие соседи: напекли хлеба и из хлеба насушили сухарей и проводили нас в дальнюю дорогу. Провожали за село, многие

плакали. 6 семей везли на станцию, и, помню, что очень много шло народу за нами, а комсомольцы – молодые ребята отгоняли их, и только у одного была какая-то винтовка, а остальные с палками. Седьмую семью привезли уже вечером, когда мы были в вагоне. Это был дед Виктор Супрун. Они жили рядом с церквой, у них был большой сад. Каким он родственником нам был, я не знаю, но и они были у нас, и мы бывали у них. Жили они последнее время вдвоем с женой. 2 их сына отсутствовали. Один уже был женатый и где-то работал на железной дороге, другой, неженатый, уехал из Бондаровки, а старики остались в своей хате, так их и привезли в вагон. Ночью нас повезли, довезли до Путивля. Там был какой-то завод. В столовой мы пообедали – 1 ведро супа на вагон. А потом нас повезли на север. Сколько дней нас везли, не помню, но однажды остановились и отцепили вагоны, открыли их, и мы увидели очень много снега. Зашел какой-то мужчина, переписал всех работоспособных мужчин, построил их в одну шеренгу, а стариков детей и женщин – в другую, сгрузили наши узлы на сани и повезли за 6 км от станции, где нам были приготовлены уже очень большие шалаши из бревен, накрытые сосновыми и еловыми ветками из тех бревен, которые были основой шалашей. Называлось это место Сухое Озеро. В этих шалашах было 2 железные печки, 4-ярусные нары, на которых местами был и снег и лед. Печки топились день и ночь, по очереди люди грелись и варили кулеши, если у кого было из чего варить. Галя тоже была с нами, но по весне к ней приехал муж и забрал ее. Еще зимой заболел наш самый маленький Коля. Наверное, у него было воспаление легких. Сначала он был с нами, а потом его с мамой положили в другой такой же шалаш под названием больница. Маму сначала не хотели туда брать, но она просилась и плакала, и все же врач сжалился, взял ее. Но сохранить последнего сына она не смогла, он умер.

Где-то в июне месяце нам сказали собираться опять и идти на станцию. Погрузились в вагоны, паровоз подцепил и повез нас в обратную сторону. Сколько радости было у людей: везут опять нас домой, на Украину, но радость наша была недолгой. Километров 12–15 – везли нас на ветку, отцепили вагоны и велели поскорее выгружаться. Это была Биржа. Протекала здесь река Кеньга, по ней из глубинки сплавляли лес, а здесь его рабочие вытаскивали на берег, распиливали, корили, он подсыхал, потом грузили в вагоны для отправки. Было несколько бараков уже рубленых из бревен, была и столовая для рабочих. Нас с узелками километров за 5 по лесной тропе погнали к реке Вайшуге. Кеньга как раз впадает в реку Вайшугу. Она небольшая, но очень быстрая, вода в ней очень прозрачная, местами глубокая, а местами мелкая и порожистая. Вайшуга впадает в Северную Двину, а Северная Двина – в Белое море. Из моря для нереста заплывает в эту реку семга, вернее, когда-то заплывала. Поселили нас в барак. Назывался он черным. Сначала поселили на речке Кеньге, но отцу отсюда далеко было ходить на работу. Потом мы перешли ближе к тому месту, где строили поселок, в лесу рубили лес и построили к зиме несколько бараков.

Мы с Маней, когда поспели ягоды, ходили по ягоды и носили вольным рабочим, а они нам давали кто хлеб, кто кусок рыбы, а однажды пришли, то еще рабочих не было с работы, и молодой повар, еще парнишка, варил на улице в котле рабочим ужин и нам предложил поесть. Налил нам в тазик супа из сухих овощей, налил много, но хлеба, видимо, у него не было, но мы и без хлеба поели. А потом пошли грибы, соберем грибов – красноголовцев, сыроежек, приносим. Мама наварит, и когда есть хоть немного крапивы или лапши (получали в посылках), заправляла мама – то это было объедение. Так мы лето прожили. Наступила осень холодная. Мне предложили идти в няньки, и я пошла в семью железнодорожника. У них – 4 детей, самая старшая была ровесница мне, а самой маленькой – 4–6 месяцев. Была у них корова, а жили они от станции в 10–12 километрах. Магазин был на станции. За пайком хозяйке нужно было ходить на станцию, и старшая девочка ходила в школу тоже на станцию. Маленьких не с кем было оставить, да и за коровой надо присматривать. Хозяйка была очень хорошая, пекла очень вкусные шаньги, пили чай с молоком, да только недолго я там была, простудилась и заболела. Маня за 2 километра тоже пошла нянькой, но у ее хозяйки не было коровы, жили они беднее, и когда я заболела, Маня меня отвела на Водопад уже в новые бараки, а сама перешла на мое место. Я долго болела, лежала на нарах, но не умерла, выздоровела, и когда стала выходить на улицу, уже было много снега, зима настоящая. Маме комендант предложил опять отдать меня в няньки. Мама сказала мне и посоветовала, чтобы не голодать. Повез меня комендант на санях за 20 км по лесной заснеженной дороге к своему родственнику. Хозяйка совсем молодая была, хозяин немного старше ее, у них первый ребенок, сами они жители тех мест, но ее родные – отец, мать и сестра из деревни уехали и жили в Ленинграде, а его родители жили в деревне. Из деревни он привозил мясо, картошку и замороженное молоко. Комната у них была маленькая, рядом в комнате жила еще одна семья – муж с женой, и спать мне приходилось на полу в коридоре у самой двери. Но ничего, свежий воздух мне пошел на пользу. Зиму перезимовала, а летом спала в кладовке. К родителям меня не пускали, летом в наш поселок Водопад привезли еще много людей из Крыма. Русские, немцы, татары, болгары, греки – люди богатые, но жить им было негде. И тогда начали строить новые бараки. Построили еще 12–15 бараков, стали строить школу и в одном из бараков школу устроили.

Когда умер отец, я все же отпросилась домой, а когда пришла обратно, меня не взяли – боялись заразы, пошла я обратно. Все тогда переболели тифом, а после болезни я пошла в школу, но школу вскоре закрыли почему-то, и я опять пошла к людям. Люди, видимо, жалели нас и брали, хотя и сами жили небогато. Добрые люди были. Что не смогли нам дать родители, от людей научились, а родина все равно тянула, очень хотелось на Украину. Когда не стало и мамы, я пошла работать. Первая моя работа – корить подтоварник. Не было навыка,

а мне очень хотелось выработать норму, и за месяц так натрудила руку, что она напухла, и образовался внутренний нарыв, как сказал фельдшер – флегмона. Разрезали ее мне, и я целый месяц не могла работать, а потом пошла на работу в поселок – там нужен был кирпич, а привезти его было неоткуда. Вот и стали делать его сами. Когда кирпича наделали, послали меня корчевать, поля разрабатывать. Смоляные пни складывали в кучу, потом, наверное, их свозили в одно место, где устроили смолокурку, а смолу собирали в бочки. Бочки тоже делали сами, люди были умелые, все умели делать и делали. Построили большие скотные дворы, пекарню, магазин. Завели коров, овец, свиней, даже кур и, конечно, лошадей. Разработали большие поля, но земля была бедной, и для ее обогащения возили из болота торф. Зимой складывали его большими кучами на полях, на торф укладывали навоз, делали компосты, и земля стала родить картошку, капусту, свеклу и турнепс для скота. Люди тоже обзавелись скотиной: козами, завели кур, и только один хозяин держал корову.

Лето я проработала в колхозе, а зимой меня послали в лес от нашего поселка километров за 30: такие же бараки, общежитие, столовая, дали мне 3 лошади. В бригаду я попала к болгарам. Утром 3 лошади нужно запрячь, поначалу мне помогали, а потом уже мне нужно было самой их запрячь, привязать к саням одну за другой и ехать в лес. Не знаю, сколько километров было до делянки, но я приезжала после всех. А кто первый приедет, тот первым и уедет. Обратный путь с делянки был ледяной дорожкой, местами с горкой, и нужно было лошадей с горки спускать по одной. Кто работал не первый год, тому уже все это было знакомо, а мне нужно было ко всему привыкать, приспосабливаться.

Весной я опять заболела, а после болезни отправилась в поселок корчевать. После корчевки нас, целую бригаду, послали в другой лесопункт – это километров за 100 к югу: станция Пукса, а за 20 километров от станции в лес, вручили всем девушкам по 1 лошади: нужно было свезти остатки дров после зимы и все, что было не подобрано зимой, в одно место, чтобы можно было подъехать трактором. Когда все это было сделано, пошли пилить лес, кормить комаров, а их было очень много. Поработала я месяц. Трудно было, но и весело, потому что все были молодые.

Однажды в выходной день пошли в деревню километров за 7–8. Нам сказали, что там праздник. Когда шли лесом, я увидела ландыш, милый родной цветок, такой же, как и у нас на Украине.

Получила письмо от Мани, она писала, что приехала Оля и очень хочет повидаться. Встретились мы с Олей на станции Пермилово. Она сказала мне, с какой целью приехала, а приехала, чтобы увезти меня в Бежицу. Я боялась ехать, так как никаких документов не было, а вдруг проверка. Но она мне объяснила, что главное – доехать, а там, мол, обо всем уже договорились. Получу паспорт и буду вольной. Кто этого не испытал, может ли представить,

как хотелось быть вольной да еще и в родном краю. Приехали в Бежицу, но Брянск – не тайга, а почти Украина – и речка Десна, и комаров нет, но задуманное не получилось, и прожив 2 недели, я уже хотела ехать обратно, хотя и не хотелось. А потом предложили другой вариант: поехать в Донбасс. Одна семья переезжала из Бежицы в Дружковку. Для мебели они заказали вагон, и я могла ехать в этом вагоне с вещами. Так я и переехала, ну а там уж совсем Украина. И вот там я прожила больше года. Сначала в Дружковке, потом переехала в Славянск. Но из моего задуманного ничего не получилось. Осенью поехала обратно.

За этот год я увидела, как живут люди и красивые места посмотрела, но ведь я не жила, а существовала. В Славянске мы жили в заводской квартире, и я видела, как люди живут, работают и отдыхают. Мне было стыдно жить иначе, оставалось только ехать туда, откуда приехала, раздетая и разутая, в тайгу.

За прожитый год я даже не могла себя одеть. Денег мне на билет, конечно, дали и проводили на вокзал. Заехала в Бежицу. Галя с Олей жили в школе в малюсенькой комнатушке. Галя работала техничкой. Оля училась. Это был 1937 год.

Когда приехала на Водопад, на свою вторую родину, Маня уже была замужем и уже были дети – сын и дочь, а меня опять отправили на лесозаготовку километров за 35 от поселка. Но теперь мне уже было 19 лет. За это время я отдохнула, муж Манин Федор подшил мне старенькие валенки, попала я в бригаду к своим украинским мужикам, дали мне лошадь хорошую по кличке “Зоя” – очень умную скотину. Работать мне было легко, но очень не нравилось общежитие, после прожитого года в Донбассе еще труднее было все это переживать. Совсем случайно встретила Николая – своего будущего мужа. Хотя мы и были знакомы, но не встречались с тех пор, как я уехала из Архангельска. Он за это время закончил 6-месячные курсы и работал ответственным за погрузку и вывозку древесины из леса, а вскоре его избрали председателем колхоза на Водопаде. Добровольно на эту должность, конечно, никто не пошел бы, но сопротивление бесполезно. Время-то было очень неспокойное, “черный ворон” каждую ночь увозил молодых ребят, которых в 1930–1931 годах привезли в тайгу подростками, а за годы они выросли, набрались сил, стали стахановцами и вдруг: “враги народа”…

Стал муж председателем колхоза, а в колхозе не то, что в лесопункте, ни столовой, ни магазинов – ничего не было. Тогда он и сделал предложение стать его женой. В 1938 г. мы поженились и стали жить на Водопаде.

12 февраля 1939 г. родила я дочь Валентину, а в 1941 г. началась война. 20 ноября 1941 г. родила вторую дочь – Любу. Когда ей было 8 месяцев, муж ушел на фронт. К тому времени он уже ушел из колхоза и работал лесорубом. Расчитывали, что переедем в лесопункт и там будем жить, но жизнь повернула все по-своему. В январе 1943 г. муж погиб.

По окончании войны, вернее, когда стали освобождать Белоруссию, Украину, люди стали уезжать. Я написала в Чернигов и Брянск, чтобы мне выслали вызов. И мне прислали из Чернигова вызов и из Брянска, но ехать на Украину мне было некуда, а в Брянск уже приехали из эвакуации Галя и Оля. Приехала я в Брянск в 1945 г., где было все разбито и разорено. Оля работала в лагере для военнопленных. Я хотела идти на завод, но он был разрушен, его надо было восстанавливать, а я была очень истощена, и Галя мне не разрешила туда идти, а Оля стала говорить об устройстве в свою организацию. И я тоже стала работать с ней в одном лагерьотделении, пока не увезли военнопленных, а потом перешла на завод, где и проработала до пенсии.

Во время войны, когда я жила еще на Водопаде, мне, конечно, много помогали Маня и ее муж. Не знаю, были бы живы мои дети, а особенно Люба, (хотя и были у нас козы, но зимой пока нет маленьких козлят, нет и молока), а у Мани одна коза не запускалась, и она тот удой делила пополам. А еще Федор работал в колхозе, и когда они зимой ездили за сеном, им давали банку муки, так он половину отсыпал и говорил: "Отнеси для Любы". Так вот и выжила моя Любаша. После войны, когда уже приехала сюда, очень много помогали Галя с Олей. Оля, когда работала в лагерьотделении, то ей давали офицерский паек, а мне – карточку служащей.

[Підпис] В.Супрун
1990 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
СУПРУН Інни
(с. Таврійське-Гладківка Голопристанського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.)

ПРО ЩО РОЗПОВІДАЛА БАБУСЯ

Бабуся розповіла мені ось що:

"Коли розкуркулювали мого батька, мені було 8 років, сестрі моїй – 11, а брату тоді – 16 років. Мати померла в 1933 році, батька вислали в Сибір, звідки він не повернувся. А ми залишилися сиротами, хату в нас забрали. Брат жив у дядька, той дядько був чоловіком сестри моєї матері, але сестра ця померла. Я зі своєю сестрою Олександрою ходила по селах, ночували на дорозі, під ворітьми, у скирті чи під скиртою, їли паслін, смоктали бур'янці; в колгоспі раніше давали свиням їсти, а ми вночі забирались у корита і видовбували те, що залишалося. То, було, піду до когось, подивлюся за дитиною, та там мене й нагодують та ще, може, дадуть якусь стару тряпчину, а ночуємо-таки під ворітьми.

Брат наш Олексій почав працювати пастухом, йому за роботу давали хліб і виділили кімнатчинку, де була його схованка. Там стояло ліжко, стіл та стілець чи лава. Одного разу я знайшла, де він живе, та й прийшла до нього, він якраз був дома. Посадив мене на стілець. А йому якраз дали хлібину білу і дуже-дуже велику. Почав її різати, нагодував мене. Питав, де Олександра, та я не знала. Він знайшов Олександру і теж нагодував. З тих пір ми жили разом. Потім нам трьом дали хату, виділили город, як премію Олексію дали корову. Вірніше, не корову, а маленьку теличку. А згодом порося. Я з Олександрою доглядала скотину. Але одного разу порося вискочило на вікно, розбило шибку і втекло. Довго ми шукали його, питали людей та не знайшли. Вигляділи теличку, навесні посадили город, люди дали хто квасолі, хто насіння, хто кукурудзи, хто картоплі. А бабки казали, що "й старий так не посадить, як садовлять ці сироти: все по латочках, чистенько – чистесенько".

А згодом я пішла в найми до одних людей, гляділа їхню дитину. Тоді мені було 9 років. В тих хазяїв була велика хата: з однієї сторони жив брат зі своєю жінкою, а з другої – його сестра. Я все робила в хаті, в дворі та доглядала за дитиною, носила її в поле 3 рази в день на годування. В них був великий вишневий сад, але рвати вишні вони не дозволяли; зранку загрібали і ховали граблі. Так я в них робила. А сестра цього дядька попросила носити воду її качкам і пообціяла мені за це щось подарувати. Я носила воду ціле літо. А носить було дуже далеко: спочатку треба йти до мельниці, підійматись до басейну, набирати воду, спускатись і йти з коромислом. На початку осені ця тітка купила мені гребінець. А коли грасували в полі, то я вела коня, та якщо він, було, потягне не в ту сторону, то дядько бив мене батурою. Це побачив селянин з мого села, (а жила я тоді в Михайлівці), та й розказав моєму братові. Брат приїхав по мене підводою, але я не поїхала, бо хазяїв не було вдома, а я не могла залишити дитину, але згодом я таки втекла.

Другий раз пішла я в найми у 15 років, була в заможних чоловіка і жінки. Він був головою колгоспу, а вона фельдшером. Довго я в них була. А їжі в них було!!! Одного разу я прибирала в кладовій, а там стояли ящики цукерок, печива, консервів, і нічого того вони мені не давали.

Одного осіннього вечора йшов дощ, а господиня послала мене по качок. Я пішла за ними в болото, де мене почало затягувати в багнюку. Це побачив один чоловік, він подав мені довгу гілку й витягнув мене, а тоді сказав, щоб тікала звідси. І я його послухала й знову прийшла в Михайлівку".

Упорядкував Ф.Морозюк.
18 лютого 1995 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СУПРУН Меланії Никифорівни,

1912 р. народження

(с. Недогарки Кременчуцького р-ну на Полтавщині)

Голод пережила разом з батьками в с.Букачівка Кременчуцького р-ну Полтавської області; зараз цього села немає – 1959 року воно було затоплено водами Кременчуцького водосховища.

Не можу сказати, що ми жили "на широку ногу". Жили впроголодь.

Записав А.Супрун.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ–СПОГАДИ

СУПРУН Ольги Сергіївни

(с. Жовтневе Менського р-ну на Чернігівщині)

В ту темную осеннюю ночь в доме Сергея Петровича Супруна в селе Бондаровка в беззаботном сне лежали на "полу" все четыре дочери его. Сама же хозяйка дома, Ефросиния Афанасьевна, спала с маленьким 3-летним сынком Колей – надеждой и продолжателем рода Супрунов. Нет! Она не спала. Просто лежала на теплой лежанке и думала свою горькую думу. Осталась сиротой в 8 лет, рано отдали замуж – в 16 лет, за годы замужества успела вырастить, выучить и похоронить взрослых сыновей. Неудачное замужество старшей дочери тоже не давало покоя. А основное беспокойство, не дававшее сомкнуть очей, было отсутствие мужа в доме. Вторую неделю он сидел в ДОПРе в Соснице неизвестно за что. Слышала она, как открылась калитка, и залаяла на дворе собака, а потом стук в дверь грубо и зло. В сени вышла Галя – старшая дочь и спросила: "Кто там? И что за необходимость тревожить людей в такой поздний час?". На что ей грубо ответили: "Открывай, куркульское отродье, или выломаем дверь". Дверь открыли, и в хату вошли 5 парней с дубинками. Все дети: Маня, 15 лет, Вера, 12, и я, 6-летняя девчушка, пухлая, круглая и совсем не понимающая, что же происходит. Вошедшие в грубой форме вперемешку с ругательствами объяснили, что надо немедленно всем одеться и выйти из хаты. Во дворе стояли уже запряженные розвальни. Брать с собой ничего не позволили, одеть только то, что повседневно носили. Со слезами на глазах и с Колей на руках мама перекрестила хату, поцеловала икону в углу, которой благословили ее на замужество, и вышла во двор к старшим детям и саням-розвальням. Так и

выехали с родного подворья. А везли нас недолго, в другой конец села в Семенову хату, что стояла перед въездом в село Ядутын (родина мамы).

Я, шестилетняя глупышка, радовалась этому путешествию. Ведь оно было первым в моей жизни. Когда вошли в хату Семенову, во всех ее углах лежали кучки снега, а посредине – мусор. Нас – малых, т.е. меня и Колю как-то уложили, накрыли кожушанками, которые скинули мама и Галя, а сами занялись ремонтом хаты. Когда я проснулась и вылезла из своего укрытия, в хате было чисто, пол свежесмазан глиной, и в дыры не свистел ветер. На столе (свежевымытом) стоял чугунок с картошкой, и от него шел такой благоприятный аромат, что у меня даже в животе забулькало. Наевшись вареной картошки с солью, я и Коля вышли во двор, но, как такового, двора не было. За хатой росли сосны. Нам с братом это очень понравилось, и мы, возвратясь с прогулки, даже помечтали, что за грибами далеко не придется ходить. Пусть Маня с Веркой работают в поле, а грибов мы наносим, и Галя наварит. Не знаю, сколько мы там прожили, но лета так и не дождались. Помню, как я упросила взять меня в г.Макошино в церковь замолить великий грех, который я совершила в семеновой хате. А грех мой заключался в том, что я поддалась соблазну. Поставила 2 табуретки и с самой верхней полки достала кусочек сала на вертеле, которым мама смазывала сковороду, и обгрызла его как мышь. Правда, моего позора с тому времени еще никто не обнаружил или просто взрослым было не до того, но меня страшно мучила совесть и страх за совершенный грех.

По весне, так же ночью, нас разбудили, так же приказали одеться и повезли на станцию. В то время отец уже был дома. На станции посадили нас в теплушки-телятники. Я и Коля были на верхних нарах, заглядывали в зарешеченные окна и радовались тому, что скоро поедем. Уже перед самой отправкой в вагон зашли 2 дяди из Ядут. Дядя Федор Афанасьевич Коршак и Михаил Афанасьевич. Дядько Миша дал нам с Колей по 3 рубля на “щастя”, как сказал он.

Чем дольше мы ехали, тем холоднее было в нашем телятнике, и все реже слышалась грустная песня, а чаще рыдания то в одном углу, то в другом. Но ни меня, ни моего маленького братика это не волновало, т.к. нас, маленьких, было всего двое, да и таких как Маня и Вера в нашем вагоне вовсе не было. Были только взрослые и пожилые. Все нас жалели и угощали, кто чем мог. Кто даст кусок колбасы, кто хлеба с салом, а у кого и пряник домашний находился для нас.

Как-то дверь распахнулась и послышался голос: “Выгружайся, приехали”. Стали выгружаться прямо в снег. А его было так много, что мы просто утопали в снегу. Нас вытащили, усадили в сани и повезли. Было так холодно, что дух перехватывало. Нас, детей, это все занимало и радовало, но страсти были впереди.

СУХОЕ ОЗЕРО

Когда мы прибыли к месту назначения, увидели длинные шалаши из елок. Основа из бревен, а наверх накиданы еловые ветки. Длина каждого “шалашика” – 50 метров, высота метров 10–12.

Примерно таким было наше первое жилище. Кто прибыл первым, в бараке заняли место поближе к печке, а нам досталось место в 3-м ярусе и посредине. Никакого тепла ниоткуда на поступало. Вот тут-то мы с братиком покричали, пока не уснули под кой-каким барахлом. Из всех мы были самые бедные и многодетные. Нас кормили. Варили где-то "кандер" из рыбы трески с пшеном. Немногие в то время ели его. Целый день на буржуйке стояли сковороды и шкварчало сало или колбаса, но делились мало. Вскорости заболел Коля. Галя написала своему мужу (Шевченко Ивану Герасимовичу) письмо в Бондаровку, и он приехал, выхлопотал документ и увез нашу Галю на Украину, а мы похоронили маленького Колю и остались жить впятером. Стало показываться солнышко, ветки подсохли, стали осыпаться, и с четвертого яруса можно было наблюдать, как ветерок гоняет тучи по небу. В соседнем бараке ночью вспыхнул пожар. Можно только представить себе это зрелище. Вокруг барака бегали люди, кричали, плакали, крестились, а в дверях всех 4-х – пробки из человеческих тел, давка. Сверху летели горящие ветки на головы людей. Это так трудно себе представить, не хватит эмоций. Все надо пережить.

Началась весна на Сухом озере. Болотные кочки очистились от снега, и на них появились зеленые кустики с восковыми листиками, а кое-где и красные ягодки. Я сразу же сняла с них пробу. Они кисленькие и очень вкусные. Вполне съедобные, и я перешла на подножную подкормку. Все мы, Вера и Маня тоже лакомились. Это была брусника.

Снег сошел, и нас опять погрузили в теплушки и повезли назад. Сколько было радости. Не помню, какие эмоции испытывала я, но взрослые люди радовались. Везли нас недолго и привезли в тупик железнодорожный, а там быстро разгрузили и погнали по бездорожью в лес. Я не могла идти, и меня отец нес на плечах, а я цеплялась за ветки вековых елей и собирала еловый мох, зеленый и душистый.

Первый маленький барачок уже был занят людьми, которые шли впереди, и нам пришлось идти дальше. Дошли мы до так называемого "черного барака", и все идущие поместились в нем. Сколько нас было там, не считала, но помню, если ночью кто-то вставал по личному делу, то лечь уже было некуда. Вши, клопы и тараканы пешком ходили по людям. Как ни старалась мама кипятить наши тряпки, заганяя нас в кусты голичком, нечисть не переводилась. Уже отцвели черника и брусника, морошка, и Маня с Верой стали ходить в лес, собирать голубику, которая уже поспела. Грибы стала варить мама в казанке на костре, а часть ягод девочки – старшие мои сестрички носили на Кеньгу (в поселок, куда нас привезли). Иногда взамен ягод приносили куски хлеба, реже консервы и рыбу. Все мужчины, начиная с весны, строили поселок, названный впоследствии "Водопад". За то лето мы получили несколько посылок из Бондаровки и Ядут. Никогда не забуду запах свежих яблок среди хвойного леса. Тот запах меня сводил с ума и заставлял бежать за отцом по кочкам, лужам.

Цепляться за корневища деревьев и кустарников, но не отставать, чтобы без меня, не дай Бог, не открыли посылку. В нашем “черном бараке” стало гораздо свободнее. Часть людей умерла, кое-кто “удрал”. Кое-кто пристроился на лесопильном заводе на станции Пермилово. К осени мы перешли в бараки, построенные “своими руками” в поселок “Водопад”. В “черном бараке” я впервые услышала и узнала, что детей не находят в капусте, а рожают. С детским любопытством и страхом я видела этот процесс. Молодая женщина при мне родила сына.

ВОДОПАД

Поселок располагался на левом берегу реки Ваймуги. Выше поселка по реке в нее впадает Кеньга, а ниже на 2–3 км Левашка и Ваймуга несут светлые воды в Северную Двину. Река порожистая, местами глубокая. А в некоторых местах и по камням можно перейти. У поселка имеется несколько островков. Весной они похожи на зеленый ковер, а летом расцвечены разноцветными цветами, но больше всего выделяется Иван-чай. Поселок, т.е. 5 бараков, срубленных в первое лето, расположились в два ряда, образуя улицу. Первые месяцы жили мы с отцом и мамой в первом бараке. Там же была и столярная мастерская, в которой работал отец. Он ведь был мастер на все руки, кроме красноречия. Говорить не умел и не хотел. Сестрички мои, Маня и Вера, были уже на “заработках” в няньках. Одна в железнодорожной будке. Там было 5 или 6 детей, а Вера где-то в другом месте. Первая беда пришла к дяде Ивану Петровичу. Вез он в поселок бочку с 300 кг трески. И эта бочка свалилась с телеги. Он же один поднял ее, привез, надорвался и на утро умер. Затем заболела я брюшным тифом. Долго была в беспамятстве, хватала тряпки с постели и куда-то бежала до двери, и там падала. Если кто-нибудь был в бараке, поднимали меня и относили на место. А если не было никого, лежала у двери в стружках, пока кто-нибудь появлялся. А однажды мне очень захотелось есть. Так захотелось, что даже кожа на голове заболела. Я встала, и, держась за стенку, выбралась в коридор, а там на лавке стояла вареная мелкая картошка, которую мама выгребала из вагонов на Кеньге, когда никто не видел, и одна ржавая селедка. Ох, как же вкусно я поела! Обратно я уже не держалась за стенку, а шла ровно, хотя и покачивалась. Все время очень хотелось есть, и я всегда находила кусочек хлеба и маленький флакончик подсолнечного масла. Как маме удавалось его достать, ума не приложу.

К зиме у нас появился постоянный комендант. Жил он в четвертом бараке. Там же был и его помощник из наших, который проверял все письма и посылки. Что он искал в них – не знаю, но письма прочитывал и снова заклеивал. Этому свидетель моя пронырливость. Все мне надо было знать. Из первого барака мы уже почему-то перешли в 5-й. В одной комнате нас было несколько семей. Все взрослые, старые. Моей подружкой была бабушка Лакиза из какого-то

Устечпа. С ней я и делилась всем, что сама знала, и от нее училась всему, что делала она. Не любили мы обе одного деда Тхоря. Он внешне был похож на Тургенева, как сейчас могу сравнить. Дети у него были все механики и жили в Пермилово, а он все время ставил силки, приносил куропаток, рябчиков. И все старался делать втихаря. Посмалит курочку и спрячет ее на самую верхнюю полку. А ведь она голодному дитяти своим запахом разъедает ноздри. Я и не спала по ночам, караулила, когда все улягутся, чтобы забраться на полку и ободрать с курочки шкурку. А пока выжидаю, в окно смотрю. Напротив нашего окна было окно помощника коменданта, что потрошил письма и посылки. И однажды, ох и туго бы мне пришлось, если бы не подоспела на выручку баба Лакизиха. Все было хорошо. Добралась до полки и только протянула руку, а котелок и свалился. Наделал много шума. Дед сразу в коридор с веревкой. Уж и не знаю, что он хотел сделать со мной, повесить или только отстегать по мягкому месту. Вовремя выскочила баба и стала его стыдить за скупость, уповая на то, что "одна ж она у нас на весь поселок, и никто для нее ничего не жалеет, если у кого что есть, а ты из-за этой дохлой шкурки шум поднимаешь". После этого случая забрали его дети в Пермилово. Вот так и перезимовали мы с горем пополам. Летом построили еще несколько бараков. Мама у реки вскопала небольшую грядку и кинула кое-какие семена. И сколько же было радости, когда посев взошел и стал бурно расти. Как-то мы с бабой сидели на бревнах между 4 и 5 бараками и увидели, как по нашей поселковой улице идут люди – красивые загорелые и нарядные, не то, что мы, голодранцы. И как стали идти, то шли целые сутки с мешками, свертками и тележками. Самой большой радостью для меня были дети: такие как я и старше, и совсем малые. Были среди этих людей русские татары, греки, болгары и даже еврей. Заселили все бараки, украсив стены коврами, подушками, сложенными высокими горками. Серебряные кувшины у татар были у каждого, и они с ними ходили в туалет. А меня очень интересовало, что они с ними там делают? Но я недолго мучилась. Очень скоро подсмотрела и была просто сражена тем, что такую красивую посуду применяют в столь неблаговидном деле. В поселке появился здравпункт, провели перепись детей, и 1 сентября дети сели за парты. Очень трудно мне было научиться писать. Для школы отец мне сделал фанерную сумку. Оригинально получилось. Провожая в школу, сказал: "Учись дочка. Может хоть тебе повезет. Саенки не доучились"… И заплакал, но застеснялся, смахнул скупые слезы и вышел из барака первым. Учительница у нас была очень красивая женщина – русская из Крыма. Все эти люди были с Крымского полуострова. В первом классе я много болела.

Начали строить школу. С Пермиловского лесозавода по реке сплавляли до поселка строительный брус и из него на пригорке строили красивую школу. Отец в этом строительстве принимал самое активное участие. Уже укладывали верхние брусья, поднимая на баграх, а отец поддерживал посредине. Как-то крайние

багры не удержали веса, и брус стал опускаться вниз, но отец удержал. Но, как и дядя Иван, через неделю умер. Лежали мы все в одной комнате в изоляторном бараке. Мама с тифом, я с паратифом, а, может, просто с дистрофией, и отца привезли всего желтого. Говорили, что у него что-то лопнуло внутри. Как хоронили папу, я совсем не помню. Может, я еще была в изоляторном бараке вместе с мамой, а вот сон, рассказанный мамой, помню очень хорошо. На второй или третий день после того, как положили отца, утром мама рассказала мне сон. Отец рубил большую лиственницу, устал. Пот лился по лицу, шее. Вся рубашка мокрая. Мама сказала: “Оставь, Сергей, потом дорубишь”. Отец же отвечает: “Нет, не могу оставить, детям будет плохо”. Не помню, сколько прошло времени, но мы стали жить в другом бараке, в отдельной комнате. Были у нас 2 топчана с русской печкой, которая топкой выходила в коридор, была слеплена еще маленькая печка – плита из кирпича. Вскоре сестрички опять были в “заработках” за кусок хлеба и тарелку похлебки, а мы с мамой пользовались их хлебными карточками. Целых 400 г да наших 400 – итого 800 г на двоих. Кроме того, на меня давали ковшик баланды. Я ходила в любой мороз за баландой и приносила в мисочке уже замерзшую. Разогревали ее на плитке, добавляли сухариков и были счастливы. Сухари нам Галя присылала почти каждую неделю. Больше всего мы получали посылок, адресованных на маму от разных адресатов, но подписанных одним почерком. Позже я узнала цену этим сухарикам, как они доставались впоследствии моей маме и Гале.

Зима была лютая и злая. Надо было топить печку, а дров-то не было. За ними надо было идти в лес. И в лес за реку, потому что там было много березы. Днем за реку комендант не разрешал ходить. Это считалось уже самоволкой, как в армии, и мы с мамой ходили по ночам. По пояс в снегу, выбирали подходящую березу, такую, чтобы осилить, подпиливали одну сторону ствола, того, что к речке, затем противоположную повыше, и допилив чуть больше половины, сталкивали ее, а потом мама топором очищала от веток, распиливали на полтораметровые бревна, укладывали на двое санок, увязывали веревкой и по снегу тянули в 2 силы, (т.е. мою и мамину), до реки. А там я садилась на бревна и по реке с горки с победным криком чуть ли не до другого берега катила я как принцесса. А мама, утирая слезы, шла за санями. После этой памятной зимы в наш поселок перевезли детский дом, нас перевели из этого барака в другой и подселили к нам еще одну женщину – тетю Таню Пономаренко. Уходить из поселка можно было только с разрешения коменданта, а если кто осмеливался уйти самовольно, следовали наказания. Маме разрешали всегда ходить проведать дочек, и она часто брала меня с собой. 18 км по шпалам – не великая радость, но все-таки развлечение. По обеим сторонам железной дороги росли роскошные кусты голубики. С одного куста можно было набрать полведра. И пока, было, доберемся до Пермилово, уже есть ведро ягод. Можно и за кусок хлеба отдать. Я очень боялась поезда. И если услышу голос паровоза, бегу,

вытаращив глаза, не разбирая дороги. И однажды я так умчалась вперед, что угодила в болото, а на болоте уже созрела морошка, такая вкусная и такая красивая, что я забыла про все на свете, уписывая ее, перепрыгивая с кочки на кочку. Бедная моя мамочка кричала мне и плакала и Бога молила, а потом сама пошла куда глаза глядели, дошла до болота и опять начала кричать. Тут-то я и услышала ее. Пришли на Новую Биржу поздно вечером. Благо, что там белые ночи, а часов у нас не было. Но когда пришли в барак к Федору Ивановичу, все уже спали, и мы с мамой легли на кучу мягких стружек и уснули сном праведников. В этот приход мы почти на все лето остались на Новой Бирже. Мама с другими женщинами белила бараки. Работали известкой без рукавиц и перчаток, и у мамы чуть ли не до кости были изранены все пальцы. Милая, родная моя мамочка, как она мучилась и плакала, лежа все на той же стружке. Правда, ее с каждым днем было все больше, и мы укладывались прямо чуть ли не на пуховую перину. Это была столярная мастерская, и здесь же люди и жили. В мои обязанности входило наносить воды из Ваймуги, подмести мастерскую, а остальное время – гуляй, где хочешь и с кем хочешь. В лес одну меня не пускали, так как кругом было болото. Ходили по дощатым тротуарам. Очень скоро я познакомилась с девочкой из "вольных". Она была меньше меня, и я была как бы нянька для нее. За это каждый день я получала толстый кусок хлеба – кирпичика и кусок вареной трески. А иногда с постным маслом да еще и с сахаром-песком сверху. А однажды досталось и лакомства. Целый стакан киселя из черники да еще и белый хлеб. Прожили мы, наверное, с месяц, а, может, и больше. За работу маму очень хвалили, но от похвал ее пальчики не зажили. Уходили на Водопад рано утром. Со своей подружкой я не простилась, а зашла в наш уголок и долго прощалась с куклой, у которой двигались и ручки и ножки, и даже глаза закрывались, когда ее укладывали спать. Очень хотелось взять ее с собой, но я хорошо знала, что церкви нет, Лакизихи тоже нет, и замолить мне свой грех будет негде, а если еще и коменданту скажут, что я воровка, тогда совсем плохо будет.

Осенью пошла я во второй класс. Училась неплохо. На многие вопросы учительницы ответить могла только я. Наверное, потому, что выросла я среди взрослых, всего наслушалась и насмотрелась. А самое страшное: я не верила людям. Был такой случай еще до приезда детдома. В свободный барак пришла какая-то бригада из 5–6 человек и с ними была очень красивая молодая женщина – кухарка. Я, вездесущая, пришла к ним в гости, когда в бараке женщина была одна, она со мной хорошо поговорила, даже слезу утерла фартуком и накормила теплыми пампушками с чесноком и салом. А потом пришли мужчины, стали говорить непристойности и смеяться, даже хохотать. Старший из этой компании подозвал меня и говорит: "Хочешь эту игрушку? " Я даже руку протянула, и он протянул мне какой-то предмет, и из этого предмета блестящая лента ужалила меня в ладошку. В моих глазах заискрилось, и градом посыпались слезы.

Мне было больно и стыдно за этих взрослых верзил. Я тут же ушла и после этого никому уже ничего не верила.

Осенью я совсем повзрослела и стала маме помощницей. Обзавелась веревкой и стала ходить на опушку леса. Собирала дрова и за день два–три раза приносила по вязанке. Нам этих дров вполне хватало. Ходила по конский щавель, который сушили на зиму и варили борщ зимой. А самые любимые занятия были в начале лета, когда цвел шиповник. Я и бабушка Кротова собирали лепестки шиповника для варенья и настоек, которые делала бабушка. Она была настоящая аристократка. Тот же барак, но у нее выглядел совсем по–иному. Был у нее туалетный столик с массой красивых фотографий, с флакончиками, пудреницей. Ее дедушка Кротов был почтальоном и как-то умудрялся доставать и белую муку, и сахар, и еще много всякой всячины, о которой я не имела ни малейшего представления. Потом откуда-то к ним приехал сын Леонид. Он был стройный, как молодой тополь и красивый. И стал он у нас на поселке заместителем коменданта.

Как-то получилось так, что у нас, кроме маленькой паечки хлебца, ничего не осталось из съедобных припасов, и мама собрала все, что мы сумели приготовить для обмена (вышивали кисеты, сшитые из старой шерстяной корсетки и из “тряпок”, которые прислала Галя. Рано утром она ушла на разъезд, не доложив коменданту, и обещала к обеду вернуться. Вернувшись из школы, я не нашла дома маму, заскучала. К вечеру мне было уже не по себе. А когда начало темнеть (темнеет на севере рано), я пошла к домработнице коменданта и попросила фонарь “летучая мышь” и хотела идти встречать маму. Но фонаря Дуся, так звали домработницу, не дала. Очень долго я не могла уснуть. Ворочалась в холодной постели, и некому было ни согреть меня, ни успокоить. Тетя Таня спала сном младенца. Проснулась я вся в слезах. Позвала маму, но в ответ услышала только храп соседки и уже не смогла уснуть. Во сне я слышала голос мамы. Она звала меня: “Олечка, дочечка, да подай же мне руку. Я не могу подняться, помоги мне. А я с фонарем в руках бегу со всей силы на голос. Но дым, едкий и густой, все застилает, и я совсем не вижу стежки. Когда проснулась тетя Таня, я рассказала ей сон, и она сказала: “Это она скоро придет. Иди в школу”. Хлебушек я еще вечером доела и утром голодная пошла в школу. На первом уроке даже что-то рассказала, а на перемене прибежала одна старшая девочка, что-то пошептала кучке девочек и убежала. Краем уха я уловила: “Супрунка”. Вошла учительница, Агнесса Алексеевна и спросила: “Оля, твоя мама дома? ” Этого вопроса для меня было достаточно, чтобы я сразу разрыдалась. Она подошла ко мне, погладила по головке и сказала: “Успокойся и иди домой”. Я собрала книжки, тетради и всю дорогу до дома плакала, а когда вошла в комнату, сразу онемела. На топчане, где была наша постель, лежала мама, накрытая чистой простынкой. На подоконнике горела маленькая свечка. Первую минуту я стояла в оцепенении, а потом бросилась на труп мамы

и зарыдала. Все женщины, бывшие в комнате, тоже зарыдали. Не помню, сколько прошло времени, когда пришли сестрички. За это время я открыла сундучок и одела новые чулки. В старых, заплатанным много раз, я не хотела провожать маму в последнюю дорогу. А потом была дорога на бугор, могила рядом с отцом и три фигурки сирот. Худые, в лохмотьях и безмолвные. Слезы все были выплаканы. В каждой из нас была, наверное, одна мысль: помогать друг другу. Может быть, и не так, но много позже я утвердила себя в этой мысли. И всю жизнь старались мы это выполнять.

ДЕТСКИЙ ДОМ

После похорон мамы меня определили в детский дом. Маня стала работать в столовой детдома, а Вера ушла на Новую Биржу.

Приняли меня новые друзья не очень любезно. Все были голодные и злые, а я иногда ходила к Мане и там хоть что-то находила утолить голод. А иногда брала пару картошин, кружку, щепотку соли и в комнате детдома вечером варила суп. В это время в нашу комнату собирался чуть ли не весь барак насладиться ароматом вареной картошки. Я была добрая и по ложечке давала всем из нашей комнаты. В комнате было 18 человек, и мне доставалось тоже 2–3 ложки. После такого ужина долго шли воспоминания, рассказы и где-то за полночь мы засыпали. У нас была швейная мастерская, столярная. Я очень быстро освоилась в швейной мастерской и мечтала научиться шить так, как тетя Настя – наша руководительница. Из вещей, присланных Галей, которые были мне уже были малы, комбинировала кофты и была горда за свои успехи. Все это делалось вручную. Машинка была только одна – ручная, и на ней шила только тетя Настя. Так прошла зима. Весной сельскохозяйственная артель по всей пойме реки посадила рассаду капусты. Поливали ее и мы – детдомовские. Осенью, когда уже были качанчики, все мы безудержно рвались на дежурство на кухню носить воду. Идешь к реке, скрутишь качан – и в ведро. Ведро большое, а качан маленький. Воды наберешь, а его и не видно. Но сколько радости от каждого зеленого листка. А потом и брюкву с турнепсом пробовали, но это было неудобно. Корнеплод надо вымыть, прежде чем опустить в ведро, и листву некуда девать. Пустить по реке страшно, а есть нельзя, невкусно и спрятать некуда. Однажды ночью я проснулась от шума. В нашей комнате было очень светло, несмотря на то, что была темная зимняя ночь. Пока я разглядывала по окнам, все из барака ушли, а я осталась одна, подошла к окну и видела, что барак перед нашим, в котором был детдомовский продуктовый и вещевой склад, весь объят пламенем пожара. Вокруг бегали дети с ведрами, кто постарше, а нас считали еще малыми, отвели к реке. И там на 30-градусном морозе мы дрожали как суслики, пока не потушили этот пожар. В моей жизни это было второе страшное потрясение, связанное с пожаром. На зимних каникулах мне очень захотелось сходить на Н-Биржу проведать Веру и Федора

Ивановича Супруна. После смерти мамы он очень хорошо ко мне относился. У него всегда для меня находилось что-нибудь вкусненькое. Он получал откуда-то посылки. Впоследствии через много лет я узнала, что они приходили из Германии через Красный Крест. Он работал в бухгалтерии, а дома занимался немецким языком. Туда мы (я шла с поселковыми женщинами) дошли хорошо, навестила я всех знакомых, рассказала о своей новой жизни. Похвалилась новым байковым платьем и валенками, а 7 января, в день моего рождения, мы с Верой пошли на Водопад. По дороге зашли к фотографу на лесозаводе и сфотографировались. Шли через деревню Верховье. Уже перешли р.Ваймугу, когда сразу потемнело. Уже видны были огоньки поселка, но мы сбились с дороги. Снег по пояс, а под снегом валежник. Мы очень долго барахтались в снежном валежнике, но все-таки до поселка добрались. Огни в окнах почти погасли. Светились окна только в клубе. Вера пошла в клуб, а я так замерзла и устала, что сразу забралась в постель, не раздеваясь. Долго плакала и уснула, не слышала, когда пришли сестрички, а утром пошла в детдом. В детдоме стала учиться хуже. Я была очень рассеяна, невнимательна и какая-то отупевшая. Зато появилась тяга к чтению книг с безразличием ко всему окружающему. На экзамене за 4-й класс я знала все правила и по русскому языку и по арифметике, но разделить 40 на 10 практически не смогла. После экзамена меня все-таки перевели в 5-й класс, и в это лето меня взяла к себе Галя. Со станции Пермилово до Бежицы впервые в своей жизни ехала я одна.

БЕЖИЦА

В Брянск приехала ночью. Люди добрые показали, где должен остановиться рабочий поезд, который идет в Бежицу, везет III смену на работу. В вагоне меня расспросили, куда я еду и зачем в такой поздний час и с фанерным чемоданом. Я все конечно рассказала, что из детдома еду к сестре, которая служит домработницей у главного инженера завода “Красный Профинтерн”. Назвала адрес. Нашелся добрый человек, который проводил меня до дома. Когда я позвонила в парадную дверь, вышла молодая девушка и, узнав, в чем дело, позвала мою Галюсю. Провожающий быстро убежал на завод. Несмотря на полночный час, в доме не спали. Радиоприемник ревел от какой-то для меня непонятной музыки, молодежь не спала. Галя меня сразу окунула в ванную, такое чудо я увидела впервые. Переодела во все чистое, мягкое и душистое. Накормила гречневой кашей с куском мяса (как после я узнала – антрекотом) и уложила спать на железную коечку с топчанчиком. Утром вся моя одежонка лежала на табуретке выглаженная. В этом новом для меня мире все было в диковинку. Галя показала весь дом. Он состоял из двух больших комнат и огромного зала, в котором был большой обеденный стол, стулья, радиоприемник да кушетка в углу со свисающим со стены светильником. Абажур в светильнике тоже имел причудливую форму. Все эти новшества меня и радовали и удивляли. Приехала я в последних числах августа 1935 года и надо было подумать о школе.

Мне–то и вовсе не хотелось в школу. Аттестат свой немудренный я выбросила, еще не доехав до Москвы. Мне было очень стыдно за все отметки и я по-своему решила, что пусть лучше не будет его совсем. Пришлось моей Галочке вместе со мной проходить в ГорОНО, чтобы определиться в неполную среднюю школу. Там все расспрашивали, откуда я и кто. Но у Гали были все документы на меня, и через неделю привела она меня в НСШ № 5, которая располагалась в здании городской бани на 2-м этаже. Класс принял меня абсолютным безразличием. Только классному что-то во мне не нравилось. Он все время присматривался, принюхивался. Фамилия у него была такая же как и у Галиного хозяина – Журавский Иван Васильевич, а хозяина – Сергей Иванович и тоже Журавский. Через месяц я приболела и не пришла в школу, так он сам примчался днем, когда хозяев не было дома. По-хозяйски обошел весь дом, просмотрел все фотографии, и только на одной задержав внимание, сказал: "Да вот же он". Видимо, узнал нашего хозяина. С тех пор он перестал все выспрашивать. Вел он у нас ботанику и кличка у него была "БОТАНЭ". Ученики его не любили за дотошность. Был он худой и длинный, как жердь, и все время рукой держался за живот.

В первых числах сентября в городе была демонстрация по поводу праздника МЮД. К Гале с черного хода пришла приятельница с 2-мя девочками и взяла меня с собой посмотреть город. Все для меня было ново и очень интересно. В первые дни жизнь Гали мне показалась раем, а прожив несколько месяцев, я поняла, что это настоящий ад. Семья была из 3 человек, но это были настоящие господа, которым каждое утро к постели подавалось свежевыглаженное белье от верхней рубашки до носков. Каждую ночь Галочка моя стояла над ванной и стирала. И это надо было делать только ночью, так как ванна была совмещена с унизатом, а господа весь вечер бегали то умыться, то что-то посмотреть в кладовой, где лежали старые журналы и книги. Утром же всем надо было подать завтрак с приятной улыбкой, проводить каждого и пожелать удачи на день. Бедная моя славная Галочка, как она уставала. Каждый день надо было вымыть весь дом, вытереть пыль, сходить на рынок за продуктами, приготовить обед из 3 блюд и закуски, погладить, поштопать носки.

Часть ее работы я взяла на себя. Мыла полы, гладила, мыла посуду и иногда бегала в магазин. Все наши посылки ей очень дорого обходились. В закрытом распределителе покупала дефицит для хозяина, а иногда и ей перепадал килограммчик чего-либо для нас. Платили ей 30 руб. в месяц, и все они уходили на наши посылки. Кроме работы у хозяев, стирала белье соседям. Да всего не опишешь. Сам хозяин был уравновешен и спокоен, а вот сынок Котя часто собирал сборища друзей. Пили, дурили. Прибегал на кухню и требовал от Гали то выпивки, то закуски. Но ведь денег на эти его пикники отец не давал, и когда Галя ему об этом говорила, хватал большой кухонный нож и танцевал вокруг нее как дикарь. Я выходила из своего укрытия, тогда он переключался на меня,

и Галя становилась между нами. Все это происходило, когда он был пьян. В обычные же дни был вежлив и корректен.

После окончания учебного года я поехала опять на Водопад. Мы с Галей решили увезти с севера Веру. На дорогу мне в небольшой чемоданчик Галя положила свежих огурцов и копченой краковской колбасы. В Москве со мной произошел один случай, о котором стоит рассказать. Поезд пришел на Киевский вокзал утром. Пока я на трамвае добралась до Ярославского, поезд на Архангельск ушел, а следующий мог быть только в 10 часов утра на другой день. Что мне оставалось делать? Облюбовала уголок вокзального дивана, раскрыла чемодан, достала чистое полотенце, на него выложила колбасу, огурцы, хлеб и соль в маленьком пузырьке. Нарезала хлеба, огурец разрезала и стала хрустеть. Напротив меня сидел какой-то человек и голодными глазами смотрел мне в рот. Одет скромно в серый костюм и черные полуботинки с галстучком селедкой. Я отвернулась в другую сторону, и он повернулся. Тогда я не выдержала, подала ему кусок хлеба, колбасы и огурец. Проглотив в один миг, как удав кролика, он поблагодарил и куда-то ушел, а через несколько минут принес и подал мне порцию мороженого в вафлях. Я очень смутилась, но взяла. Разговорились. Он показал мне студенческий билет электросварочного техникума и паспорт с пропиской какого-то общежития. Познакомились. Он пригласил меня посмотреть Москву. Я забеспокоилась и отказалась, так как с чемоданом неудобно, а оставить не с кем. Он быстренько нашел выход. Чемодан пошел в камеру хранения, а квитанция за него вместе со всеми моими бумагами и билетом к нему в боковой карман. Были мы и на Красной площади и где-то еще, а когда зажглись огни, мы стояли перед входом в парк им.Бубнова. Огни электролампочек переливались трехцветным узором красный, белый зеленый. Сейчас этот парк именуется парком имени Горького. В тот вечер я открыла для себя много чудес. Мы катались на колесе обозрения, на каких-то летящих качелях, хохотали в комнате чудес. А потом уселись на скамейке какой-то причудливой формы, а он у меня все выспрашивал, кто я и откуда. Куда еду и зачем. Узнав о том, что я живу с сестрой, предложил остаться в Москве, устроиться на работу, а вечером учиться. А когда узнал, что мне всего-то 13 лет, удивился. Сколько бы мы просидели, если бы не начали гаснуть огни, что обозначало – пора убираться. Тут он схватил меня за руку и потащил куда-то в темноту. Я испугалась и расплакалась, но он продолжал меня тащить, не выдержав, обозвал меня трусихой. Это меня обидело и я пошла смело. Послышался какой-то звонок, он бросил мою руку, сказав: “Догоняй!” И побежал вперед. У меня, видно, волосы поднялись на голове, и я помчалась что было сил. Очень быстро выбежала к фонарю. Это была остановка трамвая, шедшего в нашем направлении. Он уже стоял на передней площадке и что-то говорил вагоновожатому. Подал мне руку, и я, запыхавшаяся, вскочила в трамвай. Как мне было не испугаться, когда все мои вещи и документы были у него.

Подъехав к вокзалу, сошли и направились ко входу, но увы! Все двери были заперты, и нам пришлось прогуливаться по привокзальной площади. Тут уж в свое оправдание за трусость я рассказала, как ходила за своим пайком белого хлеба за 7 км на Кеньгу лесом и зимой и летом. Да, ходила. На поселке одной мне давали 200 г белого хлеба, но такой кусочек почему-то всегда забывали привозить, и я решила сама ходить в пекарню. Летом идти было весело. Я шла и здоровалась с каждым деревом, кустом и пеньком. Как со старыми друзьями. Но переходить мостик через Кеньгу было страшно – река очень быстрая и в этом месте глубокая, а лежали всего два бревна, скрепленные металлической скобой. Перил никаких не было. И на самой быстрине я закрывала глаза и шла шаг в шаг, чтоб не споткнуться или поскользнуться. Этого места я всегда очень боялась. Бывало, подолгу сидела у бревен, ожидая, не будет ли кто идти навстречу, тогда нам не разминуться. А зимой однажды страшно испугалась. У дороги было поваленное дерево с огромными корнями, а над корнями нависла березка с тонкими веточками. Издали, если взглянуть, кажется, что из-под корней идет дым или пар. А это ветерок покачивает ветки. Как только я увидела "пар", тут же на дороге и присела. Это я шла уже с хлебом и не кусочком, а под пиджачком на груди у меня была половина буханки подового белого хлеба. Еще теплая и такая душистая. Сижу на дороге и прикидываю, а если отдать медведю хлеб, он меня не тронет? Сколько ни смотрю, все идет "пар" то в одну сторону, то в другую. Но долго голой попой на снегу не усидишь. Ведь не принято было в то время носить штаны, да и не было их. Рубашечка, сарафан, чулочки хлопчатобумажные ботиночки с суконной онучкой, чтоб ноги-ступни – не мерзли. Поднялась, перекрестилась и начала читать молитву, которую выучила с бабой Лакизихой:

"Богородица, Дева, радуйся!
Благодатная Мария" и т.д.

Одним духом промчалась я до поселка. Вбежала в барак и села – белая, как полотно. В бараке была бабушка Николенчиха, та поохала, покрестила меня и уложила на нары. Потеплее накрыла и все читала молитвы надо мной, пока я не заснула. Когда проснулась, была полна комната людей. Было тепло и очень весело. Все уже знали о моей встрече с "медведем" у "черного барака" и потешались. Начали расспрашивать. А мне было так обидно, что я только и сказала: "Да, если бы вам так, и вы бы испугались". Один молодой парень серьезно посмотрел на меня и промолвил: "Это они потому, что сами не видели, а если бы увидели, в штаны бы наложили". И опять – взрыв смеха. А у меня слезы на глазах. Тут подошла мама, подала кружку кипятка и ломоть белого хлеба. От угла Котницких подошел мужчина, бросил мне в чашку кусок сахара и сказал: "Это тебе от медведя извинение, что ненароком испугал". А мама подсела рядом и сказала, что вовсе не пар был, а ветки ветер качал. На утро мы пошли на то место, и она мне показала мой испуг.

К перрону подошел поезд, и открыли двери. Мы вошли в вокзал. Взяли чемодан из камеры. Сели на ту же скамейку и закусили. На прощанье он написал мне на красивой открытке свой адрес и сказал: “Пришли телеграмму, когда будешь ехать, я подумаю”. За два дня езды до Пермилово я очень много передумала и очень испугалась. Открытку с адресом выбросила в окно. Из этой истории я запомнила фамилию и имя: Лебедев Леонид. На Водопаде я ничего никому не сказала и все боялась, как бы кто не узнал об этом. В том же поезде была еще одна интересная встреча. В вагоне я не могла уснуть. Боялась проспать что–либо интересное. Все время стояла в тамбуре и выглядывала в окно. Мне было очень интересно смотреть, как мимо окна пробегают березы, сосны, будки, а иногда дети с корзинками. Встречная струя воздуха с паровозной гарью на моей рожице оставляла свои следы искусней любого театрального гримера. Зеркала у меня не было, и что со мной, я не ведала. В тамбур вышел мужчина покурить. Посмотрел на меня и рассмеялся. А потом спросил: “Ты откуда такая?” Меня даже возмутило: “Как откуда? Из Бежицы! ” “А что это такое – Бежица? “Как что? Город, большой город. Там заводы есть. Много”. “Ну раз есть заводы тогда ясно, почему ты такая чумазая. А ты кино любишь?” “Если хорошее, люблю. Да у нас хороших кинофильмов не бывает”. Так я познакомилась с режиссером, который ехал снимать сериал об арктической экспедиции. Узнав, что я сирота, предложил ехать с его группой на съемки. Я еще не отошла от путешествия по Москве и перепугалась до смерти. Умылась, забралась на свою вторую полку и старалась не вылазить из своего укрытия. Со станции пошла на Новую Биржу. Пришла в поселок такая важная, гордая, с пионерским галстуком на груди. Радостней всего была встреча с Маней и Верой.

Через месяц ми с Верой возвращались в Бежицу. В Москве я все оглядывалась, боясь встречи с Лебедевым, но, слава Всевышнему, никаких встреч не было. Вскоре Вера уехала на Донбасс на станцию Дружковка, а я училась в 6-м классе. Стала активной пионеркой-звеньевой. В своем звене держала дисциплину. Встречаясь поутру, здоровались салютом, расставаясь после уроков, и тоже салют. Боже, а как я боялась, что меня не примут в пионеры. Как дорожила своим галстуком и значком. В школе меня всегда ставили всем в пример. Всегда начищенная, как новая монета. Требовательна, как командир погранзаставы и беспощадна к нерадивым. Несколько раз за зиму мы со своим отрядом выступали в цехе большегрузных вагонов (ЦБВ). Нам рабочие очень аплодировали, а нашей вожатой объявляли благодарности.

Незаметно пришла весна и экзамены. К ним мы готовились с подружками у нас в саду. Возле дома, где мы жили, (я по милости на кухне), но кто об этом знал? Все считали, что я из семьи “шишек”. Этот дом считался директорским. Ходила я очень опрятно и требовательно, чего было достаточно. Готовясь к экзаменам, все мечтали, кто куда через год пойдет учиться. Моя мечта была – электросварочный техникум в Москве, но я помалкивала. Экзамен сдала по

всем предметам на "хорошо" и "отлично". Да, в ту зиму был в школе траурный митинг. От речи, произнесенной директором школы по поводу смерти Серго Орджоникидзе, мы все плакали. Ведь нашу Бежицу весной 1936 г. переименовали в Орджоникидзеград. Железнодорожная станция и по сей день имеет это название во всех железнодорожных справочниках.

Ничего примечательного в ту зиму не было, а летом я поехала на Донбасс к Вере в Дружковку. Приехала рано утром. Распросила добрых людей, как найти адрес. Поселки (их там не один) показались мне уютными. На улице с каждой стороны росли деревья и травка зеленая как подстриженная. Долго я искала и нашла, да не обрадовалась. Романовича перевели в г.Славянск, и они уехали неделю тому назад. Хозяйка дома, дородная женщина, искренне мне посочувствовала, но не предложила даже стакан чая. Я извинилась за беспокойство и ушла на станцию. Взяла билет до Славянска, а там тоже пришлось поблудить. По Славянску от Северного до Южного вокзалов по городу проходит железнодорожная ветка и кончается станцией Допная. Там соленые озера и санаторий туберкулезников союзного значения. Никто не подсказал, что Керамзавод – это первая остановка от того вокзала, где я садилась. Теперь же мне предстояло следовать в обратном направлении. Нашла быстро. Раза два все вместе ездили на озера и после первого раза меня знобило и трясло. Я думала: вот и конец тебе, сирота! Но обошлось. Кожа с меня слезла чуть ли не чулком, как со змеи во время линьки.

С Верой мы ездили в Магдалиновку к Супрунам. Двоюродный брат, Иван Викторович, работал на шахте, а его жена, Ольга Игнатьевна Бобырь, была из Малого Устечка. С Бобырями мы на Водопаде были вместе. Ее сестра, Миля, взрослая девушка, уехала из поселка к Ольге. Я очень хотела ее видеть, но тетя Олена сказала, что ни к чему портить ей жизнь. У нее малое дитя на руках. Переночевали мы у нее и на другой день уехали. Тогда еще Вера не знала, что гостила у сестры будущего мужа. Много можно было бы написать об этой поездке, но пусть пишет Вера. По приезде в Славянск получили письмо от Гали. Она писала, что С.И. уехал на курорт "Красная дорожка". Мы с Верой ничего не поняли, Дмитрий Федорович сразу же все понял, и на другой день я ехала в Брянск.

С.И. забрали в 2 часа ночи. Опечатали письменный стол и туалетный. А через 2 дня предложили освободить квартиру. Галя сразу же собрала свои и мои вещички, и мы ушли к молочнице на поселок. Потом Галя устроилась в школу техничкой. Ходить на работу было далеко, но нам повезло. Открылась в городе новая школа, в которую нужен был комендант, и комната при школе. Так мы обосновались в 5-й средней школе. Я окончила 7-й класс. Вступила в комсомол. Летом работала пионервожатой площадки (были такие при ЖУ), и решили мы с Галей, что буду кончать 10 классов. Но не так получается, как мы думаем. В 8-м классе я проучилась полтора месяца, и к Гале стал свататься

учитель по труду. Мне он был очень неприятен, и я сама решила для себя вопрос. Пошла работать. Долго устраивалась на завод “Красный Профинтерн”, но таки устроилась учеником токаря. В декабре Галя переехала к мужу, и я вместе с ней, по очень скоро я стала там лишней. Семья у него была такая: дочь 14-ти лет, сын взрослый женатый, который жил отдельно. Еще сын, 12-ти лет и внук (сын дочки старшей, 6 лет). Я думала, что мешаю ей, и не стала приходить домой, а жила у подруги. Там была большая семья, жили впроголодь, но весело. Однажды я вошла с черного хода, т.е. со двора, и услышала такой разговор. Галя говорит: “Ты поступаешь неправильно. У тебя и дети и внуки, а я с утра до вечера работаю на всех вас, а моя одна девочка в твоем колхозе лишняя. Дай мне паспорт, и я уйду с ней, а ты живи со своей семьей”. Он вытащил паспорт, дразнясь, покрутил перед ее лицом, разорвал и бросил в огонь печки, перед которой они сидели. В эту минуту мне хотелось броситься на него и задушить. Но этого я не сделала. А просто потихоньку вышла тем же ходом и зашла с улицы. В этот же вечер мы с нею ушли опять в школу из-за жилья. Она работала техничкой, а я на заводе, сперва учеником токаря, потом меня перевели в кладовую. Кладовая была очень холодная. Я заболела, а когда поправилась, работать мне не разрешила комиссия профкомитета. Мне еще не было 16-ти, а в кладовой работала по 8 часов. Меня опять направили в отдел кадров. Долго гоняли как Марка по пеклу, но наконец в ЖКО (жилищно-коммунальный отдел) послали рассыльной, а весной опять пионервожатой.

Школа у меня не пропала, т.к. я перешла в школу для взрослых. Осенью в мое трудоустройство вмешался горком комсомола, и я стала работать делопроизводителем в цехе нового ширпотреба. Это был новый цех. Делали кровати с панцирными сетками, тумбочки, шкафы.

Из школы мы ушли на квартиру. В нашем институте с хутора Михайловского учился студент Машай. У них была квартира и 4 детей. Его жена, Мария Васильевна, сама предложила Гале перейти жить к ним с тем, чтобы она помогала управляться с детьми, а когда муж закончит институт, они уедут, а квартира останется. К этому времени Галя закончила курсы электросварщиков и работала в ЦБВ на сварке цистерн. Работа эта адова, а платили кукиш. Зиму мы перекантовались, а весной ее взяли работать поваром в пионерлагерь, а меня немного раньше секретарем директора Паровозостроительного завода. Странно было видеть у такого солидного человека такую пичужку – секретаря. Летом я взяла отпуск и поехала на свою родину посмотреть, как там и что. Еще в Бахмаче ко мне в комнату отдыха пришла девушка из Бондаровки, моя подружка детства Севастьянова Маня. Она давно из Бондаровки. Работает официанткой ресторана при вокзале. Много мне рассказывала о своей жизни, своих родичах и еще сказала, что скоро поедет в Бондаровку. Пригласила меня вечером поспивать на колодках возле наших вязов. И тут же выложила мне, кто носит наши платки и сорочки. И еще всякие подробности. Я поблагодарила ее за все

и уехала прямо в Ядуты к тете Саше, сестре моей мамы по отцу. В Бондаровку приходила, видела ее гостей, вернее, гостей Руденков, в том числе и Алексея, впоследствии ставшего писателем. Они отдыхали и жили в маленькой хатке в саду. Со мной были высокомерны. Я долго не задержалась, так как Мария Евдокимовна была занята больным ребенком – Володе не было еще и года. Она спешила с ним в Бутывку, а для старых Руденков я была пустым местом. Младший брат мамы Алексей и его семья приняли меня радушно. У него было трое деток дома, а старший сын Вася служил в Красной Армии где-то в Грузии. В Ядутах, Красноставе и еще каких-то селах, по которым меня водили и тепло принимали, – были сестры, братья, родичи. Отпуск прошел очень весело. На всю жизнь остались в памяти черные ночи Украины со звездным небом и песенные вечера. У жены Коршака – сына дядьки Михайла – был отличный тенор, а у Коли, старшего брата или сына дядьки Михайла – густой бас. Мальчики дяди Алексея, еще подростки, но уже владели игрой на балалайках. Я же привезла с собой гитару, а ядутынские хлопцы и девчата были еще и с гармошкой и мандолиной. Устраивали такие чудесные вечера на лавке возле хаты Пономаренков. Хата стояла на выгоне, и никто нам не мешал. А как пели! Такого сейчас и по телевидению не услышишь. Но всему есть конец. Пришел конец и моему отпуску.

Приступила к работе, и все шло хорошо. Но, видно, не суждено мне было оставаться в секретарях. За то время, пока я гуляла по Украине, меня заменяла зрелая женщина, приехавшая из Владивостока с дочерью к родным. С мужем (он был военный) развелась. Моя работа ей пришлась по душе, и эта женщина сыграла коварную штуку в моей судьбе. В то время завод проводил испытания паровоза СО (Серго Орджоникидзе) на станции Лодейное Поле под Ленинградом, оттуда пришла телеграмма с техническими замечаниями. Когда я разбирала почту, возле моего стола оказался главный инженер Ланцов Петр Акимович и начальник техотдела А.И. Жуков. Телеграммой заинтересовался главный инженер, а прочитав, передал Жукову. Они ушли и телеграмму унесли. Я не успела ее даже зарегистрировать. Жуков передал сразу телеграмму своему секретарю Я.И. Елисеенко, которая и воспользовалась ею. Сразу же позвонила Григорию Давыдовичу Гогиберидзе. Тот пришел злой, как разъяренный лев, отругал меня, не пожелав выслушать, обозвал "девчонкой" и сказал, что мне надо еще в детсад ходить. Много я плакала и решила – уеду. Подала заявление на второй день и уволилась. Подумала: так, жить мне негде. По милости на кухне надоело. Поеду-ка я на родину. И уехала. Оказалось, что в гостях хорошо: первый день – гость золото, второй – серебро, а уж на третий день гость – медь – домой едь. А дома то у меня и не было. Возвращаться в Бежицу я не хотела, считала себя обиженной. Молода была и глупа. А, может, все это было и к лучшему. В Ядутах объявился вербовщик на строительство 2 путей "Данилов–Архангельск", и я заключила договор на 1 год. 1 сентября 1940 г. я была

уже в Няндоме. Меня не послали укладывать шпалы, а отправили в Стройторгпит на должность статиста. Сказали: “Ты девушка грамотная, развитая – справишься”. 2 месяца я справлялась, и вдруг – ослепла. На Севере есть такая болезнь – куриная слепота. Надо долго пить рыбий жир и хорошо питаться. Я же экономила деньги на одежду, так как с Украины приехала в летнем платьице и модельных туфельках. Что было делать? Все чужие, занятые своими делами. Но говорят, что Бог не без милости, и казак не без дома. Со станции Шалакуша (это между Няндомой и Плеецкой) с отчетом приехал зав. хлебопекарней Авдеев Василий Андреевич. Увидел меня всю в слезах, подсел, все расспросил и сказал: “В таком случае поедем ко мне кладовщиком. Жить будешь пока у меня (у него было 5 детей), а там видно будет”. Так я оставила свою канцелярскую деятельность и перешла в производство хлебопечения. За сутки мы выпекали 6 тонн, и почти весь хлеб отправляли на линию со своим вагоном в составе пассажирского поезда Москва–Архангельск. Хлеб затаривали в мешки с бирками для каждой станции.

Затаривали и маркировали грузчики, а я только взвешивала и проверяла. Отсюда я могла съездить в Пермилово к Мане и Вере. На Н.Бирже уже жила и тетя Мелания с внучкой Марусей (Федорина дочь или внучка Ивана Петровича Супруна). Когда я останавливалась у них, видела, как бабушка ухаживает за Маней, и мне было не по себе. То ли чувство зависти, то ли обиды за свою судьбу. Она всего на 1 год моложе меня, а вела, себя, как дитя капризное. Когда она бросила школу, я звала ее с собой в Шалакушу, но она побоялась или просто не захотела бросить бабушку. Ей в семье жилось хорошо, бабушка ее ублажала, а дядя Вася хорошо зарабатывал. К тому времени он оправился от ласки “лохматого”, то есть, медведя. А было это так. Где-то на каком-то далеком озере Ананий Хандога (Бондаровский) организовал рыболовецкую артель и Васю Супруна взял. Был он молодой и красивый. Строили хату и носили для нее бревна откуда-то издалека он и Тимошка Хандога. Первым шел Тимофей и в малиннике увидел медведя. Испугался, бросил бревно, а другой конец, что был у Васи, ударил его по голове. Тимофей убежал, а Вася упал, и “Миша” его немного покачал. Я этого сама не видела, но так рассказывал Вася. Он тогда всю зиму жил у нас в поселке, и я сама варила нам обеим жиденький кулеш. Он ездил несколько раз в Архангельск в больницу, но ему там ничего не сделали, и целую зиму он выплевывал косточки из челюсти. А Федора Ивановича в 1937 взяли за те посылки из Красного Креста, обвинив в шпионаже. Так и пропал он безвести, а Вася погиб на фронте. Из рода Ивана Петровича осталась внучка Маня и ее сыновья. Уже немного времени оставалось до конца моего договора но… война.

[Підпис]
О.Супрун.
1990 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СУРЖИК Марини Віталіївни,
1915 р. народження
(с. Новопокровка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

Народилася я в с.Новопокровка. Голодомор 1932–1933 рр. зустріла там же.

Проживала в заможній родині "куркулів". Все, що в нас було, заробили своєю працею і потом. Батько з двома синами ще за схід сонця вставали кожного ранку і йшли обробляти землю на заливних луках. Грунт там був дуже плодючий, але вода іноді піднімалась до колін. Її треба було відкачувати, а землю перекопувати. Сім'я мала коней, але батько не хотів замордовувати їх важкою роботою. Я з матір'ю залишалася вдома на господарстві. Господарство було великим: кури, свині, корова, город. Батько з синами поверталися дуже пізно з мокрими від поту сорочками. Навіть не поївши, вони падали на долівку біля груби і засинали. Мати, вкриваючи їх рядниною, іноді тихенько плакала. Вранці батько прокидався першим. Я подавала йому вчорашню вечерю, а він, лагідно посміхаючись засмученими очима, казав: "Проте придане в тебе, доню, буде великим...". Та не дожив батько до тієї великої радості – побачити свою дочку у весільній сукні.

Пам'ятаю, що якось звечора до нас зайшов мій дядько, і вони з батьком довго про щось шепотілись. Потім батько покликав синів і звелів їм відвести коней і корову до тих луків, що вони обробляли. Після цього батько пішов до комори і почав радитися з мамою, куди можна переховати зерно. Погодилися, що можна заховати зерно під дошки на долівці.

Десь через тиждень приїхали якісь люди у військовій формі, стали ходити по хатах і виносити хліб і інше. Може, хтось розповів про заможність нашої родини, а, може, й ні. Та тільки, коли зайшли ті люди до нашої хати, то перш за все почали шукати зерно. Батька побили так, що він до смерті відхаркував свою печінку з кров'ю... Забрали тоді все: курей, свиней, хліб, сільськогосподарській інвентар. Не забрали лише яйця, мовляв, дуже б'ються та швидко псуються. Але від злості на батька побили і їх. Коні, які батько з синами заховали на луках, розбіглися, чи, може, їх вкрали. А корова залишилася. Вона і врятувала нашу родину і сусідів. Її молоком, якого було мало, мати забілювала висівки, якісь корінці, потім вже й солому. Декілька разів батько поривався зарізати корову, але вчасно зупинявся, розуміючи, що м'яса може вистачити лише на місяць.

Родина наша вижила вся, окрім батька. Але він помер скоріше від побоїв, ніж від голоду. Люди на селі по весні почали вмирати.

[Підпис] М.Суржик

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СУСЛИКА Родіона

(хут.Северинівка на Полтавщині)

…Пізньої осені 1932 р. до хутора прибуло з сусіднього Грунського р-ну кілька десятків людей, озброєних штриками та щупами. Вони розбилися на групи на чолі з довіреним – "тисячником". Йшли з двору у двір, штрикали подвір'я й город, обстукували підлогу, піч, і якщо виявляли щось підозріле – пробивали піч, довбали стіни, рили підлогу й т.ін. В першу чергу щупали й дивилися, що є вареного та з яких продуктів варено, бо це було доказом наявності харчів у колгоспників. По мірі просування бригади вперед на підводах все більш нагромаджувалося горшків, мішків, глечиків, торбинок – з зерном, пшоном, квасолею, горохом, кукурудзою, борошном, а також ручних жорен.

Подібні обшуки тривали аж до весни. Щотижня "буксири" обходили Северинівку, як і всі села та хутори у районі. Люди мусили варити і їсти уночі, а вдень тримати печі холодними й пустими.

Після цієї жахливої зими настала ще жахливіша весна 1933 р. Прислали "посівний матеріал". Люди й коні ледве рухалися. Колгоспне поле так-сяк засіяли, але городи колгоспників в більшості лишалися нескопаними: не було ні сили копати, ні насіння на посадку. На базарі продуктів майже не було, але народу збиралася сила – з надією щось купити або вкрасти. Коли щось продавалося, то мірялося на склянку, або навіть ложку. Продавалися котлети з дохлих коней або й з людського м'яса. І купити і продати було дуже важко: голодні люди кидалися, валили продавця з ніг і розтаскували все (особливо зграї хлопчаків).

Коли вже люди мерли сотнями, блискавично надійшла звістка, що районна лікарня приймає ослаблих з голоду, і що там годуватимуть їх пшоняним кулешем. Люди мерщій повезли туди своїх рідних, які вже не могли ходити, з надією застати ще вільне місце. Моя знайома, Явдоха Кобзар, повезла ручним візком свого чоловіка, Дмитра, та залишила його в лікарні. Другого дня вона вже насилу привезла свою дочку. Щоб обминути чергу, вона звернулася до знайомого, який працював у лікарні. Він сказав їй: "Вези назад – тут отруюють". На запитання жінки про чоловіка він відповів: "Він вже помер". Дали повечерять, а на ранок завалили трупами мертвецьку і хлів. З лікарні на інший день вивезли багато підвід трупів на цвинтар. Живі люди байдуже дивилися, хіба що питалися, чому стільки вивозять. Чутки про отруєння ширилися, і охочих їсти у лікарні ставало день на день менше.

На нашім хуторі у 1933 р. вимерло 125 людей. Коли надійшов час обліку дітей шкільного віку, виявилося, що в районі треба скорочувати мережу сільських початкових шкіл майже на третину. Зачинили школу і у нас на хуторі. У серпні місяці при колгоспі повідкривали сирітські будинки, до яких примістили дітей, батьки яких вмерли з голоду. Це була ініціативна і дуже розвинута дітвора. Вони

розуміли безсилля своїх батьків врятувати їх та йшли самі здобувати собі харчі. Були діти, які навіть рятували батьків, або (вже бувши сиротами), своїх менших братів та сестер.

Вже влітку 1933 р. у спустілі села та хутори області почали приїжджати поселенці з Калінінської, Калузької, Рязанської та інших областей РСФРР. Вони заселяли ліпші садиби з садками і хатами. Але холодна ворожа зустріч їх місцевим населенням припинила їх подальший наплив.

Записав Р.Волох.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СУЧКА Володимира Леонідовича,
1913 р. народження
(с. Боярка Київської обл.)

Моя мама – Сучок Мария Даниловна в 1932–1933 гг. была учительницей в с.Гордашевка Тальновского р-на. В те годы по партийной линии ей довелося побывать в селах Кочубеевка і Городецкое (Уманского р-на), Бурты и Надточаевка (Шполянского р-на) и Озерное (Белоцерковского р-на). Положение в этих селах было не только тяжелое, но нетерпимое и позорное – голодание, высокая смертность, факты людоедства.

Привожу факты по селам.

с.Кочубеевка. В этом селе было больше всего голодающих – 214 человек, в большинстве единоличников. Умерло с января 1932 г. 48 человек. Здесь:

1. Олексеенко Тимофей (25 лет), единоличник, посеял 0,75 га озимых, зарубил жену и успел съесть печенку, левую грудь, мясо на ребрах.

2. Намитчина Яков, имеет жену, двух детей 5–7 лет, единоличник, земли 3,5 га; посеял озимых 0,5 га, лошадь продал, корова сдохла. Вся семья, особенно дети – живые мертвецы. Имели где-то раздобытый кусок гнилого кабачка, который варили в кипятке и этим питались в день ее посещения.

3. Щербатюк Устим (49 лет), единоличник, имел 5,5 га земли. В прошлом году продал лошадь, а 3 года тому назад продал корову. Жена 7 лет как умерла, ребенок умер 3 дня тому назад. Щербатюк лежит на печи, не имеет сил передвигаться, а возле него – второй сын 7 лет, опухший.

с.Городецкое. В этом селе больше всего голодающих колхозников (76 дворов) и единоличников (83 двора).

1. Рыбак Мина (49 лет), колхозник, плотник. Имел за 1932 г. вместе с семьей 80 трудодней. Вместе со своим сыном Павлом (16 лет) из-за голода зарезал и съел сначала жену, затем – сына Михаила (4 лет) и, наконец, закоченевшего нищего.

Говорит: “Жена была больна, несколько раз просила задавить ее. Я пальцем притиснул ее за горло, и она харкнула. С Павлом вынес ее в другую хату. Пролежала там она 3 дня. Дети мои голодные, плачут. Один ребенок опух. Дочка, 10 лет, просит сварить мяса с мамы, чтобы покушать. Потом мой мальчик Михаил (4 года) начал умирать, я его придушил. И мы его тоже съели. Когда есть уже было нечего, я откопал на кладбище мертвеца и привез его на санках домой. Из этого мертвеца мы сделали три колбасы, одну съели, а две продали. Так как тяжело было на душе, захотелось выпить”.

2. Хриненко Агафья, колхозница. Муж осужден за кражу колхозного зерна, она имеет за 1932 г. 23 трудодня. Вместе со своей сестрой зарезала свою дочь Анну (2 лет), мясо дочери не только кушала сама, но варила холодец и продавала...

с. Озерное. Здесь голодающих 200 дворов. Умерло с 1 января по 10 марта 90 человек, а за 1932 год умерло 92 человека.

1. Клицковский Петр, бедняк. Исключен из колхоза за злостное отношение к имуществу. Убил и съел мальчика 13 лет, который зашел в хату к его сыну, был его товарищем по школе.

2. Пустовит Никифор, единоличник. Убил топором зашедшего к нему односельчанина-единоличника Панченко Павла, вместе с семьей съел мясо, ранее съел два человеческих трупа...

В с.Бурты и с.Надточаевка Шполянского р-на нет тех явлений, что отмечены для сел Уманского и Белоцерковского районов. По Уманскому району 9 случаев людоедства, по Белоцерковскому району – 13 случаев.

г. Умань

1. Крачок Мария, 30 лет, колхозница из с.Войтовка. Зарезала дочь Нину, 7 лет, сварила и съела. Говорит: “Сначала съела свою кошку, потом – маленькую кошечку соседа, а потом – Нину. Не знаю, что со мной сделалось, а зарезала и скушала. Мясо Нины повесила на гвоздь в коморе, брала понемногу, варила и кушала. Варила с бурячком. Мясо вкусное, як курочка. Кушала с косточками. Я виновата, хочу пойти куда-нибудь работать, дайте только кушать, я голодная. Я очень хочу кушать”.

Людоеды являются бедняками и середняками, колхозниками, имеющими мало трудодней или без трудодней, единоличниками не имеющими никакого хозяйства.

Растет сознание людей, в том числе голодающих, что выход из положения – прежде всего выполнить весенний сев. Злоба против лодырей и воров со стороны добросовестно работающих колхозников. Рассуждают так: “пусть погибает от голода лодырь и вор, который обрек меня на полуголодное состояние”.

Все эти сведения – из дневников [мамы].

[Підпис] В.Сучок
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

СЯБРЕНКО Марфи Олександрівни,
1918 р. народження
(с. Петровське Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

1933-й рік я переживала зі своєю сім'єю в селі. Тато померли в кінці 32-го року. Лишилося нас біля матері п'ятеро. Я, старший брат Гриша та троє менших – Іра, Оля і Поля. Ми з братом працювали в колгоспі, як і всі тоді, майже задарма. Я могла крадькома випити кухоль молока. Про те, щоб взяти якусь краплю додому, не могло бути й мови.

У нас була велика, на дві половини, хата. Вдома у нас була корівка. Держали її в літній половині хати, боялися, що вкрадуть. Страшний то був рік. Хоч і невеличке наше село, а багато людей померло голодною смертю. В нашій сім'ї вижили всі. Дякуємо й понині покійному татові. Вони, бачачи до чого йдеться, ще як мали зерно, то зробили у густому тернику в кінці городу криївку. Та й засипали у неї кілька пудів зерна. Нам, дітям, нічого про це не сказали. На наше щастя, сільські активісти не знайшли ту схованку. А вже як померли тато, і в хаті не лишилося нічого їстівного, то мама відкрилася мені і старшому братові. З величезними пересторогами мама з братом пробиралися зрідка пізньої ночі до тої криївки і приносили трохи зерна. У нас була ручна крупорушка, на ній мама (знову ж вночі без каганця) перетирали те зерно на крупу, а це вже було ціле багатство. Бо люди в той рік їли таке, що і язик не повертається розказувати.

Отак ми і вижили в той рік.

[Підпис] М.Сябренко
Записала Л.Невірна.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТАЛАША,
1926 р. народження
(м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

З ТАВРОМ КЛАСОВОГО ВОРОГА

Як і багатьох інших селян, більшовики розкуркулили мого батька 1930 р. за те, що відмовився вступати до колгоспу. Маму, брата й мене (а нам було 7 і 4 роки) голими та босими викинули на сніг, через що мама дуже застудилася

і незабаром померла у віці 32 років. Наше майно, живність, реманент забрали до колгоспу та просто розтягли односельці.

Мачухи в нас не було, тож росли без материнського догляду. Коли почалася війна, батька забрали на фронт, а нас – до Німеччини. 1945 року повірили пропаганді, нібито "родина ждет своих сыновей" і повернулися в радянську окупаційну зону. Звідси нас повезли на Кольський півострів – карати за те, що були на окупованій території. Після того майже все життя носили тавро класового ворога: і я і мої діти.

Добре, що "НГ" пише правду про Україну та її людей. Отож і собі забажалося кількома словами розповісти про своє поневірення. А ще хочу висловити занепокоєння з приводу того, що покоління українців, одурманене більшовиками, досі вірить у "золоті гори".

Народна газета. – 1994. – № 19.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТАЛАША Анатолія

1923 р. народження

(м. Кривий Ріг)

ХОЧУТЬ ОДКУПИТИСЯ

Мій батько, Петро Талаш, (1902 р. народження) до 1930 р. мешкав у с-щі Дреєрівка П'ятихатского р-ну на Дніпропетровщині (нині це с-ще Рудниче Криворізького р-ну), мав хату під стріхою із земляною підлогою, 10 га землі, корову, теля, 2 коней та 2 свиней. Обробляв землю із своїм батьком та 2 братами, які також мали по 10 га. Дружно хліб вирощували.

1930 р., коли почалася колективізація, діда та двох моїх дядьків силоміць загнали до колгоспу, а батька не змогли. Отож "розкуркулили": лютої зими хвору маму і нас із братом (я народився 1923 р., брат – 1926 р.) викинули з хати у сніг голих. Мама невдовзі померла, а батька тривалий час ловили, мов звіра, хотіли заарештувати. Довго возив він нас, рятуючи від холоду і голоду, у пошуках притулку.

Навесні 1933 р. довідалися, що з голоду померли дідусь і бабуся – колгоспники. Батько загинув на фронті. Мене, як і багатьох молодих людей, було вивезено до Німеччини на примусові роботи. Після війни повернувся до Кривого Рогу і довго працював у шахті, аж поки не вийшов на пенсію.

Коли з'явився Закон про реабілітацію, зібрав документи, знайшов свідків нашого "розкуркулення", а дізнавшися про розміри компенсації, зрозумів: насміялися депутати ВР над такими сім'ями, як наша. За гріхи і злочини тих, хто

грабував, розстрілював, висилав до Сибиру без жалю і совісті, сьогоднішня комуністична більшість прагне відкупитися мізерною подачкою. Ще й із державної кишені.

[Підпис] А.Талаш

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТАРАНА Костя Степановича,
1902 р. народження
(с. Новомиколаївка на Дніпропетровщині)

Народився я в Бесарабівці Катеринославської губернії. Зараз це село Новомиколаївка Дніпропетровської області. Пережив перші два радянські голодомори (1921–1923 та 1932–1933 рр.).

У 1921–1923 рр. голод пережив у рідному селі. У сім'ї були батько, мати, троє братів, я – четвертий. Молодший брат у 1921 р. помер.

В 1921 р. катастрофічне становище було на селі. Вивезено багато хліба. Наша губернія не була увільнена від податків. Люди пухли, шукали порятунку. Деякі тікали з села до міста, думали, що там життя краще. Добре запам'ятав дядька Антона Пономаренка. Був він високий на зріст, говорили, що на обід жінка йому подає буханець хліба. Не витерпів дядько голоду – помер. Гинули й інші односельчани. Вічна їм пам'ять!

Голод 1932–1933 рр. був штучний. Сталін організував цей голод. У багатьох людей в нашому селі забрали все зерно (навіть посівне). Село було приречене на голод. Голодомор 32–33 рр. спричинив величезну смертність населення, особливо дітей і стариків. Селяни вимушені були їсти собак, котів, щурів, трупи коней, листя й кору дерев. Їли також ворон, котів, їжаків, ховрашків, горобців... Люди пухнули з голоду і помирали. Часто ховали трупи в завалених погребах, сараях, на городах і навіть у старих колодязях. Без трун, просто загортали тіло в якесь лахміття. Вимирали цілими сім'ями – залишалися пусті хати. Живі не мали сил ховати померлих.

Пам'ятаю ще один страшний випадок. У Серафима Штиліги було троє хлопців. Малий бігав до Важанихи по сусідству. Йому вона частенько молочне давала. Та ось раз пішов до неї, а додому нема! Кинулись до неї, питають її, а вона зам'ялась, язик заплітається. Почали шукати, а в казані тільки нігтики плавають...

Таке ніколи не повинно повторитись!

Записала І.Дробна.
8 грудня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТАРАНЕНКО Лідії Захарівни,
1921 р. народження
(Дніпропетровщина)

Батьки наші померли, нас осталось четверо дітей, я сама старша – 14 років. В 1933 році "активісти" ходили по хатах і забирали сільгосппродукцію для посіву. Був голод. Ми їли те, що дадуть люди. Помню: сусідка принесла нам горщик маленький квасолі, ми заховали його на печі за комином. А тут у хату комсомольці. Ми всі позабивалися у куточки, бо вже боялись їх, а вони почали нишпорить по хаті. Знайшли на печі квасолю і забрали її й зі словами "Голота нещасна" пішли з хати.

Записала Т.Ручка.
1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТАРАНЕЦЬ Ганни Трохимівни,
1924 р. народження
(с. Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

А у нашій сім'ї голоду не було. Наш батько десь купив п'ять мішків жита, тому ми мололи на жорнах зерно, із одержаної муки мати пекла коржі та хліб.

Записала О.Сидоренко.
27 липня 2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТАРАСЕНКО Федора Федоровича
(м. Свердловськ Луганської обл.)

В начале XX века моя бабушка, Тарасенко Ксения Ивановна, с мужем Василием и четверо малолетних детей: Федор, Иван, Наталка и Химка уехали из с. Пологи (Запорожской обл.) в Донские степи – в 30 км от Миллерово (Ростовской обл.) и поселились на хуторе Василийский. Выращивали хлеб, разводили скот и птицу, помаленьку приобретали инвентарь, построили из самана одну хату, а через время – другую – для семьи старшего сына Ивана. Дочек выдала бабушка замуж (дедушка умер вскоре после переезда) и сама с сыновьями от зари до зари работала и наживала добро.

И вот пришел 1929 год: началась коллективизация. Наиболее зажиточных крестьян сразу выслали на Соловки, менее зажиточных выгоняли с хат и переселяли в землянки на окраине хутора. Имущество, скот – все забрали в колхоз. Отца, Тарасенко Федора Васильевича и его брата Ивана посадили в тюрьму в г. Миллерово, через время отцу дали год тюрьмы и 5 лет ссылки и выслали в Вологодскую область на лесозаготовки. Дядю Ивана засудили и отправили на Урал.

Судили крестьян по стандартному обвинению: невыполнение хлебопоставок. А порядок был такой: давали план заведомо невыполнимый, если не выполнил – раскулачивание, если выполнил – давали еще дополнительный. Не выполнил – раскулачивают. Выполнил – тоже раскулачивание за то, что у тебя был "излишек" хлеба, а ты вовремя не сдал его. У нас на хуторе одну семью раскулачили за то, что у них была злая собака. Что наметила голота – будет выполнено, и многие семьи обречены на скитания и гибель.

Пришла осень 1930 г. Снова продолжалось гонение крестьян – наступило новое переселение. Собрали несчастные семьи и погнали за 150 км за Дон, в Вешенский район (родина М. Шолохова.), согнали на окраину леса, от станицы Вешенской 20 км. Уже был снег, холодно. Люди начали рыть землянки и кое-как устраиваться на зиму. Было организовано три лагеря с комендатурой и охраной.

Продуктов никаких, люди в холоде и голоде. Как обычно свойственно советской власти обманывать людей – так и в этом случае: перед угоном заставили сдать хлеб по месту жительства, дали квитанции, а в ст. Вешенской получите, как обещано, хлеб, но никто и не подумал давать. Люди жили кто как: меняли по селам, побирались.

У нас была семья: бабушка, Ксения Емельяновна, мама, Елизавета Петровна, и пятеро детей: Екатерина (17 лет), Федор (10 лет), Алексей (8 лет), Ольга (3 года), Люба (2 года). Алеша и Люба умерли. Много людей умирало, хоронили на окраине лагеря в лесу (это в 3-х км от села Решетовка Вешенского района).

Тато (Федор Васильевич) отбывал тюремное заключение на лесозаготовках в Вологодской области. В конце 1930 года сбежал из ссылки и работал в совхозе (село Малоивановка Алчевского р-на Луганской обл.).

Весной 1933 г. власть решила всех раскулаченных из лагерей в Вешенском районе переселить в другие места. Семьи, где были взрослые мужчины, собрали и погнали на ст. Мальчевскую (это километров 170 –200) от лагерей, погрузили в товарные вагоны и отправили на Урал вблизи города Соликамска на берегу речки. В эту партию попала и семья моего дяди, Тарасенко Ивана Васильевича. Семья у них была большая: тетя, восьмеро детей, старший сын Павло был женат и у него был ребенок – всего 11 человек. Дядя Иван из тюрьмы больной приехал до своей семьи. Холод, голод, отсутствие элементарной медицинской помощи привело к повальной гибели переселенцев. Из семьи моего дяди осталась двое: тетя, Дарья Макаровна и ее сын Василий (1921г.р.), которые с трудом

вырвались из лагеря и добрались к нам в Луганскую область. Тетя умерла в старости, а ее единственный оставшийся живым сын был призван в Красную Армию защищать кровавый тоталитарный режим Сталина и погиб в бою, похоронен на ст. Родаково (недалеко от Луганска). Так трагически с корнями погибла большая трудолюбивая семья.

В нашей семье не было взрослых мужчин, то нас с такими же семьями власти решили вновь переселить – на этот раз в калмыцкие степи.

После отправки первой партии на Урал приступили и остальных переселять. Прибыли дополнительные милиционеры, окружили лагерь и заставили собирать вещи и готовиться вновь к этапу.

Мама, Елизавета Петровна, собрала вещи, а затем взяла ведра (детей с бабушкой) вроде за водой в лес. Воду мы брали из криницы в лесу.

Бабушка, мама, двое детей (12 лет и 3 года) ночью ушли из лагеря в чем стояли. За ночь мы дошли до Дона к какой-то станице. Мама упросила пожилого казака перевезти нас на другой берег. Была весна. Дон разлился больше, чем на 3 км, вода бурлила – страшно было, но спасибо казаку, благополучно нас перевез.

Дальше предстояло пройти почти километров 150 до бабушки (маминой мамы). Шли большей частью ночами, а днем прятались в кустарниках. От бабушки уехали к отцу в совхоз. В совхозе тато и мама работали по наряду рабочими.

В доме ничего не было, питались из совхозной столовой. Особенно тяжело было в 1932–33 гг., люди голодали, пухли. Но нас спасло от смерти то, что тато и мама работали с лошадьми – возили корм скоту и лошадям давали макуху. Мои родители брали макуху в карманы, приносили домой, разогревали, и это спасло нашу семью от смерти.

Вокруг в это время много людей умерло от голода, особенно по селам.

[Підпис] Ф.Тарасенко
20 березня 1996 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТАРАСЮКА Івана

(с. Старі Бабани Київської (нині Черкаської) обл.)

РОЗБИТЕ ЖОРНО

Мама розповідала, що сільські активісти вишукували в людей жорна і розбивали їх, аби люди не мали чим змолоти зерно. Кажуть: була постанова носити його до колгоспного млина і давати мірчук – платню за помел. Забрали жорна і в нас і одразу на подвір'ї розбили. Залишки їх я добре запам'ятав.

Наш батько ховав бараболю за греблею. Закопав її та заорав те поле, щоб не здогадалися. Потроху брали звідти, варили, ось так і вижили. Мама ж розповідала, що в селі були навіть випадки людоїдства.

Розкуркулювачі приходили восени, коли люди вже зібрали врожай. До нас зайшов Йосип Вощенко, комнезам Малетій, вчителька Марія Нижник і Карпо Коренюк. Спочатку "незвані гості" полізли на горище, забрали там зо два відра кукурудзи, заглянули під піч... Вийняли горщик із вівсом та горохом. На печі лежав мамин брат Олександр. Один із розкуркулювачів, побачивши там жито, почав стягувати дядька за ногу. Але той рішуче мовив:

– Не злізу, хоч ти вбий мене!

І ті відступилися, а жито так і залишилося для нашої сім'ї. Коли ж один з них зажадав від матері зерно, вона відповіла сердито:

– Нащо забираєш останні? Ми ж із голоду помремо...

У відповідь губатий Карпо виправдовувався, що радянська влада, мовляв, не допустить померти з голоду. Незважаючи на мамині умовляння, той лихий родич забрав усе знайдене, і, повкидавши мішки зі здобиччю на воза, він та його компанія вирушили грабувати далі сусідів...

Записав М.Шуляк.

Президентській вісник. – 2001. – № 47(73). – 23 листопада.

✦ ✦ ✦

ТВЕРДОХЛІБ М.

Коли до села Кам'яні Потоки Кременчуцького району Полтавської області дотяглася в 1932 році рука московсько-большевицького режиму, і він розпочав силою заганяти в колгоспи людей та відбирати в них нажите чесною й важкою працею добро, жителі села не змирились з цим грабунком. У їхніх жилах текла козацька кров, яка кликала до волі й боротьби з пригноблювачами. У колгоспне рабство селяни не бажали йти, залишки хліба після здачі надмірного плану хлібоздач ховали. А коли бригади "буксирів" приходили, щоб забрати останні залишки продуктів, то чинили їм фізичний опір. І тоді большевицька влада прирекла непокірних на неминучу голодну смерть.

З цією метою 6 грудня 1932 року Політбюро ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР за вимогою московських большевицьких вождів ухвалив постанову, в якій говорилося: "За зрив плану хлібозаготівель та злісний саботаж, організований куркульськими й контрреволюційними елементами, занести на "Чорну дошку" наступні села:

1. с. Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області;
2. с. Гаврилівка Межівського району Дніпропетровської області;
3. с. Лютенька Гадяцького району Харківської (сьогодні Полтавська) області;

4. с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської (сьогодні Полтавська) області;

5. с. Святотроїцьке Троїцького району Одеської області;

6. с. Піски Баштанського району Одеської області".

Щодо цих сіл постанова вимагала терміново зупинити завіз товарів у село, заборонити торгівлю й кредитування, очистити кооперативний і державний апарат від ворожих елементів, очистити з вилученням ці села від контрреволюційних елементів, які організовують зрив хлібоздачі, нацьковувати на них чесних колгоспників. Ці заходи виконувалися силами загонів чекістів. До чого призвели ці бузувірські дії московсько-большевицького режиму в селі Кам'яні Потоки, розповідають свідки того страшного голодного мору:

Свідок голодомору Олександра Шевченко згадує: "Моя сім'я жила на вулиці, що носила назву Першої сотні. У батька з матір'ю було семеро дітей. П'ятеро померло з голоду в 1933 році. Коли партійці з комсомольцями ходили по хатах і відбирали всі харчі, то у нас забрали останню торбинку з пшоном.

Батько був шевцем і бондарював та обробляв землю. У 1933 році його примусили вступити до колгоспу. Він доглядав колгоспних коней. Від нестачі кормів коні гинули. Таких коней батько дорізав, а їх м'ясо роздавав голодним селянам. За це його арештували і засудили на п'ять років.

Із села багато людей вивозили до Сибіру. Їм з колгоспу видавали картопляні лушпайки і лушпиння з гречки для того, щоб вони собі в дорогу зварили їжу. Чекістам вивозити людей допомагали заводські робітники з Кременчука. Старшим над заводськими був Цимбал.

До 1933 року в Кам'яних Потоках була велика вулиця, яку в народі називали "Лодарівкою", мабуть, за те, що її жителі займались не землеробством, а різними промислами. Так ось у той голодний рік всі жителі вулиці померли".

Самовидець голодомору Настасія Лисенко розповіла: "Поруч з моєю хатою жила сім'я Прохоровичів. Був у них синок Саша. Навесні 1933 року одного дня його не стало. Мати його шукала, але не знайшла. Наступного дня проходила мати зниклого Сашка повз хату сусіда і через вікно побачила, як на столі сусіди рубають м'ясо. Вона почала кричати. Прийшли сусіди і голова колгоспу. Коли зайшли в хату, то мати Сашка впізнала в зарубаному свого сина. Цих людоїдів засудили і, як казали люди, розстріляли".

Цей факт людоїдства підтвердила жителька села Кам'яні Потоки Любов Тимофєєва: "У той день, коли ховали Сашу Прохоровича, я пасла корову біля цвинтаря. Проходили люди, і від них я почула, що Сашу зарубали і їли, але не встигли всього з"їсти і те, що залишилося від нього, будуть хоронити. Я залишила корову і побігла дивитися, як будуть ховати Сашу. На цвинтар у великому горшку принесли руки, голову та внутрішні органи Саші і поховали".

Як свідчать ті, хто пережив голодомор 1932–1933 років, у селі Кам'яні Потоки вимирали цілими сім'ями, а в кожній селянській родині було від 5 до 10

чоловік. Обезлюдніли цілі вулиці. Хати стояли пустими, руйнувалися. Половина села померла голодною смертю".

За статистичними даними, у 1926 році в селі Кам'яні Потоки налічувалось 5088 чоловік. А на початку 1990 року в ньому проживало тільки 3000 мешканців. Отже, і через 65 років після голодомору кількість мешканців села не відновилася. Жахливий голод в Україні, планово організований репресивним комуністичним режимом, призвів до мільйонних людських жертв.

[Підпис] М.Твердохліб

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТЕЛЕВНОЇ Мотрі Захарівни,
1919 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Народилася я в 1919 р. в с.Красносільці Олександрівського р-ну Дніпропетровської області. Хочу описати те життя і той страшний період 1932–1933 рр., що зараз називають голодомором.

...Той маленький запас, що був у людей, в 1933 р. активісти села в січні і лютому місяцях в хатах забирали геть до зернини, навіть з горщиків висипали зерно. Моя мама, правда, приховала, певно, з пуд пшениці і з пуд сочевиці. Замурувала на печі під шиєю (це колись в старих хатах, коли мурували печі і лежанки, то від лежанки димохід проходив через піч по верху). Коли я була малою, то спала на печі під тією шиєю. Там мені було дуже тепло. Під тією шиєю замуровала цеглиною наче в 2 відділеннях – в одному пшеницю, а в другому – сочевицю. То активісти не додумались і не розвалили ту схованку. Вони подумали, що то суцільна груба. А на лежанці, де був земляний засип для того, щоб як топить лежанку, щоб не загорівся заміт, сам секретар сільської ради поклав товсту залізяку і розвернув той засип, та нічого не знайшов. Я, як зараз, бачу, як він з великим криком накинувся на маму: "Ти тут заховала зерно!" А мама каже: "Розламуй та шукай, що знайдеш там, то на колись тобі згодиться". А він, мабуть, і не зрозумів, що мама йому поблагословила, що мов, та земля тобі колись накриє очі за те, що ти людей зобижаєш.

І так люди якось до весни дожили. А як прийшла весна, то лишились на голодну смерть. Та ще й дощі ішли, і прохолодно було. В людей сили не було навіть ходити. Вони почали з голоду пухнути і помирати. На нашій вулиці Милниківці померло 50 осіб. В людей не було сили, щоб похоронити померлих, то з колгоспу призначали трішки сильніших людей, яким давали коня. Але запрягали не у віз, а чіпляли до орчика драбинку, що до шлії коня, що надівали на нього, на драбинку клали рогожку, а на неї – померлу людину і так везли на кладовище для захоронення.

Були й такі, наприклад, випадки, коли мати свою мертву дитину відносила на руках на кладовище і там (оскільки була запасна яма) клала її разом з людьми як би у братську могилу. Більшість людей хоронили в одній ямі по кілька осіб, бо не було у родичів померлих сили, щоб копати ями.

Багато людей померло, як вже дожили до врожаю. Намололи на жорнах муки з жита, напекли і на голодні шлунки понаїдалися теплого хліба. Померли навіть цілі родини (по 5 осіб з двору). Всі вимирали, і двори залишались пусті. На нашій вулиці кілька дворів лишились пусті, всі в хатах вимерли:

Загородній Юмен і його жінка, сім'я;

Уманці – чоловік і жінка Текля, син їхній Нихтодь;

Мельник Кіріян, його дружина Ярина і двоє їх хлопців в один день померли;

Уманець Іван, його дружина Марина і троє дітей теж в один день померли. Вони й жінку зарізали та з'їли, але все одно не вижили;

Загородній Іван, його дружина Ніна, дочка Таня, теща Мотря і хлопчик Льоня теж померли в один день, двір лишився пустий.

Оце, пам'ятаю, було на нашій вулиці Милниківці Нижній і на Синьогубівці. За моїми підрахунками, за весну 1933 р. померло 130 осіб. Дітей, у яких батьки померли, колгосп забирав у патронат, там їх годували і вдягали. Повиростали хороші діти. Закінчили школу, хто 7, а хто й 10 класів. Деякі заміж повиходили, а деякі пішли у вищі військові учбові заклади, стали медсестрами, вчителями.

Як не стало у людей чого їсти, то їли варений бур'ян: лободу, жалючу кропиву. Вариво підсолювали, а то й не солили (бо й солі не було). Хто непідсолену таку сюрбу їв, той не опухав, а ті, які солили, опухали і теж помирали.

Нас у матері було 4 дітей, а мати – п'ята, а ще одна дочка жила у м.Горькому в Росії (з чоловіком виїжджала туди на заробітки). То вона інколи нам присилала сухарів у посилці – це була харчова допомога для нашої сім'ї. Мати нам варила борщ з кропиви і лободи. Ще лишився у погребі квас і буряки, то мама дуже трішечки той борщ солили. А як дожили до жнив, то мама хліба напекла, але заховала його в скриню, щоб він трішки причерствів, і стала давати нам по маленькому шматочку аж зранку на 3-й день. Старшим дітям – грамів по 100, а мені (як найменшій) – грамів 50. А я, бувало, так хочу хліба, начеб оту всю хлібину враз би з'їла. Ще як дочекалися, що на берестках і липах наросло листя, то рвали те листя, сушили його і терли, просіювали на сито і пекли такі собі чуреки, як блини. То в мене смак отих чуреків на все життя залишився. Тепер, аби хто спік окремо блини з берестка і з липи, але так, щоб я не бачила, і дали з'їсти, то я б сказала, що оце з берестового листя, а це – з липи. Ще їла листя і клей з вишні. За рахунок цього виживала. А ще з сусідським хлопцем Макаром ходили ми красти висадки в колгоспі, які його батько вартував. Макар, було, піде в розвідку, а потім скаже: "Батько сплять, в нього сил немає, він нас не дожене". Отож, вирвемо по 10 буряків, зариємо в землю на полі, а потім ходимо щодня і по 1 буряку печемо. Назбираємо сухого бур'яну, запалимо і буряки туди вкинемо. Вони наполовину спечуться, то витягаємо їх з вогню,

обтираємо від попелу та так неочищені й гриземо. Навколо рота чорно від попелу... І так у нас на 10 днів було чим поживитися. А то ще йдемо на поле, де з осені позбирали картоплю, а там по ямках ще видулубуємо. Хоч вона за зиму й перемерзла, бур'яну сухого назбираємо, запалимо, і її на залізячці спечемо. Напекли, почистили і наїлися, то вже не так їсти хочеться.

Був такий випадок. На мене залишили дівчинку Марусю, щоб я гляділа за нею. Зараз вона Марія Йосипівна, а в той час в неї ніжки були пухлі, то я нарву, бувало, листя з вишень й клею і кажу їй, щоб їла, що воно хороше. Вона наїсться і не плаче. Так вона вижила і зараз живе на нашій вулиці. А тоді була така пухла, що шкіра на обох ногах полопалася. Зараз на ногах видно ті шрами.

Діти ходили в школу, але як, було, почнеться урок, то всі діти нахиляться на парти і сплять. Вчитель ходить по класу і розповідає урок, потім будить дітей і каже, щоб записали домашнє завдання. Діти записують, а тут і дзвоник на перерву. Як сонце світить, то добре, виходимо на перерву і рядочком під школою проти сонця лягаємо і спимо. Спимо хвилин 5, тут дзвоник до класу. Хто чує дзвоник, той сам встає й іде до класу, а хто не чує, той продовжує спати. То вчитель Микола Свиридонович Ткаченко ходить і будить дітей, щоб йшли до класу на заняття. На велику перерву йшов весь клас на кухню їсти. Нам там щодня варили затирушку по мисочці на душу десь. Добавки не давали, бо не було з чого. Там порції були розраховані так, щоб вистачило всім учням. Хліба не давали, бо не було. І чаю не давали, бо цукру не було. Ото саму затирушку їли і тим були раді – маленький заживок в організмі був.

Ще про такий випадок. Водили нас, учнів, на поле бур'ян зносити. А як сухий, то на місці спалювати, щоб грунт був готовий до сівби. От вчитель повів нас, а згори коні везуть посівний матеріал (зерно, вику, ячмінь, овес), що засівали на сіно. То де по дорозі розсипалося, бувало, зерно з безтарки, то ми, всі учні, лягали на ту дорогу, намічали діляночки кожному, і те зерно збирали і їли. А вчитель чекав, поки ми збирали те зерно і їли, потім казав: "Дітки, вставайте, будемо палити бур'ян". Вчитель брав сильніших дітей у поле, а заслаблих відсилав додому.

Записала Н.Левченко.
4 жовтня 1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТЕМНОХУД Євдокії Никонівни

(Дніпропетровська обл.)

В 1933 р. мені виповнилось 15 років. Я і мої однолітки ходили на тирло за село доїть корів. Обабіч дороги від Булахівки до Кочережок сиділи люди-кочережани з порожніми кружечками. Змарнілі, холодні, голодні. Ці люди просили

нас, аби на зворотній дорозі дати їм у кружечки молочка. Ми їм обіцяли, а вони з надією чекали на наше повернення. Гірке і боляче було наше повернення. Люди, які чекали нас, були уже мертвими, і поруч них лежали порожні кружечки…

Я вже прожила життя, але в моїй пам'яті живий цей епізод. Найбільше дивує те, що в далекому 33-у році люди пухли від голоду, не крали, вмирали голодною смертю, але з кришталево чистою совістю. Часто запитую себе, в які ще роки (крім 1933-го і 1941–1945 років) була в нашого народу така ще совість?

Записала А.Міненкова.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТЕЛЬНОЇ Катерини Миколаївни,
1923 р. народження
(с. Гаврилівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Було мені 9 років. Мати померла у громадянську. Мене виховувала бабуся. В той час вона намагалася не випускати мене надвір. Лякала мене казками про людоїдів, які пожирають маленьких дівчинок. Лише пізніше я зрозуміла, що це були не казки. Також я зрозуміла, куда дівалось півсела. Багато тоді померло…

Якось взимку я вийшла за водою і побачила свою сусідку, яка лежала посеред дороги. Після цього я з півроку не кидала хати. А ще вночі якось почула крики. Потім були постріли. Я це дуже чітко запам'ятала. Потім нам розповіли, що це якийсь колгоспник, господар великої сім'ї, зарубав маленьку дівчинку, а міліціонер його застрелив.

1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТЕРЕЩЕНКО Марії Зіновіївни,
1919 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Во время голода я работала учителем младших классов и до сих пор люблю детей. Расскажу про тот голод 33-го года и про детей. Некоторые матери, доведенные до отчаяния и невменяемого состояния по причине недоедания, убивали своих детей. Одна мать зарезала свою семилетнюю дочь кухонным ножом.

Все тогда, истомленные голодом, ходили словно сонные.

Жила семья – родители и трое детей. Однажды жена куда-то ушла, а 5-летний мальчик Ваня остался дома с отцом. Когда жена вернулась домой, то увидела, что сын уже мертв, но мужу не поверила, что сын умер своей смертью. А потом муж признался, что он специально избавился от ребенка, встав коленями на грудь маленького Ванечки. Отцу не разрешили присутствовать на похоронах сына.

Вообще голодомор 1932–1933 гг. организовал Сталин. Он намеревался научить уму-разуму некоторых украинских крестьян, которые не желали работать за пустые трудодни. Но из-за этого пострадали многие невинные люди.

Записала О.Майбах.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТЕРЕЩЕНКО Олени Лаврентіївни,
1921 р. народження,
(м. Дніпропетровськ)

Народилася я у с.Червона Григорівка Томаківського району Дніпропетровської області.

Коли був голод, я була маленькою дівчинкою, жила з бабулею і дідом. Він був мені не рідний, і тому мене не любив. З усього, що приносив з шахти, трохи давав бабулі, а інше ховав. Бабуля давала їсти мені, а сама голодувала. Пам'ятаю, якось прийшла до нас сусідка баба Марія. Вона довго балакала з моєю бабусею, а потім вночі ми пішли з бабусею до баби Марусі на горище. Там забрали трохи кукурудзи, щоб харчуватися. Її ми розтягнули на півтора місяця. Потім терли та варили пусті качани і варили кашу, щоб не померти. З наших сусідів померло 2 дітей маленьких і одна стара бабуся. Але ми з дідом і бабою голод пережили, тому що рядом була річка, і я з хлопцями ловила рибу. Вони мені то раків, то риби дадуть, з мідій ми варили суп. Ось так ми і вижили.

[Підпис] О.Терещенко

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТЕРЕЩЕНКО Раїси Петрівни,
1943 р. народження
(с. Єленівка Юр'ївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Дорогі добрі люди! Важко писать мені про ті роки, сльози набігають на очі, а треба, щоб молоде покоління знало про це.

В нашої мами (Терещенко Акулини Григорівни, 1907 року народження) було 8-ро дітей: Ілля (1926 року народження), Григорій (1928 року народження), Петро (1930 року народження), Павло (1935 року народження), Олександр (1938 року народження), Володимир (1940 року народження), я (1943 року народження) та Іван (1946 року народження).

Про голод 33-го я знаю за розказом мами. Люди були такі голодні, що пластом падали. Сім'ї вимирали, валялися непохоронені. У моєї мами умер 20-річний брат, Кривенко Максим, также умерла сестра з чоловіком і 4-ро діток маленьких. Такий був голодомор, що й кішок поїли. Хто залишився в живих, то підводою з конячкою збирали трупи. Багато не клали, бо голодна конячка не могла тягнути. Трупи звозили до одної ями і загортали так-сяк. Живі люди від голоду були пухлі.

[Підпис] Р.Терещенко
21 квітня 1992 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТЕСЛІ Володимира Івановича,
1925 р. народження
(с. Івашинівка П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.)

Пройшло більше 65-ти років з часу підготовки та проведення акції широкомасштабного терору – великого голодомору на Україні. Але подробиці та деталі тих страшних подій я пригадую так чітко і однозначно, ніби це діялось лише учора. До того чітка дитяча пам'ять, яка відкарбувала і зберегла на такий довгий час заплановане лихоліття минулих років. Не було в ті роки ні засухи, ні повені чи іншої стихійної біди, хліб та інші продукти харчування були у людей в достатку, і ніколи до голоду не дійшло б, якби не ті драконівські заходи, що вживались владою до селян, щоб зламати їх непокору та принизити людську гідність.

Як сьогодні бачу свою убогу хату під солом'яним дахом на великому кутку с.Мшанець, де я народився, невеличке подвір'я, де розмістились господарські споруди: клуня, невеличкий хлівець для худоби, погріб, літні ясла, коло яких літом годувалась наша корова "Квасолька" та навіс для зберігання сільськогосподарського реманенту. Це все батько, Іван Андрійович, (на якого в селі чомусь казали по-вуличному "Іван-українець") побудував сам своїми руками при допомозі моєї матері, Марії Артемівни, та старшого брата Остапа, 1913 р. народження і добрих людей – сусідів, які теж допомагали, чим могли.

Було в батька двоє гарних коней і пара волів, якими він й обробляв свій наділ землі. Мати пізніше говорила, що кожного року батько засівав 1,5 десятини коню-

шиною, з яких знімав три укоси, і того сіна було достатньо для прогодування худоби. Працювали всі цілий рік, зимою, правда, менше. Я вже в 5 років пас гусей, правда, перший і останній раз. Батько був гарний ткач. Зимою робив полотно як собі, так і всім бажаючим односельчанам, і цим трохи підробляв. А я із задоволенням допомагав батькові – сукав цівки. Всю зиму мати пряла, щоб мати своє полотно. Брат доглядав за худобою. По неділях батько відвідував церкву, гарно читав "Апостола" та співав у криласі.

На той час батько був освіченою людиною. В нього був гарний каліграфічний почерк. Він цікавився релігійною і художньою літературою. Один раз навіть передплачував якусь газету, що в селі було рідкістю. В сім'ї був покладистий, кохав нашу матір і оберігав її від надмірної праці. Не пригадую якихось сварок чи непорозумінь, до нас (дітей) був вимогливий, але справедливий. Батько старанно працював на землі, любив та оберігав своє господарство – коней та волів і намагався передати цю любов нам. І це йому вдалося. Для нас було радістю, коли взимку в хаті з'являлося маленьке теля або порося. З радістю ми їхали на поле гребти сіно, радістю був перший зв'язаний матір'ю сніп жита. Наша сім'я була справжньою селянською, яких було десятки мільйонів в селах України – зі своїми віковими традиціями, устоями, повагою до старших, вірою в Бога. І ніхто з селян тоді, мабуть, і не думав, що знайдуться злі сили, які зруйнують цей віковічний патріархальний спосіб життя.

Жили ми небагато, нічого не мали зайвого, але радісно, не голодуючи. Хліба вистачало до нового врожаю. Брат Остап пізніше розповідав, що одного року був недород, і батько змушений був позичити в громадській гамазеї 3 пуди муки. Так і жили з надією на Бога та на свої працьовиті руки і ніколи на чуже не зазіхали, біднішим допомагали, чим могли, багатішим не заздрили.

Лихо прийшло зненацька! Нескінченні розмови про колективізацію почали перетворюватись на дійсність. Дійшла черга й до нашого глухого села. З районного міста Остропола приїхав уповноважений райкому партії двадцятип'ятитисячник Цьомкало. Першим ділом він зібрав "актив" – комітет бідноти, куди із задоволенням ввійшли представники сільського "дна" – найледачіші і, звісно, найбідніші верстви населення, часто з кримінальним минулим – колишні конокради, п'яниці, злодії. Пізніше туди потрапили малоземельні та безземельні селяни, які не хотіли та й не вміли працювати. Вони й стали кістяком новоствореного колгоспу "Більшовик" в надії на те, що працьовитий та заможний господар їх одягне та нагодує. Першим і останнім головою цього "активу" Цьомкало призначив бідного селянини Марка Омельковича Козака, в якого не було ніякого майна – ні рухомого ні нерухомого. Характерно, що частина бідних, але чесних селян не вступили в комітет бідноти, відмовлялися брати реквізований в багатих людей одяг та записуватись в колгосп. Таких людей (а їх було чимало), називали "куркульскими підголосками", піддавали репресіям разом з багатими селянами.

З молодих хлопців та дівчат Цьомкало створив комсомольську організацію, члени якої стали сліпими виконавцями “воли партии в борьбе за светлое будущее”. Єдиний в селі комуніст – голова сільської ради Іван Антонович Нищий був надійним помічником Цьомкала, а пізніше, коли Цьомкало, зробивши своє чорне діло, виїхав з села, був старшим могильщиком при захованні померлих від голоду людей.

З організацією колгоспу діло просувалось туго. Працьовитий та заможний господар не хотів віддавати свою землю та замозолене важкою працею збіжжя на прогодування ледарів та п’яниць, які не принесли в колгосп нічого, крім голодних ротів. В цей же час з “центру” постійно вимагали підвищувати відсоток колективізації до 100, погрожуючи репресіями вже самим організаторам. І тоді вся ця зголодніла рать під керівництвом Івана Антоновича Нищого, керуючись вказівками Цьомкала, неначе сарана, перейшла в рішучий наступ на своїх односельчан, сусідів та родичів. Першою справою переорали межі на людських полях, землю закріпили за колгоспом. Потім комсомольці почали розбирати господарські споруди людей та будувати стайні, корівники й інші приміщення. Але ламати легше, ніж будувати, і тому відібрані у людей коні, воли, корови залишилися зимувати у недобудованих приміщеннях. У нас вдома комсомольці розібрали клуню, хлів, навіс для реманенту, з хати викинули і на очах побили батьківський верстат. А так як хата після цього стала просторніша, то в ній організували збірний пункт з викачування хліба.

Але це все були квіточки, ягідки з’явилися пізніше. Одного весняного ранку 1932 р., коли ми сім’єю снідали, у двір зайшли двоє комсомольців-грабіжників (один з них сусід Кузьма), і навіть не зайшовши в хату, забрали від ясел нашу корову “Квасольку” і повели з двору. На якийсь час ми закам’яніли за столом, втративши мову, побачивши це. Забрали корову – нашу останню надію на існування.

Пригадую, кілька разів бачив, як мати, вийшовши з хати, нібито з якоїсь справи, припадала до ясел й гірко плакала за своєю корівкою як за покійницею. Її душа відчувала, що так станеться. Коли влітку батько пішов збирати щавель, то побачив нашу “Квасольку” вже на скотомогильнику.

Дві каторжні зими 1932 та 1933 років я просидів на печі і з-за комина спостерігав, як комсомольці та активісти знущалися з господарів, які годились їм в батьки та діди. Вимога до всіх – і одноосібників і колгоспників – була одна: “Давай хліб, виконуй план!” Хто виконав план, віддав останнє, тому план “добавляли” – здав та не все, здавай ще. Мені було тоді 8 років, але я був такий “ситий”, що ледве, мабуть, витягав на п’ятирічного. Людей “брали на измор”, не давали їм спокою ні вдень, ні вночі. Оце тільки відпустили чоловіка з наказом: “Йди та до ранку згадай, де закопав хліб”. Він ще не встиг дійти до хати, як за ним посилають такого ж самого мужика, щоб викликати назад. Так 2–3 рази на ніч. А за сценарієм того ж самого Цьомкала комсомольці вигадали нове знущання: заганяли людину в підпіччя (“пекло”) і наказували іншому такому ж

чоловікові допитувати його, де він заховав хліб. І так день у день, ніч у ніч, аж поки селянин, замучений знущаннями, не помирав. Але цього і добивались організатори знущання. Після смерті чоловіка починали викликати та допитувати його жінку.

Кожного ранку група комсомольців з активом обходила закріплені за ними 10 хат. Довгими залізними щупами спеціальної конструкції пробивали в хатах та у дворі "підозрілі місця", де господар міг закопати хліб, лізли в піч, якщо господиня щось там готувала, перевертали горщики зі стравою, видирали з дитячих рук останні крихти хліба. В селі зупинили єдиний вітряк, де люди мололи зерно, його господаря відправили десь у заслання на Колиму... Вночі по вулицях села розповзались так звані "слухачі", підбирались тихенько до хат, слухали, чи не гуркотять ручні жорна, на яких люди могли перетирати жменю-другу зерна на крупу чи дерть. І якщо десь щось почули – вривались до хати, били жорна та хазяїв. Творилось страшне свавілля!

Нам діставалось, мабуть, чи не найбільше, бо в нас ця група визискувачів товклась день і ніч. Батька заганяли в "пекло", мабуть, через день, а так як він не міг сховатись в "пеклі" весь (бо був високого росту), то били чим попало його по ногах. Дуже знущався з батька наш сусід комсомолець Савка Боровик. Мати падала перед ним на коліна, благала не бити батька. Савка відкидав матір на землю і дико кричав: "Давай хлеб, сука!". А я заходився плачем на печі. А був же Савка звичайним хлопцем, дружив з моїм братом Остапом, бував у нас в хаті, звертався до матері словами: "Тітонько Марта". І раптом така метаморфоза – з людини перетворився на звіра!

Одного разу наша ж таки сусідка, Ганна Мазур, (на неї тоді вже говорили "Анька-видра"), стягла мене з печі, схопила за волосся і кричала: "Говори, паскуда, де батько зарив хліб!" Мати кинулась мене захищати слабими руками, та Анька вчепилась до матері, а я з плачем вискочив з хати. Один з комсомольців поліз на горище, знайшов там 2 снопи квасолі, схованої з осені, скинув їх і перетоптав ногами в багнюці, щоб тільки не дати її поїсти. Більш нічого вони не знайшли, та щоб помститись, забрали з погреба їстівну картоплю на колгоспну їдальню, де годувались "буксирні бригади", залишивши нам лише дрібну посадкову. От так "авангард" виконував вказівки партії.

Так трусили людей всю зиму 1933 р. Витрусили весь хліб до зернини, овочі – до морковини, до картоплини. Все забрали на колгоспну їдальню, бо в колгоспі городина не вродила. Там годували членів "буксирних бригад", комсомольців та активістів.

А тоді підійшла черга потрусити й самих трусанів, у них же теж був хліб. Їх не чіпали, поки вони не закінчили своє чорне діло. Але як це зробити? Тут Цьомкало знайшов вихід: він поміняв кутками "буксирні бригади" і кожній наказав, в кого забирати хліб. В той день, коли Кузьма з Савкою трусили своїх односоюзників-комсомольців на Тодосовому кутку, тут їх так само потрусили Микола

з Іваном з Тодосового кутка, що коли прийшла черга помирати, вони, вибачте, першими протягнули ноги під загальні прокляття односельчан. Влада їх не пожаліла, це вже був відпрацьований матеріал, і з ними можна було не церемонитись. За це наступного дня усім "трусанам" Цьомкало видав по зайовому талону на обід.

Після того наступив крах. Весь реквізований хліб вивезли "червоними валками" в хлібосховища на найближчу залізничу станцію "Пасічна". Колгоспну їдальню закрили, людей залишили напроизволяще, помирати з голоду. Цьомкало виїхав в районний центр. Перед від'їздом, прощаючись, сказав ще вцілілим селянам: "Не гнівайтесь, люди. Не я вас загнав в колгосп, ви самі себе загнали. Не я у вас забрав хліб, ви самі його віддали. А тепер хай вам Бог допомагає". Після цього відрядження Цьомкало і до і після війни завідував районною базою.

А село вимирало. Десь в квітні-травні почався страшний голодомор. Виживали, хто як міг. Моя мати, Марта Артемівна, наприклад, варила з дрібної картоплі, що нам залишили на посадку, рідкий крохмаль. Цією нехитрою стравою вона намагалася обманути шлунок і втамувати голод. Але ця хитрість не вдавалася. Снідали, обідали й вечеряли одним й тим же. Звісно, без хліба. Я, як найменший в сім'ї, весь час ганяв ложкою по мисці в надії впіймати щось їстівне. Тоді мати, мабуть, раніше зваривши картоплину або дві, непомітно підкидала її в миску. Коли я вловлював цю картоплину, то моїм радощам не було меж. Розповідаю це для того, щоб ті, хто зараз кричить, що нічого їсти, знали, що я тоді був радий напівгнилій картоплині.

Не знаю, як мати переносила ці страшні муки голоду, а я з батьком постійно хотіли їсти – і вранці, і вдень і ввечері. Через голодні спазми у шлунку не міг спати і вночі. Їсти, їсти, їсти! Хоч що-небудь жувати, хоч чим-небудь заповнити шлунок, щоб не чути голодних спазм.

Всі ми тоді, як Божої милості, чекали весни, з нею пов'язували всі свої надії на виживання. І як тільки з'явилась кропива, лобода, щавель, пізніше калачики та акація, і дорослі і діти накинулись на ці дари природи, вбачаючи в них порятунок від голоду. Але людина не коза, не може вижити на підніжному корму. Порятунок не приходив. Не допомогла і пріла гречана полова, що залишилась від ожереду гречки з минулого року. Я та мої однолітки були схожі на якихось виродків: ноги і руки тонкі, а живіт, набитий бур'яном, скидався на барило. Але голоду бур'ян не втамовував, почався страшний голодомор, коли людина вже не може боротись за своє життя і втрачає всяку надію.

А надія, як відомо, вмирає останньою. Як не дивно, а в першу чергу, якщо так можна сказати, помирали ті яничари, котрі видирали в людей "залишки" харчових продуктів. Може, в цьому й була караюча десниця Бога? Не знаю, не можу судити, але факт залишається фактом. Наша вже згадувана "Анька-видра" стала однією з перших жертв голодомору.

Важкі випробування випали на долю сільських священнослужителів – батюшки отця Василя та дяка Лук'яна. Отця Василя одного з перших виселили

з будинку, колись побудованого для нього громадою, забрали церковну землю і все його збіжжя – зернові запаси, котрі він зберігав для допомоги своїм парафіянам, обклали церкву великим податком. Сам він переселився з сім'єю в "каравулку" (так називалася маленька хатка біля церкви, де коротав ночі церковний сторож), де не було нічогісінько, навіть, вибачте, відхожого місця.

З амвону отець Василь звернувся до своїх прихожан з проханням допомогти йому пережити цей важкий час – раз в день годувати його по черзі. Селяни з радістю відгукнулися на його прохання, тому що батюшка багато разів виручав людей при всякій біді за рахунок врожаю з церковної землі, а крім того, щороку, на день святкування Нерукотворного Спаса влаштовував обід для всіх знедолених, захожих старців, немічних, калік, допомагав їм і словом і ділом. Люди любили свого духовного пастиря. Але що вони могли поробити, коли в самих нічого вже не було їсти? Пригадую сірий зимовий день. Пішли вечеряти і випивати. І якраз в той день випала наша черга годувати священиків. До нас зайшов дяк Лук'ян, попросив всипати йому хоч півмисочки тієї страви, що підготували для отця Василя. Мати йому не відмовила, всипала того самого картопляного крохмалю. Він поїв, перехрестився, слізно подякував матері і ледве вийшов з хати на ватяних ногах. Подальша доля цих людей мені невідома.

В довгій плеяді мучеників тоталітарного режиму не можу не згадати добрим словом нашого сусіда через город – Сафона Марчука, його дружину Ольгу та їхніх двох дітей (сина Федора та доньку Марію). Це була дуже набожна і працьовита сім'я. На своєму, ще дідівському грунті вони збудували гарний дім, котрий покрили залізним дахом і пофарбували в червоний колір (що було рідкістю в нашому селі), заклали гарний фруктовий сад. Сафона довго не чіпали, не тягли в колгосп, не розкуркулювали, і тільки пізніше виявилось, чому. Цьомкало хотів організувати показовий судовий процес над контрреволюціонером Сафоном, а комсомольці добивались від його сина Федора, щоб він вступив до комсомолу, відрікся від батька. Коли з цього нічого не вийшло – Федір батька не зрадив – то ті ж самі комсомольці під керівництвом комуніста Івана Нищого одного дня вигнали Сафона з хати, конфіскували майно, а його з сім'єю вислали в Сибір. Хату віддали в колгосп (використовували як квартиру для приїжджих уповноважених). Перед самою війною повернулися Ольга з донькою Марією, а Сафон з Федором загинули у висланні.

Але не все було горе, були й радощі. Перед зеленими святами Святої Трійці батько виміняв у Івана Нищого, який єдиний в селі одержував гарний харчовий пайок з району, на якусь дорогу материну, ще дівочу спідницю, 2 кг муки і глечик молока. На саму Трійцю мати зварила локшини з молоком і спекла всім трьом по невеличкому коржу. Коли локшина ще лежала на столі, я підкрався, щоб не бачила мати від печі, і їв сире тісто, так мене мучив голод. Поїли ми це за один раз. Мати перехрестилась і сказала: "Слава Богу, дожили до Трійці! Поможи нам, Боже, дожити й до Петра". Це вже той час, коли можна буде накопати

картоплі, що мати посадила біля хати. Ми дожили, а батько – ні, він у засланні помер в 47 років. Але прожив своє життя вільною людиною.

Починаючи з квітня, червоний молох косив людей щоденно десятками. Похоронна команда під керівництвом того ж самого Івана Нищого не встигала підбирати по вулицях та звозити в рів захололі трупи. В місці захоронення діловито розпоряджався Іван Антонович, підказував, куди скидати трупи. Гробовщики трупи скидали з гарби, як дрова. Мертвих батьків скидали з гарби з ще живими дітьми. Коли хтось з гробовщиків говорив Нищому, що дитина ще дихає, він люто кричав: "Кидай! Там дійде!" До сих пір мені вчуваються розпачливі крики малюків, які чіплялися слабенькими ручками за висохші материнські груди, що вже не могли нагодувати і захистити їх від голодної смерті.

Ми з матір'ю врятувались від смерті лише чудом. На початку липня (але ще було далеко до Петра), коли я, вже висохлий як билина, лежав на дерев'яному ослоні, а опухла мати, ледве пересуваючи ногами, поїла мене водою, до хати нежданно ввійшов мій страший брат Остап, який зиму і весну 1932–1933 років працював у Донбасі на розчистці шахтних під'їздів від багнюки та снігу. Він ледве вижив від голоду. Добирався додому в надії хоч вдома щось поїсти, а тут панувала голодна смерть. Брат був сильно ослаблений голодом, але ще ходив на ногах. Того ж дня пізно ввечері він ризикнув, пішов на поле, де росло жито і під страхом Божим все-таки приніс клунок неспілих колосків. Мати зразу ж вночі зварила колоски з берізкою, остюками, соломою, і ми вперше за довгий час поїли цього гарячого варива. Воно зберегло в нас життя. Потім брат ще кілька разів пробирався на поле, приносив колоски, і так пережили ми аж до Петра, до картоплі. Брат пішов працювати в колгосп і хоч нічого не заробляв, ми все-таки жили з одного городу (8 соток). Сіяли трошки жита, садили картоплю, буряки і так перебивались. Хліб мати пекла наполовину з буряками, картоплею та іншими домішками.

Якось потроху ми викарабкались з цього проклятого голодного мішка, але, сказати по правді, досхочу хліба не наїдались ніколи.

Коли я зараз дивлюсь на розовощоких, добре одягнених малюків, які йдуть на прогулянку від дитячих ясел до ставка і назад, мимоволі згадую їхніх ровесників, таких же малюків, виснажених страшним голодом. Я чую їхні передсмертні крики, коли завзяті комсомольці – могильщики 30-х років, без жалю ще дихаючими скидали їх в яму! Я в душі щиро дякую Богові милосердному, що зараз немає ні Цьомкала, ні Нищого, ні тих комсомольців-прихвоснів, які творили страшну криваву справу.

Вічне прокляття каїнам-братовбивцям і вічна пам'ять невинним жертвам, загиблим від їхніх рук!

Записав О.Толкачов.
Грудень 1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТЄЛЬНОВА І.П.

(с. Новоселівка на Харківщині)

Працював я тоді бригадиром відділку радгоспу "Комсомолець". А відділок був у Стельмахівці. Працював до червня, поки не забрали на три роки служити в армію.

Багато різних епізодів пригадується. Не передати, як було важко. Сіяли ми просо. Трактористи голодні, і їх діти дома теж голодні. І що ти людині не говори, а все рівно траплялися випадки, коли трактористи набирали у маленькі торбинки проса, а сховати ніде, то й запихали їх у радіатори. А воно там розварювалося. Радіатор забивався. Все, треба зупиняти трактор на ремонт. А час був такий – варто було подзвонити в органи – і все, тюрма цьому чоловіку забезпечена не на один рік. Добре, що люди дружні були, тож ніхто ні на кого не заявляв.

Довелося і мені кілька днів пробути у міліції. Закінчувалося у нас мастило для тракторів. Написав я доповідну у контору. Мастила не привезли, і через три дні трактори зупинилися. Був я саме в полі, дивлюся: їде на велосипеді дільничний. Під'їздить і каже: "Збирайся, поїдемо в район". Приїхали. Мене допитали. Все розповів, як було. Одну ніч ночую, другу. А людей там було чимало. То добре, що через два дні директор подзвонив, а то невідомо скільки б я там просидів, бо про мене вже і забули.

Пам'ятаю, як голова сільради впіймав дві курки біля скирти сіна. Тільки й вистачило йому сили повідкручувати їм голови. Додому не доніс, помер дорогою. І ось так бувало часто – бачиш, іде чоловік чи жінка попереду і падає. Підійдеш, та пізно, вже нічим не допоможеш.

Коли я через три роки повернувся з армії, то в селі залишилося не більше третини жителів. Хто повмирав, хто виїхав, кого вивезли насильно, а кого до тюрми засадили.

Якось іду на роботу, коли чую, гукає на мене знайомий: "Заходь, – каже, – на наш колгоспний базар". Підійшов до комори, а там вже майже все село зібралося. Здохла кобила, і з неї знімали шкуру, а люди чекали, коли почнуть ділити м'ясо.

І хоча з моєї близької рідні ніхто не помер, та тридцять третій рік запам'ятався мені арештом матері. Дали їй десять років і ось за що. Жила мати в радгоспі "Молокопродукт" (зараз радгосп "Петрівський"), а потім переїхала у Сватове. Дали землі. І наклали на неї податок – здати державі сто шістдесят пудів хліба. Що земля була негожа, а що ховрахів було безліч. Виросло посіяне не вище споришу та так і загинуло. А так як вона з чотирьох своїх десятин не змогла нічого зібрати і здати, то її і засудили на десять років. І відправили на

будівництво Біломорканалу. Їй повезло – була за служанку у якогось начальника на цьому будівництві. А через шість років вийшла амністія.

Жахливий був рік. Навіть згадувати його страшно.
Честних В. Голод 33-го. Свідчення очевидців. –
Ленинським шляхом. – 1990. – 28 липня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТИМОШЕНКО Євдокії Амвросіївни,
1922 р. народження
(с. Кринички на Дніпропетровщині)

В с.Криничках на сьомому кварталі був колгосп ім.1 травня. Головою колгоспу був Микита Сучок.

Батько мій вважався середняком. Голова колгоспу був добрий, дав хліба на посів і на харчі. Батько виконав контрактацію (все виплатив), але його викликали у волость і сказали: "За 24 години здати хліба і м'яса 12 пудів". Приїхали забирати хліб. Хліб шукали щупами. Забрали майно, розкуркулили.

Батько вмер в 1933 р. перед жнивами. Хліба засіяли ми 12 десятин, але нам не давали збирати свого хліба, відбирати колоски. Забрали корову, бичка і – в колгосп. Прийшлося і нам йти в колгосп.

Люди були пухлі. Їли рогіз, козельки, щавель, грицики. У колгоспі варили два рази в день кукурудзу на сніданок і обід.

Записала Л.Неділько.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТИНКО Віри Дмитрівни,
1905 р. народження
(с. Олександрівка Бобринецького р-ну Одеської
(нині Кіровоградська) обл.)

Розповісти про голод? То я краще зараз кохтину зніму, на руки мої подивишся, на спину і плечі. Дивись, осьо ці шрами. Так це той рік по мені залишив. Ні, це не били, ні. Це тіло гнило і випадало шматками. Страшно згадувати ті роки. Я вже тоді заміжня була. А дітей не було, не було з чого дітям родитися.

Село наше жило до того непогано. Люди трошки пообкидалися: хто хатину перешив, хто яку курку чи конячину завів. У мене чоловік воєнним моряком

служив. У Одесі. Я до нього їздила, гостинці привозила. А в сусідки, Настуні, дітей було аж семеро. І ото як приїду, то й привезу їм то конфет–липунчиків, то ниток котушку. Раді були. Настуню чоловік кинув, сама мучилася. Він десь мандрував по світу, а вона билася зо всіх сил своїх. Я їй помагала, як сестри були.

Коли той страшний рік настав, Настуня захворіла сильно. Кашляла і танула на очах, як свічечка. Любила вона дуже садити все. Все, де, було, не знаходила, то випросить насіння, то вкраде жменю і все у вузлики в'язала. І ті вузлики дуже в пригоді стали. Сказали в колгоспі, щоб здавали по дві мірки хліба. А де його візьмеш? Зерно ще раніше вибрали все, насіння все, що було, забрали. Діти попухли. Наварю я, було, їм якогось кандьору з лободи чи щириці, або якоїсь затірки, тіко не з молоком, а на воді, вони понаїдаються. Животи великі стають, як барабани. І щось там аж гуде та гуркоче. Настуня лежала, не могла ходити. Тілько очі такі, як у мерця, блимали. А я перейшла до неї назовсім жити, хату свою закрила. Чоловік мій далеко був, у Одесі аж.

Був старший хлопчик, Дмитрик, так той знайшов вузлик з тютюновим насінням, заховався за хатою і все насіння з'їв. Мучився дуже, його вивертало всього, але не вмер, не смерть була. Він потім, вже при німцях, втонув.

А я, було, так бережу насіння з буряка. А воно якесь слизьке таке, не вдалося. Насушили ми мішок кашки з акації. Ох, і цвіла тоді акація. Так я наварю тієї акації, а насіння з буряка жорнами перемелю і сиплю по жменьці для того, щоб смачніше було. А яке воно там смачне. Тільки поїв, і знову їсти хочеться.

Настя вмерла тихо, не мучилася. А тілько перед смертю висохла вся. Мене розносило, я пухла, а вона висихала вся. Самі кістки чорні і осталися. Так навіть по–людському не похоронили її, заорали і все. Була велика круча, глибока. Туди стягували тих, хто вмер, і оце все поховання було.

Якісь люди ходили по тих кручах, кістки вибирали. Якісь страшні, чорні, ми їх дуже боялися.

Діти мене мамою стали звати. Спали ми всі разом. Мерзли разом, голодували разом. Чоловік мій десь загубився по світах, а я при дітях осталася. Як свої мені вони. Тоді ще по терен ходили в посадку. Я їх не пускала, боялася, щоб не вкрали, а вони тікали від мене і ходили. Їсти ж хотілося дуже. Калачики їли. Бур'ян такий. Наб'ють ним живіт, аж страшно було дивитися на них. Чорні, голодні. Руки й ножки тонюсінькі, а животи великі.

В колгоспі ще працювати заставляли, а їсти нічого не давали. Вкрадеш, було, жменю зерна, чи насіння якого, вкинеш десь, не в кишеню, а чи в черевик під устілку, чи ще де заховаєш. Іду додому, трусюся, а що робити, діти їсти хочуть, та й сама теж, аж метелики в очах літають.

Снився мені тоді часто сон один. Іду, наче, по полю, а пшениця в пояс, густа. Мені важко йти, руками колоски пригинаю, а зерно так і сиплеться, так і сиплеться. Так тоді того зерна хотілося.

Дівчині найстаршій я ховала кілька хусток великих. Берегла, думала, прийде час заміж іти, щоб не була голодранкою. Як нікого вдома не було, я витягувала їх, кликала Ольку до себе і накидала їх їй. Вона худа така, висока, аж синя була, а з хусток тих раділа. Забрали їх, все забрали, нічого не осталося.

Знаєш з чого віник оцей зробили? Із соргу. У нас хата була зсередини підшита ним. Вибирали ми тоді по зернині і мололи на жорнах, пекла я млинці. Нарвуть хлопці трави, я вкину жменю муки оцьої, щоб держалося, і печу на сковорідці без жиру, так, аби припеклися. Вони сидять і ждуть. Гарячі хватали, потім животами мучились.

А на свято так берегла кілька качанів кукурудзяних. Їх змолола на жорнах і зварила супчик, як клей наче зараз. Їли і його.

Всі живі осталися, всі в люди вийшли.

Записала Т.Присяжна.
1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТИТАР Олександри Іванівни,
1918 р. народження
(с. Калинівка Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.)

Батьки мої були колгоспниками: батько – трактористом, мати – дояркою. Худоби вдома не тримали, тільки обробляли невеликий город, на якому садили картоплю, квасолю, огірки. Під час заготівельної роботи батько тяжко захворів і помер.

Голод почав відчуватися ще восени, коли вже закінчувались продукти харчування. Мати інколи приносила молоко з колгоспу, але з приходом зими обрис голоду став дуже суворим. По селу ходило (на початку зими) декілька безпритульних дітей з проханням дати їм щось поїсти. А інколи вони й крали в хатах, але ці діти через деякий час зникли. Сусіди сказали, що вони повмирали від голоду – це в моїй пам'яті перші випадки смерті від голодомору.

Зима вдалася холодна, а дров ми з мамою заготовили мало, з цим нам допоміг сусід, Петро Гаврилович Задорожний. Їжа швидко скінчилася, хоча її й економили. Сусіди також голодували. Тоді мати пішла в колгосп просити допомоги, але їй відмовили, сказали, що в них нема чого їй дати.

Недалеко від нашого дому протікає річка Базавлук, і сусід кожного дня (а інколи й по декілька разів) ходив ловити рибу, якою він ділився з нами й іншими сім'ями. Так Петро Гаврилович Задорожний (він не повернувся з війни 1941–1945 р.), врятував декілька сімей від смерті.

Багато людей в селі пухли з голоду і вмирали, багато було випадків, коли знесилені люди, повертаючись додому, падали в сніг і замерзали.

Колгосп не допомагав нікому. Ходили чутки, що в колгоспі була пшениця, але селянам її не давали.

Записав С.Яковлєв.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТИЩЕНКО Марії Степанівни,
1925 р. народження
(с. Шмакове Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод 1933 р. пережила я в с.Шмакове. Для нашої сім'ї голод розпочався на початку зими. Батько говорив, що ми б не голодували, якщо б поменше забирали заготівельники. Я пам'ятаю, як одного разу (це було в січні 1933 р.), приїхав уповноважений з району з активістами. Вони зайшли до хати і стали повсюди шукати зерно. А в нас залишилась лише торбинка з квасолею і маленький шматочок сала (що мати зберігала для себе (вона була вагітна) та для меншого мого братика Васі.

Уповноважений забрав усе, та ще й познущався з матері, сказавши, що в неї народиться мертва дитина. Цей уповноважений часто приїздив до нашого села. Люди говорили, що то був лихий чоловік, він навіть сидів у тюрмі за вбивство.

В березні мати народила сестричку. То був важкий час. Батько, щоб якось прогодувати сім'ю, вивіз майже все добро з дому, виміняв його на їжу. Навіть на шматки сала виміняв свій срібний портсигар, отриманий на війні за те, що врятував офіцера.

Але це мало допомагало, тому що в нас була велика сім'я – 10 чоловік. Бабуся від голоду стала божевільною і спробувала задушити мою маленьку сестричку. Казала, що нам самим їжі не вистачає, а дитина й так помре. Але я відштовхнула бабусю від колиски, схопила сестричку і побігла до батьків.

Записав О.Денисенко.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТИЩЕНКА Миколи Івановича,
1926 р. народження
(с. Андрушки Попільнянського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.)

Я, Тищенко Микола Іванович, 1926 р. народження, свідчу: зі своїми батьком та матір'ю проживав з 1931 до 1935 років в селі Андрушки Попільнянського

району Житомирської області. Про голод 1932–33 рр. мені, як очевидцю, відомо слідчуюче:

В селі Андрушках був цукровий завод. В огорожі заводської території в малопримітному місці, що виходило до ставка, був зроблений отвір, через який голодуючим дітям давали в кварти мелясу (відходів цукроваріння). Діти на березі ставка добували рогіз і їли, вмочаючи цей рогіз в кварточки з мелясою. Порція меляси – на два пальці від дна кварточки.

Мені мати не дозволяла гратись на вулиці й контактувати з незнайомими, вона розповіла, що сусідського хлопчика невідомий умовив винести шматок хліба, щоб виміняти якусь іграшку, а тоді того хлопчика кудись завели і з'їли. Мені постійно хотілось їсти. Я підслухав розмову батька з матір'ю, що хтось із влади вимагав, щоб померлих з голоду записували, як померлих від "авітамінозу", що обурювало моїх батьків, але про це розмовляли лише пошепки.

В сім'ї багато точилось розмов про смерть від голоду. Запам'яталась розмова, що в сусідньому селі Макарівці багато [людей] померло з голоду. Як щось жахливе, згадую, як батько приніс шматок хліба з несіяної гречаної муки. Лусочки гречки обліпили все в роті, неможливо було те ковтати, а виплюнути не міг, бо був голодний. Це був такий жах!

Народна газета. –1999. – № 24.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТКАЧЕНКО Раїси Петрівни,
1926 р. народження
(с. Степанівка Лозівського р-ну Харківської обл.)

У голодовку мені було 7 років. Нас було четверо у батьків. Наймолодшій дитині – один рік. Я дуже чітко пам'ятаю епізод, коли мати наварила горщик пшона, і коли уходила на роботу, мені (як самій старшій) наказувала нагодувати найменшу сестру. Нам цього їсти було не можна. Але, коли я починала годувати дитину, то і я, і мої сестри лізли пальцями у горщик і потроху підбирали смачне зерно.

Пам'ятаю, як моя мати їздила на Донбас. Вона добре вишивала рушники чи наволочки і міняла їх там на харчі. Одного разу мішок з обміняними харчами вкрали прямо з вікна поїзда. Коли вона прийшла додому і розповіла нам про це, то ми всі плакали.

Приходилось їсти і бур'ян, і лободу, і щирицю. В нас була корова, але її нічим було годувати, тому ми ходили різати очерет та якийсь старий бур'ян.

Записав С.Шаповаленко.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТКАЧЕНКА Федора Григоровича,
1915 р. народження
(м. Одеса)

БУВАЛЬЩИНА

Під час голоду я жив і працював у м.Петровірівка (нині Жовтень) Ширяївського р-ну Одеської області.

Народився в с.Петровірівці.

4-річна школа. Я – завідувач школою, у мене – дві вчительки, які кинули Одеський педінститут по причині голоду. Ми получали пайки. Для дітей було одноразове харчування в сутки при школі. Ми берегли їхні душі від голодної смерті.

Я, як директор школи і голова ревізійної комісії колгоспу, мав на той час великі права в селі й колгоспі, тому що тоді була чистка комуністичної партії вночі у мене в школі. Вичистила із партії комісія приїжджа всіх. А я ще був комсомольцем – ішов мені 19-й рік від народження. Був головою культсекції при сільраді і членом президії сільської ради. Вигнаних з партії скоро позаарештовували. Мене колгоспники слухали. Я став великим начальником, хоч сам був дитячого розуму. Та все ж я наказав, щоб з колгоспу всі буряки і кабаки звезли в шкільний погріб. Крупи на кандьор для дітей трохи получав, цим я спас всіх дітей. Жодна дитина у мене з голоду не вмерла, а в сусідніх школах умирали.

Дорослі чоловіки вимерли геть всі. Був один москаль Філін, так той вижив, привласнюючи дитячі харчі. Жінок вмирало з голоду не так багато, як дітей. Ходили жінки пухлі, їли лободу, всяке коріння, собак, в лісі щось знаходили. Коні всі видохли, а дохлятину люди з'їли.

В колгоспі доїлась одна корова, ото я й контролював для себе, для вчительок, чи як захворіє яка дитина.

Весною получив директиву іти в обід на поле до колгоспників для виховної роботи. Пішов і побачив, що жінками і коровами орали – одна корова і дві жінки однолемішним плугом. Норма 0,5 га зорати, а вони всі пухлі, як колоди. Як побачив їх, то невільно заплакав. Вони стали мене виховувати і дякувати, що я спас всіх дітей. А кормив я даже сиріт з розкулачених родин. Мене за те сварили.

Примірно в 1929–30–31 рр. сільські збори говорили про колективізацію. Голосували "за" лише люмпени, ворюги, п'янчуги…

Окремо – групка жидів збоку. Всі вони між собою по-жидівськи. Один жидок виступив: "Ви – гої, ви всі вже в мішку, вас зосталось зав'язати". Другі жидки заставили його замовчати. Він замовчав. Я стою рядом зі своїм рідним батьком. Батько усміхнувся і тут же зазначив, що хоч один сказав правду.

Потім довго жидки батькові нагадували: “Ти живеш чужим умом, маєш свою голову, то й говори, як то має бути по-твоєму, а те, що сказав один дурень, наш жидок, не повторюй”.

У нас було велике жидівське містечко. Жили жиди добре. Багато було кустарів. Їм же дали найкращі землі “держфонду”. Збудували сотню хат за державний рахунок і дали гроші на переселення, на землю. 1932 р., як по строгій команді, всі жиди кинули нові хати, господарку і дружно, негайно повтікали. Пізніше я приїхав до Одеси вчитись, а всі вони – у вузах, у технікумах, завмагами, завбазами. Мають хлібні картки. Голодомору жидам не було. Лише українцям.

У 1931–32 рр. був я піонервожатим при районній зразковій 7-річній школі в м. Петровірівка на Одещині. Але мені, як комсомольському активісту, не давали займатись своєю роботою. Райком комсомолу організував так звані сквозні комсомольські бригади – їх в районі було чотири. Бригадирами були кращі активісти; крім того, до кожної бригади прикріплено одного представника райкому компартії. То була страшна сила ***обербандитизму***. На “прорив” по райкомівських показниках, туди кинули одну з наших бригад. Спочатку на бюро райкому, або, як тоді практикували, на об’єднаному пленумі РК КПУ, райвиконкому і райкому комсомолу це призначалося.

Приходили до селянської хати, “доброго дня” не казали, адже господарі – вже “злосні неплательщики”, вони стояли, дивились мовчки, а ми валили печі. Хоч знали, що там нічого не було і бути не могло. Звідкіля йому було взятися?! Червоними валками забрали хліб геть весь. Даже насіння вивезли на державний елеватор.

В хаті чорно, непрано, немазано, не побілено. Керосину нема. Темно, мила нема, брудно. Люди як тіні. Тільки: “О, Боже! О, Боже! Людиньки, що ж ви робите?! Та дивіться ж на діточок, що з ними робити?!”

Ще гірше, що ми то власними руками не дуже старались. Примушували, щоб сусід сусіда нищив. І вони – сусіди, свати, брати нищили, ображали, залякували… Що то була за сила? Чи була то якась свідомість людей, щоб десь в чомусь якась згода? ***Божевільний страх.*** Хтось скаже слово – ярлик: підкулачник. А той кулак босий, голий, на кулаку спить і мовчить як могила. А радіо безупинно: “Спасибі дорогому, рідному за жизнь щасливую”. Люди повчали один одного: “Мовчи, дурна, менше гріха”. Бо ж так зразу стаття, тюрма, висилка, Сибір, каторга, а то й розстріл – люди збожеволіли.

Мій батько, Григорій Герасимович Ткаченко, знав одну букву “Г”, і, як умів, розписувався, бо по сільраді вважався малограмотним: ставив два рази “ГГ”. Після листа Сталіна про перекручення в колективізації забрав він коні й воза і весь реманент додому. Я заплакав, бо був вже комсоргом. Батько пригорнув мене, обняв і сказав: “Тобі треба колгосп, а мені треба зберегти життя всім дітям”. А сім’я була 9 чоловік.

Через рік батько все віддав до колгоспу, бо іншого порятунку не мав. Одна донька, один син залишились в колгоспі…

Батько мене навчав так, як жоден вчитель, жоден професор в інституті не вчив. Батько розказав мені абсолютну правду про те, що буде в 1931-му, що буде в 1932-му, що буде в 1933-му роках. Перехрестився, кажучи про голодомор. Його слова, передбачення виявилися святою правдою.

Ось чому я не став комуністом. Хоч закінчив два інститути: спочатку учительський, а потім – інженерський. Як безпартійного мене завжди переслідували: "Когда подашь заявленіє в партію?"

Мене понижували і принижували, але я, як учасник війни, вже тоді воював за вільну Україну. Я залишився сам собою. Мене таким виховав мій Батько. Потім на кожному кроці я зустрічався з тим, про що казав Батько. Ще й зараз я вболіваю за весь свій український нарід. Мені дуже боляче, що мої кровні брати нічому не навчились у Великого сина України Симона Петлюри. Здається, що стають вони ще дурнішими, ніж були.

Було гасло партії: "Знищимо кулака і непмана, як клас". Але скоро непмани із багатих оказались в червоній професурі, а кулаки – на Соловках.

Слід нагадати, що в 1936 році всі перші секретарі партії на Україні були самі жиди. В Одесі директорами всіх заводів, фабрик, інститутів були самі жиди. Молодь жидівська – вся в вузах. За слово "жид" карали строго.

Влада була жидівська. Да, була. Зараз всі жидки сміються, як заходить розмова про Вільну Україну. Вони гади були, гади і є!.. Але Україна встане й помолиться по-українськи, по-хмельниченківському.

Треба народознавство вивчати. І не на релігійній основі, а на об'єктивній історичній, науковій.

Цар богоподібний, а Ленін і Сталін і Троцький чи подібні, чи не подібні. "Настане суд!" – брехня!

Треба, щоб мужик спочатку людиною став.

До правди, до перемоги мужика може вести тільки і тільки його власна інтелігенція. Інші шляхи ви, ваші батьки, діди вже проходили. Досить! Вороги чекають добреньких.

Страшно боляче згадувати всі знущання з українського народу. Чубар (Голова Раднаркому УСРР) в своїй останній доповіді на Україні зазначив, що "внаслідок соціалізації села Україна втратили 10 мільйонів чоловік". Він сказав правду і за правду поплатився – його забрала Москва начебто для підвищення, а насправді – щоб знищити, вбити.

Угро-фіно-монгольська суміш – це страшна ворожа сила, в першу чергу для України.

[Підпис] Ф.Ткаченко
8 серпня 1995 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТКАЧЕНКА Юрія Васильовича,
1915 р. народження
(с. Дніпрово-Кам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

На селі в той час (1932–1933 рр.) зберігалися старі традиції, і там мало хто вірив в перемогу соціалізму над капіталізмом. На Білоцерківщині, Уманщині, Київщині й інших територіях залишились великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного була не більше 25–30% відносно тієї, що була в 1925–1928 рр. В колгоспах, де було коней 100–150, залишилось 40–50 та й то таких, що падали. Йшли на роботу люди, нахльобавшись якогось бур'яну зі звичайною макухою. Стосовно студентства (в 1930–1931 рр. я став студентом), то в їдальні було гасло "Боремось за якісні та кількісні показники громадського харчування", а харчували так: вода і декілька зілинок, а хоч би картоплини і жиру – нічого немає, і одержуєш хліба до нього 20–25 грамів.

Було в селі людоїдство та трупоїдство. В с.Водяне Осипенко, 47 років, забила та з'їла свою дочку, 7-ми років. В цьому ж селі колгоспник Олійник, 50 років, харчувався м'ясом своєї жінки, яка померла від голоду. В цьому районі в с.Трушках два брати – Богомази задушили 3-річного сина колгоспника Федіна, який зайшов до них, і з'їли. В с. Греблі того ж району у колгоспниці Проценко, 35 років, померла 3-літня дочка. Труп дитини вона зварила та з'їла.

Записав О.Воскобойников.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТКАЧУКА Івана
(с. Чеснівка Хмельницького р-ну Вінницької обл.)

НАХАБНІЛИ "АКТИВІСТИ"

На своєму віку мені довелося побачити багато. Добре пам'ятаю, коли в нашому селі з'явилися комуністи й почали "добровільно" заганяти людей у колгоспи. Село тоді було великим і досить заможним, отож бажаючих вступати до колгоспу майже не було. Щоби залякати, людей обкладали високими податками, їм погрожували. До особливо "непокірних" застосовували самосуд.

Одного дня до села приїхали уповноважені з райкому партії агітувати селян вступати до колгоспу. Районний суддя, полковник НКВД та його помічник, голова сільради та голова колгоспу так "агітували" Трифона Бартюка, що перебили

йому хребет, і чоловік тут же помер. А це ж – представники влади, які, згідно з законом, мали б захищати права людей. Того ж дня ці "сини народу" за "непокору" розібрали хати й повикидали на вулицю сім'ї Федора Блажчука, Терентія Паламарчука, Костя Патлатого, Ганни Бригас, Якова Свімціцького. В Оляни Козак забрали все майно, вилучили землю й зажадали, щоб вона щодня сплачувала податки. Особливо жорстоко знущалася з людей так звана "тройка". Жах огортав душі, коли чулися прізвища секретаря райкому партії, голови райвиконкому, начальника міліції. Останнього, до речі, "брати по класу" й розстріляли як ворога народу.

Особливо нахабніли "активісти" 1932 року. Нишпорили скрізь, забирали все до зернини. В Сака Бойка, наприклад, знайшли сховане в двох півлітрових пляшках зерно і засудили господаря до 2 років примусової праці. Пізніше Сак розповідав, що йому готували суворіше покарання, врятувався тим, що подарував одному судді срібний годинник. Але й цього згодом розстріляли як ворога народу. Того ж року за "непокору" і несплату непосильного податку із нашого села до сталінських таборів відправили Лук'яна Роганчука, Сташка Юрківського, Михтодя Мовчанюка, Пилипа Гнеда, Сергія Яцюка, Михайла Мовчанюка, Павла Бригаса, Семена Короліщука, Митрофана Балюка. Розстріляли священика Анатолія Костюка, уже колгоспника Фелікса Коренівського, наймита Остапа Бельського, середняка Павла Мовчанюка, колгоспного коваля Захара Пасічника, колгоспників Кирила Бригаса, Уліяна Мовчанюка, Янка Зброжка. Мордували і знищували, незважаючи на вік.

1933 р. знесилені голодом падали багато людей. Василя Магерка партактивісти застали в полі, коли той хотів нарізати зелених колосків, аби врятувати спухлих дітей. Там і забили. Спеціальна підвода звозила на цвинтар померлих, візникові за це давали щодня 1 кг вики. 522 наших односельців забрав тоді страшний комуністичний голодомор, жорстока війна з фашизмом – у 6 разів менше.

Люди раділи, що перемогли й цю чуму...

Чому ж сьогодні дехто знову вірить комуністам?

Народна газета. – 1996. – № 8.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТКАЧУКА К.Н.

(с. Козацьке на Херсонщині)

Ми жили на центральній [вулиці села] – вулиці Тараса Шевченка. На розі жила Є. (з відомих причин прізвища не подаю. – *С.Г.*). Так вона з однією жінкою, що у тієї чоловік був і четверо дітей, порізала своїх дітей – двох хлопчаків. Старшому 10 років було, а меншому і не знаю. І з тією жінкою поїли. А в ящичку

"похоронила" [одного] – відвезла на кладовище порожній ящик, сказала, що помер. А за другого питають люди, він все бігав, гуляв: "Що це вашого Колі не видно?". А вона: "Та десь гуляє". А якось прийшла нерідна її дочка та й на піч залізла. А вона завішена. От дочка одсунула завіску, а там усе в крові, усі стіни. Підняла крик. Приїхала комісія, перевірила. Голівки людоїдка поховала у погребі, викопала ямку і там голівки зарила. А останнє усе поїли.

З начальства ніхто не вмер. З голоду вони не пухли. Було у них що їсти, і ні з ким не ділилися. По хатах ходили, шукали ями з хлібом, віддирали вікна, залазили в хати. Голод штучний був, врожай був, комори стояли, набиті зерном.

Гейко Сергій. Пам'ять про голодомор.
Не було порятунку нізвідки. –
Урядовий кур'єр. – 2007. – № 221. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТКАЧУКА Олександра Петровича,
1927 р. народження
(с. Булахівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод пережив я у рідному селі. Був ще малий, але в моїй пам'яті залишився жахливий випадок людоїдства в нашому селі. Одна жінка умертвила своїх двох дітей, зарубавши сокирою. Їх м'ясо вона варила і їла. Пізніше її було засуджено.

[Підпис] О.Ткачук
Записала О.Бондар.
1999 р.

✦ ✦ ✦

ТКАЧУК Павло
(Поділля)

МАЛЕНЬКІ ОПОВІДАННЯ ПРО ВЕЛИКИЙ ГОЛОД
ВАСИЛЬКІВ ХРЕСТИК

У Касіяна діточок купка: двоє старших, мале та мале і найменшенький Василько. Такий гарненький. Дві ямочки і личко бідою світяться. Та губки дриґають, бо їстоньки хочуть.

Батько ходить по хаті, як неприкаяний, місця собі не знаходить:

– Що будемо робити, пташенята мої? Останню барабольку мама зварила ще позавчора... Була б полова просяна – і полови нема. Були б лушпайки – лушпайок

нема. І навіть помийок бігма. А ми – є.!.. Але й нас не стане. Щоб дожити до літа, когось треба зварити...

Старші знітилися – не вірили в татові слова, а малі у плач – лякалися.

– Зарізали б мене, то як же ви будете без батька – голопузи половлять...

– Ой! – скрикнув Василько. – Не хоцу-у без тата!

– Зарізали б маму, то як же ви без мами? Га?!

Всі заніміли, а тоді – гуртом:

– Не хочемо без мами!

– Не хочете, то як? Як?!

– ?? – мовчали діти.

Батько розпростер на столі поперед себе десять частоколів – самі кості і шкура.

– Якось як, – ніби відповів малий Василько з ляку чи нерозуміння і ще дужче заплакав, – їстоньки хоцу-у-у!

– А так, діти, – з болю видушив батько, – усі кинемо міточки у шапку і на одній поставимо хрестик – того й... за-а-ріжемо... аби до весни дотягнути...

Василько витягнув "хрестика"...

ТРИ БАРАБОЛЬКИ НА ДОРОГУ

Уже втихла Лавришина хата: під Новий рік віддав Богові душу батько, за ним Той Самий забрав дідуня та бабуню і двох пестунок – Олянку і Марусю. Зосталася мати сама з Івасем. Сама не своя – руки склала у пелену. Що має робити, коли й крихти хліба нема? Усе забрали нелюди пихаті і пархаті.

– Ходи, сину, до мами, – сказала. Погладила дорогу голівоньку, втерла заблудлу сльозу, ледве вимовила, – іди, синочку, іди од мами...

– Мамо, куди ж од вас?..

– У світ, межи люди...

– То й що ті люди?..

– Та нічого... Може, ліпше буде... Оце, Йвасю, все, що маю – три барабольки й дрібку солі на дорогу...

– А як же ви?.. Мамо?!

– Іди і не думай про мене. Уже якось доживу... до якогось дня...

– У вас же більше нічого нема...

Нічого... Хата є у мене наша. Не продавай, сину, як мене не стане... Та й хто її купить? Розвалиться – то й розвалиться. На глинисько прийди, сину, помолися за упокій чи як там тебе навчать... Не плач, сину... Бачиш, я не плачу... То... прийдеш, сину??

– Мамо!! Рідненька... – розридався Івась.

МАМИН ГОСТИНЕЦЬ

Був ярмарковий день в Уланові, то мама сказали:

– Збирайтеся, діти, – підемо на ярмарок. Як буде за що, то купимо гостинців.

Навіщо мама нас обнадіяла гостинцями? Ми знали, що в нашій хаті нічого нема – самий голод і холод. Ще мали торбинку квасолі, то й ту Хвидор-більшовик знайшов і забрав на нашу погибель. Щоб він добра не мав!

Поки дійшли до того Уланова, то добре ноги натрудили. Ми з Демком ще якось плентались, а Явдоню мама то на руки, то "на баран" брали. Коло ставка спинились, мама пригорнули нас, поцілували і смутно сказали:

– Ідіть, діти, туди кудись... Може, виживете поміж чужими, як рідна мати не може навіть кулешику якогось дати...

Ми у плач. Мама й собі розплакались. А тоді:

– Не плачте, мої соколята... Мої серденятка...

– Як же не плакати, неню, – сказала мала Явдоня.

– То плачте... плачте... Виплачетесь – легше стане... Як усі наплакались, мама знову:

– А тепер ідіть, діти! Ідіть...

Кажуть і плачуть. Ми стоїмо, і мама стоять. Явдоня реп'яшком вчепилась за мамину спідницю – розридалась.

– Ідіть, діти... Ідіть... Од... ме-е-не, – той стогін зостався для нас, як страшний вічний спогад. Мама кинулась у ставок... За нею побігла і Явдоня... а нас люди підібрали.

Не раз опісля ми навідувались до Сниводи, – може, мама і Явдоня випливуть... Не випливали з холодної води...

[Підпис] П.Ткачук
27 листопада 2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТОБІЛЕВИЧ Галини Василівни,
1916 р. народження
(с-ще Надія на Кіровоградщині)

Я – сирота. Жила зі старою бабусею.

Поки не впав сніг і потім ранньою весною люди розкопували нори і забирали мишачі запаси – насіння бур'янів та злаків. Але навіть це треба було робити потайки, щоб не попасти під Указ від 7 серпня 1932 р. Пекли коржики (що звалися "маторжениками") з просіяних висівок, куди додавали варені та товчені картопляні лушпайки. Весною додавали варений бур'ян. Хто вижив і зберіг якесь насіння, засадили городи. Багато хто саджав гарбузи, а коли виросла зав'язь, то ці зелені гарбузи парили у казанах. Іде, бувало, колгоспник на роботу, хитається від виснаження, й несе з собою харчі – відро парених гарбузів. Сяде їсти, а потім ледь зможе підвестися, бо лише шлунок набив, але не наївся. Сил бракувало.

На початку 1933 р. село стало спустошеним, цілі вулиці – пустими, люди повимирали. З'явилась величезна кількість польових мишей.

[Підпис] Г.Тобілевич

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТОВСТОП'ЯТ (у дівоцтві ЧИЧКАН)
Варвари Григорівни,
1924 р. народження
(с. Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

Батько мій, Гриша, в ту пору
Рибалка був добрий такий,
І колись, як почався голод,
Рибу ловив. Попадались соми.
Привезе на возі додому,
А тоді уже юшку варять,
А брати у Мені потому
Рибу на хліб міняють.
Сусід наш, було, підійде:
– Дайте кістки посмоктати...
Де ж тебе подіти, де ?
І як же йому не дати?
Руки і ноги попухли,
Очі немовби погасли.
Їжте, тут риба одна і вода,
Тільки хліба немає – біда ...
Може, хлопці добудуть трішки,
А поки що немає і крихти...
...Коли мати спече пироги,
Я цілую красу святу.
Хліб – він такий дорогий:
Щораз згадую юшку оту,
Що сусіди без хліба їли
І хвалили Грицька, хвалили...
Де ж могила, дідусю, твоя?
Не знає ні мати, ні я.

Записала О.Сидоренко.
Осінь 2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТОВСТОП'ЯТ Михайла Григоровича,
1919 р. народження
(с. Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

Голодного 1932 року до нас приїхали активісти радянської влади і забрали все зерно, яке було, трохи муки, навіть сіль забрали (кілограмів 7–8, вона стояла на запічку), залишилась одна корова та трохи кормів для неї. Все це відбувалось на наших очах – нас, малих, залишили без хліба. Поки було молоко та трохи картоплі, ми ще сяк-так жили. А навесні всього цього не стало...

... Я все життя із жахом згадував голодну весну 1933 року: я, брат Іван та сестра Олена босоніж ходили у поле збирати гнилу картоплю. Хоч вона і зогнила за зиму і висушилась на сонці, та й вигляд мала непривабливий, але в ній залишалось хоч трохи крохмалю. Вдома мама варила кисіль із молоком з такої картоплі. Тим і жили. Але ось одного дня до нас знову "завітали" активісти із сільради (пам'ятаю їх поіменно, але не називаю прізвищ, бо живі їхні нащадки, то хай не соромляться діянь своїх дідів-прадідів) і забрали нашу годувальницю – корівку. Вона, до речі, до ранку здохла, мабуть, з досади.

Отоді для нашої родини почалося справжнє лихо. Мати-вдова рятували нас, чотирьох дітей, як могли. Їсти було зовсім нічого, "смакували" бур'яни: кропиву, паслін, лободу. Вирятувала нас Десна. Після повені біля берега залишалось багато ракушок. Ми з братами виловлювали їх руками, мама ошпарювали їх кип'ятком. Ракушки розламувались, і мама варили їх у власному соку до тих пір, поки вони не підсохнуть. Оце була наша постійна їжа, яка не дала нам померти. Ми залишилися живими, хоч дуже схудли.

Коли стали достигати хліба у полі, ми з братами нишком, щоб ніхто не бачив, крали ще недозрілі колоски, ховали їх у рукав сорочки, вдома видовбували зерно, мололи на жорнах, а мама пекли із нього якісь млинці – це був уже хліб. Так ми пережили голод, насилу діждавшись жнив.

Записала О.Сидоренко.
Жовтень 2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТОКАЛЬ Олександри Іванівни,
1918 р. народження
(с. Мала Виска Одеської (нині Кіровоградська) обл.)

В семье нашей, кроме меня, было еще семеро детей. Как раз в 1933 г. начали строительство дома и, кроме того, что страшно голодали, еще и не имели крыши над головой.

В течение недели из нашего погреба "уполномоченные лица" выгребли буквально все: зерно, картофель, абсолютно все овощи, мясные запасы и т.п. Оставили мешок муки, который забрали через два дня – нам "не положено". Увели всю имеющуюся живность, передушили птицу и все забрали.

Я была старшим ребенком в семье. Поэтому весь год (даже больше) не ходила в школу, так как должна была искать пропитание для малышей и родителей. Отец работал круглые сутки, а мать была беременна с осложнениями очередным ребенком. Я ходила по селу и подрабатывала, как могла, у более или менее зажиточных односельчан за какую-нибудь еду.

Была у нас коза, и в начале 1933 г. благодаря ей, были копейки на хлеб, но в середине года коза погибла, и семья осталась без денег.

Пришло время матери рожать, и она родила, но мертвого ребенка. После долгих обсуждений отец решил использовать тело младенца в пищу. Тело разрубили: что-то пошло на консервацию, а что-то съели сразу. И всю последующую жизнь у нас в семье считалось преступлением даже одним словом вспомнить о тогда случившемся.

Записала М.Карханіна.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТОКАРЕНКА Танаса Панасовича

(м. Біла Церква Київської обл.)

Токаренко Танас Панасович – гайворонський землемір, друг мого батька, батько мого однокласника, підгодував мене в 1947-у році. Розповідаючи про голод у 1933-у році, називав ту ж цифру померлих: 470 душ [у с.Гайворон Володарського р-ну Київської обл.].

Записав М.Поліщук.
2005 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТОКАРЄВА Ігоря Петровича,

1923 р. народження

(м. Дніпропетровськ)

Был 1932 год – самый урожайный год времен коллективизации. Но весь урожай заставили вывезти в хранилища, не оставив ничего для колхозников. Пока были старые запасы зерна, картофеля, других овощей, люди перезимовали.

Началась весна 1933 г., очень страшная, голодная. Приходилось толочь в ступе кочаны кукурузы без зерна, делать подобие муки и печь лепешки. Тогда я с отцом уехал в город на новостройку; отец работал каменщиком, а я помогал ему – подносил кирпичи. Тяжелей всего было носить кирпичи на третий, четвертый, пятый этажи. Тогда еще кранов не было, и кирпичи носили "козой" – так называлась заплечная корзина, в которую укладывали 10 шт. кирпичей для взрослых и 4–5 – для детей. Мне тогда было 10 лет. Питались в столовой. Отец получал "паек ударника", который состоял из одной булки хлеба и обеда (одного на двоих!). Когда получали зарплату, отец покупал две хлибыны, а я их отвозил домой в деревню. У нас, кроме отца и матери, жила тетя, которая ведала всем хозяйством. Я, как сейчас, помню, как борщ варили из лебеды, и чтобы он не был горьким, листья лебеды сначала отваривали, а затем варили борщ (без капусты, т.к. ее не было). И когда мы садились кушать, тетя нам говорила: "Укусил раз хлеба и две ложки борща". Еще делали из листьев лебеды и отрубей оладьи, которые были очень горькими. Чтобы не умереть, ходили собирать колоски, но чтобы никто не видел: ни бригадир, ни председатель колхоза, потому что за 1 кг колосков давали 3 года лагерей. И приходилось рисковать. Пшеница, ячмень, овес – все шло на жернова, и делали муку. Многие люди от голода пухли и умирали.

Поиски "врагов народа" продолжались до 1941 г. Особенно был страшен 1937 г.: если ты не понравишься кому-то из руководства, или скажешь что-нибудь против советской власти, то "загремишь под фанфары" от 3 до 5 лет.

Записала Є.Савина.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТОНКОВИДА Олексія

(с. Саливонки Гребінківського р-ну на Київщині)

Одного дня тієї довгої і холодної зими до їхньої хати увірвалася чергова бригада червоних "сажотрусів".

"Мати якраз чистила мерзлу картоплю. Почали обшукувати хату. Старший "сажотрус" зажадав, щоби батько показав, де схована картопля. Отримавши відповідь про те, що картопля закінчилася, активісти почали радитися, робити різні припущення. Дуже швидко "здоровий" енкаведистський глузд навів "сажотрусів" на правильну думку: якщо картопля мерзла, то захована вона не в хаті, а десь надворі, під снігом. Отож вони наполягали на своєму: "Покажи, де схована картопля, бо буде гірше". Батько цього не витримав, тяжко опустився на лаву, стиснув скроні кулаками і заплакав. Тоді раптово встав, підійшов до бригади і, крізь сльози голосно сказав: "Ідіть, копайтеся в снігу! Може, хоч цим наїстеся! Он там біля вишні закопана картопля поруч з дитячими пупами!" Почувши таке, бригада якийсь час мовчала.

Потім, напевне, старший з них, закричав: "Запам'ятай, куркульська морда! За такі слова ти дорого заплатиш! В тюрмі згниєш!" В садок бригада не пішла. Обшук припинили. Старший активіст миттю схопив горщик з почищеною картоплею, вийшов надвір і жбурнув його в сніг. Вже коли бригада пішла з двору, ми всією сім'єю, батьки, ми з братом та сестра, кинулися шукати ту картоплю в глибокому снігу. З півгорщика нашукали, дуже померзли – сніг був глибоким, а ми майже голі. Сидячи в хаті, ми могли якось обходитися полотняними сорочками та якимось лахміттям. Надвечір того ж таки дня, сестра, якій було шість років, тяжко захворіла і через декілька днів померла. Після смерті дочки батько став мовчазним. Ходив подвір'ям, заходив до хати, щось шукав на горищі, стругав якісь дошки. За два-три дні він змайстрував п'ять хрестів. Одного, найменшого відніс на могилу дочки, два більші призначалися нам з братом, а ще більші залишив собі і нашій матері. Ставлячи хрести біля припічка, щоб просохли, батько сказав: "Не знаю, хто за ким піде, а щоб тоді не бігати, хай будуть готові. Вони їсти не просять".

Декілька днів після тієї сварки із-за мерзлої картоплі, бригада не з'являлася. Батько трохи повеселішав і продовжував щось майструвати. Мати відшукала десь у запічку трохи диких сушених груш і сказала батькові, щоб той кудись їх заховав, бо як з'явиться бригада, то і тих груш не стане, і на Різдво не буде з чого зварити узвару. Тато виколупав кілька цеглин над припічком. Поклав туди торбинку з сушкою і замурував схованку, а мама замазала її глиною і забілила. День пройшов спокійно, бригада не приходила. А ввечері до хати зайшла сусідка і побачивши свіжу сиру пляму, запитала звідки вона взялася. Мати сказала, що там була щілина через яку проходив дим, тому прийшлося її замазати. Сусідка трохи посиділа і пішла. Наступного дня з самого ранку прийшла бригада і зразу кинулася до печі, де було видно ще сиру глину. Батько з матір'ю переглянулися, але промовчали. "Что, золото прячешь?" – звернувся до батька якийсь новий "сажотрус" у кожусі і будьонівці. Батько зблід і сказав: "Шукайте. Знайдете, буде ваше." "Сажотрус" усміхнувся і закомандував: "А ну-ка рєбяткі, і гдє ваши топорікі? Поработайтє по-нашенскому! Ми єво научим, как совєтскую власть любіть!"

Рєбяткі виколупали "топорікамі" цеглу, витягли зі стіни торбинку з сушкою і висипали на стіл все, що в ній було. Старший зняв рукавиці і почав ретельно мацати кожну сушену грушку. Коли ж він нічого не знайшов, то розпорядився зібрати сушку в торбинку і віднести до колгоспної контори для детальнішого огляду. Більше тієї торбинки ніхто в хаті не бачив, хоча бригада ще не раз навідувалася до нас, кожного разу щось шукала, але нічого не знаходила. А наше Різдво обійшлося без узвару.

Коли закінчилася мерзла картопля, почали їсти вимолочені колоски і звичайнісіньку січку з соломи, мішану з половою і корою верби. Стало трішечки легше, коли прийшла весна, і з'явилася лобода, з якої варили затірку, а "сажотруси" перестали ходити по дворах.

Записав М.Таран.

✦ ✦ ✦

ТОРКУТ Микола
(с. Яроші Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

ВКЛОНИСЯ КРОВІ СВОЇХ ПРЕДКІВ!

У мого прадіда і діда
Була чарка до обіду,
Були і сало, м'ясо, раки
І солодкості усякі.
Були пампушечки й галушки,
Ще із маком пиріжки,
Були вареники й сметана...
І хатина непогана.
Працюючи зранку до вечірної зорі,
Так жили українські хлібороби-трударі...
Де взялись більшовички –
Ці плішиві мужички,
Демагоги, нероби, п'яниці, гультяї,
І московські, і свої?
Лозунг у них був один:
"Мы старый мир разрушим, а затем..."
То ж вони хатини хліборобів поламали,
Їх самих до Сибіру всіх загнали,
Решту люду до СОЗів записали...
Вони не сіяли й не орали,
А все на мітингах кричали.
Та усім райське життя обіцяли...
А тим часом
Все, що хлібороби надбали,
Розікрали і пропили.
Селян до злиднів довели.
Люд все це бачив і терпів.
Та наростав народний гнів. (Антонівщина).
Щоб до кінця зламати народну непокору,
Вдалися злі більшовички до голодомору.
Із Кремля прийшла телефонограма:
"Відібрати у селян харчі до грама!"
Для виконання цієї іродової мрії
З комуністів, комсомольців-добровольців
Були створені особливі загони – "буксири".

Вони по дворах ходили І такі злодіяння чинили,
Що допоки сонце світити в небі буде,
Бог не простить, і люди не забудуть!
"Буксири" відбирали у селян усе:
Чечевицю, горох і сало,
Навіть із пазухи матері
Заховану нею для своїх дітей квасолю.
Страви із печей вони витягали
І в багнюку виливали,
Чобітьми своїми все топтали.
Над голодними селянами глузували,
Били їх і мордували,
І навіть до смерті бідолашних забивали.
І все це чинили і не турки, і не яничари,
Не монголи-бусурмани,
А свої ж селяни,
Одурманені більшовиками.
Це і Луцик, і Каленик,
Це й Самійло, і Максим,
І недомірок шмарчок Кабачок.
Прийшла зима, настав злий холод.
І уступив в свої права цар – Голод.
Голодні люди їли все:
Котів, собак, і навіть ...
Своїх дітей (!)
У нашім селі Яроші Свиридів Степан настільки озвірів,
Що не лише своє, а й чуже дитя він з'їв.
(Марусю Григорівну Гладир).
Узимку і навесні в село
Смерть ходила із косою –
Цілі сім'ї вимирали
Навіть мертвих не ховали.
Отой чорний, страшний 33-й рік
Проковтнув у Ярошах дев'ять сотень чоловік.
Люди добрі, не вірте комуністам,
Що виною всього був неврожай!
Брехня! Це був терор –
Створений комуністами штучний голодомор!!!
Грамотні люди все це розуміли,
Але протистояти не зуміли.
Та плекали вони надію:

Прийде час, настане година.
Вільною стане Україна.
І тоді без Соловок і Сибіру
Можна буде розповісти про це зло всьому миру.
Але й комуністи не дрімали.
Тільки-но скінчили той голодомор,
Як почали політичний терор.
Відтепер уже енкаведисти
По хатах вночі, як шакали,
Всіх грамотних і нескорених
До своїх катівень відправляли.
Там вигадані звинувачення їм виставляли,
Катували, зізнаватися в своїх гріхах їх заставляли.
Тих, хто бумагу підписав, до ГУЛАГу всіх відправляли.
А тих, хто мовчав й вини не визнавав,
по-звірячому вбивали.
(Навіть імен та прізвищ їх не записали.)
Мій син, онук, правнук,
Коли поїдеш в Кременчук,
Знайди годину і відшукай будинок
По вулиці Ревенка за номером 7.*
Вклонися крові своїх предків.
Штучний комуністичний голодомор,
Кривавий сталінський терор,
Брехлива та щоденна пропаганда
Перетворила вільних козаків
У покірних мовчазних рабів...
Люди в СОЗі працювали зранку до зорі
За пустопорожні трудодні...

7 вересня 2003 р.
с.Ярощі.

---

* Вулиця Ревенка йшла паралельно вулиці Леніна (з лівого боку, якщо йти в напрямку до Дніпра), а будинок №7 знаходився недалеко від приміщення банку. (Будинок банку належав німцю, економія якого знаходилася в селі Ярощі Глобинського району). Як розповів Торкут Микола Іванович, коли йому було 13 років (після визволення його села від німецько-фашистських загарбників), його направили на курси ФЗН (фабрично-заводського навчання), до міста Кременчука у приміщенні колишнього будинку НКВД по вул. Ревенка, 7. (Двір був із залізною брамою). Він вчився на штукатура. У підвалі цього будинку вони в'язали щітки. Одного разу бабуся, яка була там прибиральницею багато років, розповіла йому, що в цьому підвалі була катівня НКВД: "Тут по-звірячому було убито сотні і сотні невинних селян Кременчуцького округу, і крові було по коліна".

✦ ✦ ✦

СПОГАДИ

ТОРКУТ Ольги Іванівни

(с. Ярощі Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

Народилася я в 1926 році в селі Ярощі. В цей рік у моєму селі народилося 26 дітей. (А як мама моя народилася в 1899 році, то в той рік у селі Ярощі народилося 90 дітей.). Пішла до школи.

Під час голодомору 1932–33 років в Ярошах померло дуже багато людей. В хаті навпроти померло 5 чоловік – дід Павло, баба Федора, Ольга, Петро і Дмитро. Я бачила зі свого двору, як під'їхала підвода, і на неї складали мертвих. Вмер від голоду і дід Максим Безнос. Вмер від голоду Шаїн Степан Федотович.

Щоб вижити, ми їли жаливу та ліпеники з проса. За роботу у колгоспі давали по шматочку хліба.

Сестра моєї мами увечері наїлася вишень, а на ранок померла.

На одній вулиці, де стояло 5 хат, померли всі люди.

Степан Свиридович з'їв свою дитину. А Косогляди з'їли свого сина Сашка, якому було 7–8 років. Це був високий хлопчик.

Навпроти нас жили заможні люди – два брати, Іван Никонович та Михайло Никонович Явтушенки. Вони трудилися день і ніч. У них був паровий млин. Приїхали і забрали їх. В Устимівці був радгосп. Звідти вислали трактор "ЧТЗ" і розвалили їхню хату. Залишилося двоє дітей Петро і Марія.

Записані групою "Архіватор–100".
9 липня 2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТРЕТЯКА В.Н.

(с. Дудчани на Херсонщині)

На початку 1933 року я, підліток, недовгий час вчився у Нововоронцовській агрошколі. Навколо лютував голод. З нас, учнів, організували бригаду для копання могил, бо люди щодня вмирали десятками, вимирали цілими сім'ями. А групи заготівельників продовжували ходити по хатах, влаштовували повальні обшуки – чи не приховав хтось хліб. І що знаходили, негайно вилучали, а господарів оголошували шкідниками. Ви знаєте, що тоді означав такий політярлик. Відмовляючи собі в останній крихті, щоб тільки врятувати від загибелі нас, дітлахів, тоді ж вмер голодною смертю і мій батько.

Коли я згодом повернувся в Дудчани, ми, хлопчаки, ходили, хитаючись від постійного недоїдання, по степах – у надії зловити охлялого ховраха чи їжака, вкотре перемолочували уже вимолочені копиці соломи старої – може вдасться натрусити хоч з півкілограма зерна. Та найчастіше поверталися додому ні з чим, а там – пухлі з голоду мама, сестра і брати.

Записала Л.Серебрякова.
1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТРИГУБ Марії Іванівни,
1925 р. народження
(с. Червоне Поле Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Ощутили ми голод зимой 1932 г., который продлился до зимы 1933 г., даже дольше. План по продовольственной заготовке наш колхоз не выполнил, так как нормы были баснословными, и людей обирали до нитки. Приходилось сдавать не только хлеб, но и молоко, мясо, яйца – все продукты питания, которые были в доме, даже если они были последними. Сначала у нас забрали всю птицу, а потом и последнюю надежду – корову.

В семье у нас было трое детей. Мне, как старшему брату, и моим родителям постоянно приходилось ходить на работу в колхоз и зарабатывать трудодни, за которые должны были выдавать хлеб. Дома оставался младший брат Павел (7 лет). Когда вечером мы возвращались домой и видели, что он что-то съел без разрешения (а ведь те небольшие припасы продуктов, которые у нас оставались, были все посчитаны), то отец его сильно ругал и иногда даже бил. Но чем дальше, тем продуктов становилось все меньше. Однажды, когда в доме остались одни картофельные лепешки, Павел не выдержал и их съел. От страха, что вечером придет отец и опять его побьет, Павел повесился. Так в тот голод мои родители потеряли сына, а я – брата.

Судьба наших соседей была еще более трагичной. Их семья состояла из четырех человек – мужа, жены и двоих маленьких детей-погодков (2 и 3 годика). Единственным кормильцем в семье был муж. Однажды, идя на работу, обессилевший от голода, он упал и наткнулся глазом на стерню скошенной пшеницы, через неделю умер от заражения крови. Их семья была обречена на смерть. После похорон мужа соседку никто не видел в селе. Когда же пришли ее проведать, то застали одну, обезумевшую, детей в доме не было. На все вопросы, которые ей задавали, она ничего не отвечала. После этого люди сами стали искать детей. Нашли их в погребе в бочке порубаными и засоленными.

Некоторых частей детских тел недоставало – она уже их сварила, а кости закопала в погребе. Ее забрали, после этого мы ее никогда не видели.

[Підпис] М.Тригуб
Записала Ю.Богомолова.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТРИДИФ Надії Іванівни,
1924 р. народження
(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

Моя сім'я голоду не знала у 33-му. Батько був хазяйновитий – за що й прозвали куркулем. Коли прийшли розкуркулювати, всього не забрали, бо батько зміг перед цим приховати зерна, картоплі. Тож і пережили. А сусіди через дві хати від нас вимерли всією родиною.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТРОЦЕНКА Павла Івановича,
1914 р. народження
(с. Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Села Вербки, Богданівка і Тернівка в 1932 р. за невиконання плана хлібоздачі були на "чорній дошці". В ці села не дозволялося завозити продукти в магазини. Магазини були спорожнілі, на поличках нічого не було, крім інвентаря: вил, сап, кіс і т.п. Жителям цих сіл не дозволялося їздити в інші села і в м.Павлоград за продуктами. Села були оточені військами, але люди таємно ночами тікали до м.Павлограда і інколи їм вдавалося купити хоч крихітку хліба. Якщо ж хоч когось було зловлено, то зараз же каралося.

У Вербках був СОЗ – спілка обробки землі. Головою спілки був Ковпак. Колгоспникам зарплату не платили, харчів теж не давали. На бригаді за 1 трудодень давали 1 буряк. В період голодомору я працював вчителем. Отримував заробітну платню і пайок. Там випадків голодної смерті людей не було.

Приїхав я якось додому до своїх батьків в с.Вербки, а у дворі стоїть комісія з 5 чоловік, і двоє виносять з хати глечики з квасолею, горохом, пшоном. Забрали все до останньої крихітки. У сусідів батькових був млин, корови, вівці, коні. Їх назвали куркулями і в 1932 р. вислали на о.Соловки в Білому морі. Так вони там і живуть до сьогоднішнього часу.

Записала О.Лапа.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТУКАЛЕНКА Василя Костьовича,
1926 р. народження
(с. Бужанка Лисянського р-ну Черкаської обл.)

Розповідає Василь Костьович Тукаленко уродженець с.Смільчинці:

– Я в 33-му році жив коло баби (материної матері). Восени 32-го року до баби прийшли активісти з головою сільради Борульком. В печі пікся корж. Я ждав, поки корж спечеться, щоб з'їсти. В цей час заскакує в хату голова сільради Борулько, схопив коржа із печі і сховав його собі в пазуху. Я зрозумів, що корж мені не попаде, і зі злості кинув ринкою з салом Борульку в лице і кинувся тікать з хати. Борулько – за мною. Баба в дворі ріже мішки з зерном, які активісти скинули з горища, щоб те зерно вони не забрали. Я заховався за бабу. Борулько побачив, що баба стоїть з ножем, побоявся підходити до мене.

Зерно, що висипалось з мішків в спориш, активісти не забрали, бо не можна було його визбирать.

Активісти знову прийшли до нас через неділь дві, коли вже замерзла земля. Дядько Михайло Петренко (материн брат) жив разом з нами. Він був інвалід, сліпий. Активісти винесли його разом з ліжком з хати. Тоді ми перебралися жити в сушню.

Мати приїхала з Сталіно (тепер Донецьк) і забрала бабу і дядька Михайла в Сталіно. Мене одвезли до батька у Федюківку, де він робив директором школи, і так я зостався живий, не помер з голоду.

Батько вже після голодомору дізнався у районі, що наша сім'я у Ємільчинцях у списках куркулів не значилась.

– То чого ж тоді тещу, сина і жінчиного брата сліпого і хворого виселили з їхньої хати? – запитав батько.

– Просто та хата була потрібна колгоспові, – відповіли батькові.

У нашій хаті тоді, в 33-му році, помістили контору колгоспу і відкрили кухню, в якій варили баланду для тих, хто ще міг ходить в колгосп на роботу. Я бачив як один дядько коло тієї кухні кричав: "Я їсти хочу!" Йому дали баланди. Він її випив. Я потім через деякий час бачу: той дядько лежить уже мертвий.

Записав П.Славгородський.
20 травня 1988 р.
Понад Тікичем. – 2003. – 23 вересня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТУКАЛЕНКО Галини Ониськівни

(с. Бужанка Лисянського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

У нас за хлівом всю зиму лежала дохла собака. Весною 33-го року до нас прийшов якийсь дядько і каже батькові:

– Хазяїне, я чув що у вас за хлівом лежить собака розмерзляна. Дозвольте забрать її.

– Забирайте, – сказав батько.

Той чоловік забрав ту собаку і пішов.

Записав П.Славгородський.
17 травня 1992 р.
Понад Тікичем. – 2003. – 23 вересня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТУПОТІНОЇ Валентини Федорівни,

1921 р. народження

(с. Іванівка Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я народилася 11 жовтня 1921 р. Освіту маю 4 класи сільської школи. В сім'ї нас було четверо дітей. Батько помер, коли мені було 2 роки, а мати весь час хворіла, бо ще не поправилася після голоду 20-х років.

Пам'ятаю, що коли на селі утворили колгоспи, то хто вступав до них, тому давали присадибні ділянки. Нашій сім'ї також дали невеличку ділянку, але ж з неї важко було жити. А ще тим, хто йшов в колгоспи, в їдальнях варили баланду. На смак, звичайно ж, вона була бридка, але тоді нам казалася найсмачнішою.

А ще пам'ятаю, ходило до нашого села дуже багато голодуючих з сусідніх сіл, їсти просили. А наші ходили в інші села, так і вижили у ті тяжкі часи.

Записала Н.Чабаненко.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТУРЧИН Марфи Іванівни,

1911 р. народження

(с. Великомихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Сім'я наша була не дуже велика, проживали в однім будинку. Коли почався голодомор, зійшлися з сусідами, щоб якось легше пережити це страхіття. На

початку їли буряк цукровий квашений, готували картоплю, ловили пацюків. З них знімали шкурку, мили, ставили в піч, запікали і їли. Робили коржики з буряка і висівок. Оббивали кукурудзяні качани, сушили їх, товкли, на вид воно було як пух. І тоді робили коржики. Ловили і збирали ракушки з річки. Застреленого коня споживали. Потім почали їсти траву.

Поряд з нами жила велика сім'я. Під час голодомору почали вимирати. Спочатку перших померлих могли якось поховати. А коли помер останній, то він лежав серед хати, і ніхто його не ховав. В тім будинку почали виникати різні хвороби… Люди по селу ходили пухлі. Були такі обезсилені, що лежали серед доріг, дворів.

Діждались нового врожаю, але їм нічого не попало. Всіх людей ганяли на роботу. Навіть матерів з грудними дітьми заставляли в'язати снопи тощо. Всім було дуже важко.

Записала Б.Кубрак.
2 грудня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ТЮТЮННИК Т. І.

(с. Містки Старобільського р-ну на Луганщині)

Жили ми вже тоді [під час голоду] у Покровці Старобільського району, у моїх свекрів. Двадцять чоловік під одним дахом. Кожного дня чекали, що хтось з родини помре. Багато рідних, близьких та далеких, померли того року. Не пощадила смерть і дітей. Дев'ять діточок було у мене, та вижила у тридцять третьому лише одна донька. Багато років пройшло, але до цього часу уві сні бачу очі голодних дітей. Пухлі від голоду, вони помирали, не могли говорити, а лише дивилися. І тими своїми поглядами різали серце матері на шматки. А я дивилася на них та нічим не могла допомогти. Їм потрібне було молоко, картопля, а де його взяти?

Взимку збирали мерзлий буряк. Там же на полях знаходили гнізда польових мишей. Розгрібали їх, щоб знайти там якусь зернину чи реп'ях.

Двічі мене відносили непритомну на кладовище. Була одна велика могила, куди звалювали трупи. Та в самий останній момент я приходила до свідомості. До цього часу пам'ятаю голос над моєю головою: "Кидай, вона вже не жилець". Як не пам'ятати той рік, який приніс стільки горя. До смерті його не забути.

Не знаю, хто винен у всьому цьому. Але тоді у всьому горі ми звинувачували одну людину – голову сільради. Звинувачували подумки або у розмовах

лише з близькими родичами. Бо і за слово можна було потрапити у тюрму або на каторгу. Знесиленим і голодним, нам треба було ще йти на роботи. І щоранку голова з нагайкою ходив по домівках і гнав людей на роботу, як кріпосних.

Честних В. Голод 33-го. Свідчення очевидців. – Ленінським шляхом. – 1990. – 28 липня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

УДОВИЦЬКОЇ (в дівоцтві БАШКИРОВА)
Ганни Федорівни,
1924 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Під час того страшного голокосту мені було 9 років.

В 1932–1933 рр. моя мати та вітчим жили у Нових Кайдаках та працювали на заводі ім.Петровського м.Дніпропетровська цеглярами. Матір звали Башкирова Єфросинія Федорівна, її чоловіка – Башкиров Михайло Савелійович. У зв'язку з тим, що вони працювали на заводі, і жили ми не в селі, а в місті, то найстрашніших жахів голоду не відчули, але харчувалися абияк. Батьки на картки отримували по 400 г хліба на себе та по 250 г – на нас з сестрою.

По селах голод був жахливий. Мій чоловік, Удовицький Анатолій Андрійович, (помер у 1975 р.), під час голоду 1933 р. жив у колгоспі "Спільна нива", біля с.Адамівка Божедарівського (зараз Криничанського) району нашої області. Народився він у 1923 р. Родина їх була велика: 9 дітей, батьки та дід з бабою. Матір мого чоловіка звали Прасковія Захарівна (померла у 1965 р.), батька – Андрій Анатолійович (помер у 1933 р.). Вони були колгоспниками. При вступі до колгоспу у них відібрали єдину корову. Врожай 1932 р. був гарний, але все вивозили – так мені розповідала свекруха. У них забирати було нічого – родина була дуже бідною. Взимку 1933 р. в їхній родині померло 11 чоловік: Удовицький Андрій, його батьки та 8 його дітей. Залишилися тільки мій майбутній чоловік та його мати.

Я вважаю, що голод був викликаний не неврожаєм, а тим, що у людей все відібрали.

[Підпис] Г.Удовицька
Записав О.Удовицький.
Вересень 1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

УДОД (в дівоцтві СУХОМУД) Галини,
1926 р. народження
(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ХОТІЛИ З'ЇСТИ Й МЕНЕ: СПОГАДИ 1933 РОКУ

Перед Голодомором мій дід по батькові Микола і його дружина Марія були здорові, як дуби, а в 1933-му повмирали, і не знаю навіть, де їх поховали, можливо, у якійсь із спільних могил. У них було троє дітей: Марія, Ликера і Сильвестр. У Ликери та її чоловіка було шестеро дітей, з них вижив тільки син Кирило. Він врятувався, тому що поїхав у Грузію міняти хатні побутові речі на харчі. Там він у когось найнявся на роботу і так прожив увесь рік, перебув Голодомор і вижив,

Друга дочка Миколи Сухомуда Марія разом з чоловіком Олексою та двома синами і дочкою повмирали з голоду. Колгосп хату розібрав і вивіз на будівництво конюшень. Опісля ми ходили дивитися на місце хати: від неї залишилися тільки стовпи – гранітні слупи. Троє з Сильвестрових дітей – Павло, Марія і Ганна вижили. Мамина сестра Наталка і її троє дітей повмирали. У Наталки чоловіка не було. Він помер до Голодомору від ран, які отримав під час революційних років і громадянської війни. У неї було кілька великих солом'яників, повних зерна. З Умані приїхали уповноважені, в тому числі і брат її чоловіка Макар Костюк – член правління колгоспу. Вони забрали все зерно разом із солом'яниками, сказали, що заховають його, а згодом повернуть. Той Макар забрав у нашої матері швейну машинку "Зінгер". Але не повернули ні машинки, ні зернинки... Наталка з усіма дітьми померла з голоду, а свояк, що допомагав забирати у неї пшеницю, залишився живим. Він поселився в хаті своїх жертв і жив там аж до смерті, а після нього у тій хаті жив його син. У наступні роки Макар працював комірником. Уся родина його проклинала, і помста-таки знайшла убивцю вдови й дітей власного брата. Макара роздавила машина так, як і він душив односельців.

Від голоду померла також тітка моєї мами Оксана Бондаренко і мамин рідний брат Кирило Бондаренко – вони поховані в спільній могилі. У ті могили часто звозили навіть живих іще людей – про це розповідали ті, кому вдавалося втекти з такої могили.

Пам'ятаю наших сусідів Югона і його дружину Федору. У них було п'ятеро дітей. Одну з дочок, Олену, її тітка забрала пасти корову, тож вона вижила. Федора була як скелет – висохла, худа, на неї страшно було й дивитися. Вона зарубала свого чоловіка і разом з дітьми з'їла його. Далі вони з'їли найменшого хлопчика, рочків зо два. Хотіти з'їсти й мене.

Я про те людоїдство не знала і ходила до Федориних дітей гратися. Коли ж зайшла в черговий раз, то ледве увійшла, як Федора схопила мене кістлявою рукою і почала кудись тягти, чого раніше не робила.

За Федорою вже стежили, особливо коли до неї хтось заходив. Побачивши, як я до неї зайшла, сусідка Марія здогадалася, чим це може скінчитися. Тітка кинулася за мною, схопила мене і вирвала з рук Федори – у неї вже було мало сили.

Федора недарма накинула на мене оком, адже я була повненька, бо в нас було молоко й мед, тому й приглянулася Федорі. За людоїдство Федору ніхто нікуди й не забирав, її неможливо було притягти до відповідальності, бо вона збожеволіла від горя, а за кілька днів і померла. А її діти повмирали ще перед її смертю, мабуть тому, що понаїдалися людського м'яса.

Біля Бардина люди з'їли дочку сусідів – і теж зразу повмирали, бо не витримали того м'яса. За моєї пам'яті, в 1933 р. в нашому селі стали порожніми майже сотня хат. Порожніми були хати й на Шатаві, Адаминці, на Селиську і Горобіївці. Вмирали цілими сім'ями, виживали тільки ті, в кого була корова.

Наша корова була ялова, але мама її потроху віддоїли. Спочатку надоювали дуже мало, тому давали всім лише по ковточку. Мама вимінювала мед на кукурудзяне борошно. З борошна і з усякого бур'яну робили "шліхту", тобто мішанку. У лісі шукали липу, акацію, берест, обшморгували і пекли зелені оладки – все це було їжею для всіх нас.

У нашому селі були кар'єри, і тому багато чоловіків вміли обробляти камінь. Вони їздили в Грузію на роботу, заробляли грошей і за них купували кукурудзяне борошно, а тут його продавали – в нас воно коштувало дуже дорого. Їхало багато, але дуже мало верталося, гинули від бандитів. Якось біля станції Поташ знайшли вбитого, який віз харчі. Його сім'я, не дочекавшись рятівних продуктів, уся вимерла. Тому люди в потягах намагалися триматися разом.

Мій тато був сільрадівським виконавцем і чув телефонні повідомлення про те, що з району мають їхати представники влади з метою вилучення у селян зерна і продуктів харчування. Він попереджав людей, бо знав, коли й кого мають іти грабувати. Це робили переважно вночі. Тато просив людей, щоб не проговорилися про його попередження, бо за це його відразу заарештували б. Сам також закопував зерно то в одному, то в іншому кінці городу. Відкопане зерно було мокре й попсоване, але його сушили й споживали. На ньому й жили до тих пір, поки навесні на городі не виросли бур'яни, якими можна було харчуватися.

Але більшовицькі комісари винюхували, як скажені пси, і в кого що знаходили, то забирали все до зернини. Повантаживши все зерно на вози, забирали й солом'яники, щоб подалі не було в чому зберігати зерно.

Жорна чекісти розбивали вщент, щоб люди не мололи зерно. За виготовлення жорен каменярів штрафували на 70 карбованців. Гроші могли заробляти лише каменярі. У колгоспі на трудодень давали тільки по 100–200 грамів відвійки з-під решета, а якісне забирали в державу.

Люди ховали жорна, але "ентузіасти" – комнезамівці і райкомівці добре їх шукали. Наприклад, щоб крутити жорна, треба було у верхній камінь вкласти жердину, а другий кінець для полегшення роботи рук вкидали в отвір, який роби-

ли в бальну чи сволоці. А ті негідники де побачать отвір, у того й шукають, аж поки знайдуть. Тоді люди почали робити в жорнах коротенькі держала-ручки, щоб удвох крутити. Ми, діти, постійно чергували біля воріт і попереджали про наближення шукачів жорен, щоб батьки вчасно їх заховали.

Корів не забирали, ще при організації колгоспів залишали тільки по одній корові, і то на два двори. Рідко в кого була одна корова на одну навіть велику сім'ю. Кого вважали куркулями, у тих забирали всі корови, а в бідних іноді залишали. Та вимирали всі – багаті, середняки, бідні. Багаті, яких не висилали в тайгу, вмирали, тому що в них усе забирали, а бідні тому, що вони були й справді бідні. Тоді були часті дощі, росли дуже високі трави. Люди таких і не пам'ятали.

Бур'янів було багато тому, що полів ніхто не орав, не було й чим, бо коней забрали до колгоспу. У нас була пара великих, гарних коней, як і в більшості дбайливих господарів. Ними на будівництво колгоспних приміщень тягали великі дуби, тож наша кобила підірвалася, передчасно ожеребилась і від цього загинула. Коней у колгоспі не було чим годувати, та й нікому. Тому тварини поздихали. Ту дохлятину люди їли, аби тільки вижити.

Дощі йшли вночі, а вдень пекло сонце, для бджіл то був рай. Вулики також були не у всіх, а тільки в любителів, мій батько в колгоспі пасічникував. У нас і в самих було десять вуликів, але згодом стало менше, бо розграбували – злодії з рамки мед заберуть, а бджоли порозлітаються. Колгосп забирав мед удень, а злодії вночі. Якщо мед крали чи забирали весною, то бджоли ще могли прогодуватися, а восени вони гинули без меду. Підгодовувати бджіл було нічим.

У кого були добротні хати, вкриті бляхою, тих повисилали, щоб зробити у хатах клуб і сільраду. З нашого села було репресовано 52 людини – це те, що я знаю, а, може, забрали ще більше. Щоночі "чорний ворон" забирав по 2–5 осіб.

Забрали майже всіх учителів – чи за те, що вболівали за селян, чи й просто для плану. Мого двоюрідного брата Кирила Тарасюка забрали за те, що назвав нове колгоспне начальство панами. Вони ж бо їхали бричкою, а він і гукнув: "О, дивися, нові пани їдуть". Але його не судили, бо був іще малолітнім.

У 1932 році врожай був чималий, а в 1933 році не було ніякої засухи. Просто все повивозили, і нічим було засівати, й не було вже кому обробляти землю. А врожай був славний. Але за Голодомору людям, які працювали в полі, давали шматок хліба із сірникову коробку, він був чорний, як земля. А ми його навіть не їли, а ссали, як цукерку. Уже в 1936 році врожай видався дуже великий, людям давали по два кілограми хліба на трудодень, але його треба було продати, щоб заплатити податок. Замучені люди змушені були посилати дітей на поле збирати колоски, але сторожі ловили дітей і за ті зерна штрафували батьків. А щоб ніхто не зміг підібрати бодай одного колоска на землі, у поле виводили школярів і примушували їх визбирувати все до єдиного колосочка.

Записав М.Шуляк.
21 жовтня 2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

УЛОЖЕНКА Василя Федоровича,
1922 р. народження,
(м. Чернігів)

Я народився в хуторі Уборки Куликівського р-ну на Чернігівщині в сім'ї селянина. Мені 73 роки.

За час свого тяжкого життя мені довелося багато чого побачити, а ще більше пережити. Бачив я, як починалась колективізація, вона прокотилась по моїй пам'яті важким чорним колесом. Це був вовчий буревій!

Ходили бригади чоловік по 5–7 з металевими загостреними піками. Спершу господаря умовляли написати заяву до вступу у колгосп. Якщо господар відмовлявся, то тоді накладали налог. Не платиш – починали шабаршить: забирали спочатку худобу, а коли худоби уже не було, шукали хліб, картоплю і все, що попадало під руки. У нас забрали останній стакан квасолі, що стояв на вікні. Забирали усе: кожухи, кожушки, рядна і пелюшки... А сім'я у нас була з 6 чоловік. Забрали усе, залишили старих корову і кобиляку.

Жили ми небагато, в сільраді батька рахували незаможним середняком. У нас в господарстві було двоє коней, дві корови та троє молодняка, а на осінь десятка два овець, десяток чи більше свиней, табун штук 50 гусей, качки або кури. На нашому хуторі це мали усі, на хуторі дуже багатих не було, і бідних не було теж. Спочатку у нас забрали корову, а потім поступово забрали усе, залишилась корова, кобиляка і город. Батько в'язав у в'язочки сіно, і вивозив продавать у Чернігів і купляв гіркий люпин. Люпин потрібно було варити разів сім, потім його сушили і мололи. Мололи хуторяни жорнами і то так, щоб ніхто не знав. А як спіймають активісти, то добре, якщо тільки розіб'ють жорна, а то часто накладали штраф.

Люди від голоду стали пухлі. Їли коней, собак, котів і навіть пацюків. Однаково це не спасло. Тичук, який ходив на милицях (він був з однією ногою) вистріляв усіх собак, а то собаки заважали бригадам активістів "працювати". Люди почали умирати.

1. Умер Дубинський Петро.
2. Умер Сокол Митро.
3. Умер Уложенко Антон
4. Умерла Пугач Уляна.

5–8. Умерло четверо дітей (восьми-десяти років).

Але комуністи продовжували розкуркулювати і просто убивать тих, хто був не по дорозі з ними. Убили Уложенка Пилипа Івановича, убили у його власному дворі. Убили Натуру Павла на вулиці біля крамнички, убив його голова

колгоспу Андрушко. Він під'їхав, взяв три пляшки горілки, дві вилив коню, третю залив собі. Сів на коня і промчав по хутору. В цей час до купки чоловіків, що зібралися після роботи поспілкуватись, підійшов Натура Павло. Андрушко зіскочив з коня, підійшов до гурту і спитав: "Натура, ти смерті боїшся?" Натура відповів: "Ні. Чого її боятись, ми всі умремо, тільки що не разом". Андрушко знову спитав: "Не боїшся?" Натура знову відповів: "Ні". Тоді Андрушко дістав револьвера і випалив Натурі просто в лоба. Натура упав. "Що розвалився, куркуль, лежить як гора", – зареготав колгоспний голова. А мужчини, немов шпаки з верби – хто куди. А мій тато схватив мене за руку, і скільки було у нього сили, теж тікав.

Хутор Уборки розположений недалеко від Десни, десь за два кілометри. А обіч Десни розкинулись заливні луги. Між хутором і Десною – Вовча долина і Вовча гора. Коли зійдеш на гору, увесь луг, мов величезний килим, лежить перед тобою. У травах дуже багато було щавлю і заячого часнику (називають його ще лівердою). Багато було конюшини. Голодні люди з мішками вибирали ці рослини і натоптували мішки та несли кудись у інші села. На липових деревах листя не було – обірвали геть усе, стояли дерева майже голі. Все це сушили, а потім товкли і з цієї муки щось пекли і їли, щоб не вмерти. Але умирали... Вмирали цілі села людей, їх ховали, кого як. Кого в ряднині, кого у якійсь тряпчині, а кого просто так.

Після голоду почався 1937 рік, коли "чорні ворони" щоночі забирали чоловіків, у більшості, учителів. 1940 року заарештували і мого батька, зробили його "ворогом народу". Обласний суд засудив батька на 10 років ІТЛ, та 5 років позбавлення прав за межами України. Відправили у Івдельський р-н Свердловської області, але до місця призначення його не довезли, він помер десь у дорозі.

Залишився я круглою сиротою. Але того було мало, я був хворий з переламаною ногою. Мене стала давить влада з усіх боків як сина "ворога народу", виключили з комсомолу. Я вчився на бухгалтера – вигнали і звідти. Коло замкнулось. 1941 рік: війна, куди? Я до батьківської хати. Якось одного разу голова колгоспу і два мільтони упіймали мене у бригадному дворі. Спитали, де я волочився? Я відповів, що працював на заводі, у мене є документи, а вони мене спіймали за руки, за ноги і ну тягти у дубові кущі. Кажуть, що застрелять "ворожу сволоч". Мені удалося від цих собак п'яних утекти. А після війни осудили мене на 25 років. Присудили до розстрілу і у Карлазі як смертника. Осудили мене у 1949 році. У Карлазі просидів я 5 років. У 1954 році виїзна колегія Архангельського обласного суду мене звільнила достроково-умовно.

[Підпис] В.Уложенко
11 вересня 1995 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

УМАНСЬКОЇ Марії Полікарпівни,

1925 р. народження

(м. Харків)

Я хочу розповісти за трагедію, яка не має аналогів у світі. За етнічною ознакою в 1932–33 роках найбільше знищено саме українців.

В Москві боялись, щоб українці знову не заговорили за незалежність. Треба було упокоїти народ, бо після НЕПу селяни підняли голови, і село стало заможне. Тому спочатку розорили приватне господарство і розгорнули акцію примусової колективізації. Влада, ЦК ВКП(б) ухвалили рішення – план хлібозаготівель. Посівний матеріал, і не тільки зерно, червоні органи забирали все, що було у людей-господарів. Худобу, курей, гусей, свиней, просо, квасолю. Із горщиків висипали насіння. Із погребів забирали квашену капусту, огірки, буряки, картошку. Грузили на гарби, а потім ешелонами відправляли до Москви. Рейди пограбування і знищення часто були особливо на жовтневе свято, Новий рік та 1 травня.

Директиви йшли від Сталіна. Влада українців знищувала любим засобом. Скрізь, вважали владники, має бути російський народ, а українців висилали на Соловки, в Сибір, розстрілювали.

Страта людей голодом – це трагічна пам'ять нашого народу. У голодної людини появляється гострий розлад нервової системи, особливе почуття зводить з розуму. Голод вражає психіку, яка супроводжується психічним свавіллями: мати з'їдає своїх дітей. В селі не було ні однієї собаки, ні однієї кішки. Люди селами вимирали. Хати були пусті. Синдром страху був навіть у собак. Вони тікали від людей. Мовчазні люди, хто був ще живий, – нишпорили попід тинами, шукали травичку, обгризали кору дерев і бруньки кущів, а потім качались по землі від болю в животах. Бур'ян нічим було й посолити. Стогін стражденних і вимираючих селян був повсюди.

Розповім про своє дитинство тих років:

Народилась я в 1925 році. Жили ми в селі Кущуваха, це 85 км від Харкова. Заможно. Сім'я складалась із 8 душ. Тримали 8 десятин землі, ще й 15 десятин мій батько, Полікарп Макарович, орендував. Мали вітряний млин, кінну молотарку та кінну снопов'язку, віялку, сіялку, плуги, культиватори, борони, 2 корови та 4 телиці, бичків, волів та коней по 2 пари, 2 десятки овець, десяток свиней, а курям, уткам та індикам – щоту не було. Батько мав пасіку, 2 комори, клуню, 2 сараї, 2 погреби – один для овочів, другий для квашення, солонини та молочних продуктів. Весною 1931 року батько замовив трактор в Харкові на тракторному заводі, що тоді саме будувався. Восени 1932 року мав його отримати. Одержати не встиг – розкуркулили.

А чи чули ви, щоб голову колгоспу розкуркулювали?! В нашому випадку трапилось саме так.

Батько був самий грамотний на все село, його й поставили першим головою колгоспу в Кущувасі.

Хата наша стояла в центрі села. В хаті був лікбез, батько учив грамоті селян. Вечорами все село – молодь і старі сходились саме до нас.

В сім'ї нашій було 5 хлопців, і всі їх товариші й молодь збирались у нас на вечорниці. Брати грали на гармошці, балалайці, гітарі, мандоліні та бубні. А старі селяни – жінки й чоловіки слухали розмови мого батька та навчались у нього грамоти в лікбезі.

З громадянської війни батько збирав книжки та журнали. Стояв цілий сундук книжок в хаті, а на полицях лежали журнали та друковані відомості. Він часто їздив на ярмарок в Куп'янськ, куди возив муку, сало, мед, худобу, а привозив нам усім гостинці – обов'язково низку бубликів, обов'язково нові книжки та місцеві новини. Мені в останній раз привіз червоні чобітки і квітчасту хустинку. Ще у мене був кожушок з рясним хутром. Батьки мене бавили, бо я була сама менша в сім'ї дівчинка. Жили ми весело та заможно. Сварок я не пам'ятаю.

Та однієї ночі перед будинком зупинився захеканий вершник. Батько з ним довго про щось говорили. Вранці до нашого двору зібралось все село. Влаштували сходенку – збори. Треба, щоб все приватне майно селяни здавали в колгосп. Приклад цьому подав батько, Полікарп Макарович. Його селяни вибрали головою. Адже основу всього колгоспного господарства складало майно самого голови колгоспу.

Я не розуміла: чому всі люди як люди, а мій батько – кулак і голова колгоспу. Буває ж так?! Але все було гаразд.

Засіяли землю. Кожну неділю була у нас дома сходка і лікбез. Зібрали врожай, він удався гарний, але прийшла директива зверху, і розвіялась голуба мрія.

Виникло широке тлумачення про колективізацію. Пішов слух, що по селах куркулів висилають на Соловки. Гіркі думки батьками виплакувались серцем! І якось батько вночі став кудись збиратись. Налякані діти плакали. Батько востаннє наказував мамі, куди дітей відвезти в другі села, кому з родичів дочку, кому синів. Поцілував малят і пропав серед глухої ночі.

Незважаючи на посаду голови колгоспу, батькове ім'я було занесено в список на розкуркулення. Просити пощади марно – не зглянулись і на маленьких діток.

Що я пам'ятаю про розкулачення?

Якраз напередодні мама купила мені кульок цукерок-подушечок у сіренькому кульочку. Я посмакувала однією цукеркою і залишила на завтра. А назавтра прийшли чужі люди нас розграбовувати. Нишпорили по всіх куточках, забирали все майно. Іконостас розтоптали ногами. Мама плаче і каже: "Синочок, як же тобі не соромно, побійся Бога, це ж гріх!" А комсомолець відповів: "Бога

нема і стида нема. А ти, бабо, скидай спідниці, які на себе наділа". Зняла мама три сукні, залишилась в одній сорочці. А я згадала про свої цукерки. Вони лежали на печі. Схопила кульок – та за пазуху, а комсомолець вирвав їх з моїх рук. Я плакала, а вони реготали. Скажіть, яким актом їх оприходували? Хто розбагатів з майна, награбленого таким чином? Кому воно на користь пішло?

Потім вигнали нас з хати, посадили на бричку і повезли до району. Але до району не довезли. Вже вечоріло. Один з комсомольців, як ми доїхали до лісу, встав з возу і сказав: "Я знав Полікарпа Макаровича, він був добрим, нікого не ображав! Тому, тітко, бери своїх дітей і тікай світ за очі, але в село своє не повертайсь". Так ми не попали на висилку, а переховувались в других селах по родичах. Якимсь чином батько дав про себе вістку, що він знаходиться в м.Харкові. Але ж як добратися до міста? Кругом стояла варта красноармійців, НКВД і в город не пускала. На поїзд квитки давали тільки по документах. А у мами нема ніяких документів. Одного разу глибокої осені ми пішки вночі добрались на маленький роз'їзд біля станції Закамельська, там міліції не було. Підійшла мама до заднього вагону. Потяг був пасажирський, опалювався дровами та вуглем. Я з мамою і старшим братом залізли на дах. Мене прив'язали до труби. Там було тепло, у вагоні топили. А другі брати почепились між тамбуром і на сходинках. Так ми доїхали до станції Шебелинка. Раптом потяг зупинився. Стали скидати людей з криші. Гвалт, крик, плач: "Рятуйте!" Ми розташовувались у хвості потягу, і до нас ця черга, (слава Богу!) не дійшла. Так ми доїхали до Харкова, але братів поскидали з вагонів.

На Південному вокзалі Харкова людей тьма! Якимсь чином наряд міліції нас не затримав. Я не знаю, як ми добрались до батька за адресою: Свердлова, 35. Він працював двірником. Як я зраділа! Батько мав білий фартух, а на грудях збоку – свій номер – нагрудний значок, чим я пишалась. Зайшли ми до його оселі. Це була кочегарка. Він нас уже чекав. Зробив із дощок ліжко. На ньому – 2 матраци. Це були мішки з сухим листям. На одному ми спали, а другим мішком укривались. Правда, в кочегарці було дуже тепло, навіть жарко. 2 котла топилось круглосуточно, батько слідив, щоб не погасло, весь час підкидав вугілля. Мама мене викупала, стала розчісувати волосся, а там повно вошей. Вирішила мою косу відрізати. Коли провела ножницями, то на них була кров. А на сорочці по швах згрібали у вогонь, а тіло моє було розчесано до крові.

Тиждень я не виходила з кочегарки – боялась людей.

Для прожитку сім'ї батько по смітниках збирав очистки від картоплі, буряків тощо. Потім сушили те все і товкли на муку. Мама пекла з того якісь моторжаники. Так ми і вижили зиму, а весною пішла зелень: кропива, одуванчики, бруньки орішника та берези. Мама була дуже худенька, а у батька ноги були, як колоди, пухлі, а низ живота скляний, наче фартух звисав. Брати залишились в селах по родичах. Один брат, Митрофан, з-під снігу назбирав кукурудзи, її зварили, він гарячої поїв, мучився, сердешний, животом, та ніхто порятувати його

не зміг. Помер. Батькові не змогли і сповістити, бо перед м.Харковом стояли червоноармійці, які не пропускали голодних селян до міста.

Дворові дітки грались між собою, але мене в гурт не приймали. А як дізналися, що я вмію читати і писати, багато розповідала їм віршів Шевченка і Пушкіна – зацікавились. Я їм співала пісні, частушки, танцювала гопак і шмеля, вони всього цього не вміли, а я ж була на вечорницях дома і у лікбезі, тому все це знала. Ще я гарно грала на балалайці. Мама щодня мене оглядала, щоб я була чистенька, бо тоді б дітки мене не приймали. В 1933 році я пішла до руської школи, українських тоді вже в нашому районі не було. Навчалась відмінно, була покірлива, кротка, всіх слухала і всіх боялась. Так наказували мені батьки, щоб ніхто не знав, що ми розкуркульовані: "Сиди, як миша, і не висовуйся".

Тепер розповім про тих людей, які добирались на поїздах до Харкова.

В зв'язку з тим, що батько працював двірником, його зобов'язували підбирати на вулиці всіх сільських людей і дітей в одне місце, а вечером, мов, приїдуть за ними, нагодують їх, розселять по домах. Так весь люд собирали на Привокзальну площу, а по Свердловій вулиці, де зараз пожарна каланча, і позаду Будинку побуту (тоді його ще не було) НКВД стерегло їх, щоб не розбігалися по місту. А вночі приїжджали грузовики – живих і тепленьких на одну машину, а трупи скидали як колоди, навіть вилами грузили на повозки. Вивозили їх в Савкин Яр, розташований на Лисій Горі. Там їх скидали і загрібали. Казали люди, що земля ворушилась. Весь город Харків, столиця України, в той час спав, і ніхто цього не знав, а якщо хтось, було, розповість, то зразу ж його заберуть і зникне він назавжди. НКВДисти тоді свідків не залишали. На ранок нова партія людей прибувала на вокзал, їх потихеньку всіх збирали докупи і так – день крізь день, всю зиму. Сусіди по Свердловій вулиці – 2 двірники розповіли декому із людей, що коїлось. То зразу ж їх не стало. Мого батька грузити на вокзал не посилали. Участковий міліціонер бачив, що він пухлий, тому батько і залишився живий, бо не був свідком.

В людей надія була підірвана, і воля зламана. Порожнеча в душах. Це була межа виживання селян. Якась невидима сила тримала нас на землі. Знищення потерпіло тільки село, а місто Харків цього не знало, все було приховано. Терор – це засіб переконання. Масова форма репресії – голод – утвердила силу комунізму. Отак в 1932 році знищили селян, які жили на щедрих чорноземних родючих землях. Знищили тих, хто був працьовитий і годував країну. Їх розкуркулили і примусово прирекли штучним голодом на смерть. Голодували Кубань, Нижня Волга, де жили українці. Глибинка селянського населення вимирала. По селах дороги були засіяні трупами. Над шляхами залишались горбочки землі, на які було наложено табу. Порушити його – це означало, що попадеш під трибунал без суду і слідства. Штучний голод, таким чином, залишився невідомим. Очевидці жахались страхом. Ми далеко не всі знаємо цей жах, всі страждання людей, душі яких упокоїлись на рідній землі. Людина без їжі може прожити місяць, а без води – до 10 днів. Від голоду і холоду вмирали, як мухи. Мовчки.

Прощення, покаяння, примирення – це суть нашого народу. Коли життя закінчується, береться у траурну рамку. До цього нам ще, будемо сподіватися, далеко, але все частіше так хочеться побувати у місцях свого дитинства. Пройти тими ж стежками, доторкнутися до каменів, де було закладено родинне вогнище. Нема. Замість родинного вогнища – попелище. Переорано саме місце, де колись було село Кущуваха. Не згадується воно і в довідниках. На місці колишнього цвинтаря минулого року, кажуть, посіяли буряки. Вродило погано.

Село в часи голодомору плакало, а НКВД ходило пишними коврами. Геноцид і безпризорне питання звикли подавати з припискою, як до цього приховували, так і тепер приховують. Вибачаюсь, що згадала про свій голодомор, адже ж деякі люди моїх років цього лиха не пережили, не зазнали й навіть не чули. Вже мало залишилось свідків голодомору. Ми останні. Але, як на мене – ці рядки читати без брому не можна.

[Підпис] М.Уманська
25 лютого 2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

УСТИМЕНКО Меланії Василівни,
1920 р. народження,
(с. Устимівка Гребінківського р-ну Київської обл.)

У сім'ї було восьмеро дітей, серед яких вона була найстаршою, хоча в 33-му році їй було всього 13.

Після відвідин її сім'ї активістами у хаті нічого не залишилося. Батько працював на залізничній станції Устимівка, а мати пішла до колгоспу у ланку. Не могли діти довго витримати голоду – почали вмирати. Першою померла восьмирічна сестра Оксана. Вона лежала опухлою і до самої смерті просила хліба. Батько теж почав пухнути і вже не мав сили навіть на те, щоб вивезти дитину на цвинтар. Похоронили Оксану на городі біля хати. Друга сестра, Марічка, пішла в поле шукати щось їстівне, але натрапила на розведену отрутою мелясу, яку використовували для боротьби з буряковим довгоносиком, наїлася її, додому повернулася і того ж дня померла. Пізніше померло ще двоє дітей. Сама ж Меланія Василівна, за її словами, вижила через те, що ходила до школи в сусіднє село Ковалівку, а там учням варили їжу.

Багато устимівських людей ходили до лісу й там збирали жолуді, які потім товкли у ступах, варили супи і їли. Готували їжу з лободи, просяної чи гречаної лупи. В Устимівці люди вмирали цілими сім'ями, на цвинтарі не встигали копати могили. Потім почали ховати померлих у "братських" могилах. В кінці своєї розповіді Меланія Василівна перехрестилася, подякувала Богу, що вижила, і крізь

сльози мовила: “Якщо хтось скаже, що голоду не було, то він бере на себе великий гріх. Не дай Боже, нікому і ніколи таке пережити”.

Записав М.Таран.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ФЕДІРКО Оксани Дмитрівни,
1926 р. народження
(м. Нікополь Дніпропетровської обл.)

Під час голоду проживала я в с.Топчине на Дніпропетровщині. Пам’ятаю, як нас розкуркулювали. З двору вивезли хліб, крупи, вивели корову, повиловлювали курей. Винесли з хати всі меблі. Нас вигнали під небо. Батько та дорослі брати подалися до Дніпропетровська на заробітки. Ми з мамою залишилися, в чому були. Це була осінь 1930 року.

Нас пустила до себе бабуся – сусідка. Лише через рік нам дозволили повернутися до своєї хати. Майже кожного дня приходили активісти, шукали хліб. В таких злиднях нас застав 33-й рік.

Мати все їстівне ділила по днях. В муку додавала тирсу, полову. І цей “хліб” були змушені ховати, щоб активісти не забрали.

Почали дохнути коні в колгоспі. Потім – вмирати люди. На кладовищі для них копали великі ями – братські могили. Вимерла вся родина мого діда. Люди подовгу лежали мертві у хатах, поки їх не забирала підвода. Ніякого обліку померлих не вели.

На весну 1933 р. ми зовсім знесилились. Опухли руки, ноги. Рани дуже боліли. Мама боролась за наше життя. З квітів акації робила муку. Потім, коли достигала пшениця, старались скубнути колоски, хоча й знали, що за це – тюрма.

Записав Г.Повшедній.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

[Прізвище не назвав] **Федора Даниловича,**
1925 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Родился я в с.Марьяновка Днепропетровской области. Голод застал в колхозе с.Марьяновка. Родился в богатой семье. Усадьба Марьяновка принадлежала моему отцу. Дом с колоннами в центре села когда-то был нашим.

У отца была мельница. Нашей семье принадлежали магазины в Днепропетровске по ул.Красной, на отца в то время работали люди. Когда началась коллективизация, отца сослали в Сибирь, поскольку он был очень гордым и не хотел отдавать то, что нажил своим трудом, и в колхоз вступать не хотел. Маму с детьми оставили, она записалась в колхоз ради детей. Старший брат Леонид в то время был женат на бедной девушке и отделен от отца, поэтому власти его не тронули.

Было очень туго. В 30-е годы ели и лебеду, и гнилую картошку, просо. Взрослые часто ездили на рынок, чтобы вещи обменять на продукты. Мама тоже ездила. В то время за 5 золотых монет можно было купить булку хлеба. Но золотые монеты и вещи быстро уходили, а есть очень хотелось. И вот в поселке нашлась женщина, которая собирала детей и говорила: "Идите и ищите собак, приводите их ко мне. Я их накормлю и вам дам покушать". В то время мы и не догадывались о том, что делает эта женщина с собаками, и какое мясо мы ели. Прошло время, и только когда стали взрослыми, мы поняли, почему выжили в тот страшный голод. Мы с благодарностью вспоминаем ту женщину, спасшую десятки детей, десятки жизней.

О случаях каннибализма и трупоедства слышал из перешептываний взрослых (в то время притворялся спящим).

Сильный голод был в 1933-м, но в семье никто не умер. А вот в поселке людей умерло много. Лучше об этом не вспоминать, страшное было время. Помню, что приходили какие-то люди, все искали зерно. Брат, чтобы спасти семью, взял ведро пшеницы в колхозе. За это брата посадили, но он тогда сказал так: "Я один отсижу в тюрьме, зато семья выживет". И, действительно, семья выжила, а брат отсидел свой срок.

[Підпис] нерозбірливий
Записав С.Чорнобай.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ФЕДОРОВОЇ Ірини Василівни,

1926 р. народження

(с. Софіївка Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Коли начався голод, ми всією сім'єю жили у м.Нікополі. Сім'я була – 9 осіб: семеро дітей і двоє батьків. Батько мав лише одного коня. Землі там у нас не було. Ми робили по наймах у багатіїв. Відчувати голод почали із зими 1932–1933 рр. Під кінець зими стало дуже важко. Допомога нам не надавалася, та й мало хто її отримував. Обшукували нас, забирали все: зерно, горох, квасолю. Забирали у всіх. Всі зазнали голод, але хто як. Хтось важче його пережив, хтось

не дуже голодував. Мій батько десь купляв коней, зі старшими братами забивали їх, і ми їли конину. А то десь, було, украдуть трошки дерті, і мама пече коржі. Так і переживали. Десь аж до весни було важко, бо ми жили лише на те, що старші брати зароблять. Вони підводою їздили до залізної дороги і перевозили то якісь мішки, то людей, які кудись їхали. А з весни 1933 року тато став конюхом, і тоді трошки полегшало.

Голодуючі вмирали. У нас і школа робила, але мало хто туди ходив. Не було в чому навіть туди йти. Нас заспокоювали, казали, що все наладиться, просили, щоб ми ще чуть-чуть потерпіли. А тато казав, що треба самим кормитися, а не чекати, що хтось поможе. З врожаєм 1934 року моїй сім'ї стало набагато лучше. Все потрошку наладжувалось. У нас в сім'ї ніхто не помер. Але ми боялися, що голод може вернутися. Голод в нас був аж до врожаю 1934 року. Тільки тоді людям стало легше.

Записав Ю.Сіренко.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ФЕЛЬКА Івана Олексійовича,
1921 р. народження
(с. Гаї Роменського р-ну Чернігівської (нині Сумська) обл.)

– Іване Олексійовичу! Розкажіть, будь ласка, про наше село. Що ви знаєте про колективізацію, про голодомор?

– Я народився в цьому селі. Тут мої батьки проживали.

Гаї – село наше було дуже-дуже заможним. Багато людей землю любили, трудилося. Кожний любив своє село. А січас… Січас у нас село на ладан стало дихати.

– Розкажіть, будь ласка, про історію нашого села, як жили люди?

– Тоді як було? Ті, хто купив собі земельки (хоча і важко було виплачувати за неї), то трудився на ній. А хто не купив, той робив у того чоловіка.

– А кого ви знаєте із заможних жителів, зокрема, які жили там на ярах, на ланах?

– Жив там Полянський, бариня була.

– А як вона у нас появилася?

– Полянська? Вона на моїй пам'яті… Ми маємо Полянський ставок, урочище. Прийняла вона приймака.

– А як вона у нас опинилася?

– То не на моїй пам'яті тут оселилася. Коли вмер перший чоловік, прийняла второго, але той невдачний получився в неї. Продавав ліс та пив і не бачив

білого світа. І по ту пору вона обідніла. Дожила до революції. Знали люди, що вона багата, то її розкулачили, розтягли. Жили тут Лук'яненки. Трудяги були, хорошо жили.

Дід мій, Остапенко Іван Іванович (батьків батько), мав 5 синів і 2 дочки. У нього землі було 20 гектарів. Він розсчитував на те, що 5 синів, а він – шостий, то якщо поділить, виходить по 3 гектари. А поступово на всіх, (коли у тих синів будуть свої діти) – то по півгектара. Можна прожить з сім'єю з півгектара?!

Жив такий Шеремет Андрій. Мав землю. Коли його почали обкладати налогами, він пойняв, що не господар, і приходить кінець його господарству. То господарство продав і по знайомству виїхав до Москви. Рудики виїхали в Харків. Це було в 28-му році. А син Шеремета після війни сюди приїжджав, батько наказував йому провідати село, де колись жили.

– Іване Олексійовичу! Розкажіть, будь ласка, про своє життя. Про колективізацію, про голод 1932–1933 років.

– Дід мій родом з Мілового. Жив у батьків, оженився в Міловому. Тоді батьки сказали: "Шукай собі місце". Бо сім'я велика, в одній хаті не поміщалися. І дід пішов шукати собі місце. І знайшов. Викопав земляночку і почав там проживати. Земляночка була на Холодному, Холодний Яр був. Потім розжився, купив другий бугорчик сам. Біля ставка Хомицького. Було у нього п'ятеро дітей. Тарас (самий старший), Андрій і мій батько,Олексій. І були дві дівчини – Профиря і Оксеня. Повидавав їх заміж.

Батьки зробили млин. Обчество у Гаях сказало дідові робити млинок, щоб не доводилось їздити в інше село молоти. Млин був тут, через поле. Він купив 12 гектарів. Від Яру до шляху. …За ставком жив Стрижаченко. Мав землю, ліс. Зробив млин, став молоть. А землю купив "на банк" [тобто взяв кредит. – *Упорядники*]. Дід думав, що виростить кабанчика чи коника, продасть, то віддасть ссуду. Це все було до революції. А от прийшла революція, то у діда більшовики відібрали 12 гектарів землі, млин. Коли прийшла колективізація, батько не схотів вступити в колгосп. То почали знущаться над батьком. Лупили його. Мов, ти не хочеш колективізації… Забрали коня, корову. І хату і комору продали. І сарай продали.

– А де ж жили? Куди ж дітям діватися?

– Мої брати і батько ховались, щоб їх не забрали на Соловки. Батько потім у лісі простудився і в больниці помер.

– А інші брати?

– Братів батька розкулачили, померли вони в голодовку. Були відходи на горищі, і ті позабирали.

А нас осталось п'ятеро. Один мішок кормових буряків на зиму тільки був. І таким путьом вижили. Весною листя їли і акацію. І кользу.

– Це який був рік?

33-й. А все рівно в колгосп прийшлось іти.

– *Хто організовув колгосп? Хто вас розкуркулював?*

– Була бригада з нашого села, гаївська: председатель, заместитель, бригадири, активісти.

Председатель колхоза Клименко Петро Онуфрійович, голова сільради Тарасенко Семен Васильович. Другі представітелі приїжджали з інших колгоспів.

– *Коли в Гаях колхоз утворився*?

– Спочатку в 1928 році він називася СОЗ, а потім перейшов у колхоз.

В 31-му – 32-му годах люди работали, но їм нічого не платили.

– *А коли самий великий голод почався?*

– Считай в 32-му начався, особенно весною 33-го. А в 34-му вже почали баланду варить, оказувать поміч.

– *Хто ж в Гаях помер від голоду?*

– З нашої сім'ї – дядько Андрій (батьків брат), Марія, Юхим, Марфа, Федір, Онися. Потім Семен помер, Сонька та інші.

Хату дядька Івана фракція зайняла. Дядька Михайла (брата матері) відправили за Урал. Висилка була. Ноччю приїжджали і забирали.

– *Іване Олексійовичу! А як обійшлись з іншими так званими куркулями у Гаях?*

– Бабенків обох зразу ж вислали за Урал, всю сім'ю. Ноччю приїхали і вислали. Приїжджала пізніше тільки одна дочка, якимось путьом вижила. І при німцях відвоювала свою хату, а тут наші обратно прийшли…

Носенків вигнали, вислали за Урал, продали хату їхню.

Любичів розкуркулили, якимось путьом Максимова хата осталася. То Максим зостався в своїй хаті.

Івана Рудика хату продали. Шеремет бросив усе, втік. То в колхоз забрали його хату.

Тут жив Діброва, ще називався "Гай-Діброва".

Був такий (як би тобі сказати), Грищенко Кузьма. То убив Діброви (обох) з окна. Ходив в красних брюках. Два пістолети носив. Нікого до себе не допускав, всіх убивав.

– *А хто він був, яку ж посаду він займав?*

– Яку посаду? Він – нищий з нищого. Не хотів робить, шатався.

Надумає щось вкрасти, а хтось мішає, то вбивав…

Була у нього дівчина Діброва. Робила в нього, служанка. Місяц проробила, так батько її прийшов до дівчини. Мол, дівчина проробила у вас, так мені грошей трошки дайте. Так він і дівчину і батька убив.

А Синьків розкулачили. І коли їх розкулачили, то пішли до сусідів, з голоду померли в 33-му у баби Нечитки. А баба подлаталася: чарочки, ложечки золотенькі …

Агей – лорд настоящий з Мілова. То пристав до баби Нечитки, у нього багато грошей було.

– А як же голодовка прокотилася по Гаях?

– Голодовка? Моя мати, Мотря Іванівна, ходила в Перехрестівку за п'ять кілометрів буряк сапувати, совхоз там був. Там три дні побуде, а давали хліба по 300 грам. Сама щось з'їсть і мені принесе хліба.

Брат один прийшов в совхоз, робив ручки. Один пішов в прийми. Сестра моя Оксеня гляділа маленьких хлопчиків. Ось так ми спаслися.

– А інші люди?

– Інші? У нас хорошо жили. Хто не розкулачений, то пішли в колхоз.

…Той пироги з сиром їсть, а я ходю, як оте курча: "Цяу-цяу"… Мохом оброслий, волос такий длінний,

– А батько ваш в колгосп записувався, чи вас не брали?

– Батько, як тоді в 32-му розкулачували, то тогда умер в больниці, не видержав лихої долі. Мати збиралась у колгосп іти, та ні. Так вони ж привезли з сільсовета документ, що ми задолжали, значить, треба виплатити. Через неділю приносять обратно: "Треба платити". А не платиш… Мати у колгосп записалась у 34-му, вже після голодовки. Ми в колгосп вступили.

– А Слабкий, Матуєв? То були зажиточні люди?

– Які зажиточні?! П'яндюки настоящі. Жили сьогоднішнім днем. Кажуть: "Ріж послідній огурець. Дасть Бог день, дасть і пищу".

– Така демографія, значить, у наших Гаїв?

– А для совецької власті вони хороші, в активісти пішли. Первими пішли громити тих, хто зажиточно жив, де що потягти. Огірків діжку привезли – гризуть, капусти квашеної привезли – гризуть.

– Так що, це на них іменно була зроблена ставка більшовиків, щоб розкуркулювати ?

– Так, щоб підчинилися ті трудяги. Кажуть:

"Зібралася голота біля корчми гулять.
Пили горілку, пили наливку.
Чай не будем пить.
А хто з нас, хлопці, буде сміяться,
Того будем бить".

Так сталася комуна в Балабанівці. Був такий Паневин (вроді як у Польщі пани,так і він такий). Зараз розкажу. Був такий Чухота, жив в яру. У нього вся сім'я померла. Так він зробив собі хрест дерев'яний, ходив по Гаях, перехреститься і каже: "Я цар, я цар". Так от такий і Паневин був. Його з комуни вигнали. Оселя в нього була нікудишня, то було страшне. Коли його вигнали, чи, може, пішов сам, то зібрали туди комуну, самі бродяги, яким не було де переночувати. Хоч під забором. В сараї соломи намостили. Ну, треба ж собі кусок хліба добувати. А вони хто в штанях, хто в половині штанів – ну, зібрались бродяги.

Чуємо: "Бев-бев-бев", сім часов, підйом. Потім знову: "Бев-бев-бев" – це завтрік. Кухарка котел зварила. Роздали. "Бев-бев-бев" – уже дев'ять часов,

це вихід на роботу, чи жнива, чи косити. Прийшли до лісу, а влітку сонце гріє гарно, то полягали. Баби полягали, а мужики в карти печуть. Потім: "Бев–бев–бев" – це кінець роботи. Зійшлись у двір, ждуть обіду, до котла сходяться. Пообідали, обратно на отдих, а потім: "Бев-бев-бев" – на роботу. А тут у кого розкулачили, у кого погріб вичистили, буряків везуть, несуть їм. То вони гризуть як криси. Жили-жили, а потім як шершні під мороз: хто куди – дзинь, дзинь, дзинь! Розбіглися всі. Балабанівку розтягли, розпродали. Скільки ж вона проіснувала? Да годів з два. Розкулачувать стало нічого, вони ждали-ждали, виглядали – не везуть. Їсти нічого. Нічого не несуть. А на себе робить не навчилися…

– А чого та хата була зруйнована?

– Та продали її. В 35-м годі … Розібрали на будівельні матеріали. Залишилося лише місце та садок. Це все я добре пам'ятаю.

– А інші люди, як вони жили?

– Інші люди хорошо жили. Хто були не розкулачені, то пішли в колхоз, стали жити краще. Пішли ті, у кого не було чого розкулачувати.

– Людей в Гаях в голодовку багато померло?

– Багато вимерло. Сім'ями. Вахники вимерли, інші сім'ї.

Магнітофонний запис зробив П.Оробченко.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ФЕСАЙ Наталки Панасівни,
1925 р. народження
(с. Яцини Пирятинського (нині Гребінківський)
р-ну Полтавської обл.)

Мій батько, Головченко Панас Маркович (1900 р.н.) і мати, Ганна Семенівна, – вільні козаки, мали хату і добре господарство. В 1929 р. заганяли селян у колгоспи. Батько не захотів віддавати в колгосп своє добро. Тоді обклали його великим налогом, виконати який було неможливо. Вигребли все з хати під мітлу. Ще і по двору, городу все перерили. Знайшли мішок закопаного жита і батька судили. Батька засудили на вісім років, то він пиляв сибірську тайгу голий і босий. Прийшов через вісім років з купою вошей і хворий. Помер у 50 років.

А тоді, як судили батька, то у нас у 1930 році забрали і ліжник (одіяло з шерсті), і лави, і столи з хати, сорочки вишиті, платки і на торгах за безцінь продали. Моя старшая сестра Уляна просила свій платок на тих торгах, але Сальник Гашка тягла його собі (її чоловік забирав їх у нас), то Уляна схопила

за другий край той платок і тягли обидві, поки перервали його надвоє. А один платок порвали ще вдома. Черниш Петро витягував їх із скрині, а Уляна (вона з 1919 р.н.) побачила та собі тягла той новий платок, то теж ніхто його не випустив з рук і теж порвали надвоє. Ні тобі, ні мені! А шовкові платки всі забрали.

З хати теж вигонили. Ну, мати не вийшла. А Ісаєвську Ганну (у якої чоловік теж був у тюрмі) вигнали з хати з двома дітьми малими – Марією і Мефодієм. Їх приютив дід Ковалівський Яків. А в нього тоді вже померла жінка. Буксири викинули Ганну і дітей через вікно, бо вона двері замкнула. То вони влізли у вікно і всіх трьох викинули.

Вигнали з хат Антона і Трохима Василенків (прозивали їх Грицуютенками) разом з сім'ями із хат. Іди, куди хочеш. Десь вони виїхали усі.

У голодовку ми вижили з великим трудом. Я не вилазила із лісу, там "паслася" і ще носила бур'яни додому, мати сушила їх і пекла ліпеники. Хлопці старші, сусіди, ловили жаб, варили і мені давали. Потім, як вже була пухла, то відкрила ясла у Анатолії Лавринової. Мене туди теж узяли.

А ті дорослі хлопці, що їли жаб, померли. Нарвали у сусідів часнику, видно, багато з'їли. Прізвище їх Гарнага, а як звати – забула.

Мати моя ходила по наймах, мазала, робила, ремонтувала печі, то там щось їла і мені приносила, а сестра Уляна і брат Микола ходили в колгосп на роботу. Там їли побовтюху, так теж вижили.

То був великий голодомор. Я знаю його за кожен вимучений голодом і стражданням день.

Тому я дуже прошу комуністів з Пирятина Валентину Димову (нашого депутата у Верховній Раді) і Петра Симоненка, хай вони прийдуть до мене і до таких, як я, і спитають. А сусіди Фурс Грицько – батько, а Ганна – мати, з'їли трьох своїх невеликих дітей, та Грицько і сам помер.

То хай комуністи не насміхаються з нашого великого і ніколи до смерті не забутнього горя. Хай пройдуть по селу Яцини і других селах, то подивляться, що майже біля кожної хати є могили по 2 і по 3, то рід лежить, що помер у 1932 і 1933 рр. У дворі під грушею Василенко Людмили Федорівни – батько і брат. У Василенко Антоніни – три могили біля хати – то брати і батько. І таких багато. А у п'яти, а, може й більше, сім'ях поїли своїх дітей. У Радченків батько стукнув Миколку і з'їли. Вимерли всі, а мати плигнула у колодязь. А як хазяїн помер, то голосила: "Ти лежиш, бороду задер, а у мене ні досточки, ні гвіздочка, ні кусочка хліба". Довго ще люди згадували цю сім'ю.

То хай не забувають і всі знають, що то за страхіття було.

[Підпис] Н.Фесай
Записала Л.Ковалівська.
2 жовтня 2006 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ФЕСЕНКА Олександра
(м. Дніпропетровськ)

СОВЕТСКИЕ ГОЛОДОМОРЫ ПОД СОЦИАЛИСТИЧЕСКИМ СОУСОМ

Недавно попался мне на глаза свежий номер “Трудового Приднепровья” – газеты, как значится в колонтитуле, социалистической “ориентации”. Решил посмотреть, чем потчуют нынче сторонников “социалистического выбора”.

Так, все ясно: раньше, при коммунистах, все было хорошо, сейчас – в независимой Украине – все хуже некуда.

А вот и последняя страница. Здесь статья “Правда о голодоморе” соседствует со стихотворением под претенциозным заголовком “Голодомор – 93”. Автор первой публикации, – некто Э.Ояперв из Днепропетровска, – как бы играет в поддавки с харьковской поэтессой; проводя параллели между обстановкой на Украине осенью 1932 – зимой и весной 1933 годов и в 1993-м, вернее – пытаясь доказать, что тогда голод был, так сказать, естественный, а нынче-де он – рукотворный, “шоково-рыночный, просто – погостный”…

Скажу прямо: большой, если не смертный грех берут на душу те, кто пытается сравнивать голодомор 1932–33 гг. с трудностями нелегкого для некоторых категорий граждан нашей страны прошлого года. Ведь утверждать, как это позволяет себе “социалистическая” поэтесса: “Сотни же нынче от голода мрут!” – значит, беспардонно лгать.

Чего нет, того, слава Богу, нет. А вот в 1933-м действительно вымирали целые села и районы. Голодом и красным террором миллионы украинских хлеборобов были доведены до полного физического и морального истощения. Доходило, в частности, до массового людоедства.

К примеру, в моем родном *селе Веремиевке Чернобаевского района на Черкасчине* мать и ее старшая дочка умертвили меньших двух детей и засолили их в кадушке. Каннибалы были признаны невменяемыми. В соседнем селе Васютинцы большая семья приговорила к смерти одну из дочек, чтобы остальные выжили. Такая акция не встретила осуждения соседей.

Мой отец, Петр Миронович, ровесник века, перед смертью в 1977 г. кое-что рассказал мне о голодоморе – 33. Тогда умерла его первая жена, затем мой старший, по отцу, брат Иван. “Якби були жири, то вижив би”, – замечала моя мама. Но где было взять жиры, когда не осталось даже картошки и свеклы? Ведь “активисты” выметали все. Порой даже борщ “реквизировали” прямо из печи. “Штучний голод був”, – резюмировал отец. Я спорил, не верю: чтобы советская власть нарочито морила своих? Да не могло такого быть! “Могло і було синку”, – непреклонно стоял на своем отец.

Не прошло и десяти лет, как я убедился в правоте отца, собрав десятки доподлинных документов, воспоминаний, выслушав сотни людей. И не только о голоде 1933 года, но и об остальных советских голодоморах – всех, к слову, рукотворных.

Первый из них разразился зимой 1921–1922 гг. Впрочем, подготовку его начали еще в 1918 году. Сначала на Украину ворвалась армия Муравьева, посланная Лениным для свержения Центральной Рады, ликвидации УНР, затем пришли австро-германские войска. И те и другие первым делом занялись конфискацией хлеба: первые – для голодающих "рабочих Питера и Москвы", вторые – для жившего впроголодь населения Германии и Австро-Венгрии. Но тогда хлеба было забрано сравнительно мало: первые оккупанты вынуждены были спешно ретироваться, а вторым активное сопротивление оказал украинский народ, взявшийся за оружие в разгар уборочной страды.

В 1919 году – за время второго похода на УНР – большевики вывезли в РСФСР 71,5 млн пудов хлеба. Но и тогда закрома были опорожнены далеко не полностью. Тотальный грабеж начался лишь год спустя. А тут еще засуха поразила центральные губернии России. Тысячи голодных хлынули в Украину. Естественно, что скудные запасы съестного здесь начали катастрофически таять. Пополнить же было нечем – в 1921 году некоторые губернии Украины тоже поразил недород. Окончательно усугубила положение введенная в начала 1919 года продразверстка, доведенная комбедами, продотрядами, ревкомами до абсурда.

Так, по свидетельству Украинской Советской Энциклопедии, в 1921 году "по продразверстке было получено хлеба вдвое больше, чем в предыдущем году". Но "украинский народ подал братскую помощь голодающим Поволжья и других районов России, отправил туда более 30 млн пудов хлеба…".

В итоге в самой Украине разразился катастрофический продовольственный кризис, "Голод 1921 года, – подчеркивается в сборнике "Маршрутами історії" (Київ, Політвидав України, 1990 р., стор.131), – был не менее страшен, чем тот – 1933-го, о котором так много сейчас говорят".

Делом рук большевистско–советской власти был и голодомор 1946–1947 гг., названный одним из авторов вышеупомянутого сборника И.Кожукало почему-то "неизвестным голодом"…

Спору нет, свое черное дело сделала и стихия. Разразившаяся в 1946 году засуха по жестокости превзошла подобное бедствие 1921 года и почти сравнялась с засухой 1891 года… Но решающее слово все же сказали Сталин и его клика…

Впрочем, прежде чем продолжить разговор, обратимся к статье "Правда о голодоморе". Ее автор – товарищ Ояперв пишет: "За 12 лет XX века (1901–1912) было 7 голодных периодов, т.е. в общей сложности – каждые 2,5 года, а за советское время (1817–1990) – за 76 лет – было 3 (три)". И делает из этой

статистики совершенно обескураживающий вывод: “Это говорит о том, что советское правительство все делало для того, чтобы трагедия голода не повторялась”. О том, как на самом деле “все делало советское правительство”, например, в 1921–1922 годах, можно судить хотя бы по таким двум заметкам, опубликованным 16 августа 1922 г. в екатеринославской газете “Звезда” (нынче “Зоря”): “По последним данным, по Украине голодает 3664902 человека, из них в нашей губернии голодает 890575 человек, что составляет 50,4 процента от общего числа населения губернии”.

И рядом – другая информация: “12 часов дня. По Екатерининскому проспекту (так назывался тогда проспект им. К. Маркса – *А.Ф.*) на расстоянии многих кварталов длинной вереницей тянутся крестьянские подводы, груженные зерном. Красные знамена! Крестьянские лица возбуждены и полны сознанием величества выполненного ими долга перед Советской властью. Это едет Одинцовская волость, везущая продналог на ссыппункты”. Из ссыпных пунктов путь зерна был один – в РСФСР.

Да, царское правительство в 1891 году не помогало голодающим. Но и не мешало им искать пропитание. Оно не требовало сдавать последний провиант, не обкладывало крестьянство в голодные годы налогами и т.д. “Родное” же совправительство, вернее “авангард рабочего класса” – партия коммунистов – в 1946 г. “все сделало для того, чтобы трагедия”… Впрочем, решайте сами, дорогие читатели, как продолжить предложение.

Но прежде ознакомьтесь с такими вот фактами. “Перед УССР стояла задача любой ценой выполнить планы госзаготовок. А сделать это было невозможно”, отмечается в сборнике “Маршрутами історії” (стор. 263): “18 октября 1946 г. – читаем там же, – были внедрены меры по экономии и уменьшению затрат хлеба на обеспечение населения. С 1 ноября определили размеры примесей в пшеничной муке… в 40 процентов”.

Москва, однако, была неумолима: “Даешь хлеб и никаких гвоздей!” ЦК ВКП(б) поддал резкой критике руководителей 8 областей Украины, в том числе и Днепропетровской, за провал планов хлебозаготовки. 10 октября ЦК КП(б)У, продублировав “критику”, назвал этих руководителей саботажниками. За 1946 год к партответственности по “хлебной” статье было привлечено более 6 тысяч руководящих коммунистов, многих из них отдали под суд. Из 2337 председателей колхозов осуждено было более четверти. И все же план хлебозаготовок удалось выполнить только на 62,6 процента. Это несмотря на то, что подмели подчистую фураж.

Колхозникам на трудодни выдавали сущие крохи. Моя мама получала по 75 граммов (семьдесят пять!) на заработанный трудодень. Отцу в качестве годового заработка “отвалили” чуть больше пуда зерна.

Первый секретарь Запорожского обкома партии Леонид Брежнев сообщал в ЦК КП(б)У, что семенами для весеннего сева область обеспечена менее,

чем на две трети, и просил помощи. Хрущев, обобщив обращение с мест, проинформировал о них Сталина. Тот несказанно возмутился: "Они хотят, чтобы мы растрачивали наши госзапасы!". И сразу же вместо "мягкотелого" Хрущева послал на Украину железного Лазаря Кагановича. И тот "вправил мозги" хохлам. К средине мая в Украине было зарегистрировано 935,5 тысячи больных дистрофией алиментарной, которая, как известно, поражает людей после длительного неполноценного питания или полного голодания.

Но ЦК продолжал свирепствовать, рассылая на места не только грозные циркуляры, но и своих опричников, то-бишь уполномоченных. В нашу область пожаловал М.Гречуха и принялся выискивать хлебные "излишки". А вот в Запорожье погонщика не послали – ни из Киева, ни из Москвы. Видать, будущий генсек и сам был мастак закручивать гайки и гнуть в бараний рог "саботажников", пухнувших с голода.

Кстати, ни в 1931, ни в 1932 гг. засухи не было. Был только четко продуманный сталинским руководством план усмирения голодом непокорного украинского народа, зараженного "самостийностью" и прочими буржуазными пережитками, а точнее – не желавшего безропотно одевать социалистическое ярмо.

Ну, а что касается "похожести" ситуаций 1933 и 1993 годов, то она несколько иного рода, чем та, о которой так упорно талдычат социалисты и неокоммунисты. Нынче налицо – опять нажим со стороны "старшего брата", пытающегося приструнить, вернуть Украину в имперское ярмо энергетическим голодом, скорее холодомором, чем голодомором. В чем ему самоотверженно способствуют местные, нашенские коллаборационисты. И прежде всего социалистическо-коммунистического окраса…

Днепропетровская панорама. – 1994. – 27 января.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ФІЛІПЕНКО Марії Тимофіївни,
1925 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

В 1932–1933 рр. я проживала в сільській місцевості. Сім'я вважалась заможною, бо мали коней, корову, все необхідне для обробки землі. Працювали на землі так, що з ніг валились. В часи колективізації майже все майно забрали. Пам'ятаю, як старша сестра склала вишиті рушники у відра, і, нібито йдучи по воду, втекла з дому. Так само вчинили і старші брати. Втікаючи від переслідування, вони подались до м.Дніпропетровська. Батько помер восени 1932 р., не зміг бачити пухлих неповнолітніх дітей, не витримало серце. Тоді мати взяла нас, найменших, (мене і молодшу сестру) і кудись повела. Ми були малі і нічого

не розуміли. Вона нас довела до дитячого будинку (він називався тоді патронатом) і там залишила. Пам'ятаю, як вона просила нас, щоб ми голосно плакали. Від родичів пізніше я взнала, що мама померла навесні 1933 р. від голоду.

Добре пам'ятаю, що була пухла. Декілька разів намагаючись втекти з дитбудинку, по дорозі натрапляла я на села, в яких ніхто не жив. Це було жахливо. Куди ділись люди, не знаю. Мабуть, подались в світ, або були вивезені в Сибір.

Записав Д.Євстигнеєв.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ФУНДАМЕНТ Євдокії Василівни,
1927 р. народження
(с. Стави Кагарлицький р-ну Київської обл.)

На початку 30-х років у Ставах у людей відбирали всі лишки хліба, пояснюючи це, як тимчасові труднощі, які скоро минуться. Став'ян від масового вимирання врятував спиртовий завод, який рятував не лише став'ян, а й жителів сусідніх сіл. Але біля брагових ям багато людей й помирало...

Записала Л.Бурдик.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.39.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХАЛЕМЕНДИК Миколи Івановича,
1928 р. народження
(Дніпропетровщина)

Родом я из села Ивановка Межевского района Днепропетровской области. Во времена голодомора мне было всего 4 года, но многое я помню с того времени. Дед мой был середняком. У него была земля, две коровы и два бычка. Но все это у него отобрали. А вот дедушкину семью по линии матери после раскулачивания отправили в Коми АССР, где они и умерли. Жили мы голодно. Чем питались? Кукурузные початки и буряк. Но этого было мало. Я, хоть и маленьким был, но помню опухшие от голода ноги моего деда. Но многие

семьи жили еще хуже. У семьи Павленко родители умерли от голода, так они, двое маленьких ребят, захватили еще моего соседа, Кольку шестилетнего, и пошли в сторону железной дороги искать лучшей доли. Что с ними произошло, никто по сей день не знает. Помню кладбище, где в углу был вырыт скотомогильник, туда вывозили умерших людей и сбрасывали в эту яму... Много людей тогда умерло от голода.

Треба пам'ятати, щоб не повторилось. –
Першотравенські новини. – 2007. – 25 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХАРИНОЇ Олександри Єрофеївни,
1915 р. народження
(с. Черепин Корсунь-Шевченківського р-ну Київської обл.)

Під час голоду 1933 року мені було 18. Годували людьми людей – ось як було.

Голодували в селі не всі, але дуже багато було людей, які прийшли до села в надії на щось краще. Люди мерли, як мухи, як соняшники лежали вздовж доріг. Йдеш, бувало, додому, а біля стовпчика опирається людина і думаєш – дай підійду! Підходиш, а вона мертва! Очі ворони повидзьобували. Ми теж несолодко жили, але щоб дуже вже скрутно – ні, обманювать не хочу. В сім'ї нас було 9 дітей, батько робив у банку, мама сиділа з дітьми, вела домашнє господарство. Цей голод для нашої сім'ї дуже пам'ятний і страшний. Мама народила двох немовлят, і через 2 неділі їх не стало.

Одного разу до нас на подвір'я забрів чоловік дуже худий, зморений, голодний. Мамі дуже боляче було дивитись на нього, і вона дала йому кухлик молока та скоринку хліба. Треба було бачити, з якою жадібністю людина їла. А десь через годину, коли ми вийшли на подвір'я, побачили, що чоловік вмер. Мабуть, не витримав такої кількості їжі шлунок.

Зараз багато розповідають про голод, про те, як страждали в ті часи діти. Нерідко батьки знущалися над ними. Я була дуже близьким свідком одного з таких випадків. В селі був голод, і тому в правлінні сільради вирішили назначить, так би мовити, чергового. В його обов'язки входило ходити по вулиці села і спостерігати, щоб був порядок. Для цього в руках у чергового була, так звана калатушка. І ось в один з вечорів таким черговим поставили мене. Проходячи повз хати нашої сусідки, Вихрест Оксани, я помітила, що вікна завішені, в хаті світиться, а з димаря фугує дим. Я дуже здивувалася, бо вранці одна з Оксаниних дочок, Люба, прибігала до нас по ніж і сіль, а мама не дала, бо в нас отелилась корова. За старими звичаями, не можна давати нічого гострого, бо в корови не буде молока. Мама винесла Любі мисочку з варениками, так бідна дитина

при нас похватала ті вареники і побігла додому, хоча вдома на неї чекала голодна мати і ще одна сестричка. Що то голод!

От постукала я до Оксани – ніхто не відповідає. А ви ж знаєте, як в селі тих часів: двері закривали лише багатії, а що ховати бідній людині – латки?

Я повернулася до сільради, розповіла там все. Ми взяли людей і пішли до Оксаниної хати. Стукаємо – тиша. Ми давай вибивати двері, Оксана в крик: "Не займайте!" Вибили ми двері, заходимо, а в неї в печі два здоровенних казана стоять. Такі, як оті, що їжу для худоби варять. Питаємо, каже – буряки варяться, на полі назбирала. Попросили щоб відкрила – відмовила. Відкрили самі … Це був якийсь жах! Вона там варила дитину, точніше те, що було дитиною. Але одну. Де ж інша? Каже – з'їла. Навіть місце показала, де кісточки зарила. І сказати б, що божевільна – так ні. Ось що робить голод з людьми.

Забрали Оксану. Засудили аж на 20 років. На п'ятому році, коли сиділа, народила дівчинку, яка пробула з матір'ю 15 років у тюрмі і потім відмовилася від неї. Оксана, коли поверталася додому, то кинулася під поїзд, але не задавив, а перерізав обидві ноги вище колін. Люди зараз кажуть – то Бог покарав за діточок. Може, й справді є Бог…

Записала Л.Бакун.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХАРЧЕНКО Анни Степанівни,
1907 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Народилась на території Єлисавето-Хорошівської сільської ради. У 1933 р. жила в м. Дніпропетровську. Чоловік працював на заводі, а я спочатку на будівництві, потім – також на заводі в цеху, де готувала матеріал для деталей (лиш потім його обробляли на станках). Син (1929 р. народження) відвідував дитячий садок. На роботі давали 800 г хліба на день та 5 кг продуктів на місяць. Чоловік на металургійному виробництві ще й 2 кг маргарина на місяць і 180 крб. заробітної плати отримував.

Батьки мої жили в селі. Працювали в колгоспі, але нічого не одержували за свою роботу. Не знаю, з чиєї вказівки, по якому праву у селян забрали всі продукти, які в них були, все до квасолини.

Моя мати, сестра і брат жили в с.Татарці (зараз с.Кислянка), але коли брат почав пухнути, то вони втекли з села. Приїхали до мене в Дніпропетровськ. Коли влаштувалися на роботу, то ми допомагали продуктами всім рідним у селі.

Пам'ятаю, що в селі Татарці з голоду померло 90 чоловік, серед них і дорослі і діти. Молоді тікали із села в місто, щоб вижити.

[Підпис] А.Харченко
Записала Н.Дяченко.
18 вересня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХАРЧЕНКО Варвари Микитівни,
1909 р. народження
(с. Іларіонове Дніпропетровської обл.)

Коли був голод я, чоловік та дитина у селі Вільне Синельниківського р-ну [Дніпропетровщини] займалися огородом, були у нас корова, птиця. Та ще 20 соток землі було до колгоспів.

Голод розпочався у 1933 році. Влада нашим людям не помагала. Обшуки в обійстях здійснювали наші односельчани та "активісти" з других сіл.

Коли був голод, усі у селі страждали.

Чоловік мій приносив з хутора для дитини молоко, ми їли собак два рази, сіно, солому, траву, мох. Усе їли, що можна з'їсти. І наші усі вижили. Самий тяжкий період був навесні 1933 року, вже усе поїли. Але у липні уже була городина. Померли старі люди у голод, здорові та діти вижили. Председатель колгоспу да його рідні теж вижили, але ми не знали, що вони їли, та, мабуть, і вони також страждали, бо були також худі. Помагали дуже люди ще нашому священику, але потім його кудись вивезли.

Їжу давали лише дітям, іншим не давали, бо самим не було чого їсти.

Під час обшуків у нас усе забрали. Усі діти вижили, здорові, ще двох народила після голоду. Мають сім'ї, досі усі живі.

Записала А.Шапошникова.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХАРЧЕНКО Марії Миколаївни,
1917 р. народження
(м. Павлоград Дніпропетровської обл.)

Коли розпочалися ті страшні події минулого, називали мене Марічкою. Проживаю я тут, тобто в м.Павлограді, з того часу, як втекла із села, мені тоді було вже

майже 15 років. *Народилася я у селі Миколаївка, тут близько, за Павлоградом.* В сім'ї нас було багато, я була старшою. Було ще в мене три сестри та братик. Сестер звали Галькою, хоч назвали Ганною й Софійкою. Ще у нас народилась Катря, але вона майже зразу померла. Був середній – Андрійко. Батько помер ще до того, як розпочався голод. Мати – Мотря, працювала медсестрою у лікарні.

Жили ми дуже бідно. Ще в нас була молодиця Наталка. Чоловік від неї поїхав, здається, у місто, заробляти гроші. Більше про нього ніхто не знав нічогісінько. У Наталки було троє дітей. Щоб їх прокормити, вона продавала тютюн, який залишився ще від чоловіка. За це на неї доніс сусід Колька, який в неї його щойно купив. Утром ми проснулись від крику. Приїхали комісари забирати Наталку. І не подивились, що в неї троє діточок.

Хазяйство у нас було невеличке: корова Рябинка, кабанчик, декілька курей. Курей ми поїли самі, знали, що відберуть. Рябинку і кабанчика забрали комісари. Весною і літом було не так важко, як взимку. Бігали в ліс по ягоди, по гриби. Зимою, коли темніло, ходили на поле, що було біля села, собирали мерзлу картоплю. А Вальку, сусідку, посадили за те, що кукурудзу крала, теж дітей хотіла накормити. Іноді прибігали до матері у лікарню. Нам іноді припадав шматок черствого хліба, який не доїдали лікарі. Перед Різдвом нам над усе хотілось булочок, які їли лікарі. Комісари, лікарі, про яких я точно знаю, жили добре.

Недалеко від нас жила Маруська. Тяжко їй було, бо ростила одна дітей. Було в неї їх аж дев'ятеро. Пам'ятаю, зимою зовсім стало тяжко, люди пухли від голоду, почали вимирати, наче мухи. І ось пам'ятаю, мороз, холод, а Маруськин малий біжить по вулиці і верещить. А потім пішла чутка, що Маруська їла своїх дітей. Чи правда це? Можливо, бо кудись поділися вони майже всі.

Хоч і був тоді жахливий голод, але люди жили. Закохувались, одружувались. Були навіть весілля. В селі була чотирьохрічна школа. Голодні, холодні, а все одно ходили вчитися. Була в мене моя найкраща подруга. Померла зовсім недавно. Так я з цією подругою, звали її Настя, вирішили тікати із села. Родичів в нас ніяких не було у місті, але ми вирішили, що вже дорослі, і повинні працювати. Працювати для того, щоб допомогти своїй родині: тяжко їм було.

На залізничному вокзалі Настуся втратила свідомість. Я дуже сильно злякалась, бо вже подумала, що вона віддала душу Богові. Але, як кажуть, світ не без добрих людей. До нас підійшов дуже добре одягнутий чоловік. На перший погляд, він був дуже суворий. Але ми помилися. Він розпросив про нас все абсолютно. Звали його Сергій Іванович. Цей Сергій Іванович – наш рятівник. Відвів нас до якоїсь їдальні. Сказав, щоб нас кормили кожні півчаса, але ж потрішки. Так ми і залишилися працювати із Настею у їдальні, нас за це годували, не давали померти. Сергій Іванович постійно навідувався до нас. Потім і мене, і Настю пристроїв прибиральницями на вокзалі. Дали нам маленьку кімнатку.

Так і почали ми жити. Після того пройшло, може, два чи три роки, а ми зовсім нічого на знали за свою родину.

Всі залишилися живими. Але мати зовсім злягла. Постійно хворіла. Померла через чотири роки. Взагалі-то дуже багато людей постраждало від цього голоду. Так і у мене ж теж на все життя – пам'ятка, з вісімнадцяти років страждаю, постійно желудок болить; потім лікарі сказали, що то язва.

Коли розповідаю, на очі навертаються сльози. Та й взагалі, про ці події дуже важко згадувати.

Записала І.Мінич.
2001 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХАРЧЕНКА Олександра Панасовича,
1928 р. народження
(с. Минківка Валківського р-ну на Харківщині)

Мій батько був на імперіалістичній війні, під час революції потрапив до Москви, де охороняв кремлівські кабінети Леніна, Троцького та інших членів революційного уряду. Однак наближеність до вождів не полегшила його долі.

Повернувшись додому, став ходити по наймах, бо був безземельним. Складаючи копієчку до копієчки, купив хату, стягся на корівку та коника. Працював день і ніч, старався, щоб сім'я, в якій було п'ять душ дітей, не бідувала.

Настав 1933 рік. Врожай видався багатим, але прийшов наказ усе зібране здати до колгоспу. Віддавши інвентар, кобилу, батько частину зерна, розрахованого на сім'ю, закопав у землю. Та комсомольці наш хліб знайшли і забрали весь, ще й кашу з печі прихопили.

Лишилися ми ні з чим. Троє дітей пішли у Валки до притулку, де й повмирали. Мене, найменшого, батько забрав до Харкова, куди повіз деяке барахло, щоб поміняти на хліб.

Приїхали на Благовіщенський базар, стали в чергу за хлібом, а коли достоялися,то батька з черги викинули. Кажуть: "Ваш хліб там, у селі".

Підійшла машина крита, з неї вийшли хлопці і питають: "Хто бажає на відгодівлю до радгоспу?" Почали вкидати людей, що лежали під ятками: і мертвих, і таких, які були ще живими. Батько каже: "Поїхали і ми. Я буду працювати, щось додому привеземо".

Їхала та машина, їхала, а потім зупинилася і стала здавати назад. Відкрились дверцята, дивимось, а за ними – яр, провалля (це місце знаходилось біля заводу ім.Малишева, в районі теперішнього селища Герцена).

Ті, що нас привезли, почали викидати мертвих і напівживих у провалля. Батько хотів вистрибнути сам, але його виштовхнули так, що кілька разів перевернувся через голову. Як скотився вниз, то ніяк підвестися не міг, бо голова йшла обертом. Батько лежить, а я сиджу коло нього і плачу. Навколо нас людей повно валялося, той кричить: "Добийте!", той стогне, а більшість – уже навіки замовкли.

Вибралися ми з того страшного яру, дійшли до залізничної станції і приїхали у Водолагу. Хоч було вже пізно, знайшли на вокзалі ящики для сміття і почали нишпорити в них у пошуках їжі. Де головка з оселедця, де шкарлупа від картоплі – підгодувалися і пішли в напрямку Знам'янки. Неподалік комуни побачили поле жита. Зайшли в те жито, і давай м'яти в картузи колоски та їсти. Полягали спочити, а затим – далі рушили. Вже розвиднялося. У Знам'янці попід тинами валялись люди: одні вже мертві, інші – кінчалися. В селі було порожньо і тихо. Пішли далі в Мануйлове – така ж картина.

Прийшли додому – село мертве. Батько дізнався, що в Ков'ягах при МТС організували підсобне господарство, де тримали скотину. Пішов і влаштувався туди скотарем. Він працював, а я був вдома з мамою. Смажили млинці з кропиви та берестового листя і тим харчувалися.

Поряд з нами жив Макар Вустинович Лісовин, в якого було двоє дівчат: одна – мого віку, а інша – молодша. Старшу батько на моїх очах вивів з хати, взяв за кіску й відрубав голову. Потім голову закопав, а тіло порубав і вкинув у чавун. Другу дочку Лісовин із жінкою теж з'їли, але тим не врятувалися і згодом самі повмирали.

Розповів про все мамі, то вона заборонила мені навіть підходити до сусідської хати. Потім приїхав батько. Я поїхав з ним, пас в господарстві худобу. Доярки стали підгодовувати мене молоком, і я почав оживати. Ноги стухли, сили поволі відновлювалися.

У жнива повернулися ми з батьком у Минківку і вже лишилися вдома. Батько став доглядати биків у колгоспі, але зарплати не мав. Спасибі, хоч почали давати хліба на трудодень – то по 100 грамів, то по 200. Жили злиденно, харчувалися лише тим, що виросте на власному городі.

Народ, що вижив після голодомору, був слабким, знесиленим. Плати за свою працю не знав, а знав лише, що протягом року було 275 днів виходу на роботу. До селян ставилися гірше, ніж до кріпаків. Я колись у школі вчив, що кріпак на пана працював до суботи, а в суботу і неділю був вільним. Наші комуністичні пани вихідні для селян відмінили: посівна закінчилась – прополка, далі – сінокіс, жнива, і так цілий рік, день у день. Ні відпочинку, ні зарплати, одна лише рабська праця.

Поліщук Т.В. Вустами очевидців трагедії. – Сільські новини. – 2002. – 23 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХАРЧЕНКО Пелагеї Федорівни,
1910 р. народження
(с. Богуслав Павлоградського р-ну на Дніпропетровщині)

Наша родина сповна сьорбнула лиха. Я народилася в степовому селі Михайлівці на Донеччині. Через те, що селянам не було залишено хліба для їжі і навіть заборонено збирати колоски, що залишилися на зібраному полі, яке переорювалося, деяка частина селян покинула село і подалась на Донбас. Але не всі селяни нашого села мали можливість влаштуватись працювати на Донбасі, так що більша частина залишилась в селі. Протягом осені і початку зими 1932 р. селяни поїли всі свої харчові запаси, які хто мав, поїли худобу, в кого яка була, поїли собак і кішок. І вже на початку 1933 р. зимою вимерло з голоду 36 осіб.

Прийшла весна, всі запаси їжі було остаточно вичерпано. Зазеленів ліс. Пішла в ріст лобода. Селяни рвали лободу і варили з неї "суп". Після такого "супу" нападала "швидка". Це спричиняло ще більше виснаження організму. Найстрашніше сталося тоді, коли селяни кинулись до лісу і почали драти кору з липового дерева. З цієї липової кори робили "муку", а з неї пекли "коржі". Кожен, хто наївся такого "печива" вмирав, бо шлунок, при тому ще й виснажений, не міг переварити цього "хліба". Також багато селян вмирало від "печива", приготованого з кукурудзяних качанів. Зерно від кукурудзи було вилущено значно раніше, а на весну 1933 року лишилися тільки качани. За весну 1933 р. умерло ще 32 особи від липового та з кукурудзяних качанів "печива". Таким чином, за зиму 1932–1933 рр. і за весну вмерло з голоду 118 осіб. Голод робив своє. Люди йшли в степ й ловили ховрашків. Здирали з них шкурку, сушили їх, а м'ясо пекли, або з нього варили суп. Кожного ранку бригада об'їжджала хутір з краю до краю, і всюди збирала мерців і закопувала їх. Чорні, як тіні, бродили люди.

Коли всі харчі остаточно закінчилися, люди почали їсти один одного. На хуторі жила сім'я, в якій було п'ятеро чоловік. Одного разу я увійшла до них у хату й побачила на столі двох розрубаних дітей. Господарка цієї хати сказала, що "Марійку ми засолимо, а Олексійком поснідаємо". Людям нічого не залишалося, як їсти один одного.

Отак і жилося усім людям у 1932–1933 роках.

[Підпис] П.Харченко
2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХАРЧЕНКА Семена Максимовича,
1910 р. народження
(с. Богуслав Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Народився я в 1910 р., революційні події малим хлопцем не дуже сприймав, для мене то була скоріше розвага. В сім'ї всього було 10 дітей, сестра Наталя й брат Карпо померли малими, а всі інші росли, я був найменшим, найстарший брат Гаврило загинув у роки громадянської війни.

В 1921–1922 рр. їсти ми справді стали менше. По дворах ходили воєнні, забирали зерно. Ми були хлопці дужі, все, що могли, ховали, закопували. Мати їсти готувала вночі, пекла хліб з домішками, варила пісний борщ. М'яса ми не їли, зате молоко було. До цього в нас було три корови й кінь, та в роки війни дві корови забрали, одну ми все ж виборонили.

Купувати нічого не купували, та які тоді були гроші… Вирощували все дома. Добре було з цибулею, гарбузами. Все боялися, щоб не забрали корову й коня, та тоді якось минулося. Частину зерна все ж забрали.

В 1932–33 рр. я був дорослим чоловіком, вже була в мене дівчина, справді це були найтяжчі роки. Худоби не мали, працювали в колгоспі. Їсти дома дещо було – та що то для дорослого парубка… Дівчата наші збирали шишки з ялин, дикі ягоди, інколи їли лободу. Наша сім'я вижила вся в ті роки. У найстарших двох братів уже були свої сім'ї, які теж вижили, мати навіть допомагала і їм. А в селі люди помирали...

2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХАРЧУК Дарії Іванівни
(с. Таврійське – Гладківка Голопристанського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.)

ГОЛОД – 33 ОЧИМА ДІТЕЙ – 93

"Такого горя, не дай Бог, ще раз пережити", – промовляє Дарія Іванівна Харчук. – Люди вмирали з голоду цілими сім'ями. Спочатку у людей забирали хліб. Наприклад, сьогодні треба було здати 100 кг, через кілька днів – 200 кг, а коли вже не було ні зернини, ходили, шукали скрізь удома, щоб ніде не заховали. Тобто робили "викачку" хліба в людей. Не було що їсти. Від голоду, здавалося, все б їв, що попалось би під руки. Люди їли навіть жом – корм для худоби. Ходили по городах, збирали гнилу картоплю, і це було добре, якщо знаходили.

Люди, не маючи чого їсти, збирали з колоска ще навіть недозрілі зернини і їли. З голоду пухли, ходили, як живі трупи. А коли вже зібрали хліб, то не бачачи його довго в очі, пооб'їдалися ним і повмирали, бо довгий час не мали ні крихітки їжі. Варили навіть бур'яни, їли кінський щавель.

У нас була корова. Наша мама варила кормові буряки з молоком, а нас, дітей, в сім'ї було п'ятеро, мені – 12 років. Для нас така їжа в той час була смачною.

Одного разу до нас прийшла дівчинка – сирота просити їсти. Ми дали їй стакан молока. Вона в нас ночувала, а коли вранці ми встали, дівчинка вже лежала мертва.

Малі діти ходили на роботу, щоб якусь копієчку заробити. Тоді робочому давали 200 г хліба на зароблений трудодень. Люди навіть вбивали один одного за кусок хліба. Неможливо собі уявити такого горя, такого нещастя.

Не уявляю, як я пережила таке горе як голод 1933 і 1947 років, як я жива залишилась. Не дай, Боже, такому статися знову".

Записала Т.Сивак.
Упорядкував Ф.Морозюк.
18 лютого 1995 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХАТЮН Софії Григорівни,
1918 р. народження
(с. Чаплине Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.)

В тот, 1932 год, когда начался голод, меня отдали замуж, и к середине 1933 г. в августе месяце я родила сына. Представьте, как тяжело было 15-летней девчонке с ребенком на руках вынести эти тяжелейшие дни, казавшиеся вечностью.

Я ела все, что давал мне муж, лишь бы было у меня молоко, и мой малыш ел. Мы ели все, что попадалось под руку, съели даже нашу собаку, так как ее нечем было кормить.

Пока не выпал снег, а потом ранней весною мой муж раскапывал мышинные норы и забирал их припасы – семена бурьяна и злаков. Толкли просеянные высевки, с добавлением вареных и толченых картофельных очисток пекли коржики. Весною добавляли вареный бурьян.

Многие садили гарбузы, а весной, когда появлялась завязь, то эти зеленые гарбузы парили в котлах.

Так мы и прожили и вырастили сына, не дав ему голодать.

[Підпис] С. Хатюн
19 листопада 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХВОРОСТЯНОГО Михайла Антоновича,
1926 р. народження
(с. Охожа Христинівського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

Під час подій 1932–1933 років я мешкав у Христинівці на Черкащині. Це велике село з залізничним вузлом. І я бачив, як до станції привозили хліб на підводах. Хліба було багато, дуже багато. Ми з хлопцями сиділи за огорожею складів, тільки і дивилися як хліб вантажили до вагонів. Ці склади дуже добре охоронялися, але голод був страшнішим за охорону, і тому ми вночі з хлопцями лізли до місця завантаження вагонів і збирали зерно пшениці, що валялося просто на колії. Так ми робили нечасто, бо це було дуже небезпечно. Був випадок, що спіймали двох хлопців по 17 років вночі, одного на місці застрелили, а другого до Сибіру відправили. Ми, хлопці, ще хоч і малі були (по 8–10 років), але з нами могли б зробити що завгодно, якби спіймали. І як ото назбираєш маленьку торбиночку, притягнеш її додому, то дуже велике свято для нашої родини.

А ще був випадок. Як їхали вночі підводи з зерном до станції через село під дуже великою охороною, та все одно багато людей супроводжували цю колону голодними поглядами. Одна підвода зламалася та завалилася набік, мішки порвалися, а зерно розсипалося. І хоча охорона негайно оточила це місце, але голодний натовп кинувся туди, зчинилася бійка. Охорону розігнали, люди набрали зерна, але з самого ранку багато солдат почало ходити по хатах. І де знаходили зерно, борошно, чи хліб, чи залишки (навіть крихти), то тих хазяїв хапали. Всіх тих людей зігнали до станції, посадили по вагонах і кудись відправили. Казали, що до Сибіру.

[Підпис] М.Хворостяний
Записав С.Лавриненко.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХВОСТОВОЇ Клавдії Тимофіївни,
1919 р. народження
(с. Кринички на Дніпропетровщині)

Жили ми вдвох з матір'ю, батько загинув під час Першої світової війни.

1932 р. те, що зібрали з городу, закінчилося ще в середині осені. На перших порах допомагали сусіди, а коли і в них скінчилися продукти, то я (а було

мені тоді 13 років), просила допомоги в інших. Те, що давали в школі (кусочок хліба, картоплину), приносила додому і ділилася з матір'ю. Хоч зима і не була занадто лютою, сил на те, щоб назбирати дров для печі, у нас з матір'ю не було. Згодом мати занедужала і померла. Похоронити матір мені допомогли сусіди.

Після смерті матері я дуже страждала від недоїдання. В школі їжі з кожним днем давали все менше, а сама я деякий час жила в хаті одна. Почав роздуватися живіт, опухли ноги, і в мене вже зовсім не стало сил ходити до школи. Вижила тільки завдяки тому, що мене приютила проживаюча неподалік Васик Олена Петрівна, яка мала корову (сіно для неї ходили по полях збирати разом). Ще і бур'ян, а перед весною до корму додавали навіть очерет, яким була вкрита хата. З Оленою Петрівною я прожила до її смерті в 1943 році.

Допомоги (окрім школи і сусідів) не відчувала ніякої.

Записав С.Яковлєв.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХЛОПЕНКО Євдокії Володимирівни

(м. Кривий Ріг на Дніпропетровщині)

Під час голодомору мені було 16 років.

Застала я голод 1921–1923 рр. в с. Криничувате Софіївського району Дніпропетровської області.

То був страшний голод. У нас у сім'ї померла найменша сестричка, якій було 4 рочки. Нас у сім'ї було шестеро, я – старша. У нас ходили по селу, забирали все, що тільки можна, навіть з печі горшки витягували. Пам'ятаю, як мама заховала на даху хати трохи сої, і коли випав сніжок і припорошив її, забороняла нам по драбині лазити на дах. Тому коли ходили по хатах, то нашу сою не побачили, і нам вистачило її на певний період.

Люди ходили, як пузирі, налиті водою, бо їсти не було чого, а пили тільки воду. Тому тіла у людей були водянисті, і важко було ходити на таких налитих водою ногах.

Деякі старі люди, відчуваючи близьку смерть, самі йшли на кладовище. Вони говорили: "Щоб люди після смерті не проклинали", бо трупів багато і було важко їх усіх переносити на кладовище.

Їли ми різне: бур'яни, мишей, ховрахів. Терли на жорнах трохи зерна, мішали з тирсою і пекли маторжаники. Колись татові вдалося принести трохи муки, ми їли її сухою, а мама, дивлячись на нас, плакала. Але, мабуть, нічого хорошого влада не робила, коли дозволила, щоб померло скільки людей. Були випадки

трупоїдства. Той голод наше село пережило тяжко, померло дуже багато людей, особливо дітей.

[Підпис] Є.Хлопенко
10 листопада 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХМІЛЯ Федора Федоровича,
1923 р. народження
(Київщина)

Коли почався навчальний рік, то діти на уроках сиділи сонні. Знань від них ми й не вимагали. Кожного дня по 2–3 учні в школу не з'являлися. У звідомленнях заборонялося писати, що та чи та дитина померла. Робили помітку, що той чи інший учень вибув...

Записала А.Духлій.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.41–42.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХОДОС Марини Павлівни,
1924 р. народження
(с. Любимівка на Дніпропетровщині)

В 1930 году в селе создали колхоз "Октябрь". Пошла я работать в колхоз. Кто работал, тому давали маленький участок земли.

Государство забирало весь хлеб. И аппетиты у него все росли и росли. Люди не хотели отдавать, но если это было так, насильно забирали. Забирали все, не оставляли ни единой крошечки.

В 1933 г. в нашем селе умерла третья его часть населения. Особенно туго приходилось зимой. Ели кошек, собак. Ходили слухи о том, что в других селах едят людей. Многие уезжали. У моего мужа умерли дед и баба. Умирали целыми семьями. А правительство ничем не помогало, просто удивляюсь, как я еще осталась жива.

Записала В.Безбатько.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХОЛЕВАН Катерини Миколаївни,
1928 р. народження
(м. Київ)

Справжнє моє прізвище, ім'я і по батькові – Данилко Катерина Климівна.

1932 року я була пухла, умирала у мами на руках. Вона їхала до тата, який її позвав, у Росію. Сам він поїхав раніше, рятуючись від голоду, узяв з собою старшого, 10-річного Андрійка. З мамою залишилося нас троє: Ваня, 8 років, Галя, 6 років і я, 4 років. На станції у Києві мама послухала міліціонера, що сказав їй: "Ідем, жінко, зі мною, я поведу тебе в лікарню, здай дитину, може, виживе". І мама так і зробила. А далі поїхала з двома дітьми. Тато був мастеровий, усе вмів робить, що другі не вміли. Тому йому там дали роботу і сказали, щоб визивав сім'ю: "Дамо тобі житло і живи у нас".

Через деякий час мама поїхала на Україну, туди, де здала дитину. Та в лікарні їй сказали: "Твоєї дитини нема, вона померла". Але я вижила і знайшла своє коріння лише через 70 років – у 2002-му, коли можна було вільно говорити про голодомор. А тоді… Я нічого не пам'ятала, де, як, в яких дитячих закладах лікували мене. Зараз плачу, як дивлюся на знімки тих виголоднілих умираючих. Придивляюся на дітей мого віку – шукаю себе. Усвідомлюю тепер, що не наглядачі виходили мене, якби вони, то я хоч щось би пам'ятала. А вижила я з того стану тому, що такою була Воля Божа. Перше, що у своєму житті я запам'ятала, як везли нас, групу дітей, по великій воді до міста Ржищів, що недалеко від Києва. Тоді дівчата в національній одежі (вишиті сорочки, віночки, стрічки, намисто) бігли від дощу. 1937 року нас привезли в Богуславський дитячий будинок Київської області, віддали до першого класу. Мені було 9 років, і я взнала, що звуся Олексієнко Катя. Про нас казали, що привезли дітей "ворогів народу". Старші діти нас порозбирали для опіки. Мене опікувала найкраща і найдобріша у світі Оксана Солоденко. Вона нікому не дозволяла мене кривдити. Шила мені з клаптиків ляльок, м'ячики, малювала балерин, через що мої однокласники мені заздрили. Після 1941 року, як почалась війна, я нічого про Оксану не знаю. Бо старших дітей вивезли кудись при відступі наших військ. А з 1937 р. по 1941 р. – до війни, ми були "найщасливіші діти в світі". Їсти нам давали добре. Рано і ввечері – чай у залізних мисках і по кусочку хліба. Хто вхопив, а хто не вхопив – було добре. На обід був перловий суп. Ми їли бур'яни, лазили по деревах, об'їдали листя, клей разом з корою. Наїдались ми тоді, коли на полі вирубували капусту. Нам діставалися качани на корінні. Пам'ятаю пісню, що ми співали:

"Распроклятый дытбудинок –
Двухэтажный серый дом –
Кругом лесом обрастает,

А в средине бурьяном.
Рано утром подымают,
На зарядку нас женут,
Хлебом – чаем запихают
И на поле нас женут.
А на поле мы сапаем,
Кузьки гидкие сбираем,
А потом бежим на реку
И купаемся довеку.
А потом бежим до речки
И бежим мы, как овечки,
И вбегаем мы в столову,
И хапаемо перлову.
А потом стаем у окна,
Ожидаем мы мандра.
А мандра нам не дают,
У потылыцю женут.

"Стаєм у окна" – це в кухні відкрите вікно, бо нам жарко від плити.

Мандро – це хліб. На кухні інколи відрізали грязне чи погризене гризунами. У школі ми вчилися городській разом з батьківськими дітьми. Зимою старші діти відтирали нам ноги снігом, бо ми ходили в черевиках, а морози були сильні. На перерві ми обліплювали грубку, щоб погрітись, один одного відштовхуючи. Учителька наша, Людмила Дмитрівна Зініченко, давала мені два кусочки хліба, намазані якимсь варенням. Діти мене обступали, кожний хотів відщипнути. Такого в дитдомі нам не давали. Тоді вчителька на великій перерві звала мене в учительську, ставила стульчик під грубкою, розмотувала хліб із своєї бумаги, яку вона потім складала і клала до своєї сумки. Казала мені: "Як з'їси, скажеш мені". Учителі про щось сперечалися, я не слухала. Мені було так добре сидіти під теплою грубкою і їсти хліб. Як я з'їдала, то казала: "Я вже з'їла". І вона казала: "Іди гуляй". В коридорі було холодно, і я йшла в свій клас до грубки. У школі я вчилася на "5". У другому класі до моєї парти посадили Таню Євсєєву. Її привезли із Казані. Це був 1938 рік. На їх казали "діти троцькістів". Брата Таніного повезли в дитбудинок в Таращу – він був старший, ходив у 6-й клас. Літом прийшов до Тані брат Володя пішки босий. Приніс гостинця. Вийняв з пазухи соняшник, розламав пополам, стали їсти. Володя розказував Тані, що організував духовий оркестр і ним керує. Довго він не був, пішов назад пішки в свій дитбудинок. Була ще в наші групі Рігінка з дітей троцькістів, у неї була старша сестра Владзя. Вони – поляки. Ці діти були не такі, як ми. Вони якось уміли собі добувать їжу. Старші діти теж шукали їжу, крали і дещо продавали. Державна опіка, щасливе дитинство для мене закінчилось 1941 року, як прийшла

війна. Працівників і старших дітей не стало. Залишилися I–IV класи. Їсти нам ніхто не давав. Тоді появився кладовщик Нечипоренко і швея Марія Кузьмівна. Ми ставали в чергу біля кладовки, і кладовщик набирав маленькою кружкою з вушком з мішка сирий горох. Ми підставляли пелену плаття, і він нам горох насипав. Марія Кузьмівна слідила, щоб два рази ніхто в чергу не ставав. Ми той горох з'їдали і були голодні. Стали ходить по Богуславу шукать їжу. Людей нікого ніде не було, а в хати ми не заходили. Шукали яблучка ще малі зелені. Сади тоді були не біля кожної хати. Ми не знали, що яблучка бувають кислі й солодкі. Нам всі були добрі. Було таке, що падали з дерев від вибухів. Але ми не знали, що може вбити, тому не боялися. Мене раз присипало вибухом землею. Як затихло, стала плакать, що не можу знайти свої яблучка, це вже було недалеко від дитбудинку. Яблучка і половину свого гороху ми несли в окопи солдатам. Бо в них теж не було нічого. Скільки днів це продовжувалося, не знаю… Солдати стали відходити через річку, два кулемети висадили на кришу нашого клубу. Ми всі зібралися в клубі, бо на криші були наші солдати. Стали сильно стрілять. Німці на машинах і мотоциклах стріляли на території дитбудинку. Тоді німці нас побачили і перегнали в підвали. Ми вилазили з підвалів, приносили воду касками – солдати поранені просили води. Німці нас заганяли в підвали і підпирали двері. Надвечір стало тихо, і нас стали виганять на площадку. Фотографували і давали цукерки по одній, ну ми не брали, хоч дуже хотіли їсти. Потім нам дали по куску хліба і сала. Такого ми ніколи не їли. На ранок нас розігнали. Порозбирали нас селяни служить. Вони тоді ходили по місту, дещо їм діставалось. Я попала в село Киданівка Богуславського р-ну до баби Лізи і діда Терешка Довгушів. Потім баба віддала мене до Німеччини замість дівчини, в якої була мати.

Вони пішли у сільраду і записали мені більше років. У Німеччині я працювала нарівні з дорослими. Рано і ввечері треба було доїть 10 корів і цілий день робити на полі і у дворі. Там всяка робота повинна була вкладуватись у певний відрізок часу. Норму виконувать мені помагали поляки.

По закінченні війни поїхали усі по своїх домівках. І я поїхала додому у свій дитбудинок. Там мене не прийняли через те, що я була в Німеччині. Не прийняли і в Києві у ФЗН по тій самій причині. Тоді я зрозуміла, що про Німеччину не можна говорить. Я пішла в нікуди. Зватися стала Чала Катя, 10 листопада 1928 р. народження. Це – щоб не говорить про Німеччину. Більше ніяких даних я не мала. В дитбудинку і Німеччині я була Олексієнко Катя, 20 листопада 1928 р. народження. І знов я вижила. Були голодні роки – 1946–47-ий. У блуд я ніколи не йшла. Зуміла поступить у ФЗН спиртової промисловості в місті Кам'янка-Бузька Львівської області. По закінченні училища працювала в селі Нижні-Луківці Чернівецької області. Послали мене робить апаратчиком на спиртзаводі. Там мене записали в комсомол і дали направлення вчитися у Республіканську школу старших піонервожатих, що була у місті Львові на вулиці Гуцульській. При ЦК ВЛКСМ

Генеральним секретарем був Луначарський. Як давали направлення, сказали, щоб у мене був запис по батькові і решта даних, що записуються в паспорт. Тоді я собі вигадала місце народження Ржищів, бо це перше, що запам'ятала в своєму житті, коли везли мене по великій воді. Походження записала собі з робітників. По батькові Миколаївна. Національність – українка.

Мені вже було не стидно показувать свої документи. Уже я не була ніхто. По закінченні школи старших піонервожатих послали мене працювать туди, де я працювала на спиртзаводі, – в село Нижні-Луківці Чернівецької області в середню школу № 1 старшою піонервожатою. І стала я кращою вожатою району. Там вийшла заміж, стала носить прізвище Холеван.

Усе життя шукала я себе, та марно було це зробити за Радянського Союзу. В демократичній Україні для цього стало більше можливостей. Чотири рази я знялася на студії "Жди меня", писала деяким видатним людям, яких чула по радіо. Та все було марно – я нічого про себе не знала. Даже племені свого. Тоді сказала собі: "Все одно не вмру, поки не знайду своє коріння". Записала собі в зошиті все, що пам'ятала. А це була велика вода до Ржищева. На другий день переписала і так переписувала з тиждень. Розуміла, якщо багато напишу, то не опублікують в газеті.

Зупинилася на коротенькому змісті. Дала заголовок: "Шукаю своє коріння". Попросила музейних працівників напечатать на машинці українською і російською мовами. Розуміла і те, що від руки не читатимуть. Наробила багато ксерокопій двома мовами і думаю: буду розсилать скрізь. Спочатку послала в "Сільські вісті" і "Порадницю". Як "Порадниця" надрукувала мій лист "Шукаю своє коріння", то сталося щось неймовірне, мені стали дзвонити по телефону, присилать листи. Я стала дуже плакать. Мене почула Україна. А через тиждень приїхали дві жінки і мужчина. Я не знаю, де писалася моя Доля. На Землі чи на Небі. Своїх маму й тата я не бачила, а рідні пізнали мене по шраму на правому коліні. "Це ж ти ножку спекла на печі, як мама пекла хліб. І мама мене тоді набила, що я тебе не доглянула. Ти ще була зовсім маленька, в пелюшках", – сказала жінка. Ці люди були мої рідні. Старша сестра Галя і брат Степан з дружиною Антоніною. Брат народився після голодомору і все знає з розповідей мами. Вони зразу встали і пішли. Пізніше казали мені, що спішили на могилку мами сказать, що знайшлася Катя, яку мама шукала все життя. Ходила мама по лікарнях, дитячих будинках, скрізь мамі казали: "Твоєї дитини нема, вона померла".

Казала баба Варка, сусідка мами, що мама плакала на полі на буряках, розповідаючи, як вона поверталася, щоб забрати дитину з лікарні, постоїть на порозі і знов іде і знов вертається, три рази поверталася. Не могла забрать і не в силах була оставить.

Рідні мені сказали, що я була четвертою дитиною в селянській родині Марії Демидівни і Клима Юхимовича Данилків з села Потік Миронівського р-ну Київської області.

Я вважаю: моє життя – приклад злочину держави проти свого народу. Батьки заплатили дитиною за те, що зуміли вижить. Не скорилися системі. Мене ж зробили круглою сиротою без роду й племені при живих батьках. Маму ні разу не пустили до дітей. Очі мами самі б зупинилися на своїй дитині, і дитина зразу побігла б до своєї мами. У Богуславський дитбудинок мама приходила два рази. Сільську жінку ніхто не хотів слухать…

Я прожила "щасливе" життя. Не знаю ні дитинства, ні юності, постійно боролася за виживання. Постійно була одинока, ніколи не їздила у відпустку. Постійного житла у мене не було. Жила в найманих у людей хатах, де мала манюню кімнаточку, пристроєну до літньої кухні і стежку до туалету й до воріт. Нам з дітьми не можна було ходить поза стежкою. У любий момент хазяїн міг вигнать. Такі умови були у моїх синів, які народились і виростали по чужих хатах. Зате в армію їх забрали, ніхто нас не питав, як вони повиростали. Від держави діти не бачили нічого ні на копійку, як і я. Менший, Холеван Сергій Васильович, помер у віці 35 років. Укол дали проти дифтерії і не рятували. Двоє його дітей – близнят мали тоді по 5 років. Зараз вони вчаться в Київському університеті ім.Шевченка на міжнародному факультеті на четвертому курсі – Свєта і Таня Холеван Сергіївні, 1986 року народження.

Учаться діти на "5". І входять у п'ятірку кращих. Старший мій син, Холеван Володимир Васильович, працює в Росії, доробляє до пенсії. Має сім'ю і дуже хоче переїхать в Україну, додому. Пенсію їм тут не обіщають давать таку, яку вони там заробили. Я маю повних 78 років. Гірко я прожила ці роки, і діти мої теж переживають постійно. Я, мабуть, житиму до тих пір, аж поки держава все ж таки дасть мені житло, яке я прошу все життя. Держава життя в мене забирала, та не забрала. Рідних забрала. Не побачила я маму й тата. Ми всі одне одного шукали все життя. Гроші з книжки забрала. Складали ми з дітьми не лишні, а ті, через які діти недоїдали. Ваучери – 50 тис.крб. – нічого з них не маю. Пропонують 22 гривні. За що я тільки люблю свою Україну? Ну, не винна Україна, що народ її постійно бідує. Усі ненависники України живуть добре, для них тут Рай. Що це за закон у нас такий перекошений, що все навпаки? Чому не допускають до влади справжніх патріотів, які люблять мову, культуру, усе українське? А, може, помінять гроші, щоб за гроші не купляли владу?!

Стара я вже, слаба, не знаю, чи дочекаюсь визнання голоду геноцидом, однак хочу, щоб світ знав про той страшний голод в Україні, де моя доля ще не найстрашніша, бо були випадки, коли матері їли своїх дітей. Багато про таке розказують. Я вважаю, що в Україні не тільки голод штучний був, а й штучне сирітство, безбатьківство, що існує, на жаль, і в демократичній Україні.

[Підпис] К.Холеван
2006 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХОЛОШІ Параски Онуфріївни,
1918 р. народження
(м. Пирятин на Полтавщині)

Голод я пережила в с.Глинськ Опішнянського (нині Зіньківський) р-ну Полтавщини.

Мої батьки: Ситник Онуфрій Григорович (1898 р. народження), мати Оксана Климівна (1890 р. народження). Голод 1933 р. пам'ятаю добре. В сім'ї були: Марія (1914 р.н.), Параска (1918 р.н.), Наталя (1920 р.н.), Олександр (1922 р.н.), Іван (1932 р.н.).

Мій батько був у комнезамі, тому у нас активісти не трусили. Була корова. Батько допомагав людям. У нас сусіди переховували своє добро. Але ж заставляли його і забирав в людей.

Урожай у 1932 році був. Я знаю, бо ходила на роботу у колгосп. І зерна в коморах було повно. А де його подівали? Все ж вивозили і вивозили...

Забирали все в людей. У однієї сусідки знайшли на горищі 2 квасолини. То їх друга сусідка випросила дітям.

Люди сиділи пухлі на дорогах. Воняло все. Вимерла уся сім'я Щербака Павла Павловича: дружина Якилина і п'ятеро дітей – Ганна, Олексій, Стефан, Олена, Іван.

У однієї жінки залишилась одна-однісінка дочечка. То вона її задавила і з'їла. Та померла й сама.

Скидали людей у ями, присипали хлоркою. У Черевань Орини, моєї подруги, вмерли всі: батько Іван, мати Олена, сестри (Пріська, Федора), брат Лаврентій. Батько, голодний і пухлий, лежав останній на печі. Їсти нічого.Та поки Орина прийшла додому, батько повісився.

У сім'ї Пантелеймона і Васьки Самойленко було двоє дітей. Він шив гарно всім начальникам пальта. Було що їсти. А двом діткам своїм (Ваньку та Галі) їсти не давали. Дітки померли з голоду.

Їли люди рибу і черепах з болота, котів. Виживали дуже на черепашках.

У Череваня Матвія і дружини Химки було четверо дітей: Тетяна, Ганна, Соня, Ванько. Соня і Ванько померли. Химка їла їжаків і теж померла. Ганна і Тетяна остались, і батько вижив, бо в 1932 р. поїхав на заробітки.

Рядом (7 км) – м. Котельва. Там жив рідний брат матері. Тітка Параска, брат Санько і Галя пішли рвати бур'ян на окраїну міста. Розлізлись по великому бур'яну і померли. А Галю хтось підібрав, очутилась вона в інтернаті. І аж після війни фельдшер Гнида Гнат впізнав дитину у с.Батьки Опішнянського р-ну. Той фельдшер привів її до нас додому. Вона розповіла, що Санько і Паша, і мати Параска, яка повела по щавель, десь пропали у великому бур'яні болота.

А Галя шукала їх, і якийсь дядько забрав її і відвів в інтернат. На жаль, тоді не було нікого свого.

Була у нас тітка рідна, Жадан Ганна, і чоловік її Олександр. Були діти: Петро, Іван, Улянка. Вимерли батько, мати, Іван. Петро пішов на завод, а Улянка в інтернаті вижила.

Отака трагедія була у с.Глинськ.

Хай те лихо не повертається.

А ще скажіть, чи мені і моїм дітям нічого не буде, що оце я вам таке розказала?

[Підпис] П.Холоша
Записала Л.Ковалівська.
7 липня 2008 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХОМЕНКА Івана Яковича

Мені було тоді 11 років, але я добре пам'ятаю деякі події тих часів, мабуть, тому, що в нашій хаті був штаб по виконанню плану хлібозаготівель, і ми з моїм старшим братом мимоволі були свідками його роботи і деяких засідань.

Мова буде іти про події, які відбувалися в неіснуючому тепер *селі Бузьки Іркліївського району Полтавської області.* Залишки людей цього села були переселені і проживають у селі Жовтневому Чорнобаївського району Черкаської області. Це сталося після спорудження Кременчуцького водосховища в 1954 році.

А до того село лежало на лівому березі Дніпра серед квітучих левад, заливних лугів, оточене ставками, річками, болотами, оповите садками.

Сім'я наша була велика – п'ятеро дітей, а землі щось близько двох десятин. Щоб якось прожить, старші два брати пішли в науку до сапожника, навчились шить чоботи та інше взуття і ходили по селах, шукаючи собі роботу. Шити нові чоботи не було з чого, то більше латали, а як і цієї роботи не стало, то і зовсім покинули село – поїхали на заробітки до міст, на новобудови.

У часи суцільної колективізації батьки вступили до колгоспу, а після виходу статті Сталіна "Запаморочення від успіхів", коли було дозволено, вийшли з колгоспу і більше не вступали аж до смерті батька (1939 р.) (батько вважав колгосп господарством безперспективним).

В 1932 році, не зважаючи на те, що ми залишились без коня (наша кобила в колгоспі здохла), вдалося зібрати непоганий урожай зі своїх двох десятин і, враховуючи батькову ощадливість, збирались спокійно прожити до нового врожаю тим більше, що в нашій сім'ї було тепер тільки четверо.

Але після виконання першого державного плану хлібозаготівлі був доведений новий, “зустрічний” план, а після нього – “одноразовий” і т.д. Скільки всіх планів було, я не пам’ятаю.

Біля сільської ради були поставлені щити, червоний та чорний, на першому писалися прізвища тих, хто вчасно здавав хліб, а на другому – тих, хто затримував здачу.

Мій батько, провоювавши дві війни (1904 і 1914 років), був людиною законопослушною і обов’язковою, а тому його прізвище завжди було написане на червоній дошці, а його дії ставилися за приклад іншим. Та одного разу, після чергової здачі, батько сумно сказав, що хліба залишилось дуже мало, чи й вистачить, щоб дожити нам до нового врожаю, і тоді його прізвище опинилося на чорній дошці, а його викликали в сільську раду і дві доби, разом з іншими “неплательщиками”, протримали в холодній кладовці. На третю ніч (визивали їх чомусь ночами) він повернувся додому, пообіцявши принести зерно, якого у нас уже не було, швидко зібрався і залишив село. Нас залишилось троє – мати і двоє школярів. Що з нами буде? До ранку вже не спали. Одягли на себе по декілька сорочок і підштаників із домотканного полотна (інших тоді не було), бо чули, що забирають усе, але не роздягають. І соромно було за батька, який учив нас казати завжди правду, а сам збрехав (можливо, раз у житті, рятуючи життя своє).

Ранком прийшли, страшно лаяли батька, забрали все зерно, а так як його було дуже мало, то в рахунок несплаченого податку, забрали все хатнє начиння, одяг, рушники, різний реманент, всю худобу, курей, повітку і хату. Нам наказали залишити подвір’я. На запитання матері, куди нам подітися, послали “к... матєрі”. Ніхто не підрахував, скільки все забране коштує і не цікавився, чи вистачить його, щоб погасити наші борги державі. І все-таки стало питання: куди дівати такі сім’ї, як наша, а їх було чимало. Здається, не куркулі, швидше бідняки, для Соловків і Сибіру не підходять.

На краю села стояла покинута кимсь хата, от у цю хату і напхалося повно таких, як ми, людей. Я не знаю, чи було це з відома сільської ради чи стихійно, одначе не виганяли.

Жить у рідні або й знайомих не дозволялось, а от у цій хаті, нічого. Частенько, правда, навідувались перевіряючі, і тоді з печі виймались горшки, довгою ложкою провірявся зміст варива, і якщо окрім капусти і солоних огірків, знаходили картоплю, то доскіпувалися: “Де взяли?” І не можна було називати людину, яка дала ту картоплю, бо їй загрожували неприємності.

Спали, не роздягаючись, покотом на земляній підлозі, притрусивши її соломою, допікали блохи та таргани, “інтелігентні” клопи не витримували такого життя, і їх не було. Вранці діти ішли в школу, а батьки з малими ходили по селу, випрошуючи у рідні та сусідів щось поїсти, спочатку щось давали.

Нашій сім’ї трохи повезло. Змалку я любив малювати, і коли в нашій хаті розмістився штаб, то, хоч був я ще тільки в четвертому класі, мені було доручено

намалювати портрет Сталіна, на тому місці, з якого тільки-но зняли батьківське благословення. Паперу тоді не було, і малювати довелося прямо на побіленій стіні фарбами, що для фарбування тканин. Щось подібне до фрески тільки по глині і одного кольору, перемальовував я з якоїсь газети. Великих портретів "вождів" у селі ще не було.

Мабуть, як нагороду за це матері доручили підмітати підлогу в хаті та варити їсти членам комісії. Тільки не подумайте, що вона нас годувала тим варивом. Ні, вона так боялася, що і пробувала ту страву зі страхом.

Щастям було уже те, що ми з братом із школи таємно пробиралися до "своєї" хати, залазили на піч і, лежачи на теплому черіні, готували уроки.

"Представник" та члени комісії заходили в штаб тільки їсти та ввечері підводили підсумки "роботи". А коли вечоріло, ми були вже в тій хаті на краю села, де готувать уроки годі було й думати.

Настав час, коли державі віддавати було вже нічого, бо нічого ні в кого не було. Почались повальні обшуки.

Технологія була проста: спочатку ретельний обшук у хаті, потім у інших будівлях, простукувались печі і якщо звук був підозрілий – розвалювались. Підлогу в хаті та інших будівлях прощупували добре загостреними внизу залізними палицями, при найменшому підозрінні велись розкопки. Особливо ретельно перевірялась підлога під полом (нарами) і під піччю. В господарських будівлях підлогу також перевіряли, особливо в місцях, де було складено сіно, солома, дрова та ін., після цього перевірялось подвір'я, город і прилеглі пустирі. Робилось це так: ті, хто проводив обшук, становилися в ряд з інтервалом приблизно 1 м, і, повільно рухаючись, протикали грунт залізними палицям, при найменшому підозрінні розкопували і часто знаходили здохлу собаку або щось подібне.

Копать, викидать із повітки сіно, солому чи дрова заставляли господарів. Перевіряли нічийні території, болота, чагарники, випаси, гаї та інше.

І все ж знаходилися винахідливі люди, яким удавалось щось приховать. Наш сусід пізніше розповідав, що він у грубу заховав глечики, в які насипав зерно. При простукуванні звук не мінявся і при затопленій печі зберігалася тяга, і це збило з пантелику членів комісії. Четверо його малих дітей залишились жити.

Як ми з братом не береглись, а все ж інколи в штаб раптово повертались члени комісії, і нам доводилось відсиджуватись на печі. Це було дуже небезпечно, і ми боялися навіть дихати.

Так ми узнавали, що в дуплі знайшли свинячу голову, а у когось на ситі побачили сліди вареників, і хоч господиня клялась, що ті вареники лежали там півтора року тому, зробили обшук, але борошна не знайшли. А ще у когось знайшли в погребі розібраний ручний млинок, тільки от зерна ніде не виявили і т.ін.

В кінці 1932 року з'явились перші опухлі від голоду. Самі члени комісії мерзли і жили впроголодь (свинячі голови знаходились нечасто), їли переважно пісний борщ, картоплю з огірками без хліба.

Земля замерзла і не віддавала те, шо в ній ще залишилось захованим, не допомагали і найгостріші залізні палиці.

“Представника” частіше почали викликати в район. Одного разу він несподівано повернувся, скликав усіх членів комісії і ми, сидячи на печі, стали свідками ще однієї наради. Розмова йшла про те, що район вимагає посилити пошуки хліба. В районі велися підрахунки, в якому селі скільки людей померло голодною смертю, а скільки опухло. Робились висновки: якщо більше померло і опухло – робота краща, менше померло – робота гірша, “хліб ще є, треба знайти і забрать!” – такі вказівки.

Не пам’ятаю, коли комісія припинила роботу по хлібозаготівлях, після нового року вона ще працювала. А потім якось тихенько зник “представник”, і припинились обшуки. Ми так же тихенько повернулися до своєї хати-пустки. Не було чого їсти, не було чим топить.

Як у людей усе забирали, то на запитання: “А чим годувати дітей?” була відповідь: “Держава допоможе”. Ніякої допомоги від держави ні колгоспники, ні одноосібники, ні навіть члени комісії по заготівлі не одержали. Наш близький сусід, Павло Селіверстович, незмінний активіст у справі колективізації і член комісії по хлібозаготівлі, помер голодною смертю в 1933 році.

Ближче до весни померлих ставало більше. Була організована бригада по збиранню трупів. Дали їм коня, і вони кожного ранку їздили по селу, збирали трупи і відвозили їх на кладовище. Наш сусід і батьків приятель дід Куйко, який був у тій бригаді, розповідав, що копать яму вони не мали сили, то тільки трохи ті трупи присипали землею або снігом.

Пошта працювала, але наші листи в м.Ростов, куди виїхав батько, брати і сестра, чомусь не доходили, а посилки від них приходили заповнені землею, порожніми пляшками та битою цеглою, а зовні все було як треба: сургучеві печатки на місці, і вага відповідала вказаній. Так було не тільки з нашими посилками. Всі, хто їх одержував, відкривали на пошті і тут же кидали.

В кінці 1932 року приїхала сестра, її послали дізнатись, що у нас тут діється. Дорогою наслухалась розповідей про те, як грабують і убивають тих, хто несе продукти, то зі страху мало не померла, ідучи по безлюдній місцевості 18 км від залізничної станції Золотоноша. Ішла вночі, в той час це було набагато безпечніше, і їй так порадили. В хату не заходила (ми в цей час ще жили у хаті на краю села), це було також небезпечно, і ми з нею зустрічалися в лісочку за селом. Привезла вона трохи сухарів і кусок сала. Ці рейси з ризиком для життя вона потім повторила декілька разів, проходячи з вантажем 36 км за одну ніч холодними зимовими дорогами. А їй було в той час тільки 19 років.

Надходила весна, померлих більшало. Дід Куйко зі своєю бригадою не встигав їх вивозити, і вони по декілька днів лежали у дворах або і на вулиці.

Добре пам’ятаю, як наш недалекий сусід, по вуличному його звали “Баглай”, стояв на колінах перед другим сусідом, з яким приятелював ще парубком,

плакав і просив: "Іване, не можу дивитися, як діти помирають, дай хоч щось поїсти". Той виніс йому два буряки, а в самого сльози текли по обличчю. У них у обох було по четверо голодних дітей. З колін Баглай встати не міг, у нього була тільки одна нога, другу він, здається, загубив на війні, йому допомагали, подавали милиці, а він силився посміхнутися, а сльози текли і текли, і буряків він не міг утримати, бо милиці заважали, та й ослабів дуже.

Сім'я Баглаїв усім подобалась. Вони були вродливі і якісь спокійні, лагідні, добрі, дружні між собою, я приятелював з їхніми дітьми. Діти їхні були завжди помиті, причесані і в чистій одежі, а в хаті прибрано і гарно, незважаючи на те, що жить їм було набагато складніше, ніж іншим. Наставали теплі дні, наша мати почала опухать, а ми ходили, як сонні мухи. Одного разу я забрів до Баглаїв. У дворі вже було зелено, починали цвісти кульбаби і стояв якийсь сморід, через відчинені двері я зайшов у хату. На підлозі валялись милиці і лежав батько, а далі й хлопці, мати – на ліжку, а поперек матері найменша дівчинка, рученята худі, як билинки, звисали майже до підлоги. Вони вже не бачили весни, а дівчинка так любила вінки із квіток кульбаби.

Весна. Вимирали сім'ями, почастішали випадки людоїдства, нам забороняли виходити на вулицю. Треба було обробляти землю, а сили не було. Мати приходила з огороду з лицем опухлим так, що очей зовсім не видно – якісь білоголубуваті мішки-водянки. Мерці лежали на вулиці, сиділи під лісами та заборами. Помирали на лугах, наївшись занадто багато щавлю та іншої трави. Кругом села було багато боліт, туди голодні люди лізли по молодий очерет, сітняг, рогіз, а вилізти уже не могли, і в болотах плавали трупи, над якими роїлися хмари мух і розносився сморід. Мерці пливли по переповнених водою річках.

Мамина сестра Явдоха уже не могла ходити. І ми возиком перевезли її до нас. Трудно було покласти її на возика, хоч вона чомусь не опухла, а дуже схудла, прямо висохла вся. Вона багато спала, а як не спала, то все щось розповідала. Мати розмочила прихований десь сухарик (ще з тих, що привозила наша сестра з Ростова) і хотіла її погодувать, а та говорила, що їсти їй зовсім не хочеться. А коли мати все ж таки положила їй у рот кусочок розмоченого сухаря, то вона нехотя його пожувала, пробувала проковтнути і не змогла, виплюнула. Так і померла, тихо, як заснула.

Поширилась чутка, що в м.Черкасах наймають людей на якусь роботу. Туди пішло і не повернулося багато наших односельців. Одні не дійшли і померли в дорозі, другі померли в Черкасах, третім пощастило поступити на роботу, та вони, не знаючи про небезпеку, поїли занадто багато в їдальні і також померли. Ходили чутки, що в Черкасах торгують людським м'ясом і виробами з нього.

А ми все ще жили. Їли все: листя дерев, кору, жолуді, квіти, молодий очерет, рогіз, гриби, коріння різних рослин. Ловили і їли горобців, ворон, інших птахів, вишукували і їли їх яйця. Кішок і собак поїли уже давно, а от жаб я не пам'ятаю, щоб хтось їв, а їх у наших болотах було дуже багато. І не те, щоб не

здогадувались, а казали: “Краще вмерти, ніж їсти таку погань”. Рибу ніхто не ловив, весною, коли річки переповнювались водою, це була безнадійна справа. Особливою популярністю користувалось “борошно” із сухих стебел, листя і стержнів від качанів кукурудзи. Це все товклось у ступі, перетворюючись у “борошно”, до нього підмішували висушеного перетертого листя і квітів і пекли “смачні” оладки, які додавали додаткових страждань тим, хто ними “ласував”. Тверда оболонка стебел кукурудзи в ступі перетворювалась на дуже гострі дрібні голки, які не перетравлювались у кишечнику і боляче його травмували.

За півлітра молока я пас сусідську корову. Та чи окупалась потрачена енергія? Правда, ми вже не бігали і не грались на пасовищі, а насилу тягали ноги за коровою.

Несподівано з Ростова повернувся наш батько. Нічого він не привіз, був неголений і якийсь чужий. Ми з Ростова давно вже не мали ніяких вістей, а батько розповідав, що там також голодно. Люди не вмирають, та хліб уже продають по карточках. Нас здивувало те, що батько із напівголодного Ростова приїхав у зовсім голодне село. Та скоро все з’ясувалося.

У Ростові батько дізнався, що на Україні держава міняє золото та інші дорогоцінні метали на хліб. На обмінні пункти потяглися всі, у кого було хоч щось з золота чи срібла. Найближчий обмінний пункт був у Черкасах. Міняли обручки, золоті сережки, коронки, зуби. Якщо хтось не знімав золоті коронки сам, то їх видирали в нього інші, часто разом із зубами, а то і самим життям.

У батька якось збереглась золота п’ятірка дореволюційної чеканки. Про це ніхто не знав, і от через день чи два після приїзду батько знов зник. А якось рано–вранці нас розбудила мати. В ранкових сутінках ми побачили батька, який сидів за столом і усміхався, а на столі лежали дві житні хлібини з блискучою скоринкою, і нам відрізали по маленькій пахучій скибочці. Нести продукти було дуже небезпечно. Батько розповів, як він вдень ховався в очеретах чи кущах верболозу, а йшов тільки пізно вночі. За свої гроші він одержав пуд гречаної крупи та декілька хлібин. Це врятувало нам життя.

Порадившись з матір’ю, в Ростов батько більше не поїхав, а залишився з нами. Піднімалась городина, а на половині огороду батько посіяв жито, і його треба було стерегти. Як воно почало половіти, то він кожної ночі ночував біля нього і лякав “злодіїв”, а їх було так багато, що нам довелося скосити жито недозрілим і сушити на хаті.

Млини не працювали. Мололи підпільно на ручних млинках. Пам’ятаю, як ми з матір’ю ходили до моєї двоюрідної сестри, чоловік якої зробив ручного збірно-розбірного млинка, і мололи в погребі з великою обережністю. Розмови заборонялись, при найменшій тривозі гасилась свічка, млинок розбирався в темряві, і деталі ховалися.

А що було в школі?

Заняття не припинялися, але ні підручників, ні зошитів не було де купить. Чорнило робили із ягід бузини, якої у нас було багато, а писали на будь-якому папері, який хто де зміг дістати. Найчастіше писали між рядками і на полях друкованих книжок.

На уроках голодні діти засинали, або були вкрай неуважні. Наш молодий і вродливий учитель, щоб будити в учнів увагу, давав найздоровійшому із хлопців лозину, і той ходив між партами і бив тих, які засинали, по голові. Найболючіше було, коли попадало по вуху. У нашому класі лозина була у другорічника, якого всі звали Петро-кат.

Та кількість учнів у школі поступово зменшувалась, і, нарешті, Петро-кат також пропав. Усі полегшено зітхнули, а незабаром десь подівся і наш вродливий учитель.

Були в школі і гарячі сніданки. На перерві вносили у клас чорний великий казан, і одна з учениць розливала з нього в погнуті алюмінієві миски учнів, які стояли в черзі. Кожного дня сніданок був однаковий – гаряча солона білувата вода, в якій плавали шматочки солоних огірків, можливо, були там і шматочки картоплі, тому що всі просили: "Катю, пошукай шматочок картоплі". Але не пам'ятаю, щоб той шматочок хоч раз був у моїй мисці. Взагалі таке враження, що в тому році було страшенно багато солоних огірків. У кожній хаті, їдальні, в школі страва варилася із солоних огірків, хоч до того року і після нього я не пам'ятаю, щоб хтось щось із них варив.

Наближалася весна, і учні поступово перестали ходити до школи. Хтось помер, когось, можливо, з'їли, декого не випускали з двору, а у нас з братом просто не було сили.

Ще один спогад:

У нашому селі жив один працівник районної адміністрації. Як водиться, була в нього добра нова хата і суцільний високий пофарбований забор. Я вчився в одному класі з середнім із трьох його синів.

Після закінчення школи ми разом поступили: він в Харківський інститут журналістики, а я в Харківський інженерно-будівельний інститут. Дружили ми ще в школі, а життя в Харкові нас особливо зблизило.

Якось у розмові, згадавши голод 1932–33 років, він розповів, що їхня сім'я в ті роки жила, як ніколи, в достатку. В кладовці стояли мішки з борошном, сухарями, цукром, яшики з салом, маслом, консервами і навіть цукерками. Все це привозилось таємно вночі і ховалось. І навіть коли помирала від голоду сім'я сестри його батька, той не міг їй допомогти.

А я згадав, що "представник" і члени комісії по хлібозаготівлі їли картоплю з огірками або пісний борщ, який моя мати їм готувала, хліба на їхньому столі я не бачив.

Наше село і сусідні села з давніх часів заселені козаками, кріпаків у наших селах не було. Історично так склалося, що їм доводилось відбивати татарські

набіги і брати участь у походах проти поляків і проти московських військ. І хоч Потоцький їх нещадно вішав і саджав на палі, а князь Ромодановський перебив мало не всіх людей, а фортецю Іркліїв зруйнував вщент, зрівняв з землею, вони знову і знову піднімались проти несправедливості.

Чому ж в 1932–33 роках не чути було жодного голосу протесту? Чому?

[Підпис] І.Хоменко
2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХОМЕНКА Семена Васильовича,
1929 р. народження
(с. Ганнівка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.)

Мати мені розповідала, що на селі померло багацько людей, бо сім'ї тоді були великі – по 9–10 чоловік. По селу не можна було пройти, кругом лежали опухлі люди. За селом поховано багато померлих, зараз там "братська могила" загиблих під час Вітчизняної війни.

Від голоду нас врятувала корова, мати її дуже доглядала.

В селі були випадки людожерства. За це навіть засудили одного чоловіка, як казали люди, але він був від голоду несповна розуму.

[Підпис] С.Хоменко
Записав О.Старик.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХОРОВОДОВОЇ Є.Ф.
(м. Берислав на Херсонщині)

Мій рідний дід на своїй власній шкірі зазнав, що принесла йому радянська влада… Члени "ревкому" шастали по дворах, забирали все живе, заганяли в колгосп. Мої мати і батько не розгинали спини на землі від світання до смеркання, а, ми, дітлахи малі, босі, голодні, рвали лободу, їли, щоб не померти з голоду. Добре пам'ятаю, як на вулицях валялися померлі від голоду. З донькою одного з членів ревкому я навчалася в одному класі. Алла, так звали її, була ніжна і чистенька як ангелочок, а, ми, дітлахи бідняків, ховали свої брудні руки, бо не було чим помити їх. На перервах Алла діставала із портфеля пиріжки, а у мене від голоду сводило живіт. Алла не знала, що таке збирати колоски, ховаючись

від об'їждчика, якого боялись, бо він кидався як звір і бив, пока людина не втрачала свідомості.

Гейко Сергій. Пам'ять про голодомор.
Не було порятунку нізвідки. –
Урядовий кур'єр. – 2007. – № 221. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ХОРОЛЬСЬКОЇ Тетяни Якимівни,
1922 р. народження
(с. Водяне Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Батьки мої працювали в колгоспі. Нас було шестеро дітей. Батько був у групі, що вилучала в людей зерно та інші продукти. Ми нічого цього не бачили, бо все здавалося в колгоспну комору. Їли з акації цвітки, варили із лободи і комишу суп. Крали в колгоспі горох з листям і варили борщ. Корови не було. Менша сестра вмерла з голоду, остальних дітей віддали по наймах. В цей період йшла колективізація, розкуркулювали двори, хто не йшов у колгосп, висилали в Сибір, на Соловки. Найважчим був 1933 рік. Сусідами були Летючі (5 дітей), всі померли, осталась мати.

1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЦВІЛОЇ Варвари Дмитрівни,
1919 р. народження
(с. Германівка Обухівського р-ну Київської обл.)

Найтяжчим періодом була зима. Снігу випало дуже багато, і змореним, виснаженим людям було важко навіть пройти до сусідів. Було ж холодно і голодно. Не було чого їсти, не було чим топити. Люди пухли, замерзали і мерли на очах. Якщо ранком своїх друзів чи рідних бачили, то ввечері вони вже могли бути мертвими від голоду або замерзали.

По селу їздили дві підводи і вимітали все з комор, що можна було забрати. Люди змушені були збирати полову, мерзлу картоплю, листя, терли все це і пекли деруни чи млинці. Від такої їжі часто хворіли і помирали. Село неначе вимерло. Не чути було веселощів і пісень. Всі думали лише про одне – як поїсти, як вижити.

Майже щодня по селу їздила переповнена мертвими людьми підвода. Мертвих скидали у яму і не засипали їх по 2–3 дні. Одного разу разом із мертвими до ями привезли Іванченка Івана. Він уже був опухлий і не ходив, приречений на

смерть. Його мали вкинути у яму до мертвих, але якимось дивом йому вдалося вмовити Сеньгура, чи, може, якось відкупитись, і він залишився живим.

Записав О.Щербань.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЦИМБАЛ Ганни Єфремівни,
1924 р. народження
(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

У 16 років я вже ходила на поле жати. Мати з бабою також ходили на поле полоти буряки і брали з собою ще чималий гурт людей, котрі ще й не бачили тих буряків. За роботу на полі нам давали 1 кг хліба і варили кашу. Але незважаючи на це, всі люди голодували. Бувало їдеш на поле, то як не одна душа лежить, то п'ять: там дівка, там парубок, там дитина, далі жінка, там чоловік. Отак ми страждали під час голодомору і я з жахом згадую ті роки. По селах ходили люди і забирали в людей все, що можна їсти, а ці люди помирали. Але нам пощастило – у нас була корова, а корова – це дуже велика підтримка. Деякі люди пекли з гречаної полови деруни. Життя було жахливим. Багато людей ходило до спиртзаводу, а я не ходила, тому що цілий день працювала на полі.

Мати посадила трохи цибулі. Коли вона почала проростати, мати обрізала пагінці і викинула у рів, що виритий на дорозі. Згодом ішла молода дівчина, побачила ті зелені пагінці, стрибнула в рів і почала їх їсти. Мій менший брат попросив у матері, щоб та дозволила винести дівчині трохи молока та деруна. Дівчина жадібно це все з'їла, пішла в капличку, що була неподалік, та там і померла.

В той час грошей не платили, а давали хліб. Хто мав ще хоч якісь сили, то ходив по нього, а дехто помирав на півдорозі. Їли дітей і мертвих коней, що в кого було, те й їли.

В однієї жінки хлопчик опух від голоду так, що не влазив у штанці, і ходив у спідниці. Одного разу родич цієї жінки зайшов до них у хату і застав самого хлопчика. Він облив його гасом і підпалив, після чого виніс усе з хати.

Також люди ходили на ставок, де росте горобинець, в ньому великий корінь. Витягували цибулинки із води, приносили додому, мили, чистили і сушили, потім мололи і їли.

...У той рік і гілля, і коріння –
Все трощив буревій навкруги...
І стоїть ще й тепер Україна,
Як скорботна німа край могил...

Записав С.Глобенко.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЦЯПКА Володимира Семеновича,
1916 р. народження
(с. Слов'янка Межівського р-ну
Дніпропетровської обл.)

Я народився в сім'ї хліборобів. Мати і батько працювали на полі з ранку до ночі. У свої 16 років я давно уже не сидів дома, а працював з батьками, а моя молодша сестричка доглядала братика. Мої дитячі спогади не розкриють ту картину, що відбувалася у 1932 р., але я багато настраждався у ті роки, і це мені запам'яталося на все життя.

Коли розтанув сніг, почався справжній голод. У людей розпухли обличчя, ноги та животи. Вони не могли втримати сечі, і тепер усе геть начисто поїли. Ловили мишей, щурів, горобців, мурашок, земляних хробаків. Мололи кістки на борошно і робили те саме зі шкур, підошв від взуття. Обтинали старі шкури та хутра, щоб приготувати якусь подобу "локшини" і варили клей, А коли зазеленіла трава, почали викопувати коріння, їсти бруньки та листя. Вживали все, що було: кульбабу, реп'яхи, проліски, іван-чай, кропиву.

На початку весни мене забрала тітка в інше село. Тому, думаю, я й дожив до цього часу, адже тітка працювала вчителькою і отримувала пайок. Мені пощастило, а моїм рідним – ні. Вони померли.

Запис: А.Тереха.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧАБАН Пелагеї Федорівни,
1924 р. народження
(с. Спаське Новомосковського р-ну
Дніпропетровської обл.)

Застала я оба голода (1933 и 1946 гг.) в родном селе. В 1933 г. ходила в школу, а после уроков помогала по дому.

В семье было пятеро, кроме родителей, еще трое детей (все девочки). Мама в колхоз не вступила. Помню, ей угрожали, хотели насильно записать, но она в колхоз не пошла. Позже нашу семью выкинули из дома. Выгнали да и все. Зимой это было. Но мир не без добрых людей.

Голод 1933 г. я хорошо помню, как его тут не помнить? Сколько людей умерло. Помню, вымирали люди семьями, на улице лежали, а убрать некому.

У самих сил нет. Голод начался, хотя урожай был очень хорошим, лучше, чем в прошлом году. Сколько пшеницы было! Но голод был искусственный, специально сделанный. Хлеб и еду забирали по хатам. Ходили активисты, забирали пшеницу, муку, все, что было съедобного. Люди прятали, кто куда мог. Помню, мама спрятала муку в ящик с солью. Ящик был большим, тяжелым. Пришли к нам двое. Долго искали. Ходили по двору с железными палками и острым концом тыкали в землю, стены. Искали спрятанное. Один подошел матери и говорит: "Слышь, а в ящике что-то есть". А мать отвечает: "Есть". Те повертелись-повертелись, а ящик большой, и открывать поленились. Так мама и сберегла часть запасов.

Люди сопротивлялись. Разное было. "Куркули", например, хлеб сжигали. А люди вырубали фруктовые деревья, поскольку были налоги на них.

Много людей в селе вымерло. Многие бежали в город, надеясь, что там лучше. Некоторые ехали поменять вещи на еду. Таких много приезжало из города, но ехать самим в город нечего было.

К следующему году стало лучше. А далее и вообще полегчало. Но тогда, в 1933 г., страшный голод был, много людей умерло.

12 вересня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧАЛЕНКА Феодосія

(с. Корсунь-Шевченківський Київській обл.)

"МЕНІ ТРИНАДЦЯТИЙ МИНАЛО"...

Кто не знает этих простых и проникновенных слов из "Кобзаря". Представляю Кирилловку. А далеко-далеко за живописным селом раскинулись ровные поля, обрамленные зелеными рощами и перелесками. На холме примостился малый Тарас. За спиной – котомка, в которой краюха ржаного хлеба и луковица. Пас хлопец чужих ягнят на чужом поле.

…Через сотню лет созрел и я, став пастухом. Мне шел тринадцятый в страшном тридцять третьем. Пасти овец не пришлось – их съели в первый год коллективизации. Осталась у крестьянина одна надежда – коровенка, без которой существование было просто немыслимо. Но на кого она осталась?

Среди голодных и одичавших крестьян, как ни удивительно, не умирал юмор. Мы, дети, декламировали:

"Ні курицi, ні свині,
Тільки Сталін на стіні,
Він указує рукою,
Куди їхать за мукою".

В тридцать втором все крестьяне отправились на Кубань и Ставрополье. Туда везли все, что было в сундуках, а домой возвращались с мешочками муки. Так и дотянули до зрелых колосьев, которые срезали и варили нечто, похожее на суп.

В 33-м сундуки были опустошены, в карманах гулял ветер. Оставалось, как тем смиренным овцам, терпеть и ждать голодной смерти. В предыдущую осень Сталин и его команда бросили клич: "Забрать хлеб с Украины!" И пошли коммунисты и комсомольцы вытряхивать зерно не только из мешков, но и из горшков.

Помню случай, происшедший в моем селе Капустянцах, что в Яготинском районе на Киевщине. Через дорогу от моего дома жила многодетная семья Тимофея Яременко. Девять девочек послал им Бог. Чтобы сохранить им жизнь, отец припрятал мешок ржи на печи, прикрыв его дерюжинами, а сверху положил своих детей. И вот врываются посланцы партии. Обыскали все углы, двор, перевернули солому под навесом – и все напрасно. Тогда занесло их в хату. Первое, что бросилось в глаза – детки на печи. К ним рванулся самый младший и, наверное, самый идейный из прибывших. Порывшись под рядном, он с нескрываемой радостью закричал: "Вот где кулаки прячут хлеб!" Посбрасывали разбойники детей с печи и принялись за работу. Ни причитания матери, ни уговоры отца, ни крик детей не остановили их.

Весной, когда, заглядывая в окна, пышно зацвела сирень, хата Яременко опустела. Всю семью, друг за другом, вывезли на кладбище в общую могилу. Каждый день хоронили десятками людей. Странно сегодня – никто тогда не плакал. Голод вытравил из крестьян все человеческие чувства.

Отложился в памяти эпизод, который тогда поразил детское воображение, вызвал ужас. Мимо наших ворот двигалась странная похоронная "процессия": на двухколесной тачке Гриша Красножен вез завернутого в рядно младшего брата, моего одноклассника и друга Сашу. Еще недавно мы встречались на выгоне, и вот его не стало. Я подумал: это и меня так повезут на тот свет.

Нас, пастухов, рано будили матери, еще до восхода солнца. Тормошили нас, а у самих разрывались сердца: что положить в котомки?! Ведь дома ни крохи хлеба, ни картофелины. Если доилась корова, мать давала в поле бутылку молока на день, а если этого не было, тогда мальчик брал с собой воду. Как мы выживали – только Богу известно.

Наши умные предки когда-то давно перекрыли небольшую речушку Супий, и на месте болота образовался большой водоем в несколько сотен гектаров. На плотине стояли четыре водяные мельницы. А рыбы было, как шутили мои земляки, больше, чем воды. Только ленивый не лакомился этим продуктом. Раков же возили на станцию в Яготин и вагоном отправляли в Киев.

А в 1928 году кому-то из "мудрых" партийных чиновников пришла в голову идея спустить пруд. Разрушили плотину, и рыба с водой уплыла в Днепр. Теперь

здесь стояло непролазное болото, где вместо водяных волн шумело на ветру зеленое море камышей. Лишенные хлеба и рыбы, люди были вынуждены есть болотную растительность. Раньше в селе никто не болел малярией, теперь она "косила" десятки людей. Автору этих строк пришлось тоже дрожать под тулупом в течение четырех месяцев. Вместо стоголосого пения птиц теперь над широким болотом слышен был лягушачий хор, напоминавший нам о плохих чиновниках, надругавшихся над природой и людьми.

А то, бывало, привяжем к ногам дошечки и айда на болото драть яйца птиц, несшихся на кочках. А после дождя в поле вымывали сусликов и, ободрав шкурку, жарили и ели их мясо с удовольствием.

Я пас свою старенькую коровенку да еще корову бухгалтера колхоза. У них водилась мука. Каждое утро благодарная хозяйка расплачивалась со мной: давала в дорогу два блина. Один из них я тут же съедал, а второй по дороге заносил матери. Она, страдалица, на опухших ногах еле передвигалась по пустой хате. Теперь нас в семье из пяти человек осталось трое. Первой отвезли на кладбище сестру, а потом и отца.

Сейчас в нашем селе о голодоморе и о войне напоминают два обелиска. На одном высечены имена погибших на фронте, их – более 300 человек. На втором, маленьком, прислонившимся к горе, начертаны имена замученных сталинским геноцидом. Их – 600.

Жаль, что за смерть миллионов украинцев никто так и не наказан. Вождь умер своей смертью, а один из самых жестоких палачей – Каганович прожил почти сто лет.

Времена, к счастью, изменились. Главное – живем в мире без очередей. Пусть не все еще есть, много проблем и бедности, но есть вера. Благодаря которой и живем.

Голос України. – 2001. – № 222. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧАУС Катерини Іванівни

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Села Кагарлицького району Київської області під час голодомору були в різному становищі, оскільки в деяких з них була можливість забезпечити селян їжею, на відміну від інших.

В селі Стави голоду страшного, як такого, то не було, тому що там працювали картопляний та спиртовий заводи. Люди приходили з різних сіл: Гороховатки, Мирівки, щоб там працювати. Бували такі випадки, що люди приходили до заводів, не втримуючись, їли та пили, а через деякий час і помирали.

Я прожила нелегке життя. Мої батьки померли, коли була ще зовсім маленька, тому виростала і виховувалася у діда. Після смерті діда переїхала до тітки та брата, які проживали в Ставах. Закінчила тільки три початкові класи. Була в мене сестра, яка працювала вчителькою. Також мала брата, але він загинув на фронті.

У 1934 р. вийшла заміж, але заміжнє життя було коротким, так як у 1944 р. чоловік загинув на фронті. Але я не впала в відчай і вирішила жити далі. Спочатку працювала в радгоспі, а згодом перейшла на завод. На той час всі селяни працювали, щоб вижити і пережити ті страшні дні. На заводах давали заробітну плату та пайки, які складалися з муки, крупи, меляси...

Протягом 1946–1947 рр., коли була друга, післявоєнна голодовка, люди їздили на Западну Україну на заробітки. Після закриття заводу у 1946 р. я виїхала на Западну Україну. Жила і працювала там до 1948 р., але згодом повернулась в Стави, де працювала в колгоспі.

Глибока криза в сільському господарстві примусила правлячих СРСР ужити заходів для припинення катастрофічного спаду виробництва продуктів харчування. З цією метою було запроваджено певні норми поставок зерна державі. Виконавши цю "першу заповідь", колгоспи й селяни могли розпоряджатися лишками на власний розсуд, зокрема продавати їх на ринку. Відновилися базари, в колгоспах було створено постійні бригади, за якими закріплювалися на період польових робіт ділянки землі, машини, коні, воли тощо. Село отримало значну кількість техніки. Розвивалася м'ясо-молочна галузь, садівництво, деякі підсобні промисли. За рахунок присадибної ділянки селянин міг тримати худобу, птицю.

Значна частина української інтелігенції загинула в сталінських тюрмах і концтаборах. Під сталінські репресії потрапили такі визначні діячі науки, як М. Яворський, М.Слабченко, Д.Горбань, літератори М.Зеров, С.Плужник, Г.Косинка, С.Єфремов... Було припинено діяльність ряду установ науки і культури, творчих організацій. Протягом одного тільки 1933 р. від роботи було усунуто 1649 осіб, або 16 % всього складу науковців.

У 1932 р. було запроваджено єдину структуру загальноосвітньої школи – початкова (І–ІУ), неповна середня (І–VII) й середня (І–Х). Обов'язковою вважалася початкова освіта, понад 90% учнів продовжували навчатися в старших класах. Для оцінки стали використовувати п'ятибальну систему. В період голодомору 1932–1933 рр., навчання в багатьох сільських школах було припинено. Наслідки також були і для вчителів – арешти (1937–1938 рр.).

Голодомор 1932–1933 рр., оставив дуже тяжкий слід в історії нашої України.

Записала Ю.Медведенко.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧЕНКИ-КОВАЛЕНКО Ярини Архипівни,
1923 р. народження
(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ПИШИ ЗАЯВУ В КОЛГОСП

Мій дід по батькові звався Петром, у нього були брати Лукіян, Денис і Марко, на них казали "Гуцали", а чому – не знаю. Вони бідняками не були, але й такими багатими, як про них казали люди, також ні. Може, в них і були якісь вклади в Уманському банку, за те не ручаюсь, проте більшовики того не вернуть. Але точно знаю, що дід разом із братами тримав біля греблі водяного млина, який називався Гуцальський, так звався і ставок, якого тримали діди. Ця назва пішла від прозвища братів Гуцалів.

Млин був з того боку села, де тепер будинок культури, ставок розшташований між центральною частиною села і Лисогорою. Моїх дідів розкуркулили, млина розібрали так, що від нього не залишилося й сліду. Тільки назва ставка збереглася – Гуцальский як пам'ять про драматичну сторінку в історії нашого роду і села. З того боку, де був млин, тепер стоїть лазня, а з другого боку греблі – кам'яна споруда колишньої електростанції.

Те, що було у діда, мабуть уже ніхто не пригадає, сімейних документів і родовідних, мабуть, ніхто не писав. А те, що накоїли більшовики, не записував ніхто – це могло спричинити до таких наслідків, пізніше в часи репресій. Всі архіви компетентних органів розкриються, мабуть, після того, як зігниють наші кістки. А тому для нащадків нашого села і для України, та й усього світу, треба залишити хоч те, що пам'ятаємо ми, свідки того страшного лихоліття і тих безкровних та кривавих катувань над хліборобами з боку юдських виродків. Хай буде застереженням від повторення.

Мій дід Петро був скупуватий, складав гроші в сундук, а після революції все те пропало. Дід був високий, гарний, русявий, носив бороду й вуса. Він був добрий, баба на нього не скаржилася ніколи, баба була також добра, лагідна. В них було чотири сини – Архип, Сергій, Ларій та Іван, три дочки – Гафія, Оляна і Настя. Як і кожен господар, дід мав свою ділянку землі, здається, десять десятин і трохи лісу. Тому при одруженні синів кожному будував окрему хату, було з ким і було з чого. Моя мати розповідала про одруження з моїм батьком, вона його сім років чекала з турецького полону.

Так вийшло, в Чепкого Петра одного року одружувалося двоє дітей – син Архип і дочка Гафія, тож, щоб вийти з матеріальної скрути, весілля обом дітям справили водночас. Хоч дід і був скупуватий, але цей випадок якраз і є спростуванням розмов про золоті запаси. Хай би там що, а на весілля рідних дітей грошей не шкодував ніхто.

Натомість по-іншому розпорядилась нова держава, яка всім людям обіцяла збудувати комунізм і райське життя. Але вчинила все навпаки – щоб зробити всіх рівними, роздягла догола, зокрема селян, і пустила їх якщо не в могилу, то з торбами по світу. Така ж доля спіткала й нашу родину.

Мій дядько Сергій у голод поїхав кудись по хліб і не вернувся, десь його, мабуть, убито. Тоді багато таких по дорозі вбивали шукачі дармового хліба. Сергій розпрощався з білим світом неодруженим, не зазнавши щастя від сімейного життя. Ларій ще перед голодовкою поїхав за хлібом і також не вернувся.

Дядько Іван з двома синами помер також у голодовку, Іванів син Олекса помер удома, а Василь десь поїхав, і смерть його спіткала на чужині. Василь був русявий, високий, дружина також була гарна, носили вишиванки, інтелігенти. Дідового брата Дениса розкуркулили і з усією сім'єю вислали ще перед голодовкою. Від туги за батьківщиною Денис там помер, син загинув ще в дорозі. Після закінчення терміну висилки додому вернулися тільки дочки Онися і Марія, яка доля сімей інших дідів, не пам'ятаю, мабуть, схожа.

Наша сім'я була пухла, врятувала нас корова, хоча й сама світилася ребрами. В колективізацію того, хто не хотів іти в колгосп, висилали хтозна куди. Мою маму також хотіли вислати, але її врятувала наша бабуся Секлета тим, що в нас квартирувався присланий із району голова сільської ради Шльома Бердичевський, він дечим допомагав. Всі плачуть, що в них тільки одна дочка і ту забирають. Почали просити, а начальство каже: "Пиши заяву в колгосп!" Заяву написали, то так і врятувались.

Але таким чином залишитись у селі щастило не всім – куркулів у колгосп не приймали. Більшість виморили голодом. Люди помирали, хто де безсилим присів чи впав. Там на горбі лежить, там під тином, там у рові. Той доходить, а той уже готовий і дух випустив, а той уже давно захолов. На кладовище кого в грабарці вивозили, а кого і в рядні виносили.

Ми всі також були вже на межі життя і смерті. Я думала, що ніколи не наїмся того хліба. В ті важкі часи з нашого села 20 сімей вивезли на Алтай, там жити було краще. Ми також виїхали, нам дали хату, яку забрали в куркулів, бо там також розкуркулювали. Земля там була родюча, взимку були великі сніги. Столиця – місто Барнаул. Ягід там не було, тому що й лісу не було. Землю там обробляти нікому, тому ріс тільки полин, гіркий, як наше життя. Ми там не прижилися, і майже всі повернулися додому, в Україну, бо переконалися, що чужина не може бути Батьківщиною. А життя якось влаштується. Якби ж цю істину згадали всі, хто зветься українцями, і не тільки ті, що тікають з України шукати доброго добра, а й ті, що думають повторити їхню помилку.

Записав М.Шуляк.
24 листопада 1993 р.
Освіта. – 1997. – 5–12 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧЕПІЖНОГО Івана Юхимовича,
1909 р. народження
(Київщина)

...Померлих були мільйони. Але не забуваймо і про страшні наслідки, що випали на долю окремих людей і цілих народів та впливали на них протягом десятиліть. На багатьох уцілілих чекав цілий терор, який призвів до практично такої ж смертності, що й голод.

Ще раз наголошу на тому, що підрахунки не є та й не можуть бути вичерпними, оскільки являють собою спробу створити з окремих деталей подобу цілісної картини подій. І справа не лише в тому, що правда про голодомор всіляко приховувалася тоді, коли він лютував. Ще довгі роки режим залишався мовчазним співучасником і спадкоємцем злочинів тих, хто півстоліття тому послав мільйони безневинних людей назустріч смерті.

Записала А.Духлій.
Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.42.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧЕПУРА Володимира Миколайовича,
1928 р. народження
(с. Літки Броварського р-ну Київської обл.)

СПОГАДИ СТАРОГО ПРИЛУЧАНИНА ПРО ГОЛОД НА УКРАЇНІ В 1933–1947 РОКАХ

Під час страшного голодомору 1933 року я проживав на Чернігівщині, в древньому місті Прилуки. В нашій сім'ї було четверо: батько, мама, бабуся, і я, єдина тоді дитина.

Голод прийшов несподівано для нас. Але це була свідомо запланована Москвою антилюдська акція. Тоді від голоду загинули мільйони людей.

Давно це було. Але і досі перед моїми старечими очима стоять жахливі події тієї страшної і дикої пори. Пригадую епізод, який моя пам'ять вкарбувала в мою свідомість на все життя.

Холодний зимовий вечір. В нашій хаті на столі тускло догоряє гасова лампа. Навколо мене за столом сидять мої рідні. Розмову почала мама. По її щоках текли сльози, вона якось незвично плакала, матуся стала говорити мені дивні слова і просила їх добре запам'ятати. Вона, плачучи, сказала, що ми не переживемо цю прокляту зиму і, можливо, всі помремо від голоду. Вони з батьком і бабусею не будуть самі доїдати, а все будуть віддавати мені. Я повинен не вмерти, коли виросту, щоб розповів людям, як ми і наша Україна гинули в муках від голодомору.

Ми пережили ту страшну зиму. Я виріс і виконав наказ моєї матері. Я в газетах і в розповідях повідав людям, як помирали українці від штучного голоду на своїй багатій землі. Я проглянув сотні газет і різних публікацій того часу, але ніде не знайшов навіть єдиного слова про голод на Україні. Навпаки, офіційна совітська преса стверджувала, що радянська Україна впевнено виконує свою п'ятирічку і крокує в щасливе майбутнє. Всесоюзний староста Калінін запевняв радянський народ, що Україна обов'язково досягне своєї мети і знайде своє щастя. В офіційних органах і на вулиці за радянських часів навіть не прийнято було говорити про голод 1933 року.

З того, що я пережив, усвідомив на все своє життя: штучний голодомор на Україні свідомо влаштував вождь радянсько-комуністичної імперії СССР диктатор і душогуб Сталін. Це була його помста українським селянам за провал колективізації на Україні. Мета голодомору – знищити основу української нації – селянство та його духовний провід – інтелігенцію. Практично здійснювали на Україні голодомор московські емісари та українські яничари-комуністи і комсомольці. Затуркані більшовицькою ідеологією, вони, не задумаючись, виконували партійний наказ Москви перевиконати план хлібозаготівлі. Сталін відверто насміхався з цих партійних телепнів, а їх безпосереднього керівника ката Постишева просто називав "товарищ Главголод". А цей самодур – главголод посилав до Москви рапорти про те, що він здійснив на Україні "гігантську" роботу і перевиконав план ЦК по хлібозаготівлі. А Сталін здійснив-таки свою помсту над українськими селянами за те, що ті не пішли в його надумані примусові колгоспи. На старості своїх літ я дійшов висновку, що радянсько-комуністична імперія СССР і її надумані колгоспи побудовані на людській крові. Сама історія за Божим і людським велінням кинула в ганебну прірву і саму імперію зла і її колгоспи. Все, що будується на людській крові, не вічне і обов'язково зазнає краху. Його історія і нові покоління людей будуть проклинати. Сьогодні вчені-історики намагаються дізнатись з документів повну правду про голодомор 1933 року. Їх досі цікавить, скільки ж тоді від голоду загинуло на Україні людей. Це марні потуги. Я пережив голодомор і стверджую, що ні тоді, ні сьогодні на білому світі немає і не було жодної людини, яка б знала повну правду про голодомор 1933 року. Повну правду на той світ понесли із собою мученики голодомору. Ті, хто пережив ту страшну людську трагедію, можуть повідати лише свої переживання,

а документи з архівів того часу тільки в змозі пролити певне світло на страшну людську трагедію. Людський розум і сьогодні не здатний охопити все горе і втрати, які тоді поніс наш народ. Хтось колись сказав, що людські трагедії, в яких гинуть сотні тисяч людей, це вже звичайна статистика. Дикун – вождь Сталін полюбляв повторювати цю "істину". Документи, які потрапили до моїх рук, стверджують: нарком українських енкаведистів Балицький повідомив у Москву, що на Україні від голоду загинуло 9 млн людей, один з лідерів українських комуністів Микола Скрипник в інтерв'ю американському комуністу назвав цифру у 8 мільйонів, а офіційна статистична служба Раднаркому УРСР подала цифру загиблих від голоду 6,5 млн чоловік. Німецький аташе при посольстві в Москві Отто Шіллер стверджує, що на Україні від голоду загинуло 7,5 млн чоловік. Сам Сталін на відомій Ялтинській конференції у розмові з Черчіллем назвав цифру в 10 млн загиблих. Я переконаний, що світ вже ніколи не взнає повну правду про страшну трагедію, яку вчинила кривава Москва. Такої людської катастрофи історія не знала. Досить сказати, що тільки за 5 років Другої світової війни США та Англія – великі світові держави, втратили разом взяті понад 700 тисяч загиблих. Цілий світ у жахливій останній війні втратив 50 млн людей. Сам господь Бог знає повну правду про голодомор на Україні і пошле на Землю свою кару на бузувірів, які вчинили зло.

Все почалося з котів і собак

Осінь 1932 року. Про голод в Прилуках не було й гадки. Мої рідні: батько, мама, бабуся працювали на місцевій тютюновій фабриці. Жилося нам важко. Хліб і продовольчі товари тоді видавались державою по продовольчих картках. Норми мізерні: все видавалося грамами. Батько працював ковалем, а після роботи на фабриці – рибалив. Це був рибак-фанат на все місто. Бабуся збувала рибу "багатим" місцевим євреям, і це був наш додаток до сімейного бюджету. Ніщо не говорило про велику біду. Та одного осіннього дня до нашої хати увірвалися двоє непрошених гостей: дільничний міліціонер лейтенант М'ясніков та сусідка – уповноважена міліції по кутку – Лапшин. Вони, не привітавшись, пильно оглянули всі закутки хати і стрімко її залишили. Батько вже на порозі наважився поважних гостей запитати, що їм потрібно в нашій хаті. Лейтенант-міліціонер бадьоро відповів, що вони проводять перепис… котів та собак. Мій старий поцікавився навіщо вони їм здалися. Дільничний М'ясніков по-злому відповів, что "они по городу разносят заразу". Батько з мамою переглянулися. Досі місцева радянська влада проводила перепис свиней, і це було всім зрозуміло. Держава вимагала здати свинячу шкуру. Той, хто не зміг приховати порося і попав під перепис, не має права смалити порося і їсти сало із смачною шкіркою. За нездачу шкури накладали такий штраф, що не варто було утримувати порося. Люди намагалися уникнути перепису і ховали своїх поросят. Іноді це призводило до курйозів. Заховане на піч під пошуки, або в скриню для одягу, порося під час перепису верещало і таким чином видавало господаря. Тепер йому доведеться

їсти сало без шкірки. А шкірку здати державі. Прилучани до цих постійних переписів свиней вже звикли. І ось раптом влада стала переписувати… котів і собак. Моя бабуся сказала тоді, що це не перед добром. І не помилилася. Взимку насунувся лютий голод. І коли люди з'їли все, що можна було їсти – згадали про своїх котів і собак. Але їх вже не було. Влада винесла спецпостанову, і міські "гіцелі" ще восени виловили в місті всіх котів і собак. Той, хто задумав голод на Україні, добре все продумав…

Голод почав подекуди лютувати вже з осені 1932 року. Прилуки голод не відчували, але в навколишніх селах вже відчувалася нестача харчів. Справа в тому, що план хлібозаготівлі навесні 1932 року був виконаний на 91 відсоток, а для засіву ярих залишилося тільки половина потрібного зерна. 27 листопада 1932 року Сталін виступив на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) і звинуватив селян у саботажі та зриві хлібозаготівлі. Вождь відверто заявив, що слід завдати селянам нищівного удару. Для організації голодомору на Україну виїхало десятки тисяч завзятих російських партактивістів. Ось ці московські емісари разом з українськими комуністами та комсомольцями і почали забирати в селян хліб. В листопаді 1932 року Москва винесла постанову про припинення видачі селянам хліба на трудодні до часу виконання хлібозаготівлі. Ця постанова навіть передбачала відбирати в селян вже виданий їм хліб. Москва навіть створила блокаду тим районам, які не виконали план хлібоздачі. Їм припинили будь-яке постачання і торгівлю.

Починаючи з січня 1933 року, в Україні на кожного селянина залишилося лише 83 кг хліба, а Москва душила і надалі вимагала хлібоздачі. Та прилучани цього не знали. Голод в місті почався з січня місяця 1933 р. Біда прийшла і в нашу хату. В батьків почали пухнути ноги. Батько, мама, бабуся почорніли і стали худі. Вони ледве плентались на роботу до фабрики. А на фабрику треба було ходити: в фабричній їдальні давали обіди.

Я кожного дня прибігав до фабричної їдальні, і батьки ділили зі мною свій скромний обід. Та незабаром їдальню закрили, а продовольчі картки отоварювали тільки тим, хто встиг отримати паспорт.

В навколишніх з Прилуками селах вже лютував сильний голод. Селяни стали тікати до міста. Люди хотіли потрапити на завод чи фабрику – мати роботу і користуватись їдальнею. І тоді радянська "народна" влада негайно затіяла паспортизацію міського населення. Паспорти видавали тільки міським жителям. Городяни поспішали одержати паспорт, бо без нього не видавали продовольчі картки. Кожного вечора біля міліції на холоді в черзі стояли прилучани, щоб одержати паспорт. А це було здійснити не так просто. Треба було подати в паспортний відділ безліч різних папірців, довідок, анкет. Люди збивалися з ніг. Кожний хотів отримати продовольчу картку, яка отоварювалася кожного дня. Ось з того далекого січня 1933 року на Україні міські жителі мали паспорти, а селянам їх навмисне не видавали. Селянам дорога була тільки в колгосп, влаштуватись

на роботу в місті селянин без паспорта не міг. Отже, вже тоді половина населення совєтської імперії мала паспорти, а решта була безпаспортними громадянами. Такий порядок існував майже до перебудови Горбачова.

Тоді, в 1933 році, українські селяни добре зрозуміли, що їхня "рідна" радянська влада просто свідомо їх фізично знищує: стали втікати по хліб до Росії. В російських містах і селах тоді голоду не було. Мої земляки-прилучани в пошуках хліба чомусь облюбували Ленінград. Але туди доїхати було не так-то просто. Міліція просто скидала з потягів українських "торбешників". Один знайомий прилучанин якось добрався до Ленінграда. Зайшов до магазину, набрав торбу хліба і прямо під магазином став жадібно їсти. Навколо бідолахи зібрався натовп диваків. Голодний чоловік вибачався і розповідав про голод на Україні. Ленінградці не хотіли вірити, а один заявив, що це "провокатор" і побіг кликати міліцію. Та коли приїхала міліцейська машина, в чоловіка – земляка не витримав шлунок, і голодний на руках міліціонерів помер… Я тоді був наївним хлопчиною і не міг знати правди життя… Тоді в місті в першу чергу з голоду помирали кремезні чоловіки. Я гадав, що першими помруть маленькі на зріст, худорляві люди. А в житті виходило все навпаки. Я був здивований, коли серед наших родичів помер з голоду дід Василь – чоловік-велетень. Я тоді не міг збагнути, що людині-велетню потрібно і більше для життя харчів.

Голод став добиратись і до мене. В моєму горлі щось стало постійно скребти, ніби там зібралася сотня котів. Потім почали пухнути ноги, і стало важко пересуватись. До голоду додався проклятий холод. Я став страшенно мерзнути. Моє худе тіло не втримувало тепла. Бабуся кутала мене в ковдру, але це не допомагало. Голод нищив мій організм, а холод душив все тіло. Вже ні про що не хотілося думати. Весь мій розум примушував шукати їжу. В місті пішли чутки про людоїдство в селах. Я зрозумів, що мама сказала правду: ми не переживемо зиму. А я так мріяв про весну, тепло, їжу… А в хаті навколо мене були голод і холод.

Та несподівало до нашої хати прийшов порятунок… Його приніс мій дядько Іван. Він був військовим лейтенантом і служив у Києві. А там тоді в крамницях з'явився "комерційний" хліб. Дядя Іван при першій нагоді став привозити нам до Прилук "комерційний" хліб. Що то за хліб, я не знав, бо дивне слово чув вперше. Я гадав, що комерційний хліб з ізюмом… На все життя полюбив київську паляницю. Полюбила той хліб і моя мама. Коли я став киянином, то привозив до батьківської хати із столиці насамперед хліб – "українську паляницю". Для мами це був найкращий подарунок. А тоді, завдяки комерційному хлібу, ми пережили голодну зиму 1933 року.

Весна того голодного року принесла велику повінь. Наша невеличка ріка – Удай розлилася наче "море" і вийшла з берегів. З великою водою прийшла і велика риба. Тепер батько після роботи на фабриці на ніч закидав сітки, а ми з мамою рано-вранці з берега до хати носили багатий улов – рибу та ікру. Ми

ожили, ми стали знову жити… Пригріло весняне сонечко, і я з насолодою підставляв під його теплі промені своє промерзле тіло. З'явилися перші дикі трави, листя на деревах, рогоза в болоті. Мама рвала дику лободу, спориш, молоденьку кропиву, листя з лип і все це кидала в казанок, де вже варилася риба із ікрою. Виходив гарячий смачний напій-бульйон. Мама наливала мені цим напоєм велику чашку. Я теплу чашку обіймав долонями – грівся і пив з насолодою чудодійний з риби і трав напій. Став відчувати, що голод відступає, і в моєму тілі з'являється сила. І тоді знову хотілося жити, милуватись білим світом, любити своїх рідних, які заради мене, їх єдиної дитини, хотіли померти від голоду, аби тільки врятувати мене. Та ось прийшло і довгождане літо. Я вже радів, що люди перемогли голод і тепер вже не будуть помирати. Але я помилився. Стало непередбачене. Смерть знову стала косити людей. Тепер стала лютувати дизентерія. Знесилений людський шлунок не витримував натиску забрудненої зелені. Та й голод продовжував виснажувати людей. Харчів, як і взимку, не вистачало.

Я став свідком дикої і страшної картини. По моїй вулиці їхала підвода зі здохлою конячиною, прикритою рогожею. За підводою йшла юрба голодних жінок. Це були чорні мумії. Кожна в руці тримала ніж. Старший візник потихеньку батогом відганяв цих жінок-мумій від воза. Ніби виправдовуючись, він сказав людям, що везе на кінське кладовище дохлу заражену конячину, а вони, голодні жінки, вимагали, щоб цей кінський труп віддав їм. Коли він повернувся назад, то зі слізьми на очах повідомив нам: закопав труп, але жінки відрили яму і пошматували кінське мертве тіло…

Мене хотіли з'їсти

В середині літа того проклятого року "батьки" міста надумали рятувати голодних дітей. Для оздоровлення особливо знесилених підлітків постановою міськвиконкому в Прилуках було створено міський дитячий оздоровчий майданчик. Це був звичайний одноповерховий цегляний будинок з великим подвір'ям. Знаходився він на одній з околиць біля міського кладовища. Сюди рятувати голодних дітей направляли підприємства. Оздоровчий строк становив 12 днів і був безкоштовним. Отже, кожна мати намагалася туди влаштувати свою дитину. Моя мама теж зуміла вибити в профкомі фабрики для мене "путівку". Дорога до майданчика для мене була дальня. Ми жили на протилежній околиці міста, і мені, щоб добратись до майданчика, треба було йти через все місто. Перед першим моїм маршем моя люба бабуся провела зі мною дивний інструктаж. Вона суворо наказала мені ходити тільки людними вулицями, і ні в якому разі не слухати людей, які будуть хлібом або цукерками заманювати мене до своєї хати. Якщо ж ті люди будуть проявляти настирливість, то я повинен на повний голос кричати і кликати на допомогу людей. Я запитав бабусю: "Навіщо я здався цим поганим людям?" Бабуся відверто сказала, що вже є випадки людоїдства, коли малих дітей заманюють і з'їдають. Бабуся стала детально розповідати, як людожери сокирою розрубують дітлахів на шматки, а потім все пору-

бане кидають в казан, варять і поїдають. Я повірив бабусиній розповіді, але був сором'язливою дитиною і не міг ні за яких обставин на вулиці кричати і кликати на допомогу чужих людей. Того ж вечора після фабричної зміни бабуся пройшла зі мною повний мій маршрут. Щоб скоротити мій шлях, нам слід було пройти провулком Спартака. Цей провулок наполовину скорочував мою дорогу. Але він завжди був пустий і безлюдний. Бабуся наказала його обминути і йти людними вулицями. Наступного ранку я не послухався бабусиної поради і ризикнув пройти через провулок Спартака. Мене ніхто не заманював хлібом і цукерками, але я несподівано побачив, що мене переслідують двоє знесилених людей: старенький чоловік і літня жінка. Я прискорив свій крок, але і вони стали за мною поспішати. І тоді я став бігти. За рогом провулку починалася людна вулиця, і я обернувся, мій переслідувач "рачкував" по землі, а його напарниця намагалася його поставити на ноги. Я щодуху побіг до свого майданчика. Сили мене вже покидали, і на порозі я впав. Збіглися вихователі і стали розпитувати, що зі мною сталося.

Я все розповів. І тоді директриса майданчика тихо сказала, що мене просто хотіли захопити, щоб з'їсти. Вона наказала своїм колегам всіх дітей віддавати із майданчика тільки в руки батькам. Вдома я не повідав про свою пригоду. Але з тих пір став слухати бабусю. А вона в мене насправді була пророком.

Причуди місцевої влади

Тоді, навесні 1933 року, мої Прилуки здивувала іще одна новина. За наказом з Москви чи Харкова місцева влада створила з місцевих жителів – євреїв сільськогосподарську артіль. На ближній околиці міста – хуторі Рокитному з'явилася ця горе-артіль. На добротній чорноземній плантації встановили крупорушку, олійницю, потужний дизельний двигун, який своїми маховиками гуркотів на всю околицю. Новій артілі дали яскраву комуністичну назву "Новий побут". Очевидно, московсько-харківські правителі хотіли показати всій імперії, що в лиху годину навіть євреї стали займатися сільським господарством. Та керівники новоствореної артілі скоро знайшли "Соломонове" рішення. Вони за їжу стали наймати на роботу всіх бажаючих. Брали людей на один день, на місяць, але нікого на постійну роботу не оформляли. Моя мама у вихідні дні до новоствореної артілі стала ходити на підробітки. Брала із собою і мене. За день праці нам "платили" обідом. Трапеза складалася з трьох блюд: на "перше" давали розсольник. Це була гаряча вода, в якій плавали рештки розвареної картоплини, декілька крупин і багато кілець засоленого огірка, на "друге" подавали одну зварену в "мундирах" картоплину і до неї три тюльки, або головку оселедця. До обіду давали 200 грамів чорного добротного хліба. Третє блюдо складалося із склянки завареного чаю, до якого давали шматочок рафінованого цукру і чорний хлібний сухар. Ми з мамою поїдали зароблений обід залюбки. До хати несли тільки сухар. Але з тих пір я зненавидів розсольник. Навіть в розкішних столичних ресторанах, коли мені пропонували цю класичну страву, перед очима поставав

розсольник з єврейської артілі голодного року. Коли пік голодухи пройшов, то місцева влада знову стала видавати, ніби вона турбується за долю голодуючих. Весною повсюди на підприємствах стали робітникам наділяти підсобні земельні ділянки. Тютюновій фабриці виділили городи за 7 км від міста. Наша картопляна плантація знаходилася біля самісінького аеродрому. Я бачив завжди літаки і пілотів, і з тих пір захопився історією авіації. І сьогодні з хвилюванням переживаю за долю 19 надпотужних сучасних ракетоносців ТУ-160, які тепер сидять під нашою картопляною плантацією, і нікому не потрібні. А тоді ця картопляна ділянка нас добре виручила. Мама не мала нормальної картоплі для посадки і змушена була кидати в землю картопляні лушпайки з єдиним вічком. І сталось диво: восени зібрали чудовий врожай картоплі. Очевидно, сам Господь поміг тоді людям пережити тяжке горе.

Роздуми сьогодення

Про голодомор 1933 року вже тільки в наш час світ дізнався правди. Кривава Москва на чолі зі Сталіним ввела в оману не тільки відомих діячів, а й цілі держави. Я з жахом читав спогади мера Ліону Едуарда Ерріо, як він в Києві "не помітив" голоду. Мені і сьогодні дивно, як міг Франклін Делано Рузвельт в 1933 році встановити з кривавим сталінським режимом дипломатичні відносини. Тож нічого немає дивного, що і сьогодні домашні сталіністи стверджують, що "ніякого голоду в 1933 році на Україні не було". Навіть сьогодні дехто вимагає доказів і документів голодомору. Адже вже всі, хто хоче, знають, що в 1932–1933 роках більшовицька влада наказувала відбирати у людей, які переїздили кордон між Росією і Україною, всі продукти. А в серпні 1932 року уряд УСРР за наказом Москви видав свій закон, за яким все майно колгоспів і кооперативів вважалося державною власністю, і що за крадіжки державної власності виносилась смертна кара або депортація у північні райони Совєтського Союзу. Тоді навіть дітей за те, що збирали колоски на вже зібраному полі, судили до розстрілу. Закон від 22 серпня 1932 року гласив, що за наявність у когось печеного хліба кваліфікувалась як злісна спекуляція, за яку, як правило, позбавляли людей волі.

Москва в 1933 році вчинила іще один злочин. Московські політичні злочинці тоді наказали на спустошені голодом українські землі переселяти російських селян – бідняків. Тільки за один 1933 рік 329 ешелонів з російськими селянами – переселенцями прибули до Одеської, Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської областей та Донбасу. Вишукувати сьогодні документи про голодомор на Україні зовсім не потрібно. Вся політична система СССР кожного дня була направлена на знищення людей. Вже взимку 1918 року під Архангельськом в селі Хологи з'явився перший радянський концентраційний табір смерті. 1937 рік – це просто "пік" сталінських репресій. Радянська імперія знищувала своїх громадян кожного дня до самого свого краху.

Висновок один: 1933 рік став не тільки роком масового вимирання українських селян, а й низкою фактів московського терору на Україні. Це був початок

широкого зросійщення, за допомогою якого Москва нищила український народ. З перших днів встановлення на Україні радянської влади Москва вміло використовувала голод, як добре продуманий, організований надійний засіб масового знищення українського селянства, як основи української нації. Вже в 1928 році на Україні почалася примусова колективізація. Місцеві партійні та комсомольські активісти в людей силою забирали коней, худобу, сільськогосподарське знаряддя, а самих селян заганяли до новостворених колгоспів. 27 грудня 1929 року Сталін проголосив курс на ліквідацію куркульства, як класу. Тих, хто не підкорявся владі, просто фізично знищували. Вже в 1929–1932 роках за наказом Москви та уряду УСРР до Сибіру та в північні райони Росії було вивезено до 2 млн так званих куркулів. Понад 400 тисяч українських хліборобів-трудівників було розстріляно на місці.

Та народ не корився гнобителям. Люди в муках знаходили привід, щоб якось вижити. За те, що люди збирали колоски на вже зібраному полі, їх називали "злодіями" і розстрілювали. Це стосувалося навіть дітей. Та садистам цього було замало. І встановили на Україні закон про спекуляцію. За цим законом людей знищували як заклятих економічних бандитів.

Москва в 1933 році проводила на Україні голодомор підло і скритно. В пресі не з'являлося жодного повідомлення про правду життя. В офіційних органах просто не прийнято було про голод говорити. Численні зарубіжні делегації кагебісти вміло супроводжували, приховувачи сліди голодомору. Як це не дивно, але світ тоді повірив кремлівським вождям-авантюристам. Досить сказати, що саме в цей час США і Франція встановили дипломатичні відносини з СССР.

І знайшлася тільки в світі одна сила, яка повідала світу правду про голодомор на Україні. Це була Організація Українських Націоналістів – ОУН. В жовтні 1933 року молодий бойовик ОУН Микола Лемик помстився Москві за смерть голодуючих на Україні. Тоді у Львові було вбито високого чиновника кегебіста Маїлова, який прибув на інспекцію цього консульства.

На судовому процесі Микола Лемик відверто заявив: "За наказом ОУН я прийшов до консуляту з метою вбити представника московської влади, яка силою загарбала Українську державу, нищить українську культуру і терором та голодом знищує українську націю".

Дивно, що тільки вже в наш час люди доброї волі білого світу взнали правду про страшний голод на Україні в 1933 році, а Конгрес США навіть з цього приводу прийняв спеціальну постанову. США тільки тепер визнали, що на Україні в 1933 насправді був голодомор, і що Москва здійснила тоді проти українського народу геноцид.

Та правди ніде діти. Доморощені яничари і сьогодні стверджують, що голоду тоді на Україні не було. Та марні потуги комуністичних пройдисвітів. Історія вже винесла свій вирок: імперія зла – СССР зазнала краху.

Я все своє свідоме життя хотів виконати наказ матері – повідати людям правду про сталінські голодомори 1933–1947 років. Я не виконав повністю

матусину просьбу. Завжди на перешкоді стояв сталінізм і сталіністи. І коли за Божим і людським велінням на Україну прийшла незалежність, я всім серцем був з патріотами нашої землі.

Хіба я міг тоді подумати, що незабаром в незалежній Українській державі з'являться темні реакційні антинаціональні сили, які стануть плакати за великим Сталіним і його великими "побєдамі", за Радянською Україною Масола і Ляшка, Кагановича і Щербицького. Цим вони знову опльовують пам'ять про мільйони загиблих людей, які в муках загинули в совєтській імперії від сталінських штучно створених голодоморів.

Ці темні антинаціональні сили вже сьогодні крокують по Україні. Вони люто ненавидять незалежну Українську Народну Республіку, здобуту волею нашого народу під проводом Грушевського і Петлюри. Вони легендарну УПА і мучеників гулагівських таборів знову, як і сталіністи, цинічно називають фашистами. Нічого немає дивного, що ці темні сили тепер крокують у формі космополітичних масонів. Вони байдужі до життя народу. Вони відверто грабують Україну, і їх хвилює тільки влада і долари.

Невже знову на Україну прийде нова національна катастрофа?

[Підпис] В.Чепур
5 вересня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧЕРЕВКА Михайла Івановича,
1918 р. народження
(с. Перегонівка Кобеляцького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

ЛЮДСЬКА ПАМ'ЯТЬ ВІЧНА

Оця хата, в якій я живу, збереглася з трудом. Всі інші будівлі прийшлося розібрати. Ми тоді як жили… Тут з голоду гинемо, а вони ще й беруть. А взяли – забудь як звали. Наш батько втік з дому. Не розумію, чому селянин не може жити, як хоче, адже натури його не переробиш. Здавалося б, село годує місто, йому б і шана.

Я свого дідуся пам'ятаю добре, а от бабуся померли рано. Залишившись удівцем з трьома дітьми, дідусь більше не стали одружуватися. Дочки з часом відійшли, а дідусеві довелося доживати віку біля сина. Померли у 1933, переживши найстрашніше. Пішли до дочки, Параска і пригостила борщем. А воно після голоду. Візьміть зараз переїжте, як тяжко буде. Їм і відібрало мову. Боліло дуже. Уже як помирали, я запитав: "Дідусю, якби не голод, скільки б прожили?" – "Років з десять", – показав. А було 72. Вони при цареві працювали лісничим і отримували 7 карбованців платні. Так тоді ж і ціни були копійчані. Жили ми так

собі. Мали 1,5 десятини землі, а це небагато. При Ленінові отримали більше, і я противник, хто критикує Леніна. При ньому колгоспів не було, а якщо і були б, то пізніше, як люди укріпилися.

В нашому селі зразу було створено два колгоспи: "Вільний орач" і "Новий лан". Потім їх об'єднали. Першим головою призначили Нестора Калашника – колишнього дяка. Через недоліки у роботі спричинився голод. Активісти ходили по хатах і забирали все. Коли прийшли до нас, дідусь сказав: "Моліться Богу, хай відведе сатану", і стали читати молитву. Хліба тоді не знайшли. а якби знайшли – подумати страшно.

Що то були за люди – свідчать їхні дії. На правлінні Марія Яковенко вимагала попарувати кобили за 24 години. З неї сміялися до самої смерті. Зате на хаті висів плакат. Гострий на язик коваль Іван Мокійович сміявся: "На хаті серп і молот, а в хаті смерть і голод". І це в той час, а люди не видали. Данило Квач був таким балакарем, що з невинного робив винуватого.

Сьогодні про голод знають те, що від когось чули. А я бачив своїми очима. У Марениній хаті жили Шмонді: померли батько, мати і троє дітей. Всього п'ятеро. Де Дугани – жили Бондарі. Вимерли всі: батько, мати, сини: Іван, Родіон, Василь. Із Василем я ходив до школи. Вижила тільки невістка Настя з дочкою. Тоді по вулицях росли великі бур'яни. Я йду, а дівчина спить під повіткою на сирій землі. Ото від того її і перекосило. А якою гарною була! Далі: бабуся Векла з сином Микитою. Бабуся Якимиха, її дочка, внук Ванько. У Віри Гриценко померли батьки, брат і сестра. Де жив Федір Жила, вимерла вся сім'я. У Сулів залишився один хлопець Михайло. Померли батько, мати, брати Іван і Федір, дві сестри. У Морозів померла бабуся і внучка Галя. А у Філоненків було шість хлопців. Їхня сестра Оксана жила з сином Іваном, де зараз Чигрин. Тільки ці не померли, їх повбивала Чіпчиха, навіжена жінка. У неї хата була на злаках – лободах, а городи межували. Вона побачила, що життя їй не буде, взяла залізяку і обох по головах. Я про це й не знав би, якби не був виконавцем у сільраді. Вона прибігла: "Сто чортів їм у бандуру, вони вирвали у мене всю цибулю". Послав мене голова покликати тих людей. От зайшов я в хату – тихо, іду далі, дивлюся – на долівці лежить Іван і стогне, а з печі звисає мертва Оксана, і по її косах стікає кров, я ще подумав, де може бути у виснаженої людини стільки крові, тоді був хлопчаком і злякався. Прибіг у сільраду, та Чіпчихи там вже не було. Люди казали, що вона все те вигадала, щоб швидше їх позбутися. І що ви думаєте. Ніхто навіть не пішов глянути. Мертвих підбирали і звозили на кладовище. Копали великі ями і клали штабелями. Були ті люди колись здоровими та сильними, а поробилися, як скелети. Їх беруть, а вони ворушаться. Ото і тих туди вкинули. А Чіпчиха зразу вбралася в хату, де жила до смерті. Я знаю могилу, в якій лежить 18 душ. Ями копали не в ряд. Копали їх ті, хто ще на ногах стояв. Сільрада примушувала. Накладуть ряд, пригорнуть землею, наступного дня знову везуть. Мені це дуже запало в душу. Лежать в тих могилах і чужі. Одного разу до нас зайшла дівчина і сіла під хатою.

Я запитав: "Звідки ти?" – "Із Сокілки". – "А як твоє прізвище?" – "Рябуха". А в нас Рябухи були. Я дав їй ліпеника і сказав: "Ти б йшла звідси, бо ж я тебе до ями не дотягну!" Вона пішла, а мрячило. До голоду ще й весна видалася холодною. Та що там весна, у жнива люди працювали в фуфайках. І ото та дівчина померла. Це ж тільки ті, кого я знаю і пам'ятаю...

Записав В.Голяник.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧЕРЕВКО Насті Денисівни,
1929 р. народження
(с. Перегонівка Кобеляцького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

НАС УЧИЛИ ПО ПРАВДІ ЖИТИ

Мої батьки належали до заможних селян. Мама розповідала, що оті громадські будівлі були нашими. Потім стали накладати великі податки. Як не залишилося нічого, прийшли і забрали останнє: мою ковдру і лампу. Цього і зараз неможливо спокійно згадувати. Ми вимушені були виїхати в місто. Отже, голоду такого, як на селі, не переживали, бо наш батько отримував на заводі пайок. Ми навіть родичам допомагали. Правда, всіх врятувати не змогли, померли наша бабуся і тьотя Катя. А дідусь не повернувся з роботи. Ми так і не взнали, що з ним сталося. Убили, мабуть. Нас теж лихо не обійшло стороною, батько захворів на пропасницю, і довелося нам повернутися додому, тільки вже не в свою хату, що стала на той час колгоспною, а в чужу пустку. Батько не боявся роботи, і там, біля доменної печі, і тут, на селі, найважчу вважав своєю.

Записав В.Голяник.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧЕРЕДНИЧЕНКА Семена Григоровича,
1923 р. народження
(с. Адамівка Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.)

В 1933 р. мені було 10 років.

Ще зимою 1932–1933 рр., коли я ходив до школи, багато школярів були пухлі. У 1933 р. колгоспникам не дали ні одного грама зерна на трудодні. Та, крім того,

ще ходили бригади “тисячників” по хатах і шукали захованого збіжжя залізними щупами. У кого знаходили 5–10 кг, того судили й вивозили до контаборів.

На нашій вулиці поміж сусідів вмерли Макаренко Семен, Макаренко Пилип, Дроб’язко Іван та Дроб’язко Леонід з жінкою. У одної нашої сусідки вмер від голоду чоловік. Та жінка, бачачи, що надходить і дітям голодна смерть, відвезла своїх трьох дітей до міста і підкинула на вулиці, щоб їх забрали до дитячого притулку. Багато людей ходило на базар, щоб щось дістати, і багато з них вмирало на базарі або на станції. Одна жінка вмерла під нашим двором. Купити нічого ніде не було можливим, крім “торгсіна”. Той був відкритий у 1933 р., продавав усе, але лише за золото. Багато людей виїжджало світ за очі, не дивлячись не те, що ніяких документів влада їм не давала, на станції їм не продавали квитків за межі України.

Всього з населення вимерло з голоду 1933 р. до 130 жителів села. Мерців ховали у спільних могилах по 30–50 чоловік в кожній.

[Підпис] С.Чередниченко
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
ЧЕРКАСЬКОЇ Людмили Пилипівни,
1926 р. народження
(с. Голубівка Перещепинського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод у нашому селі тривав з кінця 1932 по осінь 1933 року. Пам’ятаю, як вилучали у селян останній хліб, який вони мали, як приходили до хати і шукали зерно чи будь-що, та якщо знаходили – забирали. Жила я разом зі своєю бабусею. Під час голоду ми, що знаходили, те і їли.

Так і прожили ті страшні часи свого життя.

Записав А.Михайличенко.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
ЧЕРКАШИНА Івана І.,
1932 р. народження
(м. Донецьк)

Донецьк, 1933 рік. Я остався з батьком. Мати вмерла, коли мені було 9 місяців. Батько робив у шахті. Приходив додому ніччю (чи в 11 чи в 12 годин),

а я вже спав. Но коли він приходив, я всєгда вставав. Йому вечерю давали. Це інстинктивно було – я недоїдав і знав, що батько дасть. Він давав їсти.

Гуляв я з дітьми. Люди, не знаю, може, багаті, виносили і їли на вулиці. Я відняв у дівчинки шматок хліба, вона почала кричать. Вискочила її мама і почала мене ругать. А я кажу, що я не брав. А вона мені: "А що ти їси?". Я у відповідь: "Камінь. Я їм камінь".

4 вересня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧЕРНЕНКО Г.У.,

1910 р. народження

(с. Шульгівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.)

Важко згадувати ті часи, але все ж таки і забувати їх не слід. В ті часи люди гинули від самої страшної смерті – голодної. Їх не хоронили в могили, а скидали поспішно в ями, один на одного. Були такі випадки, що людина ще не померла, а її везли уже на цвинтар, щоб не вертатися ще раз, бо знали, що вона все рівно помре. Хрестів на цвинтарі не ставили – не встигали. В книги цвинтареві прізвищ не записували – не було сили.

Мерли тому, що не було де взять хліба. Їли собак, коней, котів, жаб – одним словом всяку живність.

Одного разу до нас прийшла сусідка і просить кота, для того, щоб половив мишей. Мама дала їй кота. А потім через декілька днів сусід говорить, що з'їли нашого кота.

Смерть уже була привичною. Голод убивав людину фізично. Він лишав людину її людської сутності. Мертві кормили живих. Свіжі могили розкопувалися. Померлим не було спокою і після смерті.

Записав Л.Шендрик.
1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧЕРНЕЦЯ Віктора Степановича,

1922 р. народження

(с. Єлисаветівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.)

Брат був маленький – два годика. Він їсти просив, і мати посилала мене десь пошукати їжу. Я пішов до сусідки, вона доброю людиною була. Стара жінка, діти

її жили у місті, і вона нам трошки допомагала: то яблучко дасть, то цукру трошки. І от я заходжу – двері відчинені. А в хаті якось пусто, порожньо. Дивлюсь, а тьотя Маня на лавці лежить. Підійшов, кажу: "Вставайте, тьотя Маня. Чого ви ще спите?" А вона лежить. Підійшов ближче, а вона мертва. То з хати аж вилетів.

Тоді взагалі людей багато померло, дуже багато. Пам'ятаю, вийду на вулицю – їде віз, повний мертвими. І лежать, хто як, хто вздовж, хто впоперек. Аж страшно. Оце подумаєш: і як ми тоді вижили!? Бог милував!

[Підпис] В.Чернець
8 січня 2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
ЧЕРНЕЦЬ Ніни Василівни,
1924 р. народження
(с. Царичанка на Дніпропетровщині)

Було мені тоді 8 років, я в перший клас пішла. В школу мало дітей ходило. Такий голод – їсти треба було шукати. Не до школи тоді було. Люди мерли, як мухи.

Визвала мене вчителька розв'язати задачу. А я встала і кажу: "Їсти хочу". І всі діти почали: "Їсти хочемо!". Вчителька повела нас до себе додому. А в неї буряки були – та такі малі і гниленкі. А ми їх їли – аж за вухами лящало.

У мене в сім'ї з голоду померла бабка стара. Батько її на цвинтар одвіз, похоронив.

Якось батько приніс шматок конячини, коняка померла. І мужики поділили. Їли ми все, що знаходили: лободу, різну іншу траву, кукурудзу, буряки, насіння.

[Підпис] Н.Чернець
9 січня 2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
ЧЕРНУХИ Лідії Іванівни,
1925 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Я, Чернуха Лидия Ивановна, рожденная 3 сентября 1925 г., хорошо помню 1932–1933 годы как из своих детских впечатлений, так и из рассказов моего отца. Во время голода было тяжело не только в селе, но даже в городе. Была карточная система. Работающему давали по 400 г, иждивенцам – по 200 г хлеба на человека. Чтобы получить этот хлеб, иногда нужно было простоять в очереди

целую ночь. Я помню, как теряла сознание от недоедания моя мать, Чернуха Александра Михайловна, бухгалтер общества "Рыболовство, охота и пушнина".

Для отца, Чернухи Ивана Назаровича, такая норма при его тяжелом физическом труде была смехотворна. Зарплату платили, но за нее можно было купить в столовой гороховый суп и котлеты из морковки или биточки из тюльки.

Отец мой работал на заводе им. К. Либкнехта. До этого он проживал со всей семьей в с.Татарка Синельниковского района Екатеринославской губернии. Родился он в 1893 г. Все время, что мы жили в селе, отец работал только кузнецом. Зарабатывал хорошо, ведь кузнец на селе – первый человек: всегда кому-то нужно или лошадь подковать, или плуг выковать, или что-то еще. В нашей семье было четыре человека: отец, мать, мой младший брат и я. Отцу тогда было 40 лет, матери – 30, брату – 6, а мне 7–8 лет.

Земли у нас было немного, всего несколько десятин: отец получал много, и в земле мы не сильно нуждались. Денег хватало на жизнь вполне. Отец был уважаемым на селе человеком, к нему часто обращались за помощью или просто за советом. Время голода я лучше всего помню по словам отца. Он с горечью рассказывал, что полсела вымерло начисто. Погибли многие его хорошие знакомые и друзья.

Хозяйство нашей семьи было не слишком большим, однако и не маленьким. У нас была лошадь, две коровы, птица. Отец очень любил живность и ценил ее в хозяйстве. Сельскохозяйственный инвентарь также имелся: был плуг, косилка, шеретовка, грабли, лопаты, сапки и пр.

Голод начался в 1932 году. Мы сразу это почувствовали, когда в доме стало меньше хлеба, родители стали молчаливыми, замкнутыми, редко улыбались или шутили. Мы с братом понимали, что происходит что-то плохое, но не знали, что. К отцу часто приходили односельчане. Из обрывков разговоров я позже поняла, что им уже тогда жилось плохо, и они искали выход. Отец ничем не мог им помочь, и это еще больше его угнетало.

Когда голод начался и продолжался, никакой помощи от местной власти или колхоза не было. Представители власти в селе почти не показывались. А какая могла быть помощь от колхозов, если у них у самих ничего не было. Самое плохое было то, что никто не знал, куда можно обратиться за помощью, ведь никаких конкретных виновных не было. Ответственности за жизнь крестьян никто не нес.

От голода пострадало большинство крестьян, и все они находились в равных условиях, однако были и такие, кого он обошел стороной. В основном это были самые бедные. У них и до коллективизации ничего не было, и после они оставались ни с чем. Отец очень болезненно переживал все случившееся. Я слышала от него, что некоторые из них во время изъятия зерна, продуктов шли в продотряды. Но отец никогда не называл имен – может, и сам не знал или не помнил, а, может, просто самому было тяжело такое вспоминать. От голода

старались спасаться кто как мог. Постепенно люди переходили на подножный корм – выкапывали мерзлую картошку, собирали ягоды, жевали траву. Собирали также оставшиеся колоски, но старались делать это осторожно, поскольку боялись наказания и со стороны властей. Ловили ящериц, мышей и тоже ели. В селе съели всех собак, котов, коров и лошадей. Прятать скотину было бессмысленно – все равно ее находили.

Мы, то есть наша семья, переносили голод очень тяжело. Когда утром я вставала, родители советовали мне лежать, потому что лежа голод легче переносится. Мать падала в обморок от недоедания. Отец при его значительных физических нагрузках, нуждался в хорошем питании больше всего. Мать старалась оставлять ему что-то вкусное, а он оставлял нам, детям.

Тяжело было постоянно в этот период, особых улучшений или ухудшений не было. Голод продолжался долго, 1932-й и 1933-й годы. В начале 1934 года еще было тяжело, хозяйства только-только начинали приходить в себя после состояния полного упадка. Сколько точно людей погибло – неизвестно. Отец говорил, что все его близкие, друзья и односельчане умерли.

Представителей местной власти, главы колхоза и остальных мы тогда не видели и не слышали. Отец говорил, что наш председатель колхоза уехал в город. Больше мы о нем ничего не слышали. То же могу сказать и о всех, кто не имел к земле отношения – учителях, докторах, священниках. Многие из них тоже поуезжали.

До голода сельская интеллигенция у нас жила неплохо. Отец говорил, что их все уважали, старались всегда их как-то отблагодарить за помощь. Самый бедный на селе человек и тот приносил хотя бы несколько яиц. Люди у нас в основном неграмотные были. Если нужно письмо написать – то сразу к врачу шли или к учителю. А в период голода им тоже есть было нечего, и большинство уехало.

Школы и детские сады работали вначале, когда еще не так плохо было. А когда уже совсем стало голодно, детей перестали в школу пускать: кормить их там было нечем, вот и боялись, как бы с ними чего-нибудь не случилось. Детские сады стояли пустые. Отношение к селянам со стороны местной власти было, в общем-то, неплохое. Еще до голода председатель часто к отцу заходил, говорил с ним открыто, по-приятельски. Отец часто ругал власть, называл ее бандитской. Председатель ему часто говорил: “Ваня, тебя посадят”. Но все обошлось, – никто на отца не донес. Перед коллективизацией председатель всех предупредил, что будут раскулачивать, чтобы все были готовы. А во время голода я не знаю, что с ним было. Вроде бы уехал в город. Но в селе точно не остался.

В то время от голода страдали все, в том числе хорошо знакомые и близкие нам люди. Дядя отца, Шульга Ефим Иванович, был известен на селе как человек зажиточный. До коллективизации он имел 300 десятин земли, сельхозинвентарь, лошадей, коров, птицу, много всякой живности. Он всегда по-челове-

чески относился к односельчанам, никогда не отказывал им в помощи. Бывало, придет к нему сосед победнее, попросит: "Ефим, дай мешок пшеницы, есть нечего, дети голодные". Тот всегда даст, скажет: "Потом отработаешь". Причем никогда не следил, отработали ему или нет. За такое отношение к людям односельчане его уважали. Когда к нему явились представители власти, чтобы раскулачить, односельчане отправили к ним людей с просьбой дядю не трогать. Поскольку просили очень многие, дядя не был ни раскулачен, ни сослан в Сибирь. Так было до 1932 года. А в период голода у дяди ничего не осталось, хозяйство полностью разорилось, и он умер от голода в сарае, на соломе. Мой дед, Чернуха Назар Андреевич, был очень трудолюбивым. Работал от зари до зари, если ночью луна ярко светила, то и ночью работал. Так у него в семье было заведено, что работали все. Было и солидное хозяйство. А умер, как и много других, – от голода.

Хуже всего, конечно, приходилось детям и старикам. Они такое состояние вообще не переносили и умирали один за другим. Им ничем нельзя было помочь.

После голода у нас вообще не было хозяйства. В 1933 г. отец, видя положение в селе, хотел спасти свою семью. Он договорился с родственниками в городе, и мы переехали к ним. Мама этого очень хотела (она сама была городская), а отцу было очень жаль расставаться с селом, с хозяйством. Но он решил, что в селе мы просто не выживем. Пришлось бросать все и переезжать на новое место. В село мы больше не вернулись.

Постепенно голодные годы стали забываться, многие подробности тех событий вспомнить уже тяжело. Но последствия голода еще долго потом сказывались. Здоровье всей семьи сильно ухудшилось. Мама часто болела, после голодных лет у нее навсегда осталась гипертония, были проблемы и с желудком. Мы с братом тоже часто болели. Отец был физически крепок, до 80 лет прожил и на здоровье не жаловался. А у меня и сейчас гипертония есть. Это от матери перешло. Хорошо, что хоть все живы остались.

Записав К.Масальський.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧЕРНЯВСЬКОГО Федора Кононовича,
1921 р. народження
(с. Григоро-Бригадирівка Кобеляцького р-ну
Харківської (нині Полтавська) обл.)

В період голоду 1932–1933 рр. жив разом з батьками в м.Дніпродзержинську. Батько і мати працювали на заводі ДГЗ. Батько займав посаду

директора заводської їдальні, завдяки чому продукти (хоч в малій кількості) в сім'ї були. Але все одно було тяжко, і батько вирішив йти пішки в с. Григоро-Бригадирівка на Полтавщині на свою ділянку, щоб засіяти кукурудзу. Був травень. Села, через які він проходив, вимирали. Були такі села в началі і в кінці яких висів чорний флаг, який символізував те, що в селі не залишилося жодної живої душі...

Прийшовши в рідне село, він пішов до голови колгоспу. Той голова наказав батьку піти до цвинтаря та рити яму. Були і інші люди, які на бричці поїхали по хатах збирати померлих. Батько потім розповідав, що мерців вантажили на бричку вилами, бо вони були настільки легкі.

Адміністрація колгоспу мовчала, адже голод був штучний, та здійснювався по принципу: "Сьогоді я розкуркулюю тебе, завтра – ти мене". З хат забирали все, до останньої зернини. Зерно, яке конфісковувалось, далеко не відвозилося (бо його було мало). Воно знищувалося або втоплювалося в Дніпрі.

Восени батько повернувся на завод і працював там далі. Треба сказати, що звільнення чи безробіття означали голодову смерть. В місті хліб крали, нападаючи на тих, хто його ніс. Сам я таємно залазив під забор на територію АТП, туди, де стояли а/машини, які розвозили хліб. Я збирав з залізних листів крихти хліба і, бувало, цілий пакет приносив додому. У батька був приятель, якого звільнили, красти йому совість не дозволяла, і він стояв біля лотка, де видавали хліб, просячи обрізки. Там біля лотка він і помер.

Випадки канібалізму були. Батько розказував, що по сусідству жила жінка, яка зарізала свою дочку і з'їла. Був випадок, коли дівчинка років десяти пішла до річки за водою, там на неї напав чоловік, який її вбив і теж з'їв.

[Підпис] Ф.Чернявський
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
ЧЕЧКО М.
(м. Фастів на Київщині)

ЖАХЛИВА СПОВІДЬ СВІДКІВ ГОЛОДНИХ РОКІВ

В Фастові, зокрема на Завокзаллі, знаходиться масове поховання людей, які загинули від голоду в 1933 році. Вони – чужинці, котрі прибули на вокзал у вагонах товарняка. Виключно всі – молоді чоловіки або юнаки – йшли Фастівецькою (нині вул. Якубовського) до "Червоногвардійського" радгоспу в пошуках обіцяної їжі. Проте далі цієї вулиці ніхто не зайшов. Як свідчать очевидці, трупи поховали біля першої верби за магазином "Дорожний". Але коли яму за-

сипали, то земля все ще продовжувала ворушитися. Нині на цьому місці стоїть хрест пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років. Але, щоб встановити його, знадобилося не мало – не багато, а 19 місяців. Тоді, протягом 1993 року, до міськвиконкому надходили листи свідків тих голодних років. А збирали місцевий матеріал про голодомор вчителька української мови та літератури Л.Ф.Мохорт разом з мешканкою вулиці Якубовського Н.М.Ночник.

У своїх зверненнях до місцевої влади люди відобразили жахливу картину минулого.

"Той рік, 1933-й, був урожайним, – йдеться у спогадах сестер П.А.Михайлової (1899 р. народження) та Н.А.Хіхлушко (1905 р. народження), – по хатах ходили люди, що називали себе уповноваженими, й забирали все їстівне, навіть те, що варилося в горщиках… З дому не можна було вийти, щоб не вбили на м'ясо… Одного разу приїхав поїзд і привіз багато пухлих людей, чоловіків".

"Вони розійшлися по дворах у пошуках їжі. У нас самих нічого не було, – розповідає О.М. Рибачук, 1923 р.н народження, – тоді чоловіки пішли по садках, де зеленіло листя нарцисів, так схоже на цибулю".

"Так, це було весною, – згадує Н.М.Ночник, – мені тоді виповнилося вже 8 років. Я йшла вулицею й бачила, що від залізниці сюди прямували люди. Їх було дуже багато. Наближаючись, вони рвали листя з дерев і їли його. До нашого двору теж підійшло двоє чоловіків. Один попросив щось поїсти, а інший, впавши навколішки біля вишні, почав згризати з неї клей.

Ми теж дуже голодували. Проте мама все одно насипала в мисочку супу, я взяла ложку і понесла. Як тільки-но підійшла, цей чоловік майже вихопив з моїх рук миску і випив за хвилину. Ложка була зайвою.

Я дуже зраділа, що погодувала чоловіка, сказавши матері, що він уже не вмре, адже я допомогла. Проте моя радість тривала недовго: він пройшов декілька кроків і впав, більше ніколи не піднімався. По вулиці лежали мертві люди. Їх було багато, і лежали вони кілька днів".

"Місцеві жителі, в основному жінки, підбирали трупи і на возах звозили їх під вербу, що знаходилася між магазином "Дорожний" і цегельним заводом, – пише у своїх спогадах Б.М.Ліпський, 1924 р. народження. – Там була викопана велика яма, в яку і поховали цих людей".

Як свідчать листи очевидців (нині зберігаються у Фастівському державному краєзнавчому музеї), земля на тому місці ще довго ворушилася. Тривалий час там виднілася могила, на яку фастівчани приносили квіти. Тоді не можна було говорити вголос про голодомор, та й могила згодом порівнялася з землею. Тому свідки трагедії розповіли про свої спогади лише через кілька десятків років. А саме – в 1993 році, коли в Україні вперше відзначався День пам'яті жертв голодомору.

Перемога. – 2001. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧИЖА Івана Пилиповича

(с. Пишки на Полтавщині)

УРОКИ ІСТОРІЇ: ГОЛОДОМОР 1932–33 рр. (Спогад про ті роки)

Тільки останнім часом встановлено, що голодомор проводив Сталін і його поплічники. Саме вони в низи давали різні директиви та інструкції про заготівлі хліба. Було створено Надзвичайну комісію, якою в Україні керували Каганович, Молотов, Постишев. Місцевий актив у с.Пишки був неграмотним, але він сліпо виконував їхні вказівки і робив подвірні обходи, під час яких конфісковував будь-які запаси харчів – до миски кукурудзи чи картоплі. У грудні 1932 року в селі розпочалася смертність від голоду. Це були лише десятки. Справжній і масовий голод наступив у лютому-березні 33-го. Всі двори, за винятком активістів, були очищені від будь-яких продуктів загонами сільського активу. У селі запанував жах. Люди почали пухнути, вмирати. Легше було тим сім'ям, які мали корову. Але таких було не більше двох десятків.

Якось перебивалися і сильніші люди, які ходили в колгосп на роботу, де їм, крім порожньої палички-трудодня, давали в обід на полі 1–2 склянки баланди. Це – всього-на-всього рідина, у якій, крім солі, були маленькі цяточки борошна чи якогось зерна. Мої батьки не мали корови. Вони ходили на роботу в колгосп і там "закроплювалися" тією баландою. Пам'ятаю, раз мій тато приніс у кишені десь зі склянку насіння конюшини. Яка то була радість для нас, трьох дітей, які дивилися у піч, де мама ввечері варила свою баланду, домашню. Ще одна радість була навесні, коли мама принесла від своєї сестри шматочок з долоню телячої старої шкіри, яку ми теж погризли ще з кип'ятку.

Що їли всі інші дні і місяці? Паслися у полі, на ровах, на пустирях. І так більшість людей села, особливо діти і старі накидались на різні бур'яни, трави, листя дерев, їли польовий мак, пасльон, лободу, листя і кору липи, калачики. Хто сильніший, то вилазили на дерева і з пташиних гнізд збирали яйця, в річках ловили жаб, молюсків. Але це була розкіш. Траплялися в селі і факти людоїдства. Люди помирали скрізь: в хатах, на соломі, в сінях, на подвір'ях, на полях, у ровах. Падали знесилені, так і не знайшовши нічого, що можна було б з'їсти. Страх було дивитися на трупи, які були у різних позах. Так їх покорчило від мук.

Горохівська Ганна з трьома дітьми жила у хаті, де не було ні крихти хліба, нічого їстівного. Опухла, холодна і голодна, напівроздягнена ходила на колгоспні буряки. Вдома залишались без догляду троє діток, з яких найстаршій донечці було 12 років. Голодні діти чекали матір, щоб вона їм щось зварила. А вдень вони, як і всі голодні, перебивалися юшкою з бур'янів.

Часом вдавалося знайти торішню мерзлу картоплину, яку замішували з гречаною половою і пекли. Одного дня Ганна несла на плечах сапку і дві кінські ноги з копитами, які знайшла на скотомогильнику. Звичайно, ці ноги були давніми, але жінка надіялась щось з них зварити. На другий день, десь під обід, їхала підвода, що за нарядом бригадира збирала мертві тіла і везла на цвинтар. Там їх скидали в загальну яму. На підводі зверху на трупах лежала та сама Ганна. У тій же одежі, ноги звисали з воза. Діти її ще кілька днів самотньо жили у хаті, а потім також померли. Їх забрали на таку ж підводу і вкинули у спільну яму.

Ями копали за нарядом бригадира і не засипали, поки не заповнювали трупами. Так було цілу весну і літо. Бувало, що на підводу до трупів клали ще напівживих людей, щоб не їхати за ними вдруге, як помруть. Так було з Тодоскою Савчук, яка просила, щоби її не брали на підводу до трупів, а дали хоч щось з'їсти. Як вона благала, що хоче жити, але її вкинули у віз до мертвих – її чоловіка і їхніх трьох діток.

Неможливо без болю згадувати про горе нашого села. Жах! Помирали люди скрізь. Всі, хто міг рухатись, шукали їжу. Ці люди були злі, мовчазні. Все, що в них ще працювало, було направлено на пошуки будь-чого їстівного. Люди своєю поведінкою були схожі на тварин. Селом гуляла тільки смерть. Все мовчало. Не було ні птахів, ні собак, ні котів. Поїли все. Люди ждали нового врожаю.

Коли почали дозрівати хліба, люди кидались до колосків. Але там їх чекали батоги і нагайки "активістів"– вартових, яким спеціально давали коней і зробили в полі вежі, щоб з них спостерігати, чи не крадуть колгоспне зерно зморені голодом люди. Селяни вкрай виснажувались. З'ївши ще не зовсім стиглі зерна, помирали. Сталінські активісти за кілька піднятих або зірваних колосків "розкрадачів соціалістичної власності" водили вулицями з табличками, вивішеними на грудях з написом "Злодій колгоспного добра".

Дівчинка років восьми, Ярина Шкаровецька, йшла через поле до своєї сестри, яка жила на хуторі. Йдучи полем, зірвала жменю колосків жита, щоб підкріпитися. У цей час їхав конем секретар сільської ради Павло Мамчур. Злізши з коня, він побив дівчинку так, що вона на другий день померла. За жменю колосків загубив більшовицький кат життя юної дівчинки! І ніхто не міг на нього поскаржитися. І кому, куди? Він виконував директиву Кагановича. Старого колгоспника, батька першого в селі командира Червоної армії, за десяток колосків засудили на 15 років. Молодого хлопця, якому було лише 17 років, Стадника Петра, який "вкрав" пляшку молочного перегону, прибив до смерті секретар сільської ради Павло Мамчур. Ще два дні Петро лежав за селом з перебитим хребтом, руками, просився, щоб його підібрали, або ж добили. Так, з плачем він, бідолаха, і помер. Як сьогодні, бачу, ведуть хлопчика з кількома зеленими стеблами цибулі і б'ють палицею за те, що він, голодний, вирвав цибулю в чужому городі.

Загалом протягом весни і літа 1933 року в селі померло понад 300 чоловік. А село нараховувало до 33 дворів. Вимирали цілі сім'ї, хати, вулиці залишалися

пустими. Через деякий час хати валилися, подвір'я заростали бур'янами. Довго було моторошно дивитися на результати сталінської п'ятирічки.

Нехай люди всього світу знають, як 1933-й став трагічною главою в історії України. Особливо треба наголошувати на тому, що голод мав місце не внаслідок стихійного лиха, а штучно створений, виплеканий заздалегідь продуманою політикою Сталіна, його прибічників та всього комуністичного режиму.

Колос. – 2003. – 22 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧОБОТАРЯ Івана Васильовича,
1917 р. народження
(с. Іванівка Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я народився 30 березня 1917 р. Скінчив 4 класи місцевої школи.

Пам'ятаю, що врожай 1931–32 років був поганенький, але його могло б вистачити на прожиття. Голод був штучний, зроблений властями. Пам'ятаю, що люди боялися віддавати своє добро, бо знали, що це веде до голоду. Але члени активу не залишали селянам збіжжя навіть на посів та їжу. У нас знайшли пшеницю, яку батько сховав під вербою, щоб прогодувати нас, малих дітей, та хвору матір. Так за це його хотіли судити, та голова колгоспу був наш родич, пожалів його і нас. Взагалі по селу забирали у колгосп все: і корів, і овець, і кіз, і курей, і свиней – все, що бачили і знаходили. Навіть курячі яйця з гнізд забирали.

Ще пам'ятаю, що ми ходили в поле збирати колоски. Одного разу я пішов в поле, коли чую, їдуть об'їждчики. Я швидко сховався в очерет. Вони все поле об'їхали та й повернули назад. Ось так на колосках ми і вижили в ті роки.

Записала Н.Чебаненко.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧОРНОЇ Марії Терентіївни,
(с. Новотроїцьке Межівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Наша сім'я складалася з 5 осіб: батька, матері і нас, трьох дівчат. Батько конюхом був, мати – дояркою. Землі у нас було мало (біля хати з 0,3 га примірно). Була корівка, кури, пасіку тримали. Десь весною 1932 р. почався голод. У домівках селян у 1932–1933 рр. свої (односельці) і чужі (уповноважені з району)

робили обшуки, все забирали. Голодували у селі всі. О, Боже, спасалися від голоду однесельці, хто як: хто красти пішов, колоски збирали (маму посадили за колоски, та через 2 місяці випустили), їли ми все, що тільки можна було. Батько наш возили на підводі кукурудзу в район, і ото в чобіт запхнуть качанів, ввечері мати каші наваре, а ще батько пасічником були, закопали 2 бідони меду, ото нас і спасли від голоду, ще й сусідам помогли.

Одна баба, казали люди, чоловіка свого з'їла в голодомор.

Зимою 1932–1933 років багато людей пухли, помирали. В сестрички меншої ноги попухли, думали, що помре, та обійшлося. Після зими 1932–1933 року стало трішки легше. Багато людей в селі померло, багато пропало десь. Найбільш мерло старих і малих. Молодий піде десь, щось знайде, а старе дома сидить, поки не вмре. Скоріш вмирали ті, в кого дітей не було, діти маленькі мерли (моя сестра чуть не вмерла). Багато сусідів, друзів померло. Страшно було. Ми з дівчатами в школу ходили. Ну, як сказать: важко, трудно було, ну, якось жити старалися. Якби не батько, вмерли б усі.

Записав І.Чорний.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧОРНОБАЙ Катерини Іванівни,
1926 р. народження
(с. Довгівка Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.)

Люди в селе голодали приблизительно с 1932 по 1933 год. От голода вымерло почти половина села. В то время я была еще совсем маленькой, но некоторые воспоминания запечатлелись в моей памяти до сегодняшнего дня. Часто вспоминаю, как заехали к нам во двор на телеге незнакомые люди. Сначала они разговаривали с моими родителями, предложили им добровольно сдать все зерно, но когда отец сказал, что у нас уже ничего нет, то они стали обыскивать весь двор и дом. В доме и амбаре ничего не нашли, тогда стали расшвыривать стога сена, которые стояли за домом, там нашли последний мешок пшеницы, который припрятал отец. После этого начали жестоко избивать отца. Я помню только крики и слезы матери, которая закрывала мои глаза своими руками. Так как хлеба больше не осталось, то мы были обречены на голодную смерть. Из продуктов остались лишь картошка и свекла, но и это опасно было хранить в погребе или в доме, поэтому все закопали в мешках на огородах. Выжили в тот голод благодаря тому, что в семье было мало детей (я и мой старший брат).

Про другие конкретные семьи, соседей рассказать ничего не смогу, так как в то время мы ни с кем не общались. В селе стояла мертвая тишина, как

будто все вымерли. Помню лишь отца и мать, как рано утром они уходили на работу и поздно вечером возвращались. Мы с братом с нетерпением ждали их возвращения, потому что иногда они приносили с собой маленький кусочек хлеба.

[Підпис] К.Чорнобай
Записала Ю.Богомолова.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧОРНОБАЙ О.Й.

(м. Берислав на Херсонщині)

Повз наш двір все жінка якась ходила з мішком. Я все думала: "І що вона там носить?" А вона дітей усіх своїх на кладовище виносила, то одного, то другого – трьох хлопчиків, чималих уже. На Пойдунівці (східна частина міста. – *Г.С.*) це було, там наша хата стояла.

Гейко Сергій. Пам'ять про голодомор.
Не було порятунку нізвідки.–
Урядовий кур'єр. – 2007. – № 221. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧОРНОПИСЬКОГО Селівея Саватійовича,
1920 р. народження

(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.

Я ВЕРНУВСЯ З ТОГО СВІТУ, ЩОБ ЗАСВІДЧИТИ

Взимку з 1932 на 1933 рік у неділю, коли наша мама виймали з печі запашний рум'яний хліб, до хати ввійшла бригада комнезамівських управлінців. Вони сказали: "Ми прішлі освободіть вашу хату!" І нас усіх в лютий мороз викинули на вулицю. Тато змушені були покинути село і поїхати у Краматорськ, а старші брати, Гнат і Микола, – в Осетію на шахту "Андезит". У 1932 р., коли приїхали у відпустку, робили жорна, і за те їх 9 місяців тримали під слідством. Потім у клубі показовим судом "тройки", яка виїздила в район тричі на рік, їх позбавили волі на 10 років, а тата 13 березня відпустили як немічного, і вони, замучені комунарами, через два тижні померли. Мама зварили шкаралупи з бараболі для ув'язнених синів і понесли у тюрму, але наглядачі сказали, що їх уже нема, бо вони померли.

У нашій хаті розмістилася контора колгоспу "Незаможник", а нас виселили в село Ладижинку в хату коваля, де було дуже тісно. Після повернення частини членів його сім'ї нас переселили в хату іншого бідняка. Згодом в селі Старі

Бабани колгосп "Нсзаможник" з'єднався з колгоспом "Перемога", і ми повернулися у свою хату, але в колгосп нас не приймали як куркулів. Під час розкуркулення у нас забрали плуг, борони і страпатор, сівалку, жатку, молотарку, сіножатку і січкарню, кури, вівці, корови і воли, коні, весь реманент і все, що було в хаті й поза хатою. Забрали дві клуні для січки й сіна, возовню, комору під цинковою бляхою для зерна, драбиняк для снопів і виїзний віз для базару.

З будівель моїх батьків і будинків інших господарів збудували комору для колгоспу, яка стоїть до цього часу, й інші приміщення для потреб утворених колгоспів. Люди не хотіли йти до колгоспу, і тоді в них позабирали весь хліб і все, що і можна було їсти, та й навіть неїстівне. Люди почали вмирати, померли мої брати і сестри. Щоб врятувати ще живих, мама позбирали хатні речі, кудись повезли їх міняти на хліб, та так і не вернулись. Дітей поховали на городі, а коли вмер останній, то з ним у грабарку вкинули й мене, бо у мене все вже було попухло. Я заплакав і запитав: "Навіщо ви мене берете, я ж іще живий..." На це один з них відповів: "По дорозі помреш, а ми за тебе отримаємо півкіла хліба". Другий на моє прохання відпустити сказав: "Це ми за тобою, байстрюком, будемо вертатися сюди ще раз?!"

З могили мене, прикиданого трупами, витягли два чоловіки з села Молодецьке, які їхали повз цвинтар і почули мій плач. Мене прихистили незнайомі люди, я згодом почав з такими ж сиротами, як сам, працювати у колгоспі, і нам давали якусь похльобку, а в 1933 році якась жінка забрала мене в "Ткварчелвугілля". Треба було мати паспорт, але секретар сільради Яків Коломієць дав на мене довідку, що я "син ворога народу".

Після трьох років роботи я приїхав у село Легедзине до тітки у відпустку, але у 1937 році почалися репресії, і я виїхав знову, цього разу в Луганськ, на шахту № 13. Коли брали в армію, то той же Коломієць, який спровадив у Сибір і на той світ десятки людей, дав у військкомат на мене характеристику, за якою, напевне, і в тюрму не візьмуть, не те що в солдати. Той "слуга народу" перераховував у довідках майже все реквізоване, так що ті воли, кури й свині бігали за мною, аж поки він сам помер, доживши майже до ста років.

Цькують мене до цього часу, обзиваючи все тим же "куркулем", а за все батьківське конфісковане добро заплатили у рік сумного ювілею сім тисяч купонів. За них я встиг купити хлібину, яку у 60-ту річницю тієї трагедії поклав на могилу рідних. Вони в рік великого врожаю і колективізації померли від штучною голоду, внаслідок тієї ж колективізації.

Не писатиму, хто тоді мав яку хату, і хто зараз має хороми, дачі й машини та мільйони і мільярди в банках. Лише хочу, щоб не повернулися ті страшні часи, коли відбирали не здобуте визиском і злочином, а зароблене і нажите тяжкою і чесною працею, з мозолями на руках і горбом на спині. У голодомор померли одинадцять членів нашої сім'ї, і таких родин по Україні тоді постраждало безліч.

Записав М.Шуляк.

Українське слово. – 1994. – №42. – 20 жовтня.

✦ ✦ ✦

ЧУБА Степан
(м. Київ)

ЗНУЩАЛИСЯ ДОМОРОЩЕНІ ЯНИЧАРИ

У мого діда, Степана Чуба, було 5 синів. Сім'я працювала на землі від зорі до зорі. Ще й намагалися десь щось підробити, бо своєї землі було мало, не мали ні молотарки, ні жниварки, ні чогось іншого, чим можна було б наживатися на праці інших – наймитів. Жили, однак, трохи ліпше, ніж ті, що байдикували і вважалися бідними, під час колективізації записали їх до комнезамівців.

Як і багатьох наших селян, діда вигнали з села як куркуля і заборонили повертатися додому. Ще й погрожували вислати на Соловки. 1933 р. він помер від голоду.

У батька мого було 6 дітей, 3 га землі, кобила, корова, віз, плуг, борони, інший реманент. Часто працював він разом із дядьком Миколою, і обидва не поспішали вступати до колгоспу. Назвали їх підкуркульниками, і опинився батько на будівництві Біломорканалу. А всього з села туди взяли близько 80 чоловік (із 180 дворів).

Пам'ятаю, як восени 1932 р. ходили комсомольці з червоними прапорами, залізними палицями і забирали в людей зерно, несучи їм голодну смерть. Людоїдства в селі не було. Щоправда, 2 селян (не називатиму їх) відкопали здохлого коня і з'їли. Один помер, інший лишився живим. Досі пам'ятаю обличчя та прізвища тих, хто забирав усе з нашої хати, знаю, хто керував тим грабунком. А приходили і грабували не раз. А коли вже не було чого брати, сказали, що виженуть із хати, бо їм якраз потрібна кімната для попереднього арешту.

Людське майно грабіжники продавали на базарі, потім пиячили і намічали, кого грабувати наступного дня.

Сьогодні трохи пишуть про це. Не приховують, як знушалися з нас московські зайди. Але ще більше ятрять душу злочини, вчинені сільськими, доморощеними яничарами.

Народна газета. – 1994. – № 28.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧУБИНОЇ (у дівоцтві – ЧОРНА) Любові Михайлівни,
1919 р. народження
(м. Івано-Франківськ)

Я, Чубина (Чорна – дівоче прізвище) Любов Михайлівна, народилась 1919 р. в с.Омельник Онуфріївського р-ну Харківської (нині Кіровоградська) обл.

В моїй пам'яті, як це було в дійсності, голодомор – геноцид українського народу в 1932–33 рр. взаємопов'язаний з попереднім лихом – насильницькою колективізацією українських селян. В моїй сім'ї було шість чоловік – батько, мати, один син і три доньки, я – середульша. Батьки дуже працьовиті, батько з природи кмітливий хлібороб, фанатично любив технику, механіку, завдяки чому з братом зробили олійню, за що був віднесений до куркулів. Весною 1929 р. насильно записаний до колгоспу. Відмовився усуспільнюватись і працювати в колгоспі. За це його та ще кількох міцних господарів призначили на виселення до Сибіру. За опір до вступу в колгосп батька, Чорного Михайла Івановича арештували 14.УІІІ.1929 р. по ст. 54–10 УК СССР, засудили на 3 роки, виселили на Соловки, де він відбував покарання. Маму і нас, двох дітей (мене, 10-річну сестру і 7-річну сестру) спорядили на вивезення. Старшого брата (16 років), як главу сім'ї, замкнули в КПЗ, щоб тато не втік. Старша сестра (18 років), щоб уникнути вивезення, зареєструвала шлюб зі знайомим хлопцем. Лишились троє: мама і ми – двоє малолітніх. Як виявилось, на час вивезення, коли повинні були до нас приєднати брата, йому якось удалось втекти. Розлючені енкаведисти, шукаючи нашого брата, мамі пригрозили, що коли брата знайдуть, то "на твоїх глазах, сука, випотрошим єму кішкі". Мама з горя тяжко захворіла, але нас все ж завантажили зі скупими пожитками на підводу і рано-вранці валка таких же нещасних рушила до найближчого спецпоїзда. Коли розвиднілось надворі, супроводжуючі конвой енкаведисти на чолі зі старшим побачили, що наша мама непритомна, тяжко хвора, ні на що не реагує. Зупинили в дорозі до поїзда підводу і стали радитись, що робити з нами. Вирішили нашу підводу завернути назад, бо, мовляв, "старая сука подохнєт, а с єйо щєнками (це ми з сестрою) возісь…". Повернули нас до нашого Омельника, але хата наша вже замкнена, і нас туди не пустили, вона вже була не наша, як і речі. Хтось із односельців нас прихистив, заспокоїв, нагодував. Через день до нас прийшли наші "опєкуни" – енкаведисти і сказали "убіраться вон із сєла". Куди? Через кілька днів наша віддана старша сестра десь нас поселила в найнятій кімнатці в сусідньому селі Павлиші. Мама трохи поздоровшала, ходила по людях, дещо заробляла на прохарчування. Ні тата, ні брата наших не було чути. Я трохи підросла і теж підзаробляла, бавлячи чужих дітей.

Так промайнуло два роки. Наступив страшний голодомор 1932–33 рр. Звичайно, він був створений штучно, бо навіть, я – дитина 13 років, пам'ятаю, як в полях дозрівали хліба, колосилися. Як люди, діти, худі як тіні, тайком прокрадалися в ті хліба, рвали недозрілі колоски і їли їх разом з остюками, від чого хворіли та вмирали.

Голод почався вже в кінці 1932 р., бо в людей влада, так звані "уполномочєниє", "буксири" повально відбирали все, що можна було їсти: збіжжя, картоплю, городовину, бобові – все, що знаходили. Ще до нового, 1933 р., селяни трохи мали щось їстівне. "Буксири" ходили по хатах і забирали все, що знаходили.

Ходили із довгими металевими палицями, цими палицями проколювали солому, речі, землю, всі місця, де підозрювали, чи не захована їжа. Забирали все, що можна їсти, навіть варену картоплю чи буряк у дітей з рук. Це супроводжувалося лайкою та матюками. Всі ми, дорослі, і особливо діти, страшенно боялися цих облав "буксирів". Пам'ятаю епізод, коли ми, діти, перші помічали, що ходять з облавою "буксири", то швидко сповіщали про це маму. Вона швиденько хапала вузлик з якоюсь квасолею чи горохом і втікала в город, а в кінці городу нашого був струмок, зарослий очеретом, там мама переховувалась, поки йшла облава. Дітей "буксири" не чіпали, тільки погрожували.

Коли облава кінчалась, ми давали сигнал про це мамі. Одного разу мама вилізла з очерету мокра, тремтяча від страху і холоду і плаче: "Сталася біда, під час переховування в очереті розв'язалася торбинка, і горох висипався в воду". А це була наша основна їда.

Харчувались ранньою весною 1933 р. чим-будь: в полі виколупували десь мерзлу картоплину чи буряк, змішували їх з розмеленими кукурудзяними качанами (без кукурудзи!), таке "тісто" виходило. Пекли в печі коржики з нього – називались "маторженики". Пізніше прийшла лобода, цвіт акації, а в річці – черепашки, з яких варили суп. Найтяжчі часи – це весна, початок літа. Люди опухали, вмирали або дома, а то й в дорозі в пошуках поживи. Появились підводи, в які спецбригади складали виявлені в хаті чи у бур'яні трупи, везли їх і закопували в загальну яму. Ще й тепер в Омельнику та й у Павлиші старожили пам'ятають про це. Тільки не скажуть – страх в їхніх генах, адже ще недавно було так: якщо хтось згадав про голодомор 1933 р. – те вважалось "клєвєтой", це "вороги народу".

Навесні 1933 р. дався знати і наш "куркуль" – батько. Одного разу мамі переказали люди, що наш тато вернувся та не знає, де нас шукати, бо полишив нас у своїй хаті в с.Омельник, а тепер вона не наша, а ми вже опинилися в сусідньому с.Павлиші. Він не мав сили нас шукати і був на вокзалі. Ми з мамою знайшли його не на станції, а в бур'янах біля станції лежав. Брудний, зарослий бородою і з опухлими ногами. Ходити не міг, задихався. Виявляється, вже другий місяць добирається додому, без грошей і харчів. Ледве удвох ми його довели додому. Потроху поправився, годували супом із черепашок, равликів, "маторжениками" та ще трохи молоком, як щастило добути. Поправився, пішов працювати, і нам стало легше.

Це мої дитячі спогади про голодомор в Україні 1932–33 рр. Тепер, коли стали доступні засекречені архіви, я добре розумію, що це була спланована акція компартією. Якщо про це навіть в Україні не всі знають – значить, це робилося навмисне. Пам'ятаю ще "торгсіни" (магазини) були, що торгували якісними продуктами. Наша сім'я також скористалась цим один раз: за срібний кишеньковий годинник дідуся виміняли буханець хліба, банку смальцю. Розділили, з'їли. Перехворіли від незвички. Що це за "торгсіни?" Хто

там торгував, куди йшли дорогоцінні речі? Значить, на смертельному горі українців хтось збагатився?! Хто? Чому нема пояснення? Взагалі, все, що відноситься до винищення українців як нації – чомусь замовчується. Жидівський голокост постійно нагадують, у Бабиному Яру безперервні плачі, всіх підіймають поплакати, всім нагадують про свою біду. А Україна? Поставили на Михайлівській площі маленький пам'ятничок у 60-ліття і забули, ніхто не знає про нього.

Геноцид українського народу продовжується і тепер в "незалежній" Україні. У 1933 році компартия нищила коріння нації, тепер уже весь цвіт – молодь, коріння знищено. Такого масштабу всеоб'ємного нищення як українців у світі нема в інших народів. Влада на всіх рівнях – це основні злочинці. А ми? Ми всі ділимо булаву, гриземося, пристосовуємся до рабського існування.

[Підпис] Л.Чубина
10 червня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧУКАНЬ Мотрі Панасівні,
1918 р. народження
(с. Дашківці Старосинявського р-ну Вінницької (нині Хмельницька) обл.)

Ой, як же я розкажу, як це так страшно згадувати! Голод я запам'ятала добре, бо мала вже 15 років. Висохла на скелет. У сім'ї всі попухли. Але я ще й ходила на норму, полола буряки. Щоб не я, то всі померли б… Приносила бурячків, що напрориваю, варила їх, їли гичку. Свині такого їдла не їли б зараз… А то гречану полову мололи на жорнах і парили окропом, бурякове насіння мололи, бур'ян, що принесу. Вдома всі лежали попухлі. Людям було ще гірше. Було, що вся сім'я вимирала, рід зникав. Як зараз бачу: йде жінка, на дорозі впала і більше не встала. Везуть на цвинтар, а не знаємо, кого: підвода раз за разом торохтіла… А яку тернову хустку виміняла я за 8 буряків! Люди поїли котів, собак. Їли з річки черепашок, прямо коло річки смажили і там же їли, щоб дорогою ніхто не забрав. В Іванківцях був такий Бурлачук. Чули, що з'їв свою дитину. Ще був людоїд Заграйчук. Він заманював людей до себе, різав і варив. Нічого їм не було за те. Хто тоді дивився за цим? У війну ще й старостою був. Але здох собачою смертю. Тепер не знаємо, де ті братські могили, все зрівняли з землею.

Записала Л.Сердунич.
2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧУЛКОВОЇ Ганни Олексіївни,

1932 р. народження

(м. Балаклія Харківської обл.)

Переказано зі слів ВЛАСЕНКО Христини Андріївни, 1911 р. народження:

"Коли був голодомор, ми жили на станції. Мама казала, що серед ночі на ступеньках перед вокзалом бросали діток, а потім утром їх приїжджали забирати в дитячі доми. В одну ніч під вокзал підкинули діток багато, четверо з однієї тільки сім'ї були... Ті люди, які біля вокзалу жили, виносили тим діткам, в кого що було поїсти. Картошину, може, яку... Поки їх не заберуть в дитячі доми.

Люди, які робили в промисловості, легше те все переносили. Їм давали зарплату, а ще по 800 грамів хліба на робочого і по 200 грамів – на його іждивенця. А сахарь давали раз на місяць по півкіла. А ті, хто в промисловості не робив, мерли, мама казала. Ото, людина йде-йде... упав і вмер...".

Записав О.Корнєв.
3 грудня 2005 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧУМАК Віри Семенівни,

1921 р. народження

(с. Миколаївка Васильківського р-ну Київської обл.)

Коли почався голод, я була дівчинкою, мені було лише одинадцять, але добре пам'ятаю страшний голод 1932–1933 років.

Люди були поставлені владою в дуже тяжкі умови, коли їм не було чого їсти, і вони шукали що-небудь, чим можна було накормити сім'ю. Їли траву – калачики, квіти. Було дуже добре, якщо знаходили зернятко на полі, або коли перетрушували солому. Тоді ці зернятка перетирали на борошно, змішували з травою або трісочками дерев і випікали коржички, їх було більше і надовше вистачало. Були люди, які не могли знайти нічого з'їсного, і їли землю. Багато пухли від голоду, сходили з розуму, помирали.

Тоді людей окремо не хоронили і не поминали, не було чим. Всіх збирали докучі і скидали в одну яму. Найважче було великим сім'ям. Коли у багатодітній сім'ї хтось помирав, ніхто не плакав, бо вважали за краще померти, ніж мучитися.

В нашій сім'ї було 5 чоловік, з них 3 дітей, після голоду залишились живі всі, але батько підірвав здоров'я і незабаром помер.

Записала О.Ковальова.
1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧУМАК Катерини Петрівни

(Дніпропетровщина)

Було мені 11 років тоді, як починався голодомор 1932–1933 рр. В 1932–1933 рр. врожаї вродили добрі, але все дочиста вивозилось, у людей забирали все до зернини. У нас забрали все: і корову, і бичка, і де яка була зернина, вузличок гороху – і той забрали. Залишилась в хаті одна вода. Товкли траву – курай, варили молочай, їли акацію. Батьки мої, бідолахи, як же вони старались хоч чим-небудь нагодувати нас, щоб ми не пропали, а самі померли від голоду. Залишились ми – я і два брати з бабусею.

Страшно згадувати ті жахливі роки голодомору. Мертві лежали по хатах задубілі, як дрова; їх не ховали, бо не було кому. Копали яму і по 3–4 чоловіки клали і засипали. Дуже багато людей померло в голодомор 1932–1933 рр. Чула, що в той час у інших селах були випадки канібалізму.

Записала А.Міненкова.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЧУМАК Тетяни Андріївни,
1915 р. народження

(с. Семенівка Зачепилівського р-ну
Вінницької обл.)

Расскажу о голоде 30-х годов. Мне было 17 лет, когда настало такое время, что не стало чего есть, и я со своими двумя младшими братьями пошла в лес по грибы. Как раз была поздняя осень, и шли дожди, мы насобирали много грибов и всяких ягод. Через два дня мой младший брат умер. Мы не знали, то ли от ягод, то ли от грибов, ведь мы не разбирались, какие можно было есть, а какие нет.

В соседнем селе мать обменяла свое пальто на ведро картошки, весной мы ее посадили. Если бы не эта картошка, я не знаю, выжили бы мы.

По соседству с нами жила семья, в которой от голода умерло трое детей и мать. Чудом выжили только отец и старшая дочь.

Об этом периоде очень тяжело рассказывать. Очень трудно вспоминать, особенно, если очень хотелось забыть.

[Підпис] Т.Чумак
2 грудня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШАЙНОГИ Ольги Костянтинівни,
1926 р. народження
(с. Керзівка на Кіровоградщині)

Батько мій був головою колгоспу, але в 1932 році план хлібозаготівель не було виконано. Почався страшний голод. Тоді батько був заарештований, ув'язнений десь на 3 роки в криворізькій в'язниці. Під час голоду нас залишилося в сім'ї п'ятеро без батька.

Багато людей вмирали. Голод тривав приблизно 2 роки. Під час голоду помер мій брат Феодосій, було йому лише 9 років.

Їли люди все підряд: в основному, рослинність, хоча були й випадки, коли приходилось їсти навіть хробаків. Влітку було набагато легше, бо можна було дістати яблука, груші, абрикоси. Але їли їх ще зовсім зеленими, бо не могли дочекатися, поки вони достигнуть. Мати під час голоду шила різні речі, одежу і ходила в сусіднє село міняти їх на зерно, просо. Люди міняли, в основному, речі на їжу у найбільш заможних, які приховували свої їстівні запаси. Доводилося красти.

Пам'ятаю, як вимирали люди цілими сім'ями. Тоді багато людей йшло і грабувало хати померлих, навіть самі хати розбирали.

Взимку була я дуже спухлою.

Записав В.Бойко.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШАКУН Євдокії Григорівни,
1927 р. народження)
(с. Пироги Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

Народилася я в Пирогах. Матір мою звали Шакун Оришка Павлівна, а батька – Григорій Григорович.

У 1932–33 роках страшний був голодомор. У нас сестричка Віра вмерла. "А ви, дівчатка, нарвете акації. (Та, що цвіте). Нарвете і Вірі дасте", – сказала мати і пішла на роботу.

Дві сестри у мене старші були, Маруся і Настя, полізли на акацію. Вона колюча. А полізли і вилізли. Як їсти хочеться – то треба.

А я сестру Віру взяла. Щоб вона не лазила, я обмотала її ганчірками. Прорила ямку і поклала її туди. І сидить вона.

А я побіжу до дівчат. Акація тут переді мною. Вони рвуть метрів за десять: "Дівчата, дайте й мені гілочку. Мені і Вірі дайте гілочку". То вони кинуть гілочку чи дві. Я глянула. А там мошки у тій акації. Їмо. Солодка.

Їли не їли – вже немає. Дівчата там їдять, а в нас уже немає. Ой, Боже. Страшне. Я побіжу знову. "Та почекай! Ми ж тільки-що ж тобі кидали. Ми ж давали". "Так я ж і Вірі дала."

Та догодували ту Віру. Ото акацією, то лободою, то пасльоном зеленим. Поки й померла. Дитина – їй було місяців шість-сім. Чи вісім. Таку зелень їсти. Молочка не було ніякого. Померла. Замотала її мати в ганчірку. Пішла на кладбище, попрохала двох бабок там, Катерину Осташчиху і Тетяну Єлисеївну: "Якунебудь ямку викопайте, щоб собаки її не дістали". Так вони ямку вирили. Мати віднесла туди Віру.

А батько був на заробітках. Пішов на заробітки. Цілий тиждень працює. Він теслею був. За цукровим заводом в Глобине, там якийсь радгосп був. Він пішов так, щоб ніхто не знав, куди. Бо він був теслею. А колгоспу потрібен був тесля. А що ж тут? А тут нічого не дають.

У матері все допитуються: "Де твій Грицько дівся? Де Грицько?"

Вона відповідає: "Я не знаю. Він устав вночі і пішов. Може, де вмер. Він пухлий такий". А батько сказав: "Мовчи, не кажи, бо мене не пустять. Прийдуть, ще щось зроблять. Я залишуся тут, або помру".

То цілий тиждень немає батька. А в суботу вночі приходить пішки. Із Глобине. Де та станція, теперішній завод. Чи Красне – забула, як називається.

"О, вже й прийшов твій чоловік. Де він був?"

"А хіба я знаю," – мати каже.

А він принесе з пригорщу крупів. (Давали пайок батькові). Хлібинку. А він казав, тим, що пайок йому давали: "Та це й не буду хліба їсти. Бо я ж додому – діти ждуть мене дома". То та вагарка, така добра була, питає: "Так Ви оце йдете додому?" А вже сонце на заході. Він каже: "Ітиму ж додому. Бо я ж пішов з колгоспу, щоб мене не бачили. Бо мене не пустять". А теслів не було тоді.

Приходить годин в десять чи одинадцять. А ми чекаємо його як Бога – це ж він щось нам принесе. І ото принесе хлібинку. Та крупи. І ми ото живемо цілий тиждень. Мати варить побовтуху якусь – таке ріденьке, ріденьке. Якби не вода сама. Хай бог милує! Було страшне.

Іде мати на роботу (це в жнива), а ми одна за одною (нам було шість-сім-вісім). А в дворі калачиків! Таких калачиків, що зараз нарвемо калачиків – кролі не їдять. А ми ж то їли.

"Нарвете калачиків і в діжечку складайте. І сіллю пересипайте, притоптуйте. Притоптуйте, щоб вони присолилися," – казала мати. (Діжечка така малесенька була, двохвідерна). "А тоді будемо брати і їсти".

Так ми поки ту діжечку наклали. Дівчата покладуть калачики у діжечку, посолять. Покуштують: "Ой, добре!"

А тоді почали пити воду і пухнути. Так мати стала казати: "Не пийте води! Це ж ваша смерть".

Накладем діжечку. Натопчать вони. Я ж менша була, вони старші були. Натопчуть калачиків. Ганчіркою застлали. Дощечку яку-небудь поклали. Стоптали. І оце наша їда.

Мати пішла на жнива чи на роботу, а ми – калачики. *(Зітхає: "Ой, було!").* Як обід – виглядаємо, біжимо з-за садка, чи не йде мати. Мати ж оце йде. Сама юшку поп'є, а нам галушечок принесе. По галушечці ткне. У ганчірці замотає, бо каже кухарці Гапці Юхимівні: "Юхимівно! Я піду на обід". А кухарка пошепки каже: "Не спіши! Поки я людям роздам, а щось залишиться. Ти до кухні не підходь, поки люди не получать. А тоді". А Гапка Юхимівна людям дає більше юшки, юшки. А матері – галушок у ганчірку вмотає.

У Федько Христини Єлисіївни були три сини – Андрій, Василь і (як звали третього – не пам'ятаю.) Менший син Андрій помер від голоду.

Я тоді жила не на цьому краї, а в хаті, там, де зараз живе Черкаський Василь Іванович, Варя Гудим.

Казали, що Вакуленко (там, де зараз знаходяться тракторна бригада, тік) зарізав свою дитину у батьковій хаті і з'їв. У нього було двоє дівчаток. Такі славні дівчатка. То він одну зарізав і з'їв же сам. У нього було велике дворище, садок, хата. Там, по сусідству, жили і Пузирі. У тих ніхто не помер...

Мої старші сестри ходили до школи. Голодні, босі і драні. Як фуфайка драна є. Чи валянки, чи що наділи. То мати каже: "Дівчата, сьогодні недовго, бо мені взутися немає в що, або не йдіть у школу". Я тоді до школи ще не ходила.

Записані групою "Архіватор–100" ("Архіватор–100" – пошуково-дослідницька група, до складу якої входили Олександр Матвієць, вчителька Пирогівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів Тамара Олександрівна Кір'ян та учень 8 класу Олександр Маляренко. – Упорядники).

24 липня 2003 року.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШАНАЄВА Жоржа Івановича,
1936 р. народження
(м. Київ)

(із спогадів моєї матері **– ШАНАЄВОЇ (в дівоцтві ЛАНОВА)**
Ольги Микитівни,
1916 р. народження
(с. Шпиченці Ружинського (Вчорайшанського) р-ну
Київської (нині Житомирська) обл.)

Наша родина: батько – Микита Юхимович Лановий, українець. Мати – Аграфіна Левківна Рілик, українка (польського походження). Сини – Терентій, Андрій, Іван, Сергій. Дочки – Оксана, Ольга, Галина, Ніна.

Далеченько від села Шпиченці до Лебединець, але долі не минеш, знайшли один одного Микита з Аграфіною, полюбились, побрались. Поставили в Шпиченцях хату на затишному березі річечки, що одна половинить село. Наділ землі тут же мали під город та шмат лугу – десь всього 60 соток. Сіном з цього лугу й корівку не вигодуєш, але все ж – своє помістя.

Працьовиті руки були від роду у Микити – і тесляр, і столяр, і різьбяр. Бджіл кілька вуликів обходжував. Пару коней тримав – в його роботі без коней вже аж ніяк. А робота в селі для майстра завжди знаходилась.

Дружина Аграфіна хазяйнувала на городі, в полі, в хаті та дітей доглядала. Дав їм Бог діточок – що синів, що дочок. Художній хист мала Аграфіна. В селі хто стіни в хаті, або ж піч хотів гарно розмалювати, то за честь вважали, коли за діло погоджувалась взятись майстриня. Ще й писанкарка була визнана. А вже як співала! Що в поле, що з поля йшли дівчата з піснями, в гурті з ними, звісно, – Аграфіна. Дуже ж завзято виводила вона.

Діти пасли корову, коней, гусей. Сини підростуть, гадав батько, буде опора в нелегкій його праці. Взимку батько всю сім'ю згуртовував у артіль з виготовлення дерев'яних ложок. Звезуть вироблене на ярмарок – та й мають за що одягтись та взутись.

Так і жили: в злагоді та більш-меншому достатку, з надією на краще. Та не так сталось, як гадалось. Батька призвали на службу в солдати до царської армії Росії. Добре, що хоч у старшого сина от-от вуса проб'ються. А то як би господині одній з такою сімейкою без батька здужати – п'ятеро ротів? Два роки Микита відносив протерту в окопах на австро-германському фронті солдатську шинель (1915–1917 рр.), а тут – революція!

Як видалась нагода покинути чужину, так і поспішив до сім'ї, в Україну. А вдома ставало щораз гірше рік від року. Худобу прийдешня влада забрала. Добре, що хоч землі для зрослої сім'ї на менш вже ніяк не обділиш.

Скрутні часи настали. На батькову роботу все менший попит. Подались сини Терентій та Андрій на заробітки до Києва.

Аж ген 1933-й – найголодніший рік. Непоганий останній врожай був, та все збіжжя вщент вишкребли і відібрали більшовицькі активісти за наказом своїх ідеологів та "вождів". Навіть на посів жодної зернини не залишили.

Батьки обмінювали на харчі благословенні образи, скриню та інше небагате майно. Хата була обставлена бадиллям кукурудзи та соняшника, щоб зберегти тепло, тож ламали те бадилля, варили і їли. Останню кожушину обміняли на собачу тушку. Що вже тільки не йшло в їжу? Батько копав в лісі і приносив якесь їстівне коріння.

Запросили якось батька на роботу в сусіднє село Верховню. Через деякий час мав вернутись. Щось таки заробив, та додому не доніс… Нагодували його, як велось, за роботу, але раптом попоївши, мабуть, під чарчину, більш-менш ситно, після тривалого голоду заподіяв собі смертельної шкоди – заворот

кишок. Трапилось це лихо вже по дорозі додому. Один йшов. Впав, скоцюрбившись, на дорозі в полі. Від скрути, болю пальцями загрібав і гриз мерзлу землю. Знепритомнів і… замерз. А заробіток – харчі – хтось прибрав. Вже опісля знайшли його тіло. Сповістили знесилену від голоду й хвороб дружину…

Голод вирував у селі. Щоранку вулиці села, подвір'я об'їжджала підвода: збирали померлих від голоду за ніч людей. Складали тіла на підводу і, прикривши рядном, везли на цвинтар. Це й був весь "жалобний ритуал". Якщо й зоставались рідні, то провести в останню путь небіжчика були не в силах. Померлих зсували в одну, заздалегідь вириту, простору яму. Поховали так і батька Микиту, не завозячи, навіть, на прощання на родинне подвір'я.

Не скажеш, хто ж був щасливіший – чи той, кого уже звезли в "братську", чи той, хто залишився терпіти муки болю знесиленого голодом тіла. Не побачити, було, нікого на вулицях. Жевріють голодуючі в хатах, чекаючи останнього часу. Мовчазні, байдужі до всього, як тіні – склялі згорблені постаті, почорнілі обличчя зі впалими зіницями.

Помер від голоду син Іван. Захворів на малярію Андрій, день–другий бився в гарячці, та вже й за його тілом незадовго вранці навідались забирати.

Прийшла черга і за матір'ю. Тихо пішла з життя Аграфіна Левківна. Певно, і сил вже не вистачило благословити дітей. Не залишилось вже кому більш-менш дужому допомогти знести її востаннє на катафалкову підводу. Попухлі дівчатка позабивались по кутках хати.

Кінець? Старша Оксана десь подалась і таки знайшла місце в наймах за їжу. Якої ж ще плати? Потім вийшла заміж. Гарна була дівчина.

Найменшу, Галю, їй і 10 не було, забрали, як сироту, в дитячий будинок. Пощастило і їй вижити.

Зосталась одна без надії вижити в спустілій нетопленій хаті Оля (моя мати). На її щастя приїхала в село з Києва рідна тітка, Марія Юхимівна Ланова, що сестріювала в психіатричній лікарні. Навідалась до Олі – жива ще. Зжалилась. Забили дошками навхрест вікна і двері хати та й подались разом до міста.

Одужавши на тітчиних скудних харчах, сімнадцятирічна Оля знайшла роботу прибиральниці в школі. Де вже там самій вчитись? Потім працювала на кожевеннім заводі в цехах хімічної обробки шкір. Пекельна праця, як то сил вистачало. Та треба ж було на хліб заробляти, ще й місце в гуртожитку виділили.

Вийшла пізніш заміж. Та все, що раніш пережила, не могло не позначитись на здоров'ї материнському, хоч і молодого організму. Вигодувати мене своїм молоком не змогла. Старша сестра, Оксана, на ту пору теж приїхала працювати в Київ і саме в той час народила дочку. Ось і взялась вигодувати своєю груддю і її, і мене.

Голод. 1933 р. – Любомира. – 2002. – №3. – С. 5–7.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШАПЛЮК Тетяни Федорівни,
1904 р. народження
(Київщина)

Тетяна Федорівна була колгоспницею, працювала в ланці.

Восени 1932 року з району прибула комісія з контролю виконання хлібозаготівлі. Ця комісія разом з сільськими активістами ходила з хати до хати по всьому селу. Забирали все до останньої крихти, залишали на голодну смерть вже голодуючих людей. Тетяна Федорівна згадує:

"Дорослі і діти блукали полями, шукаючи випадково залишену картоплю. Якось назбиравши трохи картоплі, мати Тетяна Федорівна згадує: спекла дерунів. Розділили ті деруни на кілька днів. Працюючим у колгоспі варили баланду. В обід люди, ледве переставляючи ноги, йшли до поварихи, а були й такі, що не мали сили і дійти. Тоді їх підводили до стану під руки ті, хто був трохи кріпший. Від голоду люди сильно ослабли. Багато було таких, що лежали пухлими і не рухалися, а мертвих і тих, що вже конали, збирали на підводу і всіх разом вивозили на цвинтар до великої спільної ями. Були навіть випадки, коли помираючі благали не вкидати їх у яму, поки вони ще живі, але ніхто їх не слухав, відповідь була одна: "Не вмер сьогодні, помреш завтра." Мій чоловік також помер з голоду. Його в колгоспі заставили пасти коней. Одного дня, вже будучи зовсім пухлим, він погнав коней у поле, а назад так і не повернувся. Вранці, коли мав іти до колгоспу, мати просила його залишитися вдома, щоб хоч помер у своїй хаті. Не послухав, помер у полі.

Одного дня, коли уповноважена райкому партії по заготівлі хліба Дзюбінська (саме вона керувала в селі хлібозаготівлею), підійшла до колгоспників, я запитала у неї: "Для чого ви забираєте від людей останню зернину, ми ж помремо з голоду?" На що Дзюбінська різко відповіла: "Чорт з вами, нам го́род спасать треба!" Город, тобто міських жителів, потрібно було рятувати, а ми, селяни, мали вмерти з голоду…

Коли ж діждалися жнив, то люди потайки ходили в поле і збирали там колоски, які сушили, лущили і товкли. Отримували таку собі кутю у ступі. Варили потім з неї суп, і це вже допомагало нам вижити. В ті страшні роки голодомору померли від голоду мої найкращі подруги: Катерина, Ївдоха, Параска, інші дівчата та хлопці, а їм тоді було по 16, 17, 20 років.

Коли помер Сталін, то дехто плакав за ним. Вони плакали і запитували у Бога: чому він не здох до голодовки, бо той голодомор, що пережили українські селяни, був штучно створений ним, щоб всіх нас винищити".

Так закінчила свою розповідь Тетяна Федорівна Шаплюк, вона побачила багато горя людського і пережила голодомор, весь вік свій пропрацювала в колгоспі.

Записав М.Таран.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШАПОВАЛ Валентини Федорівни,
1922 р. народження
(с. Бородаївка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Рятувала нас корова. Ми тримали її в другій половині хати, щоб її не вкрали. Але якось не догляділи – пропала. Пішли вранці по слідах і знайшли її далеко за селом. Злодії (а це були люди з сусіднього села) вели її так, щоб не потрапити нікому на очі. Але вже за селом їм назустріч трапилися люди, і ті злодії лишили корову. Отак врятувалася наша корова, а коло неї – і ми.

Ще збирали на річці черепашок, виймали із них оте м'ясо, пересипали гречаною половою (була в нас на горищі), варили і їли.

Люди мерли тисячами. Пам'ятаю залиту дощем дорогу (тоді часто йшли дощі) і людей по баюрах. Ото йде хто слабий, впаде, то вже не встане, так й лежить на землі.

Доводилось їсти листя липи (тоді стигле), листя вишні, хоч і гіркувате, але їсти можна було. На полях збирали якесь коріння, що в нас називають лиснавтою. Сушили його, мололи, клали ще кропиву і пекли коржі, що мали дуже неприємний запах.

Хто не переживав голоду, той не може в повній мірі збагнути всю трагедію, що пережило наше покоління. А безчинству не було меж. Зіставляючи всі факти, можна зробити висновок, що голодовка 33-го була запланованою і заздалегідь підготовленою.

Написала при допомозі старшого брата, якому в той час було 13, і він добре все запам'ятав.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШАПОВАЛ Варвари Антонівни,
1919 р. народження
(с. Жолобок Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

В сім'ї нашій було 8-ро дітей: 2 хлопці та 6 дівчаток. Село було маленьке, спочатку як хутір, а потім зробили як бригаду від Кочережок. Врожай хліба, городини в 1932 р. був непоганий. Їсти та на сівбу зерно залишилось.

Батьки мої в 1930 р. вступили в колгосп. Батьки були бідними, сусіди – заможнішими. В нас була корова, ділянка біля хати. Як почали у колгоспі працювати, стало легше, але наступив голод 1932–1933 років. Зима видалась дуже холодна, ввели велику хлібоздачу, одні мали виконувати, інші накладали великі плани.

Були організовані бригади – декілька возів, запряжених кіньми, на першому возі червоне гасло. Ходили по хатах, шукали захований хліб. Нишпорили скрізь – на горищі, в сараї... Були в них такі щупи, якими вони відшукували, де зарито зерно. В наших сусідів під сливою знайшли лантух із зерном. Так їхнього батька забрали, і ніхто не знав, куди та за що. Забирали не лише зерно, а й городину.

Пам'ятаю, мама були дуже худі, а потім почали пухнути, через деякий час і ми стали пухнути. Бо зваре мати так звану похльобку, нагодує нас, а сама – що лишилось. Багато померло наших сусідів.

3 лютого 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШАПОВАЛЕНКО Раїси Петрівни,
1926 р. народження
(с. Степанівка Лозівського р-ну Харківської обл.)

В ту голодовку мені було 7 років. Нас було четверо дітей у батьків. Наймолодшій дитині – один рік. Я дуже чітко пам'ятаю епізод, коли мама зварила горщик пшона, і коли йшла на роботу, мені, як самій старшій, наказувала погодувати найменшу сестру. Нам цього їсти було не можна. Але коли я починала годувати дитину, то і я, і мої сестри лізли пальцями у горщик і потрошку підбирали смачне пшоно.

Пам'ятаю, як моя мати їздила на Донбас. Вона добре вишивала рушники й наволочки, і міняла їх там на харчі. Одного разу мішок з виміняними харчами вкрали у неї прямо з вікна вагона поїзда. Коли вона прийшла додому і розповіла нам про це, ми всі гірко плакали.

Приходилось їсти і бур'ян, і лободу, і щирицю. В нас була корова, але її нічим було годувати, тому ми ходили різати очерет та якийсь старий бур'ян.

Усі були пухлі. Мерли люди...

2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШВЕЦЬ Валентини Іванівни,
1928 р. народження
(с-ще Рибалки на Дніпропетровщині)

Голод 1933 г. помню хорошо, хотя была и маленькой. А особенно хорошо помню послеголодные годы. Потеряла я тогда четырех сестер, бабушку

и дедушку. Голод начался, когда стали забирать хлеб и отдавать государству. Потом начали забирать и другие продукты, особенно у тех, кто сначала отказывался идти работать в колхозы. Очень много людей умерло. Ели все, что только можно было. Хорошо жили только голова колхоза и уполномоченные. Моя семья, вернее, то, что от нее осталось, ходили просить еду по селам, но люди ничего нам не давали, так как у них самих ничего не было.

Записала В.Безбатько.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШЕВЧЕНКО Анастасії

(м. Макіївка Донецької обл.)

"У наших батьків до голодомору було четверо дітей: мої брати, 1924 та 1930 років народження, сестра з 1928 року і я. Після 33-го з усієї родини лишилися тільки я та мати," – ділиться спогадами про події жахливих років *Анастасія Шевченко*, 1926 року народження, яка мешкала *в селі Розаліївка Київської області*.

– До організації колгоспу люди в селі жили добре. Хто не лінувався й працював, мав усе. Мати розповідала, що в нас була пара коней, дві корови, свині, кури, гуси – гарне господарство. Але колгоспи забрали все. Приїхали на семи возах, вигребли зерно, з погреба – картоплю та соління. Все, що можна було вивезти з хати, – подушки, постіль, навіть брудну білизну з ліжок зняли. Дорогою її викинули. Щоб вижити, батько викопував корінці з лопухів, мати варила суп з трави та листя. Я не знаю, як ми з матір'ю вижили. Харчувалися, як усі.

Навесні посходило жито, піду на город, нарву зелених колосків і цілий день їх жую. Гадаю, саме це мене врятувало. А мати пішла працювати в колгосп – годувала свиней. Звідти інколи приносила пригорщу свинячого корму – крала, коли ніхто не бачив. Вдома ту дерть змішувала з корінням лопухів і таку "страву" їли.

У нашому селі вимирали цілі сім'ї. Померлих прикопували в городі, а в кого був візок, відвозили на кладовище. Але не ховали, а просто скидали на купи. Були випадки, коли зі "свіжих" мерців зрізали м'ясо і варили. Вмирали, просто на ходу – йде по дорозі людина, впала й померла. А хто йшов слідом, кидався зрізати м'ясо.

У маминої сестри було семеро дітей. Після голодомору лишилася тільки одна дівчинка. Мама її забрала до нас. Так ми і виживали рештками двох колись великих родин.

Записав О. Філін.
Сільська школа. – 1999. – №43–44. – 27 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШЕВЧЕНКО Ганни Тарасівни,
1923 року народження,
(с. Вільшанська Новоселиця Гребінківського р-ну Київської обл.)

Мій батько, Шевченко Тарас Лукович, залишився сиротою з дитячих літ. Коли йому було 11 років, помер його батько, а в сімнадцять померла і мати. Було в батька дві десятини землі, а після смерті його діда, Кузьми, перейшла йому ще одна десятина, стало вже три десятини. В господарстві моїх батьків була корова, пара коней і різний реманент. В новій клуні стояла віялка-сортіровка, яку потім забрали до колгоспу.

Коли розпочалася колективізація, батько категорично відмовився вступати до колгоспу і заявив, що буде господарювати одноосібно. За це обклали його високими податками. В 1932 році він повинен був здати державі 300 пудів зерна. Важко було йому, але податок вніс повністю. Тоді його знову обклали податком, вже, нібито, додатковою хлібопоставкою. Вносити ще і цей податок вже було нічим. Невдовзі з'явилися активісти, вигребли з хати все, що можна було їсти, а батька заарештували і відправили до Білоцерківської тюрми. Мати і нас, четверо дітей, зосталися без будь-яких засобів на прожиття. Пізніше влада відібрала і продала за п'ятдесят карбованців нашу хату. Дякувати родичам, вони викупили для нас нашу хату. Головою сільради тоді був Тарнавський Пилип Іванович.

Через півроку додому повернувся з тюрми наш батько. Він пішов працювати у Митницький радгосп, а мати і моя старша сестра вже працювали в колгоспі. З ними ходив на роботу до колгоспу і мій старший брат, а я і молодший брат сиділи вдома.

У нашого сусіда Степана в голодовку вимерла вся сім'я. Степан вижив тільки тому, що їв своїх померлих родичів, коли хтось помирав, він відрізав у мерця стегно і споживав. Коли всі померли, дядько Степан жив сам. Якось прийшов сусіда до нас і став просити горщик, щоб зварити суп з трьох картоплин, що нібито в нього збереглися. Узяв і мене з собою, аби я йому почистила ту картоплю. Коли я зайшла до Степанової хати, то побачила, що піч нетоплена, а дядько швиденько замкнув двері, виніс з комірчини косу і почав її гострити. Враз мені стало страшно, і я почала кричати. Мене почула мати і прибігла до хати, але сусід її не впускав. Вже вдвох з мамою ми кричали і кликали людей на допомогу. Збіглися люди, прийшли із сільради і відкрили хату. В Степановій хаті знайшли тоді голови і кістки людські. Дядька Степана заарештували.

Після цієї страшної події батько поробив ставні на вікна, і мене з братом Іваном стали зачиняти в хаті. Таким чином залишилися живими.

Записав М.Таран.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШЕВЧЕНКА Івана Гордійовича,
1929 р. народження
(с. Вільне Новомосковського р-ну Дніпропетровські обл.)

В нашій сім'ї бідних селян було восьмеро дітей – п'ятеро дівчат і три хлопчики. Жили в маленькій хатинці. Під час голодомору 1932–1933 рр. в сім'ї померла мати та чотири молодші сестри. Це був жахливий та страшний період. Вимерло майже півсела.

Життя двох братів та батька забрала війна. Після війни пішов я працювати в колгосп. Треба було годувати як себе, так і молодшу сестру. Удвох з нею ми й вижили в роки страшної засухи 1946–1947 рр. Під час післявоєнного голоду в селі вмирали по 3–4 людини на тиждень.

Рятувалися від голоду по-різному. Варили та їли кукурудзу, перемелювали її зерна та готували щось подібне до мамалиги. Варили дещо схоже на борщ з буряків і щавлю. Їли різні трави: кропиву, лопухи, калачики. Вживали у їжу листя дерев, різне коріння. Тим, хто працював у колгоспі, видавали по 150–200 г хліба. 1947 рік був вже врожайним, але люди вмирали.

1996 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШЕЙКА Дмитра
(м. Макіївка Донецької обл.)

"Моїй бабусі було 8 років, а вона досі пам'ятає, як збирала мох і лободу. В сім'ї ще залишалася корова, яку інакше, ніж "Спасителька", ніхто й не називав. А в селі вже майже зовсім не стало ні птахів, ні котів, ні собак – усе поїли. Навіть миші і щурі, яких тоді було безліч, кудись зникли. Час від часу навідувались комсомольські бригади, перевертали все, а що знаходили, забирали з собою. Хазяїв змушували перетрушувати солому, а деколи навіть розпорювали подушки та матраци. А ще комсомольці збирали і закопували трупи.

Якось бабуся побачила, як змучені від непосильної праці комсомольці лежать під деревом, а трактор їздить прямо по трупах і зіштовхує те, що від них залишилося, в яму. Потім засипає її".

Освіта України. – 1998. – 25 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШЕЛЕПУН Ганни Омелянівни,
1894 р. народження

(с. Березка Шепетівського р-ну Вінницької (нині Хмельницька) обл.)

В 1933 році був страшний голод. Не було чого їсти. Коли було літо, і дозрівали буряки, то вже це добре. Перебирали ми ці колгоспні буряки, потім декілька забирали додому (бо картоплі зовсім не було), різали ще маленькі бурячки (саме листячко) дрібненько, засипали в чугунець, заливали трошки водою, ще засипали дерть (крупа така була, що свиням, зараз свині і кролі таке їдять), так оце ми таке їли, варили такий куліш.

Рвали кінський щавель, кропиву, лободу і варили борщі, не було ні хліба, ні сала, нічого, і їли таке, що зараз і свиня, ніяка геть тварина і не підійде до тієї їжі.

Люди пухли з голоду, спочатку в них надувалися животи, ноги ставали такими налитими і пухлими, що аж блищали. Людина втрачала спосіб двигатись. Багато-багато людей в нашому селі повмирало. Були такі люди, у яких не було дерті. Вмирали діти, немічні старі люди. Багато маленьких повмирало в тих сім'ях, де було багато дітей.

Моїм дітям було: синам 7 і 4, дочкам 9 і 5 років. І я вигодувала всіх своїх дітей. Їли тільки, щоб набить животи.

Робили галушки з крупи – комбікорму, що для свиней місять, робили ось з цього галушки, лили туди воду і ліпили. Люди їли таке, що страшно і згадать. З берези збирали бруньки (коли розпускається береза), заливали водою і пили як чай. Ловили ховрахів, що в нори збирають зерно. Так люди знаходили дірки і виловлювали цих сусликів. Кротів знаходили, де крот нариє ямку, стояли з лопатою і ловили, вбивали, здирали шкуру і їли м'ясо.

Не доведи, Господи, такому статися. Зараз і страшно згадать про це. Це люди деякі кажуть, що нема що їсти, а я кажу, що все, все є, тільки з жиру бісяться.

Ми місили полову, замішували її і пекли такі булочки, паляничкі, все у рот пхали, тому що їсти хотіли. А зараз усе, усе є.

Записав Н.Янюк.
1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШЕЛЕСТ Ганни Мехтодіївни,
1924 р. народження

(смт. Просяна Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я ніколи не забуду ті страшні роки і ті страшні події. Нас в сім'ї було 4 дітей, з них 2 померли. Померла і мама. Пам'ятаю, як тато приніс конячу ногу, вона була

дуже вонюча і змерзла, але ми її їли з задоволенням, неначе то був якийсь делікатес. Ми ходили на поле, збирали мерзлу картоплю, їли ховрахів, собак, котів.

Пам'ятаю один жахливий випадок. Наша сусідка зарубала свого 3-річного сина, зварила і з'їла його. Ще я не забуду, як у нас шукали хліб та інші продукти, роздовбали нам всю долівку, розламали піч, побили тата. То були нелюди. Я й зараз зі сльозами на очах згадую ті роки. Згадую, які страшні на вигляд були тоді люди – чорні, пухлі з голоду, як примари. Вони ходили з одного кутка села в інший в пошуках їжі. Я та татко з братом ледве врятувались.

Записав Є.Гашій.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШЕПЕЛЬСЬКОГО Володимира Івановича

(с. Пилявка Старосинявського р-ну Вінницької (нині Хмельницька) обл.)

У нашій родині Шепельських, як розповідала мені мама, було 14 дітей, і всі вони в роки голодомору, в 1933-му, вимерли. Усіх їх звозили підводою на цвинтар, скидали в одну яму і засипали землею. Не так давно, років десять тому, на цьому місці я встановив металевий хрест, який виготовив власноруч, вирубав чагарники і кущі та огородив місце вічного спокою усіх пилявчан, що померли в роки голодомору.

За багато років тут вперше відправлено панахиду і запалено свічки пам'яті.

Запис: Я.Пересвіт.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШЕПІЛОВОЇ Серафими Андріївни,
1920 р. народження

(м. Дніпропетровськ)

Родилась я в с.Галогузовке на Житомирщине. В семье, где было 19 (!!!) детей, была самой младшей. Родители в колхозе не работали. Мать растила детей, отец возделывал полгектара принадлежавшей нам земли.

Ужас последствий коллективизации 30-х годов хорошо помню. Молотовская комиссия по плану хлебозаготовок вывезла фактически все зерно из Украины. В первый год голодовки были съедены все домашние животные. В зимнее время, когда было невозможно питаться клевером, липовыми листьями, ловили мышей,

крыс, собак, кошек. Зиму 1933 г. вспоминаю с ужасом. Чтобы как-то поддержать свой организм, люди прибегали к самому страшному – людоедству. Люди боялись поодиночке выходить на улицу, матери не отпускали от себя своих детей ни на шаг, потому что люди бесследно исчезали. Бывали случаи, что поедали и свежие трупы недавно умерших животных, а иногда и людей. Вырваться из села было невозможно, не было паспортов. Тот голод удалось пережить 12 детям и матери.

В 1947 г. я уехала по вызову в г.Днепропетровск к дочери председателя колхоза присматривать за малышом. Тут и осталась. Вышла замуж, родила двух сыновей. Настоящим своим довольна.

Надеюсь, что прошлое никогда не повторится.

2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШЕРЕМЕТ Єви Романівни,
1926 р. народження
(с. Радянське Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Я народилася в с.Радянському. В сім'ї було п'ятеро дітей. З початком радянської влади в нас забрали двох наших коней, але корову залишили. Перед тим, як почався голод у 1933 р., миші натаскали великі гори трави, яку в народі називали "мишій", що викидала невеликі колоски, і присипали землею. Саме цим "мишієм" люди і спасалися взимку, розкопували цю траву, додавали зерна трави, доповнювали цей збір ягодами пасльону й інших трав. Зерна "мишію" розтирали на круподерці і робили з них хлібці. Цим і спасалися. Корова давала дуже мало молока, з нього мати робила сметану, а з віяного молока варили юшку, а мати їхала в город і міняла сметану на хліб й привозила додому. Тоді дуже рідко, але все ж таки мали можливість їсти хліб. Самий старший брат робив у колгоспі, але за роботу йому там ставили лише "палички" – трудодні.

Записала Г.Криворотько.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШИНКАРЕНКА Івана Павловича,
1920 р. народження
(с. Вербки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Голод в Вербках начался осенью 1933 г. Жить было очень тяжело. Когда я уже вырос и стал понимать все причины и последствия голода, то узнал, что

в эти страшные годы погибла почти третья часть жителей деревни. Интересно, что соседние села и хутора почти не ощутили голода.

Помню, что постоянно не было чего поесть. Мы постоянно плакали и просили у мамы покушать. А ели все, что только можно было: траву, различные семена, ягоды, картофельные очистки. Осенью ходили на колхозное поле, собирали оставшуюся там картошку. Когда же в колхозе запретили собирать картофель, то родители ходили на поле ночью. Собирали мерзлый картофель даже в декабре, когда уже был сильный мороз и лежал снег. Были случаи, что люди даже умирали на поле от мороза.

Власти забирали у людей все запасы продуктов и скотину. Кому удалось что-то спрятать, те еще кое-как держались. Особенно хорошо было тем семьям, у которых была корова. Но к зиме 1933 г. практически у всех отобрали коров, или же их пришлось зарезать, т.к. кормить скотину было нечем.

Все семьи должны были сдавать часть урожая в колхоз. Кто не мог это делать, попадал на “черную доску”. А того урожая, который мы собрали летом-осенью 1933 г., не хватало даже нам, не то, чтобы еще сдавать.

Помню, что ели каждый день одно и то же – похлебку, которую варила мама так: на ведро воды бросала стакан (редко 2 стакана) перловой или ячневой крупы; оладушки из лободы считались праздничной едой. Весной, когда появилась первая трава и почки на деревьях – все поедалось. А зимой доходило до того, что ловили и забивали даже кошек и собак. От такого питания у меня часто болел желудок, случались болевые приступы.

Зимой 1933 г. были самые (из-за сильных морозов) страшные дни. Люди гибли не только от голода, но и от холода. Топить было практически нечем. Ночью спали одетыми.

Записала Т.Абдилдаєва.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШИНКОЛИ Павла Антоновича,
1907 р. народження
(с. Новопавлівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.)

Народився я у с.Новопавлівці в родині, яка налічувала 10 осіб. *Працював шофером у м.Запоріжжі.* Колгоспники в той час жили городиною, домішуючи полову, товчені кукурудзяні качани. Наприкінці 1932 р. в Запоріжжі під кожними дверима за день переходило поодинці по 10–20 селян, просили їсти. По всіх смітниках цілими днями довбалися голодні селяни, шукаючи

недоїдків (яких не було, бо й міське населення жило на злиденному пайку по картках).

На початку 1932 р. звичайними стали випадки, коли до лікарень привозили людей, які умирали з голоду. Молодша сестра їздила у Москву, звідки привезла печеного хліба, пшона та гречаної крупи. В рідному селі померла старша сестра з чоловіком і 6-річним сином Степаном. У березні 1933 р. лише в нашому кутку вимерло 14 сімей.

Усе зерно вивезли з-під молотарки, а потім ходили з обшуком по селу, забирали все, що у кого було, навіть у горщиках – квасолю, горох, сочевицю, навіть насіння з кавунів, динь та огірків.

Хто ще мав хоч що-небудь їсти, той їв вночі, ховаючись, щоб ніхто не побачив. Розповім про один з випадків. Селянина Прокопа Мостового розкуркулили. Хотів вступити до колгоспу – не прийняли. У грудні 1932 р. знову прийшли забирати хліб, якого вже не було. Порозбивали в хаті вікна, двері та піч, хазяїна забрали, і його потім ніхто не бачив. Через 2 тижні прийшли знову до його жінки, яка залишилась з трьома дітьми. Жінка відповіла, що у неї з дітьми немає нічого, навіть поїсти. Тоді вони викопали яму, поставили її в яму і почали засипати землею. Жінка збожеволіла, а троє її дітей вмерли від голоду.

У 1933 р. в Новопавлівці вимерло 10–15% мешканців, приблизно 1000–1200 людей, і то лише через те, що воно лежало недалеко від великих промислових центрів.

Записав О.Гайдар.
1998 р.

✦ ✦ ✦

ШИХОВЦЕВ Микола

(м. Ізюм Харківської обл.)

ЧОРНІ СУХАРІ З СІЛЛЮ

Знаю з розповіді матері, що її батько, Федір Слабун, який жив із сім'єю в с.Бабариківка Балаклійського р-ну на Харківщині, помер голодною смертю 1933 р., бо більшовики забрали з його комори весь хліб. Так покарали за відмову вступати до колгоспу. Навіть на горищі віником підмели й забрали все до останньої зернини, дарма що двоє синів на колінах просили нелюдів залишити їм бодай невеликий лантух вівса. Не залишили. Тож разом з батьком померли й сини.

Народна газета. – 1997. – № 18.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШИШАЦЬКОГО Сергія Степановича,

1924 р. народження

(м. Дніпропетровськ)

Голод я пережив у селі Щербинівка Кобеляцького району на Полтавщині. Наша сім'я була з 5 чоловік: батько, мати, я та мої сестра і брат, молодші за мене.

Батько працював бригадиром у колгоспі.

Було в нас 2 коня, пара волів, корова з тьолкою, двоє поросят. Був каток, в нього запрягали коня, 2 плуга, 2 борони, сівалка, віялка. В 1932 году все забрали у колгосп. Батько мав 40 га землі, пахотної – 30 га. Землю забрали, оставили 99 соток. І то нам землі оставили більше, чим другим, тому що председатель колхоза був наш кум.

В селі був председатель з району, то він в обшуках не брав участі, а розсилав своїх помічників, котрі були нашими односельчанами. Ховали селяни хліб, де могли. Закопували в землю. Ми закопали там, де була корова, під дерев'яним полом засипали зерно. Люди закопували в степу, у дворі. Але знаходили все. Шукали довгим шупом під полом, в землі. Якщо чоловік не хотів іти в колгосп працювати, його заставляли, аж до того, що забирали останній одяг. Приходили до хати і виносили все, навіть хліб, що був у печі. Рятуючись від голоду, люди ховали зерно. Міняли одежу і посуд на зерно, продукти і для цього їздили в Полтаву. Виїжджали у міста працювати. Той, хто не вступав у колгосп, втрачав усе. В селі було 2 сім'ї, котрі в колгосп не вступили, у них забрали навіть хату. Люди строїли землянки, бо ніде було жить. Хати віддавали на колгоспні потреби, під клуби, ін.

Усіх померлих від голоду збирали на підводу й хоронили в ямах. Померла приблизно 1/3 людей села.

Школи працювали. Я в школу ходив. Раз на день в школі дітям давали якусь баланду (крупа чим-то примащена), або куліш. В школу ходили не всі, тому що ні в що було вдягтися. Школа була одна на 4 села, за 5 км від нашого. Важко було ходити в школу, діти часто хворіли.

Була в селі сім'я, що не хотіла вступати в колгосп. До них прийшли забирать хліб, й за те, що син хотів втекти з харчами, його вбили на очах у матері.

Люди взимку варили і їли гілки з дерев, весною варили траву – будь-яку, що тільки з'являлась. Кіз і овець в колгосп не забирали, і люди з них і жили. Умирало більше стариків, вони сильніше страждали від голоду. У нас були сусіди: дідусь й бабуся. Та у них руки й ноги були пухлі від голоду, і я пам'ятаю, як вони сиділи на лавочці біля хати і вже ждали своєї смерті.

Три роки після голоду у нас не було нічого.

Після голоду – хвороби, було таке відчуття, що ми нікому не потрібні. Лозунг "Человєк человєку – волк" на той час підходив найбільше. Була велика жорстокість.

Записала Г.Савчук.
2001 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШКІЛЬ (у дівоцтві ЧОРНУХА) Параски Григорівни,
1928 р. народження
(м. Львів)

Родилась я в селе Подвирки Дергачивского района Харьковской области в бедной семье, где на тот момент было уже пятеро детей (2 мальчика и 3 девочки). Жили мы в 5 км от города; в основном, люди имели работу в городе. Мой отец работал сторожем, охранял магазины.

Дома у нас была корова, двое телят, свинья и поросенок, около 15 кур. Лошади у нас никогда не было. А у кого была – заставляли идти в колхоз или сдать лошадь. Если в доме было 2 коровы, одну надо было обязательно сдать. Земли, как таковой, было мало, только та, что около дома (приблизительно 6 соток). И так же – у всех в селе, все были безземельные во время голода.

У мамы были изделия из золота, и немало. Они ей достались от ее матери, и все они ушли во время голода. В городе был так называемый торгсин, вроде ломбарда, и там золото меняли на продукты, муку.

В семье в это время было 8 человек, было голодно, но никто из нас не умер. Из рассказов старших, среди умерших в нашем селе от голода также не было раскулаченных.

Колхоз у нас состоял из 50 человек, т.к земли он имел очень мало, около 200–300 гектаров. Стадо скота было уже до 40 голов.

Плохонький трактор наш колхоз получил уже перед войной, и тот все годы войны простоял в поле.

Не все односельчане страдали от голода. Например, напротив нас жили люди, у которых не было детей, и они не голодали.

Голод в селе длился около 1,5 года. Самым тяжелым для нашей семьи были последние месяцы голода. Но никто в селе не умер, потому что все помогали друг другу, чем могли. Например, председатель колхоза давал подводу возить в город натурпродукты для продажи. Затем там покупали муку, соль, спички, крупу, мыло.

У нас в селе была школа. Там работала одна-единственная учительница Полина Поликарповна. Она жила со своим мужем – доктором. Детей у них не

было, но все равно им было тяжелее всех, т. к. не было земли. Все село им помогало, носили продукты.

В отношении того, что было с детьми. Возле нашего села Подворки или Куряж Дергачевского района Харьковской области был монастырь, в котором позже А.С. Макаренко создал детскую трудовую колонию им. Горького. Там жили дети, которые потеряли родителей во время гражданской войны и голода. На период голода в колонии было много детей (500 и более).

Это уже я помню очень хорошо, т.к. выглядывая через забор нашей хаты, мы смотрели, как они шли рядами в пионерский лагерь в лесу, одетые в чистую и красивую форму с галстуками. Шли они сытые, веселые с музыкой и песнями, и, конечно, нам было завидно, т.к. и после голода нам жилось очень плохо, ведь семья все увеличивалась, а работник был один.

Есть такой очевидец голода 1932–1933 годов – Коротенко Мыкола, проживающий по адресу: Харьковская область, Дергачевский район, село Подворки. Он рос в той колонии. Вышел из нее перед войной по возрасту, а так как не хотел учиться и все время убегал оттуда, – остался безграмотным. А учиться там были большие возможности. В колонии были школа, клуб, всевозможные мастерские для девочек и мальчиков, специальности можно было приобрести любые. Даже музыке обучали, всегда были слышны звуки музыки.

Записала А.Остапова.
2002 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШКЛЯРУК Євгенії,
1922 р. народження
(м. Макіївка Донецької обл.)

Голод пережила у с.Буринці Ярмолинецького р-ну Вінницької (нині Хмельницька) обл.

У наших батьків було шестеро дітей. Найстарші – Михайло і Поля – навчалися в тодішньому обласному центрі – Кам'янець-Подільську. Вони часто приїздили додому, бо в місті було зовсім голодно, нічого їсти. Взимку батько і мати кілька разів збирали домашні цінні речі і носили їх в далекі села вимінювати на харчі. З тих походів завжди приносили трохи картоплі та борошна (чомусь дивувало, що те борошно було, як дорожня порохня). Але роздобутих продуктів вистачало на кілька днів.

Дуже виручала корова. Худюща, як скелет, обтягнутий шкірою, вона давала хоч трохи молока. Найменший брат Степан (тоді йому було вісім років) узимку голодував найбільше. Він не міг їсти молочних продуктів: від них у нього на тілі з'являвся висип.

Голод торкнувся як колгоспників, так і одноосібників. Але колгоспники постраждали більше. Вступаючи до колгоспу, селянин передавав до колективного господарства все майно та худобу. Отже, на власне господарство сподіватися не доводилося, як і на те, що вдасться продати щось із майна.

Кожем'яка Оксана. Щоб урятувати своє немовля від голоду, жінка годувала його власною кров'ю. – Сільська школа. – 2002. – № 43–44. – 27 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШКОДЕНКА Петра Івановича,
1928 р. народження
(с-ще Кірове Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.)

Жилось нам дуже важко. Будь-яку їжу ділили на всіх. Їли мерзлу картоплю. Як достигла пшениця, збирали колоски, їли буряки, лободу. Коли батьки діставали десь трохи пшениці, то для нас було святом.

Люди їли ховрахів, собак. Був такий випадок, що чоловіки вкрали з колгоспу бичка і з'їли. Наступного дня за ними приїхали, і більше я їх не бачив.

Дуже тяжко пережила той голод наша сім'я. Померла моя старша сестричка.

Записав Г.Повшедній.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШКУРЕНКО Катерини Сидорівни,
1909 р. народження
(с. Шандрівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

В голодные дни 1933 г. я жила на Донбассе. Мне было 24 года, воспитывала сына, работала начальником механического завода. Нашей семье было немного легче, чем другим, так как на работе выдавали небольшие пайки. Иногда мы помогали соседям – у них была большая семья. Они питались листьями, варили траву, парили лободу, козельки. Но зимой холод и голод сморил пятерых детей.

В нашем доме был случай каннибализма. Случалось, что родители ночью убивали самого маленького ребенка, чтобы прокормить всех остальных. Это вызывало ужас у окружающих. Дети иногда выходили во двор, а там сидит тетя, а они и спрашивают: "Почему она такая толстая, все сидит и сидит, даже не разговаривает?" Через несколько дней эта тетя умерла. И таких случаев было много.

[Підпис] К.Шкуренко
2000 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШКУРКО Анастасії Кіндратівни,
1923 р. народження
(с. Манвелівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.)

Родом я з с.Преображенівки Васильківського р-ну. Там пережила голодомор 1932–33 рр. З тих пір лишилася здоров'я. Як батьки повмирали, зосталося нас двоє малих – я та брат, на 2 роки старший за мене. Пам'ятаю, як приходили до нас в хату шукати хліба, шпигали залізними, як шпаги, палками в землю, чи, бува, де не сховали хліба. Ми з братом нікому не були потрібні, їли бур'ян у полі, листя з дерев. Якось йшли з поля, на якому росла кукурудза, зірвали по молодому качану, сіли і їмо. Тут, не знаю звідки, з'явився бригадир, який почав нас бити за те, що поїдаємо колгоспний посів.

Ми з братом були дуже бідні, красти боялись, а працювати ще не могли, бо були малими ще й безсилими. Хату нашу спустошили, шукаючи зерно. Я й досі пам'ятаю тих, хто грабував нас. Їх вже немає, а в душі й досі на них така злість та ненависть! І в смерті своїх рідних (мами і тата) я звинувачую саме їх. Де тато мій помер, не знаю, бо його забрали за невиконання хлібоздачі. Мабуть, там десь і помер. Мама вмерла на наших з братом очах, а для нас це було й не дивним, бо коло нас і по двоє і по троє людей разом умирали. І кидали всіх в одну могилу без трун.

Записала О.Вороненко.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШКУРКО (у дівоцтві ДЕНИСЕНКО) Галини Кузьмівни,
1921 р. народження
(м. Харків)

За підписами моїх двох молодших сестер (Олени Мегель та Марії Татаренко, (охтирчанок, як і я) 23 роки тому я вже писала свої спомини про цей страшний час.

Більш докладні згадки я послала в газету "Темп" ХТЗ, але редактор М. Мішин власноруч відмовив у друкуванні (під приводом того, що густо, дрібно написано). А керівник харківської демократичної партії В.Я.Сватенко, кому мій син передав рукопис, не міг згадати, куди подів…

Сьогодні напишу дуже коротко – правду і тільки правду. Моє покоління перестраждало, пережило три затяжні голодомори: в 20-х роках, в 30-х, в 40-х (воєнних і післявоєнних). Немає роботи, немає зарплати, немає продуктів, немає хлібних карточок, немає товарів, немає ліків… Надіємось, що до 4-го не дійде.

При першому радянському голодоморі з 10 моїх тіточок і дядів вижило лише 5. Батьки розповідали, як їли і птахів, і кішок, і мишей, і собак…

У війну дехто грабував розбиті і покинуті магазини, на короткий час мав якусь їжу і що продати. Кузена Ліза шила якісь речі і продавала. Кузени Валентин і Толя навчились варити мило, робити свічки. Продавалось з дому все, що можна, задурно. Олена, Ліза і другі їздили "на мєнку" в різні села, поїздами (без квитків, ясно) або на тачці, або на санчатах, багато кілометрів (і взимку!) везли свій небагатий скарб, щоб виміняти на якісь продукти в селі. Топливо шукали на станціях, ламали дерева, паркани. Сутужно було з водою. Ховались від німців…

Після війни голодування продовжувалось. Я вчилась і працювала на пошті, платила за куток у родичів, їла раз в день, а інколи і по тижню нічого не їла, або стакан насіння, або шматок макухи… Грошей не вистачало, товарів не було, за ними, як і за хлібом по талонах, треба було вистоювати довгі черги, іноді і не один день, по черзі змінюючи один одного вдень і в ніч членами сім'ї. При НЕПі, пам'ятаємо, розвивалась торгівля індивідуальна, приватна праця, голод кінчався.

В 30-х роках почалась колективізація, індустріалізація, знищення "кулака" як класу". Ми жили тоді біля Південної залізниці (на вул. Слов'янській, 9). Бачили і пережили голодомор. Без ліків, з поганими харчами – і мама передчасно померла. Батько важко в три зміни працював на ХТЗ, часто без заробітку… Картоплю не чистили для економії… Інколи на м'ясокомбінаті або на кагатах вдавалось щось заробити. Продали вишивки, скатертини, посуд…

В нашому дворі щоранку з'являлись приїжджі селяни, які шукали роботи, порятунку, хліба в місті, підкидали дітей в дитячі будинки, міліцію, в багаті родини… Десятки пухлих, помираючих людей щоденно бачили ми в нашому дворі. Інколи не могли ми, діти, йти до школи (№ 25), бо трупи завалювали хвіртку, і по кілька днів двірники їх не вивозили…

А через дорогу, навпроти нашого жеківського будинку знаходилась в'язниця. Була в'язниця і на Холодній Горі, теж недалеко від Південної залізниці. Ув'язнених селян, так званих розкуркулених, переганяли колонами з тюрми в тюрму, з вагонів у вагони… Це було сумне видовище. Худі, голодні, небриті, подавлені, в старому одязі, розбитому взутті, з маленькими торбинками. Вночі і вдень їх кудись гнали, поганяли, вистроювали, переміщали, переганяли на вокзал, гнали з вокзалу в тюрму…

Наш дідусь, кріпкого козацького роду хлібороб, з охтирської Гусинки, Денисенко Іван Кирилович, в 1931–33 роки переживав у нас. Його, без однієї ноги із-за травми на косарці, ми дуже жаліли і любили. Його падчериця Марія переживала голодування в Охтирці. Мама її померла з голоду, а сама дівчина залишилась з 3 класами освіти, майже сліпа із-за виснаження і сліз, поїхала в Макіївку, де і пропрацювала все життя на шахті та вкладаючи асфальтний бетон та булижники, живучи в гуртожитку…

Ми з сестрами пам'ятаємо розповіді батька, Кузьми Івановича Денисенка. Поїхав він в ті голодні роки в Охтирку. Зайшов до одних родичів і знайомих, до

других… Пустка… Пороз'їхались, розбрелись хто куди, повмирали… Багато родичів (Рузе, Карабанки, Лисенки) у нас переховувались від голоду і "чорного ворона", який ночами все частіше ловив "ворогів народу". Зайшов до старого приятеля. Помітив, що той не був йому радий. Коли приятель вийшов на хвилинку в сіни, тато підняв ковдру на сундуку і побачив страшну картину: лежали трупи його двох дітей з порізами. Батько злякався, щоб і його не спіткала така участь, і вибіг з хати… Не раз він розповідав про той жах і довго хитав головою, згадував Тараса…

Весною дідуся потягло до своєї підсліпуватої хатинки. В дорогу ми дали йому трохи "пряників" з остюками, жовтого цукру з брудом ("Нічого" – казав, – "бруд залишиться на дні чаю"). Вскорі він помер, самотній, розпухлий – жертва 1933 року.

Біля нашого двору був маленький кіоск з оселедцями "Івасі" та чекушками, осьмушками горілки, інколи тараньками. Там збирались алкаші, гострослови, дисиденти, як ми тепер кажемо. Пам'ятаю, як вони кляли проклятий уряд, де "черву черва поїдає"; говорили, оглядаючись, анекдоти "від Радека", як казали, всякі інтимності про урядовців, кляли брехливе вихваляюче радіо… Дитяча цупка пам'ять запам'ятала такі вірші:

"Встань, Ленін, подивись,
До чого ми дожились.
Ні корови, ні свині.
Лише Сталін на стіні.
Мати в СОЗі, батько в СОЗі,
Діти лазять по дорозі.
Як побачать гепеу,
То тікають в кропиву.
Один день – трудодень.
Дайте хліба хоч на день…
А ми свій вуголь та пшеницю все шлем на заграницю".

Ось такі деякі спомини дитинства, політшколи. Хай не повториться таке ніколи.

1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШЛЯХОВОЇ Марії Юхимівни,

1914 р. народження

(с. Мало-Михайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.)

В 1933 р. я жила у с.Зелений Гай Васильківського р-ну. Село було засноване у 1921 р. вихідцями з с. Мало-Михайлівки. Назву одержало від бажання перших поселенців перетворити своє село в квітучий зелений куток – зелений гай, яким воно невдовзі і стало. Першими поселенцями були Скляр Яків, Опанасенко

Тимофій, Касян Василь, Корінь Арсентій та ін. Всього налічувалося спочатку 58 дворів. 1921 р. почали створюватися кустарні артілі: цегельно-черепична (з 10 господарств), борошняно-олійна (з 8 господарств). Організаторами цих артілей були Солоп Тимофій Самсонович, Прокопець Іван Іванович. 1921 р. почали селяни об'єднуватися в товариство по спільній обробці землі, а через рік утворилася сільськогосподарська артіль ім. Комінтерну. 1931 р. до колгоспу ім.Комінтерну влилися ще колгоспи "Новий світ" (с. Довге) і "Широке роздолля" (с. Широке).

В 1932 р. уповноважений з району вимагав здавати державі зерно за наміченим планом. Здали все до зернини, але плану не виконали. Тоді уповноважені почали ходити по хатах і забирати навіть те, що вродило на власних городах. В нашій сім'ї було восьмеро чоловік. Двоє дорослих і шестеро дітей. Не всі вижили, бо наприкінці зими в нас уже нічого не було. Взимку померли двоє найменших братів – Степан і Федір, яким було 5 і 7 років. Десятирічного Григорія, щоб не вмер з голоду, відвезли в с.Красногорівку до двоюрідної сестри, яка влаштувала його на роботу до пекарні. Весною, як тільки з'явилася робота в полі, всі члени сім'ї пішли працювати, бо тим, хто працював, давали раз у день їсти. Скільки радощів було, коли зацвіла акація! Йдемо з роботи, понаїдаємося квітів і такі раді, що хоч трохи голод відступає. А ввечері мати парила лободу, обмішувала борошном і пекла млинці. Од них терпло в роті, та все одно їли, бо більше не було чого чекати, їли в той час березку, калачики, а коли почала дозрівати пшениця, то ходили красти колоски, які тут же м'яли і їли. Пам'ятаю, як настраждалися ми без матусі, бо восени вона ходила на тік перебирати качани. А одного разу, щоб принести дітям щось поїсти, заховала в кишеню 3 качани, але токовий побачив і забрав їх, а матір забрали в тюрму на 2 місяця. Пригадую і наших сусідів – сім'ю Касянів. Сім'я у них була велика і бідна, 10 чоловік. Взимку 1932–1933 рр. всі померли, крім однієї дівчинки, яку звали Марійкою. Її знайшли саму в хаті, а потім відправили до інтернату. Батько цієї дівчинки пішов у с.Заливне до родичів щось випросити для дітей та по дорозі помер з голоду. Пригадую і сім'ю Оксанченків, в якій було 6 чоловік. З них 2 найменших померло, а останні розбрелися, хто куди. Мати пішла на Донбас просити милостиню, у дорозі і померла.

Записав А.Ванжа.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШОВКАНЬ Ольги Онисимівни,
1919 р. народження
(Дніпропетровщина)

Сім'я наша була – 8 чоловік. У 1933-му я ходила в 6-й клас. Була корова – єдине спасіння. Недалеко від хати жив Бурхан, у нього був закопаний і закритий

соломою хліб. Зерно діставав, не розгортаючи тієї соломи, такий ход був; ми теж тайком брали. Дрібнесеньку картоплю, як горох, варили нечищену, терли буряк сирим, трошки муки натовкши в ступах, пекли маторженики такі. А потім і ступи в нас забрали. Правда, згодом нам оддали, тільки не нашу, но ми взяли. Та це було зовсім не скоро. Мати ходили до полови, трусили зерно, та за це дуже били. Так жили не тільки ми, а й усі люди. Баба Одарка, що жила рядом, варила борщ: кінський щавель, лободу, всяку траву замість кислоти кидала, зелені абрикоси. Мати держали в сироватці мак (молоко було нежирне, но багато) і ми ще й мак їли.

А потім нам у школі сказали, щоб ми складали вірші. Самарець Віра, пам'ятаю, такий склала (а, може, десь почула):

Устань, Ленін, подивися,
Як колгоспи розжилися.
Хата скверна, клуня боком
І кобила з одним оком.
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.

Багато ішло людей в Лихівку з навколишніх сіл, пухлі всі, ноги страшні, лопаються, вода тече. Люди прямо на дорозі падали, мерли.

Заломій Надю розкуркулили, а з її матері зняли кожух прямо на дорозі.

А на трудодень нічого не давали, тільки прілу сою, Тетяна мала (дочка моя), видно, не наїдалася та ховала ту сою в ніздрі, що в больницю її водили.

З активістів Ковтун Олена та її чоловік Грицько ходили по хатах, забирали, витрушували все. Представителі власті були, багато їх…

Рибальченко Марії Кір'янівні (по чоловікові Ропина) за сніп пшениці дали 5 років. А що ж, жила на краю села, а рядом поле, снопи стоять. А в хаті бубоном покоти, – нічого їсти нема, ще й вагітною тоді була вона. І за той сніп у тюрмі сиділа, там і родила. Та це треба в неї розпитати подробиці, вона теж багато що може розказати, тут недалеко в сусідньому селі живе.

У дитячому садку давали по 50 г хліба, і ніхто ні в кого не крав.

Записала Т.Ручка.
1996 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШПАНКІН (у дівоцтві ЖОЛОНКА) Марії Олексіївни,
1924 р. народження
(с. Сонячне (стара назва – Куличка) Машівського р-ну
Харківської (нині Полтавська) обл.

Я, Шпанкін Марія Олексіївна, народилася у травні 1924 р. в *с.Кошманівка Машівського району на Полтавщині.* Стверджую, що пережила голодомор

1932–1933 рр. Нас, дітей, у сім'ї було троє. Я була найстарша. Моя мати померла від голоду в степу. Я з нею йшла через степ, мама була дуже слабка від голоду і захотіла сісти відпочити. Та як сіла та більше і не встала.

Їли ми листя з вишень. Мій організм тоді вже настільки звик до зелені та листя, що я не могла вже щось інше їсти, навіть коржів з листя свекли. Їх пекли сусіди.

Мої брати теж померли від голоду. Потім помер мій батько. Залишившись одна, я боялася жити у своїй хаті. Ночувала, де прийдеться. Я навіть не вірила у те, що виживу взагалі. А все ж таки вижила…

Пам'ятаю, як збирали людей по вулицях на гарбу і звозили до ями. Не розбираючи, живий – не живий, усіх загортали землею. Слабих добивали і кидали до ями. Голод страшніший за війну. Я засвідчую своїм підписом правдивість цієї розповіді про голодомор 1932–1933 рр.

[Підпис] М.Шпанкін
16 березня 2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШПИЛЬОВОГО Пилипа Васильовича,
1923 р. народження
(смт. Щебетівка Автономної Республіки Крим)

…Болюча тема – Голодомор. Виявляється, він почався ще в 1931 р., а 1932 –1933 рр. були піком трагедії, коли з'явилося людожерство. Треба дивитися в корінь. Якщо людина українець, то тема Голодомору не складна, це незаперечна істина, яку перекручують деякі гнучкошиєнки, запроданці. Якщо людина не хоче пам'ятати Голодомор, вона не є українцем. Я сам пережив цю трагедію. Нас батько врятував (пам'ятаю, як він харкав кров'ю, як плакала мати), коли поїхав на тракторний завод узимку 1932 р. Ми їли гнилу картоплю з-під снігу, знаєш, вона така мерзла, смердюча, буряки, взагалі що доведеться. У Харкові я старцював, там ми теж бідували. Були крамниці "торгсіни". Знаєш такі? Де було все, але для обраних. Ні батько, бідняк, ударник, який гарував на роботі, ні мати, яка, незважаючи на хворобу, працювала в колгоспі, до когорти "обраних" не належали... Жили... Хіба ми жили?! За 10 км ставали в чергу. Чекали всю ніч, доки дадуть хлібину, але не їли, бо треба було принести її додому. Купували іржавого оселедця – такого жовтого – і теж несли батькам. Дуже хотілось їсти, і ми не витримували: виколупували оселедцю очі та їли. У супі плавало дві–три пшонини. Батьку, як ударнику, давали хліб за талонами, але що таке вершкове масло, сало, ковбаса – ми не знали. Іржава кілька та оселедець – ось і все, що ми бачили...

У 1935 р. стало трохи легше жити, але комуністичний рай так і не настав. Діти ходили в жалюгідних куфайках, коротеньких штанцях на шлейках. За 2 км треба було бігати в школу. Коли за Постишева офіційно стали святкувати Новий рік, дітям у школі дали солодкий чай і булочку, і я це запам'ятав на все життя. Ще нам подарували по чашечці з блюдцем, і я біг додому з цим щастям.

Коли був голодомор 1946–1947 рр., "західняки" допомагали радянським українцям продуктами. Я знаю, хто такі бандерівці, я спілкувався з ними, тільки тоді думав, що то звичайнісінькі люди. Мене помітили, бо я малював і розмовляв українською мовою. Казали: "Це східняк", але мене ніхто не чіпав! Потім, у 1970–1980-х рр., мої знайомі мені казали: "Яку неправду про нас пишуть – буцімто ми звірі! Ти ж знаєш, що ми нормальні люди, нам нічого не треба, тільки те, щоб була Україна!" Як погано, що між нами немає примирення...

Смольницька О. Художник, який малює історію. – Кримська світлиця. – 2007. – №46. – 16 листопада. http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=5315

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШПІТЯ Володимира Пантелеймоновича,
1924 р. народження
(с. Сергіївка Лозівського р-ну Харківської обл.)

Голодувало усе наше село. Їли все, що могли знайти. Мені найбільше врізалось в пам'ять у тій страшній трагедії те, що я, дев'ятирічний хлопчик, та мої друзі бігали слідкувати, як з ферми колгоспу викидали дохле порося чи свиню, і ми зразу тягнули те додому. В ті страшні часи багато людей з нашого села ходили до могильника худоби.

Також їли ховрахів та усілякі рослини. З'їли усіх собак та кішок.

Записав С.Шаповаленко. 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШТЕФАН Олесі,
1918 р. народження

Україна. 1933 рік. Зима. Стежка серпантином в'ється скелястим берегом замерзлої річки. Сонце, обрамоване рожевими хмарками, відбивається мільйонами промінців в льодяній поверхні. Стежка приводить до білого садка, де ще

бовваніє кілька дрючків від паркана, котрого вже давно немає, як і собаки, цепок котрого лежить біля акації. Не чути ревіння корів, квохтання курей. Невже село вимерло? Та ні, хтось ворушиться в маленькій хатинці. Там, в кутку на пічці, котра вже давно не топилася, ворушиться маленька грудка, закутана в лахміття. Грудкою виявляється п'ятнадцятирічна дівчинка, худенька, синенька, в чому тільки душа жевріє. Її лице мені знайоме, бо я бачу його кожен день в дзеркалі. Так, це я. Я – Олеся Штефан, 1918 року народження, сирота. У мене вмерла вся сім'я: тато, мама, брати, сестри, а я жива! Жива! О, Господи! Господи! Зараз я встану і піду до тітки по корінець, котрий вона кожного дня варить для своїх дітей і для мене.

...Тітонько, тітонько! Яка ви мужня жінка, вдова, що схоронила п'ятьох своїх дітей. Двоє залишилось і я, і ви нас годуєте, втішаєте, як втішали і наших сусідів, котрих вже немає. Ви їх усіх поховали. А пам'ятаєте, як голова перший збіг до міста, мов пацюк з корабля, і за ним пішли інші, а ви залишились. І чому в нашій державі не зводять пам'ятники таким жінкам, як ви? Мабуть тому, що вас так багато...

І я йду до її оселі, хапаючись за кожну стінку та дерево. Ось її хата. Вона, як й інші хати, сіра, хоч де-не-де видно побілку. На подвір'ї лежить незайманий сніг. Отже всі живі, бо ніхто не виходив. Я притуляюся до мокрої, холодної стіни. Маленька жіночка виглядає і затягує мене до маленької кімнати.

– Олесю, чого ж ти прийшла? Я ж тільки-но вирядила Миколку, щоб корінці приніс, а ти вже й тут. Простудишся, коли так швендяти будеш. Ну, чого мовчиш?

– Що? А, та нічого, тітусенько. Бог поможе – не захворію.

– Ну годі балакати, сідай, – вона посадовила мене на лаву серед малюків.

– Мамо, їсти хочеться, – проказав Микола.

– Цить! – гримнула тітка. – Не один ти хочеш. Оленко, дай Олесі ложку.

Вона поставила перед нами невеликий казанок з духмяним варивом. Це були різні корінці, листя, змішані з водою. Вони дуже приємно пахли. Ми жували корінці, випльовуючи камінці, що траплялися в корінцях, запивали наваром.

– Все це було останнє, що я знайшла, – промовила тітка. – Треба в город іти, кажуть там щось їсти дають.

Діти похнюпились.

– Слухай, Олесю, йди до міста, може, там не дадуть тобі вмерти. Двадцять кілометрів не так вже й далеко. Я ось тобі корінець залишила. Йди з цього проклятого місця, поки жива. Я б сама пішла, так вони не дійдуть, – проказала вона, сумно дивлячись на опухлих дітей.

Я знала, що не може вона більше мене годувати і вирішила, що сьогодні піду таки до міста.

– Ваша правда, тітонько, зараз же піду до міста. І, дай вам Бог, залишитись живими.

Тітка зі сльозами на очах натягла на мене свою хустку, перехрестила мовлячи:

– Іди з Богом, – і поцілувавши в лоба, відвела на стежку.

...Стелеться стежка вздовж річки, і веде вона до біленького садка, де колись був паркан з собакою на цепку. І кілька свіжих слідів, котрі йдуть по стежинці, а вдалині, як привід, повільно сунеться маленька чорна постать. Вона знов і знов з'являється і щезає, і йде, йде, йде...

Я впала, я намагалася встати і знов впала, й раптом я побачила своє село, маму, татка, тітку, сестричок та братів. Ось я й Оленка ховаємось від бабусі. І вмить все щезло. Осінь. Мама та я ховаємо Оленку. Мати довбає землю, а я стою і плачу. Раптом мати падає у яму. Я скрикнула, підбігла, витягла, благаю:

– Матінко, ну встаньте, встаньте. Ви маєте жити. Я не хочу, щоб Ви вмерли! Янголе, відпусти мою маму на землю! Я хочу, щоб вона жила! Жила! Жи-ил...

І я падаю теж, але ж я жива. Так, я жива! Сирота! Я бачу людей, котрі тягнуть мерців на кладовище. Щасливі, вони вмерли, не бачачи всього цього. А от дядько Микола людей їсть. Він і за мною гнався, але я бігла, поки він не повернув назад. А люди лежали всюду: на печах, на підлозі, на дорозі. Котрі були живі, благали шматочка хліба, деякі самі йшли на кладовища й копали собі ями, щоб лягти і вмерти. І я бігла, бігла від смерті по цих трупах, бігла, щоб не бачити їхніх облич, на котрих застигли жаль, біль та ненависть.

І ось я там, там високо і де мене ніхто не дожене і не скривдить. І я с жалем дивлюсь на цю покинуту родючу землю. На цей жалюгідний острівець загнаних душ в океані жорстокості.

І я бажаю усім своїм заповненим жалем серцем, щоб скінчилась ця жахлива трагедія, і щоб вона ніколи не повторилася. Я мрію, що коли-небудь настане мир на моїй багатій, гарній і багатостраждальній Україні.

Скоропаденко Зоя. В океані жорстокості. – Буян-острів: Літопис нашої біди. – 1995. – № 1. – Кривий Ріг. – С. 7–9.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШТОБЗИ Ольги

(м. Тальне Київської (нині Черкаська) обл.)

ПО ДЕСЯТКУ В ОДНУ ЯМУ

Коли була голодовка, я ходила до школи. Батько мій був лісником, тому ми жили біля лісу в Тальному. Але в лісі мені забороняли гуляти, бо, казали, що там людей їдять. Неподалік скали, що біля Гельового ставка, знайшли людські кістки. Та й із школи радили повертатись з кимось із дітей, щоб не страшно було. Одно-

го разу я поверталася одна із школи. Неподалік заводського ставка мені трапилось двоє чоловіків. Вони почали бігти за мною, мабуть, думали, що в мене в сумці є їжа, а там лише книги були. На моє щастя трапились люди, і кривдники повтікали. Після того я ще дужче стала боятись ходити сама.

В нашій сім'ї, слава Богу, ніхто в голодовку не помер, а от по інших – багато. Вимирали сім'ями. В Тальному їх хоронили на кладовищі, що коло ветлікарні. Згодом там і місця не було, де ховати, то клали й по десятку в одну яму. Пізніше, коли голод став сильнішим, то їздила Тальним грабарка і звозила на те кладовище в одну яму трупи.

Світовид. – 1993. – Вересень. – Ч.11 [45].

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШТОГРИН Палажки,

1926 р. народження

(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

МЕНЕ ВИКЛЮЧИЛИ ІЗ ШКОЛИ ЯК ВОРОГА НАРОДУ

У нас була корова і велика телиця, двоє найкращих на селі каштанових коней, косарка, бричка з дзвіночками. Було десять гектарів землі, довга комора під цинковою бляхою, а хата була під соломою. Але нас розкуркулили і все, що було, забрали до колгоспу: комору, клуню, чотири хліви, все землеробське знаряддя. Все було добротне, так що ним користувалися і після війни.

Нас вигнали з хати, і ми поселилися в хаті Филимона Ткалича, але вона у порівнянні з нашою була, як хлів. Наша була з трьох кімнат. У колгоспі була наша земля і наші будівлі, а комора спільна. І хоч мама ходила в колгосп на роботу, нас до своєї власності не підпускали навіть близько. Після війни маму забрали на три роки в Донбас на відбудову, а нас залишили напризволяще.

Під час голоду з нашої сім'ї не вмер ніхто, але з рідні померло багато. Помер Григорій Штогрин з чотирма дітьми, Аврам Штогрин з дружиною і трьома дітьми, Іван Штогрин з бабою. Це записано в сільському списку жертв голодомору, але де їхні могили, не знає ніхто. А взагалі всі Штогрини жили однаково бідно.

Мій батько мав чотири класи освіти, його сім'я складалася з п'яти осіб – дві дочки і один син. Батько працював каменярем-тесальником у колгоспі імені Молотова, але пошкодив собі руку і перейшов на роботу конюхом. Він політиком не був, але біда не минула і його. В батька було двоє лошат, вони були гарні, і моєму батькові було дуже важко з ними розлучатися. Але він все-таки віддав і їх до колгоспу.

Мусій Перепелиця накинув на ті конячини свої завидющі очі і хотів забрати, але батько цього не допустив, за що і поплатився. Мусій свої злі очі накинув уже

на мого батька, тож, змовившись з братом Левком, з головою колгоспу імені Молотова Гордієм і Карпом Коренюком, написали на мого батька наклеп, що він ворог народу. Звинувачення стандартне – "ворог народу", вирок – 10 років тюрми, виправно-трудових робіт з позбавленням права повертатися додому. Разом з моїм батьком в один день забрали сім чоловік, їх вивезли в Гусінку (Бурят-Монгольську автономну республіку), а потім етапом перегнали в Комсомольськ-на-Амурі, там батько і помер. Про це нам повідомив односелець, який був разом з моїм батьком.

Я в кінці війни закінчила сім класів і в місті Умані – фарматехніку, але це давалося дуже важко, тому що секретар сільради Яків Коломієць на таких, як я, писав характеристики, що ми діти ворогів народу. Мого батька реабілітували через сім років після смерті Сталіна. Нас про це повідомили, як ще була жива мама. То було в хрущовську відлигу, але до влади прийшов Брежнєв, насупив кошлаті чорні брови, тож вдарили заморозки і над нами знову нависли чорні хмари підозри.

Є на нашому сільському цвинтарі спільний пам'ятник жертвам голодомору, проте жодного прізвища на ньому чомусь немає. Треба щоб на камені можна було прочитати прізвища не тільки тих, які полягли "За Родіну, за Сталіна", у війну, а й тих, що полягли від злої волі Сталіна і "матушкі Росії", в голодомор.

Але хоч в нашому селі є два великих гранкар'єри і хтозна скільки каменярів, для жертв голоду честі бути зазначеними на пам'ятнику їм чомусь не виявлено. Мабуть, і над їхніми іменами до цього часу витає тінь крамоли в тому, що вони хотіли жити: як і тоді, коли мене виключали із школи як "ворога народу".

І, на превеликий жаль, те, що було в колективізацію, загрожує повторитись у часи приватизації. Щоправда, в іншому вигляді, тож від нашого народу може залишитися тільки згадка.

Слово Просвіти. – 1999. – Ч.4 – Квітень.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШТУНДЕЛЯ Володимира Івановича,
1908 р. народження
(м. Київ)

В КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКОМ МЫ ПИТАЛИСЬ, КАК ХОТЕЛИ, А В КИЕВЕ БЫЛ ГОЛОД

– Вы расписались в 1932 году и в 2007-м отметили бриллиантовую свадьбу. Как познакомились со своей суженой?

– Мы познакомились еще в 1927 году, – вспоминает Владимир Иванович. – Переехав из Немирова в Киев, я вместе с родителями жил на улице Жилянской

у одной старухи, где были очень стесненные условия. Чтобы я мог готовиться к вступительным экзаменам в Киевский горно-геологический институт, для меня сняли угол у знакомых на улице Святославской (сегодня Чапаева. – *Авт.*). Главой этой семьи был Евтихий Иванович Кириченко. Раньше он служил приставом и проходил свидетелем по громкому делу Бейлиса. Кириченко говорил, что евреи не убивали 14-летнего мальчика, за что его и выгнали из полиции. Потом Бейлисы уехали в Америку и без конца присылали Кириченко деньги и фотографии.

В одном доме с Кириченко жила семья Шаповаловых. Год мы с Ниной только смотрели друг на друга, а однажды я подошел к ней на улице и спросил, не нужны ли ей конкурсные задачи по математике. Потому что знал от своей хозяйки, что дочь Шаповаловых готовится держать экзамены в вуз.

После четырех лет ухаживаний я пришел к отцу Нины Харитону Трифоновичу и попросил руки дочери. Мой будущий тесть ответил: "Заканчивайте институты, разъезжайтесь, а если у вас сохранится чувство, я согласен". Нас выручила теща: "Харитон, ну что ты несешь? Они любят друг друга! Пусть сами решают".

И мы пошли на улицу Жилянскую, 123, где за заводом "Ленинская кузница" находилась лачуга с надписью "ЗАГС Железнодорожного района". Здесь в одной очереди регистрировали брак и развод, рождение и смерть. Нас расписал неряшливый старик безо всяких свидетелей и колец.

К тому времени Ниночка закончила ветеринарно–зоотехнический институт и получила назначение зоотехником в Каменец-Подольский, а меня как горного инженера, направили на Донбасс...

– Ничего себе медовый месяц!

– Я тоже так подумал. Поехал в Харьков (тогда это была столица УССР), в Совет народного хозяйства Украины, который распределял и кадры в том числе. Показал документы и сказал: "Что вы делаете? Жену – туда, меня – сюда". Как раз в Каменец-Подольском организовывали "Спецминералсоюз", куда меня и послали главным инженером.

– *Купить продукты в 1932 году было проблемой...*

– В Каменец-Подольском мы питались, как хотели, а в Киеве был голод – уже ничего не продавалось: ни масло, ни жир. В Каменце, находившемся на границе с Польшей и Румынией, еще не создали колхозов. На базаре стояли вереницы возов с гусями, утками, курами. "Мы попали в рай!" – говорили свекровь, моя сестра и сестра жены, приехавшие к нам погостить.

Мы за копейки снимали две меблированные комнаты у пожилой пары. В доме стояло пианино. Часто к хозяевам приезжал сын. Он хорошо играл на скрипке. Моя жена тоже садилась за пианино, и они давали такие концерты, что люди под окнами собирались послушать!

Министру звонили из райкома партии: “Поменяйте главного инженера Штунделя. Он же беспартийный...

– К сожалению, в этом же, 1932-м, году меня призвали в армию. Как призывник с высшим образованием я на год попал в Харьков, в танковую бригаду на Холодной Горе. Как над нами издевался помощник командира взвода! Я даже хотел застрелиться.

– Он мне прислал маленькую фотографию, – уточняет Нина Харитоновна, – и написал: “Жизнь кончилась!” Как увидела его такого страшного, аж разрыдалась. Мама меня успокаивала: “Все образуется. Он себя еще проявит”. Так оно и случилось!

– Я пошел к комиссару и сказал: “Если вы не призовете к порядку помощника комвзвода...” Вскоре меня перевели к комиссару в помощники.

Голода не чувствовал – там такие варили борщи! Но на станции Чугуев, что под Харьковом, нашей роте приходилось выносить из поездов трупы умерших от голода. По 20 мертвецов из эшелона. А за сутки в Чугуев приходило до 15 поездов!

Должно быть, в Великую Отечественную вы, как горный инженер, имели бронь?

– Война меня застала в Александрии Кировоградской области. Я был главным инженером проекта шахты № 8, что в семи километрах от Александрии, на станции Протопоповка. Только в 12 часов дня 22 июня услышал по радио, что объявлена война. Бросил свою спецовку, сел на повозку и помчался на станцию. Подумал: что я буду тут с этими шахтами играться, когда началась война?

Ночью на станции Фастов немцы бомбили наш поезд. После удара взрывной волны вагон лопнул. Я очнулся уже на полу. Вместо крыши над головой виднелись звезды. Рядом со мной валялась чья-то окровавленная голова. Позже нас пересадили в другой эшелон, который 23 июня прибыл в Киев.

А 10 июля по Киеву вышел приказ о мобилизации мужского населения в возрасте от 18 до 45 лет, независимо от чина и должности. В первый день мобилизации во дворе военкомата на улице Саксаганского собралось несколько тысяч человек. Оттуда нас пешком отправили в Бровары. Женщины сопровождали нашу колонну до Цепного моста.

Через несколько дней Сталин издал приказ о броне для горных инженеров. Потому что все поезда ходили на угле. Уголь был позарез нужен армии! Я получил направление в “Стальуголь”, где меня назначили начальником шахты № 3 “Чистяковуголь”. Кроме добычи угля, мы занимались строительством противотанкового рва длиной 1200 километров и 10 метров в ширину. Этот ров должен был преградить дорогу немцам в Донбасс. Глупость дурацкая! Фашисты моментально привезли бульдозеры, сделали проход, через сто метров второй, третий – и пошли. Пришлось затапливать шахты и бежать от немцев за Волгу.

Как сложилась ваша послевоенная жизнь?

Я 35 лет проработал главным инженером проектного института "Гипросельмаш", который проектировал заводы и шахты по всему Советскому Союзу, Болгарии и Польше. Моему министру не раз звонили из Печерского райкома партии: "Поменяйте главного инженера в "Гипроссельмаше"! Не может беспартийный инженер руководить коллективом, в котором работают полторы тысячи человек". Министр говорил в трубку: "Я за Штунделя отвечаю!"

Наш сын, Эдуард Шаповалов, работает в проектном институте "Гипроград". Он кандидат технических наук, заслуженный строитель Украины, лауреат двух Государственных премий. Сын (ему 73 года) до сих пор каждый день ходит на работу.

Лисниченко И. Киевлянин Владимир Штундель отметил свое 100-летие. – Факты. – 2008. – 16 апреля.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШУБЕНКО Віри Михайлівни,
1913 р. народження
(с. Булахівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

Все життя своє (86 років) прожила я в Булахівці, крім періоду 1932–1933 рр.

Їсти не було чого. Кинула батьків та й поїхала на Донбас, щоб хоч заробить та з голоду не вмерти. Працювала з подругою. Вона доїла корів, а я мила бідони (тому що з голоду вже не мала сили доїти корів). Мати прислала листа, в якому сповістила про те, що помер від голоду батько і просила, щоб я їхала додому, бо їй одній дуже тяжко. Приїхала додому.

Боже! Яке ж страхіття – голодомор!!! Люди вимирали сім'ями. І майже не було такої хати в селі, де б не було померлих. Підрахунку ніякого ніхто не вів, і не знали, скільки ж душ в селі тоді померло. Збирали по хатах померлих, скидали в бричку; викопували яму, скидали померлих туди і заривали їх.

У людей представники влади забирали все. Штиками активісти штрикали в усі кутки в кожній хаті, щоб не пропустить десь якусь зернину приховану чи ще щось. Перевіряли всі глечики, казанки, всі припічки і підпічки, всі куточки. Залишали людей без нічого, щоб мерли.

Весною селяни садили лушпиння картоплі і чекали нетерпляче, поки вона виросте...

Записала А.Міненкова.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШУЛЕВСЬКОЇ Марини,

(м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.)

ТИХ ЧАСІВ "ГЕРОЇ"

Щодня з документів, які раніше від нас приховували, випливають нові історичні факти, які так шокують своєю жорстокістю. Вже відомо, що людина, ім'ям якої назвали вулицю в Соцмісті [Кривий Ріг], – Постишев, поставила свій власний підпис під документами, які спричинили голодомор 1932–33 рр.

Всі ми знайомі з цими двома роками з уроків історії або із спогадів наших бабусь і дідусів. Дуже нелегко довелося людям тієї пори. Моя бабуся – Олександра Федорівна Шулевська – теж пережила голод. Вона досі частенько розповідає мені про те, як люди вимирали селищами, були навіть випадки людожерства. Особливо жахливою порою в її пам'яті залишилися весна: зимові запаси скінчилися, а новий врожай не встиг ще вирости і поспіти. Доводилося їсти молоду траву, варену кору дерев і всілякі рослини. Коли вже на полях зійшла пшениця, дуже багато народу померло від того, що понаїдалися зернят.

Але бабусі пощастило. Вони з батьком (моїм прадідом) Федором Лукичем Стальненком і з усією сім'єю в кінці 1932 р. переїхали до сестри її мами до Севастополя. Прадід почав працювати на кораблі клепальником, і йому видавали пайок, в основному, рибу. Отак потрошку і виживали. А хто знає, що з ними сталося б, якби сестра не забрала їх, голодних і босих, до себе...

Коли люди дізналися, що голодомор був штучний, це не могло не вразити їх жорстокістю. Жорстокістю радянської влади.

Бабусині слова запали до моєї пам'яті. Із сумними очима, наприкінці своїх спогадів, вона мені тоді сказала:

– Я не розумію, якою треба бути людиною, щоб на політичній основі залишити вмирати десятки тисяч безневинних людей. А ми всі тоді так вірили радянській владі. Відверто кажучи, я вже і не знаю, кому вірити...

Що тут можна додати? Я розумію, що в ті часи сталінських репресій таку інформацію дуже ретельно приховували. Але ж змінилося життя, закони України теж потерпають багато змін. Мене вражає, чому до цих пір в нашому місті існує вулиця, названа ім'ям людини, котра знала, на які злидні прирікає народ. І все ж таки забруднила руки цією справою.

Буян-острів: Літопис нашої біди. – 1995. – № 1. – Кривий Ріг. – С.27.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШУЛИК Валентини Макарівни,
1921 р. народження
(с. Кудашеве на Дніпропетровщині)

В 1929 році почалася розкулачка. Спочатку розкуркулювали заможних. Сім'ю рідної тітки вивезли в Вологду, де вона і вимерла. Забирали юнаків вночі, які потім зникали безслідно.

Люди передбачали розкулачку і тікали на Донбас працювати по шахтах, тікали в Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ (колишнє Кам'янське).

Людей, які залишилися в селі, почали примусово організовувати в колгоспи, примушували худобу зводити в колгосп. Однак селяни розбирали її назад додому.

Одяг, який забирали при розкулачці, виставляли на продаж. Були такі люди, які купували одяг і повертали його колишнім хазяям.

Землю не булочками засіювали, бо весь хліб вивезли, не булочками годували худобу. Худобу, яка залишилася живою, заводили в конюшні розкуркулених і годували гнилою соломою з розібраних хат куркулів. Худоба слабла, тому в стелі пробивали отвори й підвішували ту худобу (корів, коней) на вірьовках, щоб вона дотягнула до весни. Худоба була такою слабкою, що не могла стояти на ногах.

У 1932-му посіяли хліб, був врожай на 1933 р., хліб змолотили, а солому звезли у скирти. В 1933 р. у березні-квітні в нашому селі почався голодомор. Люди йшлі з дітьми до тих скирт і перевіювали їх, навіювали 200–300 г зерна – це було великою радістю. Навесні у воді виріс молодий очерет, ми його їли, бо він був солодким.

Від школи посилали дітей на толоку виливати ховрахів, шкурки здавали в лавку, а м'ясо їли. На початку 1933 р. мого батька заарештували. Приїхав з району уповноважений і сказав голові колгоспу, що йому потрібно 3 чоловіки рити канал "Москва-Волга". Сказав голові колгоспу, щоб написав бумагу на батька, як він займався шкідництвом – нібито сіяв хліб у бур'яни. Батька на три роки забрали до каналу.

Нас в сім'ї було четверо. Мамі було важко нас прогодувати. І батьків брат забрав мене до Дніпродзержинська. В місті, коли йшла до магазину, бачила багато людей, які лежали на дорозі (які були мертві, а які просили хліба).

Там був парк Заварихіна, в якому стояли лавки, але хазяїв не було. В лавках були підвали, в них повно сміття і діти 3–9 років. Діти кричали: "Мамо, забери мене звідси – мене куся киця". Насправді, їх кусали пацюки. Це були діти людей, які приходили до міста у пошуках їжі, але не знаходили її і помирали.

Людей, які вмирали на вулицях, а також дітей, вмираючих в підвалах, підбирали вдень на бричку і звозили до місця, де зараз розташована школа № 16 по

вулиці Сировця. Вночі їх відвозили, але куди – ніхто не знав. Наступного дня картина повторювалася. Там, де були підвали з дітьми, проходила раніше трамвайна лінія на станцію Баглей (тепер залізнична станція Дніпродзержинськ. – *Упорядники*). Можливо, під школою № 16 є захоронення людей. На мою думку, не можна за одну ніч вивезти багато людей за місто і захоронити.

Записав В.Шулик.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШУЛИК Степана Гордійовича,
1917 р. народження
(с. Грабки Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.)

Дитиною в 6 місяців я став круглою сиротою. В сім'ї нашій було 11 душ, мене виховував старший брат. Добре пам'ятаю усе з 1925 р., як люди жили незалежними до 1931 року. В людей був свій скот, мали багато землі, яку обробляли конями. З одного гектара збирали по 60 ц пшениці.

В 1931 р. почалася колективізація. Податок, який приписували моїм дядькам, треба було здавати кілька разів, бо одного разу було недостатньо.

В 1932 р. колективізація прийняла новий оберт. В людей власті відібрали худобу, знаряддя для обробки землі. Почалася повна викачка у людей зерна, не залишали навіть на посів, а також для харчування.

1933 року взимку почався голодомор, люди почали вимирати, в селі майже не залишилося людей. Мерців не було кому ховати, а в кого були ще сили, то померлих ховали у сніг. А тих, які померли в своїх домівках, їли криси.

Хліб у 1933 році забирали до останньої зернини, навіть спечений. Хліб ховали в сніг, щоб не забрала комісія, яка називала себе "Робітничі загони, прислані з Росії".

Я в той час навчався в школі. Сім'я вважалася бідняцькою. Прийшовши із школи, я бачив, як у брата забирали останній пуд зерна. Побачивши це, я не дав пшеницю, вчепившись руками в мішок, кусаючи їх руки.

Чудом залишився живим. В 1933 р. врятувався, завдяки кролям, які були в копанці, і їх не могли спіймати.

У 1933 році переїхав до Петриківки, де сподівався на постійне місце проживання. Пішов полями соняшнику у колгосп "Петровський", там давали 100 г борошна на день, працювали від зорі до зорі. Але я працювати не зміг, бо дуже ослаб, пішов до поля, де достигав хліб, наївся зеленого колосся. Меня спіймав об'їждчик в пшениці і відправив до голови колгоспу. Голова колгоспу провів зі мною бесіду, де довідався, що я сирота, дав роботу пасти телят, там мене году-

вали. Голова колгоспу виписував хліб, крупу, масло. Мені стало трохи краще і легше в цей час.

Урожай 1933 року від посіву моїх дядьків був дуже добрий, його збирали уже організовані колгоспи. Не було кому збирати хліб. З Росії прислали людей, вони жили в дядьківських хатах (дядьків вислали до Сибіру).

Росіяни, які приїхали, хліб не збирали, а до глибокої осені ходили і м'яли колоски й варили кашу. Прислали їх в травні, а на пізню осінь вони повтікали додому. А хліб залишився в полі.

Записав В.Шулик.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШУЛЯКА Михайла Олексійовича

(с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

ДЕНЬ СКОРБОТИ – У ЖНИВА

Михайлові заповіла
Наш рід оберігати
І про наругу, що була,
Нащадкам розказати.

Післявоєнний час запам'ятався тим, що наша родина завжди була голодною. Я і мій рідний брат Петро щодня чекали, коли мама придибає з поля і щось зварить та знайде бодай скибочку хліба. Хоча б маторжаника з посліду, бо житнього борошна у нас було, як кіт наплакав, а про пишний хліб і говорити не доводилося. Хіба що раз у рік на Різдво чи під "щедрий вечір" спромогалися на біленький калачик… Тільки на Великдень, у день народження нашої мами, або у провідну неділю здобувалися на святий хліб, щоб нести на могили маминих батьків, які померли в переможні роки "збільшовиченої ери". Коли й від чого померли і де поховані батькові найрідніші, – для нас це залишалося загадкою. Влітку замість калачів і паляниць щодня їли какиш, трав'янисті калачики з бур'янів. Батько іноді приносив з річки дрібної риби і раків. Поки мама поверталася з роботи, раки розповзалися по всій кімнаті, ховаючись поміж різних господарських речей.

1920 року батько сам, ще у свої 25 років, збудував хату на гранітному фундаменті. Хата й досі стоїть без пошкоджень. Усе, що треба було для неї зробити з дерева, батько також робив сам. Одна кімната була житлова і слугувала за світлицю, а в другій кімнаті батько влаштував майстерню, де робив різні інструменти, зокрема, для обробітку землі, каменю, вистругував нехитрі поробки

з дерева, тесав граніт, шив одяг і взуття. Майстрував ручні жорна на продаж. Мама носила їх на плечах аж на залізничну станцію Поташ, яка від нашої хати за десять кілометрів. А раз їх кудись возила батькова дочка від першої дружини, яка померла від тифу. За розповідями сестри, то була небезпечна подорож. Мій зведений брат після війни залишився дослужувати у війську, оскільки тоді військову повинність відбували сім років. Будучи у відпустці, подарував нашій мамі добротні армійські чоботи, які для неї були повсякденними впродовж року. Щоб не вмерти, вимучені голодом люди ходили в поле за колосками. Іноді до нас хтось приносив щось змолоти і за це залишав трохи кукурудзяного чи якогось іншого борошна. Мама додавала до нього листя з липи та ще щось, приправляла кропом чи петрушкою і з цього тіста пекла коржики. З печі випорскували іноді й підпалочки, що заміняли паляниці.

Восени в нас, окрім цибулі й часнику, що зберігалося на горищі, не було нічого. Всю городину, яка була в льоху (картоплю, буряки, моркву і яблука, навіть квашені помідори й огірки), дочиста викрала найближча сусідка – Софія Вощенко з дочкою Явдохою, що їх по вуличному називали "вошами". Це сталося тоді, коли наш батько з мамою поїхали до родичів у гості. Про те, що вкрали саме вони, нам розповіли сусіди – Марія і Галина Коломийці, хата яких була біля нашої через шлях. Але вони побоялися відвернути злодійок, бо Софія із сином Йосипом свого часу були сільськими активістами і розкуркулювали селян, а Йосип з дружиною Зінаїдою Буденко у 1937–1938 роках видавали односельців енкаведистам. Донесла Буденко й на Василя Артемовича, вчителя, що був чоловіком Марії Коломиєць, а її дочці Галині – батьком. Через це обидві й боялися, щоб ті "воші" не "з'їли" і їх самих, і їхніх родичів.

Мої батьки не могли вдатися до суду, оскільки на місці крадіжки злодійок не спіймали. Навіть при наявності свідків з того суду б нічого не вийшло. Уже був подібний випадок, що стосувався тієї самої "воші", та вона вийшла сухою з води. А своє добро озвірілі сусіди берегли, як зіницю ока. Якось мій голодний брат Петро зірвав з їхньої черешні, що росла на межі і схиляла гілля над нашим городом, кілька ягід. Явдоха так побила йому ноги, що він дуже довго не міг не те що ходити, а навіть стояти. Це була помста хлопчині за те, що проганяв її свиню з нашого подвір'я, коли вона шматувала розвішані на тину наші вишиті рушники. А коли наша мама подала на Явдоху позов до суду, та звірина на його засідання не з'явилася. Судовий секретар, що вболівала за малим, тихенько сказала, що хоч злочин кримінальний, але привести винувату неможливо, оскільки надійшла вказівка не притягувати її до відповідальності, тому що вона і її мати в Голодомор були "червоними мітлами", що вигрібали у селян хліб до зернини. Перед радянською владою це була велика заслуга. А про позивачку, нашу маму, сказали, що вона з "розкуркулених". Тому радянська Феміда відвела покару від бузувірки, заохотивши до інших безчинств. Та зло повернулося до неї самої. Її двоюрідний брат Іван Перепелиця у пошуках дармових грошей, яких так і не знай-

шов, бо не було, вбив Явдошину матір. Дочка цей злочин звернула на "недобитих куркулів". Але вбивця пізніше усе-таки потрапив до в'язниці, де в камері розповів працівникові карного розшуку, який видавав себе за злочинця, не тільки про те, за що потрапив до буцегарні, а й про вбивство тітки. Йому довелося показати місце, де колись заховав гирю, якою він скористався, але за давністю часу вже не міг бути судженим. Сама Явдоха в колгоспі не працювала ніколи, а тільки крала, як у громади, так і в окремих селян. Саме ці здібності її матері, випробувані за колективізації, перейняла дочка. Про все це розповідали люди, це бачив і сам автор цієї розповіді. Краденим харчувалася, краденим годувала биків та кабанів. Не гребувала ні сіном, ні буряками. Ночами оббирала городи, зносила чужі гарбузи на свою садибу, щоб справити враження виняткової врожайності своєї не вельми удобреної землі. Впіймати її не насмілювався ніхто, позаяк значилася активісткою колгоспного будівництва. Коли її рідний брат Йосип став колгоспним бригадиром, то урочисто заявив, що для досягнення світлої мети "ми пойдьом прямим путьом". І таки пішов… прямо на присадибну ділянку Явдохи і почав збирати картоплю, буряки, гарбузи… Сестра бігала вулицями й кричала: "Люди, злодій забирає моє добро", – ніхто не звернув увагу. Брат ще й вигнав сестру з її хати.

Місцева влада в гризню розкуркулювачів не втручалася, переконана, що ці комнезамівські "воші" покусаються і помиряться, бо рідні. Явдосі ж чи не за доблесть у роки колективізації і Голодомору та за обдурювання дітей у шкільному буфеті (вона там працювала у 1935 році), колгосп призначив чималу "заслужену пенсію". Але для комнезамівської комсомолки цього виявилося замало, і вона почала збирати підписи на підтвердження її "праці" в Німеччині в роки війни. Проте її остколежанки розповідали, що вона там робила те, що й у селі в роки колективізації – доносила. А після війни спекулювала товарами, які їй сестра Настя надсилала з "колиски революції" – Ленінграда. Про це розповідала сусідка Ганна Артикула й діти тих, що при німецьких окупантах віддавали в їхні руки молодь і, мабуть, що й своїх дітей, щоб довести відданість уже німецькому рейху. Такою виявилась ідейність будівників нового життя для селян.

Нація і держава. – 2006. – 28 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШУЛЯКА Петра Олексійовича

(м. Житомир)

МАТЕРИНІ І МОЇ СПОГАДИ

Голод пережив у селі Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) область).

Я наївся голоду в II половині повоєнних 40-х років. Пам'ятаю, не так уже й слабо, що ложкою шукав у мисці супу бараболю з різним листям і ловив якісь крупинки. Але в дитячу пам'ять добре увійшло бажання уникнути гіркого смаку голоду. Я і мій брат Михайло, а ми двійнята, вирішили пересадити ледь проросли пагінці – стеблини з листочками бараболі на, здавалося, краще місце, щоб пришвидшити врожай.

Батько не став пояснювати шкідливість такого доглядання, а заповзявся вчити ремінцем, аж поки нас не відняла мати, уже сполосаних і заюшених кров'ю. І все ж таки, коли батько від'їздив у Грузію на заробітки, ми бігли за машиною і, плачучи, благали вернутися. Не вернувся, ніколи. Там він і ліг в домовину.

А далі в нас було напівголодне дитинство у колгоспних майданах, де Михайло просив кухарку посолити суп цукром. Про ті роки збереглося фото з нас двох, яке свідчить про нещасне життя й нещасливе дитинство.

Перша половина п'ятдесятих років була схожа на попередні. Йдучи з мамою з післяжнивного поля, на якому пшениця була вже обмолочена і вивезена, а солома заскиртована, ми назбирали розсипаного зерна і полеглих колосків. Але нам не довелося принести їх додому, тому що перестрів голова колгоспу Михайло Троценко і примусив повикидати колоски й зерно: "Тьотю Настьо, висипайте!"

Не допомогло ні благання, ні доводи, що в нас удома у всі дні в кожному кутку плачуть злидні. Голову колгоспу Троценка не спинило й те, що в нас із ним були хоч і непрямі, а все ж таки спільні родичі. Прийшовши до нас у гості, він пообіцяв, що купить нам, пастушкам колгоспної худоби, костюмчики, звичайно ж, за колгоспні гроші. Але "казав (і колгоспний) пан кожух дам, та слово його тепле". Натомість оштрафував тьотю Настю за невихід на колгоспну роботу в той день, коли він у неї в гостях пив і їв.

Голова колгоспу Михайло Троценко подарував (за колгоспні гроші) костюма забезпеченому батьківським піклуванням нашому ровеснику Василеві Костенкові. Згодом цей недоучка сільської школи, але з "дипломом" заочного партійного "лікбезу", черговий намісник голови колгоспу Григорія Удода, свого брата, про якого мовитиму далі, за тридцятиріччя свого головування під прикриттям райкомівських тузів також став прикладом колгоспного рабовласництва. А чи ділився він колгоспним добром зі своїм братом і вчителем злодійства Удодом, питання відпадає за безсумнівністю.

В час "перебудови" В.Костенко, вийшовши з "тіні", став одним з піонерів дикого соціалістичного капіталізму. За роки незалежності держави Костенко своїм крючкотворством пограбував колгоспників і розікрав колгоспне майно, а за дослідження правди заповзявся ув'язнити мого брата Михайла. Не маю сумніву, що в його літописі займе свою нішу і Костенко, хоча він своїми чорними ділами заробив не місце в історії, а камеру смертників.

На жаль, демократія перемогла закон. Грім небесний покарав чомусь лише батька-вихователя цього виродка й мерзотника. Бог на небі спить, попи прощають

всі гріхи, президенти споглядають паради розгнузданого капіталізму, а наші "патріоти" чухають лоби... Та повернемося до розповіді про одного з виконробів будівництва сталінсько-хрущовського "благоденствія" – Михайла Троценка.

Після головування М.Троценко у рідному селі вчителював і примушував непокірних виконувати славлячих комуністичну партію пісень. Вона ж у колгоспників заслужила не любов – "Я славлю партію єдину", а ненависть. А поки що розповім про пільги цього і колишнього члена сільської номенклатури "керуючої і спрямовуючої", який згодом виїхав жити до міста.

Коли я, відпочиваючи в рідному селі, брав на полі оплачені мною помідори, бачив за такою ж роботою і Михайла Троценка. Бригадир городньої бригади сказав мені, що наступні голови колгоспу своєму наставнику М.Троценкові примусили видавати городину безоплатно. А щоб купити легкове авто за пільговою ціною, він вернувся в село на кілька місяців працювати головою сільської Ради. Про голодомори і репресії розповісти моєму братові, дослідникові тих трагедій, спричинених червоним терором, Троценко відмовився навіть перед своєю смертю. Що ж, вірний комуніст.

Після закінчення загальноосвітньої середньої школи, отримавши атестат зрілості і наслідуючи приклад старших випускників та навчений життям і гнаний нестатками, я також вирішив продовжити навчання, щоб і самому "вийти в люди". Під час благословення в світ широкий, у якості напутніх слів як долати подальші труднощі можливого нового, уже міського, поневіння, мати розповіла мені про пережиті нею страшні роки голодоморів, репресій і різних воєн. Та й ціну тяжкої обкраденої праці, як і вкрадених сусідом у нас грошей, за що мати, підозрюючи мене, відшмагала так, як батько за пересаджену бараболю, запам'ятав добре.

У смертельному двобої з більшовицькими творцями комуністичного раю-пекла загинуло дуже багато наших односельців. Та особливо запам'ятались розповіді матері про заплановані в перших п'ятирічках голодомори щодо селян, яких комунари вирішили загнати до колгоспів, аби привчити, як анекдотичний циган кобилу, працювати не лише задарма, а й не ївши. І, за словами класика, "у праці сконать".

Найбільшого лиха комуністи принесли селянам у 1932–1933-х роках. За розповідями матері в селі ніколи так не здихала звірина, як замертво падали люди, доведені стану ходячих скелетів. Про неминучий голод попереджав незбагненний феномен природного явища – небувалого дотоді наплодження мишей.

А про задекларований комуністами неврожай через уявну посуху не могло бути й мови, бо від врожаю тоді до землі вгиналося колосся усіх зернових. Чи не тому й мишей наплодилося, як хмари сарани. Люди ж вгиналися від "плану до двору" – податків і гинули від реквізиції всього, що було не лише в коморі, а й у хаті, хліві та надворі.

З багатьох сімей, що мали прізвище "Чепки" – усі з маминої родини – помер Фанась з дружиною і двома дітьми; Стах з дружиною і п'ятьма дітьми;

Федь; Тимофій з дружиною, вони були хоч і поважного віку, але зовсім ще "не дихали на ладан"; Демедь з трьома дітьми; Патрат Васильович із трьома дітьми, вони жили на хутірці біля Староміського лісу; Кирило і Петро з дружинами.

Тоді моя мати була ще неодружена і залишалася в батьківській хаті, тож бачила на прикладі власної хати, як бригада розкуркулювачів, нишпорячи по вулиці, забирала все, що їй трапилося у кожнім обійсті. Серед мародерів був і приблуда Левко Нижник. Цей один із найактивніших комнезамівців забрав навіть сіль з маленької сільнички. Він же був і вбивцею свого колеги. Повізши з Касяном Лаговським возом до міста Умані награбовані в селян продавати ужиткові речі, щоб купити хліба, Левко привіз Касяна додому мертвим, без харчів і грошей. Люди знали, що той злочин був скоєний Левком, але мовчали, тому що він був найскаженішим комунаром. Левко забив до смерті навіть Андрія – свого рідного сина.

Бувши челядником у млині мого діда Петра, після спровадження його зі світу Левко вдерся до хати Петрових дочок і погрозами примусив старшу з них, Олену, бути йому за дружину. На Левка не хотіла дивитися навіть удова, не те що дівчина. А меншу, Настю, тоді майбутню мою матір, загнав жити у маленьку кімнатку-ванькир, хоча за звичаєвим правом їй належала уся велика хата. За можливий спротив обом погрожував Сибіром.

Аж до своєї смерті Левко до Олени ставився деспотично. Його роботою була п'янка і нічний сон у конторі колгоспу, а весь день спав удома, на печі, і ніхто не смів навіть слова мовити, щоб не розбудити. Таким же мерзотником був і його батько, якому дружина подавала борщ на піч, а вже випорожнену миску забирала наповнену фекаліями.

З рідних синів маминих батьків у голодомор 30-х років пропав Сергій. Він був ще неодружений, кудись поїхав по хліб, і не вернувся. Таке ж лихо спіткало і його брата Ларія, в нього було ще й троє дітей: Оля, Петро й Іван. Їхня мати, її звали Явдохою, у поминальний день на цвинтарі розповідала, плачучи, що від нестачі вареного в дітей у стравоходах позастрягав засохлий кал. Вона його виколупувала пальцем, але врятувати дітей від смерті не змогла. Варити борщу було ні з чого, та й каші з бур'яну не звариш.

В похилому віці Явдоха прийняла квартиранта, західняка, щоб поміг дожити віку, а він її за мізерну колгоспну пенсію вбив. Але до відповідальності його ніхто не притягував, бо з баби державі цікавим було тільки те, щоб позбутися пенсіонерки. Так, мабуть, і в незалежній державі. Син брата Івана Василь також кудись поїхав і не вернувся. А другий Іванів син, Олекса, помер вдома, також у голодомор 30-х років.

Може, когось із тих нещасних я не згадав, може, трапилась і якась неточність, але тепер з'ясувати ні в кого. Бо всі, хто знав, повмирали – хто ще тоді, не витримавши московської "заботи і тєпла", інші якимось чином ледве врятувалися, але не зазнавши щастя, сконали-таки в праці. Її плоди пішли на благо "керуючої і спрямовуючої" компартії. Нам же досталися сирітські сльози.

Моїй матері не виповнилося навіть 60 років. Голова колгоспу Григорій Удод спричинив їй крововилив у голову. Він рвонув з її плечей торбину з дрібними качанами кукурудзи, яких до колгоспної комори не взяли як невідповідних нормам. Удод був нашим вуличним сусідом, за якого на посаду голови колгоспу проголосувала і моя мати. Надалі, ставши володарем партійного квитка, цей "червоний барон" мав людей за кріпаків, а колгоспним добром розпоряджався як своїм.

Не задовольнившись інсультом моєї матері – своєї жертви, голова колгоспу комуніст Удод позбавив її навіть тієї мізерної колгоспної пенсії, якої ледве вистачало на сіль і мило. Мене спровадив до армії, щоб таким чином позбавити матір догляду. Скоїти цей злочин голові колгоспу допоміг такий же голова сільської Ради Дмитро Дорош, який раніше працював у нашій школі фізруком і прихованим воєнруком.

Я в його очах був як більмо. Після закінчення Новочеркаського технічного училища я працював у місті, завдяки чому хоч якось зводив, як то кажуть, кінці з кінцями. Муляв я Дорошеві ще й тим, що школярам і сільській молоді програвав на магнітолі, ласкавлячи слух молодіжними піснями і закордонною музикою. Це не входило до програми комуністичного закабалення й ізоляції сільської молоді від зовнішнього світу. Тож голова сільради обізвав мене "радіохуліганом", свідомо підмінивши слово "радіолюбитель" тим, що означав заборонений державою аматорський вихід в радіоефір.

Дорошеві я видавався "шкідливим елементом" ще й тим, що дав молоді приклад, як уникнути колгоспного рабства, а після загальноосвітньої школи – як здобути в місті подальшу освіту. Загартованого в Новочеркаських баталіях голодних робітників 1962 року Дорошеві загнати мене до в'язниці, як це він вчинив з моїм односельцем і ровесником та далеким родичем Віктором Шуляком, не вдалося. Вікторові за домагання скористатися правом громадянина Країни Рад, "гдє так вольно дишит чєловєк", і вдихнути ковток свободи та заробити на прожиття, адже "молодим вєздє у нас дорога", Дорош приписав хуліганство і після піврічних допитів у міліцейському слідчому ізоляторі, спровадив на рік до тюрми.

Як на передсмертній сповіді для прощення гріхів тодішній секретар сільської Ради Іван Плакида, в роки незалежності України і ліквідації монополії комуністів на владу, моєму брату Михайлові, якого також переслідували за втечу з колгоспного рабства, признався ось про що. Дорош примусив Плакиду вписати до моєї призивної в армію картки придуманого ним опікуна хворої матері. Це спричинило позбавлення інваліда найнеобхіднішої допомоги. Надалі чорну справу безголових Голів довершили міські радянські ескулапи.

Щоб знову не потрапити до лап "червоних баронів", після закінчення служби в армії ми в село не вернулися, а приїздимо лише зрідка, зокрема для відвідання могили матері, а ще на свята випускників і зустрічі однокласників. А на пам'ятнику комунарові Дорошу, який ще в до і повоєнні роки проявляв щодо волелюбних

селян колективізаторські “подвиги”, а в хрущовське потепління видирав у людей і молоко, закарбовано, що це “людина великої щедрої душі і веселої вдачі, неоцінимої доброти до людей”.

Другий “господар” сільських кріпаків голова колгоспу Григорій Удод, погорівши на зальотах до чужих жінок і дівчат, утік від суду, виїхав із села і пригрівся в столиці України. За допомогою вкрай сумнівного диплому та ганебної взаємодопомоги з боку такого ж шахрая, в майбутньому Голови Верховної Ради України О.Ткаченка, якого за такі ж “ділові якості” народні обранці викинули з посади голови парламенту разом зі спікерським кріслом, Удод витворяв нові “чудеса”. Цього разу вже не “Дон-Жуана”, а жалюгідного “доктора наук” Удода від тюрми врятувала Кремлівська лікарня, а від народного гніву – клаптик землі на цвинтарі. Сподіваюсь, що сонце правди висвітлить його темне минуле і чорні діла.

Невеличкі спогади про “світле минуле” закінчу думкою про позицію нинішніх комуністів щодо минулих трагедій хліборобського народу. Газета “Комуніст” у 2005 році продовжувала заперечувати небувалий врожай і штучність голоду 30-х років, пащекуючи, що “хтось там ще каркає про голодомор”. Комуністи скаржаться і на замучений комуністичними геноцидами народ за його вимогу прийняття Верховною Радою закону про кримінальне переслідування заперечувальників голоду – геноциду. Вони за допомогою “старшого брата” намагаються повернути ті роки, коли під лупою і контролем КДБ була не лише кожна людина, а й кожна літера і кома всіх друкарських машинок.

Мені ж неспокійно не лише від рецидивів червоного терору, а й від позиції демократів. Те, що вони домоглися визнання голоду штучним, та ще й геноцидом, честь їм і хвала. Але якщо ще в минулому столітті галичани зібрали 657 великих томів про боротьбу УПА, то де за 20 років демократії томи свідчень, які мали бути зібрані насамперед учнями сільських загальноосвітніх шкіл обох ступенів, студентами середніх і вищих навчальних закладів вузького і широкого профілю? Де їхнє родинне почуття й синівський обовязок перед батьками й дідами? І що в експедиціях на селах зібрали співробітники музеїв історії?

А де показники високої свідомості студентів університетів та академій, також двох ступеней навчання, в їх числі, – і особливо – сільськогосподарських, що мають статус національних? Чи, може, ці назви – означення встановлені для задоволення студентських амбіцій та підвищення зарплати професурі? Не переконують мене в правдивості і запевнення обласних адміністрацій в книгах про те, що збір свідчень виконали школи. В Старих Бабанах Уманського району Черкаської області школа не зібрала жодного свідчення. Кількість жертв голодомору зібрана Василем Артикулою та Іваном Коломийцем, але про них там нема й згадки. Школи ж подали голі цифри, та й то неповні і не по всіх селах.

І недаремно в столиці хліборобської держави м.Києві напередодні 17-річчя Незалежності України під час відкриття дев’ятого з’їзду Світового Конгресу українців директор Інституту національної пам’яті України сказав сумні слова

про те, що в освітніх закладах панує, м'яко кажучи, пасивність до пам'яті про найстрашнішу трагедію свого народу – до голоду – геноциду хліборобів. І це в той час, коли, під голослівні запевнення про масовий збір свідчень та цинічні заяви посадових осіб про активізацію збору свідчень у майбутньому, білий світ покидають останні десятки стражденних.

Нема, як і в столиці, достойного жертвам голодомору монумента. Хіба що є аналітичні статті та урядова демагогія. Бо чи такими темпами в Україні тиражують багатотисячні інтернаціонально-космополітичні церкви і президентські, прем'єрські, спікерські та іншої верхівки дачі – палаци, як насправді і в столиці української держави прикривають, а точніше – за кущами калини ховають пам'ять про геноцид хліборобської нації, натомість буде велика свічка і хрест. В такому разі не сумніваюсь і в тому, що книги свідчень друкуватимуть не на віленевому, як президентські опуси, а на газетному папері.

Дивує і хвилює й те, що недавні дифірамбісти "розуму, честі і совісті нашої епохи", тепер з лютою ненавистю нападають на мудрий народний вислів: "Буде хліб, то буде й пісня". Недавно "інженери людських душ", які тепер перекваліфікувались на "совість народу", скаржились на приховування Москвою сотень тисяч українських народних пісень. Тепер ніхто не забороняє, – діставайте із шухляд і спецхранів і співайте. Але "совість народу" мовчить. Бо слухає церковне "алілуя", на яке перекваліфікувалися заслужені, народні і новоявлені хори. Безумовно, кожному найдорожча своя праця – від асенізатора, аж до президента держави. І не на останній сходинці ієрархічно-кар'єристської драбини знаходяться майстри інтелектуальної продукції.

Проте не стану заглядати на їхню кухню, цих інтелектуалів, аби побачити – хто й на чому "варить гроші" й славу. Зараз найдешевша праця хіба що хліборобів та поетів. Але навіщо ж поети, співаки і навіть працівники найгуманнішої професії – лікарі – упосліджують першооснову біологічного життя людини – хліб. Так, мистецтво маляра, вправність письменника, гра актора і попівська молитва – це їхній хліб. Але ніколи не застаріють слова поета-мученика з хліборобського краю Василя Симоненка: "Хлібом геній живиться кожен, щоб розум його не погас".

Бо що робить кожна людина, проснувшись? Хапає перо, пензель, кадило? Ні! "Ця попівня напасницька і дика" (за поетом Дмитром Павличком) сідає за стіл і неодмінно бере в руку хліб. Тому що, як в народі кажуть, дурне й сало без хліба. Так і робота на голодний шлунок. Щоправда, декому найнеобхідніше "водку і зрєліщ", але то вже що в якого народу вимагають гени, або в якій сім'ї що кому на роду написано. Тому і в наш час "жирні коти" топчуться як по національному одягу, так і по безсмертному хлібові. Але пора давно затямити, що кон'юнктурне, хоч і талановите, а, може, й геніальне, завжди йде мишам на снідання.

Згадується кінофільм "Свинарка й пастух", у якому до бенкетних столів увірвалися свині. Не скільки наїлись, стільки перепаскудили працю далекої від

інтелектуальних емпіреїв, але божественної за покликанням, людини села? Чи, може, в образі свиней людожери хотіли показати хліборобів? І чи знали творці тогочасної хвали, в якій ідеться про першість "духу": "Лєгко на сєрдце от пєсні весьолой" про те, що витворяв "батько Сталін" у селі? Адже вказаний кінофільм, що був призначений "нагодувати" замучених штучним голодом хліборобів і показати капіталістам "рай" комуністичного села, був фактично бенкетом на кістках так званих куркулів.

Тепер на Україні безліч академій та академіків, студентів і "докторів" – різних за фахом, але спільних у прагненні – хліба. А скільки безкінечних черг за посадовими портфелями і званнями, орденами й ордерами на апартаменти та всілякими преміями? Мабуть, більше, ніж у голодовку за хлібом. І здобувають, лицарі жадоби грошей і слави, місце під сонцем історії в переважній більшості за допомогою таланту ліктів. А що вони нам дали з культурною Європою, сказав колись поет Сосюра: "Не побажаю я і ворогу в злий час".

І скажіть мені, будьте так ласкаві, вельмишановні маститі вчені, фізики і лірики, письменники і музиканти, скільки насправді померло хліборобів у голод при небувалому врожаї зернових 1932–1933 років, і скільки хліборобів померло, – хоч коли-небудь, – від того, що жодного разу не бачили високохудожнього портрета Леніна і Сталіна, чи будь-кого з інших керманичів "рулєвой", не чули бодай однієї будь-чиєї арії із опер навіть світової класики, вітчизняної кон'юнктурної пісні про "двох соколів" і вірша-проклятя: "Тож нехай собі як знають, божеволіють, конають?"

А ті, хто останню сімейну реліквію міняли на черствий і запліснявілий, наполовину з бур'янами, чи й крейдою, хліб та голодними падали скелетом на покоси, хіба вони декламували: "Нам сонця не треба – нам партія сяє! Нам хліба не треба – роботу нам дайте!"? І "сонце з кремлівського віконця" через "головокружіння від успіхів" не чуло передсмертного волання про допомогу? А ви, перефарбовані продовжувачі ленінсько-сталінського вчення, тепер годуєте людей молитвою до Бога? Ні, ХЛІБ таки всьому голова! У всі роки й віки, в народів не лише Європи. За нього й вічна боротьба й запекла битва.

Шануйте хліборобів, не рубайте під собою живлющу гілку, щоб не довелося чути від народу вимоги кари, як недавно щодо спадкоємців більшовиків за війну й терор, за геноцид, голодомори – "комуняку на гіляку!" Бо не скільки досягнення цивілізації, стільки вони спричинилися до зменшення сімей у селян, до вимирання хліборобського населення і відмирання села, до катастрофічного падіння генофонду української нації і заміни її імігрантами.

У повоєнні роки в моєму рідному селі Старих Бабанах було до 100 учнів майже у кожному класі. А 2007 року в єдиному 11 класі було лише 9 учнів, та й то з урахуванням дітей сусіднього села і сімей прибулих обслуговувати в'язницю. Схоже, а то й гірше, становище в усьому Шевченковому краї, тож недарма згадуються слова Кобзаря:

"Доборолась Україна..,
Погибнеш, згинеш, Україно..,
Во злобі сини твої тебе уб'ють, оперені".

Озброєні не тільки арматурою з хрестами, а й за допомогою нобелевських і шевченківських "героїв" – україножерів, з лютою ненавістю на незалежність України і правду Тараса.

Ці слова стосуються не лише в'язнів. Чи, може, це реалізовується задекларoване зменшення – знищення населення планети задля райського життя "золотого мільярда"? Це нам нагадує ленінський заповіт, якого виконати обіцяв товариш Сталін: "Нехай 90% людей загине, аби 10% дожили до світової революції !"

І останнє. Хоч як це не парадоксально, а збільшення міського "пролетаріату" відбувається за рахунок селян. Але не вони винні, що їхні діти покидають хлібодайне поле і родинне гніздо. Винні дармоїдні партії, псевдоеліта, імпорт злочинного "прогресу" і державний апарат. Зупинімо штучну катастрофу й новий геноцид!

Записав М.Шуляк.
24 серпня 2008 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
ШУЛЬГИ М.Д.,
1912 р. народження
(смт. Михайлівка на Запоріжжі)

Важко розпочинати розповідь про голодні роки, бо для нашої сім'ї вони розпочалися ще в 1919 році. В цей рік, у хатинці 18 м у довжину, вкритій соломою, жило 5 синів, 2 дочки, дід, баба і батьки, разом 11 чоловік. Спали на полу, зверху вкритому соломою, був ще й ліжник домотканий. На кілках – дошки, зверху подушки, так і спали. Керував всим дід, за стіл сідав сам, наїдався і казав: "Геть, геть, геть!" Нам перепадало мало. Мама моя була проворною, поки наварить їсти, стягне картоплі і накормить нас. Згодом наша сім'я розширилася, 4 сини одружилися. І тільки робота батька допомагала нам вижити, працював він ковалем (на той час ця професія була вигідною, прибутковою). І саме це допомогло нам. Ми почали будувати нову хату. Цеглу робили самі. Топили в хаті з кінського чи коров'ячого війна. Як в 1918 р., так і в 1933 люди дуже багато будували, а мазали хати глиною, куди мішали навозу, і, щоб вистачало, ми з мамою шукали його вночі, бо вдень люди з-за нього сварилися. Батько ходив у приходську школу, де йому привив колишній дворянин потяг до книжок, що передався й нам. Читали при каганці. Сім'я розросталася.

Батько був добрим майстром, він купив нову хату, відкрив приватну майстерню. Дали нам землю. Тримав господарство: саж – тепла загородка, свиноматка, 10–12 свиней, гуси, кури; мав робітника.

У 1932 р. я вчилася в лісничо-меліоративному технікумі в Донецькій області, жила бідно. Всі студенти ходили босі. Діти шахтарів жили зажиточно, вони викидали калоші, і ми доносювали їх. У технікумі видавали по 100 г хліба з черв'яками – з "м'ясом", сою. Ми варили її і їли.

Коли приїхала на початку 1933 р. додому, тут був великий голод. І привезені мною гроші (140 крб.) трошки допомогли сім'ї.

Ідучи якось з роботи, я побачила мертву пухлу жінку, а зверху неї лежала дитина, попухша від голоду.

Вмерла бабуся, і дідусь вивіз її на двоколісній бричці й похоронив. Сестра вмерла від скарлатини. Їсти не було чого. Все зерно, всі запаси забрали. В людей забирали худобу. Але в інших областях був ще страшніший голод.

Запис: М.Шульга.
1993 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШУЛЬГИ Оксани Федорівни,
1929 р. народження
(м. Київ)

Про мою родину. Батько – Литвиненко Федір Леонтійович, мати – Литвиненко (в дівоцтві Шевченко) Ганна Лук'янівна, мешкала в *селі Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області,* в родині було 7 дітей. В 1920–27 роках батько з дідом Леонтієм для багатодітної родини збудували добротну хату, яку в 1927 році зареєстрували у сільській Раді.

В 1929–30 роках почалась комуно-колективізація, принуждали здати все, що є у хаті і на подвір'ї, хазяйство і хазприналежності в колгосп. Або колгосп, або Соловки – "куркуль", поставили червону галочку. Батько з дідом Леонтієм погодилися все віддати і вступити в колгосп, щоби спасти дітей. Батьки і старші брати працювали в колгоспі, першим головою колгоспу був Ковпак Сидір Артемович, у Вербках іменем С.Ковпака названа вулиця. Колективне хазяйство почало занепадати і розпалося. В 1932–33 рр. почався голодомор. Мільйони людей вимирали. Два моїх брата померли, п'ятеро дітей і батьки вижили. Я – дитя голодомору 1932–1933 року – в той час мені було 4 роки, смерть була неминуча, але… Мама сказала старшим братам і сестрам, що Оксанка помирає, немає чим накормить дитя, положила мене під "барабан" печі помирати, але, дякуючи Богу і старшому брату (погиб у війну у м.Міщовськ під Москвою), якому було

16 років, що взяв на себе відповідальність спасти мене від голодної смерті: ходив до лісу, собирав під деревами дикі груші, жолуді, кропиву, на колгоспних полях викрадав 5–10 картошок (за що отримував батога), готував картопляне пюре, кормив, напував напоєм із груш і кропиви, вижила...

І далі історична трагедія, пережита нашою родиною.

В 1943 році (лютому та березні) в Павлограді, Павлоградському р-ні були запеклі бої. Павлоград три рази переходив з рук в руки – то німецька навала, то радянські війська. Павлоград і Павлоградський район були зруйновані вщент – руїни і месиво, трупами були вкриті поля і луга. В березні Павлоград був звільнений від німецьких окупантів, з тяжкими контузіями батька комісували з армії. Коли він чуть-чуть підлікувався, окреп здоров'ям, павлоградський райком партії запропонував йому працювати в колгоспі завхозом, востановлювати колгосп "Рассвєт". Вся наша сім'я вступила в працю колгоспу, щоби якомога більше виробити трудоднів, поліпшити життя-буття, але радість була недовгою.

1946–47 роки на Дніпропетровщині та в інших областях були неврожайними. Володимир Щербицький, секретар компартії на Дніпропетровщині, поставки хліба і всього виконав, за зароблений трудодень колгоспники нічого не отримали. Те, що вродило на городах, до Нового року з'їли, почалася невідступна смертність, вимирання села (штучний голодомор Володимира Щербицького), якому комуністи хочуть поставити в Києві пам'ятник. За що?). За голодомор 1946–47 рр. та Чорнобильську трагедію, коли 1–2 травня 1986 р. вивели дітей з Валентиною Шевченко на травневий парад. Хто був у змозі, 1946–1947 рр. забивали хати і від'їжджали в нікуди… До Москви не допускали, більше рухались в Західну Україну: Львів, Львівську область, Дрогобич. Я зі старшою сестрою, щоби спасти батьків від голодної смерті, оставили їм свої пайки – 80 г чорного з горохом хліба і стакан молока на день – і виїхали до Львова, у тамбурі з Павлограда, у холоді в 20°. Там бомжували, попрошайничали. Де удавалось, нанімались білити помешкання, прати білизну тільки за їжу. Вижили і батьки і ми – три сестри, хвала Богу. В даний час мені 79 років, а сестрі – 82. Інші сестри померли. Сестру опікають її троє дітей на Дніпропетровщині. Діти є, але вони пенсіонери й інваліди, і коло мене їх немає. В скорумпірованості з головою сільської Ради без згоди нас, трьох сестер, в 1989 році продали хату, прийшлось нам звернутися до суду. 10 років судимось, але суди, що "дишло, куди повернеш, туди й вийшло", а судді хто? Правителі. Голова колгоспу та голова сільської Ради остались безнаказанні. В хаті наших батьків мешкають чужі люди.

В даний час я дуже хвора, за фахом авіаційний працівник, мала достойну платню, клала кошти на ощадну книжку, але їх украли. Мала возможність поїхати на відпочинок, полікуватися, відкладала гроші для пенсійного віку, але і їх украли. А зараз маємо те, що маємо – не в змозі ні прожити, ні пролікуватись. До захворювання була затята общественниця, участвувала в Київському грома-

дянському об'єднанні громадян "КРГО". За 15 років незалежності України участвувала у виборчих кампаніях, агітатор-спостерігач.

В 2004 році вистояла на Майдані (приносила в палатки домашню їжу), застудила нирки, січовий міхур, необхідне серйозне реабілітаційне лікування, але пенсія 442 грн. не позволяє лікуватися. Ліки, які потрібні для лікування, недоступні для пенсіонера, коштують біля 1000 грн., а де їх пенсіонеру взяти?

45 років мешкаю в Києві, в одному й тому ж помешканні, 28 років на прописці одна, одинока. Діти – пенсіонери-інваліди – мешкають в інших державах. [Дочка] – в Німеччині, інвалід II групи, перенесла онкооперацію. Син – афганець, хворий, склад його сім'ї 6 осіб. Ні фізично, ні матеріально допомагати матері не мають можливості. Я – пенсіонер похилого віку, нуждаюся в соціальній захищеності в своїй державі щодо допомоги в лікуванні та звільненні від оплати комунальних послуг.

[Підпис] О.Шульга
28 лютого 2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШУРКО Христі Кузьмівни

(с. Королівка на Житомирщині)

...33-й часто приходить у снах. Страшним кошмаром повторюється трагедія хлопчика баби Хими. Шукаючи собі їжу, він забрів під село Мошорине. А там дядько Куліш спіймав малого, порубав на шматки, склав у баняк, зварив і з'їв. Юхимина Левченко теж зарізала липкіського чоловіка для того, щоб з'їсти. Сусіди вчинили над нею самосуд – прив'язали до коня, і тягав він жінку вулицями села. Ці страшні приклади непоодинокі. Голодні їли собак, котів. Бувало, в одну яму з покійниками закопували ще живих немічних людей.

Народ перестраждав дуже багато, стерпів люту наругу своїх катів, що створили штучний голод. Але в пам'яті понині живе прокляття тим, хто збиткувався над його долею, життям. Правда, що не всі очевидці не бояться розповідати правду про трагедію 33-го. А треба знайти в собі мужність і сили згадати побачене і пережите, не приховуючи прізвищ катів далеких і близьких, щоб всі, хто народився пізніше того страхітливого часу і ще народиться, знали трагічні сторінки історії українського народу. Бо до цих пір стогне наша земля від трупів, кісток, захоронених без трун та імен у спільних могилах дітей, жінок, чоловіків, голосить зойками нещасних жертв голодомору, закопаних напівживими. Жоден вбивця не повинен мати спокою ні на цьому, ні на тому світі.

Кумечко Н. Трагічні сторінки історії.
Перемога. – 1993. – 16 липня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ШУРМАКА Г.М.,

1925 р. народження

(м. Київ)

Уже к лету 1932 г. три миллиона украинских крестьян, покинув свои деревни, скитались по дорогам в поисках хлеба, стремясь проникнуть на железнодорожные станции или в города. Они пытались, пробравшись в город, перекупить хлеб у отоваривших свои карточки горожан. Чтобы доехать, например, до Киева, "в обход заслонов на дорогах", крестьяне, по словам В. Гроссмана, "продирались через болота и леса... Удавалось это лишь самым удачливым, одному из десяти тысяч. Но даже добравшись туда, они не находили спасения. Они лежали на земле, умирая от голода" (цит. по: Конквест Р. Жатва скорби. – С.194). С июля по декабрь 1933 г. ОГПУ проводило в Киеве операцию по освобождению города от "деклассированных элементов" (крестьян, пробившихся сюда в надежде раздобыть хлеб).

О типичной картине из киевской жизни того страшного периода рассказал автору этих строк писатель Г.М. Шурмак (1925 г. р.; запись 2 июня 2005):

"Были первые недели марта 1933 года. Снег уже стаял... Мальчик восьми лет, я шел в школу, во "вторую смену". Наш второй класс киевской 44-й школы почему-то перевели в другое помещение... Время было трагическое, голод. Детство и – голод, который я вместе со старшим братом, семиклассником, глушил чтением и фантазерством... Родители стремились отвлечь нас, детей, от жутких сторон действительности, но иногда и до наших ушей долетали обрывки фраз: "Дворники спозаранку подбирают мертвых... кладут на подводу".

Итак, я шел на занятия, спускаясь от университета, мимо Шевченковского садика... Уже показалась и Караваевская баня. А не доходя до нее, рядом с ней, – пустырь. Привычный для глаз пустырь (только теперь все более мне кажущийся странным в этом месте плотной городской застройки). Но – что это? Пустырь сегодня принял какой-то другой вид, цвет. И он – шевелится! Я замедлил шаг. Весь огромный пустырь был заполнен вповалку лежащими, один на другом, крестьянами. Огромная коричневая куча тел. Коричневая из-за цвета одежды. На головах мохнатые меховые шапки-папахи; на телах – полушубки, свитки... А лица! Распухшие и какие-то сонные; впрочем, только некоторые из них еще поднимают головы и сонно глядят на нас. Но видят ли? Только потом, спустя ряд лет, понял: эти крестьяне умирали с голоду. Это о них шептались родители в голодомор тридцать третьего года. Это их, тех крестьян, которые дошли до Киева из последних сил, сюда на пустырь свозят, чтобы потом куда-то ночью подевать... А что прохожие? Они это место проходят, ускоряя шаг, отвернув лица... Но что они могут сделать? Город посажен на голодный паек... Страх гложет всех: за семью, за

детей, за себя”. *Стоит добавить, что в то время городской семье рассказчика (отец – мелкий служащий, мать – рабочая) приходилось обедать всего лишь стаканом семечек.*

Проценко Г.Г. Комментарии / Гойченко Д.Д.
Сквозь раскулачивание и голодомор
(Свидетельство – очевидца). – Москва:
“Русский путь”, 2006. – С.331–332.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
ШУРОВОЇ Віри Петрівни,
1914 р. народження
(с. Таврійське – Гладківка Голопристанського р-ну
Одеської (нині Херсонська) обл.)

ГОЛОД – 33 ОЧИМА ДІТЕЙ – 93

“Ну що його вам сказати. Усяко жили. Народилась я 28 березня 1914 року. В сім’ї нас було одинадцять душ, багато вмерло, двоє братів на війні вбито, не знаємо, де й їхні кісточки. Пережила і двадцять перший, і тридцять третій, і сорок сьомий роки – голоди. Що ж – мені вже вісімдесят – все бачила, все пережила, чого тільки ці руки не переробили та не перенесли. Ой, і не хочу такого нікому, і вспоминать не хочеться!

Щоб не вмерти з голоду, бігали в ліс, шукали і викопували козельці, сушили їх і потім мололи їх на мельниці, яку зробив тато, та робили такі коржики, ото і їли. А щоб в холодну погоду було тепло в хаті, збирали курай і цим топили піч.

Якось сусідку нашу, Марфу, вигнав був чоловік, а вона вагітна була. Ходила по вулиці, їсти просила. Прийшла вона до мене. Я ж бігом пічку помила, плиту, кажу їй: “Подожди, зараз коржиків напечу”. Брат у мене робив сівальщиком, привіз трохи овса, я його змолола, добавила мукички; корівку, слава Богу, держала, молочка трохи влила і напекла коржиків та й покормила її.

А заміж вийшла, жили на Зеленому. Чоловік на войну пішов, я залишилась з дитиною жити в свекрухи. Спасибі їй, хороша жінка була, то й досі живу; вісім років з нею прожила. А робила і бригадиром, і скиртоправом, і конюхом, і корів доїла. І ким тільки не була, дитину не бачила – піду – темно і прийду – темно, вона вже спить. Ох, Боже мій! Багато чого прийшлось пережити.

Що я можу ще сказати… Тоді существовали і щас существуємо. Не хочу такого нікому, як оце ми пережили”.

Записала Т.Циганкова.
Упорядкував Ф.Морозюк.
18 лютого 1995 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЩАСНОГО Д.А.

(с. Новоберислав на Херсонщині)

Пішов я якось у плавні, накопав кореню собачої рози, наварили, думали їсти. А його їсти не можна. За малим не подохли.

Гейко Сергій. Пам'ять про голодомор. Не було порятунку нізвідки. – Урядовий кур'єр. – 2007. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЩЕГОЛЬСЬКОЇ (у дівоцтві ЖОЛОБОВА) Марії

(м. Макіївка Донецької обл.)

"Ми їли все, що бачили, – *розповіла своїй онучці Ганні Марія Щегольська (Жолобова), 1924 року народження, яка разом з матір'ю, старшим братом Петром та молодшою сестрою Оленою проживала в с.Михайлівське Херсонської області.* – Спочатку ловили птахів – голубів, ворон, горобців. Але незабаром "птиця" закінчилася, люди почали їсти траву, запарювали чай з гілочок та листя вишні, смородини, липи. "Від голоду нашу родину врятувала моя дружба з дочкою голови колгоспу. Раз на день я ходила до подруги, де мене пригощали їжею. Інколи навіть вдавалося щось принести додому", – розповідала М. Щегольська.

У нашому селі трапився випадок, про який згадували ще багато років. Одна жінка зібралася йти по селах просити хліба. Двох діточок – хлопчиків, щоб ті нікуди не пішли, вона зачинила в хаті. Але по дорозі знесилена жінка знепритомніла. Її знайшли люди і відвезли до лікарні. Тиждень вона не могла прийти до тями. Коли опритомніла, дико закричала: "Мої діти!" Але було пізно. Коли відчинили двері її хати, діти лежали прямо коло порогу мертвими. Жінка збожеволіла і цілими днями ходила вулицями села, вдивляючись в обличчя хлопчиків – шукала своїх синів. Згодом її заарештували за вбивство власних дітей. За кілька років жінка знову з'явилася в селі, але розум до неї так і не повернувся. "Це я їх вбила", – сповіщала вона кожному, хто траплявся їй на шляху".

Записала Ганна, онука. Кожем'яка Оксана. Щоб урятувати своє немовля від голоду, жінка годувала його власною кров'ю. – Сільська школа. – 2002. – №43–44. – 27 листопада.

✦ ✦ ✦

СПОГАДИ

ЩЕКОЧИХІНОЇ Віри Давидівни,
1926 р. народження

(с. Привовчанське Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)

....Їжі не було. Їли колючки з бур'янів, збирали під скиртами сміття, пересівали і їли. У селі не було котів і собак. Люди всі лежали пухлі. Як помре людина, то брали і тягли її на кладовище. І ніхто з родичів не знає, де поховані їхні матері та батьки. Жили люди дуже бідно в злиднях. З лантуха сукня і та порвана. Не було ні взуття, а як було, то дране. Воші були в людей і в одежі.

Записала В.Ільченко.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.22.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЩОГОЛЬ Марії Іванівни,
1923 р. народження

(с-ще Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)

В 1933 році наша сім'я голодувала, але не так, як інші. Вимерла майже вся наша вулиця, вже до початку серпня з двадцяти трьох дворів залишилась приблизно чверть, і то, в деяких по одній, по дві людини. А ми з голоду не повмирали, бо наш батько на той час працював в місті на хлібозаводі. Їм гарні пайки давали, і він за тиждень назбирає харчів, а в неділю приїде додому і нам привезе. Виручали нас і заготовлені ще в 1932-му році столові буряки – їх ніхто у нас не забрав, тому що їх не знайшли – коли почався голод, тато з мамою їх переховали з погрібника в клуню. Через те, що батько працював у місті, мене і брата Павлика (йому тоді було 6 років) не взяли у дитячі ясла – там давали дітям хоч якийсь харч.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЩУРА Олександра Петровича,
1925 р. народження

(м. Кам'янець-Подільський Вінницької (нині Хмельницька) обл.)

Мені було 8 літ, коли грізною чорною хмарою насувалися на Україну 1932–1933 роки. Неймовірно важкими і трагічними вони виявилися для Петра Щура

та його сусідів Нісмейка Миколи, Цісаря Гриця, Дзюби Івана та інших з *с.Балина, що на Хмельниччині.* Справа в тому, що ці селяни з індивідуальними господарствами ні за що не хотіли вступати в насильницьки створені колгоспи. Ні проханнями, ні погрозами і провокаціями не вдавалося затягнути їх туди. Звичайно, вони жили матеріально набагато краще, ніж колгоспники. А ми, 8–10-річні хлопчиська, з гордістю наспівували:

"А індуси їдять гуси, ще й біленькі пиріжки,
А колгоспник задер хвостик та й біжить на бурячки"...

Та недовго нам судилось так наспівувати: створені з компартійців комітети буквально підмітали в індивідуальних господарствах все до зернини: горщики, баночки з насінням – зерном, качан кукурудзи, знайдений у стрісі – все забирали. Згодом подібні господарства з рухомим і нерухомим майном розграбили, а мешканців із власних осель просто-напросто викинули на вулицю.

Ось так відбулася 100% "добровільна" колективізація в с.Балині, та не тільки в Балині. Ось так почався той страшний голодомор. Так почалося винищення українського люду.

А ми, хлопчаки, босі, обірвані і вже голодні і холодні, співали вже інших пісень:

"Нема хліба, нема сала,
Бо совєцька власть настала,
Нема хліба ні землі –
Висить Ленін на стіні
І показує рукою,
Куди йти в світ за мукою".

Я бачив, як помирав з голоду в чужій хаті ще недавній господар – середняк Нісмейко Микола: скелет, обтягнутий жовтуватою шкірою, дивився на мене мовчки безнадійний поглядом, а з його очей скапували, як маленькі горошинки, кришталеві сльози. Це був страшний голод.

А я з сестричкою, коли дуже хотілося їсти, ласували молоденьким листям з липи. І яке воно було смачне: м'ясисте, клейкувате з терпким присмаком. Батько, як кажуть, впав на ноги. З голоду опух. Мати обмінювала все, що тільки можна було обміняти, хоч на стакан чи жменю зерна або муки. Ходила в світ і міняла, випрошувала, відробляла, а вдома варила "бевку": п'ятилітровий казан води заправляла двома стаканами муки чи двома стаканами круп, якщо їх можна було так назвати.

Виходила наша матуся нас і батька від голодної смерті, правда, ненадовго. Батька в 1937 р., як "ворога народу" розстріляли в м.Кам'янець-Подільському разом із сорока трьома односельцями і реабілітували в хрущовську "відлигу" 1960 р.

Ось вони, ці люди, деяких я пригадую по пам'яті: Щур Петро, Щур Никифір, Щур Трохим, Голіняк Микита, Сірант Іван, Дереховський Іван, Дереховський Гриць, Гайдамака (інженер), священик Солтисюк Іван, Дашкевич (історик), Боревич (філософ), Ярославський Петро (бухгалтер), Блідний, Кубецький, Сірант М., Шендерецький.

Ми ж, підлітки, продовжували реагувати на трагічні події:

“Хоч і десять відсиджу,
Й назад не вернуся –
Соловки, Соловки,
Я вас не боюся”.

В Кам’янець-Подільську поставлено знак пам’яті на місці розстрілу патріотів.

Батькові своєму, Щуру Петру Антоновичу, на польсько-фільварецькому кладовищі ми з сестрою звели пам’ятник.

Закінчу я піснею (можливо, не цілком вдалою):

Я все віддав для тебе, Мати:
Щонайдорожче у житті,
Аби були Дніпро, Карпати
У вільній-воленці святій.
Ще б раз віддав, якби-то змога
Для тебе, Ненько, дорога,
А так… недуг, оселя вбога…
Назад немає вороття.
Проте піднялась Україна
З колін імперського раба,
Димить на згадку лиш руїна
Із трьохсотрічного “котла”.
То ж квітни, краю вільний мій!
Тож гомоніть Дніпро, Карпати!
На рідній мові, не чужій…
Я все віддав для тебе, Мати.

[Підпис] О.Щур
28 лютого 1996 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЮРАЧКІВСЬКОГО Павла Опанасовича,

1920 р. народження

(м. Київ)

Почати треба здалеку, десь з 1918 року.

Опанас Йосипович Юрачківський (1891–1975), виходець з родини священика, був людиною освіченою, він закінчив духовну семінарію та Київський комерційний інститут у ті ж часи, той самий, у якому навчалися і поет Павло Тичина, і композитор Пилип Козицький. Тепер у цьому приміщенні на вул.Смирнова-Ласточкіна знаходиться Художній інститут. У 1918 році Опанас Юрачківський

якимось чином потрапив у секретарі до міністра освіти в уряді Української Народної Республіки Івана Огієнка (він же – митрополит Іларіон). З часом, мабуть, саме ця обставина зіграла вирішальну роль у долі Опанаса Юрачківського та його родини.

Іван Огієнко був також міністром віросповідування (1919–1921), професором Київського та організатором і ректором Кам'янець–Подільського університету. У 1920 році, після розгрому УНР більшовиками, Огієнко емігрував спочатку до Польщі, а потім – у Канаду. Тоді ж мав можливість покинути Україну і Юрачківський. Огієнко, перед тим, як покинути Україну, звернувся до Юрачківського: "То що, Опанасій, їдеш чи лишаєшся?"

О.Юрачківський залишився на рідній землі. Далі у нього – церковна служба. Він був священиком в селі Вербовець. Це недалеко від Вінниці та Могилів-Подільського, Муровано-Куриловецький район. У 1920 році в родині Опанаса Юрачківського народився син Павло. Дружина, Євдокія (Ева) Іванівна Бариляк (з Галичини), запропонувала: "Поїдь, Фаня, до батька, привези його, нехай з нами живе". Батько Опанаса, Йосип Юрачківський, був священиком у селі Салтанівка на Київщині. Коли батько і син вже їхали на Вербовець, на дорозі їм зустрілися солдати-більшовики. А на отці Йосипі було довге священицьке вбрання та хрест. – "О! Єщьо одін поп! Только попа нам нє хватало!" – і з цими словами солдати весело скинули його під потяг. У Салтанівці, у церковній огорожі його і поховали.

У ті роки (1920–1928) дружив Опанас Юрачківський з Семеном Авксентійовичем Панасюком, який був священиком у селі Ставчани того ж таки Муровано-Куриловецького району. Це були інтелігентні українські родини. У родині Юрачківського було троє дітей, два сини – Павло та Роман, донька Леся, а у родині Панасюків – дві доньки, Олена та Ніна, та два сини – Борис та Ігор. Коли почалися гоніння на церкву, Семен Панасюк підвів підсумки тому, що спостерігав: "Тут вже нічого доброго не буде", – та й подався у Росію, оселилася їхня родина у Ростові-на-Дону. Нинішній директор НДІ ядерної фізики при Московському університеті Михайло Ігоревич Панасюк, скоріш за все, його онук.

Опанас Юрачківський і до Європи не поїхав, і до Росії не схотів. Пішов працювати до школи учителем української мови та літератури у селі Клембівка Ямпільського району на Вінниччині. Селяни добре знали цього вчителя і любили його. Щотижня він читав для них лекції у сільбуді, передплачував на сільбуд багато газет та журналів. Був Опанас Юрачківський на селі людиною помітною.

У 1930 році О.Юрачківський був заарештований, у чому звинувачений – не сказали. З Вінницької тюрми перевезли до Житомирської, а далі – на Північ. Зрештою опинився на будівництві Біломорканалу. У ті роки багатьох арештовували за підозрою у причетності до СВУ, але що інкримінували йому – так і невідомо. Профілактика.

Його дружина. Євдокія Іванівна, з дітьми переїхала до Києва (провулок Глибочицький, тепер це вул.Коперника). У сім'ї – трійко малих дітей: Павло,

10 років (нині – доцент НТУУ "КПІ"), восьмирічна Леся (мешкає у Києві) та трирічний Роман. Чорноробом на заводі Артема – таку роботу мала їх мати. За це вона отримувала картку на 150 грамів хліба на день та зарплату, якої вистачало, щоб купити лише один буханець хліба на місяць. Тому молодших дітей Євдокія Іванівна змушена була віддати до дитбудинків – їх називали приютами. Леся була серед старших дітей, малих школяриків різного віку. Їх у дитбудинку було до 300 душ. Малий Роман був у іншому, меншому дитбудинку для дошкільнят. Обидва приюти були десь на Подолі. Часом на прогулянці Леся бачила меншого братика та ховалася від нього, бо боялася, що він буде плакати, а її за це виженуть з приюту.

У 1932 році старших дітей, серед яких була і Леся, на літо вивезли на сільгосп-роботу до села, можливо, десь у районі Ржищева. На осінь того ж року з 300 дітей приюту залишилось лише троє дівчаток. Годували погано, діти їли, що підберуть, зелень усяку, тож усі померли, як казали, від дизентерії. Жінка, що наглядала за дітьми, сказала дівчаткам: "Одну ми залишаємо собі, а ви, двоє, платтячка і кофтини лишайте, бо цій дівчинці треба, а самі їдьте додому, шукайте своїх мамок". Посадили їх у самих трусиках у товарняк, а діло було на Покрову, і поїхали ці дівчатка шукати своїх. А вид вони мали – як скелети, без одягу це було добре видно. У такому вигляді вони і дісталися домівок. Так запам'ятала своє прощання з дитбудинком Леся.

Після повернення Лесі додому мати послала Павла подивитися, як там у приюті малий Ромчик. Якийсь чолов'яга на порозі приюту гримнув на Павла: "Чєво тєбє нужно?" Дізнавшись, що той шукає братика, він прочинив якісь двері і промовив: "Вон там іщі!". За дверима була купа дитячого взуття і якесь лахміття. – "Нікакого дєтского дома тут больше нєт", – пояснив чоловік. Дітей і справді не було. Родині і до сьогодні так ніхто і не пояснив, де поділись діти, де їхній Ромчик? Вже пізніше, коли кадри кінохроніки показували на увесь світ з Майданека і Освенціму гори дитячого взуття, Павло Юрачківський з болем відзначав для себе, що вперше він таке бачив у дитячі літа в дитбудинку на Подолі.

Років сім-вісім тому на Подолі, недалеко від того місця, де був "приют", почали будувати церкву, і збудували. Коли екскаватори рили рови під фундамент, то у розсипі землі було безліч кісток, саме дитячих, маленьких. Вже майже 80-річний Павло Юрачківський ходив на те будівництво, бачив усе те на власні очі і пробував говорити про це з батюшкою, який був там присутнім: "Тут недалеко були дитячі будинки, діти з них десь поділись, то, може, їх саме тут закопували, може то їхня могила?". Святий отець на те промовчав.

12-річного Павла Юрачківського до дитбудинку мама не віддавала. Щоб не вмерти їм з мамою з голоду, він намагався заробляти – торгував папіросами на вулиці біля заводу Артема, якраз біля Лук'янівської тюрми. Щодня він бачив, як на роботу та з роботи їхав на красивому, певно американському, "лінкольні" начальник НКВД України Балицький (пізніше був своїми ж розстріляний). Також

щодня, без винятку, до тюрми стройовим кроком вели в'язнів, групами по 50–100 чоловік. Ішли вони і з боку Подолу, і від центру. По боках – міліція. Було в'язням по 30–40 років, вік, коли людина найміцніша. Також він бачив, як на Дігтярівську під'їздили і як від'їздили машини, які в народі називали "чорні воронки".

Піймали Павла на тих папіросних підробітках та покарали маму за погане виховання дітей. Надалі вона мусила працювати вже без оплати. Та хороші люди трапляються усюди, трапились і їй. Усупереч вказівці начальників, їй таки платили, але так, "щоб ніхто не знав". Ніхто й не виказав. Це були 1930–1934 роки у Києві. "Я тоді нічого не розумів, що відбувається. Я знав, що я голодний, що мені погано, що усім погано. Але тільки дорослим я усвідомив, через що ми пройшли, через що пройшла Україна", – так коментує бачене і пережите просвітянин, доцент кафедри фізики НТУУ "КПІ" 86-річний Павло Юрачківський, чоловік нині покійної незабутньої Зеновії Тарасівни Франко.

Після відбуття терміну покарання Опанас Юрачківський вирішив за краще до Києва не повертатися, виїхав на Донбас, туди ж переселилася і родина, та згодом вони повернулися до Києва. Останні роки життя Опанас Юрачківський жив у Пущі-Водиці. Павло Опанасович та Леся Опанасівна і нині живуть у Києві. Вони мені і розповіли цю сумну історію.

Батько Павлові не раз казав: "Ще й зараз не знаю, чи правильно я зробив, що не поїхав тоді разом з Огієнком?". Чи ж є відповідь на це питання?

Якщо усе вищесказане стулити докупи, то виходить така картина: молодих чоловіків, батьків родин, кидали по тюрмах. Далі вони, у кращому разі, потрапляли на освоєння неісходимих просторів шостої частини суходолу земної кулі, звідки мало хто вже повертався, а діти їхні зникали у дитбудинках. Так виморювали народ.

Павло Опанасович підсумовує так: "Забути таке – великий гріх".

А для дослідників голодомору є тема для розвідки – куди поділись діти київських дитбудинків у 1932–1933 роках?

Записала О.Пугач.
10 листопада 2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЮРАШ Ганни Яківни,
1926 р. народження
(с. Липини Луцького р-ну Волинської обл.)

Народилася я в с.Чичиркозівка Звенигородського р-ну Київської (нині Черкаська) обл. в сім'ї селянина – "куркуля" Тетіївського Якова Петровича. Після

закінчення Козачанського зоотехнікуму в 1949 році була направлена на роботу у Волинську область за спеціальністю зоотехніка. "Совєткою" мене називали і до цього часу називають, особливо тепер. Не люблять нас, кажуть: "Чого сюди на захід поналазили?!" Кажуть навіть ті, кому я зробила велике добро.

Я бачила жахи голодомору 1933 року, чудом вижила, залишившись одна, бачила, як знущались над моєю сім'єю, як умертвили моїх рідних, як їх наколювали на вила і нагружали на підводи, як в ямах ворушились ще й живі люди.

Згідно зі сталінським указом про проведення колективізації у 1929 р. та ліквідацію куркулів як класу у селі створили комісію з числа активістів і комуністів. На загальних зборах оголосили, що вся земля механічно переходить у колгосп, а селяни повинні здати туди безплатно живу тяглову силу (коней, волів), сільськогосподарські машини, вози, плуги, борони, зерно, корми для худоби.

Склали список сімей, які підлягали розкуркуленню. До цього списку потрапили ті, що мали 7 і більше десятин землі, молотильну машину. Для потреб колгоспу в них, крім землі, насильно забрали агротехніку, худобу, зерно, корми, продукти, будівлі. Хатнє майно продавалося на торгах. "Куркулів" роздягнули майже догола і повикидали з домівок на вулицю. Господарів посадили у тюрму, а їхні сім'ї повантажили на підводи та й повивозили у Сибір, а деякі родини взагалі невідомо куди поділи.

Після розправи над розкуркуленими почалась розправа над іншими селянами, що були трохи заможнішими й грамотнішими за інших, уміли добре господарювати, мали кращу хату й вагалися йти у колгосп.

Голова колгоспу Чичиркоза Омелько та голова сільської ради Приходько Іван створили комісію, видали її членам залізні загострені штрички та списки, до кого йти. Наказали забирати всі продукти до грама, не лишати нічого – навіть для одноденного харчування.

Забирали також картоплю, буряк, квашнину з діжками, брали й хатні речі. А залізними штриками сколювали долівку в хатах, хлівах та землю на подвір'ї – шукали чи, бува, не закопали чогось господарі. Чичиркоза Омелько та Приходько Іван ретельно перевіряли, чи все активістами забрано. До моєї тітки Горпини Сокирко зайшов у хату Чичиркоза і побачив на печі вузлик з висівками. Сказав: "Забрать!" – і вилив надвір розчин з висівок (тітка хотіла спекти з них хліб).

"Приховала-а-а!" – вигукнув Омелько, схопив немовля і тітку, вкинув їх у льох і замкнув на 5 діб. Хлопчик одразу помер, а тітка захворіла і невдовзі (після ще інших знущань) померла.

Багатьох викликали до сільської ради, вимагали гроші, яких у людей не було, і били. Для допиту відвели спеціальну кімнату. Під стіною посередині сидів уповноважений з району, а по кутках стояли активісти. Вони по черзі били жертву кулаками, а коли упаде – ногами. Так до смерті забили нашого сусіда, Сокирка Юхрема і Могричного Ахтимона. Де поділи їхні трупи – невідомо.

Після Сокирка Юхрема викликали на допит мого батька – Тетієвського Якова Петровича.

Того дня у сільській раді чергувала за посильну моя двоюрідна сестричка 11-річна Таня. Вона і прийшла за моїм татом. Коли били Юхрема Сокирка, він дуже кричав від болю, а Таня стояла під дверима і чекала, поки пошлють за іншими. Дитина не витримала, зайшла і сказала: "Навіщо ви так б'єте дядечка?" Уповноважений підвівся, ударив дівчинку ногою в живіт, вона упала на двері, що прочинились, і по східцях покотилася на землю.

Коли прийшла до тями, її послали за моїм батьком. Він уже знав, що будуть бити, та ще й Таня сказала, що забили Юхрема. Батько йшов і думав, що потрібно стійко триматись на ногах, щоб не впасти, бо теж заб'ють до смерті.

– Давай, Якове, гроші! – закричали активісти.

– Ви добре знаєте, що в мене їх нема, ви ж уже все в мене забрали, діти лишились без хати і двору, голодні й холодні.

– Нам пояснень не треба, – сказали активісти і стали по черзі наносити удари. Батько не дався, щоб побили, і його відпустили. Але щойно тато вийшов надвір, його звинуватили, що не здав зерна, і посадили у тюрму.

Отак розправились із бодай трохи заможнішими селянами у Чичиркозівці: одних позабивали, інших заарештували, ще інших заслали до Сибіру.

Мій дідусь, Могила Кирило, і бабушка, Могила Настя, були сиротами і служили у пані Крицької, вона їх любила, поженила і подарила 0,25 га землі, на якій дідусь з бабусею вимурували саманну хатину, і вже на старості років їх розкулачили разом з моїм батьком, Тетієвським Яковом Петровичем, та мамою, Тетієвською (Могилою) Оксаною Кирилівною. В нас забрали все в колгосп – 10 га землі, конюшню, корівник, овчарник, свинарник, клуню, нову недобудовану хату, молотильну машину, жатку, снопов'язалку, сіялку, віялку, грабарку, плуги, культиватори, борони, 3 вози, пару коней, корову, свиноматку, 5 овечок. Домашнє майно продали на торгах, забрали не тільки продукти, а даже кваслину з бочками, кормові буряки, витягли з печі череп'яні горшки, страву з яких вилили надвір. Все продали на торгах. Нас розділи і роззули і голих, босих і голодних викинули на сміття. Батька заарештували як куркуля і відправили в тюрму. За рахунок куркулів будували колгоспи, а забравши все в куркулів для колгоспів – їх на роботу в колгоспи не приймали.

Так чому ж тепер, коли колгоспи руйнували і передавали в приватну власність, – в законі нічого не сказано ні слова про куркулів, про їх землю і майно? По даному питанню я неодноразово зверталась до президентів Л.М. Кравчука, Л.Д. Кучми, у Верховну Раду України і т.д.

Невдовзі почався й масовий голодомор. Мерли люди, здихала в колгоспі худоба, забрана у селян. Правління колгоспу та сільвиконком уживали відповідних заходів: виділили групу людей для копання ям на цвинтарі і підводи для звезення трупів у ті ями. Дали вказівку, щоб мерців забирали тоді, коли у сім'ї вже всі померли, щоб зайвий раз не їхати кіньми. Визначили спеціальних наглядачів, які доповідали, де вже вся сім'я повимерла.

Але ж не всі у сім'ях помирали разом. Того, хто помер першим, уже й труп, може, розклався, поки помре останній. Часто першими помирали дорослі, бо вони намагались до останньої години підтримувати дітей. А ще живі діти лазили по трупах батьків і просили їсти.

Мертвих наколювали на вила і викидали на підводи. Деякі візники ставили до воза дошки, по яких витягали тіла на віз, зачепивши їх залізними пожежними гачками. З воза звисали людські ноги, руки, голови. Вилами мерців скидали у ями, які заповнювали доверху. Там іще ворушились і стогнали живі люди – їх викидали на підводи, щоб не їхати вдруге, коли ті помруть. Наповнені трупами підводи ніхто не супроводжував.

Одного разу моя мама сказала нам, що піде до сусіда Євмена: "Тут недалечко, метрів за 100, може, дасть Бог, що якось прийду і не помру дорогою". А коли повернулася, впала з криком. Плачучи, розповіла, що приїхали забирати мертвих, а Євмениха виявилась живою, то й її накололи вилами та викинули на віз.

Так була вивезена до ями вся сім'я мого дядька Кирила Петровича Тетієвського, і ми не знаємо, де саме вони закопані.

Дивом лишилася живою їхня дочка Катруся, то її зловила людоїдка Вірчиха і з'їла. В нашому селі було дві людоїдки. Вони вдвох спочатку з'їли Вірчихиного мертвого чоловіка, а потім поїли своїх живих дітей.

У моїй сім'ї від голоду померли: дідусь Кирило Могила, бабуся Анастасія Могила, сестра Дуня, братик Вася, а потім старший братик Гриша.

Я, мама, сестра Тоня спухли від голоду, але вижили. В нас не забрали сухе бадилля з соняшника та кукурудзи, й ми обдирали корку, а всередині як вата, і так їли. А настала весна, то паслись, як кролики, на траві, їли кропиву, лободу, листя липи. Один з активістів побив мого брата Миколу за те, що той рвав листя на липі, яка росла на дорозі.

Ще турбує слідуюче питання. В 1937–38 рр. по селах і містах України їздив "чорний ворон" – так називався критий автомобіль, в якого ночами без суда і слідства забирали відповідну кількість людей, та до цього часу невідомо, де їх поділи. В моєму селі Чичиркозівці в ту ніч взяли 5 чи то 7 чоловік. Зараз помню одного нашого сусіда, Тетієвського Протасія, а про всіх останніх знає моя двоюрідна сестра, Сокирко Тетяна Кирилівна, вона старша за мене і про все це розповідала мені, бо була посильною в сільській раді. Це дочка сестри моєї мами – Горпини. Їх сім'я – була бідняків – це її вкинули в погріб на 5 суток з грудною дитиною за те, що її чоловік не підчинився голові колгоспу Чичиркозі Омельку йти розкулачувати мого батька. То їхню сім'ю й знищили, залишилась одна Таня Сокирко, яка ще жива і живе в посьолку Ватутіне – ст. Богачеве, то що вона пережила і все знає за село, що діялось, вистраждале, велике горе пережила.

Про голодомор 1933 року дуже тяжко згадувати. Але не маємо права забути таке страхіття. Поки ще є живі свідки, хочу просити кінорежисерів створити фільм, а письменників – написати книгу про голодомор у моєму рідному селі

Чичиркозівці Звенигородського району Черкаської області. Тільки за 1933 рік у цьому невеличкому селі померло від голоду 600 чоловік.

Ще дуже багато є чого розповісти, але всього не описати…

Я чула, що хтось пише велику книгу про голодомор, і хочу просити Вас написати мені, куди по даному питанню можна звернутись, може, готується кінофільм, також лише про моє рідне село Чичиркозівку можна зробити кінофільм, поки ще є живі свідки. Таке страхіття, такі ужаси, таке знущання над народом не може бути забуте.

[Підпис] Г.Юраш
10 грудня 2006 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЮРКОВОЇ (в дівоцтві ШПІКА) Анастасії Кузьмівни,
1923 р. народження.
(м. Полтава)

В кінці 20-х – на початку 30-х років я проживала у с.Шпіки Решетилівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл. Коли 1929 р. розпочалася колективізація, у нас забрали все: зерно, бобові, буряки, інші овочі.

Батько поїхав на заробітки в Обазівку (в 10 км від села), старша сестра – до Полтави, а я та братик Іван залишилися з мамою.

Непосильні податки, накладені на господарство, моя мама – Шпіка Харитина Потапівна – сплатити була неспроможна – нічим було. Якось прийшли двоє у військовому зі зброєю і забрали маму за несплату податків в Решетилівку, де вона у тюрмі відбула 10 діб.

А нас з братом, тому що ми не давали забирати нашу маму – плакали, кричали, хапаючись за мамин одяг, не відпускаючи її – військові відкинули на сніг, як жабенят. Дякуючи добрим людям – сусідам, які приносили якусь їжу, маму вдалося діждатися. Батькам вдалося закопати мішок борошна і трошки квасольки – це нас і рятувало в той голодний час.

Одного разу до нас зайшов уповноважений Рудь, який саме й забирав у нас усе. Звернувшись до мами, він попросив: "Дайте мене поїсти, я їсти хочу". І мама дала йому перепічку із спечених з тієї муки порятованої, кажучи: "Хоч ти у мене все й забрав, на, Бог з тобою".

Улітку 1933 р. їсти стало зовсім нічого. Люди, у яких я пасла корову, за роботу давали мені 1 л молока. І це було все, що ми мали.

До цього молока додавали бур'ян, товчені кукурудзяні качани, різне листя...

Від голоду стали опухати. У батька шкіра на ногах лопалася, й витікала рідина. Мама прийняла мудре рішення. "Давайте віддамо Ваню (1929 р. народ-

ження) в дитбудинок, щоб хоч він зостався жити з нашої родини”. Відвезла його до Полтави, посадила біля дитбудинку на вул.Леніна і залишила записочку: “Невідомий Іван”, бо дітей, які мали батьків, до дитячих будинків не приймали. Нині мій братик – це мій душевний біль. Його ми більше не бачили. І зараз знайти неможливо...

Люди їли траву, спориш, як тварини. Бачила, як один хлопчик мучився, наївшись трави. Людей, які рвали достигаючі колоски, били об’їждчики.

Одного разу я рвала молочай на городі, а бабуся сусідська каже: “Йди сюди! Я тобі щось на вухо скажу”. І – мене ловити! Хотіла з’їсти. Але я втекла.

Дай, Бог, щоб такі часи не верталися, щоб люди подібного не робили.

Записала О.Веселова.
7 серпня 1997 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЮРЧЕНКО Анастасії Іванівни,
1914 р. народження

(с. Веселі Чумаки Апостолівського району Дніпропетровської обл.)

Важким був той час. Робили ми дуже важко і багато. Врожай, наче, був непоганий, але ми його не бачили. З продуктів забрали все, їли ми, в основному, лободу. Робили з неї перепічки, кидали її в суп. Трохи краще жилося тим, хто ловив в полі ховрахів. Тоді їхнє м’ясо їли, а шкурки здавали на приймальні пункти, за них давали або гроші, або пшеницю. Краще, звичайно, було б, якби давали пшеницю. Я робила на фермі дояркою. Напрацюєшся, було, а сил немає йти додому. Впадеш під корову, перележиш, а тоді вже йдеш додому. Вдома темно, холодно. Трохи назбираєш трісок, щоб протопити, а їсти вже немає сил готувати. Ми жили з мамою удвох, обидві працювали в колгоспі, тому було трохи легше. А тим, в кого малі діти, було зовсім важко. Багато дітей померло в той рік, а дорослих померло ще більше. У нашому селі не було таких страшних випадків, щоб людей їли, а в сусідньому селі був такий випадок, коли мати з’їла своє немовля, а в неї було ще троє дітей. Після цього її забрали в холодну, де вона й померла.

Не можу про той час спокійно згадувати, на очі сльози навертаються.

Записав І.Паливода.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЮРЧЕНКА Василя

(с. Іркліїв Чорнобаївського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.

ГОЛОС ЖЕРТВ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Два року тому, коли я збирав матеріали про жертв штучного голодомору 1932–1933 рр., жертв репресій та нашої безпам'ятності, мешканці с.Старий Коврай на Полтавщині ділилися зі мною спогадами.

Тут у тяжкі 30-ті року від голоду та холоду в сім'ї Олекси Заспи померли 2 доньки.

Федора Душка розповідала: "Зовсім не було чого їсти. В річці ловили равликів та черепашок, пекли млинці з полину. Коли щастило дістати десь якихось відходів вівса чи пшениці – товкли їх і їли. Протягом 1932–1933 рр. померли наш зять Євдоким Прокопенко, з також 6 його дітей, моя сестра Пріся, батько. Всіх їх поховали в саду під вишнею".

Багато односельців не по-християнському знайшли останній спочинок у кар'єрі колишнього цегельного заводу.

Згодом, у роки репресій, трагічно склалася доля вчителів місцевої семирічної школи Бажанова та Артеменка, мешканця села, інваліда громадянської війни Павла Древаля, інших, хто, не маючи жодної провини перед своїм народом та Україною, стали чомусь неугодними сталінським опричникам.

Народна газета. – 1995. – № 16.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЮРЧЕНКА Іллі Юхимовича,
1928 р. народження

(с. Закусилівка Троянівського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.)

Мій односелець і друг Ілля Юхимович Юрченко, який недавно пішов із життя, просив розповісти людям про його "щасливе" дитинство та юнацькі роки.

Страшного 1933 року йому було п'ять літ. Комнезамівці, місцеві "активісти" ходили селом із довгими металевими "щупами" і все забирали в людей. Здорових одправляли до Сибіру, а малих і старих немічних викидали з хат і залишали напризволяще. Лютував голод. Їли люди лободу, кропиву, котів, собак, дохлих коней. Спухали, божеволіли. Батько Іллі помер. А мати, щоб не бачити страшної смерті своїх дітей, а може, й урятувати їх, посадила Ілька та

доньку Марію на ст.Кодня в поїзд, що прямував до Житомира. Так робили часом батьки. Дівчинка була глухонімою, а хлопець ще не міг до пуття розповісти, хто він і звідки. Згодом сестру загубив. Сам голодний, брудний, обдертий ходив міським базаром із консервною банкою, просив, щоб хтось дав ложку молока, крихту хліба. Там і ночував. Дошкуляли воші. Коли вдавалося дістати окраєць хліба, хлопець клав його до кишені – відразу її наповнювали воші. Так минула весна, літо. А восени трапився щасливий випадок. Одного дня завітав на базар із сусіднього села батьків друг, у якого дітей не було. Впізнав Іллю, забрав до себе додому. Хлопця помили, вдягли, нагодували. В дядька він і залишився. Потім мати довідалася, що син живий (вона теж вижила), забрала додому. Разом із сусідом-дідусем Ілько пас людську худобу. Згодом він замінив хлопцеві батька.

Інша жінка, яка залишила тоді сина в Житомирі, зустрілася з ним аж через 53 роки в Запоріжжі.

Ілля жодного дня не ходив до школи – не мав змоги. Так і залишився на все життя неписьменним, хоча совєтська пропаганда волала на весь світ про суцільну грамотність у Союзі.

Ілько не був ні піонером, ні комсомольцем, не рапортував Ленінові в “Артеку”, не дякував за щасливе дитинство. І таких, як він, були сотні тисяч.

Нехай знають про те сучасні піонери.

Степовий Я. Ілько не був піонером. –
Народна газета. – 1997. – №2. Січень.

✦ ✦ ✦

ЮЩЕНКО Віктор Андрійович

Виступ Президента України у проекті “Свобода Савіка Шустера”

Я хотів би розпочати з того, що, по-перше, глибоко подякувати кожній людині, яка зайшла в цю студію, незалежно від того, чи це прямий свідок, пряма жертва Голодомору, чи це онуки-правнуки. Я в тих 90-та і 74-х відсотках по тих двох опитуваннях, про які ви говорили. Я переконаний, що суспільство повинно знати правду. Жити на брехні в будь-якому сенсі неможливо. Формувати союзи на брехні неможливо. Вибудовувати майбутнє неможливо на брехні. Тому нам потрібна правда. Ми люди великодушні, ми люди мудрі. Ми можемо знайти у своєму серці почуття для того, щоб зрозуміти прощу, вибачити, якщо там є гірке каяття тих соратників, послідовників ідеології більшовиків чи ідеології Сталіна.

Коли ми говоримо про те, чому актуально сьогодні, потрібно – не буквально сьогодні, в листопадові дні, а в сьогоднішньому житті України – говорити про

32–33-й рік... 32–33-й рік, шановні мої, – це не минуле. Це наше сучасне. Сучасне в тому сенсі, що ми продовжуємо жити в брехні 32–33-го року. Ми живемо по краткому курсу ВКП(б) 37-го року. Ми продовжуємо жити під страхом. Вам не сумно від того, що одна десята з тих, що сьогодні дають свідчення, бояться підписуватися під цими свідченнями? Це ген. Ген, який передався не з одного, а з декількох поколінь уже до нашого покоління. І тому, безумовно, нам треба знати, як це трапилося.

Нам треба пройти декілька логічних етапів. Етап перший: безумовно, ми повинні визнати, що голод 32–33-го року був. На жаль, сьогодні це ще не всі визнають, у тому числі й деякі люди в нашій студії. Друге: чи це був спланований акт проти життя мільйонів людей? Другими словами, чи це був геноцид? Багато чого зроблено в цьому питанні, але ще не все всередині нації. Я маю на увазі виключно національний аспект. Третє: чи ми адекватні до масштабу цього горя? Чи ми сьогодні є партнери тих людей, які пережили Голодомор? Чи ми вшанували достойно ті жертви, адекватно? У нас є музей національний, у нас є національний пам'ятник, у нас є національний фільм чи національна книга? Очевидно, ні. Це докір цьому суспільству, це докір нам. Це не проблема вже 32-го року. Це проблема нас – тих людей, які живуть в Україні 2007-го року.

Мені сумно від того, коли я дивився і вчорашню дискусію, і перед цим була дискусія... Хтось хоче витягти російську карту з цього питання, хтось хоче – єврейську карту. Хтось хоче витягнути тему посухи 32–33-го року. Знаєте, принижує націю вже в тих знаннях, які ми знаємо про 32–33-й рік, такі підходи до цієї проблеми. Вибачте, злодій був один: це комуністичний сталінський режим. У цій студії, хотілося б мені чи не хотілося б – я людина демократична, я поважаю будь-які погляди, – але ще сидять люди, які представляють ідеологію цього режиму. І сьогодні – поряд з вашими словами – вони будуть говорити: "Цього не було". Вони поряд з нашими словами будуть говорити: "Міжнародна спільнота цього не визнає". Мої друзі, я вам хочу сказати: для того, щоб єврейська нація добилася визнання Голокосту, вона йшла багато років. Вона йшла цільною колоною. І крок за кроком світ узнавав правду про мільйони, про способи цього геноциду. І потім, маючи добрі знання, маючи добру інформацію, світ це признав. Наша хода щойно починається. 193 країни світу декілька тижнів назад як члени Генеральної асамблеї ЮНЕСКО визнали 32–33-й рік як велике страхіття, як велику трагедію Голодомору. Це немало. 193 країни це вже знають – що ми голодували, що в нас це була трагедія. 14 парламентів визнали, що це геноцид. Це тільки початок. Але я переконаний, моя дорога українська націє, ми повинні мудро пройти цю дискусію, коректно, гордо, сильно, не із сумом – з гідністю.

Я переконаний, що ця тема нас не повинна ділити на два табори. На щастя чи на жаль – я не знаю, як сказати, – вже немає тої держави, витоки голоду великого для України з якої почалися. Уже немає того режиму. Я переконаний: знати все про Голодомор або те, що ми можемо отримати їх знання, – це тема,

яка нас сьогодні мусить консолідувати. Люди в горі не штовхаються один від одного, а подають одне одному руку. Я, власне кажучи, хотів би, щоб одним з підсумків нашої сьогоднішньої дискусії було те, що українство виходить сильнішим. Ми починаємо шанувати, що ми українці. Ми починаємо шанувати, що ми нація. Бо це форма нашого свідомого мислення, свідомої нашої пам'яті. Це відродження не тільки пам'яті жертв – це відродження нашої мови, нашої культури. Бо перервана була не тільки наша пам'ять. Перервані були носії, гени, які найшли українську культуру, українську волю, мрію про українську державність.

27 листопада 2007 р.
http://www.president.gov.ua/news/9261.html

✦ ✦ ✦

ЮЩЕНКО Віктор Андрійович

Виступ Президента України в День пам'яті жертв голодоморів 25 листопада 2006 року

У МОЇЙ ДОЛОНІ – КОЛОСОК ПШЕНИЦІ

Дорогий Український народе!

У моїй долоні – колосок пшениці.

Якби я міг простягти цей колосок маленькому хлопчику, який помер від голоду 33-го року біля поля у селі Крути на Чернігівщині. Маленькій дівчинці в селі Віленька на Житомирщині. Жінці в селі Красногірка на Одещині. Чоловікові в селі Теплівка на Полтавщині.

До болю і до щему в серці я хотів би цей колосок подати і своєму дідові Іванові, який помер від великого голоду разом зі своєю великою родиною в 1932 році.

Я хотів би цей колосок передати в сотні, в тисячі містечок і сіл України. На Київщині, на Донеччині, на Черкащині, на Миколаївщині й на Кубані. Якби я міг через десятиліття простягти ці зерна селам – Лютеську на Харківщині, Косенкам на Сумщині, Зайцівці на Луганщині – селам, у яких люди вимерли майже до одного. Вони гинули. 17 людей щохвилини. Тисячу щогодини. 25 тисяч щодоби.

Такі жнива збирав великий голод в Україні. На запитання, що ж голодомор, моя відповідь: це є геноцид.

Я не знаю, якою могла б стати Україна, – та Україна, де вони б залишилися жити.

Я знаю, якою вона є сьогодні.

І я знаю, якою вона може стати, якщо забуде невинно загиблі душі своїх дітей. За дрібністю своєю, за своєю упослідженістю така країна неминуче про-

дасть свою душу, свою мову і свою пам'ять. Вона перетвориться на безлику територію з безликим і неживим народом.

Ті, хто сьогодні заперечує голодомор, глибоко і переконано ненавидять Україну. Ненавидять нас, наш дух, наше майбутнє. Вони заперечують не історію. Вони заперечують Українську державність.

Від імені Українського народу я стверджую:

Жертви голодомору мають бути вшановані як мученики однієї з найбільших катастроф в історії людства.

Я не прошу, я вимагаю від Українського парламенту визнати голодомор актом геноциду нашої нації. Це обов'язок Верховної Ради. Неминуча вимога історії. Така сама, як Акт проголошення Української незалежності. Звільність себе від страху і неправди.

Історія вже винесла вирок убивцям, які планували і вчинили голод. Це – тоталітарна комуністична сталінська система, яка не має національних ознак. Бо національність – це людське. Смерть через голод і винищення є супроти людського.

Геноцид – це цілеспрямоване знищення народу або його частини. Міжнародна Конференція ООН від 1948 року визначає геноцид як дії, скоєні з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу – через убивство або через навмисне створення таких умов, які ведуть до знищення.

А зараз я зацитую лист Сталіна до свого політичного побратима в Україні Кагановича в 1932 р.:

"Самое главное сейчас – Украина. Дела на Украине из рук вон плохи… в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50 райкомом высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным… Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять".

І взялися. Терор був проведений проти всього українського. Під розстріл повели українську інтелігенцію, священиків, кожного активного носія української свідомості. Ця дія була цілком свідомою.

У ті часи учні Михайла Грушевського передавали йому: "В Україні панує справжній голод… Це політика, спрямована на те, щоб остаточно зламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозний опір… Одні вимруть, інші розсіються безконечними просторами Росії..." – Ці слова передав агент ГПУ, який стежив за Грушевським і за його соратниками.

Територію України й Кубані оточать збройними загонами для блокування виїзду по хліб. Життя стане несуттєвим. Запанує в Україні смерть.

Вдумайтеся! За підрахунками істориків, середня очікувана тривалість життя чоловіків в Україні в 1933 році склала 7 років, жінок – 10 років. Що це є? Це є справжній геноцид.

У серпні 1932 року було запроваджено заборону торгівлі, щоб не дозволити селянам купувати хліб чи продавати. Його треба було тільки задарма здавати державі.

Восени 1932 року влада почала цілковите вилучення продовольства у "боржників" за завищеними планами хлібозаготівлі. А боржниками вважалися всі. Це і є геноцид.

Після постанови Центрального комітету Комуністичної партії України було масово застосовано режим "чорних дощок" – режим, за яким повністю ізолювали села, райони, господарства, вивозили з них продовольчі товари і запаси насіння. Таких районів в Україні було 82. Занесення на "чорну дошку" було рівнозначне смертному вироку. Це і є геноцид.

Так само, як це робилося в єврейських гетто і нацистських концтаборах.

Злочин голодомору прямо проклав шлях до злочинів Другої світової війни, і в своїй диявольській суті – до злочину голокосту.

Мені важко продовжувати цей ряд злочинів, але суть на сьогодні одна. Попри все Україна є, і Україна жива.

Ми несемо пам'ять про пережитий біль як засторогу злочинам проти людства і проти людяності. Ми розраховуємо на світове розуміння і підтримку в цьому питанні.

Сьогодні – з Михайлівського майдану в центрі Києва – я насамперед закликаю Російську Федерацію стати поруч із нами і через державне вшанування голодомору продемонструвати високий, належний Російському народові приклад людського співпереживання.

До цього я закликаю кожну націю, яка постраждала від комуністичного режиму. Ми спільно були заручниками й жертвами минулого зла і повинні спільно від нього очиститися.

Я висловлюю вдячність усім державам, які законодавчо й політично визнали Голодомор актом геноциду проти українства. І вірю, що у 75-ту річницю трагедії це одностайно здійснить Організація Об'єднаних Націй.

Я глибоко вірю в це, бо глибоко вірю у справедливість.

Мене обпікає цей колосок пшениці. Крізь час я відчуваю, як тягнуться до нього душі наших братів і сестер. Я відчуваю тепло цього доторку.

Не бійтесь. Вже нічого не бійтесь. За вами, убієнними в голодоморах, сьогодні постав увесь ваш народ і ваша держава.

Ми зупиняємо час на мить.

І в цю мить вас слухає Господь.

З сайта Президента України.
Слово Просвіти. – 2006. – 30 листопада – 6 грудня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЮЩЕНКО Ольги Іванівни,
1915 р. народження
(с. Куковичі Менського р-ну Чернігівської обл.)

Бабусі Ользі нині 92 роки. Худенька, сухенька, у чому тільки душа держиться? Їй важко говорити. У голодні 1932–1933 роки у неї померло дві сестри. Про це розповіла мені її дочка Галя.

Записала О.Сидоренко.
Літо 2007 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯВТУШЕНКО Віри Михайлівни
(с. Порскалівка на Полтавщині)

СПОГАДИ, ЩО ОБПІКАЮТЬ СЕРЦЕ

Однією з найпожиліших мешканок будинку для ветеранів у с.Порскалівці [Шишацького р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.] є Віра Михайлівна Явтушенко, якій скоро виповниться 85 років. Як вона сказала, з її життя можна не одну книгу написати. Що це справді так, ви можете переконатися з її розповіді нашому кореспонденту.

Віра Михайлівна, який період у вашому житті справив найсильніше враження?

– Звичайно, дитячі роки. А вони припали на дуже важкий час. Народилася я в теперішньому Куйбишевському (тоді – Портянкин Харківської обл.). Під голод наша сім'я складалася з батька, дідуся, матері, бабусі, а також нас, трьох дітей. Дідусь і брат померли від голоду. А батька засудили за те, що не виконав плану [хлібозаготівель. – *Упорядники*], на чотири роки засудили. Ми всі з голоду пухлі були, бо не мали корови. Хто мав корову, тим було легше. А так… позабирали все до останнього зернятка…

Як ви рятувалися, що робили?

О, Боже! Качани з кукурудзи товкли, жолуді в лісі збирали і теж товкли. А весною вже кропивка пішла, інша зелень… А наш братик і дідусь весни не діждались…

Сусідам теж, либонь, було нелегко?

– Авжеж! Мучилися так само, як і ми. Всі тоді бідували. У колгосп заганяли насильно. Хто не хоче – ото тобі все. Розкуркулять, і ти пропав з родиною. Боже, щоб ніхто не доживав до того, що ми пережили й побачили. Йде людина

вулицею, впала – і все. Навіть поховати нікому, бо всі безсилі, ледве на ногах тримаються.

Які тоді ходили розмови поміж людей? Кого звинувачували в цій біді?

– Та хто ж, синку, винен, як не отой клятий Сталін?! Хіба неврожай був? Ні! Ви б побачили, які тоді хліба стояли. Як море!

– А комуністи й сьогодні кажуть, що був неврожай.

–Та хай їм грець, якщо совісті немає. Брешуть! І отакий страшний голод на наш народ наслати.

Як свідок тодішніх подій, скажіть, що робила в цей час влада? Чому вона не допомагала людям?

– Яка могла бути від неї допомога? Вона душила людей. Хоч вірте, хоч ні, якщо неправду кажу, то щоб я з цього місця не встала. Накладуть такий план, що страх бере. А чим його "конати"? Коли доходило до розборок, то знаєте, що вони робили? Натоплять піч, зачинять чоловік п'ять у кожухах, на піч заженуть – "конай". Як справжні садисти… Тоді Герасименко був головою. Такий ірод був, щоб над ним земля розверзлася. Як щось не те, то одпоре добре і знай своє: "Конай план!" У нас у сусіда десь мішок картоплі був закопаний, то він в отій кімнаті-душегубці так збиткувався над ним, що просто страх.

А як себе поводили "буксири"?

– Оце ще біда на наші голови була! Наше село невелике, а було кілька бригад отих клятих "буксирів". Вони тоді мінялися, мабуть, така партійна установка була. До нас із Баранівки приходили, а наші – туди. Все комсомольці та партійці ходили і відбирали в людей останнє. О, Боже, що тільки вони не робили, як знущалися з людей!

У вашому селі в тридцять третьому дуже багато людей померло?

– Багато, дуже багато. Лише корівки декого порятували. А ще вижили ті, хто в активі ходив.

– Як ви пережили війну?

– Чоловік у Гомелі був командиром. А тоді їх там оточили. Та йому вдалося пробратися додому. А тут – німці… Зібрали чоловіків на збори в клуб. Ми із сусідкою Дядюрихою теж пішли під двері послухати, бо жінкам не можна було заходити. Стоїмо й прислухаємося, значить. Вибирають якесь начальство. Боже, мого чоловіка самого першого назвали, бо він до війни був головою колгоспу. Я як закричу під дверима! А сусідка схопила мене за рот: "Цить, бо вб'ють!" Прибігаю додому, а він вже там. Кажу: "І куди це тебе оприділили?" А він – з хати. Побіг у повітку, схопив якийсь мотузок. Ми з сусідкою – за ним. А він вже мотузку до сволока ладнає. Я в крик: "Рятуйте, люди добрі! Що ти робиш?" Вирвали ми з рук мотузку, А він каже: "Як не тепер, то в четвер, а жить не буду". Слідкували тоді ми за ним весь час. А потім його засудили за зв'язок з німцями. Фактично ні за що. Бо Корнілич, який його

добре знав, казав: "Як живий буду і вернеться радянська влада, то Явтушенка на найвищу посаду посаджу". Ох, тоді такий час був, що хоч ти винен, хоч ні, а судити треба. Одбув мій Михайло десять год тюрми. Вернувся – помер. А я живу тепер без роду, одна як палець. І жить вже не хочеться, а Бог чогось не забирає.

Розмову вів Я.Проць.

P.S. До цієї розповіді, мабуть, варто додати, що Віра Михайлівна Явтушенко весь вік, поки були сили, працювала в колгоспі: в ланці, дояркою. А в 1944 році їздила аж у Новосибірськ по худобу.

Те красне яблучко, вибране з багатьох на долівці, яким вона пригостила мене, ще довго нагадуватиме про зустріч з дуже цікавою і доброї душі людиною.

"Агро-Еко". – 2003. – 31 жовтня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯГОТИНИ (в дівоцтві ГЕЛЕВЕРЯ)
Анастасії Іссидорівни,
1897 р. народження
(м. Київ)

ГОЛОД 1932–1933 РОКІВ – ЯК ЦЕ БУЛО НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Боже, да це така була голодовка, що вимерло половина народу! Лежить на вулиці чоловік, вмер, – і ніхто не обраща вніманія!

Кума моя, Мірошниченко (я у них хрестила хлопця), Терешко Мірошниченко, кума – Тетяна, і синок їх… Одна з їхніх поїхала десь у город. А ще у них було два хлопчаки. Малий, що я хрестила, вмер ще до голодовки. У голодовку померли Терешко, Тетяна, два хлопчики. А ще у них був син Коля. Не знаю – чи теж виїхав у город, чи вмер, бо вже його ніхто не бачив.

Сусіди наші, в кінці городу хата їхня була: батько, мати, двоє дітей – всі померли. Корову пожаліли продать, то корова осталася.

Батька мого, нє, не батька, а чоловіка мого сестра, Серафіма, двоє їх було, вже не молоді (років по сорок – *О.П.*), померли обоє.

Ще двоє старих по сусідству, з другого боку городу – обоє померли. Год по сорок їм було. Фамілія, кажеться, Ковпак. Ну, не такі старі, та вже не молоді.

А одна даже свою дитину з'їла. Побачили люди на городі кісточки та заявили в міліцію. То забрали її. А вона вроді як з ума зійшла, каже, що я такого доброго м'яса ще не їла, як з дитини. По нашій вулиці жили.

У вулиці нашої названія не було. Називалося – "Четвертий десяток". "Дев'ятий десяток" – це був центр. Десяток – це вулиця в кілометр, та і більше, а в усі боки – вулиці, провулки, та хати розкидані – і аж до панської економії. А мама моя жила у "П'ятому десятку", у забрід тяглося. А у "Дев'ятому десятку" – купці, магазини, мєльніца хороша, городський сад, бульвар, театр літом був у саду – Літній театр. "Циганку Азу" я там дивилась, "Про що тирса шелестить", "Наймичку". Літом гуляли на бульварі. У Новопразькім районі (Кіровоградська область) було дев'ять десятків. А хат! Це такий сильний район був, Новопразький, громадний! Три церкви. Собор. Була гімназія, городське училище, міністерське училище, приходські школи.

А була ще голодовка під тридцять третій год, а в тридцять третім чоловіка мого (Яготин Іван Пилипович, 1892 р.н. – *О.П.*) перевели у Новопразький район, село Верблюжка. Там його маму (Петльована (Яготина) Ольга Іванівна, р.н. 1922 – *О.П.*) у хату чужу заманили, та були б, мабуть, з'їли. Але поки хазяїн двері хати зачиняв, то вона втекла через вікно. Були б-таки, з'їли. Молоко додому несла, пляшку молока. То молоко принесла. А своє дитя вони з'їли ще до того, так люди казали.

Стіко померло людей, стіко пустих хат поостaвалось, так кацапів до нас із Росії переселили. Брат чоловіка (Яготин Данило Пилипович – *О.П.*) був сапожником, то він виїхав до Крима, їх хата пуста була, а вони спаслися у Криму. Так потім в їх хаті тоді вже кацапи жили. По-сусідськи ми жили.

А у тих кацапів було двоє синів. Мати і батько робили у колгоспі, старший з невісткою фізкультурником був. Такої фізкультури ж у нас не було, то де він робив – не знаю, може, в школі? То поробили ті кацапи в колгоспі тільки одно літо, та й повиїжджали назад до себе. Усі кацапи виїхали, що їх навезли.

Чоловіка старший брат, Яготин Яшка, жив у центрі, займався мастєрством, щітки натягували. І я натягувала – 10 щіток у день. За одну щітку платили по 10 копійок. У його дружини, Дуні, була сестра Ольга, глуха, тоже натягала щітки. Дітей у них не було, то народила Ольга од Яшки мальчика. Вивчився на прокурора.

А навесні 33-го мало хто й посадив свій город. Сил не було. А в колгоспі ж посіяли з осені, і такий був сильний урожай! Таке жито стояло! А люди вмирали з голоду. То одні нарвали колосків, та посушили, та змололи, та хліба напекли, та до ранку і дуба дали.

А корову міняли на два пуди хліба, три. Ми свою корову виміняли на чотири пуди хліба. А у Київ їздили мінять барахло на хліб. Два марсєлєви одіяла, біле і голубе, десять полотенець, костюм з юбкою у складках, скатерть хорошу, ще щось, – і за це все барахло чоловік у Київській області виміняв два пуди жита. А у другий раз – рядно зі стєнки, дві скатерті хороших, три платки – чорний, бежевий і білий, в Одесі собі купила за три рублі (до 1913 року бабуся жила в Одесі, була прислугою у сім'ї інженера, служила барині, його

дружині. – *О.П.*) набрав усякого з мішок, то привіз три пуди проса. Та поки довіз – пуд розсипався. Їхав на криші. Поки доїхав – чоботи проїв. Хрестик мій золотий за буханку хліба виміняли. За стакан квасолі можна було виміняти таку річ! Дванадцять вишитих рушників, наволочки, кружева до кроваті – усе проміняли на хліб.

По нашій вулиці Іванченки були коло нас, Цюрупи, Дерев'янки, сім'я Плахнір, Шпаки – ці усі повиживали.

Листя з берестка їли, білу акацію, як цвіла, сушили, товкли та ліпили з чим-небудь якісь маторженики, ліпьошки. Товкли качани з кукурудзи. Гірчаки їли, сладкі такі, хороші! Шпичаки, комиш їли, конопляну полову товкли – хай Бог милує, чим люди тільки не питались.

Записала О.Пугач, онука.
1992 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯКИМЕНКА Анатолія Григоровича

(м. Ялта, Автономна республіка Крим)

Наша семья, проживавшая в станице Вышестеблиевской Краснодарского края, за годы советской власти пострадала в трех поколениях.

Умерли от голода оба моих деда в 1933-м – кубанские казаки, именитые хлеборобы, украинцы по происхождению: Якименко Прокофий Гаврилович и Собко Иван Потапович.

Убит мой отец, Якименко Григорий Прокофьевич, в декабре 1943 г. в тяжелейших рукопашных боях с немцами под Запорожьем (есть извещение). До войны он не прошел армейской службы из-за врожденной глазной болезни и погиб.

Осталось нас трое, малолетних, круглых сирот (мать умерла в 1940 г.). Двоих выживших отправили в детдом.

Считаю своим долгом обратиться к Вам с просьбой – внести имена наших предков в Книгу невосполнимых человеческих потерь.

Подтвердить документально трагическую судьбу дедов не представляется возможным. Они вычеркнуты из природы вообще – могил не сохранилось. Но живы еще престарелые родственники, очевидцы. Их воспоминания достоверны и впечатляющи. Не забуду и сам, как бабушка по отцу показывала в поминальные дни свидетельство о смерти деда с диагнозом "туберкулез легких" и говорила: "Запомни, внук, оно – ложное. Тогда всем так писали".

Бабушку же по матери мы вовсе не ведаем по имени-отчеству (в отличие от имени чуждого нам "дедушки", мифический образ которого с младенческих лет вдалбливали в наши головы).

Кому, зачем все это нужно было – на подобные вопросы, хочется верить, ответит история, история Украины, и мракобесие прошлых лет никогда не повторится.

С глубоким уважением

[Підпис] А.Якименко

31 серпня 1995 р.

О себе: родился в 1936 г. в г.Темрюк Краснодарского края. Закончил 6 классов в детдоме г.Феодосии, Керченское РУ (1952 г.), Ялтинское педучилище (1957 г.), Одесский госуниверситет (1962 г.). Работаю преподавателем в Ялтинском педагогическом училище (колледже) с 1962 г.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯКИМЕНКА Тараса,

1906 р. народження

(с. Будищі Лисянського р-ну Київської обл.)

Наше село мало приблизно 250 дворів. Розкуркулення і колективізацію у ньому було розпочато зимою 1929–30 років. Господарства селян примусово об'єднали в колгосп під назвою "Рання зірка", пізніше назву було замінено на "Широка нива".

В жовтні 1932 р. мене попередили, що я призначений для репресій, як "неблагонадійний елемент". Я зразу ж пішов з дому. Цієї же ночі до моєї хати увірвалася група на чолі з московським уповноваженим. Корова, свиня, решта хліба і все нескладне селянське рухоме майно – все це було виметене. У чотирьох голих стінах лишилася моя мати, яка незабаром померла.

І переді мною, і після мене з села пішли сотні селян, рятуючись від терору та голоду. Зимою 1932–33 рр. забрали все до зернини і з колгоспу і з хат. Забрали не лише хліб, а й квасолю і пшоно, незалежно від того, чи вступив селянин до колгоспу чи ні.

З сім'єю мого товариша повелися особливо жорстоко. 40-річний селянин Норенко мав жінку та 5 дітей. Серед січневих морозів до нього прийшла група активу на чолі з уповноваженим росіянином. Він наказав забрати все, аж до печеного хліба включно. Ніяки зойки і плач родини не допомогли: забрали все, що було рухоме і нерухоме і вигнали з власної хати з дітьми від 2-х до 13 років. Батько дітей не вивів. Тоді росіянин взяв дітей і по одному викинув через вікно у сніг, а хату замкнув. По селу був наказ: "Хто пустить вигнанців до себе в хату, тому завтра буде те ж саме". Батько з матір'ю забрали дітей, пішли в ліс недалеко від села і там, у проваллі батько викопав печеру, щоб оселитися, хоч і це було невільно. За пару днів Норенка заарештували. Незабаром ці діти загинули

від холоду і голоду. Осамітнена, виснажена, убита горем мати покинула печеру, її труп лежав горілиць на скутій льодом річці. Такий був кінець цілої сім'ї. І скільки ще знищено таких сімей в Україні!..

Коли зелене колосся зернових почало наливатися, люди різали та сушили його, щоб натерти зерна і рятуватися від голоду. За це було багато людей засуджено за законом 1932 р. І ніхто тих людей більше вже не бачив.

Скільки вимерло у 1933 р. від голоду – важко сказати. Населення нашого села зменшилося приблизно на третину.

Записала О.Дерев'янко.
1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯКОВЕНКО Людмили Петрівни,
1922 р. народження
(с. Велико-Михайлівка Покровського р-ну
Дніпропетровської обл.)

Про голод пам'ятаю, що найстрашнішою була весна 1933 року. У березні-квітні-травні вже масово опухали і вмирали колгоспники. Та частина дорослих, яка ще могла рухатися, прямувала на поле, де з другої половини квітня організовували обіди для працюючих. Тим, хто вже опух, лишалось одне – чекати смерті. На перших порах вмирали старші чоловіки й діти. З'явились випадки людоїдства. Так, Гапка Гулак з дочкою Марією зарубали свого ж 14-літнього сина і брата Івана і з'їли. Також траплялися випадки викрадання дітей. У наших сусідів, Лисенків, зникла 6-річна донька Галя, її шукали, але так і не знайшли.

Записав Є.Гашій.
1998 р.

✦ ✦ ✦

ЯКУБІВСЬКИЙ Михайло
(с. Вербівка Ружинського р-ну Київської
(нині Житомирська) обл.

ЧИ БУДЕ КОМПЕНСАЦІЯ ЗА ТАК ЗВАНЕ РОЗКУРКУЛЕННЯ?

Мого діда Герасима Івановича Якубівського та його родину несправедливо "розкуркулили" 1929 року в с. Вербівка Ружинського району Житомирської

області, де він мешкав із моїм прадідом Віцьком (своїм батьком), та бабусею Палажкою (своєю дружиною) та моїм батьком Михаськом (своїм сином).

Внаслідок цієї антилюдської акції у добропорядного господаря Г.І. Якубівського було відібрано новозбудований дім "під бляхою" (згодом там облаштували колгоспний млин) із усим хатнім начинням (одяг, меблі, скриню "з червінцями", картини, образи, посуд, сувої сукна й полотна і т.ін.), добротні господарські будівлі ("магазин" на зерно із суцільних пиляних дощок, велику клуню на снопи із наскрізним проїздом для коней, довгий хлів на троє дверей), на той час новітній сільськогосподарський інвентар (молотарку, плуги, борони,"сапатьор", віялки – млинки тощо), столярські інструменти, худобу (2 корови), коні (два огирі "у яблуках", чи "карбованцях"), одну телицю, свині (три), овечки (п'ятнадцять), кури (двадцять), город із усим врожаєм, фруктовий сад, криницю у дворі, дощату огорожу з воротами і багато іншого.

Мій дід та прадід (як і вся родина) змушені були після такого злочинного акту жити в землянці, тому згодом і померли з голоду. Мого батька як "ворожого елемента" забрали до трудармії (що дорівнювало в'язниці), а згодом запроторили до одного з таборів ГУЛАГу тодішнього Усурійського краю. Ці страшні випробування, як і участь у Другій світовій війні, звідки повернувся з численними пораненнями та з медаллю "За відвагу", вкоротили моєму батькові віку: він помер у грудні 1955 року в лікарні м.Бердичева після невдалої операції в 45 років. Моя мама – Якубівська Домаха Данилівна, 1915 р.н., залишилася тоді з трьома дітьми (мені тоді було лише три роки). Сорок літ вона майже задурно обробляла колгоспні лани, а нині у свої 82 роки отримує мізерну пенсію в 30 гривень. Зараз вона мешкає в с. Вербівка Ружинського р-ну разом із сином (а моїм братом) Анатолієм.

У роки т.зв. застою я також як син "куркулів" зазнав безпідставних політичних переслідувань і жахливих репресій. Нині я з дружиною та двома дітьми-школярами мешкаємо в Києві, де ледь перебиваємося в нинішніх важких економічних умовах нашої вже, здавалось, української держави. Я журналіст. У своїх матеріалах не забуваю свою рідну Ружинщину, яку люблю, як кажуть, всією душею, бо це моя земля, де я народився і з якою ніколи не перериваю зв'язку. Навіть придбав стару, облуплену хатину, що розвалювалася (і таки її довалили), із невеликою ділянкою в рідній Вербівці (неподалік від хати, де мешкає брат із матір'ю), однак вибудувати хоч невеличку хатку-кухоньку, де б мої діти мали змогу мешкати під час шкільних канікулів, я не маю фінансової змоги. А колись мій дід Герасим, що трагічно загинув під час сталінських екзекуцій, мав не хатку, а цілу садибу-маєток, яку звів разом із родиною чесною працею, однак все те відібрали сталінські опричники, як і життя у моїх славних предків.

Тепер, згідно із законом "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" від 17 квітня 1991 р., я звернувся в Комісію з питань реабілітації Ружин-

ського р-ну Житомирської обл. відшкодувати моїй родині матеріальні збитки, завдані під час т. зв. розкуркулення 1929 року.

Звертаюся також за підтримкою до депутатів – членів РХП.

м.Київ

Від Секретаріату РХП.

Нині чинний закон про реабілітацію жертв політичних репресій, на жаль, не дає права п. Якубівському на компенсацію. Але публікуємо його листа, щоб ще раз нагадати: коли кажемо, що постраждав од російського комунізму весь народ, то це означає: кожен із нас.

Народна газета. – 1997. – №31(312).

✦ ✦ ✦

СПОГАДИ

ЯЛОВЕДИ (в дівоцтві БОЖЕНКО) Уляни Павлівни

(с. Ярощі Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

Народилася я в 1918 році в селі Ярощі. У нас у сім'ї було 6 дівчат – Ганна (1906 року народження), Марія (1916 року народження), Соня, я ...

У 1933 році страшний був голод. Забирали "буксири" все. Залишили однеєдине, що не могли взяти, – воду. А то у вузлику, де заховав квасольки та маку. Та, було, звариш...

Бодай би не його згадувать. То страшне було...

Батька мого, Боженка Тимофія Юхимовича, убили за те, що він їздив міняти на хліб у Росію тряпки. Його убили у Дігтяревому хуторі, як іти на базар (так тоді називали). Із сусідом ходили, і той його зарізав.

Ножик складний аж через тиждень, як він приїхав, побачили у грудях батька. Убивці нічого за це не було. Тоді ж таке безвладдя як і зараз. Убивають, убивають. Так хтось щось украв (бо голод заставить піти взять – їсти ж хочеться!), то що ж, на місці вб'ють, або приб'ють.

Афанасій Явтушенко, Іван Столій (по цій вулиці) померли від голоду. Багато. Страшне.

У Семена Боженка (на тій стороні) було десятеро дітей. І всі вони померли. Там уже немає нікого, щоб сказали, як прізвище.

Ми вижили. Одна сестра була у Криму, одна у Середній Азії, а одна була за Мотузкою Сергієм (за військовим). Оце ці вижили так.

А Марія, я і Соня була. Шість дівчат було. Соня померла.

А тоді ж у школі ще їсти варили. То було ж на кухню беруть того, хто акуратніший. То того беруть на кухню, щоб допомагали картоплю почистити тощо. То, дивись, дадуть же поїсти там. А тоді вже друге дають, то уже додому несеш, щоб мати хоч не вмерла.

Та була у нас бабуся. Була у Криму. Та приїхала звідтіля та привезла сухарі, привезла хлібину. То ми ж з тією сестрою не їли. Та все – матері. А мати уже злягла зовсім. Якби не було те підкріплення, то ...

Уже і вишні дозріли. То ми ж, було, ідем на буряки. Ходили на роботу, щоб дали кусочок хліба. А ми ж не виробимо. Мені було 14 років. Я ж не вироблю. Хоч би вона мені за два дні. Шурка (її вже немає). Вона була бригадиром. Вона не дасть і кусочка.

То ми ж чим жили? Ягід нарвеш дома. А тоді, де величенький бурячок (як уже попроривали), та вириваєш. Та ото те їли. А ноги були пухлі, як колодки.

А, звиняйте, що скажу, а вошей, отаким гребінцем як оце, розчісуй, а вони сипляться як горох.

А сама же негодна, пухла. Та, було, ходиш: "Мамо, як не хочеться вмирати!"

Та із яблунь цвіточки їли. Та із вишень листя. Воно не гірке, воно клеєм пахне. І у нього гіркості немає ніякої. Та оцево калачики. Та із рижію, ви знаєте рижій? Товкли ото половку ту та підсівали. Із кукурудзи, з бадилля витягали оту середину, обчищали, тоже товкли і на ситечко підсівали. А це клейке, як одвариш його, калачики, воно ліпиться. То ото печеш.

Ото так ми жили, щоб ви знали.

Дуже страшне. А той ще дихає, а його на кладовище у яму одвозять.

У нас була корівка. Так "буксири" забирали корову. За те, що на бригаді її попасли. Каленик Голобородько, Самійло Невмивако були "буксирами".

І одіж повитягали із скрині. Така, що цінна була, що можна було на щось виміняти. А як батька не стало, то ніхто уже не поїде одяг міняти...

Записані групою "Архіватор–100". О.Матвієць.
12 липня 2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯНЕНКА Миколи

(смт. Попільня Київської (нині Житомирська) обл.)

БІЛЬ, ВИКАРБУВАНИЙ У ГРАНІТІ

Ідучи мимо обійстя Шипнівських у Попільні, що на Житомирщині, я дуже часто чув поцюкування зубилом по граніту. Літній чоловік із сивою борідкою постійно щось чаклував над каменем.

Зрештою зайшов до Валерія Миколайовича поцікавитись, якій же справі вділяє він стільки часу? Адже мешканці райцентру, як правило, вільну хвилину присвячують пошукам грибів у довколишніх лісах, на які багатий наш край, чи

риболовлі на водоймах, а цей чоловік самозречено клопочеться біля важкої й копіткої справи.

Виявилося, що Валерій Миколайович вирішив виготовити пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 років і політичних репресій.

– Що ж спонукало вас до цього? – поцікавився в господаря садиби, дуже шанованого в Попільні за світлий розум і талановиті руки.

– Совість, – відповів він. – Від своєї бабусі я багато наслухався про жахи, коли люди мученицькою смертю вмирали від голоду, а то й аби врятуватись, напівзбожеволілі, вдавалися до канібалізму. Це ж до якого стану треба було дійти батьку–матері, щоб посягнути на життя власної чи сусідської дитини! А таких випадків було безліч. Страхіття голоду торкнулося чорним крилом і Шипнівських. У нашому роду одна з сімей вимерла повністю, чотирьох Шипнівських було репресовано. Особливо сколихнула моє серце розповідь у "Сільських вістях" про немовля, яке лежало на грудях мертвої мами й плакало. Безсумнівно: це був геноцид українського народу, спрямований на вирубування його коріння, позбавлення майбутнього. Те дитя я немов бачу перед собою. Колишня пропаганда дуже багато зробила, аби виполоти з пам'яті народу злочин тоталітарної влади, доклала неймовірних зусиль, аби про нього не знало молоде покоління Мені ж хочеться, щоб пам'ять про Голодомор була вічною. Так воно й буде, адже ось цей граніт – вічний.

– На які ж кошти виготовляєте пам'ятник? – поцікавився я у Валерія Миколайовича.

– Робота над ним – то мій внесок у пам'ять про загальнонародну трагедію...

Пам'ятник вийшов таким, що годився б і для столиці. Це роздвоєний хрест із чорного граніту – символ трагедії. Він із обох боків з'єднаний світлими хрестами – символом невмирущості народу і його світлих надій.

Районна влада подбала, аби пам'ятник було встановлено в найкращому місці селища. Навкруги підніжжя-насипу закладено капсули з землею, взятою з місць масових захоронень жертв голоду населених пунктів району – всього 34. Біля кожної – назва села і підсвічник.

У відкритті пам'ятника взяв участь Президент України Віктор Ющенко. Поряд із молоденькими ялинами він посадив кущ калини. Віктор Андрійович гідно оцінив патріотизм та безкорисливість Валерія Шипнівського, нагородивши його орденом "За заслуги" III ступеня.

Нині в районі набирає обертів робота, спрямована на увіковічнення пам'яті жертв Голодомору. У селах встановлюються списки потерпілих від геноциду. Із 15 тисяч жертв уже відомі імена 4 тисяч. У Попільні вирішується питання про створення музею Голодомору. За підтримки місцевої влади планується видати книгу про страшне лихоліття на території району.

Сільські вісті. – 2007. – 13 грудня.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ
ЯНКІВСЬКОЇ Марфи,
1917 р. народження
(с. Глибочок Тальнівського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)

У моїх батьків було мало землі, а дітей підростало семеро. Доводилося ходити на заробітки в економію. Після революції, як розігнали панів, батькові наділили поля аж 6 десятин в чотирьох місцях. На одному сіяли пшеницю, на другому – ярину, гречку, овес і ячмінь, на третьому – просо. Садили картоплю й баштан, а четверте орали на пар, і воно все літо пустувало. Ми так раділи, що маємо землю і можемо досхочу наїстися білого хліба.

Я ходила до школи всього два місяці, бо вдома було повно роботи. У нас був ткацький верстат, і ми, діти, сукали цівки, звивали нитки, а також доглядали ягняток, бавили малих дітей. Але і за тих два місяці я навчилася по складах читати і рахувати до тисячі.

Коли почали організовувати колгосп, нас спочатку просили до нього вступати, вговоряли, що там заживемо добре, у нас вже не буде ні рогачів, ні кужеля. Батьки послухали, пішли в колгосп і здали туди коні. Зразу було й непогано, а тоді він розпався. Почали зганяти людей у другий. Хто йшов, хто не хотів. Наш батько вдруге теж не схотів вступати. Казав: “Не піду, бо я в ньому не вироблю”. Він захворів, і мати теж нездужала. Багато людей до колгоспу не вступили, а хазяювали самі: орали, сіяли, молотили. На них наклали великі податки, і була організована справжня викачка хліба. Активісти ходили попід хати, тикали шпичками по всіх закутках. У багатьох людей забирали все до зернини, багатьох повигонили з хатів. У нас винесли всю картоплю, залишили на зиму лише трохи дрібної та ще огірків.

У 1932 році батько не сплатив податку, тому забрали корову й бичка, а батька повели в міліцію. Він там ще дужче захворів і невдовзі помер у лікарні.

На той час у нас вже не було нічого – ні землі, ні худоби. Тільки ми, голі й босі. Мама трохи ходили на роботу в городню бригаду, я теж пішла в колгосп. Там у голодовку варили такий-сякий обід, але я сама його не їла, а приносила додому мамі і меншим дітям. Ми їли і пшінку, і кропиву. У мами від голоду попухли ноги, а братик помер.

На нашому городі дозрівало жито, і ми не могли дочекатися хліба. Зривали ще зелені колоски, терли їх і на них виживали. Так і перебули ту страшну голодовку.

Мицик В. Роки та дні смертей і жаху. – За українську Україну. – 2007. – 5–11 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯРЕМИ Івана Миколайовича,
1916 р. народження
(с. Гречаники Переяславського р-ну Київської обл.)

Ходили місцеві активісти з гаками, забирали все, і в городі шукали, і в хаті, і попід піччю. Ми жили втрьох. Був у нас пуд пшениці з половою в кошику з лози, його забрали. Тоді мати пішла до голови колгоспу Гріненка Михайла. Він каже: "Я поговорю з головою сільради". Пішли вони до одного активіста, а там сало жарять і горілку п'ють.

Мати каже до голови: "Дайте той пуд, а то мати вмирають". Баба моя опухла, мама теж. Забирали Войцехівський Трохим Павлович, Гріненко Дмитро Ничипорович, Барабаш Андріян, перша група активістів, їх було душ дванадцять. Саме тоді колгосп організовувався. Колгосп називався "Вільна праця". Михайла Сердюка в 1932 р. відправили на Соловки за нездачу рижію. Податки були непосильні. Сім'я його вижила. Поле забрали. Крапель Марію Марківну, Терещиху та Дуньку Петрівну Крапель засудили на 2 роки за те, що збирали колоски на полі. На засланні вони були доярками. У Переяславі відбувся суд. Правителі писали доноси на тих, кого заставали в полі. Приблизно там сто з лишнім чоловік, а було тоді сімдесят дворів.

Сталін боявся, щоб його не скинули з поста. Він же скільки розстріляв наших правителів з України, письменників. Пішов він на викачку хліба, щоб людей знищити. Навмисне зробив, свідомо.

Записала Н.Гнатюк.
1991 р.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.44.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯРЕМЕНКА Володимира Вікторовича,
1921 р. народження
(с. Велико-Михайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл.)

Під час голоду померла моя менша сестра, їй було 6 років. В селі у нас вмирало багато людей. Ховали померлих так: їхала гарба, на яку кидали трупи,

а потім в ямах закопували. Над тими ямами, куди кидали померлих, хрестів не ставили і списків померлих не складали; з часом ями заросли, і слід їх пропав.

Ми їли горобців, ловили мишей, щурів. З картопляного лушпиння, до якого досипали півжмені ячменю або проса, випікали на воді коржі – "репанки", це вже було добре, а варений буряк ми вважали за делікатес.

1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯРЕМЕНКО Ганни Андріївни

(1921–2000)

(с. Нехайки Драбівського р-ну Харківської (нині Черкаська) обл.)

Рятувалися в 1933 від голоду, як могли. Товкли в ступі облущені кукурудзяні качани і з листям пекли щось на зразок млинців. Їли полову. Якийсь бур'ян варили, тягали шматки м'яса від здохлих коней. У школі вже ніхто нічого не питав. Один мій однокласник Іван ловив собак та драв яйця, за що його дратували: "Дунай – річка, драв яїчка". Цей хлопчик приходив у школу в закривавленому кожушку. Але не врятувався, помер. Було людоїдство. На вулиці Вузенькій помер Самійло на прізвисько Сліпий, а братова почала його труп різати та варити. Ховали людей по наряду і ті, хто це робив, мали певну матеріальну вигоду. Померлих обкутували в щось і клали на воза. Іноді ховали ще й живих. Люди збайдужіли, ні в кого ніякого жалю не було. Нашу сім'ю врятувала корова. Ще не отелилася, а вже почали її доїти. Якби не вона, пропали б. У баби вже ноги почали пухнути. Батько хотів на Кубань їхати. Уже й скриню спакували, але баба не захотіла... Тоді в селі померли сотні людей.

Записав В.Яременко, син.
1980 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯРЕМЕНКА Івана Івановича

(1903–1989)

(с. Нехайки Драбівського р-ну Харківської (нині Черкаська) обл.)

Слова "куркуль" до революції не знали. Багатші селяни звалися "дуки". При НЕПі селяни так розжилися, що коли возили здавати свині на станцію Кононівка, то утворювалася довжелезна черга. З 1927 року почався на селян тиск. Вже 1928 року заготівлю продукції проводили таким чином: на кутку вибиралася

хата, де засідала так звана "президія", що займалася "уламуванням" селян, аби вони здавали все більше продуктів. Спеціальні бригади по селах забирали збіжжя і харчові продукти у людей (навіть у ворочках) і здавали в комуну, де його проциндрьовували, їли, пили, гуляли, а робили абияк. В 1929 році, коли почали селян масово заганяти в колгосп, за одну ніч були вирізані всі корови на селі. Селяни не хотіли вступати в колгосп, а примусові дії їх тільки озлоблювали. Незгодних виселяли. Більшість – у Вологду, другу групу – "за межі сільради" (виселки були в заплавних чагарях біля сусіднього села Карлищина або Добраничівка), третю – "за межі села" (в поле по Бирлівській дорозі). Ці люди жили в землянках. Наших сусідів Трохименків (по-вуличному – "Холоди") так обібрали ще до колективізації, що жінці при вивезенні на Північ, коли її посадили на воза, не було чим покрити голову. То наділи якусь шкіряну шапку. Була сім'я Некозів (по-вуличному – "Криштопи"). Такий собі Борис Бугай із дівчиною з тієї сім'ї, яка звалася Наталкою, прижив дитину, а одружуватися не хотів. Тоді батьки Наталки віднесли дитину до його родини. Там ту дитинку викупали та винесли надвір, де вона простудилася й померла. Наталка від тих переживань і потрясінь злягла. Коли їхню родину розкуркулювали і вивозили, то хвору молодицю покинули в порожній хаті. Її вже доглянули до смерті та поховали добросердні односельці.

Щоб приховати злочини колективізації, були пізніше організовані показові процеси над тими, хто нібито "перекручував лінію партії". Пам'ятаю, що такий судовий процес відбувся у Драбові на початку 1932 року. До відповідальності притягнули першого секретаря райкому Бодика, начальника районної міліції Кленовського, тодішнього голову райвиконкому – всього близько 30 районних начальників. Їх засудили, але вже в 1933 році я, працюючи в системі райспоживспілки, бачив їх на волі. Двоє досить вгодованих здорованів влаштувалися і в райспоживспілці.

Деякі виселенці переписувалися із селом, дехто навіть повернувся. Але вже в 1932–33 роках нехайківці почали їм заздрити, бо почався страшний голод. За мою зарплату купити нічого не можна було. Тому напровесні 1932 року я їздив по кукурудзу на Кубань і по хліб до Москви. І цим рятував свою матір та сестер в селі від голодної смерті. Лише за одне літо 1933 року в Нехайках померло не менше 700 душ...

Пам'ятаю розповідь чоловіка на прізвище Швидкий, родом із села Михайлівка, який після війни працював у райвиконкомі, а в час голодомору був головою колгоспу в селі Білоусівка. Коли почали мерти люди, а виснажених голодом вже не можна було вивести на проривання буряків, за що могли суворо покарати, цей Швидкий вирішив поїхати світ за очі. На станції Драбів–Барятинська чекав поїзда. Раптом почув над опущеною головою: "Чого ти тут?". Це запитував завідуючий місцевим елеватором. Крізь плач Швидкий розповів про свій відчай. У відповідь почув: "Іди додому і підбери надійних дядьків, які вміють тримати

язика за зубами. Уночі приїдете підводами до елеватора. Я вам видам під розписку зерна. Скоро жнива. Ви обмолотитесь і повернете хліб”. Так і зробили в Білоусівці. Зерно змололи ще до ранку і роздали муку людям. Багатьох тоді врятували від смерті.

Записав В.Яременко, син.
1980 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯРЕМЕНКО (в дівоцтві СЛИВЕЦЬ)
Клавдії Парфенівни,
1916 р. народження
(с. Пироги Глобинського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.)

…Урожаи в те годы были неплохие, а голод был создан правительством Украины, чтобы успешно провести коллективизацию на селе и доложить об этом Сталину. Не все хотели вступать в колхозы, их решили заставить. Я в те годы жила в Глобино, в поселке возле сахарного завода, училась в школе №5. Отец мой работал кузнецом в МТС, старший брат пошел конюхом в колхоз, а мама от колхоза отказалась, заявив, что у нее хозяйство, дети, много своих дел.

Однажды весной 1933 года к нам во двор заехала подвода, и несколько человек “активистов” во главе с женщиной, которую звали Мотря, начали в доме, в сарае и на подворье искать хлеб (зерно), но не нашли, т.к. мы ничего не прятали. В доме под кроватью нашли лишок рыжия, из которого делают растительное масло, забрали, а потом сорвали замок с погреба и забрали всю картошку. Отец был в то время на работе, мама плакала. Я побежала к отцу, но МТС была неблизко, и пока [отец] пришел, они [уже] уехали. Так они поступали со всеми, кто не хотел идти в колхоз. Мы выжили, т.к. отец получал небольшой паек, и у нас не забрали корову. Я с детьми ходила по полям и собирала мерзлую картошку, которая осталась после уборки, и из этого темного крахмала варили кисель. Я, отец и брат были худющие (кости и кожа), а мама была пухлая, т.к. от своей доли отдавала еду какому-то родственнику, приходившему к нам.

В Пирогах в доме дедушки жили брат мамы Василий и сестра Марфа с тремя детьми – подростками, все они умерли от голода. В селе Бабичевка жили мамина сестра Евдокия с мужем Иваном, у них было 5 детей. Все они умерли, кроме старшей дочери Гали. На хуторе Белоусовка жила мамина сестра Марина с мужем и дочерью, умерли все от голода.

Мы с мамой однажды поехали в Кременчуг к моей старшей сестре Любе, она была замужем, работала на кондитерской фабрике. Мы проходили по улицам и видели множество пухлых людей, сидящих под заборами, около домов

и просящих милостыню. Некоторые уже лежали мертвыми. Ехала подвода по улице и собирала мертвых на подводу, складывали их как дрова и куда-то увозили. Эта страшная картина до сих пор в моей памяти и вызывает ужас. Как [это] было в Пирогах, спросите у старожилов. Мне говорили, что после голодовки были пустые дома и заросшие бурьяном дворы…

[Підпис] К.Яременко
16 травня 2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯРЕМЕНКО Марії Сидорівни

(м. Кривий Ріг на Дніпропетровщині)

Оце ж треба, про голод! Я з мамою у селі жила. Батько мій працював добре, хазаїном був. У нас дітей 7 душ (6 дівчат і один хлопець), а ми три корови мали та три коня… Ой, це ж раніше, коли колхози робили. *Ми жили у селі Широкому Запорізької області*. Так от…

У 1930-ті я маленька була ж, до школи ходила, пам'ятаю… Ось плаття нам мати раз у год нове шила, коли до школи йшли… Та ні… не кожен год, бо менші завжди доносювали після старших… А от одне плаття запомнила. Як до школи йшла, мати зшила плаття. Так, простеньке. Як мішок: дві дірки для рук, одна для голови, зверху дві складочки, та й ото усе. Під пояс зав'язав і ходи. І таке воно мені гарне було, жовте у смужечку! А ще гусей пасли. Як мати дадуть з собою тонесеньку скибочку хліба, то й я щаслива бігла…

Голод, кажеш… Він був. Рядом з нами, в хаті через дорогу, жила сім'я. Дітей було в них, десь як у нас. Та в них батька не було. Оті погано жили, і мати в них хворіла. Хліба у них зовсім не було, це я пам'ятаю. Діти жили на те, що хто дасть, маленькі потім повмирали…

Запис: Л.Шевченко.
1990 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯРЕМЕНКО Олени Володимирівни

(Розповідь онуки про життя своєї бабусі)

Моя бабуся разом з батьком, мачухою і двома сестрами жила тоді на Сумщині в с.Коренівка. Жили заможно, але коли почалася колективізация, їх родину оголосили куркулями і забрали геть усе. Вигнали з дому, бо його забрали

під колгоспну контору. Родині довелося переїхати в інше село до родичів. Разом з господарями їли сухі стебла гречки. М'яли їх, як було на чому, то мололи і підмішували в хліб.

Випадків людоїдства в селі не було, але чутки про те весь час ходили. Не було сім'ї, де хто-небудь не помер.

В родині сусідів було троє дітей, і батьки хотіли їх врятувати, віддаючи їм все, що було в домі. До весни батьки померли. Ще одна родина, де теж було троє дітей, вирішила залишити в живих тільки дорослих і старшу доньку. Тому всі харчі йшли їм, а дві молодші дівчинки померли.

На шляху з одного села до другого лежали трупи. Йшла, було, людина, падала і вмирала. Мертвих було так багато, а живі – такі недужі, що в кращому разі закопували своїх покійників без труни прямо в городі чи коло хати.

Прийшла весна. Люди почали їсти траву: конюшину, кропиву, лободу. З трав робили оладки, злегка притрушуючи, якщо було борошно. Батько викопав у полі підводу прихованих буряків. Коло його двору зібрався цілий натовп людей, що вмовляли дати хоча б один. Їли прямо в полі брудний буряк. Добра половина була роздана, а все, що залишилося, привезли додому. Але й туди без кінця приходили селяни. Сусід вже спух від голоду, ледве ходив, та щодня приходив за буряками. Пухлина спала і чоловік одужав. А коли визрів новий врожай, то стало трішки легше.

Записала А.Прудка.
1998 р.

✦ ✦ ✦

ЗГАДУЄ

ЯРИНА Варка Пилипівна,
1910 р. народження
(с. Гарбузівка Кобеляцького р-ну
Харківської (нині Полтавська) обл.

Розповім все, від початку до кінця. Так, одружилися ми з чоловіком в 30-му, по 20 років нам було. Ми з ним ще й родичі втретє. Навіть дні народження – в один місяць. Жили на хуторі Ярини. Народився синок, а тут голод, і голод сильний, а нас четверо. Голод почався із великого дощу з градом. Вибило все… Та град – це одне, а то ще й "викачку" зробили. І люди пішли міняти на Бреусівку і Пригарівку, де граду не було. Я теж де тільки не ходила. Це теперішній молоді потрібно знати. Було в мене барахла багатенько – все проміняла на картоплю, буряки і квасолю. Тим і вижили, ще й чоловікова сестра прийшла пухла, і її теж врятували. А людей на хуторі померло багато. На теперішнім кладовищі стоїть пам'ятник, а на ньому список – 70 душ померло, чи що. Помер і брат, і в його половину хати вселився новий чоловік, а два хазяїни в дворі – це вже погано. Ми

не годилися гроші заробляти, але все-таки стяглися і відкупили другу половину хати. Прожили ще два роки. Свекруха заколотилася. Цього не можна спокійно згадувати. Поки свекрусі сплатили її частину, хутори почали зносити. Купуємо в селі – це вже втретє – недобудовану хату. А надворі осінь. Спасибі тодішньому голові, виписав лісу і прислав людей, на зиму вбралися. Ми в одній половині, а корова в другій. А тут війна. Чоловіка забирають по першій мобілізації, а я залишаюся з чотирма дітьми сама…

Записав В.Голяник.
21 червня 1998 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯРМОЛЕНКА Григорія Олександровича,
1914 р. народження
(с. Миколаївка Запорізької обл.)

У 1932 році я працював завідуючим Бузинівщинської початкової школи. Було мені тоді 18 років. Тоді ж оголосили державну хлібозаготівлю. В селі з активістів створили "буксирну бригаду". Вона ходила по дворах (а їх в селі було близько 100) і шукала хліб у сараях та хлівах, клунях, підвір'ях, на горищах, в печах. Забирали все, аж до жмені квасолин у вузлику. Отак людей обрекли на голод. Ще так-сяк животіли ті, в кого залишились крупа, макуха від соняшникової олії та висівки.

Люди почали пухнути. Їли ворон і горобців, собак і кішок, їжаків та ховрашків. Пройдеш селом, аж моторошно стає, така пустка... Якщо й зустрінеш кого, то такі дистрофіки – хворі, сонні, байдужі до всього.

Дуже добре, що мій друг ходив на риболовлю і приносів улов, з яким щедро ділився зі мною та інспектором райВНО П.Бойком, бо той дуже голодував у райцентрі. Та риба траплялася не щодня. Стали пухнути й учителі.

1933-го весною виткнулася перша зелень, і виснажені земляки накинулись на неї. До висівок додавали сушені головки конюшини, щириці, або спориш і випікали хліб. Але хлібом його назвати складно. Їли багато і від завороту кишок одразу помирали.

А ще пам'ятаю свою педагогічну діяльність. Кожен день зранку діти в школі казали, що хтось відсутній, то помер. Малеча гинула щоденно: хто дома, хто на вулиці під тином, а хто й в школі. Тоді учителі разом з батьками заходились копати ями. Часто ховали трупи у завалених погребах, сараях, на городах, у садах, навіть у старих колодязях. Просто загортали тіло у якесь лахміття, а то й без нічого зовсім. Хати залишались пустими. Наприкінці навчального року з 83 хлопчиків та дівчаток лишилося тільки троє. Пам'ятаю їх імена: Валя, Грицько та Марія Гуржій. Це були діти з однієї сім'ї, трішки заможнішої, ніж інші.

Школа залишилася без учнів. Учителів послали на прополку ранніх культур. Усім, хто працював у колгоспі, в спеціальному казані варили юшку. Її видавали по два черпаки, тому молоді педагоги й вижили, і я в тому числі. Школа була закрита через відсутність учнів, і шкільне майно перевезли в іншу школу.

А ще коли хто каже: "Навіщо згадувати той голод? Загиблих не повернеш", – стає дуже боляче й не за себе, а за майбутнє. Бо слід пам'ятати, що це потрібно для того, щоб таке нещастя не повторилося знов.

Записала І.Азарова.
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯРОВОГО Володимира Ігнатовича

(Фастівський р-н Київської обл.)

Родина з діда-прадіда була робітничою, всі Ярові працювали на цукровому заводі. Батько, хоч і був робітником, але вів і господарство, мав пару коней, корову, годував свиней, адже в сім'ї було п'ятеро дітей. В перші дні колективізації коней та реманент забрали, а корову батько встиг продати.

Через деякий час розкуркульники знову завітали до хати. Цього разу вимагали віддати зерно, яке батько, буцімто, сховав. Очолював бригаду росіянин Кузнєцов, одягнений в шкіряне пальто і картуз. З хати вигребли усе. Мати ще раніше трохи зерна понасипала в горщики і поставила їх у піч. Заглянули і в піч, знайшли і забрали приховане зерно. Після цього почали вимагати у батька золото, якого не було і близько. Невдовзі після візиту активістів батько сильно затужив, в нього стався серцевий напад, і він помер. Це було в кінці 1932 року.

Нас, п'ятеро дітей, залишилися сиротами без крихти хліба, мати пішла в колгосп, там її поставили варити людям баланду. Двох дітей вона забирала з собою, а я бігав на цукровий, що недалеко від нашої хати, і там мене трохи підгодовувала тітка, Дітківська Єфросинія Євдокимівна. Директор цукрового заводу Мозоль організував при заводі курси слюсарів, і таких як я, записав до них. Там було одноразове харчування і нам давали невеличку пайку хліба. Нас, багатьох сиріт, той пайочок хліба спас від голодної смерті. Тоді попід заводським муром лежало багато пухлих і вже мертвих людей. Їх періодично забирали на підводу і вивозили на цвинтар, де ховали в одній великій ямі, в чому вони були. Коли ми принесли на кладовище мого молодшого брата, який помер з голоду, я бачив, як у яму разом з мертвими скидали і опухлих, але ще живих людей. Вони не могли піднятися. А коли закидали яму землею, то та земля ворушилася. Страшно зараз навіть згадувати. Мене тричі ловили людоїди, щоб убити і з'їсти.

Кожного разу мені вдавалося вирватися і втекти. В той страшний голодомор вимерла вся моя родина.

Одного дня, після занять учні, які навчалися на курсах слюсарів, вирішили написати листа про своє голодне навчання в Київський цукротрест. В листі вони писали, що люди в селі мруть, як мухи, в тім числі і кадрові робітники. Учні також ходять на заняття голодними, бо зовсім немає чого їсти, і деякі з них почали пухнути, і якщо їх не почнуть краще годувати, то вони не доживуть до наступного сезону цукроваріння, і не буде кому працювати на заводі. Після того, як учні відіслали листа, на цукровий завод приїхала поважна комісія. Кілька днів вона вивчала ситуацію, а потім наказала районному та заводському начальству посилити харчування учнів. І справді, годувати стали значно краще, збільшили пайку хліба і, навіть замість затірки почали варити справжній суп. Вже як заводське начальство не намагалося дізнатися, хто ж був ініціатором листа – не взнало. Це залишилося таємницею.

Записав М.Таран.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯРОШЕВСЬКОЇ Алли

(м. Жмеринка Вінницької обл.)

Із батькових розповідей знаю про "добровільність" вступу до колгоспів, про людців, які не вилазили з-під корчми. Зазирнути туди – не мали грошей, тож крутилися на вулиці, чекаючи, що раптом щось перепаде. Такі "кадри" ставали на чолі СОЗів, потім – колгоспів, завдяки справжнім господарям розбагатіли на подушки та простирадла (бо до того спали в соломі). А як справно вони трусили своїх односельців (1933-го, вивертаючи все звідусіль, видираючи навіть вузлики з насінням, сховані в дитячій колисці!

Народна газета. – 1995. – №44.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯРОШЕНКО Катерини Єлізарівни,
1921 р. народження

(смт.Таромське Дніпропетровської обл.)

В часи голоду 1932–1933 рр. батько був у комуні, їздив в Одинківку та Підгороднє розкуркулювати заможних селян. Як комісар, він брав у цьому безпосередню участь. На нього в ті часи було здійснено кілька замахів. Мати не працювала. В сім'ї було троє дітей.

Той голод пережили завдяки тому, що сім'ю прикріпили до так званого закритого розподільника для партійців, де одержували хліб і цукор. Мама варила кандьор – юшку з пшона, це і їли.

Люди пухли від голоду, крали жито в колгоспі, кого ловили – засилали в Сибір на 8–12 років. Багато людей вмирало. Люди їли траву, бур'яни.

Я сама бачила, як пухлі і хворі люди йшли з села по дорозі на Дніпропетровськ у пошуках їжі та роботи.

[Підпис] К.Ярошенко
1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯСАШНОВОЇ Олександри Кирилівни,
1923 р. народження
(с. Новомиколаївка Дніпропетровської обл.)

Голодомор пережила в рідному *с.Гнилиця Миропільського р-ну Харківської (нині Сумська) обл.* Батько на той час захворів на туберкульоз і від того помер. Зосталась мати та нас – двоє дівчаток. Ми тримали корову. Мати в колгоспі варила щось для працюючих. Вдома не було нічого: ні хліба, ні картоплі. Сім'ї вимирали. Потроху крали в колгоспі. То добре, що молоко було, але не завжди – 2 роки корова була ялова.

Ми їли траву, кору дерев, різні ягоди та плоди, липове листя, щавель. Коней дохлих їли. Були такі лепьошки – щавель з липою напаримо та додамо молока, одержуємо такі млинці. Ховрашків, горобців ловили. Все, що могли дістати – те їли, аби не попухнути з голоду.

Було дуже тяжко.

У сусіда було 2 корови. Але ж крали корів, то він коло них і спав і жив у стайні. Але все одно не спас тих корів, забрали. Так і помер.

В 1934 р. пшеницю косили косами та снопи в'язали. Їли першу пшеницю (молочної стиглості) просто так (як кури).

Записала І.Дробна.
8 грудня 1999 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯТЛЕНКО Ганни Павлівни
(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

Було мені 10–11 років (в 4-й клас ходила). Ішла із школи з подругою Дашею Козенко. В них біля воріт росла жовта акація. Ми дуже хотіли їсти. Лущили стручки.

І їли зерно. Було, і отруїлась. Мати дуже плакала. Там, де в нас куряча, був якийсь радгосп, називавсь "Успенська". Мати ходила перебирать картоплю. Принесла в пазусі 10 картоплин і каже: "Діти, буду варить вечерять". Ми раділи.

Батько мій працював у заводі. Спиртовий завод переробляв ячмінь, кукурудзу, картоплю. Виходила брага, як каша густа, тепла. Люди з усього району сходились її їсти. Мій батько видавав їм талони по 20 коп. Вони пили, хто скільки міг, і там помирали. Кожний день набирали підводи мертвих (був закріплений чоловік, Папалуга), і він вивозив їх на кладбище і кидав в яму всіх підряд.

Моя сусідка, Віра Сокол, (сама мирівська) розказує, що її брат теж помер біля браги, а вона лягала на землю і ротом шукала їжу, яку хтось розсипав. Робочим на заводі давали пайок: 1 кг маргарину, пшоняні відходи, кукурудзяні, 0,5 хліба. Хліб давали кожен день. Але, як напекли млинців з просяної шолухи, чуть не повмирали. Горе було людям.

Записав М.Сопронюк.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯТЛЕНКО Марії Федорівни

(с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл.)

На той час мені було 11 років. Пам'ятаю, що сім'я голодувала. Крім мене, в сім'ї було ще троє менших дітей. Їмтреба було їсти, але їжі не вистачало на всіх. Ходили на поле збирати колоски з меншим братом, якому було 9 років, збирали пшеницю, жито, ячмінь. Що можна було з'їсти, з поля приносили додому, виминали зерно, дрібнили на муку і пекли ладані. Рвали лободу, із неї варили суп.

А в селі були такі випадки, що деякі люди не могли нічого найти, і вони помирали. Помирали діти, люди похилого віку, ті, хто не міг прожити під час голодомору. Люди ходили до Ставівського спиртового заводу, там крали брагу і пили її. Так і виживали. Якби не спиртовий завод, то померли б усі.

Записав Б. Шкляр.
2003 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯХНІВСЬКОЇ Ольги Оникіївни,

1918 р. народження

(смт.Кожанка Фастівського р-ну Київської обл.)

З великим сумом згадую "Оленівську бригаду" [Оленівка – село поруч. – *Упорядники*], коли вони прийшли до матері і забрали все, що було. Мама

і я з сестричками і братиками просила, щоб залишили хоч поїсти, але вони жорстоко нас побили і забрали все, що було в господарстві.

Записала І.Ковальчук.

Програма та матеріали Другої міжнародної молодіжної науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції "Голодомор 1932–1933 років – геноцид сталінського режиму проти власного народу. Свідки свідчать". (25–26 листопада 2003 р., Київ). – Київ, 2003. – С.30.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯЦЕНКО Євдокії,

1914 р. народження

(с. В'язи на Черкащині)

Під час голодомору мені було 19 років. Жили ми з батьком і бабусею. Мати померла під час пологів. Того року зібрали непоганий урожай, але все до зернини забрали приїжджі вояки та звезли в дім голови, де вони й розташувалися. Вижити можна було тільки працюючи в когоспі, де давали півлітра молока, хліб і кілька картоплин.

Узимку 1933 року застудився найменший трирічний братик. Він увесь час кашляв і просив їсти. За два тижні дитини не стало. Поховали його в загальній могилі, до якої щодня звозили десятки мерців.

Наступною померла бабуся. Страшно було дивитись, як незадовго до смерті вона від голоду втратила розум.

Улітку дві молодші сестри пішли до лісу і наїлися якихось ягід. Отруєння було дуже важким. Але молоді організми перебороли хворобу.

Коли стало зовсім важко, батько відправив нас із старшою сестрою до дядька в Полтаву, де було трохи легше. Сестра так і залишилася на Полтавщині, а я, повернувшись додому, не впізнала села – майже всі люди повмирали. Тато незабаром помер. Я залишилася з двома малими сестричками. Разом ходили в поля і рили з-під землі корінці.

Записала О.Набудович.

Кожем'яка Оксана. Про голодомор 1932 року розповідають очевидці. – Освіта України. – 1999. – №48–49. – 24 листопада.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯЦЕНКО (у дівоцтві ДЗЕРВУК)
Єлизавети Ісидорівни,
1922 р. народження
(м. Київ)

Мама моя (1886 р. народження) з Василькова пішла в Київ у няньки. Стала киянкою. Я народилася на Подолі в будинку Петра І, де 1920-х роках був гуртожиток.

Під час голоду 1932–1933 років проживала у Києві.

Пам'ятаю, що в ті голодні роки нам говорили, що був неврожай. Пізніше мені розповів мій чоловік (сам він родом з Кубані), що в 1931 р. там будувались колгоспи, і в людей забирали все, зароблене тяжкою працею.

У Києві по карточках давали хліб. Я ходила по хліб, але його не вистачало. Мама варила баланду. Особисто я бачила опухлих дітей. Ходила в школу. Жили ми тоді на вулиці Набережно-Нікольській, 9. Навпроти був дитбудинок. Дітей з дитячого будинку кудись вивозили. Якось випадково я зустріла чоловіка, який розповів, що він разом з братом був у тому дитбудинку. Брат його помер, а він вижив.

Пам'ятаю, що в місті працював магазин "Торгсін". У той магазин ми з мамою віднесли красиві сережки й каблучку. Обміняли нам ці речі на борошно. В основному лише борошно люди і брали.

Працювали в Києві і базари. Мертвих людей підбирали на підводи і кудись відвозили.

Під час війни обміняли ми квартиру на напівпідвал. Чоловік мій був військовим, звільняв Київ.

[Підпис] Є.Яценко
Записала О.Веселова.
16 червня 2008 р.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯЦЕНТЮКА Володимира
(с. Крупець Славутського р-ну Вінницької (нині Хмельницька) обл.)

ЧЕРВОНЕ БРАТСТВО СТРАШНІШЕ ЗА БІЛЕ

1993 року, коли на всеукраїнському зібранні йшла мова про злочини КПРС-КПУ, вулицями Києва шастали особи з "Білого братства". Згодом я бачив їх, заарештованих, по телебаченню. Звичайно, то небезпечна, шкідлива організа-

ція. Але якось мимоволі порівняв їх з червоним братством, що завдало страшних бід людству, і Україні зокрема.

Червоне братство морило нас голодом, "розкуркулювало". В нашій родині, зокрема, голодною смертю померли батько та дядько. Мама і 4 дітей опухли. Я не міг волочити ноги, жовтуваті набряки навколо очей не давали дивитися на білий світ. А було мені лише 8 років. У 10–12 ходив на колгоспний лан збирати колоски або подавати на фуру снопи. За це платили тарілочкою борщу, але її, вибачте, доводилося виблювати. В 14–15 літ на залізниці бив киркою, бо там у спецмагазині можна було купити буханець хліба і принести додому, де на нього чекали мама, молодші брат і сестра. В колгоспі на трудодень під кінець року платили по 200–300 г зерна, а через день–два дворами нишпорили бригади з червоного братства, вимагаючи по 310 шт. яєць, 300 л молока, 40 кг м'яса і грошовий податок за земельну ділянку.

У роки війни за участь у антифашистському підпіллі мене мучили в гестапо. До речі, в нашому с.Крупець місцевий мешканець Іван Олійник організував патріотичну організацію. Селян наділили землею, відкрили Божу службу в пристосованому приміщенні, школу. Роздали селянам колгоспну худобу, не допускали збирання грошей для Рейху, закликали не коритися німецькій владі, соботували її розпорядження, зривали її оголошення.

Звільняли та розміщували по хатах військовополонених. Крупецькі патріоти-підпільники діяли під гаслом "За Україну". Велася антибільшовицька агітація. Але жодного комуніста не зачіпали. Їм пропонували також організувати спротив німецькій владі, але ті нічого не зробили. Гітлерівці брали їх із домівок і розстрілювали за членство в компартії.

Крупецька патріотична організація діяла 2 роки. (Див.енциклопедичне видання "Історія міст і сіл України, Хмельницька обл."). 1943 року в бою поранили керівника Івана Олійника. Потім його закатували в комендатурі, а 4 членів організації також стратили (повісили), 6 – пішли в УПА.

У зв'язку з тим, що червоні партизани вбили в селі дружину та дитину поліцая, німці розстріляли 22 активних симпатиків крупецьких патріотів. До речі, партизани, керовані червоним братством, грабували, гвалтували та вбивали невинних жінок, дітей, старих людей. Лише вбитих нараховано півтора десятки. Знущалися навіть тоді, коли прийшли радянські війська.

Коли ж я, директор музею (керую ним на громадських засадах уже 28 років), оприлюднив ці факти, на мене чинило тиск знову ж таки червоне братство.

"Біле братство" врешті потрапило на лаву підсудних. Коли ж там опиниться червоне?

Народна газета. –1995. – № 20.

✦ ✦ ✦

СВІДЧЕННЯ

ЯШИНОЇ Валентини Федорівни,
1923 р. народження
(м. Дніпропетровськ)

Помню, что хлеб был невкусный – черный, потому что тогда его пекли из цветков белой акации. Дети лазали по деревьям, собирали цветки, потом сушили и мололи. Помню, как сосед ругал их за это и говорил, что они забирают питание у пчел и что меда не будет. Еще помню, что многие дети не гуляли, так как на это у них не было сил – голодали. Помню, что похороны были часто.

Записала О.Майбах.
1998 р.